

Azərbaycan Respublikası
Milli Elmlər Akademiyası
**Şərqşünaslıq
Institutu**

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Çağ Öyrətim İşlətmələri
**Qafqaz
Universiteti**

T.C. BAŞBAKANLIK
TİKA
TÜRK İŞBİRLİĞİ VE KOORDİNASYON
AJANSI BAŞKANLIĞI

Mehmet Akif Ersoy
Fikir ve Sanat
Vakfı

**BAĞCILAR
BELEDİYESİ**

**TÜRK DÜNYASI
BELEDİYELER BİRLİĞİ**

Azərbaycan Respublikası
Milli Elmlər Akademiyası
**Hüseyn Cavidin
ev muzeyi**

**Yunus Emre
Enstitüsü**

TÜRK DÜNYASINI İŞIQLANDIRANLAR: M. AKİF ERSOY, HÜSEYN CAVİD

BEYNƏLXALQ KONFRANSIN MATERIALLARI

QAFQAZ UNIVERSİTETİ
16-18 May 2013-cü il
BAKİ, AZƏRBAYCAN

TÜRK DÜNYASINI İŞIQLANDIRANLAR: M. AKİF ERSOY, HÜSEYN CAVİD

Beynəlxalq konfrans

KONFRANSIN FƏXRİ HEYƏTİ

Prof. Dr. Ahmet SANİÇ, Qafqaz Universitetinin rektoru
Prof. Dr. Gövhər BAXŞƏLİYEVƏ, AMEA Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru
Mehmet Cemal ÇİFTÇİGÜZELİ, Mehmet Akif Ersoy Fikir və Sanat Vakfı Başkanı
Lokman ÇAĞRICI, T.C. Bağcılar Belediye Başkanı
Ali MUSLU, TİKA Bakü Program Koordinatörü
Dr. Seriyə GÜNDOĞDU, Bakı Yunus Əmrə Türk Mədəniyyət Mərkəzinin Müdiri
Dr. Gülbəniz BABAXANLI, AMEA Hüseyn Cavidin Ev Muzeyinin Müdiri

KONFRANS İCRA HEYƏTİ

Doç. Dr. Erdal KARAMAN, Doç. Dr. Hayrettin AYAZ, Dr. Bayram GÜNDOĞDU, Dr. İsa DAĞ

KONFRANS TƏŞKİLAT HEYƏTİ

Prof. Dr. Ahmet SANİÇ
Prof. Dr. Gövhər BAXŞƏLİYEVƏ
Mehmet Cemal ÇİFTÇİGÜZELİ
Dr. Gülbəniz BABAXANLI
Prof. Dr. Niftalı QOCAYEV
Prof. Dr. Ömer OKUMUŞ
Prof. Dr. Əjdər AĞAYEV

Prof. Dr. Akif HÜSEYNLİ
Doç. Dr. Erdal KARAMAN
Doç. Dr. İslam HÜSEYİNOV
Yrd. Doç. Dr. Eyüp ZENGİN
Dr. Seriyə GÜNDOĞDU
Dr. Bayram GÜNDOĞDU
Dr. İsa DAĞ

Dr. Emin AĞAYEV
Dr. Muharrem KAPLAN
Dr. İbrahim ÖZMADEN
Rəhman QULİYEV
Fatih ORDU
Cəmil MƏMMƏDOV
Ali BEREKET

KONFRANS ELMİ HEYƏTİ

Prof. Dr. Gövhər BAXŞƏLİYEVƏ
Prof. Dr. Ömer OKUMUŞ
Prof. Dr. Əjdər AĞAYEV
Prof. Dr. Akif HÜSEYNLİ
Prof. Dr. Nevzat YALÇINTAŞ
Yavuz Bülent BAKİLER
Mehmet Cemal ÇİFTÇİGÜZELİ
Prof. Dr. Nurullah ÇETİN
Prof. Dr. Hayri BOLAY
Prof. Dr. Uğur DERMAN
Prof. Dr. Ercüment KONUKMAN
Prof. Dr. Gökay YILDIZ

Prof. Dr. Teymur KƏRİMLİ
Prof. Dr. Məhərrəm QASIMLI
Prof. Dr. Maarifə HACIYEVƏ
Prof. Dr. Minəxanim NURİYEVƏ
Prof. Dr. Elman QULİYEV
Prof. Dr. Aydın ABİYEV
Doç. Dr. Erdal KARAMAN
Doç. Dr. Mehmet RIHTİM
Doç. Dr. Məmmədəli BABAŞLI
Doç. Dr. İslam HÜSEYİNOV
Yrd. Doç. Dr. Ramazan TOPDEMİR
Dr. Seriyə GÜNDOĞDU

Dr. Bayram GÜNDOĞDU
Dr. Gülbəniz BABAXANLI
Dr. Emin AĞAYEV
Dr. Muharrem KAPLAN
Dr. Gülşən ƏLİYEVƏ
Dr. Xəlidə QAFQAZLI
Dr. Seyran QAYIBOV
Dr. Kənan BƏŞİROV
Dr. Mehmet TURMUŞ
Dr. İsa DAĞ

KONFRANSIN KATİBLİYİ

Koordinator: Dr. Bayram Gündoğdu, Katiblər: Mustafa Karakaya, Dr. İsa Dağ

REDAKTOR

Dr. Bayram GÜNDOĞDU

Kitab, Qafqaz Universiteti Dizayn və Nəşriyyat şöbəsində yığılaraq çapa hazırlanmışdır.
Dizaynerlər: Sahib KAZIMOV, İlham ƏLİYEV

Nəşr olunan simpozium materiallarında yer alan yazı, foto şəkil, orfoqrafik səhvlər və s. kimi xətalardan məsuliyyəti müəllifinə aiddir.

ISBN: 978-9952-468-19-9

Copyright © 2013, Qafqaz Universiteti

İÇİNDƏKİLƏR

TÜRK BİRLİĞİ	
<i>Nevzat YALÇINTAŞ</i>	1
HÜSEYN CAVİDİN İLK ƏSƏRLƏRİNDƏ ƏXLAQİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN TƏCƏSSÜMÜ (“ANA” DRAMI VƏ “BİR QIZ” ŞEİRİ ÜZRƏ)	
<i>Əjdər AĞAYEV</i>	2
TÜRK DÜNYASI FİKİR VE SANAT USTASI: MEHMET AKİF ERSOY	
<i>Gökay YILDIZ</i>	6
KAMRAN ƏLİYEVİN ARAŞDIRMALARINDA CAVİD ROMANTİZMİ	
<i>Ağaverdi XƏLİL</i>	12
AZƏRBAYCANLI YAZAR HÜSEYN CAVİT'İN ORTAK TÜRK EDEBİ DİLİ UĞRUNDAKİ MÜCADELESİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	
<i>Ahmed Sami ELAYDY</i>	14
BİR MAARİFÇİ AYDIN OLARAK HÜSEYN CAVİD	
<i>Ahmet ÇAMALAN</i>	18
MİLLİ BAYRAM EŞQİNİN – ADƏT- ƏNƏNƏLƏRİN, ETNOQRAFİK ELEMENTLƏRİN POETİK TƏCƏSSÜMÜ (Mehmet Akif Ərsoyun “Bayram”, Hüseyn Cavidin “Novruz bayramı” və Ülvi Bünyadzadənin “Novruz bayramı” şeirləri kontekstində)	
<i>Almaz ÜLVI (BİNNƏTOVA)</i>	23
“FATİH CAMİİ” ŞİİRİNİN ORİJİNAL VE SADELEŞTİRİLMİŞ METİNLERİN BOŞNAKÇA ÇEVİRİLƏRİ ÜZERİNE NOTLAR	
<i>Almira Cikotaç SULYEVİÇ</i>	25
ГУСЕ́ЙН ДЖАВИДТИ́Н РОМАНТИЗМІ ЖӘНЕ ХХ ҒАСЫП БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ: РУХАНИ ІЗДЕНІСТЕР МЕН АДАМГЕРШІЛІК МҰРАТТАР (САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ)	
<i>Амантай ШӘПІП</i>	28
İKİ KİŞİ / İKİ ADAM; AHMED CEVAD AHUNDZADE, MEHMET AKİF ERSOY	
<i>Arslan KÜÇÜKYILDIZ</i>	35
TÜRK DÜNYASININ VƏTƏNSEVƏR NƏĞMƏKARI	
<i>Aslan BAYRAMOV</i>	39
BİR DEVRİN İKİ ŞAİRİ: MEHMET AKİF ERSOY VE HÜSEYN CAVİD	
<i>Abdulkadir İNALTEKİN</i>	41
H.CAVİDİN “UÇURUM” ƏSƏRİNDƏ ŞƏRQ VƏ QƏRB PROBLEMİNİN ƏKSİ	
<i>Bəsirə ƏZİZƏLİYEVƏ</i>	47
ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞININ ÖYRƏNİLMƏSİNƏ YENİ METODİK YANAŞMA İMKANLARI	
<i>Bilal HƏSƏNLİ</i>	51
HÜSEYN CAVİD VƏ POZİTİVİZM	
<i>Cavidə MƏMMƏDOVA</i>	57
M. A. ERSOYUN “FERDA KADIN” UŞAQ ŞEİRİNİN SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>Camil MƏMMƏDOV</i>	60

KIRGIZLARIN ÜNLÜ DEVLET ADAMI YUSUF ABDRAHMANOV <i>Döölötbek SAPARALIYEV</i>	63
İBLİS OBRAZI BƏŞƏRİYYƏTİN HƏQİQƏT VƏ UTOPIK AXTARIŞLARI KONTEKSİNDƏ <i>(Hüseyn Cavid və Əmin Reyhani yaradıcılıqlarının müqayisəli təhlili əsasında)</i> <i>Əfsanə İbad qızı MƏMMƏDOVA</i>	76
HƏYAT – MÜBARİZƏDİR (H.CAVİDİN YARADICILIĞINDA XEYİR VƏ ŞƏR PROBLEMİ) <i>Ellada GƏRAYZADƏ</i>	88
MEHMET AKİF ERSOY-HÜSEYN CAVİD POETİK DÜNYASININ MİLLİ RUHU VƏ İSLAMI DUYĞULARI <i>Elmira ABASOVA</i>	91
TURANIN ÜÇ BÖYÜK SÖZ USTADININ-YILDIZININ İŞIQ KULTUNA TAPINMASI <i>Esmira Fuad (ŞÜKÜROVA)</i>	95
HÜSEYN CAVİDİN DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ TÜRKCÜLÜK-TURANÇILIQ <i>Faiq ƏLƏKBƏROV</i>	102
SAFAHAT'TA KARNAVALESK UNSURLAR <i>Fatih ORDU, Eyüp ZENGİN</i>	109
MEHMET AKİF'İN SAFAHAT'INDA DİYALOG ÜSLUBU <i>Fatima HOCİN</i>	117
НЕКОТОРЫЕ НЕИЗВЕСТНЫЕ ФАКТЫ В БИОГРАФИИ АБДУРАШИТА ИБРАГИМА <i>Ф.С. САЙФУЛИНА</i>	124
"TOPAL TEYMUR" DRAMINDA HÖKMDAR ƏDALƏTİNİN BƏDİİ-ROMANTİK TƏQDİMİ <i>Gülbəniz BABAXANLI</i>	126
ŞEYX SƏNAN: TƏRİQƏT VƏ MƏHƏBBƏTİN FACİƏSİ <i>Gülşən Əliyeva-KƏNGƏRLİ</i>	128
UZBEK DISCIPLES (FITRAT) OF MEHMED AKIF ERSOY AND HUSAIN JOVID <i>Hamidulla BOLTABOYEV</i>	133
TÜRK DÜNYASINI İŞIKLANDIRAN MEHMET AKİF ERSOY <i>Hasiyet RUSTAM</i>	138
MEHMET AKİF VE HÜSEYN CAVİD'İN ŞİİRİNDE ESTETİK İMGE OLARAK "İYİ" VE "KÖTÜ" <i>Hayrettin AYAZ</i>	140
GERÇEK İLE HAYAL ARASINDAKİ AKİF'İN ASIM'I <i>Hazem Said MOHAMED</i>	147
MƏHMƏD AKİF VƏ HÜSEYN CAVİDİN ESTETİK GÖRÜŞLƏRİ <i>İbrahim ÖZMADEN</i>	156
HÜSEYN CAVİDİN "AZƏR" POEEMASINDA İNSAN VƏ CƏMİYYƏT PROBLEMİ <i>İfrat ƏLİYƏVA</i>	161
İKİ ŞƏXSİYYƏT: EYNI HƏYAT FƏLSƏFƏSİ <i>İradə ZƏRQAN</i>	165
HÜSEYN CAVİDİN "UÇURUM" MƏNZUM FACİƏSİNDƏTÜRK ƏXLAQI VƏ MƏNƏVİYYATININ BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ <i>İsgəndər ATİLLA</i>	169

AKİF'TE İTTİHAD-I İSLAM ANLAYIŞI	
<i>Kadir ŞEKER</i>	171
HÜSEYN CAVİDİN TÜRKİYƏDƏ TƏHSİL İLLƏRİ VƏ «SİRATÜL-MÜSTƏQİM» JURNALINDA ROLU	
<i>Kamal Həsən oğlu CAMALOV</i>	177
HÜSEYN CAVİD LEKSİKASI – ORTAQ TÜKCƏYƏ DOĞRU	
<i>Kəmalə ƏLƏKBƏROVA</i>	180
HÜSEYN CAVİDİN “ŞEYX SƏNAN” DRAMINDA İDEYA VƏ QƏHRƏMAN	
<i>Kenan GÜZEL</i>	185
HÜSEYN CAVİDİN “PEYĞƏMBƏR” ƏSƏRİ İSLAM HƏQİQƏTLƏRİ KONTEKSTİNDƏ	
<i>Könül NƏHMƏTOVA</i>	187
MEHMET AKİF ERSOY VE HÜSEYN CAVİD ESERLERİNDE OPTİMİZM	
<i>M. Mustafa GÜL</i>	193
QADIN HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞINDA	
<i>Maarifə HACIYEVA</i>	196
CONCEPTION OF ARTISTIC TIME IN SHAKESPEARE, HUSEYN JAVİD AND FITRAT’S WORKS	
<i>Mahliyo UMAROVA</i>	200
HÜSEYN CAVİD ƏSƏRLƏRİNİN DİLİNDƏ PERSONİLİZASIYA VƏ SİTUAİTİV KONKRETİYİN İFADƏSİ	
<i>Məhəbbət ƏSƏDOVA</i>	202
MİLLETLƏRARASI KANAATLƏRİN DƏĞİŞTİRİLMƏSİNDƏ BELGESELDEN YARARLANMA	
<i>Mehmet Akif ERBAŞ</i>	209
TÜRK DÜNYASININ EVRENSƏL DÜŞÜNCƏ MİMARLARI VE 2023	
<i>Mehmet Cemal ÇİFTÇİGÜZELİ</i>	217
MEHMET AKİF BEDİR'DEN ÇANAKKALE'YE	
<i>Mehmet ÇELİK</i>	222
MEHMET AKİF KİMDİ-AKİF'İ ANMA VE ANLAMA	
<i>Mehmet ÇETİN</i>	225
SAFAHAT'TA MEHMET AKİF'İN TÜRK DÜNYASI İLE İLGİLİ DƏĞERLENDİRMƏLƏRİ	
<i>Mehmet OKUR</i>	228
HÜSEYN CAVİDİN ƏSƏRLƏRİNDƏ FOLKLOR MOTİVLƏRİ	
<i>Dr. Mehmet TURMUŞ</i>	233
HÜSEYN CAVİDİN DRAM ƏSƏRLƏRİNDƏ ANA DİLİNƏ MÜNASİBƏT	
<i>Mehriban QULİYEVA</i>	236
“TÜRKÇÜLÜK MÜCADİLƏSİ”Nİ FORMALAŞDIRAN ZAMANA VƏ MEHMET AKİF ŞƏXSİYYƏTİNƏ ƏSRİMİZDƏN YENİDƏN DİNİ-FƏLSƏFİ BİR BAXIŞ	
<i>Matanət ŞƏKİXANOVA</i>	238
ÇOCUKLARIN MİLLİ RUH VE VATANSEVERLİK EĞİTİMİ BAĞLAMINDA MEHMET AKİF ERSOY'UN ŞİİRLƏRİNİN ROLU	
<i>Minara ALİYEVA</i>	244
ORTAQ TÜRKÇƏYƏ GEDƏN YOLDA: HÜSEYN CAVİDİN BƏDİİ DİLİ ÜZƏRİNDƏ DÜŞÜNCƏLƏR	
<i>Minəxanım NURİYEVA(TƏKƏLİ)</i>	249

**İŞİĞA ÇAĞRI: “ÜMİTSİZLİĞİ ÜMİDE, TÜKENİŞİ VAROLUŞA
DÖNÜŞTÜRME BAĞLAMINDA MEHMET AKİF ERSOY”**

<i>Mitat DURMUŞ</i>	255
BİR KUR’ÂN ŞAİRİ OLARAK M.AKİF ERSOY VE MEALİ	
<i>Muhittin AKGÜL</i>	264
MEHMET AKİF’İN ÖZLEMLERİ	
<i>Mustafa BOLAT</i>	279
MEHMET AKİF ERSOY’UN TÜRK DÜNYASI İLE DOĞU AYDINLARINDAN AKRAN VE DOSTLARI	
<i>Mustafa KARAKAYA</i>	286
HÜSEYN CAVİD POEZİYASINDA ROMANTİKA İLƏ REALİZMİN VƏHDƏTİ	
<i>Nazilə ABDULLAZADƏ</i>	298
MEHMET AKİF ERSOY YARADICILIĞINDA TARİXİ GERÇƏKLİYİN TƏQDİMİ	
<i>Nəzakət HÜSEYNQIZI</i>	304
ÇAĞDAŞ AZERBAIJAN EDEBİYATINDA STALİN SOYKIRIMI	
<i>Kamil Veli NƏRİMANOĞLU, Nigar VELİ</i>	308
MEHMET AKİF ERSOY’UN KAFKAS AYDINLANMASI VE KAFKAS AYDINLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	
<i>Nihat KARAER</i>	311
HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞINDA TÜRK MİLLİ KİMLİYİ	
<i>Nizami VƏLİYEV</i>	318
HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞININ TƏRBİYƏVİ ƏHƏMİYYƏTİ	
<i>Nuranə ƏSƏDULLAYEVA</i>	322
“SİRÂTIMÜSTAKİM” MECMUASI’NİN GÖZDEN KAÇAN ÖNEMLİ BİR HİZMETİ “TÜRK DERNEĞİ”	
<i>Nurgül KARAYAZI, Mustafa İsmet UZUN</i>	324
TÜRK DÜNYASININ MƏMMƏD AKİF ƏRSOY, ƏHMƏD CAVAD VƏ MİR MEHDİ ETİMAD KİMİ ÜNLÜ ƏDƏBİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİNİN YARADICILIĞINDA ORTAQ MÖVZU	
<i>Pərvanə MƏMMƏDLİ</i>	333
CAVİD YARADICILIĞINDA GÖZƏLLİK VƏ MƏHƏBBƏT KONSEPSİYASI	
<i>Qara NAMAZOV</i>	339
HÜSEYN CAVİDİN YARADICILIĞI 20-30-CU İLLƏRİN ƏDƏBİ TƏNQİDİNDƏ	
<i>Qürbət MİRZƏZADƏ</i>	342
M.A. ERSOY’UN ŞİİRLERİNDE BETİMLEME TEKNİĞİ	
<i>Ramazan SİRACOĞLU</i>	347
MEHMET AKİF’İN ŞİİRLERİNDE SOSYAL TEMALAR	
<i>Ramazan TOPDEMİR</i>	352
MEHMET AKİF ERSOY VƏ HÜSEYN CAVİD SƏNƏTİ – TÜRK- İSLAM ALƏMİNİN VƏ DÜNYA MƏDƏNİYYƏTİNİN İKİ BÖYÜK HADİSƏSİ	
<i>Rasim QURBANOV</i>	360
MEHMET AKİF’İN SİYASİ DÜŞÜNCƏLERİ VE TÜRK TOPLUMUNUN EVRİMİNDEKİ ETKİSİ	
<i>Reha YILMAZ</i>	363
HÜSEYN CAVİDİN DİLİNDƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİ LEKSİKASI	
<i>Rəhman QULİYEV</i>	375

M. AKİF'İN SANATA, SANATIN M. AKİF'E BAKIŞI	
<i>Rüstəm MÜRSELOĞLU</i>	379
M.A.ƏRSOY VƏ H.CAVİD YARADICILIĞINDA İDEAL HƏQİQƏTP ROBLEMİ	
<i>Sakibə ƏLƏSGƏROVA</i>	381
MÜASİR DÖVRDƏ «İBLİSİN İNTİQAMI»NA ƏDƏBİ BAXIŞ	
<i>Salidə ŞƏRİFOVA</i>	385
NÂBİ'NİN "HAYRİYYE" ESERİ İLE M. ÂKİF'İN "ASIM" ESERİNİN BİÇİM VE İÇERİK BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI	
<i>Salih SAVAŞ</i>	388
TARİXİLİK VƏ BƏDİİ TƏXƏYYÜL İŞİĞİNDƏ HƏSƏN SABBƏH (Hüseyn Cavidin "Xəyyam" pyesi əsasında)	
<i>Səadət ŞİXİYEVƏ</i>	391
HÜSEYİN CAVİD'İN ŞİİR DÜNYASINA BİR BAKIŞ	
<i>Sedat ADIGÜZEL</i>	395
BİR İNZİVANIN PANORAMASI: "MISIR VE MISIR APARTMANI GÜNLERİNDE MEHMED ÂKİF ERSOY"	
<i>Semih ÇELİK</i>	399
M. AKİF ƏRSOYUN XX ƏSRİN BAŞLARINDA AZƏRBAYCAN ŞAİRLƏRİNƏ TƏSİRİ	
<i>Səriyyə GÜNDOĞDU, Bayram GÜNDOĞDU</i>	402
HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞINDA "KİTABİ – DƏDƏ QORQUD" LEKSİKASININ İZLƏRİ	
<i>Sevinc ƏLİYEVƏ</i>	408
"TÜRK DÜNYASININ İSTİQLAL MÜCADİLƏSİNİN SİMVOL İSMİ: MEHMET AKİF ERSOY"	
<i>Sevinc QASIMOVA</i>	415
AZƏRBAYCAN ROMANTİZMİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ QAYNAQLARI	
<i>Şamil SADIQOV</i>	421
HÜSEYN CAVİD VƏ MEHMED AKİFİN YARADICILIĞINDA QƏRB	
<i>Tahirə MƏMMƏD</i>	428
SANAT-EDEBİYAT-FİKİR DÜNYASININ İKİ DEHASI: MEHMET AKİF ERSOY VE HÜSEYİN CAVİD	
<i>Tamilla ALİYEVƏ</i>	435
MƏMMƏD AKİF ERSOY VƏ HÜSEYN CAVİD YARADICILIQLARINDA TÜRKÇÜLÜK VƏ TURANÇILIQ İDEYALARININ TƏRƏNNÜMÜ	
<i>Təranə RƏHİMLİ</i>	442
MEHMET AKİF ERSOYUN VƏ HÜSEYN CAVİDİN ƏSƏRLƏRİNDƏ AVROPA MÖVZUSU	
<i>Tural MİRZƏLİYEV</i>	445
HÜSEYN CAVİD AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA	
<i>Vaqif SULTANLI</i>	449
BİR TƏZKİRƏÇİNİN GÖZÜYLƏ MEHMET AKİF ERSOY	
<i>Vüsalə MUSALI</i>	452
HÜSEYN CAVİD ƏNƏNƏLƏRİ VƏ ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MİLLİ DÜŞÜNCƏ PROBLEMİ	
<i>Xəyalə ƏFƏNDİYEVƏ</i>	455
M.AKİF ERSOY VƏ M. HADİ YARADICILIĞININ BƏDİİ-FƏLSƏFİ HARMONİYA BİRLİYİ	
<i>Xuraman HÜMMƏTOVA</i>	459

RİYAZİYYATÇI ALİM ÖMƏR XƏYYAM VƏ HÜSEYN CAVİDİN “XƏYYAM” ƏSƏRİ	
<i>Yaqub ƏLİYEV</i>	464
MEHMET AKİF ERSOY VE GURBANNAZAR EZİOV’UN ŞİİRLERİNDE ÇOCUK	
<i>Yaşar KARAYUNUSOĞLU</i>	468
MƏMMƏD AKİF ƏRSOY, HÜSEYN CAVİD, ÇOLPAN VƏ ALTMİŞİNCİLƏR (Böyük türk klassikləri və XX yüzilin 60-cı illərindəki poetik proses)	
<i>Yaşar QASIMBƏYLİ</i>	475
CAVİD DRAMATURGİYASININ POETİKASINDA FOLKLOR ƏNƏNƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU	
<i>Yusif ASLANOV</i>	481
MEHMET AKİF ERSOY’DA BİRLİK BERABERLİK DÜŞÜNCESİ	
<i>Zafer GÖLEN</i>	484
CAVİD ŞƏXSİYYƏTİ	
<i>Zəkulla BAYRAMLI</i>	492
BÜYÜK TÜRK YAZARI MEHMET AKİF ERSOY’UN AZERBAIJAN’IN ÜNLÜ ŞAİRİ- DRAM YAZARI HÜSEYN CAVİD SANATINDAKİ ETKİLERİ	
<i>Zhala BABASHOVA</i>	495
CAVİD ƏSƏRLƏRİNDƏ METAFORİK ANLAM	
<i>Aytən HACIYEVA</i>	505
MEHMET AKİF’İN ÖRNEK ŞAHSİYƏTİ	
<i>Sinan ÇİTÇİ</i>	514

Redaktordan...

Zengin kültüre sahip olan her bir milletin, tarihinde insanlığa yön veren önemli fikir ve sanat adamları olmuştur. Türkiye ve Azerbaycan tarihinde böyle tanınmış şahsiyetler çoktur. Eserleri ile zamanının aynası olan iki şahsiyetin Azerbaycan ve Türk toplumlarına daha yakından tanıtılması gerekir. Bunlardan biri 1873-1936 yılları arasında yaşamış büyük Türk şairlerinden olan Mehmet Akif Ersoy, diğeri ise 1882-1941 yılları arasında yaşamış Azerbaycan'ın büyük şairlerinden biri olan Hüseyin Cavit'tir. Her iki şair ülkesinin en ağır günlerinde yaşamıştır. M.Akif Türkiye tarihinin en buhranlı döneminde edebi faaliyete başlamış, Osmanlı devletinin dağıldığı ve Cumhuriyetin kurulduğu karmaşık bir zamanda milletin duygularına tercüman olmuş, milli mücadele yıllarının canlı tanığı olarak bizzat mücadelelerin içerisinde bulunmuştur.

*Canı, cananı, bütün varımı alsın da Hüda
Etmesin tek vatanımdan beni dünyada cüda.*

Diyen şair inandığı doğrular adına on yıl, çok sevdiği vatanından, milletinden cüda kalmış, bu hasretle de hastalanmış. Son nefesini vatanında vermek için Türkiye'ye geri dönmüştür.

H.Cavit de aynen M. Akif gibi ülkesinin sıkıntılı olaylar yaşadığı bir dönemde yazmış, ömrünü ve edebi faaliyetini halkı ve milleti uğrunda feda etmiştir. Hayat ve faaliyetleri benzer bu şahsiyetlerin kaderleri de birbirine benzerdir. H. Cavit de inandığı değerleri terennüm ettiği için tutuklanır, vatanından, milletinden uzaklaştırılır ve gurbette yaşamına son verilir.

Mehmet Akif Ersoy ve Hüseyin Cavit Türkiye ve Azerbaycan'da önemli bir etkiye sahip iki şair ve düşünürdür. Bu iki şahsiyet aynı dönemde, fakat farklı mekanda yaşamış olsalar da aynı duygu ve düşünceye sahip iki şahsiyettir. Bu şahsiyetler iki ülke arasında kültürel köprüünün gelişmesinde büyük öneme sahiptirler.

Bununla beraber ister Azerbaycan'da, isterse de Türkiye'de XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında toplumsal fikri, ulusal tefekkürü öğrenmek, yenilikçi düşünceyi değerlendirmek, incelemek ve bir miras gibi gelecek nesillere aktarılması açısından bu sempozyum tarihi bir misyona sahiptir.

M. Akif ve H.Cavit'in ışığına bir daha Azerbaycan'da Türk Dünyasını toplamak, konuşmak, tartışmak her kes için kazanç olmuştur.

Halkımız, devletimiz ve kuruluşlarımız bu büyük şairlerimizin hatırasını yaşatmakta, manevi şahsiyetlerini tekrar bağına basmakta ve hayatı boyu dile getirdikleri mesajlarının bu gün de aktüel olduğuna inanarak toplumumuzda ortaya çıkan eksikliklere mehem olacağını ümit etmektedir.

Bu sempozyumun gerçekleşmesine vesile olan Qafqaz Üniversitesi, AMEA Şarkşinaslık Enstitüsü, TİKA, Yunus Emre Enstitüsü, Mehmet Akif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı, T.C. Bağcılar Belediyesi ve AMEA Hüseyin Cavid Ev Müzesi'ne, açılış oturumuna teşrif ederek konferansımızı onurlandıran değerli konuklarımıza, bildirileriyle konferansımıza katılarak değerli görüşlerini bizlerle paylaşan bilim adamlarına, düzenleme kuruluna, emeği geçen üniversitemizin değerli çalışanlarına teşekkür eder, saygılarımızı sunarız.

Qafqaz Üniversitesi'nin Rektörü Prof. Dr. Ahmet Saniç'ten...

Hürmetli Devlet Büyükleri, Saygıdeğer Bilim Adamları, Değerli Basın Mensupları ve Kıymetli Misafirler;

Sözlerimin başında hepinizi saygıyla selamlıyor; AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu, Qafqaz Universiteti, TİKA, Yunus Emre Enstitüsü, Mehmet Akif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı, T.C. Bağcılar Belediyesi ve AMEA Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi'nin birlikte düzenledikleri "Türk Dünyasını Işıqlandıranlar: Məmməd Akif Ərsoy, Hüseyn Cavid" konulu uluslararası konferansa ev sahipliği yapmaktan dolayı, Üniversitemiz olarak onur duyduğumuzu ifade etmek istiyorum.

Değerli Davetliler;

Çağ Öğretim İşletmeleri bünyesinde, 1993 yılında eğitim ve öğretim hayatına başlayan Qafqaz Üniversitesi, aynı zamanda yurt dışında faaliyet gösteren ilk üniversite hüviyetindedir. Devletini ve milletini seven, ilim ve teknolojiyle donanımlı mütehassıslar yetiştirme gayesiyle yola çıkan üniversitemiz, Azerbaycan Devleti'nin de desteğiyle ilk günkü coşku, heyecan ve kararlılığından asla taviz vermeden istikametinde ilerlemeye devam etmektedir. Üniversitemiz, geçen bu 20 yıllık sürede, sempozyumlar ve kongreler bakımından son derece aktif olmuş; bu aktifliğini açılışının 20. yılında zirveye taşımıştır. Bu uluslararası sempozyumlar ve konferanslar, özellikle Azerbaycan ve Türkiye arasındaki çok eskiye dayanan ilmî-edebî ve medenî bağların inkişafında tarihî bir rol üstlenmektedir. Qafqaz Üniversitesi, bu çerçevede, iki ülke arasındaki mânevî bağların ve kültür köprülerinin bir uzantısı olarak, uluslararası sempozyum ve konferanslar silsilesinde "Türk Dünyasını Işıqlandıranlar: Məmməd Akif Ərsoy, Hüseyn Cavid" konulu sempozyumuyla bir yenisine imza atmaktadır.

İki kardeş ülkenin bir kanadında, şüirleri, fikirleri ve hayat tarzıyla millî ve mânevî değerlerimizin en mühim temsilcilerinden biri olan İstiklâl Marşı'mızın Şâiri Mehmet Akif; diğer kanadında ise XX. asır Azerbaycan edebiyatının ve medeniyetinin inkişaf etmesinde emsâlsiz hizmetler göstermiş olan Hüseyn Cavid yer almaktadır. Gerek Hüseyn Cavid, gerekse Mehmet Akif, bugün aramızda olmasalar dahi, bu kubbede bıraktıkları hoş sadâlarla, Azerbaycan ve Türk halkının gönüllerinde yaşamaya ve kardeşlik bağlarını yaşatmaya devam ediyorlar. İki aydınımızı da, bu vesileyle rahmetle anıyorum. Ruhları şâd olsun.

Konuşmamın sonunda, Daha önce Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu ile başlayan ve bir silsile şeklinde devam eden bu sempozyumun Türk Dünyası'nı aydınlatan nice şahsiyetlerin anılmasına zemin oluşturması inancıyla, bütün katkılarından dolayı değerli akademisyen, araştırmacı, yazar ve katılımcılara şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca başta AMEA Şərqşünaslıq İnstitutuna, TİKA, Yunus Emre Enstitüsü, Mehmet Akif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı, T.C. Bağcılar Belediyesi ve AMEA Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi'ne böyle bir konferansın düzenlenmesine katkıda bulunduklarından dolayı huzurlarınızda teşekkürü bir borç biliyorum.

Saygılarımla...

AMEA Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru Prof. Dr. Gövhər Baxşəliyevadan...

Sosial siyasi hadisələrlə zəngin olan XIX əsrin sonu, XX əsrin ilk yarısı Azərbaycan ədəbiyyatında yeni və güclü bir canlanmaya səbəb olmuşdur. Digər sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyat sahəsində də yeni mərhələ başlamışdı. İctimai şüurun sürətlə inkişafı və cəmiyyət məsələlərinə müdaxilə ədəbiyyatın əsas mövzusu halına qalmışdı. Tarixə nəzər saldıqımızda görürük ki, bir millətin düşüncə həyatını ən çox ədəbiyyatçılar əks etdirmişlər. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və Türkiyə mədəni həyatına əsərləri ilə möhürünü vuran bir çox şairlər vardır. Bunların arasında fikirləri və əsərləri ilə millətin yolunu işıqlandıran və qəlbində taxt quran iki böyük sənətkar vardır. Bunlardan biri türk "İstiqlal şairi" Mehmed Akif, digəri isə Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm cərəyanının banisi Hüseyn Caviddir.

Hüseyn Cavid Molla Abdulla Məşədi Qulu oğlu 1843-cü ildə Naxçıvanın Şahtaxtı kəndində ruhani ailəsində dünyaya göz açıb. Atası Məşədi Qulunu haqlı olaraq "başı əmmaməli ziyalı" adlandırırdılar.

Atasının təkid və təklifi ilə Hüseyn də əvvəlcə İranda, sonra Türkiyədə mükəmməl təhsil almışdır. Buradan göründüyü kimi elm Molla Abdulla ailəsinin əsas qayəsi idi. Odur ki, bu nəslin bütün nümayəndələri elmə xüsusi həvəs göstərmiş və çoxu müəllim olmuşdur. Hüseyn də həmçinin ...

Bununla yanaşı Hüseyn Cavid həm də mütəfəkkir şair, qızıl dramaturq və böyük filosof idi. İslam aləmində mövcud olmuş ideyalar, problemlər o dövrün bir çox yazıçı və şairləri kimi Hüseyn yaradıcılığında da özünü büruzə vermişdir. H.Cavid heç zaman xırda məişət məsələlərini ələ almamışdır. Əsasən cəmiyyəti narahat edən problemlər onun hədəfinə çevrilmişdir. Elə buna görə də Cavid dövrünün güzgüsü adlandırılmışdır. Romantik şair istər, ailə, istər cəmiyyət, istərsə də bəşəri məsələləri əsərlərində tarix pərdəsi altında işıqlandırmağa çalışmışdır. Belə ki, H.Cavid bəşəriyyətin əbədi problemlərinə dövrün problemləri işığında cavab axtarır. Ta qədimdən, insan yaradılandan bəri onu bir çox suallar düşündürmüşdür. Məhz H.Cavid zamanəsinin mütəfəkkiri kimi bu suallara toxunmuş və cavab verməyə çalışmışdır.

Bu mənada Azərbaycan ədəbiyyatının böyük şairi, Şərq aləminin qüruru mütəfəkkir, alim Nizami Gəncəvi əsərlərində elə bir cəmiyyət arzu edirdi ki, hər kəs özünü mənəvi cəhətdən azad hiss etsin, hamı bərabər səviyyədə yaşasın, düzlük, ədalət hökm sürsün. Böyük Nizaminin arzu etdiyi və əsərlərində tərənnüm etməyə çalışdığı ideal cəmiyyət düşüncəsi istər H.Caviddə, istərsə də Türkiyənin böyük şairi, mütəfəkkir, alim Mehmed Akif Ərsoyda da mövcuddur.

Ümummilli liderimizin söylədiyi "Bir millət iki dövlət" sözlərinin kökləri çox qədimlərə dayanır. Bunun bariz nümunəsi bu simpoziumun həsr olunduğu iki qardaş şairin həyat və fəaliyyətində öz əksini tapır. Belə ki, Mehmed Akif də doğumundan ölümünə qədər bütün həyat və fəaliyyəti boyunca Cavidlə bənzər taleh yaşamışdır.

Mehmed Akif də 1873-ci ildə ruhani ailəsində dopulmuşdur. H. Cavidin atası Molla Abdulla kimi M.Akifin də atası devrinin ziyalı alimlərindən idi. Hər kəs onu Tahir Əfəndi deyər adlandırıb, ən çətin məsələlərin həlli üçün ona üz tuturdular. M.Akif də H.Cavid kimi ölkəsinin buhranlı dönməsində yaşamışdır. M.Akif Osmanlı dövlətinin dağıldığı və Türkiyə cümhuriyyətinin qurulduğu mürəkkəb bir zamanda püxtələşmiş, milli mübarizə illərinin canlı şahidi və iştirakçısı kimi zəngin yaradıcılıq yolu keçmişdir.

Şairin yaşadığı dövrün ən mühüm siyasi, ictimai, sosial və mədəni problemlərini əks etdirən, qarışıq bir dövrə "şahidlik edən" "Səfahat" adlı kitabı ədəbiyyat tarixinin bariz nümunələrindən biri sayılır. Təsədüfi deyil ki, bəzi ədəbiyyatşünaslar bu əsəri dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini bütün dolğunluğu ilə əks etdirən mənzum roman adlandırırlar.

Dövrün ictimai fikrini, milli təfəkkürünü öyrənmək, yenilikçi düşüncəni qiymətləndirmək, tədqiq etmək və bir miras kimi qələcək nəsillərə çatdırmaq baxımından Mehmed Akif Ərsoyun bu əsəri həqiqətən mühüm bədii mənbədir. Eynə zamanda Mehmed Akif də Hüseyn Cavid kimi zamanəsinin aynası olmuşdur.

Cəsarətlə demək olar ki, Türkiyə ədəbiyyatında yaşadığı dövrü onun qədər bütün təfərrüatı ilə görən və göstərən başqa bir şairin olduğunu söyləmək çətinidir. Onun sənətkarlıq baxımından ən böyük əsəri sayılan "İstiqlal marşı" türk millətinin birlik və bütövlük qayəsini, milli mübarizənin ruhunu dərinlən hiss etdirən qiymətli bir əsər kimi məşhurdur. Obrazlı desək, əqər Mehmed Akif Ərsoy heç bir əsər yazmasaydı belə, yalnız "İstiqlal marşı" onu şöhrət zirvəsinə yüksəldər, tarix boyunca onu yaşadardı.

Böhranlı bir dövrdə yaşayan hər iki şair öz zamanlarında layıq olduqları qiyməti ala bilməmişlər. Hər ikisi ömürlərinin sonunda sürgün həyatı yaşamışlar. Təzyiq və təqiblərə dözə bilməyən M. Akif, canından çox sevdiyi vətəni 1925-ci ildə tərk etmək məcburiyyətində qalır. Vətən həsrəti ilə könüllü sürgündə xəstələnib qünü gündən əriyən şair, vəfat edəcəyini hiss edir və son anlarını qurbət diyarda keçirməmək üçün ağır halda Türkiyəyə qeri dönər. Bir neçə gün sonra da 25 dekabr 1936-cı ildə 63 yaşında vətən, millət şairi əbədiyyətə qovuşur.

Sovetlər Birliyində totalitarizmin dəhşətli dövründə Hüseyn Cavid sosializmin "nailiyyətlər"indən yazmaqı özünə rəva bilməmiş, Stalini, Azərbaycan aqalarını mədh etməkdən qətiyyətlə boyun qaçırmışdır. Ona görə də bu mətin şəxsiyyət 1937-ci ildə Sibir buzlaqlarına sürgün edilmiş və orada 5 dekabr 1941-ci ildə həlak olmuşdur.

Hər iki şairin həyat və fəaliyyətinə, əsərlərində ələ aldıkları mövzuların ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə, hətta Allahın onlara bəxş etdiyi tale yoluna nəzər saldıqda nə qədər çox bənzərliklərin var olduğunu görürük. Onlar bütün ömürlərini xalqın, millətin və bütün İslam aləminin, Türk dünyasının istiqbalı üçün şam kimi əritdilər. Özləri yandı, fəqət yox olmadı. Onlar bu millətin bu qününü, qələcəyini işıqlandıraraq xalqın, millətin qəlbinə köçdülər və bu millət yaşadığıca onlar da əbədi yaşayacaqlar.

İstər xalqımız, istərsə də dövlətimiz bu ölməz vətən oğullarının layiqli qiymətini verir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Cavid taleyinə münasibəti, siyasi liderin, dövlət başçısının mənsub olduğu xalqın klassik irsinə, mənəvi mədəniyyətinə münasibətinin ən parlaq nümunəsidir. Hüseyn Cavid və Mehmed Akif bizim üçün, doğurdan da, əzizdir. Onlar istər ədəbiyyat, istərsə də siyasət tariximizdə böyük bir iz qoyublar. Xalqımız, tariximiz nə qədər yaşayacaqsə Hüseyn Cavid və Mehmed Akif irsi də o qədər yaşayacaq və xalqımız, bütün türk və islam aləmi ondan istifadə edəcək".

Bağcılar Belediye Başkanı Lokman Çağırıcı'dan...

Değerli Davetliler,

Hepinizi hürmet ve muhabbetle selamlıyorum...

Sözlerime başlarken; Vatan sevgisinin ne olduğunu bizlere en iyi şekilde anlatan iki kişiyi; Mehmet Akif Ersoy ve Hüseyin Cavid'i rahmet ve minnetle anıyorum.

Milletlerin tarihinde dönüm noktaları vardır. Bu dönemlerde bazı liderler, şairler, mütefekkirler, sanatçılar ortaya çıkarak; tarihin gidişatını değiştirip, insanlık tarihinde unutulmayacak izler bırakırlar. İşte bu açıdan Türkiye tarihinde öne çıkanlardan biri Mehmet Akif Ersoy, Azerbaycan tarihinde ise Hüseyin Cavid'tir.

Biz, Bağcılar Belediyesi olarak büyüklerimizi, fikir, sanat ve düşünce dünyamızın önemli isimlerini bir vefa gereği olarak anmak ve anlamak için programlar düzenliyoruz.

İlçemizde her ay düzenlediğimiz onlarca kültür programının yanı sıra, ulusal ve uluslararası çapta programlar da gerçekleştiriyoruz:

Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu, Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu, Uluslararası Medya Sempozyumu ve Balkan Savaşlarının 100. Yılında Balkan Savaşları Sempozyumu gibi programlar bunlardan bazıları...

İşte yine böyle uluslararası bir toplantıda; Türk Dünyasını Aydınlatanlar Sempozyumu'nda, Mehmet Akif Ersoy ve Hüseyin Cavid'i anmaya, anlamaya çalışacağız.

Mehmet Akif Ersoy, kalemiyle yazmaktan ziyade, gönlüyle, kalbiyle yazan bir şairdir. O, sadece genç Türkiye Cumhuriyeti'nin İstiklal Marşı'nın şairi değildir; Akif, bir şair olmanın çok ötesinde bir mütefekkir, bir münevver ve bir gönül insanıdır.

Gerek şiirleri gerekse konuşmalarıyla bir milletin küllerinden tekrar doğmasına ve inandığı değerleri savunmasına unutulmaz katkılar sağlamıştır.

Mehmed Akif Türkiye için ne ifade ediyorsa, Hüseyin Cavid de Azerbaycan için aynı manaya gelmektedir. Yüksek tahsilini 1906-1910 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde yapan Hüseyin Cavid, eserlerinin çoğunu Türkiye Türkçesine yakın bir dille yazmış olması itibarıyla, biz Türkiye'de yaşayanların da çok kolay anlayabildiği bir yazar, şair ve mütefekkiridir.

Azerbaycan şair ve dramaturgu Hüseyin Cavit, İstanbul'daki eğitim hayatında, Mehmet Akif'in öğrencisi olmuş, ondan etkilenmiş; hatta Akif'in başyazarı olduğu "Sırat-ı Müstakim" dergisinde üç şiiri yayınlanmıştır. Bilindiği gibi, döneminin en önemli yayın organlarından birisi olan "Sıratı müstakim", II. Meşrutiyet yıllarında İslam dünyasının her köşesinden gelen mektuplara yer vererek, yaşanan sıkıntıları dile getirmede önemli rol oynamıştır.

"Men fakat hüsnü-huda şairiyem
Yere enmem de sema şairiyem"

diyen Hüseyin Cavid, Mehmet Akif gibi islama gönül vermiş imanlı ve erdemli bir insandı.

Filozof ve şair Hüseyin Cavit'in, vatanına döndükten sonra Sovyetler Birliği döneminde takip ve baskılara maruz kaldığını, rejime uygun eserler yazmadığı için tutuklandığını ve daha sonra Sibiry'a sürüldüğünü biliyoruz.

1941 yılında Sibiry'a'nın Magadan şehrinde vefat eden Hüseyin Cavit'in Doğumunun 100. yılında naaşını Sibiry'a'dan Nahçıvan'a getirerek, şairin adına anıt mezar inşa eden Merhum Haydar Aliyev'i de rahmetle anıyorum.

Bizler, köklü bir medeniyet mirasına sahibiz.

Orta Asya'dan Avrupa'ya, Orta Doğu'dan Anadolu'ya mensubu bulunduğumuz bu millet; tarih boyunca geçtiği yerlerde kalıcı izler bırakmıştır.

Biz aynı medeniyetin bir dönem ayrı kalmış iki kardeşiyiz.

70 yıl Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan Azerbaycan, 18 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiş, Türkiye, Azerbaycan'ın bağımsızlığı tanıyan ilk ülke olmuştur.

Mustafa Kemal Atatürk'ün, "Azerbaycan'ın sevinci sevincimiz, kaderi kaderimizdir" sözü; Azerbaycan eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in, "Bir millet, iki devletiz" sözü Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin özünü yansıtmaktadır.

Ufkumuz; birlikteliğimizle genişleyecek; birlikte hareket ederek oluşturacağımız eserler geleceği süsleyecektir.

Birlikte daha güçlü, daha zengin, daha mutlu, daha umutluyuz.

Bağcılar Belediyesi olarak, ortak kültürel mirasımızın bir potansiyele dönüşmesi konusunda üzerimize düşeni yapmaya hazırız.

Bu tür programlar, sadece bu önemli kişileri anmak için değildir.

Bu programlar değerlerimizi anmanın yanı sıra, aynı zamanda onları anlamaya da dönüktür. Mehmet Akif gibi Hüseyin Cavid gibi pak ruhlu, temiz vicdanlı insanları yad etmek ve onların büyük ideallerini, davalarını, aşklarını, heyecanlarını paylaşmak için düzenlenen bu sempozyum, yeni ufukların açılmasına vesile olacaktır.

2011 yılının "Mehmet Akif Ersoy Yılı" ilan edilmesi üzerine şunu ifade etmiştim; 'Merhum Akif'i hakkıyla anmak, ona minnet borcunu ödemeyi gerektirir. Akif'i okuyup anlamamanın ötesinde ona minnet borcumuzu ödemek için onun adına kalıcı bir eser ortaya koymalıyız.'

Bunun üzerine Bağcılar Belediyesi olarak, Mehmed Akif'i anlamak, gelecek nesillere anlatmak amacıyla Mehmed Akif Ersoy Kültür Sanat Merkezi ve Taceddin Dergahı Müzesi'ni inşa ettik. Bu kültür merkezi ve müzemizi 14 Mart 2012 tarihinde hizmete açtık.

Kültür Merkezimizde bulunan ihtisas kütüphanemiz, Akif üzerine alanında Türkiye'nin en zengin kütüphanesi. Mehmed Akif üzerine akademik düzeyde araştırma yapmak isteyen üniversite öğrencilerine ve araştırmacılara açık olan kütüphanemizde Mehmed Akif Ersoy'un tüm eserlerine olduğu gibi, onunla ilgili yazılmış olan bütün eserlere de ulaşmak mümkün.

Mehmet Akif Ersoy Kültür Sanat Merkezi'nin yanına Akif'in Ankara'da bir dönem kaldığı ve İstiklal Marşı'nı yazdığı Tacettin Dergâhı'nın aynısını, bir Müze olarak inşa ettik.

Burada Akif ile ilgili vesika ve eşyaları sergilemekteyiz. Tacettin Dergahı Akif Müzemizin bugün itibarıyla, Merhum Akif'le ilgili en zengin müze olduğunu düşünüyorum...

Mehmet Akif ile ilgili bir diğer önemli hizmetimiz de, Akif'in başyazar olduğu, Hüseyin Cavid'in de 3 ayrı şiirinin yer aldığı Sıratıüstakim ismiyle yayın hayatına başlayan ve 183 sayı bu isimle, daha sonra ise Sebülürreşad adıyla yayın hayatına devam eden dergileri, günümüz Türkçesiyle edebiyat dünyamızın istifadesine sunduk. Toplamda 25 cilt olacak olan bu eser yakın tarihimizin önemli belgelerindendir.

Akif'in tüm şiirleri ve fikirleri bizi biz eden, bize ışık tutan, bizim yolumuzu aydınlatan birer meşaledir.

Akif'in İstiklal Marşı'yla, onun o milli marşıyla bu millet ayağa kalktı ve Kurtuluş destanını yazdı.

Akif, Türk milletine cesaret ve tahammül aşlamak ve onda bulunan duyguları harekete geçirmek için şiirine "Korkma!" sözüyle başlıyor:

"Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak;
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak..."

Mehmet Akif Ersoy, İstiklal Marşı'na ilişkin tartışmaların yapıldığı bir dönemde şöyle demişti; "O şiir bir daha yazılmaz. Onu ben de yazamam. Onu yazmak için, o günleri görmek, yaşamak lazım. O şiir artık benim değil, milletin malıdır. Benim millete en kıymetli hediyem budur. Allah bu millete bir daha İstiklal Marşı yazdırmasın."

Mehmet Akif Ersoy'un idealindeki genç, Asım'dır; Asım, adaleti, hakkaniyeti, vicdanı, merhameti temsil eder.

Asım, gücün, zulmün, zorbalığın karşısında asla boyun eğmeyendir. O, hakikati eğip bükmeyen; şartlar ne olursa olsun, hakkı tutup kaldırandır.

Akif, Asım'ı tanımladığı dizelerinde şöyle diyor;

*"Zulmü alkışlayamam, zalimi asla sevemem
Gelenin keyfi için geçmişe kalkıp sövemem.*

*Doğduğumdan beridir aşıkım istiklale
Bana hiç tasmalık etmiş değil altın lale...
Yumuşak başlı isem, kim demiş uysal koyunum?
Kesilir belki, fakat çekmeye gelmez boynum.*

Akif; Asım'a inandı, Asım'ın nesline inandı. Geleceğe ilişkin hep güzel umutlar besledi. Asım, bu toprakların, bu geniş coğrafyanın adeta vicdanıdır.

"İşte onun için tüm gençler, Akif'i okumalı, anlamalı, idrak etmeli.

Gençler, Akif'in "Safahat" adlı eserini "başucu kitabı" yapmalı. Akif'teki insan sevgisini, millet sevgisini, vatan sevgisini, ondaki dürüstlüğü, ondaki ahde vefayı, ondaki söz verip sözünü yerine getirmeyi örnek almalı, kalplerine yerleştirmeli. Akif'teki o mücadele ruhunu, kahramanlığı ve cesareti özümsemeli.

Hüseyin Cavid de Mehmet Akif Ersoy gibi milli ruh sahibi idi. Vatanını, halkını, milletini seven bir fazilet sahibi idi. O hem de Türk ellerine, Türkiye'ye bütün kalbiyle bağlı bir insan idi.

Mehmet Akif ile Hüseyin Cavid'i birbirine bağlayan meselelerden biri de Hak, hakikat ve iman meselesidir.

Hüseyin Cavit de Mehmet Akif Ersoy gibi idealleri uğruna mücadele vermiş, kimsenin karşısında başını eğmeden, daima inancına ve davasına sadık kalmıştır.

Mehmet Akif Ersoy ve Hüseyin Cavid, isimleriyle ve eserleriyle hepimizin kalbinde yaşamaya devam edeceklerdir.

Saygılarımla...

TÜRK BİRLİĞİ

Prof. Dr. Nevzat YALÇINTAŞ

Türk Dünyası, 21. asra büyük gelişmeler ve ümitlerle girdi. Gerçekten de 20. yüzyılın son 10 yılında dünyamız tarihin seyrini değiştiren jeo-politik olaylara şahit oldu. Bizler için bunlardan en önemlisi, totaliter bir rejimle yönetilen Sovyetler Birliğinin dağılması ve Türk ülkelerinin, soydaşlarımızın hürriyet ve istiklâllerine kavuşmaları, kendi devletlerini kurmaları olmuştur. Çok büyük kayıplara uğramadan, uzun süren çatışmalara girmeden, yüce Yaradan'ın takdiriyle 1990'ların başlangıç yıllarında ardı ardına, can Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve kardeş Tacikistan istiklâllerini ilan ettiler ve Birleşmiş Milletler'in en genç, yeni üyeleri oldular. Şüphesiz ki Sovyet askerî birliklerinin, istiklâl hedefinden vazgeç-meyen Azerbaycan'ın genç evlatlarına karşı giriştiği katliam harekâtını asla unutmuş değiliz. Aziz şehitlerimizi kalbimizde yaşıyor ve onlara minnet duygularımızla Cenâb-ı Haktan rahmetler diliyoruz.

Bu tarihî gelişmeler cereyan ederken Türkiye soydaşlarımızın istiklâllerini tanıyan ilk ülke olmuş, Büyükelçilerini onların başşehirlerine hemen yollamış ve talep edilen yardımları karşılamayı bir milli görev bilmıştır. Merhum Cumhurbaşkanı Turgut Özal bu kardeş ülkelerin gelişme potansiyellerine ve Türkiye'nin imkânlarına bakarak tarihe geçen şu sözleri söylemiştir: *"21. Yüzyıl Türk asrı olacaktır."* Bu büyük mana taşıyan vecize söz, kamuoyu tarafından hemen benimsenmiş ve istikbal için bir hedef olarak kabul edilmiştir.

Soydaşlarımız, dindaşlarımız Azerbaycan ve Türkmenistan Cumhuriyetlerinin tek tek müstakilliklerini kazanmalarından sonra 2. safha şüphesiz ki aralarındaki her türlü işbirliğini artırmak, dayanışmayı sağlamak ve *"Birliğe"* doğru ilerlemektir.

Türk Dünyasının birlik ve beraberliği, esasen 19. Yüzyıldan beri Türk aydınları ve devlet adamları tarafından dile getirilmiş mutlak bir hedef olarak gösterilmiştir. Kırım'ın idealist ve cesur mütefekkeri İsmail Gaspıralı halen bütün geçerliliğini koruyan ve hepimizin şiar edindiği şu vecizeyi söylemiştir: *"Dilde, fikirde ve işte birlik."* Rahmetli Gaspıralı ömrünü Kırım'a ve bu hedefe adamıştır.

Büyük Türk düşünürü ve sosyoloğu Ziya Gökalp Türklüğün geleceğini onların birleşmesinde *"Turan"* da görmüştür.

Ziya Gökalp fikirlerinin takip ve tatbikçisi olan Mustafa Kemal Atatürk'ün dehası ona, daha 1930'ların başlarında, demir perdenin en kalın ve Sovyet rejiminin en zâlim olduğu dönemde ezcümle şunları söylemiştir: *"Bir gün Sovyet Rusya İmparatorluğu dağılacaktır. O zaman oradaki soydaşlarımıza gidip yardımcı olmalıyız."*

Azerbaycan'ımızın kahraman büyük lideri Haydar Aliyev de hepimize şu gerçeği veciz bir şekilde işaret etmiştir: *"Azerbaycan ve Türkiye iki devlet fakat bir millettir."*

Bu büyük Türk devlet adamımızın yukardaki veciz sözünü iyi idrak etmeli, derinlemesine ve geniş şumullü olarak anlamayız. Dünyadaki bütün Türklere hitaben söylenen bu söz ve hedef diğer kardeş ülkeleri de kapsamaktadır. Bugün, halen 7 tane halkı Türk soylu ve Türkçe dilli, İslam dinli devlet mevcut olduğuna göre (Azerbaycan, Türkiye, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Kuzey Kıbrıs) büyük liderin vecizesini şöyle söyleyebiliriz:

"Müstakil Türk ülkeleri yedi devlettir ve fakat bir millettir."

Azerbaycan halkımızın içinden çıkıp yükselen büyük lider Haydar Aliyev'in işaret ettiği bu ulvi hedefin, yine onun ülkesinde ve değerli oğlu Başkan İlham Aliyev'in de katıldığı bir anlaşma ile gerçekleştirilmeye çalışılması ilahi bir takdir olarak görülebilir.

Nitekim 3 Ekim 2009 günü Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in ev sahipliğinde Azerbaycan'ın Nahçıvan Şehrinde toplanan *'tarihi zirvede'*, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyinin (Türk Konseyi) kurulması kararlaştırılmış ve buna ait anlaşma taraflarca imzalanmıştır. İmzalar Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkiye Devlet Başkanları ve Türkmenistan Devlet Başkan Yardımcısı tarafından atılmıştır. Zirveye Türk Dili konuşan ülkelerden Özbekistan katılmamıştır,

fakat Nahcivan Anlaşmasının 22. Maddesinde Özbekistan ve muhtemelen Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetinin üye olabilmeleri imkânı tanınmıştır.

Bu tarihi kararı açıklarken Sayın Cumhurbaşkanımız Abdullah Gül şunları belirtmiştir: *"1992 yılında başlayan bu zirveler sadece buluşma şeklinde devam ederken özel görüşmelerin neticesinde kurumsallaştırma fikrinde mutabakata vardık. Bunun ismi de " Türk Konseyi" oldu. Şüphesiz bu toplantılara daha önce katılan eski Cumhurbaşkanları, bütün ülkelerde hepsinin çok büyük katkısı olmuştur, ama 1992 yılında başlayan rüya bugün gerçekleşmiş oldu."*

Nahcivan Anlaşmasının 1. Maddesi şöyledir: *"Taraflar uluslararası bir kuruluş şekline sahip 'Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi' isimli iş birliği mekanizması kurmuşlardır."*

Bu uluslararası kuruluş aynı zamanda *"Türk Konseyi"* kısaltması şeklinde zikredilecektir.

Türk Konseyinin görevleri, anlaşmanın 2. Maddesinde ayrıntılı bir şekilde belirtilmiş ve ezcümle siyasi, ticari, ekonomik, teknik, askeri, eğitim, enerji, ulaştırma, kredi, finans, yatırım, sosyal, kültürel, sağlık, turizm, hukuk vs gibi çok geniş alanları kapsayan bir işbirliği öngörülmüştür.

Türk Konseyi'nin yapısı şu şekilde tespit edilmiştir:

- 1-Devlet Başkanları Konseyi
- 2-Dışişleri Bakanları Konseyi
- 3-Kıdemli Memurlar Komitesi
- 4-Aksakallar Konseyi. Kazakistan'ın Astana şehrinde kurulmuştur.
- 5-Sekreteryaya İstanbul'da faaliyette bulunmaktadır.

Nahcivan Anlaşmasının Kuruluşu, görevleri, resmi organları ve diğer Türkçe konuşan devletlere açık olması gibi özellikleri bütünüyle incelendiğinde geleceğe dönük hedefin *"Türk Birliğini"* gerçekleştirmek olduğu görülmektedir.

Bu yüksek hedef sadece yukarıda belirttiğimiz bazı yazar ve devlet adamları tarafından değil, İstiklâl Marşımızın şairi Mehmet Âkif Ersoy, Azerbaycan'ın çoşkulu şairi Bahtiyar Vahapzade, yazar ve diplomat Cengiz Aymatov ve pek çok Türk edip ve düşünürü tarafından benimsenmiştir. *"21. Yüzyılın Türk Asrı"* olması *"Türk Birliği "* nin gerçekleşmesine bağlıdır.

HÜSEYN CAVİDİN İLK ƏSƏRLƏRİNDƏ ƏXLAQİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN TƏCƏSSÜMÜ ("ANA" DRAMI VƏ "BİR QIZ" ŞEİRİ ÜZRƏ)

Əjdər AGAYEV

*pedaqoji elmlər doktoru, professor,
Qafqaz Universitetinin kafedra müdiri,
ajdar1937@box.az*

XÜLASƏ

Azərbaycan-Türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Cavid zəngin yaradıcılıq irsi ilə mədəniyyət tarixində şərəfli yer tutmuşdur. O, XX əsrin 30-cu illərinə qədərki dövrdə orijinal üslubu, global məzmunu ilə seçilən ümumbəşəri əhəmiyyətli əsərləri ilə bütün Türk dünyasının önəmli sənətkarları sırasında möhtəşəm yer tutmuşdur.

H.Cavidin *"Maral"*, *"Şeyx Sənan"*, *"İblis"*, *"Uçurum"*, *"Şeyda"*, *"Afət"*, *"Telli saz"*, *"Peyğəmbər"*, *"Topal Teymur"*, *"Səyavuş"*, *"Xəyyam"* kimi səhnə əsərləri dərin fəlsəfi, humanist məzmunu və bəşəriyyəti ilə ədəbiyyatımızda xüsusi mərhələ təşkil edir.

Sənətkarın ilk əsərlərindən olan *"Ana"* dramı, *"Bir qız"* şeiri və bu qəbili digər əsərləri sırf əxlaqi-mənəvi mahiyyət daşıyır, Türk xalqlarının adət-ənənəsindən gələn sağlam mənəvi keyfiyyətləri təcəssüm etdirir. Məqalədə bu əsərlərin timsalında Hüseyn Cavidin aşıladığı əxlaqi-mənəvi dəyərlər araşdırılır və müasir gərəkliliyi ilə ümumiləşdirilir.

Məqalədə qeyd edilir ki, Hüseyn Cavidin dramaturgiyası ədəbi məktəb olmaqla yanaşı, həm də həyat məktəbi, öyrənc məktəbidir. *"Ana"* dramı və *"Bir qız"* şeirindəki personajlar öz hərəkətləri və davranışları ilə xeyirlə şərin, yaxşı ilə pisin qarşılığını meydana qoyur, xeyrin insanın yüksək mənəviyyəti ilə bərqərar olduğunu təsdiqləyir.

Şairin 1912-ci ildə yazdığı *"Bir qız"* adlı şeiri isə gənc bir qızın nə qədər yüksək mənəviyyətə malik olduğunu bədii-poetik təqdimatla nümayiş etdirir.

Açar sözlər: Azərbaycan-Türk ədəbiyyatı, Hüseyn Cavid, *"Ana"* dramı, *"Bir qız"* şeiri, əxlaqi-mənəvi dəyərlər

ABSTRACT

Hüseyn Javid, the prominent representative of Azerbaijan and Turkish literature, took place an honorable place in the culture history with his spacious artistic heritage. He had a great a big role with his important works characterized by the Turkic world's artistic thoughts.

Javid's plays such as "Deer", "Sheikh Sanan", "Devil", "Cliff", "Seyda", "Disaster", "Telli saz", "The Prophet", "Topal Teymur", "Sayavush", "Khayyam" take special places in our literature with deep philosophical and humanistic contents.

The first works of the master, "Mother" and "A girl" and other works of poetry, carry essentially moral meanings. Javid reflected strong moral qualities that come from the Turkic custom and traditions in his first works. We will try to investigate the moral values instilled by Javid and note their modern necessities in this article. I

It is noted in the article that Hüseyn Javid's drama is not only literary school but also a school of life where people find out the meanings of life. The personalities in the dramas of "Mother" and "A girl" confirm that good manner is established by humankind's morality and it poses out the good and the devil are separated from each other by that.

The poem, "A girl", written by the poet in 1912 demonstrates a young lady's morality.

Key words: Azerbaijan-Turkish literature, Hüseyn Cavid, "Ana" ("Mother") drama, "Bir qız" ("A girl") poem, moral value

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərindən biri – bənzərsiz yaradıcılıq üslubu, geniş mövzu dairəsi olan, qlobal təfəkkür sahibi Hüseyn Cavid Türk dünyasını işıqlandıranlardan biri, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarındandır. O, yaşadığı dövrdə - XX əsrin əvvəllərində romantik sənətkarların yüksək ruhundan, realist ədiblərin fakt – hadisə gerçəkliyindən, ümumtürk insanı ideyasının bəhrələrindən qidalanaraq, hər üç aspekti özündə birləşdirən sənət əsərləri nümunələri yaratmışdır. Şairin qlobal dünyagörüşünə uyğun olaraq, əsərlərinin mövzu dairəsi də qlobal mahiyyətdə olmuşdur. Onun göylərdə cövlan edən xəyalı mələklər nisbətində olsa da, yer üzündə bərqərar olan təfəkkürü insan aləmini fəth etmişdir.

Mələk deyil, bəşər övladı olan Cavid öz əsərlərində mələkləri dilə gətirsə də, onun düşüncəsinin mərkəzində İnsan və insan fəlsəfəsi dayanır. Təbiyəyə, təhsilə möhtac olan İnsan, vuran, dağıdan, cinayət törədən İnsan, bağışlamağı, bacaran, faciəsini də, sevincini də eyni dərəcədə duya bilən, sevən və nifrət edə bilən İnsan, qüdrətli sərkərdə olan, peyğəmbərlik səviyyəsinə yüksələn İnsan! O, hər bir insanın mənəvi dünyasını, arzu və istəklərini, əməllərini o qədər həyatı və fəlsəfi, o qədər məzmunlu və təsirli, o qədər zəngin və qüdrətli təqdim edir ki, bir oxucu kimi yazıçı sənətkarlığı və əsərlərinin seyrinə düşür, qaranlıq və işıqlı dünya ilə onun hadisələri, insanları ilə baş-baş qalır, həm düşüncələrə dalır, həm də mənəvi zənginləşmə keçirib ucalırsan...

Cavid müraciət etdiyi mövzudan asılı olaraq, gah dünyanı, hadisələri, qanunauyğunluqları aşkarlayan, sözün siqlətini bəyan edən ədib, gah da millət balalarının düzgün təhsili və tərbiyəsinin tərənnümçüsü olan psixoloq, gah da dünyada törənən şərlərdən, iblislərdən, şər işlərdən qaçmağı, gah sərkərdə və peyğəmbərlərdən, sevgisinin şəhidi olan məhəbbətli insanlardan ibrət almağı, öyrənməyi ortaya qoyan müəllim-tərbiyəçi, maarifçidir.

Əvvəllən, onun maarifçilik baxışlarının poetik təqdimatı özünəməxsus sadəliyi, həyatiliyi və eyni dərəcədə yüksək pafosu ilə seçilir. Məhz elə buna görə də Hüseyn Cavid "Fyüzat ədəbi və maarifçilik məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri hesab edilir. Tədqiqatçı Şamil Vəliyevin haqlı qənaətinə görə, Əlibəy Hüseynzadənin rəhbərlik etdiyi "Fyüzat" ədəbi məktəbi Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq və başqalarının ... ədəbi aləmdə öz yerini təsdiqləməsinə meydan açmışdır. Bəlli olduğu kimi, Əlibəy Hüseynzadə Bakıda "Səadət" məktəbinin direktoru və müəllimi kimi də praktik fəaliyyət göstərirdi. Lakin milli intibahı lokal deyil, qlobal anlamda – ümummüsəlman və türkbirliyində müasirləşmə ideyasında qavrayan bu insanlar təlim-tərbiyəni həyatı məqsədlər vəhdətində götürür və onun insanın kiçik yaşından fizioloji, sosial-mənəvi inkişafına uyğun olaraq, mərhələli formalaşmasını nəzərə alırdılar.

İbtidai məktəbdə oxuyanlara, ilk növbədə, təlim vasitəsi ilə həyatı bacarıqlarla vəhdətdə milli adət-ənənəyə əsaslanan mənəvi tərbiyə aşılır, estetik duyum formalaşdırılırdı.

"Bir qız" və "Ana" əsərlərində əxlaqi-mənəvi dəyərlər

XX əsrin əvvəllərində Şəfiqə xanım Əfəndizadə, Xədicə xanım Ağayeva, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Rəşid bəy Əfəndiyev kimi sırf praktik müəllimlər tədris-metodik xarakterli şifahi və yazılı çıxışları

ilə diqqəti cəlb edirdilər. Lakin Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid kimi ideya, fikir uzmanları və tədrisin metodlarını deyil, tədrisdə hansı qlobal inkişafa kömək edən ideya və fikirləri – yəni məzmunu, tədrisin prinsiplərini nəzərə almağı bədii əsərlər vasitəsilə təqdim edirdilər. Təbii ki, qlobal milli intibah maarifçilərinin hər birinin eyni məqsəd birliyi olsa da, müxtəlif mövzu və sənət üslubu vardı. Hüseyn Cavid Əfəndi əgər kiçik yaşlı məktəbliyə müraciət edirdisə, sadə, aydın dillə, bədii ümumiləşdirmə ilə onu mənəviyyat aləmini üzə çıxarır, digərlərinə də necə olmağı göstərirdi. Hüseyn Cavid nəsihətçilikdən, belə ol – göstərişlərindən uzaqdır. O, həyatı, insanı təşrih edir, onu ziddiyyətləri ilə meydana qoyub, nəyi necə öyrənməyi öyrənən insanın öz öhdəsinə buraxır. O, kiçik uşağa aşılana müəllim tərbiyəsinin verdiyi nəticəni də elə beləcə təqdim edir. Bu baxımdan onun 1912-ci ildə "Məktəb" jurnalının 13-cü nömrəsində dərc etdirdiyi "Bir qız" şeiri çox maraqlıdır.

- Yavrum, quzum, adın nədir?
- Gülbahar!
- Pəki sənin atan, anan varmı?
- Var.
- Nasıl, zəngindir atan?
- Əvət, zəngin, mülkədar.
- Öylə isə neyçün böylə sadə
geydiyin paltar?
Yoxmu sənin incilərin, altun bilərziklərin?
Söylə yavrum, heç sıxılma!
- Var əfəndim, var, lakin
müəlliməm hər gün söylər: onların yox qiyməti.
Hər qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir zinəti.
- Pəki doğru söz... Bu dünyada
sənin ən çox sevdiyin
kimdir, quzum, söylərmisən?
- Ən çox sevdiyin ilkin
O Allah ki, yeri, göyü, insanları xəlq edər.
- Sonra kimlər?
- Sonra onun göndərdiyi elçilər.
- Başqa sevdiklərin nasıl yoxmu?
- Var.
- Kimdir onlar?
- Atam, anam, müəlliməm,
Bir də bütün insanlar.

Nə qədər təbii, sadə, təsirli poetik parçadır. Bu şeirdə poetik təsirlə yanaşı, əxlaqi-mənəvi dəyərlərə yülsək qiymət verilir və onun hər bir gənc üçün əhəmiyyətli olduğu göstərilir. Şair ustalıqla seçdiyi bədii priyom vasitəsilə bu dəyərlərin faydalılığını öz sözləri ilə deyil, yeniyetmə bir qızın əxlaq dünyasını nümayiş etdirərək, təqdim edir.

H.Cavid Naxçıvanda, Tiflisdə, Bakıda müəllimlik edərkən də bir müəllim kimi şirin, lətifətli, məzmunlu nəql ilə şagirdlərini valeh edər, onların vətənpərvərlik hisslərini coşdurur, ədəbiyyatımızı ilhamla öyrədər. Bəlkə də bu hiss ona müəllimi, böyük pedaqoq Məhəmməd Tağı Sidqidən keçmişdi.

H.Cavidin dramaturgiyası ədəbi məktəb olmaqla bahəm, həm də həyat məktəbi, öyrənc məktəbidir. Onun 1910-cu ildə qələmə aldığı "Ana" birpərdəli dramından öyrəndiyimiz həqiqətlər – xalq adətini, Ana-qadın böyüklüyünün əzəmətini insanın canına, qanına hopdurur. Səhma ananın oğlu Qanpoladı qətlə yetirən canı qanını qurtarmaq üçün sığınacaq axtarır. Səhma ana ona sığınacaq verir. Bəlli olanda ki, o qətlə yetirdiyi gəncin anasından sığınacaq istəyib, çıxılmaz vəziyyətə düşür. Qanpoladın tərəfdarları canını öldürmək istəyirlər. Lakin Səhma ana elin adətinə

xilaf çıxmır, bilmədən ona pənah gətirmiş caninin öldürülməsinə imkan vermir, aman diləyir, get, səni gözümlə görməsin, - deyib, evindən kənarlaşdırır.

Bu əsərdə də müəllif hadisəni təqdim edib, nəticə çıxarmağı oxucunun, tamaşaçının öz üzərini buraxır. Bununla əlaqədar olaraq Elçin yazır: "'Ana"da müəllif nağıl etmir, göstərir, personajlar, mühakimə yürütməyi oxucunun, tamaşaçının ixtiyarına buraxır, özləri isə hərəkətdədir. Nə Səlmə, nə də digər surətlər bütün əsər boyu birçə dəfə də olsun Ana məfhumunun böyüklüyündən, müqəddəsliyindən söz açmırlar, yalnız birçə yerdə Murad (Qanpoladdan heyif almaq istəsən, Orxanın təzyiqi ilə Qanpoladı qətlə yetirən adam – Ə.A.) özünü saxlaya bilməyib: "Aman Allah! Nə böyük qadınsan!" – deyir, lakin biz şahid olduğumuz hadisəyə görə, Səlmənin təmsalında Ana məfhumunun zənginliyi ilə əyani olaraq qarşılaşır, bunu əyani şəkildə hiss edir, duyur və bu böyüklüyə ehtiram bəsləyirik".

H.Cavidin dram əsərləri – "Maral" da, "Şeyx Sənan" da, "İblis" də, "Uçurum" da, "Şeyda" da, "Afət" də, "Telli saz" da, "Peyğəmbər" də, "Topal Teymur" da, "Səyavuş" da, "Xəyyam" da beləcə öydərir, ibrət dərsi verir.

Hüseyn Cavidin ədəbi və mədəniyyət məktəbinin məzmununu onun qlobal ideyaları təşkil edir. Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Səlahəddin Xəlilov haqlı qeyd edir ki, "Cavid üçün məqsəd ideyanı çatdırmaqdır. Bədii üsul və təhkiyə, ola bilsin ki, hətta, təsadüfi seçilmiş vasitələrdir. Yəni əsas inkişaf xətti ideya ilə bağlı olduğundan, hadisələr sonradan seçilir və bu ideyanın təkamülünə uyğunlaşdırılır".

Yeri gəlmişkən, "İblis" haqqında bir neçə kəlmə söyləmək istərdim. Bu əsər məşhur İnsan – İblis mübarizəsinin ən maraqlı səhifəsini təşkil edir. Bu əsərdə Arif obrazının ədalət, məhəbbət, mərhəmət, vicdan ideyası ilə - miskin nəfsə xidmət edən İblisin yaydığı ideya qarşılayır. Və nəhayət Arif öz ideyalarını şərin insanın öz içində olduğu üçün həyata keçirə bilmir. Çünki İblis tək bir şəh mələyidsə, əqlində iblis ideyası olan xain insanlar isə çoxdur. Biz bu gün də bunun şahidiyik. İblisin son monoloqu bunu bir daha təsdiq edir:

İblis nədir?

Cümlə xəyanətlərə bais...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

İblis!

Beləcə mütəfəkkir şair H.Cavid cəmiyyətdə yaxşını və pisi göstərir, hər kəs bu cəmiyyətdə öz düzgün, xeyirxah yolunu tutmağın faydasını anladır.

Sonda H.Cavid Əfəndinin professor Səlahəddin Xəlilov tərəfindən təqdim olunan əxlaqi-mədəni dəyərlər aşılaraq obrazlı deyimlərdən, hikmətli fikirlərdən nümunələr gətirsək, ondan bəhrələnməyi hər kəsin öz üzərinə buraxıram.

Hüseyn Cavid yazır:

1. "Dilsiz bir millət yaşamaz".
2. "Bir millətin lisanı mövcudiyyətin ən parlaq bürhanıdır".
3. "Ana dili nə qədər lazım isə, dövlət dili də o qədər vacibdir".
4. "... Şagirdlərin ... öz tarixlərindən, köklərindən xəbərsiz qalmaları bir millət üçün çox böyük qəflət, çox böyük tədennidir".
5. "Bir millətin tərəqqi və tədennisini bilmək üçün millətin məktəblərini, daha doğrusu, ibtidai məktəblərini görmək kifayət edər".
6. "Bir millətin hər halını tədqiq etmək üçün ən doğru meyar, ən kəsədmə yol o millətin məktəbləridir".
7. "Dünyada hər iş, hər hərəkət bir qanuna, bir rəhbərə möhtacdır... lakin hər iş sahibi öz işini layiqincə bacara bilmək üçün ... sənətində mahir olmalıdır. O məharəti bizə öyrədən şey isə elmdir, məktəbdir..."
8. "... həndəsə bilməyən memar qübbə ilə uğraşarkən divarları çatlamış bular... Təlim və tərbiyədən anlamayan bir müəllim... fəzilətyerinə rəzalet öyrədən".
9. "... Hər işdə, hər təşəbbüsdə ixtisas və istedad nəzərə-diqqətə alınmalıdır".

10. "Ailə tərbiyəsi və səhhəti-bədən, vücud sağlamlığı həyatı-bəşəriyyətin ən mühüm əsasını təşkil edir".
11. "İndi bizim yalnız məktəblərimiz deyil, bütün həyatı-ictimaiyyətimiz... saf, parlaq bir tərbiyəyə möhtacdır".
12. "Cocuqlar məsumdurlar, onunçün etdikləri işlərin heç birindən məsul deyildirlər, onların hal və hərəkətlərindən məsul olacaq yalnız ata-analarıdır. Qızını, oğlunu tərbiyə etməkdə müsahimə göstərən valideyn qanun və əxlaq nəzərində şiddətlə məsul tutulmalıdır. Çünki cəmiyyəti – bəşəriyyə üçün müzür bir adam hazırlamış olurlar".

Nəticə

Araşdırmadan belə nəticəyə gəlirik ki, Hüseyn Cavid Əfəndinin fəlsəfi-praktik əhəmiyyətli fikirləri onun böyük maarifçi-pedaqoq, əxlaqi-mənəvi dəyərlər öyrədici kimi mühüm mövqeyə malik olduğunu göstərir, söylədiyi fikirlərin bu gün də mühüm əhəmiyyət daşıdığını meydana qoyur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hüseyn Cavid. "Ana", Bakı, 1962
2. Hüseyn Cavid. "Bir qız", "Məktəb" jurnalı, 1912, №13
3. Səlahəddin Xəlilov. Hüseyn Cavid və Cəfər Cabbarlı.

TÜRK DÜNYASI FİKİR VE SANAT USTASI: MEHMET AKİF ERSOY

Prof. Dr. Gökay YILDIZ

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Kurucu Rektörü

Burdur/TÜRKİYE

Mehmet Akif Ersoy edebiyatçı, şair, eğitimci, gazeteci, veteriner-hekim olma özellikleri ile çok yönlü kişiliğine bir de milletvekilliğini eklemiş, böylece toplumsal verimliliğini ve topluma katkılarını en üst düzeye taşımış, etkileri kendi çağını aşarak günümüze ulaşmış bir Türk Dünyası fikir ve sanat ustasıdır.

Bilindiği üzere **Mehmet Akif Ersoy**, birinci meclisin **Burdur** milletvekilidir. Türkiye Büyük Millet Meclisi albümünde ve kayıtlarında bilgisi şöyle yer almaktadır: "**Mehmet Tahir Bey**'in oğlu olup Sebilürreşat başmuharriri iken 48 yaşında mebus seçilmiştir. Maarif ve irşat encümenlerinde çalışmıştır. İstiklal Marşımızın yazarıdır."

Mehmet Akif o yıllarda, Sebilürreşat dergisindeki yazılarıyla, şiirleriyle düşman işgali ve zulmü altındaki halka sabır, ümit ve cesaret aşılamaya çalışmış, camilerde vaaz kürsülerinden halka hitap etmiş, halkı Milli Mücadele'ye katılmaya çağırmıştır.

Şairin, milletvekili seçilmesi ile ilgili olarak kitaplarda şu bilgiler verilmektedir: "**Mehmet Akif**'in **Burdur**'dan mebus seçilmesine, o sırada yeni seçilmiş olan bir mebusun istifa etmesi ve **Mustafa Kemal Paşa**'nın onun yerine **Akif Bey**'in seçilmesini istemesi sebep olmuştur.

Ankara'ya 24 Nisan'da gelmiş olan **Akif Bey**'in seçilmesi, **Mustafa Kemal Paşa**'nın 29 Nisan 1920 tarihli telgrafı ile **Burdur**'un bağlı bulunduğu **Konya Vilayeti**'nin vali vekili ve kolordu kumandanı olan (Albay) **Fahrettin (Altay) Bey**'e bildirilmiştir."

Tüm Türk-İslam coğrafyasında yakından izlenen ve destek gören Türk Kurtuluş Savaşı'nın ön sözü niteliğinde olan Çanakkale Zaferini "Çanakkale Şehitlerine" adlı ölümsüz eseriyle belgeleyen Akif, şiirler yazmış, konuşmalar yapmış ve cephe cephe gezerek Milli Mücadele içinde etkin olarak yer almıştır. Sömürgecilığe karşı yürütülen Mücadelede ordumuza ve milletimize seslenerek umut, cesaret, inanç ve milli bilinç aşılayan kırk bir dizelik İstiklal Marşı ile Türk tarihinde silinmez bir sayfa oluşturmuştur.

İstiklal Marşı'mız, büyük vatan sevgimizi, paylaştığımız ortak değerlerimizi, ortak ülkümüzü anlatan dizeleriyle Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının en önemli simgelerinden biri olmuştur. Büyük şair **Mehmet Akif Ersoy** tarafından yazılan İstiklal Marşı, dünyadaki en haklı, en kutsal savaşlardan birini, sömürgeciliğe karşı verilmiş ilk kurtuluş savaşını, ulusal haykırışı, direnişi, heyecanı anlatan eşsiz bir eserdir. **Mehmet Akif**, güçlü anlatımıyla oluşturduğu bu seçkin eserde, özlü dizeleriyle milletimizin, ülkesine yönelen tehditlere kararlılıkla direneceğini; bağımsızlığını koşullar ne olursa olsun koruyacağını tüm dünyaya duyurmuştur.

Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.
O benim milletimin yıldızıdır parlayacak!
O benimdir, o benim milletimindir ancak!

Çatma, kurban olayım, çehreni ey nazlı hilal!
Kahraman ırkıma bir gül... ne bu şiddet, bu celâl?
Sana olmaz dökülen kanlarımız sonra helal.
Hakkıdır, Hakk'a tapan milletimin istiklal.

Ben ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım;
Hangi çılgın bana zincir vuracakmış? Şaşarım!
Kükremiş sel gibiyim, bendimi çiğner, aşarım.
Yırtarım dağları, enginlere sığmam, taşarım.

Garbın âfâkını sarmışsa çelik zırhlı duvar.
Benim iman dolu göğsüm gibi serhaddim var.
Ulusun, korkma! Nasıl böyle bir imânı boğar,
'Medeniyet!' dediğin tek dişi kalmış canavar?

Arkadaş, yurduma alçakları uğratma sakın;
Siper et gövdeni, dursun bu hayâsızca akın.
Doğacaktır sana va'dettiği günler Hakk'ın,
Kim bilir, belki yarın, belki yarından da yakın.

Bastığın yerleri 'toprak' diyerek geçme, tanı!
Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı.
Sen şehid oğlusun, incitme, yazıktır, atanı.
Verme, dünyâları alsan da bu cennet vatanı.

Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki feda?
Şühedâ fışkıracak toprağı sıksan, şühedâ!
Cânı, cânânı, bütün varımı alsın da Hudâ,
Etmesin tek vatanımdan beni dünyâda cüdâ.

Rûhumun senden İlahî, şudur ancak emeli:
Değmesin ma' bedimin göğsüne nâ-mahrem eli!
Bu ezanlar-ki şehâdetleri dinin temeli-
Ebedî yurdumun üstünde benim inlemeli.

O zaman vecd ile bin secde eder -varsa- taşım.
Her cerîhamdan, İlâhî, boşanıp kanlı yaşım;
Fışkırır rûh-ı mücerred gibi yerden na'sım;
O zaman yükselerek arşa değer belki başım!

Dalgalar sen de şafaklar gibi ey şanlı hilâl!
Olsun artık dökülen kanlarımın hepsi helâl.
Ebediyyen sana yok, ırkıma yok izmihlâl;
Hakkıdır, hür yaşamış, bayrağımın hürriyet,
Hakkıdır, Hakk'a tapan milletimin istiklâl!

Görüldüğü gibi imkânsızlıklar içindeki milletimize o zor koşullarda umut, güven, inanç aşılayan bu dizeler, aynı zamanda Türk Milletinin tarihinden getirdiği yüce kişilik özelliklerini, yüksek ruhunu, saygın ve soylu duygularını, düşüncelerini betimleyen edebi bir anıttır.

İstiklal Marşı'ndaki yüce fikirlerin, duyguların ve eşsiz anlatımın dayandığı temelleri, **Akif**'in de bizzat içinde olduğu, Milli Mücadele'nin olağanüstü şartlarında ve hiç kuşkusuz büyük şairin taşıdığı yüksek ruhta, vatanperverlikte, millet ve insanlık onuruna düşkünlüğünde, ayrıca sanat gücünde aramalıdır. O **Mehmet Akif**'tir ki "İstiklal Marşı için yarışma açıldığını, güfte ve beste için beş yüzer lira ödül konulduğunu" bildiren duyurulara karşılık "Para için şiir yazamam" demiş, dönemin **Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey** ve bazı arkadaşlarının kendisine ricalarını da aynı gerekçeyle geri çevirmiştir. Ancak, kendisine, "Kazansa da para verilmeyeceği" vaad olunca şiirini sunmuştur. Ödül olan parayı ise "Darülmesai" adını taşıyan ve amacı "yoksul kadınlara ve çocuklara örgü vb. becerileri, işleri öğretmek geçim sağlamak" olan hayır kuruluşuna veren şairin bu davranışı hem o günkü hem de bugünkü koşullarda değerlendirildiğinde oldukça anlamlıdır.

Mehmet Akif, İstiklal Marşı'nı, "**Safahat**"ına da almamış; bu şiirin, Türk Milletine ait olduğunu belirtmiş, milletin ortak ruhunu temsil ettiği inancıyla şiiri Türk Milletine ve "kahraman ordu-muza" hediye etmiştir.

Mehmet Akif'in tüm hayatı; duyguları, düşünceleri, eylemleri, eserleri bir bütün halinde değerlendirildiğinde, onun yüksek vicdanının, ruhunun, ahlakının yansımaları açıkça görülmektedir. O, bu saygınlığını ve güvenilir kişiliğini yaşadığı dönemden günümüze değin korumuş, tüm Türk-İslam dünyasına fener olmuş bir âlim ve sanatçıdır.

Büyük Önder Atatürk'ün "Uygarlık öyle kuvvetli bir ateştir ki ona ilgisiz olanları yakar, yok eder." ve "Yaşamda en gerçek yol gösterici bilimdir, tekniktir." sözleri ile **Akif**'in

"Çünkü milletlerin ikbali için evladım
Marifet, bir de fazilet... İki kuvvet lazım"

dizeleri, hedefleri yönünden örtüşmektedir. **Mehmet Akif**, milletimizin geleceğini, kurtuluşunu eğitimde görmektedir ve eğitimi bir kurum olarak ele almaktadır. Ona göre, ülkenin geleceği, iyi yetişmiş nesillerle mümkündür. **Mehmet Akif**, tembelliğe, cahilliğe, batının bilim ve tekniğinden ders çıkarmamaya kızar, sömürülmeyi bir kader olmaktan çıkartacak olanın ancak bilim ve teknikte gerçekleştirilecek atılımlar olduğunu söyler. Onun tuttuğu yol, hep çalışmaktır:

"İstikbal için azim, istikbal için gayret"

Onun özellikle üzerinde durduğu kesim gençliktir. Gençler; işçi, öğrenci, asker, öğretmen olarak eserlerinde yer almıştır. Safahat'ının altıncı kitap bölümü, **Akif**'in sembol genç olarak düşünerek oluşturduğu **Asım** adıyla yayımlanmıştır. **Asım** kimliği, Türk gencinin taşıması gereken değerler dizisini içerir.

Asım ve arkadaşları ülkenin kurtulması ve medeni âlemde hak ettiği yere ulaşabilmesi için "ilmi" ve "fazileti" kazanmalıdırlar. Oysa Şarkta ne ilim vardır ne de gerçek fazilet vardır. Ülkenin içinde bulunduğu olumsuz durum Asım ve arkadaşlarını ümitsizliğe de düşürmemeli, yıldırılamamalıdır. Çünkü Türk milletinin fazilet kaynağının beslendiği "din-i Mübin" gibi kutsal bir kaynak vardır. Asım ve arkadaşları memleketin faydasına olacak müspet ilmi kazanacaklardır. Çünkü gerçek ilim Batıdadır ve ülkemiz Batının kültür ve fen kuvvetinden mahrumdur:

Bu cihetten, hani, hiç yılmasın oğlum, gözünüz;
Sade Garb'ın, yalnız ilmine dönsün yüzünüz.
O çocuklarla beraber, gece gündüz, didinin;
Giden üç yüz senelik ilmi sık elden edinin!

Fen diyârında sızan nâ-mütenâhi pınarı,
Hem için, hem getirin yurda o nâfi suları,
Aynı menbâları ihya için burada,
Kafanız işlesin, oğlum, kanal olsun arada.

Bugün de **Mehmet Akif**'in ideal genci **Asım**'ı tanımak, **Asım**'ın üzerinden Türk gençlerine seslenişlerini duymak, bugüne ve yarına örnek gençler kazanmada bize yol gösterecektir. Bir ölçüde **Akif**, bizi özeleştiriyeye yönlendirir ve görevimizi başarma derecemizi sorgulatır; çünkü ulaşılabilecek değerleri şöyle sıralamıştır:

- Genç, sağlıklı bir bünyeye sahip olmalıdır. Sağlam bünye, verimli işler yapmak için gereklidir. Beslenmesine dikkat eden, spor yapan genç ister o.
- Genç, inançlı ve kararlı olmalıdır. Ruhun mayası budur.
- Genç, marifet ve fazilet sahibi olmalı; yani bilgili ve erdemli olmalıdır. Bilgi, gencin en önemli süsüdür.
- Genç, umudunu hiç yitirmemelidir. Umudu yitirmek, bataklığa düşmektir.
- Genç, çalışkan olmalıdır. Çalışmak, bir görevdir ve amaca ulaşmak için araçtır.
- Genç, haksızlıklara hukuk düzeni içinde karşı koyacaktır. Zorbalık yapmadan.
- Genç, kendine güvenir. Donanımlı ve birikimlidir ve bu onu güçlü kılar, pısrık ve ürkek olmaz.
- Genç, sorumluluk sahibidir. Çevresine duyarlıdır, görevinin bilincindedir.
- Genç, yeri geldiğinde vatani için ölür.

İşte bu yüzden de Çanakkale Şehitlerine şiirinde, vatani için canını verenler, şehit olanlar, **Asım**'ın neslidirler:

"Asım'ın nesli... diyordum ya... nesilmiş gerçek
İşte çiğnetmedi namusunu, çiğnetmeyecek.
Şüheda gövdesi, bir baksana, dağlar, taşlar...
O rükû olmasa, dünyada eğilmez başlar.
Vurulup tertemiz alnından, uzanmış yatıyor,
Bir hilal uğruna ya Rab, ne güneşler batıyor!
Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker!
Gökten ecdat inerek öpse o pak alni değer. ..."

Akif, bilgili, kültürlü, erdemli Türk gençlerinin yücelttiği Türk Milletini betimler, bunun gerçekleşmesini diler. Bu amaç için bütün nesillerin çabasını ister. Ve Türk şehidine söylettiği şu dizelerde vatan, özgürlük ve bağımsızlık aşkı yankılanır:

O zaman vecd ile bin secde eder, varsa taşım,
Her cerihamdan İlahi boşanıp kanlı yaşım,
Fışkırır ruh-i mücerret gibi yerden na'şım!
O zaman yükselerek Arşa değer belki başım!

Dalgalan sen de şafaklar gibi, ey şanlı hilal!
Olsun artık dökülen kanlarımın hepsi helal...
Ebediyyen sana yok, ırkıma yok izmihlal
Hakkıdır, hür yaşamış bayrağımın hürriyet
Hakkıdır, Hakk'a tapan milletimin istiklal!

Mehmet Akif Ersoy Anadolu'nun içler acısı durumunu ise Şark şiirinde çok veciz sözlerle işlemiş ve bir anlamda millete ayna tutmuştur;

"Ne gördün, Şark'ı çok gezdin? " diyorlar. Gördüğüm yer yer :
Harap iller, serilmiş hânümanlar, başsız ümmetler,
Yıkılmış köprüler, çökmüş kanallar, yolcusuz yollar,
Bükülmüş beller, incelmüş boyunlar, kaynamaz kanlar,

Düşünmez başlar, aldırılmaz yürekler, paslı vicdanlar;
 Tegallüpler, esaretler, tahakkümler, mezelletler;
 Riyâlar, türlü iğrenç iptilâlar, türlü illetler;
 Örümcek bağlamış, tütmez ocaklar; yanmış ormanlar;
 Ekinsiz tarlalar, ot basmış evler, küflü harmanlar;
 Cemaatsiz imamlar, kirli yüzler, secdesiz başlar;
 "Gazâ" nâmiyle dindaş öldüren biçare dindaşlar;
 İpissiz âşîyanlar; kimsesiz köyler; çökük damlar;
 Emek mahrumu günler; fikr-i ferdâ bilmez akşamlar! ...

Yine Japonlar şiirinde çalışmanın ve çalışkan olmanın İslamiyet'in gereği olduğunu çok etkileyici sözlerle vurgulayan **Mehmet Akif**, önemli mesajları etkili üslubuyla aktarmıştır.

Sorunuz, şimdi, Japonlar da nasıl millettir?
 Onu tasvire zafer-yâb olamam, hayrettir!
 Şu kadar söyleyeyim: Din-i mübinin orada,
 Ruh-u feyyazı yayılmış, yalınız şekli: Buda.
 Siz gidin, saffet-i İslam'ı Japonlarda görün!
 O küçük boylu, büyük milletin efradı bugün,
 Müslümanlıktaki erkân-ı sıyanette ferid;
 Müslüman denmek için eksiği ancak tevhid.
 Doğruluk, ahde vefa, va'de sadakat, şefkat;
 Âcizin hakkını i'laya samimi gayret;
 En ufak şeyle kanaat, çoğa kudret varken;
 Yine ifrat ile vermek, veren eller darken;
 Kimsenin ırzına, namusuna yan bakmayarak,
 Yedi kat ellerin evladını kardeş tanımak;
 "Öleceksin!" denilen noktada merdane sebat;
 Yeri gelsin, gülerek, oynayarak terk-i hayat,
 İhtirasat-ı hususiyyeyi söyletmeyerek,
 Nef-i şahsiyi umumunkine kurban etmek.
 Daha bunlar gibi çok nadire gördüm orada.
 Âdemin en temiz ahfadına malik bir ada.
 Medeniyyet girmiş yalınız fenniyle.
 O da sahiplerinin lahik olan izniyle.
 Dikilip sahile binlerce basiret, im'an;
 Ne kadar maskaralık varsa kovulmuş kapıdan!
 Garbın eşyası, eğer kıymeti haizse yürür;
 Moda şeklinde gelen seyyie gümrükte çürür!
 Gece gündüz açık evler, kapılar mandalsız;
 Herkesin sandığı meydanda, bilinmez hırsız.
 Ya o mahviyyeti insan göremez bir yerde.
 Togo'nun umduğumuz tavrı mı vardır? Nerde.
 "Gidelim!" der, götürür! sonra gelip ta yanıma;
 Çay boşaltırdı ben içtikçe hemen fincanıma.
 Müslümanlık sanırım parlayacaktır orada;
 Sâde, Osmanlı'ların gayreti lazım arada.
 Misyonerler, gece gündüz yeri devretmedeler,
 Ulema, vahy-i İlahiyi mi bilmem, bekler?

9 Ekim 1920'de Ankara'dayken yazdığı "Süleyman Nazif'e" isimli şiirinde ise doğu ülkelerinin kurtuluşunun yakın olduğunu müjdelemiştir;

İslam ilinin sade esaret mi nasibi?
 Sen yoksa unuttun mu o mazi-i muhibbi?
 Etrafa bakıp sarsılacak yerde ümidin,
 Vicdanını, imanını bir dinlemeliydin!
 Garbın ebedi, feyzi ederken seni meyus,
 Mademki Hakkın bize vaat ettiği haktır,
 Şarkın ezeli fecri yakındır, doğacaktır.

.....
 İslam'ı, evet, tefrikalar kasti, kavurdu;
 Kardeş, bilerek bilmeyerek, kardeşi vurdu.
 Can gitti, vatan gitti, bıçak dine dayandı;
 Lakin o zaman silkinerek birden uyandı.
 Bir gör ki, bu gün can da onun, kan da
 Dünya da onun, din de onun, şan da.
 Bin parça olan vahdeti bağlarken uhuvvet,
 Görsen, ezeli rabıta bir buldu ki kuvvet;
 Saldırda da kırk Ehl-i Salib ordusu, kol kol
 Dört yüz bu kadar milyon esir olmaz, emin ol.

Yurdun yer yer işgal edilmeye başlanması diğer vatanseverlerle birlikte Mehmet Akif'i de Anadolu mücadelesine teşvik etmiştir. Bu nedenle şair 1920 yılından itibaren kendisini tamamen milli kurtuluş hareketinin ortasında bulmuştur. Kurtuluş Savaşı sıralarında gönlü Anadolu'da olan Akif, Ekim 1920'de Üsküdar-Âlem dağı yoluyla Karadeniz kıyısına ulaşmış, oradan da İnebolu'ya varmıştır. 19 Ekim 1920'de Kastamonu'da verdiği meşhur vaaz bu bakımdan büyük önem arz etmiştir. Bu vaazda devletin son düştüğü durum izah edilmiş, Sevr'i kabul etmenin devleti sona erdirmek demek olduğu, tek çarenin medeniyet maskesiyle gelen batı sömürgeciliğinin karşısına imanla, silahla dikilmek olduğu düşünceleri, mantıklı ve heyecanlı bir üslupla yer yer şiirlerle anlatılmıştır. Bu konuşma, o sırada Ankara'da basılmakta olan Sebülreşat dergisinde çıkmış, memleketin her tarafına hızla yayılmış, ordu kumandanlarınca ayrıca risale olarak bastırılıp askere ve halka dağıtılmış, minberlerde ve kürsülerde tekrar tekrar okunmuştur. Kurtuluş savaşında milli birlik ruhunun uyanmasında, halkın ve askerin büyük bir şevkle bütünleşmesinde şairin bundan sonraki vaazlarının ve diğer çalışmalarının önemli rolü olmuştur.

Mehmet Akif Ersoy'un Mısır'da bulunduğu yıllarda ilki 1 Mart 1928'de, sonuncusu ise 23 Mart 1936'da kızı Suad Hanım'la, damadı Ahmed Bey'e yazmış olduğu mektuplar Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi tarafından 2010 yılında "Mehmet Akif Ersoy'un Aile Mektupları" olarak kitaplaştırılmıştır. Bu kitapta yer alan mektuplardan 43'ü Akif'e, 3'ü eşleri İsmet Hanım'a ve bir tanesi de oğlu Emin'e aittir.

Mehmet Akif Ersoy'un özel aile mektuplarında da vatan ve millet sevgisini, sanata verdiği değeri en yakını olan kızı ve damadına nasihatlarında görmek mümkün.

11 Haziran 1932 yılında damadı Ahmed Bey'e yazdığı mektupta şu satırlar dikkat çekmektedir:

"Şarka azîmet için hazırlanmak emrini almışsınız. Rabbim hayırlı eylesin. Hamd olsun gençsiniz, dinçsiniz. Yurdun her tarafını dolaşmalı, her tarafına hizmet etmelisiniz. Vatan bir külldür ki tecezzi kabul etmez: Şarkı, garbı, şimâli, cenûbu kâmil nazarımızda bir olmalıdır. Uzak yakın, soğuk sıcak dememeli, elimizden geldiği kadar, hatta bunun fevkinde olarak fedâkârâne çalışmalıyız. Başka türlü ne yaşamak, ne memleketi yaşatmak imkânı yoktur. Allah mübârek yurdumuzu sizin gibi fedâkâr, vefâkâr evlâdına, sizin gibi fedâkâr, vefâkâr evlâdını da mübârek yurdumuza bağışlasın, âmîn."

Tarihi belli olmayan bir diğer mektupta ise kızı Suad Hanım'a yazdığı şu satırlar sanata ne kadar çok değer verdiğini göstermektedir:

"Yağlıboya ile uğraşıyor musun? Ara sıra kemanla da meşgul olduğun var mı?"

Sonuç olarak **Mehmet Akif Ersoy**, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında yaşanan toplumsal değişime ve dönüşüme tanıklık etmiş, bu tanıklığını eserlerine yansıtmış ve bizzat bu değişime fikirleriyle ve eşsiz eserleriyle-şiiirleriyle katkıda bulunmuş önemli bir fikir ve sanat ustamızdır. **Akif**, hayatı ve eserleriyle Türk ve İslam coğrafyasında parlayan bir yıldız olmuş, ışığı günümüze kadar yansımış ve bundan sonra da ışığıyla sürekli aydınlatacak bir fikir ve sanat abidesi olarak ilelebet var olacaktır.

KAYNAKÇA

Amanoğlu, E. "Mehmet Akif'in Milli Mücadele Dönemindeki Edebi Faaliyetleri Üzerine Bir İnceleme". Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi. 2008
 Oğur, E. "Asım'da Eğitim Değerleri". ". Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi. 2008
 Mehmet Akif Ersoy'un Aile Mektupları. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Yayınları. 2010

KAMRAN ƏLİYEVİN ARAŞDIRMALARINDA CAVİD ROMANTİZMİ

Ağaverdi Xəlil

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
 AMEA Folklor İnstitutu
 aqaverdi@yandex.ru

Xülasə

Məqalədə görkəmli ədəbiyyatşünas alim Kamran Əliyevin araşdırmalarında XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndəsi Hüseyn Cavidin romantizm görüşləri araşdırılmışdır. K.Əliyevin romantizmlə bağlı tədqiqatlarında üç əsas istiqamətin olduğu müəyyən edilmişdir: 1) milli təfəkkürün romantizmdə nəzəri-estetik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarılması; 2) romantizmin bədii sisteminin bu xüsusiyyətlərlə bağlılığını səciyyələndirən prinsiplər; 3) milli romantizmin ümumdünya romantizminin orijinal forması olması.

Açar sözlər: Azərbaycan, ədəbiyyat, romantizm, Hüseyn Cavid, Kamran Əliyev, tədqiqat.

JAVID ROMANTICISM IN THE INVESTIGATIONS BY KAMRAN ALIYEV

Summary

In the article Husein Javid's romanticism thinking who was the representative of the 20th century Azerbaijan literature is investigated in the investigations by the well-known literature study Kamran Aliyev. It is determined that there are three main directions in the investigations about romanticism by K. Aliyev: 1) studying the theoretical-aesthetic characters in the romanticism of the national thinking, 2) principles characterising literary system of romanticism with relations of these characters, 3) being the original form of world-wide romanticism of national romanticism.

Key words: Azerbaijan, literature, romanticism, Husein Javid, Kamran Aliyev, investigation

РОМАНТИЗМ ДЖАВИДА В ИССЛЕДОВАНИЯХ КАМРАНА АЛИЕВА

Резюме

В статье исследуется романтизм Гусейна Джавида, одним из видных представителей Азербайджанской литературы XX века. Определялись три главные направления в исследованиях по романтизму Г.Джавида: 1) выявление теоретико-эстетические особенности национального мышления в романтизме; 2) принципы специфицирующие таких особенностей в связи художественной системой романтизма; 3) национальный романтизм как оригинальная форма всемирного романтизма.

Ключевые слова: Азербайджан, литература, романтизм, Гусейн Джавид, Камран Алиев, исследования.

Azərbaycanda romantizm düşüncəsi özünün ədəbi ifadəsini XX əsrin əvvəllərində daha aydın və dolğun şəkildə gerçəkləşdirməyə başlayır. Bu dövrün romantik yazarları A.Səhhət, M.Hadi, Ə.Cavad, A.Şaiq və başqaları gələcəklə bağlı arzularını, istəklərini, xəyal gücünün imkanları ilə maksimum dərəcədə zənginləşdirərək nikbin ideyalar təqdim edirdilər. Bunların içində Hüseyn Cavidin özünəməxsus yeri vardır.

Cavid romantizmi ədəbiyyatşünaslıqda əsasən belə xarakterizə olunur ki, o "orta əsr romantikasından, onun panteistvari "daxili təmizlənmə" ideyasından fərqlənir. Cavid "ümumi məhəbbətə" fərdi "daxili təkamül" yolu ilə yox, həyatda birlik və cəmiyyətdə mübarizə yolu ilə nail olmağa çağırırdı" (Y.Qarayev).

Eyni zamanda Cavid romantizmi gözəllik və eybəcərlik arasında barışdırıcı rol oynamır. Onun romantizmində "İblis qəhqəhəsi və Mələk fəryadı həmişə bir yerdə, vəhdətdədir" (Y.Qarayev).

Azad təbiətə can atma romantizmin tipoloji xüsusiyyətidir. Lakin Caviddə azadlığın təbiəti və təbiətin azadlığı fərqlidir. "Caviddə təbiət onu Qərb romantizmindən də, orta əsr Şərq romantizmindən fərqləndirir. Belə ki, onun qəhrəmanı təbiətə qovuşanda səadətə qovuşur.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Kamran Əliyevin tədqiqatlarında XX əsr Azərbaycan romantizminin korifeylərindən biri olan Hüseyn Cavidin əsərləri diqqətlə araşdırılmış və geniş təhlil olunmuşdur. Burada diqqəti çəkən əsas məsələlərdən biri Cavid romantizminin səciyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və folklor əlaqələrinin aydınlaşdırılmasıdır.

Kamran Əliyev 30 ildən artıq bir müddətdə Azərbaycan ədəbiyyatı, romantizm, Cavidin yaradıcılığı və əlbəttə ki, Cavid romantizmi ilə məşğul olmuşdur. Cavid və romantizm K.Əliyevin araşdırmalarında həm ayrı-ayrılıqda, həm də birlikdə tədqiq olunmuşdur. Tədqiqatlar Cavidlə romantizm birləşdiyi yerdə daha geniş və daha dərin mənalara kəsb etməyə başlayır və bu zaman Azərbaycan romantizmini səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlər də? Cavid romantizmi də qarşılıqlı əlaqədə, üzvi vəhdətdə, bir-birini tamamlayaraq götürüldüyü halda nəticələr maksimum səviyyəyə yüksəlir. Çünki Azərbaycan romantizmi onun əsas hissəsini təşkil edən Caviddən kənarda təhlil oluna bilmir. Bütövün təmin olunması və təmin təşkili üçün romantizm Cavidlə birlikdə aydınlaşır.

Kamran Əliyev "XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri" (1985), "Hüseyn Cavidin şəxsiyyəti və poetikası" (1997), "Mirzə Fətəlidən Hüseyn Cavidə qədər" (1998), "Cavid möcüzəsi" (2002), "Azərbaycan romantizminin poetikası" (2002), "Azərbaycan romantizminin nəzəriyyəsi" (2006), "Romantizm və folklor" (2006), "Hüseyn Cavid: həyatı və yaradıcılığı" (2008), "Ədəbiyyat tarixinə bir baxış" (2013), "Ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyatşünaslar" (2013) kitablarında və çoxsaylı məqalələrində Azərbaycan romantikləri, o cümlədən H. Cavid romantizmini araşdırmış və geniş təhlillər aparmışdır.

Vaxtilə Y.Qarayev yazırdı ki, "Kamran Əliyevin romantizm problemlərinə marağı davamlıdır. O, bizim ədəbiyyatşünaslıqda yeganə mütəxəssisdir ki, həm namizədlik, həm də doktorluq dissertasiyasını Azərbaycan romantizminin aktual problemlərinə həsr edir".

Kamran Əliyevin tədqiqatlarının gətirdiyi yeniliklərlə bağlı X.Məmmədov yazırdı ki, "XX əsr Azərbaycan romantiklərinin obrazlar sistemi, ümumiyyətlə, poetikası ilk dəfə bütöv halda geniş miqyasda müstəqil tədqiqat obyektinə çevirilir. Mövzunun və problemin qoyuluşunun ədəbiyyatşünaslıqda yeniliyi, şübhəsiz, problemin həllini çətinləşdirir, tədqiqatçı alimdən xüsusi səriştə, geniş erudisiyalı yaradıcılıq vərdişi tələb edir". Belə bir erudisiya və professionalizmlə K.Əliyev romantizm problemlərini araşdırmışdır.

1980-ci ildə "XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş, 1985-ci ildə isə onu kitab kimi nəşr etdirmişdir. Bu istiqamətdə alim araşdırmalarını davam etdirmişdir. Təxminən 30 illik bir müddətdə Cavid yaradıcılığı və Azərbaycan romantizmi bütün mümkün aspektləri ilə öyrənilmişdir. XX əsr Azərbaycan romantizminin ədəbi-nəzəri səciyyəsi aydınlaşdırılmışdır.

XX əsr Azərbaycan romantik yazarları M.Hadi, A.Səhhət, H. Cavid, A.Şaiq, A.Divanbəyov, S. Səlimi və A.Surun yaradıcılıqlarını araşdırmış, onların əsərlərini Azərbaycan romantizmi kontekstində şərh etmişdir.

K.Əliyevin romantizm araşdırmasında əsas yerlərdən birini romantik fikrin daşıyıcısı olan qəhrəman tutur. Tədqiqatçı lirik romantik qəhrəmanı romantizm poetikasının ən tipik və ən geniş bir sahəsi kimi tədqiq edir. O romantizmi lirik qəhrəmanın daxili dünyasından çıxış edərək aydınlaşdırır. Bu zaman romantizm həm bədii ifadə tipologiyasını, həm də sənətkarın ideoloji mövqeyini diqqət mərkəzində saxlayır. Eyni zamanda lirik qəhrəmanın düşdüyü vəziyyəti xarakterizə edir. Cavidin lirik qəhrəmanı "cəfadan, riyadan başqa bir şey görmür". Tədqiqatçı romantik qəhrəmanı izah edərkən sənətkarın həyat və qayəsini diqqətdə saxlayır. Ona görə hər bir obraz öz cəmiyyətinin əhvalını, rəngini ifadə edir. Bu xüsusiyyətinə görə Cavid romantizmində vətəndaşlıq mövqeyi güclü şəkildə özünü göstərir. Bu xüsusiyyət həm milli, həm də bəşəri mahiyyət

daşıya bilir. Cavidin romantik qəhrəmanı "mənliyini sarmış sakit, durğun, sükunətli ruha qarşıdır". Tədqiqatçı romantizmdə "Mən" in xüsusi mövqeyini diqqətlə qeyd edir. "Çünki romantizmdə lirik "mən" yüksəlmək, hədudlardan böyük olduğunu sübut etmək fəallığındandır".

K.Əliyevin romantizmlə bağlı tədqiqatlarında üç əsas istiqamətin olduğu müəyyənləşdirilmişdir: 1) milli təfəkkürün romantizmdə nəzəri-estetik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarılması; 2) romantizmin bədii sisteminin bu xüsusiyyətlərlə bağlılığını səciyyələndirən prinsiplər təsbit edilmişdir; 3) milli romantizmin ümumdünya romantizminin orijinal forması olması aydınlaşdırılmışdır.

K.Əliyev bu istiqamətlərin hər birini geniş şəkildə araşdırmış, dərin təhlillər aparmışdır. Azərbaycan romantizm ədəbiyyatı və Cavid romantizminin öyrənilməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. K.Əliyev bu gün də tədqiqatlarını uğurla davam etdirir, Azərbaycan filologiyasını, o cümlədən onun parlaq səhifələrindən birini təşkil edən Cavidşünaslığı yeni yanaşma, yeni filoloji aşkarlamalar, yeni təhlillər və mülahizələrə zənginləşdirir.

Ədəbiyyat

- Əliyev K. XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri.B., 1985.
- Əliyev K.Hüseyn Cavidin şəxsiyyəti və poetikası.B., 1997.
- Əliyev K. Mirzə Fətəlidən Hüseyn Cavidə qədər.B., 1998.
- Əliyev K. Cavid möcüzəsi. B.. 2002.
- Əliyev K. Azərbaycan romantizminin poetikası.B.. 2002.
- Əliyev K. Azərbaycan romantizminin nəzəriyyəsi.B., 2006.
- Əliyev K. Romantizm və folklor.B.. 2006.
- Əliyev K. "Hüseyn Cavid: həyatı və yaradıcılığı" B., 2008.
- Əliyev K. Ədəbiyyat tarixinə bir baxış.B., 2013.
- Əliyev K. Ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyatşünaslar.B., 2013.

AZƏRBAYCANLI YAZAR HÜSEYN CAVİD'İN ORTAK TÜRK EDEBİ DİLİ UĞRUNDAKİ MÜCADELESİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Yrd.Doç. Dr. Ahmed Sami Elaydy

Ayn Şams Üniversitesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

Giriş

1882 yılında Nahçıvan'da dünyaya gelen Hüseyn Cavit, şiir, manzum eser ve tiyatro alanlarında önemli eserler vücuda getirmesiyle Azərbaycan edebiyatının önemli şəhsiyyətlerinden birisi haline gelmiştir. Bununla birlikte klasik Azərbaycan edebiyatının destekçisi olmuş ve onun terakkisi için gayret sarfetmiştir. Göstermiş olduğu bu çabalar onun 20. yüzyıl Azərbaycan ilercisi romantizminin öncülerinden olmasına vesile olmuştur.

Hüseyn Cavit, ilk tahsilini usul-i kadim mekteplerinde tamamlamasının akabinde, 14 yaşında iken Nahçıvan'da yeni açılmış bulunan ve yeni usulde tedrisat yapan Mekteb-i Terbiye'ye girmiş ve 16 yaşında 1898'de buradan mezun olmuştur. Hem gözlerini tedavi ettirmek, hem de yüksek tahsilini ikmal etmek gayesiyle 1905 yılında İstanbul'a gelerek dört yıl süreyle burada kalmıştır. "Türkiye'nin önemli münevverlerinden olan Rıza Tevfik'ten ders almasının yanı sıra, meşhur Türkçüler Ali Bey Hüseynzade'nin ve Ziya Gökalp'in türkçülük, islamcılık ve muasırılık fikirleri ile tanışma imkânı da elde etmiştir. Ayrıca bu yıllarda Türk romantizminin nümayan şəhsiyyətlerinden Namık Kemal, Şemsettin Sami, Adulhak Hamid, Recaizade Mahmud Ekrem, Şehabettin Şinasi, Mehmet Akif Ersoy gibilerle tanışarak onlarda alaka uyandırmıştır. Böylelikle Hüseyn Cavit onların sohbetlerine dâhil olma imkanına kavuşmuştur"¹.

¹ Lütviyyə Asgerzade. Hüseyn Cavit Efendi ve Abdulhak Hamid Tarhan Yaradıcılığındaki Benzerlikler, Kardeş kalemler dergisi, yıl 5, sayı 1, Ankara, Ağustos 2011.

Bilindiği üzere Hüseyin Cavit ortak Türk kültürünün ve edebiyatının gelişmesi yolunda mücadele vermiş tarihi şahsiyetlerin önde gelen isimlerinden birisidir. Bütün hayatı boyunca Türk halklarının birliği uğrunda aktif mücadele içerisinde olmuştur. Türk kültür ve edebiyatının terakkisi için yapmış olduğu bu gayretleri, onun diğer Azeri-Türk aydınları gibi Rus-Sovyet rejimi lideri Stalin tarafından cezalandırılmasına neden olmuştur.

Ortak türk edebi dili cereyanının başlangıcı

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki, dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşayan Türk halklarının vahid millet olduğunu kabul etmek türkçülüğün temel şartlarından biri gibi görülmektedir. Bunun için en mühim problemlerden biri ortak Türk edebi dilinin formalştırılmasıdır. Azerbaycan'da ve bütün Türk dünyasında, bir şekilde devam etmekte olan, ortak edebi dil oluşturma tartışmalarını tarihi bir temele dayandırmak mümkündür.

Ortak Türkçe, yahut ümumtürk edebi dili, Türk halkları için tek dil ideası XIX yüzyılın sonlarından başlayarak XX yüzyılın 20-30'lu yıllarına kadar mürekkebi, ziddiyyatlı bir gelişme yolu geçmiştir. Bu cereyan Türk milletinin milli kimlik, milli uyanış sürecinin doğal sonucu olarak meydana gelmişti. Türk halkları arasında ortak bir edebi dilin gerekliliği fikri ilk defa XIX. yüzyılın son çeyreğinde İsmail Gaspıralı tarafından ileri sürülmüştür. Onun zikr ettiği "dilde, fikirde, işte birlik" şiarı bütün Türk âlemini kapsamıştır. Bu düşünce Azerbaycan'da da taraftar bulmuş ve özellikle Azerbaycan romantikleri tarafından dikkate şayan görülmüştür. Bütün Türk dünyasında ortak Türk dilinin oluşması yolunda büyük gayretler sarfeden İsmail Bey'in güçlü etkisini Sadri Maksudi Arsal şu şekilde ifade etmektedir: "İsmail Bey tüm Türkler için genel edebi dil gereğini herkesten önce anlamış ve ileri sürmüş bir düşünürdür. Yazarlık hayatının ta başından sonuna kadar bütün Türkler için genel bir edebi dil gerekliliği fikrini yaymaya çalışmıştır".²

Bununla birlikte İsmail Bey bu icraatlarını çıkarmakta olduğu Tercüman Gazetesi sayesinde yaymaya çalışmıştır. Nitekim bu gazetenin bütün Türk âleminde okuyucu bulmasıyla bunu başardığını kolaylıkla söyleyebiliriz

Hüseyin Cavit ve Ortak Türk edebi dili

Hüseyin Cavit, İsmail Gaspıralı'nın ortak edebi Türkçe hakkında ileri sürdüğü fikirleri çok iyi şekilde benimsemesinin yanı sıra, onu devam ettirerek mükemmel bir ortak Türk edebi dili hazırlama çabası içerisinde bulunmuştur.

Türkiye'de yaşayan mühacir araştırmacı Mustafa Hakkı Türkeku1 1963 yılında İstanbul'da basılmış olan "Azerbaycanlı Türk şairi Hüseyin Cavit" adlı kitabında Hüseyin Cavit'in eserlerinin dili konusunda şöyle demektedir: "Cavit İstanbul Türkçesini benimsemiş, bu lehçeyi ayrıntılarıyla öğrenmiştir. Faaliyetinin ilk dönemlerinde, bilhassa şiirlerinde İstanbul ağzını çok güzel kullanan şair, daha sonraları yazdığı eserlerinde buna muvaffak olmuştur. Bunun için de Cavit'in Türkçe'sine ne tamamen İstanbul Türkçe'si, ne de Azerbaycan edebi Türkçe'si demek kabildir. Cesaretle diyebiliriz ki, Cavit bu iki lehçe arasında bir köprü kurmuş, onların arasındaki mesafeyi kısaltmıştır... Hüseyin Cavit'in kullandığı Türkçe çok tatlı ve işlenmiş, güzel bir Türkçedir. Kuzey ve Güney Azerbaycan, Türkiye, Türkistan vb. Türk ülkelerinde tek bir münevver bulunmaz ki, Cavit'i okusun, onu anlamasın ve onun Türkçesinden zevk almasın".³ Hem bu ifadeleri hem de Hüseyin Cavit'in yazdığı tüm eserlerini göz önüne aldığımızda, onun tam olarak ne İstanbul Türkçesini, ne de Azerbaycan dilini kullandığını görürüz. Onun asıl gayreti ortak bir dil oluşturmak olmuştur.

Bu ideayı sadece Hüseyin Cavit değil, aynı zamanda onun döneminde yaşamış birçok tanınmış edebiyatçıların kabul ediyorlardı. Buna örnek olarak Celil Memmedkuluzade'yi gösterebiliriz. O yazıyordu; "Bizim Türk boyları için genel bir dil, edebi bir dil önemli meselelerin

² Aybeniz Kengerli. Turanın Bir Eli Var və Yalnız Bir Dili Var, Bakü, 2006, s: 9.

³ Bakınız: Mustafa Hakkı Türkeku1. Azerbaycanlı Türk şairi Hüseyin Cavit, 2. baskı, Bakü, 2002, s: 53.

biridir ve öyle zannediyorum ki, - umum Türkler için genel bir dil oluşturmak ve bir imla yazmak onlar için taze alfabe yaratmaktan zordur ... Pes biz bunu itiraf ediyoruz ki, sonunda Türk toplumları için edebi dil ve genel imlaya çok büyük ihtiyaç vardır. Ve etiقادımız da şundadır ki, bir böyle dil ergeç vücuda gelecektir”⁴.

Şu hususu belirtmek gerekir ki, "Hüseyn Cavit'in ortak dil, ortak edebiyat düşüncesi Sovyet yazarlarından büyük tepki görür, hatta toplum düşmanlığı yapmakla suçlanır. Bu bağlamda, yazarın üslubu da bu suçlamalardan nasibini alır. Kullandığı dilin yanı sıra üslubunun da Azərbaycan edebiyatına yabancı ve suni olduğu ifade edilir”⁵.

1913'te Tiflis'te "Şark" matbaasında basılmış olan "Geçmiş Günler"den aldığımız şu mısralar onun kullandığı dil konusunda bizi aydınlatması açısından örnek olabilir:

Uzaq, uzaq, pək uzaq yerdə iştə bir orman!
Nasıl da xoş, nə qədər şairanə sərvistan!
Baq, iştə baq, nədir onlar? Nə söylədin sə yalan...
Gəzib dolaşsa diyordun bu şəhri bir insan,
Çiçəkli bir küçücük bağçadan əsər bulmaz.
O sərvlər səni təsdiq içinmi? Ay qurnaz!
Nədir o mənzərə? Bir baq, nasıl da cazibədar
Ki, hər baqışda doğar qəlbə bir süruri-bahar.
O sərvlikdə gəzənlər degilmi həp məs'ud?
Degilmi -Allah için söylə- həpsi vəcdəlu?⁶

Yukarıda da görüldüğü gibi "nece" değil "nasıl", "bah" değil, "bak", "deyirdin" değil "diyordun", "şeheri" değil "şehri", "kiçicik" değil "küçücük" gibi ifadeler onun kullanmış olduğu dil hakkında bize fikir verir mahiyettedir.

Dikkate değer bir diğer nokta da Hüseyn Cavit'in bu ortak Türk edebi dilini bütün eserlerinde -ister şiirlerinde, isterse piyeslerinde olsun- kullanmış olmasıdır. Bu ortak dil Hüseyn Cavit'in yazmaya başladığı dönemden öldüğü ana kadar devam etmiştir. Hüseyn Cavit türkçe sözcüklerin yabancı sözlerden temizlenmesi taraftarı gibi çeşitli faaliyetleri desteklemiş, kendi yazılarında ana dilinin saflığına daim diikat yetirmiştir.

Hüseyn Cavit'in ortak dil vücuda getirme gayretlerine bir diğer örnek olarak 1910 yılında "parmak usulüyle" yazılıp 1913'te Tiflis'te yayınlanan ve ayrıca hem kendisinin hem de Azərbaycan'ın ilk manzum dramı olan "Ana" dramını verebiliriz. Bu dramdan aldığımız şu mısralar bu durumu bariz bir biçimde göstermektedir.

Of! Kanpolad kim bilir, şimdi nerde?
Bən burda yalnız, o qürbət ellərdə.
Bir yıl əvvəl nişanlandım bən ona,
Tale o gündən düşman olmuş bana.
Artıq onsuz hər şey gözümdə məhzun,
Bir an həyatımdan olmadım məmnun.
İştə bahar olmuş, hər yer gülümsər,
Quşlar civildəşir, bülbüllər ötər,
Açılmış hər yanda güllər, çiçəklər,
Qızlar, oğlanlar sevişir, seyr edər.
Bəzənmiş bir gəlin kibi kainat,
Fakat benim kalbim açılmaz, heyhat!....⁷

⁴ Celil Memmedkuluzade. Eserləri, III Cilt. Bakü, 1967, s: 677-678.

⁵ Erdoğan Uygur. Hüseyn Cavit Edebi Faaliyetleri ve Topal Teymur Piyesi, Ankara, 2004, s: 47.

⁶ Hüseyn Cavit. Eserləri; 5 Ciltte, I Cilt. "Elm" yayınevi, Bakü, 2006, s. 38.

⁷ Hüseyn Cavit. Eserləri; 5 Ciltte, II Cilt. "Elm" yayınevi, Bakü, 2006, s. 10.

Görüldüğü gibi "indi" değil, "şimdi", "harda" değil "nerde", "men, benim, mene" değil "ben, benim, bana", "il" değil "yıl", "gülümseyir" değil "gülümser" ile yazılmıştır.

Genellikle Cavit'in tüm eserleri sadeliği, benzersizliği ve düzgünlüğü ilə seçilir. Bunu şairin diyalog biçiminde yazdığı aşağıdaki şiirinde de görüyoruz.

- Quzum, yavrum! Adın nədir?
- Gülbahar.
- Pəki, sənın anan, baban varmı?
- Var.
- Nasıl, zənginmidir baban?
- Əvət, zəngin, bəyzadə...
- Öylə isə, geydiyin geyim niçin böylə sadə?
- Yoqmu sənın incilərin, altın biləzیکlərin?
- Söylə, yavrum! Hiç sıqılma...
- Var əfəndim, var... lakin
- Müəlliməm hər gün söylər, onların yoq qiyməti,
- Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir ziynəti.
- Pək doğru söz... Bu dünyada sənın ən çox sevdiyin
- Kimdir, quzum, söylərmisin?
- Ən çox sevdiyim ilkin
- O Allah ki, yeri-göyü, insanları xəlq eylər.
- Sonra kimlər?
- Sonra onun göndərđiyi elçilər.
- Başqa sevdiklərin nasıl, yoqmu?
- Var...
- Kimdir onlar?
- Anam, babam, müəlliməm, bir də bütün insanlar....⁸

Hüseyn Cavit, makale ve mektuplarında da bu dili kullanmıştır. Örneğin, 1910'da Hakikat gazetesinde çıkmış "Nahçıvan'da ne gördüm" adlı makalesinde çokça Türkçe sözler dile getirmiştir. Bu sözlere göz attığımızda, sayılamaz (Azerbaycan dilindeki sayıla bilmez yerine), olamaz, bulunsa, küçük, kendi, nasıl, şimdi, yaşar, bir kaç, çabalamağa, ileri, ilerilemek, evet, öyle, zira, oluyor, uğraşılır, para, denilecek, unutuyorlar gibi kelimeleri ziyadesiyle görmekteyiz.

Görüldüğü gibi Azerbaycanlı yazar Hüseyn Cavit bütün eserlerinde ortak Türk edebi dilini açık bir şekilde kullanmıştır. "Ayrıca eserlerinde sadece Türkiye Türkçesine ait kelimeler kullanmakla yetinmeyerek, bu dilin bütün telaffuz normlarını, morfolojik-dizimsel yapısını ve sözlük içeriğini de uygun bir biçimde kullanmıştır".⁹

Hüseyn Cavit'in bedii eserlerinde kullandığı dil hakkında Profesör Aybeniz Kengerli'nin ifadeleri şu şekildedir: "XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başlarında yetişen türkçüler neslinin seçkin temsilcilerinden biri olarak Hüseyn Cavit sadece Azerbaycan Türkleri için yazmıyordu, tüm Türk dünyası için yazıyordu, Cavit için Türklük bir bütün idi, tam idi. Umum Türk edebi dilinin ne olduğunu anlamak için Hüseyn Cavit'in eserlerinin diline bakmak yeterlidir. Hüseyn Cavit için tek Türk edebiyatı, tek Türk kültürü vardı ve o edebiyatın, kültürün içinde Hüseyn Cavit vardı"¹⁰.

Hüseyn Cavit eserlerinde Türkçe sözlerin yanında Türkçe isimleri de kullanmıştır. Kanpolad, Orhan, Tarhan, Maral, Beypolad, Cengiz Bey, Arslan Bey, Bayram, Nazlı, Özdemir, Güvercin, Uluğ Bey, Yıldırım, Aydemir, Ertuğrul, Yavuz, İlcay, Bayezid gibi isimler eserlerinde yer verdiklerinden bazılarıdır.

⁸ Hüseyn Cavit. Eserləri; 5 Ciltte, I Cilt. "Elm" yayınevi, Bakü, 2006, s. 58.

⁹ Tevık Hacıyev. Azerbaycan edebi dilinin tarihi, C II. "Maarif" yayınevi, Bakü, 1987, s. 217.

¹⁰ Vahid Öməröv. Hüseyn Cavit ve milli idea: türkçülikle azərbaycançılığın vahdeti, Ses gazetesi, sayı: 19 iyun, Bakü, 2012, S. 14.

Şu hususu belirtmek gerekir ki, Hüseyin Cavit, Türk dünyasının birliği fikrini gerçekleştirmek için ortak Türk edebi dilinin kullanılması ile birlikte Türk ülkeleri ile ilgili konuları da eserlerinde kaleme almıştır. 4 perdelik manzum trajedisi "Uçurum" adlı eserinin konusu Türkiye'deki yaşantıdan alınmış olup batılılaşma sorununa temas edilmiştir. Ayrıca "Afet" isimli eserinin konusu da buradaki yaşantıdan alınmıştır. Bu eser yazarın Türkiye'ye dair kaleme aldığı ikinci eseridir.

Sonuç

Nihayetinde Hüseyin Cavit'in İstanbul'da eğitim görmesi, Türkiye edebiyatının güçlü etkisi altında olması, Türkçülük düşüncelerinin tebliğine eserlerinde daima yer ayırması onun ortak Türk edebi dilinin taraftarı olmasına ve bu dilde yazmasına neden olmuştur. Bununla birlikte ortak Türk edebi dilinin kullanılmasının Türk dünyasının birliği için en önemli şartlardan birisi olduğu kanısındadır. Onun kullanmış olduğu dil günümüz Azerbaycan Türkçesinden ve Türkiye Türkçesinden çok az farklı olup sade ve anlaşılırdır.

Hüseyin Cavit'in ayrı ayrı eserlerinde Türkçülük düşüncelerinin tebliğine geniş yer verilmesi yalnız edebi kulturoloji değil, aynı zamanda siyasi anlam taşımaktadır. Büyük mütefekkir Türk Dünyasını bir Turan olarak görüyor ve bunun için ortak bir türkçenin zeruri olduğuna çalışıyordu.

Hüseyin Cavit bir yazar olarak onu da anlıyordu ki, ortak türkçenin yaranması ve gelişmesi için yüksek bedii zevk ile yazılmış bedii örneklerle daha artık ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yüzden onun kaleminden çıkan her bir sanat eseri ciddi bedii değer taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Aybeniz Kengerli. Turanın Bir Eli Var və Yalnız Bir Dili Var, Bakü, 2006.
- Celil Memmedkuluzade. Eserləri, III Cilt. Bakü, 1967.
- Erdoğan Uygur. Hüseyin Cavit Edebi Faaliyetleri ve Topal Teymur Piyesi, Ankara, 2004.
- Hüseyin Cavit. Eserleri; 5 Ciltte, I Cilt. "Elm" yayınevi, Bakü, 2006.
- Hüseyin Cavit. Eserleri; 5 Ciltte, II Cilt. "Elm" yayınevi, Bakü, 2006.
- Lütviyye Asgerzade. Hüseyin Cavit Efendi ve Abdulhak Hamid Tarhan Yaratıcılığındaki Benzerlikler, Kardeş kalemler dergisi, yıl 5, sayı 1, Ankara, Ağustos 2011.
- Mustafa Hakkı Türkekul. Azerbaycanlı Türk şairi Hüseyin Cavit, 2. baskı, Bakü, 2002.
- Tevik Hacıyev. Azerbaycan edebi dilinin tarihi, C II. "Maarif" yayınevi, Bakü, 1987.
- Vahid Ömərov. Hüseyin Cavit ve milli idea: türkçülükle azərbaycançılığın vahdeti, Ses gazetesi, sayı: 19 iyun, Bakü.

BİR MAARİFÇİ AYDIN OLARAK HÜSEYİN CAVİD

Ahmet ÇAMALAN

AMEA Tarih Bölümü Disertantı
ÇAĞ Öğretim İşletmeleri SÖTL Müdürü
acamalan@hotmail.com

ÖZET

Bir maarifçi aydın olarak Hüseyin Cavid makalelerini tamamen eğitimle ilgili meselelere ayırmış, eğitim metodolojisinden, terbiye metodlarına, mekteplerin fiziki şartlarından müfredat programlarına, müellimin pedagojisinden kızların eğitimine... neredeyse eğitime ait bütün alanlarla ilgili fikir belirtmiştir. Ayrıca bazı şiirlerinde tahsilin önemi, öğretmenlik pedagojisine ait bazı iyi ve kötü örnekler verilir. Cavid'in hemen bütün eserlerinde maarife, aydınlanmaya, terakkiye ait bir takım mesajlar vardır.

Anahtar Kelimeler: Hüseyin Cavid, Maarifçilik, Mekteb, Muallim

ABSTRACT

As a pedagogue, Huseyin Cavid, in his essays wrote mostly about problems in education and mentioned methodology of education, methods of teaching good manners, physical conditions of schools, curriculum programs, teacher training, education of girls etc... He almost remarked everything regarding education. Furthermore, in some of his poems there are messages on the importance of education and there are examples from good and bad teaching pedagogy. In almost all of Cavid's works it is easy to see messages on education, enlightenment and development.

Key words: Huseyin Cavid, Education, School, Teacher

Giriş:

Azerbaycan'da XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak yalnızca şehirlerde değil köylerde de yeni tipli okulların açılması ve halk maarifi şebekesinin genişlemesi içinde Azerbaycan'ın fikir tarihinde mühim yer tutan "maarifçiler"nin hususi rolü olmuştur. Özellikle 1905 yılında ilan edilen "hürriyet manifestosu" nun ardından Milletlerin geleceğinin ancak eğitim yoluyla aydınlanacağına inanan bu maarifçi aydınlar, gelişmenin temel şartının eğitim alanında yapılacak düzenlemelerle mümkün olacağını düşünmüşlerdir. Bu sebeple yeni müfredat programlarının hazırlanması, milli sınıfların oluşturulması, anadilde ders kitaplarının yazılması, 3. sınıfa kadar eğitimin mecburi edilmesi, kızların da eğitim hayatına dahil edilmesi... gibi hususları hem yazdıkları eserlerinde belirtmişler hem de müellim kurultaylarında karar olarak aldırılmışlardır. Sadece bunla kalmamış eğitimcilik faaliyetlerinde bunları hayata geçirebilmek için var gücüyle de çalışmışlardır. Müellim seminaryalarının açılması, maarifçi hayriye cemiyetlerinin açılması ve maarifçi matbuatın faaliyete başlaması ile müterakki, tahsilli, gözü açık Azerbaycanlı aydınların maarifçilik istikametinde akınına sebep oldu. Abbasqulu Bakıxanovla başlayan, Mirze Feteli Axundzâde ile yüksek seviyeye ulaşan bu medeni muhit, Mirze Şefi Vazeh, Neriman Nerimanov, Celil Memmedquluzâde, Feridun Bey Köçerli, Ömer Faruk Nemanzâde, Mehemmedağa Şahtaxtı, Abdullah Şaik, Üzeyir hacibeyov, Hüseyin Cavid... vs gibi şahısların yetişmesinde mühim rol oynadı. [13, s. 36-38; 21, s. 6-8; 6, 221-238; 14, s.1045; 1, 408-414; 22, s.138, 27, 39-41;17] Bu maarifçi aydınların büyük çoğunluğu eğitimcilik faaliyetlerinin yanında halkı maariflendirmek için tiyatrolar, şiirler, makaleler yazmışlardır. Bunlardan biri de Hüseyin Cavid'dir.

Hüseyin Cavid'in Eğitim hayatı ve pedagojik faaliyeti: İlkokulu Nahcivan'da mollahanede almıştır (1891-95). Eşi Mişkinaz hanımın bildirdiğine göre buradaki eğitimi 3 yıl sürmüştür. Daha sonra gizlice meşhur maarifçi Mehemed Tağı Sıdkı'nın yeni usulde tedris veren "Mekteb-i Terbiye" adındaki okuluna girdi (1896-1900)¹. Daha sonra Tebriz'e büyük kardeşinin yanına giderek "Talibiyye" medresesinde tahsil almıştır (1900-1904). Bilahere göz rahatsızlığı sebebiyle tedavi için gittiği İstanbul'da babasının da vasiyeti üzerine İstanbul Darülfünü'nün edebiyat şubesinde tahsile başladı. (1906) Ancak Cavid İstanbul üniversitesini bitirememiştir (1909). İstanbul'dan döndükten sonra bir süre Nahcivan'da açtığı özel mektebde, 1910 yılında Gence'de ruhani mektebinde, 1912'de yine Gence'de Pişanamazzade'nin mektebinde, bir süre sonra Tiflis'te "Aliyev uçaniye" mektebinde, 1914 yılında Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresinin açtığı altı sınıflı "İttifak" mektebinde muallim olarak çalışmıştır. Daha sonra Bakü'ye yerleşerek burada Memmed Emin Resulzade ve Seyid Hüseyin'in rehberlik ettiği "Sefa" hayriyye cemiyetinin aynı adlı mektebinde muallimlik yapmıştır (1915-16). Bir müddet Bakü'den uzaklaşarak gittiği Nahcivan'da rüşdiye mektebinde muallim olarak çalışmıştır (1918). 1919'un başlarında Bakü'ye dönerek Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin maarif ve tahsil işlerinde faal çalışmıştır. "Birinci realnı mekteb"de teşkil edilmiş Türk sınıfında ve Bakü tiyatro meslek yüksel okulunda öğretmenlik yapmıştır. Kız mektebinde şeriat öğretmeni, Bakü Darülmuallimini'nde de edebiyat öğretmeni olarak çalışmıştır. (1919-1937) [15, s. 101-17; 30, 218-219; 18, s.534; 2, s.435; 8, s.79; 16, s. 678-680] Ömrünün son 17 yılını Bakü Müellimler Seminaryasında (darulmuallimini) geçiren Cavid, burada gönlünce başarılı pedagojik faaliyette bulunmuş, dahi şair ve dramaturg olmakla beraber hem de kabiliyetli bir muallim olarak tanınmış ve kabullenilmiştir. [7, s.13]

Hüseyin Cavid öğretmenlik faaliyetlerinin yanında eğitim işlerinin içinde yer almış, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde Bakü ve etrafı bölgelerinin "Muallimler İttifakı" idare heyeti üyesi seçilmiştir. Aynı yıl Azerbaycan muallimler konferansında telifat heyetine de seçilmiştir. 1919 yılında Abdullah Şaik'le beraber edebiyat nazariyesine dair "Kavaid-i Edebiyyat" (edebiyat desrleri) adlı ders kitabı neşretmiştir.² Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devrinde Cavid'in eserleri mekteb

¹ Bu mektebde okuduğu tarihler kaynaklara göre farklılıklar göstermekle birlikte Cavid'in okulundan aldığı belgede 1896-1900 yılları arasında tahsil aldığı kayıtlıdır. [7, s. 101]

² Azerbaycan müellimlerinin III. Kurultayında yeni ders kitaplarının hazırlanmasında emeği geçen görkemli maarifçilerle beraber Hüseyin Cavid'in de ismi zikredilerek hizmetlerinden dolayı minnettarlık hisleri ile yad edilmişti. [3, s.55]

programına dahil edilmiş otaokul ve liselerin 3. ve 4. sınıflarında okutulması nazarda tutulmuştur. Abdullah Şaik "Türk Çelengi" (1919) ders kitabına Cavid'in özgeçmişini "Mesud Ve Şefiqe" "Küçük Serseri" "Öksüz Enver" "İlk Bahar" "Kız Mektebinde" "Çiçek Sevgisi" şiirlerini dahil etmiştir. 1926 yılında Halk Maarif Komisarlığı muasır Avrupa edebiyatını öğrenmek ve ayrıca gözünden tedavi olmak için Berlin'e gönderilmiştir. [5, s. 434; 7, s.13]

Hüseyn Cavid daha sağlığında iken bir klasik olmuş 1924 yılında Azərbaycan Halk Maarif Komisarlığı neşriyatında edibin "Peygamber" dramı basılmış, aynı zamanda "İblis" dramı ilk defa kitap şeklinde okuyucuya taktim edilmişti. Baküde II dereceli 16. Kız mektebine onun adı verilmişti. [7, s.14; 29]

Hüseyn Cavidin mekteb ve maarif hakkında fikirleri: Cavid eğitimin her alanıyla ilgili kafa yormuş mekteb, muallim, talim, terbiye, ders kitapları, tedris programları, aile ve cemiyet...vs hakkında günümüz için bile modern diyebileceğimiz enfes tespitler yapmıştır. "Urmiye'den Mektub", "Urmiye'den", "Nahcivan'dan Tebsir'e", "Nahcivan'da Ne Gördüm", "Hasbihal 1-2-3-4-5", "Tifliste İttifak Mektebi", "İttifak Mektebine Bir Nazar"... gibi makalelerini tamamen eğitime ilgili meselelere ayırmıştır. Eğitim metodolojisinden, terbiye metodlarına, mekteplerin fiziki şartlarından müfredat programlarına, müellimin pedagojisinden kızların eğitimine... neredeyse eğitime ait bütün alanlarla ilgili fikir belirtmiştir. Ayrıca "Kız Mektebinde", "Öksüz Enver", "Koca Bir Türkün Vasiyeti", "Elm-i Beşer", "İlk Bahar"... gibi şiirlerinde tahsilin önemi, mektebin insan hayatındaki rolünden bahsederken, öğrencilere ilim ve bilgiye sarılarak hayat yollarını aydınlatmalarını, araştıma ve maariflenmeye önem vermelerini tavsiye etmiştir.[20, s.132; 4, s.574-606] "Elm-i Beşer" şiirindeki "Kesb-i irfan için fazilet için / Çalış, uğraş diyorsun... işte benim / En büyük en sevimli amalım / Gaye-i maksadım budur." [9, s.50] dizeleri buna güzel bir örnektir. Cavidin hemen bütün eserlerinde maarife, aydınlanmaya, terakkiye ait bir takım mesajlar vardır. Azərbaycan'ın maarif tarihinde şerefli yer tutanlardan biri de hiç şüphesiz ki Hüseyn Caviddir. Cavid insanın cemiyet için yararlı yetişmesinde, cemiyetin inkişaf ve yükselişinin muallimle mümkün olacağını düşünüyordu. Onun yazdığı eserler insanın düzgün maariflenmesinde ve bilgilenmesinde esas olmuştur. [28, s.41-42]

Cavid daha İstanbul Darülfünunu'nda talebe iken yazdığı mektubunda: "Bize yalnız mekteb lazımdır. Bütün inkılabat-ı medeniyye hep mekteb mahsulüdür" dedikten sonra Rusça öğrenmek ve memleketine öğretmen olarak dönmek kararına vardığını belirtir: "İmdi asıl maksat vatana hizmet, hem de layıkıyla hizmet etmektir. Benim düşündüğüm kazanç-zıyan, iki yıl evlenmemek, her gün 4-5 saat ders okutmak, 2-3 saat Rusça çalışmaktır." [7, s. 104]

Hüseyn Cavid "Koca Bir Türkün Vasiyeti" şiirinde Türk halkının sadece savaşlarda değil darülfünunların, rasathanelerin de güneş gibi doğmasında ilim, tahsil ve kültür alanında da hep ön sıralarda olduğunu belirtir. Asrın 20. asır olduğunu söyleyen Cavid komşuların yol aldığını dolayısıyla geri kalmamak gerektiğini, -pek ağır bir vazife olarak- "arslan yavrularına" haber veriyordu. [9, s.153-155; 8, s.84] "Avrupalıların dilleri başka, ürekleri daha bir başkadır. Her halde memleketimiz aslanlar yurdu, kartallar yuvası olarak kalmamalı. Belki dünyada en parlak maarif ve medeniyet ocağı, en zengin sanaye ve ticaret merkezi olmalıdır." [25, s.196]

Hüseyn Cavid gerçek bir aydın olarak halkının maariflenmesi yolunda yorulmadan çalışmış, halkının mektebe, maarife biganeliği ona azab vermiştir. "Tifliste İttifak Mektebi" ve "İttifak Mektebine Bir Nazar" makalelerinde mektebin mali problemlerden dolayı kapanmakla yüzyüze gelmesini ahalinin maarife rağbetsizliği ve itinasızlığından kaynaklandığını kemal-i teesürle beyan eder. [12] 9 yıllık bir maarif müessesesinin kapanıp 100 kişiye yakın masum çocukların perişan, sefil olması karşısında küçük meblağlar veremeyenlerin bu vicdani mesuliyet karşısında nasıl cevap verebileceklerini acıyla sormuştur. [11] Cavid müslüman dünyasının ilimden mektebden uzak durduğunu, hurafelere, fanatizme meyilli olduğunu yüreği sızlayarak yazıyordu. "Müslüman dünyası her türlü manasız işlere para harcar, amma mekteb, maarif, kitap için gepik vermez. Kitaba maarife verdiği pulu kaybedilmiş sayarlar" dedikten sonra fireng uşaklarının, ermeni, yahudi balalarının hevesle mektebe gittiklerinden üzülerken bahseder. [10, s. 222; 24, s.281-282]

Cavid terakki etmenin ve geri kalmışlığın önüne geçmenin yegane çaresinin ilm ve tehsil olduğunu her platformda söylüyordu. Bir maarifçi olarak bunun ateşli bir savunucusu ve tebliğcisi idi. Özellikle farslar olmak üzere yaşadığı coğrafyada etrafında gördüğü hurafalarla bulanmış yanlış bilgiler, ilimden, medeniyetten bigane, kendi karanlığında yaşayan insanlar Cavid'i çok rahatsız ediyordu. Batının gelişmişliğini incelemiş eğitimin ve özellikle bilinçli, aydın, gayretli ve millet için dertlenen muallimlerin çok büyük işler yapabileceğini görmüştür. "Japonya'nın terakkisi uyanıklığı hep, hep muallimler sayesinde olmuştur. Almanya'da da hakeza Presn Bismark bütün Alman unsurunun terakkisini muallimlerde görüyor ve onlardan bekliyor" demiştir. [10, s. 272; 26, s. 89] Bu sebeple muallimlerin şartlarının iyi olması gerektiğini belirterek, valideynlere ve devlet teşkilatlarına, muallimlere dikkat ve kaygı göstermeleri konusunda telkinlerde bulunuyordu. "Muallimler ülkede en az maaş alıyor, yaşamaya uygun olmayan yerlerde yaşıyorlar. Onun için de onların kısmeti yığın yığın sefalet ve felaketten başka bir şey değildir" diyerek: "Efendiler, muhterem kariler! Muallimlere hürmet ediniz, onları seviniz, onları çok büyük görünüz, evet, onları özünüze efendi biliniz" [10, s.272] yazmış ve muallimin cemiyet nazarında seviyesinin yükseltilmesiyle onların öğrenciler ve ictimaiyat üzerindeki tesirinin artacağını vurgulamıştır. "Ciddi müellim çok şerefli çok büyük adamdır, eğer usul-i talimi ve öz vazifesini bilirse" [10, s. 233-234; 26, s. 90] "Her meslekte olduğu gibi talim terbiye için de her muallimde azıcık istidat lazımdır" diyen Cavid, muallimin öğrenci dünyasına girebilmeyi becermesi, öğrencinin his ve heyecanlarını müspet istikametlendirebilmesi için muallimin zahmetkeş ve istidatlı olması gerektiğini söylemiştir. "Ey muallimler ey muhterem efendiler! Sizler, sizler daima çalışın ve çabalayınız! Millet ve vatan uğrunda canınızdan geçmek bile icab etse, sakınmayınız!..." [10, s.273] "Muallimlerimiz azıcık müşfikane, durbinane hareket edecek olsalar, şüphesiz ki bütün muhitimizi ıslah etmiş olurlar" diyen Cavid, muallimin akıllı, uslu, ferasetli ve ahlaklı olması duurmunda sadece öğrencilerini değil bütün muhiti tamamiyle ıslah edebileceğine inanır. [10, s.252; 29] Cavid'e göre muallim terbiyesinin iyi bir neticeye ulaşabilmesi için muallimin "ilm-i hayat", "ilm-i ruh" ve "ilm-i ahlak" bilgisine vakıf olması şarttır. [10 s. 238; 24, s.289]

Cavide göre bir milletin terakki ve inkişafını bilmek için o milletin mekteblerini daha doğrusu ibtidai mekteblerini görmek lazımdır. Avrupaya meydan okuyan, Almanya'yı, Rusya'yı heyecana salan Japonya'nın bu terakkisi ibtidai mektebler sayesinde [10, s.233]

Cavid inkişafın ve terakkinin ancak tahsille olacağını biliyor ama bir pedagog olarak eğitimin ta bebeklikten itibaren nazara alınması gerektiğini söylüyordu. Bu yüzden da anaların eğitimini çok önemsiyordu. Eğitimli ve kültürlü iyi yetişmiş bir ananın yeni nesleri yetiştirmedeki vazgeçilmez zorunluluğundan bahsediyor ve kadınların kızların mutlaka eğitim ortamına dahil edilmesi gerektiğini söylüyordu. Hatta "İlmin Çin'de de olsa gidilip alınması" gerektiğini söyleyen hadis-i şerifi yorumlarken; bu ilim öğrenmenin erkek kadar kadın için de farz olduğunu ve bunun Hazret-i Peygamber (S.A.V) zamanında böyle yapıldığını vurguluyordu. [10, s. 221, 243] Bir insan ne kadar eğitilirse eğitilsin hiç bir mekteb ve muallimin tesirinin anne kadar olamayacağını belirterek, "Ana terbiyeciler terbiyecisidir, biz uşaklarımızın ilimli, ahlaklı, cemiyet için yararlı olmasını istiyorsak ilk önce kadınlarımızın okuması lazımdır. Çünkü nadan kadın nadan evlat terbiye edecek. Ananın vazifelerinden biri de dünyaya getirdiği evladı vatan için terbiye etmektir. Çünkü milletin de vatanın da geleceği ana kucağında büyüyen mekteb sıralarında çırpınan masum körpelerdir. Uşağın inkişafı gelecek faaliyeti onlara bağlıdır. Böyle anaların olması için kadın ve kız mekteblerinin olması zaruridir." demiştir. [10, s.242-243]

Talim terbiyenin semereli olabilmesi için mekteb binalarının ehemmiyetinden bahseden Cavid, "Hasbihal-4" makalesinde mekteb binalarının sefalı, huzurlu bir yerde olması, sınıfların geniş ve aydınlık olması gerektiği üzerinde durmuştur. "Mekteb yüksek bir yerde kurulmalı, pis, murder, ufunetli yerlerden, hapishane, hastane ve kabristanlıklardan uzak olmalıdır." der. [10, s.246; 24, s. 287; 26, s.91; 7, s. 123] Aynı makalede eğitimin fiziki yönüyle ilgili oldukça ayrıntılı tespitleri vardır. Mektebin fiziki özelliklerinden ışığın hangi yönden gelmesi gerektiğine, öğrenci sırasının hangi materyalden yapılması gerektiğinden bir sırada kaç öğrenci oturacağına ve

öğrencinin oturma şekline, sınıfın süpürülme usulünden hasta çocukların mektebe iyileşmeden gelmemesi gerektiğine kadar günümüzde bile modern kabul edilebilecek orjinal teklifleri vardır. [10, s.246-250; 7, s.122-124; 24, s.287-289; 23]

Hüseyn Cavid "hasbihal"lerinde mekteb programı ve müfredatı konusunda da bir hayli fikirler ileri sürmüştür. Öncelikle ilköğretim çok önemli olduğunu vurgulamış, gelecekte ilköğretimin mecburi olacağını o günden öngörmüştür. Cavid'e göre çocuğun eğitime 7 yaşından önce başlaması zihinsel, bedensel ve ruhsal olarak uygun değildir. 3-4 yıl süreyle kız ya da oğlan ibtidai eğitim görmelidir. Cavid, Türkçe eğitime de çok önem vermiş özellikle ibtidai sınıflarda anadilde eğitimin önemine vurgu yapmıştır. Ancak Ruscanın önemini de ihmal etmemiştir. İbtidai mekteb programının nasıl olacağı, pedagojik yaklaşımın ne şekilde olacağı, bunun aileye mektebe ve muhite bakan yönleri... vs gibi konularda engin fikirler beyan etmiştir. [10, s.233-260; 23]

Netice: Azerbaycan edebiyatında manzum tiyatronun banisi, görkemli romantik sanatkar, dünya şöhretli dramaturg Hüseyn Cavid şahsi hayatını milletin ve halkının saadeti için kurban vermiş bir maarifperver şahsiyettir. O öncelikle bir muallim idi. Hem muallimlik mesleğini hem de edebi şahsiyetini milletin inkişafı ve yükselmesi için kullanmış, cehaleti, bağnazlığı geri kalmışlığı ortadan kaldırmak için elindeki bütün materyalleri -enerjisini, duygusunu, ruh dünyasını- bunun için kullanmıştır. Daha çocuk yaşta geleneksel eğitim anlayışından kaçarak yeni usul tehsil müesseselerini tercih eden Cavid, küçük yaşta formalaşan dünya görüşü ile halkının kurtuluşunu modern eğitim-öğretim tekniklerinde görmüştür. Bunun için muallim yetiştirmenin önemi üzerinde durmuş muallimlere eğitim teknik ve metodolojisi ile ilgili yeni fikirler söylemiş, mekteb-tahsil sisteminin yeni usulle formalaşması ve binaların buna uygun olarak dizayn edilmesi üzerinde durmuştur. Eğitimin daha ana karnından başladığına inanan maarifçimiz ananın eğitilmesinin bunun için çok önemli olduğunu ısrarla söylemiştir. İlköğretim tahsilinin çok önemli olduğundan bahsederek dünyanın gelişmiş ülkelerinin bu gelişmişliğinin ilköğretim eğitimine verdikleri önemden kaynaklandığını belirtmiştir. Muhtelif zamanlarda kaleme aldığı pedagojik içerikli makalelerinin esas gayesi bir halkın geleceğinin mekteblerden geçtiğini farketmektir. Mekteblerin sağlam milli ve beşeri esaslar üzerinde kurulması için hem geleneğimizden gelen medeniyetimize sahip çıkmak, hem de modern usullerden yararlanmayı ihmal etmemek gerektiği üzerinde durmuştur.

XX. Asrın başlarından itibaren diğer meslektaşlarıyla birlikte Cavid de halkının uyanması, inkişaf etmesi için çalışmıştır. O çok iyi biliyordu ki bir milletin terakkisi onun muallimi ve mektebinin kalitesi ile mümkündür. Cavid Müslüman halkın ilimden mektebdan kaçarak hurafelere, fanatizme meylettğini acıyla görüyordu. Mektebe ve eğitime ne maddi ne de manevi olarak destek vermeyen halkı uyarmak için tiyatrolar, şiirler, makaleler yazarak birazcık olsun halkını maariflendirmeyi hayatının gayesi olarak görmüştür. Cavid eserleriyle insanları özgüvene, kendini bilmeye, genel insani değerlere hizmet etmeye çağırmış görkemli bir maarifperver aydındır.

KAYNAKÇA:

1. AÇIKKAYA Savaş, *Çarlık Rusyası Hakimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, no: 28, 2010/1
2. AKPINAR, Yavuz, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1994
3. Azerbaycan Müellimlerinin Kurultayları I-XII, Çaşıoğlu, Bakı, 2008
4. *Azerbaycan Publisistikası Antologiyası*, Şerq-Qerb, Bakı, 2007
5. Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, "Hüseyn Cavid" maddesi, Lider Neşriyyat, Bakı, 2004
6. BABAŞLI Memmedeli, XX. Asrın Evvelerinde Azerbaycan'da Milli Oyanış ve Maarifçilik Hareketi, Journal of Qafqaz University, fall 2003, number 12
7. BABAXANLI, Gülbeniz ve Teymur Kerimli, *Hüseyn Cavidin Hayat Ve Yaradıcılığı*, Hüseyn Cavid Eserleri, C.1, "Elm", Bakı, 2007
8. BABAYEVA, Melehat, *Hüseyn Cavidin Eserlerinde Kardeşlik ve Birlik*, Kardeş Kalemler Dergisi, No:54, 2011
9. CAVID, Hüseyn, *Eserleri*, 5 cilt, c.1, "Elm", Bakı, 2007

10. CAVID, Hüseyn, *Eserleri*, 5 cilt, c.5, "Elm", Bakı, 2007
11. CAVID, Hüseyn, *İttifak Mektebine Bir Nəzar*, İkbāl Gazetesi, 31.08.1914
12. CAVID, Hüseyn, *Tiflisdə İttifak Mektebi*, İkbāl Gazetesi, 25.07.1914
13. ÇAMALAN, Ahmet, *Azərbaycan Təhsilinin Temelleri: Çarlık Rusyası Devrinde Maarifçi Aydınların Faaliyetleri*, Journal of Qafqaz University, no:31, 2011
14. EROL, Ali, *Modern Azərbaycan Edebiyatının Kuruluş Yıllarında Türkçe Mes'alesi*, Turkish Studies, no:6/1, 2011
15. GEDİKLİ, Yusuf, *Hüseyn Cavid Rəsizadə (1882-1941)'nin Hayatı ve Eserleri*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, c.38, no:38, 2008,
16. HÜSEYİNOĞLU, Ali Şamil, Üsküdar Sempozyumu V Bildirileri, *İstanbul'dan Sibiryaya Geçen Yol*, İstanbul, 2009
17. http://azerbaijans/content_641_az.html
18. KARAYEV, Yaşar, "Hüseyn Cavid" mad., TDV İslam Ansiklopedisi, c.18, İstanbul, 1998
19. KARAYEV, Yaşar, *Azərbaycan Edebiyatı*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 1999
20. KIRZIOĞLU, Baniçiçek, *Azərbaycan'ın Ünlü Şair- Dram Yazarı Rəsizadə Hüseyn Cavid ve İki Şiiri*, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, No:16, Erzurum, 2001
21. MERDANOV, Misir, "Önsöz", Azərbaycan Müəllimləri Qurultayları I-XII, Çaşıoğlu, Bakı, 2008
22. NOVRUZOV, Vasif, "Akademik Kamal Talıbzadə Yaradıcılığında Mədəniyyət Məsələləri", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, c.9, no:1, İzmir, 2009,
23. ORUCALIYEV, İsgender, *Hüseyn Cavid'in Pedagoji Düşüncələri*, Azərbaycan Müəllimi Gazeti, No: 45, 16.11.2012
24. RÜSTEMOVA, Nazime, *Mektebeqəder Pedagogika Tarixi*, Bakı Universiteti Neşriyatı, Bakı, 2004 Ss.280-291
25. SADIQOV, ŞAMIL, *Hüseyn Cavid Yaradıcılığında Qəhraman Konsepsiyası*, Bakı, 2011
26. ŞAHBƏNDEYEV, Hüseyn, *H. Cavid Müəllim və Məktəb Haqqında*, Azərbaycan Məktəbi Dergisi, No:3 (607), 2005
27. SARAY, Mehmet, *Azərbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul, 1993
28. TÜRKEKUL, Mustafa Hakkı, *Azərbaycanlı Türk Şairi Hüseyn Cavid*, Azərbaycan Gençlik Derneği Yayınları, İstanbul, 1963
29. UMUDLU, Ellada, *Cavid Müəllimlik Peşəsindən Zövq Alırdı*, Azərbaycan Müəllimi Gazeti, No: 38, 28.09.2012 YÜCE, Nuri, *Hüseyn Cavid və Türkiyə*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt:38, No:38, 2008

**MİLLİ BAYRAM EŞQİNİN – ADƏT- ƏNƏNƏLƏRİN, ETNOQRAFİK
ELEMENTLƏRİN POETİK TƏCƏSSÜMÜ**
**(Mehmet Akif Ərsoyun "Bayram", Hüseyn Cavidin "Novruz bayramı"
və Ülvü Bünyadzadənin "Novruz bayramı" şeirləri kontekstində)**

Almaz ÜLVİ (Binnətova)

*filologiya elmləri doktoru, AMEA Nizami adına
Ədəbiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi,
almazulvi1960@mail.ru*

Xülasə

Məqalədə M.A.Ərsoyun "Bayram", H.Cavidin "Novruz bayramı" və Ü.Bünyadzadənin "Novruz bayramı gəlir" şeirləri kontekstində izlənin milli adət-ənənələrin, bayram sevinci duyğularının ayrı-ayrı məqamlarının poetik əksi incələri. Müxtəlif tarixlərdə, müxtəlif ictimai-siyasi zamanlarda yazılmış bu şeir nümunələrinin müqayisəli təhlili də nəzərə çatdırılır.

Açar sözlər: Məhmət Akif Ərsoy, Hüseyn Cavid, Ülvü Bünyadzadə, Novruz bayramı, poeziya

**POETIC EMBODIMENT OF LOVE FOR THE NATIONAL HOLIDAY – CUSTOMS AND TRADITIONS AND
ETHNOGRAPHIC ELEMENTS**

*(in the context of the poems "Bayram" by Mehmet Akif Ersoy, "Novruz Bayramı"
by Huseyn Javid and "Novruz Bayram is coming" by Ulvi Bunyadzadeh)*

Abstract

In this article we research the poetic embodiment of the national customs and traditions, the joy of holiday and other folk features in the context of poems "Bayram" by M.A.Ersoy, "Novruz Bayramı" by H. Javid and "Novruz Bayram is coming" by U. Bunyadzadeh. We make comparative analysis this poems written at different times and under different socio-political conditions.

Key words: Mehmet Akif Ersoy, Huseyn Javid, Ulvi Bunyadzadeh, Novruz Bayram, poetry

Qədimdən bəri xalqın elliklə keçirdiyi bayramlardan biri də təbiət bayramı – Novruz bayramıdır. Türk xalqlarının əsrləridir ki, coşqu ilə keçirdiyi bu mərasimdə min illərin zövqü-səfası milli adət-ənənələrin, etnoqrafik detalların qan yaddaşı ilə xalq həyatında yaşanmasıdır. Bu yaşantı sövq-təbii yaddaşlara hakim olmaqla yanaşı, ədəbiyyatda da – istər nəsr, istərsə də poetik sahədə öz əksini tapmışdır.

Məlumdur ki, uşaqlıq illərinin bayram nəşəsi bütün ömür boyu məhz ilk illərin ovqatıyla yaşanır. Mehmet Akif Ərsoy da "Bayram" şeirində "Çocukluk günlerimin gülümseyen hatırası" – deyərək sözə düzdüyü bayram əhval-ruhiyyəsini belə dəyərləndirir:

Bayramda gelir hatıra öyle hoş anılar ki;
Bin ömre değişilmez, o kadar değeri yüksektir. (1,132)
Bak şu yeryüzüne: Nasıl şen, ne tazedir.
Her göğüste bir sevinçli kalp çarpmakta,
Her kalpte bir ışıklı arzular dünyası gizlidir. (1,132)

İstəməli hətə etdiyi bu şeirdə lirik "mən" in "Gelin de bayramı Fatih'te seyredin" – deməsi bəli, uşaqlıq illərinin əziz xatirəsi ilə bağlıdır. Əslində bu şeir təcədən-dırnağacan xatirə, folklor duyğuları, xalq həyatının etnoqrafik detallarla zəngin nümunəsidir. Bayramlar milli düşüncənin ali tapıntısı olaraq ilboyu yüklənən narahətçiliklərdən, mənəvi ağırlıqlardan silkinib çıxmanın ideal yoludur. İnsan, şairin dediyi kimi, sövq-təbii həmin günlər ləhidən nəşəli ovqata yüklənir -

Ufuklar hep gülmekte, dünya başka dünyadır;
Bayram ne kadar hoş, ne neş'eli bir zamandır! (1,132)

H. Cavidin "Novruz bayramı" şeirindəki bayram ovqatına - "İştə novruz! Yetişdi fəsl-i-bahar" sətirləri başlayan və xalq yaddaşına hopmuş yaşantısına diqqət yetirək -

Sayılır əhli-zövqə bir nemət!
Sevinin! Zurna, toy çalın, sevinin,
Nə gözəl bayram! Of, gülün, sevinin! (2,132)

Bayram günlərinin nəşəsi nə qədər bol olsa da, ilk əvvəl, ötən bir il ərzində dünyasını dəyişmiş əzizlərini, yaxından tanıdığı qohum-qonşunu da xatırlamaq milli adətlərimizin unudulmaz ənənələrindəndir. Xalq yaddaşından silinməyən adət-ənənələrimizin müqəddəs ayinləri incələnilir-

Yalnız hanki evdə yas varsa,
Bir onun borcudur ki, tutsun əza.
Birinin ölsə qardaşı naçar,
Qara bayram tutar... Bir adət var.
Hər kimin yoxsa böylə bir üzri,
Eyşü nuş eylesin o... yox zərəri. (2,132)

Həmin adətə görə, bütün qonum-qonşu bayram günləri həmin yas tutan evə baş çəkər, qara bayramdan çıxmağına elliklə vəsilə olarlar.

Bir müsəlman ki, onda qeyrət var.
Sevinir, kef edər, çalar, oynar. (2,133)

Bahar eşqinin, baharın bayram təravətinin insanın yeni həyat tərzinə gətirdiyi stimula, bəli, növbəti başlanğıcın bünövrəsidir.

Sevinin, həp gülün!.. Nə nəşəli gün?! (2,133)

Ülvi Bünyadzadənin "Novruz bayramı gəlir" şeirində isə xalq ruhunun yaşantıları ilə bərabər bayram günlərində həyata keçirilən etnoqrafik elementlər də poetik səpgidə xatırlanır. "Bu bayramdan başlayır ilimizin baharı" – deyərək bayram sevincini bir xəttat ehmalı ilə misralara köçürür –

... İldən bir gün ayrıldı, əlində yanar məşəl,
... Çiyində yaşıl əba, gözlərində təbəssüm. (3, 51)

Hər bənddən bir misrada təqdim edilən - bayram günü alovlanan məşəllər, tonqallar, səməni, aş, tonqal üstündən atdanma kimi elementlər diqqətə yetirilir.

Ülvi Bünyadzadə bu şeirində bayram ovqatını qəlblərə hakim etmək üçün bayramın nəşəsini, özəlliyini, ayrı-ayrı detallarını, insan duyğularını şahə qaldıracaq milli ayinləri sıralayır – ildən bir gün ayrılaraq gözəl, özəl bir günə çevrilən və yanar od-ocaqlarla, məşəllərlə həyatımıza gələn gündə yaşanan məqamları izləyək: təbiətin bahar çağı yenidən geydiyi yaşıl örtüyü yaşıl əba olaraq insana geydirir, sinəsinə düzüm-düzüm düzülən çiçəklər bayram axşamları alovlandırdığımız və var gücümüzlə göyə atdığımız məşəllərdir (lopalardır), bəli qırmızı kəmərlə səməni ruzi bərəkət

duamızdır, həmin bayramın simvoluna çevrilmiş dəmlənən aş qazanları, sayı bilinməyən tonqalların üstündən atılaraq dərd-sərimizin yandırmağımız, bayramın ilk dan üzü aydın suların çağlaması, ötən illərin ağrı-acısını unutmaq üçün təzə arzu-diləklərin tutulması və s. bu kimi poetik detallar milli bayramın əsrlər yaşına, daşlaşmış, yaşlaşmış tarixinə işarədir.

Hanı yaşıl səməni, deyin, pişvaza çıxsın,
Hanı qızıl kəməri, belini bərk-bərk sıxsın.
Deyin, gülün, bu gün, hey, kədər nədi, qəm nədi?!
Qarı nənəm aş asıb köz üstündə dəmdədi.
Göylər durulan gündü, sular bulanən gündü,
Tonqallar ulduz kimi bir-bir qalanan gündü.(3, 51)

Hər üç şeir ulu türk təfəkküründə cilalanan xalq həyatının bir parçasının əksidir, milli bayramların milliözünüdərkə, milli özünütəsdiqə gedən yolun başlanğıcı kimi folklor motividir. Hər üç poetik nümunə milli, həm də bəşəri duyğulu məzmunu ilə türk ruhun tərcümanıdır.

Ədəbiyyat:

1. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. I cild // Bakı, "Lider", 2005, 256 səh. // səh 132-133.
2. Mehmet Âkif Ersoy. Fikir ve Sanat Vakfı // www.mehmetakifersoy.com.
3. Ülvi Bünyadzadə. Sənin oxşarın bənövşədi // Bakı, "CBS" 2005, 495 səh. // səh 51-52

"FATİH CAMİİ" ŞİİRİNİN ORJİNAL VE SADELEŞTİRİLMİŞ METİNLERİN BOŞNAKÇA ÇEVİRİLERİ ÜZERİNE NOTLAR

Almira Cikotić Sulyeviç

Türk Kültür Merkezi „Yunus Emre“ Novi Pazar, Yöneticisi

Özet

Şiir çevirisi edebi türler arasında çevirmeni en çok uğraştıran alandır. Şiirin kendine özgü dili, yapısı ve biçimi ile birlikte kendine özgü söylemi de vardır. Şairler sözcükleri seçip kullanırken onların ses ve anlam değerini, çağrışım gücünü, duygu yükünü göz önünde bulundururlar. Âkif'in dilindeki kelimelerle, Türkçe'nin çok zengin bir dil olduğunu ve Âkif'in de onu en güzel şekilde kullandığını görebiliyoruz. Safahat'ı en güzel, bizzat kendi dilinden, milli şairin kaleminden çıktığı haliyle okumak doğrudur. Fakat bugün bilinmeyen kelimeleri açıklamaya ya da sadeleştirmeye gerek olduğunu düşünüyor, böyle düşünenlere bu çalışmayla bir tür destek olmak istiyoruz.

Mehmed Âkif Ersoy'un yazdıkların bütün dünyaya duyurulması gerektiği ve onun şiirlerinin bugünkü Türkçe'ye çevrilmesine ihtiyaç olduğu Safahat'tan Seçmeler adlı kitabın çevirisini yaparken gözlemlediğimiz önemli bir noktadır. Çalışmamızda Fatih Camii şiirini orijinal ve sadeleştirilmiş metinlerinden Boşnakçaya çevirirken rastladığımız problemleri ve sonuçların üzerine durduk.

Anahtar kelimeleri: Mehmed Âkif Ersoy, Fatih Camii, Şiir, Çeviri

NOTES ON BOSNIAN TRANSLATIONS OF ORIGINAL AND SIMPLIFIED VERSIONS OF THE POEM "FATİH CAMİİ"

Summary

Poem translation raises most difficulties among literature types for translators. Along with its own language, structure and style, poetry has its own speech. While choosing and using words, poets pay attention to their values from the point of sound and

purport, associative strength and sentimental charge. We can both see through the vocabulary Akif used that Turkish is a very rich language and he used Turkish in the best way. It is the best to read "Safahat" in the original language as written by Akif. However, we think some words need to be explained or simplified today and with this work we want to sustain the ones who think as we do (or *who think the same*).

While translating the book "Safahat'tan Seçmeler" (Selections from Safahat), we saw that Mehmet Akif's works should be published (TN: known publicly) all over the world and they need to be adapted into today's Turkish. The problems and outcomes while translating the original and translated versions of the poem "Fatih Camii" into Bosnian are included in this work.

Key Words: Mehmet Akif Ersoy, Fatih Camii, Poem, Translation

Günümüzde bilgi akışının hızlanmasıyla küçülen dünyamız, bize önceki dönemlere oranla çok daha fazla yakınlaşmıştır. Bütün bilim, teknoloji, edebiyat vb. disiplinlerin bilgi akışı sözlü veya yazılı çeviriyle mümkün olmaktadır. Kültürlerarası ve devletlerarası iletişim ve etkileşimde çeviri her zaman ön planda rol oynamıştır. Şiir çeviri, gerekse diğer edebi yazıları, çevirmen kaynak ve erek dilleri bilmenin yanı sıra genel filolojik hazırlığa ve özel yaratıcılık yeteneğine sahip olmalıdır, çünkü çeviri ikinci bir yaratıcılıktır. Çeviri birden bir aktarma da olmayabilir, olmaz da, fakat çeviri yapılırken mutlaka kayıplar da olur ve bu kayıplar sorunu üzerinde çok konuşuldu. Mehmed Âkif Ersoy çevirmenlik yapmasına rağmen çevirilere karşıydı, Âkif'in çevirmenlik işini çok iyi bildiğini eminiz ve ondan nekadardır zor olduğunu çeviri yaparken kayıplar olduğundan dolayı „Edebi eserlerin yazıldığı dilde en iyisi okumadır“ düşüncesindeydi. Mehmed Âkif, 1908'den sonra, hepsi de dergisinde yayınlanmış, 268 tefrika devam etmiş olan 55 ayrı tercüme yapmıştır. Bunların birkaçında „Sa'di“ takma adını kullanmıştır. Tercümeler, beşi Arapça ve biri Fransızca yazmış olan altı yazardan yapılmıştır.¹ Yine bütün kayıplara ramen modern dünya edebiyatında çeviriler olmasaydı birbirimizi tanımaya fırsatı da çok az olurdu.

Dünyamızda bir çok dil konuşulur, bu dillerin yapılarının hiçbirini birbiriyle çakışmaz ve bu nedenle, bir dilden diğer bir dile yapılacak çevirilerde bazı kayıpların ortaya çıkması kaçınılmaz bir sonucudur. Fakat asırlarca milletlerarası ortak düşünceleri paylaşan yada önyargıları yıkan yine edebi yazıların çevirileridir. Çevirmen yabancı dili ve o dilin kültürünü ne kadar iyi bilse de o dil karşısında yine de bir yabancı olarak kalacak en azından bu duyguyu taşıyacak ve kendini çok rahat hisetmeyecektir.² Çevirmenin kendini rahat hisedebilmek için, kaynak dilinde eksiklikler var olduğuna kabul ederse erek dilinde iyi bir okuyucu ve etkin bir metin yazıcısı olmalıdır. Bu yetkinliklerin yanı sıra aynı zamanda iyi bir çevirmen araştırmacı bir ruha sahip olmalıdır. Eserin yazıldığı dönemi, ülkenin, o dönemde, siyasi durumunu, vatandaşların yaşam standartları ve isteklerini bilmelidir. Çevirmen bir şairin veya bir yazarın eserlerini ele alırken onun yetiştiği ortamı, arkadaş çevresini de tanımakta da fayda vardır. Şair veya yazarı içinde bulunduğu ortamdan soyutlayıp tek başına değerlendirmek yerine, çevresiyle birlikte düşünmek gerekir. Türk Millî şairi Mehmed Âkif Ersoy toplumdan uzak, tek başına yaşayan bir şair değildir. O bir cemiyet adamıdır, etrafında devrin önemli şair ve yazarları vardır.³ Böyle bilgileri araştırarak ve göz önünde bulundurarak, Safahat'tan seçtiğimiz şiirlerin çeviri yaparken, tam anlamı ve mesajı yakalamak için çok daha kolay olmuştur.

Çalışmamızda kaynak mısralardan seçilen kesitler çevirileriyle karşılaştırmalı olarak verilecektir. Amaç, belirli bir mısra inceleyerek kapsamlı eleştiri yapmaktan çok, bir çeviri eleştirisi yaklaşımını anlatmak ve Mehmed Âkif'in kullandığı Türkçe'yi bugünkü Türkçe'siyle bir çevirmen için nekadardır daha anlayışlı ve anlamlı olur ve okuyuculara şairin yada yazarın mesajı, düşüncesi aktarabilmesi ne kadar önemli olduğunu vurgulamak istiyoruz.. Bilimsel bir nitelik kazanmak için çevirimizde en önemli sorunu, çevirinin kaynak metne „sadık“ kalınarak mı yoksa „serbest“ mi yapılması gerektiği sorusu olmuştur. Fransız Etienne Delet (1509-1546) 1540 yılında yayımladığı *La maniere de bien traduire d'une langue en autre* (Bir Dilden Diğer Bir Dile İyi Bir Çeviri Nasıl Yapılır) başlıklı çalışması kaynak dile sadık kalmak anlamıyla yapılan ilk çeviri denemesidir. Dolet bu çalışmasında yazınsal çeviri için hâlâ geçerliliği büyük oranda kabul edilen beş maddelik kural ve ilkeler ortaya koymuştur. Bu anlamda Dolet, çevirmenlerin iyi çeviri yapabilmeleri için çeviri süreci boyunca kaynak metnin yazarının ne demek istediğini, kaynak metnin içeriğini ve anlamının tam olarak anlamları gerektiğini dile getirir. Ayrıca, çevirmenin kaynak metinde anlaşılması güç olan noktalara açıklık getirme özgürlüklerine sahip olduklarını belirtir.⁴ Şairin ses ve anlam değerini,

¹ Mehmed Akif Ersoy, Yayına hazırlayan M. ertuğrul Düzdağ, Safahat, İnkılap Kitabev, İstanbul 2011. say.19.

² Yar. Doç. Dr. İsmail Boztaş, Çeviriye Eşdeğerlik ve Kayıplar, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Cilt 10, Sayı 2, Ankara Aralık 1993. say. 55.

³ Halil Çetink, I Uluslararası Mehmed akif Ersoy Sempozyumun Bildireleri, Cilt I, Desen Ofset, Budur Mart 2009. s. 319.

⁴ Gülkan Çavuş, Kaynak-Odaklı ve Erek-Odaklı Çeviri Yaklaşımlarında Eşdeğerlik Sorunu, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çeviri Anabilim Dalı, 2005.

çarışım gücünü ve duygu yükünü okuyucuya aktarmak isteğiyle çevirmen kaynak metni, şiiri anlamalı.

Fatih Camii şiiri, kırk altı beyitten oluşmaktadır, çocukluğundan başlayarak bütün ömrüne uzanan, engin bir imgelen dünyası Âkif'in bütün zihnini kuşatmış. Minareler göğe uzanan elleri, saf saf durmuş cami cemaatinde sıradağları, baba, oğul ve kız portreleri ve otuz sene once, geçmişinin hayalleridir.

Ležeći na tlu zbrajaju se jadne nevjerničke misli,
Izvanredna statua vjere se uzdiže i vjekove para.
Prošlost u obliku mračnog izopačenog oblaka,
Bježi okolo ne nalazeći ni trenutak stabilnosti;

Sadeleştirilmiş metinden yapılan çeviri:

Gube se jadne nevjerničke misli,
Dok sa bogomolje poziv stiže , vjekove parajući,
Poput mračnog oblaka prolaze nesretni dani,
Bez zastajkivanja traže mjesto za pobjeći;

Orijinal metinden çeviri yaparken daha fazla bugün pek kulanmayan sözler üzerinde durarak şiirin ritmi kaybolduğunu ve baştan sona kadar bir bağlantı olmadığına fark ettik. Mısraların birbirini takip etmemiş gibidir. Çeviride sözlerin bire bir anlamını çevirilmiş ve bütün gayret sarfetmemize rağmen şiirin usul ve ritimi bozulup şiiri anlamk çok zor olduğunu görüyoruz.

Safovi na nogama jedan uz drugoga šume kao planine
Iz svakoga pojedinačno se čuje vapaj duše,
Jecaj ili tužani jauk,
Taj jecaj koji je bez sumnje i srce rahmetlije dotakao
Poslije su se te planine u Božijem miru povile;
Onda su stajale pune strahopoštovanja!
Svaka milošću Božijom podignuta,
Prema nebu su svoje ruke otvorile.

Safovi na nogama, kao planina vijenac, rame uz rame.
U svima taj glas odzvanja!
Poslije su se „Planine,, u Božijem miru povile,
Na sedždi, pune strahopoštovanja zatvorile,
Pa Božijom milošću podigle,
Prema nebu svoje ruke ispružile¹

Sadeleştirilmiş metinden yapılan çeviri okurken, orijinal şiirinde gibi, bizler şairin peşine takılıp gidiyoruz. Gecenin karanlığından sabahın aydınlığına kadar, tesvirler çok canlı ve gerçekçidir. Kaynak metni anlamasında zorluk çekmediğimiz için şiirin ritmine ağırlık verip okuyucuya şiirin güzeliği ve mesajını vermiş olduğumuzu düşünüyoruz.

Sonuç

Çalışmamızda bir çevirmenin Safahat'tan şiirler çeviri yaparken ne tür problemlerle karşılaşabiliyor ve Safahat'ın orijinal metni okurken, bugün pek fazla kulanmayan kelimelerle karşılaşırsa, şiirin anlamını ve ritmini yakalanmamasına tespitindeyiz. Söylediğimiz gibi Safahat'ı en güzel yazıldığı dilde okumaktır, yanı sıra Türkçe Dilini korumak amacıyla, Safahat'ın orijinal kalmasını ve onun rolü bu bakımında büyük olduğunu biliyoruz, fakat bir çevirmen için, annadili

¹ Mehmed Akif Ersoj, Odabrani stihovi iz Safahata, Centar za proučavanje orijentalne civilizacije i kulture, Novi Pazar 2012. str.22.

Türkçe değilse, sadeleştirilmeye ihtiyac olduğuna düşünüyoruz. Şiir çevirisi edebi türler arasında en zor, çok emek ve yetenek gerek ve buna bağlı çevirmen iyi bir çeviri için şiiri tam anlamıyla, bütün mesaj ve duygularla yaşamalı. Fatih Camii'nin şiiri Safahat kitabında ilk şiiri olarak okuyucuların karşısında çıkıyorsa, okuyucuya diğer şiirlerine okumak isteyi çekmesi için şiirin anlamlı bir çeviriye ihtiyac olduğuna düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

- Boztaş, İsmail. Çeviriye Eşdeğerlik ve Kayıplar, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 10, Sayı 2, Ankara Aralık 1993. s. 55.
- Çavuş, Gülkan. Kaynak-Odaklı ve Erek-Odaklı Yaklaşımlarında Eşdeğerlik Sorunu, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çeviri Anabilim Dalı, Mersin 2005.
- Çetlik, Halil. I Uluslararası Mehmed Âkif Ersoy Bildirileri, Cilt I, Desen Ofset, Budur Mart 2009. s. 319
- Ersoy, Mehmed Âkif. Safahat, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2011. s. 19.
- Ersoy, Mehmed Âkif. Odabrani stihovi iz Safahata, Centar za proučavanje orijentalne civilizacije i kulture, Novi Pazar 2012. str. 22.

ГУСЕЙН ДЖАВИДТИҢ РОМАНТИЗМІ ЖӘНЕ XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ: РУХАНИ ІЗДЕНІСТЕР МЕН АДАМГЕРШІЛІК МҰРАТТАР (САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ)

Амантай ШӘРІП

*филология ғылымдарының докторы,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана),
www.amantay_sh@mail.ru*

XÜLASƏ

Bu yazı Hüseyin Cavid və erkən iyirminci əsrin tanınmış qazax şairləri Mağjan Jumabayulu, Mirjaqip Dulatulu, Sultanmaxmut Torayğırulu, Berniyaz Küleyulu, və s. işində ümumi xüsusiyyətləri və romantik əhval-ruhiyyəni xüsusiyyətləri müzakirə. Bədii ifadə ustalarını mənəvi axtarmaq, humanist ideallara sosial və siyasi meyllər və dövrün edilməsi hadisələr kontekstində təhlil edilir. Ətraf dekorasiya ilə ictimai narazılıq, qeyri-adi kitab qəhrəmanları, dünyanın faciəli görmə, şəfqət və «kosmik kədər», insanın böyük sevgisi tərif, keçmişin ideallaşdırma, tarixi düşüncə yeni prinsipləri - onun romantizminin bu əsas təzahürləri dövrün ədəbiyyatlarda əks olunur. Məqalədə pan-türk motivlərini poetik təsvir yolları yönəlmişdir.

Açar sözlər: lirika, milli şairlər, romantizm, Şərq və Qərb, tarix.

SUMMARY

In this article general lines and features of romantic moods in works of Huseyn Javid and well-known Kazakh poets of beginning of 20th century Magzhan Zhumabayuly, Mirzhakyp Dulatuly, Sultanmakhmut Toraigryuly, Berniyaz Kuleiuly and others are examined. Spiritual searches, the humanistic ideals of masters of artistic word are exposed to the analysis in the context of socio-political trends and epochal events. Dissatisfaction by a public environment, eccentric literary heroes, tragic perception of the world, feelings of compassion and "world sorrow", sing of great human love, idealization of the past, new principles of the historical thinking - here such mainlines of displays of romanticism on it found a reflection in literatures of this period. The author pays attention to the methods of reflection in poetic works of general turkic reasons.

Key words: lyrics, national poets, romanticism, East and West, history.

XX ғасырдың басында Ресей империясының қол астына қараған аймақтардың қай-қайсысында да дүр сілкіністер, дүбірлі серпілістер белгі берді. Бұл тұста әзірбайжан мен қазақ жерлерінде төбе көрсеткен қоғамдық-саяси оқиғалардың бір-біріне ұқсамайтын өңірлік өз ерекшеліктері болғанымен, оңаша соқпақты жақындастыратын ортақ сарындардың із тастағандығы да байқалады. Ең алдымен екі жұрттың да ұлттық сана-сезімінің күрт ояну үдерістері жүзеге асып, басқаға бодан болудан құтылудың қамын қарастырған ұлттық еркіндік, ұлттық егемендік мұрат-мүдделері саясат сахнасына шықты. Бүкіл әлемдік тарихи құбылыстардың аясында бұл ұмтылыстардың бірыңғай сипат танытуы заңды да еді. Әр халықтың мәдени-рухани өмірінде де жаппай жаңарулар, тың түрленулер анық аңғарылды. Батыстың, Шығыстың, төл топырақтың құнарын сіңірген, қаймағын сімірген ұлттық сөз

өнері сапалық өзгерістерге батыл бет бұрды. Жер жүзілік әдебиеттің жетістіктерін бойына жұқтырған көркемдік ізденістер қанат жайды. Басқа табыстармен қатар, соны бітімдегі романтикалық әдебиеттің қайталанбас ғажап шығармалары дүниеге келді.

Бұл тұрғыдан барлағанда, әзірбайжандардың ғана емес, жалпы түркі руханиятының шежіресінде көрнекті шайыр әрі «Шығыстың Шекспирі» атанған драматург Гусейн Джавидтің иемденетін орны айрықша. Оның «Кешкен күндер» (1913 жыл, Тбилиси), «Көктемгі шық» (1917 жыл, Баку) атты жыр жинақтарында топтастырылған өлеңдері, «Азер» поэмасы мен көптеген пьесалары («Ана», «Марал», «Шейх Сәнан», «Ібіліс», «Шейда», «Пайғамбар», «Хайям», т.б.) – ешқашан құнын жоғалтпайтын асыл мұра, шалқар қазына. Ерекше дарын иесінің санаткерлігі мен суреткерлігін өзі тұстас қазақ ақындарының шығармашылықтарымен салыстыра зерттегенде, сөз зергері соққан айшықтар жаңа қырынан құбыла, құлпыра танылатындығы сөзсіз.

Гусейн Джавид эстетикасында адамгершілік арман-аңсарлар, олардың түп қайнарлары былғанған қоғаммен, бүлінген құлықпен қарама-қайшылық шарпысында астарын ашады. Ақынның мәңгі бағдары – «шырқау рух», «шалқақ рух» («*səhrayi – ruh*», «*ülvi ruh*»). Мұны аранауыз нәпсінің шырмауына шатылған жұмыр басты пенделер («*əsir-i nefs*») түсінуге, тәпсірлеуге қауқарсыз. Әу баста жәннаттан қуылған Адам Ата мен Хауа Ана ұрпағы күнәға белшесінен батып, соның себебінен тоқтаусыз жапа шегіп келеді. Ақын қиялы кіршіксіз де кемел дүниені ақша бұлттардың ар жағынан, шет қиян кеңістіктің тылсым түкпірінен, жан аяғы баспаған жерден – қысқасы, «алыс көкжиектен» («*uzaq üfüq*») іздейді. Сол әсемдік, әдемілік әлеміне апаратын жолды ол ғашықтық сезімі деп түсінеді, сондықтан да «менің тәңірім – сұлулық, сүйіспендік» («*mənim tanrım - gözəllikdir, sevgidir*») деген поэтикалық декларациясын жариялайды. Бұл оның «романтизмінің бірден-бір басты ұраны, эстетикалық қиясы, психологиялық ұйытқысы еді» [1]. «Мен солай етер едім...», «Менің тәңірім», т.б. өлеңдерінде ақынның осы іспетті сырлары айқын көрініс тапқан.

Гусейн Джавид секілді, қазақтың ұлы ақыны Мағжан Жұмабайұлы мен оның талантты ізбасары Бернияз Күлейұлының шығармашылығында да сүйіспеншілік тақырыбы романтикалық биік асқақтықпен астасады Мысалы, Мағжан: «**Әдемі әйел – идеал, Әдемі әйел – бір қиял, Идеал, қиял – бір сағым**», - деп жырласа [2, 145], Бернияз: «**Жарым – идеал, Барым – қиял, Болсын-дағы өтейін**»; «**Иманым да, арым да – шын махаббат**» [3, 91], - деп оған өзінше үн қосады. Бір айырмашылығы, Гусейн Джавид сұлулық пен сүйіспендіктің өзін тәңіріге баласа, Мағжан мен Бернияз сүйікті жар бейнесі мен жалғыз жаратушының арасына қыл сыйғызбайды.

Мағжан: Жүргенімде жер жүзінде тірі боп,
Бағынатын, табынатын сен – Аллам!

Бернияз: ... Сен – хорсың, періштемсің, Алламсың – сен,
Мен үшін сенің көркің тәңірімен тең.
...Сен – менің шын сенген Аллам.

Романтикалық поэзияға тән атрибуттардың бірі – рух еркіндігі. Әдебиеттанушы-ғалым С.Мамедова өз зерттеуінде Гусейн Джавидтің бостандық идеалын өткінші жалғаннан тысқары, жердің жүзінен жырақ аумақтан іздестіргенін, ол үшін айтылмыш рух еркіндігінің басты идея болғандығын атап көрсетеді [4]. Ақынның «Соғыс және қасірет» («*Nərb və fəlakət*») атты толғауындағы мына жолдардың өзі-ақ (тәржіма біздікі – А.Ш.) осыған куәлік етеді:

Ұшар, ұшар, жайсаң рухым жер қайғысын құшар,
Ұзақ, ұзақ, шексіз ұзақ мұхит шарқын тұсар.
Суық, суық!.. Түн тұп-тұнжыр, сұрғылт жиһан сұсты,
Заржақ байғыз зауалымен тінтеді алыс тұсты...

Мағжан үшін еркіндік бейнесі «ғарыш нұрлы жүзі бар, кәусар, жібек сөзі бар, әдемі, алмас ақ қанат» - көктің есігін ашып келіп, жұмақтың ізгі елшісіне айналған періштеге барабар («Бостандық» өлеңі). Гусейн Джавид өлеңдеріне үндес, үйлесімдес әлгідей сарындар Бернияз жырларында да көптеп жолығады. Айталық, «Гүлде» атты шығармасында ол:

*Түпсіз, тәнсіз аспан беті түнерген,
Ұшы қайда, шеті қайда тірелген?
Қашан болған, енді қанша тұрмақшы,
Іші толған не сыры бар, білер ме ем?..
Қанатым боп қазір ұшып кетсем ед,
Анау аспан, ай-жұлдызға жетсем ед.
Заты неден, иесі кім, ойы не –
Жұмбақ сырын бірін қоймай шешсем ед... –*

деп тебіренеді.

Сөйтіп, дүние тұңғығына, табиғат құпиясына дендеп, оның ішкі бітім-бедерінен жанға демеу, дәтке қуат іздеу – біз айтып отырған романтик ақындардың тағы да бір ортақ талпынысы. Олардың туындыларында айнала қоршаған жаратылыстың құбылыстары жәй декорация емес, көңіл-күй ауандарымен айқұшақ табысқан жанды кейіпте көрінеді. Қиялы жүйрік қаламгерлер табиғаттан тәңірілік тылсым тануға тырысып, оның қыртыс-қатпары көп құдіретіне жүгінеді.

Сөйте тұра, әсемдіктен әсерленіп, ғашықтықтан ғибраттанған романтик ақындар бағзыдан белгілі «өнер – өнер үшін» қағидасының тар қауызында қалып қоймайды. Зерттеуші М.Джафаров жазғандай, шығармашылығының алғашқы кезеңдерінде-ақ әлеуметтік қарама-қайшылықтарға немқұрайды қарай алмаған Гусейн Джавид гуманистік идеяларға бой ұрып, оның рухани ізденістері «әлеуметтік әділеттілік, рухани бостандық және саф адамгершілік қағидаларымен тығыз ұштасқан» [5]. Оның қазақ әріптестері де өздері өмір кешіп отырған заманның зарына мұқият құлақ түріп, тірлігіне араласқан қоғамның қиянатына семсер жүзді сыншылдықпен көз тастады.

Бұл ақындардың қай-қайсысында **«абақты», «түрме», «қамақ», «зындан»** тақырыптарының кездесуі жайдан-жай емес. Өйткені күллі тіршілік ортасы төрт құбыласы тұйықтаулы тас қапасқа айналған уақытта ел үшін де, ер үшін де рух еркіндігінің нағыз сыналар тұсы осы. «Батыр Баян» атты поэмасын «Жүрегім, мен зарлымын жаралыға, Сұм өмір абақты ғой саналыға» деп бастаған Мағжан Жұмабайұлы бұл мәселені символдық дәрежеге дейін көтеріп, өзекті өрттей шарпитын өлеңдер тудырды. Оның «Айға» («Мінекей, қамаудамын тар үңгірде, Мұнысы – көмгені ғой тірі көрге»), «Сағындым» («Кін-кішкене терезелер темірлі, Мұндай үйден кімге естілер ащы зар?!»), «Тұтқын» («Кеудеде от, іште жалын, көзде жас, Күні-түні қайғы жұтқан сорлы бас»), «Мешіт хәм абақты» («Есалаң малданып жүр: «Қиялды ұстап, тарихтың таңында, - деп, - қойдым қамап»), «Тұс» («Қор болды ғой қалың қайрат, есіл күш, Абақтыда қолдан келер қандай іс?»), т.б. жырлары жан-жақты тұтастана келе өз дәуірінің суретін жасайды. Гусейн Джавидтің өлеңдерінде де осы тақырып өзінше бір шешім тауып отырады («Бір қыздың жан айғайы немесе зындан түбінен шыққан бір дауыс», т.б.).

Романтикалық әдебиетте елдің өткендегі өмірін әсірелеп-әспеттеу сарыны мен ұлттық мінездің үздік үлгілерін қайта жаңғырту мұраты өз ара тығыз байланыста болады. Мұның қазақ поэзиясындағы келісті, кемел үлгісі Мағжан Жұмабайұлының романтизмінен көрінгендігі айқын. Жазушы Ж.Аймауытов ол туралы: «Қазақтың өткендегі өмірі мінсіз, кірсіз, идеальный өмір көрінеді, оған бұрынғы өткен қарттар да, байлар да, батырлар да, ақындар да, жақсылар да бұ заманда болмайтын жат адам болып көрінеді. Нағыз өмір, нағыз дәурен соларда болған. «адам» деп, «ер» деп ауыз толтырып айтуға солар жарайды. Бүгінгілер

немене? Адамгершілік, ар-ұяты жоқ, «қыбырлаған қоңыздар», «қорсылдаған доңыздар»... секілді көрінеді», - дейді [3, 414]. Сөйтіп, этностың байырғы тіршілігін дәріптеуге деген ынта-ықыластың оянуы сана түкпірінде сақтаулы ұлттық бағзы бейнелерді қайта тірілтумен қаз-қатар жүріп жататындығы анық. Бұл тұрғыдан саралап-салмақтағанда, екі ел ақындарының сенімін тоғыстырып, сөзін түйістіріп тұрған нәрсе – **ортақ түріктік тек**. XX ғасырдың басындағы тарихи сананың түлеуі тек милләттық мүддені ғана емес, одан әрідегі тереңде жатқан түп-тамырлардың бірлігінен өрбіген бауырластықты да жаңа жағдайда орасан жаңғыртты.

Қапқаздың қырқасынан Гусейн Джавидтің («Соғыс және қасірет» өлеңі):

*Бір заманда айбыны асқан Тұранның,
Жетегінде жиһангерлік ұранның,
Қаһармандық даңқпен тарқап шерлері,
Түріктердің түкті жүрек ерлері,
Жердің жүзін шапқын қылды шаңдатып,
Үкім айтқан әрбір сөзін аңдатып.
Түріктердің кісінесе айғыры,
Бағынбаған қалды әлемнің қай қыры?!
Корольдарда, принцтерде, хандарда,
Ұлы шахта, зор патшада – жан бар ма,
Папалар да, халифтар да бағынып,
Тізе бүкті түріктерге жағынып, -*

деген қыран даусы саңқылдаса, Ұлы Даланың төсінен Мағжан Жұмабайұлы («Түркістан» өлеңі):

*Ертеде Түркістанды Тұран дескен,
Тұранда ер түрігім туып-өскен.
Тұранның тағдыры бар толқымалы,
Басынан көп тамаша күндер кешкен.
Тұранның тарихы бар отты желдей,
Заулаған қалың өрттей аспанға өрлей...
Тұранға жер жүзінде жер жеткен бе?
Түрікке адамзатта ел жеткен бе?
Кең ақыл, отты қайрат, жүйрік қиял,
Тұранның ерлеріне ер жеткен бе?! –*

деп аруақ шақырады.

Оған қазақтың тағы бір алашшыл ақыны Сұлтанмахмұт Торайғырұлы:

*Ер түрік ұрпағымын даңқы кеткен,
Бір кезде Еуропаңды тітіреткен.
Кіргені есік, шыққаны тесік болып,
Күнбатыс, Күншығысқа әмірі жеткен.
Кешегі хан Шыңғыстың ұрпағына
Талай царь, талай княз тәжім еткен, -*

деп шабыттана үн қосады [6, 210].

Алайда «өткен – аяулы» (Мағжан) дей отырып, ақындар бұрынғы түрік билігі мен бақуатының бүгінгісіне көңілдері көншімейді. Гусейн Джавид әлемді уысында ұстаған түріктердің шексіз мархабаты мен шуақты мейірімі өздеріне ақырында зиян-залалын тигізді деп санайды. Мысалы, Анадолы сарбаздарына арналған «Соғыс және қасірет» атты өлеңінің «екінші бөлімінде бір заманалар дүниеге билік жүргізген; жер жүзін дірілдеткен түріктің сол хәлі мен кейінгі хәлі салыстырылады» [7, 43]. Соның нәтижесінде көрген азабын, кешкен ахуалын күйзеле жырлайды:

*Түрік ұлының бастан бағы ауғаны,
Топырақ құшты, көктен сұрап сауғаны.
Зорлық қаптап, бойды қарып қатты ызғар,
Көзіңді сал! Бойжеткендер, пәк қыздар,
Қасарысқан жауларының қолында,
Жаны құрбан ақ өлімнің жолында.
Бәрі босқын, бәрі аш пен жалаңаш,
Көп бишара... жанарыңды ала қаш!
Қаны саулап, көнбей дұшпан кәріне,
Бауыр іздеп зарығады бәрі де.
Көмек сұрап, пана тілеп жырақта,
Жан айғайын кім есітеді бірақ та?
Қамқоршы кім? Жүрегін кім ашады?
Бұл не пәле ұрпаққа зәр шашады?!
Иә, өлім – ең ұлы бақыт... қашады...*

Гусейн Джавидтің «Түрік тұтқындары» («Türk əsirləri») атты өлеңінде біз сөз еткен «абақты» тақырыбы тар қоғамдық-милләттік ауқымнан аттап өтіп, бүтін түріктік, тіпті адамзаттық проблема дәрежесіне ұласады. Ол жержүзілік жалған қамқоршылардың «бірлік», «теңдік», «туыстық» деген ұраны алдамшының кебін киіп, жұрттың «саңырау», «соқыр» кейіпке енгендігін ашына айтады.

Осы сауалға ортақтаса отырып, «Қарашы төңірекке мойның бұрып, Алтай, Орал бойында тұрған түрік. Аты да, заты да жоқ, дыбысы жоқ, Жоғалған әлдеқайда іріп-шіріп...» деп өлеңге шемендей қатқан шерін төккен қазақ ақыны Мағжан Жұмабайұлы, міне, осындай аса алмағайып сәтте әзірбайжан шайырының «Көмек сұрап, пана тілеп жырақта, Жан айғайын кім есітеді бірақ та?» деген сауалына шалғайдан байырғы қарындастықпен үн қатады. Ол «Алыстағы бауырыма» атты өлеңінде:

*Алыста ауыр азап шеккен бауырым,
Құраған бәйшешектей кепкен бауырым,
Қамалған қалың жаудың арасында,
Көл қылып көздің жасын төккен бауырым.
Алдыңды ауыр қайғы жапқан бауырым,
Өміріңше жапа көрген жаттан бауырым,
Түксиген жүрегі тас жауыз жандар,
Тірідей терің тонап жатқан бауырым! –*

деп сәлемін жолдайды. Қазақ үшін «бауырым» сөзі ең жақын туыстықты білдіреді. Сондықтан да ол әрі қарай: «Бауырым! Сен ол жақта, мен бұл жақта, Қайғыдан қан жұтамыз біздің атқа. Ылайық па құл боп тұру? Кел, кетейік, Алтайға – ата мирас алтын таққа», - деп, арадағы тау-тас, өзен-өлке, шет-шекараларды кедергі көрмей, рухты көтеретін ыстық лебізін жеткізеді.

Осының бәрінің тиянақты тарихи негізі бар-ды. Жазушы Сәбит Мұқанов бұл жөнінде: «1914 жылы болатын жиһангер соғысында түрік немістермен одақтасып, орысқа қарсы соғысты. «Қазақ» газеті бар, жалпы ұлтшылдар – бәрі шынында *түрік тілегін* тіледі. Сол тілегін олар ауыл арасына да жайды. «Түрік жеңсе екен» деген тілекті қазақ даласы түгел тіледі деуге болады, түрікке қазақ байларының ынтасы құлағандығы сондай, балаларына Ануарбек, Талғатбек, Мұстафа, Кәмал, Әмірбек, Жамалбек, Сұңғатбек сықылды түрік патшаларының аттарын қойды. Ануар паша туралы ел арасында ертегі тарап, ел іші оны ертедегі Бабақұмар сықылды сиқырлы, айлакер адам және адамзатқа жетпеген күші бар палуан деп жүрді. Міне, елдің сол кездегі алдыңғы қатардағы адамдарына сондай түрікшілдік пікірді таратқан Мағжан сияқты оқығандар», - деп жазды [8, 202].

Задында, Мағжанның түрік бауырларына ықыласы – бүкілхалықтың көңіл-күйдің поэтикалық пішіндегі жаңғырығы.

Өз милләттарының дүниедегі орнын оңтайлап, тағдырын тұғырлаған романтик ақындар, әлбетте, «*Батыс пен Шығыс*» атты адамзат үшін мәңгі мәдени парадигманы парасат-пайымдарына сәйкес тағы бір парықтады. Өркениеттердің қауышуы мен қағысуы мәселесін олар гуманистік көзқараспен саралап-салмақтады. Әсіресе, бірінші дүние жүзілік соғыс әкелген зардаптардың себеп-салдарын таразылағанда, осы өре-өлшемді мықтап ұстанды. Осыған орай қайғыға беріліп, қамыққан шақтары жыр өрнегіне құйылды. «Джавид пессимизмінің басқа бір қырларын ол тәпсір еткен Шығыс-Батыс контекстінде қараған ләзім болар еді. Жас кезінен-ақ дүние іліміне кенелген, Батыс мәдениетін терең білген Джавид бұл екі өркениет арасындағы айырмашылықтарды көрді, атап айтқанда, «Азер» поэмасында бұл өзгешеліктердің түбір, табиғатына апаратын екі өмір сипатын орын-орнына қойды», - деп пікір айтқан зерттеуші Е.Акимов шайырдың айтылмыш шығармасындағы мысалдарға жүгінеді [9]. Тарқата сөйлесек, Батыс өркениетінің дағдарысы мен Еуропаның күйреуі туралы идеялық талас-тартыс өрістеп тұрған шақта Мағжан Жұмабайұлы да желісі көне «Шығыс-Батыс» тақырыбына қатысты түрлі тенденциялармен жақсы таныс болды. Ақындық-азаматтық бағдарламасында түрікшілдікке табан тіреген ол «Күншығыс» атты өлеңінде:

*Күнбатысты шаң басқан,
Шаң емес, қара қан басқан,
Тарсыл-гүрсіл қанды атыс... –*

деп суреттейді.

Ақынның көз алдында көлбейтіні: ақылынан адасқан; адамшылықтан айныған; ауру айналдырған; тәңрісін табанға таптап, ібіліске ілескен «түн баласының» өлкесі... Ақырзаманға иек артқан, ажал аузындағы Еуропа... Осылайша Батыс өркениетінің әкелген қауіп-қатері Гусейн Джавид жырларында да кейде төте, кейде тұспал түрінде баяндалады. Мағжан секілді, оның да «өлім мен өмір» тақырыбына терең бойсұнып, сарыуайымға салынып кететін тұстары жеткілікті. Сондықтан өз-өзіне үңіліп, ішкі жан дүниесінен байыз табатын кездері жоқ емес. (Мысалы, «Жасаса бір көңіл, азды-көпті қиял ішінде жасар» - **“Yaşarsa bir könül, az-çok xəyal içində yaşar”**).

Гусейн Джавидтің сыршыл қаламгерлігінің саяси қайраткерлікке жалғасатын жері туған милләтін ағартушылыққа үндейтін заматтарында байқалады. Оның басты ұраны – елді оянуға шақыру (**«Arqadaş, yoldaş! Ey vətəndaş, oyan!»**):

*Ау, арқа сүйер жолдас!
Отандасым, оян!
Заманыңмен қолдас...
Жата алмасың аян!
Тап болғаны мылқау –
түрлі ызғарға дала,
Ғибрат үшін шырқау
жұлдыздарға қара!
Нұр төгілсе, тамұқ
тұншығады кенет,
Түн ұйқысы қанып,
Күн шығады, демек.
Кеуде толы кенім
көшпегендей болса,
Оян, халқым! Сенім
өшпегендей болса.
Тұр ұйқыдан! Күрсін!
Шет қалғансың – бір сын.*

*Қайдан шыққан ұлсың?
Неткен жансың? Кімсің?*

Міне, бұл жолдар алаштың ардагер ақыны Міржақып Дулатұлының ұлт-азаттық қозғалысы манифесіне айналған «Оян, қазақ!» (**«Оуан, qazax!»**) атты жыр жинағымен тұтастай, түгелдей рухтасып жатыр.

*Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал һараб боп,
Қазағым, енді жату жарамас-ты [10, 24], -*

деп ұлт көсемдерінің бірі айтқан сөздер өзінің әзірбайжандық ұлы замандасының таным-түйсігімен бір арнадан табылады. Сөйтіп, бір-бірінен қонысы алыс екі жерде, бір-бірінен қоғамы алшақ екі жақта өмір сүрген екі шаһбаз шайырдың поэзиясындағы «ұйқы» мотивін қарастырудың өзі көп идеялық және көркемдік сәйкестіктерге жол ашар еді. Бұл – арнайы зерттеудің жүгі боларлық жайт.

Жалпы, Гусейн Джавидтің шығармашылық жәдігерін зерттеуші ғалымдар оның құпиясы мен қатпары мол туындыларының, әсіресе өлеңдерінің сипатын сараптағанда, сан тарапты пікірлерді өрбітіп жатады. Тіпті бір-біріне қарама-қайшы келіп жататын мезеттері де бар. Шайыр жырларынан сопылық сарындарды індетуден бастап, Ницше философиясымен сабақтастыруға және декаданстық нышандарды термелеуге дейінгі аралықта қилы-қилы пайым тұр. Бұл, сөз жоқ, ақынның бітім-болмысының біржақтылыққа бағынбайтын әмбебаптығын, туындыларының өзегі мен өрімінде мың сан мағыналы сезім сырларының табысқандығын көрсетеді.

Қаншама қиналса да, игіліктен үміт ізбейтін Гусейн Джавид: «Әр түнекте бір сәуле бұлқынады, әр тірлікте бір қиял жұлқынады» (**«Hər qaranlıqda qarpişır bir nur, Hər həqiqətdə bir xəyal uyuyur»**), - деген тұжырым жасайды. Бұл байыптамамен Мағжан Жұмабайұлының «Қараңғы болса қанша түн, Жұлдыз сонша жарқырап» деген жыр жолдары үндесіп тұр.

Яғни Әзірбайжанның даңқты романтик шайыры Гусейн Джавид те, қазақтың көрнекті символист ақыны Мағжан Жұмабайұлы да басына бұлттай үйірілген еш ауыртпалыққа қарамастан, өз елдерінің берекелі де баянды болашағына мойымас жігер, өшпес үмітпен көз тікті. Сол жолда ғазиз жандары құрбан болды. Бірақ романтикалық асқақ рухтары халқымен бірге жасап, гүлдене өсіп-өркендеуіне қызмет ете береді.

ӘДЕБИЕТ:

1. Cahangirzadə S. Hüseyn Cavid poeziyasında romantizm və psixologizm// <http://do.gendocs.ru/docs/index-123246.html?page=14>
2. Жұмабаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
3. Күлеев Б. Айтшы, ақ қайың. – Алматы: Жазушы, 1969. – 324 б.
4. Мамедова С.Х. Г. Джавид и романтическая свобода//http://sociosphere.com/publication/conference/2011/109/g_dzhavid_i_romanticheskaya_svoboda/
5. Азад Шариф. Время оглянуться назад//<http://liberal-press.narod.ru/mir.htm>
6. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-т. – Алматы: Ғылым, 1993. – 280 б.
7. Mərdanova S.M. Hüseyn Cavidin «Azər» poemasında lirik ricətlər// Baki universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2010, №3, P.43-49.
8. Классикалық зерттеулер: Көп томдық. 7-том.: Мұқанов С. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті.1-бөлім (Ұлтшылдық, байшылдық дәуірі). – Алматы: Әдебиет әлемі, 2012. – 420 б.
9. Akimova E. Hüseyn Cavid lirikasında dekadans// http://www.525.az/site/?name=xeber&news_id=7237 (15.04.2013)
10. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. – Алматы: Мектеп, 2002. – 368 б.

İKİ KİŞİ / İKİ ADAM; AHMED CEVAD AHUNDZADE, MEHMET AKİF ERSOY

Arslan Küçükyıldız

TRT Yapımcı ve Yönetmeni

Mehmed Akif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı Mütevelli Heyet Üyesi

Özet:

Mehmed Akif ve Ahmed Cevad, Türk Milletinin "Kişi" yahut "Adam gibi adam" olarak nitelediği iki büyük şahsiyettir. Makale, bu şahsiyetlerin en az eserleri kadar büyük olan hayatlarını hangi ilkeler doğrultusunda yaşadıklarına bakılması gerektiğine işaret etmektedir. Bu şahsiyetlerden Mehmed Akif'in hayatının ana çizgileri aktarılmaktadır.

Belki de Türk Dünyasında hakkında en çok konuşulan ve sevilen iki "Kişi" Azerbaycan'ın yetiştirdiği en büyük şahsiyetlerden Ahmed Cevad (Ahundzade 1892-1937) ve Türkiye'nin yetiştirdiği en büyük şahsiyetlerden Mehmet Akif (Ersay 1973-1936) tir. Onlar yaşadıkları Türk Yurtlarının İstiklal Marşlarını yazdılar. Dünya durdukça şiirleri istiklalimizin bir örneği olarak dilimizden düşmeyecektir. Bu kadar sevimlerini dillerden düşmeyen eserlerine borçlu olduğumuzu düşünebiliriz. Ancak onların en az eserleri kadar mühim olan ikinci bir eserleri daha vardır ki o da dosdoğru yaşadıkları hayatlarıdır. Onlar, inandıkları dava için, hiç taviz vermeden, ömürlerinin her anında, yılmadan mücadele eden sarsılmaz bir şahsiyete maliktiler. Bu yüzden Türk Milleti onlara, Türkiye'deki söyleyişle "Yiğit adam", "Erkek adam", "Adam gibi adam", Azerbaycan'daki söyleyişle de "Kişi" sıfatını layık görmüştür.

Bildiğiniz gibi Azerbaycan'da Hüseyin Cavid, Ahmet Cavad, Mikayıl Muşfiq ve daha birçok aydınımız vatanperverlik sevdası ile yazmış olduğu şiirleri ve yazıları yüzünden, "halk düşmanı, vatan haini" gibi suçlamalarla sürgüne gönderildi, kurşuna dizilip öldürüldü. Allah onların hepsine rahmet eylesin. Bu şairlerden Hüseyin Cavid Efendi yaşça hepsinden büyüktü. Hem Çarlık dönemini, hem Azerbaycan'ın İstiklâlini hem de Sovyet dönemini görmüştü. İstanbul'da okumuştur. Türk aydınlarıyla görüşen, haberleşen çok sevilen bir şairdi. Zaten Azerbaycan'da Türkiye'de okuyan onun gibi aydınlara "Efendi" denirdi. Hatta Azerbaycan'da "Efendi" denilince Hüseyin Cavid anlaşılır, o sokağa çıktığında herkes saygıyla ayağa kalkar, onu selamlardı. Hüseyin Cavid, Sovyet döneminde çok ağır baskılarla yaşarken 4 Haziran 1937'de Ahmet Cevad ve Mikail Musvik'le aynı gün Pantürkizm suçlamasıyla tutuklandı. Bu tutuklamalar Stalin'in 1937 Aydın Katliamı'nın başlangıcı oldu. Arkasından onlara yakın olmak suçlamasıyla yüzlerce tutuklama, işkence, baskı geldi. Tutuklananlar ayrı ayrı yerlerde sorgulanıyor, işkence görüyordu. Aylar süren sorgulamalar sonunda Hüseyin Cavid biraz yaşlı olduğu için hakkında idam kararı değil sürgüne gönderilme kararı verildi. Sibirya'ya gönderileceği gün hanımıyla görüşmesine izin verildi; o da sadece vedalaşması için... Hüseyin Cavid o kısacık vedalaşma anında karısının kulağına şunları fısıldadı: "Ahmed Cevad kişi çıktı." Azerbaycan'ın en büyük şairlerinden birinin Ahmed Cevad hakkındaki hükmü "Kişi"dir.

Mehmet Akif milletinin en kara günlerinde Çanakkale Şehitlerine şiirini yazdı. Yine dağılmış, perişan olmuş Anadolu'yu yeniden ateşleyen İstiklal Marşı, Anadolu'nun yeniden Türk Yurdu yapılması için verilen canhıraş mücadelenin bayraklarından biri oldu. Ahmed Cevad'ın yazdığı İstiklal Marşı Azerbaycan'ın dirilişinin timsali olurken, Çırpınırdı Karadeniz de diyebiliriz ki Türk Dünyası'nın yeniden dirilişinin bayrağı olmuştur. Yalnızca bu hizmetleri bile onları ulu kişi olarak görmemiz için yeter.

Bu "Kişi"ler nasıl insanlardır? Hususiyetleri nelerdir? Neden bu milletin gençleri ulu kişilerini tanımaz? Mesela biz Türkiye'de gençlik yıllarımızda "Çırpınırdı Karadeniz" marşını dilimizden düşürmüyor ama bu marşın şairinin Ahmed Cevad olduğunu bilmiyorduk. Gün geldi bizi iliklerimize kadar titreten bu marşın şairi Ahmed Cevad'ın aynı zamanda Azerbaycan Marşı'nın da şairi olduğunu öğrendik ve onu daha çok sevdik. O, "Selam Türkün Bayrağına", "İstanbul", "Vatandaş", "Hak" gibi birçok vatansever şiirler yazmıştı ve biz onu geç tanımiştık. "Çırpınırdı Karadeniz" ne muhteşem bir şiirdir: Vakıf Bayatlı'nın dediği gibi:"Dünya edebiyatında benzeri olmayan bir siyasi şiir. Bunu henüz 23 yaşında yazmış. 1913 yılında. Siz düşünün: "Çırpınırdın Karadeniz, bakıp

Türk'ün bayrağına". Şairler yazıyorlardı ki, bayrak deniz gibi dalgalanıyor. Ama Ahmed Cevad diyordu ki "Deniz, Karadeniz, Türk'ün bayrağına bakıp dalgalanırdı." Bu çok yüksek seviyede, Fuzuli gibi bir benzetişti. Bununla kalmıyor, "'Ah...' deyardın hiç ölmezdim, düşebilsem ayağına" Deniz diyor ki: "Ben Türk bayrağının ayağına düşseydim hiç ölmezdim." Yani şair "Deniz ölebilir, yok olup gidecek, ama Türk'ün bayrağı daima yaşıyor, Karadeniz Türk'ün bayrağının altında olduğu vakit yaşayabilir." diyordu. Bu derece büyük bir düşünce dünyanın hiçbir yerinde yoktur."¹

Benim fikrime göre Türk Milleti büyük adamlarını, kahramanlarını yeterince yetiştirdiği nesillere anlatmıyor. Bu büyük bir eksiklik. Onların neden büyük adam olduklarının anlaşılması için hayatlarının, mücadelelerinin, eserlerinin çok iyi araştırılması, öğrenilmesi ve anlatılması lazımdır. Türkiye'de şiirleri bilinse de Mehmet Akif'in hayatı ve şahsiyeti pek bilinmez. Ahmed Cevad'la birçok benzerlikleri olan bir hayat. İkisi de Türk Milletini, vatanlarını ölümüne seven Türkçülerdi. Ömürlerini milletimize adanmışlardı. Hayatlarına baktığımızda onları büyük yapan meziyetlerini de görürüz. Büyük insanların eserleriyle hayatlarını karşılaştırmak gerekir. Hüseyin Cahit Yalçın'ın da dediği gibi "Mehmet Akif'in hayatı, eserlerinden çok daha muhteşem bir şiirdir." Onların hayat ilkelerini tespit etmek ise çok daha önemlidir.

Burada sadece Akif'in, şahsiyetinden tespit edilmiş çizgileri kısa başlıklar halinde vermeye çalışacağız; O yüksek bir şair olduğu kadar, tam manasıyla bir insan-ı kâimdi.² Yalnız bir kusuru, bir baş belası vardı ki, o da sırf mefkûresinin adamı olmaktan ibaretti.³

Büyük bir vatanseverdi.

Allah'a imanı tamdı.

Büyük bir şair ve yazardı.

Büyük bir hatipti.

Milletini iyi tanıyordu: Milletimizin bütün güzel hususiyetlerini aile ve çevresinde edinmiş, bu terbiyeden geçtikten sonra milletin en uzak coğrafyalardaki durumunu öğrenmiş, görevleri dolayısıyla da vatan coğrafyasını ve insanımızı tanımıştı. **Türklüğün asla esir yaşamayacağına imanı tamdı.**

Sorumluluk sahibiydi: Küçük yaşta evinin sorumluluğunu üzerine almış, büyüdükçe de milletin bütün sorumluluğunu üzerinde hissetmişti. Milletin zor günlerinde her türlü imkânsızlık içinde görevden göreve koşmuştu.

Türkçeyi sever ve üzerine titrerdi: Türkçenin sultanı idi. Dilin ustasıydı. Türkçeyi iyi kullanmayanlara veya ona dokunanlara müthiş sinirlenirdi.

Haksızlığa dayanamazdı: Ömrü boyunca daima haksızlığın karşısında olmuştur. Çalıştığı yerde haksız yere işten çıkarılan bir genç için işinden istifa etmişti.

Hem fikir, hem cemiyet adamıydı: Akif, müthiş bir seciye (karakter, şahsiyet) ve kanaat (inanç) sahibi idi... düşündüklerini ve duyduklarını yazmakla kalan bir şair değildi. Aynı zamanda doğru bildiği şeyleri yapmaya çalışan, hareketlerini, samimi duygularına uygun düşürmeye uğraşan, bir cemiyet adamı idi: Memuriyet mesleğinde, cemiyet işlerinde, vatan işlerinde kendine teveccüh eden işleri yapmak için didinmiş durmuştu.

Azimli ve çalışkandı: Çok azim sahibi idi. Bir kere bir şeye azmetti mi, artık onu yapmak mesele değildi. Çalışması da azmi gibiydi; Her gün on altı saat durmadan çalışırdı.

Söze büyük kıymet verirdi: Verdiği sözü her şart altında kesinlikle yerine getirirdi. Bir söz ya ölüm veya ona yakın bir felaketle yerine getirilmezse mazur görülebilirdi. Sözü tutmayanlara insan nazarıyla bakmazdı. Sözüne sadakati bir terbiye, bir nezaket kuralı olarak görürdü. Sözüne sadakatinden dolayı bir arkadaşının çocuklarına kendi çocukları gibi bakmıştı.

¹ Vakıf Bayatlı. 68 Yıl Saklanan Sır-Ahmed Cevad Belgeseli. Yönetmen Raşid Demirtaş

² Eşref Edib Fergan. "Mehmed Akif" Maddesi. İslâm-Türk Ansiklopedisi, c.1, s.222-224, İstanbul, 1944

³ Fergan, agm. s.244

Dostluğu çetindi: Dostluğu, çok pahalı bir mal gibi, mahrumiyetlere katlanılarak elde edilirdi. Sonra da kaybetmemek için bu çok pahalı şeyin üstünde titreyecektiniz. Çetin huyluydu. Onunla dost olmak kolay değildi. Onu anlayabilerseniz, canını da sizin için feda ederdi.

Ölçüleri olan adamdı: Onun üzerinde düşünülmesi gereken hayat ölçüleri vardı. Dedikoduyu sevmezdi. Suniliği sevmezdi. Milli meselelerde para için çalışılmasını doğru bulmazdı. Şöhretten kaçır, övülmekten hoşlanmazdı. Onun itibar ettiği meziyetler vardı. Onun nazarında bu meziyetlerin sahipleri her türlü hürmete layıktı. İkiyüzlüleri sevmezdi.

Her şeyi tamdı: Alakası da, alakasızlığı da tamdı. Sevdığını tam severdi. Ruhunun ısınmadığı adamlara da hiç alaka göstermez fakat kin de bağlamazdı.

İnsan seçerdi: Ne olduğu belirsiz, renksiz, meşrepsiz insanları hiç sevmezdi.

Vefalıydı: Vefakârlığı müstesna derecede idi. Dostluğuna, bihakkın güvenilirdi. Vefasızlık, nazarında en büyük namertlik idi. O yalnız insanlara karşı değil, Allah'ına, Peygamber'ine, milletine, vatanına da vefakârdı.

Mütevazı ve alçakgönüllü: Çok mütevazı idi. Gösterişi hiç sevmezdi. Alkışı sevmezdi. Sırası gelmeyince ilmini bile göstermezdi. Bildiğini bilmezden gelirdi. Muhatabını mahcup etmezdi. At arabasına sığdırdığı ev eşyasını yeni evine gece taşıyarak mütevazılığını da gizlerdi.

Vakurdu: Çok büyük izzet-i nefis sahibi idi. Bütün ömrü boyunca hiçbir kimseye karşı en ufak bir zillet göstermemişti. İzzet-i nefsinin rencide edecek ufak bir söze, ufak bir muameleye, hatta ufak bir bakışa bile tahammül edemezdi. Şeref ve haysiyetine bütün ömrü boyunca hiçbir toz kondurmamıştı. Başkasına yük olmaktan şiddetle kaçınırdı.

Cesurdu: Çok metanet sahibi idi. Yeis, korku nedir bilmezdi. Hissiyatına karşı soğukkanlılığını muhafaza ederdi.

Ümitsizliği korkaklık olarak görürdü.

Mertti: Çocukluğundan beri mertliğe meftundu. Acze düşmüş adamdan intikam almayı mertliğe yakıştırmazdı.

Hayırhahtı: Bütün insanlara karşı hayırhahtı. Bilhassa arkadaşlarını iyi bir halde görmekten büyük zevk alırdı.

Yalan nedir bilmezdi: Her sözü doğru idi. Hiç kimse müddet-i ömründe, onun bir kere olsun yalan söylediğini görmemiştir. Anlattıklarına "Doğru mu?" diye sorulmasına bile fena halde sinirlenirdi. Yemin etmezdi. Yalan söyleyenlere ise çok kızardı.

Mahcuptu: Ona faziletinden, kudretinden bahsederseniz kızırır, başka tarafa bakardı. Kalabalıkta yok denecek kadar sessizdi. Yazdığı marş ayakta okunur, alkışlanırken o Meclisten gizlice çıkmıştı.

Tahammül sahibiydi: Hayatın verdiği ıstıraplara gülerdi. Ona göre hayatta tahammülü kabil olmayan en büyük yük, minnet taşımaktı. Haksızlığa ise hiç tahammülü yoktu.

Fenalığa karşı iyilikle mukabele ederdi: Bundan zevk alırdı.

Kuvvete boyun eğmezdi: Ömründe bir kerecik olsun kuvvete boyun eğmemişti. Kaviler, nüfuzlular onu karşılarında daima haşin görmüşlerdi.

Halkın ıstıraplarına alâka gösterirdi: Halk sıkıntıda iken zevk ve sefahat içinde yüzenlere müthiş hasım kesilirdi.

Sohbeti güzeldi: Sohbetine doyamazdınız. Susması bile zevkli idi. Bazen yalnız gözleri konuşurdu. Bir meclisten hoşlandı mı, söze seve seve karışır, açılırdı. Meclise yabancı karıştığı zaman neşesi kaçardı. Fikrini bir i'lamın hüküm fıkrası gibi kısa söylerdi. Yeri geldiğinde de latifeyi kondurmadan duramazdı.

Sevdiklerine söz ettirmezdi: Sevdığı inandığı şeylere ağzınızı açamazdınız; buna tahammülü yoktu. Başkasının inandıklarına hürmet ederdi. Başkaları da onun inandıklarına hürmet etmeye mecburdu.

Hür fikirli ve müsamahakârdı: Geniş düşünürdü. Onun müsamaha etmediği yalnız bir şey vardı: Dini.

İrfan ve liyakate meftundu: Erbab-ı kudret ve fazileti candan sever, kudret ve kabiliyet gördüğü herkesi millete hizmet yolunda çalışmaya teşvik ederdi.

Kendi işlerine kayıtsızdı: Fakat sevdiklerinin her işine alaka gösterirdi.

Latifeyi severdi: Sevdikleriyle çok latife ederdi. Çok hazır cevap idi. Bazen cevap makamında "fıkra gelsin mi?" der, hemen bir fıkra naklederdi. Hoşuna giden fıkra, şiir, her ne olursa olsun, tekrarından zevk alırdı. Hem güldürür, hem düşündürdü.

Yalnız kalıp düşünmeyi severdi: Şehrin dağdağasından sıkılırdı. Daima uzak ve ıssız yerlerde, dergâh gibi bir yeri olmasını tahayyül ederdi. Orada insanlardan uzak, tabiatla baş başa kalmak isterdi.

Daima okur, okuturdu: Okumak ve yazmak en büyük zevki idi. Okuttuğu derse büyük önem verirdi. Bildiğini iyi bilirdi. Bilmediği şeye de hiç karışmazdı. Arapça, Farsça ve Fransızca'yı ana dili gibi bilirdi.

Hafızası çok kuvvetli idi: Ezberlediği şeyler on bin beyitten aşağı değildi. Kuran'ı ezbere bilirdi.

Taassuba, cehle ve sapıklığa düşmandı: Cahilane taassubun müthiş düşmanı idi. Eskiye kayıtsız şartsız bağlı değildi. Yeniye de körü körüne taraftar değildi. Düsturu şuydu: "Eski, eski olduğu için atılmaz, fena olduğu için atılır. Yeni, yeni olduğu için alınmaz, iyi olduğu için alınır." Cehalete düşmandı. Cemiyetin ilimsiz yaşamasının mümkün olmadığını düşünüyordu. Asrın gereklerine, gençliğe, istikbale ehemmiyet verirdi. Milletleri sapık yollara götüren şair ve ediplere müthiş düşman idi. Tenkid ve muahezeyi sevmezdi: Ona göre, başkalarını değil, insan kendi nefisini muaheze etmeli idi.

Hem şair, hem âlimdi: Ahlaki meziyetleri, insani vasıfları şiirinden de malumatından da yüksekti.

Bilime önem verirdi: Bilime ve inançlı bilim adamlarına meftundu. Atomu haber verecek kadar bilimi takip ederdi ve uzak görüşlü idi.

Siyaseti sevmezdi: Siyasetten Allah'a sığınırdu.

Musikiyi severdi: Ney üfler, birçok ağır şarkı, beste ve ilahiye ezberden bilirdi. Mevlid'i çok severdi. Kuran'ı dinlemekten büyük haz duyardı.

Erken kalkardı: Yatakta uyanık yatmak âdeti değildi.

Kimsenin hususiyetine karışmazdı: Yalnız sosyal yapıyı çekiştirirdi. Kendi olmayana kızardı. İkiyüzlülere garazdı.

Sporcuymdu: Güreşmişti, yüzmeyi ve çok uzun mesafe yürümeyi severdi. Gençliğinde deniz yarışlarında, koşularda, ağırlık atma yarışmalarında hep birinci olurdu. Her gün otuz dört kilometre yürüyebilecek kadar idmanlıydı. Kuvvetiyle öğünmez, kuvvet şımarıklığından öğrenirdi.

Devlet malını korurdu: Başka bir milletin devletinin malı bile olsa devlet malına dokunmaz, kendi cebinden harcardı. Borç alır ama milli görevler için para almazdı.

Dünya malına itibar etmezdi: Fakir yaşadı. Onun ev eşyaları bir at arabası yükü kadardı. Bu yüzden evini geceleri taşırdı. Evindeki tek kilimi fakirlere verecek kadar yardımseverdi. Dört şey onun için çamur kadar pisti: Cimrilik, makam şımarıklığı, kibir, bir de dünya malı.

Vatanı ve milleti için ağlardı: Milletin istikbali için, vatanın ahvali için ağlardı. Çanakkale için ağladığı kayıtlıdır.

Hafızalarımızı yoklayalım: Bu hususiyetlerini bütün ömrü boyunca korumuş ve öylece yaşamış fazla insan yoktur. Hayatını belirlediği istikamet doğrultusunda yaşayan insanlar çok nadirdir. Onlar, milletlerinin hayatında çok derin izler bırakırlar; bırakılmalıdırlar. Akif böyle bir şahsiyetti. Yukarıda kısaca değindiğimiz bu hususiyetlere Akif'in hayatından onlarca örnek göstermek kabildi. Ancak makalenin hacmi dolayısıyla örnekleri aktarmamız mümkün olmadı. Bu hususiyetleri merhum Akif'le ilgili kaynaklardan çıkardık. Makalenin sonuna da bu kaynakları koyduk. Temennimiz Mehmet Akif ve Ahmed Cevad gibi Türk büyüklerinin derli toplu biyografik romanlarının yazılması, onların daha anlamlı ve ikinci eserleri olan hayatlarının ve hareket noktalarının gelecek nesillere aktarılmasıdır. Sinema ve tiyatro gibi sanatlar günümüz nesillerine bu müstesna hayatları daha iyi aktarabilirler. Devletlerimizin kültür ve sanat fonları bu konular için de sonuna kadar açılmalıdır.

KAYNAKLAR

- **Mehmed Akif**, Safahat, Ankara, Akçağ Yayınevi, 2008, 544 sf.
- **Süleyman Nazif**, Mehmed Akif, İstanbul, İz yayınevi, 1991, 7+108+136 sf.
- **Mithat Cemal Kuntay**, Mehmet Akif, Hayatı-Seciyesi-Sanâtı, İstanbul, Timaş Yayınevi, 2009, 464 sf.
- **Hasan Basri Çantay**, Akifname, İstanbul, Mürşid Çantay Yayınları, 1966, 402 sf.
- **Eşref Edib Fergan**, Mehmet Akif, hayatı, eserleri ve yetmiş muharririn yazıları, 2 c. İstanbul, Asar-ı İlmiye Kütüphanesi, 1938-1939, 720+322 sf.
- **Eşref Edib Fergan**, "Mehmed Akif" Maddesi. İslâm-Türk Ansiklopedisi, c.1, s.222-224, İstanbul, 1944
- **Abdulkadir Abdülkadiroğlu**, Mehmed Akif Hakkında Yazılanlar, Ankara, Mehmed Akif Kültür ve Sanat Vakfı yayınları, 1991, 282 sf.
- **Emin Erişirgil**, İslamcı Bir Şairin Romanı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986, 438 sf.
- **M. Ertuğrul Düzdâğ**, Mehmet Akif Ersoy, İstanbul, Kaynak Kitaplığı, 2004, 296 sf.
- **Nureddin Topçu**, Mehmed Akif, İstanbul, Hareket Yayınevi, 1970, 117 sf.
- **Fevziye Abdullah Tansel**, Mehmet Akif, Hayatı ve Eserleri, İstanbul, İrfan Yayınları, 1973, 291 sf.
- **Ahmed Kabaklı**, Mehmet Akif, İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 1984, 223 sf.
- **Sezai Karakoç**, Mehmed Akif, İstanbul, Diriliş Yayınları, 1977, 46 sf.

TÜRK DÜNYASININ VƏTƏNSEVƏR NƏĞMƏKARI**Prof. Dr. Aslan Bayramov***Sumqayıt Dövlət Universiteti***PATRIOTIC POET OF TURKS WORLD****Summary**

Akif Arsoy is the worldwide poet who is shown here as fighter who struggles in the imperialist was against Osmsn Turkey. He struggles and proclaims soldiers to fight against injustice through his choosen writings.

Ispite of it, Akif shows his relation to the martyrs in the war for independence which is reflected in "The March of Independence".

Böyük türk şairi, "İstiqlal marşı"nın müəllifi Məhmət Akif Ərsoy bir Osmanlı ailəsinin tərbiyəsini görmüş ərəb, fars, fransız dillərini də öyrənmişdir. Türk kimliyinin xüsusiyyətlərini ömrünün axırınadək özündə daşımışdır.

Məhmət Akifin tədqiqatçısı Ridvanoğlunun dediyi kimi, M.Akif özü ilə sözü bir olan şair olmuşdur. Yalan danışanı sevməz, ikiüzlü insanlardan heç xoşu gəlməzdi. Alçaqkönullü, gözütöx, səxavətli bir şəxsiyyət və cılığın bir vətənpərvər kimi tanınmışdır. Onu daim türk-islam birliyi düşündürmüş və bu amalla da yazıb yaratmışdır. Məhmət Akifin müasirlərinə, xüsusilə M.Hadi, H.Cavid, Ə.Cavad, A.İldırım yaradıcılığına böyük təsiri olmuş onların milli ruhda yazıb yaratmalarına bir nümunə olmuşdur. Onun təsiri ilə Ə.Cavad Azərbaycanın Dövlət Himnini yazmışdır.

Milləti maarifləndirmək üçün Kastamonuda – Nəsrullah camisində bir vaiz kimi çıxış edən M.Akif millətə Sevr müqaviləsinin iç üzünü açaraq bu antlaşmanın Türkiyənin xeyrinə olmadığını haqqında dəlillər, sübutlar söyləmişdir. Kazım Qarabəkir paşanın orduları Qarsa daxil olduğu xəbərini eşidəndə milləti bir daha Antanta ordularına qarşı mübarizəyə çağırırdı. M.Akif milli hərəkətə qarşı çıxanlara deyirdi:

-Allah rızası üçün aqlımızı başımıza toplayaq. Çünki belə düşmən hesabına çalışaraq əlimizdə qalan bir ovuc torpağı da versək, çəkilib getmək üçün arxa tərəfdə bir qarış yerimiz yoxdur. Bu Vətən bizə atalarımızın qiymətli, biçilməz ərnağandır. Yoxsa, biz o böyük əcdadların xələfləri deyilik?

M.Akif islam ölkələrinin geri qalma səbəblərini cəhalət, tənbellik və kökündən uzaqlaşmaqda görürdü. Milli duyğuları çox yüksək olan M.Akif vətəninə tərəqqisinin və bütövlüyünün arzusunda olmuş, düşmən təcavüzlərini, düşmən ölkələrin niyyətlərini hər vaxt açıq-aşkar pisləyirdi. Səngərlərdəki əsgərlər onun şeirləri ilə ruhlanır və zəfər qazanırdılar.

Çanaqqala savaşının dəhşətlərini, özünü mədəni sayan Avropa ölkələrinin işğalçılıq siyasəti, yeddi iqlimdən müxtəlif irqə məxsus insanları bir əsgər kimi Mərmərə boğazına gətirənləri pisləyirdi:

*Bu Boğaz hərbi nədir? Var mı ki dünyada eşi?
 Ən kəsif orduların yükleniyor dördü beşi,
 Təpədən yol taparaq keçmək üçün Mərmərəyə
 Neçə donanmayla sarılmış ufacık bir qaraya.
 Nə həyasızca təhaşşüd ki üfüqlər qapalı!
 Harda – göstərdiyi vəhşətlə "bu: bir Avropalı"
 Yeddi iqlimi cahanın durur qarşında,
 Avstraliyayla bərabər baxırsan: Kanada!
 Çöhrələr başqa, lisanlar, dərilər rəngarəng;
 Sadə bir hadisə var ortada: vəhşətlər dəng.
 Kimi hindu, kimi yamyam, kimi bilməm nə bəla...*

M.Akif Balkan savaşlarında Osmanlıların geri çəkilməsini bir fəlakət hesab edir., birləşmiş orduların Anadoluya belə əl uzatmasını millətin məhvi sayır və içindən yanaraq şeiri ilə hayqırırdı. "Cəng şərqisi" şeirində özünü gənclərə tutub deyirdi:

*Yurdunu Allaha burax, çıx yola:
 "Cəngə!" deyib çək ki vətən qurtula.
 Belə müyəssərmi qəza hər qula?
 Haydı ləvənd əsgər, uğurlar ola.*

*Balkanın üstündə sızan hər pınar
 Bir yaradır, durmaz içindən qanar!
 Hansı daşın qəlbini desən: məzar!
 Gör nə mübarək yer... uğurlar ola.*

Balkan dağlarında ağır vuruşmalarda qar altında kəfənsiz yatan məhmədcikləri orduya gedənlərə belə xatırladır:

*Eş, hələ bir dağları örtən qarı:
 Ot deyil onlar, dədənin saçları!
 Dinlə: şəhid səsləridir rüzgarı!
 Durma ləvənd əsgər, uğurlar ola.*

Yüz il bundan öncə yazılan bu misralar bu günümüz üçün çox aktualdır. "Ordunun duası" şeirində də vətənpərvərlik ruhu hakimdir. Türk əsgərlərinin əzmkarlığı, dönməzliyi və qəhrəmanlığı, gözəl poetik nümunələrlə təqdim olunur:

*Türk əriyik, silsiləmiz qəhrəman.
 Müsəlmanıq, Haqqa tapan müsəlman.
 Bütləri Allah tanıyanlar, aman,
 Məscidimin boynuna zəng asmasın.
 Amin! Desin hamı birdən igidlər,
 "Allahu əkbər!" göydən şəhidlər.
 Amin! Amin! Allahu əkbər!*

Nə yazıq ki, 500 ildən çox Osmanlı bayrağı altında əmin-amanlıqla yaşamış serb, bolqar, yunan, ərəb və digər xalqlar imperialist dövlətlərin fitvası və hərbi köməyi ilə türklərə qarşı çıxdılar. Balkan savaşından sonra bir çox ölkələrdə Yunanıstan, Serbiya, Bolqarıstan, Xorvatiya və digər yerlərdə qədim türk-islam memarlığını əks etdirən came, məscidləri kilsəyə çevrilmiş və oraya xristian zəngi asılmışdır.

Məhmət Akifin yaradıcılığında şəhidlik, şəhid olmaq qırmızı bir xəttlə keçir. Onun fikrinə qurtuluş savaşında, vətən uğrunda ölmək ən ali məqamdır. Vətən uğrunda həlak olan şəhidin qəhrəmanlığı daş türbəyə sığışmaz, onu hər vaxt xatırlamaq ruhuna fatihə diləmək lazımdır.

*Göy qübbənin altında yatar, al qan içində
 Ey yolçu, bu torpaqlar üçün can verən ərlər
 Haqqın bu vəli qulları daş türbəyə, girməz,
 Güfrana bürünmüş, yalnız Fatihe gözlər.*

"İstiqlal marşı" şeirində də bir daha şəhidliyi yada salır. On minlərlə şəhid olan bir xalqın övladlarına üz tutaraq belə söyləyir:

*Basdığın yerləri "torpaq" deyərək keçmə tanı!
Düşün altındakı minlərlə kəfənsiz yatmanı
Sən şəhid oğlusan, incitmə, yazıqdır atanı
Vermə dünyalar alsan da, bu cənnət Vətəni.*

Bu gün yenə də xarici dövlətlərin yardımı ilə Türkiyədəki terrorçuluq dəstəklənir, Türkiyənin bütövlüyü uğrunda yüzlərlə türk əsgəri terrorçular tərəfindən şəhid olur.

Məhmət Akif Ərsoyun ən böyük xidmətlərindən biri də odur ki, türkün milli əzmini ləyaqət və şərəfini daxili məənəviyyatını, vətənin bütövlüyünü qoruyacaq "İstiqlal" marşını yazmasıdır. O, 1920-ci ildə İsmət İnönü və Təhsil Naziri Rza Nur bəyə bu barədə - "İstiqlal" marşının yazılması barədə müraciət edir. Rza Nur bəy Dövlət himni yazmaq üçün şairlərə müraciət edir, hətta 500 lirə qonorar verilməsi nəzərdə tutulur. 724 şeir təqdim olunur, lakin bəyənilmir. Məhmət Akif bu işə qoşulmur və "Türkün İstiqlal Marşı pulla yazılmaz" deyir. Nəhayət, dostlarının xahişi ilə onun özü marşı yazır, 1 may 1921-ci ildə Mustafa Kamalın başçılıq etdiyi Böyük Millət Məclisində "İstiqlal marşı"nın oxuyur və alqışlanır. Onun özünün ehtiyacı olsa da, qonorar pulu olan 500 lirəni isə kasıblara verir. "İstiqlal marşı"nın musiqisinin yazılmasına 24 nəfər bəstəkar qatılsa da, 1924-cü ildə Əli Rüşad Cağatay bəyin bəstəsi qəbul edilir.

"İstiqlal marşı"nın məzmununda türk gəncliyinə örnək olan çox dəyərli misralar vardır.

*Arkadaş! Yurduma alçaqları uğratma, saqın
Sipər et gövdəni, dursun bu həyasızca axın.*

Bəli, türk gəncliyinə edilən bu müraciət eynilə Azərbaycan gəncliyinə də aiddir. Bu gün torpaqlarımızın 20 faizini erməni qəsbkarları rus silahının köməyi ilə işğal edib. Qarabağ və ətraf rayonların işğalında minlərlə şəhid vermişik. Ona görə də o torpaqları azd etməsək, şəhidlərin və babalarımızın, eləcə də türk dünyasının vətənpərvər şairi Məhmət Akif Ərsoyun ruhu bizdən inciyər.

BİR DEVRİN İKİ ŞAİRİ: MEHMET AKİF ERSOY VE HÜSEYİN CAVİD

Dr. Abdulkadir İNALTEKİN

*Türk-Azərbaycan Edebiyatı və Halk Bilimi, Muğam Medeniyet Merkezi
Araştırmacı Yazar-Şair*

ÖZET

Mehmet Akif Ersoy ve Hüseyin Cavid, aynı devri yaşamış iki milli mücadeleci ve hürriyet şairidir. Aynı zamanda bu iki şairi usta-çırak, muallim-talebe, iki fikir adamı olarak da tanımlayabiliriz. Düşüncede, sanatta, inanç ve milli mücadelede aynı tefekkür ufkuna sahip bu iki şair, her tarihi şahsiyet gibi yaşadıkları acı ve ıstıraplı hayatın sonunda sessizce bu dünyadan göçüp gitmişlerdir.

Osmanlı devletinin rahle-i tedrisatından geçen Hüseyin Cavid, "Dârülfünun-i Osmanî, Hikmet ve Edebiyyât Şubesi'de"(İstanbul Üniversitesi Felsefe ve Edebiyat Fakültesi) okurken Akif'ten ders almış, onun düşünce, sanat, inanç ve milli mücadeleci ruhu Hüseyin Cavid'in hayatında derin iz bırakmıştır. Akif'in başyazarlığını yaptığı "Sırat-ı Müstakim" dergisinde şiirleri yayınlanan Cavid, 28 Nisan 1920'de Sovyetlerin Azerbaycan'ı işgali üzerine sanatını fikir mücadelesine çevirmiş, uzun yıllar Sovyetlerin siyasi baskısına maruz kalmasına rağmen mücadelesinden vazgeçmemiştir. 1937'de tutuklanarak Sibiryaya sürgüne gönderilen Hüseyin Cavid'in, ne zaman ve nerede öldüğü 1983 yılına kadar gizlenmiştir. Merhum Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in büyük gayretleri sayesinde doğumunun 100. Yıldönümünde anılması için karar alınması üzerine KGB gizli tutanakları açıklanınca Hüseyin Cavid'in 1941 yılında Sibiryanın *İrkutsk* şehrinde öldüğü anlaşılmıştır.

Tebliğin amacı, aynı devri yaşamış iki fikir adamı, milli mücadeleci ve hürriyet şairinin ortak yönlerini incelemektir.

Anahtar kelimeler: Mehmet Akif Ersoy, Hüseyin Cavid, Türk Edebiyatı, Azerbaycan Edebiyatı, Birinci Cihan Harbi, İstiklal

TWO POETS OF THE SAME PERIOD: MEHMET AKİF ERSOY AND HÜSEYİN CAVİD**ABSTRACT**

Mehmet Akif Ersoy and Hüseyin Cavid are two poets who lived in the same period and who acted in favour of the national independence and our freedom. We can also define these two poets as master and apprentice, teacher and student and two intellectual men. Having the same intellectual horizon in terms of their mindsets, art, belief and national defence, these two poets passed away quietly at the end of their bitter and painful lives like all historical personages.

Having had his education in Ottoman Empire, Hüseyin Cavid took courses which were instructed by Mehmet Akif Ersoy when he was having education Istanbul University Faculty of Philosophy and Literature, and the former's mindset, opinions about art, belief and national defence left important marks on Hüseyin Cavid's life. When he was writing poems which were published in "Sırat-ı Müstakim (the Straight Path) Journal whose editor was Akif, Hüseyin Cavid left his art for fighting through his intellectual opinions upon the conquest of Azerbaijan. Although he was subject to the political pressure of Soviet Union, he did not give up his intellectual fight. He was arrested and exiled to Siberia in 1937, and it was kept secret when and where he died until 1983. Upon late President Haydar Aliyev's decision to commemorate him in his golden birth anniversary and thanks to great efforts of Aliyev, it was revealed from the secret documents of KGB that he died in *Irkutsk* city of Siberia.

The purpose of this notification is to analyse the common sides of these two poets who made great efforts for national independence and freedom.

Key words: Mehmet Akif Ersoy, Hüseyin Cavid, Turkish Literature, Azerbaijan Literature, World War I, Independence

Giriş

Toplumların dertlerini ve isteklerini tarih boyunca halkın içinden çıkmış fikir adamları, âlimler, şairler, ozanlar, sanat adamları ve topluma mal olmuş şahsiyetler dile getirmiştir. Bu kimselerin hayatları, zıtları bir araya getirmek için acılarla dolu geçmiş ve nihayet acılar içinde de hitam bulmuştur. Onlar yaptıkları hizmetler için karşılık beklemedikleri gibi, toplum da onları hayat-tayken keşfedememiştir. Çünkü eşyanın tabiatı bunu gerektirmektedir. Büyük mükâfatlar büyük bedeller karşılığında, yani zıtların bir araya gelmesiyle kazanılmaktadır. Bedeli ödenmeyen hiçbir mükâfat elde edilemediği gibi, ödenen her bedelin bir nedeni, o nedenin de neden olduğu bir bedeli vardır.

İnsan var olduğu günden beri müspeti her zaman müspet içinde aramıştır. Oysa ilahi güç menfi içinde müspeti, müspet içinde menfiyi gizlemiştir: *"Olur ki hoşunuza gitmeyen bir şey, sizin için hayırlıdır ve olur ki, sevdiğiniz şey de sizin için bir şerdir. Allah bilir de siz bilmezsiniz."*¹ Aradığımız müspet bazen menfide, imtina ettiğimiz menfi de bazen müspet içinde karşımıza çıkabilir. Düzler ve zıtlar birbirini tamamladığında hikmetin sırrı tecelli eder. Mehmet Akif, Hüseyin Cavid, Ahmet Cavad, Mikail Müşfik, Almaz Yıldırım ve emsali şahsiyetler ödenmesi gereken bedeli ödedikleri için tarihin hafızasında yerlerini almışlardır. Aksi halde fani bir isim olarak yaşar, belki de bir kuşak sonra kendi soyunuz tarafından da unutulursunuz. Bu çalışmada, hayatları boyunca zıtları bir araya getirmek için mücadele etmiş bir devrin iki şairinden bahsetmeye çalışacağım.

Osmanlı Devletinin Dağılma Süreci

19. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı Devletinin büyük sarsıntılar geçirdiği, iç ve dış tesirlerin ortaya çıkarttığı yeni akımların, Türkiye'nin yeni bir idari yapıya geçmesi için mücadele ettiği yüzyıldır. 1. ve 2. meşrutiyetle hız kazanan bağımsızlık hareketleri, Osmanlı devletinin sınırları içinde baş gösteren isyanların esas nedeni olmuştur. Bu dönemde yayın hayatına giren çok sayıda gazete ve mecmualar bir yandan kendi görüşlerini yaymaya çalışırken, bir yandan da Osmanlı Devletinin parçalanma sürecini hızlandırma çabasını sürdürmüşlerdir.

Karşı görüş olarak fikirlerini yaymaya çalışan ve İslami dünya görüşü etrafında birleşen "yeni Osmanlılar" değişim istemekle birlikte, Osmanlı devletinin devamını sağlamaya çalışmışlardır. Bu süreçte kurulan "Sırat-ı Müstakim" dergisi Osmanlı topraklarının hemen her yerine yüz binlerle

¹ Kur-An: 2/216

nüshasını ulaştıran güçlü bir yayın aracı olmuştur. 19. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlının kültürel, sosyal ve siyasi nüfuzu, İslam âleminde ve Türk dünyasında etkisini hissettiriyor, Türk halkları, milli ve manevi düşüncede Osmanlıya bağlılıklarını her fırsatta gösteriyorlardı. "Sırat-ı Müstakim" dergisinin Orta Doğu, Kuzey Afrika, Orta Asya, Balkanlar, Kafkaslar ve Doğu Türkistan'a kadar ulaşması, Osmanlı devletinin asırlar boyu hâkimiyeti altında olan halklar üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Azerbaycan'ın münevverleri de, Osmanlı devletinin buhranlı döneminde devletin bekası yönünde büyük gayret sarf ediyor, maddi ve kuvvet desteğinde bulunuyorlardı. 1917 devriminin üçüncü yılında Azerbaycan'ı işgal eden Bolşevikler tedricen Azerbaycan ziyalılarını "devrim muhalifi" gerekçesiyle tutuklayıp çeşitli işkencelerle, sürgünlerle ve kurşuna dizerek ortadan kaldırıyorlardı.

Sovyetlerin baskıcı yıllarında tutuklanan Azerbaycanlı münevverlerin çoğunun Osmanlı devleti ile ilişkide olan, hatta İstanbul'da eğitim almış şahsiyetlerden olması Sovyetlerin uyguladığı politikanın, aslında İslami düşünceye sahip "yeni Osmanlılar" fikrini savunan ve asırlar boyu Osmanlı hâkimiyeti altında kalmış akraba halkların yaşadığı farklı coğrafyalardaki Osmanlı ruhunu yok etmeye yönelik olduğunu söylemek gerekir. Zaman içinde bölgesel güç haline gelen Bolşeviklerin Hüseyin Cavid, Ahmet Cavad gibi emsali aydınların üzerinde uyguladığı siyasi baskılar bu bakımdan önemli bir tespittir.

Kader Ortağı İki Şair

Mehmet Akif Ersoy ve Hüseyin Cavid her şeyden önce kendi devirlerinde mayaladıkları fikirlerini gelecek kuşaklara miras bırakmış iki önemli fikir adamı, milli mücahit, halkın ve tarihin hafızasında ebedi olarak yaşayacak olan iki üstat kalemdir.

Düşüncede, sanatta, inanç ve milli mücadelede aynı görüş ve düşünce ufkuna sahip olan bu iki dev şairin, kaderleri de benzerlik arz eder. Mehmet Akif Ersoy'un münzevi hayatına kısa bir yolculuk yapalım:

Mükemmel hitabet gücüne malik bir hatip, fikirlerinin kökü tarihin derinliklerinden su içen, devrinin en ileri düşüncedeki mütefekkir, fakr-û zaruret içinde yaşamasına rağmen tüm imkânlarını muhtaçlara tasadduk eden cömert insan, Kur-an'ı hıfz etmiş bir hafız ve müfessir, Arapça, Farsça, Fransızca bilen mütercim, devrinin ve devrinden sonraki yüzyılın en büyük şairi Mehmet Akif Ersoy. Her dahi ve tarihi şahsiyet gibi sade, münzevi bir hayat yaşamış ve sessizce hayata veda etmiştir. M. Akif'in, istiklal savaşı yıllarında yaşanan acıları, kahramanlıkları ve zaferleri işlediği şiirlerini ne kendi dönemi, ne de kendinden sonraki dönem şairlerinden hiç kimse yazamamıştır.

M. Akif'e hayranlığını dile getiren Bahtiyar Vahabzade "Sabah News" Gazetesine verdiği mülakatında şu görüşlere yer verir:

*"Mehmet Akif XX. Asrın en büyük Türk şairleridir. Ben Türkiye'ye gittiğim her seferde Cumhurbaşkanımız Mehmet Emin Resulzade'nin ve Akif'in kabirlerini ziyaret ederim. Ben bir zamanlar Azerbaycan milli marşını yazma fikrine geldim. Bunun için Rus marşları ile birlikte dünyanın ne kadar milli marşı varsa hepsini dikkatle okudum, tahlil ettim. Nihayet karara geldim ki, Akif'in yazdığı milli marş eş olacak bir marş, diyebilirim ki yoktur. Ona emsal olacak bir marş çok zor bulunur. İstiklal marşı oldukça güçlü bir eserdir. Akif fenomendir. Hele onun "Çanakkale Şehitleri" şiirini söylemiyorum. Dünyaya şehidi ondan güzel tasvir eden ikinci bir şair gelmemiştir. Bu konuda ondan daha büyük bir şair tasavvur edemiyorum. Bu kadar kuvvetli söz söylemek mümkün değildir. Ben Akif'in karşısında saygıyla eğiliyorum, ona gıpta ediyorum."*¹

Buna mukabil M. Akif ne hayatında, ne de vefatında layık olduğu derecede hatırlanmamıştır. Cenazesi kabristanlığa götürülürken kimsesiz zannedilerek bazı üniversite öğrencilerinin katılımıyla mevtanın Mehmet Akif Ersoy'a ait olduğu anlaşılmış ve daha sonra kabri yine üniversite öğrencileri tarafından yaptırılmıştır.

¹ Bahtiyar VAHABZADE Külliyyatı, Cilt 11, Azerbaycan Neşriyatı 2005, s. 516, Bakü

Cebinde 2 Lira Borç Parası Olan Deha

Mehmet Akif Ersoy'un, "*Kahraman Ordumuza*" ithafı ile yazdığı şiiri "*12 Mart 1921 Cumartesi günü saat 17.45'te ulusal marş olarak kabul edildi. Akif, ödül olarak verilen 500 Lirayı Hilal-i Ahmer bünyesinde, kadın ve çocuklara iş öğreten ve cepheye elbise diken Dar'ül Mesai vakfına bağışladı.*"¹ Söz konusu mükâfatın cüzi bir meblağ gibi gözükmesi yanlış kanata varmamıza neden olabilir. Bu sebeple M. Akif'in almaktan imtina ettiği mükâfatın günümüzle mukayyesini yapmamız bu ihtimali ortadan kaldıracaktır:

"1921 yılında 1 Reşat altın (7. 2 gr) 0,98 kuruş. Milletvekili maaşı 103 Lira"² yani 105 Reşat altına tekabül ediyor. 500 Lira mükâfatla tanesi 0,98 kuruştan 510,20 adet Reşat altın alınabilirdi. Günümüzde 650 TL olan 1 adet Reşat altının bugünkü paraya tekabülü şöyledir: 510,20 Reşat altın x 650 TL = 331632 TL.

Oysa TBMM'de "*İstiklâl Marşı'nın kabul edildiği gün Akif'in cebinde 2 lira vardı ve onu da Zonguldak Milletvekili Hayri Bey'den borç almıştı.*"³ Palto alamayacak kadar ihtiyaç içinde yaşayan İstiklâl Şairi Mehmet Akif'in, Erzurum mebusu Ziya Bey'e de borcu vardır. Tacettin Dergâhındaki bir sohbetinde Ziya Bey kendisine: "*Azizim, sanki neden İstiklal marşı ödülünü almadın, sırtında bir palton bile yok. Alsaydın hem bana borcunu öderdin. Mehmet Akif: Bu on kıtalık şiir Kahraman Ordumuza armağandır, ödül alamam*"⁴ diye cevap verir.

M. Akif'in almaktan imtina ettiği mükâfatın, bilhassa 2 Lira borç alacak kadar ihtiyaç içinde olan birisi için servet sayılacak bir miktar olduğu düşünülürse, M. Akif'in nasıl bir fedakârlık yaptığı böylece daha iyi anlaşılmış olacaktır.

Gerçekçi olmak gerekirse, bu günkü Türkiye şartlarında Ankara, İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerde üç daire parası sayılabilecek 331632 TL gibi yüksek bir meblağı almaktan imtina edebilecek birisini günümüzde tasavvur etmek adeta imkânsızdır, hele de ihtiyaç içinde olan birisi için asla mümkün değildir.

Büyük şair Bahtiyar Vahabzade belki de M. Akif'in düşüncelerinden habersiz olarak Zaman Gazetesine verdiği mülakatında İstiklal Marşı şiirini şöyle değerlendirir:

"*Buna sadece şiir diyemeyiz, buna vatan, millet uğruna her türlü fedakârlığa hazır olan, hayatın manasını vatana ve millete hizmette gören bir büyük insanın kalbindeki duyguların taşan seli diyebiliriz.*"⁵ B. Vahabzade'nin tespiti M. Akif'in düşüncesiyle birebir örtüşür zira Akif, şiirlerinin toplandığı "*Safahat'a*" niçin İstiklal Marşı'nı koydurmadığını soranlara şu cevabı verir:

"*İstiklal Marşı benim değil, milletimindir*"⁶ diyerek istiklal muharebesinin kahramanlık destanı olan şiirini tarihe ve milletimize miras bırakmıştır. "*Dünyada millî marşların güfteleri, bir şairin kaleminin mahsûlü olmakla beraber, onu benimseyecek, yıllarca, yüzyıllarca dilinden düşürmeyecek olan milletin de karakterini aksettirmek gibi bir özelliği beraberinde taşırlar. Bu bakımdan birçok millî marş şairinin adı çok defa unutulur; bir milletin kuruluşunda, tarihi bilinmeyen devirlerde teşekkül eden destanlar gibi anonimleşir.*"⁷ Azerbaycan milli marşı'nın şairi Ahmet Cavad'ın hiç anılmaması da bu görüşü doğrulaması bakımından önemli bir tespittir.

"*Akif'in ölümünden kısa bir müddet önce, aralarında Hakkı Tarık Us'un da bulunduğu misafirler, üstadı ziyarete gelmişlerdi. Üstat bitkin bir halde olduğu için yatağına uzanmıştı. Söz, İstiklâl Marşına intikal etmiş ve misafirlerden biri:*

- *Acaba yeniden yazılrsa daha iyi olmaz mı?*

Bitap bir halde yatan Akif birdenbire başını kaldırarak kesin bir cevap verdi.

¹ Osman KOÇIBAY, „Mehmet Akif Ersoy ve Burdur“

² Dr. Fahri BAKIRCI, (TBMM Kanunlar ve Kararlar Müdürlüğü, İç İşleri Komisyonu Uzmanı), "Meclis Üyelerinin Aylık ve Diğer Ödenekleri", s. 38

³ T.C. Ziraat Bankası MD Kültür Sanat Bülteni, Sayı 3, Ocak 2012, s. 3

⁴ İslami Edebiyat Dergisi, Sayı 56, s. 19

⁵ Bahtiyar VAHABZADE, Mülakat, Zaman Azerbaycan Gazetesi, 30 Aralık 1997

⁶ Yrd. Doç. Dr., Mustafa KARABULUT "İstiklâl Marşı ve Mehmet Akif Ersoy'un Şahsiyetinin Şiire Yansıması" Bildiri.

⁷ Prof. Dr. M. Orhan OKAY, "Millî Marş ve Edebi Metin Olarak İstiklal Marşı" Bildir.

- Allah bir daha bu millete bir İstiklâl Marşı yazdırmasın!"¹ diye dua etmiştir.

"Adına "yıl" tahsis ettiğimiz, düşünce ve sanat hayatımızın böylesi önemli şahsiyetlerinden biri olan ve İstiklal Marşı'mızın yazarı Mehmet Akif'in kendi yılında (2011'de) hak ettiği biçimde anıldığını söylemek mümkün değil. Hatta Mehmet Akif Yılı içerisinde Mısır Apartmanı'nda açılacağı sözü verilen Mehmet Akif Müzesi bile halen açılabilmiş değil. Elbette yıl içerisinde birçok etkinlikle anıldı, protokol konuşmalarında mısraları yine dillerden düşmedi. Törenlerde ve okullardaki programlarda hakkında çok konuşuldu; fakat „İstiklal Marşı Şairi" sıfatıyla flulaştırılan portresinin dışına hiçbir zaman çıkılamadı."²

Sovyetlerin Karanlık Devrinde Parlayan Bir Güneş

Hüseyin Cavid'in beş ciltlik külliyyatının mukaddimesinde kızı Turan Cavid şu sözlere yer verir: "Babam Hüseyin Cavid bir güneş idi. Yükseldi, parladı, yarasaların gözünü kor etdi. Lakin dumanlar onun qarşısını aldılar..." Qardaşım Ərtoğrol Cavid bu sözləri 1939-cu ildə yazıb."³

Eski Sovyetler dönemi Azerbaycan, Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili henüz açığa çıkartılamamış binlerle gizli vakianın tarihini barındırmaktadır.

Hüseyin Cavid'in genç ömrü bizim tasavvur ve tahmin gücümüzün fevkinde, yürekleri ve ruhları sızlatan, tarifi ve tasviri mümkün olamayacak mesabede acılarla dolu olarak sürgünde hitam bulmuştur.

"Hüseyin Cavid'in 59 yıllık "ömrü 1882 yılında Nahcivan'da başlamış, 1941 yılında Sibiry'a'nın İrkutsk şehrinde sürgün hayatında noktalanmıştır. H. Cavid'in asırları kapsayacak kadar büyük eserleri geride bırakmış olması başta Cavid neslinin, Azerbaycan'ın, Türkiye'nin ve Türk Dünyasının yegâne tesellisidir..."⁴

Milletlerin büyüklüğü ve tarihi kahramanları ile bilinir ve değer bulur. Kahramanlar maddi, manevi ve fiziki anlamda büyük bedeller ödeyerek kahramanlık kazanırlar. Kahramanlar, yaşadıkları acılarla aslında hem kendilerini, hem de aile efradını mağduriyete mahkûm ederler. Ancak, eşyanın tabiatı bunu gerektirmektedir. Büyük mükâfatlar büyük bedeller karşılığında kazanılır. Bedeli ödenmeyen hiçbir mükâfat elde edilemeyeceği gibi, bedeli ödenerek millet ve tarih adına kazanılan kahramanlar, nesilden nesle sirayet eden bir cevher gibi, milletin ve devletin gurur bayrağı olarak elden ele dalgalanır.

Bir Garip Ölüm

Menşei Arapça olan "garîb" sözcüğüne, İslam edebiyatında geniş yer verilmiştir. Sözcüğün lügat anlamı: 1. "Gurbette yaşayan", 2. "Yabancı", 3. "Kimsesiz", 4. "Tuhaf" olarak açıklanır. Cemi: "gureba", örneklemede "el garibü'd-diyâr" olarak geçer. Halk arasında kimsesiz, zavallı, yalnız, fakir, yaşlı, özürlü, hasta kimseler için de garip deyimi kullanılır.

Garipliğin İslam dini içindeki önemini ve İslam edebiyatındaki yerini göstermesi bakımından Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şu iki hadis-i şerifi önemlidir:

"Gariplerin dostu ve yardımcısı Allah ve Resulüdür." ⁵

"Garip olarak ölen şehittir." ⁶

Yunus Emre de garipler için:

"Acep şu yerde var m'ola?

Şöyle garip bencileyin.

¹ Yrd. Doç. Dr. Sebahattin AĞALDAĞ, "T.B.M.M. Tutanaklarına Göre İstiklâl Marşı'nın Kabulü", Türkiyat Araştırmaları Dergisi, I/I, Konya 1994, s. 232

² T.C. Ziraat Bankası MD Kültür Sanat Bülteni, Sayı 3, Ocak 2012, s. 3

³ Hüseyin CAVİD, Seçilmiş Eserleri, Bakü 2005, Lider Neşriyat, C. I, s. 5

⁴ Abdulkadir İNALTEKİN, Hüseyin Cavid Eserlerinde Türkiye Türkçesi, Bildiri, AMEA 24-24 Ekim 2012, Bakü.

⁵ Tirmizi

⁶ İbni Mace

*Bağrı başlı, gözü yaşlı,
Şöyle garip bencileyin.*

*Bir garip ölmüş diyeler,
Üç günden sonra duyalar,
Soğuk su ile yuyalar,
Şöyle garip bencileyin.”¹*

Garip sözcüğü Türk kültürüne de derinden sirayet etmiştir. İkinci Mahmut'un kadın efendilerinden, Abdülmecid'in annesi Bezm-i Âlem Valide Sultan tarafından garip kalmış, elden ayaktan düşmüş, fakir ve kimsesizlere ücretsiz sağlık hizmeti vermek için İstanbul, Fatih'te 1843'de yapımına başlanmış, 1845'de hizmete açılmış 12 koğuş, 210 yataklı ve günümüzde faaliyetini hala sürdüren “Gureba Hastanesi”, garip sözcüğünün kültürümüzdeki emsalsiz numunesidir.

Hüseyin Cavid 1937 yılında tutuklandığında “Uzun yıllar hangi tarihte, nerede öldüğü bilinmedi. Ancak 1983'te Azerbaycan Komünist Partisi'nin Hüseyin Cavid'in 100. Doğum Yıldönümünü kutlama kararı almasından sonra, KGB'deki soruşturma dosyası açıklanınca 1941'de Sibirya'da İrkutsk'ta öldüğü anlaşıldı.”²

“Ağır işkencelere ve acımasız hapis hane şartlarına dayanamayan Hüseyin Cavid, 5 Aralık 1941 yılında Rusya'nın İrkutsk vilayetinin Tayšet ilçesi Şevçenk köyünde vefat etti.”³

H. Cavid, edebi kişiliği ve düşünceleriyle, Azerbaycan Milli dirilişinin timsali olmuş tarihi bir şahsiyettir.

“1937 yılı siyasi baskılarının kurbanı oluş büyük mütefekkirin, doğumunun 100. Yıldönümü hazırlıklarının yapıldığı sırada, Haydar Aliyev'in şahsi teşebbüsü ile mezarının Sibirya'da bulunup nasının Azerbaycan'a getirilmesi, birçok dünya tarihçileri tarafından Azerbaycan'daki bağımsızlık arzularının ve milli özgürlük hareketinin başlangıç noktası gibi kabul edilmesi tesadüf değildir.”⁴

Merhum Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Azerbaycan halkına en büyük hediyelerinden biri de, 1996 yılında Nahcivan'da Hüseyin Cavid anıt mezarını yaptırması olmuştur. Cavid'in anıt mezarı aynı zamanda, Sovyet zulmüne uğramış Azerbaycan münevverlerinin hatırasını temsil etmektedir.

Sonuç

“Çağımızın büyük simalarından Mehmet Akif'in “İslam Şairi” olarak anılması alışılmış bir vasıflandırmadır. Nitekim 1. TBMM'ne seçilmesiyle ilgili mazbatada da bu vasıflandırma vardır.”⁵ Hayatı boyunca geçim sıkıntısı içinde yaşayan M. Akif, tarihe miras bıraktığı ölümsüz eserleri bu şekilde meydana getirmiştir. Çünkü mahrum ve mağdur yaşayanlar herkesin duyamadığı, sezemediği, hissedemediği dünyaları keşfederler. Osmanlı topraklarının işgale uğraması, her yerde Müslümanlara reva görülen vahşet Akif'in hayatında korkunç fırtınalar meydana getirir. Anadolu'da, Balkanlarda, Kafkaslarda, Orta Doğu'da Müslümanların tabii tutulduğu vahşetin boyutları insanlık dışıdır. Bu durum karşısında kahrolan Mehmet Akif, vahşice katledilen mazlumların, alnına bıçakla haç çizilen ve sarıklarından asılan din adamlarının, sürüklenip götürülen masum genç kızların acı ve ıstırapları, onun vicdana ve tarihin hafızasına yazılmıştır:

“Gitme ey yolcu, beraber oturup ağlaşalım.

Elemim bir yüreğin kârı değil, paylaşalım” beytiyle dertlerinin ağırlığını belirtirken, yaşanan vahşetin ferdi değil, umumi olduğunu da ifade eder.”⁶

¹ Prof. Dr. İbrahim Ağah Çubukçu, Yunus Emre Felsefesi

² Yrd. Doç. Dr. Banıççek KIRZIOĞLU, (Azerbaycan'ın Ünlü Sair-Dram Yazarı Rasizade Hüseyin Cavid ve İki Şiiri), A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 16, Erzurum 2001, s. 122

³ Sabuhi EHMEDOV, Azerbaycan Tarihinde Yüz Şahsiyet, Ayna Metbu Evi, 2006, s. 258-59

⁴ Hüseyin CAVİD Eserleri, Bakü 2005, Lider Neşriyat, C. I, s.3.

⁵ D. Mehmet DOĞAN, Diyanet Dergisi, Temmuz 2011, Sayı 247, s. 8

⁶ D. Mehmet DOĞAN, Diyanet Dergisi, Temmuz 2011, Sayı 247, s. 8

Mart-Nisan 1918'de Kars bölgesinde Ermenilerin vahşi usullerle beşikteki körpelere varıncaya kadar katlettikleri yirmi binden fazla Müslüman Türkün acısını yüreğinde duyan Hüseyn Cavid'in de aynı duygularla derinden hissettiği acıların feryadı olan şiiri, dönemin bütün neşriyat organlarında yer alır. *"Mazlumlar İçin" adlı şiiri aslında: –Kars ve Oltu etrafında sebepsiz (!?) olarak alçakçasına katledilen ve yağmalanan mazlumlar için- adlanır.* " ¹

H. Cavid'in bu kadar derinden hissettiği kardeşlik duygularının temelinde elbette aynı dine, millete, tarihe ve medeniyete mensubiyet yatmaktadır. H. Cavid'in maruz kaldığı *"Pantürkist", "Panislamist", "Antikomünist"* suçlamaların temelinde de Müslüman Türk olması ve düşüncelerinin, dünya görüşünün Türkiye ile aynı istikamette olmasındandır.

Akif'in cenazesi bir avuç insan tarafından kabristanlığa götürülürken, Cavid'in ölümü de vatan topraklarından binlerle km uzakta, sürgün hayatında garip bir şekilde son bulmuştur.

Düşüncede, sanatta ve ıstıraplarla geçen hayatları ile kader ortağı olan bir devrin iki şairi Mehmet Akif Ersoy ve Hüseyn Cavid hayatta iken layık oldukları gibi fark edilmemişlerdir.

Hiç olmasa hatıraları, eserleri layık oldukları şekilde tanıtılsın ve yaşatılsın. Bu bağlamda Kafkas Üniversitesinin, tarihi sorumluluğunu ve vefa borcunu yerine getirmekte gösterdiği hassasiyeti içtenlikle tebrik ediyor, emeği geçene herkese şükranlarımı sunuyorum.

Son bir temenni olarak, Azərbaycan'ın İstiklal şairi Ahmed Cavad'ın da hem bir İstiklal şairi olarak, hem de Sovyetlerin siyasi kurbanı olmuş, ailesi dağıtılmış bir fikir adamı, milli bir kahraman olarak anılması başta Azərbaycan devletinin ve halkının, fakat aynı zamanda Türk dünyasının da vefa borcudur. Temennimizin dikkate alınacağını ümit eder, herkese derin ihtiramlarımı sunarım.

H.CAVIDİN "UÇURUM" ƏSƏRİNDƏ ŞƏRQ VƏ QƏRB PROBLEMİNİN ƏKSİ

Bəsirə Əzizəliyeva

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
besi.azizali@gmail.com*

A REFLECTION OF THE EAST-WEST PROBLEM IN "CLIFF" BY HUSEYN JAVID

ABSTRACT

In the literary-philosophical matters during the beginning of the 21st century we notice that the Eastern and Western cultures are being compared from different aspects. The common themes appearing in the works of an outstanding representative of the Azerbaijani romantic literature Huseyn Javid are directly related to this association between the Eastern and Western cultures. In the root of the common subjects and ideas emerging in "Cliff" by Huseyn Javid, reside historical-public and literary-philosophical matters.

XX əsrin əvvəllərində mütəfəkkir Şərq yazıçılarını düşündürən ən mühüm məsələlərdən biri Şərq və Qərb dünyası arasındakı müxtəlif istiqamətləri ehtiva edən münasibətlər, onların bədii yaradıcılıq və fəlsəfi dünyagörüşündəki həlli ilə bağlı idi. H.Cavidin bir çox əsərlərində sözügedən cəhət aparıcı mövzulardandır. Ədibin ədəbi-fəlsəfi yaradıcılığında mövzunun birbaşa və vasitəli şəkildə əks olunduğu müşahidə olunmaqdadır. H.Cavidin "Uçurum" faciəsi Şərq və Qərb problemini öz dövründə istər Şərq dünyasında, istərsə də Qərb aləmində mövzu seçmiş əsərlər arasında önəmli yer tutur.

Dövrünün müxtəlif ictimai-tarixi hadisələrinin formalaşdıraraq ədəbi-fəlsəfi düşüncəyə istiqamətləndirdiyi Şərq-Qərb probleminin ədibin bədii təxəyyülündəki konseptual görüşləri "Uçurum" əsərində müxtəlif obrazların vasitəsilə rəmzləşdirilmişdir. Faciədə iştirak edən hər bir qəhrəman Şərq və Qərb münasibətlərində nəzərdə tutulmuş konkret missiyanı reallaşdırır.

¹ Hüseyn CAVID Eserleri, Bakü 2005, Lider Neşriyat, C. I, s.6

Şərqi tarixi keçmişinə diqqət yetirmək, onun əzəmətini, maddi-mənəvi irsini təbliğ etmək Şərq-Qərb konsepsiyasının prinsipial məqamlarındandır. "Uçurum" faciəsində Uluğ bəyin təmsalında H.Cavid bu sahədəki fikirlərini ifadə etmişdir. Əsərdə, bütövlükdə, Anjelin simasında Qərbi Şərqə gətirdiyi fəlakətləri əks etdirən ədib Uluğ bəyin sözlərilə çox mühüm bir məqamı diqqətə çəkir, müdrik insan kimi ədalət tərəfində dayanır:

Qəhrəman Oğuzların,
Böyük Ərtəğrolların
Sarsılmaz xələfləri
Şimdi hər sapqın, azğın...
Avropadan fəzilət,
Himmət, cidiyyət, vüqar
Dururkən yalnız çürük
Bir züppəlik aldılar (1, 339).

Burada bir tərəfdən Şərqi qəhrəman tarixi keçmişini görürüksə, digər istiqamətdən müasir faciəsini öyrənirik. Bəşər mədəniyyətində erkən inkişafı ilə dünyaya nüsxə olan Şərq ədib üçün müasir olan dövrdə tənəzzülə uğramış və qarşı tərəfin yalnız tərəqqi meyarlarını deyil, H.Cavidin "züppəlik" adlandırdığı qüsurları da əxz etmişdir. Şərq-Qərb probleminin ifadəsində sözügüdə cəhət vacib istiqamətlərdən idi ki, H.Cavidin bədii görüşlərində prinsipial məqam kimi meydana çıxırdı:

O gün ki, İstanbulda
Gənclik fransızlaşdı,
Getdikcə türk evladı
Uçuruma yaqlaşdı.
Yurdumuzu sardıqca
Düşkün Paris modası,
Hər kəsə nüsxə oldu
Sərsəm firəng ədasi.
Sərxoşluq, iffətsizlik
Sardı bütün gəncləri,
Zəhərləndi getdikcə
Məmləkətin hər yeri (1, 339).

"Uçurum" əsərində H.Cavid "Paris töhfəsi"nin İstanbula gətirdiyi fəlakətləri Cəlalın simasında təsvir etmişdir. Cəlal Şərq-Qərb probleminə digər bir mühüm məqam olan Qərbi mənfi tendensiyaqlarını kor-koranə təqlidin törətdiyi faciəni simvolllaşdırır. H.Cavidin ədəbi-fəlsəfi yaradıcılığı göstərir ki, mütəfəkkir ədib Qərb ədəbiyyatı və fəlsəfi fikrindən bəhrələnsə də təqlidə daim əks mövqedə dayanmış və öz əsərlərində dünya mədəniyyətinin iki nəhəng qütbü arasında sintez yaratmağa nail olmuşdur. "Uçurum" faciəsində Cəlal obrazının rəssam kimi yaradılması təsadüf deyil, o Şərqi böhrana yuvarlanmış incəsənətini əks etdirir. H.Cavid XX əsrin əvvəllərində müzakirəsi müxtəlif Şərq ölkələri üçün aktual olan cəhəti – milli ənənələrdən tamamilə uzaqlaşaraq Qərbi kölgəsinə əsir olmuş mədəniyyəti qəbul etmir. "Uçurum" əsərində Cəlalın ilham mənbəyi kimi səcdə etdiyi Gövərçini Anjelə dəyişməsi də H.Cavidin fikrlərinin bariz nümunəsidir. Gövərçinə "bütün bənliyimin fəvqündə yalnız, Parlar, durur al qanatlı bir yıldız" deyən Cəlal milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub, "Avropa işığı" ilə aydınlatmaqda olsa, onun zülmətində boğulur, "məhv olsam belə, heyhat! Bən Anjeldən ayrılmam!" düşüncəsinə aludə olaraq uçuruma yaxınlaşır. H.Cavidin Uluğ bəyin dili ilə söylədiyi nəzəri fikirlər Cəlalın həyat tərzində obrazlaşdırılır:

Əvət, bilməli ki, Firəng elləri
Həm bəslər, həm soldurur əməlləri;
Avropada işıq da var, zülmət də,
Orda səfahət də var, fəzilət də.

O bir əngin dəniz ki, pək qorquncdur.
İnsan gah inci bulur, gah boğulur
Ayıq davranmalı, mətin olmalı,
Hər nurə qoşmalı, haqqı bulmalı (1, 286).

Faciədə Şərqi filosof insanı kimi rəmzləşdirilən Əkrəm Cəlala "Sən yabançı ellərdə, Bir kokotu tutmuşsun, Uyub bir rəqqasaya hər şeyi unutmuşsun" (1, 292) dedikdə də Gövərçini öz yavrusu ilə gözü yolda qoyan Cəlali məhz doqma dəyərlərə xəyanət etdiyi üçün məzəmmət edir. Əkrəm və Cəlalin qarşılaşması əsərin ən güclü məqamlarındandır. Milli-mənəvi dəyərlərə, türkçülük və müasirliyin vəhdətinə üstünlük verən, dünyanı tanımağa cəhd göstərən, lakin yenidən Vətənə dönmək yolunu tutan Əkrəm və Qərbə meyl edən, lakin Qərb mədəniyyətinə deyil, əyləncəsinə boyun əyən Cəlali faciənin iki əsas əks qütbüdür. Əkrəmin sözləri bunu aydın göstərir:

Sən yalnız müqəddəs Altaylardan,
Şanlı əcdadından yadigar qalan,
Ağ köpüklü kımızdır ki, içdikcə,
Həm ruh, həm bədən bulur zevq, nəşə.
Lakin yıpramış yunanın şu süni,
Şu atəşli zəhri məhv edər səni (1, 316).

Hələ əsərin əvvəlində Cəlalin Paris səfərini eşitdiyi zaman Əkrəm şərqçilik mövqeyində dayanaraq "səyahətdən zövq alan bir türk üçün" Krım yalıları, İdil boyları və Qafqaz dağlarını daha müvafiq yerlər kimi tərif edir. Ümumiyyətlə, həmin cəhət XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Şərq ədəbiyyatı üçün çox xarakterik idi. Misir ədəbiyyatında bir sıra yeni təmayüllərin yaradıcısı Lütfi əl-Mənfəlut (1876-1924) «Qərb sivilizasiyası» məqaləsində yazırdı: "Bir halda ki, bizə islahatlar lazımdır, onda gəlin onu Qərb yox, Şərq sivilizasiyasından ilhamlanaraq aparaq. Gəlin, hamıya Bağdad, Kordova, Siviliya, Finikiya sivilizasiyası nümunələrini göstərək, Paris, Roma, İsveçrə, Nyu-York mədəniyyətini yox. Əgər biz kitablardakı tarixi təlimlər haqqında söhbət aparırıqsa, onda, gəlin, Şərq peyğəmbərləri tərəfindən söylənilmiş hikmətlərimizi xatırlayaq, Russo, Bekon, Nyuton, Spenserin fikirlərini deyil" (2, 61).

Əkrəmin şərqçilik görüşlərinin prinsipial məqamları yuxarıdakı fikirlərlə də səsləşərək bu sözlərində daha aydın ifadə olunur:

Bən böylə bir rəssam olsaydım əgər
Hicaz ölkəsinə eylərdim səfər.
Uğraşıb dururdum bir xeyli müddət,
Bir çox düşüncədən sonra, nihayət
Təsvir eylər idim gənclik çağında
Böyük Məhəmmədi Hira dağında,
Bir halda ki, göydən enən bir mələk
Qarşısında gülümsər nur sərpərək:
Təbliği-vəhy edər... (1, 279)

H.Cavidə görə, bu səhnə bəşər nəsline xoşbəxtlik gətirəcək ən böyük sənət nümunəsi ola bilər. Ədib bununla Şərqi əzəmətinə xatırladır, Şərq və Qərb münasibətlərinin kəskinləşdiyi, ziddiyyətli tendensiyaaların hökm sürdüyü, vəhdətçilik və təzadlılıq konsepsiyalarının mübarizə apardığı bir dövrdə əksər mütəfəkkir Şərq yazıçıları kimi milli zəmində inkişaf edən, eləcə də dünya sivilizasiyasına açıq olan mədəniyyəti təbliğ edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əkrəm obrazı ilə H.Cavid dünya romantik ədəbiyyatına xas olan əsas cəhətlərdən birini – təbiət və sivilizasiya problemini də şərh edir, təbii kənd həyatını İstanbulun və Parisin dəbdəbəsinə qarşı qoyur. Əksər romantik qəhrəmanlar kimi Əkrəm də ilahi qanunlar qarşısında cahil olduğunu anlayır, H.Cavid insanları tərki-dünyalıqdan uzaqlaşdırmağa, içərisində olduqları ilahi həqiqətləri dərk etməyə çağırır. Uluğ bəyin sözləri ilə ədib sözügedən fikirlərini belə ifadə edir:

Əvət, bir çox bilgilər,
 Feyləsuflar, ədiblər,
 Sənin kibi bu yolda
 Hər ictihad etmişlər.
 Hər kəs duymaq istəmiş
 Müəmmalı xilqəti,
 Dərk olunmaz Tanrıyı,
 O sarsılmaz qüvvəti...
 Sarmaq istərkən bütün
 Kainatı bir anda,
 Donub qalmış ən kiçik
 Bir zərrə qarşısında (1, 338).

"Uçurum" əsərində, qeyd etdiyimiz kimi, Qərbin Şərqə gətirdiyi fəlakətləri H.Cavid Anjelin simasında rəmləşdirmişdir. Anjelin xarici gözəlliyi Cəlalın məhvinə səbəb olur, gənc rəssam karyerasını inkişaf etdirmək istərkən düzgün yol seçə bilmir və sonda uçuruma yuvarlanır. Əkrəmin diliylə H.Cavid bu fikri çox aydın ifadə edir:

Əvət mələkdir, fəqət
 Şeytan ruhlu bir mələk!
 Lətif çiçəkdir, fəqət
 Pək zəhərli bir çiçək!
 Beş aydır Parisdəsin,
 Söylə, nə yaptın, söylə?
 İnan ki, məhv olursun
 Bu sayğısız gedişlə (1, 292).

Gövrəçinin "Nə yapsa xoşdur, həm çıqmaz qüsurlu, Çünki Fransa ərməğanıdır bu" (1, 322) sözləri də avropalı qızının ailəsinə bədbəxtlik gətirdiyi bir Şərq qadınının fəryadından xəbər verir.

Cəlal Anjelin – Qərbin pis üzünün qurbanı olur. Burada H.Cavid söyləmək istəyir ki, əgər Şərq mədəniyyəti öz milli dəyərlərindən tamamilə uzaqlaşdıqda Qərbin mədəniyyət nümunələrinin deyil, yabançı əyləncələrinin arxasınca sürünəcəksə, o zaman uçuruma yuvarlanacaq, bunu dərk etdiyində də artıq Cəlal kimi çıxış yolu tapmayacaq:

İstəməm... keçmiş...
 Xayır, heç bir şey istəməm, şimdi bən
 Yalnız məsum Gövrəçinin qəlbindən
 Silinməz ləkəyi silmək istərim,
 Çox alçaldım da, yüksəlmək istərim (1, 349).

Gördüyümüz kimi, Şərqi mütəfəkkir ədibləri kimi H.Cavid də zamanın çox mühüm tendensiyalarına biganə qalmamış, müasiri olduğu tarixi-ictimai dövrün və ədəbi-mədəni mühitin böhranına qarşı mübarizə aparmışdır. Ən başlıcası isə H.Cavidin yaradıcılığı XX əsrin əvvəllərində Şərq ədəbiyyatının inkişafında aparıcı rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid H. Əsərləri. II c., Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005.
2. Усманов Н.К. Развития просветительских идеи на Арабском Востоке в XIX в. В кн.: Просветительство в литературах Востока. М., Наука, 1973.
3. Said E. Orientalism. New York, Penguin Books, 2003.

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞININ ÖYRƏNİLMƏSİNƏ YENİ METODİK YANAŞMA İMKANLARI

f.d. dos.Bilal HƏSƏNLİ

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu

bilalhasanli@yahoo.com

Xülasə

Məqalədə görkəmli sənətkar Hüseyn Cavidin yaradıcılığına ədəbiyyat dərslərində yeni metodik yanaşmanın zəruriliyi qeyd edilir. İlk növbədə ədibin əsərlərinin dilinə münasibət dəyişməlidir. Cavidin əsərlərinin dilinə sovet dönməsində edilmiş qərəzli, kobud müdaxilə aradan qaldırılmalıdır.

Şairin əsərlərinə müdaxilə nəticəsində onların ədəbi- estetik, tarixi və məfkurəvi mahiyyəti təhrif olunub. 1916-cı ildə yazılmış "Hərb və fəlakət" əslində üç hissədən ibarətdir. "Hərb və fəlakət" in ikinci hissəsi sovet dövründə nəşr edilməyib. Halbuki əsərin başlıca qayəsi onun ikinci hissəsində ifadə olunur. Şairin yaradıcılığına bu tipli müdaxilələr ədəbiyyat dərslərində nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat təlimində müəllimin vəzifəsi qüdrətli sənətkarımızın işıqlı obrazı, həmişəyaşar yaradıcılığı önünə vaxtilə bolşevik rejimi tərəfindən çəkilmiş bu dumanı dağıtmaqdan, sənətkarın şəxsiyyəti, zəngin bədii irsi barədə biliklərə dərinlən yiyələnməsinə nail olmaqdan ibarətdir.

Açar sözlər: romantizm, dram, faciə, təhlil, bədii əsər, dil, ideya, metodik yanaşma, dərslük, dərslər

POSSIBILITY OF A NEW METHODOLOGICAL APPROACH TO THE STUDY OF CREATIVITY HUSEYN CAVID IN LITERATURE CLASSES

Resume

The article highlights the importance of a new methodological approach to the study of creativity H.Javid. Indicated on the inadvisability of changing the language and style of the author's works are included in school textbooks.

As a result of the intervention of the poet's works has been distorted their literary-aesthetic, historical, and ideological nature. Written in 1916, the poem "War and disaster," is actually composed of three parts. The second part of the "War and Disaster" was not published in Soviet era. However, the idea is expressed the second part of the art work. Interventions of this type to the poet's creative should be considered in literature lessons.

Considered the importance of communication of the author's analysis of modern moral and aesthetic problems.

Key words: romanticism, drama, tragedy, analysis, art, language, idea, methodical approach, textbook, lesson

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin ən görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığı, "Ana" mənzum dramı IX sinifdə, "İblis" faciəsi XI sinifdə öyrədilir. Müasir mərhələdə müstəqilliyə qovuşmuş dövlətçiliyimizin yaratdığı reallıqlar şəraitində ümumtəhsil məktəblərində qüdrətli sənətkarın şəxsiyyətinin öyrənilməsinə, bədii irsinin tədrisinə yeni metodik yanaşmaya ehtiyac duyulmaqdadır.

Ərtoğrul Cavid 1939-cu ildə yazırdı: "Babam Hüseyn Cavid bir günəş idi. Yüksəldi, parladi, yarasaların gözünü kor etdi. Lakin dumanlar onun qarşısını aldılar...". Turan Cavid bu fikri davam etdirərək yazır: "Kor yarasalar 1937-ci ildən sonra Cavidin ailəsinə də, onun əsərlərinə də həqarət ediblər. Bu isə 1956-cı ilə qədər davam edib. Sonralar da ara- sıra bu həqarətlərin şahidi olmuşam. Cavidin əsl bəraəti 100 illik yubileyinin keçirilməsi ilə əlaqədar Mərkəzi Komitənin 21 iyul 1981-ci il tarixli qərarından sonra baş verdi. Bir kül halında isə mətnlərinin, əsərlərinin bəraəti indi, yəni bu beşcildliyin vasitəsilə gerçəkləşir. Xatırlatmaq istəyirəm ki, beşcildlik Cavid əsərlərinin ən mükəmməl nəşridir və oxucuların, tədqiqatçıların, rejissorların, nəşirlərin, bir sözlə, Cavidə üz tutacaq hər bir kəsin indən belə yalnız bu nəşrə istinad etməsini istədim." H.Cavid sanki əsərlərinə ola biləcək müdaxilələri öncədən hiss edərək bu tipli başqa tövsiyələr də etmişdir. O, "Peyğəmbər" dramını səhnə üçün yazmamışdı və əsərin tamaşaya qoyulmamasında ısrarlıydı.

Göründüyü kimi, Cavidlər nəslinin son yadigarı olan Turan Cavid ədibin irsinə yeni yanaşmanı indi gündəmə gətirməklə şairin yaradıcılığına, əsərlərinin nəşrinə, dilinə münasibətdə tarixi-ədəbi həqiqətə sadıq qalacağımızı istəmişdir.

Ədəbiyyat təlimində müəllimin vəzifəsi qüdrətli sənətkarımızın işıqlı obrazı, həmişəyaşar yaradıcılığı önünə vaxtilə bolşevik rejimi tərəfindən çəkilmiş dumanı dağıtmaqdan, sənətkarın şəxsiyyəti, zəngin bədii irsi barədə biliklərə dərinlən yiyələnməsinə nail olmaqdan ibarətdir.

İlk növbədə ədibin əsərlərinin dilinə münasibət dəyişməlidir. Məlumdur ki, sovet dönəmində sənətkarın əsərlərinə "çətin" damğası vurulub, dərsliklərə salınmış bədii şeir və dramlarının dili müasir dilimizə uyğunlaşdırılmışdır. Bu isə Cavid mətnlərinin ədəbi- estetik, tarixi və məfkurəvi mahiyyətinin təhrif olunmasına gətirib çıxarmışdır. Halbuki Turan Cavidin yazdığı kimi, şairin bütün əsərlərinin əlyazmasında vəsiyyəət xarakterli belə bir xatırlatması var: İmlasına toxunmamalı! Cavidin əsərlərinin dilinə kobud müdaxilə aradan qaldırılmalıdır.

1958-ci ildə Cavidin bəraətdən sonrakı ilk kitabı "Azərnəşr"ə təqdim ediləndə mətni sadələşdirmək, Cavidin dilinin "islah"ı o zaman ehtiyac içərisində yaşayan Əliağa Vahidə təklif olunmuşdu. Vahid isə: "– Mən nə karəyəm ki, ustadın yazdığına əl gəzdirim?"- deyərək təklifdən imtina etmişdi.

Turan Cavid yazır: "Müxtəlif illərdə guya Hüseyn Cavid müasir oxucu üçün daha anlaşıqlı etmək niyyətində olan nəşir və redaktorları başa düşməkdə çətinlik çəkmişəm. Axı belə bir təşəbbüsdə bulunanların heç biri Cavid mətnlərinin ədəbi-estetik, tarixi və məfkurəvi mahiyyətinə vafiq olmayıblar. Dahi türkoloq Mehmet Fuad Köprülü yazırdı ki, Hüseyn Cavid təmiz və kamil bir üsluba malikdir. Amma təəssüf ki, o illərdə Köprülünün səsi buralarda eşidilə bilməzdi. Cavidin dili barədə nisbətən müfəssəl və obyektiv qənaətləri ilk dəfə Mustafa Haqqı Türkəqul yazdı: "Cavidin dili istər Azərbaycan daxilində, istərsə Azərbaycan xaricində ən çox münaqişə və mübahisə olunan bir mövzudur.

Məlum olduğu kimi, İstanbul türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsi arasında ufaq da olsa bir ləhcə fərqi vardır. Cavid İstanbul türkcəsini mənimsəmiş, bu şivəni bütün incəliklərinə qədər öyrənmişdir. Yaradıcılığının ilk dövrlərində, bilxassə şeirlərində İstanbul şivəsini məharətlə işlədən şair, sonralar yaratdığı əsərlərində bu şivəni Azərbaycan ədəbi türkcəsinə yaxınlaşdırmağa çalışmış və demək olar ki, bu işə müvəffəq olmuşdur. Bunun üçün də Cavidin türkcəsinə nə tamamilə İstanbul türkcəsi, nə də tamamilə Azərbaycan ədəbi türkcəsi demək qabildir. Cəsarətlə deyərək bilirik ki, Cavid bu iki türkcə şivə arasında bir körpü yaratmış və bu iki şivə arasındakı məsafəni qısaltmışdır... Cavidin işlətdiyi türkcə olduqca dadlı və işlənmiş, gözəl bir türkcədir. Şimali və Cənubi Azərbaycan, Türkiyə və Türkünstan və s. türk ellərində tək bir münəvvər bulunmaz ki, Cavid oxusun və anlamasın". "[1,s. 5]

Turan Cavid yazırdı : "Göründüyü kimi, Mustafa Haqqı Türkəqul haqlı olaraq, Cavid yaradıcılığını ümumtürk ədəbi dilinin XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeganə timsalı kimi səciyyələndirmişdir. 1937-ci ildə NKVD nümayəndələrinin evimizdən apardığı "Attila", "Çingiz", "Telli saz", "Şəhla" və "İblisin ilhamı" faciələri istisna olunarsa, Cavid əsərlərinin külliyyatı hesab edə biləcəyimiz bu nəşrdə istər Köprülünün dəyərləndirdiyi həmin təmiz və kamil üslub, istərsə də Mustafa Haqqı Türkəqulun ümumtürk ədəbi dilinin XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeganə timsalı olaraq səciyyələndirdiyi Cavid yaradıcılığının əldə olan bütün nümunələri olduğu kimi, yazıldığı şəkildə ilk dəfədir ki, təqdim edilir." [1,s. 4]

Təəssüf hissi ilə bir faktı qeyd etmək istəyirəm. Cavidin əsərlərinin dilinə kobud müdaxilə orta məktəb dərsliklərində də öz əksini tapmışdır. Bizim müəllifliyimizlə 2004-cü ildə 9-cu sinif üçün "Ədəbiyyat" dərsliyi nəşr olunmuşdur. Böyük şairimizin vəsiyyətini nəzərə alaraq, həmin dərsliyə "Ana" mənzum dramının dil baxımından T.Cavid tərəfindən dəqiqləşdirilmiş variantı daxil etmişdik. Hətta əsərin dili ilə bağlı təzyiqlərdən qorunmaq üçün belə bir qeyd yazmışdıq: "Əsərin 2004-cü ildə şairin qızı Turan Cavid tərəfindən dəqiqləşdirilmiş variantı verilmişdir. "Lakin dərsliyin sonrakı nəşrlərində bu işə məsul olan təhsil məmurunun və kitaba yeni rəy yazan naşı rəyçinin tələbi ilə əsərin dilində "sadələşdirmələr" aparmaq məcburiyyətində qaldıq.

Belə bir vəziyyətin səbəbini Turan Cavid izah edərək yazırdı ki, müxtəlif illərdə guya Hüseyn Cavid müasir oxucu üçün daha anlaşıqlı etmək niyyətində olan nəşir və redaktorları başa düşməkdə çətinlik çəkmişəm. Axı belə bir təşəbbüsdə bulunanların heç biri Cavid mətnlərinin ədəbi- estetik, tarixi və məfkurəvi mahiyyətinə vafiq olmayıblar.

Ədibin 1918-ci ildə yazdığı və bütün digər nəşrlərdə "Kars və Oltu ətrafında səbəbsiz olaraq alçaqcasına qətl və yəğmə edilən məzlumlar üçün" şeirinin adı dəyişdirilərək "Məzlumlar üçün"

başlığı ilə nəşr etdirilmişdir. 1916-cı ildə birinci cahan müharibəsi dövründə yazılmış "Hərb və fəlakət" şeirinin mətninə müdaxilə isə daha ciddi olmuşdur. Bu şeir əslində üç hissədən ibarətdir. 1958-ci ildə onun yalnız birinci hissəsi, 1984-cü ildə nəşr olunan dördcildlik "Əsərlər"də birinci və üçüncü hissələri çap olunub. Halbuki "Hərb və fəlakət" in başlıca qayəsi isə onun ikinci hissəsində ifadə olunur.

Ədibin bir sıra əsərlərinin belə təhrif olunmuş şəkildə təqdimi şagirdlərdə yanlış təsəvvürün yaranmasına səbəb olur. Şair Anadolu hərbbəzələrinə yardım münasibətilə yazdığı bu əsərdə bəşəriyyətə fəlakət gətirən qanlı müharibələrə qarşı çıxır, bu bəlaları törədənləri nifrətlə damğalayır. Humanist şair əsərdə dünyada gücün, zorun haqqı üstələməsi ilə barışa bilmir, bəşəriyyətin sağalmaz xəstəliyinə çevrilmiş müharibələrin insanlara gətirdiyi faciələrdən söz açır, minlərlə insanın bir-birinə qənim kəsilməsini, zorakılığı, insan qanı tökülməsini vəhşilik adlandırır. Əsərin adından göründüyü kimi, sənətkar ədalətsiz hərbb yolunu tutanların bəşəriyyəti fəlakətə yuvarlatdığını göstərir.

Şeirin birinci hissəsində dəhşətli döyüş səslərinin yaratdığı bədbin təəssürat, müharibə qurbanların acı nəsibi qələmə alınır:

Gözümdən uyqu çəkilməmiş də çarpıyor qəlbim,
Nədənsə bilmiyorum, ah! Xeyli müztəribim.
Önümdə dalğalanır teyflər, qızıl qanlar,
Başımda patlıyor atəşli, sisli vulkanlar.
Təcəssüm etmədə qarşımda bir cihani-ələm,
Dönüb də tərsinə guya yanar bütün aləm.
Yığın- yığın bəşəriyyət ölümlə pəncələşir,
Fədayi- nəfs edərək haq için qoşar, güləşir.
Yaqar, yıqar, əzilir, məhv olur, basar, basılır,
Vətən yolunda ölür, öldürür, asar, asılır.

İnsan qırğınları, faciələr şairin düşüncəsində mənasız qətləmin səbəbləri, günahkarların kim olması barədə suallar doğurur:

O top, tüfək, o qılıclar, zəhərli qumbaralar
Nə istər, ah, niçin böylə gürləyib parlar!?
Nədir şu qəhrü fəlakət? Nədir bu qəhtü qəla?
Nədir şu kinü ədavət, nədir bu dərdü bəla?

Şair sonrakı bəndlərdə insanların səadətini, həyatını əlindən alan, dağıntılar, aclıq, fəlakət gətirən qanlı müharibələrin səbəbkarı olan "siyasət ərlərini" nifrətlə damğalayır:

Siyasət ərləri gür- gür gürlüdüyor hər an,
Böyük səadət umar həp şu qanlı fırtınadan.
Bütün şu vəlvələ onlarca bir bəşarətdir.
Yarınki bayramı təbrik için işarətdir.

Hərbin gətirdiyi saysız- hesabsız bəlalaların şahidi olan lirik qəhrəman bədbinləşir. Onda belə qənaət yaranır ki, dünyada haqq, ədalət yoxdur, kim güclü, qoluzorludursa, haqq onun tərəfindədir:

Qucaq- qucaq edilən tatlı və'dlər pək çox;
Saqın inanma! Yalan... Yox, zəif için haq yox!..
İnanma! Aciz için yox hüquq, inanma, xayır,
Cihanda haq da, həqiqət də həpsi qüvvətdir.

Şeirin ikinci hissəsinə nəzər salanda sovet dönməsində həmin parçanın ixtisar edilməsinin, nəşr olunan kitablara salınmamasının səbəbləri aydınlaşır. Şair bu hissədə oxucuya Turanın şərəfli tarixini xatırladır, türk igidlərinin möhtəşəm qələbələrindən, "Həp krallar, prenslər, xanlar, ulu şahlar, kibirli xaqanlar, papalar, həp xəlifələr"i diz çökdürməsindən söz açır. Mərhəmətli türk oğulları məğlub olmuş, boyun büküb qurtulmaq üçün yalvaran düşməne aman vermiş, mərhəmət göstərmişlər.

Qarı düşmənin indiki müharibədə türklərə qarşı amansızlığı, dinc əhaliyə qarşı namərdliyi lirik qəhrəmanda etiraz hissi doğurur. Günahsız insanların başına gələn faciələr şairdə kədərli düşüncələr doğurur:

O şəhamətli türkün evladı
Şimdi topraq yiyor da, fəryadı
Çıqmış əflaka, həp yanar, sızlar.
İştə baq! Yavrular, xanım qızlar
Titriyor pənceyi-fəlakətdə,
Həp ölüm qarşısında, zillətdə...
Həpsi avarə, həpsi ac- çıplaq,
Həpsi biçarə... Baq, gözündən iraq!?
Həpsi qan ağlıyor da zarü zəbun,
Həpsi məhzun, şikəstəpər, dilxun...

Şeirin üçüncü hissəsində şair vətən oğluna "arkadaş, yoldaş, vətəndaş" deyərək onu ayıltmağa, bu qanlı hadisələrdən, xalqın düşdüyü faciəvi vəziyyətdən ibrət almağa səsləyir. Şairin fikrincə, artıq zaman dəyişib, türk xalqı kimlərin övladı olduğunu, qəhrəmanlıq keçmişini yada salmalı, acizlikdən əl çəkməli, yeni ideal arxasınca qoşmalıdır.

Çoq əzildin, yetər, ər oğlu ər ol!
Çırpınıb careyi-xilas ara, bul!
Qoşaraq nura, cəhli et pamal!
Həp sənindir şərəf, ümid, iqbal.
Şaşırb durma böylə... Bir aydın
İdeal arxasınca qoş, çırpın!
İdealsız nicat ümidi məhal...
"İttihad!" İştə ən böyük ideal!
Səni qurtarsa, qurtarır birlik,
Çünki birlikdədir fəqət dirlik!..

Ədibin "Ana" əsərinin janrı ilə bağlı məsələ dəqiqləşdirmə tələb edir. H.Cavid özü əsərin janrını birpərdəli dram adlandırmışdır. Ümumtəhsil məktəblərinin 9- cu sinfi üçün bizim hazırladığımız dərslikdə ədibin həmin mövqeyi nəzərə alınaraq əsərin janrı birpərdəli dram kimi göstərilib. 11-ci siniflər üçün "Ədəbiyyat" dərsliyində isə əsər şagirdlərə faciə kimi təqdim olunur. Mir Cəlal və F.Hüseynovun "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabında bu əsər mənzum dram kimi təhlil olunur. Y.Qarayev isə məsələyə fərqli mövqedən yanaşaraq, əsəri "tragik situasiyalı bir pərdəli səhnəcik" hesab edərək yazır: "H.Cavid orijinal bir dramaturq kimi ədəbiyyat aləmində 1910- 1912-ci illərdən tanınır. Hələ 1910- cu ildə yazdığı bir pərdəli ilk "Ana" səhnəciyi ilə o, gələcəkdə ustad faciənəvis olacağını vəd edirdi. Bu əsər öz maraqlı tragik situasiyası ilə diqqəti cəlb edir: böyük ürəkli ana öz balasının hələ isti meyiti üzərindən onun namərd qanlısına xilas yolu göstərir. Bəşəri analıq məhəbbəti şəxsi qisas duyğusuna qalib gəlir. Bu cəhət, insan ləyaqətinə inam, yüksək, ulvi duyğuların tərənnümü, sonralar Cavidin bütün əsərlərinin əsas məziyyətlərindən biri kimi meydana çıxır".[1, s.7]

Fikrimizcə, bu məsələdə də H.Cavidin öz mövqeyi əsas götürülməli, ədəbiyyatşünaslıq baxımından təbii görünən müzakirələr məktəb dərsliyinə gətirilməməlidir.

Humanist sənətkar yer üzündən şərin, qan izinin kəsilməsi arzusu ilə yaşayır, bəşəriyyəti bu bəlalardan xilas edəcək insanı ən böyük dahi adlandırırdı:

Kəssə hər kimsə tökülən qan izini,
Qurtaran dahi odur yer üzünü.

"Ana" dramında ədib insanın xislətindəki mənfi ehtirlərə, şərə qarşı duran qüvvə kimi mərhəmətli, şəfqətli Ana obrazını qoyur. Şair inanır ki, bəşəriyyət şər qüvvələrdən kin, nifrətin gücü ilə deyil, mərhəmətlə, insanseverliklə xilas ola bilər. Ana müəllifin həyatda xeyirin, insanpərvərliyin qələbəsinə inamını əks etdirən romantik bir obrazdır. Yeganə oğlunun ölümü də

qəlbi nurla, məhəbbətlə vuran ananı qəddarlaşdırmır, öz pak amalından döndərə bilmir. Dramaturq bu romantik obraz vasitəsilə yer üzündə qan izini ağlla, insana məhəbbətlə, həyatın müqəddəsliyinə inamla kəsməyin mümkün olduğunu əks etdirir.

Əsər haqqında müxtlif fikirlər ədəbiyyat dərslərində geniş müzakirə olunmalıdır. H. Cavid yaradıcılığının tədqiqatçısı, akademik Məmməd Cəfər diqqəti cəmiyyətdəki təbəqələşməyə, sinfi fərqlərə yönəldərək yazırdı ki, "Ana" dramında müəllif nə qədər gözəl insani sifətlər varsa, yoxsullarda, sadə adamlarda tapır; nə qədər mənfi əxlaqi keyfiyyətlər varsa, bunların çoxunu hakimlik, ağalığ, bəylik, xanlığ ehtiraslarında görür.

Mehdi Məmmədov qeyd edir ki, dünyanın məşum qanunlar xoşbəxtliyə layiq olanları bədbəxt edir, yaşamalması olanları, mərd insanları öldürür, namərdləri, vicdansızları isə yaşadır. Bunu qatili azad buraxan Səlmənin özü də dərk edir:

Get vicdansız! Canını qurtar, yaşa!

Ancaq vicdansızları bəslər dünya!

...Bu idrakin özü böyük dərddir. Daha böyük faciədir. Bir şəxsin, bir ananın taqəti xaricində, bir fərdin dözümlü fəvqündə dayanan ümumbəşəri dərddir. O, çox vaxt rəmzi olaraq... göylərin hökmü, fələyin yazısı, taleyin istəyi, iradəsi ilə əlaqələndirilir. Canını təslim edən Qanpolad da elə bu mənada anasına deyir ki:

Heç kəs qiyməmiş mana.

Qanlı taleyimdir düşmənim ana!

Eyni səbəbə görə Səlmə də oğlu keçinəndən sonra qatilləri sanki unudub "Lənət bu iqbala, bu ömrə lənət!" deyir. Bu yerdə hansı "nifrətmi, məhəbbətmi?" dilemmasından, məhəbbət qələbəsiindən danışmaq olar. Belə olsaydı, Səlmə belə dərin iztirab keçirməz, oğul ölümünü təkcə ana dərdi, təkcə özünün sinədəgi kimi yox, həm də anaların bitib- tükənməyən dərdi kimi çəkməzdi. Onda dünyanı, həyatı, ömrü lənətləməz, bu qədər dözümlü ürək belə nalə etməz, fəryad qaldırmazdı...

Mərhəmət! Yarab, mərhəmət, inayət!

Təhəmmül ver! Qalmamış məndə taqət...

Ananın ilk monoloqunda tanrıya müraciəti xatırladan bu misralar bu dəfə sağır, mərhəmətsiz göylərdən sanki geri dönür, əks-səda kimi geriye, yerlərə qayıdır!.. Faciənin və buradakı konfliktin bundan təsirli, bundan faciəli finalı ola bilməzdi. Konflikt isə, təkrar edirik, pyesin süjet dönüşlərindən, tərəflər arasındakı ziddiyyətdən daha böyük bir ideyanı, daha dərin bir mənanı açmağa yönəldilmişdir. Dramaturq insanpərvər insanları, yaşamağa layiq olanları dünya və zamanla, onların mərhəmətsiz taleyi, acı qisməti, nadanlıq vəhşəti ilə qarşı- qarşıya qoymuşdur." [7, s.36]

Məşhur "İblis" faciəsi də sənətkarın humanist ideallarını əks etdirən dəyərli sənət nümunəsidir. Birinci cahən müharibəsinin törətdiyi faciələrin təsiri ilə yazılmış bu əsərdə simvolik İblis obrazı yaradılmışdır. İblis obrazı dünya ədəbiyyatı üçün yeni deyildir. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatı üçün yeni olan bu mövzunu H. Cavid böyük sənətkarlıqla qələmə alaraq ənənəvi mövzuya yeni çalarlar, cizgilər gətirib, 20-ci əsrin İblisinin müdhiş obrazını yaratmışdır. Bu İblis dünyaya o vaxtadək görünməmiş müharibələr, kütləvi qırğınlar gətirən, zülm üzərində qurulmuş hakimiyyətin rəmzidir.

Əsərdə İblis insanın daxilindəki, təbiətindəki mənfi ehtiraslar bəşəriyyəti məhv edə biləcək şəxsiyyət kimi təqdim edilir. Sənətkarın fikrincə, həyatdakı şəxsiyyət, bəd əməllərin səbəbkarı insanın öz içində yaşayan, onun boğa bilmədiyi alçaq nəfs, tamahdır. İnsanlığın, xeyirxahlığın, mədəniyyətin düşməni olan İblis ayaq basdığı hər yere ölüm, fəlakət gətirir, işıqlı arzuları, saf niyyətləri puç edir. "İblis surətinin təsviri ilə dramaturq bir həqiqəti ifadə etmək istəyir: "İnsan öz səadətinin səbəbi olduğu kimi, öz fəlakətinin də səbəbidir. İnsan şəxsiyyətinin səbəbini insandan kənarda, göylərdə, iblisdə axtarmaq mənasızdır". Ənənəvi-rəmzi surət olan İblis bu ideyanın həlli və qüvvətli bədii təsdiqi üçün ən yaxşı vasitəyə çevrilir." [1, s.14]

İnsanın cinayətə, qan tökməyə, yalana, hiyləyə uyması, şöhrətpərəstliyə, haram var-dövlətə can atması əfsanəvi İblisin deyil, çirkin ehtirasların quluna çevrilən insanın öz günahıdır. Təsədüfi

deyil ki, şair əsərin sonunda "İblis kimdir?" "Xain olan insan kimdir?" deyil, «İblis nədir?!», «Xain olan insan nədir?» suallarını verməklə, diqqəti simvolik obraza deyil, məhz insanın şəxsiyyətinə, onu «qəhr edən, «məhv edən» bələlara yönəldir.

İblis nədir?

- Cümlə xəyanətlərə bais...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

- İblis!...

Beləliklə, sənətkar «Hərb və fəlakət» şeirindəki düşüncələrini bu faciədə daha da inkişaf etdirərək, bəşəriyyətin bütün faciələrinin səbəblərini mifik İblis obrazının əməllərində deyil, kinli krallar, şahlar, ulu xaqanlar, tülkü siyasilər, məzhəb çıxaran, yol ayıran xadimi-ədyan »ın şəxsiyyətində, öz nəfsinin quluna çevrilməsində görür :

...Mənsiz də əmin ol, sizə rəhbərlik edən var,
Qan püskürən, atəş savuran kinli krallar,
Şahlar, ulu xaqanlar, o çılgın dərəbəklər,
Altun və qadın düşkünü divanə bəbəklər,
Min hiylə quran, tülkü siyasilər, o hər an
Məzhəb çıxaran, yol ayıran xadimi ədyan ;
Onlar, əvət onlar Sizi çeynətməyə kafi, -
Kafi, sizi qəhr etməyə, məhv etməyə kafi...
Mən tərk edərim sizləri əlan, nəmə lazım !
Heçdən gələrək, heçliyə olmaqdayım azim.

İblisin monoloqundan görüldüyü kimi, bu faciədə müəllifin niyyəti bəşəriyyətə faciələr gətirən müharibə quzğunlarını ifşa etməklə yanaşı, dünyadakı bütün şəxsi işlərin, xəyanətlərin, rəzalətlərin, ədalətsizliklərin mənbəyinin insanların şəxsi uymasında, altun və rəyasət düşkünlüyündə, öz ehtiraslarının quluna çevrilməsində olduğunu açıb göstərməkdir.

Görkəmli sənətkarın yaradıcılığının, "Ana" mənzum dramı və "İblis" faciəsinin məktəb təhlili zamanı sənətkarın qaldırdığı ümumbəşəri problemlər müasir dövrlə əlaqələndirilməli, ədəbiyyatşünaslığımızın son nailiyyətləri və gənc nəslin mədəni-estetik tərbiyəsi, onlara fəal həyat mövqeyi aşılanması vəzifələri əsas götürülməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə. I cild. Bakı: Lider, 2005.
2. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə. II cild. Bakı: Lider, 2005.
3. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə. III cild. Bakı: Lider, 2005.
4. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə. IV cild. Bakı: Lider, 2005.
5. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə. V cild. Bakı: Lider, 2005.
6. Cəfərov N. , Həbibbəyli İ. və b. Ədəbiyyat. XI sinif üçün dərslik, Bakı: Çapaşoğlu, 2010.
7. Məmmədov M. Cavidə sənətkar. //Azərbaycan, 1982 №11, səh. 35-37.
8. Mir Cəlil, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1969.
9. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I cild. Bakı: Bakı Universiteti, 2007.

HÜSEYN CAVID VƏ POZİTİVİZM

Cavidə MƏMMƏDOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
cavi_e@yahoo.com*

XÜLASƏ

Fransız filosofu O.Kontun (1798-1857) irəli sürdüyü pozitivizm fəlsəfi cərəyanı XX əsrin əvvəllərində dünya ədəbiyyatına da böyük təsir göstərdi. Həmin dövrdə Türkiyənin bir çox ədibləri pozitivizmin təsiri altında yazıb yaratmışlar. Azərbaycan ədəbiyyatında isə H.Cavidin yaradıcılığında pozitivizmin bir sıra ideyaları yer almışdır. Lakin H.Cavidin pozitivizm barədə düşüncələri digər yazarların görüşlərindən ciddi şəkildə fərqlənir. Məqalədə həmin mühüm məsələlər izah olunur.

Açar sözlər: Kont, Cavid, pozitivizm

HUSSEYN JAVID AND POSITIVISM

SUMMARY

The French philosopher Auguste Comte (1798-1857) formulated a form of empiricism, which he called Positivism or the Positive Philosophy. The Positive Philosophy influenced on the literature of the world at the beginning of the XX century. At that time Turkish writers and poets created their works under the influence of the Positive Philosophy. H.Javid's creative work contain some positivist ideas. But H.Javid's thoughts about the Positive Philosophy differed from other writers' thoughts. In this article was explained such an important problem of the poet's creative work.

Key words: Comte, Javid, Positivism

Məlumdur ki, XIX əsrin 30-40-cı illərində formalaşan və XX əsrin əvvəllərində böyük inkişaf mərhələsi keçən pozitivizm Qərbdə geniş yayılmış dünyagörüşü, bütün gerçək, müsbət biliklərin müxtəlif elmlərin üzvi şəkildə birləşdirilməsi sayəsində əldə edilə biləcəyi fikrini irəli sürən fəlsəfi cərəyandır. "Pozitivizm – dünyagörüşünü elm formasına çevirməyə, bununla da elmi dünyagörüş səviyyəsinə yüksəltməyə çalışan təfəkkürdür" (1,145). O. Kontun "Tanrısı insanlıq", "peyğəmbəri elm adamları", "möcüzəsi elmi kəşflər", "məqsədi irəliləmək, ucalmaq" olan "Yeni din" adlandırdığı pozitivizmə görə, gerçək biliyin mənbəyi kimi fəlsəfə qəbul edilməzdir. Başqa sözlə desək, pozitivistlər reallığın dərkində fəlsəfənin idraki əhəmiyyətini inkar edirlər və düşünürlər ki, "fəlsəfənin reallığı müstəqil şəkildə araşdırmaq iddiası güdən ayrıca bir elm kimi mövcud olmaq hüququ yoxdur. Pozitivizm prinsipinə yeni pozitiv fəlsəfənin yaradılması iddiası ilə çıxış edir. Pozitivistlər deyirlər ki, bu fəlsəfə empirik elmlərə bənzər şəkildə qurulmalı və onların metodologiyası rolunu oynamalıdır" (2, 449).

Pozitivizmin banisi alman filosofu O.Konta (1798-1857) görə, insan düşüncəsində təbiətin dərkə teoloji, metafiziki, pozitiv olmaq üzrə üç dövrü əhatə edir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu dünyagörüşün təqdimində "Müşru, gerçəklik və tek doğru bilgi yalnızca müsbət ilimlərin verdiyi bilgidir. Pozitivizmə görə, kainatda cərəyan edən olayların səbəbləri, niçin və nedenləri asla bilinmez. Bundan dolayı pozitivizm bütün teoloji izahları və metafiziği reddeder" (3, 210).

Pozitivizm XX yüzilin əvvəllərində ədəbi-bədii təfəkkür sistemində də kifayət qədər təsir göstərmişdir və təbii ki, bir filosof yazar olaraq Hüseyn Cavidin bədii-fəlsəfi düşüncə sferasında da pozitivizm müəyyən dərəcədə, lakin bir qədər özünəməxsus, fərqli baxış tərzində yer qazana bildi. Ədibin yaradıcılığında pozitivist ideyaların mövcudluğunu ədəbiyyatşünas alim A.Turan həmin dövrdə pozitivist düşüncəni təqdir edən "türk ədəbi camiasının ən tanınmış" (4, 29) yazarlarının H.Cavidin dünyagörüşünə təsiri kimi izah edir.

Məlum olduğu kimi, XX yüzilin əvvəllərində Türkiyənin ünlü şair və ədibləri, demək olar ki, bütünlükdə pozitivist dünyagörüşünü izləməkdə, bu fəlsəfi cərəyanın təsiri altında yazıb yaratmaqda idilər. Türkiyədə bu fəlsəfi dünyagörüşünün daha geniş yayılması həm də "İttihad və Tərəqqi Partiyası"nın öndə gələn simalarının pozitivist bir anlayışa sahib (3,225) olmaları səbəbilə

də izah edilir. Türkiyədə pozitivizmin müsbət qarşılanaraq geniş yayılmasını Rza Bağcı belə şərh edir: "Ondokuzuncu yüzilyda bilimin Batı'da baş döndürücü bir hızla gelişmesi, toplumların dini duygularındaki hızlı aşınma, ateist, materyalist düşüncelerin gittikçe yayılması, İslam dünyasının o yıllardaki perişan hali, tahrif edilmiş Hristiyanlığın insanları tatmin etmekten uzak durumu, pozitivizmin ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısından itibaren bütün dünyada ve Türkiye'de kabul görmesine ve hızla yayılmasına sebep olur. Özellikle aydınlar pozitivist olurlar" (3,211). O cümlədən, bu fəlsəfi cərəyan böyük türk şairi və filosofu T.Fikrətin görüşlərində geniş yer almış və onun yaradıcılığından, bədii-fəlsəfi görüşlərindən bəhrələnən gənc ədiblərin də düşüncələrinin istiqamətlənməsində müəyyən rol oynamışdır. A.Turan H.Cavid yaradıcılığında pozitivizmin izlərini izah edərkən bunu daha çox mütəfəkkir şairin yaradıcılığında, dünyagörüşündə ciddi dönüş yaradan böyük türk şairi T.Fikrətin baxışlarının təsiri ilə izah edir: "Cavidin sonacan T.Fikrət cazibəsində qaldığını iddia etmək də mümkün deyil. Hüseyin Cavidin ədəbi coğrafiyası T.Fikrətin hüdudlarını aşır. T.Fikrətin "dini-həyat" adlandırdığı pozitivizm fəlsəfəsindən qaynaqlanan görüşlər Hüseyin Caviddə də müşahidə olunur.

... Cavid İstanbulda təhsil aldığı illərdə türk ədəbi camiasının ən tanınmışları, o cümlədən, Cavid yaradıcılığı üzərində güclü təsir buraxmış T.Fikrət, R.Tofiq, Cənab Şəhabəddin, Xəlid Ziya Uşəqligil... fransız filosofu Oqüst Kontun (1798-1857) insan düşüncəsini teoloji, metafizik və pozitiv olaraq üç mərhələdən ibarət hesab edən pozitivist fəlsəfənin böyük təsiri altındaydılar" (4,29). Daha sonra alim T.Fikrətin və H.Cavidin yaradıcılığından gətirdiyi nümunələri qarşılaşdıraraq bu qənaəti irəli sürür: "Cavidin "Şeyx Sənan", "Peyğəmbər", "Xəyyam" əsərlərində pozitivist düşüncənin məqamlarını müşahidə etmək çətin deyil" (4,29).

Eyni zamanda,

Kişi irfan işığından parlar,
Şübhəsiz bilgidə Allah gücü var (6,92),

yaxud

Hər kəsin bir eşqi, bir ilahı var,
Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir (5,55),

eləcə də

İştə bizi ayırd edən
Yalnız bilgidir, düşünüş... (6,26),

misralarında da pozitivist düşüncə yox deyil. Lakin "Ən gözəl dindir iştə dini-həyat" (5,151), -deyə qeyd edən H.Cavidin görüşlərində pozitivizmin əsas bir ideyası – müxtəlif elmlərin üzvi vəhdətindən əldə olunan biliklərin dərk etmədə mühüm və əhəmiyyətli nəticə verə biləcəyi qənaəti xüsusilə yer almışdır.

H.Cavid millətin yüksəlişi üçün cəmiyyətdə "ümumi bir duyğu, ümumi bir düşüncə"nin (7,237) hasilə gəlməsində fəlsəfənin və ədəbiyyatın rolunu yüksək qiymətləndirir. Bu mənada, H.Cavid elm və mədəniyyət baxımından daha qabaqcıl millətlərin siyasi tarixinə nəzər salarkən ingilis milləti haqqında yazır: "İngilislər məğrurdur, soyuqqanlı və düşüncəlidir. Əlbəttə, bunlar, bu sifətlər mühitə, milli ruha, milli tərbiyəyə rəqib sifətlərdir. Lakin Şekspir kimi dahilərin əməlpərvər, aləmşümül əsərləri, Herbert Spenser kimi böyük filosofların nüfuzlu, mətin, sarsılmaz və kəskin fəlsəfələri, şübhəsiz ki, hər ingilisdə, bütün xalq ruhunda böyük və səmimi bir təsirə malikdir" (7,235). H.Cavidin "nüfuzlu, mətin, sarsılmaz və kəskin fəlsəfəyə malik" filosof adlandırdığı H.Spenser (1820-1903) üç tarixi mərhələdən ibarət olan pozitivizmin birinci mərhələsinin görkəmli filosoflarından biri, həm də pozitivizmin banilərindən hesab olunur. Xatırladaq ki, pozitivizmin bu mərhələsinin nümayəndələri O.Kont, E.Litter, C.S.Mill və digərləridir. Məlumdur ki, "Pozitivizm metodologiyası öz inkişafının birinci dövründə təkcə təbiət elmləri sahəsində deyil, sosial elmlər sahəsində də elmi araşdırmaların inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir" (2,452).

D.Yum, C.S.Millin fəlsəfi baxışlarından qaynaqlanan H.Spenser yaradıcılığı özünəməxsus düşüncələri, sosial-siyasi görüşləri etibarilə pozitivizm cərəyanını ideya baxımından zənginləşdir-

mişdir. H.Spenser fəlsəfəni elmi bilik hesab edir və "H.Spenserin pozitiv fəlsəfəsinin əsas məqsədlərindən biri inam ilə biliyi, elm və dini bəşirədir. Onun fikrincə, fəlsəfə bütöv birləşmiş bilikdir, ali nəzəri sintezdir. Sosiologiyanın vəzifəsi isə strukturları (ailə, dövlət, iqtisadi təşkilatlar və s.), onların funksiyaları və məhsulları (texnika, dil, din, bilik) arasındakı qarşılıqlı əlaqələrini onların bir tam halında götürülüb tədqiq edilməsidir" (8,227).

Məlumdur ki, H.Spenser bütün elmi anlayışların ziddiyyətli olduğundan dərkini mümkün-süzlüyü qənaəti ilə çıxış edərək "dərkolunmazlıq" prinsipini qəbul etmişdir. Ümumiyyətlə, H.Cavid də bir çox hallarda insan və həyat probleminə münasibətdə bu məsələnin mahiyyətcə dərkolunmazlığı barədə fəlsəfi müddəanın tərəfdarı kimi çıxış edir. Bütün məsələlərin mahiyyətinə nüfuz edərək konkret və son dərəcə bitkin nəticə irəli sürməkdə bəzən elmin aciz olması fikri də H.Cavid yaradıcılığından yan ötməmişdir. Şair:

İştə bürhan! "Bu gün də bir qanun
Kəşf olunmuş...fəqət bitərmə zünun?!
Bir həqiqət bu gün müsəlləm ikən,
Onu mütləq yarınkı hikmətlər
Zəhrəndiylə örsələr, zədələr
İki gün sonra eyni hikmətdən
Daha çox şübhələr, tərəddüdlər
Duyar insan, bu, iştə elmi-bəşər!...(5,38),

-deyə bu gün kəşf olunan elmi qanunun sabah başqa bir elmi qənaətlə təkzib olunacağını söyləyərək həyatın əzəli və əbədi qanunları qarşısında "elmi-bəşər" in aciz olduğu fikrini bəyan edir.

H.Cavidin poeziya və dramaturgiyasının ideya əsasını təşkil edən fəlsəfi görüşləri onun yaradıcılığında bir sistem halına gəlmişdir və diqqət etdikdə bu qənaət hasil olur ki, məhz "elmi-bəşərin" həyatın və insan təbiətinin mahiyyətini və bir çox həyat qanunlarını tam izah etmək iqtidarında olmaması fikri mütəfəkkirin bütün axtarış və tədqiqatların insanın yalnız mənən kamilləşməsi, özünüdərk ilə real və müsbət nəticə verə biləcəyi qənaəti ilə bağlılıq təşkil edir.

Göründüyü kimi, əsası O.Kont tərəfindən qoyulmuş pozitivizm yarandığı dövrdən fəlsəfə tarixində xüsusi mövqe qazanaraq müxtəlif filosoflar tərəfindən inkişaf etdirilərək bütün dünyaya yayılır, bədii ədəbiyyatı öz təsiri altına alaraq fərqli ideya istiqaməti doğurmağa nail olur. O cümlədən, pozitivizmin təsirinə qapılan Türkiyə aydınları, eləcə də türk ədəbiyyatı məhz bu səbəbdən "mədəniyyət böhranı" yaşamalı olur. Lakin H.Cavid "dinin yeri başqa heç bir şeylə doldurulmayacağı mənasını anlama bilməmiş, XIX yüzillik pozitivizminin qurbanı olmuş" (3,37) bir sıra Türkiyə yazarlarından fərqli olaraq pozitivist düşüncədən bilginin insanı xilas edə biləcək ideyasını alaraq fərqli bir qənaət irəli sürmüş olur. Allahı və dinləri inkar edən pozitivist düşüncəli ədəbiyyat yaradan adlı-sanlı yazarlardan əks mövqedə dayanan H.Cavidə görə, bilgi və bəşəriyyətə sevgi insanı, dünyanı, həyatın mənasını, insan xoşbəxtliyini, ən nəhayət, Allahı dərk etmədə yardımçı ola bilər. O.Kontun "insanlığ dini" fəlsəfəsindən "insan ancaq bilimlə və bilimin gətirdikləri ilə mutlu olub bilər" (3,211) ideyasını H.Cavid, - "Sağalır elm ilə hər dürlü yara" (5,149),- düşüncəsiylə davam etdirərək dəyərləndirdiyi bilginin əhəmiyyətini onun "çox uzaq bir üfüqdə" (5,90) məskunlaşan həqiqətlərin dərkinə imkan yaratdığına görürdü. Bu səbəbdən də "Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir" deyən, "Afət" faciəsində Ərtoğrulun monoloqunda "Təbiət hər şeyin əsasıdır" (9, 372) fəlsəfəsinə söykənən şair "Mən istəyəm ki..." sonetində yazır:

Əvət, uzaqda səadət var, eşqə hörmət var.
Yaxın zəhərlidir, amma uzaqda cənnət var;
Uzaqda var əbədiyyət ki, başqa nemətdir. (5,90).

H.Cavid yaradıcılığı üzərində böyük təsirin olduğu düşünülməli T.Fikrət, eləcə də pozitivizmi məniməsəyərək yazıb-yaradan digər böyük türk yazarları islam inanclarını qeyb etmiş, hətta bəzən millətdən və dindən tamamilə dönmək halına gəlmiş, bu gün "mədəniyyət böhranı" kimi dəyərləndirilən bir mərhələnin bəisi olmuşlar. Lakin H.Cavid heç bir mərhələdə birmənalı şəkildə

öz düşüncələrini bu və ya digər fəlsəfi cərəyana təslim etməmiş, hansısa ideologiyanın quluna çevrilməmişdi. Böyük romantikin bədii-fəlsəfi düşüncə sferasında, demək olar ki, ədəbiyyatın və fəlsəfənin bütün mühüm, dünya mütəfəkkirlərini məşğul edən ciddi problemləri şairin həyata və insana özünəməxsus baxışlarında ortaq bir hala gəlir, bir qədər yeni, bir qədər də geniş və orijinal məzmun kəsb edir. Pozitivizmin H.Cavid yaradıcılığındakı izləri bunu bir daha sübut edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. İsmayilov F.Q. XX əsr Qərb fəlsəfəsi tarixi, II c., Bakı: Təhsil, 2000.
1. Zeynalov M. Fəlsəfə tarixi. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2001.
3. Bağcı R. Bizim edebiyatımız. İzmir, 1997.
4. Turan A. "Cavidnamə". Bakı: Elm və Təhsil, 2010.
5. Cavid H. Əsərləri: 4 cildə, I c., Bakı: Yazıçı, 1982.
6. Cavid H. Əsərləri: 4 cildə, III c., Bakı: Yazıçı, 1984.
7. Cavid H. Əsərləri: 4 cildə, IV c., Bakı: Yazıçı, 1985.
8. Y.Rüstəmov sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı: Azərbaycan Universiteti. 2007.
9. Cavid H. Əsərləri: 4 cildə, II c., Bakı: Yazıçı, 1982.

M. A. ERSOYUN "FERDA KADIN" UŞAQ ŞEİRİNİN SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cəmil Məmmədov

Qafqaz Universitetinin doktorantı

cmammedov@qu.edu.az

XÜLASƏ

Şeir uşaq ədəbiyyatında ən məhsuldar və zəngin janrlardan biridir. O, musiqi kimi uşağın ruhunu oxşayır və ona mənəvi həzz verir. Türk şeir sənətinin dahi şairi Mehmet Akif Ersoy bəlkə də şeir uşaq dünyasındakı bu gücünü və təsirini nəzərə alaraq özünü görmədiyi nəvəsi Fərdaya hədiyyə olaraq bir şeir yazmışdır. Şair "Ferda Kadın" adlı bu kiçik şeirində demək olar ki, uşaq şeirinin bütün xüsusiyyətlərini nəzərə almışdır. Məqalədə "Ferda Kadın" uşaq şeirinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri tədqiq ediləcəkdir.

Açar sözlər: şeir, uşaq, M.A.Ersoy, "Ferda Kadın", sənətkarlıq xüsusiyyətləri

ABSTRACT

Poem is one of the most productive and rich genres of the child literature. It affects the soul of a child like music does and gives them spiritual pleasure. Most likely due to the power of the poem he believed existed in it, Mehmet Akif Ersoy who is the great poet of Turkish poetry wrote a poem to his grandchild named Farda as a gift that he couldn't even see her face. Poet, that is to say, took all features into consideration in the poem called "Farda Kadın" regarding the child poem. In the poem we are going to discuss the features of a child poem and mastership features of the poem "Farda Kadın".

Key Words: poem, child, M.A.Ersoy, "Farda Kadın", mastership features

Uşaq ədəbiyyatı uşaq reallığını həssas olaraq işləyən, onlara mütləq marağı, vərdişi aşılaman və bədii dəyəri olan ədəbi nümunələrdir. Uşaqlara səslənən bu ədəbi nümunələr onların şəxsiyyətinin düzgün formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan, həmçinin sənət cəhətdən də qiymətli əsərlərdir. Namazova görə "uşaq ədəbiyyatı-ədəbiyyatın tərkib hissəsi olub, məqsəd və vəzifəsinə görə 17 yaşına qədər müxtəlif oxuyucu qruplarının təlim, təhsil və əxlaqi-estetik tərbiyəsinə yönəldilən bədii əsərlərə deyilir"(7, s.4). Uşaq ədəbiyyatı uşaqların düşüncələrinə, duyğularına, xəyallarına, qabiliyyətlərinə və zövqlərinə səslənərək onların ahənkdar inkişafına və böyüməsinə müsbət təsir edir. Çünki, uğurlu sayıla biləcək uşaq əsərləri uşaqların yaş qrupuna görə, onların duyğu və düşüncələrini gözəl olaraq ifadə edə bilir. Ən əsası isə bu yazılı və şifahi əsərlər uşaqları öyrədərkən həmçinin onları ayləndirir.

Ədəbiyyatının ən gözəl janrlarından olan şeir düşüncələrin və hisslərin nizamlı və ölçülü bir dillə, həyəcan verici bir şəkildə ifadə edilməsi sənətidir. Bəlkə də bu xüsusiyyətləri onu uşaq ədəbiyyatında ən məhsuldar və zəngin bir janra çevirir və əhəmiyyətini artırır. Uşaqların

böyüməsində və inkişaf prosesində ehtiyaclardan danışarkən onların mənəvi və psixoloji ehtiyacları çox vaxt unudulur. Lakin ən az digərləri qədər bu təbii ehtiyaclar da uşağın problemsiz və ahəngdar inkişafında mühim yer tutur. Musiqi kimi şeir də uşağın ruhunu oxşayır və ona mənəvi həzz verir. Şeir bu xüsusiyyətinə toxunan F. Oğuzkan fikrini belə ifadə edir: "Şeir eyni zamanda hadisələri, canlı və cansız varlıqları, insanları duyğulu, rəngli və təsirli bir dillə izah edərək, uşaqların bir çox ruhi və psixoloji ehtiyaclarını da təmin edir. Şair ilə uşaq arasında təbiətə və hadisələrə baxış cəhətdən bir oxşarlıq mövcuddur. Şeir dünyası bu səbəblə uşaqlar üçün böyük bir dinclik və xoşbəxtlik mənbəyidir." (8,s.17) Uşaq ruhunda və qəlbində hiss etdiyi bir çox sıxıntıları şeirlər vasitəsi ilə özündən uzaqlaşdırı bilər.

Şeir uşaqlar üçün çox sayılı faydalarından biri də onu uşaqlardakı ritm və harmoniya hisslərini qidalandırmasıdır. Məlumdur ki, uşaqlar təkrarı və ritmi sevir. Uşağın anadan olduqdan sonra ilk eşitdiyi ədəbi əsərlər şifahi xalq ədəbiyyatının əvəzəlməz nümunələrindən olan laylaldır. Layları dinlərkən uşaqlar sanki ovsunlanır. Laylardakı ahəng, harmoniya, ritm, musiqi, sözlərin təkrarı uşağı sakitləşdirərək başqa aləmlərə aparır. Dünyaya gəldikdən qısa bir müddət sonra uşaq özü də hecaları, sonra söz və cümləcikləri dəfələrcə təkrarlamağı xoşlayır. Bəlkə də bu səbəblə yanılmaq, tapmaca, bayatı kimi janrları da sevir. Hər bir janrın öz dövrü keçdikdən sonra uşağa bu ehtiyacları qarşılayacaq yeni janrlar lazım olur. Şeir bu ehtiyacaları qarşılamaqda əvəzəlməz bir janr olaraq göstərilə bilər.

Məlumdur ki, uşaqlar böyükler kimi olmayıb, daha çox oyuna və əyləncəyə üstünlük verir. Uşaq ədəbiyyatının isə ən gözəl xüsusiyyətlərindən biri yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, uşaqları əyləndirərkən eyni zamanda onları maarifləndirməsi və tərbiyə etməsidir. Müasir Türk uşaq ədəbiyyatının inkişafında müstəsna xidmətləri olan M.R.Şirin uşaq ədəbiyyatını tərif edərkən onu uşaqların böyümə və inkişafına, xəyal, duyğu, düşüncə və həssaslıqlarına, zövqlərinə, öyrədilərkən əylənmələrinə kömək etmək məqsədi ilə hazırlanan bir ədəbiyyat kimi təsvir edir"(9, s.9). Uşaqların böyükərdən bir digər fərqi isə real dünyadan çox xəyal dünyasında yaşamağıdır. Nağıl, uşaq şeir və hekayələrində isə bu xüsusiyyət daha çox ön plana çıxır. Bəlkə də bu kimi xüsusiyyətlər ədəbiyyatın belə bir tərkib hissəsini meydana gətirdiyi kimi uşaqların da ona qarşı maraq və sevgisini artırır.

Şeir uşaq dünyasındakı bu təsiri onu Türk uşaq ədəbiyyatında ən çox müraciət edilən janra çevirmişdir. Müasir türk uşaq şeirlərində "uşaqlar üçün", "uşaqlara görə" ya da "uşaq həssaslığıyla" qələmə almaq kimi təmayüllər qarşılaşdığımız üç əhəmiyyətli xüsusiyyətdir (6, s.15). Böyük türk şairi M. A. Ersoyun nəvəsi üçün yazdığı və onun bilinən tək uşaq şeiri olan "Fərdə Kadın" şeiri bu üç xüsusiyyəti özündə cəmləyən və sənətkarlıq baxımından qiymətli bir əsərdir.

Uşaq şeirlərində müraciət olunan mövzular böyükərdən fərqli olaraq daha çox diqqətlə və həssaslıqla seçilməlidir. "Kiçiklər üçün yazılacaq şeirlərə böyük mövzular axtarmaqdan çox, uşaqların həyatları, duyğuları ilə əlaqədar sadə mövzulardan faydalanılmalıdır. Çünki uşağın həyatında əhəmiyyətli olan sadə şeylərdir. Məsələn, uşaq böyükərin heyranlıqla seyr etdikləri ay mənzərəsi (mehtab) qarşısında duyğulanmır, lakin bir körpəni görəndə qəlbi titrəyərək onunla danışır, onunla saatlarla oynamaqdan böyük bir həzz alır. Eyni şəkildə uşaq, şairin ay mənzərəsində hiss etdiklərini əks etdirdiyi bir şeirlə heç maraqlanmaya bilər; lakin bir körpə, bir top şeiri onda həyəcan yaradar" (1, s.196) "Fərdə Kadın" şeirində də mövzu uşağın özüdür. Əlbəttə ki, bu uşağın diqqətini daha çox çəkməkdə və ona maraqlı gəlməkdir. Ən əsası mövzunun konkret olması uşağın şeiri anlamasını asanlaşdırır.

Uşaq şeirləri üçün seçilən mövzuların ən əsas xüsusiyyətlərindən biri onların uşağa həyat sevinci və coşğusu verməsidir. İnsanlarda qorxu, ümitsizlik və pessimizm əmələ gətirən mövzuların xüsusiylə uşaq şeirlərində işlənməsi uşaqların ruh dünyasında və psixologiyasında dərin izlər həttə sağalmaz yaralar meydana gətirə bilər. "Fərdə Kadın" şeirində uşağın adının gözəlliyi, uşağın konkret olaraq görə biləcəyi, hər kəs tərəfindən gözəl qəbul edilən təbiət gözəllikləri ilə müqayisə olunur. Şair misralarında dəfələrcə onun adının gözəlliyini vurğulayaraq onu ruhlandırır:

***Yok yok, adın cidden güzel
Dünyada her şeyden güzel
Aydan güzel, gündən güzel
Ay, gün nedir? Senden güzel (5)***

Ədəbiyyat uşaqlar üçün hər şeydən əvvəl dildir. Çünki dil uşağın özünü və ətrafı tanımasına, gözəl danışmasına, zövqlərinin inkişafına müsbət təsir edir. Uğurlu ədəbi nümunələr, uşağın dünyasını zənginləşdirir, onun gözəllik anlayışını və ədəbi zövqünü inkişaf etdirir. Bu səbəblə uşaq şeirlərində dil və üslub böyükklər üçün yazılan şeirlərdən daha diqqətlə yazılmalıdır. Uşaq şeirləri sadə, açıq və aydın dildə olmalı, uşağın dil səviyyəsini inkişaf etdirməli, söz ehtiyatını artırmalıdır. Eyni zamanda uşaqların başa düşmə və yaş səviyyələrinə uyğun ifadələr istifadə etməlidir. Xüsusi ilə kiçik yaşlı uşaqlar üçün yazılan şeirlərdə misra və bəndlər mümkün qədər qısa, fikirlər açıq və aydın, ifadələr konkretdən mücərrrədə qaydasına uyğun olmalıdır. "Ferda Kadın" şeirində misra və bəndlər qısa, fikirlər açıq, aydın və bitkin formada, ifadələr konkretdən mücərrrədə verilmişdir. Şeirdə uşağın başa düşməyəcəyi hər hansı bir ifadə istifadə edilməmişdir.

Uşaqlar üçün yazılmış şeirlərin dil və üslubu uşaqların xəyal dünyasına canlılıq gətirə biləcək xüsusiyyətləri daşmalıdır. Çünki uşaq dünyasında yaranan həyat coşğusu, sevinc və həyəcan onda maraq və öyrənmə duyğusunu gücləndirə bilər. Bu səbəblə şeirin sözləri zəngin mənalı, təsirli, ahəngli olmalı, uşağın təfəkkürünə, təxəyyülünə və hissərinə səslənə bilməlidir. Əsasən qəlibləşmiş və quru bənzətmələr və ifadələr istifadə edilməməlidir. Məsələn aşağıdakı misralarda bu xüsusiyyətlər özünü aydın formada göstərir:

***Yok yok, adın cidden güzel

***Hatta derim: Benden güzel
Zira "yarın" "dün"den güzel... (5)***

Bir digər əhəmiyyətli məsələ isə uşaq şeirlərin uzun təsvirlərin istifadə edilməməsidir. Çünki uşaqların konsentrasiya müddəti qısa olduğuna görə nəticəni qısa vaxtda görmək istəyir, uzun təsvirlər isə uşaqları bezdirə bilər. Eyni zamanda şeirdəki misraların kimin dilindən verildiyi açıq ifadə edilmədikdə və ya gec aydın olduqda da, uşaqların şeir üzərində diqqət və maraqları azala bilər. Bu da uşağı şeirdən soyudabiləcək səbəblər arasında göstərilə bilər. Buna görə də uşaq şeirlərində şeirin kimin dilindən deyildiyi çox əhəmiyyətlidir. Uşaq ədəbiyyatında şeirlər daha çox uşağın öz dilindən, valideynin, yaxud böyükklərin dilindən, bu və ya digər təbiət hadisələrinin "dili"ndən və s. deyilir. "Ferda Kadın" şeirində misraların babanın dilindən deyildiyi bilindi ki, təsvirlər də qısa verilmişdir. Şeirdə çox gözəl və yerində təsvirlərlə nəvənin gözəlliyi vurğulanır.

***Ferdâ Kadın! Ferdâ Kadın!
Ey yavrumun ilk yavrusu
Pek tatlı şeysin doğrusu
Lakin neden çirkin adın?
Yok yok, adın cidden güzel
Dünyada her şeyden güzel
Aydan güzel, gündən güzel
Ay, gün nedir? Senden güzel
Hatta derim: Benden güzel
Zira "yarın" "dün"den güzel... (5)***

X.Cabbarov uşaq ədəbiyyatının dili ilə bağlı yazır ki, uşaq ədəbiyyatının əsas poetik-üslubi xüsusiyyətləri təfəssilat, konkretlik, əyanilik və illüstrativlikdir. Ona görə ki, uşaq təfəkkürünün ən xarakterik əlaməti konkretlik və müqayisəlilikdir" (2, s.47). Ersoyun yuxarıdakı misralarındakı təfəssilat, konkretlik, əyanilik, illüstrativlik və müqayisə nümunələri şeirin poetik-üslubi xüsusiyyətlərinin dəyəri haqda oxucuda aydın bir fikir meydana gətirir.

Müasir türk uşaq şeirinin dili kifayət qədər obrazlı, səmimi bir dildir. Onsuz da səmimilik obrazlılığın ilk şərtlərindəndir. Lakin buna baxmayaraq, bəzən sadəcə "yazmaq" üçün yazan uşaq şeirlərinin qeyri-səmimi və poetikadan yoxsun əsərləri bu qaydanı pozur. Əslində uğurlu uşaq

şairlərinin yaranması üçün şairlərin vəzifəsi dilin zəngin poetikasından və leksikasından ustalıqla istifadə etmək və dil ilə şeirin poetikasının sintezini əsas götürməkdir. Çünki ədəbiyyatın əsas materialı olan dilin özü onsuz da bədiidir. M.A. Ersoyun nəvəsinə qarşı sevgisi və səmimi duyğuları öz əksini bu şeirin hər misrasında öz əksini tapmışdır:

Ferdâ Kadın! Ferdâ Kadın!

Ey yavrumun ilk yavrusu

Pek tatlı şeysin doğrusu (5)

Türkiyədə tanınmış uşaq ədəbiyyatı tədqiqatçılarından olan Z. Gürələ görə, uşaq ədəbiyyatında bütün əsərlərin dili janrından asılı olmayaraq çox mühümdür. O, bu məsələni belə ifadə edir: "Uşaq ədəbiyyatı sahəsində istifadə ediləcək dil, mütləq və ilk olaraq millətin öz milli dili olmalıdır. Uşağın içində doğulduğu mədəniyyəti yaşayan və yaşadacağı realığı ilə yanaşı dilin ən əhəmiyyətli mədəniyyət daşıyıcısı olduğu həqiqəti bir yerdə düşünüləndiyində, uşaq ədəbiyyatında ana dilin əhəmiyyəti daha yaxşı başa düşüləcəkdir. Dil, bizim səs bayrağımızdır və bizim ana yurdumuz ana dilimizdir." (4, s.3) "Ferdâ Kadın" şeirində M.A.Ersoyun milli dilin xüsusiyyətlərini qorumuş, ən əsası da misralarında Türk dilinin gözəlliyini ustalıqla əks etdirmişdir.

Şeiri nəsr əsərlərindən ayıran ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti onun kəlimələrin istifadəsindən meydana gələn ahəngli olmağıdır ki, bunu da janr, vəzn və qafiyə xüsusiyyətləri təmin edir. Uşaq şeirlərində ritmik vasitələrdən-alliterasiya, assonans, eleca də təkrarın digər poetik baxımdan effektiv formalarından istifadəyə, intonasıyanın ahəngdarlığına və formanın elastikliyinə hər zaman diqqət edilmişdir" (3, s.103). Eyni zamanda misraların təkrarı da şeirlərin ahənginə müsbət təsir edir. Uşaqlar istər evdə, istərsə məktəbdə, istər oxuyarkən, istərsə də əzbərləyərək ahəngli şeirlərə üstünlük verirlər. Çünki bu cür şeirlərin oxunması və əzbərləməsi asan olduğundan uşaqlara daha maraqlı gəlir. "Ferdâ Kadın" şeiri asanlıqla oxunaraq əzbərləndiyi kimi, şair misralarda ritmik xüsusiyyətlərə və ahəngə də diqqət etmişdir.

Nəticə olaraq M. A. Ersoyun "Ferdâ Kadın" şeiri şairin tək uşaq şeiri olmasına baxmayaraq sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından olduqca dəyərlidir. Şair şeirində ustalıqla və səmimi bir dillə uşağın ruhunu və könlünü oxşamaqda və onu əzizləməkdədir. Şeirin sadə, aydın və ahəngli dili onu daha da gözəlləşdirir. Bilindi ki, uşaq şeirinin əsas vəzifələrindən biri uşaqlara estetik-mənəvi zövq verməkdirsə, digəri də mümkün olduğu qədər onlara həyat coşğusu tərənnüm etməkdir. Şeirin hər misrasında uşağı ruhlandıran, onda həyat coşğusu oyadan şairin həmçinin uşağı gələcəyə ümidlə baxmağı öyrədir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Baymur F., Demiray K. Çocuk Edebiyatı Anatolojisi, Milli Eğitim Yay., İstanbul, 1961
2. Cabbarov X.M. Rədi ədəbiyyatın obrazlılığı. Yazıçı, Bakı, 1986
3. Əhmədova A. Müasir Azərbaycan uşaq poeziyası (1980-1990-cı illər), BDU, Bakı, 2006
4. Gürel Z. İkibine Doğru Çocuk Edebiyatımız, Çocuk Edebiyatı İhtisas Kütüphanesi Yayını, Ankara, 2001
5. <http://sabahattin-gencal.blogspot.com/2012/02/mehmed-akifin-ilk-ve-tek-cocuk-siiri.html>
6. Makal Y. Cumhuriyet dönemi türk edebiyatında çocuklar için hazırlanan şiir antolojileri üzerinde bir araştırma (1973-1998), Pamukkale U. Denizli, 2007
7. Namazov Q. Azərbaycan Uşaq ədəbiyyatı, Bakı, Bakı Üniv. nəşriyyatı, 2007
8. Oğuzkan A. F. Çocuklar İçin Şiir Dünyası, Ankara 1995
9. Şirin, M. R. 99 Soruda Çocuk Edebiyatı. Çocuk Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000

KIRGIZLARIN ÜNLÜ DEVLET ADAMI YUSUF ABDRAHMANOV

Prof. Dr. Döölötbek Saparaliyev

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
saparaliyev@mail.ru

Özet

Bu makalede Kırgızların yakın dönem önder şahsiyetlerinden ünlü devlet adamı Yusuf (Yusuf) Abdrahmanov'un (1901-1938) siyasi portresini, yeni bulunan arşiv belgelerine ve ilmi araştırmalara dayanarak ortaya koymaya çalışılmıştır.

Yusuf'un hayatı kısa olmasına rağmen, mensup olduğu milletin geleceği için çalışmış, elinden geldiği kadar gayretini, bilimini esirgememiş ve Kırgız tarihi araştırmalarında da önemli rol oynamıştır. O, Stalin'in, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) zamanında uyguladığı sıkı rejimin kurbanı olmuş, sürgün edilmiş ve "halk düşmanı, milliyetçi" olarak değerlendirilerek, yalan iftiralarla tutuklanıp ölüm cezasına çarptırılmıştır. Daha sonra suçlama geri alınıp, iade-i itibar edilmiş ve iftiralarından arındırılmıştır. Bugün Kırgız halkı bu evladıyla gurur duymaktadır. Günümüz Kırgızistanının bağımsızlığına kavuşması yolunda bu büyük insanın büyük emek harcadığı bilinmektedir.

Anahtar kelimeler: *Aksuu, Kitay (Çin), Türkistan, Stalin, Çontaş, Kara Kırgız Otonom bölgesi, Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Pişpek, Verniy.*

JUSUP ABDRAHMANOV – ONE OF THE WELL-KNOWN AND FAMOUS KYRGYZ STATE PERSON

Abstract

In the article was made a trial to show the new political portrait of Jusup Abdrahmanov (1901-1938) – the well-known Kyrgyz state person, on the base of the found archive documents and previous scientific researches.

Nevertheless the life way of Jusup was very short, he fought bravely for the future of his nation and he used all his force and knowledge.

The Stalin's totalitar regime in the USSR repressed him and he was called "people's enemy", and he was shot, but later it was proved that his actions were right and he was justified. Now days Kyrgyz people are proud of this kind of his sons and value them highly. To get the present independence of Kyrgyz Republic this kind of people contributed a lot and it is incontestable.

Key words: *Aksuu, China, Turkestan, Stalin, Chontash, Kara-Kyrgyz, Pishpek, Kyrgyz Autonomic Area, Kyrgyz Soviet Socialistic Republic*

Giriş

Kırgız devletin 2200 yılı aşkın tarihinde Sovyet döneminin (1917-1991) ayrı bir yeri vardır. Bu dönemde yapılan çalışmalara, Kırgız halkının sönmekte olan devletçilik ateşini tekrar tutuşturma çabalarının ilk adımı da denilebilir. Kırgız tarihindeki bu büyük değişim dönemi, ülkenin başında her konuda bilgili, güçlü, zeki, ileri görüşlü kişilerin bulunmasını gerektiriyordu. Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyetini kuran, bunun için kanlarını ve canlarını esirgemeyen öncü kişileri ile Kırgız halkı her zaman gurur duymuş ve onların zengin tecrübelerinden yararlanarak onlara büyük değer vermiştir. Bu insanlardan biri de gençliğinde vatanına çok büyük hizmetlerde bulunan fakat ömrünün sonlarında rejimin kurbanı olan, Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin ünlü şahsiyeti, tanınmış devlet adamı Yusuf Abdrahmanov'dur.

Biz burada daha önce yayınlanmış ilmi çalışmalardan (C. Cunuşaliyev, İ. Semenov, S. Tabışaliyev, V. Ploskih, Z. Kurmanov, U. Begaliyev, A. Tuzov v.b.) den de yararlanarak, yeni ortaya çıkarılan tarihi belgeler ışığında Kırgızların ünlü devlet adamı Yusuf Abdrahmanov'un hayatı ve faaliyetlerinden bazı temel noktalar üzerinde duracağız.

Çocukluktan Delikanlılığa

Yusuf, 28 Aralık 1901¹ tarihinde Kırgızistan'ın Isık Göl bölgesinde bulunan Küngöy Ak-Su kasabasının Çirkey köyünde nahiye müdürü (belediye başkanı) Abdurahman Balpanov'un ailesinde dünyaya gelmiştir. Dedesi Balpan Utegenov'un 2 Haziran 1900 tarihinde 55 yaşında Isık Göl bölgesinin Aksuu ilçesinin 7 köyünün biyi (yöneticisi) olarak seçildiği arşiv belgeleriyle sabittir². Babası, Yusuf'u o bölgedeki 3 sınıflı Rus okuluna kaydettirmiştir. Yusuf bu okulu yüksek bir derece ile bitirdikten sonra 1914 yılında Karakol şehri yüksek okuluna başlamıştır. Fakat 1916 yılında Kırgızların Çarlık Rus askerlerine karşı isyan etmeleri üzerine Yusuf eğitimini yarıda bırakmak zorunda kalmıştır. Yusuf, Kırgızların bu isyanında birçok yakınını kaybetmiştir. İsyanda başarısız olup bağımsızlığını kazanamayan halk ile birlikte Tuzaşuu dağının doruğundan Çin tarafına kaçarken babası, annesi, ağabeyi ve kardeşlerini (toplam yedi yakınını) kaybetmiş³, kendisi de yaralanarak çok acılar çekmiştir.

¹ Kendi günlüğünde 23 Aralık diye yazmıştır. Bkz: Abdırhmanov Y., 1916, Dnevnik: Pisma k Stalinu (1916. Günlük. Stalin'e Mektuplar), Frunze 1991 s. 136.

² Kazak Cumhuriyetinin Merkez Devlet Arşivi. Fond 44, Opis.1, Delo 1359, List 2.

³ Saparaliyev D., "El Üçün Ottoy Cangan", *Kırgız Tuusu Gazetesi*, 5 Mayıs 1992, s. 4.

Kusein İsəyev'in verdiği bilgiye göre Yusuf Abdrahmanov gerçekten halkının mutluluğu için savaşmış, *arslan yürekli, şahin gözlü* biridir. Ondaki bu kahramanlık özelliklerinin ortaya çıkmasında, ailesinin de büyük bir rolü vardır. Yusuf'un ataları yaşadıkları devrin seçkin, bilgili halk yöneticileri olup halkın geleceği, ülkenin bütünlüğü için hizmet etmişlerdir. Bu halk yöneticilerinin örnek hayatı, Yusuf için manevî bir güç kaynağı olmuştur¹.

1917 yılının şubat ayında Rus Çarı II Nikolay devrilip, yerine Knez Lvov'un başında bulunduğu burjuvazinin temsilcilerinin kurduğu yeni geçici hükümet iktidara geldikten sonra, Çin'deki Kırgız göçmenlerinin memleketlerine dönmeleri için imkân sağlanmıştır. Yusuf ilk dönenlerle birlikte Kırgızistan'da memleketi olan Karakol'a gelmiştir. Rus subaylarından biri, bir defasında Yusuf'u beraberinde Almatı (Verniy) şehrine götürmüştür. Burada o, Vladimir İlyiç Ulyanov Lenin'in başkanlığını yaptığı Sosyal-demokrat İşçi Komünist partisinin yani çoğunluğun partisinin önderlik yaptığı 1917 yılındaki Ekim ihtilaline katılmıştır. Yusuf daha sonra günlüğünde de belirttiği gibi o dönemde bu olayın önemini tam olarak kavrayamamış, Ekim Devrimi'nin yabancı bir ülkede başlamasına bakmadan ihtilali içten, samimi bir şekilde desteklemiştir.

Yusuf'un bu yeni hayata ilk adımları, Verniy'da teşkilatlanmış olan Morozov'un Kızıl Ordu'suna katılmasıyla başlamıştır. Bilgili, zeki, henüz 17 yaşında Kızıl Ordu üyesi olan Yusuf, çok geçmeden Eskadron alay komutanının yardımcısı olarak atanır. Ceti-Suu (Yedi-Su) cephesinde Mamontov-Kihtenko'nun ekibinde *ak orduya* (Çar ordusuna) karşı mücadele eder. 1919 yılında önce Verniy'de, sonra Taşkent'te askeri kurslarda öğrenim görür. Aynı yıl Rusya Komünist Bolşevikler Partisine (*Rossiyskaya Kommunistiçeskaya Partiya Bolşevikov*- RKPb) kabul edilir ve partinin yerel organlarına seçilir. Maalesef hastalığından dolayı askerlikten istifa etmek zorunda kalır.

Genç komünist kısa süre zarfında tamamen Türkistan'ın siyasi hayatına girer. Yusuf Abdrahmanov 1919 yılında, Rusya Komünist Gençler Birliği'nin (Komsomol) Türkistan bürosunun başkanlığına seçilir. Sonra da Gençler Birliği'nin çeşitli toplantılarına katılır. Türkistan bölgesinde Kırgızistan komsomol hareketlerini oluşturmakla uğraşmıştır. 1920 yılında Moskova'da Vladimir İlyiç Lenin'in gençlere söylediği 'Oku, oku ve oku' nasihatı doğrultusunda eğitimine devam etmiş, Rusya komsomolunun programını kabul eden ünlü Rusya Komünist Gençler Birliğinin 3. kongresine Yusuf da katılmış, Vladimir İlyiç Lenin ile görüşmüştür². Belki de bundan etkilenen Yusuf, Lenin'in eserlerine her zaman müracaat etmiştir. Kendisi ve arkadaşlarının yaptıkları işlerde, Lenin'in eserlerinde belirtilen düşünceleri ölçüt aldığı görmek mümkündür.

Akademisyen Askar Kakayev Yusuf'un Lenin ile görüşmesini şöyle anlatmaktadır: Yusuf Abdrahmanov bu kurultayda "kurultayın idare heyetinin olduğu yerde oturuyordu. Lenin konuşmasını bitirip yerine oturacağı sırada başka bir milletin ferdi olan Yusuf'u görür. Ona 'Siz nerelisiniz?' diye sorar. Yusuf Kırgızistanlı olduğu cevabını verir. Lenin, 'Halkınızın içinde hangi milletlerden insanlar var?' diye tekrar sorar. Yusuf 'Ülkemizde Kırgızlar, Özbekler, Kazaklar ve Ruslar yaşamaktadır' der. O zaman Lenin 'Kırgızistan halkının bilim derecesi hangi derecede?' diye sorar. Bunun üzerine Yusuf 'Yüzde 0,2' der. Lenin hayretle 'O da nasıl oluyor?' der ve ardından 'Sizin Sovyet Meclisi hangi dilde çalışmalarını yürütüyor?' diye bir soru daha sorar. Yusuf gerçeği olduğu gibi ifade eder. 'Elbette Rus dilinde' der. O zaman Lenin'in yüz ifadesi değişir ve 'Sizinkiler suç işlemektedirler. Meclis halkın çoğunluğunun yanında yer almak istiyorsa onun değerlerini bilmesi gerekir. Bu yüzden meclisin siyaseti halkın kendi dilinde yürütmesi gerekir. Başka bir ifadeyle Kırgız dilinde siyaset yapması gerekir.' der Lenin³.

¹ İsəyev K., "Yusuf Abdurahmanov XX Kılımdağı Uluttuk Canı Elitanın Arstanı", *Körünüktüü Mamlekettik Cana Koomduk İşmer Yusuf Abdurahmanovdun 100 Cıldığına Arnalgan "El Dep Sokkon Cürök"Attuu Respublikalıq İlimiy-Praktikalık Konferantsiyanın Materiyaldarı*, Bişkek 2002, s. 55.

² Cunuşaliyev C., Semyonov İ. "Ökmöt Başçısı", *Sovettik Kırgızistan Gazetesi*, 12 Ocak 1989.s.3.

³ Kakayev Askar, "Lenin Kırgız Tilinin Önüktürgölö Degen", *Erkin Too Gazetesi*, 21 Haziran 2011, s. 5.

Kırgız Devletinin Temelinin Yeniden Atılması

1920'li yılların başında Y. Abdrahmanov, Komünist Partisinin teşkilatlanma işleriyle uğraşarak Türkistan Komünist Partisinin, Almata, Kopal, Taldıkorgon, Pişpek (Bişkek) ve Karakol bölge başkanlıklarında görev alır. Yusuf Abdrahmanov, Karakol şehri komünist parti komitesinde çalıştığı sırada toprak, su reformu (Rus kolonizatörlerinin ele geçirdikleri Kırgız topraklarını yerli halka tekrar verme çarelerini arama) ve yeni ekonomik politikalar geliştirme çabalarına iştirak etmiştir. Yedi-Su bölgesinin diğer şehirlerinden farklı bir şekilde Karakol'da toprak-su reformu problemsiz olarak gerçekleştirilmiştir. Burada araştırmalar sonucu yiyecek-içecek vergisindeki düzensizlik anlaşılmış ve bu vergi her aileye bölünmüştür. Öteden beri çiftçilik ile uğraşan göçmen Ruslar ve Ukraynalıların ziraatla henüz uğraşmaya başlamış olan Kırgızlar'a zorluk çıkardıkları görülmüştü. Bu durumu düzeltmek için yiyecek-içecek vergisinin ürün üzerinden alınması sağlanmıştır¹.

Yusuf Abdrahmanov, 1924 yılı Mart ayında Türkistan Komünist Partisinin Merkezî Komitesi'nin sorumlu sekreterliğine tayin edilmiş ve böylece yönetim kurulunun da bir üyesi olmuştur. O tarihlerde Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (Turkistanskaya Avtonomnaya Sovyetskaya Sotsialişeskiya Respublika - TASSR) millî devletlere ayrılmasıyla ilgili olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin yüksek organları tarafından verilen kararlar doğrultusunda Kırgız halkına ait ulusal bir devletin kurulması imkânı ortaya çıktı.

28 Nisan 1924 tarihinde RKPb nin Orta Asya Bürosunun ve Türkistan Komünist Partisi'nin Merkezî Yürütme Komisyonunun toplantısında, Orta Asya'nın ulusal bölgelere göre bölünmesinin dönemin şartlarına ve ortaya konan hedeflere uygun olduğu kararı alınmıştır. Bu kararın icra edilmesi için bir komisyon kurulmuş ve Kara Kırgızistan'dan Yusuf Abdrahmanov bu komisyona dahil edilmiştir. 15 Temmuz 1924 tarihinde RKPb'nin Orta Asya Bürosunun kararı ile geçici parti büroları kurulmuştur. Kara Kırgız geçici bürosunun üyeliğine Yusuf Abdrahmanov, Turdaalı Tokbaev, Rahmankul Hudaykulov, Lipatov, Dalımırza Zulfibaev, İmanaalı Aydarbekov, yardımcı üyeliğine M. Saribatırov ve İşanaalı Arabaev seçilmiştir. 3 Ağustos 1924'de RKPb nin Orta Asya Bürosunun kararı ile Orta Asya'yı ulusal bölgelere göre bölünmesi doğrultusunda komisyon oluşturulmuş ve Kara Kırgızistan'dan Yusuf Abdrahmanov, D. Zulfibaev ve İ. Aydarbekov bu komisyona dahil olmuştur².

Orta Asya halklarının ulusal devletlerinin yeniden kurulması doğrultusunda mühim çalışmaların yapıldığı dönemde Kara Kırgız Otonom bölgesinin başkentinin belirlenmesiyle ilgili muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları Koçkor veya Calalabad'ın başkent olmasını teklif etmiş, Yusuf ise Kara Kalpaklar ile birlikte Aral denizinden Ala Too dağlarına kadarki bölgeyi içine alan Kara Kırgız ve Kara Kalpak Otonom Bölgesinin kurularak başkentinin de Taşkent olmasıyla ilgili orijinal bir fikir ileri sürmüştür³.

O dönemde kurulmakta olan Özbek devletinin başkenti Semerkand olmuş, Kazakların başkent olarak Orenburg'u istemelerine bakılırsa Yusuf'un bu düşüncesi de bir bakıma uygun idi.

Çünkü tarihi kaynaklarda görüldüğü gibi Taşkent'te ve onun çevresinde Kırgızlar yaşamış, Kırgızlardan çıkan devlet adamları Taşkent'te yöneticilik yapmışlardır. Mesela, XVII. yüzyılın birinci yarısında yaşayan Kazak Hanı Eşim'in (Kırgız şecereleleri onun Kırgızların Sarı boyundan olduğunu göstermektedir)⁴ dostu Kırgızların Bağış boyundan çıkan Köküm Bey, Taşkent'te yönetici iken ölmüştür. Büyük bir tören ile bu şehirde gömülmüş üzerine türbe yapılmıştır. Onu yerli halk

¹ Cunuşaliyev C., "Uluu İnsan", *Körünüktüü Mamlekettik Cana Koomduk İşmer Yusuf Abdrahmaovdun 100 Cıldığına Arналган"El Dep Sokkon Cürök"Attuu Respublikalık İlimiy-Praktikalık Konferantsiyanın Materiialdarı*, Bişkek 2002, s.7.

² Kırgızistan Cumhuriyeti Merkezi Siyasî Belgeler Arşivi (Kırgız Respublikasının Borborduk Sayasiy Dokumentter Arhivi). Bundan sonra KRBSDA, F. 391, Op. 3, D. 74, L. 219-220.

³ KRBSDA, F. 391. Op. 3. D. 74. L. 221.

⁴ Bkz.: Kenensariyev A., " Sırdıbay Oğlu Berdike", *Talas Turmuşu Gazetesi*, 10 Mayıs 1996, s. 3.

koruyup 'Köküm'ün Gök Türbesi' diye ad vermiştir¹. XX. yüzyılın başında da bu türbe aynen muhafaza edilmiştir. Bundan sonra, XIX. yüzyılın birinci yarısında Kırgızların Kara Bağış boyundan olan Alimbek, Hokand Hanı Muhammed Ali'nin (1822-1841) güvenine dayalı olarak Taşkent'i yönettiğini tarihi kaynaklar tasdik eder².

Daha sonra bu sürecin neticelendirilmesi ile ilgili son faaliyetler için özel olarak Rusya Sosyalist Federal Cumhuriyetler Birliği'nin (Rusça kısaltması RSFSR) Kara Kırgız Otonom bölgesinin Devrim Komisyonu (Revkom) 1924 yılında oluşturulmuş ve İşanaalı Aydarbekov bu komisyona üye olarak atanmıştır. Mihail Davidoviç Kamenski (Eydis), Rahmankul Kudaykulov, Yusuf Abdrahmanov ve İşanaalı Arabaev ve başkalarının üyeliği onaylanmıştır. 18 Ekim 1924'te Kara Kırgız Bölgesinin Komünist Partisi'nin Kurucu Bürosu da kurulmuş ve Odessa'da gelen M. Kemenskiy başkanı olmuştur³. Aynı yılın Kasım ayında ise o, büronun birinci sekreterliğine, Yusuf Abdrahmanov ise ikinci sekreterliğine atanmıştır⁴.

Kırgız devletinin yeniden oluşturulması için yapılan çalışmalarda komite üyelerinin farklı görüşlerde oldukları görülüyor. İki grup arasında devamlı mücadeleler ortaya çıkmıştır. Bu durum, belki de iktidarı ele geçirme isteğinden kaynaklanmış olabilir. Bunlardan bir grup Kara Kırgız otonom bölgesinin Kırgız (Kazak) Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adı altında birleşmesini isterken (R. Kudaykulov, D. Babahanov), diğerleri ise (Y. Abdrahmanov, İ. Aydarbekov, İ. Arabayev) Rusya Sosyalist Federatif Cumhuriyetler Birliğinin himayesi altında olmasını savunmuşlardır⁵. İlim adamları bu kavgayı kabilecilik, tutuculuk, gerici görüşlülük olarak yorumlamışlardır. Y. Abdrahmanov ise bu durumu iki gruba bölünme (gruplar savaşı) olarak değerlendirir. Bizim düşüncemize göre bu, Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin oluşması ve gelişmesi hakkındaki düşüncelerinin ifadesi olsa gerektir. Sonuçta her iki tarafın görüşlerinin ayrılığı hayli karışıklığa sebep olur. Fakat buna rağmen o devirde ülkemizin Milli Sovyet devleti olarak kurulması, ulusal devletçiliğin oluşması sürecine katkıda bulunmuş, günümüzde bu durumun farkına varılmıştır.

Bu direnişten dolayı mı yoksa Kara Kırgız Bölgesel Komitesinin Birinci Sekreterliğine tayin edilen M. Kamenskiy'nin siyasetinden mi kaynaklandı bilinmez, genel sekreter yardımcılığı görevini yapmakta olan Yusuf, Mart 1925'te Kara Kırgız Bölgesel Parti konferansında bölgesel komiteye de seçilmemiştir. Böyle bir durum bilgili, tecrübeli, itibarlı biri olan İ. Aydarbekov'un da başına gelmiştir. Bütün bunları göz önünde bulundurarak diyebiliriz ki M. Kamenskiy (merkezden gönderilmiş kişi olarak) yanında bulunan yerli, yetenekli, zeki, iş bilen insanları idare etmeye gücünün yetmeyeceğini anlayarak bunlardan kurtulmanın yollarını aramıştır.

Bundan sonra Yusuf, Taşkent'e RKPb Merkezi Komitesinin Orta Asya Bürosunun Organizasyon Bölümünün başkan yardımcısı olarak atandı. Bu hizmeti sırasında İran'a Rusya Başkonsolosluğu vasıtasıyla Türkistan-İran elçilik işlerini yürütmek üzere 30 Mayıs - 1 Ağustos 1925 tarihlerinde Bajgir yolu ile Meşhed'e gittiği ve Gaudri gümrüğünden de Taşkent'e geri döndüğü pasaportundaki kayıtlardan anlaşılmaktadır⁶. Yusuf'un kızı Lenina'nın verdiği bilgiler doğrultusunda Y. Abdrahmanov Rusçadan başka Almanca ve Farsçayı da iyi bilmekte idi⁷. Bu bilgiler doğrultusunda Yusuf'un bir elçi ve diplomat olarak da ülkemize hizmet ettiği de söylenebilir. Konu bu yönü ile gelecekte araştırılmayı gerektirmektedir.

Bundan sonra Yusuf, Moskova'da Bütün Rusya Komünist Bolşevikler Partisi'nin merkez komitesinde memur olarak görev yapmıştır. Yusuf Abdrahmanov, Komünist partinin merkezi

¹ Valihanov Ç., " Zapiski o Kirgizax", *Sobr. Soç. v Pyati Tomah*, T. 2., Alma-Ata 1985, s. 66-77.

² Saparaliyev D., *Etno-Politiçeskaya İstoriya Oşa i Yivo Okrestnostey s XVII Veka do Seredini XIX. v. Bişkek* 1999, s.86.

³ Kurmanov Z., "Mihail Davidoviç Kamenskiy (Eydis) ", *Kırgızstan Propagandisti Cana Agitatoru*, Nu: 23, 1988, s. 19.

⁴ Cunuşaliyev D., Semyenov İ. "Verniy Sın Naroda", *Abdrahmanov Y. 1916. Dnevnik. Pis'ma k Stalinu*, Frunze 1991, s. 18.

⁵ Cunuşaliyev D., Semyenov İ., " Verniy Sın Naroda", *Abdrahmanov Y., a.g.e.*, s.15.

⁶ Bkz.: Abdrahmanov'un yurt dışına çıktığı pasaportun kopyası çalışmamızın sonunda verilmiştir. Pasaporttaki Farsça kısımları okuyup çeviren Dr. Refet Balata'ya teşekkürlerimi sunuyorum.

⁷ Bakayeva A., "Cusuptun Kızı-Lenina, Tarihtan Bir Ooz Söz", *Adilet Press*, 12 Ağustos 2011, s. 8.

komitesinde çalışan ilk Kırgız gençlerinden biri olmuştur. Fakat milleti ve vatanı için canını vermeye hazır olan Yusuf, Kırgız Cumhuriyetinin yeni idarecilerinin yaptıkları yanlışlıkları da görmezlikten gelmemiştir. Yusuf, İ. Stalin'e 5 Mayıs 1925'te yazdığı mektupta bu yanlışlıkları ve kadrolara seçilen kişiler ile ilgili durumu bildirmiştir. *"Benim size başvurmamın sebebi, tekrar Kara Kırgız Otonom bölgesinde görev almak isteği değildir. Gerçek isteğim Kara Kırgız bölgesinin yetenekli, merkezden ve yerel kadrolardan gelen kişiler tarafından yönetilmesi ve Rusya Komünist Partisi Kara Kırgız teşkilatında gerçek Bolşevik idari yapısının yerleştirilmesi ve oradaki birliğin geliştirilmesidir"*¹ demiştir.

Yazdığı bu satırlarında samimi olduğu ve Yusuf'un iktidarı istemediği, onun daha sonraki hayatından, özellikle tuttuğu günlük defterinin sayfalarındaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Yusuf'un durumunu anlayabilen akranları onun teşkilatçı bir devlet adamı olduğunu belirtmişlerdir. Kırgız memurlarının birliğini amaçlayan Yusuf Abdrahmanov, Taşkent'teki (Kırgız devletçiliğinin gelişmesi için taktik olarak zıt gruptaki) Rahmankul Kudaykulov'a 5 Mayıs 1925 tarihinde yazmış olduğu mektupta onları birliğe davet etmiştir². Bu davet daha sonra iyi sonuçlar vermiştir. Büyük devlet adamı olan Yusuf, 1927 yılında 26 yaşında Kırgız Cumhuriyetinin Halk Komiserler Birliğinin Başkanlığına tayin edilmiştir. Onun vatanı Kırgızistan için kendini feda etmeye hazır olduğunu göstermesi bazı Orta Asya'daki ve Moskova'daki Komünist parti yöneticilerinin hoşuna gitmemiştir. Onun parti birliklerinde görev alması için çok uğraşmışlardır. Fakat buna Yusuf karşı çıkmış, halk komiserliğinde daha çok iş yapmanın mümkün olduğunu bu mücadelede kaşısındakileri böyle daha rahat alt edebileceğini düşünmüştür³. Bu görevde Yusuf yalnız 6 yıl gibi kısa bir süre bulunmuş ise de Kırgız Otonom Cumhuriyetinin ekonomisinin, kültürünün gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Onun ayrıca kadroları seçme ve hazırlamada çok titiz davrandığı belirtilmiştir. Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki Yusuf, kardeşi Toko'nun eğitimi tamamlayıp göreve başladığına (26 yaşında 1937'de Kırgız Sovyet Cumhuriyetinin Devlet Planlama Teşkilatı Başkanlığına tayin edilmiştir) çok sevinmiştir. Maalesef o da bir yıl geçmeden 27 yaşında yersiz iftiralarla suçlanıp ağabeyi ile birlikte 5 Aralık 1938 tarihinde ölüm cezasına çarptırılmıştır⁴.

Hassasiyeti ve Vatan Sevgisi

Burada, Kırgız Cumhuriyeti Merkezi Siyasi Belgeler Arşivi'nde bulunan Yusuf'un kardeşi Toko'ya 26 Eylül 1927 tarihinde yazdığı ilginç bir mektubu okuyuculara sunmak istedik. Çünkü bu mektubu okuyan insan, mektubun yazarı için vatanının ve milletin geleceğinin ne kadar büyük anlam ifade ettiğini daha açık bir şekilde görür diye düşünüyoruz.

"Kıymetli Toko!

Senin yazdığın mektubu yeni aldım. Senin bu şekilde yazacağını önceden biliyordum. Ama benim darıldığımı zannetme. Hayır, tam tersine benim gibi yaşayan, sevincimi, kaygılarımı paylaşan senin varlığına gurur duyuyorum. Bu zamana kadar senin tavsiyelerine uymamamla ilgili eleştirini kabul ediyorum. (Konu Yusuf'un Gülbahram adlı Kazak eşinden geçici olarak ayrı yaşadığıyla ilgilidir. Sonra o eşile birlikte mutlu bir hayat sürdürmüş ve 7 Mayıs 1927 tarihinde Aida, 24 Ekim 1928'de Raisa ve 27 Nisan 1936'da Lenina adlı kızları olmuştur)⁵. Ama ben bu adımı bilerek atmıştım. Çünkü senin karşı çıkmadan korkmuştum ve senin bu olup bitenleri sonradan öğrenmeni istemiştım. Sen biliyorsundur veya bilmen gerekirdi, eğer bu konuyu önceden bilip tepki gösterseydin o zaman sana karşı gelemezdim. Bu benim Kırgızistan için bir hizmetçi olarak yok olmamla aynı anlama gelecekti. Benim özel hayatımın işime engel olmamasını istediğimi önceki mektubumda da belirttiğimi iyi biliyorsun.

¹ Abdrahmanov Y., a.g.e., s. 109.

² KRBSDA F.10. Op.1. D. 805. L.11.

³ Abdrahmanov Y., a.g.e., s. 109.

⁴ Tursunov E, "Cİs Kıyılğan Talçıbık", (Gençken Kesilen Fidan), *Sovyetтик Kırgızistan Gazetesi*, 3 Ocak 1990, s.3.

⁵ Yusuf'un çocuklarının adları ve doğum tarihleriyle ilgili bilgileri onun kızı Lenina Cusupovna'dan aldık.

Ben bir kimseyi sevmiş miydim? Evet sevmiştim, sevmiştim. Eğer bu söz ile bir insan için kendimi feda etmeye hazır olduğumu anlamışsan, o zaman benim için kendini feda edecek insan o değil, sen olurdun.

Benim değerli kardeşim, çocukları düşündüğünde canın sıkılıyor mu diye sormuşsun ve eğer ben üzülürsem buna senin de üzüleceğini ve dayanamayacağını belirtmişsin. Anvar'ı (Enver, 21 Aralık 1920) ve Alyoşa'yı (Alibek'i 17 Aralık 1922) kendi yanıma alırım. Onları terbiye etme konusunda ona güvenemiyorum. Şu anda kendimi mutlu hissediyorum. Çünkü tamamıyla Kırgız'ın kültür ve ekonomik seviyesini yükseltebileceğim bir işe başladım. Benim canım kardeşim, senin varlığın, ileride halkına hizmet için senin yetişmen, beni sevindirir ve gururlandırır.

Beni mantıksız düşüncelerin ile ürkütme. Ben ailesiz yaşayabilirim ve mutluyum, ama sensiz yaşayamam... Senin bunu aklından çıkarmaman gerekir. İleride kendi hayatımı nasıl kuracağım? Bunu gelecek gösterir, şimdi sana bir şey söyleyeceğim: Kırgızlara değer vermeyen, Kırgız'ın hayatını bilmeyen, benim çocuklarımı sevmeyen kadınla hiçbir zaman evlenmeyeceğim.

Tek beni değil, kendimin mensup olduğu halkımı, seni, benim çocuklarımı seven, emekçilerle, sosyal teşkilatla ilgisi olan, benim işime engel olmayan birini bulmaya çalışırım. Burada mektubumu bitiriyorum. Eğer anlamadığın bir şey olursa geldiğimde anlatırım. Dönüşte yolda mutlaka Taşkent'e uğrarım. Yanaklarından öpüyorum. Kardeşlik selamımla. Ebediyen senin Yusuf'un. 26.09.1927 Moskova şehri"¹

Bu mektup, o dönemde Yusuf'un "aşırı milliyetçi" olarak suçlanmasında bir delil olarak kullanılmıştır. Öyle olsa da mektuplarında ve kendi günlüklerinde görüldüğü gibi Yusuf'un çok programlı, çok faal ve aynı zamanda kararlı bir insan olduğunu tespit edebiliriz. Belki de bu düşüncelerinden dolayı tarihçi Zaynidin Kurmanov'un "Yusuf aşırı sosyalist olmasına rağmen, sosyalist ideallere tamamen inanmayarak gittikçe tereddüde düşmüştür. O insaniyeti ve zekası ile milyonlarca insandan önce yeni (Kominist-Sovyet) yönetimin tutunduğu bir idare geleneğinin olmadığını söylemiştir. İnsanlara karşı demagogik suçların demokrasiye uygun olmayarak iki yüzlülük, yağcılık ve yalancılığa karşı olan gerçekçi insanların iç dünyasına zarar vermiştir"² şeklindeki ifadelerinden bu hususta daha geniş bir bakış açısı elde edebiliriz.

Bu fikir, Yusuf'un günlüğündeki yazılar ile de tespit edilebilir. O günlüğünde: "6 Kasım 1932'de, bugün şehir belediyesinin ve Kırgız hükümetinin toplantısında "Kırgızistan 15. yılında" adlı bir bildiri sundum. Yağmacılık çok... Ama ekmezsiz kolhozcular, Dneproges (Dinyeper Hidroelektrik Santrali), Magnitogorski'nin işçileri, fakir Kazaklar v.s. bu gibi değişmeler... SSCB'de bu yılki planlar çiftçilere göre yapılmadı. Kara demir işletmesi, kömür ocaklarının çalıştırılması, arabalar, hafif sanayi ve bütün sanayi kuruluşları planlarını gerçekleştiremediler. Kriz mi vardı? Öyle gözüküyordu. Köylülerin, çiftçilerin ve işçilerin belli bir kısmının maddi durumunu zayıflatarak, son teknolojiyle donatılmış büyük endüstriyi kurduk. Bu endüstri önümüzdeki 2-3 yıl içinde onların maddi durumunu iyileştirmeye temel olabilecek midir acaba?"³

Günlüğünün başka bir yerinde "Moskova'daki bürokratik müesseselerin, yüksek makamlardaki çalışanların kapılarını çalarak koşuşturdum. Evleri inşa edebilmek için dilenci gibi gidip olmadık miktarlarda paralar istedim. Vermediler. Rusya'nın merkezindeki şehirlerin inşa edilmesine bile para yetmiyor dediler. İşte mensup olduğum Komünist partisinin ülkemizdeki azınlık milletler arasındaki eşitsizliği kaldırmak için yaptıklarından bir örnek"⁴.

Yusuf, Kırgız Sosyalist Cumhuriyetinin kurucularından biri olarak yüksek makamlarda sadece 6 yıl çalıştı. Bu hayli kısa bir süre olmasına rağmen onun çalışmalarının tarihi manası bir asra bedeldir. Yapılması çok zor olan işleri tüm içtenliği ile yaptığından ve aynı zamanda da benzer meselelerin üzerinde çalıştığından, Yusuf'u Türkiye Cumhuriyetinin

¹ KRBSDA. F. 10. Op.1. D. 804. L. 35.

² Kurmanov Z., "Cusup Abdrahmanov, Ştrih k Portretu", *Kut Bilim Gazetesi*, 17 Mart 1993, s. 3.

³ Abdırhmanov Y., a.g.e., s.188.

⁴ Bkz: Tuzova İ., Tuzov A., "Neizvestnaya Poema o Revolutsiyi i o Lubvi", *Veçerniy Bişkek Gazetesi*, 6 Ocak 1998, s. 4.

kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı, büyük reformcu Mustafa Kemal Atatürk'e benzeten bazı bilim adamlarının düşüncelerinde gerçek payı vardır diyebiliriz¹.

Yusuf ve Kırgız Tarihi

Yusuf'un Kırgız halkının tarihine büyük bir ilgi duyduğunu belirtmek gerekir. O, Kırgızistan'da Çarlık ordusunun 1916 yılındaki baskınlarına karşı milli ayaklanma hareketine büyük önem vermiş, boş vakti olmamasına rağmen Kırgız tarihinin araştırılmasına katkıda bulunmuştur. İlk defa "Kommunističeskaya Mısl" (Komünist Düşüncesi) dergisinin redaktörü, İ. Meniyskiy'in makalesinde sözü edilen 1916 yılındaki isyan hakkında tartışmalara katılmış, makale yazmıştır². Sonra 1931 yılında bu isyanın 15. yıl dönümü üzerine kendisinin "Ekim Nişanı (Belgesi)" adlı küçük bir makalesi yayınlanmıştır³. Yazar 1916 yılındaki isyanı Kırgız tarihindeki mühim bir tarihi olay olarak belirtmiş, bu süreçteki birkaç ilginç vakayı örnek olarak vermiştir.

1928 yılında "Kırgızistan'da Ekim İhtilâlinin 11. yıldönümü üzerine" adlı makaleyi yazıp, burada Kırgızistan'da yaşanan siyasi gelişmeler ve tarım işleriyle, özellikle göçebe Kırgız halkının toplu olarak yerleşik hayata geçmesiyle ilgili değerlendirmeler yapmıştır. 1932 Yılında "Kırgızistan'da 1917 Yılı Şubat İhtilâli" adlı makaleyi kaleme almış olup bu ihtilâlin Kırgızlara büyük bir değişiklik getirmedikini belirtmiştir⁴.

Yusuf'un bu uğraşlarının sonucu olarak Kırgız halkının tarihi, özel bir siparişle Rusya'nın en ünlü doğu bilimcisi olan V. V. Bartold tarafından 1927 yılında "Kırgız Tarihi" adıyla⁵ yazıldığı bizce bilinmektedir. Ayrıca Yusuf'un günlüğü ve İosif Stalin'e ve arkadaşlarına yazdığı mektupları, Kırgız halkının tarihini araştırmada şüphesiz önemli tarihi kaynaklardır.

Yusuf Abdrahmanov'un İç Dünyası ve Çingiz Aytmatov'un Kaderine Tesiri

Yusuf'un hayatında genel olarak sevgi, bağlılık, dostluk ve sorumluluk gibi duyguların da ön plana çıktığını görürüz. Abdrahmanov'un çalışmasını araştıran Prof. Sırtbay Musayev'in haklı olarak belirttiği gibi: "Yalnız hususi sevgisi, tutkusu olan, sevebilmeyi bilen insan halkını, halkının menfaatlerini düşünür. Müşterek iş için canını verir"⁶. 1927 yılının başlangıcından itibaren Yusuf'un hayatında önemli değişiklikler olup o yeniden yüksek dereceli ve sorumluluğu olan bir devlet görevine atanmasına ilişkin pek çok zorluklarla karşılaştığı görülür. Çevresindekilerden destek görmez olur. Bu arada eşi Gülbahram ile de arasında anlaşmazlıklar başlar. Neticede de ondan ayrılmak zorunda kalır. Böyle zor bir süreçte Mart-Eylül 1928'de Leningrad şehriden Kırgızistan'ın başkentine "siyasi sürgüne" gönderilmiş olan ve hareketleri, atik, hassas, siyasi arenada tecrübeli ve onunla aynı fikirleri paylaşan Mariya Yakovlevna Natanson ile karşılaşır. Yusuf her işe nasıl başlıyor ise ona karşı duyduğu sevgiye de öylece kapılır. Kendi günlüğünde bununla ilgili olarak şunları yazmıştır: "8 Eylül 1928. Benim özel hayatımın bir trajedisi, hayat arkadaşı seçmede yanlışlık yapmışım. Bana yalnız "kadın" lazım değildi. Bana işime destek veren ve yüce savaşta metin, fedakâr, akıllı bir yoldaş lazım idi. Ben böyle birisini arıyordum ve ancak şimdi buldum. Fakat bu biraz acılı bir süreçten sonra gerçekleşti..."⁷.

O, 17 Ağustos 1931 yılında Karadeniz kıyısındaki Gagrı şehrine bir aylığına dinlenmeye gitmiştir. Burada "sevgi aklı iptal eden bir duygudur." diye düşünmüş ve "bu günler benim için bir derstir, kalbimi kontrol altına almalıyım ve onun yalnızca görev ve iş için atışını istemeliyim ve böyle de olacak"⁸ demiştir.

¹ Bkz: Nogoybayeva Ç., Tuzov A., "Soverşenno Sekretno, Dnevnik Abdrahmanova Yusupa", *Respublika Gazetesi*, 1 Mayıs 1992, s. 3.

² Abdrahmanov Y., "O Vosstanii 1916 g. Po Povodu Statyi T. Meniskogo", *Kommunističeskaya Mıslı*. 1926. № 1-2.

³ Abdrahmanov Y., "Predvestnik Oktyabrya (K 15 Letiyu Vosstaniya v Kirgizii v 1916 godu)", *Sovetskaya Kirgiziya Gazetesi*, 16 Sentyabrya 1931.

⁴ Abdrahmanov Y., İzbraniye Trudi, Sostaviteli C. Cunuşaliyev i Dr. Bişkek 2001, s. 270-277.

⁵ Bartold V., "Kırgızdar, Tanhiy Oçerk ", *Kırgızdar*, C. 2, Bişkek 1993, s.126-184.

⁶ Musayev S. Yusuf Abdrahmanov - Tagdırın Mamlekettüülökkö Baylagan Zalkar ("Kündölük" Betterin Baraktap), *Mamalektüülük Uluttuk Uluu Ideya*. Bişkek 2003. s. 59.

⁷ Abdrahmanov Y., a.g.e., s. 101.

⁸ A.g.e. s.182

Yusuf, Leningrad şehrinde yaşayan ünlü sovyet yazarı Vladimir Mayakovski'nin (1893-1930) eşi Lilya Brik (1891-1978) ile 1929-1930 yıllarında hayli yakınlaşmıştır. Bu arkadaşlıkları kısa bir süre önce araştırmacı karı koca İrina ile Aleksandr Tuzovlar¹ ve akademisyen Askar Kakeyev'in² araştırmaları neticesinde gün yüzüne çıkmıştır.

Bu durumdan Lilya Brik'in öz kız kardeşi Elza Triole'nin (1896-1970, Triole – birinci kocasının soyadı) sonra Fransız yazarı Lui Aragonla (1897-1982) evlendiğini hatırlarsak ünlü genç Kırgız yazarı Çingiz Aytmatov'un "Noviy Mir" dergisinde Rusça basılmış eserini "sevgi hakkındaki en iyi hikaye" olarak değerlendirerek eşi ile birlikte Fransızca'ya çevirip dünyaya tanıtmışlardır. Bunun, İrina ile Aleksandr Tuzovlar'ın doğru olarak belirttikleri gibi yazarlık becerisi kocası Lui Aragon'dan geri kalmayan Elza Triole'nin kendi ablası Lilya'nın yakın arkadaşı Yusuf ve onun dostu Törökul Aytmatov'a gösterdiği büyük saygıdan dolayı olduğunu belirtirsek yanılmayız.

Böyle bir durum elbette ünlü kalem ve fikir ustası Çingiz ağabeyimizin yeteneği konusunda şüphe doğurmayacaktır. İşte "Zafere, şöhrete ulaşmak için hal ve şartlar birleşerek uygun hale gelirler" şeklindeki sözü hatırlarsak bu usta yazarımızın kader yolundaki dönüm notkalarından birini böylece tespit etmiş olabiliriz.

Bununla birlikte Yusuf Abdrahmanov'un kendisi, arkadaşları ve aile bireyleri için kader yollarının hayli sarp ve zorlu olduğunu da tarih açık bir şekilde göstermiştir.

Yusuf Abdrahmanov ve İ. Stalin

1925 yılının Ağustos ayından 1926 yılının Nisan ayına kadar Y. Abdrahmanov Rusya Komünist Bolşevikler Partisi merkez komitesinin teşkilatlandırma bölümünde (Moskova'da) öğretmen olarak çalıştığı sırada yerli komünistlerin genel teşkilatının sekreterliğine seçilmiştir. Yusuf, parti teşkilatında o devirde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde yönetici olarak çalışan İ. V. Stalin, M. N. Kalilin, V. M. Molotov, K. E. Vorosilov v.b. gibi üst hizmetlerde bulunmuştur. Stalin toplantılara devamlı geç kalması ile bilinir. Bir gün yine böyle toplantıya geç kaldığını İosif Vissarionoviç'e Yusuf Abdrahmanov sert bir şekilde hatırlatmıştır. Stalin'in gecikmesinin sebebi hakkında bilgi verip Yusuf'un sırtını okşayarak "Keşke partide senin gibi dağ kartalları çok olsa" dediğini 1950-1960'lı yıllarda bunlara tanıklık yapmış yaşlılardan öğrenmekteyiz demektedir Prof. K. İsayev³. Yusuf Abdrahmanov'un bu cesur hareketleri sonraki siyasi faaliyetlerinde de görülmektedir.

Yusuf Abdrahmanov, Kırgızistan'da çiftçilik, hayvancılık ve sanayinin geliştirilmesi ile, ülkenin aynı anda üçlü yüksek teşkilatlanma tarafından yönetilmesi sebebiyle meydana gelen zorlukların ortadan kaldırması ve bunun içinde Kırgız Özerk Cumhuriyetini, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine dönüştürme meselesini çözmek gerektiği konularında Stalin'e iki defa mektup göndermiştir. Mektuplarında Stalin'den kendisini kabul etmesini istemiş, fakat bunlar neticesiz kalmıştır. Onun izlediği yolun ve savunduğu fikirlerin doğruluğu çok geçmeden ortaya çıkmıştır.

Abdrahmanov, pratik ziraat çalışmaları ile ustalıkla uğraşmakta birçok meselelerde merkezden gelen yanlış uygulamalardan ziraat sektörünü korumaya çalışmıştır. Örneğin: Kırgız Özerk Cumhuriyetinin Halk Komiserliği başkanı olduğunda memleketimizde tarım kredilerinin paylaştırılmasında Rusya Köy Bankasının hayvancılık ile uğraşan Kırgızistan'ın özelliklerine bakmadan hazırladıkları göstergelerin temelinde paylaştırılan paranın % 44'ünü, halkın % 11'ini oluşturan Rus-Ukraynalı çiftçilere verip, halkın %70'ini oluşturan Kırgızlara ise ancak %5'inin kaldığını Stalin'e cesurca yazdığı mektubunda belirtmiş ve bu durumun düzeltilmesini sağlamıştır⁴. 1932 yılında Sovyetler Birliğinin pek çok bölgesinde kuraklık olmuştur. SSCB'de uygulanan kollektivizasyon politikaları bütün halkların milyonlarca kayıp vermesine sebep

¹ Tuzova İ., Tuzov A., "Predskazaniye ", *Veçerniy Bişkek*, 28 Nisan 1998, s. 4.

² Kakeyev A., "Yusuf i moskovskiye intelektualı", *Slovo Kırgızstana Gazetesi*, 14 Kasım 2003, s. 9-10.

³ İsayev K., "Yusuf Abdurahmanov XX Kılımdağı Uluttuk Canı Elitanın Arstanı", *Körünüktüü Mamlekettik Cana Koomduk İşmer...* s. 50.

⁴ Cunuşaliyev C., "Uluu İnsan", s.7.

olacaktır. Bu kuraklığın neticesinde halkın açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalacağını önceden sezen Kırgızistan üst düzey yöneticileri, tahıl ürünlerinin yüksek kota planlarını eksik hazırlamışlardır. Ayrıca kolhozun ziraat fonunda kendilerine hiçbir şey bırakmadan, elde olan ürünün tümünü merkeze gönderme planına da uymamışlardır. Bu durum, Bütün Rusya Komünist Partisinin (BKP) Merkez Komitesi ve Orta Asya Bürosu tarafından "yerelliğin göstergesi, bölgecilik işareti" olarak değerlendirilmiştir.

O yıl Kazakistan'da gerçekten de kıtlık ve açlık olmuş, neticesinde bir çok insanın kıtlık sebebi ile öldüğü saptanmıştır. Bu süreçte Kırgızistan'ın ülke yöneticilerinden Aleksey Şahray, Bayalı İsakeyev ve Yusuf Abdrahmanov aralarında bu konuyu münazara etmişler "Cumhuriyetimizi, Kazakistan'ın durumuna düşürmektense görevlerimizi bırakarak, istifa ederiz"¹ şeklinde bir karara varmışlardır. Bu, parti tarafından keyfi bir hareket olarak nitelenmiş ve sonucunda Şahray ile Yusuf ilk önce kınama cezası almışlardır. Bundan sonra Eylül 1933'te Komünist Parti Merkez Komitesi toplantısında Kırgızistan'daki parti teşkilatı bu meseleyi incelemiş A. Şahray'ı ve Y. Abdrahmanov'u görevlerinden uzaklaştırmıştır. Aynı yılın 14 Ekiminde Yusuf, "Troistkiy yanlılarını savunmuştur" şeklindeki iftiralarla suçlanarak parti üyeliğinden çıkarılmıştır. Tabii ki mesele iddia edilenden çok farklıdır.

Abdrahmanov, tekrar partiye üye olmak için bir kaç defa Stalin ve Komünist Partinin Merkez Komitesine ve çeşitli bölge başkanlıklarına bu durumun tekrar incelemesi için dilekçeyle başvuruda bulunmuş idiyse de kararda herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. 4 Nisan 1937 tarihinde Orenburg şehrinde çalıştığı yerden İç İşleri Halk Komiserliği tarafından alınarak hapsedilmiş ve Sovyet karşıtı, Turan Partisinin üyesi olduğu gibi iddialarla ve ayrıca, devlete karşı terör faaliyetlerine katılmakla suçlanmıştır. Bunların haricinde onu, Turar Riskulov, Fayzula Hodcayev, Sancar Asfendiyarov ve Sultanbek Hodcanov, "Pantürkist merkezin yöneticileriyle ilişkisi var" şeklinde bir takım asılsız ithamlarla suçlamışlardır².

Pantürkizm'in Etkisi

Son iki iddia "Ateş olmayan yerden duman çıkmaz" atasözündeki gibi çok dikkatli bir araştırmayı gerektirmektedir. Bunu zamana bırakıyoruz. Şimdilik ilim adamları "Sosyal Turan Partisi" faal bir yapıya sahipti ve Sovyet düzenine alternatif olarak kurulmuştu demektedirler³. Türk halklarının köken, tarih ve kültürel olarak bir olmaları hakikatini göz önüne aldığımızda Pantürkizm, Türk halklarının yüksek medeniyet seviyesine ulaşmaları yolundaki bir safhadır. Abdrahmanov'un XX. yüzyılın başında, Türkistan halkları arasında yayılmış olan bu toplumsal hareketle ilişkisi hiç olmamıştır demek, Yusuf Abdrahmanov'un ruhuna saygısızlık anlamına gelir⁴. Yusuf, Orta Asya'da halkın bağımsızlık hareketlerini destekleyen o dönemin siyasetçi ve yazarları; Mustafa Çokay Oğlu (1890 - 1941), Ahmet Zeki Velidi Togan (1890 - 1970 yy), Abdurrauf Fitrat (1886-1938), Munavvar Karı Abduraşidhanoğlu (1878-1931) ve diğerleri ile Taşkent'teki siyasi ortamlarda karşılaşmıştır. Bununla birlikte o, Türkiye'den Orta Asya'ya gelmiş olan Genç Türklerin "Birlik ve Kalkınma" partisinin liderlerinden biri olan Ahmet Enver Paşa (1881 - 1922) ve onun öğrencisi Salim Paşa'nın Türkistan bölgesindeki faaliyetlerinden⁵ haberdardır. Büyük oğluna Enver adını vermesi de tesadüf değildir⁶. Bu konunun daha dikkatli bir şekilde araştırılması gerekmektedir.

¹ Dcunuşaliyev D., "Yusup Abdrahmanov", *U İstokov Kırgızskoy Nasionalnoy Gosudarstvennosti*. Bişkek 1996. s. 231.

² Cunuşaliyev C., Semyenov İ., "Ökmöt Başçısı", *Sovettik Kırgızstan Gazetesi*, 12 Aralık 1989, s.3.

³ Bkz: Aman Gaziev., "Delo o Sosyal-Turanskoy Partii", *Respublika Gazetesi*, 9 Yanvar 1993, s. 3; Ploskih V., Kurmanov Z., Begaliev U., *Kırgızstandın Uluttuk Lideri Abdikerim Sadıkov*, Bişkek 1999.

⁴ Saparaliyev D., "Erte Canıp, Erte Öčkön Cıldız", *Zaman-Kırgızstan Gazetesi*, 14-28 Dek. 2001, s. 10

⁵ Bunun hakkında bakınız: Abdullaev R. i Dr., *Turkestan v Naçale 20 Veka: k İstorii İstokov Natsionalnoy Nezavisimosti*, Taşkent 2000, s. 522-547.

⁶ Kurmanov. Z., "El Uulu Esten Çıkpasın", *Kırgız Madaniyatı Gazetesi*, 4-iyul 2000, s. 4

İhanet

Yusuf'un hapse atıldığı günden itibaren on dokuz ay boyunca İç İşleri Halk Komiserliği'nin (Narodniy Komiseriat Vnutrenniy Del - NKVD) yaptığı işkencelerle çok sıkıntılar çektiğini, Kırgızistan egemenliğe kavuştuktan sonra bu konuda araştırmalar yapan C. Cunuşaliyev, İ. Semyenov, Z. Kurmanov, V. Ploskih, A. Cumanaliyev vd. tarihçilerin çalışmalarından öğrenmeye başladık. Yusuf'a dayanılamayacak ağır işkenceler yapılmış, ardından NKVD'nin düzenlediği iftira dolu bir belge zorla imzalatılmıştır. Yusuf Abdrahmanov, 17 Eylül 1937 tarihinde Kırgızistan'a getirilmiştir. Burada o, gerçeklerin ortaya çıkarılmasını talep etmiş, bunun için mücadele etmiştir. SSCB savcısı A. Ya. Vışinskiy ile İç İşleri Komiseri N. İ. Ejov'a başvurarak, davanın adaletlice neticelendirilmesine çalışmıştır.

Yusuf'un ömrünün son anlarında da büyük bir kahramanlık gösterdiğini bilhassa belirtmek gerekir. Bu durumu, tarihçi Zayniddin Kurmanov'un bilgileri açık bir şekilde ortaya koyar. Onun verdiği bilgilere göre, NKVD hapishanesinde sorgulanırken, savcının iftiralarına karşı dayanamamış "Hakikat hâlâ mevcut mu? Yoksa onu da mı öldürdünüz? Sovyet yönetimini yerleştirmeye çalışırken senin gibi aptalları göremediğime pişmanım. Keşke bu çalışmaları yapmaz olsaydım¹." dedikten sonra oturduğu tabureyi kapıp savcının başına vurur. Bunun üzerine içeri giren görevli asker, ateş ederek Yusuf Abdrahmanov'u öldürür².

5 Kasım 1938'de bu olay sonrasında SSCB Yüksek Mahkemesi'nin oturumunda Yusuf Abdrahmanov giyaben ölüm cezasına çarptırılmış ve aynı gün cezası infaz edilmiştir şeklinde belgelenmiştir. SSCB Yüksek Mahkemesi'nin belgelerinde Yusuf, "Kendimi suçlu olarak hissetmiyorum ve daha önceki ifadelerimi geri alıyorum. Ben hiç bir zaman Sovyetlere muhalif teşkilatlara üye olmadım ve devrime karşı gelmedim. Casus da değilim"³ şeklinde ifade verdiği yer alır.

Beklenmedik olay, Kırgızistan NKVD'sinin ortaya koyduğu bilgiler doğrultusunda hazırlanmış ve bu fişlemeler doğrultusunda dört günün içerisinde (5-8 Kasım 1938) 137 masum insan ortadan kaldırılmıştır. Onların cesetleri Bişkek şehrinin 15 km uzağında Çon Taş köyündeki eski bir kerpiç fırınının olduğu yere gömülmüştür⁴.

SSCB'nin Yüksek Mahkemesinin askeri biriminin 17 Nisan 1958'de yaptığı inceleme sonucu Y. Abdrahmanov'a o devirde yapılan suçlamaların asılsız olduğu beyan edilmiştir. Komünist partisinin üyesi olarak onun üzerine yüklenen suçlar, Ocak 1989'da geri alınmıştır.

Son Söz

"Gerçek eğilebilir ama kırılmaz"

Yusuf'un cesedi ölümünden tam 53 yıl geçtikten sonra 1991 yılında bulunmuş ve törenle defnedilmiştir. Burası şimdi Kırgız halkının iftiharla ziyaret ettiği mukaddes bir yer olarak kabul edilmektedir.

Burada "Ata-Beyit" adlı anıt mezarlık 17 Temmuz 2000'de törenle açılmıştır. Bu anıt dört bölümden oluşmaktadır. Siyasi iftiralara kurban gidenlerin defnedildiği yere ve mermer mezar taşları üzerine *Ak iyilet birok sunbayt (Gerçek eğilebilir ama kırılmaz)* atasözü yazılmıştır. Müze binasının arkasına Kırgız halkının gurur duyduğu milli kahramanlarımızın heykelleri yapılmıştır (Heykeltıraşlar S. Aciyev, V. Şestopal, K. Alıkulov).

Neticede Kırgızların en ünlü şahsiyetlerinden biri olan Yusuf Abdurahmanov, tarihte layık olduğu yerini aldı diyebiliriz. Onun heykeli 1994 yılında Bişkek'te yapılan anıt alanındaki siyasi önderlerin heykellerinin bulunduğu yerde ilk sıraya konulmuştur. Ortaöğretim okulları ve üniversiteler için yazılmış Kırgız tarihi ile ilgili kitaplarda, onunla ilgili bölümler yer almaktadır. Doğumunun 90. ve 100. yıldönümü tüm yurttan kutlanmıştır.

¹ Tabışaliev S., Ploskih V., "Proşu Moyu Podpis Ne Şçitat Dokozatelstvom Vinovnosti (Po Stranisam Tomov Sledstvennogo Dela Y.Abdırahmanova)", *Respublika Gazetesi*, 10 nisan 1992, s. 3.

² Bkz. Kurmanov Z., "Yusup Abdrahmanov Vozvraşçenie Iz Nebıtiya", *Komsomolets Kirgızii Gazetesi*, 12 Nisan 1989, s. 20; Kurmanov Z., "El Uulu Esten Çıkpasın", s. 5.

³ Tabışaliev S., Ploskih V., "Proşu Moyu Podpis Ne Şçitat Dokozatelstvom Vinovnosti", s. 3.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Helimskaya R., Taynı Çon-Taşa (Çon Taş'ın Gizledikleri), Bişkek 1994.

Yusuf Abdrahmanov, 1917

Yusuf Abdrahmanov Türkistan Cephesinde, 1918

Türk Cumhuriyetinin İşçiler ve Çiftçiler Hükümeti
 1. Nadirbay Aytakov, Türkistan Özerk Sovyet Cumhuriyetinin İcra Komisyonun Başkanı, 2. R. İslamov, Türkistan Özerk Sovyet Cumhuriyetinin Başbakanı
 3. Yusuf Abdrahmanov, Türkistan Özerk Sovyet Cumhuriyetinin İcra Komisyonun Yöneticilerinin Sorumlu Sekreteri
 Taşkent 1924 (Resim Kırgız Cumhuriyetinin Merkezi Film ve Fotoğraf Belgeleri Merkezi Arşivinden alınmıştır).

Otonom Sosyalist Kirgız Cumhuriyetinin Halk Komiserleri Meclisi
1927

Bütün Rusya İcra Komitesinin 3. Oturumunda
Kirgız Otonom Cumhuriyetinin İcra Komitesinin Üyeleri
İlk sırada soldan ikincisi C. Saadaev, A. Orozbekov, M. Kalinin, S. Budenniy vd. ile
İkinci sırada soldan sağa beşincisi Yusuf Abdrahmanov ve altıncısı Törökul Aytmatov
Moskova, 10 Kasım 1926

İBLİS OBRAZI BƏŞƏRİYYƏTİN HƏQİQƏT VƏ UTOPIK AXTARIŞLARI KONTEKSİNDƏ (Hüseyn Cavid və Əmin Reyhani yaradıcılıqlarının müqayisəli təhlili əsasında)

Əfsanə İbad qızı MƏMMƏDOVA

fil.ü.fə.l.e.d., böyük elmi işçi

AMEA-nın Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

afsana.mamedova@mail.ru

XÜLASƏ

Sözündən məqalə XX əsr romantizminin iki görkəmli nümayəndəsi Əmin Reyhaninin "Şeytanın məktubu" və Hüseyn Cavidin "İblis" əsərlərini müqayisəli təhlil əsasında tədqiqatə cəlb edir. Sözündən əsərlər Birinci Cahan müharibəsi illərində mövcud ictimai-siyasi hadisələri izləmək, o dövr cəmiyyətində insanları düşündürən problemlərin aktuallığına diqqəti cəlb etmək, müasir Şərqin ayrılmaz atributuna çevrilən inqilabi çıxışların və sarsıntılı tarixi köklərinə nəzər salmağa imkan verir. Simvolizmə müraciət edən müəlliflər senzuranın kəskin olduğu bir dövrdə mövcud həqiqətlər barədə daha açıq danışmağa, xəyali obrazlar və surətlər vasitəsilə hadisələrin real mahiyyətini üzə çıxarmağa nail olmuşlar. Konkret insan faciələri zəminində bəşəri problemləri qaldıran hər iki əsərdə əksliklərin mübarizəsi həm fərdi, həm də bəşəri məzmun kəsb edir: Xeyir-Şər mübarizəsi Ağıl-Ruh, Cəmiyyət-İnsan, Şərq-Qərb konfliktləri zəminində nəzərdən keçirilir. Məqsədim hər iki müəllifin humanist və bəşəri ideallarına müasir dövrün hadisələri fəvqündə işıq salmaq, Şərq-Qərb dixotomiyasını və cəmiyyətdə mövcud problemləri tarixi hadisələrin və yazıçıların fəlsəfi fikir dünyasının fəvqündə nəzərdən keçirməkdir.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, Əmin Reyhani, İblis, Şərq-Qərb dialoqu, Xeyir-Şər mübarizəsi, dini xürafat

ABSTRACT

In the reviewed article, I am intending to explore the "Devil's Letter" of Ameen Rihani and Husein Javid's "Satan" – both well-known representatives of the XX century romanticism, on the basis of comparative analyze. The above-mentioned works let us follow the social-political events during the First World War. Furthermore, it gives the opportunity to draw attention to the actuality of the problems at that time, look back at the historical roots of the rebel movements of the XX century, which became the inseparable attribute of the modern East. Along the plot, the authors raise problems of humanity and argue about the moral decay of man's behavior as a violation of unity between God – Human and Nature. Using a symbolism Rihani and Javid managed to talk about the truth even though the censorship was harsh. My goal is to highlight humanistic ideals of both authors, to point out the East-West dichotomy and problems of society in the context of this dialogue.

Key words: Husein Javid, Ameen Rihani, Satan, East-West dialogue, struggle of Good and Evil, religious prejudice

1. Ədəbiyyatda Şərq-Qərb dialoqu. Realist düşüncəli romantiklər

XX əsr mühacirət ədəbiyyatı iki fərqli dünyaya bağlı olması ilə daha çox diqqəti cəlb edir. Şərq və Qərbin unikal sintezini özündə birləşdirən bu ədəbiyyat hər iki dünyanın ab-havasını onlara xas özünəməxsusluqla canlandırır. Əslində ilk baxışda tamamilə fərqli və sanki bir-birinə yad görünən bu iki dünyanın ittifaqını təsəvvür etmək heç də asan deyil. Şərq ənənəçiliyin, Qərb isə müasirliyin təəcəssümüdür. Əgər Şərq fikrinin başlıca qayəsini insanın kamilləşməsi təşkil edirsə, Qərbdə cəmiyyətin tərəqqisi ümdədir. Şərq-Qərb dialoqunun ən ideal təəcəssümünü məhcər ədəbiyyatı nümunələrində görmək mümkündür. Şərq yazıçılarının Qərbə mühacirəti ilk vaxtlar sosial-ictimai səbəblərdən olsa da, sonradan maddi-mənəvi zərurətə çevrildi. Əsərlərdə qəhrəmanların sərhədləri aşması, bir dünyadan digərinə səyahəti simvolik səciyyə daşdığı kimi, realıqda da bu, əyani olaraq, məhcər ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaşadığı mühitin fəvqünə qalxaraq öz "mən"ini tapmaq cəhdi, Şərq ruhunu Qərb təfəkküründə birləşdirməklə vahid ideala qovuşmaq, həqiqəti axtarmaq təşəbbüslərində üzə çıxırdı.

Şərq-Qərb sintezi XX əsr məhcər ədəbiyyatının öndərlərindən olan Livan mütəfəkkiri Əmin Reyhani (1879-1940) yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçir. 1876-cı ildə Fureykədə dünyaya gələn Reyhani 12 yaşından ailəsinin ABŞ-a köçməsi ilə Qərb həyatı ilə bağlı olmuşdur. Nyu-Yorkda hüquq fakültəsinə daxil olan ədib səhhəti ilə əlaqədar təhsilini yarımçıq qoymuş və Livana qayıtmışdır (1, s. 1). İki ildən sonra Nyu-Yorka geri döən Əmin Reyhani həm ərəb, həm də ingilis dillərində elmi, publisist məqalələri ilə yerli qəzetlərdə (əl-Huda, əl-İslah) çap olunmağa başlamışdır. Sürrealist fransız ədəbiyyatının təsirindən uzaqlaşaraq, realist ədəbiyyata meyl edən

ədib daha çox Vaşinqton İrvinq və Tomas Karleyl kimi yazıçıların yaradıcılığından ilhamlanmışdır (2, s. 1) Məhcər ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçılarından S.Buşruinin sözlərinə görə, adı çəkilən yazıçıların Şərq fəlsəfəsinə və mədəniyyətinə dair yazıları (məs.: Karleylin "Qəhrəmanlar içərisində peyğəmbər", İrvinqin "Alhambra" və s.) Reyhanini öz xalqının tarixi və mədəni keçmişi ilə daha yaxından maraqlanmağa sövq etmişdir. O, ilk dəfə olaraq, Əbu Əla əl-Məarinin şeir külliyyatından bəzi parçaları ingilis dilinə tərcümə edərək, 1903-cü ildə nəşr etdirmişdir (1, s. 1). Ədibin ingilis dilində Şərq fəlsəfi ruhu və ingilis idrakı ilə yoğrulmuş ilk yazıları (*Ədəbiyyat və incəsənət, Süd yolu və səhra, Panarəbizm hərəkatı, Vadilərin himni, Ərəbistanın İbn Səudu, Onun xalqı və onun torpağı, Yaşıl bayraq, Hərəmxana divarları arxasında, Yəmənə səyahət* və s.) ərəb ədəbiyyatının mütərəqqi intibah yoluna qədəm qoyması və Ərəb-Amerikan ədəbi məktəbinin formalaşması istiqamətində əvəzsiz töhfə idi (2, s. 1). Qərb romantizmindən təsirlənən və ərəb maarifçiliyi ideyasını yaradıcılığı boyu bir şüar kimi daşıyan Reyhanini, haqlı olaraq, yeni ərəb ədəbiyyatının pioneri adlandırmaq olar. 1910-cu ildə elmi, bədii və publisist yazılarının toplandığı "ər-Reyhaniyyat" toplusunu dərc etdirməklə ədib ictimaiyyətə özünü tək yazıçı kimi deyil, mütəfəkkir və ictimai xadim kimi tanıtdırdı. 1911-ci ildə dərc etdirdiyi "Xalidin kitabı" adlı əsər müəllifin ingilis dilində qələmə aldığı ilk ciddi bədii əsər idi (bax: 3). Avtobioqrafik səciyyə daşıyan əsərin qəhrəmanı Şərqdən Qərbə səyahət edərək, bir sıra həyati əhəmiyyətli məsələlərə cavab axtaran Şərq ruhlu Qərb təfəkkürlü mütəfəkkirdir. Şərqin gözəl adət-ənənələrini, Qərbin maddi-mənəvi azadlıq ideyalarını vəsf edən qəhrəman yüksək düşüncə və saf ruhla qidalanan intellektual və ruhani intibahı təqdir edərkən vahid Şərq və Qərb birliyini vəsf edir. Reyhani ilk dəfə olaraq, "Şərq və Qərb heç vaxt birləşməyəcək" ideyasını müdafiə edən bəzi mühafizəkar dairələrin iddialarının əksinə olaraq, Şərq-Qərb dixotomiyasının vahid birliyi prinsipindən çıxış etmişdir. Onun çağırışları bir şüar kimi səslənirdi: Şərq və Qərb birləşməli və dünyada sülhün bərqərar olması uğrunda birgə səy göstərməlidir.

Geniş ictimai fəaliyyəti sayəsində əsərlərində qaldırdığı yerli və beynəlxalq məsələləri işıqlandıran müəllif cəmiyyətin sosial-ictimai yaralarını ədəbiyyata gətirməklə müasir ərəb ədəbiyyatının çərçivələrini aşdı. Ədib artıq gənc yaşlarında ərəb cəmiyyətinin tənəzzülünün başlıca səbəbinin fanatizm və xürafat olduğunu, bütün yazı və çıxışlarında cəmiyyətdə əsaslı islahatların aparılmasının və bu yolda təhsil və maariflənmənin zərurliyini dəfərlərlə qeyd etmişdir. Reyhaninin reallığın ictimai-sosial problemləri ətrafında esse və çıxışları onun ilk növbədə vətəndaşlıq mövqeyinə dəlalət edirdi. Bu yazılar zamanəsini qabaqlayan realist motivlərlə zəngin əsərlər idi. O, sözün əsl mənasında ictimai yazar idi. Ədibə görə, bir insanın bəşəriyyətə və humanizmə məhəbbəti yalnız onun öz vətəninə məhəbbəti sayəsində mümkündür (17, s. 2). Tədqiqatçı alim İ.Z.Levin Reyhaninin vətəndaşlıq mövqeyini, haqlı olaraq, milli birlik prizmasından səciyyələndirmişdir: "...Ədib Livanı ərəb torpaqlarının bir hissəsi kimi, Livan xalqını isə ərəb millətinin bir parçası kimi düşünürdü" (18, s. 63). Əmin Reyhanidə ərəb millətçiliyi və ərəb birliyi imperiализmin irtica və müstəmləkə siyasətinə qarşı yönəlmişdi. "Sosial, intellektual və siyasi anlayışların mürəkkəb üçlü sintezindən ibarət" (2, s. 2) bu ideologiyanın başlıca qayəsini azadlıq ideyalarını təlqin edən, müstəbid hakimiyyətin olmadığı mütərəqqi, demokratik, hüquq bərabərliyinə söykənən ədalətli bir cəmiyyətin qurulması təşkil edirdi.

Qərbdə yaşayıb-yaratmasına baxmyaraq ədib bütün varlığı ilə Şərqə bağlı idi: onun yaradıcı ruhu sanki Şərq ab-havasından qidasını alırdı. Rus alimi İ.Kraçkovski obrazlı şəkildə yazırdı: "*İnsana elə gəlirdi ki, Reyhani smokinq geyinib. Lakin tamaşaçı onu yaxından gördükdə, heyrat içərisində bu smokinqin qırmızı Dəməşq qumaşından tikildiyinin fərqi varırdı*" (4, s. 679). Müəllifin özü qəhrəmanının dili ilə özünü bu şəkildə tərif etmişdir: "*Mən iki dünyanın vətəndaşıyam...Mən eyni dərəcədə həm maddi, həm də ruhi-mənəvi olana sitayiş edirəm*" (3, s. 237).

Daim vətən həsrəti ilə alışıb-yanan Reyhani birinci dünya müharibəsindən dərhal sonra öz vətəninə köçmüşdür. O, ətrafına həmkarlarını yığaraq ölkəsinin düşdüyü ağır iqtisadi –siyasi vəziyyətə, Osmanlı ağalığı və Şərqi nüfuz dairələrinə bölməyə çalışan imperialist dövlətlərə qarşı həm qələmi, həm də əməli ilə ictimai mübarizəyə qalxmışdı. Reyhani ərəbləri birləşərək cəmiyyətin tərəqqi etməsində və islahatların aparılmasında şanlı ərəb ruhunu inkişaf etdirməyə,

maddi-mənəvi irsini itirmədən mütərəqqi Qərb cəmiyyətinə xas intellektual azadlıq və iqtisadi tərəqqidəki nailiyyətləri tətbiq etməklə müasir bəşər cəmiyyətinin inkişafında başlıca mövqelərdən birini tutmağa çağırırdı. Onun əsərləri vətəninə və xalqına bağlı olan vətənpərvərin öz fikirlərini qorxmadan və çəkinmədən izhar etdiyi geniş təbliğat meydanı idi. "Xalidin kitabı" əsərindən gətirilən bir sitat qabaqcıl yazıçı kimi Əmin Reyhaninin mövqeyini ideal şəkildə xarakterizə edir: *"Bizim ölkə təzə dil açmağa başlayıb. Mən burada onun danışan səsi seçilmişəm. Mən hiss edirəm ki, əgər cavab verməsəm, o, əbədi susqunluğa məhkum olacaqdır..."* (3, s. 128).

Tədqiqata cəlb etdiyimiz digər müəllif XX əsr Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndəsi, istedadlı şair və dramaturq Hüseyn Caviddir (1882-1944). Ədib 1882-ci ildə Naxçıvanda ruhani ailəsində doğulmuşdur. Əvvəlcə mollaxanada oxumuş, XX əsrin əvvəllərində Təbrizə getmiş, orada Şərq fəlsəfəsi, tarix və ədəbiyyatı öyrənmişdir. Romantik ruhlu gənc Cavid inqilab illərində (1905-1909) Türkiyəyə səfər etmiş, oranın ədəbi mühiti ilə yaxından tanış olmuşdur (5, s. 350). 1910-cu ildə Bakıya gəldikdən sonra ömrünün sonundək burada qalan ədib müəllimliklə məşğul olmuş, mətbuatda şeirləri ilə çıxış etmişdir. 1929-1935-ci illər yazıcının ən məhsuldar yaradıcılıq dövrü idi. Bir-birinin ardınca dramaturgiya tariximizə damğasını vuran "Azər", "Peyğəmbər" (1922), "Topal Teymur" (1925), "Knyaz" (1929), "Səyavuş" (1933), "Xəyyam" (1935), "İbisin intiqamı" (1936) əsərlərini yaratmış, teatrda yaxından təmasda olmuşdur (5, s. 351).

Hüseyn Cavid mürəkkəb və eyni zamanda ziddiyyətli həyat və yaradıcılıq yolu keçmişdir. Daim həqiqət, ədalət, səadət axtarışı yolunda çırpınan romantik ruhlu şair qəhrəmanlarının taleyini yaşamış, dalgın, iztirablı, mürəkkəb bir həyat yolu keçmişdir. Hüseyn Cavid lirik-romantik şair idi. O, dünyaya, insanlara gözəllik meyari ilə baxırdı. *"Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir"* – deyən aşiqanə şair bəşəriyyətə hər bəşər meydanına çevrilməsindən üzüldür, ana təbiət gözəlliklərinin qəddar və cani bəşər övladının əli ilə məhv edildiyini ürək ağrısı ilə hər kəlməsində, hər sözündə dilə gətirirdi. "Qüruba qarşı" adlı şeirində şair I Dünya müharibəsinin fəlakət və dağıntılarını zamanın dərin ictimai yaraları zəminində nəzərdən keçirir, zalım və güclülər dünyasını damğalayır (5, s. 352):

*Cahan bir qətlgah olmuş, aman yox zülmü vəhşətdən,
Bu insan məzhəbindən kimsə çıxmaz, kimsə qurtulmaz.
Könüllər qan, çiçəklər qan, bütün çöllər qan, çəmənlər qan,
Dənizlər qan, buludlar qan, hava qan, iştə hər yer qan...*

Tənqidçi Mehdi Hüseyn Cavid romantizmini canlı həyatdan uzaqlaşmağa meyl göstərən sənətkar romantizmi kimi dəyərləndirmişdir (6, s. 1). Lakin bu, heç də Cavid romantizminin mütləq romantizm olduğuna dəlalət etmir. Təsədüfi deyil ki, Məmmədcəfər Cəfərov Cavid poeziyasında romantizmlə realizmin daxili bağlılığı fikrindən çıxış etmişdir. Müəllif yazıcının bədii axtarışlarını tarixi gerçəkliyə romantik baxışların ifadəsi kimi səciyyələndirmişdir; poetik üslub bu hisləri ifadə etməyin ən ideal vasitəsi idi (6, s. 1). Bir çox tənqidçilərin fikirləri ilə razılaşmaq olar ki, realistlərdən fərqli olaraq, romantiklər cəmiyyətin bəlaları, zamanın ictimai yaraları haqda mücərrəd danışır, realistlər kimi konkret həyatı hadisələrə diqqət yönəldərək çıxış yolu tapmağa çalışmırdılar (5, s. 353). Onların mübarizə yolu bu günü şikayət edib, keçmişə xatırlamaq, tarixin əzəmət və qüruru ilə təskinlik tapmaq idi. Dünya, insanın bu günü və gələcəyi barədə "şübhəçilik fəlsəfəsi" kimi bir çox filoloqlar tərəfindən xarakterizə olunan Hüseyn Cavid fəlsəfəsi əslində tam seyrçi deyildi; o, əsərlərində siyasi hadisələri romantik örtü arxasından təhlil edirdi. Şərq və Qərb dixotomiyası, qadın azadlığı, dində islahatların aparılması, azadlıq yolunda inqilabi çağırışlar, əslində, realistlərin əsərlərində olduğu kimi romantiklərin də toxunduqları başlıca məsələlər idi. Sadəcə, romantik yazıçıların yaradıcılığının başlıca qayəsini İnsan-Təbiət-Cəmiyyət triloqizmi və bu ittifaq çərçivəsində insanın arzu və istəkləri, hiss və həyəcanları başlıca yer tuturdu. Romantiklər cəmiyyətdə baş verən hadisələri insan varlığından kənarda yox, onunla bir vəhdət şəklində nəzərdən keçirirdilər. Reyhanidə olduğu kimi Cavid yaradıcılığında da keçmişə meyl, şanlı tarixi günlərin canlandırılması, təbiətin vəsfi qırımızı xətt kimi keçir. Yazarın tarixi və dini şəxsiyyətləri canlandırıdığı dram əsərləri buna ən gözəl nümunədir.

2. Demonizm ideyası

Qeyd edək ki, dünya ədəbiyyatında demonizm ideyasına istər Şərq, istərsə də Qərb müəllifləri tərəfindən dəfələrlə müraciət olunmuşdur. Dantenin "İlahi komediya", Belmontun "Təbliğçi İblis", Kalderonun "Ecazkar sehrbaz", B.Cononun "Şeytan", Marlonun "Doktor Faust", Hötenin "Faust", Bayronun "Qabil", Lermontovun "Demon", F.M. Klingerin "Faust, onun həyatı, fəaliyyəti və cəhənnəmə atılması" və b. əsərlərdə müəlliflər əzəli Xeyir-Şər mübarizəsi tematikasına müraciət etmiş, bir çox həyatı həqiqətlərə cavab tapmağa çalışmışlar. Məhcər ədəbiyyatının digər görkəmli nümayəndəsi Cübran Xəlil də bu obraza müraciət etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzuya müraciət edən bir çox müəlliflər var: Ə.Haqverdiyev, M.Hadi, M.Sabir və b. Lakin onların əsərlərində yaradılan İblis surətlərinin heç biri sənətkarlıq və bədii təsir qüvvəsinə görə H.Cavidin İblisi ilə müqayisə edilə bilməz. "İblis" müəllif tərəfindən 1918-ci ildə qələmə alınsa da, 1924-cü ildə çap olunmuşdur. Cavid bu faciəsinin ardınca onun məntiqi davamı olaraq 1937-ci ilin mart ayında "İblisin intiqamı" dramını yazır, lakin həbs edildiyindən onu dərc etdirə bilmir. Əsər yazıcının həyat yoldaşı Müşkünaz xanım tərəfindən köçürülmüşdür (8, s. 170). "İblis" faciəsi H.Cavidin digər əsərləri içərisində ideya, məzmun və sənətkarlıq baxımından fərqlənir. Təsadüfi deyil ki, yüksək sənətkarlıq üslubunda qələmə alınan bu əsər Azərbaycan dramaturgiya tarixinin qızıl fonduna daxil edilmişdir.

Əmin Reyhaninin "Şeytanın məktubu" əsinə gəlincə, bu əsər onun "İblisin dili ilə" kitabından bir fəsildir. Yazıçı bu əsərini 1935-ci ildə qələmə almışdır. Səd heyif ki, Reyhani bu əsəri tamamlaya bilməmişdir (7, s. 378-401). Məqsədim hər iki əsəri müqayisəli təhlilə cəlb edərək, onların ideya-məzmun xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır.

Reyhaninin əsəri qərribə bir təzadla başlayır. Müəllif – qəhrəman, müasir dünyanın global problemlərinin dolaşıcılıq və mürəkkəbliyində İblisin həqiqi izinin olub-olmadığı haqda mübahisə və diskussiyaların aparıldığı cəmiyyətin iclasından qayıdır: bütün gecəni onun fikri bu suallar ətrafında pəjmürdə dolaşır. Elə bu anda pəncərəsindən qarşı küçədə yerləşən Britaniya muzeyində dolaşan bir işıq sezir. Get-gedə böyüyən bu işıq sonda müəllifin mənzilinə gələrək insan şəklində onun qarşısında peyda olur. İblis kimi özünü təqdim edən bu xəyal müəllifi ruhlar dünyasına apararaq, onun fikrini məşğul edən suallara cavab tapmasına yardımçı olur. Ruhlar dünyasında yazıcının "mən"i müxtəlif təbəqələrdən və firqələrdən olan insanlarla rastlaşır, onların faciəsinin şahidi olur. Britaniya muzeyində başlanan xəyali merac elə burada da sona çatır. İblis müəllifi gerçəkliklərdən agah etdikdən sonra yenidən qeybə çəkilir və insanı öz əməlləri barədə düşüncələrlə təkbətək qoyur (7, s. 378-401).

Cavidin "İblis"ində isə hadisələr Bağdad civarında, müharibənin ortasında cərəyan edir. Əsərin əvvəlində sakit həyatla müharibə səhnələri arasındakı ziddiyyət İblislə Mələyin dialoqunda açılır. Süjet xətti boyunca bu konflikt artıq mövhumi yox, real obrazlar arasında gərginləşərək düynün nöqtəsinədək inkişaf etdirilir. Əsərin qəhrəmanı istambuldu Arif bəşəriyyətin törətdiyi fəlakətlərin və qətlərin səbəbkarını göylərdə axtararkən, "İblisə nə hacət?" – deyə Allaha şikayətlənərkən, İblis onun qarşısında peyda olur və Arifi sülhpərvər, xeyirxah birisindən nəfsinin qurbanı olan və iblisləşən qatilə çevirir. Ona sidqi-ürəkdən bağlı olan Xavəri və fədakar mübariz Vasifi ilk məhəbbəti Rənaya qovuşmaq yolunda qətlə yetirən və bu yolda altuna və silaha arxalanan Arif əsərin sonunda öldürdüyü gənc zabitin uzun illərdən bəri ayrı düşdüyü qardaşı olduğunu bilincə qəhr olur. Əsərin son pərdəsində dramaturq tərəfindən yaradılan Elxan obrazı müəllifin haqq-ədalət məhkəməsinin təcəssümü kimi çıxış edir. O, xalqın qanına və canına daraşan ictimai mühitin bəlaları ilə mübarizədə inqilab yolunu seçir, haqq məhkəməsində mənfur sinfin nümayəndələrini ölümə məhkum edir.

Romantizm üslubunda qələmə alınan hər iki əsərdə cərəyan edən hadisələrin rəmzi səciyyə daşması təsadüfi deyil. Əslində, simvolizm bütün romantik yazıçıların tez-tez müraciət etdiyi bədii ifadə vasitəsidir. Onun vasitəsilə yazıçı ilk baxışda utopik təsir bağışlayan, lakin əslində, özünün humanizm, həqiqət, ədalət və azadlıqla bağlı realist fikirlərini Dünya-İnsan-Cəmiyyət triloqizminin vəhdəti müstəvisində canlandırır. Tədqiqatçı B.Osmanlı romantizmi digər janrlardan

fəqləndirən başlıca cəhətin şəxsiyyətin azadlığına və sərbəstliyinə ayrılan diqqət və qayğının olduğunu bildirir. Müəllifin fikrincə burada azadlığın səltənəti şəxsiyyətin, onun şəxsi sərbəstliyinin ixtiyarındadır (8, s. 37). Azərbaycan romantizmində ictimai azadlığın bədii təsviri şəxsiyyətin fərdi azadlığının təsvirindən üstün tutulur. Bu cəhət mühacir ərəb ədəbiyyatı romantiklərinə də xasdır. Bəşəri fəlakətlərin qarşısını ala biləcək yeganə qüvvə azad insandır ki, o, romantiklərin əsərlərində ən mükəmməl obraz kimi canlanır. Romantik müəllifin sərhədsiz xəyal dünyası ona öz arzularını reallaşdırmağa geniş imkanlar açır. Həm Ə.Reyhani, həm də H.Cavid konkret insanların timsalında bütöv bir cəmiyyətin, bəşəriyyətin ümumiləşdirilmiş obrazını yaratmışdır.

Konkret insan faciələri zəminində bəşəri problemləri qaldıran hər iki müəllif ilkin təbiətindən ayrılan insanın mənəvi tənəzzülünü İnsan-Allah və Təbiət üçlüyü vəhdətinin pozulması kimi dəyərləndirir. Bu konsepsiya varlığın vəhdəti doqmasından çıxış edən Sufi doktrinasına yaxındır. Hər iki müəllif tərəfindən səsləndirilən bu postulat bütünlüklə mövcudiyyətin əsasında durur. İnsan Allahı Təbiətin fəvqündə dərk edir. İnsan yalnız dərk anında aliləşir, saflaşır və mənəvi ölməzlik qazanır. Allahın qoyduğu yoldan uzaqlaşdıqca insan rəzilləşir, mənəviyyətsizləşir. O dövr romantiklərinin başlıca postulatını İnsanın Təbiətlə ahəng şəklində bütövləşməsi ideyası təşkil edirdi. İstər Reyhani, istərsə də Caviddə bu ideya qabarıq şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Hər iki müəllif eyni zamanda keçmiş adət-ənənələrə sıx bağlı olan, fikir və idrakda yeniliyə can atan mütəfəkkir idilər.

Cavidin əsərində hadisələrin razvyazkası meşədə baş verir. Elxanın meşədə gizlənməsi müəllif rəmzi olaraq həqiqətin cavabının təbiətdə gizli olması kimi verir. Caviddə olduğu kimi Reyhanidə də təbiət insanın yeganə xilaskarı, ruhi istinadgahıdır. Reyhaninin qəhrəmanı Təbiət adlı böyük bir məsciddə öz Quranını oxuyur ("Xalidin kitabı" əsərindən). Bura onun etiqad etdiyi, mehrabı olmayan yeganə məkandır ki, hər bucağında Allahın daim yaşar ruhu sakindir (3, s. 191). Hər iki müəllif təbiətə qayıdış ideyasından çıxış edirlər. Bir çoxları bunu romantizmə xas bir cəhət kimi qiymətləndirə bilər, lakin insanın ilkin başlanğıca dönüşü, keçmişin kökləri üzərində müasirliyi cücartmaq cəhdi romantizm üslubundan doğan bir cəhət deyil. Onun kökləri çox qədim dövrlərə, antik fəlsəfi kanonlara gedib çıxır. Belə ki, hələ vaxtilə Konfutsi və Leo-Tszi sosial və mənəvi geriliyin səbələrini araşdırarkən keçmişə dayaqatlanmanın vacibliyini vurğulamış, indinin və gələcəyin açarının keçmişdə olduğunu bildirmişlər. Onlar belə bir fikrə gəlmişdilər ki, insan həyatın bütün sirlərinin cavabını təbiətin özündə tapa bilər. İnsanların bu həyatda edə biləcəkləri ən gözəl şey təbiətin izi ilə getmək, harmoniyaya nail olmaqdır. Təbiət ilahi gözəlliyin ən böyük təəcəssümüdür. Təbiət yalnız onu duyanlar, onu rəmzlərlə oxumağı bacaranlar üçündür. Təbiətin saflığı və gözəlliyi, qədim dövrlərin şanlı əzəmət və saflığı hər iki müəllifin yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçir.

Reyhaninin İblisi müəllifin qarşısına "London kübarlarına xas səliqəli və təmiz bir qiyafədə" çıxır. Əslində, müəllifin "kübarlılıq" altında maskaladığı İblis ingilis imperialistlərinin ideal obrazıdır: öz alçaq və istismarçı məqsədlərini alicənablıq və xeyirxahlıq maskası altında yürüdən qəsbkar Qərbin təəcəssümüdür. Müəllif Birinci Cahan müharibəsindən sonra Şərqi acgözlüklə nüfuz dairəsinə bölməyə çalışan Qərbi rəzmi olaraq İblis obrazında təəcəssüm etdirir; onun "humanizm və sülhpərvərlik" pərdəsi altında yürütdüyü təmkinli və eyni zamanda qəsbkar siyasətini əsəri boyu rəmzi ifadə və obrazlarla təsvir edir. Müəllif bir tərəfdən ingilislərin ağıl və gücünə işarə edir, digər tərəfdən, nail olduqları tərəqqinin insanlığa qarşı yönəldiyini, humanizm və bəşər qanunlarını amansızcasına tapdığını bildirir. Təsədüfi deyil ki, ədibin Qərbin bayağı təkamülü qarşısında heyranəti gören İblis "*Qərbin maddi firavanlığı deyilən və ilah kimi etiqad edilən bir şeydə uğurdan əsər-alamət olmadığını*" etiraf edir (7, s. 381). O, Şərq mənəviyyatını Qərb bəyalığına qurban verənlərə qarşı çıxış edir. Rus tənqidçilərinin fikrincə, Reyhani və digər məhcər ədəbiyyatı nümayəndələrinin Qərb sivilizasiyasına qarşı etirazı onunla tanış olan Şərqlilərin Qərb humanizmi ilə bağlı gözləntilərinin puç olmasından irəli gəlirdi (4, 678). Reyhani kimi Cavid də Qərbin kor-koranə ideallaşdırılmasının əleyhinə idi. Tənqidçi Şamil Sadiqin fikrincə, H.Cavid Avropadakı əxlaqı hürriyyət, Şərq əxlaqı normalarını isə əsarət hesab etmirdi və etik dəyərlərə söykənən Şərq üslubunda olan ailə-məişət davranışlarını yüksək qiymətləndirirdi (8, s. 34-35).

Reyhaninin İblisi öz gəlişinin məramını açıqlayarkən etiraf edir: *"...Mənim başlıca məramım və məqsədim insanın qəlbində hər dəfə söndükcə yeni şöhrətpərəstlik işığı yandırmaqdır. Mənim yolum səadət və inkişaf, tərəqqi yolu deyil. Mən bunu insana başa salmağa çalışmalı, ona bu sahədə kömək etməliyəm. Allahın özü insana görə çaşqınlıq içərisindədir. O, istədi ki, insan cəsur, fəal və qorxmaz olsun, Kainat qanunları həyat qanunları ilə uyğunlaşsın, geri çəkilməsin və həyəcədən təşvişə və qorxuya düşməsin! Hər şeyi İlahi gücün iradəsinə bağlayaraq acizlik göstərməsin!.. Əgər onu Allah yolunda (ən uca olan) tərəqqiyə yönəlik addım atmağa təhrik edə bilərəmsə, bu, mənim işim olacaq. Lakin bu, asan iş deyil!"* (7, s. 379-380) İblisin sözlərindən belə anlaşılır ki, o, insanlara "doğru yol" göstərmək məqsədilə gəlmişdir; bu doğru yol insanları şər yolundan çəkindirərək hidayətə yönəltmək, haqq və ədalətə sığınmaq yoludur. İblis insanları şərə təhrik etməklə, onları faciəyə sürükləməklə islah etməyə çalışır. O, insan xilqətinə xas şər və şikəstliyi yeganə həqiqət kimi göstərməyə çalışır. Onun bütün ciddi-cəhdləri insanı öz qüdrət və əmrlərinin istismar alətinə çevirməyə yönəlmişdir. İblisin "nuri-həqiqət" kimi göstərməyə çalışdığı hürriyyət insanın içinə yuvarlandığı zülmət dolu uçurumdur: mənəvi uçurum. Beləcə, Reyhaninin İblisi özündə iki əks qütbü birləşdirir: o, bir tərəfdən həm şərin mənbəyi, bəşəriyyətin düşməni, digər tərəfdən Allahın iradəsi ilə bəşəriyyətin tərəqqisinə çalışan, insanlara öz səhvlərini göstərməklə hidayət yoluna səsləyən "xeyirxah"dır. Əsərin sonunda İblisin səsləndirdiyi fikir müəllifin məramını açıqlayır: *"Rəhman və rəhim, sübhan olan Allah-taalanın qarşısında dayananda O, mənə əlini uzadaraq dedi: - Ey İblis, biz – mən, sən və insan, bu gündən bəşər gənclərini kamilləşdirmək, həyatla bağlı gözlənti və ümidlərini yeniləmək, insana yeni əmək və tərəqqi qapıları açmaq yolunda əməkdaşlıq edəcək və birgə çalışacağıq! Mən dedim: - Söz verirəm, Allah! Hər dəfə qəzəblənəndə və qeyzlənəndə mən bu əhdi (anlaşma) yada salacaq və özümü cilovlayacağam!"* (7, s. 401) Buradan aydın olur ki, Reyhaninin İblisi nə qədər güclü olsa da, Allahın iradəsi qarşısında acizdir. Allaha qayıdış – ilkin başlanğıca, özünə qayıdışdır. Allaha qayıdış həm də Şərqə qayıdışdır. Müəllif rəmzi olaraq, İblisi Qərb, Allahı Şərq kimi verir. Müəllif isə bu ikisinin arasında tərəddüd içərisindədir. Reyhaninin İblisi müəyyən mənada Hötenin Mefistotelini xatırladır. Hötedə insan iki qütbün – Allah və Mefistofelin arasındadır və onun hansı səmtə meyl edəcəyi izlənilir (bax: 11). O, tərəddüd edir. Burada insan nuru məhz Allahın hümməti ilə kəşf edilir. Sonda Faust haqq yolunu tapır - bəşəri fəaliyyəti, insanlıq üçün çalışmaq hər şeydən üstün tutur; Faustun qələbəsi simvolik şəkildə - cənnətə köçmə səhnəsi ilə göstərilir (12, s. 23) Digər Qərb romantiklərindən fərqli olaraq, Höte Allahın və xeyrin qələbəsini verir. Hadisələrin bu cür sonluğu İblisi Allahın özündə təcəssüm etdirən və yaxud əksinə, İblisi şər mənbəyi olan Allaha qarşı yaradıcı düşüncə rəmzi kimi qoyan, Allaha qarşı çıxmaqı kortəbii itaətə və miskinliyə sövq edən dinə və kilsə inkvizisiyasına qarşı mübarizə kimi dəyərləndirən (C.Q.Bayron "Qabil", F.M.Klinger "Faust, onun həyatı, fəaliyyəti və cəhənnəmə atılması" və s.) bəzi müəlliflərinkindən fərqlənir. Yuxarıda adı çəkilən bütün bu əsərlərdə Xeyir-Şər mübarizəsi bir insan kontekstində götürülür: o, sosial məzmun kəsb etmir (bax: 13). Tədqiqata cəlb etdiyim Reyhani və Cavidin əsərlərində isə konkret insan faciələri arxasında sosial mətləblər qabardılır.

Cavidin İblis obrazı da təzadıldır: o, bir tərəfdən, bəşəriyyəti müharibə və fəlakətlərə sürükləyən, dövlətlər və millətlər arasında cinayət və təxribat törədən, maddi firavanlıq arxasında mənəvi uçuruma aparan altun dünyasının ideal təcəssümü kimi qarşımızda canlanır, digər tərəfdən, Allahın elçisi kimi onu doğuran insan təbiətinin, insan xislətinin alçaq mahiyyətini açıb göstərir. Hər iki müəllif göstərməyə çalışır ki, dünyadakı bütün rəzalətlərin, şərin səbəbi olan İblis insanların öz içindədir: onları rəzilliyə sürükləyən nəflərindədir:

*İnsandakı nəfsi-şumə daim
İblis olur, ancaq olsa hakim.
Get, bəllidir insandakı xislət;
Sizlərdəki ülfət — sonu vəhşət,
Sizlərdəki şafqət — sonu nifrət,
Sizlərdəki rəhmət — sonu lənət!..*(9, s.30)

Cavid İblisin gücünün insanın acizliyində və zəifliyində, onun təlatümlü ruhunda və dəyişkən hislərində olduğunu söyləyir; insan mənən əzmlı və imanlı olduqda İbis zəifləyir. Son monoloqunda İblis bəşər övladının nəfsinə uyduqca onun əsarətinə düşəcəyini və mənəvi məhvə məhkum olacağını belə ifadə edir:

*İblis!.. O böyük ad nə qədər calibi-heyrət!
Hər ölkədə, hər dildə anılmaqda o şöhrət.
Hər qülbədə, kaşanədə, viranədə İblis!
Hər Kəbədə, bütخانədə, meyخانədə İblis!
Hər kəs bəni dinlər, fəqət eylər yenə nifrət,
Hər kəs bana aciz qul ikən, bəslər ədavət.
Lakin bəni təhqir edən, ey əbləhü miskin!
Olduqca müsəllət sana, bil, nəfsi-ləimin,
Pəncəmdə dəmadəm əzilib qıvrılacaqşın,
Daim ayaq altında sönüb məhv olacaqşın (9, 103-104).*

Cavidin çılğın, alov püskürən İblisindən fərqli olaraq, Reyhaninin İblis obrazı daha soyuqqanlı, təmkinli və müdrik filosofdur. Bu da təsadüfi deyil. Belə ki, Reyhaninin İblisi Qərb dünyasının, Cavidinki isə Şərq dünyasını təmsil edir. Ehtiraslı Şərqlə müayisədə Qərbin daha təmkinli olduğu məlumdur. Reyhaninin İblisi əsərdə seyrçi kimi çıxış edir: şərx toxumlarını əkdici torpağın məhsuluna bir bağban qayğısı ilə yanaşır, işinin nəticəsindən həzz alır: *"Mən (İblisə işarədir – Ə.M.) müxtəlif səbəblərdən oranı (Britaniya muzeyi – Ə.M.) [aradabir] ziyarət edirəm; xatirələrimi təzələmək, işimin nəticəsi olan abidələrdən ilham almaq, bəzən işlərimin gərginliyindən dincəlmək, istirahət etmək üçün..."* (7, s. 383). Cavidin İblisi isə inqilabçı, təxribatçıdır. O, çılğın və ehtiraslıdır; hadisələrin məhvərində iştirak edir, ziddiyyətləri və konfliktləri qızıqsındır, onları kulminasiya nöqtəsinə çatdırır. İblis öz mürtəcə hakimiyətini əbədi və mütləq bir şey kimi qələmə verməyə can atır. Cavidin İblisi özünü belə tanıdır:

*Bən hiçlə doğan bir ulu qüvvət, ulu qüdrət.
Bir qüdrəti-külliyə ki, aləm bana bədxah,
Dünyadə əgər varsa rəqibim o da: allah!.. (qəhqəhə)
Hər din ilə, məzhəblə, siyasətlə cihanda
Hər fırtına qopmuşsa, əvət, bən varam orda.
Hər yerdə ki, vardır əzəmət, qəhr ilə dəhşət,
Hakimdir o yerlərdə şu qarşıdakı xilqət... (9, s. 81)*

H.Caviddə hadisələrin tünd boyalarla təsviri, dramatik konfliktlər üzərində qurulan süjet xətti müəllifə mövcud reallığı daha aydın göstərməyə imkan verir. Burada hadisələr konflikt və ziddiyyətlər müstəvisində kulmunasiya nöqtəsinə doğru inkişaf etdirilir və sonda düynünün açılması ilə həllini tapır. Halbuki, Reyhanidə süjet xətti sakit bir məcrada inkişaf etdirilir. Müxtəlif janrlarda qələmə alınmasına baxmayaraq, hər iki əsərdə canlandırılan İblis obrazı alçaq və rəzil ictimai mühitin rəmzi, müstəmləkə və mürtəcə siyasətin təcəssümü kimi canlanır. Bir tərəfdən, xarici müstəmləkəçilər, digər tərəfdən, onlara satılmış azgün kilsə başçıları, mənəb və şöhrət düşkünü şahlar, xaqanlar, şəxsi mənfəətləri üçün xalqı tapdalayan dargöz və rüşvətxor dövlət və siyasət adamları İblisə geniş meydan açır. Hər iki müəllif tənqid süngüsünü insanlar arasında yalan-palan, xürafat yayaraq onları maddi-mənəvi tərəqqidən uzaqlaşdıraraq, onların cəhəlat və avamlığından öz şəxsi mənfəətləri və xeyirləri naminə istifadə edən bu İblis simalarına qarşı yönəldir: (- İblis:) *"Mən bacardığım qədər dünyanı islah etməyə, dünya həyatında həqiqi olan şeyləri daha da yüksəltməyə, yaxşılaşdırmağa çalışıram. Bu, elə şeylərdir ki, bədxahlarım onu saxtalaşdırdıqları xürafatlarda, yaydıqları yalan-palanlarda həyata keçirilə. Sən ruqlar aləmində bunun şahidi oldun. Onları qurtaran, xilas edən oldumu? Təəssüf ki, yox! Mən insanı ona miras qalmış və ya üz verəcək şərdən qurtarmaq istədikdə, mənə hər cür çirkin sözlərlə pislədilər, günahkar və cinayətkar adları ilə qınadılar. Buna baxmayaraq, mən öz əqidəmdə sabit qaldım, dəyişmədim, onların ardınca getmədim. Onların dedikləri mənə məşğul etmir"* (Əmin Reyhani) (7, s. 389).

Təsadüfi deyil ki, İblis cildən-cildə girərək din adından sui-istifadə edən qazi, mürşid, rahib, papa və başqa din xadimlərinin surətini alır. İblisin müxtəlif təzahürləri əslində eyni ictimai mühitin doğurduğu müxtəlif və bir-birindən eybəcər mənzərənin əyani göstəricisidir. Reyhaninin İblisi vaizin baş məsləhətçisi və məşvərətçisidir. O, məsləhətlərini İblisdən alır, alçaq işlərini din örtüyü altında edir: *"Misirli vaiz etiqad etdiyi zaman ruhi həqiqətdən uzaqdır. O, sadıq qaldığı ənənələrin buxovu ilə qandallanmışdır... Mən onu ziyarət edirəm və yanında otururam. Xütbə söyləyəndə arxasında dururam. Demirəm ki, ona vəhy olaraq söylədiyim hər şeyi yadda saxlayır və ya astadan pıçıldağım hər şeyi xütbə edir. Lakin o, əlindən gələni edir"* (7, s. 384). Cavidin İblisi cildən-cildə girərək, simasını dəyişən mənfur və müstəbid dövlət və din xadimlərinin real prototipidir:

*Röya kibi hər an olaraq zahirü qaib.
Bən Şərqdə abid olurum, Qərbdə rahib.
Bir qazi olub, gah edərim fitnələr icad,
Bir mürşid olub, gah edərim aləmi bərbad.
Bəzən olurum bir papa! Cənnət satarım bən,
İsa dirilib gəlsə də, qorxar qəzəbimdən...
Bəzən olurum bir çoban, azadə bir insan,
Bəzən olurum zülmü fəsad aşiqi sultan.
Bir piri-zəbun olduğum əsnada, dilərsən,
Təbdili-qiyaftla həmən gənc olurum bən* (9, s. 82).

Hər iki müəllif insanların beyinlərini və qəlblərini xürafatla zəhərləyən din xadimlərinə qarşı çıxır, İblis obrazı vasitəsilə insanları cəhalət və avamlıq yuxusundan oyatmağa çalışır. Onlar tənqid süngüsünü mənfur din xadimlərinə yönəldərək Şərqdə dinin siyasi və mənfəət örtüyünə büründüyünü, Şərqin maddi-mənəvi geriliyinin başlıca səbəbini dini xürafat və mövhumatda olduğunu bildirirlər: *"Mənim düşmənim xürafat və cəhalət dünyasıdır. Əgər rəzilliyyənin bütün səbəbləri və fəsadın bütün amilləri məhv olarsa, demək ki, mən işimdə qətiyyətli və uğurlu olacağam..."* (Ə.Reyhani) (7, s. 380).

İblisin gəlişi təsadüfi deyil. Bəşəriyyəti sarmış müharibənin doğurduğu dəhşətlər, aclıq və səfalət, xəyanət və cəhalətə bais olan şəhər qüvvənin varlığı haqda düşüncələr, insanın bu şəhər mənbəyini kənarda, hansısa bir xəyali qüvvədə axtarması İblisin peyda olmasına imkan verir. Həm Ə.Reyhani, həm də H.Caviddə dünyanı çənginə alan, dəhşətli insan qırğınlarına və dağıntılara, bəşəriyyətin məhvini və cəmiyyətin tənəzzülünə gətirib çıxaran müharibələrə nifrət hissi öz əksini tapmışdır. Cavid İblisin simasında mənfur din və hakim dairələrinin real obrazını yaradır:

*Bənsiz də, əmin ol, sizə rəhbərlik edən var:
Qan püskürən, atəş savuran kinli krallar,
Şahlar, ulu xaqanlar, o çılğın dərəbəklər,
Altın və qadın düşgünü divanə bəbəklər.
Bin hiylə quran tilki siyasilər, o hər an
Məzhəb çıxaran, yol ayıran xadimi-ədyan;
Onlarda bütün fitnəvü şəhər, zülmü xəyanət,
Onlar duruyorkən bəni təhqirə nə hacət?!
Onlar, əvət onlar sizi çignətməyə kafi,
Kafi, sizi qəhr etməyə, məhv etməyə kafi...* (9, s. 104)

Reyhaninin qəhrəmanı həqiqət axtarışında ruqlar aləminə xəyali səyahət edir, oranın sakinləri, onların real faciələri ilə tanış olur. İblis buranı şəhər müalicəxanası adlandırır. Onların tək təsəllisi şikayət edib, göz yaşı axıtmaqdır. Onlar mövcud quruluşu dəyişmək iqtidarında olmayan zavallılardır. Onlar yazıq Şərq millətinin tipik simalarıdır. Reyhani bu dünyanın sakinlərini fikir və seçim azadlığından məhrum olan insanlar kimi qələmə verməklə, rəmzi olaraq, onların simasında hüquq və azadlıqları tapdanmış insanların faciəsini qabardır. Reyhani ruqlarla İblisin dialoqunda incə bir məqama toxunur. Əslində, bir o qədər də diqqət çəkməyən bu dialoqda çox böyük

həqiqət gizlidir: "(- *Ruhlar*): *Sən xristian dövlətinin nazirləri barədə nə düşünürsən? Mən (İblis – Ə.M.) isə hər dəfəsində eyni cavabı verirəm: "İblisdən nə xeyir var, nə də şər"* (7, s. 393). Müəllifin İblisin dili ilə səsləndirdiyi bu eyhamlı sual XXI əsrin astanasında olan Ərəb ölkələrinin bu günkü vəziyyətini bütün çılpalığı ilə üzə çıxarmış olur. 2010-cu ildən Ərəb ölkələrini sarmış Ərəb Baharı məhvərində cərəyan edən hadisələr Qərb dövlətlərinin Şərqlə bağlı istismarçı planlarını yenidən gündəmə gətirməklə İblisə geniş meydan açdı.

Reyhaninin ruhlar aləmində sakin olan bir ərəb xatibin dilindən söylənilənlər müharibə gerçəkliyi ilə bağlı həqiqətlərə işıq salır: "*Ey şəhid qardaşlarım! Bilin və agah olun ki, müharibələr müqəddəs və qeyri-müqəddəs olmur. Onlar barədə söylənilən yalanlar necə də iyrəncdir. Onlarla bağlı verilən saxta bəyanatlar, yalançı vədlər və uydurma hekayələr aldadıcıdır. Xalqın qanı onun şahlarının, onların əzəmət və şöhrəti yolunda axır. Qanlar mal-dövlət, imperialist qurumlar və cəmiyyətlər üçün axıdılır... Qanunvericilər bizə "öldürməyin, oğurluq etməyin!" deyirlər, özləri isə kütləvi qətlərin, dağıntı və talanların sifarişçiləri və icraediciləridir. Bizlər onların istədikləri kimi idarə etdikləri alətlərik. Biz azadlıq uğrunda şəhid olduq, lakin xalqımız hələ də qandallarla bağlıdır... Naməlum əsgərin məqbarəsi üzərinə qoyulan əkillər gələcək nəsillərin qətlinə fərman verməyin və millətlər arasında müharibələri əbədləşdirməyin ifadəsi deyilmi? Bir əli ilə bu qəbrin üzərinə əklil qoyan vəzirlərin ikiüzlüyündən və riyasından, digər əli ilə quru, dəniz və hava qüvvələrinin və silah-sursatların sayını artırmağa yönəlik sərəncamlar imzalamasından daha dəhşətli nə ola bilər?!" (7, s. 393) Reyhani dəstələri ətrafına toplayaraq xütbə söyləyən natiqlərin çıxışlarını İblisin dili ilə eyhamla "əyləncənin bir növü" adlandırır (7, s. 392), sanki xəstə baxıcısı pəncərəni açıb xəstənin otağını havalandırdığı kimi onlar da xütbə ilə qəlblərini eləcə pərvazlandırırlar. Ədəbi fənd işlədən müəllif bir tərəfdən, bu xütbələr vasitəsilə həqiqətlər üzərindən riya örtüyünü götürür, mövcud ictimai-siyasi vəziyyəti açıb göstərir, digər tərəfdən, danışmaqdan və şikayət etməkdən, nicat və qurtuluşun Allahdan gələcəyini gözləməkdənsə əməli addım ataraq silaha sarılmağın və üsyan etməyin zəruriyyətini vurğulayır (7, s. 391-393). Xatırladım ki, Birinci Dünya müharibəsindən sonra Şərq ölkələrində ingilis və fransız mandatlığı bərqərar oldu. Formal müstəqillik adı altında fəaliyyət göstərən bu mandatlıq sistemi Şərq ölkələrini Qərb müstəmləkəçiləri arasında nüfuz dairəsinə bölməkdən başqa bir şey deyildi. Reyhani Qərb ağalığının hakim olduğu Beyrutu belə təsvir edirdi: "*Mis sağanaqla həlqələnmiş Şərq mirvarisi...üzərində elektrik xətlərinin uzandığı çirkli mirvari...İşıqın batışı, zülmətin doğuşu Beyrut...azadlığın yetkinliyi və qocalığı..."* (10, s. 61).*

Tənqidçi M.Məmmədovun fikrinə istinad etsək, hər iki əsərdə qarşılaşdırılan obrazlar təkcə konkret insanlar deyil, həm də böyük ictimai qüvvələr, müharibəyə qoşulan ölkələr, müxtəlif imperialist dövlətlər, müxtəlif dinlər və sonuncuların nümayəndələridir (14, s. 46). Müəllif onların tipik surətini yaradır: "*Növbətçi birər-birər göstərir: Şu papas ermənidir, vaxtilə Ermənistanə daşmış qurşun, Həm də İncil deyər!... Bu, fransız tərəfindən casus... Ərəbistanı köpürdən şu adam bir yəhudi... sanırım həm də xaxam...! (Bu) İngilis dəlləlidir, İranda Nəşri-əfkar ediyormuş... (Həm də) Doludur heybəsi altın, sərvət..."* (9, s. 92).

Qəribədir ki, hər şeyə qadir olduğunu düşünən insan dünyaya hakimlik etmək xülyasına düşür və özünü Allahla qiyaslayır. Budur, İblisin başlıca məqsədi: Allahın ali bir varlıq kim yaratdığı və mələklərdən üstün mərtəbəyə qoyduğu insanı öz xalqına qarşı yönəltmək. İblisin təbircə, insanlar vəhşi mədənilərdir; onlar qan tökməyə, müharibə törətməyə hərisdirlər:

*Dəryalara hökm etmədə tufan,
Səhraları sarsıtmada vulkan,
Səllər kibi aqmaqda qızıl qan,
Canlar yıqar, evlər yıqar insan...
Yüz, bin deyil İblisə uyan... həp bəşəriyyət
Etmiş bu gün ev yıqmağa, qan içməyə adət* (9, s. 7-8).

Əslində, hər iki müəllif bəşəri faciəyə səbəb olanın xəyali bir obraz deyil (Allah bə ya İblis) insanın öz əməlləri, öz nəfsi olduğunu göstərir. İnsan bütün şərin və günahın mənbəyi kimi gah

Allahı, gah da İblisi lənətlənməklə öz vəhşi ehtirasına və alçaq nəfsinə haqq qazandırmağa çalışır. Günahını xəyalı obrazın üzərinə atmaqla sanki şərdən qurtulacağını güman edir. Hər iki əsər bir güzgü tək insanın daxili dünyasına işıq salır, ona özünə kənardan baxmağa məcbur edir. F.M. Klingerin "Faust, onun həyatı, fəaliyyəti və cəhənnəmə atılması" əsərində Faust müxtəlif ölkələrdəki dəhşətli mənzərələrin şahidi olduqdan sonra insan təbiətinin naqisliyi qənaətinə gəlir və ümitsizlik içərisində özünü İblisin hakimiyyətinə təslim edir, İblisə satılır. Faust məğlub olur (13, s. 32). Çünki İblis hər yerdə, o cümlədən insan mənəviyyatına hakimdir. Bu fikrə Caviddə də rast gəlinir. Arif qardaşının qatilinə çevrilməklə İblisə təslim olur. Reyhaninin canlandırıdığı ruhlar dünyasının sakinləri də İblisə satılmışlardır.

3. Başəriyyətin gözəllik və həqiqət axtarışları

Cavid və Reyhani dünyaya qəhrəmanlarının təlatümlü və ziddiyyətli dünyasından baxır. Cavidə İblis-Arif, Reyhanidə mütəfəkkir-İblis qarşıdurması xeyir-şər mübarizəsidir. Bu, eyni zamanda rəzil ictimai mühitlə mütərəqqi sosial qüvvələrin mübarizəsidir. Sadəcə, əsərdə yaradılan müsbət obrazlar şərin mənbəyini kökündən kəsəcək ictimai qüvvə kimi hələ tam formalaşmayıb. Onlar ətrafa mənəvi dünyalarının həbsxana barmaqlıqları arasından baxırlar. Onların mübarizəsi daha çox mənəviyyat dünyasında baş verən primitiv mübarizədir.

Cavidin qəhrəmanları insan xilqətinə xas keyfiyyətlərin rəmzi təəcəssümü kimi çıxış edirlər. İblis ağıl və gücü, Arif – mənəviyyat və ruhaniyyəti, Elxan isə cəsarət və qorxmazlığı təəcəssüm etdirir. Müəllif Elxanın simasında gözəllik və gücün xeyir başlanğıcında birləşmiş ideal sintezini yaradır, onu inqilabın rəmzi kimi təəcəssüm etdirir. Zaman axarında insanın ilkin təbiətindən uzaqlaşdığını bildirən ustad mütəfəkkir insan xilqətinə xas bu cəhətlərin birgəliyi zəminində onun maddi-mənəvi qələbə qazanacağına əmin olduğunu bildirir. İnsanın qarşısında iki yol var: xeyir və şər. İblis onu şər yolu seçməyə təhrik edir. Lakin İblis burada sadəcə təhrikçidir. Seçim isə insanın özünə məxsusdur. Əsərində yaratdığı antoqonist obrazların münasibətləri zəminində H.Cavid həyatın başlıca qayəsini ifadə edir. Ədib yalnız həqiqət və biliyə söykənən gücün yaratdığı gözəlliyin daimi və qalıcı olduğunu deyir. Yalana və zor gücünə söykənən gözəllik isə dağıdıcı və rəzildir. Arifin Rənanın sevgisinə nail olmaq yolunda Xavəri və Vasifi öldürməsi, bir güc kimi silaha və altuna arxalanması ona uğur qazandırmır. Qəlbini bürümüş kin və qəzəb onun gözlərini kor edərək iblisənə addıma təhrik edir. Qardaşına qəsd edən Arif intihara əl atır. Gözəllik uğrunda qədəm qoyduğu şər yolu onu uçuruma gətirib çıxarır. Halbuki, müəllifin yaratdığı Vasif və Elxanın gözəllik anlayışı Arifinki tək eqoist istəkdən ibarət deyil. Onlar güclərini həqiqət yolunda sınaırlar. Onlar yalnız doğruya və ədalətə söykənən gözəllik uğrunda savaşırlar. Cavid insanın qüvvəsinə çox inanırdı. Onun cəmiyyətin rəzillik və naqisliklərinə qarşı bütün var-gücü ilə qarşı çıxmaq və savaşımaq iqtidarında olan bir qüvvə kimi formalaşmasını arzu edirdi. Tənqidçi-filoloq Y.Qarayev Cavid yaradıcılığına xas bu xüsusiyyəti "iki güc" konsepsiyası şəklində izah edir; nadanlıq və zülmə səbəb olan zor gücün inkarı, həqiqət və ədalət yolunda sərf edilən gücün təqdiri (15, s. 8).

Cavidin həqiqət axtarışları İblisin son monoloqu ilə yekunlaşır. Əsərin əvvəlində Arifin Allaha xitabən səsləndirdiyi: *"Yarab, bu cinayət, bu xəyanət, bu səfalət bulmazmı nihayət? İnsanları xəlf etmədə var bəlkə də hikmət, İblisə nə hacət?!"* – şəklində suallarına İblisin sonda verdiyi cavab təleyüklü olur:

*Bən tərək edərim sizləri alan nəmə lazım!
Hiçdən gələrək, hiçliyə olmaqdayım azım.
İblis nədir?
- Cümlə xəyanətlərə bais..
Ya hər kəsə xain olan insan nədir?
- İblis... (9, s. 104)*

"Şeytanın məktubu" əsərinin yekununda Britaniya muzeyində canlandırılan mənzərə Reyhaninin ədəbi-fəlsəfi konsepsiyasının rəmzi ifadəsi olub, müəllifin gözəllik və həqiqətlə bağlı görüşlərini ifadə edir. Ədibə görə gözəllik Şərqi, elm isə Qərbi təəcəssüm etdirir. Ərəb-Amerikan

ədəbiyyatına dair silsilə məqalələrin müəllifi Dr.Nuvar Diabın dediyinə görə, Reyhanin Şərq və Qərbə səyahəti ona dinlə bağlı bir çox suallara cavab tapmasına imkan vermişdir; Şərqdə dar ibadət müstəvisi ilə məhdudlaşan və xürafatçılığa gətirib çıxaran din, Qərbdə isə məntiq və maddiyyətçilik hömkranlıq edirdi. Bu isə millətlər və dövlətlər arasında anlaşılmazlığın və güvənsizliyin yaranmasına gətirib çıxarırdı (16, s. 1). Ədib mütləq Qərbi və Şərqi ayrı-ayrılıqda qəbul etmirdi; o, mütləqiyyətin əleyhinə idi. Dövrünün digər ziyalıları kimi Reyhani də əmin idi ki, Şərqdə həyatın təkmilləşməsi və tərəqqisi üçün yalnız qəlbin fəlsəfəsi və idrakın dərinliyi bəs olmadığı kimi, mədəni nailiyyətlər və texniki tərəqqi də öz-özlüyündə insanın mənəvi və sosial tərəqqisi üçün kifayət deyil. Şərq – Qərb mədəniyyətlərarası dialoqun yaranmasında aparıcı rol oynamış Reyhani Qərb elmini Şərqə, Şərq fəlsəfə və poeziyasını Qərbə daşımaq missiyyasını həvəslə öz üzərinə götürmüşdü. O, hər ikisinin seçkin xüsusiyyətlərinin bir-birilə uzlaşmasına, həmahəng olmasına çalışırdı. Daha çox gücə söykənən maddi idraka qarşı din və fəlsəfədən qidalanan ruhaniyyətin qarşdurmasında yazıçı "qızıl orta" prinsipindən çıxış edirdi: güc və qüdrətin idraki və mənəvi mənimsənilməsinə məqbul sayırdı.

Əsərin sonunda utopiyaya dalan ədib yer üzündə hər şeyin şad və xürrəm olacağı, bəşəriyyətin dərd və üzüntülərdən qurtulacağı bir zamanın yetişməsi ümidi ilə nəzərlərini gələcəyə dikir. O, öz arzularını rəmzi kimi Britaniya muzeyinin ortasında duran və Şərqi təcəssüm etdirən dolçanı götürür. Muzeyin ən gözəl eksponeti olan dolça Şərqin rəmzidir: onun üzərindəki naxışlar və rəsmlər onun uzunəsrlilik tarixinin və mədəniyyətinin canlı şahidləridir. Onlar sənətkarlıq, incəsənət, elm və şeiri təcəssüm etdirir. Bu rəsmlər azad və mütərəqqi Şərqin səadət simvollarıdır. Müəllif, rəmzi olaraq, dolçanın üzərindəki naxışlarda və rəsmlərdə utopik, azad dünyanın təsvirini canlandırır: *"Aşiq və məşuqlar, rəqqasələr, ruhlar aləminin sakinləri - bədbəxt və zavallılar, ac və xəstələr, yolunu azmışlar əllərində qədəhlər dəstə-dəstə gələrək dolçadan axan şərabdan içir, şad və xürrəm, qərribə bir fəallıq və azadlıq hissi ilə rəqs edir, şərq oxuyur, əylənirdilər. Sanki onlar firavan və xoşbəxt bir zamanda dünyaya gəlmişdilər"* (7, s.400). Dolçanın ağzından axan şərab da simvolik mənədadır. Reyhani onu azadlıq və firavanlığın rəmzi kimi verir. İstər ərəb, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatında şərab azadlıq, fikir azadlığı, etiqad sərbəstliyi, dini ehkamların əsarətinə etiraz ifadəsi, şadlıq, firavanlığın göstəricisidir.

Nəticə

Elm və həqiqət axtarışında Qərbə səyahət edən hər iki müəllif "xəyali səfərləri" boyunca suallarına cavab tapmağa çalışır, bəşəriyyəti saran dəhşətlərin canlı mənzərəsini müşahidə edirlər. Hər iki əsərdə İblisin sonda səsləndirdiyi fikir müəlliflərin həqiqət axtarışlarında son dayanacaqdır. Allah və İblisin bəşəriyyətin tərəqqisi uğrunda əməkdaşlığı – Şərq və Qərbin, ağıl və qəlbin əməkdaşlığıdır. Hər iki müəllifin "qızıl hədd" konsepsiyası Qərbin ağıl və gücünü Şərqin ruhaniyyət və fəlsəfəsi ilə birləşdirməklə həqiqətə çatmağın mümkünlüyünü təlqin edir. Hər iki əsərdə əksliklərin mübarizəsi həm fərdi, həm də bəşəri məzmun kəsb edir: Xeyir-Şər mübarizəsi Ağıl-Ruh, Cəmiyyət-İnsan, Şərq-Qərb konfliktləri zəminində nəzərdən keçirilir. Reyhaninin qəhrəmanı şübhə və tərəddüdlər içində elm və həqiqət axtarışında xəyali merac edir və onu düşündürən suallara cavab tapmağa çalışır. Cavidin qəhrəmanı isə bəşəri sevgini izlərkən həqiqətə varır. Müəlliflərin rəsmlərə müraciət etməsi əslində təsadüfi deyildi. Belə ki, bu üslub onlara bir çox qaranlıq və qadağa qoyulmuş məsələlərə utopik xəyal dünyasından baxmağa imkan vermişdir. Simvolizmə müraciət edən yazıçılar senzuranın kəskin olduğu bir dövrdə mövcud həqiqətlər barədə daha açıq danışmağa, xəyali obrazlar və surətlər vasitəsilə hadisələrin real mahiyyətini üzə çıxarmağa nail olmuşlar.

Reyhani və Cavid – düşünən və düşündürən ədiblər idilər. Onların həyat fəlsəfəsinin başlıca qayəsini həqiqət axtarışı təşkil edirdi; insanın özü üzərindəki qələbəsi ilə maddi-mənəvi azadlığın fəvqünə qalxmaq və həqiqətə çatmaq. Hər iki müəllif cəmiyyətin tənəzzülü, fəlakət və sarsıntıların səbəbini xəyali obrazlarda (Allah, İblis, Mələk) yox, insanın özündə, öz nəfəsində, ictimai mühitdə axtarmalı olması fikrindən çıxış edir, dini saflığı təmin edəcək mənəvi sülh inqilabının aparılmasını zəruri hesab edirdilər; bu inqilab Şərqdə rüşvətxorluq və xürafatı aradan qaldıracaq, Qərbdə isə

təbiətə məhəbbət hissini doğuracaq, mənəviyyatın və ruhaniyyatın inkişafına təkan verəcəkdir. Həm Cavid, həm də Reyhaninin həqiqət konsepsiyası Allah-İblis-İnsan trilogizminin vəhdəti ilə ifadə olunan ruhaniyyət, ağıl və güc üzərində qurulmuşdur. Hər iki müəllif bu üçlüyün birgəliyinə söykənən cəmiyyətin ideal olacağına inanırdı: *"İnsan özü-özünü xoşbəxt etmədiyi təqdirdə mən (İblis – Ə.M.) və Allah onu məsud etməkdə acizlik. Biz hər bir işimizdə müştərikik: biz üçümüz - Allah, İnsan və İblis. Biz üç müqəddəsik: yaranandan əbədiyədək həyatın və kainatın dayağıq. Biz əməlimizdə və ali təlimlərimizdə belə şərikik...İnsanın təkamül və səadəti onun biliyində (elmində) və azadlığındadır. Mənim ondan istəyim həm işində, həm də biliyə yiyələnərkən həqiqətdən çıxış etməsidir. Allahın istəyi də budur!"* (7, s. 398)

Yuxarıda tədqiqata cəlb olunan əsərlərdə qaldırılan məsələlər bu günün özündə hələ də həllini tapmayan aktual məsələlərdir. Dini xürafat və mövhumat, müstəmləkə və imperializm siyasəti, cəhalət və avamlıq olduqca, onların prototipi olan İblis surəti də daim var olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

2. http://en.wikipedia.org/wiki/Ameen_Rihani
3. Dr. Suheil B. Bushrui. Arab-American Cultural Relations in the 20th Century. The Thought and Works of Ameen Rihani (With Special Reference to His Writings in English), Al-Hewar Center 1999
4. Ameen Rihani, Book of Khalid. The Project Gutenberg EBook [EBook #29257]: 2009, 341 p. (available at: <http://www.gutenberg.org/files/29257/29257-h/29257-h.htm>)
5. Долинина А. А. Сирийская и Ливанская литературы [на рубеже XIX и XX веков] // История всемирной литературы: В 8 томах / АН СССР; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. — М.: Наука, 1983—1994. — На титл. л. изд.: История всемирной литературы: в 9 т., т. 8. — 1994 (<http://feb-web.ru/feb/ivl/vl8/vl8-6772.htm>)
6. M.Cəlal və F.Hüseynov. 20-ci əsrin Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif 1982, 426 s.
7. S.Həsənova. H.Cavidin "İblis" faciəsinin əsas qayəsi / Elm, ədəbiyyat, mədəniyyət, sənət. B., 2003 (http://www.davaq.org/index.php/images/images/index.php?action=static_detail&static_id=56506)
8. Əmin Reyhani. ər-Reyhaniyyət (ərəb dilində). 2-ci cild. Beyrut: Dəru-l-Cilə, 1987, s. 378-401
9. Şəmil Sadiq. H.Cavid yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyası. Bakı: Hədəf nəşrləri, 2011, 364 s. (<http://kitabxana.net/files/books/file/1326553069.pdf>)
10. Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri. 5-ci cild, N 3. Bakı: Lider, 2005, s. 7-105 (http://www.anl.az/el/c/ch_e3.pdf)
11. А. Иманкулиева. Корифеи новоарабской литературы. Баку, Элм, 1991, 171 стр.
12. Synopsis and main issues in Goethe's Faust. Dr.Fidel Fajardo Acosta'a World Literary Website. (available at: <http://fajardo-acosta.com/worldlit/goethe/faust.htm>)
13. Goethe, Tragedy of Faust. Part 2, No. 1, pp. 1-32 (at: <http://goethe.classicauthors.net/TragedyOfFaust/TragedyOfFaust1.html>)
14. F.M.Klinger. Faustus his Life, Death, and Doom. Chapter 6 (at: <http://www.readcentral.com/chapters/Friedrich-Maximilian-von-Klinger/Faustus-his-Life-Death-and-Doom/006>)
15. Mehdi Məmmədov. Javidanə sənətkar / Azərbaycan, Bakı: 1982, N 11
16. S.Xəlilov. Cavid fəlsəfəsi ("İblis"də fəlsəfi motivlər). 1-ci kitab. Bakı: Qanun, 1996, 112 s. (http://felsefedunyasi.org/files/251_ca9j8zjern.pdf)
17. Nuwar M.Diab, Universal Spirituality: Rihani's Key to Religious Reform. Abstracts for Notre Dame University Conference. (available at: <http://projectkhalid.org/2011/02/abstracts-for-notre-dame-university-conference-on-rihani-revealed/>)
18. Dr. Nijmeh Hajjar, Ameen Rihani's Humanist Vision of Arab Nationalism. Ameen Rihani Bridging East and West: A Pioneering Call for Arab-American Understanding. Boulder, New York, Toronto, Oxford University, Press of America, 2004, pp. 134-147 (at: <http://www.ameenrihani.org/pdf/Ameen%20Rihani's%20Humanist%20Vision%20of%20Arab%20Nationalism%20-%20by%20Nijmeh%20Hajjar.pdf>)
19. З.И.Левин. Философ из Фурейки. Москва: Наука, 1965

HƏYAT – MÜBARİZƏDİR (H.CAVİDİN YARADICILIĞINDA XEYİR VƏ ŞƏR PROBLEMİ)

Ellada Gərayzadə

filologiya elmləri namizədi, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Məqalədə Hüseyn Cavidin insanlar arasında nifrət hissini yaradan qüvvələrin ifşasına yönəlmiş yaradıcılığı tədqiqə cəlb olunmuşdur. Müəllif cəmiyyətin başlıca problemlərinə diqqət yetirən H. Cavidin fəlsəfi görüşlərini nəzərdən keçirir. Əsrlər boyu bəşəriyyəti düşündürən əbədi problemlərdən biri – xeyir və şəər problemi – Hüseyn Cavidin yaradıcılığında çox kəskin qoyulmuşdur. Şairə görə, yaxşılığa meyl, şəəri qəbul etməmək hər bir fərdə xas olan xüsusiyyətdir.

Summary

The article analyses the creative activity of Hussein Javid, who exposes the forces that sow hatred between people. This is one of the problems which excites the poet, therefore in his works H.Javid seeks ways to resolve that problem. In the article philosophical views of H.Javid who raises fundamental problems of the society are revealed. The article stresses that the problem of the good and evil is put in the most works of Javid.

H.Cavid yaradıcılığının dərki bütün zamanlar üçün aktual problemlərdən biri kimi qarşıda durur. Əsərlərindəki daimi mübarizə simvollarından olan xeyir-şər qarşıdurması, üslub polifonizmi, problematika konseptuallığı, insanın mənəvi aləminin dərki və s. problemlər müasir oxucu və tamaşaçıları düşündürməyə bilməz. Yaradıcı təfəkkür Cavid əsərlərində qoyulmuş problemlərə münasibət bildirmək və dərk etmək zərurəti yaradır. Şəri qəbul etməmək və ona qarşı mübarizə aparmaq Cavid obrazlarının mahiyyəti olaraq qalır və oxucunu da buna yönləndirir. Buna görə də belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Cavid əsərlərinin süjet xətti və obrazlarının mahiyyəti də potensial olaraq Xeyirin tərəfindədir.

Xeyir və şəər problemi əsrlər boyu bəşəriyyəti düşündürən əbədi problemlərdən biridir. Xeyir və şərin mübarizəsi, həyatın mənasını dərk etmək, insan davranışının mənəvi prinsiplərini müəyyən etmək - bu kimi problemlər bir çox şair və yazıçını əsrlər boyu düşündürmüşdür və onun həlli üçün daima cəhd göstərilmişdir. Bu mövzuya Höte və Bayron, Dikens və Drayzer, Lev Tolstoy və Dostoyevski və b. dəfələrlə müraciət etmiş, məsələnin həllini tapmaq, son qərarını vermək istəmişlər.

Hüseyn Cavidin yaradıcılığında da xeyir və şəər problemi çox kəskin qoyulmuşdur. Şairə görə, yaxşılığa meyl, şəəri qəbul etməmək hər bir fərdə xas olan xüsusiyyətdir. H.Cavidin yaradıcılığında ədalət, vicdan, mərhəmət və məhəbbət şüarı əsas yer tuturdu. H. Cavid bu şüarı bir sıra şerlərində, o cümlədən, "Hərb və fəlakət", "Hərb allahı qarşısında", "Yadı mazi" və s. əsərlərində, xüsusilə "İblis" faciəsində daha qabarıq şəkildə tənqid edir.

"İblis" əsərində ümumbəşəri bir məsələ olan xeyir və şəər qüvvələrin qarşılaşdırılması və mübarizəsi Cavid dühasının gözü ilə bir daha nəzərdən keçirilir və oxucuya yeni bir çalıda çatdırılır. Bu əsərdə həmin qüvvələrin qarşılaşdırılması çox maraqlı bir şəkildə təqdim olunur. Əsərdə şəər qüvvələrin təmsilçiləri kimi çıxış edən qüvvələrə İblis, İbn Yəmin, xaxam, papaz, şeyx və b. daxildirsə, xeyir qüvvələrin cəbhəsinə isə Mələk, əsərin əvvəlində Arif, müəyyən mənada Xavər, Vasif və s. daxildir. Bizcə, bu qüvvələrin mübarizəsi ilk növbədə İblislə Arifin simasında gerçəkləşir. İblis bu mübarizə üçün niyə məhz Arifi seçir? Çünki İbn Yəminlər, papazlar, xaxamlar, şeyxlər onsuz da öz qəlblərini çoxdan şeytana satmışlar və artıq çoxdan İblisin istədiyi çirkin işlərlə məşğuldurlar. Bundan fərqli olaraq, dünyanı бүрүyən mənəvi çirkabın içində bir gül kimi təmizliyini, vicdani saflığını qoruyub saxlayan, öz şəxsi problemlərini deyil, bəşəriyyətin dərdləri, onun gələcəyini düşünən, müharibənin törətdiyi acıları, insanların vəhşiliklərini özünə dərd edən Arif isə sanki iblislik məfkurəsinə, dünyasına meydan oxuyur və bununla da İblisin qəzəbinə səbəb olur. Arifin bu mövqeyi İblisin insanları mənəvi çirkaba sürükləmək, rəzil etmək proqramına ziddir və buna görə də İblis məhz tikanlıqda açan bu "gül"ü yerindəcə məhv etmək, onu da öz quluna çevirmək, iblisləşənlərin sırasına qatmaq məqsədilə onu öz mübarizəsinin əsas hədəfi olaraq seçir.

İnsan taleyi haqqında düşünən mütəfəkkir H.Cavid mövcud ictimai mühit təmin etmir. O, bütün dini etiqadlarının, təriqətlərinin, adətlərin özündə bir hərc-mərclik görür. Elmlə cəhalət, eşqlə fəlakət, şadlıqda kədər, xeyirlə şər arasında fərq sanki silinmişdir. Hər şey dəyişməkdə, sarsılmaqda, «rəqs etməkdədir». Müqəddəs sayılan qanunlar, adətlər, ənənələr, əxlaq təlimləri, hətta «ulu məbud» özü belə rəqs etməkdədir:

Hər rəqs ediyor qanlı günəş, qanlı üfüqlər,
Hər rəqs ediyor halə, qəmər, pənbə şəfəqlər.
Rəqs etmədə hər şeirü düha, hüsnü lətafət,
Rəqs etmədə ulduzlu fəza, ruhi-təbiət.
Hər fəlsəfə, hər dinü təriqət, bütün adət
Rəqs etmədə hər olsa xəyal, olsa həqiqət.
Hər rəqs ediyor hüznü sürur, eşqü fəlakət,
Hər rəqs ediyor xeyrlə şər, elmü cəhalət...
Rəqs etmədə hətta o görünməz ulu məbud,
Rəqs etmədə hətta o vücudi-adəm alud (2, 382-383).

Arif əsərin əvvəlindəki mələk xislətli, İblisə öz könülünü satmayacağını deyən, insanları qan tökdüklərinə görə vəhşi adlandıran, altını, zoru, silahı, nəfsi rədd edən Arif indi məhz bunların quluna, dolayısıyla İblisin quluna çevrildiyini anlayır, anladığıca da öz əməllərindən xəcalət çəkir. Buradakılar İblisi görəndə və onun kim olduğunu başa düşəndə onun üzərinə yürüyərək "Sənsən bu cinayətlərə bais, səndədir cümlə xəyanət, lənət sənə, lənət, qəhr olmalı, məhv olmalı İblis" deyirlər. İblis isə özünün son monoloqu ilə insanların özlərini ittiham edərək onlardakı alçaq hislərin, insanların öz aralarındakı iblis xislətli insanların: "qan püskürən, atəş sovuran kinli krallar, altın və qadın düşkünlərinin, din xadimlərinin zülm və xəyanət yuvası olduğunu", məhz onların təhqir və tənqid edilməli olduğunu, məhz onların insanlığı məhv etməyə, xeyirxahlığı, yaxşılığı yer üzündən silməyə yetərli olduğunu elan edərək yerin tərkinə çəkilən İblisin son sözləri budur:

Bən tərk edərim sizləri əlan, nəmə lazım,
Hiçdən gələrək hiçliyə olmaqdayım azim.
İblis nədir?

- Cümlə xəyanətlərə bais...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

- İblis!.. (2, 104).

Beləliklə, sanki əsər İblisin qələbəsi ilə, Arifin məğlubiyyəti ilə başa çatır, yəni İblis istəyinə çataraq insanları öz istədiyi yola sala bilir, xeyir şərə təslim olur. Ancaq bu heç də belə deyil. Ümumiyyətlə, Birinci dünya müharibəsi dövründə və ondan sonrakı ilk illərdə bütün dünyada yaranan ədəbiyyat və incəsənət nümunələrində bir ümitsizlik, pessimizm, gələcəyə kədərli bir baxış, insanlığın sonrakı taleyi üçün bir narahatlıq hissi özünü açıq şəkildə büruzə verirdi ki, bu da, sözsüz ki, Cavid əfəndidən də yan keçməmişdi. Lakin H.Cavid kimi dahi bir ədib insanlığın, yaxşılığın, mələkliyin iblisliyə məğlubiyyətini təsvir edərək buna göz yaşı axıtmaqla işini bitmiş hesab edə bilməzdi və etməmişdir də. Belə ki, əgər əsərin son epizodunu yenə yadıma salsaq, görürük ki, bu və ya digər səbəbdən çirkəbə yuvarlanmış, günah girdabına düşmüş Ariflər, Rənalar, Elxanlar – müxtəlif insanlar tutduqları işin, törətdikləri əməllərin səhv olduğunu anlayaraq, dərk edərək onu İblisin üzərinə yıxmağa cəhd etmələri ilə bir daha oxucuda ümid oyadır ki, onlar yenidən islah olunaraq yaxşı insanlar ola bilərlər, yəni insanda əgər abır-həya, ədalət və xəcalət hissi, öz əməllərinə qiymət vermək bacarığı hələ də qalırsa, demək, o, tam pozulmamışdır, onda paklıq cövhərindən hələ nə isə qalır. Başqa sözlə, xeyirxahlıq ruhu, xeyirin nuru-atəşi az da olsa qalıbsa, bu kiçik atəş yenidən alov ola bilər. Ona görə də tam ümitsizliyə qapılmağa, insanın üstündən "xətt çəkməyə", yəni onu iblisin qulu elan etməyə tələsməməliyə. Çünki bir Azərbaycan atalar sözündə deyilir: "Ümidi öldürmək insanın özünü öldürməkdir". Fikrimizi əsaslandırmaq üçün S.Xəlilovun "Cavid fəlsəfəsi" kitabına müraciət edək: "Ümumiyyətlə, İnsan bəşəriyyətin, insanlığın rəmzi olan insandır. Gerçək həyatda insanlar arasında xəbislər də

vardır və hətta onlar daha çoxdurlar. Lakin yer üzərində hələ bircə nəfər də olsa iblisə uymamış, saf, təmiz qəlbli bir insan tapmaq mümkündürsə, «insan» ümumişini iblisanəliklə damğalamaq olmaz” (3, 128).

Deməli, İblisin yerin təkinə çəkilərək insanlardan əl çəkməsi sanki insanlara özlərini doğrultmaq, səhvlərini düzəltmək, özlərini islah etmək üçün daha bir şans verilməsinə bənzəyir və oxucuda nikbin bir ovqat formalaşdırır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “İblis” əsərinin əsas ideyasını “İblis insanın öz içindədir” tezisi ilə yozanlarla yanaşı, iblisliyi kənarda axtarma fikrində olanlar da var. Bizcə H.Cavidin bu əsərinin əsas ideyasını yozanların hər biri özünə görə haqlı ola bilər. Belə ki, H.Cavid filosof şairdir və onun fikirlərinin anlaşılması və yozulması o qədər də asan deyildir.

Ənənəvi izahlardan fərqli olaraq S.Xəlilov əsərin əsas ideyasını iblisliyin insanın xislətində yox, onu əhatə edən bu və ya digər dərəcədə korlanmış ictimai mühitdə, ictimai quruluşda axtarır. O, yazır: “Bizcə, «iblis insanın içindədir» qənaətinin dərin kök atmasına ancaq bir obyektiv səbəb ola bilər. Bu da ondan ibarətdir ki, iblisanəlik həqiqətən müəyyən insanların canına, qanına keçir. Və bu naqis cəhətlər, xüsusiyyətlər həmin insanların vasitəsilə genetik olaraq da yeni nəsəyə ötürülür. Yəni naqis ictimai mühit doğulmuşdan bu cür köklənmiş insanlar üçün bir növ münbit mühit olur, burada onlar özlərini “suda balıq kimi” hiss edirlər” (3, 130).

Beləliklə, buradan belə nəticəyə gəlinir ki, bəzi insanların qəlbində müqəddəslik duyğusu, Allah eşqi yoxdur. Ona görə də bu qəlblərə pisliliklər, iblisanəlik yol tapır. Yoxsa Allah eşqi olan yerə iblis yaxın düşə bilməz. Görünür, insanın xislətini iblisanəliklə bağlamağa çalışanlar, sadəcə olaraq, Allahın varlığını unudurlar. Biz ona görə bu ideyanı nitsşeçiliklə, «Allah ölmüşdür» deyənlərlə əlaqələndiririk ki, doğrudan da, Allah olmayan yerdə – Allah duyğusu olmayan qəlbə iblis üçün böyük meydan açılır. Amma H.Cavidin məqsədi də elə bundan ibarətdir ki, insanları ilahi eşqə, müqəddəslik duyğusuna səsləsin və bununla da, insanı naqis mühitin fəvqünə qaldırsın; insan nə öz içərisində, nə də mühitində, cəmiyyətdə iblisə yer qoymasın (3, 132).

İstər iblisi insanın öz xislətində axtaranlar, istərsə də onu ətraf mühitdə görənlər bir məsələdə yekdildirlər ki, dahi ədibimiz insanı yüksək bir varlıq kimi hər cür iblislikdən uzaq olmağa və pisliliyin, alçaqlığın, namərdliyin və s. kimi iblisanə davranışların fəvqündə durmağa çağırır. Doğrudan da, “İblis” əsəri Birinci dünya müharibəsində törədilən vəhşiliklərdən ümidini itirməkdə olan, xeyir qüvvələrin yenidən öz qamətini düzəldərək yaxşılıqlar edəcəyinə şübhə edən insan övladına sanki bir çağırıqdır, bir tövsiyədir. Sanki H.Cavid demək istəyir ki, insan səhv edə bilər, yanıla da bilər, lakin o, ona görə güclü varlıqdır ki, yıxılanda belə yenidən özünü toplayıb ayağa qalxmağı, səhvini düzəldərək doğru yola qayıtmağı bacarır və bacarmalıdır. Əgər insan iblisə, pisliliyə məğlubiyyətini qəbul edərsə, bundan sonrakı həyatın, yaşamın mənası olmaz. İnsanlığın bundan sonrakı həyatı da fitnə-fəsadlar tarixindən başqa bir şey olmaz.

Ədəbiyyat

1. Cavid H. Əsərləri: 5 cildə. Bakı, Lider nəşriyyat, 2005
2. Cavid H. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1958
3. Əliyev K. H. Cavidin şəxsiyyəti və poetikası. Bakı, Yazıçı, 1997

MEHMET AKİF ERSOY-HÜSEYN CAVİD POETİK DÜNYASININ MİLLİ RUHU VƏ İSLAMI DUYĞULARI

Dr. Elmira ABASOVA

*AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun Qloballaşma və
İnformasiya Cəmiyyətinin Fəlsəfi Problemləri Şöbəsi
abbaselmira@mail.ru*

Xülasə

Möhtəşəm Turan səltənətini öz ziyası ilə rəvnəqləndirən və cilalayan bir çox ədibləri sırasında özünəməxsus mövqe tutan yazarlardan biri kimi adları hər zaman yaddaşlara həkk olunan Mehmet Akif Ersoy və Hüseyn Cavid məsləkləri, duyğuları, amalları, hətta taleləri belə sanki eynilik təşkil edən ziyalılardandırlar. Safahat və İstiqlal şairi Mehmet Akif Ersoyun sənət dünyasında iki əmil müqəddəslik təşkil etmişdir: din və dil. Ahmet Kabaklının incələdiyi kimi şairin ən yaxın dostu olan mərhum Hasan Basri Çantayın bir xatirəsi Mehmet Ersoyun bu xüsusda mənavi dünyasını əks etdirir: "Evet, ona tam bir islam şairi diye biliriz. Kuvvetli, inamlı ve ateşli bir islam şairi. Fakat Türk daim başta olmak şartıyla. Dört lisanı edebiyatıyla bilen Akif Türk olarak yazdı, Türk olarak düşündü, Türk olarak öldü."

Mehmet Akif dünyagörüşündə və sənətində milli ruh və İslami duyğular bir iksir kimi bir –birinə qarışmışdır.

"...Çöz de artık yükümün kördüğüm olmuş bağını,

Bana çok görme İlahi,bi avuç toprağını..." deyər türkcülük və İslami duyğularla hayqıran şairin bütün yaradıcılığında bu paralellik sanki qoşa cizgilər kimi yan- yana gedir.

Eyni bir dövrün ikinci bir dahisi olan Cavid Əfəndi də yaradıcılıq aləmində Turançılıq ideyalarının tərənnümçüsü kimi, dərin hikmətli və fəlsəfi poeziyası və təkrarsız dramaturji ilə milli şüurun oynanmasında mühüm rol oynamışdır. Ədibin istər "Bahar Şəbnəmləri", "Keçmiş günlər" şeirlər sisiləsi, istərsə də "Ana",

"Maral", "Şeyda" pyesləri, "Şeyx Sənan", "Uçurum", "Topal Teymur", "Peyğəmbər", "Xəyyam" mənzum dramları, "İblis", "Səyavuş" və digər faciələri, eyni zamanda İstanbul həyatından bəhrələnmiş "Afət" əsəri onun Türk dünyasına bağlılığının əksidir.

Qəlbinin səsinə övrünün Səlmən Mümtazları, Əhməd Cavadları, Təqi Şahbazları və s. milli ruhla çırpınan ədiblərin alovlu nidalarını qatan Hüseyn Cavid qələmə aldığı faciələrdə Şərq taleyinin müxtəlif ciddi problemlərini işıqlandıraraq türkcülük ideyalarını təbliğ etmişdir. Öz dövrünün və mühitinin ideologiyasına heç bir zaman əylməyən dahi mütəfəkkirin yaradıcılığındakı romantik coşğunluq ilk öncə türk millətinin sabahına olan sonsuz inamdan qidalanırdı.

Açar kəlmələr: Mehmet Akif Ersoy, din və dil, Safahat və İstiqlal şairi, Hüseyn Cavid

THE NATIONAL SPIRIT AND ISLAM SENSES OF MEHMED AKİF ERSOY - HUSSEYN JAVİD'S POETIC WORLD

ABSTRACT

Mehmed Akif Ersoy and Husseyn Javid take an unique position in the rank of literati who adorn and polish the grandiose Turan Kingdom with their light. These two great men engraving their names in the memories of people are the intellectuals whose persuasion, senses, aim, even fates are the same. There are two factors forming holiness in the art world of Mehmed Akif Ersoy, the poet of Safahat and Independence: the religion and the language. Ahmed Kabakli investigated that one of the reminiscences of deceased Hassan Basri Chantai, the poet's best friend represents the spiritual world of Mehmed Ersoy about it: "Yes, we can call him as the poet of Islam. The mighty, resolute, flaming poet of Islam.

However, on condition that always headed by the Turk. Knowing four languages with their literature Akif wrote, thought, died being Turk. "These thoughts represent Mehmed Akif's heart that is full of Turk and Islam senses and also his outlook (view).

The second genius of the same period Husseyn Javid glorifying the thoughts of Turan (Turanism) in the world of activities had played a significant role in the awakening national consciousness with his deep wise, philosophical poetry and at the same time with the inimitable drama. His either succession of poems "The Spring Dew", "The Past Days", or plays "The Mother", "The Deer", "Sheyda (The Loving)", dramas "Sheikh Senan", "The Precipice", "Lame Teimur", "Kheiyam Menzum", tragedies "The Devil", "Seiavush" and the work "Afet" deriving advantage from Istanbul life represent Husseyn's closely connection with the world of Turk.

Husseyn Javid had propagated the ideas of Turks elucidating different serious problems of the East fate in his tragedies and he had also shown flaming screams, national senses of Salman Mumtazs, Ahmed Javads, Teghi Shehbazi and other poets of his time. He had never cringed before the ideology of his time and surroundings. The romantic enthusiasm in the activities of this great thinker had been inspired first of all by the endless faith hoping the future of the Turk people.

Key words: Mehmet Akif Ersoy, the religion and the language, the poet of Safahat and Independence, H. Javid

Möhtəşəm Turan səltənətini öz ziyası ilə rəvnəqləndirən və cilalayan bir çox ədibləri sırasında özünəməxsus mövqe tutan yazarlardan biri kimi adları hər zaman yaddaşlara həkk olunan

Mehmet Akif Ersoy və Hüseyn Cavid məsləkləri ,duyguları, amalları hətta taleləri belə sanki eynilik təşkil edən ziyalılardandırlar. Safahat və İstiqlal şairi Mehmet Akif Ersoyun sənət dünyasında iki amil müqəddəslik təşkil etmişdir: din və dil. Ahmet Kabaklının incələdiyi kimi şairin ən yaxın dostu olan mərhum Hasan Basri Çantayın bir xatirəsi Mehmet Ersoyun bu xüsudsa mənəvi dünyasını əks etdirir:” Evet, ona tam bir islam şairi diye biliriz. Kuvvetli , inamlı ve ateşli bir islam şairi. Fakat Türk daim başta olmak şartıyla.Dört lisanı edebiyatıyla bilen Akif Türk olarak yazdı, Türk olarak düşündü, Türk olarak öldü.”(1-9)

Mehmet Akif dünyagörüşündə və sənətində mili ruh və İslami duyğular bir iksir kimi bir – birinə qarışmışdır.

”...Çöz de artık yükümün kördüğüm olmuş bağıni,

Bana çok görme İlahi,bi avuç toprağını...”(1-30) deyə türkçülük və İslami duyğularla hayqıran şairin bütün yaradıcılığında bu paralellik sanki qoşa cizgilər kimi yan- yana gedir:” ÖZ fəlsəfi- dini görüşlərində Mehmet Akif müsəlman dünyasına xitabən İslam dininə , onun tarixi şəxsiyyəti olan Həzrəti Məhəmməd (s.ə.s.) müqəddəs Qurana əsl elmlı bir insan kimi yanaşırdı:

”Doğrudan- doruya Kurandan alıp ilhamı

Asrın idrakine söyletmeliyiz İslamı”(1-91)

Həyatda müqəddəslik rəzi kimi baxdığı iki amildən biri olan din onun mənəvi dünyasına çocukluğundan atası Mehmet Tahir Əfəndidən, daha doğrusu gördüyü ailə tərbiyəsindən hopmuşdur. Uşaqlığını vəsfedən bir şeirində bununla qarşılaşmaq mümkündür:

”Sekiz yaşında kadardım .Babam gelir:Bu gece,

Sizinle camie gitsek çocuklar erkence.

Giderseniz gelin amma Namazda uslu durun;

Meraminiz yaramazlıksa işte ev, oturun...

Dalar giderdi, ben artık kalınca azade

Ne aşikane koşardım hasırlar üstünde.”(1-18)

İslami duyğuları qəlbində məbəəd kimi yaşadan şair cocuklukdan bəri ərəb dilini çox gözəl bilmiş və Quranın tərcüməsilə məşğul olmuşdur.

Lakin ömrünün sion günlərində ölüm yatağında ikən Quranı tərcümə etdiyinə görə öz-özünü ittihamdan belə çəkinməyərək bütün əlyazmalarını yandırmış və günah iş tutduğunu öz xatirələrində dönə- dönə vurğulamışdır:” İnsanın Kuranı tercümeye cesaret etmesi için ya çok cahil olması lazım gelir, ya da çok alim.”(1-35)

Ersoyu diqqətlə oxuyub incələdikcə onun poetik dünyasında Türkçülük və İslamilik idealarının vəhdəti bir növ göz ilə beyin, ruh ilə bədən kimi bir- birilərini yaşadan tərzdə təlqin olunduğunu sezməmək mümkün deyil. Şairə görə ” İslamiyyətsiz bir Türklük və Türksüz bir Müslümanlık asla hic bir mana ifade etmiyor.”(1-13)

Milli ruh- Türkçülük mövqeyi Mehmet Akifin şeir və yazılarının əsas qayəsi kimi Milli Mücadele ədəbiyyatının ən dolğun səhifələrini zənginləşdirir. Bu baxımdan onun ”İstiqlal marşı”, şairi millətin sevimlisi zirvəsinə ucaldaraq ona İstiqlal şairi adını qazandırmışdır. Qəhrəman Türk ordusuna ithaf edilən bir neçə misralıq parçalarla Mehmet Ersoyun həqiqi Milli Türk Şairi kimi dəyərləndirilməsinin tam əsaslı bir fikir olduğu özünü biruzə verir:

”Korkma! Sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak;

Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.

O benim milletimin yıldızıdır, parlayacak;

O benimdir, o benim milletimindir ancak!...

Dalgalan sen de şafaklar gibi ey şanlı hilal!

Olsun artık dökülen kanlarımın hepsi helal.

Ebediyyen sana yok, ırkıma yok izmihlal:

Hakkıdır, hür yaşamış bayrağımın hürriyet;

Hakkıdır, Hakka tapan milletimin İstiklal.”(5-33)

Türk dünyasını aydınladan bir şəxsiyyət olaraq Mehmet Akifin Türkçü Millətçi və İslamçı duyğuları hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlamağa qadirdir. Odur ki, şairin yaradıcılığı bütün Türk dünyası üçün araşdırıcılıq mənbəyi kimi gələcək nəsillərə nüsxə olacaq qədər çox qiymətlidir. Bu mənada Ersoy yaradıcılığının bütün araşdırıcılarının təşəbbüsləri təqdirəlayiqdir. Çünki millətin bu gününü anlayıb dəyər verməsi üçün ara- sıra keçmişinə nəzər- diqqət yetirməsi vacibdir. Türk tarixinin ən önəmli siması kimi Mehmet Akif bu tarixin zərrələrindən biridir, onun İstiqlal marşı və Safahat şeirləri isə bütün Türk tarixinin, hər bir bəşər övladının zəngin mədəni-fəlsəfi qaynağıdır. Bu şeirlər Balkan savaşından (1912) I Dünya savaşına (1914-1918), Çanakkale zaferindən (18 mart 1915) Milli Mücadele möcüzəsinə qədər uzanan qaranlıq, çətin və keçilməz yollarda yer alan qəhrəmanların ümidləri, inancları, öfkələri, tərəddüdləri həkk olunan bir dastan toplusudur. Burada heç bir tarixi mənbədə rast gəlinməyəcək insan dramının hərəkəti və həyəcanı vardır. Safahat öz tarixinə nəzər salmaq istəyən hər bir insan üçün Məşruyyətə Cumhuriyyətə qədər olan dövrü əhatə edən bir müddəti əks etdirən fikirlər məcmusu, eyni zamanda yaxın tariximizi tanımaq üçün bir başucalıq, dəyanət və milli dəyərlər kitabıdır.

Şairin həm Safahata daxil olan şeirləri həm də ondan kənarda çap olunan əsərləri (1930- cu illərdən sonra) daim öz milli ruhunu və islami duyğularını qoruyub saxlamışdır. Həyatında Qərb dövlətlərinə səyahət fürsəti əldə etməsinə rəğmən realist bir şair olaraq Batı dünyasına, onun mədəniyyətinə heç vaxt önəm verməmişdir. O "Hakın sesleri " adlı kitabında öz fikrini belə izah edir: " Karadağ haydutu, Sırp eşşegi, Bulqar yalanı, sonra yunan iti, cəpçevre kusatsın vatanı "(5-16)

Mehmet Ersoy millətlərin gələcəyi üçün elmi biliyə yiyələnməyin zəruriliyini övladına xitabən yazdığı şeirdə ümumən belə vurğulayır:

"...Çünki millətlərin istikbalı için, evladım, marifet bir de fazilet ... iki kudret lazım"

Akif Ersoyun millətçilik təəssübkeşliyini, onun necə bir aktual öncül və işıqlı şair olduğunu incələyən Ahmet Kabaklı yazır ki: " ...Bugün Türkiyəni yüksəltmək istəyən gənclər ,islamlıqla Türklüyün iç- içə ve milliyin ancak o sayede mümkün olacağını Akifin kurduğu terkipten öyrəneceklerdir. Tam istiklal ölküsü ilə halka hizmet götürmənin ve onun derdine merhem olmanın çareleri de Safahatte mısra- mısra yalıdır. Bize ilmin üstünlüyünü, Avrupanın bilgi ve ilmiyle təhsil edilməsi gereken bir məktəb olduğunu en vecla lisanla anlatan da yine Mehmet Akifdir. Akif müsəlmanlığın geriliklə, tembelliklə , vurdumduymazlıqla,riya ve göstərişlə, merhamətsizliklə , haksızlığa boyun eyməklə mümkün olmadığını haykıran mürşittir.Akif islam Türk əhlakını yaşamış , akıl və izzətlə bərabər merhamət və şəkəti də yüksəlmiş ... Kurani kərimin və Peygəmlərlərin kıyamətə kadar diri olaraq ,her ilmin , her fikrin önündə bulunduğunu haykırməyə gəlmişdir...Mehmet Akifin fəlsəfe və tefəkkürü, şiir gücü , onun səviyyəsinə yüksəlmiş bir dindarlıq və millilik Akifin ölçülərində bir qərbçilik və yeniləşmə həsrəti, Akifin kudretində bir cəmiyyət əhlakını meydana gətirəcəyi şiir və sənət , öylə anlaşıllıyır ki, yeni bir milli istikbal çağına hazırlanan gəncliyimizin dayanak nqtəsi olacaqdır"(1-7)

Böyük millətlərin böyük sənətçiləri , böyük şairləri olur. Şübhəsiz ki, Türk milləti böyük bir millətdir və Mehmet Akif onun dahi şairlərindəndir. Lakin böyük millət olaraq bu böyüklüyü qoruyub saxlamaq da çox vacibdir və bunun ən ümdə yolu millətin mədəni- mədəni öncüllərinin bir araya gəlməsindən , anılmasından, ünsiyyətindən çox asılıdır. Ersoyun vəfatından əlli il sonra xatırlanıb yenidən ədəbiyyata gətirilməsi və düşüncələrdə canlandırılması qeyd olunan fikri isbatlayır. Şair bir çox mövzularda olduğu kimi özü ilə ilgili durumu da sanki sağlığında duyurmuş kimi "Resim için " başlıqlı şeirində yazırdı:"

Beni rahmetle anarsın ya ,işitsen, birgün,

Şu sağır Kubbede,haib,sesimin dindiğini?

Bu heyulaya da bir kerrecik olsun bak ki,

Ebediyyən duyayım kabirime nur indiğini."(8-30)

Sonsuz kədər və üzüntülər içində solmayan ümidi Türk gəncliyi olan böyük şairi böyük türk dünyası hər zaman rəhmətlə anacaqdır. Bugün Türkiyədə ayakların yere basan bir şəkildə yol almaq istəyən hər səviyədəki Türk insanı için Akif böyük bir yol göstərici ,böyük bir zəmin inşaedicidir.(8-137)

Eyni bir dövrün ikinci bir dahisi olan Cavid Əfəndi də yaradıcılıq aləmində Turançılıq ideyalarının tərənnümçüsü kimi, dərin hikmətli və fəlsəfi poeziyası və təkrarsız dramaturji ilə milli şüurun oyanmasında mühüm rol oynamışdır. Ədibin istər "Bahar Şəbnəmləri", "Keçmiş günlər" şeirlər sisiləsi, istərsə də "Ana", "Maral", "Şeyda" pyesləri, "Şeyx Sənan", "Uçurum", "Topal Teymur", "Peyğəmbər", "Xəyyam" mənzum dramları, "İblis", "Səyavuş" və digər faciələri, eyni zamanda İstanbul həyatından bəhrələnmiş "Afət" əsəri onun Türk dünyasına bağlılığının əksidir.

Qəlbinin səsinə övrünün Səlmən Mümtazları, Əhməd Cavadları, Təqi Şahbazları və s. milli ruhla çırpınan ədiblərin alovlu nidalarını qatan Hüseyn Cavid qələmə aldığı faciələrdə Şərq taleyinin müxtəlif ciddi problemlərini işıqlandıraraq türkçülük ideyalarını təbliğ etmişdir. Öz dövrünün və mühitin ideologiyasına heç bir zaman əylməyən dahi mütəfəkkirin yaradıcılığındakı romantik coşqunluq ilk öncə türk millətinin sabahına olan sonsuz inamdan qidalanırdı. Geniş və zəngin yaradıcılıq diapozonuna malik olan Hüseyn Cavid daim bəşəri mövzular maraqlandırmış, insanın daxili aləmi, psixologiyası bir problem kimi onu düşündürmüşdür. Onun yaradıcılığının əsasında bədii və tarixi həqiqət dayanırdı. Dini dərinlən bilən və ona xidmət edən savadlı, ziyalı, bir ailədə doğulan, dinə aid çoxlu kitablar oxuyub əxz etmiş Hüseyn Cavid islam ideologiyasını heç zaman zora əsaslanmadığını, inama, imana, məhəbbətə üstünlük verib, başqa dinlərə də hörmət və ehtiramla yanaşmışdır. Onun bu düşüncələrini "Şeyx Sənan", "Peyğəmbər", "İblis" əsərlərində izləmək mümkündür. Məhz bu səbəbdən H.Cavid bir yazıçı, şəxsiyyət kimi bəraət qazandıqdan sonra da uzun müddət sovet ideologiyası onun əsərlərinin elmi əsaslarla, obyektiv və prinsipial şəkildə təhlilinə imkan vermədi. (2-66)

"Turana qılincdan daha kəskin ulu qüvvət yalnız: mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət..." deyən ədib yaradıcılığında daim təbiiliyi və romantik keyfiyyəti əsas tuturdu.

Azərbaycan ədəbiyyatında romantik şeir və mənzum faciə banisi kimi tanınan Cavid Əfəndinin tələbəlik həyatı Türkiyə ilə bağlıdır. İstanbul Universitetində keçən təhsil illəri (1906-1909) onun həyatında mühüm mərhələ təşkil edir. Bu ali təhsil ocağında Türkiyənin tanınmış alimlərindən dərslər alan Cavid eyni zamanda Rza Tofiq, Tofiq Fikrət kimi görkəmli şairlərin əsərlərində bəhrələnmişdir. Təbii olaraq bu cəhət onun yaradıcılığında biruzə verərək öz əksini tapmışdır. Mehmet Akifdən fərqli olaraq fəlsəfi dünyası tamamilən lirik romantizm üzərində qurulan H.Cavid milli ruhu telqin edərək türkçülük duyğuları ilə çıxış etmişdir. (3-352) Bu xüsusiyyətlər onun "Uçurum", "Afət" pyeslərində əsərin ana xəttini təşkil edir. Burada müəllif süni avropalaşmanın əleyhinə çıxış edir, yad təsirlərin milli mənəviyyətlə uzlaşmayan eybəcərliklərini əks etdirir. Daim həqiqət, ədalət, səadət axtarmaq yollarında çırpınan romantik qəhrəmanların bir çoxu kimi, şair özü də həmişə axtarışlarla dolu mürəkkəb, dərin, istirablı bir həyat keçirmişdir. Dünya, insan, insanın əmələri, arzuları haqda idrakı fəlsəfi fikirlər H.Cavid yaradıcılığının əsas qayesidir. Romantik ədəbiyyata xas olan türk, ərəb, fars ifadə və ibarələri Cavid romantizmində üstünlük təşkil edir, milli ruh və dil məfhumu ön plana çəkilir. (3-354)

Çox əsrlik Azərbaycan ədəbiyyatının ən yaxşı ənənələrini inkişaf etdirən, zənginləşdirən qüdrətli söz ustası Hüseyn Cavid öz yaradıcılığı ilə zaman keçdikcə daha çox aktualıq kəsb etməkdədir. İdeyalar aləmi zəngin fəlsəfi-bədii qaynaqlarla bağlanan dahi H.Cavid eyni zamanda türk romantizmindən və bu romantizmin məfkurə, mövzu və üslub xüsusiyyətlərindən çox faydalanmışdır. H.Cavid sənətinə, şairin ədəbi estetik görüşlərinə və fəlsəfi –fikir anlayışlarına türk ədəbiyyatının üç nəhəng sənətkarının qüvvətli təsiri olmuşdur. (6-4) Tarixi –romantik səpkidə mənzum dramlarına Əbdülhəqq Hamidin; yüksək bəşəri fikirləri fəlsəfi üslubda tərənnüm edən əsərlərinə Tofiq Fikrətin vətənpərvərlik və vətəndaşlıq pafosu ilə zəngin şeirlərinə Namiq Kamalın təsiri aydın hiss olunur. Cavid yaradıcılığına, şairin romantik axtarışlardan ibarət sənət dünyasına xas olan bir əsas cəhət də narahat fəlsəfi düşüncələrdir; fəlsəfi idrakın şeir lisanı ilə tərənnümüdür. (6-6) Dahi mütəfəkkirin yaradıcılığının birmənalı tədqiqatı, sovet rejiminin amansız Stalin repressiyasının ədalətsiz təqibləri "Cavid ömrü boyu" Cavid olduğu kimi səlnaməsində

əsin müəllifi olan qocaman jurnalist və publisist Qulam Məmmədli tərəfindən araşdırılmış və tarixi faktlarla onun xatirələr külliyyatı kitaba daxil edilmişdir. Kitaba rəy verən mərhum alimimiz Yaşar Qarayev sözün əsl mənasında Cavid ömrünü və Cavidin səyat dünyasını belə qiymətləndirir: "Bu gün beləbir obyektiv aynada, tarixi və elmi həqiqət güzgüsündə yenidən görünməyə Cavid qədər ehtiyacı olan ikinci böyük ədəbi simamız, bəlkə də, yoxdur. Vaxtilə mətbuatda Cavidə həsr olunan yazılardan birində deyilirdi: "Hələ tarix Cavidə əl vurmayıbdır. Şairimiz bir tərəfdə sakit oturub əsərlərini yazır. Tarix isə qulaq asır və gözləyir" yarım əsrdə ki, vəziyyət dəyişib: indi artıq tarix Cavid sənət mühakiməsinə çəkir, təhlil edir və qiymətləndirir, Cavid isə "qulaq asır və gözləyir". Zaman və Sənətkar, Tarix və Cavid arasında dioloq davam edir... Dramatik, çətin bir taleyin və ömrün dünyaya və tarixə səpələnən mənəvi izləri hərəkət etmək, keçmişin bizə boylanan son yüz ilinə öləri nəzər salmaq kifayətdir." (4-6)

Ümumən H.Cavid sənəti saxtılığa, fikri bəsitliyə və qeyri- bədbinliyə yabançıdır. Həqiqi milli və humanist bir sənətkar olan H.Cavid öz xəlqiliyi, milliliyi ilə bu gün bizə doğmadır, ruhən və qəlbən yaxındır. Xəlqi ictimai bir varlıq kimi özünə tanıtdıran, xəlq ruhunun təcəssümü-təzahürü olan, millətin mənəvi zənginlik və əzəmətinə əks etdirən bir ədəbiyyat sözün əsl mənasında milli və xəlqi ola bilər. Cavid sənəti öz ən yaxşı təzahürlərində bu tələbə cavab verir. Söz sənəti insana insanlığı ucaldan, yüksəlişə səsləyən həqiqətləri deməlidir. Bu onun ilkin, həm də şərəfli vəzifəsidir. H.Cavid bu vəzifəni ilk şeirindən seçmiş bir sənətkardır. Onun romantik sənəti bu gün də mənəvi qida olduğumuz, maraqlı və zəngin bir bədii aləmdir. Bu aləmin hikmətlərinə aşina olduqca və şairin poetik dünyasına səyahət etdikcə insan daxilən mükəmməlləşir, qəlbən təmizlənir və fikrən ucalır. H.Cavid romantizmi bizə məhz bu zirvəyə aparan yollarda yoldaşdır... (7-213)

Kaynaklar

- 1) Ahmet Kabaklı, Mehmet Akif, Türk Edebiyatı Vakfı yayınları, İstanbul, 2006, 190s.(9,30,91,18,35)
- 2) Ekologiya, fəlsəfə, Mədəniyyət- elmi məalələr toplusu AMEA, Bakı, Elm-2001 "Hüseyn Cavidin bədii-estetik görüşləri" (s.66-69)
- 3) Firudun Hüseynov, Mir Cəlal-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Maarif nəşri, Bakı-1982 297s.(6)
- 4) Qulam Məmmədli; Cavid –ömrü boyu, həyat və yaradıcılıq salnaməsi; Bakı, yazıçı-1982, 297 s.(6)
- 5) Mehmet Akif Ersoy, Safahat, Türk edebiyatı Dizisi, İstanbul, 1996, 701 s.(səh. 33-16)
- 6) Məsud Əlioğlu, Darıxan adamlar II cild, 285s. "Təhsil", Bakı -2009(4;6)
- 7) Məsud Əlioğlu, Hüseyn Cavidin romantizmi, Azər nəşr, Bakı -1975, 215s.(213)
- 8) T.C.Kültür və Turizm bakanlığı, "Kültürhanelər və yayımlar Genel Müdürlüyü Tanıtma Eserleri Dizisi" "Akiften Asıma", Hakan Arslanbenzer, şairin düşünür olaraq Portresi, 160s; Ankara-2007, 160s.(30;137)

TURANIN ÜÇ BÖYÜK SÖZ USTADININ-YILDIZININ İŞIQ KULTUNA TAPINMASI

Esmira Fuad (Şükürova)

Filologiya üzrə Fəlsəfə doktoru

AMEA-nın aparıcı elmi işçisi.

O benim milletimin yıldızıdır parlayacak!

Mehmet Akif Ərsoy

Vətən nə Türkiyədir Türklərə, nə Türkiyə, Vətən böyük və müəbbət bir ölkədir - TURAN ...

XÜLASƏ

Böyük Türk dünyasının işığa tapınan üç sənət dahisi Mehmet Akif Ərsoy, Hüseyn Cavid və Bulud Qaraçorlu Səhənd öz millətinin dərdlərinə, yaralarına dünyada eşi bulunmaz bir dərmanla-Əlahəzrət sözün qüdrətilə məlhəm olmaq üçün doğuldular. Corc Bayronun yunan inqilabı haqqında yazdığı "Kefaloniya gündəliyi"ndə belə bir qeyd var: "Ölülərin yuxusu pozulub - mən yatarammı? Tiranlar dünyanı əzir - mən susarammı?"

Onlar da qələmdaşları C.Bayron kimi haqsızlıqlar, ədalətsizliklər, zülmkarlar qarşısında susmadılar, soydaşlarını dünyanı dərk etməyə, milli haqq və hüquqlarını tanımağa səslədilər. Bu hüquqlar uğrunda, xalqının istiqlalə, azadlığa qovuşması, milli kimliyini tanıyıb bilməsi və bu kimliyə sahib olması, ayaqda durması və məmləkətini beynəlxalq aləmdə tanıtməsi üçün söz cəbhəsində inadlı, əbədi bir mübarizəyə girişdilər.

Onlar bəşər övladını azad, xoşbəxt və bəxtiyar görmək istəyirdilər. Düşünürdülər ki, "milliyətindən, dinindən və mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir insanın bəxtiyarlığı nəticə etibarilə millətlərin, son nəticədə isə bəşəriyyətin bəxtiyarlığıdır." O əqidədə idilər ki, hər bir cəmiyyətin qadını kölə, hüquqları tapdalanan bir qul deyil, azad, fərəhli və mutludursa, həmin cəmiyyətin kişisi də xoşbəxt, bəxtiyardır.

Türk dünyasının hər üç aydını dəyərli əsərlərində irəli sürdüləri ideyaların, amalların bədii həllinə nail olaraq göstərdilər ki, dünyada yalnız işıq mövcuddur, ən böyük qüvvət və qüdrət də işıqdır.

Açar sözlər: Işıq, nur, türk, istiqlal, haqq-ədalət, "Dədə Qorqud", Vətən, mədəniyyət.

ABSTRACT

Those starts were born in the sky of Turan where great Turkic people existed: Mehmet Akif Ersoy in Turkey, Huseyn Javid in Northern Azerbaijan, Bulud Garachorlu Sehend in South Azerbaijan... They were born to cure the sorrow and the wounds of their people with an incomparable medicine - the power of the word Majesty (Elahezret). George Byron in his "Journal In Cephalonia", which is about Greek revolution, writes: "The dead have been awakened – shall I sleep? The World's at war with tyrants – shall I crouch?"

They did not keep silent against injustice like G. Byron, they called their fellow countrymen to cognize the world, to recognize their national rights. To bring their people to liberty and freedom, to make the people recognize and own its national identity, to make their people stay on feet and to fame their country in the international World they embraced their pens and started stubborn struggle for those rights in word front. They – those three great word masters of Turan, those giants of faith - have reached their sacred desire and wish... They desired to make a child of mankind happy. They thought 'happiness of every person in spite of nationality, religion and belonging is the happiness of the nation and the mankind in the final end'.

Three huge masters of word of Turan - Mehmet Akif Ersoy, Huseyn Javid and Bulud Garachorlu Sehend say: "The position of the good and the bad, the light and the darkness is same both on Earth and in the sky! That is not the monologue of an Evil philosopher, that is the interpretation of the philosophy of the Good! When light and fire meet light defeats fire even if light is weak and fire is strong. Light remains as a purpose and turns fire into its means and get power and force. So even Devil in the end is defeated by truth and light in the end".

Achieving literary solution of the ideas and purposes suggested by them in their valuable works, the authors showed that only light exist on Earth.

Key words: light, shining, Turk, liberty, justice, "Dede Gorgud", Motherland, culture

O yıldızlar böyük Türk qövmünün bulunduğu Turanın səmasında doğdular: Mehmet Akif Ərsoy Türkiyədə, Hüseyn Cavid Quzey Azərbaycanda, Bulud Qaraçorlu Səhənd isə Güney Azərbaycanda... Doğuldular ki, millətinin dərdlərinə, yaralarına dünyada eşi bulunmaz bir dərmanla-Əlahəzrət sözün qüdrətilə məlhəm olsunlar. Corc Bayronun yunan inqilabı haqqında yazdığı "Kefaloniya gündəliyi"ndə belə bir qeydi var: "Ölülərin yuxusu pozulub - mən yatarammı? Tiranlar dünyanı əzir - mən susarammı?"

Onlar da C. Bayron kimi haqsızlıqlar qarşısında susmadılar, soydaşlarını dünyanı dərk etməyə, milli haqq və hüquqlarını tanımağa səslədilər. Bu hüquqlar uğrunda, xalqının istiqlala, azadlığa qovuşması, milli kimliyini tanıyıb bilməsi, bu kimliyə sahib çıxması, ayaqda durması və məmləkətini beynəlxalq aləmdə tanıtməsi üçün qələmə sarıldılar, söz cəbhəsində inadlı mübarizəyə girişdilər. Bu qutsal diləklərinə, istəklərinə çatdı - Turanın üç böyük söz ustası, fikir, əqidə nəhəngi...

Mehmet Akif Ərsoy Türkiyə Cümhuriyyətinin milli marşı kimi qəbul olunmuş "İstiqlal" marşını, "Çanaqqala Dastanı"nı, "Bülbül", "Səfahət" və s. əsərləri, Hüseyn Cavid "İblis"i, "Şeyx Sənan"ı, "Səyavuş", "Peyğəmbər"i, "Azər"i və s., Bulud Qaraçorlu Səhənd isə inti-bah abidəmiz, türkün yaddaş kitabı, kimlik aynası olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının on iki boyunun hər birini böyük ustalıqla nəzmə çəkdiyi və üç kitabda yayımlanmış "Sazımın sözü", "Dədəmin kitabı" və "Qardaş Andi" poemalar silsiləsi ilə...

Çatma, kurban olayım, çehreni ey nazlı hilal!

Kahraman ırkıma bir gül... ne bu şiddet, bu celal?

Sana olmaz dökülen kanlarımız sonra helal.

Hakkıdır, Hakkı tapan milletimin istiklal (1).

dedi istiqlal sevdalı Mehmet Akif... Mərd oğulların uğrunda canını fəda edib qan tökdüyü azadlığın xalqının halal haqqı olduğunu hayqırdı. Hər üç Vətən sevdalı aydınımız Ata yurdunu,

Ana torpağı öləsiyə bir məhəbbətlə sevdilər, Vətəndən ayrı yaşamaqdansa, ölümü yey bildilər. İnsanlıq, humanizm və ədaləti həyat ideali seçdilər. Ən böyük arzuları insanların bir araya gəlməsi-birlik, qardaşlıq, yoldaşlıq, əbədi barış oldu... Eşqi, məhəbbəti həyatın qaynağı-xilas, nifrəti, kini isə dünyanın sonunu yaxınlaşdıran ən böyük amil sandılar. "XX yüzilliyin romantik şəirində klassik bədii ənənənin (Füzulinin!) «Kim dərdlidirsə, o kamildir» devizini (Yaşar Qarayev) dəyişərək "Kim haqlıdır, o da güclüdür,(2.4)" – qənaətini sərgilədilər.

Qucaq-qucaq edilən tatlı vədlər pək çox;
Saqın inanma! Yalan... Yoq, zəif için haq yoq!..
İnanma! Aciz için yoq hüquq, inanma xayır,
Cihanda haq da, həqiqət də həpsi qüvvətdir (3).

"Mərhəmət və vicdan, yoxsa, qüvvət və əməl? - əsl drammatizmi zahiri hadisələr arasında deyil, daxili mahiyyətlər arasında axtaran (Yaşar Qarayev)(2.4)" Cavid bu sürəkli və davamlı sualda təzadı, dilemmayı yox... qaynağı, çarpazı, vəhdəti qəbul edir, bu ideyaların hər ikisinin inkarı və eyni zamanda sintezi olduğu qərarına gəlir. Şairin yaradıcılığında "mərhəmət və vicdan fəlsəfəsi qüvvət və fəaliyyəti də ehtiva edərək sosial mübarizə konsepsiyası səviyyəsinə (Səlahəddin Xəlilov (2.4))" yüksəlir. Arxasında hikmət duran qüvvəti və qüvvətə dayanan hikməti ideal adlandıran böyük Cavid Əfəndi gücdən, qüvvətdən daha əfzəl olan mədəniyyətdir, "Əsiri olduğum bir şey varsa, o da həqiqət və yenə həqiqətdir!" - deyirdi:

Turana qılıncdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!

Səhənd isə özünü bir haqq aşığı simasında görürdü. "Sazımın sözü" poemasında hər kəsi, cahiliyyət içində çabalayan insanları, hətta vəhşi xislətli yaratıqları da Haqq yoluna hidayət edirdi:

Sən haqq aşığısan, haqdır köməgin,
Zəxmə vur tellərə tir-tir titrəsin.
Sazınla çırpındır haqqın ürəgin,
Qoy qafil olanlar haqqı dinləsin (4.43).

Əslində "Bir millətin tərəqqi və tədənnisini bilmək üçün millətin məktəblərini, daha doğrusu, ibtidai məktəblərini görmək kifayət edər. Avropaya meydan oxuyan Almanıyanın, qoca Rusiyanı həyəcana düşürən Yaponiyanın bütün bu tərəqqiyyəti-ciddiyyələri həp ibtidai məktəblər sayəsindədir. Türkiyədə əsnayi-inqilabda vüquə gələn müvəffəqiyyətlər, qılınc parıltısından, qol zorundan ziyadə məktəb tərbiyəsinə və o məktəbləri idarə edən müəllimlərə mədyundur. Demək ki, bir millətin hər halını tədqiq etmək üçün ən doğru meyar, ən kəsirmə yol o millətin məktəbləridir. Dünyada hər iş, hər hərəkət bir qanuna, bir rəhbərə möhtacdır. Rahat və məsud yaşamaq üçün də xüsusi bir məslək, bir iş tutmaq iqtiza edər. Lakin hər iş sahibi öz işini layiqilə bacara bilmək üçün bəhərhal qüsurlarını anlayıb, sənətində mahir olmalıdır, o məharəti bizə öyrədən şey isə elmdir, məktəbdir (5)"- əqidəsində idi Cavid Əfəndi. Qardaş ölkənin inqilab, döyüş meydanlarındakı uğurlarının səbəbini təkcə qılıncların parıltısında, qol gücündə deyil, məktəb tərbiyəsində və o məktəbləri idarə edən müəllimlərdə görürdü.

Bu məktəblərdə dərs alıb yetişən Mehmet Akif xalqının gələnlərinin mühafizi idi və yurduna ayaq açan Qərb mədəniyyətinin zərərli tərəflərini, ölkəsinə ziyan verə bilmək gücündə olan qüvvələri nəzərdən qaçırmır, bütün bunların qarşısında durmağa gücü yetən "iman dolu bir göysüm var"- deyə hayqırırdı:

Garbın afakını sarmışsa çelik zirehli duvar.
Benim iman dolu göğsüm gibi serhaddim var.
Ulusun, korkma! Nasıl böyle bir imanı boğar,
Mədeniyet! dediyin tek dişi kalmış canavar?
Arkadaş, yurduma alçakları uğratma sakın;
Siper et gövdeni, dursun bu hayasızca akın.
Doğacaktır sana vad ettiği günler Hakkın,
Kim bilir, belki yarın, belki yarından da yakın. (1)

Yabancı mədəniyyətin-Təməddünün heç də bütün hallarda xalqın dünyagörüşünə müsbət təsir göstərdiyini, yurduna gözəl şeylər əxz etmədiyini bir ziyalı, aydını kimi H.Cavid də dərinədən dərk edir, üzəndən Təməddünlərin xalqına nələr vəd etdiyini anlayır, çıldırırdı:

Nə dəhşət, ah!.. Düşündükcə çıldırır insan.

Təməddünün sonu vəhşətmidir, nədir əcaba?.. (3)

Hətta heç bir iman çərçivəsinə sığmayan, Allah bir olduğu kimi dinin də bir olduğuna inanan və bütün dinlərin fəvqündə durmağı bacaran şair Yer üzündə yeganə dinin bərqərar olması arzusunun da gizlətmir, ona elə gəlirdi ki, "Din bir olsaydı yer üzündə əgər, Daha məsud olurdu cinsi bəşər."

Maraqlıdır ki, vətəndaş şair təəssübkeşliyi hər misrasından, şeirindən yansıyan Səhənd də irqi, dini, milli ayrılığa rəğmən, bütün bəşəriyyətin qardaş, yoldaş, sirdaş və bir-birinə simsar olaraq yaşamasını təqdir edən fikirlər səsləndirirdi:

Tam İnsanlar-bəşəriyyət
Ağ, qırmızı, sarı, qara
Qardaş-deyə, sirdaş-deyə,
Doğmaları, qardaşlıqlar
Davam edib yaşayacaq! (6.)

Ancaq özünü „Ömrü məhkum insanların, İnsanlığın şairi“, - adlandıran Səhəndin qəlbi dağlıdır, mövcud durum ürəyini şan-şan etmişdir. Çünki içində baş qaldırmış haqlı sualların əsaslı cavabı hələ ki, verilməyib...

Humanizmi sayan kimdir,
İnsanlığı anan kimdir? Mən qüdrətli qolu zorba,
Bir millətin şairi tək Həyasızca öyünübən
Ellərimə "Üstün Nəjad" Xulyası ilə
Hakim olmaq insanların çalıb-çapmaq
Dərslərini verməmişəm. Mən əzilmiş, haqqı itmiş,
Varı-yoxu əldən getmiş ağır-ağır sitəmlərə
Məruz qalmış, əsir düşmüş millətimin, millətlərin,
Ömrü məhkum insanların, insanlığın şairiyəm (6.57).

Bu misralardan maraqlı bir nəticə çıxır. Səhənd məhkum olmuş millətlər, bizim kimi fəna ellər "qardaş" deyər bir-birinə dayanmasa, yurdun yolunda baş qoyuban can verməsə, bütün xalq bir yumruq kimi birləşib zülmə-zülmətə qarşı ayağa qalxmasa, "İnsanlıq" günəşi har-dan və haçan baş qaldırır nur saçacaq, parlayacaq!? (6.183.) sualını da verir. Azərbaycan xalqının ziyalı övladları Cavid və Səhənd də Vətən uğrunda fəda olmağı səadət sayan, Ata yurdu itirib yaşamaqdansa, Tanrının bəxş elədiyi "canı, cananı, bütün varını almasını" daha yey sanan və:

Kim bu cennət vatanın uğruna olmaz ki feda?
Şüheda fışkıracak toprağı sıksan, şüheda!
Canı, cananı, bütün varımı alsın da Huda,
Etmesin tek vatanımdan beni dünyada cüda (1).

diləylə yaşayan Mehmet Ərsoy kimi, bütün bəşər övladlarını öz Vətənidə, eilinin-obasının qoynunda xoşbəxt və bəxtiyar görmək istəyirdilər. Düşünürdülər ki, milliyətindən, dinindən və mənsubiyyətin dən asılı olmayaraq hər bir insanın bəxtiyarlığı nəticə etibarı ilə millətlərin, son nəticədə isə bəşəriyyətin bəxtiyarlığıdır. O əqidədə idilər ki, hər bir cəmiyyətin qadını kölə, hüquqları tapdalanan bir qul deyil, azad, fərəhli və mutludursa, həmin cəmiyyətin kişisi də xoşbəxt, bəxtiyardır. Cavidin "Qadın güləcəksə güləcək bəşər, Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək" kəlamı əbəs yerə yaranmamışdı...

"Dirəxan oğlu, Buğac" poemasında Səhənd "insan həyatını əbədiyyət axtaran və əbədiyyətə doğru yol gedən bir karvana bənzədir, insanlığın dərin mənəvi rəsələtə malik olduğunu (4.5)" açıq-aydın ifadə edir:

O, sönülməz bir şölədir, Işıq salır, kainata
Əbədiyyət, axtarırı, Zülmətlərə, bata-bata.

Şair əmindir ki, bu karvanı qorxulu, zülmət yollardan, sıldırımlardan keçirərək məqsədinə çatdıracaq tək bir vəsilə deryalardan dərin, göylərdən uca ana məhəbbətidir. Onun qənaətinə, bu məhəbbətin özü də bir işıqdır, şöləsi heç vaxt öləzəməyən əbədi yanan, gur bir ocaqdır. Hətta böyük Səməd Vurğundan iqtibas etdiyi: "Dünyada ən böyük qüvvət-ışıqdır(6.70.)" ismarıcını da məslək qardaşlarına ünvanlamağı məqsədə müvafiq sayır.

Vətən sevdalı solçu şair ömrünün hər bir məqamında millətinin mənafeyini düşünmüş, doğma yurdunun təəssübünü çəkmiş, zindanlara atılsa belə, heç zaman ruhunun əsarətdə qalmadığını dönə-dönə vurğulamış, odlı qəlbində yurd salmış kainata sığışmayan sərhədsiz məhəbbəti elə insana, insanlığa, əbədi sülhə-barışa ünvanlamış, elini, xalqını, bütün bəşəriyyəti nifrətin, "kinənin" kökünü kəsməyə çağırırmışdır:

Pozmaq istəmirəm, mən birlikləri
İnsanlığ birliyi idealımdır.
Qardaşlıq, yoldaşlıq, əbədi barış,
Dünyada ən böyük arzularımdır (6.43)

Kəsin ədavətin, kinənin kökünü,
Eşqindən yeni bir quruluş quraq!
Minək səhablara, ildırımlara,
Gedək ulduzlara, günəşə qonaq (6.38).

Şairin ruhdaşı Cavid əfəndi "Nədir şu kinü ədavət, nədir bu dərdü bəla? Aman, nə mənzərə! Duyduqca sarsılır vicdan" deyibən kin, nifrət adlı vəhşətdən həzər edir, Mehmet Akif Ərsoy isə "Nasihatım sana: Herzeylə iştigalı bırak: Adamlığın yolu nərdənsə, bul da girməyə bak!" - tövsiyyəsində bulunurdu.....

Bəs bu nifrətin, zülmün kökü nədədir?

Güneydə bu sualın bir cavabı var: Milli əsarət, xalqın doğul haqq və hüquqlarının tapdanması, zülm və haqsızlıq, ana dilinin yasaqlanması, Vətəndə vətənsizlik dərdi... Səhəndin «Sazımın sözü» kitabındakı bütün poemaların mayasında məhz milli zülm və əsarətə, zalımlara qarşı mübarizə ideyası durur. Bu xətt dastanın on iki boyuna əsaslanaraq yazılmış bütün poemaları birləşdirir. Həmin xətt birləşdirici poetik motiv olmaqla qalır, poemaların hər birini milli azadlıq uğrunda mübarizə manifestinə çevirə bilər. Səhənd bu baxımdan «Kitabi-Dədə Qorqud»da «Basatın Təpəgözü öldürməsi»ndən bəhs edən və daha çox mifik məzmun daşıyan boyu birbaşa müasir dövrlə-Cənubi Azərbaycandakı milli ayrı-seçkiliklə, xalqımızın ən adi milli haqq və hüquqlarını tapdalanması ilə açıq şəkildə əlaqələndirərək bu siyasəti həyata keçirənləri «adamzad» (adamyeyən) Təpəgözə bənzədir:

Bir daha mən Tanımışam, tanımışam
Əsrimizin «Birgözlüsün», «Təpəgözün»!
Haralarda, Harda, harda, Hər torpaqda,
hər diyarda Tanımışam o qəddarı,
O quduzu, o kaftarı (7.252).

Bu misralar dönməz əqidəyə, sağlam milli düşüncəyə sahib olan Səhəndin «Kitabi-Dədə Qorqud» eposuna həm bir sənətkar, həm də bir vətəndaş kimi maraq və münasibətini qabarıqlığı ilə yansıdır. «Kitabi-Dədə Qorqud»u bir şair kimi nəzmə çəkdi, vətəndaş ziyalı kimi isə Ana kitabımızın alt qatında ehtiva olunan milli həqiqətləri, pərdəarxası məqamları aşkarlayıb üzə çıxardı. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən məzmun və forma əlvanlığı, milli həqiqətlərin bədii ifadəsi və s. şairin poemaları bu günümüzə dənənimiz, "müasirliklə tarix arasında «Dədə Qorqud» adlanan bir məclis - «körpü» qurur (7.201)":

Ulu Qorqud,
Sağ əcdadım, oğuz nəslim, qopuz səslim,
bəri gəlgil, başa keç,

bu günümün süfrəsinin başına yığ ulu nəvələrini -
 ötənlərdən danışaq, tapaq altdan, zaman üstədən,
 qayalardan, dağlardan, uzaq-uzaq çağlardan
 mərd səsləri ucalan ərənlərdən danışaq (6.123),-

dedi və o, türkün keçmiş ilə bu günü arasında aydın, düşündürücü paralellər apardı. Çünki Vətəninə baş verən həqsizliklər şair ürəyini narahat edir, bir vətəndaş kimi içdən sarsıdırdı. Çıxış yolunu insanların tapdalanmış həsiyyətinin, qururunun canlı simvoluna çevrilərək bu rəzaləti yaradanları ruhunun və qələminin mübariz gücü ilə qamçılamaqda görürdü. Eynilə Cavid Əfəndinin "İblis"ində olduğu kimi... insanlığa qənim kəsilən bəşər övladının ruhunu nəyin nəminə iblisə satdığını düşünürdü. Forma və məzmunca müəyyən dərəcədə eyniyyət təşkil edən və dünya yarandığı gündən üzübəri ənənəvilik ruhunda yazılan bu kimi əsərlərdə həmin məsələlərin həlli yolları axtarılmış, hər bir qələm sahibi öz fərdi yanaşmasını sərgiləmişdir. Səhənd də Vətəninin-bütöv Azərbaycanın bir ürək kimi aradan iki bölünməsinə, qəhrəman elinin, mərd xalqının acınacaqlı halına şəfəqlərin belə qan ağladığını "Sazımın sözü" adı altında yazdığı silsilə poemalarında açıq şəkildə, yaxud da sətirləti mənalarda ifadə edərək bu halın səbəblərini "üzüqara" dövrünün, ruzigarın ayağına yazmışdır: Eposdakı "Qazan xanın evinin yağmalanması" boyunun əsasında yazdığı «Qaracığ Çoban» poemasında oğuz elinin birliyini, bu igid ərənlərin vətən uğrunda, Oğuz yurduğunun qurtuluşu nəminə döyüşə birgə atılmalarını xüsusi vəcdlə tərənnüm edən şair əsərin əvvəlində vətənin düşdüyü haldan, Azərbaycanın ikiyə bölünməsindən, Ana dilimizin, doğma türkcənin İranda qadağan olunmasından, xalqın mübarizə ruhunun öldürülməsi üçün illər boyu oynanılan iyrənc oyunlardan Qorqud Dədəyə şikayət etmişdir:

Vətənimin şamaması
 Doğranıb dilim-dilim.
 Tikilib dodağım, qadağlanıb,
 Hər parçam, hər tikəm,
 Bir qurd ağzında.
 Babamın kəskin qılıncı
 Paslanıb, çürüyüb qında (6.175).

Dədə-baba yurduğunun qurdlar süfrəsində təama çevrilməsi, dilim-dilim doğranması şairin də ürəyini parçalayır. Bu yanğını, ağrını obrazlı şəkildə belə ifadə edərək öz sözünü deməyə mənəvi gücü yetir, dövrün mənfur ideologiyasına qarşı çıxır, əqidəsindən, tutduğu yoldan dönmür və hələ ki, qisas gününün çatmadığını, şəhid elinin, yurduğunun qanını almadığını bəyan edir:

Doğraq-doğraq
 Doğrandı diyarım.
 Bir vuruşda
 Özün, oğlun, nəvəsin
 Qurban verir şer babam.
 Alammadım qanıma. (6.175).

Daxili ləyaqəti ilə sənət ideali üst-üstə düşən Hüseyn Cavid yer üzündəki bütün bu həqsizliklərin, çirkinlik və eybəcərliklərin kökünü cahillik və nadanlıqda, savadsızlıqda görürdü. Filosof şairin düşüncələrinə görə, təlim və tərbiyədən anlamayan bir müəllim "tənviri-afkər edəcək yerdə fəsadı-əxlaqa bais olur. Fəzilət yerinə rəzalət öyrədir, elm yerinə cəhalət öyrətmiş olur." Ətrafına da təbii ki, işiq yox, səfalət yayır:

O kəs kim, elmdən məhrum cəhlilə "fanatik"dir,
 Demə insan o nadanə ki, bir heyvani-natiqdir.
 Rəsuli-Sadiqə min üç yüz il sabiq deyib xaliq
 Ki, bielm olsa insan cinsi-heyvanata lahiqdir.
 Nə şərə aşına, nə ürfə danadır o nabina,
 Ona bir yaxşı palanilə bir əfsar layiqdir.
 Təkəllümdən səva bielm insanın nə tərchi,
 Ki, hər halətdə heyvanilə hər halı müvafiqdir (8).

Yəni ki, "məsdəri-vilayətdən yetişibdir: "mən əlləməni hərfən qədyəsyərəni əbdən-hər kəs mənə bir hərf öyrətsə mənə özünə qul etmiş kimi olar!" necə ki, Qurani-mübində xudavəndi-cahanafərin buyurur: "Avamlar heyvana oxşar, bəlkə ondan da azğın olar".

"Beşikdən qəbrədək elm tələb edin" "Elm Çində də olsa, tapıb öyrənin!(8)"

Görkəmli yazarımız Kamal Abdullanın Azərbaycan ədəbiyyatının söz və fikir zadəganı adlandırdığı mütəfəkkir şair bəzən çiyinə düşən yükün ağırlığından şikayətlənir:

Nə eşq olaydı, nə aşiq, nə nazlı afət olaydı,
Nə xəlg, nə Xəliq, nə əski-həsərət olaydı.
Nə dərd olaydı, nə dərman, nə şur olaydı, nə matəm,
Nə aşianeyi-vüslət, nə bari-firqət olaydı...(3)

Lakin belə hallarda nalə və əfqanı göylərə yüksələn Cavid bir mələksimayə uyub dinini, imanını satan, ehkəmi-Quranı atıb təriqətdən uzaqlaşan Şeyx Sənanın bütün bu dönmələrin yerinə əsla məhv olub getməyən, dünya durduqca parlayan, yüksələn, heç bir vaxt tərəvət-dən düşməyən xoş bir təriqət, gülbusələrin hər an təzyin etdiyi ziyarətgah qoyduğunu təqdir edir, eşq əhli üçün məhəbbətdən bir Kəbə yaratdığını alqışlayır. Eşqindən çöllərə düşən Şeyx Sənanı qınayanları suçlayır, onun qüdsiyyətindən, paklığından ibrət götürməyi əfzəl sayır:

"Nədir mənası eşqin?!" söyləyənlər nerdə? Bir gəlsin,
Görüb qüdsiyyəti-Sənanı, lal olsun xəcalətdən.
Məhəbbətsiz bütün məna-yi-xilqət şübhəsiz hiçdir;
Məhəbbətdir, əvət, məqsəd bu pürəfsanə xilqətdən (3).

Səhənd "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının məzmun və mənasını dərin ictimai-fəlsəfi görüşlərinə uyğunlaşdırmaq, onları daha dolğun və gerçək şəkildə doğrultmaq üçün "hər mənzumənin əvvəlinə bir başlanış (proloq) və sonuna bir qurtarış (epiloq) artırmışdır. Bu artırmalar mənzumələri bədii və fikri cəhətdən, qat-qat zənginləşdirmiş və insan xəyalının həyat ərsəsində qanadlanmasına yol açmışdır. Şair dastanlara qoşduğu başlanışlarda həyat fəlsəfəsini, insanın özünü tapdığı gündən «həqiqət adlanan o, gözəl pəri»yə çatmaq uğrunda çırpıntılarını, dərinə mənimsəyir. Hər şeydən əvvəl o, varlığı, insan həyatını, durğun və sönük surətdə yox, bəlkə daimi dəyişilməkdə və inkişafda görür. Bu dəyişiklik koramal (kor-koranə-E.F.Ş.) və başlı-başına bir hərəkət olmayıb, bəlkə işıqlıq və səadət adlanan bir hədəfə doğrudur. Burada insanın işıqlılıqlarla, qaranlıqlar arasında qaldığı, birinə tərəf yürüdüüyü və o birisindən qorunduğu həyatın əsas məsələsi kimi (4.6) götürülür. Varlıq və səadət doğuran işıq, yoxluq və fəlakət törədən qaranlıq, həyatda bir-birilə ardı-arası kəsilməyən ziddiyyətlər kimi vuruşur:

İşıqdan doğursa istilik, istək
Qaranlıqdan doğur, soyuq-aldanış
Məhəbbət axtaran insanlıq demək,
Ona baş endirmiş, bunu qarğımış.
Qara qış dünyanı, bərbad edərdi,
Dalıca yaz olub, yay olmasaydı,
Qaranlıqda insan əldən gedərdi,
Günəş olmasaydı, ay olmasaydı (5.10).

Dastan ruhuna sadıq qalan Səhənd əsəri nikbin notlarla bitirir, ideallarının müsbət nəticə verdiyinə-verəcəyinə inandırmaq istəyir oxucusunu... Ona görə də şair təhkiyəsində Xeyir şəra qalib gəlir, Haqq-ədalət qələbə çalır. Dədə Qorqud boylarındakı alqış-dua məqamların-dan ustalıqla bəhrələnərək bədii məqsədinə çatır:

Həqq yandıran çırağımız
İşıqlansın, yanar dursun! (6.118)

Böyük ədəbiyyat adamı və tədqiqatçısı Yaşar Qarayev yazır ki, "Xeyrin və şərin, nurun və zülmətin həm yerdə, həm də göydə mövqeyi və yeri, qüvvələr nisbəti eynidir! Bu artıq Şərin filosofunun monoloqu yox, xeyrin fəlsəfəsinin şərhidir! Nurla atəş qarşılaşarkən, nur zəif olsa da,

atəş möhtəşəm olsa da, – nur atəşi ram edir. Nur bir məqsəd olaraq qalır və üstəlik atəşi öz vasitəsinə çevirərək, qüdrət və qüvvət kəsb edir. Odur ki, hətta İblis də sonda həqiqətə və işığa qalib gələ bilmir. Dünyada yalnız işıq mövcuddur və ən böyük qüvvət də elə işıqdır (4.10).” Bu işıq bütün Turanı gec-tez öz nuruna qər qədəcəkdir.

Nə gözəl ki, “Təbriz” sözünün də mənası “Günəş” deməkdir. Günəş isə əbədi işıqdır və təsadüfi deyil ki, “səməzənlərin-dərvişlərin Günəşin simvoluna təzimi sufi təlimində məhz işıq kultu ilə bağlıdır.”

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. <http://www.mehmetakifersoy.gen.tr/istiklal-marsi/>
2. Səlahəddin Xəlilov. Cavidin fəlsəfəsi, Ön söz: Şərin filosofu və xeyirin fəlsəfəsi, (Prof. Dr.Yaşar Qarayev), Bakı:
3. Ədəbiyyat.az. “Hərb və fəlakət”, Azərbaycan Ədəbiyyatı dünyası-internet saytı.
4. Bulud Qəreçorlu Səhənd. Sazımın Sözü (ilk çapı), Ön söz, Məmməd.Əli. Fərzanə (Qövsi), Təbriz, 1344(1965).
5. “Həsb-hal 1”, “Açıq söz” qəzeti, 26 oktyabr 1915-ci il.
6. Səhənd. Sazımın sözü. Bakı: Yazıçı, 1984, 254 s.
7. Yeganə İsmayılova. «Dədə Qorqud kitabı» və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi. Bakı, “Elm”, 2011, 368 s.
8. “Umiyədən”, “Şərqi-Rus” qəzeti, 21 may 1904-cü il.
9. Aydın Talıbzadə “Virtual merac teatri (aşışlar ibadəti)”, Bakı, 2004.

HÜSEYN CAVİDİN DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ TÜRKÇÜLÜK-TURANÇILIQ

Faiq Ələkbərov

*AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun
böyük elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
faikalekperov@mail.ru*

XÜLASƏ

XX yüzildə Türk dünyasının, eyni zamanda Azərbaycan türk ictimai-fəlsəfi fikir tarixinin tanınmış nümayəndələrindən Hüseyn Cavidin yaradıcılığında bu gün üçün də aktual olan məsələləri aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırmaq olar:

1. Ortaq türk tarixinin yaradılması ideyası. Cavid doğru buyururdu ki, ortaq Türk tarixi olmadığı üçün türk hökmdarlarına (Çingiz xan, Əmir Teymur, İldırım Bəyazid və b.) sahib çıxma bilmərik. Hətta, avropalılar İskəndərləri, Napoleonları və başqa həmyerlilərini böyük sərkərdə adlandırır heykəllər yaptıkları halda, türklər öz qəhrəmanlarını qan içən, zalım, canavar kimi isimlər verirlər. Eyni zamanda türklər tarixlərini doğru bilmədikləri üçün vaxtilə Türk sultanlarının bir-birləri apardıqları müharibələrdən bu gün də nəticə çıxara bilmirlər.

2. Ortaq Türk-Turan mədəniyyətinin-fəlsəfəsinin tədqiqi. Fikrimizcə, Cavid məhz Türkçülük-Turançılıq məfkurəsindən çıxış edərək əsərlərində bütün Türk aydınlarına və onların dünyagörüşlərinə münasibətdə heç bir ayrımcılıq, ayrı-seçkilik yapmamışdır. Cavid üçün bütün Türk aydınlarının M.Kaşğarlı, Füzuli, Y.İmrə, Ə.Nəvai, Ə.Yəsəvi və b. bir milli kimliyi – Türk ulusu, bir mədəniyyəti-fəlsəfəsi – Türk mədəniyyəti-fəlsəfəsi var. Fikrimizcə, bu tezis də günümüzdə çox aktualdır.

3. Ortaq Türk dilinin yaradılması. Cavid elə aydınlarımızdandır ki, ortaq Türk dili ideyasını sözdən əmələ keçirməyə çalışmış, bütün əsərlərini (“Səyavuş”, “Şeyda” və b.) Türk dünyasının anlayacağı bir dildə qələmə almışdır. Bu gündə Cavidin yolunu davam etdirərək sözdən iş keçmək lazımdır. Ortaq Türk dilinin yaradılması Türk dünyasının bu günü və gələcəyi üçün çox önəmlidir.

4. Ortaq Vətən-Turan ideyası. Cavidin bütün əsərlərində türk ellərinin bir ismi var: Turan. Fikrimizcə, ən azı milli mənəvi birlik açısından Cavidin Turan ideyası bu gün də aktualdır.

Açar sözlər: Türk tarixi, Türk fəlsəfəsi, Türk dili, Turan ideyası

TURKISM AND TURANISM IN HUSSEIN JAVID'S WORLD OUTLOOK

SUMMARY

One of the eminent personalities of social-philosophical history of general Turkish world and at the same time of Azerbaijan Turkish at XX century is the Hussein Javid's works. We can to group pressing problem in his activities as a following:

1) The idea creation of joint (single) Turkish history.

He truly said that if there was not joint Turkish history, that's why we couldn't declare one there owner of grate Turk Khakans. (Chingiz Khan, Amir Temur, Ildirim Bayasid etc.)

Even, European nations name their monarchs the great commander and makes monuments for them, but we-Turks name our heroes blood-minded, cruel man and wolf.

At the same time Turks for that reason, don't know their real history truly, can't do true results on war between Turkish sultans, shahs and khans.

2. The study-investigation of joint Turkish-Turan cultural and philosophy.

We think that, Javid expresses his ideas just from point of view Turkism and Turanism, doesn't do discrimination among Turkish intelligentsias and their worldviews in his works. For H. Javid, national belonging of all Turkish intelligentsias as M.Kashgarlı, Fuzuly, Y.Emrə, Ə.Nəvay, Ə.Yasev is Turk nationality and their cultural-philosophical views is Turkish moral, cultural and philosophy.

And we also share this idea that it is very urgent for todays.

3. The creation of single national Turkish literary and scientific language.

As we known the Turkish language is the one language and the Azerbaijan, Turkmen, Turkey, Uygur, Uzbek, etc Turkish language can be understand without translation and interpreter. In these days the people of these Turkish countries talk and make connection and relation directly without translations.

Also H. Javid had shown this reality in his famous works as "Siyavush", "Sheyda" etc. He had written all his works in single national Turkish language, which every man from Turkish countries can be read without translation. We also must continue the Javid's way in these days-present time. The creation of single national Turkish literary and scientific language assumes great importance for Turkish nations and countries.

4. The idea of Unit-single native land -Turan

The lands and countries of Turkish tribes, peoples, and nations historically were named Turan and H. Javid truly names these lands in his all works Turan.

We also think that from point of view world peace, justice and national unity of Turkish nations Javid's Turan idea has great actuality in these days.

Key words: single national Turkish language, literary, Turan – Turkish lands.

Ortaq Türk tarixi. XX əsrdə Türk dünyasının, eyni zamanda Azərbaycan türk ictimai-fəlsəfi fikir tarixinin tanınmış nümayəndələrindən Hüseyn Cavidin yaradıcılığında bu gün üçün də aktual olan məsələlərdən biri **ortaq Türk tarixinin** yaradılması ideyasıdır. Cavid doğru buyururdu ki, ortaqlıq Türk tarixi olmadığı üçün türk hökmdarlarına (Çingiz xan, Əmir Teymur, İldırım Bəyazid və b.) sahib çıxma bilmərik. Eyni zamanda türklər tarixlərini doğru bilmədikləri üçün vaxtilə Türk sultanlarının bir-birləri apardıqları müharibələrdən bu gün də nəticə çıxara bilmirlər.

Bu mənada, türklük qururunu, şərəfini hər şeydən vacib hesab etmiş H.Cavid üçün Çingiz xan, Əmir Teymur və b. türk hökmdarları türk tarixinin ən şanlı qəhrəmanlarıdır. Onun fikrincə, avropalılar İskəndərləri, Napoleonları və başqa həmyerlilərini böyük sərkərdə adlandırır heykəllər yaptıkları halda, türklərin öz qəhrəmanlarına qan içən, zalım, canavar kimi isimlər verib ləkələmələri haqsızlıqdır: "Əcnəbilər böyük İskəndər, böyük Napoleon deyə öz qəhrəmanlarına abidələr yapıdırıyor, heykəllər dikdiriyorlar. Fəqət bizlər!.. Bizlər isə Çingiz kibi cihangirlərə, Teymur kibi qəhrəmanlara xunxar, canavar deyə ləkələmək istiyoruz!"¹.

Beləliklə, Cavid Türk tarixinin obyektiv öyrənilməsinin və Türk böyüklərini doğru dəyərləndirilməsinin vacibliyini bəyan etmişdir. Azərbaycan Türk filosofunun fikrincə, Türk hökmdarlarına başqa millətlərin alimlərinin deyil, millətimizin öz alimlərinin gözü ilə baxıb qiymət verməliyik. Eyni zamanda, Cavid türklərin həmişə törələrinə sahib çıxmalarını və milli şərəflərini uca tutmalarını, xüsusilə qeyd etmişdir. Türklərin şanlı tarixindən söz açan Cavid yazırdı ki, beş-altı əsr bundan əvvəl qədər türkün adı kişnəyəndə bütün ölkələr, onların kralları, prensləri, şahları təslim olarmışlar:

Bir zamanlar şərəfli Turanın
O cihani gəyuri qavğanın
Qəhrəman, bərguzidə evladı,
Türklərin adlı-şanlı əcdadı
Saldırıb titrədirdi yer yüzünü,
Hökm edər, dinlətirdi hər sözünü.
Nə zaman kişnəsəydi türkün atı,
Qırılırdı bir ölkənin qanatı².

¹ Cavid H. Əsərləri. Beş cildə II cild. Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005, səh.70

² Cavid H. Əsərləri. Beş cildə I cild. Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005, səh.52

Vaxtilə türklərin mərhəməti sayəsində canını qurtaran millətlərin indi Türkə qənim kəsilməsini tarixin acı istehzası adlandıran Cavidin fikrincə, artıq türklər zamanın dəyişməsinə görməli, oyanmalı, özünü tanımalı və yüksəlməlidir:

Qalx, oyan, gör nə fikrə xadimsən?
Kimlərin oğlusan? Nəsin? Kimsən?
Sürünüb durma böylə, bir yüksəl!
Bir düşün, gör beş-altı əsr əvvəl
Nə idin? İndi nərdəsən? Bu nə yəs?
Əcəba yoxmu səndə izzəti-nəfs¹.

«Qoca bir türkün vəsiyyəti» şeirində Cavid yazırdı ki, ilk vəzifəmiz türk millətinin şanlı tarixini öyrənmək olmalıdır. Yəni ilk növbədə, milli tariximizi öyrənməli və türk olmağımızla fəxr etməliyik. Cavid yazırdı:

Bir millətin tarixidir kökü, yurdu, yuvası,
Tarixiniz baş ucundan hərgiz əksik olmasın.
«Altay» dağı, «Makan» çölü, «Yasın» ovası,
Birər aydın səhifədir, hər türk gerek anlasın...

Bir millət öz kökü üstə bitər, böyür, yüksəlir,
Köksüz ağac çabuc qurur, çiçək açmaz, bar verməz.
Baqın, görün tarixiniz sizə nələr göstərir,
Hər şərəf, hər böyüklükdür, ancaq şaşılar görməz

Əvət, arslan yavrularım! Türk eli hər şanlıdır,
Elmas kibi ləkəsizdir, saqın, qafil olmayın.
Əsr, iyirminci əsrdir! Vəzifəsi pək ağır...
Arş iləri! Qomşular yol aldı, geri qalmayın!²

Ortaq Türk-Turan mədəniyyəti-fəlsəfəsi. Fikrimizcə, Cavid məhz Türkçülük-Turançılıq məfkurəsindən çıxış edərək əsərlərində bütün Türk aydınlarına və onların dünyagörüşlərinə münasibətdə heç bir ayrımcılıq, ayrı-seçkilik yapmamışdır. Cavid üçün bütün Türk aydınlarının M.Kaşğarlı, Füzuli, Y.İmrə, Ə.Nəvai, Ə.Yəsəvi və b. bir milli kimliyi – Türk ulusu, bir mədəniyyəti-fəlsəfəsi – Türk mədəniyyəti-fəlsəfəsi var. Fikrimizcə, bu tezis də günümüzdə çox aktualdır.

Cavid hesab edirdi ki, artıq savaş meydanlarında olduğu kimi, mədəniyyətdə də qalib gəlməyin və bütün qonşu millətlərdə XX əsrə üzü ağ çıxmağın zamanıdır. Bunun üçün isə, türkün keçmiş şanlı və şərəfli mədəniyyətini-fəlsəfəsini öyrəni b fəxr etməklə iş bitməz, türkün şərəfini və şanını XX əsrdə də qorumaq və yaşatmaq lazımdır. Cavidin fikrincə, türklər bu zaman milli mədəniyyətlə yanaşı, İslam mədəniyyətindən də yararlanmalıdır.

Bu mənada, Cavidin yaradıcılığında Türk və İslam mədəniyyəti bir vəhdətdir. Bu baxımdan H.Cavid də Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, ƏAğaoğlu kimi, islamın yeniləşməyə zidd olmaması qənaətinə gəlmiş və hesab etmişdir ki, təbiətdə hər bir şey dəyişməkdə və inkişafdadır. İslam isə, heç vaxt dəyişilməyin və yeniləşməyin əleyhinə olmamışdır. Ona görə də Cavid Allahın dinini Yer üzərində yayan, təbliğ edən peyğəmbərlərə böyük qiymət vermişdir. Onun fikrincə, peyğəmbərlərin hər biri bir qəhrəman olmuş, öz ümmətlərinə doğru yol - Allahın yolunu göstərmişlər:

İştə onlar, hər biri bir qəhrəman,
Hər çalışmış durmadan, sarılmadan...
Həpsinin amalı bir, əfkarı bir,
Həpsinin iqbalı bir, idbarı bir.
Həpsi yalnız bir həqiqət aşığı
Həpsi bir vicdanla dinlər xalığı¹.

¹ Yenə orada. Səh.54

² Yenə orada. Səh.128-129

Onun fikrinə görə, islamda öz əksini tapan bəzi məsələlərə - peyğəmbərin meracda olmasına, Allahın tövhidliyinə insanların şübhə ilə yanaşması isə kafirliklə deyil, həqiqəti axtarmaqla bağlıdır. H.Cavid yazırdı:

Kim ki, Allahı istiyor görmək,
 Arasın qəlbi-tabnakində,
 Arasın ruhi-pakində,
 Hər kimin qəlbi, ruhu düzgündür,
 Daima hiss edər də haqqı görər.
 Feyləsufanə ruha malik olan
 Yaşamaz ayrı hərgiz Allahdan².

Deməli, H.Cavidin fikrincə, insanlar etdikləri günahlara görə dinlər, eləcə də dinlərin yayıcıları peyğəmbərlər, o cümlədən ruhanilər qarşısında deyil, yalnız vicdanları və Tanrı qarşısında cavabdhelik daşıyırlar. Bununla da Cavid demək istəyir ki, ürəyində Allah sevgisi olan hər bir kəs doğru yoldadır. Kim doğru yolda deyilsə, deməli onun ürəyində Allah sevgisi də yoxdur.

Qeyd etdiyimiz kimi H.Cavidin yaradıcılığında milli mədəniyyət bir tamı təşkil edir. Bu tamın bir qolu islam mədəniyyətidirsə, digəri Türk-Turan mədəniyyətidir. Onun fikrincə, son əsrlərdə Türk mədəniyyəti xeyli dərəcədə geriləmişdir. Bu cür duyğuların təsiri altında H.Cavid «Şeyda» pyesində də yazırdı ki, milli mədəniyyətə sahib çıxmadan milli azadlığa, onun birliyinə, oyanışına, bütövlüyünə nail olmaq çox çətindir:

Arkadaş, göz aç aman!
 Qalx ölüm uyqusundan!
 Zülmə çox əydin boyun,
 Çox əzildin, qalx oyan³.

Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi tədqiqatçısı Müstəqil Ağayevin fikrincə, H.Cavid bu çağırışları edərkən moizə və nəsihət yolunu tutmur, öz sözünü qəti və birbaşa söyləyir. Çünki Cavidin ruhunda ruh düşkünlüyü, şübhə yoxdur, əksinə mübarizə və inqilab yolu vardır⁴.

Cavid göstərməyə çalışırdı ki, Türk milləti Avropa millətlərindən fərqli olaraq bir dildə danışar, bir ürəyə sahib olar. Başqa sözlə, türklər ikidilliliyi, ikiüzlülüüyü bacarmaz. Ancaq düşməne yalnız savaş meydanında qalib gəlməklə də iş bitmir. Ona görə də türklər müharibə meydanında olduğu kimi, mədəniyyət və elmdə də düşmənlərindən öndə olmalıdırlar. Cavid Türk hökmdarı Teymurun dilindən yazırdı: "Avropalıların dilləri başqa, yürəkləri daha başqadır. Hər halda məmləkətimiz arslanlar yurdu, qartallar yuvası olaraq qalmamalı. Bəlkə dünyada ən parlaq maarif və mədəniyyət ocağı, ən zəngin sənaye və ticarət mərkəzi olmalıdır. Əvət, qoy düşmanlarımız görsünlər ki, türk evladı yalnız basıb-kəsməkdən deyil, yaşamaq və yaşatmaqdan da zövq alır. Yalnız yaqıb-yıqmaq deyil, yapmaq və yaratmaq da bilir"⁵.

Çünki Cavid yaxşı bilirdi ki, türklər müharibə meydanında olduğu kimi, siyasətdə, elmdə və mədəniyyətdə də hiyləgərlik nədir bilməzlər. Türklər əldə etdiyi uğurları heç vaxt gizləməz, başqa millətlərlə paylaşarlar. Ona görə də savaşda biləklərinin gücü ilə qalib gələn türklər siyasətdə, elmdə və mədəniyyətdə rəqiblərinə məğlub olurlar. Bunu, Türk millətinin düşmənləri də yaxşı bilirlər. Cavid yazırdı:

Türk ordusu daim basaraq ölkələr almış,
 Ən sonda siyasətdə basılmış da bunalmış.
 İdraki sönük başçıların qəfləti ancaq
 Etmiş, edəcək milləti həp əldə oyuncaq.
 Turana qılıcdan daha kəskin ulu qüvvət,

¹ Cavid H. Əsərləri. Beş cildə I cild. Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005, səh.84-85

² Cavid H. Əsərləri. Beş cildə II cild. Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005, səh.113

³ Cavid H. Əsərləri. Beş cildə II cild. Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005, səh.255

⁴ Ağayev M.B. Hüseyin Cavidin dünyagörüşü. Bakı, «Təknur», 2005, səh.56

⁵ Cavid H. Əsərləri. Beş cildə III cild. Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005, səh.265

Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət...¹.

Cavidin fikrincə, millətin həyatında özəlliklə, elm və mədəniyyət elə bir anlayış, ünsürdür ki, bu sahədə görülən hər iş irəliyə doğru bir addımdır. Hər kəs mədəniyyət və elmin təməlinə bir daş atmalıdır ki, gələcək nəsillər ondan qidalansın. Başqa sözlə, elm və mədəniyyətdə geridə qalmaq bir millətin gələcəyi üçün çox təhlükəlidir. Ona görə də, bir millətin savaşda məğlub olması deyil, elm və mədəniyyətdə geridə qalması fəlakətdir. Cavid yazırdı: "Bununla bərabər yaptıklarımız hiç bir şey deyil. Bu, yalnız mədəniyyətə doğru, bir addım, gələcək üçün bir başlanğıcdır. Bizim başladıklarımızı gələcək nəsil ikmal etməli. Yalnız beş-on şəhər deyil, bütün məmləkət tərəqqi və gözəlliklər için birer nümünə olmalı. Əvət, biz təməl daşı atıyoruz. İştə bu təməl üzərində möhtəşəm binalar qurmaq və bu şüarı çiçəkləndirmək... ancaq yeni nəsəl, ancaq sarsılmaz gəncliyə aiddir"².

Ortaq Türk dili. Cavid elə aydınlarımızdandır ki, ortaqlıq Türk dili ideyasını sözdən əmələ keçirməyə çalışmış, bütün əsərlərini ("Səyavuş", "Şeyda", "İblis" və b.) Türk dünyasının anlayacağı bir dildə qələmə almışdır. Bu gündə Cavidin yolunu davam etdirərək sözdən işə keçmək lazımdır. Ortaqlıq Türk dilinin yaradılması Türk dünyasının bu günü və gələcəyi üçün çox önəmlidir.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda ortaqlıq Türk dili ideyasını irəli sürənlər arasında Azərbaycan Türk aydını Əli bəy Hüseynzadə və milli ideoloq M.Ə.Rəsulzadə xüsusilə fərqlənmişlər. Ə.Hüseynzadə «Yazımız, dilimiz və «ikinci il»imiz» (1909) məqaləsində Türkiyənin İstanbul şivəsinin ortaqlıq türkcə olmasını əsaslandırmaq üçün yazırdı ki, ayrı-ayrı türk ləhcələrini inkişaf etdirməkdənsə, vahid türkcə üzərində düşünmək lazımdır. Bu mənada, onun fikrincə əlifba və dil ilə bağlı islahatçı ideyaların, ancaqlıq Qafqazda, xüsusilə Tiflisdə M.F.Axundzadə, M.A.Şahtaxtı və b. tərəfindən irəli sürülməsi düşündürücüdür: «Üç yüz milyon islamın əlifbasının altmış-yetmiş milyon türkün imlasını bir hökmi-qaraquş ilə türkün, islamın mərkəzindən uzaqlıq olan yuvalarından birdən dəyişmək istəyirlər! Halbuki, böylə mühüm bir əmr üçün kəndilərində lazım gələn məlumatdan əsər belə yox! Türkün imlasını islahı üçün deyil, sərf və nəhvi mükəmməl bilmək, bəlkə bütün türklərin tarixinə, ədəbiyyatına, etnoqrafiyasına, fonologiyasına haqqı ilə aşına bulunmaq tələb edər»³. Fikrimizcə, bu məsələdə Ə.Hüseynzadə tamamilə haqlı idi. Belə ki, Türkiyə türkcəsindən ayrı Azərbaycan türkcəsinin inkişafında, eləcə də əlifba islahatı məsələsində əvvəlcə çar Rusiyası, sonralar Sovet Rusiyası ideoloqlarının maraqlı, hətta icraçı olmaları təsadüfi olmamışdır. Hər iki halda məqsəd bir idi: Azərbaycanı türk dünyasından, xüsusilə cənubi Azərbaycan və Türkiyə türklərindən ayırmaq.

Milli ideoloq M.Ə.Rəsulzadə də Ə.Hüseynzadə kimi, Türk dünyasının parçalanmasına yönəlmiş dil siyasətini yaxşı analadıqlı üçün türk dilinin məhəlli şivələrinin inkişafına qarşı olmuşdur. Məhz bunun nəticəsidir ki, Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Cümhuriyyətində (1918-1920) natamam ali və ali məktəblərdə Türkiyə türkcəsinin qrammatikası əsasında, ancaqlıq Azərbaycan türkcəsinin də qayda-qanunları nəzərə alınmaqla ortaqlıq türk dili keçilmişdi⁴. Hətta Müsavat Partiyasının ikinci qurultayında (1919) qəbul edilmiş proqramında da, M.Əmin bəyin təklifi ilə ortaqlıq türk birliyindən və ortaqlıq türk dilindən çıxış edilmişdir: «Oxuma proqramında İstanbul danışıqlının ortaqlıq məktəblərdə keçilməsilə ali məktəblərdəki dərslərin ortaqlıq ədəbi danışıqlı saydıqlı İstanbul türkcəsilə oxudulmasını istər»⁵. Beləliklə, «milli və müstəqil Azərbaycan» ideyasının ideoloqları vahid türk dili, türk tarixi, türk ədəbiyyatı və s. ilə baqlı nəzəri ideyalarını 1918-ci il mayın 28-də qurulan Azərbaycan Cümhuriyyətində reallaşdırmışlar.

Ortaqlıq Türk dili ideyasının müdafiə edən H.Cavid də M.Ə.Rəsulzadə və Ə.Hüseynzadə kimi hesab edirdi ki, Türk dünyasının dil birliyi digər birliklərdən daha önəmlidir. Bu mənada, Cavid

¹ Yenə orada. Səh.27

² Yenə orada. Səh.265

³ Hüseynzadə Əli bəy. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı: Çarşıoqlu, 2008, səh.360

⁴ Rəsulzadə M.Ə. Qafqaz türkləri. Bakı, Təknur, 2012-ci il, səh.78-79

⁵ Yenə orada. Səh.74

əsərlərini qələmə aldığı ilk illərdən etibarən ortaqlıq Türk dilini özü üçün bir yol seçmişdir. Belə ki, Azərbaycan Türk aydını istər şeir və dramalarında, istərsə də publisistik yazılarında bütün Türk dünyasının anlaya biləcəyi bir Türk dilindən istifadə etmişdir:

Çocuqkən, işlə xətirəmdədir, gecələr
Öyüb də cənnəti təsvir edərdilər.. daim
Maraqlanır, düşünürdüm: nədir şu bilməcələr?
Yalanmı? Doğrumu – derkən yanardı idrakım¹.

Türkiyədə H.Cavidin irsini araşdırarlardan Mustafa Haqqı Türkəqul doğru qeyd edir ki, Azərbaycan Türk aydınının ortaqlıq Türkcədən çıxış etməsində İstanbul türkcəsini incəliyinə qədər mənimsəməsi mühüm rol oynamışdır: "Yaradıcılığının ilk dövründə, bilxassə şeirlərində İstanbul şivəsini məharətlə işlədən şair sonralar yaratdığı əsərlərində bu şivəni Azərbaycan ədəbi türkcəsinə yaxınlaşdırmağa çalışmışdı və demək olar ki, bu işdə müvəffəq olmuşdur. Bunun üçün də Cavidin türkcəsinə nə tamamilə İstanbul türkcəsi, nə də tamamilə Azərbaycan ədəbi türkcəsi demək qabildir. Cəsarətlə deyə bilərik ki, Cavid bu iki türkcə şivə arasında bir körpü yaratmışdı və bu iki şivə arasındakı məsafəni qısaltmışdır"².

Doğrudan da, Cavidin türkcəsi demək olar ki, bütün Türk ellərini anlayacağı bir türkcədir. Başqa sözlə, Cavidin dilini Türkcəstanda, Qafqazda, Türkiyədə, Qazanda, Kırmda, Sibirdə və başqa Türk ellərində onu öz ana dili kimi anlayaraq oxuyan türklər vardır. Görünür, Cavid Türk dünyasının bu gününü düşünərək əsərlərinin imlasına toxunulmamasını vəsiyyət etmişdir. Bu, böyük Türk oğlunun fani dünyadakı ölümündən sonra belə ulu Türk millətinin gələcəyini düşünməsinin bariz nümunəsidir.

Ortaqlıq Vətən-Turan ideyası. Cavidin bütün əsərlərində türk ellərinin bir ismi var: Turan. Fikrimizcə, ən azı milli mədəni birlik açısından Cavidin Turan ideyası bu gün də aktualdır.

Maraqlıdır ki, Cavid Turan ideyasını Azərbaycanın Sovet Rusiyasının işğalından sonra daha əzmlə davam etdirmişdir. Çünki onun düşüncəsində Turandan başqa istənilən Vətən ideyası işğalçılığa və zorakılığa əsaslanırdı. Bu baxımdan Sovet Azərbaycanı dövründə milli mədəniyyəti, milli ruhu və onun bariz nümunəsi olan türkcülü-yü-turançılığı beynəlmiləl-proletar mədəniyyətinə və müstəmləkəçiliyə qarşı müdafiə edənlər arasında H.Cavid xüsusilə fərqlənmişdir. Məhz türkcülü-yə, o cümlədən Azərbaycan türkcülü-yünə bağlılığın nətiəsi idi ki, Sovet Rusiyasının Azərbaycanı əsarət altında saxladığı dövərdə də H.Cavid bu ideyalardan üz döndərmədi. Əksinə hər bir şeirində, dramında, poemasında onu yaşatmağa çalışdı.

Buna ən bariz nümunə H.Cavidin 1920-1930-cu illərdə qələmə aldığı «Topal Teymur» «Səyavuş» əsərləridir. Bu əsərlər milli məzmununa görə, SSRİ rəhbərlərini çox məşğul etmişdir. Cavid bu əsərlərində açıq şəkildə milli və dini dəyərləri müdafiə edirdi. Xüsusilə, Azərbaycan türkləri bu dövərdə səhnəyə qoyulan «Topal Teymur»da türklüyün ümumi qəhrəman tipi Teymurun obrazından fəvqəladə dərəcədə razı qalmışdır³. Çünki Cavid bu əsərdə Teymuru türklüyün və islamın böyük bir türk oğlu kimi tərif etmişdir. O, Teymurun dilindən bir Türk-Turan hökmdarının hansı xüsusiyyətlərə malik olmasının başlıca əlamətlərini göstərmişdir: "Fəqət unutmamalı ki, hər səciyyə və şəxsiyyət birer qanun deməkdir. İşlə bu gün şəxsiyyətim bana nə əmr edərsə, onu yapmaqdan çəkinməm. Bununla bərabər bən şimdüyə qədər qurultaysız, şurasız bir şey yapmadım, çünki şurasız bir məmləkət cahil bir şəxsə bənzər ki, tutduğı işlər, söylədiyi sözlər həp nədəmət və fəlakət doğurur. Bən daima həkim və aqıl şəxsləri dinlədim, böyük sərdarlarla müşavirə etdim. Yalnız hərbi ilə mübarizəyi deyil, sülh mənafeyini də düşündüm"⁴.

Eyni zamanda, o, bu əsərində iki Türk hökmdarının müharibəsinin əleyhinə çıxış edir. Onun fikrincə, Turan adlı Vətəndə iki Türk böyüyünün savaş açmaları yalnız Turanı parçalayacaqdır. Bu

¹ Cavid H. Əsərləri. Beş cildə I cild. Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005, səh.55

² Türkəqul M.H. Azərbaycan Türk şairi Hüseyn Cavid. Bakı, 2002, səh.53

³ Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1990, səh.62

⁴ Cavid H. Əsərləri. Beş cildə III cild. Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005, səh.261

baxımdan, Divanbəyinin dilindən Teymura deyilmiş sözlər çox dəyərlidir: "Fəqət mən biləkis, Yıldırım məsələsinə əsla tərəfdar olmaq istəməm. Çünki hər ikiniz Turan aləminin birər qütbüsünüz. Şu iki qütb bir-birilə çarpışırsa, ortada fəlakətli bir uçrum açılmış olur. Və bu nifaqdan istifadə edərək ətrafı saran əcnəbi dövlətlər türk dünyasına saldırmağa fürsət bulur"¹. Ona görə də, Cavid bu əsərində Teymurla Yıldırım Bəyazid arasındakı tarixi döyüşü sonuncunun dilindən bir tərəfin deyil, bütün türk millətinin məğlubiyyəti kimi qələmə almışdır: "Bu qələbə türk əqvamını deyil, yalnız fürsət bəkləyən qomşu hökumətləri məmnun etdi. Ah doğrusu, İslam aləmini başsız qoydu"².

Fikrimizcə, Cavidin «Səyavuş» əsərində də milli istiqlal ideyası təbliğ olunmuşdu. Bir növ o, M.Ə.Rəsulzadənin «Əsrimizin Səyavuşu» siyasi-fəlsəfi əsərini bədii dillə ifadə etmişdi. Bütövlükdə, «Əsrimizin Səyavuşu» Azərbaycan Cümhuriyyətinin milli ideologiyasının mahiyyətini əks etdirən, çox dəyərli siyasi-fəlsəfi bir əsərdir. Fars şairi Firdovsinin «Şahnamə» əsərini bir daha oxuyan və paralel müqayisə apararaq Firdovsinin qəhrəmanlarından biri olan Səyavuşun həyatını Azərbaycan Cümhuriyyətinə oxşadan Rəsulzadənin gəldiyi nəticəyə görə, İranla Turan arasında qalan Səyavuşla, Rusiya və İran arasında bölüşdürülə bilməyən Azərbaycan eyni taleyi yaşayır. Ancaq Firdovsinin Səyavuşundan fərqli olaraq Rəsulzadənin «Azərbaycan Cümhuriyyəti» adlı idealının bir gün azadlığa qovuşacağı əsərdə nikbinliklə qeyd edilir. Azərbaycan xalqının bir millət kimi formalaşmasında əsas rolun türklərə məxsus olmasına qətiyyənlə şübhə etməyən Rəsulzadənin fikrincə, onların öndərliyi ilə «Turanın mərkəzində Azərbaycan» adlı bir ölkə yaranmışdır ki, «yeni Turanın açarı» ondadır. Yeni Azərbaycan Türk ocağı, əski Türk yurdudur³. Rəsulzadə hesab edirdi ki, müstəqil türk dövlətlərinin yaranması turançılıq, türkçülük məfkurəsinə kölgə salmamış, bir sözlə Türk-Turan birliyini parçalamamışdır: «Turançılıq, türkçülük ədəbi məsləki Türkiyə ilə Azərbaycanı bir-birinə bağlayan ən davamlı bir bağ, mətanətli bir ip idi. Turançılıq məfkurəsi doğulunca millət beynəlmiləl islamiyyətçilik və federasiyon formullarını çıxarmış, sosiologiyada da «Türkləşmək, İslamlaşmaq və Müasirləşmək» kimi üçayaqlı bir şüar ortaya atmışdı. İstanbul yurdçuları bu şüarları nəzəri şəkildə yaymaqda ikən, Azərbaycan turançıları bunu siyasi bir fəlsəfə kimi qəbul edərək qurduqları milli siyasi partiyanın prinsipi elan etdilər⁴. Bu siyasi fəlsəfəyə - yeni turançılıq ideyasına görə, bütün müsəlmanları «İslam birliyi» altında birləşdirmək mümkün deyilsə, ancaq bütün türklər öz aralarında böyük dünya federasiyasına nümunə olmaq üzrə bir federasiya yarada bilərlər: «Yeni Turan, mədəni birlik üzərində təsis edilib ancaq gələcək birər Türk hökumətlərinin federasyonu şəklində təsəvvür oluna bilər. Azərbaycan da bu gələcək Turan silsiləsinin mühüm bir halqasıdır»⁵.

H.Cavid də M.Ə.Rəsulzadə kimi bir türk qəhrəmanının - Səyavuşun ölümünü, yəni Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını Turan üçün zərbə hesab etmişdir. Bunu, Cavid Turan elinin vəzirli Piranın dilindən belə ifadə etmişdir: "Sağın, öylə şanlı bir gəncə qıymaq. Qəlbindən yaralar bütün dünyanı. Anıldıqca ağlar qoyar Turanı"⁶. Bu baxımdan hər iki mütəfəkkirin fikrincə, Səyavuşun-Azərbaycanın mücadiləsi millilik və müstəqillik uğrunda mübarizədir⁷. Beləliklə, bu əsərində də H.Cavid göstərmək istəmişdir ki, Türk-Turan birliyi gerçəkləşsə, heç bir millət ona üstün gələ bilməz. Bunu nəzərə alaraq M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, Cavidin "Səyavuş"unda dərin mənalı fəlsəfi fikirlər vardır⁸. Şübhəsiz, bu fikirlərin əsasında isə Turan ölkəsinin yaşadılması dayanırdı.

¹ Yenə orada. Səh.266

² Yenə orada. Səh. 302

³ Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1990, səh.35

⁴ Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1990, səh.35-36

⁵ Yenə orada. Səh.36

⁶ Cavid H. Əsərləri. Beş cildə IV cild. Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005, səh.251

⁷ Yenə orada. Səh.247

⁸ Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1990, səh.68

Göründüyü kimi, Cavid XX yüzildə Turan ideyasını əsərlərində yaşadan böyük Türk aydınlarımızdan biridir. Onun yaradıcılığında Türk dünyasının sütunları sayıla biləcək Türk tarixi, Türk fəlsəfəsi, Türk dili və Turan ideyası bir bütündür. Cavid ən kiçik şeirində belə bu ideyaları, özəlliklə Turançılığı yaşatmağa çalışmışdır.

Çağımızda da Cavidin həyatı bahasına yaşatdığı bu ideyalar aktual olaraq qalmaqdadır. Bunun üçün Cavidin Azərbaycanda ucaldılan abidələri kimi, ideyaları da Türk dünyasında, o cümlədən Azərbaycanda gerçəkləşməlidir.

QAYNAQLAR

1. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə II cild. Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005, 352 səh.
2. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə I cild. Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005, 256 səh.
3. Ağayev M.B. Hüseyn Cavidin dünyagörüşü. Bakı, «Təknur», 2005, 188 səh.
4. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə III cild. Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005, 304 səh.
5. Hüseynzadə Əli bəy. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2008. - 496 səh.
6. Rəsulzadə M.Ə. Qafqaz türkləri. Bakı, Təknur, 2012-ci il, 112 səh.
7. Türkəqul M.H. Azərbaycan Türk şairi Hüseyn Cavid. Bakı, 2002
8. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, Gənclik, 1990. 112 səh.
9. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə IV cild. Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005, 256 səh.

SAFAHAT'TA KARNAVALESK UNSURLAR

Fatih ORDU

*Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
fatihordu7@yahoo.com.tr*

Yrd. Doç. Dr. Eyüp ZENGİN

*İstanbul Üniversitesi, Avrasya Enstitüsü
ezengin@yahoo.com*

ÖZET

Karnavalesk, Michail Bakhtin tərəfindən kavramsallaşdırılan eyniləmələr və bəzən də sarhoşlukla denetimdən çıxan şənlilik anlamına gəlir. Şiiri monolojik romanı da diyalogik olaraq dəyərləndirən Bakhtin, romanın keçmişini karnavalda arar. Buradan hərəketlə karnavallar peşindən romanı doğurmuş olan etkinliklər olaraq tanımlanabilir.

Mehmet Akif Ersoy, topraklarıyla bərabər həkərlərini, dəyərlərini, gələnlərini kaybedən köklü bir devlet və medeniyetin devrildiği yıllarda yaşamışdır. İstanbul başta olmak üzere Osmanlı coğrafiyası üzərində görüp yaşadıklarını, tespitlərini və tekliflərini Safahat adlı şiir kitabında toplamışdır. Safahat bir şiir kitabı olmasına karşın, eserin içinde özəlliklə de manzum hikəyelerde diyalogik bir dil kullanmışdır. Bu dilin içinde fakir-zengin, güçlü-gücsüz, çalışan-aylak gezen, yerli-yabancı bir yığın unsur kendi dili çerçevesinde konuşur. Bu konuşmalar çoğu defa karnavalesk unsurlara dönüşür.

Bu çalışmada karnavalesk'in kavramsal çerçevesi çizildikten sonra, Safahat'ın karnavalesk bir okumaya cevap verip vermediği soruşturulmuş, cevap verdiği düşünölen yerlerde toplumun büyük değişimini nasıl aktardığı incelenmeye çalışılmışdır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Akif, Safahat, Bakhtin, Diyaloji, Karnavalesk.

KARNAVALESK ELEMENTS IN SAFAHAT

SUMMARY

'Karnavalesk' conceptualized by Bakhtin means fun or sometimes festival getting out of control because of drunkenness. Evaluating poem monologically and novel dialogically, Bakhtin searches the history of novel in carnival. From this point, carnival can be depicted as activities giving birth novel afterwards.

Akif lived through years that a great deep-rooted emperor was being overthrown with losing its land, people, values and tradition. Throughout this period, he collected what he saw and experienced in this geography, especially in İstanbul with a book of poem named Safahat. However Safahat is a book of poem, a dialogic language is used explicitly in verse story. In this language, many facts such as rich-poor, strong-weak, active-passive and native-foreign talk in their own language framework. These speeches widely turn into karnavalesk elements later.

In this study, firstly conceptual framework of 'karnavalesk' is constructed and whether Safahat gives answer or not to the kind of 'karnavalesk' reading is questioned. Then, in the points where the answer is claimed to be given, how Safahat transfers the great exchange of the society is tried to be analyzed.

Keywords: Mehmet Akif, Safahat, Bakhtin, Dialogy, Karnavalesk.

GİRİŞ

'Karnavalesk', Bakhtin'in edebiyat araştırmalarına kazandırdığı bir terimdir. Karnavala ait olan karnaval unsurlarını barındıran anlamında kullanılabilir. Bakhtin'e göre karnaval'ın kesin bir tanımını yapmak mümkün değildir. Çünkü karnavalın doğası kesinlikten uzaktır. Bu bakımdan karnavaleski de keskin çizgilerle tanımlamak mümkün değildir. Bununla birlikte genel bir çerçeve içerisinde belli tanımları yapılmıştır. Bu tanımlardan birini de Sanders yapar. Sanders'e göre karnavalesk *"eğlenme, bazen aşırı içkiyle denetimden çıkan şenlik"*¹ şeklinde tanımlanabilir.

Karnavallar ortaçağda gülmenin yasak edildiği Katolik Güney şehirlerinde ortaya çıkar. Karnaval dili ile ideolojik dil tamamıyla birbirinden ayrılmış iki dünyayı işaret eder. Kendisine dinsel birtakım hareket noktaları da bulan karnavallar resmi dilin yıkılmasında büyük işlev görmüşlerdir. Karnavalda tahakküm halindeki 'üst dil' yerle bir edilir. Birey olanca özgürlüğüyle meydana çıkar. Maskeler düşer ve birey sahneye çıkar. *"Karnaval, tahakküm altında olmayan söylemin hüküm sürdüğü, kölece davranışların, sahte olmayan tavırların olduğu tek yer"*²dir.

Karnaval resmi söylemin karşısında konumlanan bir halk kültürüdür. Burke, *"Geleneksel Avrupa halk kültüründe, en önemli dekor, yani sahne festivali."*³der. Evlilik gibi aile festivallerinin yanında bir cemaat yahut o şehrin hamisi adına yapılan yortular gibi halk festivalleri. Bunun yanında çoğunluğun katıldığı yıllık festivaller de vardır. Paskalya, bahar bayramı, yaz ortası, yeni yıl gibi ve de karnaval gibi. Bu şenlikler çalışmanın sona erdirildiği, gezmenin, eğlencenin yeme içmenin hâkim olduğu zaman dilimleridir.

Karnavallar yılın en görkemli festivallerini oluştururlar. Karnaval mevsimi Aralık sonu Ocak başı mevsimlere denk geldiği için özellikle Güney Avrupa'da etkili şekilde kutlanılırdı. Karnaval yeri ise şehrin merkezidir. Karnaval'ın, sözlük anlamı olarak 'carnis (ten)' ile 'vale (veda)' kelimelerinden doğduğunu iddia eden Parker, 'tene veda'⁴ karşılığıyla peşinden gelecek olan büyük perhizi işaret eder ve karnavalın temel nitelikleri hakkında şunları söyler:

*"Karnaval, günlük yaşam dünyasıyla kökten karşıtlığı göz önünde tutularak, toplumsal yaşamın baş aşağı edildiği ve zamanın geriye döndürüldüğü, bir tür tersine çevirme ya da başkaldırma töreni olarak yorumlanmıştır. Günlük yaşamın kurulu düzeninin neredeyse ütopyacı bir anarşi karşısında çözüldüğü, bütün hiyerarşik yapıların tersyüz olduğu ve bütün insanlar arasında temel eşitliğin ilan edildiği bir kahkaha, çılgınlık ve oyun dünyası olarak görülmüştür. Hepsinden önemlisi, normal yaşamın bastırma ve yasaklamalarının geçerliliğini yitirdiği ve her tür zevk biçiminin birden olanaklı hale geldiği bir teni kutlama olarak anlaşılmıştır."*⁵

Scott tanımında resmi söylem karşısında karnavalın özellikle tersine çevirme ve alaşağı etme yönlerini öne çıkarır. Bu ters yüz etmede elbette yasakların ortadan kaldırılması önemlidir. Sibel Irzık ise bu alt üst etmelerin yanında karnavalın kaba ve müstehcen tarafına işaret eder. Bütün bu kabalıkların bir 'meydan' da zuhur etmesi karnavalın en temel yanıdır. Irzık; karnavalın kahkahayı, doğanın ve kolektif yaşamın ritimlerini, bedenin direncini ve işlevlerini dile ve edebiyata taşımasını anlattıktan sonra karnaval meydanını da şu şekilde tanımlar:

*"Her türlü resmi konum ve ciddiyete yönelik alay tüm hiyerarşilerin tepetaklak edilmesi, davranış kurallarının küfür, müstehcenlik, aşağılama, kabalıkla ihlali, bedensel iştahlara yönelik tüm aşırılıkların kutlanması biçiminde kendini dışa vuran bir halk bilincinin mekânıdır karnaval meydanı."*⁶

¹ Barry Sanders, *Kahkahanın Zaferi*, (çev: Kemal Atakay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001, s. 179

² J. C. Scott, *Tahakküm ve Direniş Sanatları*, (çev: Alev Türker), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1995, s. 239

³ Peter Burke, *Yeniçağ Başında Avrupa Halk Kültürü*, (çev: Göktuğ Aksan), İmge Kitabevi, İstanbul 1996, s. 203

⁴ Sanders, 'carnis' kelimesini 'ten' yerine 'et' olarak okur ve yeme içme perhizine bir gönderme olduğunu düşünür: Bkz: *Kahkahanın Zaferi* s. 182

⁵ Richard Parker'den aktaran: Barry Sanders, *Kahkahanın Zaferi*, 182

⁶ Sibel Irzık, 'Önsöz', içinde, Michail Bakhtin, *Karnaval'dan Romana*, (çev: Sibel Irzık), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001, s. 24

Karnaval mekânının şehirler olduğu yukarıda söylenmişti. Şehirlerde ise meydan ve meydana yakın sokaklar karnaval mekânlarıdır. Karnaval bütün insanları sokakta ve meydana bir araya getirir. Abartılmış gerçek, ters yüz edilmiş hakikat bu meydana kendini gösterir. Jale Parla karnaval gerçeğini "*manevi değerlerin maddi kazanımlara, ulvi aşkların cinselliğe, fantezinin yemeğe ve kumağa indirgendiği*"¹ grotesk bir gerçeklik olarak görür. Bu sebeple de karnavalın en büyük göstergelerini yemek, sevmek, doğurmak ve dışkılamak olarak belirler.

SAFAHAT VE KARNAVALESK

Bakhtin şiiri monolojik, romanı da diyalogik bir dilin ürünü olarak görür. Yukarıdaki tanımlarda karnavalesk'in romana özgü bir tür olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumda Safahat'ta karnavalesk unsurlar aramak boşuna bir çaba gibi anlaşılabilir. Ne var ki Akif'in dili Bakhtin'in şiire özgü olarak gösterdiği şekilde monolojik değil diyalogiktir. Özellikle manzum hikâyelerde bu diyaloji açıkça görülebilir.

Orhan Okay, Mehmet Akif'in "manzum hikâyelerinde şair değil romancı gibi" hareket ettiğini iddia eder.² Mehmet Güneş, Türk edebiyatında manzum hikâyenin en özgün örneklerini Akif'in verdiğini ileri sürer.³ İnci Enginün'e göre Mehmet Akif'in şiirlerinde bir ironi göze çarpmaktadır.⁴ Bu ironide karnavalesk unsurların önemli bir payı vardır. Çünkü karnavalesk unsurlar aynı zamanda gülmenin de unsurları olarak gösterilebilir. Bütün bu tersyüz etmeler, kutsalın parodisi, abartmalar gülmeye de zemin hazırlayan gerçeklerdir. Safahat'ta, özellikle de manzum hikâyelerde karnavalesk unsurların zengin bir görünümü mevcuttur. Bu karnavalesk görünüm Akif'teki ironinin anahtarını verebilecek bir imkân sunar.

Aşağıdaki karnavalesk başlıklar Mehmet Akif'in Safahat'taki şiirlerinden hareketle belirlenmiştir. Her bir başlıkta; Mehmet Akif'teki karnavalesk zenginlik göze çarptığı kadar Mehmet Akif'in komik anlayışı da ortaya konmuştur.

a. Karnaval ve Karnaval İnsanı

Mehmet Akif memleketin kötü duruma düşmesinde dört tabaka halkı sorumlu tutar. Bunlardan birincisi zavallı halktır ve başlarına gelenden habersizdir. İkincisi hayata küskün olan ümitsiz insanlardır. Üçüncü tabaka aydın geçinen insanlardır. Akif'in özellikle bu tabaka ile ciddi sıkıntısı vardır. Safahat'taki karnavalesk unsurların çoğu bu tabakaya ait tariflerdir. Akif'in bu tabakayı 'karnaval' insanı olarak bizzat tanımlaması son derece önemlidir: "*Görür mahalleli karnavalda maskarayı.*"⁵ Pek çok şiirinde karşılaşılan bu kesim Akif'in dilinde şöyle anlatılır:

*Üçüncü zümreyi kimlerdir eyleyen teşkil?
Evet, şebâb-ı münevver denen şu nesl-i sefih.
- Fakat nezihini borcumdur eylemek tenzih-
Bu züppeler acaba hangi cinsin efradı?
Kadın desen, geliyor arkasından erkek adı;
Hayır, kadın değil; erkek desen, nedir o kılık?
Demet demetken o saçlar ne muhtasar o bıyık?
Sadası baykuşa benzer, hıramı saksağana;
Hülasa, züppe demiştim ya, artık anlasana!...
Fakat bu kukla herif bir büyük seciye taşır,
Ki, haddim olmayarak, 'Aferin!' desem yaraşır.
Nedir mi? Anlatayım: öyle bir metaneti var,
Ki en savılmayacak ye'si tek birayla savar.*

¹ Jale Parla, *Don Kişot'tan Bugüne Roman*, İletişim Yayınları İstanbul 2009, s. 61

² Orhan Okay, *Mehmet Akif Bir Karakter Heykelinin Anatomisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998, s. 47

³ Mehmet Güneş, *Servet-i Fünun'dan Cumhuriyete Türk Edebiyatında Manzum Hikâye*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, s. 17

⁴ İnci Enginün, *Mehmet Akif'te İroni*, Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları, Dergâh Yayınları, İstanbul 1991, s. 563

⁵ Mehmet Akif, *Safahat*, (hızl. Prof. Dr. Ömer Faruk Huyugüzel, Yard. Doç, Dr. Rıza Bağcı, Arş. Gör. Fazlı Gökçek), Zaman Yayınları, s. 541.

*Sinirlerinde teessür denen fenalık yok,
 Tabiatında utanmakla aşinalık yok.
 Bilirsiniz, hani, insanda bir damar varmış,
 Ki yüzüz olmak için mutlaka o çatlarmış,
 Nasılsa 'Rabbim utandırmasın!' duası alan,
 Bu arsızın o damar zaten eksik alnından!
 Cebinde gördü mü üç tane çil kuruş nazlım,
 Tokatlıyan'da satar mutlaka, gider de çalım.
 Eğer dolandırabilmişse istenen parayı;
 Görür mahalleli ta karnavalda maskaray!
 Beyoğlu'nun o mülevves muhit-i fahişine
 Dalar gider, takılıp bir sefilin peşine.
 'Haya, edeb gibi sözler rüsum-u fasidedir;
 Vatanla aile, hatta, kuyud-u zaidedir.'¹*

Dördüncü ve son grup ise zevk ve eğlence adamlarıdır. Bu kitlenin memleketin kötü durumuyla uzaktan yakından bir alakası yoktur. Onlar eğlenmelerine bakarlar. Tavırları gereği karnavaleskin içinde ele alınabilirler. Çünkü karnaval sorgusuz bir eğlenme zamanıdır.

b. Karnaval Meydanı

Karnaval bir nevi tiyatro olduğu için meydanda herkese açık alanda icra edilir. Şehrin ana yolları ve meydanları karnaval alanıdır. Mehmet Akif'in yukarıda dördüncü grupta ele aldığı eğlence peşindeki insanların zevk safa unsurlarından biri de tiyatrodur. İstanbul'un sokakları bir tiyatro alanına dönüşmüştür. Süleymaniye Kürsüsünde dile getirilen ve İstanbul sokaklarında yaşanan manzara tam bir karnavalıdır:

*Bir de İstanbul'a geldim ki: bütün çarşı, pazar
 Naradan çalkanıyor, öyle ya... Hürriyet var!
 Galeyan geldi mi, mantık savuşurmuş... doğru:
 Vardı aklından o gün her kimi gördümse zoru.
 Kimse farkında değil, anlaşılan, yaptığıнын;
 Kafalar tütsülü hülya ile, gözler kızgın;
 Sanki zincirdekiler hep boşanır zincirden,
 Yıkıvermiş de tımarhaneyi çıkmış birden!
 Zurnalar şehir ahalisini takmış peşine;
 Yedisinden tutarak ta dayanın yetmişine!
 Eli bayraklı alaylar yürüyor dört keçeli,
 En ağır başlısının bir zili eksik, belli!
 Ötüyor her taşın üstünde birer dilli düdük.
 Dinliyor kaplamış etrafını yüzlerce hödük!
 Kim ne söylerse, hemen el vurup alkışlayacak
 -Yaşasın
 -Kim yaşasın?
 -Ömrü olan.
 Şak! Şak! Şak!
 Ne devairde hükümet, ne ahalide bir iş!
 Ne sanayi, ne maarif, ne alış var, ne veriş.
 Çamlıbel sanki şehir, zabıta yok, rabıta yok;
 Aksa kan sel gibi, dindirecek vasıta yok.
 'Zevk-i hürriyeti onlar daha çok anlamalı'*

¹ Safahat, s. 538.

*Diye mekteblilerin mektebi tek mil kapalı!
İlmi tazyik ile ta'lim, o da istibdad
Haydi öyleyse çocuklar, ebediyen azad.
Nutka gelmiş öte dursun hocalar bir yandan...
Sahnedən sahneye koşmakta bütün şakirdan.
Kör çiban neşterin altında nasıl patlarsa,
Hep ağızlar deşilip, kimde ne cevher varsa,
Saçıyor ortaya, ister temiz, ister kirlî;
Kalmıyor kimseciğin muzmeri artık gizli.
Dalkavuk devri değil, eski kasaid yerine
Üdebanız ana-avrat sövüyor birbirine.
Türlü adlarla çıkan namütenahi gazete,
Ayrılık tohumunu bol bol atıyor memlekete.
İt yetiştirmek için toprağı gayet münbit
Bularak fuşş ekıyor salma gezen bir sürü it
Yürüyor dine beş on maskara, alkışlanıyor,
Nesl-i hazır bunu hürriyet-i vicdan sanıyor.*

Hayat, Akif için de bir tiyatro sahnesidir. Şehrin sokaklarında *Küfe, Hasta Çocuk, Meyhane* gibi şiirlerine malzeme devşirdiği sahnelerin yanında bazen de *İstibdad* şiirinde olduğu gibi 'Yayla' gibi bir tepeye çıkar ve memleketin halini ibretlik bir manzara halinde seyrederek *Tevhid* şiirinde görüp duyduğunu aynen aktarır:

*Bir sahne demek aleme pek doğrudur elbet
Ancak görülen vak'aların hepsi hakikat
Hem öyle vakâyî'ki teması hazindir
Aheng-i tarab-sâzı bütün ah ü enindir.¹*

Mehmet Akif, oyun ve eğlence seven dördüncü gruptakiler için "*Demek tiyatro severmiş benim sevgili beyim / O halde ben ona tam altı sahne arz edeyim*"² diyerek memleketin hakiki ve kederli penceresini gösterir.

Tiyatro oyunun bir diğer göstergesi maskedir. Maske kavramını Akif daha çok Batılı için kullanır. Çünkü kendisini başka türlü takdim eden odur: "*Tükürün maskeli vicdanına yirminci yüzyılın, tükürün!*"³ Bir diğer şiirinde maskenin arkasındaki gene Batı'dır:

*"Maske yırtılmasa hâlâ bize âfetti o yüz
Medeniyet denilen kahbe, hakikat, yüzsüz."⁴*

c. Tersine Çevirme:

Bergson, "*Belli bir durumda bulunan kişileri düşününüz*" der, "*Bu durumu ters çevirip rollerin de yer değiştirmesini sağlarsanız, komik sahne elde edersiniz.*"⁵ Karnavallarda saygın insanlar parodilerle komikleştirilirler. Şehrin delileri kutsal bir aziz yahut bir kral gibi tahtlara oturtularak eğlenilirdi.⁶ Karnaval günlerinde kiliselerde dahi rahipler Kutsal kitaptan metinler okurken eşek sesleri çıkarır yahut konumuna yakışmayacak tavırlar takınırdı.

Mehmet Akif'te tersyüz etme karnavalda olduğu gibi kutsalın sıradanlaştırılması, sıradanın kutsallaştırılması yahut güzel ve doğru olanın çirkinleştirilmesi, çirkinin güzelleştirilmesi şeklinde ortaya çıkar. Abdürreşit İbrahim'in dilinden anlattığı şu mısralarda bir tersyüz etme sözkonusudur:

¹ Safahat, s. 46

² Safahat, s. 552

³ Safahat s. 389

⁴ Safahat, s. 842

⁵ Henri Bergson, *Gülme* (çev: Yaşar Avunç) Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2006

⁶ Devrim de resmi söylemin yıkılması bağlamında bir tür karnavala yol açmaktadır. David Harvey 1848 devriminde Paris Truillers Sarayında kralın tahtına şehrin delilerinin oturtulduğunu ve halkın bu şekilde günlerce eğlendiğini anlatır. (Bkz: David Harvey, *Paris Modernitenin Başkenti*)

*Bir selamet yolu varmış... O da neymiş: Mutlak,
Dini kökten kazımak, sonra, evet Ruslaşmak!
O zaman iş bitecekmış... O zaman kızlarımız
Şu tutundukları gayet kaba, pek manasız
Örtüden sıyrılacak... Sonra erkeklerden,
Analık ilmini tahsil edecekmiş... Zaten¹*

Bu mısralarda gerilemenin sebebinin din olarak gösterilmesi, Ruslaşmanın soylulaşma olması ve kadınların erkeklerden analık ilmi öğrenmesi tersyüz edilen gerçeklerdir. Aşağıdaki mısralarda da benzer bir durum göze çarpar. Burada Akif 'tersyüz' etmeyi bizzat ifade etmektedir:

*Biz, neyiz? Seyreyle artık; bir de fıkır et, neymişiz?
Din de kürkün aynı olmuş; ters çevirmiş giymişiz!²*

*..
Milletin hayrı için her ne düşünsen: Bid'at:
Şer'i tagyir ile terzil ise –hâşâ- sünnet!³*

*..
Yarılıp sanki zemin uğrayıvermiş yer yer,
Bin sefil ordu ki efradı: Bütün aileler.
Hepsi aç, bir paralar yok, kadın erkek çıplak;
Sokağın ortası ev; kaldırımın sırtı yatak!
Geziyor çiğneyerek bunları yüzlerce köpek,
Satılık cevher-i namus arıyor: kar edecek!⁴*

*..
Kulağın hak söze artık sonsuza dek hasret
Kustuğun saçma sözler ya hikmet, ya büyük nimet!⁵*

*..
Domuz çobanları Balkan'da hanedan-ı vakur
O hanedanlar, o beyler bütün bütün mahkur.⁶*

*..
Âh o soygunluğu rü'yâda gören korkardı:
Çünkü gömlek gibi etten de soyunmuşlardı!
Bir delik torbaya girmiş kimi, kışpet yerine;
Çekivermiş kimi, bir lîme çuval dizlerine.
Kiminin, giydiği çakşır, kiminin bez şalvar;
Kiminin, uçkuru boynundan asılmış donu var.⁷*

d. Yerle Bir Olma:

Karnavalın bir diğer göstergesi de alışkanlıkların, kuralların, geleneklerin yerle bir edilmesidir. Safahat yerle bir edilen hakikatlerle doludur. İşte onlardan çarpıcı birkaç örnek:

*Hüsranla iner öyle sefil, öyle muhakkar
Hala o sukutun küreden tozları kalkar⁸*

*..
Haya sıyrılmış inmiş, öyle yüzüzlük ki her yerde
Ne çirkin yüzleri örtermiş, meğer o incecik perde*

¹ Safahat, s. 322

² Safahat, s. 414

³ Safahat, s. 326

⁴ Safahat, s. 354

⁵ Safahat, s. 833

⁶ Safahat, s. 658

⁷ Safahat, 736

⁸ Safahat, s. 43

*Vefa yok, ahde hürmet hiç, lafe-i bi medlul
Yalan raîç, hiyanet mültezem, her yerde hak meçhul
Ne tüyler ürperir ya rab, ne korkunç inkılab olmuş
Ne din kalmış ne iman, din harab, iman türab olmuş¹*

e. Değersizleştirme:

Karnaval'da değersizleştirme 'tersyüz' etme' ile bir yakınlık içindedir. Yüce ve değerli olana karşı bir değersizleştirme söz konusudur. Karnavallarda rahipler kilisede eğlenir, eşek sesleri çıkararak İncil okurlardı. Bu tutumlar değer yok edilmesiyle alakalıdır. Karnaval meydanında değerli olan itibarını yitirir, itibarsız olan ise itibarlı konuma getirilir. Safahat'ta özellikle ilmî ve dinî değerlerin 'modern' insan tarafından alaya alınması bolca işlenmiştir. İlim ehliyetsiz insanların elindedir. Din ise bir oyuncağa dönüşmüştür:

*Sıkıntısız mütefennin, üzüntüsüz alim,
Ne tatlı şey! Buna bir çare yok mu? Hah! Bulduk:
Tokatlıyan'da, yarın, toplanır beş altı kopuk,
BİRER kadeh biradan sonra davranır erken,
Omuzlayıp kırarız bâb-ı içtihadı hemen²*

..
*Sen oğul, ezbere çaldın bize akşam, karayı...
Görmeliydin o muallim denilen maskarayı.
Geberir, camie girmez, ne oruç var ne namaz,
Gusül abdestini Allah bilir amma tanımaz.
Yelde izler bırakır gezdi mi bir çiş kokusu
Ebenin teknesi ömründe pisin gördüğü su!³*

..
*Sen, işin yoksa namaz kılmaq için mescid ara...
Kimi camilerin artık kocaman bir opera;
Kiminin göğsünde haç, boynuna takmışlar çan
Kimi olmuş balo vermek için a'lâ meydan!
Vuruyor bando şu karşımda duran minberde
O, sizin secdeye baş koyduğunuz, mermerde,
Dişi, erkek, bir alay murdar ayak dans ediyor;
İşveler, kahkahalar kubbeyi gümbürdetiyor.⁴*

..
*"Hezeyan, sorsanız, Allah; hezeyan Peygamber;
Din vatan, aile, millet gibi yüksek hisler,
Ahmak aldatmak için söylenilir şeylermiş...
Bu hurâfâtı hakikat diye kim dinlermiş?⁵*

f. Kadınlar:

Karnavaleskin önemli unsurlarından biri de kadınlardır. Ortaçağ'da mayıs karnavallarında kadınların dayak yedikleri kocalarını suya bastırdıklarını, eşeğe ters bindirdiklerini hatta kocalarının esiri olmamak için mayıs ayında evlenmelerin olmadığını söyleyen Sanders, yasakların hâkim olduğu bir toplumun karnavalında kadının konumunu şöyle izah ediyor:

"Çeşitli nedenlerle, bu patlamalar en etkileyici şekilde halk kutlamalarının önderleri kadınlar olduğunda meydana gelir. Kadınlar zaten öylesine baskı görmüşlerdir ki, toplum düzenini adalet

¹ Safahat, s. 908

² Safahat s. 514

³ Safahat, s. 774

⁴ Safahat, s. 356

⁵ Safahat, s. 836

adına alt üst etmeye hazır dırlar: doğuştan hak kazandıkları gülmenin kendilerinden alındığını sezen kadınlar, yalnızca karnavalın onlara sunduğu bozgunculuk fırsatını sabırsızlıkla beklerler.”¹

Karnaval ile yapıcı birbirine çok benzeyen devrim de kadınların sembol durumunda olması gayet ilgi çekicidir. Fransa’da büyük ihtilalin ardından özgürlüğün sembolü kadın olarak tasvir edilmiştir. Kadınların etkisi 1830’daki ikinci devrimde de yine büyüktür. Zaten devrim de bir kadın cesedinin bir at arabası içinde şehirde dolaştırılmasıyla başlamıştır. Bu devrimdeki kadının etkisine dikkat çeken Harvey: “Özgürlük ve devrim’in kadın olarak simgelenmesi teması 1830 devriminde güçlü bir biçimde yeniden ortaya çıktı. En etkili biçimde Delacroix ‘nın ‘Halka Yol Gösteren Özgürlük’ tablosunda simgeleniyordu”² der. Bu tarihlerde Paris’te yapıp New York’a gönderilen Özgürlük Heykeli’nde özgürlüğün bir kadın tarafından sembolize edildiği hatırlanmalıdır.

Mehmet Akif’te kadın ve karnavalesk kavramını iki grupta ele almak mümkündür. Bunlardan birincisi değişen – dönüşen, ahlakını yitiren kadındır. Ahlaksızlaşan kadın toplumda öne çıkmış ve değer sahibi olmuştur:

*On beş erkeği birden esir eden kadını
Dezarne etmeye herkes olanca san’atını,
Olanca nakdini sarfetmek ihtiyacıyla
Aman! Deyip koşacak, elde yoksa tahsile³*

Bununla birlikte ikinci bir kadın faktörü daha vardır ki, buradaki kadın ezilen- acı çeken kadındır. Akif, üç kitleye içinin parçalandığını anlatırken bunlardan biri de kadınlardır:

*“Üç sınıf halka içim parçalanır, hem ne kadar
/İhtiyarlar, karılar, bir de küçükler bunlar.”⁴*

Ne var ki bu kadınlar aynı zamanda hakikati ‘güç’e karşı haykıran kadınlardır. *Kocakarı ile Ömer*’de yaşlı kadın Ömer’e en ağır lafları eder. *İstibdad*’da kocası sürüklenip götürülen kadın bütün gerçeği haykırır. *Meyhane*’deki kadın da acı çektiği kadar gerçeğin de seslendirmesini yapar. Bunlar Akif’in içindeki gerçeği haykırırken zayıf insanları konuşturduğunu gösteriyor. *Dirvas*’taki çocuk da elbette bu sınıfa ilave edilebilir.

g. Ahlaksızlık

Karnaval yeri ahlakın savrulduğu bir mekândır. Zaten ahlaksızlık karnavalesk’in temel unsurlarından biridir. Safahat aynı zamanda ahlaksızlığın rayiç olmasından yakınır:

*Kimi Garbın yalnız fuhşuna hasbi simsar
Kimi İran malı der; köhne alır hurda satar!
Eski divanlarınız dopdolu oğlanla şarab;
Biradan, fahişeden başka nedir şi’ir-i şebab⁵*

*..
Fuhşu i’lâya koşan bir sürü na-merd öteden
Ne selâmlık, ne harem dinlemeyip çiğnerken!⁶*

*..
Fransızın nesi var? Fuhşu bir de ilhadı;
Kapıştı bunları ‘yirminci asrın evladı’⁷*

*..
Irza düşmansan eğer, aileler hep mahrem
“Ne büyük vahşet esasen bu selamlıkla harem!”⁸*

¹ Kahkahanın Zaferi, s. 80

² David Harvey, *Paris, Modernitenin Başkenti*, s. 86

³ Safahat, s. 1040

⁴ Safahat s. 256

⁵ Safahat, s. 362

⁶ Safahat, s. 394

⁷ Safahat, s. 548

⁸ Safahat, s. 878

SONUÇ

Mehmet Akif'in Safahat adlı eseri bir şiir kitabı olmasına karşın diyalojik bir dil içermektedir. Bu diyalojik dil özellikle manzum hikayelerinde çok açık bir şekilde öne çıkmaktadır. Bu sebeptendir ki romana ait olan 'karnavalesk' inceleme yöntemi Mehmet Akif'in şiirlerine de uygulanabilmektedir.

Mehmet Akif karnavalesk yöntemle 'üçüncü ve dördüncü grup' olarak anlattığı 'aydın geçinenler' ile eğlence düşkünü' insanları ironik bir dille ele almayı başarmıştır. Bu dili kullanırken bu grubun tersyüz etme, değersizleştirme gibi baskın taraflarını gün yüzüne çıkarmıştır.

Karnavalesk yöntemle Safahat'ta ele alınan kitleler daha net gösterilmiştir. Zayıf- güçlü, ahlaklı- ahlaksız, dindar- dinsiz, tembel- çalışkan daha belirgin olarak resmedilmiştir. Bu kitlelerin arasındaki diyalog ve inançlar canlı şekilde ortaya çıkarılmıştır.

İstanbul'un sokaklarını bir karnaval meydanı gibi gösteren Akif, toplumdaki büyük değişmeyi, değer yitimini çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermiştir. Bu tasvirler devrinin pek çok romanından daha canlı tasvirlerdir.

KAYNAKÇA

- AKİF, Mehmet, **Safahat**, (hızl. Prof. Dr. Ömer Faruk Huyugüzel, Yard. Doç. Dr. Rıza Bağcı, Arş. Gör. Fazlı Gökçek), Zaman Yayınları, İstanbul 1995.
- BAKHTİN, Michail, **Karnaval'dan Romana** (çev: Sibel Irzık), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001.
- BERGSON, Henri, **Gülme** (çev: Yaşar Avunç) Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2006.
- BURKE, Peter, **Yeniçağ Başında Avrupa Halk Kültürü** (çev: Göktuğ Aksan), İmge Kitabevi, İstanbul 1996.
- ENGİNÜN, İnci, **Mehmet Akif'te İroni**, Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları, Dergâh Yayınları, İstanbul 1991.
- GÜNEŞ, Mehmet, **Servet-i Fünun'dan Cumhuriyete Türk Edebiyatında Manzum Hikaye**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012.
- HARVEY, David, **Paris Modernitenin Başkenti** (çev: Pelin Temur), Sel Yayınları, İstanbul 2012.
- OKAY, Orhan, **Mehmet Akif Bir Karakter Heykelinin Anatomisi**, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.
- PARLA, Jale, **Don Kişot'tan Bugüne Roman**, İletişim Yayınları İstanbul 2009.
- SANDERS, Barry **Kahkahanın Zaferi** (çev: Kemal Atakay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001.
- SCOTT, J. C., **Tahakküm ve Direniş Sanatları** (çev: Alev Türker), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1995.

MEHMET AKİF'İN SAFAHAT'INDA DİYALOG ÜSLUBU

Dr. Fatima HOCİN

*Aziz Kiril ve Metodiy Üniversitesi, Blaje Koneski Filoloji Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Üsküp-Makedonya, fatimahocin@yahoo.com*

ÖZET

Şair-i âzam olarak da anılan Abdülhak Hâmid Tarhan "Benim üslûbüm yok, esalibim var,, der. Bilindiği gibi "esalip,, üslûplar demektir.

Mehmet Akif Ersoy'un Safahat'ında da tek bir üslûp değil üç ayrı üslûp görmekteyiz. Yani Hâmid gibi Mehmet Akif'in de esalibi vardır.

Safahat'ta başlıca üç üslûpten biri Servet-i Fünûn üslûbüne benzer eski kelimelerin ağırlıkta olduğu "sanatlârâne üslûp,,tur.

Görebildiğimiz ikinci üslûp millî ve hamasî metinlerde (İstiklâl Marşı, Çanakkale Şehitleri, Bülbül vb.) görülen "mutavassıt-orta üslûp,,tur.

Safahatta gördüğümüz üçüncü üslûp ise günlük hayat ve bütün sosyal meseleler dile getirilirken kullanılan "sade, yalın üslûp,,tur.

Biz bu bildirimizde "diyalog üslubu,, dediğimiz sade ya da yalın üslûbu Safahat'tan örnekler vererek ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Safahat, üslûp, diyalog metini, günlük konuşma dili, sosyal meseleler

Mehmet Akif Ersoy, İkinci Meşrutiyet döneminin fetretini, birinci ve ikinci Balkan Savaşlarının bozgunlukla bitişini, Birinci Dünya savaşı ve nihayet Türk Kurtuluş Savaşı yıllarını yaşamış; fikir ve

edebi birikim, heyecan, inanç ve isyanlarla bu yıllarda dolmuştur. O, büyük bir yazar olduğu kadar da büyük bir insandır.

Mehmet Akif Ersoy düz yazılar yazmakla, kurtuluş savaşı yıllarında millete moral, inanç ve heyecan veren vaizler yapmakla birlikte en çok Safahat adlı sekiz bölümden teşekkül eden manzum eseriyile tanındı..

Bu önemli eserin başında savaş yıllarının psikolojisiyle kendi poetikasını şöyle ilan ediyor:

Bana sor sevgili kâri, sana ben söyleyeyim,
Ne hüviyyette şu karşında duran eşârım:
Bir yığın söz ki samimiyyeti ancak hüneri;
Ne tasannu bilirim, çünkü, ne sanatkârım.
Şiir için **gözyaşı** derler; onu bilmem, yalnız,
Aczimin gıryesidir bence bütün âsârım!
Ağlarım, ağlatmam; hissederim, söylemem;
Dili yok kalbimin, ondan ne kadar bizârım!
Oku şayet sana bir hisli yürek lazımsa;
Oku, zirâ onu yazdım, iki söz yazdımsa.

Yüce bir ruhun ve görülmemiş bir alçakgönüllüğün sözleridir bunlar. Onun yazdığı bütün metinlerde bu " hisli yürek"i sezmek gerçekten mümkün değildir.

Mehmet Akif büyük acıların yaşanması ve insanların kayıpları karşısında, sanat yapmayı kendisine fazla görüyor. Sanatçı olmadığını söylüyor, belki trajik olaylar karşısında kendisini aciz görüyor, ama biz onun büyük bir sanatçı olduğunu da biliyoruz.

Mehmet Akif Ersoy eğer rahat bir dönemde yaşasaydı Fuzuli gibi, Y. Kemal gibi saf şiir yazabilecek bir kabiliyetteydi.

Bir kere O, Türkçeye çok hâkimdir, adeta Türkçe'nin damarlarında dolaşır. Bir üslup sahibidir. Teessürî yüksek bir ruhla gökkubbeyi dolduran davudî ses yanında geri kalmışlığın, fakirliğin acı çektiği insanlarla aynı acıyı yaşadığını yansıttığı sosyal şiirlerindeki harika üslubuyla bizim edebiyatımızda hala da en çok okunan, en çok hatırlanan, en çok hayırla yad edilen büyüklerimizin başında yer alır.

Yaşadığı olaylar, içinde yüzdüğü ruh halleri onu üç üslupta şiir yazmaya meylettirdi. Safahat'ta gördüğümüz farklı üsluplar temayla da doğrudan alakalıdır. Zaten genel olarak da edebiyatta konu, tema ile onun işlendiği üslup arasında bu farklılıklar vardır. Bu bir insanın edebiyat dışında günlük hayatını yaşarken karşılaştığı olaylar, sevinçler, üzüntüler, korkular, umutlar karşısındaki değişen tavrı kadar doğaldır. Çünkü Buffon'un da beyan ettiği gibi " *Üslubu beyan aynıyla insandır*" Biz bu hükmü en çok Mehmet Akif'te gördük. Onun üslubu neyse Mehmet Akif gerçekten de odur. Onun şiirleri temaya göre değişen üslup farklılıkları gösterir.

Mehmet Akif'in Safahat'ında yukarıda belirlediğimiz sebeple başlıca üç farklı üslûba şahit oluyoruz. Bunlar "*sanatkarane üslup*", "*mutavassit-orta üslup*" ve "*diyalog üslubu*"dur. Sözgelimi, *Fatih Cami'sini* anlatırken kullanılan şu dil, onun sanatlı, ağır üslûbuna örnektir .

Yatarken yerde ilhâdıyla haşr olmuş sefil efkâr
Yarıp edvârı yükselmiş bu müthiş heykel-i ikrar,
Siyeh - reng-i dalalet bir bulut şeklinde mazîler,
Civârından kaçır, bulmaksızın bir lâhza istikrar;
Ziyâ-riz-i hakikat bir seher tavrında müstakbel,
Gelir fevkinden eyler sermedi binlerce nur isâr.

Safahat'ta hâkim görülen ikinci üslup ise hamasî ve milli şiirlerdeki mutavassit-orta üslup, heyecanlı, yüksek tonlu mısralarda göze çarpmaktadır. Belki Safahat'ın en heyecanlı, en çok yüksek moral aşılayıcı en millî üslubu budur. Bursa'nın Yunanlılar tarafından işgali üzerine yazdığı Bülbül şiiri, 1921 yılında tamamladığı Türk İstiklal Marşı, Çanakkale Zaferi üzerine yazdığı Çanakale Şehitleri şiirlerini bu üslubun kullanıldığı şiirlere örnek olarak gösterebiliriz. Yüksek teessürî

duyguları üstelik büyük bir şiir söyleyiş gücüyle yansıttığı Bülbül şiirinden bu üslubun en güzel bir örneği olarak bir bölümü sunuyoruz:

BÜLBÜL

Bütün dünyâya küskündüm, dün akşam pek bunalmıştım;
Nihayet, bir zaman kırlarda gezmiş, köyde kalmıştım.
Şehirden kaçmak isterken sular zaten kararmıştı;
Pek ıssız bir karanlık sonradan vadiyi sarmıştı.
Işık yok, yolcu yok, ses yok, bütün hilkat kesilmiş lal...
Bu istiğrakı tek bir nefha olsun etmiyor ihlâl
Muhîtin hâli <<insaniyet>>in timsâlidir, sandım;
Dönüp maziye tırmandım, ne hicranlar, neler andım!
Taşarken haşrolup beynimden artık bin müsel sel yâd,
Zalâmın sinesinden fışkıran memdûd bir feryâd,
O müstağrak, o durgun vecdi nâgâh öyle coşturdu
Ki vadiden bütün, yer yer, enînler çağlayıp durdu.
Ne muhrik nağmeler, yâ Rab, ne mevcâmevc demlerdi;
Ağaçlar, taşlar ürpermişti, güya Sûr-i Mahşer'di!
-Eşin var, âşiyânın var, baharın var, ki beklerdin;
Kıyametler koparmak neydi, ey bülbül, nedir derdin ?
O zümrüd tahta kondun, bir semavî saltanat kurdun;
Cihanın yurdu hep çiğnense, çiğnenmez senin yurdun.

Çanakkale Şehitlerine armağan edilen şiirdeki milli ve hamasi üslup eşi benzeri görülmemiş bir güzellik taşır:

Çanakkale Şehitlerine
Şu Boğaz harbi nedir? Var mı ki dünyâda eşi?
En kesif orduların yükleniyor dördü beşi.
-Tepeden yol bularak geçmek için Marmara'ya-
Kaç donanmayla sarılmış ufacık bir karaya.
Ne hayâsızca tehaşşüd ki ufuklar kapalı!
Nerde-gösterdiği vahşetle 'bu: bir Avrupalı'
Dedirir-Yırtıcı, his yoksulu, sırtlan kümesi,
Varsa gelmiş, açılıp mahbesi, yâhud kafesi!
Eski Dünyâ, yeni Dünyâ, bütün akvâm-ı beşer,
Kaynıyor kum gibi, mahşer mi, hakikat mahşer.
Yedi iklimi cihânın duruyor karşında,
Avusturalya'yla beraber bakıyorsun: Kanada!
Çehreler başka, lisanlar, deriler rengârenk:
Sâde bir hâdise var ortada: Vahşetler denk.
Kimi Hindû, kimi yamyam, kimi bilmem ne belâ...
Hani, tâuna da züldür bu rezil istilâ!
Ah o yirminci asır yok mu, o mahlûk-i asil,
Ne kadar gözdesi mevcûd ise hakkıyla, sefil,
Kustu Mehmedciğin aylarca durup karşısına;
Döktü karnındaki esrârı hayâsızcasına.

Safahatta gördüğümüz üçüncü üslup ise sokakta, mahalle aralarında ya da bir fikir şiirinin aralarında sıkça rasladığımız tek yanlı hitap ya daha çok olarak karşılıklı konuşmalardır. Diyalog üslubunda da son derecede başarılıdır Mehmet Akif. Sokak dilini enfes bir katkı olarak edebi dile sokarken hiç rahatsızlık vermez. Bir çocuğu, bir yetimi, bir garibanı anlatırken ya da onlarla

konusurken o kadar güzel bir konuşma dili kullanır ki hayranlık duymamak mümkün değildir. Sanatkarane üslupta epeyce görülen ve halkın kullanmadığı ağır kelimeler diyalog üslubunda yoktur. Diyalog üslubundaki dili, o günkü İstanbul sokaklarında kullanılan edepli, hikmetli, seviyeli ve muhakkak çok anlamlı dildir. Akif kimi düz ve kırılmamış mısralarla giden şiirlerinin arasında diyaloga girer. Burada ölçü değişmez ama mısralar gibi kırılır. Aruz ölçüsünün konuşma dilinde bu kadar başarıyla uygulandığı başka örnekler yoktur. HASTA şiirinin bir yerinde diyaloga şöyle girer ve sürdürür şair:

- Çağırın hastayı gelsin.

Kapının perdesini,
Açarak girdi o esnada düzeltip fesini,

- Otur oğlum, seni dikkatlice bir dinleyelim...

Soyun evvelce, fakat...

- Siz soyunuz yok hâlim!

Aynı şiirin bir başka yerinde diyalog şöyledir:

- Bir mubassır çağırın!

- Buyrun efendim.

- Bana bak :

Safahatın önemli şiirlerinden biri de Küfe'dir. Hasan adlı küçük çocuğun hayatını anlatıyor. Akif bu şiirinde de diyaloga girer. Şiirin içinde serpiştirilen bazı diyalog cümleleri şunlardır:

Adın nedir senin, oğlum?

- Hasan.

-Hasan, dinle.

Zararlı sen çıkacaksın bütün bu hiddetle.

.....

- Ne doğru söyledi! Öp oğlum amcanın elini...

Birinci kitabın Hasır adlı şiirinde şu dikkate değer konuşmayı da sunuyoruz:

-Ver ordan on paralık zencefil, çöroğtu, biber.

Geçenki beş para borcumla on beş etmedi mi?

-Silik bu yirmilik almam...

-Uzatma gör işimi!

- Oğul, çabuk... Bana tîrak... Okunmuş olmalı ha!

Bizim çocuk, adı batsın, yılcık olmuş...

-Ya?

Bu diyalogda görüldüğü gibi Mehmet Akif, halkın kullandığı, edebi dile girmemiş kimi kelimeleri de usulünce kullanıyor. Şairin halka ne kadar yakın olduğunu, onu ne derecede bildiğini de anlıyoruz. Buradaki şekliyle "tîrak", bir hastalığın halk nezdindeki adı olan "yılcık" gibi daha bir çok güzel halk söyleyişini Safahat boyunca görebiliyoruz.

Meyhane şiirinde tasvir kısımları oldukça ağır hatta süslü bir üslupla olduğu halde diyaloga geçince şöyle konuşmalar ne kadar dikkat çekicidir:

-Kuzum Dimitri, bu akşam biraz ziyâdece ver.....

-Ziyâde, anladık amma ya içtiğin şişeler?

-Çizersin.....

-Öyle mi? Lakin, silinmiyor çetele!

Bakın tavan tebeşirden görünmez oldu...

-Hele!

.....

-Bırak, köpoğlu kadın; amma çalçeneymiş ha!

-Benimki çok daha fazlaydı.

-Etme!

-Elbet ya!

Onun için boşadım. Sen işitmedin mi Hâlim?

-Kadın lakırdısı girmez kulağma zâti benim.

Senin kadın dediğin âdete pabuç gibidir:

Biraz vakti taşınır, sonradan değiştirilir.

Çarşı sokaktaki insanların halini böyle anlatıyor. Halk kültürüne ne kadar yakın olduğunu şu diyaloglardan da anlıyoruz:

-Ayol, demin daha yanmıştı a! Herif sen de,

- Peki kızım, azıcık fazla sallarım ben de.

"Deniz dalgasız olmaz,

Gönül sevdasız olmaz

Yâri güzel olanın,

Başı belasız olmaz!

Haydindi mini mini maşallah

Kavuşuruz inşallah..."

Akif'in en etkileyici diyaloglarının geçtiği metinlerden biri de Seyfi Baba'dır. Bir hikaye üslubuyla içinde geçen bir diyalog şöyledir:

Geçen akşam eve geldim. Dediler:

- Seyfi Baba

Hastalanmış, yatıyormuş.

- Nesi varmış acaba?

- Bilmeyiz, oğlu haber verdi geçerken bu sabah.

- Keşki ben evde olaydım... Esef ettim, vah vah!

İstibdâd şiirindeki şu diyaloglar da onun Halk Türkçesine ne kadar vâkıf olduğunu gösteriyor:

-Bak anne, aydede bak bak!

Aman da mâşallah değirmi tabla kadar var...

.....

Köpek sürür gibi insan sürüklenir mi ayol?

- Kadın, çekil döverim ha! Sokulma, haydi def ol!

- Herif bırak, diyorum... Durdu işte bak nefesi.

-Ne dırlanıp duruyor? Susturun canım şu pisi!

Hüriyyet şiirindeki bu diyalogu da veriyoruz:

-Kız o ne? Düştün mü yine!

Sana bin kerre dedim koşma, yavaş git, yaramaz!

Haydi kalk ağlama... Söz dinlesen olmaz mı biraz?

Silkiver üstünü, Ahmed, bakiver ağlamasın.

-Ağlamam ağababa...

-Artık yetişir, oynamayın.

Kocakarı ve Ömer şiirinde evin yetişkin bütün erkeklerinin öldüğü bir kadınla konuşmalar dramatiktir. Akif bu dramı yüreğinde yaşamıştır. En etkili, en acıklı diyalog cümleleridir bunlar:

-Bu yavrular niçin, ey teyze, ağlıyor, söyle?
 -Bu gün ikinci gün, aç kaldılar...
 -O halde, neden
 Biraz yemek komuyorsun?
 -Yemek mi? Çömleği sen,
 Tirit mi zannediyonsun? İçinde sade su var;
 Çakıl taşıyla beraber bütün zaman kaynar!
 Ne çâre! Belki susarlar, dedim. Ayıplamayın.
 -Peki! Senin kocan, oğlun, ya kardeşin, ya dayın...
 Tek erkeğin de mi yok?
 -Hepsi öldü... Kimsem yok.
 -Senin midir bu küçükler?
 -Torunlarım.
 -Ne de çok!
 Adam emîre gidip söylemez mi hâlini?
 -Ah!

Mahalle Kavgası şiirinde tavra oynayan iki kişi şöyle konuşurlar:

- Cihar ü yek mi o taş?
 -Hiç sıkılma öldü dü-şes!
 -Elimde yok mu diyor? Çek babam!
 Aman şes-beş!
 - Hemen de buldu be? Gelsin hesaplayıp durma!
 - Bi parti yendi ya akşam, dikiz gelin kuruma!
 - Dü-beşle bağlıyorum.
 -Yağma yok!
 -Elindeki ne?
 -Se-yek.
 Aman durun öyleyse: Penc ü yek domine!
 -Mızıkçı dendi mi, sensin diyor, bakın ağalar:
 Kırık mı söyleyin Allâh için Şu cânım zar?
 -Kırık !

Süleymaniye Kürsüsündenki şu diyaloglar bilinçsiz alkışın gereksiz ve aceleci medh ü senanın yergisidir. Akif sosyal şiirlerinde zaman zaman acımasız bir gerçekçidir. Şu ifadelerde bu gerçekliği şöyle anlatıyor:

Kim ne söylerse, hemen el vurup alkışlayacak...
 -Yaşasın !
 -Kim yaşasın?
 -Ömrü olan.
 -Şak! Şak! Şak!
 Ne devâirde hükümet, ne ahalide bir iş.

Safahat'ın dördüncü kitabında İki Arkadaş Fatih yolunda şöyle konuşurlar

-Vapur yanaştı mı?
 -Çoktan!
 - Demek ki Köprü'deyiz...
 -Aman, şu yolcular insin!..
 - Fakat bilir misiniz,

- Biraz da dikmeyi öğrenseler...
 - Adam sen de!
 Düşündüğün şeye bak... Sen şu ilmi öğren de...

.....
 - Demek ki şimdi işin yok...
 - Hayır birazdan var.
 - Ne iştir, anlıyabilsek?... Mühim midir o kadar?
 - Gidip de öğleyi Fâtih'te kılmak istiyorum;
 Gelir misin? Hadi!

Safahat'ın Beşinci kitabında Berlin Hatıralarında şu konuşma geçer.

- Biletçi, mösyö, tren kaçta kalkacak acaba?
 - Ayağımı ezdin adam... Patlıyor musun ne zorun?
 -Vurursam ağzına?..

-Yahu! Güültünüz ne? Durun!

-Yavaş be!

-Cüş be! Gözün kör mü?

-Pardon!

-İllallah!

Safahat'ın önemli bölümlerinden biri Altıncı Kitap'taki Asım'dır. Asım'da geçen bir diyalog ise şöyledir:

- Vay Hocam! Vay gözümün nuru efendim, buyrun!
 Hangi rüzgardır atan sizleri?...Lütfen oturun.
 Mütehassirdik efendim, ne inayet! Ne kerem!
 Öpmedik affediniz.
 - Çok yaşa.....Lakin.....Veremem.

Hele ilkin takıver gözlüğü.

- Hay hay, takayım.

Yalnız, sen bana bir parça kâat ver bakayım.

Sonuç olarak Mehmet Akif'in kimliği, dünya ve ahlak görüşü, halkçılığı diğer şiirleri yanında en çok diyalog üsluplarında kendini ele verir. Akif bu diyaloglarda halkın Türkçesini edebi dile kazandırır. Konuşmaları sanki ses cihazıyla kaydetmiş de yazmış gibidir. Diğer şiirlerinde zaman zaman oranı artan Arapça ve Farzça kelimelerin çoğu diyaloglarda yoktur. Kelime ve deyimler halka mal olmuş sözlerdir. Burada katı gerçekler kısmi argoya varacak derecede halk realizmi olduğu gibi verilir.

Bütün Safahat boyunca diyaloglarda kullanılan kelimelerin yüzde doksanından fazlası Türkçe kelimelerdir. Diğerleri de halkın sık kullandığı daha çok Türkçeleşmiş kelimelerdir. Biz bu bildirimizde kullandığımız örnekler içinde sadece bir kaç kelime belki halkın kullanmadığı kelimedir.

Mehmet Akif diyaloglarında da aruz ölçüsünü kullanmıştır. Türkçenin konuşma dilinde hatasız bir aruzun kullanılması eşi benzeri olmamış bir başarıdır. Akif, bununla aruzu adeta milli bir ölçü derecesine çıkarmıştır. Diyalogların karakteri gereğince mısraların kırılması karşısında aruz kalıpları da kırılmış ve o derecede daha ritmik olmuştur.

Bu yönüyle Akif'in aruzu en iyi kullanan yazar olarak görebiliriz.

KAYNAKÇA

1. ERSOY, Mehmet Âkif, Safahat, Baskı-Cilt Korza Basım, 2008 Ankara.
2. PARLATAR, İsmail Osmanlı Türkçesi Sözlük, Yargı yayınevi, Ankara 2006.
3. Türkçe Sözlük, Türk Tarih Kurumu Basım evi, Ankara, 1988

НЕКОТОРЫЕ НЕИЗВЕСТНЫЕ ФАКТЫ В БИОГРАФИИ АБДУРАШИТА ИБРАГИМА**Ф.С. Сайфулина***д.ф.н., профессор**Казанский федеральный университет, г. Казань*

В истории татарского народа есть отдельные личности, которые вписали свое имя в истории всего мусульманского мира. Одним из таких неординарных личностей является Абдурашид Ибрагим, который своей деятельностью связал воедино Север и Юг, Восток и Запад. Географическая широта его деятельности и в настоящее время поражает многих. Выходец из Сибири защищал интересы мусульман в Европе и Азии, на Дальнем Востоке, Японии и в Китае.

Абдурашид Ибрагим (1857-1944) – татарский мусульманский имам, кади (судья), проповедник и публицист. Изучал ислам в различных медресе Казахстана и Поволжья, в 1878 году продолжает своё образование в Медине, вернулся в Россию в 1885 году. А.Ибрагим придерживался идей джадидизма, исламского реформистского движения, возникшего в среде татарской интеллигенции во 2-й половине XIX века. После 1890 года ведет антицаристскую пропаганду с позиций панисламизма, ставя целью объединение всех мусульманских народов, в чем находит поддержку в Японии, давнего конкурента России на Дальнем Востоке, а также в Османской империи на западе. Будучи членом правления мусульманской общины Оренбурга, он становится одним из руководителей движения Иттифак аль-Муслимин и организатором ряда мусульманских конгрессов. Был проповедником идеи объединения суннитов и шиитов. Автор работы «Alem-i-Islam ve Japonya'da Intisar-i Islamiyet» (Исламский мир и распространение ислама в Японии), где с большим оптимизмом говорит о возможной исламизации японцев, издаёт несколько исламских журналов «Sirat-i Mustakim», «Tearuf-i Muslimin», «Islam Dunyasi».

Отдельные моменты его биографии освещены в книге «Габдрашит Ибрагим» из серии «Личности». (Казань: Джиен, 2011, 431, составитель М.Усманов). О его деятельности в Турции (с 1910 года), об отношениях путешественники и политика из Сибири с такими личностями, как Mehmet Akif Ersoy, Анвар паша, о политических событиях, происходивших в мусульманском мире и о позиции А.Ибрагима к ним, описано в основательной статье Исмаила Тюркоглу. Анализ многогранной жизнедеятельности этой незаурядной личности в контексте своего времени, в контексте тех общественно-политических действий на исторической арене, куда с поразительной легкостью вовлекался А.Ибрагим, находит место в статье Себастиана Цвиклински. Поражает мобильность этого человека, вся жизнь которого с детских лет проходит в дороге, а также политическая грамотность и сила убеждения его слов, которая находит отражение, как в его деятельности, так и в его книгах. Одним из интереснейших его книг является «Мир ислама и распространение исламской цивилизации в Японии», в которой автор с поразительной скрупулезностью описывает не только дорогу, транспортные средства, на котором передвигался, расстояние между станциями, а также давал данные об общественно-политических реалиях тех стран, которые посещал. Кроме политических убеждений и стремления объединить мусульман всего мира, его близкие связи с Ризаутдином бине Фахреддином, Исмаилом Гаспринским – самыми известными представителями мусульманской элиты Волго-Урала, касались вопроса реформы в области Российского мусульманского образования.

Знакомство с исключительно документальными, основательными трудами вышеназванных ученых, побудило нас дополнить некоторыми материалами, касающимися отношения к этой незаурядной личности его соплеменников из Сибири, современных продолжателей рода Абдрашита казый Ибрагима. Сибирский татарин, предки которого свою родословную связывают с выходцами из бухацев, прибывших из Средней Азии для распространения

ислама в Сибири и участвовавшие в формировании этноса сибирских татар. Они занимались в основном торговлей, строго придерживались законов шариата, не служили в царской армии. Когда начались притеснения со стороны властей, как пишет наша современница Шихова Манвия (дочь Хусаина, Большереченский район Омской обл., учитель истории, краевед), выходец из рода сеидов, считающих себя дальними потомками Пророка Мухаммеда (с.г.с) для защиты интересов сибирских татар-бухарцев отправили одного из сыновей Авсабаки – шейха Алима Шихова, который, как гласят предания, дошел до царя Романова и добился получения сибирским татарам-бухарцам «вечной вольности для верноподданных сибирских татар-бухарцев». Жители старинного края 60 озёр, как называют свою малую родину жители современной Омской области, бережно хранят родословную как шейха Алима, так и более именитого родственника потомка Кучкар шейха – Абдрашида-хаджи Ибрагима сына Гумара. По записям Шиховой М.Х. Ибрагимовы жили в деревне Аубаткан нынешнего Большереченского района Омской области, после в г. Тара. Современное поколение вспоминают о своем именитом родственнике как о человеке мудром, образованным, поражаются его силе духа и преданности своим идеям. Воспоминания больше касаются вопроса организации переезда в начале XX века татар-бухарцев в Турцию. По воспоминаниям родственников, по поводу их переселения А.Ибрагим начал хлопотал еще в XIX в. Царскому самодержавию пришлось дать согласие на переезд еще в 1901 г., когда усиливалось национально-освободительное движение в России. Но по разным причинам их переезд (речь идет о большей части деревни) откладывалось на 6-7 лет (!). Основательно подготовившиеся к переезду люди, успевшие продать дома, скотину, домашнюю утварь, были вынуждены переждать все это время, перебираясь к оставшимся родственникам, знакомым. Но даже это не заставило их передумать, не покидала уверенность в лучшей доле, ожидавшей их в мусульманской стране – Турции, что еще раз доказывает силу убеждения А.Ибрагима. Только в 1907 г. из 60 домов Яланкуля на лошадях выехала первая группа людей-переселенцев, через несколько лет, в конце 1910-начале 1911 года с большими трудностями выехала вторая волна переселенцев. По дороге очень многие, не выдержав трудностей дальней дороги, умирали. Несмотря на это односельчане А.Ибрагима даже в советское время делали попытки выехать из страны, но только единицы с большими усилиями, тайком выехали в Среднюю Азию, далее присоединились к односельчанам в Турции.

Родословную Абдурашита Ибрагима земляки связывают с сеидом Кучкар-шеихом – прямым потомком Пророка Мухаммеда (с.г.с). По словам Ниязовой Фатимы Усмановны (1915 г.р., жительница д. Черналы Большереченского района Омской обл.), по дороге в Омск через Черналы А.Ибрагим в 1920-1921 гг. останавливался у них, а в деревне Яланкуль Абдрашит-хаджи останавливался у своих родственников Ибрагимовых Зайнуллы и Шарифа, у сыновей Сулеймана Ибрагимова.

Родословная Абдрашита-хаджи Ибрагима, по записям его предков выглядит следующим образом:

Саид Кучкар-шейх – саид Хызыр-баки – саид Авас-баки – саид Фазулла – саид Авасбаки – саид Баба-шейх – Ибрагим – Мирхан – Гумар – **Абдрашит** – дети Абдрашита хаджи: 1) Мунир, 2) Кадрия, 3) Фаузия, 4) Сабахат – внуки Худаяр Искер, Мунир Искер.

Многие потомки Абдурашита Ибрагима живут в Турции, главным образом в деревне Богределик, а также в Дании, Германии.

“TOPAL TEYMUR” DRAMINDA HÖKMDAR ƏDALƏTİNİN BƏDİİ-ROMANTİK TƏQDİMİ

Gülbəniz BABAXANLI

Filologiya üzrə elmlər doktoru

AMEA Hüseyn Cavidin Ev Muzeyinin direktoru

huseinjavid@gmail.com

XÜLASƏ

Böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavid (1882-1941) 1926-cı ildə qələmə aldığı “Topal Teymur” dramında bədii həllini verdiyi aparıcı problemlərdən biri də ədalətli hökmdar problemidir. Böyük sənətkar bunu mənsub olduğu romantizm cərəyanının estetikası baxımından həll edərək, öz qəhrəmanının ədalətini müxtəlif ipostaslardan təqdim edərək, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının bu sahədəki ənənələrini davam etdirməyə nail olmuşdur.

SUMMARY

Great Azerbaijan poet and playwright Husein Javid (1882-1941) gave the art solution to fair ruler problem – one of the leading problem-in “Topal Teymur” drama work written in 1926. Great craftsman solved it from belonged esthetics of romantic movement, presented the justice of own hero from the different aspects, and achieved to continue the traditions in this area of Azerbaijan literature.

Ədalətli hökmdar ideyası orta əsrlərdən bəri Azərbaycan klassik ədəbiyyatını, xüsusən onun dərin humanist qolunu hər zaman məşğul edən problemlərdən biri kimi nəzərə çatırmaqdadır. Dahi Nizami Gəncəvi yaradıcılığında zirvəyə çatan bu ideya şair-filosofun bütün yaradıcılığı boyu bitkin bir poetik-fəlsəfi konsepsiya şəklində dinamik inkişafını tapmışdır. Bu konsepsiya Nizaminin son poeması olan “İskəndərnamə”də öz tamlığını təmin edə bilmişdir. Nizamidən sonra da yüksək humanizm duyğuları ilə aşılanmış Azərbaycan şairləri ədalətli hökmdar obrazlarının bütöv bir qalereyasını yaratmağa nail olmuşlar.

İslam Peyğəmbərinin hədislərindən birində deyilir ki, iki cür ac doymaz: sərvət acı və bilik acı. Əlbəttə, Peyğəmbərin hədislərini əzbər bilənlər bilirlər ki, bu sırada birinci “bilik acı” ifadəsi işlənmişdir. Ancaq bunu nəzərə alsaq ki, insan övladı hələ biliyə çatmazdan çox-çox əvvəl sərvətə çatıb, onda bu sıranı nə üçün pozduğumuz aydın olar. Məhz ictimai inkişafın müəyyən mərhələsində tarix meydanına çıxan bilik aclarına borcluyuq ki, orta əsrlərdən başlayaraq bu günə qədər fitnə-fəsad, zülm və cəhəlat, riyakarlıq və ikiüzlülük əjdahalarının qarşısında duruş gətirib, bəzən də onların fitnələrinə qalib gələ bilirik.

Bütün bunlar isə gəlişigözlə sözlər olmayıb, birbaşa Cavid yaradıcılığı ilə, xüsusi halda tədqiq etdiyimiz problemlə bağlı olan taleyüklü məsələlərdir. Zira, sənətkar öz tarixindən və mühitindən qoparılmış halda təqdim etmək və təhlil etmək çətin ki, mümkün olsun.

Böyük humanist sənətkar, Azərbaycan ədəbiyyatının ən qabaqcıl ənənələrini yaradıcılıqla davam və inkişaf etdirən Hüseyn Cavidin 1926-cı ildə qələmə aldığı “Topal Teymur” dramında ədibin mənsub olduğu romantizm cərəyanının ideya-estetik tələblərinə cavab verən xüsusiyyətlərdən biri də tarixi şəxsiyyətin müəyyən mənada ideallaşdırılmasıdır. Əsərin baş qəhrəmanı Teymur da bu baxımdan tarixi şəxsiyyətdən daha çox, sənətkar idealının tərcümanı kimi çıxış etməkdədir. Bu baxımdan Cavid Nizami ideyalarının ən kamil davamçılarından biri kimi qiymətləndirmək mümkündür. Yeddi yüz il öncə böyük insansevər şair kimi Nizamini düşündürən problem onun istedadlı xələfi, böyük insansevər Cavid də eyni dərəcədə narahat etməkdədir. Bu da təbiidir; zira ataların başladığı iş oğullar yeni ictimai-iqtisadi şəraitə uyğun olaraq davam etdirməli və müəyyən müsbət nəticə alana qədər üzərində çalışmalıdırlar.

Hüseyn Cavidin bədii təqdimində mütləq ədalət anlayışı bir fəlsəfi kateqoriya kimi qoyulmadığından (çox güman ki, sənətkarın özü də belə bir inam sahibi deyildi), ədalət anlayışının müxtəlif subyektiv yozumlarına rast gəlmək olur ki, bütün bunlar Teymurun monoloq və dialoglarında, müxtəlif hadisələrə münasibətində öz əksini tapır.

Cavid Teymurunun ədaləti, hər şeydən öncə, onun patofizioloji transformasiyaya uğramış bir tiran deyil, normal insani sifətlərə malik olan istedadlı sərkərdə, təbəələrinin qeydinə qalan bir hökmdar, övladlarının tərbiyəsinə önəm verən nümunəvi bir ailə başçısı kimi təqdim edilməsində özünü göstərir. Dramın elə ilk səhnələrindən biz Teymuru insan gözəlliyini bütün daxili aləmi ilə anlayan və qiymətləndirən bir rəhbər kimi görürük. Olqa ilə dialoqunda bunu aydın büruzə verən hökmdar növbəti pərdədə həm də öz ədalətini əyani şəkildə göstərir. Vergini ödəyə bilməyən bir kəndlini qırmac cəzasına məhkum etmiş əyalət hakimi Mamay xana qəzəblənən Teymur, bununla da uzaq bir kənddəki zəhmətkeşin də qeydinə qaldığını göstərir. Bu isə Teymuru bir adil hökmdar kimi xarakterizə etmək üçün yetərlidir.

O da maraq doğurur ki, klassik Şərq ədəbiyyatında adətən şər qüvvə kimi təqdim olunan qadın da Cavid dramında progressiv mövqedə durur və çox zaman kişilərə ibrət dərsi vermək üçün təsirli vasitə rolunu oynayır. Teymurun hərəmi Dilşad bu baxımdan əsərdə çox güclü bədii təqdimini tapmışdır. Ölkədə baş alıb gedən zülm və haqsızlıqlar barədə hökmdarı xəbərdar edən məhz odur. Teymura əli çatmayan məzlumlar öz şikayətlərini Dilşada etibar edirlər. "Moskov çıxəyi" Olqa ilə şirin söhbətlərə başı qarışmış Teymur məmləkət problemlərinə cəlb edən də məhz Dilşaddır. Əsərdə Cavidin ürək ağrısı ilə təsvir etdiyi həmin epizodu nəzərdən keçirək:

"Teymur. Dilşadı pək həyəcanlı görüyorum.

Dilşad. Xayır, həyəcana bir səbəb yox.

Teymur. Gözlərin daha başqa mənalar anlatıyor.

Dilşad. Ətraf qəzalardan ixtiyar bir köylü gəlmiş, bana şikayət ediyordu. Pək sıkıldım da, halım bir az dəyişdi." (1, s. 258)

Fikir verin: Əmir Teymur kimi bir dünya imperatorunun baş hərəminin halını bir kəndlinin şikayətləri dəyişir, onun ürəyi sıxılır; halbuki, minlərlə şikayətçinin dedikləri bəzən adi bir məmura təsir etmir. Əcəba, Dilşadın halını dəyişdirən və onun imperatora müraciətini şərtləndirən bu şikayətin mahiyyəti nə imiş? Yenə bədii mətnə müraciət etmək zorundayıq:

"Teymur. Əcəba, köylünün şikayəti nə imiş?

Dilşad. Buyılıq buğday məhsulu az olmuş, hökumətə vergi verəməmiş, onunçun qəza hakimi Mamay xan zavallıyı qırbacla döydürmüş." (1, s. 258)

Burada bir cəhətə fikir verək: bədii ümumiləşdirməyə. Ola bilsin ki, real həyatda Mamay xanla ədavəti olan hər hansı bir insan əyalətdən gəlib Dilşad xanımla görüşə və Mamay xana şər ata bilərdi. Halbuki, Cavid epizodu elə təsvir edir ki, istər oxucunu, istərsə də tamaşaçını ürəkdən inandırır və şübhəyə bir zərrə də yer qoymur.

Əsərdə Teymurun ədaləti həm də onun müharibə vəziyyətində olduğu başqa hökmdarlara qarşı nəzakətində özünü büruzə verir. Bu baxımdan Yıldırım Bayəzidlə olan yazışmaları və rəftarı klassik nüsxə kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Dramda Teymurun müdrik bir şəxsiyyət, insan sərrafı kimi təqdim edilməsi də Cavid tərəfindən birbaşa onun ədalətinin bədii təqdimi vasitələrindən biri kimi düşünülmüşdür. Bu baxımdan onun Yıldırım Bayəzidə verdiyi xarakteristika maraq doğurur. Sərkərdəsi Orxanı Yıldırımın sarayına göndərərkən "Yıldırım sözlərimə inanmazsa?" deyər soruşan Orxanın cavabında Teymurun söylədiyi sözlər təkcə onun deyil, həm də filosof-dramaturq Hüseyn Cavidin fikirləri kimi anlaşıla bilər: "Teymur. Hiç məraq etmə, inanır, çünki o, çox məğrurdur. Məğrurlar isə həqiqəti görəməzlər. Diyorlar, o, gözdən pək zəifdir, məgərsə qəlbi və düşüncəsi də kor imiş..." (1, s. 259)

Bu sözlərlə əsərin qəhrəmanı təkcə Yıldırımın məğrurluğunu və nadanlığını deyil, həm də özünün alçaqkönlüliyünü və müdrikliyini ifadə etmiş olur. Bu baxımdan Cavidin Teymur tiranlara xas olan emosiyalara qapılmaması ilə də ədalətli hökmdar imicini təsdiqləmiş olur. Teymurun tiranlıqdan kənar olmasını isbat edən cəhətlərdən biri də, onun ətrafına ağıllı adamlar yığması və onların məsləhətinə əməl etməsi ilə sübut olunur. Hökmdar öz sözləri ilə bunu belə ifadə edir: "...Bən şimdüyə qadar qurultaysız, şurasız bir şey yapmadım, çünki şurasız bir məmləkət cahil bir şəxsə bənzər ki, tutduğu işlər, söylədiyi sözlər həp nədamət və fəlakət doğurur. Bən daima həkim və aqıl şəxsləri dinlədim, böyük sərdarlar ilə müşavirə yaptım. Yalnız hərbi ilə mübarizəyi deyil, sülh mənafeyini də düşündüm." (1, s. 261-262)

Əslində bu, müəyyən mənada tarixi qaynaqlara uyğun gəlsə də, Əmir Teymurdan daha çox, Hüseyn Cavidin ədalətli hökmdar haqqındakı arzu və istəklərinin bədii təqdimi kimi səslənir. Cavid isə, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təkcə mövzun təbli bir şair yox, həm də özünəqədərki dünya fəlsəfi fikrinə vaqif olan və öz fəlsəfi konsepsiyasını da buraya əlavə etmiş bir filosof idi. Xüsusi halda Cavidə məlum idi ki, ədalətli hökmdar ideyası hələ eramızdan dörd yüzil əvvəl antik yunan filosofu Platonun "Dövlət" adlı əsərində utopik şəkildə qoyulmuş və eramızın IX əsrində ərəb dilinə tərcümə edilmiş bu əsərdən İbn Sina, Əl-Fərabi, Əl-Biruni, Əl-Kindi və başqa böyük ərəbdilli filosoflar bəhrələnmişdilər. Şübhəsiz ki, dahi Azərbaycan şairi və filosofu Nizami Gəncəvi də bu qaynaqlardan bəhrələnməmiş deyildi.

Hüseyn Cavidin ədalət simvolu kimi türk hökmdarını intixab etməsi də təsadüfi sayılmamalıdır. Hələ böyük Nizaminin ilk poeması olan "Sirlər xəzinəsi"ndə türklərin dövlətçilik idarə üsulu bəyanılmış və başqalarına örnək göstərilmişdi. Bu idarə üsulunu fərqləndirən başlıca cəhəti isə dahi şair-filosof ədalət kimi dəyərləndirmişdi. Zülm görmüş bir qarının Sultan Səncərə dediyi ifşaedici sözlər, əslində Nizaminin türk dövlətçiliyinə məhəbbətini və müasiri olduğu hökmdarlara nəsihətini ifadə edir:

Şah ölkədə hər işi sahmana salsın gərək,
Xalqın səadətinə keşikçi olsun gərək.
Adil olsa şah əgər, hamı ona baş əyər,
Bəslər məhəbbətini bütün canlar, könüllər.
Nə hünər göstərmisən taxt başına gələli,
Alt-üst etdin, taladın, viran qoydun bu eli.
Dağ kimi ucalmışdı bir zaman Türk dövləti,
Sarmışdı məmləkəti ədaləti, şəfqəti.
Sən yıxdın o şöhrəti, batıb getdi o ad-san,
Demək, sən türk deyilsən, yağmaçı bir hindusan! (2, s. 111)

Cavidin Teymur obrazı vasitəsilə gerçəkləşdirdiyi ədalətli hökmdar ideyasının qaynaqları çox zəngindir. Bunların arasında dahi Nizami poemalarında problemin qoyuluşu və sonrakı klassik ədəbiyyatımızda istifadə olunmuş hökmdar obrazları da özünəməxsus ideya-estetik mövqə tutmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hüseyn Cavid. Əsərləri. 5 cildə. C. 3. "Lider nəşriyyat": Bakı, 2005.
2. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. "Lider nəşriyyat": Bakı, 2004.

ŞEYX SƏNAN: TƏRİQƏT VƏ MƏHƏBBƏTİN FACİƏSİ

Gülşən Əliyeva-Kəngərli

Filologiya elmləri doktoru, professor

ADMİU

XÜLASƏ

Müdrək Şərqin hikmətlər xəzinəsinin açarını tapmaq hər sənətkara qismət olmur. XX əsrdə Tanrı bu sehrli açarı dahi Füzulinin ən doğma varisi böyük romantik şair və filosof Hüseyn Cavidə bəxş etdi.

Dünya romantik ədəbiyyatının bədii incisi olan "Şeyx Sənan" əsəri romantik faciə olmaqla bərabər, eyni zamanda sufizmi səhnəyə gətirən ilk dram əsəridir, müəllif bu əsərlə ilk mənzum tarixi faciənin, poetik teatrın, həm də sufi-mistik teatrın əsasını qoymuşdur.

SUMMARY

Sheikh Sanan is the first historical tragedy expressed in verse in Azerbaijan literature. The problem that this topic or historical whether legendary is the subject to discussion. H Javid in his great work put the problem of divine love in a romantic tragedy

Müdrük Şərqi hikmətlər xəzinəsinin açarını tapmaq hər sənətkara qismət olmur. XX əsrdə Tanrı bu sehrli açarı dahi Füzulinin ən doğma varisi böyük romantik şair və filosof Hüseyn Cavidə bəxş etdi. Onun bir əlindən sehrli Şərq ikinci əlindən modern Avropa tuturdu. Məşriqlə Məqrib arasındakı təmaslar üzərində öz büllur romantik sarayını quran Hüseyn Cavid burada ilk dəfə əfsanəmi həqiqətmi olduğu hələ də müəmma olaraq qalan Şeyx Sənanı əyləşdirdi. H.Cavidin büllur sarayı yerlə göy arasındakı fəzada idi.

Hüseyn Cavid zamanın fəvqündə duran, fikrin və xəyalın romantik uçuşunu kosmik ənginliklərə yüksəltməyi bacaran qüdrətli sənətkardır. Onun romantikasında fikrin qanadlarını ən uzaq fəzalara üçüşlər üçün tükənməz enerji ilə təmin edən yüksək tarixilik duyğusu var. Fəqət Hüseyn Cavid dünyanın böyük romantik sənətkarlarından fərqləndirən qüvvətli bir cəhət var: Hüseyn Cavidin romantizmi Şərqi və bütün dünyanın ən kamil fəlsəfi cərəyanı olan sufizm bulağından dirilik suyu içib. Onun qəhrəmanları Haqqın dərgahına gözəllik və sevgi qanadlarında gedib çata bilirlər. "Mən fəqət hüsni-xuda şairiyəm // Yerə enməm də səma şairiyəm" – misraları H.Cavidin bütün çərçivələri söküb-dağıdan, əngin səmalara qapı açan romantik fəlsəfəsidir. Xudanın hələ heç kimin görmədiyi hüsnü ən kamil hüsnüdür. H.Cavid bu məchul, fəqət əbədi gözəllik mənbəyi olan ilahi hüsnü tərənnüm edir.

Füzuli Leylini yaratdığı kimi, Cavid də ülvü bəşər övladı olan Xumarı ilahi hüsnün, ilahi eşqin daşıyıcısı kimi yaradır və onun Şeyx Sənanla əl-ələ tutub haqqa doğru uçuşunu mayasında ilahi səadət olan nurlu faciə kimi yaradır. Sənan və Xumar insanları bir-birindən ayıran uçurum dərələri öz ölümləri ilə birləşdirməyə, insanlığın Tanrıya yetmək üçün körpü rolu oynaya bilirlər. Beləliklə, də H.Cavid öz yaradıcılığında yerləri və göyləri birləşdirməyə nail olur.

**Könlüm quşu geyib yenə matəm libasını,
Ağaz edibdi nəğmeyi-möhnət fəzasını
Oldu bəlayi-millətə hər kəs ki, mübtəla
Dilxun olubdu Saliki bicarə bərməla.
Millət qəmi ilə az qalır axır cünun ola
Hər dəm odur ki ney tək ucalda sədasını.**

Hüseyn Cavidin bu şeiri yaradıcılığının ilk illərində "İrşad" qəzetinin 19 yanvar 1906-cı il tarixli sayında çap olunub. Diqqətçəkən budur ki, Cavid əfəndi bu şeirdə özünü "Salik", yəni sufizmin təriqət yolçusu deyə təqdim edir. Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə milli romantizmin banilərindən biri kimi daxil olub. Belə çıxır ki, o, romantik olmaqdan öncə sufi (mistik) imiş. Yaxud özünü belə hesab edirmiş. H.Cavid Şeyx Sənan mövzusuna birdən-birə gəlməmiş, görünür, bu mövzunun ağırlığı üzərində xeyli düşünməli olmuşdur. Bunu biz "Şeyx Sənan" (Türbəsi önündə) adlı şeirdən də hiss edirik.

**Oyan, ey piri-xoşdil! Qalx, ayıl bir xabi-rahətdən!
Qiyamətdir, qiyamət!.. Qalq, oyan, zəvq al bu fürsətdən.
Mələklər göydən enmiş, feyz alırlar xaki-pakindən,
Seçilməz şimdi əsla məqbərin gülzari-cənnətdən.
Fəqət xoş bir təriqət qoydun, əsla məhv olub getməz,
Cihan durduqca parlar, yüksəlir, düşməz tərəvətdən.
"Nədir mənası eşqin?!" söyləyənlər nerde? Bir gəlsin,
Görüb qüdsiyyəti-Sənanı, lal olsun xəcalətdən.
Məhəbbətsiz bütün mənəyi-xilqət şübhəsiz hiçdir;
Məhəbbətdir, evet, məqsəd bu pürəfsanə xilqətdən.**

(Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. I c. Bakı: Elm, 2007, 72 s. sitatlar bu nəşrdən veriləcək).

"Şeyx Sənan" həm də Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum tarixi faciədir. Və bu mövzunun tarixi, yaxud əfsanəvi olub-olmaması xüsusi bir söhbətin mövzudur. Fakt budur ki, H.Cavid bu möhtəşəm əsərində - romantik faciədə ilahi eşq problemini qoyur. Və əgər əsərin sonluğunu sufizmdən ayırısaq, "Şeyx Sənan" əhəmiyyətsiz fəlsəfi ricətlər yığınınə çevrilər. Bu sonluğa gəlmək

üçün bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirməliyik. Mərhum cavidşünas Zahid Əkbərov "Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi" (1977) monoqrafiyasında əldə olan tədqiqatlara əsaslanaraq aşağıdakı qeydləri vurğulayır: "Bəziləri "Şeyx Sənan" dastanını sufi sənətkar Fəridəddin Əttarın (1119-1230) şair xəyalının məhsulu zənn edir, Şeyx Sənan surətini yaradarkən onun özünü nəzərdə tutduğunu güman edirlər"(s. 3). "Dastan, heç şübhəsiz folklor materialı əsasında yaranmışdır" (s. 4), "Şeyx Sənan əfsanəvi bir şəxsin adıdır" (s. 5), "Şeyx Sənanı tarixi şəxsiyyət kimi təsvir edirlər" (s. 5), "bəziləri Şeyx Sənanı Əttarın mürsədi sayırlar" (s. 6), "Sənan Şamda bir şəhərin, bir də yeddi yüz nəfər müridi olan bir şəxsin adıdır" (s. 7), "Şeyx Sənan və İbn Səqqə ayrı-ayrı şəxsiyyətlər deyil, eyni bir şəxsin adlarıdır" (s. 13), "Şeyx Sənan adlı tarixi bir simanı axtarmaq əbəs yerə vaxt itirməkdən başqa bir şey deyildir" (s. 14), "Şeyx Sənan" qissəsinin qəhrəmanı Şeyx Sənan (İbn Səqqə) əfsanəvi deyil, XI-XII əsrlərdə yaşamış, tarixi bir şəxsiyyət olmuşdur (s. 21). Şərqşünas və cavidşünasların fikrincə, F.Əttarın "Məntuqüm-teyr" traktatına daxil olub, Şərqdə oxucular arasında çox sevilən "Şeyx Sənan" hekayəsi H.Cavidin eyniadlı romantik faciəsinin əsasında dayanmışdır. Bizcə, bu fikir həqiqətə daha çox uyğundur.

"Cavidnamə" (2010) müəllifi Azər Turan yazır ki, "Şeyx Sənan" "Dünya ədəbiyyatında təsəvvüf anlayışlarının bir küll halında dramaturgiyaya tətbiq edildiyi ilk əsərdir...". Şeyx Sənanı türkləşdirən ilk "Şeyx Sənan"dır. (s. 113). "Şeyx Sənan" haqqında bu ən müasir fikir onun sufi əsər olduğunu təsdiq edir.

Şeyx Sənan kimdir? H.Cavid burada mübahisə üçün imkan yeri qoymur. Onu aydın şəkildə təqdim edir:

**Səni annən doğurdu Turanda,
Yaşadın bir zaman da İranda,
Kəsbi-İrfan için, fəzilət için
Sonra İrani tərk edib gəldin,
Ərəbistanı ixtiyar etdin.
Gənc ikən kəsbi-iştihar etdin.
Lakin ən son yerin, zəki Sənan!
Olacaq son nəfəsdə Gürcüstan.
Qapılıb hissə olmasan gümrəh,
Olacaq məqbərin ziyarətqah.**

(II c. s. 143.)

Mürşidi - əzəm Şeyx Kəbirin bu söz-ləri Şeyx Sənanın təkcə bioqrafiyasını yox, həm də taleyini əks etdirir. Mürşidi-əzəm Şeyx Sənana eşqin bəlasına, ehtiras və nəf-sini faciəsinə düçar olacağını bildirir. Şeyx Sənan ustadına belə cavab verir:

**Bən otuz yıl cihanda zahidvar,
Bilmədim qız-qadın nədir zinhar.
Nə qadar bəndə varsa hissü həyat,
Ehtirasatə düşmənim... heyhat!
Bana biganə, zəvqi-nəfsani,
Sevdiyim yalnız eşqi-ruhani...**

(II c. s.144)

Otuz yaşlı, sağlam ruhlu böyük dinü-iman sahibi, nüfuzlu bir şeyx, şeyxlərin rəhbəri vaxt gəlir ki, xəyalət aləmində bir gavur qızını, xristian imanlı gürcü qızı Xumarı görür və şaşırır. Xumar ona nəinki ülvyyəət rəmzi olan Zəhranı və bütün dünya-nı, dinü-imanı, ərşü-əlanı unutturur. Bəlkə Şeyxin əqidəsi möhkəm deyil? Yox, o, dini sevən və onun fəlsəfi mahiyyətini külli-aləmə bəyan edən bir mübəlligdir:

**Arqadaşlar! Şu parlayan günəşin,
Feyzi birdir cihanda hər kəs için.
Türk, hindu, ərəb, əcəm bilməz,**

**Nuru hər yanda artar, əksilməz.
Mənəvi bir günəş də var: nəvvar –
O da islam dinidir, parlar.**

(II c. s. 158)

Əsərdə Şeyx Sənanə qarşı duran mənfi obraz kimi düşünülmüş Şeyx Mərvan Sə-nandan soruşanda ki, sən ki qadıncan ürkərdin, indi niyə fikrini dəyişdin, Şeyx Sənan ona belə cavab verir:

**Onu seçməz sənin gözünc əsla,
O mələkdir, qadın deyil, haşa!...
Oqunur gözlərcndə ülvıyyət,
Sankı bır heykəli-ülviyyət!
Vətənim, cümlə niyyətim, Kəbəm,
Şimdi yalnız odur, o, vaz keçəməm.**

(II c. s. 193.)

Şeyx Sənan Xumara qovuşmaqdan ötrü qarşısına qoyulan bütün şərtləri qəbul edir: dini-imanı atır, şeyxlərdən ayrılır, boynundan xaç asır, şərab içir, iki il donuz otarır, yalnız bır şərti – Quranı yandırmaq təklifini qəbul etmir. Bütün bunlar Şeyx Sənanı romantik bır sevgi qəhrəmanından çox, ilahi eşq sahibi, sufi-mistik filosof kimi səciyyələndirir. Artıq onun üçün dinlə-rin, məscid və kilsənin, məscid və mey-xa-nənin heç bır fərqi yoxdur. H.Cavidin bö-yük mürşidi dahi Füzuli yazırdı:

**Ayrı bilmişsən, Füzuli, məscidi meyxanədən
Səhv imiş ol kim, səni bız əhli-irfan bilmişiz.**

“Şeyx Sənan” da sufi plan Dərviş obrazı ilə bağlıdır. Elə əsərdə Şeyxi və Xumarı, ümumən onların məhəbbətinin ilahi səviyyəsini dərk edən yeganə obraz da məhz dəli Dərvişdir. Şeyx Sənan ondan kimliyini soruşanda Dərviş belə cavab verir:

**Babam heyrət, anamdır şübhə... Əsla
Bilinməz bən kimim, ey şeyxi-vala!
Fəqət pəjmürdə bır səyyahi-zarim,
Şəriətdən, təriqətdən kənarım,
Həqiqət istərim, yalnız həqiqət!
Yetər artıq şəriət, ya təriqət.
Qulaq verməm bən əsla bır xitabə,
Pərəştiş eyləməm hiç bır kitabə.
Əvət, Quran, Zəbur, İncilü Tevrat
Bırər rəya ki, zor təfsiri, heyhat!
Bırər rəya bütün əlvahi-ələm,
Bırər əfsanə, cənnət, ya cəhənnəm.
Əgər fevqəlbəşər olmaq dilərsən,
Kənar ol daima cinsi-bəşərdən!...**

(II c. s. 173.)

Şeyx Sənan ona “piri-mürşid” – deyə müraciət edir. O, Xumarı görüncə, “Lailahə illəllah!” – deyə kəlmeyi-şəhadət gətirir, ona ilahi bır varlıq kimi səcdə qılır, onu “nuri-həqq” adlandırır. Xumar da Şeyx Sənanı eyni ucalıqda qiymətləndirir.

**Əvət, ən möhtərəm, nəcib insan...
Hələ dursun kəmalı, mərifəti
Onda var sanki evliya sifəti**

(II c. s. 207.)

Bu, artıq insani yox, ilahi-mistik bır qiymətləndirmədir. Şeyx Sənan sevgini ucalığa doğru hərəkət, ülvı bır yüksəliş hesab edir: “Bəni hər kim seversə, yüksəlsin!” – deyir, “Şeyx Sənan” əsəri mistik-sufi bır sonluqla başa çatır. Romantik faciənin səbəbi ilahi eşqdır. Eşq və etiqad, ibadət və

məhəbbət arasındakı konfliktə eşq eti-qada... qalib gəlir. Şeyx Sənan Xumara olan ilahi sevgidə məxluqdan Xaliqə gedən yolu intixab edir. Şeyx Sənanın (Məcnun kimi!) adi insanlıqdan çıxdığını artıq iki adam dərk edir: Dərviş və Xumar! Dərviş Sənana deyir:

**Baqma, şeyxim, şu halı-pürqəminə,
Giriyorsun həqiqət aləminə.
Fəzli-həqq runüma kəmalında,
Parlıyor nuri-həqq cəmalında.
Səndə bir əhli-hal əlaməti var,
Səndə əlan xuda qiyafəti var.**
(II c. s. 256)

Göründüyü kimi, H.Cavid Dərvişin dili ilə Şeyx Sənanı sırf sufi qəhrəman kimi təqdim edir. Dərviş H.Cavidin öz obrazı idi. Sidqi Ruhulla xatirələrində yazır: "H.Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsinin tamaşasında mən həmişə dərviş rolunu ifa edirdim. Sonralar bu rolu bəzən başqa artistlər də ifa edirdilər... Mərhum H.Cavid həmişə mənə deyirdi: "Qardaşım Sidqi! Bu əsərdəki Dərviş mən özüməm. Unutmayın ki, Siz məni oynayırınsınız". Beləliklə də Dərviş əsərdə dramaturqun bədii-fəlsəfi qayəsini, estetik idealını əks etdirən obrazdır.

Əsərin sonunda Şeyx Sənan Xumarın əlindən tutub "Ya allah!" deyərək sonuncu pənahgaha – UÇURUMA atılırlar. "Uçalım, haqqa doğru, gəl uçalım!" deyir Şeyx Sənan. Şeyxlər və müridlər "uçdular" deyərək onları yola salırlar. Sənanın "O donuzlar ki, otladır Sənan // Hiç fərqi yoxdur onlardan" deyə donuz adlandırdığı şeyxlər və müridlər də, Xumarın atası Platon da, gürcülər də, xristian dininin xadimi Papas da bu uçuşa mat qalırlar.

Şeyxlər və müridlərin sözləri ilə desək, bu UÇUŞ "müdhış səadət", "dərbər fəlakət" idi.

Cavidşünas A.Turan bu uçuşun mahiyyətini belə izah edir: "Türk təsəvvüf düşüncəsində və eyni zamanda bu düşüncənin hələ hasilə gəlmədiyi çox-çox əvvəlki çağlarda bəlkə də ən ciddi məqamlardan biri həmin uçmaq məsələsidir.

Yunis Əmrə "Divan"ında cənnət-uçmaq şəklində belə ifadə edilmişdir:

**Uçmaq-uçmağım dedigün, möminləri yeltəndigün
Vardur ola burğac huri arzum yağdur uçmağ için.**

Bu bir həqiqətdir ki, türk özünün səma adamı olması inamını heç zaman tərk etməyib, göy mənşəli bir xilqət olduğuna inanıb.

Tək Tanrılı türkün müqəddəs "Quran" vasitəsilə öyrəndiyi cənnətin qədim türk dilindəki sinonimi uçmaq idi.

Sənan ilahi eşqin faciəsini yaşayır və o, əslində bu faciənin qəhrəmanı kimi, ucalır. Cavidin cəsarəti və əslində əsərin sufi gücü bundadır ki, o, məşuqə olaraq xristian qızı Xumarı seçir. Şeyx Sənanın mürşidi Şeyx Kəbirin qızı ülvyyə rəmzi olan Zəhranı da seçə bilərdi.

Və daha bir fakt maraqlıdır: Xumar Şeyx Sənanın aləminə rüyada, xəyalda daxil olur. Amma Cavid onu rüyada saxlamır, yerə endirir, Sənana real şəkildə təqdim edir. Sənan öz qeyri-adi, ilahi məhəbbəti ilə onu yerdən göyə-səmalara qaldırır, ona mələk kimi uçmaq qüdrəti bəxş edir. Şeyx Mərvan Şeyx Sənanı bir qadından ötrü dini-imanı atmaqda qınayanda Sənan Xumar "qadın deyil, mələkdir" deyir, onu "ülviyyət heykəli" adlandırır.

Xumara olan ilahi eşq sayəsində allahlaşdığını Dərviş Şeyx Sənana söyləyir: "camalında nuri-həqq", "xuda qiyafətində" olduğunu irəlicədən bəyan edir.

"Şeyx Sənan" həqiqətən də H.Cavidin "hüsni-xuda şairi" olduğunu təsdiq edən möhtəşəm sənət əsəridir.

Dünya romantik ədəbiyyatının bədii incisi olan "Şeyx Sənan" əsəri romantik faciə olmaqla bərabər, eyni zamanda sufizmi səhnəyə gətirən ilk dram əsəridir, müəllif bu əsərlə ilk mənzum tarixi faciənin, poetik teatrın, həm də sufi-mistik teatrın əsasını qoymuşdur.

UZBEK DISCIPLES (FITRAT) OF MEHMED AKIF ERSOY AND HUSAIN JOVID

Prof. Dr. Hamidulla BOLTABOYEV

*Uzbekistan National university
Chair of the Uzbek classic literature department
hbaltabaev@mail.ru*

ABSTRACT

In the beginning of the XX century Turkish literature left the standard heritage to many nations of the world. Central Asian culture which was supplied with this source rose with the name of Jadid literature.

In the beginning of the XXth century Fitrat came to Istanbul which was the Turkish scientific literary centre and worked as a teacher in "Voizon" medrese. Fitrat meeting with Mehmed Akif who was the author of "İstıqlol marhi" (March of independence), published some articles in the journal "Sırotu-l-mustaqim" which was edited by Mehmed Akif.

Fitrat came to Istanbul later after Husayin Jovid (1905-1909). The plots of "Shayh San'on", "İblis" by Husayin Jovid are close to the dramas of Fitrat "Abu Muslim"(1921); we can compare Fitrat's "Temur Sag'anasi" (1918-1919) with Jovid's "Lame Temur". Jovid's "Siyovush" is the image in "Abulfayzhan"(1924) by Fitrat. If "Hayyom" in Jovid as a drama in Fitrat's creation it is a monograph. Jovid's drama "İblis" came to Fitrat's creation as poetic drama.

Key words: disciple, Uzbek, jaded, comparativistics

In the beginning of XXth century the literature of Turkic world left as a sample heritage to many peoples of the world. The culture of Central Asia which was encouraged with these sources gained highness with the name of Jadid literature at that time. It's known for everybody that the term of Jadid is originated from Arabic, means "new" and "modern". But the end of XIXth and the beginning of XXth centuries modernism appeared in all the developed European countries as well as modernism took place in the countries of Moslem East. At the same time of Jadid action of the Turkic world some new directions developed such as "ashshe'r al-hadis" (new poem) (awakening) as a result of action "an Nahda" in the Arabic countries, "she'ri nav" (new poem) in the Persian literature. In the beginning of XXth century Istanbul and Baku became scientific, educative and literary center of Turkic world. In the beginning of XXth century the leaders as Mehmed Akif Ersoy, Husain Jovid influenced to the creatures of Uzbek scholars and writers such as Abdurauf Fitrat (1886-1938), Abdulla Kadiri (1994-1938) and Abdulhamid Cho'lpon (1897-1938), they were the reasons of forming their literary figures and their personal fate finished alike¹

At that time among the young writers from Central Asia wanted to visit Istambul there was Abdurauf Fitrat - Uzbek poet and playwright, publicist and writer, scholar of literary studies and statesman. In the beginning XXth century Fitrat came to Istambul, and continued his study and taught in the madrasa called "Voizon" (1909-1913)². He met Ismail Gaspirinski there, one of the leaders of jadids' action in Pussian Moslems³.

¹ Чәфәр, М. һусеун Чавид. Бакы, 1960 (Jafar M. Heseyn Javid. Baki, 1960); Бунјдов, Зуја. Гырмызы террор. Бакі, 1993 (Buniyadov Z. Qirmizi terror. Baki, 1993); Балтабаев Һ. Фитрат ва жадидчилик. Ташкент, 2007 (Baltabayev H. Fitrat ve Jadidchilik. Tashkent, 1987); Каримов Н. Хусайн Жовид – буюк Азербайжон драматурги // Жяхон адабияти. 2012. № 9 (Karimov N. Heseyn Javid – buyuk Azerbaijan dramaturgi / Jahan adabiyati. 2012. No.9).

² Allworth E. Uzbek Literary Politics. Mouton & Co., The Hague: 1964; Bennigsen A., Chantal Lemerrier-Quelquejay. La Presse et le mouvement national chez les Musulmans de Russie avant 1920, Mouton & Co., Paris-La Haye: 1964; Hayit B. Sovyetler Birliğinde Türkçülüğün ve İslamın Bazı Meseleleri. - İstanbul: 1987. - S. 196; Kocaoğlu T. Türkistanlı Bilgin Abdurauf Fitrat'ın Türkoloji Sahasındaki Unutulmuş Eserleri. TDAY-Belleten, Ankara: 1982. - S. 102-112; Komatsu H. Fitrat'ın "Münazara"sı Üzerine Notlar / Doğu Dilleri. – Ankara: A.Ü. DTCF Arş. Ens. – 1981. Yayın sayı: 4. - S. 157-158.

³ Saray M. Türk Dunyasında Eğitim Reformu ve Ğasprali Ismail Bey. Ankara: 1987. S. 72-76; Гафаров С. Исмаилбей Гаспринский. Жизнь и деятельность. / В кн.: Исмаил Гаспринский – великий просветитель. – Симферополь: Тарпан, 2001. С. 13-31; Komatsu X. Üç Cedidçi ve Değışen Dünya. / Turkistanda Yenilik Hareketleri ve İhtiloller: 1900-1924. Birinci Baskı: 2001, Haarlem, Hollanda. S. 299-313; Исмоил Гаспринский ва Туркистон. - Тошкент:

According to Prof. Zaki Validi Tugon was one of the scholars who had given exact information about Fitrat's time in Istanbul, Fitrat met Mehmet Akif the author of "Independence anthem" in Turkey and published several articles in the journal of "Sirot-ul-mustaqim" printed by the editor-in chief M.Akif.¹ At that time the youth who had come to study from different countries organized their scientific societies in Istanbul. Jafar Saidahmad Kirimer "The society of the students of the Crimea" (1909), Sharqi Viktora "The society of Russian Islamic students" (1914), Mehmed Sodiqlar "Ozari turk ganchler birligi" (The unique of the youth of Azar Turk) (1917) had organized. It's known from the sources that Fitrat also organized in that direction "Bukhoro ta'mimi maorif jamiati" (The society of education of Common Bukhara, 1910)². When Fitrat was in Istanbul he came to close with "Ittihad va taraqqiy" (Union and progress) was one of the democratic parties. He was taught in Istanbul university by Ziya Ko'kalp was the editor-in-chief of "Yeni majmua" (New collection), the journal of the party, the author of "Turkchilik asoslari" (The principles of Turkology). Fitrat published the following books such as "Munozara", "Sayyohi hindi" and "Sayha" there³.

Fitrat had come to Istanbul after Husain Jovid (1905-1909). Therefore their meeting might have been happened later in 1926 in "Til va imlo quriltoyi" (The congress of Language and orthography) in Baku.⁴ There are no documents and facts about Fitrat's and Husain Jovid's meeting and letters written to each other. When we compare the poetry of those two great poets, when we observe the characters of the heroes of their works, when we analyze the directions of thoughts and eagerness of the heroes of two nations we may be sure that they were inspired by each other's creatures.

First of all, it must be underlined that, both Husain Jovid and Fitrat began their initial creature in writing poems. Such kind of situation may be seen in the works of most poets, but both of their initial poems were written in Persian. It's known that Husain Jovid wrote his initial gazels by the penname of Gulchin (organizer of bouquet). Especially, when the poet was in Tabriz and Uremia, he wrote some letters in Persian to his master Sidqi, from those letters we observe that he had known well the beauty of the language. In one of the poems of the poet given in the collection called "Last days" (1913) wrote like this: "My God is beautiful, love"⁵.

Fitrat began his first Persian creature by the penname of Mijmar (embers tray). The Collection of Persian poems written in Bukhara which was called "Sayha" (challenge) was published in Istanbul in 1912. In those sources Fitrat was called as Hoji Abdurrauf, because he had visited Mekka with his father Haji Abdurakhim when he was 17 years old.

The tragedy of "Sheykh San'on" (1914) by Husain Jovid was spread soon to the Turkic countries⁶. The play was translated into Uzbek by Shamsiddin Khurshid, it had become one of the favorite plays of Uzbek spectators since 1920. The Uzbek critics wrote articles and reviews about the stage analyses of the play. According to the observance of Miyonbuzruk Salikhov, about ten reviews were published⁷, among them the reviews of Shaiq, Turgunbay, Chulpon, Shayxzoda

Шарк НМАК, 2005. Б. 51 (Ismail Gasprinskiy ve Turkistan. Tashkent, 2005; Балтабаев Н. Фитрат ва жадидчилик. Ташкент, 2007 (Baltabayev H. Fitrat ve Jadidchilik. Tashkent, 1987).

¹ Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidi Toğan. Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi. Cild I. 2. Baskı. – İstanbul: 1981. – S. 354.

² Türkiye'deki Türk Dünyası. Hazırlayanlar: Yaman E., Bolaç K., Esatoğlu. – Ankara: 1998. S. 137-148; Turkistanda Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924. Birinci Baskı: 2001, Haarlem, Hollanda. S.467-483.

³ Kocaoğlu T. Türkistanlı bilgin Abdurauuf Fitrat'ın Türkoloji sahasındaki unutulmuş eserleri. // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1982-1983. S. 101-112.

⁴ Ozbek Til va Imla qurultayining chiqargan qararlari. –T.: Turkistan Cumhuriyatining Davlat nasriyati, 1922. – S.35-43.

⁵ Салихов М. Ўзбек театри тарихи учун материаллар. Тошкент: Ўздавнашр, 1935. Б.64 (Salihov M. Ozbek teatri tarixi uchun materiallar. Tashkent, 1935. 64 p.).

⁶ Нусеун Чавид Әсәрләри. 4 чилдда. Бакы, 1982.

⁷ Зејналлы Н. «Шейх Сан.ан» наггында мулаһизаларим // Маариф ва маданият. Бакы, 1926. № 12.

were most important¹. "Sheykh San'on" by Husain Jovid, "Real love" and "Indian revolutioners" by Fitrat were studied in the comparative aspect, the idealism of Husain Jovid and the realism of Fitrat draw attention of researchers² and this theme has maintained its actuality till the present since that time³. Therefore "Sheykh San'on" has been translated into Uzbek second time by Usman Kuchkar⁴.

The story of Shaykh San'on have appeared in the creatures of tenth of Sufi poets in the classic literature since Farididdin Attar's time, but Husain Jovid modernized the story, it's clear that he meant the love of human being in his work. And Fitrat wrote his dramas in this direction such as "Real love" (1921) and "Indian revolutioners" (1922). Although the events of Fitrat's works happened in India, the main aim was the independence of Turkistan. Such kind of demands were seen in the other dramas of Fitrat such as "Abu Muslim" (1921), "Qon" (The blood) (1921).

The reason of the popularity of the tragedy "Shaydo" this work was translated into Uzbek by Khamza. The work is called by the translation of Khamza as "Rauza and Shaydo"⁵.

It is not news for literature the theme of Amir Temur. Uzbek playwright Fitrat's drama "The mausoleum of Temur" (1918-1919) is an initial work in this theme. By means of this drama Fitrat's aim was to influence and challenge the people of the XXth century to think. In this theme Fitrat, firstly, wrote a poem called "The grief of the country" in 1918, then in order to spread its influence circle he wrote a drama. In the beginning of the drama the hero (a young man) comes to the mausoleum of Temur with deep grief, complains about the situations of the country. Then the second view, Temur's resurrection is the highest point of the work. So Fitrat before "giving a word" for Temur in order to give the involving expression he addressed to the picturesque on the stage. In the article called "Reform and revolution in Uzbek drama" of the American scholar E.Allworth, it is said that in order to describe the hero of his drama close to the character of his people playwright used "symbol of picturesque"⁶.

In the other source this view is given like this: "there is a black cloud above the stage, under the cloud there is a beam, in the beam the spirit of Temur brightens slowly and comes to the spectator"⁷. The text of the work hasn't been maintained, we'll present a small passage from "Doğu Turkistan Dergisi": "... I had left you many things. Why the generations of the honored and brave nation have been left under the other nation's tyranny... What did you take from the fathers' heritage? I'll call for you, you people... (all stand up). Renovate the country, supply my generations to live independently. If you don't do this country will be a great burial ground"⁸.

Fitrat by means of Amir Temur's eyes observed the events of the time, realized with his spirit and wanted to save the country "from the state of a great burial ground". The events of the works written by the great playwrights after Fitrat are similar to this work. Maksud Shaykhzada

¹ Чўлпон. Шайх Санъон / Адабиёт надур? Тошкент, 1993 (Cholpon. Adabiyat nadur? Tashkent, 1993); Қаям Рамазон. Шайх Санъон // Туркистон. 1924. 20 июнь (Qayyum Ramazan. SHayx San'an / Turkistan, 1924. 20 iyun); Шайиқ. Шайх Санъон // Қизил Ўзбекистон. 1925. 2 сентябр (SHaiyiq. SHayx San'an / Qizil Ozbekistan. 1925, 2 sentyabr); Шайхзода М. Шайх Санъон // Ёш ленинчи. 1934, 18 июнь (SHayxzoda. SHayx San'an / Yosh leninchi. 1934. 18 iyun).

² Шакурый А. Турк адабиётинда идеализм ва романтизм // Кўмак. Берлин, 1923. № 1 (SHakuriy A. Turk adabiyatinda idealism va romantizm / Komak. Berlin, 1923. No.1).

³ Шоимов А. Хусайн Жовид ва ўзбек драматургияси. Номзодлик дисс. автореферати. Тошкент., 2008 (SHaimov A. Huseyin Javid va Ozbek dramaturgiyasi. Diss. Tashkrnt, 2008).

⁴ Жовид Ҳ. Шайх Санъон // Жаҳон адабиёти. 2012. № 10, 11 (Jovid H. SHayx San'an / Jahan adabiyati. 2012. No. 10, 11).

⁵ Жовид Ҳ. Рауза ва Шайдо. Таржима. / Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. 5 томлик. 3-том. Тошкент: Фан, 1989. Б.56-90 (Jovid H. Rauza va SHayda. Tarjima / Hamza. Tola asarlar toplami. 5 tomlik. 3-tom. Tashkent: Fan, 1989. 56-90 pp.)

⁶ Central Asia Reader. The Rediscovery of History. – New York-London: 1994. – pp. 36.

⁷ Hayit B. Sovyetler Birlikpi'ndeki Türklikin ve İslamin bazı Meseleleri. – İstanbul: 1987. - S. 197.

⁸ Doğu Türkistan Dergisi. – 1987. Mayıs.

made Mirza Ulugbek meet great Temur's spirit; it is close to Fitrat's work not to the work of Shakespeare. ...

In the work of Husain Jovid called "Lamed Temur"¹ (1925) he described Amir Temur's attack to Europe, he calls to the centre of the stage Temur and Bayazid. He described Amir Temur as a great leader and a strong statesman².

Sultan Bayazid was described as a self-confident and an egoist man, and Amir Temur was described as a man who solved the problems among the scholars. In Soviet time Amir Temur was described as a tyrant man. After publishing Husain Jovid's work a lot of critical articles were published to the symbol of Amir Temur³. Although the attitude was changed in the 60's of XXth century even to Husain Jovid's creature, M Jafar gave a chapter called "Topal Temur" (Lamed Temur) in his monograph⁴. But the symbol of Temur created by Husain Jovid have become a basis for the works such as "Avlodlarga vasiyat" (A testament to the generations) by Adil Yakubov, "Sahibkiran" by Abdulla Aripov.

It's known that Firdavsi's work "Shakhnana" is a main source which brought the history of Siyovush until this time. In the 20-30's of the XXth century some works were written on the basis of the plot of "Shakhnana". In Uzbekistan one of the works which literary formed the history of Siyovush is the opera libretto called "Siyovush" by Shamsiddin Khurshid⁵.

But both dramas "Siyovush" (1933) by Husain Jovid and the image of Siyovush in "Abulfayzkhan" (1924) by Fitrat was not left in the circle of this work. Fitrat performs the Dream (Spirit) at the very end of his tragedy and Siyovush reads the sentence of history to the kings like Abulfayzkhan by the name of history.

Having written a scientific tractate called "Persian poet Umar Khayyam" (1928) Fitrat estimated him scientifically as a scholar and poet, a statesman and astronomer. He used the facts of "Tatimmat us-savon al-khikma" written by Baykhaki. Husain Jovid's drama "Khayyam" (1935) was a literary work; therefore he performed Khayyam as the figure of poet and scholar. As to us, Jovid used some facts of Fitrat's work.

While Fitrat was writing his two dramas such as "O'g'uzkhan" (1919), "Abu Muslim" (1925) addressed to the school of historical drama writing of Husain Jovid well as. Because Husain Jovid's drama "The Prophet" based on holy history was a remaking work in the modern aspect of religious plot, Fitrat's hero Abu Muslim was an important hero in the Khurasani Caliphate. He saved Islamic Caliphate from destruction which was founded by the Prophet Muhammad (p.b.u.y), he was devoted a second life and he was a founder of the civilization of Abbasid's dynasty.

The theme of Devil was used in literature many times. The Devil was shown in Goethe's "Faust" as a form of tragedy, and F.Dostoeski performs the society of Russian aristocrats in the center of his novel "The Devils". Estonian writer Anton Taamsari combines the beginning of the XXth century with events of the novel called "A new Satan came up the Hell". And Husain Jovid's Devil is a fantastic image. The main idea is seen in achieving struggle of Arif and Asif to Ra'no. At the end of the lines are directed not only to the heroes of the work, but people's of the world:

Bilmam shu jinoyat, shu hiyonat, shu falokat
Bitmasmi, ilohi, bu qadar sabra na hojat?
(I don't know it is crime, betrayal, misfortune,
Will it finish, oh my God, who needs such patience?)

¹ हुसेун Чавид. Топал Тејмур. Бакы, 1926.

² Жовид Ҳ. Амир Темур // Жаҳон адабиёти. 1998. № 1 (Javid H. Amir Temur / Jahan adabiyati. 1998. No. 1).

³ Гулијев М. हुसेун Чавидин "Топал Тејмур"у наггында // Маариф ва маданият. Бакы, 1926. № 11.

⁴ Чәфәр, М. हुसेун Чавид. Бакы, 1960. Б. 169-179.

⁵ Шоимов А. Хусайн Жовид ва ўзбек драматургияси. Номзодлик дисс. автореферати. Т., 2008. Б. 11 (SHaimov A. Huseyin Javid va Ozbek dramaturgiyasi. Diss. Tashkrnt, 2008).

The poetical drama of Fitrat called "The rebellion of the Devil to God" has a special place. He wrote this drama in 1923 in Moscow and published it there. Most scholars of the world who worked on the works of Fitrat stated their ideas to this drama. According to them it was written in the existentialism¹. Even in Russia some works analyzed this work in Atheism².

As the historical novels of Walter Scott and Jurji Zaydon connect the novel writings between West and East, as the Hamsa writings of Nizami and Navai put the basis of classical poetry, the works of Husain Jovid and Fitrat will be the foundation of the literary contact between Azerbaijan and Uzbekistan for the further periods.

To study in comparative-typological way helps to clarify the Turkic intelligence in the beginning of XXth century to the involving problems of the world literature.

LITERATURE

1. Һусеун Чавид. Әсәрләри. 4 чилдда. Бакы, 1982.
2. Һусеун Чавид. Топал Тејмур. Бакы, 1926.
3. Fitrat. Asarlar. Tashkent: Tamaddun, 2012.
4. Фитрат. Асарлар. 1-5 жилд. Нашрга тайёрловчи Х.Болтабоев. Тошкент, 2000-2010 (Fitrat. Asarlar. 1-5 jild. Hazirlagan H.Baltabaev. Tashkent, 2000-2010).
5. Allworth E. Uzbek Literary Politics. Mouton & Co., The Hague: 1964.
6. A. Zeki Velidi Toğan. Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi. Cild I. 2. Baskı. – İstanbul: 1981.
7. Baldauf Ingeborg. Some Thoughts on the Making of the Uzbek Nation. // Cahiers du Monde russe et soviétique. - Berlin: 1991. Vol. 32. No. 1. pp. 79-96.
8. Чәфәр, М. Һусеун Чавид. Бакы, 1960;
9. Kocaoglu T. Türkistanlı Bilgin Abdurrahman Fitrat'ın Türkoloji Sahasındaki Unutulmuş Eserleri. TDAY-Belleten, Ankara: 1982. - S. 102-112;
10. Komatsu X. Üç Ceditçi ve Değişen Dünya. / Turkistanda Yenilik Hareketleri ve İhtiloller: 1900-1924. Birinci Baskı: 2001, Haarlem, Hollanda. S. 299-313.
11. Ozbek Til va Imla qurultayining qargarlari. –T.: Turkistan Cumhuriyatining Davlat nasriyati, 1922. – S.35-43.
12. Saray M. Türk Dunyasında Eğitim Reformu ve Gasprali İsmail Bey. Ankara: 1987.
13. Türkiye'deki Türk Dünyası. Hazırlayanlar: Yaman E., Bolaç K., Esatoğlu. – Ankara: 1998. S. 137-148;
14. Бунјдов, Зија. Гырмызы террор. Баки, 1993.
15. Балтабаев Һ. Фитрат ва жадидчилик. Ташкент, 2007 (Baltabayev H. Fitrat va jadidchilik. Tashkent, 2007).
16. Гулијев М. Һусеун Чавидин "Топал Тејмур"у наггында // Маариф ва маданият. Бакы, 1926. № 11.
17. Жовид Ҳ. Амир Темур // Жаҳон адабиёти. 1998. № 1 (Javid H. Amir Temur / Jahan adabiyati. 1998. No. 1).
18. Жовид Ҳ. Рауза ва Шайдо. Таржима. / Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. 5 томлик. 3-том. Тошкент: Фан, 1989. Б.56-90 (Jovid H. Rauza va SHayda. Tarjima / Hamza. Tola asarlar toplami. 5 tomlik. 3-tom. Tashkent: Fan, 1989. 56-90 pp.)
19. Жовид Ҳ. Шайх Санъон // Жаҳон адабиёти. 2012. № 10. Б.107-153; № 11. Б.97-131 (Jovid H. SHayx San'an / Jahan adabiyati. 2012. No. 10, 11).
20. Зејналлы Һ. «Шейх Сан.ан» наггында мулаһизаларим // Маариф ва маданият. Бакы, 1926. № 12.
21. Каримов Н. Хусайн Жовид – буюк Азербайжан драматурги // Жаҳон адабияти. 2012. № 9 ((Karimov N. Heseyn Javid – buyuk Azerbaijan dramaturgi / Jahan adabiyati. 2012. No.9).
22. Климович Л.И. Ислам в Царской России. Москва, 1935.
23. Қажум Рамазон. Шайх Санъон // Туркистон. 1924. 20 июнь (Qayyum Ramazan. SHayx San'an / Turkistan, 1924. 20 iyun);
24. Салихов М. Ўзбек театри тарихи учун материаллар. Т.: Уздавнашр, 1935. Б.64 Salihov M. Ozbek teatri tarihi uchun materiallar. Tashkent, 1935. 64 p.).
25. Чўлпон. Шайх Санъон / Адабиёт надур? Т., 1993 Cholpon. Adabiyat nadur? Tashkent, 1993;
26. Шайиқ. Шайх Санъон // Қизил Ўзбекистон. 1925. 2 сентябр (SHayiq. SHayx San'an / Qizil Uzbekistan. 1925, 2 sentyabr);
27. Шайхзода М. Шайх Санъон // Ёш ленинчи. 1934, 18 июнь (SHayxzoda. SHayx San'an / Yosh leninchi. 1934. 18 iyun).
28. Шакурый А. Турк адабиётинда идеализм ва романтизм // Кўмак. Берлин, 1923. № 1 (SHakuriy A. Turk adabiyatinda idealism va romantizm / Komak. Berlin, 1923. No.1).

¹ Baldauf Ingeborg. Some Thoughts on the Making of the Uzbek Nation. // Cahiers du Monde russe et soviétique. - Berlin: 1991. Vol. 32. No. 1. – pp. 79-96.

² Климович Л.И. Ислам в Царской России. Москва, 1935. С. 13.

29. Шоимов А. Хусайн Жовид ва ўзбек драматургияси. Номзодлик дисс. автореферати. Т., 2008 (SHaimov A. Huseyin Javid va Ozbek dramaturgiyasi. Diss. Tashkent, 2008).

It must be studied comparatively the drama "The mausoleum of Temur" (1918-1919) by Fitrat and the drama "Lamed Temur" (1925) by Jovid.

Жовиднинг "Сиёвуш"и Фитратнинг "Абулфайзхон" (1924) асарида алоҳида образга айланади.

Jovid's "Siyouvush" became a special figure in the play "Abulfayzkhan" (1924) by Fitrat.

"Хайём" Хусайн Жовидда драма шаклида келган бўлса, Фитрат илмий рисола битган.

"Наууом" was in the form of drama in Jovid, but Fitrat wrote a scientific work.

Фитратнинг "Ўғузхон" (1919), "Арслон" (1926) драмаларига ҳам Хусайн Жовид асарлари ўз таъсирини кўрсатган.

Husain Jovid's works influenced the dramas of Fitrat called "Oguzkhan" (1919) and Arslon (1926) as well.

Жовиднинг "Иблис" драмаси Фитрат ижодига "Шайтоннинг Тангрига исёни" шеърий драмаси бўлиб кирган.

The drama of "Devil" by Jovid entered the creature of Fitrat as the poetic drama called "The rebellion of Devil to God".

Бу асарларни қиёсий-типологик ўрганиш XX аср бошларида турк интеллектининг жаҳон адабиётига таъсири масалаларини ойдинлатишга ёрдам беради.

To study in comparative-typological way helps to clarify the Turkic intelligence in the beginning of XXth century to the involving problems of world literature.

TÜRK DÜNYASINI İŞIKLANDIRAN MEHMET AKİF ERSOY

Hasiyet RUSTAM

Özbekistan Cumhuriyeti şairi,

'Şöhret' medalyası sahibi,

avgust-07@list.ru

Şair, veteriner hekim, öğretmen, vaiz, hafız, Kur'an mütercimi, milletvekili Mehmet Âkif Ersoy, 1873 yılının Aralık ayında İstanbul'da, Fatih ilçesinin Karagümrük semtinde Sarıgül mahallesinde dünyaya geldi. Bir medrese hocası olan babası doğumuna ebced hesabıyla tarih düşerek ona 'Rağıyf' adını vermiş, ancak bu yapma kelime anlaşılmadığı için çevresi onu 'Âkif' diye çağırırmıştır. Babası Arnavutluk'un Şuşise köyündendir, annesi ise aslen Buharalı'dır. Mehmed Âkif ilköğrenimine Fatih'te Emir Buharî mahalle mektebinde başladı.

Maarif Nezareti'ne bağlı iptidâiyi ve Fatih Merkez Rüştiyesi'ni bitirdi. Bunun yanı sıra Arapça ve İslami bilgiler alanında babası tarafından yetiştirildi. Rüştiye'de 'hürriyetçi' öğretmenlerinden etkilendi. Fatih camii'nde İran edebiyatının klasik yapıtlarını okutan Esad Dede'nin derslerini izledi. Türkçe, Arapça, Farsça, ve Fransızca bilgisiyle dikkati çekti. Mekteb-i Mülkiye'nin idadi (lise) bölümünde okurken şiirle uğraştı. Edebiyat hocası İsmail Safa'nın izinden giderek yazdığı mesnevileri şair Hersekli Arif Hikmet Bey övgüyle karşıladı. Babasının ölümü ve evlerinin yanması üzerine mezunlarına memuriyet verilen bir yüksek okul seçmek zorunda kaldı. 1889'da girdiği Mülkiye Baytar Mektebi'ni 1893'te birincilikle bitirdi.

Ziraat Nezareti (Tarım Bakanlığı) emrinde geçen yirmi yıllık memuriyeti sırasında veteriner olarak dolaştığı Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da köylülerle yakın ilişkiler kurma olanağı buldu. İlk şiirlerini Resimli Gazete'de yayımladı. 1906'da Halkalı Ziraat Mektebi ve 1907'de Çiftçilik Makinist Mektebi'nde hocalık etti. 1908'de Dârülfünûn Edebiyat-ı Umûmiye müderrisliğine tayin edildi. İlk şiirlerinin yayımlanmasını izleyen on yıl boyunca hiçbir şey yayımlamadı. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Eşref Edip'in çıkardığı Sırat-ı Müstakim ve sonra Sebilürreşad dergilerinde sürekli yazılar yazmaya, şiirler ve çağdaş Mısırlı İslam yazarlarından çeviriler yayımlamaya başladı.

1913'te Mısır'a iki aylık bir gezi yaptı. Dönüşte Medine'ye uğradı. Bu gezilerde İslam ülkelerinin maddi donatım ve düşünce düzeyi bakımından Batı karşısındaki zayıflıkları konusundaki görüşleri pekişti. Aynı yılın sonlarında Umur-u Baytariye müdür muavini iken memuriyetten istifa etti. Bununla birlikte Halkalı Ziraat Mektebi'nde kitabet ve Darülfununda edebiyat dersleri vermeye devam etti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girdiyse de cemiyetin bütün emirlerine değil, sadece olumlu bulduğu emirlerine uyacağına dair and içti.

İstanbul Hükümeti Anadolu'daki direnişçileri yasa dışı ilan edince Sebillürreşad dergisi Kastamonu'da yayımlanmaya başladı ve Mehmed Âkif bu vilayette halkın kurtuluş hareketine katkısını hızlandıran çalışmalarını sürdürdü. Nasrullah Camii'nde verdiği hutbelerden biri Diyarbakır'da çoğaltılarak bütün ülkeye dağıtıldı. Burdur mebusu sıfatıyla TBMM'ye seçildi. Meclis'in bir İstiklâl Marşı güftesi için açtığı yarışmaya katılan 724 şiirin hiçbirisi beklenen başarıya ulaşamayınca maarif vekilinin isteği üzerine 17 Şubat 1921'de yazdığı İstiklâl Marşı, 12 Mart'ta birinci TBMM tarafından kabul edildi. Sakarya zaferinden sonra kışları Mısır'da geçiren Mehmed Âkif, laik bir Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması üzerine Mısır'da sürekli olarak yaşamaya karar verdi. 1926'dan başlayarak Camiü'l-Misriyye'de Türk dili ve edebiyatı müderrisliği yaptı. Bu gönüllü sürgün yaşamı sırasında siroz hastalığına yakalandı ve hava değişimi için 1935'te Lübnan'a, 1936'da Antakya'ya birer gezi yaptı. Yurdunda ölmek isteği ile Türkiye'ye döndü ve İstanbul'da öldü.

Mehmed Âkif'in 1911'de 38 yaşında iken yayımladığı ilk kitabı Safahat bağımsız bir edebi kişiliğin ürünüdür. Bununla birlikte kitabın Tevfik Fikret'ten izler taşıdığı görülür. Fransız romantiklerinden Lamartine'i Fuzuli kadar, Alexandre Dumas fils'i Sâdi kadar sevdiğini belirten şair, bütün bu sanatçıların uğraşı alanlarına giren 'manzum hikâye' biçimini kendisi için en geçerli yazı olarak seçmiştir. Ancak, sahip olduğu köklü edebiyat kaygusu onun yalınkat bir manzumeci değil, bilinçle işlenmiş ve gelişmeye açık bir şiir türünün öncüsü olmasını sağlamıştır. Mehmed Âkif'in düşünsel gelişiminde en belirleyici öge onun çağdaş bir İslamcı oluşudur.

Çağdaş İslamcılık, Batı burjuva uygarlığının temel değerlerinin İslam kaynaklarına uyarlı olarak yeniden gözden geçirilmesini, Batı'nın toplumsal ve düşünsel oluşumuyla özde bağdaşık, ama yerel özelliklerini koruyan güçlü bir toplum yapısına varmayı öngörür. Bu görüşe koşturarak Mehmed Âkif'in şiir anlayışı Batılı, hatta o dönemde Batı'da bile örneklerine az rastlanacak ölçüde gerçekçidir. Kafiye'nin geleneksel Osmanlı şiirinde bir bela olduğunu savunan, resim yapmanın yasak sayılmasının, somut konuların betimlenmesini aksattığı ve bu yüzden şiirin olumsuz etkiler altında kaldığı görüşünü ileri süren Mehmed Âkif, Fuzuli'nin Leylâ vü Mecnûn adlı yapıtının plansız olduğu için yeterince başarılı olamadığını dile getirecek ölçüde çağdaş yaklaşımlara eğilimlidir. Konuşma diline yaslandığı için kolayca yazıvermiş izlenimi veren şiirleri biçime ilişkin titiz bir tutumun örnekleridir. Hem aruzdan doğan bağların üstesinden gelmiş, hem de şiirin bütününü kapsayan bir iç musiki düzenini gözetmiştir. Dilde arılaşmadan yana olan tutumunu her şiirinde biraz daha yalın bir söyleyişi benimseyerek somutlukla ortaya koymuştur.

Mehmed Âkif geleneksel edebiyatın olduğu kadar, Batı kültürünün değerleriyle etkileşimi kabul eder, ancak Doğu'ya ya da Batı'ya öykülenmeye şiddetle karşı çıkar. Çünkü her edebiyatın doğduğu toprağa bağlı olmakla canlılık kazanabileceği ve belli bir işlevi yerine getirmediğçe değer taşımayacağı görüşündedir. Gerçekle uyum içinde olmayı herşeyin üstünde tutar. Altı yüzyıllık seçkinler edebiyatının halktan uzak düştüğü için bayağılaştığına inanır. İçinde yaşanan toplumun özellikleri göz önüne alınmadan Batılı yeniliklere öykünmenin doğrudan doğruya edebiyata zarar vereceği, 'edebsizliğin başladığı yerde edebiyatın biteceği' anlayışına bağlı kalarak 'sanat sanat içindir' görüşüne karşı çıkmış, 'libas hizmetini, gıda vazifesini' gören bir şiiri kurma çabasına girişmiştir. Bu yüzden toplumsal ve ideolojik konuları şiir ile ve şiir içinde tartışma ve sergileme yolunu seçmiştir. Bütün çıplaklığıyla gerçeği göstermekteki amacı okuyucusunu insanların sorunlarına yöneltmektir. Bu kaygıların sonucu olarak yoksul insanların gerçek çehreleriyle yer aldığı şiirler Türk edebiyatında ilk kez Mehmed Âkif tarafından yazılmıştır.

Mehmed Âkif şiirinin yaşadığı dönemde ve sonrasında önemini sağlayan gerçekçi tutumdur. Bu şiirde düş gücünün parıltısı yerini gözle görülür, elle tutulur bir yapıya bırakmıştır. Şairin nazım diline bu dilin özgül niteliğini bozmaksızın elverişli olduğu gelişmeyi kazandırması, aruz veznini yumuşatmayı, başarısıyla mümkün olmuştur. Bu aynı zamanda Türkçe'nin şiir söylemedeki olanaklarının ne ölçüde geniş olduğunu göstermesi demektir. Söz konusu dönemde her şairin dili kişisel bir dil kurma adına dar bir vadiye sıkışmak zorunda kalmıştı. Mehmed Âkif dilin toplumsal kimliğini öne çıkarmış, üslupta öz günlük ve kişiselliğe ulaşmıştır. Yenilikçi bir şair olarak, yaşadığı dönemde görülen ölçsüz yenilik eğiliminin bozucu etkilerine, ölçüsü işleviyle bağlantılı bir şiir kurmak suretiyle sınır çekmeye çalışmıştır.

MEHMET AKİF VE HÜSEYİN CAVİD'İN ŞİİRİNDE ESTETİK İMGE OLARAK "İYİ" VE "KÖTÜ"

Yrd.Doç.Dr. Hayrettin AYAZ

Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi
hayrettinayaz@gmail.com

ÖZET

Batı'da estetik kavramı, Kant'tan itibaren çok boyutlu olarak düşünüldü ve tasarlandı. Bazı filozof ve düşünürler, başat kategori "yüce"nin yanısıra hayatın sanata akseden çeşitli tezahürlerini de estetik kadro içinde düşündüler. Böylece kötülük ve çirkinlik gibi ekstrem alanları da estetik yargı kapsamında mütalaa ettiler. Bu düşünürler söz konusu göstergeleri, eserde sanatkârane bir üslup ve ifâdeyle ortaya konmasını estetik bir kıymet olarak telakki ettiler. Şiirden romana, resimden heykele kadar sanatın her alanında bunu görmek mümkündür. Biri Türkiye Türkçesinin, diğeri Âzeri sahasının iki mümtaz şairi Mehmed Âkif ve Hüseyin Cavid'in şiirini, estetik kalite bakımından ulaştığı kemâl itibarıyla tebliğimizin mevzuu olarak tercih ettik. Her iki şair de gerek fert gerek cemiyet planındaki tasavvur ve tahassüslerini manzumelerinde estetik bir düzen içinde ifade etmişlerdir. Değerlendirmemizi, Mehmed Âkif ve Hüseyin Cavid'in şiirlerinde yer alan estetiğin temel kategorilerinden *yüce* ve *iyi*'inin temsili olan "*cennet*" imgesi ile *kötü* ve *çirkin*i ifade eden *cehennem* ve *iblis/şeytan* kavramları ekseninde yapacağız.

Kelimeler: Cennet, Cehennem, İblis, Şeytan.

"GOOD" AND "EVIL" AS AESTHETICAL IMAGES IN THE POETRY OF MEHMET ÂKİF AND HÜSEYİN CÂVID

ABSTRACT

The concept of aesthetics in the western world has been thought and created with a multi-dimensional framework ever since Kant. Certain philosophers and thinkers have considered also some reflections of daily life into art as aesthetical entities in addition to the main category "sublime". Thus, such extreme edges as evil and ugliness have also been regarded within the aesthetical judgement. Such kind of philosophers have regarded the handling of these kinds of afore-mentioned edeges with an artistic style in the works of art as an aesthetical value. It is possible to observe this in all kinds of art from poetry to prose and from painting to sculpture. In parallel with this, I decided to deal in this paper with two precious poets, one from the Turkish poetry and another from the Azeri poetry, Mehmed Âkif and Hüseyin Cavid due to the mastery they both achieved in terms of the aesthetical quality. Both poets expressed their thoughts and ideas on both individual and social realms within an aesthetical order in their poetry. The papers dwells on the evaluation of the representations of main categories of the aesthetics, the image of "paradise" representing the sublime and good and the hell and the devil representing the evil and the ugly, in the poetry of Mehmed Âkif and Hüseyin Cavid's.

Key Words: Paradise, Hell, Demon, Devil.

Giriş

Türk dilinin olgunlaşma vetiresinde ortaya çıkan en güçlü kolu şüphesiz Batı Türkçesidir. Tarihi ve içtimai sebeplerin hazırladığı vasatta serpilip zenginleşen Batı Türkçesinin Osmanlı (Türkiye) ve Azeri şiveleri, yüzyıllarca üstün sanatkârların elinde uğrularak olgun bir kıvama ulaşmıştır. Türk dilinin bu iki komşu şivesinin iki mümtaz şairinin bazı manzumelerinde yer alan bazı imgeleri -bir tebliğin izin verdiği hudutlar içerisinde- estetik bağlamında inceledik.

Kökleri antik Yunan'a kadar uzanan estetik kavramı, tarihi seyir içerisinde farklı tarif ve değerlendirmeler çerçevesinde ele alındı. Bu kavram, Batı felsefesinde Kant'tan itibaren bazı filozof ve düşünürler tarafından, başat kategori "yüce"den yola çıkarak kötülük ve çirkinlik gibi ekstrem sayılacak alanları da estetiğin kapsamı içinde mütalaa ettiler. Bu düşünürler, söz konusu göstergeleri eserde sanatkârane bir üslup ve ifâdeyle ortaya konmasını estetik bir kıymet olarak telakki ettiler. Şiirden romana, resimden heykele kadar sanatın her alanında bunu görmek mümkündür.

Tebliğimiz için manzumelerini esas aldığımız Mehmed Âkif (1873 – 1936) ve Hüseyin Cavid (1882 – 1940)'in sanat anlayışları ve fikriyatlarında farklılıklar olsa da seciye ve karakterlerindeki benzerlik başta olmak üzere duyuş, düşünüş ve şiirlerinin tematik unsurları onları müşterek bir zeminde buluşturuyor. Bunu tayin eden ortak değerler ise inanç, kültür ve medeniyettir. Bu sempozyumun adandığı iki şairin fikriyat ve sanat anlayışlarına kısaca değinmekte yarar var.

Mehmed Âkif:

Türk İstiklâl Marşı şâiri olmakla maruf Mehmed Âkif, Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilme vasatında kendini idrak etmiş, dolayısıyla sanat ve fikriyatı da bu kaotik ortamın izlerini taşımaktadır. Âkif'in şiiri, realitenin en belirgin dekoru içinde ustalıkla çizilmiş bir tablo hüviyeti gösterir. Mehmed Akif, aynı zamanda bir manzum hikâye yazarıdır. Çoğu muhavere (karşılıklı konuşma) tarzında yazılan manzum hikâyelerinde, aruz vezni Türkçenin tabîi vezni halinde kullanılmıştır. Bu hikâyeler, kuvvetli hayat görüşleriyle kaleme alınmış; resimle edebiyatı birleştiren, realist bir tasvir kudretiyle anlatılmıştır. Mehmet Kaplan'ın ifadesiyle "Türk edebiyatında onun kadar içinde yaşadığı devri bütün teferruatı ile gören ve gösteren başka bir şâir yoktur, denilebilir." Bu karakteriyle Âkif'in şiiri manzum bir romana benzer. Özellikle manzum hikâyelerinde estetik yargının temel unsurlarından trajik, mizahi ve ironik ifadeler dikkat çeker: Şiirin dekoru içinde çok farklı unsurlar yer alır. Nitekim Mehmet Kaplan, Âkif'in şiirindeki bu kadroyu şöyle ifade eder:

"Sokak, ev, kulübe, saray, meyhâne câmi, köy, şehir, fakir, zengin, dindar, dinsiz, cılız, pehlivan, korkak, kahraman, halk, yüksek tabaka, münevver, câhil, yerli, yabancı, Avrupa, Asya, ticaret, siyaset, harp, sulh, şehircilik, köycülük, mâzi, hâlihâzır, hayâl, hakikat, hemen hemen her şey Âkif'in duyuş ve görüş sahnesine girer. Ve o bunları yalnız şiirin değil, edebiyatın bütün ifâde vasıtaları ile anlatır: Tasvirler yapar, portreler çizer, hikâyeler söyler, fıkralar anlatır, konuşmalara başvurur, vâz eder. Komik, trajik, öğretici hamâsî, lirik, hakîmâne her edâyı, her tonu kullanır. Bu suretle Âkif, şiirin hududunu nesir kadar, edebiyat kadar genişletir; hattâ edebiyatı da aşar, onu hayatın ta kendisi yapar." (Kaplan, 1969: 154)

Şairimiz, peşpeşe kopan Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklâl Savaşı'nın ızdırap ve zaferler için de dinî şiirleri kadar, üstün şiirler söylemiştir. Onun manzumelerinde türlü imge ve sembollerle tarif ve tasvir ettiği müstevli Batı'ya karşı duruşun retoriği, kalın bir çizgi halinde kendini her zaman hissettirir. Çanakkale zaferinin ardında kaleme aldığı destanıyla milletin şevk ve sürurunu zirveye çıkaran şairin sevinci uzun sürmez; Batı bir kez daha yurdu istila etmiştir. Bülbül şiiri bu facianın ruhunda doğurduğu infial ve karamsar duyguların acı bir çığlığıdır. Şair yine de gelecek için ümidini kaybetmez. Bu ümidini İstiklal Marşı'nda milletine şöyle aşılar:

Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki feda?

Şühedâ fışkıracak, toprağı sıksan, şühedâ!

Zira istilaya uğramış yurdunun bir gün istiklaline kavuşacağına dair inancı tamdır:

Ey benim her taşı bir ma'bed-i îman yurdum,

Seni er-geç bana bir gün verecek Ma'bûdum!

Hüseyin Câvid

Karakter ve seciyesiyle olduğu kadar yaratılıştan gelen üstün sanat kabiliyetiyle de Mehmed Âkif'le benzer özellikler taşıyan Hüseyin Câvid, şüphesiz Azerbaycan edebiyatının en büyük temsilcileridir. Özellikle romantik sanat görüşüyle kaleme alınmış manzum tiyatrolarında sanatının zirvesine çıkar. Azerbaycan'ın en lirik şâiri kabul edilen *Hüseyin Cavid*'in önemli bir cephesi ise Türk edebiyat ve şivesine olan vukfiyetidir. Hüseyin Câvid Türkiye'de bulunduğu sırada Batı edebiyatını da tanımaya başlamış ve büyük ölçüde romantizmin etkisi altında kalmıştır. Çağdaşı olan Osmanlı edebiyatçılarından daha çok Nâmık Kemal, Abdülhak Hâmid, Tevfik Fikret ve Rıza Tevfik'i örnek almıştır. Türkiye'de bulunduğu yıllarda yazdığı şiirlerde yer yer Türkçülük ve İslâmcılık akımlarının izleri görülür. Nitekim bir manzumesine Abdülhak Hamid'den bir beyit aktararak bu tesiri ispatlamış olur:

Nə söyləyim, nə düşündünsə həpsi nəş'əpəzir,

Gözəl, sevimli, fəqət şairənə bir təsvir...

Bu bir həqiqətə bənzər xəyali-müzlimdir

Ki, pişgahi-nigahında şöylə dalğalanır.

"Xəyal içində bəşər daima səadət arar,

Həqiqətin yüzü lakin gülümsəmər, ağlar".

"Az, çox xəyaldan gəlir insana təsliyə,
Pürigbirardır, yüzü gülməz həqiqətin".

Əbdülhəq Hamid

Hüseyn Cavid, daha sonra memleketine dönünce yazdığı eserlerde uzun süre Türkiye Türkçesi'ne yakın bir dil kullandı. Son eserlerinde ise Azerî Türkçesi'ne ait özellikler yeniden yoğunlaştı.

Yüce ve Kötünün İmgede Buluşması:

Mehmed Âkif ve Hüseyn Cavid'in Şiirinde Cennet, Cehennem ve İblis İmgeleri

Mehmed Âkif ve Hüseyn Cavid'in şiir estetiğinde, bu disiplinin başlıkta ifade edilen unsurlarının yanısıra ferdi ve içtimai hayata akseden daha pek çok kategori yer almaktadır. Bunların bazıları: *canavar*, *hayvan* (pek çok türüyle), *vahşet*, *serseri*, *kopuk*, *sarhoş* v.s. Ancak daha önce de zikrettiğimiz gibi bir tebliğin sınırları içinde ancak bunların bir kısmının analizini yapacağız.

Bu tebliğde, Hüseyn Cavid'in Lider Neşriyyat tarafından Bakü'de basımı gerçekleştirilen külliyatının I. cildinde yer alan *Hübut-i Âdem* şiiriyle III. ciltteki manzum dram *İblis* değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Mehmed Âkif'in ise tebliğin ana mevzuuna uygun düşen Safahat'ındaki manzumeler analiz edilecektir.

Hüseyn Cavid'in estetik mânâda dikkat çeken manzumelerinden biri "*Keçmiş Günler*" ismini taşıyan şiir kitabı (I. Cild)'nda yer alan "*Hübuti-Âdem*"dir. Bu kelimeyi "*aşağıya inme, düşme*" olarak Türkçeleştiren Şemseddin Sami, "*hübût-ı Âdem*"i ise "*Hazret-i Âdem'in gökten yere inmesi*" şeklinde tasrih etmiştir. Bu başlığı tercih etmesiyle şair, estetik bir yargıda bulunuyor: Yüceyi temsil etmesi bakımından Cennet'ten çıkartılan Hz. Âdem yer (dünya)e inmiştir. Bu şiirin katmanlarında saklı bulunan estetik unsurları analiz etmeden önce, söz konusu manzumenin de ontolojisini yapan "*Cennet'ten çıkarılış*" hadisesine temas edelim.

Semavî dinler başta olmak üzere pek çok inanç sisteminde Cennet, yeryüzündeki hayatlarında imtihanı kazananların mükâfatlandırıldığı ahiret yurdu. İnsanlığın atası olan Hz. Âdem'in Yaratıcı tarafından önceden uyarılmasına rağmen "*memnu/yasak meyve*"yi yemesi üzerine, tarif ve tasvirinde aciz kalınan güzelliklerin mekânı Cennet'ten çıkarılışı İslâm ve Yahudi kaynaklarında teferruatlı biçimde anlatılmıştır.¹

Şair, Hz. Âdem'le Havva'nın Cennet'ten çıkartılışlarını kutsal metinlerde yer aldığı şekliyle şiir sanatının icaplarına uygun şekilde anlatıyor. Bunu yaparken de "*hübût*" tabirinin mânâ ve medlulunda saklı bulunan estetik kodlara uygun bir tablo çiziyor: Bunlar *yüce*'yi temsil eden Cennet, *düşüşün* simgesi olan (Peygamber'in gönderildiği) dünya ve şeytan (yılan) tarafından iğvaya sürükleniş ifade eden *trajik*'tir.

¹ Kitab-ı Mukaddes'in Eski Ahit bölümünün "Yaratılış" kısmında bu hadise şöyle naklediliyor: "Rab Tanrı'nın yarattığı yabanıl hayvanların en kurnazı ylandı. Yılan kadın (Hava)a, 'Tanrı gerçekten Bahçedeki ağaçların hiçbirisinin meyvesini yemeyin' dedi mi?" diye sordu. (...) "(Kadın) meyveyi koparıp yedi. Yanındaki kocasına verdi, o da yedi. İkisnin de gözleri açıldı." (...) "Rab Tanrı kadına 'Nedir bu yaptığın?' diye sordu. Kadın, 'yılan beni aldattı, o yüzden yedim.' diye karşılık verdi. (...) Böylece Rab Tanrı, yaratılmış olduğu toprağı işlemek üzere Âdem'i Âden bahçesinden çıkardı." (Kitab-ı Mukaddes, 2009: 3-4)
Kitab-ı Mukaddes'te tafsil edilmiş aksine, yılan (şeytan)'ın cennete girip Hz. Âdem ve Havva'ya yaklaşıp onları iğvaya sürüklemesi hususunda Kur'an-ı Kerim ve sahih hadislerde fazla bilgi yoktur. Ancak bu hadiseden önce Kur'an-ı Kerim'de Hz. Âdem'in yaratılışıyla ilgili olarak şu ifade yer almaktadır: "Hani, Rabbin meleklere, 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.' dedi. Onlar, 'Bizler hamdinle sana tesbih ve seni takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökecek insanı mı halife kılıyorsun?' dediler. Allah da onlara, 'Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim.' dedi." (Bakara, 2/30)
İlahi kitabın bu ifadesinde, Hz. Âdem (insanlık)'ın dünyada yaşamak için yaratıldığı anlaşılmaktadır. Şeytan sadece bir sebeptir. Hz. Âdem'in Cennet'ten çıkartılması ise Kur'an-ı Kerim'de şöyle haber verilmektedir: "Andolsun biz, daha önce de Âdem'e ahit (emir ve vahiy) vermiştik. Ne var ki o, (ahdi) unuttu. Onda azim de bulmadık." (Taha, 20/115)
"Nihayet ondan yediler. Bunun üzerine kendilerine ayıp yerleri göründü. Üstlerini cennet yaprağıyla örtmeye çalıştılar. (Bu suretle) Âdem Rabbine âsi olup yolunu şaşırdı." (Taha, 20/121)

Bu şiirde diqqət çəkən husus, Hüseyn Cavid'in bu şiiriylə Ahmed Hâşim (1884 – 1933)'in karamsar duyularını teskin edip teselli veren muhayyel "O Belde" şiiriylə benzerlik taşımasıdır. Ancak Hâşim söz konusu şiirində estetik yargının "*müphem*"inə sığınırken, Hüseyn Cavid, kutsal metinlərin naklettiği "Cennet'ten çıxarılış" neticesində insanoğlunun yeryüzünə düşüşünün trajedisini anlatıyor.

Şair, Hz. Âdem'le eşinin huzurlu ve mutlu yaşadıkları Cennet'i tasvir ederken kullandığı sıfatları itinayla seçmiştir: Bizlərin anlamaktan "bigâne" olduğumuz bu Cennet (meva), toprak (yeryüzü)tan uzaktır. Gam ve kederin olmadığı bu ruhani ve aydınlık âlemde altın kanatlı melekler pervaz ediyor. O Cennet, baştanbaşa etrafa ümit, neşe, gül ve çiçek neşrediyor. Öylesinə "*hoş*" bir yurtda yaşayan Hz. Âdem'le Havva, hər türlü gam ve kederden uzak yaşıyorlardı. Yaşamaları için tahsis edilən bu yurtda "tenha" olduklarından dolayı uryan geziyorlardı; iffetin gerekli kıldığı ince bir tül'le iktifa ediyorlardı:

Diyorlar bir zaman Adəmlə Həvva
Yaşarmış rövzeyi-cənnətdə tənha.
O bir mə'va ki, pək biganəyiz biz,
Bu topraqdan uzaq, qəmsiz, kədərsiz.
O bir mə'va ki, ruhani, münəvvər,
Uçarmış orda zərrinpər mələklər.
O bir mə'va ki, nəşr eylər sərəsər
Əməllər, nəş'ələr, güllər, çiçəklər.
Gözəl, asudə bir mə'vayi-sevda;
Geniş, azadə bir səhrayı-xülya.
Xəzansız bir baharistani-cavid,
Ki solmaz orda əsla bərgi-ümmid.
Fərəhdən ağlar insan bəlkə, bilməm!
Bulunmaz orda lakin hüznü matəm.
Əvət, bir öylə xoş mə'vada tənha
Yaşarmış qayğısız Adəmlə Həvva.
Yaşarmış məstü şeyda, şadü xəndan;
Yaşarmış vəqfi-sevda, safü üryan.
Degilmiş süs geyim onlarca adət;
Fəqət geydikləri bir tül ki, iffət.
İki dildadəyi-zevqü şətarət,
Olub vüslətgüzini-bəzmi-ismət;

Ne var ki böylesinə mutlu, şen şatır yaşadıkları Cennet yurdundan kovulmalarına sebep olacak bir araza kapılmaları uzun sürmez. Bu araz ihtiras'tır. Hüseyn Cavid, aslında Hz. Âdem'le eşinin şahsında insanlığı aslı mevkiiinden düşüren "*ihtiras*"ı estetize ettiği şu mısralarıyla kuvvetli biçimde sunuyor:

Bu aşağılık ihtiras, insanda yer edince, o ulvi/yüce hasletlerini yok ediyor. O yüce hasletlerin yerini de vahşi temayüller alıyor:

Gülümsər daimi bir sur içində,
Yaşarkən öylə nuranur içində,
Hücum etmiş də süfli ehtirasat,
Qabarmış adəmiyyət hissi... heyhat!
O ülvyyət, o ülv sərmədiyyət
Zəbuni-əhtiras olmuş nihayət,
Nihayət, incə bir vəhşi təmayil,
(s.28)

Batı edebiyatlarında, insandaki ihtirası alegorik tarzda anlatan pek çok eser bulunmaktadır. Dante (1265-1321)'nin İlahi Komadya (*La Divina Commedia*)'sıyla Goethe (1749-1832)'nin Faust'u

bu kabil eserlerdendir. Ancak Hüseyn Cavid'in insanın bu cephəsiylə ilgili yaptığı tespitləri Şark edebiyatlarında bu kadar kuvvetlə ifadə edən eserlər nadirdir.

Hüseyn Cavid, ihtirasına yenilən Hz. Âdem'le eşinin trajedisini ifadə edərken cənib-i Hakk'tan geldiğini var saydığı "*Çık, ey sefaletpəver insan! / Çık, ey gafil beşer! Def ol, çekil, git!*" hitabına bütün insanlığın muhatap alındığını da açıq ediyor.

Bu manzumədə diqqət çəkən bir husus da şairin "Cennet'ten çıxarılış" hadisəsi etrafında insanı doğuştan "günahkâr" sayan Yahudilik və Hristiyanlıq telojilerinin (Kitab-ı Mukaddes, 2009: 3) aksinə "masum"luğunu savunmasıdır:

Ki, hər bir levsdən, hər məfsədətdən,
Bütün vəhşətdən ari bir nişimən...
Sən əvvəl xeyrü şərdən bixəbərdin,
Çocuq ruhilə bipərva gəzərdin;
Nə buldun, qürbi-Həqdən böylə sapdın?
(s.29)

Bu Cennet öylesinə a'la/yüce'dir ki, hər türlü kir və kötülükten uzak, vahşetten arınmış bir yurttur. Ama bu masum fitrat, həriçten gələn bir iğvanın kurbanı oluyor. Semavi dinlər başta olmak üzere pek çox inanç sistemləriylə kultürlərdə kötülüğün imgesi şeytan insanoğlunu saptırmak üzere harekətə keçər. Hz. Âdem və eşi bir çocuk safiyyətiylə gezindiği bu lahuti âlemde eksik yanılla yılan (şeytan)ın oyununa geliyor. Zaten :

Bu mə'va öylə bir firdevsi-ə'la
Ki, hər bir levsdən, hər məfsədətdən,
Bütün vəhşətdən ari bir nişimən...
Sən əvvəl xeyrü şərdən bixəbərdin,
Çocuq ruhilə bipərva gəzərdin;
Nə buldun, qürbi-Həqdən böylə sapdın?
Düşün! Naqis bəşər, bir baq nə yapdın!?
Bu gün qüdsiyyətin olmaqda bərhəm;
Yazıq! Aldandın, ey biçarə Adəm!
Təəssüf biəsər... Pək çox yanıldın,
Nədamət bisəmər... Pək gec ayıldın.
Edər lahutiyan səndən şikayət,
Səninçin burda pək müşkül iqamət.
Çəkil, get! Rəhbərin şəhmari-isyan;
Açılmış onda baq bir qövri-nisyan
(s.29)

Şiirin estetik dekoruna uyğun olaraq Hz. Âdem və eşi ulvi/yüce âlemdən, aşağılık dünyaya düşürlər. Düşükleri bu dünya hep karanlık, kederli və ışıqsız olup aynı zamanda kirli bir kavga yeridir.

Ki, həp müzlim, kədərza, tabfərsa,
Müləvvəs bir cədəlgah: iştə dünya!
Degilmişsin hərimi-qüdsə məhrəm;
(s.29)

Her ne kadar İlahi hitaba muhatap olan Hz. Âdem olsa da onu şahsında günah və kusurları bir sayılan insanoğludur. Nefsine kapılıp hədsiz zevklər peşində koşanların sonu hüsrarla bitecektir. Ulviyyəten "zillet vadisine" düşenin payına hüsrən düşəcəkdir. Oysa ruhu yüce olan itibar sahibi olacaq, nefsini esiri olan isə güçsüz olacaqdır:

Eşin Həvvayı al kəndinlə bahəm.
Enib qıl aləmi-nasuti məskən,
Nədir əzvaqi-dünya anla, ögrən!
Əzil, qəhr ol, keçənlər keçdi, heyhat!
Budur Həqdən səninçin son mükafat!

Qoşarsın bir zaman məhkumi-xüsrən,
 Ararsın gülşəni-lahuti giryan.
 Yaşarsın vadiyi-zillətdə mə'yus,
 Fəqət dönməz, o günlər keçdi, əfsus!
 Cihan durduqca həp nəslin bərabər,
 Bu müdhiş zərbədən qurtulmaz, inlər.
 Bu qəflət, öylə bir süfli cinayət
 Ki, verməz kimsəyə bir ləhzə rahat.
 Bu gün əxlaq üçün səndən əmanət
 Qalan yalnız fəlakətdir, fəlakət!..
 Əmin ol, nərdə nəfs olmuşsa hâkim;
 Həqiqi eşqi məhv etmiş məzalim.
 Kimin ülviyə ruhu, söz onundur,
 Əsiri-nəfs olan daim zəbundur.

Hüseyn Cavid, *Hübut-i Âdem* isimli şiirində kötülük imgesi olarak kısaca yer verdiği iblisle ilgili müstakil bir eser kaleme almıştır. Hüseyn Cavid'in bu eseri bir bakıma kötülükle iyilik tezdadı üzerine kurulmuştur. Kusursuz bir estetik planla kaleme alınan eserin konusu I. Dünya Savaşı'na dayanmaktadır. Eserde *yüce* ve *iyi*'yi melek temsil etmekte, kötülük ve alçalmayı ise iblis temsil ediyor. Eserde Arif isminde bir Osmanlı subayı başta olmak üzere başka karakterler de yer alıyor.

Savaşın yıkıcı tesirleri iblis imgesi etrafında verilirken, sulh ve sükûnun avdeti ise melek istiaresiyle ifade ediliyor. Meselâ;

Müthiş kahkahalar savurarak sahnede beliren iblis, savaşın dehşetini şöyle haykırıyor:

Toplar veriyor aləmə dəhşət,
 Dəhşət!.. Qopuyor sanki qiyamət,
 Yağmur kibi göydən yağar atəş!..
 Atəş!.. Qaralar, dalğalar atəş!..

Buna karşılık beşeriyeti kahreden, yeryüzünü vahşetə çeviren savaşın durması için melek Rabbine tazarruda bulunuyor:

Ya Rəb, azacıq lütfü inayət!
 Qəhr olmada artıq bəşəriyyət.
 Başdan-başa həp yer yüzü vəhşət,
 İblis ilə həmrəngi-siyasət.

Osmanlı Subayı Arif de meleğin yaptığı gibi savaşın fenalığını dile getiriyor, üstü kapalı olarak savaşı çıkaranların iblisten daha kötü olduğunu ifade ediyor:

Ya Rəb, bu cinayət, bu xəyanət, bu səfalət
 Bulmazmı nihayət?
 İnsanları xəlq etmədə var bəlkə də hikmət,
 İblisə nə hacət!?

Buna karşılık iblisin de bir cevabı var. Şair iblisin ağzından onun insanlığın kaderinde oynadığı meşum rolü vurgular ve insanların onun elinde bir oyuncak olduğunu dillendiriyor:

Arif! Bana baq, sən dəmi evhamə qapıldın?
 Biçarə çocuq, sən dəmi İblisə taqıldın?
 Dâhilər, ulul'əzm nəbilər belə bəndən
 Hiç vəchlə təxlisi-giriban edəməzkən
 Daim bəni təhqir edərək əyləniyorsun...
 Həp söyləniyor, söyləniyor, söyləniyorsun...
 Bir gün gəlir, əlbəttə, şu iz'an ilə sən də
 Baziçə olursun qoca İblisin əlində.
 İblis, o böyük qüdrət, o atəşli müəmma
 Bir gün səni də kəndinə eylər kölə... amma
 Heyhat, olamaz dərdinə bir kimsədən imdad,

İmdadə qoşar, qoşsa fəqət ah ilə fəryad.

Eserin finalinde, bir bakıma insanlığı temsil eden Osmanlı subayları savaşın tahrip edici tesirlerine rağmen ümitlerini kaybetmezler ve şeytanı yeraltının karanlıklarına çekilmeye mecbur bırakırlar. Bunu şairin kendisi dile getirir:

"Şiddətli və sürəkli qəhqəhələr içində yerin dibinə çəkilir, Arif əlilə saçlarını yaqalar və məcnunənə bir tevr ilə baqıb durur. Ətrafdakılarda da eyni şaşqınlıq davam edər."

Buraya kadar Hüseyn Cavid'in şiirindeki estetik imgelerin analizini yaptık. Tebliğimiz için şiirlerini esas aldığımız diğer şair Mehmed Âkif'in manzumelerinde ise sözkonusu imgeler müteferrik bir halde bulunmaktadır.

Mehmed Âkif "Cennet" imgesini, umumiyetle vatan ve yurt temaları için bir teşbih unsuru olarak kullanmaktadır. Buna göre herhangi bir nesne veya unsur her türlü güzelliğin sembolü olan Cennet'e benzetilirse ancak bir değer kazanmış olur. Şair böyle bir benzetmeyi İstiklâl Marşı'nda yapmaktadır. Manzumenin altı ve yedinci kıt'alarında bu teşbih şöyle ye almaktadır:

Bastığın yerleri 'toprak!' diyerek geçme, tanı:
Düşün altında binlerce kefensiz yatanı.
Sen şehit oğlusun, incitme, yazıktır, atanı:
Verme, dünyaları alsan da, bu cennet vatanı.
Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki feda?
Şuheda fışkıracak toprağı sıksan, şuheda!
Canı, cananı, bütün varımı alsın da hüda,
Etmesin tek vatanımdan beni dünyada cüda.

Cennet, bazen de Mehmed Âkif'in dilinde hürriyet imgesine dönüşür:

Beyaz entârisiyle kar gibi kız,
Sanki Cennet'ten inme zâde-i hûr

Şair, Endülüs'ün düşman istilasına uğraması günlerinde bu ülkenin ovalarını güzellik unsuru olarak telakki ettiği Cennet'e benzetiyor:

Bu sizin ağlamanız benzedi mi dîgerine:
Endülüs tâci elinden alınan bahtı kara,
Savuşurken, o güzel mülkü verip ağyâra,
Tırmanır bir kayanın sırtına, etrafa bakar.
Bırakıp çıktığı cennet gibi zümrüt ovalar,
Başlar ağlatmaya bîcâreyi hüngür hüngür!

Akif, başka bir manzumesinde, Vaiz Kürsüsünde kötü alışkanlıkları olan birinin zamanı şaşırıldığını ise bir ironiyle ifade ediyor. Böylelerinin nazarında Cehennem'in gece (karanlık)si Cennet'in sabah (aydınlık)ına denktir:

Ne oldu bilmiyorum şimdi, sağ değil sanırım -
Kumar, şenâ'atin aksâmı, irtikâb, içki...
Hülâsa defter-i a'mâli öyle kapkara ki:
Yanında leyl-i cehennem, sabâh-ı cennettir!
"Utanmıyor musun Ettiklerin rezâlettir!"
Denirse kendine, milletlerin ekâbirini:
Sayardı göstererek hepsinin kebârini:

Kötülüğün imgesi şeytan, Mehmed Âkif'in şiirinde fazla yer bulmaz. Sadece iki manzumesinde şaytandan bahsediliyor.

Şair, Süleymaniye Kürsüsüne çıkarttığı Kazan Türk'ü Abdürreşid İbrahim'in ağzından bir zamanlar ilim ve irfanın makarrı olan Türkistan'da dinin hurafeye boğulduğunu ironik bir ifadeyle şeytan figürü etrafında dile getirir:

O rasad-hâne-i dünyâ, o Semerkand bile;
Öyle dalmış ki hurâfâta o mâzîsiyle:
Ay tutulmuş, "Kovalım şeytanı kalkın!" diyerek,
Dümbelek çalmada binlerce kadın, kız, erkek!

Mehmed Âkif, Süleymaniye Kürsüsünde bu kez, ırkçılığın ne denli kötü olduğunu şeytan imgesiyle dillendirir:

Ayrılık hissi nasıl girdi sizin beyninize
Fikr-i kavmiyeti Şeytan mı sokan zihninize
Birbirinden müteferrik bu kadar akvâmı,
Aynı milliyyetin altında tutan İslâm'ı,

Sonuç

Gerek yaşadıkları devir, gerek savaş ve istila sonucu Türk-İslâm yurtlarının sürüklendiği feci durum karşısında her iki şair de vicdani bir tavır almışlardır. Bu tavırlarını sanatlarına da yansıtmışlardır. Biri (Âkif) aruzun diğeri (Hüseyin Câvid) ise hecenin usta şairleri olarak tanınmışlardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, her iki şairin tebliğimize konu olan şiirlerinde estetik teorisinin iyilik ve kötülük göstergelerine denk düşen iyi-yüce ile kötülük imgelerinin analizini yaptık.

BİBLİYOGRAFYA

- Kaplan, Mehmet (1969), Şiir Tahlilleri: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar (4. baskı), Bilmen Basımevi, İstanbul.
- Ersoy, Mehmed Âkif (1991), Safahat (Yayına haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İz yayıncılık, İstanbul.
- Hüseyin Câvid (2005), Əsərləri: Beş Cildə (Eserleri; V cild), Lider Neşriyyat, Bakı (Bakü).
- Lyas, C. (1996) "Frank Sibley: In Memoriam," British Journal of Aesthetics 36: 345-355
- Şemseddin Sami (1317), Kamus-i Türkî (I-II.cild), İkdâm Matbaası, İstanbul.
- Yetkin, Suut Kemal (2007), Estetik Doktrinler, Palme Yayıncılık, Ankara.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil (2009), Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul.
- Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali (1993), Haz. Ali Özek, Hayrettin Karaman v.d, Türkiye Diyanet Vakfı yayını, Ankara.

GERÇEK İLE HAYAL ARASINDAKİ AKİF'İN ASIM'I

Dr. Hazem Said Mohamed

Al-Azhar Üniversitesi

Diller ve Tercüme Fakültesi Türkoloji Bölümü

misirli hazem@hotmail.com

Özet

Mehmet Akif Ersoy'un Safahatında ideal bir gençlik modeli Âsım'ın şahsında simgelenmiştir. Bu simgelemenin kaynağının hakkındaki görüşler çok farklıdır. Asımın şahsiyeti, hayal ürünü mü yoksa gerçek bir şahsiyetin kişileştirmesi midir?. Asım gerçek bir şahsiyetin kişileştirmesi olsa bu şahsiyet kim ola bilir.

Araştırmamız önsüzünde Safahatın "Asım" adlı altıncı bölümünün içeriği ve önemi sergiledik. Bundan sonra Asımın sözü manaları ve bir ad olarak Akif'in sembol modeline ne kadar uygun olduğunu gösterdik. Asımın hakkındaki görüşleri ele alıp tenkit ettikten sonra tercih edilen görüşü ispat etmeye çalıştık. Bundan sonra Akif'in Asımı, İslam Tarihindeki Asımlar benzeyişi belirlemeye çalıştık.

Önsöz

Mehmet Akif Ersoy, şairliği ile Türk edebiyatında önemli bir yere sahip olduğu gibi düşünce tarihindeki tesirleriyle de mümtaz şahsiyetlerden biridir. O, şairliğinin yanı sıra devrinin siyasi ve sosyal hayatını çok başarılı bir şekilde değerlendirip eserlerinde işlemiştir. Akif'in Safahatının "Asım" adlı bölümü, sosyal hayatı değerlendirmesinde en önemli şiiridir. "Âsım", Mehmet Âkif'in altıncı şiir kitabıdır "Asım" adlı kitap 2292 mısradan oluşmaktadır. Tek bir manzumeden ibarettir. 1924 ve 1928'de iki kere basılmıştır. (1). Âsım'ın şahsında gençliği remz edilmiştir. Bir başka

¹ Emir İçhem İdben, İnsancıl Dünya Görüşü Açısından Mehmet Akif Ersoy, *I. Uluslar arası Mehmet Akif Sempozyumu*, Ankara 2008, , Ankara 2008, s. 220.

ifadeyle ideal bir gençlik modeli, Âsım'ın şahsında simgeleştirilmiştir. Safahat'ta en kolay anlaşılır kitaptır. Hatta bu nedenle Safahat'ı okumak isteyenlere, altıncı kitaptan başlamalarının uygun olacağı belirtilir. Tabii Âsım, en kolay anlaşılır kitap olmasına karşın, Âkif'in üzerinde en fazla çalıştığı bir şiir harikasıdır. Nitekim Süleyman Nazif'de bu şiir kitabını "Bir şiir mucizesi" olarak telakki etmiştir...

Bu eseri Mehmet Âkif, 1924 yılında neşretmiştir. Âsım, muhavereli, manzum hikâyelerle örülmüştür. Eserde Hoca'zâde, Âkif'in kendisidir. Köse İmam, babasının talebelerinden Ali Şevki Hoca'dır. Âsım, Ali Şevki Hoca'nın oğludur; eserdeki dördüncü şahıs olan Emin ise Âkif'in oğludur. Konuşma tarzında tertip olunan eserde, vak'a, Mehmet Âkif'in Birinci Dünya Harbi yıllarında İstanbul-Fatih'te, Âkif'in doğduğu Sarı güzel'deki evde geçer⁽¹⁾.

Akif'in sembol genç olarak düşünerek oluşturduğu Asım adıyla yayımlanmıştır. Asım kimliği, Türk ve Müslüman gencinin taşıması gereken değerler dizisini içerir. ⁽²⁾Bunun dışında Mehmet Akif'in hayalini kurduğu gençliği sembolize eden "Asım" adı, milli ve manevi değerlerine bağlı, temiz ve gelişmiş toplum beklentisi içinde olduğunun bir ifadesi olarak çokça karşımıza çıkmaktadır. ⁽³⁾ İdealize edilmiş bir tip olan Asım da, yaşanmakta olandan çok, bir özleyişin ifadesi olarak şiirde varlık bulur.⁽⁴⁾

Asımın Sözü Manaları

Asım bir söz olarak manası kurtaran, koruyan, gūnahtan ve haramdan çekinen, perhizkâr ve zahit, namuslu ve iffetlidir (5). Asımın söz koruyan manasıyla Kuran-ı kerim, Hud süresinde şöyle geçmiştir "(Hz. Nuh'un Oğlu) Dedi ki: 'Ben bir dağa sığınacağım, o beni sudan korur.'(Hz. Nuh) Dedi ki: 'Bugün Allah'ın emrinden, esirgeyen olan (Allah)dan başka bir Asım yoktur.' Yani Allahtan başka bir kurtarıcı bir koruyucu yoktur.(6) Asım bir söz olarak manaları, Akif'in hayal ettiği Asıma uyumaktadır. Akif şiirinde bir kurtarıcı bir Asımı bekliyor. Akif "Asım" adlı şiirinde kurtarmadan altı defa bu sırayla yer vermiştir :

- 1- Şimdi kurtarmak için azmedelim, kurtarırız⁽⁷⁾.
- 2- Bizim de gâyemiz ancak o nesli kurtarmak⁽⁸⁾.
- 3- Çünkü hak öyle zamanlarda kalır tehlikede,
Çâresizdir onu kurtarmaya bakmak sâde. ⁽⁹⁾
- 4- Bir kavînzde olan hakkını kurtarmam için.
Bir kavî kimse de yoktur ki bu ümmette, bilin! ⁽¹⁰⁾
- 5- Bizi kim kurtaracak var mı ki bir başka nesil?
- Âsım'ın nesli, Hocam⁽¹¹⁾

¹ Bkz. Fevziye Abdullah Tansel, Mehmed Âkif Ersoy- Hayatı ve Eserleri, Ankara 1973.; M. Ertuğrul Düzdağ, Mehmed Âkif Ersoy, Kaynak Kitaplığı, İstanbul 2004, s. 172- 173. ; Eşref Edib, Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları, Haz. Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, İstanbul 2010, s. 216 ; Fahri Güven, Mehmed Akif'in, gençliği "Asım" adı altında sembolize etmesinin nedeni, Milli Gazete, 18 Nisan 2010.

² Gökyay YILDIZ, I. Uluslar arası Mehmet Akif Sempozyumu, Ankara 2008, s. 9.

³ İdris Nebi UYSAL, "Mehmet Akif Ersoy'un Şiirlerinde Kişi Adları", I. Uluslar arası Mehmet Akif Sempozyumu, Ankara 2008, s. 901.

⁴ Ebru Kavas, Mehmet Akif Ersoy Şiirinde II. Meşrutiyet İstanbul'unun sosyal Tipleri, I. Uluslar Arası Mehmet Akif Sempozyumu, Ankara 2008, s. 181.

⁵ - Şemseddin Sami, *Kamus Türkî*, Dar saadet 1317, s.922. Muallim Naci, Luğat Naci, İstanbul 1987, s. 529 ; İdris Nebi UYSAL, a.g.e., s. 898.

⁶ " مَنْ رَجِمَ إِلَّا اللَّهُ مِنْ أَمْرِ الْيَوْمِ لَا غَاصِمَ قَال ُ مِنْ الْمَاءِ يَقْصِمُنِي إِلَى جَبَلٍ سَآوِي قَالَ تَعَالَى " قَالَ
Kuran-ı Kerim, *Hud Süresi*, Ayet 43.

⁷ Mehmet Akif Ersoy, Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, Bağcılar belediyesi kültür dizisi, İstanbul 2011, s. 459.

⁸ Mehmet Akif Ersoy, a.g.e., s. 463.

⁹ Mehmet Akif Ersoy, a.g.e., s. 470.

¹⁰ Mehmet Akif Ersoy, a.g.e., s. 471.

¹¹ Mehmet Akif Ersoy, a.g.e., s. 476.

6- Ne büyüsun ki kanın kurtarıyor Tevhîd'i...

Bedr'in arılanları ancak, bu kadar şanlı idi. ⁽¹⁾.

"Asım" adlı şiirinin ikinci yarısında serpilen bu mısralar net bir ifade şöyle vermektedir: Bir millet kendisi kurtarmak azmederse kurtarır kendini. Kurtarmak bir hedef olarak belli edilmeden gerçekleşmez. Hak bazı zamanlarda tehlikede kalır. Hakkın kurtarması için güçlü birisi gerekir. Bu da Asımın neslidir. Hak uğrunda şahadet şerbeti içenler ne kadar büyük ne kadar şanlıdır. Çünkü onlar kanlarıyla dini, milleti, namusu ve haysiyeti kurtarıyorlar.

Asımın Kimliği Hakkındaki Görüşler

Mehmet Akif Ersoy Safahatında gençlik simgesi olan Asım ve Asımın nesli, kimin kişileştirmesi konusundaki görüşler çok farklıdır. Asımın şahsiyeti, hayal ürünü mü yoksa gerçek bir şahsiyetin kişileştirmesi midir?. Araştırmacılar, bu konu üç görüşleri vardır:

1- Bazılarına göre Safahat'ın altıncı bölümüne de ismi verilen Asım aslında Köse İmam'ın, yani Ali Şevki Hoca'nın oğludur. Köse İmam ise Akif'in babası Tahir Efendi'nin eski bir öğrencisidir. Akif onu çok sevmekte ve sosyal sorunlar, siyaset, din, ahlak, kişilik, vatan sevgisi, tarih şuuru, teknolojik ilerleme, bilim, medeniyet vb. hususlardaki fikirlerini Asım'la özdeşleştirmektedir. Bu sebeple edebiyatımızda Asım, Mehmet Akif'in manevî oğlu olarak bilinir⁽²⁾. Şu noktayı geçmeden önce bir soru sormaya kendimi tutamıyorum. Akif kendi çocuğu değil bir arkadaşının çocuğu örnek tipi yaptırmasının nedeni ne olabilir. Görmüyor muyuz insanın halını, genel olarak bir insan bir şirket kuruyorsa çocuğunun adını vermektedir. Bir yazar eser yazıyorsa Hocasına veya annesine veya babasına veya çocuğuna ithaf eder. Bir kişinin kurduğu şirkete onun arkadaşının çocuğunun adını vermesi hayatta görülmemiş bir şeydir. Onun için bu ihtimal pek mantıklı olmadığını görmekteyiz.

2- İkinci görüşe göre safahatta Âkif'in babasının talebelerinden Köse İmam'ın oğlu olarak tasvir edilen Âsım, aslında gerçek bir şahsiyet değildir. Hayal edilen gençliğin sembol ismidir. Başka bir ifadeyle Âsım, ideal Müslüman-Türk gencidir. Memleketi, içinde bulunduğu zor durumdan kurtaracak ve onu geleceğe taşıyacak bir neslin örnek tipi olarak tasvir eder⁽³⁾. Akif'in şiirinde, hiç evlenmeyen ve dolayısıyla da hiç çocuk sahibi olmayan Ali Şevki Efendiyi, Asım'ın babası olarak gösterilmiştir. Tamamen hayali bir karakter olan Asım gençliği ve yeni nesli temsil etmektedir⁽⁴⁾.

3- Akif'in Asımı hakkındaki üçüncü görüşe göre Mehmet Akif'in "Asım'ın nesli" benzetmesi muhayyel, belirsiz bir karakter değildir. Asım karakterine uygun, tarihte meşhur olmuş bir Asım olmalıdır. Çünkü teşbihin bir kaidesine göre kendisine benzetilen şey, benzeyenden daha meşhur olmalıdır. Söz gelişimi cesaretle aslan daha meşhur olduğu için, cesur bir insan aslana benzetilir. Bu açıdan bakılınca Akif'in Asımı İslam Tarihinde bir Asıma benzetilmiştir⁽⁵⁾. İslam tarihine baktığımızda Asım adlı bir sürü kişi vardır⁽⁶⁾. Amma Akif'in Asımı karakterine benzeyen ve Akif'e etkilemiş olabilen iki Asım vardır: birincisi Hz. Asım b. Sabit ikincisi ise Hz. Asım b. Ömer b. Elhattab⁽⁷⁾

Asım adlı bu iki sahabenin özelliklerini, karakterlerini belirten tavırlarını fedakarlıklarını ve dine ve millete hizmetlerini kısaca anlatmakta faydasız değildir.

1- **Âsım b. Sabit el-Ensârî el-Evsî** (ö. 3/624), Âsım b. Ömer b. Hattâb'ın dayısı olup, Medineli ilk Müslümanlardandır. Bedir Savaşı'nda müşriklerin başlarından Ukbe b. Ebû Muayt'ı öldüren Âsım, Uhud Savaşı'nda azılı müşrik kadınlardan Sülâfe'nin iki oğlunu öldürdüğü için Sülâfe onun

¹ Mehmet Akif Ersoy, a.g.e., s. 479.

² Asım Yapıcı, "Mehmet Akif Ersoy ve Asım'ın Nesli", milliyet.

<http://blog.milliyet.com.tr/mehmet-akif-ersoy-ve-asim-in-nesli/Blog/?BlogNo=116965>

³ Mustafa Şerif Onran, Safahattan insan Manzaraları, *Uluslar arası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu*, Mart 2011., s. 433.

⁴ Mehmet Akif Ersoy, a.g.e., s.402

⁵ Ramazan Balcı, "Asım'ın nesli: Ömer b. Abdülaziz", *Moral Dünyası*, sayı :108. Mart 2013.

⁶ Şemseddin Sami, *Kamusu -ul Alam*, c.4, İstanbul 1331, s.3045.

⁷ Ramazan Balcı, a.g.e., aynı sayfa..

başını getirene yüz deve vereceğini vaad etmiş, ayrıca Asım'ın kafa taşıyla şarap içmeye yemin etmişti. Âsim b. Sabit ok atmakta maharet sahibi olduğu için Müslümanlar arasında Hz. Peygamber (asv)'in okçusu olarak da ün almıştı. Asım'ın kumandasında on kişilik bir heyet, istek üzerine Hz. Peygamber (asv) tarafından muallim olarak Adal ve Kare kabilelerine gönderildi. Bu heyet, Kureyş'in Uhud'dan sonra Müslümanlara bir daha saldırıp saldırmayacağını öğrenmekle de görevliydi. Yolda, adı geçen kabilelerin elçilerinden biri, Müslümanlarca öldürülmüş olan Hâlid b. Süfyân'ın intikamını almak için fırsat kollayan Lihyânoğulları'na -önceden yaptıkları bir anlaşmaya göre- gizlice haber ulaştırdı. Bunun üzerine Lihyânlılardan yüz kadar okçu. Mekke ile Usfân arasındaki Recî' suyu yakınlarında Müslümanları kuşatarak teslim olmalarını istedi. Ancak Âsim b. Sabit, **"Allah'ım! Peygamberini durumumuzdan haberdar et!"** diye dua ettikten sonra teslim olmayı reddederek savaşa girdi. Âsim müşriklerden bir kişiyi öldürmüş, iki kişiyi de yaralamıştı. Çantasında yedi ok bulunduğu, her biriyle bir kişi öldürdüğü de rivayet edilmiştir. Çetin bir mücadele sonunda, **"Allah'ım! Ben günün başınd senin dinini korudum, sen de günün sonunda benim cesedimi koru!"** dedi ve ardından şehit oldu. Âsim'ın başını Sülâfe'ye götürüp yüz deveyi almak isteyen Lihyânlılar, aniden üzerlerine saldıran arılar yüzünden onun naaşına yaklaşamadılar. Arıların dağılması için geceyi beklemeye mecbur kalan Lihyânlılar bu defa da birdenbire yağmaya başlayan yağmurun meydana getirdiği sellerin Âsim'ın cenazesi sürüklemesiyle emellerine kavuşamadılar. Âsim'ın cesedi daha sonra da bulunamadı. Bu hadiseden dolayı Âsim "Hamiyyü'd-debr" (arıların koruduğu kişi) lakabıyla meşhur olmuştur⁽¹⁾.

2- Âsim b. Ömer b. el-Hattâb el-Kureşî el-Adevî (ö. 70/689) Hz. Ömer'in oğludur. Annesi Medine'de Hz. Peygamber'e ilk biat eden kadın sahabelerden Cemîle bint Sabit el-Ensâriyye'dir. Emevî Hali-fesi Ömer b. Abdülazîz'in anne tarafından dedesi olan Âsim'ın bazı kaynaklarda Hz. Peygamber'in vefatından iki yıl önce (630) doğduğu, bazılarında ise hicretin 6. yılında (628) dünyaya geldiği kaydedilmektedir. Bütün kaynaklar Âsim b. Ömer'in uzun boylu, iri yapılı, son derece asil, cömert. hiç kimseyi incitmeyen ve kimsenin aleyhinde bulunmayan bir kişi olduğunu kaydetmektedir. Ağabeyi Abdullah b. Ömer kendisine sövüp hakaret etmeye yeltenen birine, "Ben ve kardeşim Asım kimseye sövmeyiz" derken onun üstün ahlâkını belirtmiştir. Şairliği ve güzel konuşmasıyla da tanınırdı. Bundan başka bir hadis rivayet etmiştir⁽²⁾.

Âsim, Hz. Ömer'in himayesinde yetişmiş ve onun tarafından şöyle evlendirilmiştir: Zaman, adalet güneşi Hazret-i Ömer'in devriydi. Onun güzel adetlerinden biri de geceleri halkın selameti için Efendimizin kutlu beldesi Medine'de sokak sokak gezmesiydi. Hz. Ömer ile Hz. Elsem birlikte bir geceleyin Medine sokaklarında dolaşırken bir evin önünde geçerken şu sözlere kulak misafiri oldular.

Koyun sağan bir kadın kızına şöyle söylüyordu : "Kızım sütte biraz su kat."

Kızı: Anneciğim Emiri-I mu'minin Hz.Ömer (r.a.) süte su katmayı yasaklamıştır.dedi.

Annesi : Kızım Hz. Ömer (r.a.) nereden bizi görecektir." Dedi.

Kızı: Anneciğim Ömer bizi görmezse Allah (c.c) bizi görür. diyordu. Sabah olunca Hz. Ömer belirlediği o ev Hz. Eslam'ı gönderip bunlar kim olduğunu araştırmasını istemiş. Hz. Ömer, o kadın dul ve kızın bakire olduğunu bilince üç erkek çocuğu Abdullah ve Abdürrahman ve Asım'ı toplamış. Onlara hikayeyi anlatıp onlardan biri o kızı evlenmeyi istemiş. Halifenin oğulları şaşkınlıktan susup kalmışlar. Bir Halifenin oğlu evlenmek istediğinde bir vali veya komutan veya bir zengin kızını alır. Ama babaları süte su katan dul kadının kızı teklif edince susup kalmışlar. Hz. Ömer, evlenmeye gücüm olsa o kızla benden önce kimse alamazdı deyince Hz. Asım emanetiyle tarihte adını yazdıran o kızla evlenmeye karar vermişti. Bu iki gencin evliliğinden Ümmü Asım doğdu. O da büyüdü, Abdülaziz ile evlendi. Onların evliliğinden de Ömer bin Abdülaziz dünyaya geldi. Ve tıpkı dedesi Hazret-i Ömer gibi adaletiyle aleme ışıklar saçtı.(3)

¹ Vâkidî. *El-Meğâzi*, Thk.Marsdan jones, Mısır 1984, c. 1, 354-357; İbn Hacer el-Askalani, *El-İsabe Fî Temyizi's-Sahabe*, c.v, Kahire 2008, s. 479 -481; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gabe Fî Ma'rifeti's-Sahabe*, Beyrut tarihsiz, c.3, s. 107.

² İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c.3, s. 111-112.; *DİA*, III. 478-479

³ İbin Elcevzi, *Sire ve Menakıb Ömer b. Abdülaziz*, Kahire 1331, s. 6.

H. Ömer b. Abdülaziz'in dürüstlüğünü ve cömertliğini gösteren hatıralar asırlar boyunca insanların dillerinden düşmemiştir. Saltanat sarayına taşınmamış, kendi mütevazı evinde yaşamaya devam etmişti. Süfyan-ı Servî'nin kavline göre kendisi adil yönetimiyle dört büyük halifenin beşincisi sayılmıştır. İmam Bakır "Her kavmin salih bir ferdi bulunur. Benî Ümeyye'nin salih Ömer b. Abdülaziz'dir" buyurmuştur.

Bize göre Akif'in Asımı ve Asımın nesli, H. Asım b. Sabit ve H. Asım b. Ömer ve neslinden gelen H. Ömer b. Abdülaziz'den oluşan bir karışım ibarettir. Bunu hayali Asım ve gerçek Asım arasındaki benzerliğiyle ispat edilmektedir.

Akif'in Asımının Hayali ve Gerçeği

Burada hayal edilen gençliğin sembolü olan Asım ile İslam tarihindeki Asımı benzerliklerini yer verilecektir.

Asımın neslinin Çanakkale'de gösterdiği kahramanlık, Akife göre bunu sağlayan da bu neslin imanıdır. İmanı tam olan bu nesil, eğer iyi yetiştirilebilirse istikbalin zinde gücü olacaktır.⁽¹⁾ Bunların halı Bedir deki hallarından farklı değildir.

Asım, dini ve vatani tehlikeye girdiğinde cepheye koşan, her türlü zorluğa ve fedakârlığa katlayan, hiçbir şeyden azmini kırılmayan, boyun eğmekten ölümü tercih edendi. Bu vasıflar, Akif'in Asımı ve peygamberimiz Asımı uyumaktadır. Akif, Çanakkale'de Bedir savaşında peygamberimiz Asımı halini şöyle niteler:

Bu göğüslere Hudâ'nın ebedî serhaddi;
"O benim sun'-i bedi-im, onu çiğnetme" dedi.
Âsım'ın nesli... diyordum ya... nesilmiş gerçek:
İşte çiğnetmedi nâmûsunu, çiğnetmeyecek.
Şühedâ gövdesi, bir baksana, dağlar, taşlar...
O, rükû olmasa, dünyâda eğilmez başlar,
Yaralanmış temiz alnından, uzanmış yatıyor,
Bir hilâl uğruna, yâ Rab, ne güneşler batıyor!⁽²⁾

Akif, okulu bırakıp Çanakkale savaşa katılan ve savaş zamanında dinine ve milletine hiç bir şey esirgemeyen Asımın İmanı vasıf ederken H. Asım b. Sabit'in durumu anlatmaktadır.

H. Asım b. Sabit ise Uhud yenilgisinden sonra İslâmiyeti, Kur'ân-ı kerîmi öğretecek 10 kişilik bir öğretmenlik heyeti üyesiydi. Bu heyeti İhanete maruz kalıp. 200'den fazla silâhlı eşkiyâ tarafından mahsur kalmışlar. İşte bu hayasica tehasşud ufuklar kapatıp "Teslim olun! Canınızı kurtarın!" teklifinde bulunuyorlardı. Asım gavurlara haykırır :

- Biz ölmekten korkmayız! Çünkü dînimizde basiretliyiz. Ölünce şehîd olur Cennete gideriz!

Müşriklerin ileri gelenlerinden Süfyan bağırdı:

- Ey Âsım, kendini ve arkadaşlarını zâyî etme, teslim ol. Âsım bin Sâbit ok atmak suretiyle cevap verdi. Ok atarken:

- Ben güçlüyüm hiç eksiğim yok. Yayımın kalın teli gerilmiştir. Ölüm hak, hayat boş ve geçicidir. Mukadderâtın hepsi başa gelicidir. İnsanlar er-geç Allaha rücû edicidir. Eğer ben sizinle çarpışmazsam anam üzüntüsünden aklını kaybeder, manâsında şiirler söylüyordu. İşte Akif'in peygamberin Asımı tehditler karşısında şiir söyleyip güler. Asım. Oku bitince birçok müşriği mızrağıyla delik deşik etti. Öyle bir an oldu ki mızrağı da kırıldı. Hemen kılıcını sıyırdı, kınını kırıp attı. Bu, "ölünceye kadar dövüşeceğim, teslim olmayacağım" manâsına gelirdi. Sonra da şöyle duâ etti:

- Allahım! Ben bugüne kadar senin dînini koruyup hıfzettim, sakladım. Senden bu günün sonunda, benim etimi, vücudumu koruyup, hıfzetmeni niyâz ediyorum.

¹ B.Ercilasun. *Yeni Türk Edebiyatı üzerine incelemeler*. I kitap, Akçağ yay. Ankara, 1997, s.63.

² Mehmet Akif Ersoy, a.g.e., s.479.

Çünkü Uhud 'da öldürdüğü iki kardeş olan Hâris ve Mûsâfî' bin Talhâ'nın anneleri Hz. Âsım'ın kafatasından şarap içmeye yemîn etmiş ve kafasını getirene yüz deve vermeyi vaad etmişti. Asım bunu biliyordu Müşrikler de biliyorlardı. Asım müşriklerin kendisine dokunmasını istemezdi. Âsım Müslüman olduktan sonra, hiç bir müşrike dokunmamaya ve müşriklerden hiçbirini de kendine dokunduramamaya karar vermişti. Bu kararında sâbit olması için de devamlı olarak Allahü teâlâyâ duâ ediyor, yalvarıyordu. Müşrikler, Sülâfe binti Sa'd'a satmak için Âsım bin Sâbit'in başını kesmek istediler. Fakat Allahü teâlâ, Hz. Âsım bin Sâbit'in duâsını kabûl buyurdu ve mübârek cesedine müşrikler el süremediler. (1)

Allahü teâlâ bir arı sürüsü gönderdi. Bulut gibi Âsım bin Sâbit'in üzerinde durdular. Hiç bir müşrik yanına yaklaşamadı.

- Bırakın akşam olunca arılar onun üzerinden dağılır, biz de başını alırsız, dediler. Akşam olunca Allahü teâlâ hiç bulut yok iken bir yağmur gönderdi. Görülmemiş bir yağmur yağdı. Sel geldi ve Âsım bin Sâbit'in cesedini alıp götürdü. Cesedin nerede olduğu bilinemedi. Ne kadar aradılarsa da bulunamadı (2) İşte o Akif'in Asımı çiğnetmedi nâmûsunu, çiğnetmeyecek. Şühedâ gövdesine, bir baksana, dağlarda, taşlarda yine de bulmazsın. Bu Asım namusu çiğnetmedi. ...

Nâmûsunu çiğnetmeyecek olan Asım ise Hz. Ömer b. Abdülaziz gibi olması gerekir. Ömer bin Abdülaziz zamanında Müslüman bir asker Rum Kralı olan Hristiyanlara esir düşmüştür. Rum Kralı, Müslüman askeri kör ettirip değirmeni döndürme cezası vermiştir. Hz. Ömer b. Abdülaziz bu esirin durumu bilince Hristiyan krala bir mektup gönderdi. Mektubun içerisinde şöyle yazılıydı. - "İzzet şeref sahibi olan bir Müslüman esir almışsın, ya o askeri serbest bırakırsın, yada sana öyle bir ordu göndereceğim ki; başı senin yanında sonu benim yanımda olsun." Rum kral'ı bunu duyunca korkup Müslüman askeri serbest bıraktı.(3)

Âkif'e göre Âsım, dini ve memleketi tehlikeye girdiğinde canını vermekten çekinmeyecek yüksek bir fedakârlık anıtıdır. Vatanseverdir. Bağımsızlık şuuruna sahiptir. Kendi şahsi geleceğini değil ülkesini düşünen insandır.

*Bulunur pek çok adam cenge koşup can verecek
Harbin en müşkili haysiyyeti kurbân etmek...
Bu fedâiliği bir biz göze aldırmiştık.
Ama Hâlik biliyor, bilmesin isterse balık(4).*

Akif in seçtiği örnek tipi, savaşta Hz. Ömer b. Sabit ve gönülleri imanla dopdolu Bedrin aslanları barışta da Asımın neslinden gelen Hz. Ömer b. Abdülaziz'dir.

Akif'teki Asımın geleceği

Hz. Ömer b. Abdülaziz'in geçmişidir.

Hz. Ömer b. Abdülaziz'in asırlar boyunca insanların dillerinden düşmeyen özelliklerinin bazılarını bildikten sonra Akif, onu kişileştirmenin sebepleri kendiliğinden anlaşılacaktır. Asımın neslinden gelen Hz. Ömer b. Abdülaziz , dağınık halde kalan İslam dünyası, iki buçuk senede toparlamıştır. Adetlinden dolayı zamanında vahşi hayvanlar ve kurtlar bile koyunlara saldırmaz oldu. Devletin hazineleri altınlarla taşmıştır. Asımın neslinden gelen Hz. Ömer devletin sınırlarındaki kaleleri yenileyip depoları zahireyle doldurmuştur. Asımın nesli adaletinden dolayı İslam devleti fakirlikten çekmeyip çünkü o devlet içinde kim borcu varsa baş vursun , devlet, milletin borçları ödesin emrini vermiştir. Borculuların borçları ödendikten sonra bekar gençlerin evlenme masrafları devlet tarafından karşılanmıştır . Kuşlar bile Asımın nesli zamanında adaletinden şefkatinden bir payı almıştır. Kara kışın günlerinde kuşlar aç kalmasın diye dağlar başında haplar serpilmesi buyurmuşlar. İslam Tarihinde böyle bir kişiyi Akif'e etki bırakmaması imkansızdır.

¹ Vakıdî, a.g.e., s.356

² Vakıdî, a.g.e., s.356

³ İbn Abdülhakem, *Siretu Ömer b. Abdülazîz ala ma ravahu'l-İmam Malik*, Kahire 1954., s. 143 -144.

⁴ Mehmet Akif Ersoy, a.g.e., s. 476.

Hız. Ömer b. Abdülaziz, ilime büyük önem verirdi. Bu konuda meşhur sözü şöyledir " İlmî öğrenin çünkü o zengine süs fakire yardımcıdır".⁽¹⁾ Hız. Ömer b. Abdülaziz, alimlere maaşları tahsis edip çölün göçmenlere gönderirdi⁽²⁾. Millete kendisiyle dinin hükümlerini öğretirdi⁽³⁾. Akif bunu çıkış yolunu algılayıp Asımın karakteriyle geleceği gönderme yaparak anlatmaya çalışır. Beden olarak sağlıklı, gördüğü kötülükleri düzeltmeye çalışan Asım'ı karşısına alır Akif, onun hasbihal eder. Mohamed Abduhu, Cemalettin Afgani'yi örnek gösterir.⁽⁴⁾ Akif bu milletin deneyimlerini yenileyip gençlere bu şekilde aktarmıştır:

*Mısır'ın en muhteşem üstadı Muhammed Abdu,
Konuşurken neye dâirse Cemâleddin'le;
Derki tilmîzine Afgan'lı: "Muhammed, dinle!
İnkılâb istiyorum, başka değil, hem çabucak.
Öne bizler düşüp İslâm'ı da kaldırmazsak,
Nazariyyât ile bir şeyler olur zannetme...
O berâhîni de artık yetişir dinletme!
Çünkü muhtâc-ı tezâhür değil isti'dâdın... "*
- "Şüphe yok, hakk-ı semûhileri var Üstadın...
Gidelim bir yere, hattâ şu bizim Sûdân'a;
Yeni bir medrese te'sîs edelim urbâna.
Daha üç beş de fazîletli mücâhid bulalım,
Nesli tehzîb ile, i'lâ ile meşgûl olalım.

Akif, eğitim diğer sorunu açıkça ele alır. ve bir soru soruyor : Milletin maliyle açılan Mülkiye, Tıbbiyye, Bahriyye, Baytar, Ziraat ve Mühendishane acaba yeterli eleman yetiştirmekte midir? Bir sürü okul vardır bu da çok güzel amma bu kadar mezun varken neden devletin ihtiyaçlarını karşılamıyor ve parmağıyla yaraya şöyle basmaktadır :

Bir alay mekteb-i âlî denilen yerler var;
Sonunuz bunlara millet ne verir? Milyonlar:
Şu ne? Mülkiyye. Bu? Tıbbiyye. Bu? Bahriyye. O ne?
O mu? Baytar. Bu? Zirâ'at. Şu? Mühendishâne.
Çok güzel, hiçbirisi hakkında sözüm yok; yalnız,
Ne yetiştirdi ki şunlar acaba?Anlatınız!
İşimiz düştü mü tersâneye, yâhud denize,
Mutlaka, âdetimizdir, koşarız İngiliz'e,
Bir yıkık köprü için Belçika'dan kalfa gelir;
Hekimin hâzıkı bilmem nereden celb edilir

Âkif'e göre Âsım neslinin asıl vazifesi savaştan sonra başlayacaktır. Cephede saldırgan düşmana karşı verilen mücadele bu defa içerdeki meselelerle ilgili olarak verilecektir. Gençlerin içerde boğuşmak zorunda oldukları meseleler ise bilgisizlik, tembellik, ahlaksızlık, içki, fuhuş, yönetimdeki bozukluklar, millet fertleri arasındaki nifak gibi meselelerdir. Bu tür problemler, savaş yıllarının olağanüstü şartlarında ne yazık ki fazlalaşmakta ve milletin geleceğini tehdit eder hale gelmektedir.

Akif'e göre Asımın nesli, problemleri kaba kuvvetle çözmemeleri gerekir. Mesela vurguncuları dövme, meyhaneleri basma Toplum için zararlı gördükleri kişileri cezalandırma kanun gücüyle devletin eliyle olması gerekir. Onların tavrı Asımın neslinden gelen Hız. Ömer b. Abdülaziz, gibi olması gerekir. Başlangıçta, Ömer b. Abdülaziz Mısır Valisine gönderdiği, içki zararları ve dine göre cezası ilgili mesajı duyurmaktadır.⁽⁵⁾

¹ İbn Abdülhakem, a.g.e, s 135.

² İbn Abdülhakem, a.g.e., s 135.

³ İbn Abdülhakem, a.g.e., s. 54.

⁴ Ahmet Mercan, Mehmet Akif'in Eğitim Anlayışı Ve Günümüze Yansımaları, *Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Milli Birlik Ve Bütünlük Sempozyumu*, İstanbul 2010, s. 70.

⁵ İbn Abdülhakem, a.g.e., s. 83 – 86.

Safahat'ın "Asım" Adlı Bölümünde Hz. Ömer

Mehmet Âkif'in İslam tarihinden örnek olaylar ve davranışlar seçerken Hz. Ömer'e birkaç kere gitmesi doğaldır. Çünkü onun ortaya koymaya çalıştığı adil bir yönetim anlayışı, sorumluluk bilinci, ister istemez örnektir, modeldir. İdeali arayanlar için her zaman en üsteki, en iyisi model olduğuna göre, o da bunu yapmıştır. Bu tavır, bu duyarlık aynı zamanda iman konusundaki hassasiyetin göstergesi, şairin İslâm tarihiyle olan içiçeliğinin bir tezahürüdür⁽¹⁾.

Akif, Asımın gelecek için yapması gerekenler anlatırken hem Hz. Ömer'den söz eder hem de Asımın neslinden gelen Ömer b. Abdülaziz'in yaptığı bazı işleriyle tavsiye eder. Akif, safahatında Hz. Ömer'in adı 42 kere, Asım ise 29 kere geçmiştir⁽²⁾. Akif'in safahatının "Asım" adlı 6. bölümünde Hz. Ömer üç defa söz eder :

Birincisi : İmânın güçlü olduğu zamanlarda, yerkürenin baştan başa tevhid ile dolduğu söylenir. Yine büyük bir imân abidesi olan Hz. Ömer'in bir hutbesindeki sözler hatırlanır. Onun sözüyle fiilinin uygunluğuna dikkat çekilir.⁽³⁾

- Ömer'in hutbesi aklında mı bilmem?
- Bilmem...
- "Eyyühe'n-nâs, ederim taptığım Allâh'a kasem,
Yoktur aslâ şu cemâ'atte ki hiçbir âciz,
Benim indimde sizin olmaya en kâdiriniz,
Bir kavînzde olan hakkını kurtarmam için.
Bir kavî kimse de yoktur ki bu ümmette, bilin!
En zaîf olmaya nezdinde, tutup kendinden,
Âcizin hakkını isrâr ile isterken ben... "
- Ömer'in işte, Hocam, çizdiği meslek buydu ⁽⁴⁾

İkincisi : Akif, Hz. Ömer adaletinden örnek vermekle yetinmiyor Hz. Ömer'in devri ve yaşadığı devir karşılaştırılır Bugün sallananlar kuyruktur, kavuktur. Kimi hayasız, kimi "müzevir, kalleş", kimi kumarbaz, edepsiz ve rezildir. Böyle bir yığın olumsuz sıfatlar saymaya devam edilir. Bunları söylerken de "Bu muhîtin bakalım şimdi içinden çıkabil; Ne yaparsın? Ömer olsan, yine hâlin müşkül." der. Devamla eleştirileri cüppelilere, sofulara çevirir. Elllerinde teşbihlerle, kavuk ve hırkalarıyla riyânın bütün görüntüsü tekmildir. İnsanlıktaki bozulma, Müslümanlardaki bozulma şairi bunaltmış gibidir⁽⁵⁾. Akif divanında bunu şöyle geçmiştir:

- Bu muhîtin bakalım şimdi içinden çıkabil;
- Ne yaparsın? Ömer olsan, yine hâlin müşkil.
- Uğramaz doğru adam semtine, lâkin, heyhat,
- Gece gündüz seni idlâle müvekkel haşerat!
- Kulağın hak söze artık ebediyyen hasret. ⁽⁶⁾

Üçüncüsü : Akif, devrindeki gençlerin sert tavrını , sertliğinden dolayı Hz. Ömer'e Hz. Abuzer söylenilen sözlerle eleştirir. Akif, Asımın sert tavrı, celâdeti Hz. Ömer'i örnek vererek açıklar. Çünkü Âsım, kötülükleri eliyle düzeltmeye koyulmuş, her yerde kavga çıkarmakta, her olumsuzluğa müdahale etmektedir. Böylece de Hz. Ömer'in bir diğer cephesi vurgulanmış olur; öfkesi galip, sert, haksızlığa tahammül edemeyen, korkusuzca ortaya çıkabilen bir iman abidesi. Şairin gönlünden geçen de budur ama devir değişmiştir⁽⁷⁾ Akif divanında bunu şöyle geçmiştir:

¹ Mehmet Törenek, Mehmet Akif'te Sosyal Meseleler ve Hz. Ömer Duyarlılığı, *Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Milli Birlik Ve Bütünlük Sempozyumu*, İstanbul 2010, s. 215.

² İdris Nebi UYSAL, a.g.e., s. 898.

³ Mehmet Törenek, a.g.e., s. 205.

⁴ Mehmet Akif Ersoy, a.g.e., s. 471.

⁵ Mehmet Törenek, a.g.e., s. 214.

⁶ Mehmet Akif Ersoy, a.g.e., s. 472.

⁷ Mehmet Törenek, a.g.e., s. 214.

Ne demir leblebi meslek bu, Ebû Zer-Gavâri?
 Ömer'in zâbıta me'mûru geleydin bâri!
 Sen o meyhâneyi basmakla mükellef miydin?
 Ya kumarbazları ma'nâsı nedir tehdîdin?
 Toplanıp cünbüş ederken elin evlâdı, gece,
 Hangi bir hakla gidip hepsini dövdün delice?
 Na'ra atmış diye sarhoşları, tut sen, kovala...
 Bâri git bekçi yazıl, aylık alırsın budala! (1)

Sonuç

Mehmet Akif, ideal bir gençlik modeli Âsım'ın şahsında simgelemiştir. Mehmet Akif'in hayalini kurduğu gençliği sembolize eden "Asım" adı, milli ve manevi değerlerine bağlı, temiz ve gelişmiş toplum beklentisi içinde olduğunun bir ifadesi olarak çokça karşımıza çıkmaktadır.

Asım bir söz olarak manası kurtaran, koruyan, günahtan ve haramdan çekinen, perhizkâr ve zahit, namuslu ve iffetlidir. Asım söz manaları, Akif'in hayal ettiği Asıma uyumaktadır.

Akif'in şiirinde, Hiç evlenmeyen ve dolayısıyla da hiç çocuk sahibi olmayan Ali Şevki Efendiyi, Asım'ın babası olarak gösterilmiştir. Onun için dünyaya gelmeyen arkadaşının oğlu kişileştirmesi uzak bir ihtimaldir.

Yine de Mehmet Akif'in Asım'ı tamamen hayali bir karakter değildir. Mehmet Akif'in "Asım'ın nesli" benzetmesi muhayyel, belirsiz bir karakter değildir. Asım karakterine uygun, tarihte meşhur olmuş bir Asım olmalıdır. Bu açıdan bakılınca Akif'in Asımı İslam tarihinde bir Asıma benzetilmiştir. Akif'in Asımı karakterine benzeyen ve Akif'e etkilemiş olabilen iki Asım vardır: Birincisi :Hz. Asım b. Sabit. İkincisi ise Hz. Asım b. Ömer b. El-Hattab. Bize göre Akif'te Asımın neslinin bir parçası, Hz. Asım b. Ömer ve neslinden gelen Hz. Ömer b. Abdülaziz' karakterlerinden oluşmuştur. Çünkü Akif'in Asımı gerçek Asımların özellikleri ve şairin hayalindeki özellikleri bir araya toplayıp asımına takmıştır. Bunu hayali Asım ve gerçek Asımlar arasındaki benzerliğiyle ispat edilmektedir. Akif, Milleti ve devleti , içinde bulunduğu zor durumdan kurtaracak ve onu geleceğe taşıyacak bir neslin örnek tipi olarak tasvir eder. Kısacası Akif'e göre Asımın nesli savaşta Hz. Asım b. Sabit barışta Hz. Ömer ve Hz. Ömer b. Abdülaziz gibi olur.

Akif, Asımın gelecek için yapması gerekenler anlatırken hem Hz. Ömer'den söz eder hem de Asımın neslinden gelen Hz. Ömer b. Abdülaziz'in yaptığı bazı işleriyle tavsiye eder. Sonunda Türkiye, Azerbaycan, Mısır ve bütün İslam dünyasını, Asımına ve Asım nesline kavuşmalarını umuyoruz.

KAYNAKLAR

- Ahmet Mercan, Mehmet Akif'in Eğitim Anlayışı Ve Günümüze Yansımaları, *Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Milli Birlik Ve Bütünlük Sempozyumu*, İstanbul 2010.
- B.Ercilasun. *Yeni Türk Edebiyatı üzerine incelemeler*. I kitap, Akçağ yay. Ankara, 1997.
- Gökay Yıldız, *I. Uluslar arası Mehmet Akif Sempozyumu*, Ankara 2008.
- Ebru Kavas, Mehmet Akif Ersoy Şiirinde II. Meşrutiyet İstanbul'unun sosyal Tipleri, *I. Uluslar Arası Mehmet Akif Sempozyumu*, Ankara 2008
- Emir İçem İdben, İnsancıl Dünya Görüşü Açısından Mehmet Akif Ersoy, *I. Uluslar arası Mehmet Akif Sempozyumu, Ankara 2008*, Ankara 2008.
- Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Haz. Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, İstanbul 2010.
- Fahri Güven, Mehmed Akif'in, gençliği "Asım" adı altında sembolize etmesinin nedeni, *Milli Gazete*, **18 Nisan 2010**.
- Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Âkif Ersoy- Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1973.
- İbin Elcevzi, *Sire ve Menakıb Ömer b. Abdülazîz*, Kahire 1331.
- İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gabe Fî Ma'rifeti's-Sahabe*, Beyrut tarihsiz.
- İbn Hacer el-Askalani, *El-İsabe Fî Temyizi's-Sahabe*, c.v, Kahire 2008
- İdris Nebi UYSAL, "Mehmet Akif Ersoy'un Şiirlerinde Kişi Adları", *I. Uluslar arası Mehmet Akif Sempozyumu*, Ankara 2008.

¹ Mehmet Akif Ersoy, a.g.e., s. 488.

- M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Âkif Ersoy*, İstanbul 2004.
- Mehmet Akif Ersoy, Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, Bağcılar belediyesi kültür dizisi, İstanbul 2011.
- Mehmet Törenek, Mehmet Akif'te Sosyal Meseleler ve Hz. Ömer Duyarlılığı, *Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Milli Birlik Ve Bütünlük Sempozyumu*, İstanbul 2010.
- Mustafa Şerif Onaran, Safahattan insan Manzaraları, *Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu*, Mart 2011
- Ramazan Balcı, "Asım'ın nesli: Ömer b. Abdülaziz", *Moral Dünyası*, sayı :108. Mart 2013.
- Şemseddin Sami, *Kamus Türki*, Dersaadet 1317
- Şemseddin Sami, *Kamusu –ul Alam*, c.4, İstanbul 1331.
- Vâkidi. *El-Meğâzi*, Thk.Marsdan Jones, Mısır 1984.

MƏHMƏD AKİF VƏ HÜSEYN CAVİDİN ESTETİK GÖRÜŞLƏRİ

Dr. İbrahim Özmaden

Qafqaz Universiteti

XÜLASƏ

Təqdim edilən məqalədə iki mütəfəkkir şairin - M. Akif və H. Cavidin estetik görüşləri yığcam şəkildə təhlil edilmişdir. Bu zaman ilk öncə hər iki sənətkarın fəlsəfi və ictimai-siyasi görüşlərinə toxunulmuşdur. Deyilir ki, hər iki şairin fəlsəfi görüşləri idealizm düşərgəsində, idealizm mövqeyində durmuşdur və buna görə də onların sənətində bəzən özünü göstərən şübhəçilik (skeptizm) və aqnostisizm əlamətlərinə də təbii baxılmalıdır. Onların yaradıcılığının həyat həqiqətinə münasibəti estetik görüşlərini ifadə etmişdir. Hər iki sənətkarın ədəbiyyata baxışları onların estetik görüş və anlayışlarının mükəmməl bir tablosunu yaratmışdır. M. Akif realist, H. Cavid isə romantik üslubun təmsilçisi kimi fərqli üslubu daşısalarda onların ədəbiyyata baxışlarında sosial qayğıni əks etdirmək məsələsi əsas yer tutur. Onlar ədəbiyyatın, sənətin tərbiyəedici roluna böyük əhəmiyyət verirlər. Onlara görə sənət xalqa xidmət etməlidir. Məqalədə belə bir fikir irəli sürülür ki, M. Akifdə İslamçılıq, H. Cavidə Türkçülük ideologisi daha qabarıq şəkildə özünü göstərməsinə və onların üslub fərqlərinə baxmayaraq hər iki sənətkarın estetik görüşləri bir-birinə yaxındır, bir çox halda isə bir-birini tamamlayır.

Açar sözlər: M. Akif, H. Cavid, estetik görüş, mütəfəkkir

Biz burada iki böyük mütəfəkkir şairin estetik görüşlərindən söz açarkən ilk öncə onların qısaca da olsa, fəlsəfi və ictimai-siyasi görüşlərinə toxunmağımız yerində olar. Bir qayda olaraq fəlsəfi görüş digər görüş, anlayış sahələrinə də təsir göstərir, bir əsas kimi onların xarakterini müəyyənləşdirir. Burada isə deildiyi kimi, başlıca məqsədımız hər iki şairin estetik görüşlərini, yəni sənətlərinin, yaradıcılıqlarının gerçəkliyə, həyat həqiqətinə münasibətini¹ yığcam şəkildə işıqlandırmaqdır.

Bilindi ki, fəlsəfənin başlıca məsələsi şüurun həyat varlığına, təbiətə, mənəvinin maddiyə münasibətidir. Bu məsələnin bəllinə isə iki yoldan, yəni idealizm və materializm yolundan yanaşılmışdır. İlkin yeri idealizm şüura, ruha, mənəviyə, materializm isə maddiyə, təbiətə verir. Hər iki şairin sənətinə, yaradıcılığına bu baxımdan yanaşdıqda onların fəlsəfi görüşləri idealizm düşərgəsində, mövqeyində durduqları aydınca görünməkdədir. Buradan irəli gələrək, onların sənətində bəzən özünü göstərən şübhəçilik (skeptisizm) və aqnostisizm əlamətlərinə də təbii baxmaq gərəkdir. Bu məsələyə aşağıda yeri gələndə toxunacağıq. Onların həyat gerçəkliyinə fəlsəfi yanaşma tərzii estetik görüşlərinin xarakterini, mahiyyətini müəyyənləşdirmişdir.

M. Akif və H. Cavidin ədəbiyyata baxışları onların estetik görüşlərinin, anlayışlarının mükəmməl bir tablosunu yaradır və bizə təqdim edir. Buna görə də hər iki şairin ədəbiyyat baxışı və şeir anlayışları nədir sualını cavablandırmağa çalışacağıq.

M. Akif ədəbiyyatın vəzifəsi məsələsini şeir və nəsr əsərlərində ortaya qoymuşdur. Ədəbiyyatın sosial faydasını, topluma xidməti ön plana çəkmişdir. Onun yaradıcılığında realizm ilə idealizm uyumlu şəkildə qovuşaraq bir-birini tamamlamışdır.

¹ Эстетика. Словарь. Под общ. Ред. А. А. Беляева и др. М., Политиздат, 1989, сәһ. 141

Sosyal fayda, ictimai qayğı M. Akifin estetik görüşlərinin mərkəzində durur. Onun bütün yaradıcılığı ictimai həyatın, millət və vətənin bütün yaşantılarının ləkəsiz bir aynasıdır. Bu aynanın adı "Safahat"dır. Bu aynada mənsub olduğu millətin maddi və mənəvi həyatı xalqa doğma, yaxın bir dillə, gözəl bir üslubda ustalıqla, realistcəsinə qələmə alınmış, təsvir edilmişdir. Onun şeirləri "bəlli bir toplumun tarixi - sosioloji gerçəkliyini, o toplumun İslam qarşısındakı durumunu əks etdirir."¹

M. Akifə görə ədəbiyyat əxlaqi-ictimai bir fayda qayəsini daşımalıdır. Böyük mütəfəkkir şeirin vəzifəsini ideoloji qayə kimi müəyyənləşdirirdi: "Sənətin yüzdə doxsanı tər, ancaq yüzdə onu ilhamdır. Mövzusun modern şeir əvəzinə qayə şeirləri yazın. Sənəti sənət üçün deyil, qayə üçün istifadə edin."²

"Safahat" müəllifi şairlərin vəzifəsini sosial qayğı ilə əlaqələndirir: "Şeirə, ədəbiyyata süs, çərək dəyənlər var. Qarnı tox, geyinib gecinmiş millətlərə görə bu söz bəlkə də doğrudur. Lakin bizim kimi ac, çıpaq millətlərə süsdən əvvəl yiyəcək-geyinəcək lazımdır. Ona görə də nə qədər süslü, nə qədər dadlı olursa olsun, libas xidmətini, qida vəzifəsini görməyən ədəbiyyat bizə heç bir şey söyləməz"³ - deyidi M. Akif. Mütəfəkkir şair başqa bir yerdə fikrini belə ifadə edir: "Bir millətin ruhu ədəbiyyatında, şeirlərində görünür... Millət fərdlərinin ictimai tərbiyəsini yüksəltmək, yüksək, sağlam fikirləri gözəl, parlaq ifadələrin seyrkar təsiriylə qəlblərdə duyğuya çevirmək ancaq şairlərin vəzifəsidir."⁴ Göründüyü kimi, M. Akif şeirdə məzmun ilə formanın vəhdətini əsas alır, müasir, real məzmunu gözəl ifadə, gözəl forma ilə təqdim etməyi, nəticədə fikrin duyğuya aşılmasını irəli sürür. Millətin ruhu belə şeirlər ilə ifadə olunmalı, belə şeirlər ilə ictimai tərbiyə gerçəkləşdirilməlidir.

M. Akifin şeirlərində yaratdığı bədii obrazlar gerçəkliyin bədii ifadəsi olmaqla bərabər, onun gerçəkliyə münasibətini, həyat həqiqətinə verdiyi qiyməti, dəyəri ifadə edir. Şairin realizmi həyat həqiqətinə daim əməl etmək prinsipinə əsaslanır. O, real həyatda olanları göründüyü kimi təsvir edir. Əlbəttə, bu təsvir estetik dəyər daşıyan bir təsvir olurdu. Belə bir görüşdən irəli gələrək M. Akif realist bir üslubda yazdığı "Məhəllə Kafesi" şeirini (mənzum hekayəsini) ən gözəl əsərlərindən biri sayırdı. Ümumiyyətlə, M. Akif mənzum hekayələr yaratmaqda da özünü usta sənətkar kimi göstərə bilmişdir. Onun mənzum hekayələri tamamilə realizm ölçüləriylə işlənmiş sənət nümunələridir.

M. Akif "sənət sənət üçündür" prinsipini (19-cu yüzilin Fransız yazarı Teofil Qotyenin əsaslandığı nəzəriyyəni) qəbul etmir, millətə və vətənə faydalı olan realist əsərlər yaratmağı bir tələb kimi irəli sürürdü. O, gördüklərini, müşahidə etdiklərini bədii ifadələrlə, obrazlarla sadə bir dildə təqdim edirdi:

Hayır, hayal ilə yoktur bənim alış-verişim,
İnan ki, hər nə demişəm görüb də söyləmişim.
Budur cihanda bənim ən bəyəndiyim məslək,
Sözüm odun kibi olsun, həqiqət olsun tək.⁵

İstedadlı sənətkar əruz vəznindən çox ustalıqla istifadə etmiş, onu türkcənin incəliklərinə məharətlə aşılaya bilmişdir. Onun sənət dili sadədir, xalq dilinə çox yaxındır, anlaşılıqdır. Şeirləri üçün lirizm və didaktizm xarakterikdir. İstər sosial məzmunlu, istərsə də dini qaynaqlardan çıxış edən şeirləri olsun - bütün bu əsərləri çox hallarda yüksək lirizm nümunələri kimi ortaya çıxır.

¹ Sezai Karakoç. Mehmet Akif. Diriliş Yayınları, İstanbul, 1985, səh. 35

² Seyit Kemal Karaalioglu. Resimli-Motifli Türk Edebiyatı Tarihi, III c. Cumhuriyet Edebiyatı. 2. Baskı Anka Ofset Basımevi. İstanbul 1985, səh. 603

³ Kazım Yetiş. Mehmet Akif'in Sanat-Edebiyat ve Fikir Dünyasından Çizgiler. Ankara, 1992, səh. 7-8

⁴ Abdülkerim-Nuran Abdülkadir oğlu. Mehmet Akif'in Kur'an-I Kerim'i Tefsiri, Meviza ve Hutbeleri. Ankara, 1991, səh. 45

⁵ Mehmet Aktif Ersoy. Safahat. Haz.: M. Ertuğrul. Düzdağ Başbakanlık Basımevi. Ankara, 1990, səh. 124 (Bundan sonar "Safahat")

Böyük şairin yaradıcılığında vətən, millət, istiqlal və din mövzuları başlıca yeri tutur. O, vətənin, millətin ağır günlərində (Balkan savaşları, Birinci dünya savaşının gətirdiyi acılar) bəzən kədərənir, göz yaşı tökür. Məsələn, "Bülbül" şeirində acılarını, fəryadını dilə gətirir:

Eşin var, aşyanın var, baharın var ki, bəklərdin,
Kıyamətlər koparmak nəydi, ey bülbül nədir dərdin?
Hayır, matəm sənin hakkın deyil... Matəm bənim hakkım:
Asırlar var ki, aydınlıq nədir, hiç bilməz afakım...¹

Amma o, idealistdir, vətəninin, millətinin gözəl gələcəyinə inanır, millətinin geriliklərdən Alla`ha inamla və Qərb elminin, texnologiyasının mənimsənilməsiylə qurtulacağını bildirir:

Yəsə hiç düşməyəcək zərrəcə imanı olan,
Sadə siz dərdi bulun, sonra qolaydır dərman.²

.....
Allaha dayan, səyə sarıl, hikmətə ram ol,
Yol varsa budur, bilmiorum başqa çıxar yol.³

.....
Sadə, Qərbin yalnız elminə dönsün yüzünüz,
O cocuqlarla bərabər, gecə-gündüz didinin,
Gedin, üç yüz sənəlik elmi tez əldən edinin.⁴

Bununla belə, M. Akif "mədəniyyət" anlayışına Qərb imperializminin sinonimi kimi baxır. Mədəniyyət deyə Qərb imperializminin vəhşiliklərini, törətdiyi qırğınları, başqa millətləri, xalqları aclıq və yoxsulluğa məruz qoymasını tənqid edir, lənətləyir:

Tükürün Əhli-Salibin o həyasız yüzünə!
Tükürün onların əsla güvənilməz sözünə!⁵

.....
"Mədəniyyət!" sizə çokdan bəridir diş biliyor,
Əvvəla parçalamak, sonra da yudmaq diliyor...⁶

M. Akif millətin maddi və mənəvi istiqlalını, yüksəlişini din, elm və sənət vəhdətində - bütünlüyündə, mərifətlə fəzilətin birgəliyində (Maarifət ilkin ahaliyə saadət verəcək / Bütün əsbabı taşır, sonra fazilət gələcək) görür. O, sənətə, həyat həqiqətlərinə İslam ölçüləriylə yanaşır. Vətəninin, millətinin taleyini, gələcəyini bu baxımdan dəyərləndirir. Amma Balkan savaşlarının, Birinci dünya savaşının Türkiyəyə, Türk millətinə fəlakətlər gətirdiyini görən şair bu ağrıları bütün varlığıyla yaşayır və bu yaşantı onu üsyana yaxınlaşdırır:

Ey bunca zamandır bizi tədib edən Allah!
Ey aləmi-İslamı əzən, inlədən Allah!
Bizlər ki sənin ismini dünyada tanıttık,
Gördüksə mükafatını, Yarəb yetər artık!
Yarəb, bu uğursuz gecənin yoxmu sabahı?
Mahşərdəmi biçarələrin, yoxsa fəlahı!
Nur istiyoruz... Sən bizə yanqın veriyorsun!
"Yandıq" diyoruz... Boğmaya qan göndəriyorsun!

.....
Yetməzmi musab olduğumuz bunca dəvəni?
Ağzım qurusun... Yoxmusun ey ədli-İlahi!¹

¹ Safahat, səh. 396-397

² Safahat, səh. 153

³ Safahat, səh. 394

⁴ Safahat, səh. 413

⁵ Mehmet Akif Ersoy. Safahat, səh. 170

⁶ Yenə orada, səh. 172

Deyildiyi kimi, şairin bu "üsyarı", "şübhəçiliyi" 20-ci yüzilin ikinci onilində Türk millətinin uğradığı acılar qarşısında şairin keçirdiyi, yaşadığı ağırlardan irəli gəlir və müvəqqəti xarakter daşıyırdı. Bütün bunlar isə həssas, olduqca vətənsəvər, imanlı, ideallı bir şair üçün təbii bir hal idi. "Çanaqqala şəhidləri" və "İstiqlal Marşı" kimi yüksək lirizm örnəkləri olan iki şeiri belə realist və idealist bir şair obrazının, tipinin təqdimi üçün yetərlidir.

Bu yazıda M. Akifin estetik görüşləriylə bağlı onun ədəbiyyata, şeirə baxışından söz açarkən M. F. Axundovun sözü keçən mövzuya dair fikirlərini xatırlamaq yerində olar. Eyni məsələ haqqında hər ikisinin fikirlərində bir bənzərlik vardır. M. F. Axundov da realist ədəbiyyatı müdafiə etmiş, həyat həqiqətlərinə sadıq qalmaqı irəli sürmüş, ədəbiyyatın, sənətin ictimai rolunu, tərbiyəvi önəmini dəyərləndirmişdir.² Ancaq sözü keçən bənzərlik bir baxımdan üzdən olan bənzərlikdir. Belə ki, onlar bu məsələyə fərqli fəlsəfi, ictimai-siyasi görüşdən yanaşmışlar. Bu isə onların estetikasının mahiyyətini fərqləndirmişdir. M. Akif sənətə, ədəbiyyata, şeirə baxışını realist-idealist mövqedən İslam ölçülərilə müəyyənləşdirdiyi halda, M. F. Axundov bu məsələyə materialist və ateist mövqedən yanaşmışdır.

Görkəmli mütəfəkkir şair Hüseyn Cavidin Azərbaycan-Türk ədəbiyyatının, ictimai-fəlsəfi fikrinin inkişafında özəl bir yeri vardır.

Hüseyn Cavid 20-ci yüzilin əvvəllərinin Azərbaycan romantizm ədəbi məktəbinin ən görkəmli təmsilçilərindən biridir. H. Cavid romantizm ədəbi cərəyanının ümumi keyfiyyətlərini də daşımaqla bərabər, özünəməxsus, orijinal fəlsəfi, ədəbi-estetik, ictimai-siyasi görüşləri və sənətkarlıq özəllikləri olan mütəfəkkir bir şairdir.

Deyildiyi kimi, H. Cavid romantizm ədəbi cərəyanına mənsub sənətkardır. Romantizm həm də estetik bir kateqoriyadır. Onun həyat gerçəkliyinə öz orijinal münasibəti vardır. Bu gerçəkliyə münasibətin romantik üslubda ifadəsidir. Bu özəllik H. Cavidə də aiddir.

H. Cavid idealistdir, real varlığın yaradılışında ilkin yaradıcı qüvvəni qəbul edir. Onun sənət yaradıcılığında romantizm ilə realizm özünəməxsus bir vəhdət təşkil edir. Romantizmin "sənət cəmiyyət üçündür" estetik prinsipini mənimsəmiş, ədəbiyyatın, sənətin sosial önəminə, roluna diqqəti çəkir. Ona görə, ədəbiyyatın sənətin böyük tərbiyəedici rolu vardır.

H. Cavidin ədəbiyyat ilə bağlı görüşü özəlliklə onun "Müharibə və ədəbiyyat" adlı məqaləsində dolğun ifadəsini tapmışdır. O, 20-ci yüzilin ilk iki onilində yaponların və almanların savaşa göstərdikləri üstünlüklərdə həmin ölkələrdə ədəbiyyat və fəlsəfənin inkişaf səviyyəsinin məktəb tərbiyəsinin böyük rol oynadığını bildirir. "Şübhəsiz ki, ən faydalı düşüncələr ən ciddi mühakimlər də yalnız fəlsəfə və ədəbiyyat vasitəsilə əldə edilə bilər"³ deyir.

Mütəfəkkir sənətkar ədəbiyyatın, bədii əsərlərin böyük tərbiyəedici qüvvəsini vurğulayır. Bədii əsərlər, sənət örnəkləri gənc nəsə güclü təsir qüvvəsini daşıyır. Buna görə də bu əsərlər yüksək sənətkarlıqla yaradılmalı, xalqın ideallarını ifadə etməlidir. Bütün bunları hər bir sənətkarın qarşısında bir tələb və vəzifə kimi müəyyənləşdirən H. Cavid fikrini belə ifadə edirdi: "Əgər bir millətin fəlsəfə və ədəbiyyat kitabları həssas, xəyalpərvər, laübalı qələmlərlə yazılmışsa, şübhə yox ki, o millət, o nəsə cərəyanı qapılıb da həp o yolda hərəkət edər və mümkün deyil, akıntıya qarşı bir türlü kürək çəkəməz. Məsələ, bir gənc bir şeir, bir hekayə, bir roman, bir tarix, bir faciə okuyacaq olursa, dərhal kəndisinə ruhdaş, məsləktaş olmaq üzərə bir qəhrəman seçər, bir tip bəyənr və o ruhda yaşamağa yeltənir və o, məsləkdə yaşamaq istər və bu yazılan əsərlər isə adətə, aləmşümül bir müəllim yerinə keçər karelərin ruhlarına nüfuz etməyə başlar"⁴

¹ Safahat, səh. 245-246

² Bax: Zahid Məmmədov. M. F. Axundovun estetik görüşləri. B., Azərənəşr, 1961; Fuad Qasımladə. M. F. Axundovun həyat və yaradıcılığı. B., Azərənəşr, 1962; Nadir Məmmədov. M. F. Axundovun realizmi. B., Elm, 1978

³ Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. V cild. B., "Lider Nəşriyyat", 2005, səh. 234

⁴ Hüseyn Cavid. Əsərləri. V cild, səh. 235

Zəif, əxlaqsız və zəhərli bir mövzunu əks etdirən əsərlər oxucuları da zəhərləmiş olacaqdır. "Kəskin, ciddi və mətin bir yolda yazılmışsa, şübhəsiz, karedə də eyni fikri, eyni duyğuyu oyandırmış olur"¹

H. Cavid ədəbiyyatın vəzifəsini sosial bir vəzifə kimi müəyyənləşdirir. Burada onun gerçəkliyə romantik münasibəti realizmdən ayrılmaz bir şəkildə özünü göstərir. O, ədəbiyyatın vəzifəsini qətiyyətlə belə ifadə edir: "Ədəbiyyat bir millətdəki əhvali-ruhiyyənin inikası deməkdir"²

H. Cavid romantizmin "şəxsiyyətlə xalqın sintezi" estetik prinsipindən, sənətin, ədəbiyyatın sosial idrakı tələbindən çıxış edərək divan ədəbiyyatının bir çox örnəklərini tənqid edirdi. Özəlliklə, İran ədəbiyyatında dəyərsiz əsərlərin çoxluğunu qeyd edir, bunları "saçmalar" və "əfsanələr" adlandırırdı. O, Türkiyə divan ədəbiyyatının Ruhi, Nəfi, Nabi və Nədim kimi klassiklərini də tənqid edərək bildirirdi ki, onlar öz əsərləri ilə "Türklərin sağlam və sarsılmaz ruhlarını pozub gevşətdilər".³ Əlbəttə, bu klassiklərə H. Cavidin münasibətinin mübahisə doğuracaq tərəfi də yox deyildir. Ancaq unutmamaq lazım deyil ki, romantik H. Cavid yaradıcılıqda xalq idealını əks etdirməyi, şəxsiyyət və xalq suverenliyini, real gerçəkliyin realizmin də iştirak etdiyi romantik bir üslubda tərənnümünü müdafiə edirdi.

H. Cavidin yaradıcılığında "gözəllik", "məhəbbət" estetik, kateqoriyası başlıca yerlərdən birini tutur. Eybəcərliyə, əxlaqsızlığa qarşı barışmaz olan şair gözəllik aşıqıdır:

Hər qulun cihanda bir pənahı var,
Hər əhli-halın bir qibləgahı var,
Hər kəsin bir eşqi, bir ilahi var,
Bənim tanrım gözəllikdir, sevgidir.⁴
(*"Bənim Tanrım"*)

"Qoca bir Türkün vəsiyyəti" şeirində isə deyir:

İlk istəyim: hiç bir zaman sevgidən əl çəkməyin,
İnsan oğlu sevgi için yaradılmış, doğmuşdur.⁵

"Şair öz "tanrısının" gözəllik və məhəbbətin həm estetik mənasını, həm də ictimai mahiyyətini izah edərkən, mürəkkəb fəlsəfi-estetik problemlərə toxunur"⁶

Şairin mədəniyyət ilə bağlı görüşü də "gözəllik və məhəbbət" kateqoriyaları ilə bir bütünlük təşkil edir. O, mədəniyyətə qurtarıcı, inkişaf etdirici bir qüvvə kimi baxır:

Turana qılıcdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət...⁷

H. Cavidin estetik görüşündə dinə, İslama münasibəti önəmli yer tutur. O, İslamın gerçək qanunlarının, prinsiplərinin tərəfdarıdır. Ancaq İslamın yanlış, tətbiqinə və İslam ölkələrindəki geriliklərə etiraz edir. "Şeyx Sənan" faciəsində isə təsəvvüf xarakterli bir ifadə vardır. H. Caviddə ədalətsizlik, fəlakətlər qarşısında bunların səbəbini arayarkən şübhəçilik (skeptizm) də özünü göstərir (məsələn, "İblis"də Arifin monoloqu bunu ifadə edir). Ancaq bu şübhəçilik onun idealizmi ilə xarakterikdir. Əslində bu şübhəçilik gözəl gələcək idealı ilə səsleşməkdədir.

M. Akif realist, H. Cavid isə romantik üslubun təmsilçisidir. Onların hər ikisi də idealistdir. H. Cavidin romantizmində realizmin də payı vardır. M. Akifdə İslamçılıq, H. Caviddə isə Türkçülük daha aydın özünü göstərməsinə, onların üslub fərqlərinə baxmayaraq hər iki sənətkarın estetik görüşləri bir-birinə yaxındır, bir çox halda isə bir-birini tamamlayır.

¹ Hüseyin Cavid. Əsərləri. V cild, səh. 235

² Yenə orada.

³ Hüseyin Cavid. Əsərləri. V cild, səh. 235

⁴ Hüseyin Cavid. Əsərləri. I cild, səh. 130

⁵ Hüseyin Cavid. Əsərləri. I cild, səh. 128

⁶ Məsud Əlioğlu. Hüseyin Cavidin romantizmi. B., Azərnəşr, 1960, səh. 39

⁷ Hüseyin Cavid. Əsərləri. III cild, səh. 27

Əlbəttə, kiçik həcmli bir məqalədə iki böyük sənətkarın estetik görüşlərini geniş ölçüdə ayrıntılı şəkildə işləmək mümkün deyil. Ancaq burada hər iki sənətkarın estetik görüşlərinin ümumi bir mənzərəsini təqdim etməyə çalışdıq.

Reklam sənətinin çağdaş inkişaf səviyyəsi M. Akif və H. Cavidin estetik görüşlərinin, işıqlandırılması və təbliğində böyük imkanlar yaradır. Reklam sənətinin çağdaş inkişafı 4 əsas növ üzrə (maraq yaradan, insanların düşüncələrini dəyişdirən, insanların görüşlərini gücləndirən, əyləndirici xarakterli olanlar) müəyyənləşdirilir və kütləvi informasiya vasitələrinə görə qəzet, dərgi, radio və televiziya, kino reklamlarının mövcudluğu göstərilir.¹ Reklam sənətinin bu geniş imkanlarını orta və ali təhsil sisteminə, cəmiyyətin digər müvafiq sahələrinə tətbiq edərək M. Akif və H. Cavidin ədəbi-estetik görüşlərinin, ümumi yaradıcılıqlarının asan anlaşılan dolğun bir mənzərəsi yaradıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Эстетика. Словарь. Под общ. ред. А.А. Беляева и др. М. Политиздат, 1989.
2. Sezai Karakoç. Mehmet Akif. Diriliş Yayınları, İstanbul, 1985.
3. Seyit Kemal Karaalioğlu. Resimli-Motifli Türk Edebiyatı Tarihi, III c. Cümhuriyet Edebiyatı. 2. Baskı. Ankara, Ofset Basımevi, İstanbul, 1985
4. Kazım Yetiş. Mehmet Akif'in Sanat-Edebiyat ve Fikir Dünyasından Çizgiler. Ankara, 1992
5. Abdülkerim Nuran Abdülkadir oğlu. Mehmet Akif'in Kur'an-ı Kerim'i Tefsiri, Meviza ve Hutbeleri: Ankara, 1991
6. Mehmet Akif Ersoy. Safahat. Hacı: M. Ertuğrul. Düzdağ Başbakanlık Basımevi. Ankara 1990
7. Zəhid Məmmədov. M. F. Axundovun estetik görüşləri. B., Azərnəşr, 1961
8. Fuad Qasımzadə. M. F. Axundovun həyat və yaradıcılığı. B., Azərnəşr, 1962
9. Nadir Məmmədov. M. F. Axundovun realizmi. B., Elm, 1978
10. Hüseyn Cavid. Əsərləri: Beş cildə. I, III və V cild. B., "Lider Nəşriyyat, 2005
11. Məsud Əlioğlu. Hüseyn Cavidin romantizmi. B., Azərnəşr, 1960
12. Rengin Küçükerdoğan. Reklam Nasıl Çözömlenir? 2. Baki. Beta. İstanbul, 2011

HÜSEYN CAVIDİN "AZƏR" POEMASINDA İNSAN VƏ CƏMİYYƏT PROBLEMİ

Prof.Dr. İfrat Əliyeva

Bakı Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Azərbaycanın XX əsr ədəbi, ictimai fikrində görkəmli yer tutan Hüseyn Cavid zəngin ədəbi irs qoyub getmişdir. H.Cavid Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bir şair-dramaturq, faciənəvis kimi tanınmışdır. "Azər" poeması həm yazı tərzı baxımından, həm də ideyasına, həm bədii sanbalına görə Cavidin əsərləri sırasında xüsusi yer tutur. Biz bu məqalədə Cavidin "Azər" poemasında mühit və insan problemindən söz açacağıq.

SUMMARY

Huseyn Javid was the prominent dramatist, poet in the Azerbaijan literature of the twentieth century, he left a rich literary heritage in the public mind. Javid as known poet and dramatist in the history of literature. "Azer" poem occupies a special place among his works by its writing style and idea. In this article, we analyzed Javid's "Azer" poem and its environment and human problems.

Azərbaycanın XX əsr ədəbi, ictimai fikrində görkəmli yer tutan Hüseyn Cavid zəngin ədəbi irs qoyub getmişdir. H.Cavid Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bir şair-dramaturq, faciənəvis kimi tanınmışdır. "Azər" poeması həm yazı tərzı baxımından, həm də ideyasına, həm bədii sanbalına görə Cavidin əsərləri sırasında xüsusi yer tutur. Poema baş qəhrəmanın düşüncələri ilə başlanır . Azər uşaqlıqdan şeir və ahəngi sevmiş , fırtınalar və atəşgədələr qoynunda pərvəriş tapmışdır.

¹ Rengin Küçükerdoğan. Reklam Nasıl Çözömlenir? 2. Baskı. Beta. İstanbul, 2011, səh. 12-13

Günlərin birində Azər bir rəssama rast gəlir. Rəssam Azərin xəstə ,çəlimsiz bir şəxs olduğunu görərək onun kimliyini soruşur. Azər isə ona belə cavab verir :

Mən yetişdim atəşlə su
Öpüşdüyü bir ölkədən.

Sonra rəssam Azərin rəsmini iri bir daşın üzərinə həkk edir. Lakin rəsm bir sənət əsəri kimi Azəri təmin etmir. Çünki əsərdə istedad, əsl sənətkar fantaziyası, yaradıcılıq təxəyyülü yoxdur. Azər məsciddəki vurhavra , başyarmalara , sinə döyənlərə mat qalır . İnsanların özünə qarşı belə sərt rəftarına heç cür ad verə bilmir :

Nə əcayib sürü , yahu , bunlar ,
Öndə rəhbərlik edər meymunlar.

Azərlə şeyx üz-üzə gəlir. Azər deyir ki , dünyada bir gözəl nemət varsa , o da həyat , gerçəklik və düzlükdür. Azər elə məsciddəki mükəlliməsində də göstərir ki , dini məbədlər , bütxanələr , məscidlər kitabxanaya , məktəbə çevrilməlidir . Buradan da şairin maarifçi dünyagörüşü , insan həyatının inqilabi dəyişməsində maarifə , məktəbə , ümumiyyətlə XX əsr maarifçilərində olduğu kimi , əsas amil kimi baxması aydın görünür.

Poemanın " Əsgərlər təlim edərkən..." fəslində Azər əsgərlərin təlim keçdiyi yerə gəlir və burada onların hərəkətlərinə bir konsert tamaşası kimi baxan , boş , veyil adamlarla qarşılaşır . Həmin tamaşaçılar hərbi , qovğanı pisləyirlər . Azər onları başa salır ki:

Quzu gördünmü sev, o kin bilməz,
Canavar qarşı gəlsə parçala, əz .

"Qərbə səyahət" bəhsində biz Azəri Qərbi Avropada görürük . Böyük şair Azərin Bakıdan ayrıldığı andan başlayaraq başına gələnləri bizə danışır :

İlk baharın son gecəsi ... dan yıldızı gülümsərkən ,
Azər maraq edib çıxdı Qərbə doğru səyahətə .

Burda o müxtəlif taleli adamlarla qarşılaşır , müxtəlif fəlsəfələrlə rastlaşır . Böyük hind ədibi Rabindranat Taqorun o zaman Avropada dəbdə olan , fəqət soyuq Qərb mühakiməsini tərpədə bilməyən "vicdan" , "sevgi-məhəbbət" fəlsəfəsi ilə də tanış olur. Lakin həmin fəlsəfəni təhlil edərkən ona qoşulmur , tənqidi yanaşır və düzgün məntiqi nəticə çıxarır .

"Azad əsirlər" adlı novellavari parçada şair gözəl bir salon təsvir edir. Səhnənin göz qamaşdıran al-əlvən işıqlarının fonunda rəqs edənlərin , şeir oxuyanların siluetləri və s. görünür , sonra birdən – birə işıqlar sönür , səhnədə tək bir ulduz parlayır və çırpınıb sızlayaraq öz ömrü , taleyi barədə bir qoşma oxuyur .

Buradakı onlarca qurbanlardan biri olan bu qızcıqaz " azad əsirdir " , mənliliyini , ismətinə satmaqda müstəqil və sərbəstdir . Ona görə də buradakı bütün şəhvət düşgünlərinə , altunlarını , xəzəl kimi " azad əsirlərin " başına səpənlərə qarşı Azərdə qüvvətli nifrət oyanır .

Azər üç qadının şikayətini, dərдинi, faciəsini eşidərkən sarsılır. Sən demə, bu qadınlar öz körpə , hələ həddi-buluğa çatmamış qızlarının "qazancı" ilə dolanırlarmış. Azər istər-istəməz əski Asiyanı , Afrikanı və Qafqazı düşünür , lakin gördükləri ilə müqayisədə bunların hamısı sönük görünür.

Azər belə nəticəyə gəlir ki, hər şeydə olduğu kimi, Avropa mədəniyyətinə də tənqidi yanaşılmalıdır, burjua mühitinin qanuniləşdirdiyi çox şeyin iç üzü üfunət saçır, istismara əsaslanan bir cəmiyyətdə hər şey altundan, pul kisəsindən asılıdır.

Poemada "Rəssamın qızı" başlığı ilə verilən parça da son dərəcə heyrtəmizdir. Həmin hissədən anlaşılar ki, məşhur bir rəssamın qızı Elza hüsnünə vurğun-vurğun camalını naturaçı rəssamlara açmış, öz surətini yaratmaq üçün istənilən pozalara düşmüş , Azərin diqqətini də Elza ilə bir gənc zabıt cəlb etmişdi. Maraqlıdır ki, Elza gəncin məhəbbət, səmimiyyət, sevdə dolu yalvarışlarına məhəl qoymadan , mərmərdən yonulmuş heykəl kimi lal-dinməz dayanmışdır.

Sonra məlum olur ki, Elzanı nakam qoyan müharibə caniləridir. Onun 8 yaşı olarkən rəssam babası "hərbə qarşı hərbi hayqıran zaman" hökumət tərəfindən edam olunmuş və bu dəhşətli xəbərdən sarsılan körpə Elzanın qorxudan və rıqqətdən dili tutulmuşdur.

Sonra müəllif Azəri "Kömür mədəninə" fəhlələr arasında təsvir edir . Fəhlələrin tərkibi kimi, üzlərin, gözlərin ifadəsi də müxtəlif idi. Bəziləri həyatın, işin, zamanənin əzab-əziyyətindən sarsılır, hərəkət edən ölü, kölgə təsiri bağışlayır, bəziləri isə bir parça çörək qazana biləcəyi ümidi ilə yaşayır və hətta şərqə də oxuyur. Doğrudan da, tarixən Almanıyanın Rur mədənlərində çalışan fəhlələrin çoxu yaxın-uzaq ölkələrdən gələn zavallı, miskin və yoxsul adamlar olmuşlar. Onların hamısını buraya – Dantenin cəhənnəmindən daha qorxunc, yoxsullar məzarı bu çirkin mədənlərə gətirən bir parça çörək dəridir. Yoxsa öz səfalı, gözəl guşələrindən ayrılıb buraya gələrdilərmidi?!

Səfalıdır bizim dağlar, bizim ellər,
Qayğı bilməz bizim bağlar, bizim güllər,
Çağlayan bir yanda çağlar; orman güllər,
Bulutlar bir yanda ağlar, çoban dirlər,
Səfalıdır bizim dağlar, bizim ellər .

Azərin "Mühacirlər yuvasında" gördükləri də maraqlı, ibrətli və heyranamizdir. Onun burada gördüyü adamların bir hissəsi köhnə milyonçular –inqilabın düşmənləri , başqa bir qismi isə təbliğatın qurbanı olaraq buraya düşmüş insanlardır .

Mühacir Azərə həmin adamların "bəlkə də qayıtdılar" fəlsəfəsinin iflası , özlərinin də ac-yalavac qaldıqları barədə geniş məlumat verir. Bu vaxt səhnəyə rəqs etmək üçün gözəl bir qız atılır. Məlum olur ki , İsa qədər təmiz , cocuq qədər ləkəsiz olan bu gözəl rəqqasə moskvalı bir qrafın qızıdır , indi atası xəstədir , onu yaşatmaq üçün rəqqasəlik , xanəndəlik edir. Böyük şair poeziyanın qadir gücü ilə qızın gözəlliyini , o lətiflikdən yaranan əhval-ruhiyyəni bir rəssam kimi təsvir etmişdir.

Şair bu poemanı çox uzun illər ərzində (1920-1937) yazmışdır. Ona görə də təbii ki, dövrlə, zamanla, siyasi-iqtisadi amillərin, təkamül və inqilabların təsiri ilə müəllifin özünün də dünyagörüşü elə həmin illərdə də zənginləşirdi.

Əsərin "Nil yavrusu" fəslində müəllif ərəb qızı Şəmsanı qələmə almış , onun taleyini izləmişdir. Şəmsa Misirdən Qərbə gəlmişdir. Onun babası azadlıq aşiqi imiş , ingilislər onu ölümlər adasına sürgün etmiş , elə o zaman Şəmsanın qismətinə qurbət ellər , yad ölkələr düşmüşdür . Odur ki , həmişə dalğın , nəşəsiz , bəzən də çılgın olan bu qızçıqaz:

Daima kinli bir pəyam arıyor,
Anaraq Misri , intiqam arıyor.

Ədib Şəmsanı təkbaşına mübarizə aparan bir qız kimi vermir , o , ərəb tələbələrə ilə , hansı yollarsa Qərbə düşmüş ərəb gənclərilə birgə , əlbir çalışır , inqilaba qoşulur. Lakin elə olur ki , bir ingilis müstəmləkəçisini , bəlkə də onun babasının qatili bir lordu öldürməli olur və bunu da Vətənin azadlığı naminə edir .

Dramatikliyi, təzadlarının məna, nəticə təkrarsızlığı baxımından əsərin "Tıbağanın zövqü" fəslə də orijinal işlənmişdir. Belə ki, Azərin diqqətini, doğrudan da, tıbağanın öz çanağından başını çıxarıb musiqini dinləməsi özünə cəlb etməyə bilmir:

Zürafə boynuna bənzərdi boynu ,
Məğrur , ədalətli bir duruşu vardı .
Musiqidən sərxoş olurdun ... onu
Kim seyr edirsə bir sevinc duyardı .
Bağanın qafası çıxıb qıfaldan
O dadlı ahəngi dinlərdi heyran .

... Ağ saçlı bir professor Azərin yabançı münasibətini görərək qürre ilə ona deyir:

-Tıbağalar belə bizdə musiqidən zövq alır ,
Sizdə nasıl bu sınaqlar varmıdır ?

Azər professorun sualına çox ağıllı və filosof dəriniyi ilə belə cavab verir: mən Şərqin çox ölkəsini dolaşmışam, hər yerdə aclıq, səfəlt görmüşəm, başqalarını yedirən, doyduran, bol məhsullu Şərqin özü bir parça çörəyə möhtacdır.

Lakin bu niyə belədir ? Qitələri bu cürə qarşı-qarşıya qoyan hansı amillərdir? Bax , bu məsələyə Azər daha dərin təhlil verərək göstərir ki , Şərq müstəmləkəçi Qərbin istismarı altında olduqca tısbağaların eşqi mövcud verəcəkdir .

Bu səhnələrdə Azər bir filosof , müasir Azərbaycan gənci kimi düşünür ki , bu da H.Cavid yaradıcılığı üçün zamanına görə irəliləyiş idi .

Çox düşündüm bunu dəmindən bəri ,
Hər zövqü bir acı bəslər düşünsən !
İştə Qərbin azğın səadətləri
Alır qida Şərqin fəlakətindən .

Azər Qərbdə gördüklərinə sıxılır , darılır , usanır , vətəninə dönür , onu yuxudan ana dilində oxunan bir mahnı oyadır. Azər əsərin " Altun şəhərdə " hissəsində dilənçilərə rast gəlir . Lakin bunlar Azərin tanıdığı köhnə milyonçulardır . Bir işə yaramayan bu müftəxorlar əsrlər boyu əməkçi xalqın alın təri hesabına harın həyat keçirmişlər . İndi isə zaman onları zir-zibil kimi coşqun həyat dəryasının sahillərinə atmışdır . Onlardan birinin Azərlə mükəliməsi çox gözəl verilmişdir . Azər ona deyir ki , inqilab hamıya iş , çörək və azadlıq bəxş edir , sən də bir iş ucundan yapış , özünə və ailənə çörək qazan .

Əsərin " Kor neyzən " fəslində ədalətsizlik ucundan İrandan didərgin düşmüş Qəhrəman adlı kor neyçənin həyatı ilə tanış oluruq . Onun nağıl etdiyi tərcümeyi-halı faciəvi bir lövhədir : İranın Urmi civarında Əfşar elində Bəbir xan adlı bir müstəbid yaşayırdı , Qəhrəman da onun katibi idi . Bəbir xanın Mələksima adlı qızı onun gözünün ağı-qarası idi . İş elə gətirdi ki , mən həmin varlı balasının sevdasına düşər oldum . Biz bir-birimizi sevirdik , lakin bunu Bəbir xana çatdırdılar . Axşamın düşməsi ilə mənim də ömrümün qaranlıq günləri başladı . Bəbir bəy : - Mələksima sənin tayındırmı , - deyərək məndən dəhşətli bir intiqam aldı , o mənim gözlərimi çıxartdırdı .

Kor çalğıçı bu hekayətdən sonra hönkür-hönkür ağlamağa başlayır . Azərin həmin hadisədən çıxardığı mənalı nəticə ondan ibarətdir ki , Qoca Şərqin bəlası məhz ağlamaqdır .

Azərin düşüncələri " Yaşamaq və yaratmaq " bəhsində daha da dərinləşir . Burada iki həyat tərzini , iki dünyabaxışı , iki fəlsəfə qarşılaşdırılır , müqayisə olunur. Qərbin çılgın müharibə ehtirasları yeni qırğın silahları kəşf etməkdədir. Burada Azərin Bir qoca və gənclə mükəliməsi maraqlıdır . Lakin hələ dünya kamala dolmamışdır; insan hələlik bir-birinin qənimidir, insan hələlik körpələrin yurdsuz qalmasına səbəb olur , qan tökür , ev yıxır , öz həmcinsini öldürür və s .

Poemanın " Yurdsuz cocuqlar " fəslində də bu məsələyə həsr olunmuşdur. Qışın amansız şaxtası, qarı , çovğununu varlı balaları üçün bir əyləncədirsə; yurdsuz, yuvasız yetimlər üçün ölümdür.

Poemanın son fəsilləri həm məzmun, həm də bədii baxımından daha qüvvətlidir. "Səlmanın səsi" və xüsusilə "Üsyan " epizodları bu cəhətdən xüsusilə nəzəri cəlb edir .

Bunların birincisi müstəqil surətə malik kiçik mənzumə də sayıla bilər . Bu mənzumənin mərkəzində Səlmanın taleyi durur . Belə ki , Səlma ipək köynəklər tikər , anasına kömək edərdi . Onun eyni zamanda gözəl , məlahətli səsi vardır . Köynək toxuduğu zaman , müxtəlif əl işləri gördüyü zaman xalq mahnılarını ustalıqla ifa edərdi . Lakin bir adət olaraq bu mahnılar qəmli , ələmli və mükəddər olurdu . Bir dəfə Azər küçədən keçərkən məlahətli bir səslə oxunmuş nikbin bir mahnı eşidir .

Azər bu mahnını oxuyan şəxslə maraqlanır . Məlum olur ki , bu yetim qız Səlma imiş və Azər həmin ailəyə məhrəm bir şəxs imiş . Ona görə də Azər təmkinlə onu başa salır ki , insan özünü kəşf etməli , istedadının parlamasına çalışmalıdır . Səndə bülbul ləhcəsi var , gözəl səsə maliksən , elə etməlisən ki , bu əvəzsiz istedadı hamı bəhrələnsin. Bunun üçün möhtəşəm sənət məbə-dində təhsilini davam etdirməlisən. Səlma öz xeyrixahının ardınca gedir və gözəl müğənni olur .

Günlərin birində Azər Səlmanın ifasında tamamilə yeni , nikbin məzmunlu gözəl bir mahnı eşidir . Azər Səlmanın müvəffəqiyyətindən vəcdə gələrək öz doğma övladı kimi onu təbrik edir .

Çox keçmədən zurna-qaval səsi kəndi başına götürür , üzlərdə xoş təbəssümlər oynayır , pəhləvanlar küştü tuturlar , hər şeydə bir gümrəhlik , sevinc və nəşə duyulur . Burada şair bizi bir kənd müəllimi ilə tanış edərək Azərin dili ilə göstərir ki , müəllim kəndin əsas ziyalı potensialıdır .

Maarif ziyasının dinə, xürafata, müəllimin mollaya qarşı qoyulması aparıb hökmən üsyana çıxarmalıdır :

Üsyan !..

Üsyan deyə hər gözdən , ağızdan

Bir nifrət uçardı

Üsyan !..

Keçmişlərə , keçmişdəki adətlərə üsyan !

Hər üzdə təhəkküm izi vardı .

Üsyan !..

Məbədlərə , qalpaqlara , çarşafılara üsyan !..

Şaşqınlığa yox zərrəcə imkan ,

Hər fəlsəfə , qanun dəyişir ,

Bir nöqtədə dursan da düşünsən ,

Mənbər yapacaqlar gəmiyindən

Üsyan !..

Hər əski hürufata da üsyan !

Üsyan !..

Hər əski xurafata da üsyan !..

Nəticə kimi əsərin fraqmentlərindən sərf-nəzər edərək bir süjet düzümünə riayət etsək və xəyali şəkildə olsa da, müəyyən bir ideya, məntiq və əhvalatların simmetrik və ardıcıl silsiləsini canlandırsaq təxminən tam bir mənzərə alınar. Mütəfəkkir şair, mənzum dramaturgiya ustası şeirlərində, mənzumə və poemalarında da bir dramaturq kimi çıxış edir; onun əsərlərində lirik , epik və dramatik xüsusiyyətlər arasında tam bir vəhdət və poetik ünsiyyət olduğu aydın görünür.

Cavidin bütün yaradıcılığı, o cümlədən "Azər" poeması bir daha göstərir ki, Cavid böyük yaradıcılıq və dərin zəka sahibidir. Böyük dramaturqun əsərləri illər keçsə də, yenə də öz həmişəyaşarlığını və aktuallığını qoruyub saxlayacaq.

İKİ ŞƏXSİYYƏT: EYNI HƏYAT FƏLSƏFƏSİ

İradə ZƏRQAN

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu

iradazargan@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə türk dünyasının iki nurlu şəxsiyyəti Mehmet Akif və Hüseyn Cavidin əsərləri tədqiq olunaraq onların həyata baxışları, fikir və düşüncələri fəlsəfi təhlil olunmuşdur. Vurgulanmışdır ki, Türk dünyası Cavidlərin, Ersoyların zəkası, mənliliyi, çaba və qeyrəti üzərində qərar tutur. İctimai fikir tarixinin nurlu simaları M.A.Ersoy (1873-1936) İstanbulda, H.Cavid (1882-1941) isə Naxçıvanda, bir-birindən 9 yaş fərqi ilə doğulsalar da, onların həyat hekayələrində olduğu kimi, yaradıcılıqlarında da müəyyən yaxınlıq vardır. Hər ikisi əvvəlcə dini təhsil almış, zəhinlərini nəqli biliklərlə zənginləşdirmişlər. Sonralar əqli, məntiqi biliklərə yiyələnmiş, yaşadıkları mühitin bütün problemlərini çiynlərində daşıyan, xalqının maariflənməsi və tərəqqisi yolunda canı, qanı bahasına fəaliyyət göstərən ziyalılar olmuşlar. Onların hər ikisinin tərcümanı öz misilsiz əsərləridir. Mehmet Akifin və Hüseyn Cavidin şeirlərinin müqayisəli təhlilindən məlum olur ki, onların mübarizə ruhu, həyata baxışları, fikir və düşüncələri kəşifdir. Hər iki müəllifi narahat edən mövzular bəşəri problemləri əhatə edən, insanlıq idealını formalaşdıran məsələlərdir. M.A.Ersoy və H.Cavid qısa, lakin mənalı ömürlərində öz həyat ideallarına heç vaxt xilaf çıxmamışlar. Daim öz "mən"lərinə, məram və məqsədlərinə müvafiq yaşamışlar. Dünyanın oyunları onları aldadıb yollarından sapdırma bilməmişdir. Onların xalq, millət üçün tükətdikləri ömür bitsə də, əsərlərindən qaynaqlanıb şüurları oyadan həyat fəlsəfələri daim düşüncələrdə yaşayır.

Açar sözlər: Ersoy, Cavid, eyni həyat fəlsəfəsi.

TWO PERSONALITIES: UNITE PHILOSOPHY OF LIFE

ABSTRACT

In the Turkic world they relies, mainly, mind, dignity, arduous and Resoluteness of Javids and Ersoys. Though the bright images of history of social thought M.A.Ersoy (1873-1936) was born in Istanbul and H.Javid (1882-1941) in Nakhichevan with 9 years disparity in age, both in their biographies and creative works certain nearness is observed. Both of them received first the religious the religious education, enriched their mind with narrative knowledge. Then they acquired intellectual logic knowledge and loading on themselves all the problems of the place of inhabitation, they proved to be worth intellectuals, carrying out the activities on the way of enlightenment and progress of their people and nation at the cost of their life and blood. Their outstanding works completely express their life.

The comparative analysis of only two poems by the authors (poems "I don't admit an evil" by Mehmet Ersoy and "War and calamity") makes feel the nearness of their convictions. An analysis of them, as well as the other picas shows that M. A. Ersoy and H. Javid never betrayed their lively ideas in the course of their short but rich in content life. They lived always in conformity with own "ego", convictions and aims. The world trickeries failed to make them lose their way by tempting them.

Though their life devoted to people and nation ended, but their philosophies of life continue to live in the minds.

Key Words: Ersoy, Javid, unite philosophy of life.

Türk dünyası Cavidlərin, Ersoyların zəkası, mənliyi, çaba və qeyrəti üzərində qərar tutur. Birliyin bərkətini dərk edən kişilərin sayəsində tərəqqi bulur.

"Deyilmi cəbhəmizin sinəsində iman birdir;
Sevinc bir, kədər bir, qayə eyni, vicdan birdir.
Deyilmi ortada bir ürək döyünür yılmaz
Cahan yıxılsa əmin ol, bu cəbhə sarsılmaz" (1, səh. 76).
"Namus, vicdan insanlarda iki böyük qanattır,
Onlar ilə Adəm oğlu yüksək göylərdən aşar.
Namus, vicdan bizlər üçün daimi bir həyatdır,
Türk eli hep o hiss üçün doğmuş, onunla yaşar.

.....
Əvət, arslan yavrularım! Türk eli həp şanlıdır,
Elmas kibi lekesizdir, saqın, qafil olmayın" (2, səh. 154).

İctimai fikir tarixinin nurlu simaları M.A.Ersoy (1873-1936) İstanbulda, H.Cavid (1882-1941) isə Naxçıvanda, bir-birindən 9 yaş fərqi ilə doğulsalar da, onların həyat hekayələrində olduğu kimi, yaradıcılıqlarında da müəyyən yaxınlıq vardır. Hər ikisi əvvəlcə dini təhsil almış, zəhinlərini nəqli biliklərlə zənginləşdirmişlər. Sonralar əqli, məntiqi biliklərə yiyələnmiş, yaşadıkları mühitin bütün problemlərini çiyinlərində daşıyan, xalqının maariflənməsi və tərəqqisi yolunda canı, qanı baha-sına fəaliyyət göstərən ziyalılar olmuşlar. Onların hər ikisinin tərcümanı öz misilsiz əsərləridir. Bu əsərlər eyni zamanda onların düşüncə mədəniyyətinin bəhrələri, həyat fəlsəfəsinin təzahürləridir.

Mehmet Akif "Zulmü alkışlayamam" şeirində yazır:

"Zulmü alkışlayamam, zalimi asla sevemem;
Gelenin keyfi için geçmişe kalkıp sövemem.
Biri ecdadıma saldırdımı, hatta boğarım!...
- Boğamazsın ki!
- Hiç olmazsa yanımdan kovarım.
Üçbuçuk soysuzun ardından zağarlık yapamam;
Hele hak namına haksızlığa ölsem tapamam.
Doğduğumdan beridir, aşığım istiklale;
Bana hiç tasmalık etmiş değil altın lale! (3, səh. 782).
Hüseyn Cavidin əsərlərindən də eyni ruh yüksəlir. O yazır:
"Çoq əzildin, yetər, ər oğlu ər ol!
Çırpınıb çareyi-xilas ara, bull!
Qoşaraq nura, cəhli et pamal!

Hər sənindir şərəf, ümid, iqbal.
 Şaşıb durma böylə... Bir aydın
 İdeal arqasınca qoş, çırpın!
 İdealsız nicat ümidi-məhal...
 "İttihad!" İştə ən böyük ideal!
 Səni qurtarsa, qurtarır birlik,
 Çünki birlikdədir fəqət dirlik!.." (4, səh.66-67).

Onların əsərləri həyata baxışları, fikir və düşüncələri haqqında geniş informasiya mənbəyidir. Hər iki müəllifi narahat edən mövzular bəşəri problemləri əhatə edən, insanlıq idealını formalaşdıran məsələlərdir. Mehmet Akif "İnsan" şeirində insanı dünyanın salamatlığından sorumlu olması məsuliyyətini dərk etməyə çağırır:

"Edib-i kudretin beytül-kasid-i şəri olmuşsun;
 Hakım-i fıtratın bir anlaşılmaz sırrı olmuşsun.
 Esirindir tabiat, dest-i teshirindedir eşya;
 Senin ahkamının münkadıdır, məhkumdur dünya" (5, səh. 148).
 Cavidin insanlıq haqqında qənaəti isə belədir:
 "Əmin ol, nerdə nəfs olmuşsa hakim;
 Həqiqi eşqi məhv etmiş məzalim.
 Kimin ülvysə ruhu, söz onundur,

Əsiri-nəfs olan daim zəbundur" (6, səh. 37). Mütəfəkkir bütün bələlərin nəfsə qul olmaqdan irəli gəldiyinə əmindir. Deməli, nəfsini özünə hakim edən, yəni nəfsinə qul olan insan həqiqi eşqdən məhrum qalar, daim rəzalətə sürüklənər.

Onlar XX əsr türk ictimai fikrinin qoşa qanadı, milləti sülhə, əmin-amanlığa, birliyə, vətənpərvərliyə, azad düşüncəyə dəvət edən nüfuzlu şəxsiyyətlərdir. Hər ikisinin yaradıcılığında gənclik, ailə və uşaq tərbiyəsi, islam dəyərləri, cəhəllə mübarizə, sosial-siyasi problemlər geniş əksini tapmışdır.

Məşhur "İstiqlal" şeirinin sonuncu misrasında Mehmet Akif incə bir məqama toxunaraq, insanları öz müqəddəratları barədə daha dərinlən düşünməyə dəvət edir:

"Qarın afakını sarmışsa çelik zırhlı duvar;
 Benim iman dolu göğsüm gibi serhaddım var.
 Ulusun, korkma! Nasıl böyle bir imanı boğar,
 "Mədəniyyət!" dediğin tek dişi kalmış canavar?" (7, səh. 1032).

Şair insanları mədəniyyət mövzusunda diqqətli olmağa çağırır. Bəzən bu ad altında dünyaya insanlıqdan kənar, bəşəriyyəti məhvə aparan yeni "mədəniyyətlər" müncər edilir. Bu yabançı mədəniyyətlərin təsirindən aşınmamaq üçün kökcümüzdəki iman hissini itirməməliyik. İnsanlığın aşılmaz sərhəddi imandır. İmanı olanın istiqlalı da olar.

Şair həmvətənlərini laqeyd olmamağa çağırır:
 "Bastığın yerləri "toprak" diyerek geçme, tanı!
 Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı.
 Sen şəhid oğlusun, incitme, yazıktır, atanı:
 Verme, dünyaları alsan da, bu cennət vatanı" (7, səh. 1034)
 Hüseyn Cavidin şeirlərinə də mübarizlik ruhu hakimdir. O yazır:
 "Yaşamaq istəsən çalış, çabala,
 Rə'd olub gurla, bərq olub parla!
 Yoqsa fəryadü nalə zaidir
 Bir həqiqət bu: "əzməyən əzilir!.." (8, səh. 88).
 "Yoq təbiətdə öylə bir qüvvət,
 Əbədi, həm də payidar olsun.
 Hər dəyişməkdədir bütün xilqət,

Həp dəyişməkdədir həyatü fünün,
.....

Seyr edin iştə kainatı bütün,
Devrilir hər adımda bir əzəmət,
Dinləməz dünkü hadisatı bu gün,
Parlıyor hər dəqiqə bir hikmət.
Hər qaranlıqda çırpınır bir nur,

Hər həqiqətdə bir xəyal uyuyur" (9, səh. 91). Daim dəyişən, yeniləşən, əvvəlini inkar edən dünyada Cavid üçün bir gerçəklik dəyişməzdir: mərdlik və qalibiyyət.

"Çalış həp qalib ol, mərd ol! Bu, aydın bir həqiqətdir:

"Cihan bir nazənin dilbər ki, yalnız mərdə qismətdir..." (10, səh. 94).

Cavid məzlumların, fəqirlərin halına acısa da, acizliyə, zəifliyə nifrət edir, vətən övladlarını güclü, igid görmək istəyir. O, millətini oyatmaq və əzəli qüdrətinə qaytarmaq üçün tarixi tədqiq edir. Gəldiyi nəticə belədir:

Qucaq-qucaq edilən tatlı vədlər pək çok;
Sağın inanma! Yalan...Yoq, zəif için haq yok!..
İnanma! Aciz için yoq hüquq, inanma, xayır,
Cihanda haq da, həqiqət də həpsi qüvvətdir (4, səh. 64).
Mehmet Akif sanki ona cavab verir:
"Kanayan bir yara gördüm mü yanar ta cigerim,
Onu dindirmək için kamçı yerim, çifte yerim.
Adam aldırma da geç git, diyemem, aldırırım.
Çiğnerim, çiğnenirim, hakkı tutar kaldırırm"(3, səh782).

Şeir nümunələrindən görüldüyü kimi, bu iki şəxsiyyət milli köklərinə, əqidələrinə sadıq, yaşadıkları dövrün hadisə və proseslərini bütün təfərrüatı ilə izləyən ziyalırlar olmuşlar. Onlar cəmiyyət problemlərinə nüfuz edərək, əsərləri ilə xalqı zülmətdən nura çıxarmağa çalışan aydınlardır.

M.A.Ersoy və H.Cavid qısa, lakin mənalı ömürlərində öz həyat ideallarına heç vaxt xilaf çıxmamışlar. Daim öz "mən"lərinə, məram və məqsədlərinə müvafiq yaşamışlar. Dünyanın oyunları onları aldadıb yollarından sapdıra bilməmişdir. Onların xalq, millət üçün tükətdikləri ömür bitsə də, əsərlərindən qaynaqlanıb şüurları oyadan həyat fəlsəfələri düşüncələrdə yaşayır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Məhmət Akif Ərsoy. Birlik. Türkün 101 şairi. Bakı: Yazıçı, 1993.
2. Hüseyn Cavid. Qoca bir türkün vəsiyyəti. Əsərləri, 5 cildə: 1-ci cild. Bakı: "Elm", 2007.
3. M. A. Ersoy.Zülmü alkışlayamam. Safahat. C. 2. İstanbul: Zaman, 1056 s.
4. Hüseyn Cavid. Hərb və fəlakət. Əsərləri, 5 cildə: 1-ci cild. Bakı: "Elm", 2007.
5. M. A. Ersoy. İnsan. Safahat. C. 2. İstanbul: Zaman, 1056 s.
6. Hüseyn Cavid. Hübuti-adəm. Əsərləri, 5 cildə: 1-ci cild. Bakı: "Elm", 2007.
7. M. A. Ersoy. İstiklal Marşı. Safahat. C. 2. İstanbul: Zaman, 1056 s.
8. Hüseyn Cavid. Məzlumlar için. Əsərləri, 5 cildə: 1-ci cild. Bakı: "Elm", 2007.
9. Hüseyn Cavid. Dün və bu gün. Əsərləri, 5 cildə: 1-ci cild. Bakı: "Elm", 2007.
10. Hüseyn Cavid. Qürubə qarşı. Əsərləri, 5 cildə: 1-ci cild. Bakı: "Elm", 2007.

HÜSEYN CAVIDİN "UÇURUM" MƏNZUM FACİƏSİNDƏ TÜRK ƏXLAQI VƏ MƏNƏVİYYATININ BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ

İsgəndər Atilla

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu*

ABSTRACT

In tragedy Husein Javids "To be gone" the problems the French both changes of morals and spiritual Turkish of youth against another's, foreign morals are mentioned. The artist Jalal is criticized as the admirer of foreign morals, and Uluq bek Ekrem it is represented as the carrier Turkish of morals and spiritual life.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, "Uçurum" faciəsi, türkcülük, türk əxlaqı, türk mənəviyyəti, gənc türklər, fransızlaşma.

Key words: Husein Javid, "To be gone" tragedy, turkish morals, turkic morality, young turks, Gallicize

İstanbul darülfünununda 1905-1909-cu illərdə aldığı təhsil, təlim və tərbiyə Hüseyn Cavidin həm fəlsəfi, həm də ədəbi-bədii görüşlərində yeni bir aləm açır, silinməz izlər buraxır. O, burada Şərq və Qərb fəlsəfəsini, türk tarixi və ədəbiyyatını dərinlən öyrənir. Ədəbiyyat və fəlsəfə elminin dərinliklərinə baş vurduqca yeni incilər, yeni həqiqətlər bulur. Darülfünunun professor və müəllimləri ilə, o cümlədən Rza Tofiq, Mehmet Akif Ərsoy, Cənab Şəhabəddin, Xəlil Ziya və b. alim və şairlərdən dərs alması onun ədəbi-bədii yaradıcılığına, türkcülük görüşlərinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

Lakin Cavidin üzərində daha çox məşhur filosof və şair Rza Tofiq, şair-dramaturq Əbdülhaq Hamid və Namik Kamalın daha böyük təsiri olmuşdur. Azərbaycan Milli İstiqlal hərəkatının banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazmışdır: "Azərbaycan gəncliyi saf və səmimi bir niyyətlə türk öyrətmənlərinin tələbəsi oldu. Çox keçmədi ki, Namik Kamal Məhəmməd Hadini, Əbdülhaq Hamid Cavid, Məhəmməd Əmin də Cavid (Əhməd- İ.A) oğulluğa qəbul etdilər" [1, s. 35].

H. Cavid İstanbulda təhsil aldığı illərdə türk tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və incəsənəti ilə yaxından tanış olur. 1908-1909-cu illərdə burada baş verən ictimai-siyasi hadisələrin, o cümlədən gənc türklər inqilabının, xüsusilə fransız ədəbiyyatının gənc nəslin əxlaq və tərbiyəsinə mənfi təsirinin canlı şahidi olur. Bu məsələ şairi dərinlən düşündürür. O, yabançı bir əxlaq və mənəviyyatın türklərin sağlam və sarsılmaz ruhunun işğalını qəbul etmir. İstəmir ki, yeni türk gəncliyi, farslar kimi, əfsunçuluq, şübbilik və laübalilik tələqin edən bədii əsərlərin ruhunda tərbiyə olunsunlar. Bu səbəblə o, bir məqaləsində Firdovsi, Sədi, Hafiz, Xəyyam və Nizami kimi nadir istedad fitrətlərini təqdir etməklə, zahidi-məslək ədibləri, laübali, məsxərəçi, əxlaqsız və məddah şairləri tənqid atəşinə tutur. Mövcud vəziyyətin çağdaş Türkiyədən də yan keçmədiyini vurğulayır. Ruhi kibi laübali məşrəbləri, Nəfi kibi yayqaraçıları, Nabi kibi ölgün fəlsəfəçiləri, Nadim kibi səfahətpərvər xərabitləri tənqid edir. "Onlar kəndi yazıları ilə türklərin sağlam və sarsılmaz ruhlarını pozub gevşetdilər" deyərək yazır: "Avropa yolunu tanıır-tanımaz, bir də fransız müqəllidliyi meydana aldı. Həm də fransızların az-çox ciddi və məharətli ədəbiyyatı deyil, hoppa, dəgərsiz və çürük əsərləri təqib olundu, tərcümə edildi və kəndiligidən xüsusi əsərlər yazanlar belə bir dürlü təqliddən yapayı sıyıramadılar. Həm də əskilik ilə yeniliyi, əcəmlik ilə fransızlığı qarışdıraraq iki çürük, iki əxlaqsız uçurum arasında qaldılar..."[2, s.236]

Şair istəmir, istəmir ki, müasir türk gəncliyi həmin iki çürük, iki əxlaqsız uçurum arasında qalsın. Faciədə rəssam Cəlalın məşhur son monoloqu həmin əxlaqsız uçurumdan qidalanır. Rəssamın sağlam ruhu yabançı əxlaqın təsiri altında pozulur. O, əxlaqsız fransız gözəli Anjelə uyur, milli əxlaqi dəyərləri unudur. Beləliklə, onun faciəsi başlanır.

H. Cavid İstanbuldan Azərbaycana qayıtdıqdan sonra həmin problem onu uzun zaman düşündürür. Nəhayət, 1917-ci ildə "Uçurum" mənzum faciəsini qələmə alır.

XX əsrin əvvəllərində istər Türkiyədə, istərsə də Azərbaycanda oxşar vəziyyət yaranmışdır. Bu iki dost və qardaş ölkədə müxtəlif əqidə, məslək və məfkurələrə xidmət edən firqələr, cəmiyyətlər və cərəyanlar meydana gəlmişdir. Onlardan bir qismi Avropanı ideallaşdırır, Şərqdən üz çevirir,

tərəqqi və mədəniyyəti Avropada axtarırdılar; Qərb mədəniyyətini ideallaşdırır, ona pərəstiş edirdilər. Başqa bir qisim onların əksinə olaraq, Şərq mədəniyyətini ideallaşdırır və ona pərəstiş edirdilər. Üçüncü qism türk mədəniyyətini, türk tərbiyəsi, adət və ənənələrini üstün tuturdular. Onlar Qərb mədəniyyətini qiymətləndirir, hər iki qitənin əxlaqi və mənəvi dəyərlərindən faydalanmaq istəyirdilər. Dramaturq həmin problemi "Uçurum" faciəsində qoyur. Faciədə qərbçiliyi Cəlal və Yıldırım, şərqçiliyi, daha doğrusu, türkçülüüyü Uluğ bəy, Əkrəm və b.surətlər təmsil edirlər.

Rəssam Cəlal Qərb mədəniyyətinin, xüsusilə fransız və italyan incəsənətinin vurğudur. O, bütün varlığı ilə həmin ölkələrə can atır. Əkrəm isə Turan ellərinin vurğudur. Həyatını Turansız təsəvvür etmir. Türk ellərinə səyahətə çıxır, Dağıstanı gəzib dolaşır. Krim yalılarında, İdil boylarında, Qafqaz dağlarının əzəmətindən zövq və ilham alır.

Əkrəm

Əvət, bir qaç dağlar, dənizlər aşdım,
Bütün Turan ellərini dolaşdım,
Dağıstanda keçdi son səyahətim
Onunçün dəyişmiş bu qiyafətim. [3, s. 277]

Cəlal və Yıldırım isə fərqli düşünürlər. Onlar Turan ellərini dolaşmaqda, fransız gözəllərindən zövq almaq, Parisə fikrinə düşürlər. Arvadı Gövərçin və qayınatası Uluğ bəy Cəlalın Fransa və İtaliyaya səyahətə çıxmasının qarşısını almağa çalışsalar da, buna nail ola bilmirlər. Həmin səyahətin ailəyə böyük faciə və bədbəxtlik gətirəcəyini öncədən hiss edirlər.

Uluğ bəy

Haydı, yavrum, gedin uğurlar olsun!
Gedin böyük Tanrı sizə yar olsun!..
Əvət bilməli ki, Firəng elləri,
Həm bəslər, həm soldurur əməlləri,
Avropada işıq da var, zülmət də,
Orda səfahət də var, fəzilət də,
O, bir əngin dəniz ki, qorquludur,
İnsan gah inci bulur, gah boğulur... [3, s. 286]

Belə də olur. Avropaya inci bulmaq üçün gedən Cəlal orada "boğulur". Parisdə fəvqəladə və işvəkar bir fransız gözəlinə (Anjelə) aşiq olan Cəlal, həyatda, demək olar ki, hər şeyini, o cümlədən sənətini, ailəsini, istedadını, məşhur rəssamlığını itirir. Fransız gözəli Anjel Cəlalın ömrünün baharında gülümsər bir çiçəyə çevrilir. Cəlal Parisdə keyf, Gövərçin İstanbulda yavrusu ilə dərd çəkir. O, "avropalaşmış" bir türk rəssamı kimi vətənə qayıdır.

Əkrəm dostu Cəlalı doğma ailəsinə və elinə-obasına bağlamağa çalışır. Bir dost kimi, Anjelin şeytan ruhlu bir mələk olduğunu arqdaşına anlatsa da, nəticəsi olmur. Əkrəmin "Sən şu əfsunçu qadından ayrılmasan, bütün sənətin, istedadın və dahiliyin məhv olacaq" fikrinə qarşı Cəlal qəti şəkildə bildirir: "Mən məhv olsam belə, Anjeldən ayrılmayacağam."

Dramaturq faciədə iki böyük və görkəmli türk mütəfəkkiri və filosofunun surətini yaratmışdır. Onlardan biri Uluğ bəy, digəri Əkrəm bəydir. Cavidə qədər Azərbaycan dramaturgiyası bu cür möhtəşəm filosof surətləri görməmişdir. Onlar türk təfəkkürü və düşüncəsinin ifadəçisi və daşıyıcısı, türk əxlaq, adət və ənənələrinin qoruyucusu və təəssübkeşləridir. Müəlif əsərdə bu iki türkçü obrazını avropaçı Cəlal və Yıldırım obrazlarına qarşı qoymuşdur. Zadəgan nəslindən olan Uluğ bəy Şərq və Qərb fəlsəfəsinə maraq göstərir, oxuyub-öyrənir, qədim Yunan filosoflarının əsərlərini mütaliə edir. O, zəngin biliyə və dünyagörüşünə malik olan müdrik bir şəxsiyyət kimi, oxucuların gözündə ucalır və diqqətini özünə cəlb edir. İstanbulda gənclərin getdikcə fransızlaşması və yappa fransız və bulvar ədəbiyyatına pərəstişi Uluğ bəyi düşündürür və narahat edir. Yolundan sapmış oğlu Yıldırımı danlamaqla, öyüd-nəsihət verməklə onu düzgün yola qaytarmağa çalışır və buna nail olur. Həmməsləki və həmfikri olan Əkrəm bəyi yabancı təsirlərə

düşmədiyinə, öz soyunun adət, əxlaq və ənənələrinə sadıq qaldığına, ağılına-kamalına, Qərb mədəniyyətinə kor-koranə pərəstiş etmədiyinə görə sevir və hörmət edir.

Cəlalın şəhvətpərəstliyi, özgələşməsi, ailəsindən soyuması və fransız fahişəsilə əylənməsi və münasibət qurması Uluğ bəydən daha çox Əkrəm bəyi düşündürür. Böyük milli düşüncə və amal sahibləri olan Uluğ bəy və Əkrəm bəy Avropa mədəniyyətində müsbət nə varsa, onu qəbul edirlər. Lakin yabançı əxlaqa və hoppa ədəbiyyata kor-koranə pərəstişə qarşı çıxırlar. Mətin məslək və əqidə sahibləri kimi nümunə göstərilir.

Uluğ bəyin "O gün ki, İstanbulda gənclik fransızlaşdı" beytiylə başlayan monoloqu dünən də, bu gün də son dərəcə müasir və aktual səslənir, müasir türk gəncliyi üçün bir nümunədir.

.... Yurdumuzu sardıqca
Düşkün Paris modası,
Hər kəscə örnək oldu
Sərsəm firəng ədası...
Qəhrəman oğuzların,
Böyük Ərtoğrulların
Sarsılmaz xəlifələri
Şimdi həp sapqın, azgın...
Avropadan fəzilət,
Himmət, ciddiyət, vüqar,
Dururkən yalnız çürük
Bir züppəlik aldılar. [3, s.339]

"Uçurum" H.Cavidin "Ana" dramasından sonra heca vəznində qələmə aldığı ikinci pyesdir. Şair faciədə dramatik hadisələrə, obrazların fərdi xüsusiyyətləri və xarakterlərinə uyğun olaraq, hecanın müxtəlif formaları və ölçülərindən sənətkarlıqla istifadə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu, Bakı, 1990.
2. Hüseyn Cavid. Əsərləri, V cild, Bakı, 2005.
3. Hüseyn Cavid. Əsərləri, II cild, Bakı, 2005.

AKİF'TE İTTİHAD-I İSLAM ANLAYIŞI

Kadir ŞEKER

*Doç. Dr. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD Öğretim Üyesi*

ÖZET

"Gül devrinde gelseydin, bülbül olurdum" diyen Akif, Osmanlı Devleti'nin büyük bir hızla çöküşə geçtiği, hemen her cepheden taarruza uğradığı bir dönemde yaşamıştır. Çocukluğu 93 Harbinin sefalet hatıralarıyla geçmiş, Balkan ve Trablusgarp yenilgilerine tanık olmuştur. Diğer yandan Akif, Müslüman bir toplumun içinde İslami değerlere bağlı olarak yetişmiştir. Eşref Edip'le çıkardıkları Sırat-ı Müstakim dergisi, toplumsal sorunlara İslami çözümler aramak maksadıyla kurulmuştur. Dergide bu akımın güçlü isimlerinden Ahmet Naim, Manastırlı İsmail Hakkı, Musa Kazım İslami düşüncesi ağır basan aydınlar da yazılar yazmışlardır. Akif ve arkadaşları bütün dikkatlerini Osmanlı İmparatorluğu'nu geri bıraktıran ve Batı'yı üstün hale getiren sebepler üzerine yöneltmişlerdir. Yaptıkları araştırmalar ve fikir alışverişi sonucunda Osmanlı İmparatorluğundaki gerilemenin nedenini Kur'an'dan ve İslam'dan uzaklaşmak, kurtuluşumuzun çaresini ise İslam'a ve Kur'an'a yeniden dönmek şeklinde açıklamışlardır. Bu bağlamda Şairin şiirlerindeki en önemli vurgulardan birisi İttihat-ı İslam düşüncesi olmuştur.

Bu çalışmada Akif'in şiirlerinde ısrarla üzerinde durduğu İslam kardeşliği perspektifinden İslam birliği algısı işlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İttihat-ı İslam, Kur'an, İslam Ümmeti, Çağdaşlaşmak

AKİF'S VIEW OF ISLAMIC COOPERATION

ABSCTRACT

Akif who says 'If I had lived in the rose age I would have been a nightingale', lived in a time period when the Ottoman Empire had started to downfall and was exposed to many frontal attacks. He experienced miserable moments of Russo-Turkis War (93 War), in addition he witnessed Balkan and Tripolitania losses. On the other hand, Akif was grown up according to Islamic values in a Muslim community. Sırat-ı Müstakim journal which he released with Eşref Edip, was first formed in order to search for Islamic solutions to social problems. Some other intellectuals such as Ahmet Naim, Manastırlı İsmail Hakkı, Musa Kazım who were the people of this movement and had more Islamic ideas also wrote in the journal. Akif and his friends mostly focused on the reasons which put the Ottoman Empire back and made the West superior. As a result of the researches and exchanged ideas they stated that the reason of the downfall of the Ottoman Empire was to be far away from Qur'an and Islam, and the way to regain the old strength was to turn back to Qur'an and Islam again. In this context, one of the most outstanding stresses of Akif's poems was his view of Islamic cooperation.

In this study, the concept of Islamic cooperation is going to be dealt by using the perspectives of Islamic fellowship, which Akif insistently stresses in his poems.

Key Words: Islamic Cooperation, Qur'an, Islamic community, Modernization

GİRİŞ

Osmanlı Devletinde 19. yy başlarından itibaren güç kaybı zirveye çıkmış, Batının Sanayi İnkılâbıyla yakalamış olduğu gelişmişliği yakalayamamıştır. Diğer yanda Reform hareketleri ile dini anlayışını, Fransız ihtilali ile siyasi yapısını değiştiren Avrupa, Sanayi devrimiyle üretim ve tüketim anlayışını ve ekonomik modelini oluşturarak yeni bir Avrupa'nın doğuşunu sağlamıştır.

Batıda meydana gelen bu baş döndürücü değişme ve gelişme sadece Avrupa'yı değil bütün dünyayı yeniden şekillendirme zorunluluğu ile karşı karşıya bırakmıştır. Batı, ekonomik ve siyasi gücünü artırmak için medeniyet ihracı ile Batılı olmayan ülkeleri, kendisini değiştiren değerler doğrultusunda bir dönüşüme zorlamaya başlamıştır. Bu politikaların öncelikli hedeflerinden biriside de elbette Osmanlı Devleti olmuştur.

Diğer yandan çeşitli şekillerde Osmanlı Devletinin içişlerine karışan Batı, İmparatorluğu hızla tasfiye etmek istemiş, bunun için yeni bir taktik geliştirmiştir. Bu strateji "böl, parçala, yut" düşüncesi idi. Osmanlı Devleti "yenidünya düzeni" içinde eski yapısı ve değerleri ile varlığını devam ettiremeyeceğinin farkındaydı. Fakat bu değişim ve dönüşüm nasıl yapılma ve Batı hangi süratle yakalanmalıydı? Ya da batının geliştirdiği yeni konsepte hangi durumla cevap verilmeliydi? Sanırım burada Arnold Toyanbe'nin görüşlerine kulak vermek gerekmektedir; Ona göre kendisinden daha büyük bir güçle karşılaşan toplumlarda iki türlü davranış biçimi ortaya çıkmaktaydı. Güçlü olana benzemek ya da yeni güce karşı kapanmak ve direnmek. Üçüncü bir yol daha vardır ki kendi kararlarıyla değişmek, kendi iradesi tercihleri ve ihtiyaçları yönünde gelişmek¹.

19. Yüzyıl başlarındaki değişim arzusu ve Batıyı yakalama düşüncesi, Osmanlı toplum yapısında yeni tartışmaları da beraberinde getirdi. Hangi değerlerle batılılaşılacak ya da hangi teknolojiyle doğulu kalınacaktır? Böylesi sorular dönem aydınlarının ciddi düşünsel altüstler yaşamalarına neden olacaktır².

Bu arayışlar içinde 1839 Tanzimat Fermanı bir reçete olarak düşünülmüş ve bu tarihi hadiseyle birlikte Osmanlı Devlet yöneticileri ilk defa batının üstün olduğunu ilan etmek durumunda kalmışlardır. Tarihimize "Tanzimat süreci" olarak geçen bu olaydan sonra Batılılaşma veya Osmanlı Devletini kurtarmaya yönelik değişik akımların, siyasi sosyal oluşumların teşekkül etmiş

¹ Mehmet Çetin, İstiklal Marşı ve Mehmet Akif Ersoy, Ankara 2003,s.83.

² Akif'in içinde doğduğu dönem Osmanlı Devleti'nin hasta adam kabul edildiği ve bu görüşün dönemin devler adamları ve aydınlarına uğursuz bir hastalık gibi yapıldığı, çöküş şartlarının hemen herkeste çözülme, umutsuzluk, panik yaptığı buna rağmen hemen herkesin bir şeyler yapma çabasında olduğu yıllardır. İşte bu dönemde Akif şu sözleriyle mücadele ruhunu başlatmıştır:

" Cihan alt üst olurken seyre baktın öyle durdun da,

Bugün bir serserisin, derbedersin kendi yurdunda", A. Vahap Akbaş, Mehmet Akif Ersoy Safahat, İstanbul 2007, s. 883.

olduğu gözlenmiştir. Bu gelişmeler arasında Genç Osmanlılardan Jön Türklere oradan İttihat Terakkiye uzanan örgütlenme hadisesi, fikri alanda da Osmanlılık, İslamcılık, Turancılık ve Türkçülük gibi konularda kurtuluş reçetelerinin yazılmasına neden olmuştur.

1-Mehmet Akif'in Çocukluğu Ve Yetiştigi Muhit

Akif, bütün bu tartışmaların olanca hızıyla yaşandığı bir dönemde 1873 yılında İstanbul'un Fatih semtine bağlı Sarıgözel mahallesinde dünyaya gelmiştir. Babası Fatih dersiamlarından İpek Hoca diye tanınmış olan Mehmet Tahir Efendi, annesi ise Emine Şerife Hanım'dır. Aslen Buhara'dan Anadolu'ya gelerek yerleşmiş bir ailenin kızıdır. Tokatta doğmuş Şirvanlı Derviş Efendi ile evlenmiş daha sonra kocasıyla birlikte İstanbul'a gelmiştir. Burada önce iki oğlunu daha sonrada kocasını kaybetmiştir. Daha sonra Mehmet Tahir Efendi ile evlenmiş ve bu evlilikten Akif dünyaya gelmiştir. Akif'in hem annesi hem de babası geleneksel kurallarla yetişmiş muhafazakâr bir kimliğe sahiptirler¹.

Şair dört yaşında ilköğretime başlamış ve aynı zamanda babasından Arapça dersleri almıştır. Mülkiyenin idadi kısmına girmiş, babasının ölümünden sonra da 1889'da baytar okuluna gitmek zorunda kalmıştır². Baytarlık mektebini birincilikle bitirmesine karşın bu meslekten asla haz almamıştır. Öğrencilik dönemine devam ederken aynı zamanda hafızlığını tamamlamıştır. İlk şiire 28 Aralık 1893 yılında "Gazel'in" Hazine-i Fünun'da neşredilmesiyle başlamıştır. Fakat onun tam anlamıyla şiir yazmaya başlaması 1908'li yıllara tekabül etmektedir. Bu arada Arapça Farsça ve Fransızca öğrenmiş ve şiirlerini yazarken Ziya Paşa, Namık Kemal, Abdülhak Hamit gibi yerli şairlerle, Viktor Hugo, Lamartine, ve Emile Zola gibi Fransız yazarlardan etkilenmiştir. Şiirlerinin ahlaki boyutunu ise İran'ın büyük şairi olan Şirazlı Sadi'nin etkisinde devam ettirmiştir.

Bütün edebi şahsiyetler yaşadığı dönemin şartlarını ve toplumsal sorunlarını eserlerine yansıtır. Akif'te eserlerinde dönemin şartlarını ve toplumsal sorunlarını en iyi yansıtanlardandır. Mehmet Akif, Osmanlı Devleti'nin büyük bir hızla çöküşe geçtiği, hemen her cepheden taarruza uğradığı ve vatan topraklarının birer birer elden çıkmaya başladığı, bin yıllık mukaddes toprakların işgal edildiği, aynı zamanda İslam memleketlerinde de milliyetçilik ateşinin yandığı bir dönemde yaşamıştır³. Çocukluğu 93 Harbinin sefalet hatıralarıyla geçmiş, Balkan ve Trablusgarp yenilgi-lerine tanık olmuştur. O yaşadığı bu dönemlerde şiirlerinde hem İslam dünyasının bu içler acısı durumunu gözler önüne sermek hem de aynı duruma çareler aramak zorunluluğunu hissetmiştir⁴. Şair bu durumu "Gül devrinde gelseydin, bülbül olurdum"⁵ diyerek yaşadığı dönemin "gül devri" olmadığını ifade edecektir.

2. Mehmet Akif'in Düşüncesine Etki Eden Faktörler ve İttihad-ı İslam Anlayışı

Mehmet Akif, İslam toplumunda ve Müslüman bir aile içinde İslami değerlere yürekten bağlı birisi olarak yetişmiştir. Bu durum ilerde İslamcı şairler arasında anılmasına ve bu akımın en güçlü temsilcisi olmasına neden olmuştur. Eşref Edip'le çıkardıkları Sırat-ı Müstakim dergisi İslami akımın yayın organı durumundadır. Ayrıca dergide Ahmet Naim, Manastırlı İsmail Hakkı, Musa Kazım, Tahir-ül Mevlevi gibi başka İslamcı aydınlar da bulunmaktaydı. Akif ve arkadaşları bütün dikkatlerini Osmanlı İmparatorluğu'nu geri bıraktıran ve Batı'yı üstün hale getiren sebepler üzerine yönelmişlerdir. Yaptıkları araştırmalar ve fikir alışverişi sonucunda Osmanlı İmparatorluğundaki gerilemenin nedenini Kur'an'dan ve İslam'dan uzaklaşmak, kurtuluşumuzun çaresini ise İslam'a ve Kur'an'a yeniden dönmek şeklinde açıklamışlardır.⁶

¹ H. Mazioğlu, " Mehmet Akif Ersoy", Ölümünün 50. Yılında Mehmet Akif Ersoy'u Anma Kitabı, Ankara 1986, s.7-8

² Mehmet Akif Ersoy, "Mehmet Akif Ersoy kronolojisi", Safahat, C.I, İstanbul 1995, s.3.

³ Kazım Yetiş, Mehmet Akif 'in Sanat-Edebiyat ve Fikir Dünyasından Çizgiler, S.65, Ankara 1992, s. 71.

⁴ Kâzım Yetiş, Mehmet Akif 'in Sanat-Edebiyat ve Fikir Dünyasından Çizgiler, S.65, Ankara 1992, s. 71.

⁵ A. Vahap Akbaş, a.g.e., s. 1073.

⁶ www.ayvakti.net/default.asp?islem=goster&sira=102

Akif ve diğer İslamcı aydınlar, bu düşünce çerçevesinde öncelikle toplumsal sorunların tespiti yöneldiler. Bu çalışmaların sonucunda Batılılaşmayı ve pozitivizmi savunanlara cevap olarak İslam'ın ilerlemeye mani olmadığı fikirlerini temellendirdiler. İslam'ın son devleti Osmanlı İmparatorluğu için Türkçülük, Arapçılık, Arnavutçuluk gibi milliyetçi fikirlerin bir tehlide dönüşmemesi için fırkacılığa ve kavmiyetçiliğe karşı çıktılar. Akif'e göre; Osmanlı son dönemi içinde halk geleneklere, bidatlara boğulmuş, insanlara fert ve topluluk olarak hiçbir dinamizm kazandırmayan bir dindarlık anlayışı oluşmuştur. Bu nedenle o devirde ki bazı aydınlar, geri kalmışlığımızın sebebinin dinde görerek onu terk etmekten yanaydılar. Kimileri ise, İslâm'ın esaslarında bir takım değişikliklerle İslam'da reform yapma ve bu şekilde çağa uydurmaktan söz etmeye başlamışlardır.

Akif, bu anlayışların hepsinin karşısında durarak, İslam'da çalışmak, ilerlemek, insanlar arası saygı, sevgi, kadın eğitimi gibi sosyal hayatın esasını teşkil eden ilkelerinin olduğunu, kavmiyetçiliğin ve fırkacılığın asla bulunmadığını savunarak bunları Müslümanlara hatırlatmaya ve öğretmeye çalışmıştır.¹ "O, diğer konularda olduğu gibi bu konuda da kendine özgü bir anlayışla şöyle seslenmiştir;

Eğer çiğnememek isterse seylab-ı eyyama

Rücu etsinler artık Müslümanlar Sadr-ı İslam'a

"Sadr-ı İslâma dönmek" yani İslamiyet'i temel ve asli özellikleri ile yeniden ortaya koyarak, dinden ilham alarak bugüne seslenmek, dine bulaştırılmış bidat ve hurafeleri temizlemektir. Üstelik bunları reform, değiştirme gibi hareketlere ihtiyaç duymadan yapmaktır. Akif, bu düşüncesi ile diğerlerine benzemeyen bir tezi gündeme getirmiştir. Dolayısıyla bu görüş, din konusunda tavrı sergileyen hiç kimsenin ve topluluğun fikriyle örtüşmemiştir. Ayrıca, Akif'in medreseleri ve devrin din âlimi olarak geçinenleri eleştirmesi, yedi yüz yıl önce yazılmış eserlerin bugünün ihtiyacına cevap veremeyeceği şeklindeki görüşleri de eklenince onu "reformist"likle, hatta "Zındıklık" la suçlayan kimi aydınlarda olmuştur. Gerçekte Akif, gücünü Kur'an'dan, fikirlerini ise Cemaleddin Afgani ile Muhammed Abduh'tan almıştır. Akif'in bu tutum ve davranışından dolayı, Efgani ve Abduh'un Türkiye temsilcisi sayılmaya başlanmıştır. Fakat Onun söylediği İslam'ın kaynağından doğru bir şekilde öğrenilmesi ve öğrenilenin de süratle hayata geçirilmesinin sağlanmasından başka bir şey değildir. Yani söylemin uygulamada hayat bulmasıdır. Akif'e göre, İslam, genelde Osmanlı Müslüman toplumunun öz düşüncesi idi. Diğer fikir akımları olan, Türkçülük ve Batıcılık gibi menşei Batılı bir fikir değildi. O, Osmanlı devletinin gerilemesi ve Osmanlı toplumunun çağa ayak uyduramamasının nedeni hem halkın hem de aydınların dini doğru anlayacak kaynaklardan kopmalarıyla ortaya çıktığını savunmuştur. Ona göre Müslümanların çoğu İslam'ın aslından uzaklaşmışlardır. Hakikatin tamamı hurafelerle örülmüştü. Bundan da kurtulmanın yolu "Kur'an İslam'ına yani asıl kaynağına dönmektir.

"Doğrudan doğruya Kuran'dan alıp ilhamı

Asrin idrakine söyletmeliyiz İslam'ı" derken de bu gerçeği dillendirmeye çalışmıştır².

Diğer yandan Akif'in doğup büyüdüğü dönem II. Abdülhamit'in tahtta olduğu dönemdir ve bu dönemin en önemli devlet politikası İslamcılık olmuştur. Fransız İhtilalinin yaymış olduğu Milliyetçilik akımından, Osmanlı Devleti de etkilenmiş, özellikle 20. Yüzyıl başlarına kadar Devletin Gayri Müslim unsurları zaten Osmanlı Devletinden ayrılmaya başlamışlardır. II. Abdülhamit gelişen bu olaylar karşısında en azından Devletin İslam unsurlarını bir çatı altında tutmaya özen göstermiş ve bu amaçla devri saltanatlarında İslamcılık politikasının takipçisi olmuştur. Şüphesiz

¹ Yahya Akyüz, Mehmet Akif'in Eğitim Görüşleri ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri, S. 99, Ankara, 1986, s. 67.

² Fakat onun bu söylemleri bazı kesimlerce dinde reform yapma isteği olarak anlaşılmıştır. Hatta onun bu düşüncede olduğunu söyleyerek, Akif'e tavrı alan bir kitlenin bugün bile azımsanamayacak kadar çok olduğu bilinen bir gerçektir. Oysa Akif'in amacı, yaşadığı dönemi yani "Modern Çağı" anlamak ve ona göre bir duruş sergilemektir:

"Geçti mazi denen o devr-i melâl

Haydi, fethet, senindir istikbal" demesi bu yüzdendir. Akif, İslam'ı modern çağa uydurmak için uğraşmamış, çağın özelliklerini İslam'ın dili ile cevaplandırmaya çalışmıştır. www.ayvakti.net/default.asp=goster&Mustafa Özçelik

bu politikayı takip ederken İslam'ın kendi özünde var olan kavmiyetçiliği ve fırkacılığı reddeden ve bütün Müslümanları kardeş olarak gören anlayışının büyük payı vardır. Dinimiz kardeşlik ve sevgi üzerine bina edilmiştir. Bu itibarla Hz Peygamber Müslümanların birbirlerini sevmeleri gerektiğini şu hadislerinde ifade etmektedir; *"Birbirinizi sevmedikçe hakiki iman etmiş olamazsınız"*.

İslamiyet'e göre kavmiyetçilik, toplumsal bağları zayıflatıp kardeşliği ortadan kaldırarak muhabbete engel olarak görülmüştür. Yine kin, nefret, adavet gibi manevi hastalıkların kaynağı olarak da kavmiyetçilik kabul edilmiştir. Bu itibarla İslam ümmeti arasında birlik ve beraberlik duygularını zedelemektedir. İslam'ın kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah Hucurat suresinde *"Müminler ancak kardeşler"*¹ buyurarak Müslümanlar arasındaki kardeşlik duyguları üzerine vurgu yapmıştır. Nitekim kavmiyetçiliği esas alan Emeviler, kendi kabilelerini diğer Arap kabilelerinden ve başka ırklardan üstün görmekle, İslam'ın gelişmesine büyük zararlar vermiş ve çok kısa bir zaman diliminden sonra tarih sahnesinden silinmişlerdir. Hz. Peygamber bütün bu ayrışmanın felaketlerin başlangıcı olduğunu düşündüğünden dolayı bir hadis-i şeriflerinde *"Müslüman millet ve kavimleri, fert ve cemaatleri birbirlerinden ayıran ve bölmeye gayret gösteren bizden değildir."* buyurarak ayrılığın ne kadar büyük bir tehlike olduğuna dikkat çekmiş ve bu hususu dile getirenleri reddetmiştir. Başka bir hadis-i şeriflerinde ise şöyle buyurmaktadır: *"Ümmetimin helâk olması üç şeyden ileri gelecektir: 1- Kaderiyye (Fertler, kendi filleri kendileri yaratırlar, diyerek Allah'ın takdir ve iradesini kabul etmeyenler.) 2- Unsurîyet (ırkçılık) dâvası gütme 3- Dinî mes'elelerin rivâyetinde titiz davranmamak"*² diyerek kavmiyetçiliği reddedecektir. Hz. Peygamberin muhtelif hadislerinde de aynı şekilde kavmiyet davası reddedilerek eleştirilecektir. Yine bir diğer hadislerinde; *"Kavmiyet dâvasına çağırın, bizden değildir. Kavmiyet uğruna savaşan da bizden değildir. Keza kavmiyet dâvası üzerine ölen de bizden değildir"* buyuracaktır. Hz. Peygamberin bu hususta pek çok sözüne rastlanmaktadır. Başka bir hadislerinde, *"Kavmiyetçilik dâvası güdenler, Cehennem'de iki dizi üzerine çökecek olanlardır."* Dediler ki: *"Ey Allah'ın Resulü, oruç tutsa ve namaz kılsa da mı?" "Evet! Oruç tutsa da, namaz kılsa da"*³ diye buyurarak İslam ümmeti arasındaki Milliyetçiliği reddedecektir.

Akif yetiştiği muhit itibarıyla İslami değerlere ve Hz. Peygambere büyük bir sevgiyle bağlıdır. Bu sevgisini şiirlerine yansıtabilecek kadar peygamber sevdalısı olan şair elbette Hz. Peygamberin kabul etmediği kavmiyetçiliği reddedecektir. O, Hz. Peygambere büyük bir tutkuyla bağlıdır. Hz. Peygamberi övdüğü bir şiirinde;

*Dünya neye sahipse onun vergisidir hep
Medyun O'na cemiyeti medyun O'na ferdi
Medyundur o masuma bütün bir beşeriyet
Ya Rab! Bizi mahşerde bu ikrar ile haşret"*

diye seslenecektir. Akif İslami bir toplumda yetişmiş olduğundan dolayı yukarıdaki hadisleri bilmemesi mümkün değildir. Akif'in yetiştiği dönem itibarıyla sadece Gayri Müslimler arasında değil bütün bir Osmanlı tebaası arasında Milliyetçilik kuvvetli bir şekilde yayılmış ve Osmanlı Devletini parçalanmanın eşiğine getirmiştir. Akif, kavmiyetçiliği tel'in edip ittihat-ı İslam düşüncesini en güzel şekilde ortaya çıkaran mısralarında şöyle seslenecektir;

*"Hani, milliyetin İslâm idi... Kavmiyyet ne!
Sarılıp sımsıkı dursaydın a milliyetine
"Arnavutluk" ne demek? Var mı Şeriat'te yeri?
Küfr olur, başka değil, kavmini sürmek ileri.
Arap'ın Türk'e; Laz'ın Çerkes'e, yahud Kürt'e;
Acemin Çinliye rüçhanı mı varmış? Nerde?
Müslümanlık'ta "anasır" mı olurmuş? Ne gezer!"*

¹ Hucurat Suresi, ayet 10.

² <http://www.mehmedkirkinci.com/index.php?s=article&aid=369>

³ Aynı yer.

Fikri Kavmiyeti tel'in ediyor peygamber"¹.

Yine şiirin devamında Hz Peygamberin tefrika ve kavmiyetçiliğin en büyük düşmanı olduğu vurgulanmakta ve onu İslam'a sokan şiddetle tenkit edilmektedir;

*"En büyük düşmanıdır ruh-i Nebi tefrikanın
Adı batsın onu İslam'a sokan kaltabanın!
Şu senin akıbetin bir bu kadar yıl evvel,
Sana söylenmiş iken doğru mudur şimdi cedel"*

diyerek Müslümanlar arasındaki kavga lanetlenmektedir. Şiirin devamında kavmiyetçilikten dolayı ayrılmaya çalışan Müslümanları uyanmaya davet etmektedir;

*"Artık ey millet-i merhume, sabah oldu uyan'
Sana az geldi ezanlar, diye ötsün mü bu çan?
Ne Araplık, ne de Türklük kalacak, aç gözünü!
Dinle Peygamber-i Zişan'ın sözünü.
Türk Arap'sız yaşamaz. Kim ki "yaşar" der delidir
Arap'ın Türk ise hem sağ gözü, hem sağ elidir
Veriniz baş başa Zira sonu hüsrân-ı Mübin:
Ne hilafet kalıyor ortada, billahi ne din"*

diyerek İslam'ın önündeki en büyük tehlikenin Araplık, Türklük davası bağlamında milliyetçilik fikri olduğu vurgusu yapılacaktır. Akif'e göre yukarıda ifade edilmeye çalışılan, Hz. Peygamberin hadisleri ışığında kavmiyetçiliğin kesin olarak yasaklanmasıdır ve bu hususta Müslümanlar inat etmeye devam ederse Türklüğünde Araplık davasının da kalmayacağı, tarihten "Arnavutluk" örneği ile açıklanmaya çalışılacaktır;

*"Medeniyet" size çoktan beridir dış biliyor
Evvela parçalamak, sonra da yutmak diyor,
Arnavutlar size ibret olacakken, hala
Ne bu şûrîde siyâset, ne bu fâsid da'vâ?
Görmüyor gittiği yanlış yolu, zannım çoğunuz...
Size rehberlik eden haydudu artık kovunuz!
Bunu benden duyunuz, ben ki, evet Arnavudum...
Başka bir şey diyemem... İşte perişan yurdum!...².*

Sonuç

Akif, İslam toplumunun içinde, dinine bağlı, İslam birliği ilkelerini benimsemiş, sanatın toplum için olduğu görüşünü kabul etmiş şairlerimizdendir. O, sadece yaşadığı dönemin sorunlarına değil, geleceğe de ışık tutmaya çalışmıştır. İslam ilkeleri ile İslam âlemini, batı uygarlığı düzeyine çıkarmak için çaba göstermiştir.

Akif'in dünya görüşüne göre bütün bu geri kalmışlık ve sefalet, dinden, onun emir ve nehiylerinden uzaklaşmış olmaktan dolayıdır. Ona göre; sosyal çözümlerin temelinde, dini doğru anlamama ve yaşamama yatmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunun İslâmiyet'in iyi anlaşılması ve yaşanmasına bağlı olduğuna inanan Akif, Müslümanları da birlik ve beraberliğe davet etmiştir. 20. Yüzyılı "Bilim Çağı" olarak nitelendirmiş ve bu çağa ayak uydurulması gerektiğini ısrarla vurgulamıştır. Boş inançlara şiddetle karşı çıkmış ve toplumu çağdaş uygarlık peşinde gitmesi için sürekli teşvik etmiştir. Bir bakıma uzlaşmacı bir kimliğe sahiptir. Bu kapsamda Hz. Peygamberin hadislerini de örnek alarak 20. Yüzyılda İslam Milletleri arasında yayılmaya başlanan ve Osmanlı Devletini parçalayan kavmiyetçilik fikrine şiddetle karşı çıkmıştır. Özellikle Safahatın üçüncü kitabında durduğu en önemli konulardan birisi İslam ümmeti arasında yayılmaya başlayan kavmiyetçilik etrafındaki tefrika ve bu tefrikanın İslam âlemine getireceği zararlar oluşturmıştır.

¹ Mehmet Akif Ersoy, "Hakkın Sesleri" Safahat, Üçüncü kitap, haz. Ertuğrul Düzdağ, Nesil yayınları, İstanbul 2011, s.184

² Aynı yer.

KAYNAKLAR

- Akbaş, A. Vahap; *Mehmet Akif Ersoy Safahat*, İstanbul 2007, s. 883.
- Akyüz, Yahya; *Mehmet Akif'in Eğitim Görüşleri ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri*, S. 99, Ankara, 1986.
- Çetin, Mehmet; *İstiklal Marşı ve Mehmet Akif Ersoy*, Ankara 2003.
- Ersoy Mehmet Akif; "Mehmet Akif Ersoy kronolojisi", *Safahat*, C.I, İstanbul 1995.
- _____; "Hakkın Sesleri" *Safahat, Üçüncü kitap*, Hazırlayan; Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 2011.
- Kur'a-ı Kerim; *Hucurat Suresi*, Ayet 10.
- Mazioğlu, Hasibe; " Mehmet Akif Ersoy", *Ölümünün 50. Yılında Mehmet Akif Ersoy'u Anma Kitabı*, Ankara 1986.
- Yetiş, Kazım; *Mehmet Akif'in Sanat-Edebiyat ve Fikir Dünyasından Çizgiler*, Ankara 1992.
- <http://www.mehmedkirkinci.com/index.php?s=article&aid=369>
- <http://www.ayvakti.net/default.asp?islem=goster&sira=102>
- <http://www.ayvakti.net/default.asp=goster&Mustafa Özçelik>

HÜSEYN CAVIDİN TÜRKİYƏDƏ TƏHSİL İLLƏRİ VƏ «SİRATÜL-MÜSTƏQİM» JURNALINDA ROLU

Kamal Həsən oğlu Camalov

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin görkəmli nümayəndəsi, böyük şair və dramaturq Hüseyn Cavid 1904-cü ildə Türkiyənin İstanbul şəhərinə getmiş və orada elmi mühiti gördükdə ali təhsil almaq arzusunda olmuşdur. Lakin İstanbulda ağır xəstələndiyindən təhsilini davam etdirə bilmir. 1904-cü ildə o, doğma yurdu olan Naxçıvana qayıdır, bir müddət burada qalıb sağaldıqdan sonra Bakıya gəlir və 1905-ci ilin mart-aprel aylarında Bakıda qalır. Onun bu aylarda Bakıda olduğunu Abdulla Şaiq də xatirələrində qeyd edir. Həmin ildə (1905-ci ildə) Abdulla Şaiq Hüseyn Cavidlə keçirdiyi maraqlı bir günü «Dəyərli bir xatirə» adı ilə də qələmə almışdır.

1905-ci ilin may ayında Hüseyn Cavid Qurbanəli Şərifzadənin təşviqi və təzyiqi ilə ikinci dəfə İstanbula gedir. Gənc şairin məqsədi darülfünuna daxil olmaq, ali təhsil almaq idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Hüseyn Cavidin orta təhsil haqqında rəsmi vəsiqəsi olmadığından bu məqsədə birdən-birə nail ola bilmir. Əvvəlcə 5-6 ay orta məktəb proqramı üzrə hazırlaşdıqdan sonra imtahan verməli olur. Müvəffəqiyyətlə imtahan verən Cavid, darülfünunun ədəbiyyat şöbəsinə daxil ola bilir. İstanbuldan yazdığı bir məktubda şair bu xüsusda Qurbanəli Şərifzadəyə belə bir izahat verir: «...Ta Ramazana qədər beş-altı ay (edadi) proqramını ikmala çalışırdım və hər həftə də məşhur filosof Rıza Tevfik bəydən bəzi həqiqətə dair bir-iki dərs proqramı xaricində oxuyurdum. ...İş iş üstündən aşıdı, daşdı, bizə vaxt qalmadı. Sonra Ramazanda darülfünuna istida təqdimilə ədəbiyyat şöbəsinə qeyd və qəbul olundum» (3, c.5, s.261). Hüseyn Cavidin təhsil aldığı İstanbul darülfünunun ədəbiyyat şöbəsi özünün verdiyi məlumatlara görə üçillik idi. Görkəmli pedaqog təhsil məsələsinə çox ciddi, dərin münasibət bəsləyirdi. Birinci sinifdə oxuduğu halda, 2-ci sinifin də dərslərinə hazırlaşdığını qeyd edir. O, yazır: «...həftədə on dörd dərs birinci sinifdə oxuyuram. Fərsəti fevt etməmək üçün yeddi dərs də ikinci sınıfa davam ediyorum. Məktəbimiz üç sənəlik və üç sınıfdan ibarətdir» (3, c.5, s.261). Sonra əlavə edərək yazır ki, «mənə elm lazımdır, şəhadətnamə lazım deyildir».

Məktublarda darülfünunun ədəbiyyat şöbəsində keçirilən dərslər haqqında da məlumat vardır. Bu dərslərdən Cavid aşağıdakı fənləri qeyd edir: ümumi tarix, siyasi-tarix, coğrafiya, Osmanlı ədəbiyyatı tarixi, fars ədəbiyyatı tarixi, ümumi ədəbiyyat tarixi, fəlsəfənin əsasları, məntiq və s. Məktublarda şair-tələbə həmçinin «1-ci sinifdə gündə bir saat fransızca, iki saat türkcə» dərs keçdiyini qeyd edir. Hüseyn Cavid əcnəbi dil öyrənməsi məsələsinə də xüsusi diqqət yetirmişdir.

Məktublarında şair qeyd edir ki, fransız, ingilis, rus dillərini öyrənməyə ehtiyac vardır. Alman və ingilis dillərini öyrənməyə çox səy etmiş, ancaq darülfünunda bu mümkün olmamış, xüsusi müəllimlərdən də dərs almağa maddi ehtiyac problemi olmuşdur. Məktubda yazır ki, «bir əcnəbi lisanını mükəmməl bilməyə ...əcnəbilərin özləri kimi yaxşı bilməyə ehtiyac vardır». Qurbanəli Şərifzadəyə yazmış olduğu məktubdan aydın olur ki, o, sonralar rus dilini öyrənməyə xüsusi həvəs göstərmişdir. Bir məktubunda Qurbanəli Şərifzadəyə belə yazır: «İndi mənim son nöqtəyi nəzərim rusca gəyət mükəmməl bilmək və ən birinci düşüncəm də budur». Həmin məktubda Cavid Qurbanəli Şərifzadədən xahiş edir ki, müəllim işləməsi və rus dilini mükəmməl bilməsi üçün ya Tiflisdə, ya da İrəvanda iş yeri arasın. Məktubda belə yazırdı: «Şimdi bəndəniz, əgər mümkün olsa, əvvəl Tiflis, sonra İrəvan. Bunlardan hər hankisini məsləhət görürsəniz, bəncə də məqbul olur. Mən dərs verəcəyim yerdə gecələri bir tərbiyəli rus ailəsi içində yaşamaq arzu ediyorum ki, həm tədrisatımda istədiyim kimi ciddi çalışırım, həm də dörd sənəlik zəhmət və məsaiyi iki sənədə bitiririm...» (3, c.5, s.269-270).

Hüseyn Cavid Türkiyədə tələbəlik illərində yoxsulluq içində yaşamış, maddi çətinliklərə, məhrumiyyətlərə məruz qalmışdı. O, bir məktubunda əlində olan «beş-üç lirədən yemiyyə-yemiyyə (daha doğrusu, həftələrlə penir-əkəmlə qənaət edərək) kəməli səfalətlə» ömür sürdüyündən acı-acı şikayətlənir. Bununla belə Cavid hiss etdirir ki, bu ağır vəziyyət, məhrumiyyət heç də onu mənəvi köləliyə sövq edə bilməmiş, «biliyini satmağa», istibdadı xidmət etməyə, həqiqətdən ayrı düşməyə məcbur edə bilməmişdir. O, məktublarının birində bu barədə belə yazırdı: «Bən hamallığı, xidmətkarlığı pək ziyadə sevərim. Fəqət böylə bir devri-hürriyyət və zəmani-səadətə bənliyimi satmaq, əsir olmaq istəməm (əsir olduğum bir şey varsa o da həqiqət və məhəbbətdir» (3, c.5, s.262).

Türkiyədə tələbəlik illərində Hüseyn Cavidin maddi durumu çox ağır olduğundan Qurbanəli Şərifzadənin təşəbbüsü ilə ona ianə yardımı göstərilmişdir. Bu yardıma Naxçıvandan Rəhimxan Hacıyev, Hacı Rəsul kimi zatlar və həmçinin «Cəmiyyəti xeyriyyə» və «Cəmiyyəti şəriyyə» kimi müəssisələr qoşulmuşlar. Sonralar Cavid bu yardıma qətiyyətlə etiraz etmiş, artıq xalqa boyunduruq olmaq istəməyəcəyini bildirmişdir. Bu xüsusda bir məktubunda yazırdı: «...Artıq xalqa boyunduruq olmaq istəməm və istəməyəcəyim və ianə torbasını da yırtmış, parçaladım ki, bir də həm gözüm görməsin, həm də hissiyyatım xırpalanmasın. Biz istiqraza talib idik, ianəyə isə talib olmadığımızı təkrar ərz edərim. Bir də xulasə olaraq, acizənə, həm də pək acizənə rica edirəm və o pak vicdanınıza and verirəm, bir daha nə Rəhim xana, nə Hacıyevə, nə Hacı Rəsula, nə cəmiyyəti-xeyriyyəyə, nə də cəmiyyəti-şəriyyəyə müraciət etməyəsəniz, edəcək olsanız, həm sizdən inciyərim, həm də qəbul etməm» (3, c.5, s.265). Sonralar böyük qardaşı Şeyx Məhəmmədin təhsil üçün xərclik göndərəcəyini qeyd edir: «Bu gün fəzilətpərvər qardaşım Şeyx Məhəmməd ağa cənablarından bir məktub aldım. Lüzumu icabında sıxılmama razı olmadığını və təmdidi-təhsil üçün xərclik göndərəcəyini təmin edirdi. ...Zatınızdan çox ziyadə rica edirəm ki, bir daha kimsəyə para xüsusunda əsla, əsla bir şey yazmayasınız. Həm sizin, həm mənim imdiyə qədər sıxıldığımızız yetər...» (3, c.5, s.268).

Gənc tələbə türk sultanı Sultan Əbdülhəmid hakimiyyətinin qəti əleyhdarı idi. Türkiyədə siyasi azadlığın, söz, fikir və vicdan azadlığının Amansızcasına boğulmasından bəhs edən Cavid yazır ki, Türkiyədə «istiqlala dair bir söz belə oxunması və qonuşulması pək məmnu olub, artacaq mahaldır... Əcnəbi poçtları vasitəsilə azad ruhlu qəzet almağa mane olurlar... Ən irəli gəlmiş məktəblər əsgəri və tibbi məktəblərdir... Azad ruhlu müəlliflərin kitabları qadağandır... İstanbulda çox böyük qiraətxana və kütübxanalar var, amma layiqlərinə kitabları və qəzetləri yoxdur, çünki hər bir eyi mündəricat və mətbuat yasaqdır...». Azərbaycanın bir çox maarifçi demokrat öndərləri, o cümlədən Cəlil Məmmədquluzadə, Əlibəy Hüseynzadə və bir çox başqaları Sultan Əbdülhəmid zülmünə qarşı çıxmışlar. Cəlil Məmmədquluzadə Sultan Əbdülhəmidin hakimiyyətini kəskin tənqid etmişdir. O, yazırdı ki, «özünü bütün müsəlmanların xəlifəsi», «Allahın yer üzündəki kölgəsi» hesab edən Əbdülhəmid zamanında «Türkiyənin bir sıra yaxşı oğulları Sultan zülmünün qurbanı olmuşlar... Bunların taqsırı yalnız xalq azadlığı uğrunda mübarizə aparmaları idi» (4, c.4,

s.31). Əlibəy Hüseynzadə isə özünün «İntiqad edirik, intiqad olunuruz» adlı məqaləsində Sultan Əbdülhəmid dönəmini qəddarlıq və «başdan-başa ətalət aləmi» adlandırmışdı.

Məktublarda Cavidin daim vətən haqqında düşündüyünü, mümkün qədər təhsilini tez bitirib vətənə qayıtmaq və vətənə layiqincə xidmət etmək arzusunda olduğunu göstərən parçalar da çoxdur. Hüseyn Cavid Türkiyəyə gəlib, tamamilə «osmanlaşan», «türkiyəli olub gedən» və nəhayətdə öz vətənlərini unudan ziyalılara, onların aqibətinə gülür, bu yolun yanlış olduğunu söyləyir. Qurbanəli Şərifzadəyə yazmış olduğu bir məktubda deyir ki «burada mən 3-4 sənə qədər dəxi oxuya bilərəm... Lakin validəm, vətənim, vətəndaşlarım bütün-bütün unudulacaq bir hala gəlir. Şimdi burada minlərcə iş başında tatar, türküstanlı, qafqazlı və kırımlı var ki, təhsillərini ikmal etdikdən sonra istanbullu olub getmişlər. Bu, mənə pək gücdür... İndi əsil məqsəd vətənə xidmət, həm də layiqincə xidmət etməkdir».

Hüseyn Cavid müxtəlif türk zadəganlarının həyatını, onların əxlaqını, məişətini və özünün bu zadəganlar mühitinə olan münasibətini «Uçurum» və «Afət» faciəsində işləməyi də unutmamışdır. Dörd pərdəli «Uçurum» dramında yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi vətəni, millətini, xalqını unudan «gənclərə» xitabən yazırdı:

***O gün ki İstanbulda
Gənclik fransızlaşdı,
Getdikcə türk övladı
Uçuruma yaqlaşdı.
Yurdumuzu sardıqca
Düşgün Paris modası,
Hər kəsə örnək oldu
Sərsəm firəng ədası.
Sərxoşluq, iffətsizlik
Sardı bütün gəncləri,
Zəhərləndi getdikcə
Məmləkətin hər yeri.
Avropadan - fəzilət,
Himmət, ciddiiyyət, vüqar
Dururkən yalnız çürük
Bir züppəlik aldılar (2, c.2, s.339).***

Türkiyədən yazılmış məktublarda Cavidin inqilaba münasibəti, maarif, mədəniyyət və tərəqqi haqqında fikirləri də öz əksini tapmışdır. 1905-ci ildən etibarən bütün Şərqdə, Asiyada və Şərqi Avropada başlanan siyasi azadlıq hərəkatının, demokratik inqilabların böyük tarixi əhəmiyyətini və mütərəqqi rolunu Hüseyn Cavid aydın bir baxışla təsəvvür etmişdir. Cavid vətəni Azərbaycanın parlaq gələcəyi üçün görülməli işlərdən bəhs edərək yazırdı ki, «bizə yalnız məktəb lazımdır. Bütün inqilabi-mədəniyyətə həp məktəb məhsuludur». Demək, əvvəlcə məktəb, maarif, təkamül, tərəqqi, sonra da inqilab! O, mədəni tərəqqini «bütün işlərin əsası, kökü» hesab edirdi. Cavidə görə, iranlıların və qafqazlıların əsarətdə, köləlikdə yaşamasının da yeganə səbəbi müasir mədəniyyətdən geridə qalmalarıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən də Cavid İranın və Qafqazın gələcəyini hələ 20-30 il çox qaranlıq görürdü. Məktubda yazırdı ki, «bəndəniz iranlıların və Qafqazın hələ mədəniyyətə yaxlaşmamış tərəflərinin atisini iyirmi, otuz sənəyə qədər çox zəhmətli və qaranlıq görürəm. Nəçin? - deyəcəksiniz... Çünki əsas yoxdur, əfəndim, əsas!? Əsası, kökü bərkitmək üçün yalnız «evolyusion-qanuni-təkamül» ehtiyac vardır. İştə əsas olmaz isə, inqilab heç bir fayda verməz. Fəqət məməfi mən Qafqazın istiqbalını - İrana nisbətlə - daha ziyadə parlaq görürəm». Qafqazın istiqbalı haqqında bu sözləri dedikdə Cavid heç də Qafqazdakı inqilabi hərəkatı deyil, yalnız maarif və mədəniyyət işlərinin İrana nisbətdə daha irəli getdiyini nəzərdə tuturdu.

Cavid təhsil illərində vaxtaşırı Tükiyə mərbuatında iştirak etmişdir. İstanbulda aparılan araşdırmalar nəticəsində aydın olmuşdur ki, İstanbul Darül-Fünununda bir yangın «olayı» çıxmış və 1927-ci ilə qədər olan bütün arxiv sənədləri də kül halına dönmüşdür. O cümlədən Hüseyn

Cavidin Türkiyədə olan yaradıcılığı ilə bağlı heç bir qaynaq qalmamışdır. Sadəcə Məmməd Akif Ərsoyun redaktoru olduğu «Sıratül-müstəqim» jurnalında dərc olunan üç şeiri («Yadı mazi», «Elmi-bəşər», «Son baharda») indi də «Bəyazıt Dövlət Kitabxanası»nda qorunub saxlanmaqdadır. Tələbə-şair «Elmi-bəşər» şeirində yazırdı:

**«Kəsbi-irfan için, fəzilət için
Çalış, uğraş!» diyorsun... İştə bənim
Ən böyük, ən sevimli amalım,
Qayeyi-məqsədim budur. Lakin... (1, c.1, s.41).**

Hüseyn Cavidin fikrincə, insan nə qədər öyrənir, nə qədər oxuyursa yenə azdır. Buna görə də gecə-gündüz oxumaq və hər şeydən xəbərdar olmaq lazımdır ki, Vətənə xidmət etməyin əsl yolunu axtarıb tapasan. Həyatda elə adamlara rast gəlmək olur ki, onlar azacıq bilikləri ilə fəxr edib, hər şeydən xəbərdar olduqlarını söyləyirlər.

**«Bilmək, öyrənmək» öylə bir uçurum
Ki, onun intihası yox, dibi yox...
«Bilirim» söyləyən də var pək çox... (1, c.1, s.42).**

Hüseyn Cavidə görə, insan bütün elm sahələrini öyrənməkdə çətinlik çəkir. Bunu nəzərə alaraq o, hər bir adama yalnız öz meyli və marağına görə müəyyən sahə seçib öyrənməyi məsləhət görürdü.

1909-cu ildə ali təhsilini müvəffəqiyyətlə başa vurub Türkiyədən Vətənə qayıdan Hüseyn Cavidin ictimai-siyasi görüşlərindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, ölməz sənətkar, harada olursa olsun, bütün yaradıcılığı boyu məktəb, maarif, təlim və tərbiyə məsələlərinin inkişafından kənarda qalmamış, göründüyü kimi, tələbəlik illərində də cəmiyyətin inkişafında bu vacib məsələni - maarifçilik ideyalarını təbliğ etmiş və fikirlərinin gələcək nəsələ çatdırılması üçün irili-xırdalı əksər məktub və məqalələrində əks etdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə, I cild, Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005.
2. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə, II cild, Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005.
3. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə, V cild, Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005.
4. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. Altı cildə, IV cild, Bakı, Azərnəşr, 1985.

HÜSEYN CAVİD LEKSİKASI – ORTAQ TÜKCƏYƏ DOĞRU

Dr. Kəmalə Ələkbərova

AMEA, Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

XÜLASƏ

Ortaq ədəbi dil və ortaqlıq məsələsi bu gün bütün türk dünyasını ən çox düşündürən mövzulardan biridir. XX əsr Azərbaycan romantizminin ən böyük nümayəndələrindən birisi olan Cavidin dili bu təmsildə nümunədir. Ümumiyyətlə Cavidin dili böyük bir dəyər, bol materiallı tədqiqat obyektidir.

Cavidin dilinə Türkiyə türkcəsinin təsiri böyükdür. Təbii ki, bu təsirin təməlinə onun təhsili dayanır. Cavid müasirlərin dilinə təsir etmədən qalmamışdır. Cavidin dilini istər öz dövrü, istərsə də müasir dövrdə ortaqlıq türkcə üçün ideal dil saymaq olar.

Cavidin leksikasını tədqiq edərkən orada çox sayda Türkiyə türkcəsində bu gün də işlək olan sözlərə rast gəlirik. Bu sözlərin türk dünyası üçün ortaqlıq dil çalışmalarında faydalı olacağını düşünürük.

Bu tezis yazmaqda məqsədımız Cavidin leksikasını tədqiq edərək oradakı sözləri ortaqlıq türkcəyə qazandırmaq, ortaqlıq dil çalışmalarına faydalı olmaqdır.

Açar kəlmələr: Cavidin leksikası, ortaqlıq türk dili, Türkiyə türkcəsi

JAVID'S LEXICS – TOWARDS TO COMMON TURKISH

ABSTRACT

The common literary language and common alphabet for the entire Turkic world today is one of the most thoughtful themes. As we know, Javid is one of the greatest romanticism representatives of the twentieth century. In general, the Javid's language is like ocean, full of materials to be researched.

We can see the influence of Turkish in Javid's language. Of course, this influence is based on his education. He also has a influence to his contemporaries. One can consider Javid's language as the ideal language for the modern world and common Turkish language.

While we research Javid's lexics, we come across to a very large number of Turkish words. This will be helpful for the general study of language of the Turkic world.

Our goal in writing this thesis is to research Javid's lexics and give back the Turkish words. I think it will be useful for a common language.

Key words Javid's lexics, common Turkish language, Turkish words.

Giriş: Cavidin dili.

Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqının istedadlı övladlarından biridir. Çox sevindirici haldır ki, müasir dövrümüzdə onun yaradıcılığı sevilə-sevilə araşdırılır. Buna baxmayaraq, çox təəssüf ki, Cavidin dili yetərinə araşdırılmamışdır. Halbuki, Cavidin dili böyük bir dərya, bol materiallı tədqiqat obyektidir.

Cavidin pyesləri hələ onun yaşadığı illərdə çox populyar dil idi. Onun əsərlərini xalqın demək olar ki, bütün təbəqəsinə aid insanlar heç bir çətinlik çəkmədən əzbərləyirdilər. Deməli Cavidin dili xalq tərəfindən qəbul edilirdi.

Hüseyn Cavid haqqında xatirələrdə onun türk ədəbiyyatı nümayəndələrini dönə-dönə oxuduğu və hər zaman türk ədəbiyyatını təbliğ etdiyi yazılır. C.Cabbarlı "Ədəbi mübahisələr" adlı məqaləsində Cavidin əsərlərinin mövzusunı çox tənqid etsə də, dilini yüksək qiymətləndirir və düşüncələrini belə ifadə edir: "Caviddə su kimi duru, almas kimi saf, parlaq və oynaq bir lisan vardır ki, bu islahına çalışılan lisanımızın təkamül özü ola biləcəkdir zənnindəyik. Zənn, bir millət üçün lisanı onun şairləri, ədibləri yaradırlar ki, Cavid də bu cəhətdən qiymətlidir. Bizcə, Cavidin orta bir yol götürmüş lisanı Azərbaycanda tətbiq ediləcəyi kimi, ərəbləşmiş Fikrət və Hamid lisanlarını da meydandan sıxışdırıb çıxardacaqdır"¹.

Şairin dilini yüksək qiymətləndirən Hənəfi Zeynallı "Maarif və mədəniyyət" jurnalının 1926-cı il sentyabr tarixli, 9-cu sayında "Bugünkü ədəbiyyatımız haqqında" adlı məqaləsində yazdığı "Cavidin yaratdığı bu dil və üslub haralardan alınır, alınsın, nə kimi ilhamdan doğur, doğsun, Azərbaycandakı şair və ədiblərimizə nisbətən ən müstəsna, ən zərif və narin bir dildir. Bu dilin gələcək nəslimizə təsiri olmamış olmaz və bu dil təsiri ilə yaranacaq Azərbaycan türk ədəbiyyatı marksist görüşü və qayələri ilə qüvvətləndirildikdən sonra misalsız əsərlər meydana gətirə biləcəkdir. Bu da Cavidin Azərbaycan ədəbiyyatına ən böyük xidmətlərindən biri olacaqdır..."² sözlərini – 1923-cü ilin "Yeni fikir" qəzetində şair haqqında yazdığı "İndiki şairlərimizdən Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavidə az-çox ədib demək olar, ancaq bunlar dillərini molla dili deyil, camaat dili yapmalı, şeirlərini Osmanlı türkcəsi ilə deyil, Azərbaycan şivəsinə uydurmalıdırlar" sözlərinə cavab kimi dəyərləndirə bilərik.

Hüseyn Cavid ərəbizmləri işlətməklə bərabər, türkiizmlərə daha çox meyl edən romantik üslubçulara aid edən Tofiq Hacıyev onun üslubu haqqında yazır: "H.Cavidin və onun üslubu istiqamətlərinin nümayəndələrində türkiizmlər təkcə leksik mənimsəmələr şəklində təzahür etmir. Bütöv bir tələffüz norması, morfoloji-sintaktik quruluşu, lüğət tərkibi ilə türkcəyə (müəllif burada Osmanlı türkcəsini nəzərdə tutur – Ə.K.) uyğun gəlir. Əslində H.Cavidin dilində türkcədən alınmalardan, mənimsəmələrdən danışmaq mənimsəmə anlayışı haqqındakı ümumi dilçilik qənaətinə sığmır: onun bədii dili türkcədir"³.

Doğrudan da Cavidin dilində Osmanlı türkcəsi elementləri axtarmaq mənasızdır. Çünki Cavid xalis Osmanlı türkcəsi ilə yazıb-yaratmışdır. Yaşadığı dövrdə tənqidlərə məruz qalsa da, Cavid üslubunu əsla dəyişməmiş, tənqidlərə etirazını bildirmişdir. Sağlığında çap edilən əsərləri Cavidin ölümündən sonra yenidən redaktə olunaraq əslinə uyğun dəyişdirilmişdir. Daha sonralar anadan

¹ "Zəhmət" qəzeti, 19 – 20, 23 – 25 – 28 iyun, 1922.

² Qulam Məmmədli. Cavid – ömrü boyu (həyat və yaradıcılıq salnaməsi). Bakı – 1982. s.190.

³ T.Hacıyev. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazı dili. Bakı – 1977, s.25.

olmasının 100 illiyi münasibəti ilə çap etdirdiyi kitabda Cavidin dilinə toxunan Rəfiq Zəka Xəndan onun nəinki qəliz dildə yazmasını, hətta Dədə Qorqudun dilində işlədilmiş, arxaikləşmiş sözləri dirildərək istifadə etməsini rəğbətlə qarşılayaraq yazırdı: " ... dilinin qəlizliyini iddia edənlər bir kərə bu yaradıcılığa şəffaf gözlə baxsalar, onun (Cavidin – Ə.K.) zəngin söz ehtiyatını araşdırsalar, görürlər ki, Dədə Qorqud zamanından bu yana yadırganmış, unudulmuş doğma kəlmələrimizin dilimizə qayıtmasına nə qədər can atmışdır. Ayırı-ayrı sözlərin bugünkü leksikonumuzda olduğu kimi deyil, başqa şəkildə işlənməsi və hər yazının başında "imlasına toxunulmasın!.." xitabını əlavə etməsi havayı söhbətlərdən sayılmaz. Şairin, həqiqi söz xiridarlarının təqdim etdiyi variantlara diqqət yetərsək, görərək ki, onun təklifləri olduqca gözəl və məntiqli örnəklərdir"¹.

30-cu illərdə Cavidin etalon sayılan dilinə hücumlar başlamışdı. Pantürkist kimi damğalanan Cavidin dili bu dəfə daha çox tənqid edilirdi. Bir zaman təriflənən dilini indi anlaşılmayan, yad dil adlandırırıldı. 1935-ci ilin "İnqilab və mədəniyyət" jurnalının 10 – 12-ci sayında M.K.Ələkbərli "Aprel ədəbiyyatı" adlı məqaləsində yazırdı: "'Füyuzat" qapandıqdan sonra hər iki şair (Məhəmməd Hadi və Cavid – K.Ə.) əsasdan ayrılmaq şərti ilə öz yaradıcılıqlarında başqa – başqa yol ilə getmişlər. Dil məsələsində isə hər ikisi əslinə sadıq qalmış, Azərbaycan xalqı üçün anlaşılmayan dildə yazmışlardır. Cavid verdiyi vədlərin əksinə olaraq indi də bu yolda davam edir"².

Cavid və ortaq türkcə məsələsi.

Cavidin dilini istər öz dövrü, istərsə də müasir dövrdə ortaq türkcə üçün ideal dil saymaq olar. Cavidin dili ortaq ədəbi dil sayılırdı. O da aydın olur ki, bu dövrdə Azərbaycan dilinin islahına çalışılır və nəinki Azərbaycan, həmçinin Osmanlı türkcəsi üçün də Cavidin dilinin nümunə ola biləcəyini və ancaq belə bir dilin ərəb dilinin təsirindən xilas edəcəyini, bu dilin bir məktəb rolunu oynayacağını düşünür. Cavidin dili ilə dövrünün şair və yazıçıları "danýpmaða" bağlamýpdýlar. Cavid bir müəllim və məsləhətçi olmuşdur. 1924-cü ildə H.Cavid Əkrəm Cəfərin "Ynqilab yolunda" adlı pyesinə yazdığı qısa rəydə onun üslubunu belə xarakterizə edir: "Tamaşada aydın bir üslub pərt ikən burada simbolizm və dekadən üsulları pyesi incə-incə olmaqla bərabər, tamaşada çabucq anlaşılmayacaq bir pəklə qoymuş"³.

Tənqidçi və tədqiqatçılar Cavidin dilinin Osmanlı türkcəsi olmasını əllərində bayraq edərək onu hər zaman tənqid etmişlər. Həqiqətən də, yuxarıda yazdığımız kimi, Cavid təmiz Osmanlı türkcəsində yazırdı. Ancaq bunda qeyri-adi bir şey yox idi. Cavid Türkiyədə təhsil almasaydı belə bu dildə yazacaqdı. Rəfiq Zəka Xəndan bu tənqidlərə cavab olaraq yazırdı: "Başqa bir yanlış fikir də Hüseyn Cavidin bədii dili haqqında yürüdülmüşdür. Bu fikri yürüdənlər irad tuturdular ki, Cavid öz əsərlərini ana dilində yazmamış, ərəb, fars, Osmanlı dilinin meydana çıxan "süni bir dillə" qələmə sarılmışdır. Bu fikrin də səhv olduğunu şairin əsərləri təsdiq edir. Bu da artıq vaxtı çatmış məsələ kimi öz həllini gözləyən problemlərdəndir.

Şübhəsiz ki, Hüseyn Cavid zəngin və əngin dünya görüşünə malik, savadlı və mədəni sənətkar idi. Təbii ki, o, yaşadığı dövrün ədəbi dilinə laqeyd ola bilməzdi. Bildiyimiz kimi, inqilaba qədər ki, ədəbi mühitimizdə vahid bir dil hakim idi. Mirzə Cəlil müstəsna olmaq şərti ilə, bütün ziyalılar, əsasən bu dildə yazırdılar"⁴.

Ümumiyyətlə 30-cu illərdə təkə Cavid deyil, türkcülük ideyaları uğrunda mübarizə aparan hər kəs çox ağır şəkildə ittiham olunurdu. Bu baxımdan Rza Mikayılın "İndiki ədəbiyyatda dil məsələsi" adlı silsilə məqaləsi maraqlıdır. Bu məqaləni oxuduqda oxucuda həmin dövrün əhval-ruhiyyəsi haqqında tam məlumat yaranır. Qəribə burasıdır ki, müəllif rus dilinin təsirini müsbət qəbul etsə də, Osmanlı – türk dilinin təsirini emosionallıqla tənqid edir. Turançılığın, türkcülüyn ataları sayılan Əli bəy Hüseynzadəni, İsmayıl bəy Qaspirinskiyi panislamizmi, pantürkizmi, "xilafət

¹ Rəfiq Zəka Xəndan. Cavid sənəti. Bakı – 1981. s.83.

² "İnqilab və mədəniyyət". M.K.Ələkbərli. "Aprel ədəbiyyatı", Avqust – sentyabr 1935 № 10-12 s.4.

³ Əkrəm Cəfər Fondu. S.Mümtaz ad. Azərbaycan Mədəniyyət və Ədəbiyyat Arxivi.

⁴ Rəfiq Zəka Xəndan. Cavid sənəti. Bakı – 1981. s.52.

dili olan Osmanlı türk dilini" yaymaqla ittiham edir. O, 1906-cı ildə Novqorodda çağırılmış III Bütün Rusiya Müsəlmanları Qurultayının "ədəbi türk (Osmanlı) dilinin tədrisinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu orta məktəblərdə, mümkün olan yerlərdə isə ibtidai məktəblərdə də bütün müsəlmanlar üçün məcburi olaraq tədris edilməlidir"¹ qərarını pisləyir, "Füyuzat" və "Şəlalə" kimi jurnalların Osmanlı yazıçı və şairlərinin əsərinin çap etdirməklə və onların yerlilərdən davamçıları olacaq gənc qüvvələrə rəhbərlik etmələrini və bunun nəticəsi kimi geniş əməkçi kütləsinə yad olan bir ədəbi dil yaratmağa cəhd etdiklərini yazır. Rza Mikayıl yetişməkdə olan gənc qüvvələr kimi mötərizə içərisində H.Cavidin, M.Hadinin adlarını çəkir və Hadidən nümunə verir. Müəllif bununla da hiyləgər bir gediş edir. Hamıya məlumdur ki, Hadinin dili o dövr Türkiyəsində danışılan canlı dil deyil, ərəb və fars dillərinin qarışığından yaradılmış ağır Osmanlı dili idi. Halbuki Caviddən nümunə versəydi, onun dilinin Hadinin dilindən tamamilən fərqli, xalqın danışdığı və qəbul etdiyi bir dil olduğunu təsdiqləmiş olardı.

"İndiki ədəbiyyatda dil məsələsi"² məqaləsində Rza Mikail bu gün tədqiqat apardığımız, çox təəssüf ki, hələlik bir nəticə əldə edə bilmədiyimiz ortaq türk dili məsələsinə də sərt reaksiyasını bildirir. Dildəki anarxiya və özbaşınalığa səbəb kimi o, "dil birliyi"ni yaratmağı, pantürkist və panislamizmi günahlandırır. R.Mikail Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində və canlı danışiq dilində Osmanlı dili ədatlarının və ayrı-ayrı Osmanlı sözlərinin yazıçı və şairlər tərəfindən işlədilməsini həmin təsirin töküntüsü olduğunu iddia edir. Halbuki "şu", "həp", "kəndi", "nasıl", "nəre" kimi kəlmələr Azərbaycan klassik ədəbiyyatı nümunələrində sıx-sıx görülməkdədir.

Müəllif Hüseyn Cavidin bu dilin "ən bariz nümunəsi" adlandırır. "Bizə Caviddən misal gətirmək heç lazım deyil, çünki onun bütün əsərləri bu qarma-qarışıq osmanlılaşdırılmış azəri, yaxud azəriləşdirilmiş Osmanlı dilinin bir nümunəsidir" ifadəsi də bizim Cavidin dilinin ortaq dil olması nəzəriyyəminin sübutundan başqa bir şey deyildir.

Cavidin leksikası

Cavidin dili nəinki Azərbaycan, hətta o dövr Osmanlı Türkiyəsi üçün mükəmməl bir dil idi. Onun leksikasında Türkiyə türkcəsində indi də aktual olan nümunələrə rast gəlirik: misafir (qo-aq), sandalya (stul), oda (otaq), sofa (dəhliz), məndil (əl yaylığı), reçetə (resept), sapqın (yolunun azmış), caddə (prospekt, küçə), nasıl (necə), eyi/iyi (yaxşı), nerə (hara), qambur (qozbel), nasır (döyənək), yarın (sabah), karyola (çarpayı), sürəhi (dəsti), isəmlə (taburet), arqadaş (dost, yoldaş), sağır (kar), ıslıq (fit), peşindən (aaxısından), darılmaq (incimək), bodrum (zirzəmi), əcelə/acele (tez, tələsik), duvaq (gəlin örpəyi), süsləmək (bəzəmək), düyün (toy), gözətmək (izləmək, müşahidə aparmaq) və s.

Cavidin leksikasında Türkiyə türkcəsi üçün spesifik olan sayılara – bölüşdürmə saylarına da rast gəlirik; birər (bir-bir), ikişər-ikişər (hərəyə iki-iki) və s. felin bacarıq şəklinin inkar formasına; görüşmədik (görüşə bilmədik), edəmiyor və s.

Cavidin leksikası tədqiq edərkən orada çox sayda Türkiyə türkcəsində bu gün də işlək olan sözlərə rast gəlirik. Bu sözlərin türk dünyası üçün ortaq dil çalışmalarında faydalı olacağını düşünürük.

Onun əsərlərində istifadə etdiyi sözlər arasında əsl, tarixi türk sözləri olduqca çoxdur. Ona görə də bu sözlərin tədqiq edilməsinə böyük ehtiyac vardır. Onları bir neçə başlıq altında toplamağın maraqlı olacağını düşünürük:

1. Müraciət formaları.

Caviddə "paşam", "əfəndim", "yavrum", "arqadaş", "elmasım", "quzum", "xanım əfəndi", "bəy əfəndi" və s. kimi xitablara tez-tez rast gəlirik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Cavidin dilindəki "elmasım", "quzum" xitabları sırf İstanbul dialektinə aiddir.

¹ "İnqilab və mədəniyyət". 1933 № 5 s.47.

² "İnqilab və mədəniyyət". 1933 № 5 s.48

2. *Onomastik vahidlər.*

Ay adları; XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda müasir ədəbi dilimizdən fərqli olaraq Türkiyə ədəbi dilində bu gün də istifadə edilən ay adlarına rast gəlirik. Mayıs (may), nisan (aprel), ağustos (avqust), eylül (sentyabr), təmmuz (iyul) və s. kimi ay adları Cavidin əsərlərində də qarşımıza çıxır.

Şəxs adları; Elmas, Orxan, Sobutay, Aqbuğa, Ərtoğrul, Yavuz, İlcay, Altunsaç, Uluğbəy, Yıldırım, Aydəmir, Arslan, Əzra, Özdəmir, Oğuz kimi adlardan bəziləri indi də Türkiyədə populyar adlardır. Təqdir edici haldır ki, Cavidin işlətdiyi bu qədim türk adlarını bu gün Azərbaycan ailələri öz övladlarına verirlər.

Yer adları; XX əsrin əvvəllərində əsərlərinə coğrafi adlara ən çox yer verən ədiblərdən birisi də Hüseyn Caviddir. Onun əsərlərində, xüsusən də "Topal Teymur" pyesində yer adlarına daha çox rast gəlirik. Onun əsərlərində istifadə olunan, hal-hazırda Türkiyə ərazisində olduğunu güman etdiyimiz yer adlarını və Azərbaycan ədəbi dilində fərqli olan coğrafi adları nəzərinizə çatdırmaq istəyirik: Mısır (Misir), Moskof, Bingöl dərəsi (böyük ehtimalla hazırda Türkiyə ərazisində olan Bingöl nəzərdə tutulur), Bursa, Serbistan, Yeşil şəhər, Turan, Altaylar, Lehistan, Hira dağı, Sivas, Aras, Anqara ovası, Rumeli, Amasiya, Hind, Əfqan və s.

3. *Rəng bildirən sözlər.*

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilində türk dilində hal-hazırda işlək olan rəng adlarının demək olar ki, hamısının adı çəkilməkdədir. Azərbaycan dilində tam fərqli adlandırılan "laciverd" (tünd göy), "pəmbə/pənbə" (çəhrayı), "siyah" (qara), "mor" (yasəmən), "bəyaz" (ağ), "kızıl" (parlaq qırmızı) kimi rəng adları ilə qarşılaşırıq. Bundan başqa "yaldızlı" sözünə də tez-tez rast gəlirik ki, Azərbaycan dilində qızıl, qızıl suyuna çəkilmiş mənası verməkdədir. Bu rəngi Cavidin məcazi mənada da istifadə etdiyini görürük; yaldızlı yalan, yaldızlı pərəstişlər və s.

4. *Sənət, peşə adları.*

Papas – keşiş (Şeyx Sənan); binbaşı – minbaşı, mayor; masqara – məzhəkəçi (Topal Teymur); məzarçı – qəbir qazan; xırsız – oğru (Şeyda); çavuş – çavuş, serjant; həmsirə - tibb bacısı, həydu – quldur; çingənə - qaraçı, şalgı taqımı – musiqi dəstəsi (İblis); cariyə - kənz, haham – ravin (Peyğəmbər); mühərrir – jurnalist; doktor – həkim (Afət) və s.

5. *Qohumluq bildirən sözlər.*

Torun – nəvə (İblis); həmsirə - müasir türk dilində "tibb bacısı" mənasını verən bu söz Cavidin yaşadığı dövrdə əsl mənasında – "bacı" mənasında da işlədilmişdir. Sözün bu mənasına bu gün çox az rast gəlinərsə də, dialektlərdə müşahidə olunmaqdadır. Caviddə tibb bacısı mənasında "şəfqət həmsirəsi" termininə də rast gəlirik (Afət).

Bu məqaləni yazmaqda məqsədimiz Cavidin leksikasını tədqiq edərək bu gün aktual olan ortaqlıq türkçə məsələsinə bir də Cavidin dili rakursundan baxmaq, onun dilindəki sözləri tədqiq edərək ortaqlıq türkçəyə qazandırmaq, ortaqlıq dil çalışmalarına faydalı olmaqdır. Belə zənn edirik ki, uydurma sözlər "icad" etməkdən bu sözlərə nəzər salmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. "İnqilab və mədəniyyət". 1933 № 5 (112 - 113).
2. "İnqilab və mədəniyyət". 1934 № 6-7 (113-114)
3. "İnqilab və mədəniyyət". Avqust – sentyabr 1935 № 10-12.
4. Əkrəm Cəfər Fondu. S.Mümtaz ad. Azərbaycan Mədəniyyət və Ədəbiyyat Arxivi.
5. Qulam Məmmədli. Cavid – ömrü boyu (həyat və yaradıcılıq salnaməsi). Bakı – 1982.
6. Rəfiq Zəka Xəndan. Cavid sənəti. Bakı – 1981.
8. T.Hacıyev. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazı dili. Bakı – 1977.
9. Zəhmət" qəzeti, 19 – 20, 23 – 25 – 28 iyun, 1922.

HÜSEYN CAVİDİN "ŞEYX SƏNAN" DRAMINDA İDEYA VƏ QƏHRƏMAN

Kenan Güzel

Qafqaz Universiteti

XÜLASƏ

Ədəbi yaradıcılığının ümumi səciyyəsi baxımından Azərbaycan romantizmin parlaq simaların-dan biri olan Hüseyn Cavid XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını rəngarəng mövzularla ideya-məzmun baxımından zənginləşdirmişdir. Bu baxımdan Cavid yaradıcılığının müxtəlif istiqamət-lərdən öyrənilməsi olduqca vacibdir. H. Cavid yaradıcılığının əsas səciyyəsi onun böyük bir iste-dadın nəticəsində meydana gəlməsi ilə yanaşı, eyni zamanda ədəbi ənənəyə, milli köklərə və xalqı qaynaqlara bağlılığı ilə xarakterizə olunur.

H. Cavid yaradıcılığında "Şeyx Sənan" faciəsinin müstəsna yeri vardır. Bu əsərin meydana gəlməsində xalq ədəbiyyatının güclü təsiri müşahidə olunur. "Şeyx Sənan"-da din və təriqət qarşı-durması müşahidə olunur. Əsərin qəhrəmanı bir çox xüsusiyyətləri ilə sufi aşiqləri xatırladır. Əsərdəki baş qəhrəman olan Sənan obrazı Azərbaycan dramaturgiyasında ən bariz romantik qəhrəmanlardan biri kimi səciyyələnir. Sənan ruhanidir, amma ehkamları qəbul etmir. Bunun özü kifayət qədər dərin bir dramatism yaradır.

Məqalədə "Şeyx Sənan" dramındakı ideya və qəhrəman məslələri araşdırılacaqdır.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, Şeyx Sənan, idea, qəhrəman

IDEA AND HERO IN "SHEIKH SANAN". DRAMA OF HUSEYN JAVİD

ABSTRACT

Hüseyn Cavid who is bright persons of the romantism in Azerbaijan from point of view general character of literary creative work has enriched Azerbaijan literature of XX century by motley subjects and ideas. For that reason it is quite necessary to research Cavid's creative work in different directions. Tragedy of " Sheikh Sanan" has an important place in the creative work H. Cavid. Strong influence of the folk literature is observed in the creation of this work. Confrontation of religion and sect is observed in the " Sheikh Sanan". The main character of the work Sanan is characterized as one the most obvious romantic heroes in Azerbaijan dramatic composition. Idea and heroic issues of " Sheikh Sanan" drama will be researched in the article.

Key words: Huseyn Javid, Sheikh Sanan idea, hero

Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında böyük xidmətləri olan görkəmli ədiblərimizdən biri də Hüseyn Caviddir. Ədəbi yaradıcılığının ümumi səciyyəsi baxımından Azərbaycan romantizmin parlaq simalarından biri olan Hüseyn Cavid XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını rəngarəng mövzu-larla ideya-məzmun baxımından zənginləşdirmişdir. Bu baxımdan Cavid yaradıcılığının müxtəlif istiqamətlərdən öyrənilməsi olduqca vacibdir.

H. Cavid yaradıcılığının əsas səciyyəsi onun böyük bir istedadın nəticəsində meydana gəlməsi ilə yanaşı, eyni zamanda ədəbi ənənəyə, milli köklərə və xalqı qaynaqlara bağlılığı ilə xarakterizə olunur.

Hüseyn Cavid yaradıcılığı Azərbaycan ədəbi ənəsi ilə yanaşı Türkiyə ədəbi mühiti ilə də sıx şəkildə bağlı olmuşdur. Bunu təkcə Cavidin dilinin o zamankı Türkiyə türkcəsinə yaxınlığı deyil, eyni zamanda ədəbi əlaqələrin, Türkiyə və Azərbaycan üçün ortaq olan ədəbi cərəyanların axarın-da axtarmaq lazımdır.

Hüseyn Cavidlə Azərbaycan dramaturgiyasında yeni bir mərhələ başlanır. Çünki Cavid dra-maturgiyasında da poeziyasında olduğu kimi romantik yazıçıdır. Onun romantizmi dramaturgi-yasında da böyük bəşəri ideyalar təqdim edir, milli ədəbi-bədii düşüncəni fəlsəfi fikirlərlə və ruhi resurslarla zənginləşdirir.

Hüseyn Cavid tarixi mövzuda "Peyğəmbər" (1922), "Topal Teymur" (1925), "Knyaz" (1929), "Səyavuş" (1933), "Xəyyam" (1935), "İblisin intiqamı" (1936) kimi dram əsərləri (1,316) yazmış, zamanın və tarixin faciəsini sənətdə yenidən canlandırırmışdır.

Hüseyn Cavid dramaturgiyasının romantizmi xalq ruhundan qaynaqlanır və ona görə də böyük təsir gücünə malik olur. Onun dramaturgiyasına belə mənəvi güc qazandıran qaynaqlardan biri də xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadə etməsidir. Tiflisdə 1914-cü ildə yazdığı "Şeyx Sənan" faciəsində əfsanəvi şəxsiyyət olan Sənanın eşq hekayəsindən bəhs olunur. "Sənan ətrafdakıların müqəddəs saydığı bir şeyxdir, məslək adamıdır, dini ehkamını, qüdsiyyəti yüksək

tutan, bu yolda həyatını verən, adamları dinə çağıran bir mürşiddir" (1,322). Bir təriqət başçısı olan Sənan mömin bir müsəlman kimi bütün dini qaydalara əməl edir, Kəbəni ziyarət edir və bir mömin həyatı yaşayır. Lakin gürcü qızı Xumara aşiq olduqdan sonra möminlik yolundan dönür:

Arif ol, arif, atma vicdanı,
Ara qəlbində dini, imanı...
Zahirin pək gözəl, fəqət nə çıxar,
Oynaşır batinində şeytanlar (1, 324).

Əsərdəki baş qəhrəman olan Sənan obrazı Azərbaycan dramaturgiyasında ən bariz romantik qəhrəmanlardan biri kimi səciyyələnir. Sənan ruhanidir, amma ehkamları qəbul etmir. Bunun özü kifayət qədər dərin bir dramatizm yaradır.

"Şeyx Sənan"da din və təriqət qarşdurması müşahidə olunur. Əsərin qəhrəmanı bir çox xüsusiyyətləri ilə sufi aşiqləri xatırladır. Burada həm təsəvvüf ədəbiyyatının, həm də xalq ədəbiyyatının təsirləri özünü göstərir. Belə ki, əsərin əsas ideyası təriqətdən, təsəvvüfdən, sufi təcrübədən qaynaqlanırsa, süjet və mövzu xalq ədəbiyyatına bağlanır və məhəbbət dastanları ilə tipoloji yaxınlıq təşkil edir. Bu baxımdan "Şeyx Sənan" Azərbaycan məhəbbət dastanları ilə müqayisə edilə bilər. Əsərdə iki sevgili-"aşiq-məşuq" modeli əsas götürülmüşdür. Vaxtilə Nəriman Nərimanovun yazdığı "Bahadır və Sona" əsərində də buna bənzər motivlər müşahidə olunur. Lakin "Bahadır və Sona"nın sevgisi təbii, real, inandırıcı və müasir şəkildə göstərildiyi halda, "Şeyx Sənan" pyesində, əksinə, din ayrı cavanlar arasındakı məhəbbət bir növ dumanlı, mücərrəd, romantik planda təsvir olunmuşdur. "Şeyx Sənan"da, hər şeydən əvvəl, din ilə məhəbbət, riyə ilə həqiqət, sədaqət qarşı-qarşıya qoyulmuşdur" (1,325).

H. Cavid yaradıcılığında "Şeyx Sənan" faciəsinin müstəsna yeri vardır. Bu əsərin meydana gəlməsində xalq ədəbiyyatının güclü təsiri müşahidə olunur. Məşhur "Əsli və Kərəm" dastanındakı mövzu, motiv və folklor faktları bu və ya digər dərəcədə özünü bu əsərdə qabarıq şəkildə göstərir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, N. Nərimanovun "Bahadır və Sona", Elçinin "Mahmud və Məryəm", Q. Səidin "Əli və Nino" əsərlərində də müəyyən uyğunluqlar eyni bir mənbədən-folklorlardan qidalanmanın nəticəsidir.

"Şeyx Sənan" əsərində Şeyx Sənanın gürcü qızı Xumara məhəbbəti artdıqca o, öz milli mənsubiyyətindən, dinindən, adət və ənənələrindən soyumağa başlayır. Və bu zaman Şeyx Mərvan onun haqqında belə deyir:

Şübhəsiz, var cəzası hər əməlin.
Heç zərər yox, cəzasıdır çəkənin. (14)

Verilmiş nümunənin belə təsirli və ekspressiv çıxmasında folklorun da müəyyən rolu vardır. Belə ki, bu parça konkret olaraq hansısa xalq yaradıcılığının məhsulu deyildir. Ancaq şübhə yoxdur ki, verilmiş nümunə verilmiş nümunə müxtəlif atalar sözlərindən süzülüb gəldiyinə, şairin də müəyyən fikirləri ilə cümlələşdiyinə görə oxucuların qəlbinə yol tapmışdır. Bu zaman bir neçə atalar sözləri, xalq deyimləri assosiasiya nəticəsində xatırlanır: Keçini keçə ayağından asarlar, qoyunu da qoyun. Özgəyə quyu qaznın özü düşər. Qana qan, ölümə ölüm və.s.

Əsərdə Şeyx Sənanın Xumarla tanışlığında da folklor motivindən istifadə olunmuşdur. Şeyx Sənan Xumar haqqında rüyada eşitdiklərini bu cür izah edir:

Gəldi bir şeyx o dəm üzündə niqab,
Məni ta gördü, oldu pək məsrar.
...Bir də gördüm diyor ki: "Bax, Sənan!
Bax nə müdhiş, nasıl dərin uçurum.
İştə son mənzil! İştə Gürcüstan!

Verilmiş şeir nümunəsindən də məlum olduğu kimi, Şeyx Sənan rəyasını Şeyx Kəbirə nəql edir. Sənana yuxusunda bir şeyx bildirir ki, o, Gürcüstana-sevdiyi Xumarın vətəninə getsin. Bu deyilənləri həyata keçirmək üçün Şeyx Sənan əməli fəaliyyətə başlayır. Bu parçadakı mövzu və motivlər xalq ədəbiyyatından, xüsusən dastanlardan bəlli olan buta hadisəsi ilə yaxından səsləşir.

Dastanlarımızdakı buta verilməsi "Şeyx Sənan"da olduğu kimi, yuxu görmə, aləmi-röya ilə bağlıdır. Folklorda buta alan aşıq bütün maneələrə, keçməkeşli yollara baxmayaraq onun ardınca axıra kimi gedir və bunu öz həyato məqsədi, əsas amalı kimi başa düşür. Şeyx Sənan da eynilə butalanmış aşıqlar kimi hərəkət edir, Xumara olan öz ali eşqinə çatmaq uğrunda vuruşur və bunun üçün də əlində olan bütün imkanlardan istifadə edir.

Buta motivindən istifadə tək H. Cavid yaradıcılığı ilə yekunlaşmır. Folklorşünas M. H. Təhməsinib bu hadisənin yazılı ədəbiyyata keçməsinin tarixi qədimliyini araşdırmışdır.

Şeyx Sənanı öz əqidəsindən, Xumara olan saf məhəbbətindən çəkəndirməyə çalışsalar da, buna nail ola bilmirlər. Dramaturq qəhrəmanının prinsipliliyini, bu yoldakı qətiyyətini ifadə etməkdən örtü yenə də xalq yaradıcılığında geniş yayılmış qəhrəman obrazından istifadə olunmuşdur. Maraqlıdır ki, H. Cavidin irsində ideya din və təriqət, ehkam və azadlıq qarşılıqlı əlaqəsində qurulur. Əsər boyunca eşq yolunda sədaqətliyi ilə səciyyələndirilən qəhrəman tipi təqdim olunur.

Mənim yarım al yanaqlı mələkdir,
Tazə açmış sevimli bir çiçəkdir,
Qəhr olsun o qəhrəman ki, dönəkdir.
Dünya gözəl olsa, dönməm yarımdan.(40)

Faciədə işlənmiş şərqilər sadəliyi, aydın və anlaşıqlı dili ilə seçilir. Əsərin ümumi süjet və ruhu ilə yaxından səsleşən bu türkülərə intensiv olaraq müraciət edilməsi əsərdə yüksək emosional effekt yaradan vasitə kimi seçilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı, Elm, 2002.
2. Cavid H. Əsərləri, 4 cildə. Birinci cild. Bakı, Yazıçı, 1982.
3. Cavid H. Əsərləri, 4 cildə. İkinci cild. Bakı, Yazıçı, 1982.

HÜSEYN CAVIDİN "PEYĞƏMBƏR" ƏSƏRİ İSLAM HƏQİQƏTLƏRİ KONTEKSTİNDƏ

Könül NƏHMƏTOVA

*elmi işçi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
edebiyat_nezeriyyesi@mail.ru*

XÜLASƏ

Hüseyn Cavidin "Peyğəmbər" pyesi başlanğıc remarkasından etibarən tarixi gerçəkləri əks etdirir. Dram "Bisət", "Dəvət", "Hicrət", "Nüsrət" adlanan dörd pərdəyə bölünmüşdür ki, bu da Məhəmməd Peyğəmbərin (sallallahu aleyhi və səlləm) rəsul kimi seçilməsi anından başlayaraq İslamın qələbə çalması, yayılması və genişlənməsi dövrünə qədərki mərhələlərini əhatə edir. Əsər tarixi faktlarla zəngindir, gerçəkləri ehtiva edir, həmçinin şair tərəfindən tarixi vəsiqələrə obyektiv münasibət gözlənilməklə bərabər mövzuya təəssübkeşliklə yanaşılmışdır.

Açar sözlər: bisət, dəvət, hicrət, nüsrət

HUSEYN JAVID'S "PROPHET" PLAY IN THE CONTEXT OF ISLAM TRUTH

ABSTRACT

Husyn Javid's "Prophet" drama from the beginning remark reflects the historical reality. The piece consists of four acts: "Bisat", "Devat", "Hicrat" and "Nusrat". These four pieces cover the stages of Islam starting from Prophet Mahammad's (Sallallahu Aleyhi ve Sallam) election as rasul, until the victory of Islam, its spread and expanding period. The work is rich with historical facts, it embraces only truth facts. In addition, the playwright demonstrates objective attitude to historical cases and he demonstrates fanaticism to the topic.

Hüseyn Cavidin "Peyğəmbər" pyesi başlanğıc remarkasından etibarən tarixi gerçəkləri əks etdirir. Dram "Bisət", "Dəvət", "Hicrət", "Nüsrət" adlanan dörd pərdəyə bölünmüşdür ki, bu da Məhəmməd Peyğəmbərin (sallallahu aleyhi və səlləm) rəsul kimi seçilməsi anından başlayaraq İslamın qələbə çalması, yayılması və genişlənməsi dövrünə qədərki mərhələlərini əhatə edir. Əsər tarixi faktlarla zəngindir, gerçəkləri ehtiva edir, həmçinin şair tərəfindən tarixi vəsiqələrə obyektiv münasibət gözlənilməklə bərabər mövzuya təəssübkeşliklə yanaşılmışdır.

Əsərin "Bisət" pərdəsi, adından da göründüyü kimi, Həzrəti Məhəmmədin ömrünün peyğəmbərliyin gəlməsi dövrünü əhatə edir. Peyğəmbərin müztərib ruhunun Allah axtarışı, onu dərk etmək istəyi, "siyah çarşafı" yırtıb hüsnü-mütləqə qovuşma arzusu birinci pərdədə öz ifadəsini tapmışdır. Əsərin ekspozisiyası bu günə qədər tədqiqatçıları üz-üzə qoyan, dərinlən düşündürən incə məqamları əhatə edir. Peyğəmbərin gözüne görünən Mələyə "Sən nəsen?" sualına verilən cavab tədqiqatçılarda fərqli təəssüratlar oyadan ilk məqamdır.

Mələk

Mən sənəm, sən də mən, şaşırma, əvət,
Mən sənəin əqlinəm, fəqət daim
Bu qiyafətdə zahir olmadayım.

Tahirə Məmməd əsərin bu məqamını belə izah edir: "Dini rəvayətlərdən birində söylənir ki, göylərə qalxan Cənabi Cəbrailə bir dəfə səda gəlir ki, sən kimsən, mən kiməm? O da cavab verir ki, sən sənsən, mən də mən. Ondan ötrü onun qanadları yanib tökülür, neçə yüz il qanadsız qalır. O, gərək cavab verəydi ki, "Mən mənəm, sən də mənəi yaradan". Həmin cavabı verənə qədər o Yaradanın yanına yüksələ bilmir. "Peyğəmbər"də isə haqdan gələn nur Peyğəmbərə deyir ki, "Sən mənsən, mən sən". Bu cavab Peyğəmbərin rəsuliyyətini, onun ən kamil Tanrı məzhəri olduğunu göstərir."¹

İbniul Kəyyim əl-Cəzviyyə isə peyğəmbərlərin aqlının Cəbrayıl tərəfindən Allahın bəxşişi kimi gətirilməsi haqqında yazır: "Alimlərdən biri belə demişdir: Allah Həzrəti Adəmi yer üzünə endirdiyi zaman Cəbrail ona din, əxlaq və ağıl gətirib "Allah bu üç şeydən birini seçmə mövzusunda sənəi mühəyyər buraxdı" dedi. Bunun üzərinə Hz. Adəm "Ey Cəbrayıl, bunlardan daha gözəlini cənnətdən kənarda görmədim" dedi. Daha sonra əlini uzadıb ağılı aldı və digərinə "Yüksəlin" dedi. Onlar da "Ağıl hardadırsa, biz də onunla olmaq zorundayıq. Bizə bu əmr edildi" dedilər. Beləcə hər üç şey də Hz.Adəmdə qaldı."² Göstərdiyimiz nümunə belə nəticəyə gəlməyimizə imkan verir ki, Hüseyn Cavid Mələyin "Mən sənəin aqlınam" deməsilə Peyğəmbərin əxlaqının, din və aqlının Allahdan gəlmə olduğunu söyləmək istəmişdir. İkinci misal da Tahirə Məmmədin fikrinin qüvvətlənməsinə bir daha təkan vermiş olur.

Əsərin "Bisət" hissəsində Mələk, Peyğəmbər obrazları ilə yanaşı İskelet obrazı da göstərilir. Tədqiqatçıların çoxu bu üç obrazı eyni bir şəxsin üç siması kimi təhlil etməyə çalışırlar. Bu barədə Şəmil Sadıqov yazır: "əslində bunların üçü də Peyğəmbərdir. Mələk və İskelet onun düşüncələridir. Mələk Peyğəmbərin Allah tərəfindən rəsul seçiləndən sonra onu İlahi ilə bağlayan ruhi aləmi, İskelet isə Məhəmmədi maddi aləmə bağlayan və son nəhayətdə təklifi, qərarı, fikri ilə razılaşmalı olan reallıqdır."³ Amma Hüseyn Cavid özü bu iki obrazın ayrılığını da vurğulamışdır: Peyğəmbərin "Sən nəsen, söylə?" sualına Mələk bu cavabı da verir: "Ayrı olsaq da, iştə hər ikimiz, Bir rübabın inildəyən səsiyiz." . Onu da qeyd edək ki, Mələyin varlığı İslam həqiqətlərinə sığan bir anlayışdır ki, imanın altı şərtindən biri də məhz mələklərə inamdır. Elə bu baxımdan da Mələk və Peyğəmbər obrazlarını eyniləşdirmək doğru deyildir. Digər obrazlardan fərqli olaraq İskelet həqiqətdən də simvolik bir obrazdır ki, tədqiqatlarda "zamanla bağlı fəlsəfi düşüncələrin bədii struktura daxil olunması"⁴ kimi anlaşılr. Şairin özü də bunu obrazın dili ilə təsdiqləyir: "Mənmi? Piri-nədim. Rəmzi-tarix, o filosofi-qədim". Bu qədim filosofun dinə verdiyi qiymət də budur ki, "Çırpınmamaq istərsən, aldan, inan! Yazıq sənə, yazıq zavallı insan!" Mələk peyğəmbərin bir əlinə Allahın kitabını verirsə, İskelet bəşəriyyət üzərində qələbə çalmaq üçün kəskin qılınca ehtiyac olduğunu hər görünüşündə xatırladır. Bu qoca filosof haqqı yalnız silah gücünə tanıtməğın mümkün olduğunu Peyğəmbərə aşılayır:

Busədən xoşlanarmı heç canavar?
Vəhşi insan da öylə həp qəddar!

¹ Tahirə Məmməd. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası. Bakı, 1999, səh.37

² İbnül Kəyyim el-Cezviyyə. Allah sevgisi. İstanbul, 2006, str. 17

³ Şəmil Kamil oğlu Sadıqov. Hüseyn Cavid yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyası. Bakı, 2011, səh. 294

⁴ Tahirə Məmməd. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası. Bakı, 1999, səh.39

Boş xəyal... Əldə parlamazsa silah,
Tanımaz haqqı sayğısız gümrah.
Oxşar fikri hələ 1914-cü ildə Mehmed Akif Ərsoy yazırdı:
Nə irfandır verən ahlaka yüksəklik, nə vicdandır;
Fazilət hissi insanlarda Allah korkusundandır...

Əsərin "Dəvət" pərdəsində Peyğəmbərin dövründəki Məkkənin ictimai mühiti təsvir olunur: Bir zaman sonra, Məkkədə geniş bir yol, uzaqda Qara örtülü Kəbə... Yol kənarında bütçü dükanı, qanbur bir ixtiyar əlində böyükcük bir büt yonur. Dükanın önündə dəxi satış üçün bir neçə dənə hazır büt qoyulmuş... İnsanların bütə münasibətləri göstərilir. Peyğəmbər isə onları düz yola sövq etməyə çalışır. Bu pərdə Peyğəmbərin İslama aşkar dəvət dövrünü əhatə edir. "Hicrət" pərdəsinin əhatə etdiyi ən önəmli mövzu isə Həzrəti Ömər in İslamı qəbul etməsidir ki, bunlar da tarixi vəsiqələrlə tamamilə səsleşir, hətta cümləbəcümlə eyniyyət təşkil edir desək, yanlış olmarıq. Əsərin üçüncü pərdəsində göstərilən surətlərin əksəriyyətinin prototipləri haqqında tarixi mənbələrdən məlumatlar da ala bilirik. Pyes in maraqlı cəhətlərindən biri də budur ki, Hüseyn Cavid surətini canlandırdığı tarixi şəxsiyyətləri açıq adları ilə tanıtmək istəməmişdir. Şəmil Sadıqovun da qeyd etdiyi kimi, digər əsərlərindən fərqli olaraq pyesdə "Əşxas" hissəsinin verilməməsi¹ də maraq doğuran cəhətlərdəndir. Fikrimizcə, Hüseyn Cavidin Azərbaycan tarixinin sovet dönməndə - 1922-ci ildə yazdığı "Peyğəmbər" əsərində mövzuya böyük ehtiramla yanaşması tarixi faktlara sadıq qalması ilə bərabər qəhrəmanlarına ad qoymasında da müşahidə olunur. Şair küfr saçıan bir dövrdə Məhəmməd Peyğəmbərin (s.a.s.) adının hündürdən səslənməməsi üçün əsərin sonuna kimi, sadəcə, Peyğəmbər adlandıрмаğı münasib görür. Eləcə də şair Peyğəmbərin səhabələrindən olan, həmçinin öz əmisi oğlu Əlini (ə.a) Əbu Talib oğlu, Osmanı (ə.a.) Xətib oğlu adlandırmayla yetinir. Şair sovet ideologiyasının kəskin tüğyan etdiyi bir zamanda İslam tarixinin təbliğatçısı simasında çıxış etmiş kimi görünməmək üçün də xalis tarixi pyes olaraq yazdığı bir əsərdə bu prinsipi özünə qayə etmişdir. Əsərdə canlandırılan müxalif qüvvələr də öz gerçək adlarıyla deyil, cəmiyyətdəki mövqelərinin adlarıyla adlandırılmışdır.

Əsərin "Nüsrət" hissəsi hicrətin səkkizinci ilində baş verən ən əhəmiyyətli hadisələri xronoloji ardıcılıqla əhatə edir. Remarkada dövrün təsviri verilir: "Səkkiz il sonra. Məkkədə baş rəisin evi... Gecə İştirak edən əşxasın üzündə səkkizillik bir dəyişiklik nəzərə çarpır". Bu pərdə Əbu Süfyanın Məhəmməd Peyğəmbərin görüşünə getməsi haqqında məlumatla başlayır. Əbu Süfyanın dönüb gəlməsini gözləyən şəxslərin söhbətlərində söylənilən fikirlər müşriklərin tarix səhifələrində əksini tapdığı böhtanlardır ki, əksər tədqiqatlarda təsadüf etdiyimiz kimi, bu fikirlərin hər hansı müəllifin mövqeyi bilib İslama qarşı ittihamı olaraq izah etmək elmi yanlışlıqdır. Bunu şair əsərinin sonunda bir qeyd şəklində verməklə özünü bu təhlükədən sığortalamağa çalışmışdır: "Qeyd – Şu əsərdə bəzi cümlələr tıncacıq arasına alınıb qailləri göstərilmək icab edərdi. Fəqət məzkur cümlələr bəlli şəxslər – yəni əsl qailləri- tərəfindən söyləndiyi üçün fazla izahata ehtiyac görülmədi." Bu qeydlə müəllif bizə bir daha xatırlatmaq istəyir ki, əsərdə söylənən fikirlərin mənbəyi tarixi vəsiqələrdir.

Peyğəmbərin görüşündən qayıdan Baş Rəis, yəni Əbu Süfyan özünün müsəlmanlığı qəbul etməsini elan edərək Məkkə əhalisini də buna səsləyir:

Bilin, agah olun, ey əhli vətən!
Sizə bir müjdə gətirdim həqdən.
Məni kim dinləsə izzət bulacaq,
Kim ki rədd etsə, peşiman olacaq.
(Ətrafı saran atəşi göstərir)
Bu böyük yanğıni bir seyr ediniz,
İştə bir ordu ki, heç görmədiniz.
Həpsi "qan", "qan" deyə müştəqi-zəfər,

¹ Şəmil Kamil oğlu Sadıqov. Hüseyn Cavidin yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyası. Bakı, 2006, səh. 294

Onların rəhbəridir Peyğəmbər.
Onun ilk əmri budur, xaricdə
Dolaşib durmayacaq bir kimsə.
Çəkilib evlərə, ya Kəbəyə biz
Dini İslamı qəbul etməliyiz.
Kim inad etsə həməən məhv olacaq,
Mal və övladına həsrət qalacaq!..

Əsərdə verilən bu parça eynilə tarix səhifələrində də öz əksini tapmışdır: "İslam əskərləri böyük-böyük keçdikcə Əbu Süfyanın heyਰəti artırdı. ...Əbu Süfyan bu keçışı seyr etdikdən sonra Məkkənin təslim edilməsindən başqa çarə qalmadığını anlayaraq dərhal Qüreyşə getdi və onları hərəmə toplayaraq dedi:

- Məhəmməd qarşısına çıxmaq mümkün olmayan bir qüvvə toplayaraq misli görülməmiş bir ordu ilə gəlir. Kim ki Əbu Süfyanın evinə girsə, təhlükəsizdir, kim ki öz evinə girib bayıra çıxmasa, təhlükəsizdir, kim ki Məscidi-şərifə girsə, təhlükəsizdir, deyərək özünün müsəlman olduğunu elan etdi."¹

Məhəmməd Peyğəmbərin Məkkəyə gəlişinə qədərki zamanın təsvirində yenə də Peyğəmbərə və onun qadınlarına atılan böhtanlar, iftiralar tarixdə olduğu kimi müxaliflərinin dilindən qələmə alınır. Məsələn,

Şəmsə
Ah,o, "örtün" deyə əmr eyləyəcək,
Həp qadınliq qara çarşab geyəcək...
Baş Rəis
Bu xəta doğdu gözəl Ayışədən,
Ona isnad edilən bir ləkədən.
Söyləyirlər ki, o, sapmış da bir az,
Əmr olunmuş ki, açıqlıq yaramaz.
Rəisə
Zeydə oğlum der ikən, Zeynəbini
Boşadıb alma da bir qanunmu?

Göstərilən fikirlər bu günə kimi sovet ədəbiyyatşünaslığının təsiri ilə əsərin bir təəssübkeşliklə yazılmasının üzərinə əsassız olaraq kölgə salırsa da, əsərin sonundakı müəllif qeydini bir daha xatırlatmaqla şübhələrə aydınlıq gətirmək olar. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, bu sözlər yalnız obrazlara, həmçinin onların prototiplərinə məxsusdur.

Əsərdə növbəti tarixi epizodlardan biri də Peyğəmbərin Məkkəyə qan tökülmədən girilməsi əmrinə rəğməən savaşı çıxdığı səhnədir.

Peyğəmbər
Mən ki hərəb etməyə əmr eyləmədim,
Bu nə çarpışma, nə səs? Bax, gör o kim?
(O çıxmaq istərkən bir mücahid içəri girir, təzim edir.)
Nə imiş, söylə, bu hay-küy nə demək?
Mücahid
Ordumuz Kəbə önündən keçərək
Yürüyürkən, bizə qırx-əlli nəfər
Qılınc əllərdə hücum eylədilər.
Peyğəmbər
Sonra
Mücahid
Biz qarşı durub çarpışdıq,

¹ Əli Himmət Bərgi, Osman Kəskioğlu. Xatəmül-Ənbiya. Həzrəti Məhəmməd və həyatı. Ankara, 1993, səh. 479

Onların həpsi əzilmiş artıq.

Peyğəmbər
(göyə doğru)

Ən gözəl, Tanrı nə istərsə, odur.

Bu epizod da tarixi faktdır ki, eyni xronoloji ardıcılıqla mənbələrdən izləyirik: "Müqəddəs şəhərə qan tökmədən girmək ən böyük arzusu idi. ...Məkkənin alt tərəfindən Xalid ibni Valid girirdi. Bu tərəfdə oturanlar İslam düşmənciliyində çox irəli gedərdilər. Hudeybiyyə müqaviləsini pozaraq Bəni Bəkirlə bərabər Huzaaya hücum edənlər də bunlar olmuşdular. Əbu Süfyanın təslim olmaq dəvətinə qulaq asmayaraq müqavimət göstərməyə qərar vermişdilər. Onların başında Əbu Cəhlin oğlu İkrimə, Ümeyyə oğlu Safvan, Əmr oğlu Süheyl kimi müfritlər var idi. Onlar bu məhəllədə gizlənərək İslam ordusuna hücum etmək üçün pusqu qurmuşdular. Xalidin ordusu gəldiyi zaman onları ox yağışına tutdular. Müsəlmanlardan iki nəfəri öldürdülər. Xalid bu hücumu istər-istəməz cavab verməyə məcbur oldu. Xalidin şiddətli hücumu qarşısında bu intizamsız adamlar dəstəsi on üç ölü verərək qaçmağa başladılar. Onları müqavimət göstərməyə təhrik edən başçıları İkrimə, Safvan və Süheyl də qaçıb qurtuldular.

Bu əsnada Həzrəti Peyğəmbər mühacirlərin başında yüksək bir təpədən Məkkəyə enirdi. Sülh və sakitlik içərisində Məkkəyə girdikləri üçün son dərəcə məmnun idi. Birdən Məkkənin alt tərəfində gözüne qılınc parıltıları dəydi. Mütəəssir oldu.

- Mən müharibə etməyin deyə tapşırıq verməmişdimmi? – dedi.

Onun könlü bu müqəddəs şəhərdə bir damcı belə qan tökülməsinə razı olmurdu. Ancaq Qureyş hücum etdiyi üçün müqavimət göstərən Xalidin silahdan istifadə etməyə məcbur olduğunu öyrəndiyi zaman:

- Bu da hökmü-İlahi imiş, - dedi.¹

Əsərdə Peyğəmbərin ümumi-əfvindənən bəhs edilir:

Get, saqın olmayın əsla məğrur,

Ediniz əfvi-ümumi elan.

Tökməyin qan, veriniz xalqa aman.

Tarixdən sitat: "Onun əfv və şəfqətli münasibəti düşmənləri də əhatə edə biləcək qədər geniş idi. ...Həzrəti Peyğəmbər burada bəşəriyyətin ən böyük mürşidi, tarixin ən böyük adamı sifəti ilə dünənə qədər canına, qanına susayan düşmənlərinə dedi:

- Bu gün siz hücum ediləcək gündə deyilsiniz. Gedin, hamınız sərbəstsınız."²

Pyes verilən epizodlardan sonra Peyğəmbərin xütbəsi ilə nəticələnir ki, bu da xronologiyani izləyən tarixi faktdır. "Həzrəti Peyğəmbər əvvəlcə Kəbəni təvaf etdi. Xalq ora yığılmışdı. Peyğəmbər orada məşhur Fateh xütbəsini irad buyurdu. "Allahdan başqa heç bir tanrı yoxdur. Yalnız o vardır. Şəriki yoxdur. Allah vədinə əməl etdi. Quluna kömək etdi. əleyhimizə yığılan kütlələri təkbaşına məğlubıyyətə uğrattı..." Burada bu mənanı verən ayəti-kəriməni oxudu: "Ey insanlar, biz sizi bir kişi ilə bir qadından yaratdıq. Sizi millətlərə və qəbilələrə ayırdıq ki, tanışasınız. Mütəlakə Allahın nəzərində ən şərəfliniz ən mömin olanınızdır. Allah hər şeyi haqqıyla bilir."³ Hüseyin Cavid də Peyğəmbərin xütbəsini bənzər ayə və hədislərlə verir:

Kəsbi-irfan üçün ekək və qadın,

Çalışın, qəbrə qədər, həp çalışın.

Gərçi xilqətdə bəşər birsə, yenə

Tay deyil bilməyən əsla bilənə.

Əsər azan səsi ilə yekunlaşır ki, bu da Məkkənin fəthindən sonra Həzrəti Peyğəmbərin müəzzini Bilal Həbəşinin Kəbənin üstünə çıxaraq gözəl və yanıqlı səsi ilə oxuduğu əzana işarədir. Göstərilən sitatlar bizə belə nəticəyə gəlməyimizə imkan verir ki, pyesdə qələmə alınan bütün

¹ Əli Himmət Bərgi, Osman Kəskioğlu. Xatəmül-Ənbiya. Həzrəti-Məhəmməd və həyatı. Ankara, 1993, səh.480-481

² Əli Himmət Bərgi, Osman Kəskioğlu. Xatəmül-ənbiya. Həzrəti-Məhəmməd və həyatı. Ankara, 1993, səh. 484

³ Əli Himmət Bərgi, Osman Kəskioğlu. Xatəmül-Ənbiya. Həzrəti-Məhəmməd və həyatı. Ankara,1993, səh. 482

fikirlər bu günə kimi siyer kitablarında qorunan informasiyalar əsasında verilmişdir. Buna görə də Hüseyn Cavidin müəllif qayəsini əsərdə səslənən hər hansı bir fikrə görə yozumlamaq doğru olmazdı. Fikrimizcə tamamilə tarixi vəsiqələrə istinad edən belə bir əsərin ideya istiqaməti tədqiqatçıların dinə münasibəti əsasında müəyyənləşəcəkdir.

“Peyğəmbər” əsərində dini mövzuda müxalif fikirlərin üz-üzə qoyulması yeni bir hadisə deyildi. 1919-cu ildə Mehmed Akif Ərsoy da müsəlmanları din geri qoydu kimi cəmiyyətdəki pessimist fikirləri dilə gətirərək həm də ona cavab verirdi:

- “Allaha dayanmaq mı? Asırlarca dayandık !
Düştüksə bu hüsrana, onun narına yandık!
Yetməz mi çocuqluktaki əfsanəyə hürmət?
Hala mı rəşid olmadı, hala mı bu millət?
Dersən ki: Ufuklarda bir aydınlık uyansın;
Maziyə atəş verməli, baştan başa yansın.
Şaşkınlık olur köhnə telakkiləri ihya;
Şeydayi-terakki koşuyor, baksana dünya.
Əlverdi masal dinlədiyim bunca zamandır;
Bən kanmıyorum, git də sən aptalları kandır!

- Allaha deyil, tapdığın evhama dayandın;
Yandınsa əgər, hakk-ı sarihindı ki yandın.
Məfluc edərək əzmini bir fəlc-i iradi,
Yattın kötürümlər gibi, yattın mütəmadı!
Madəm ki didinməz, edəməz, uğraşamazsın,
İksir-i bekaa içsən, əmin ol, yaşamazsın.

Hüseyn Cavid də Mehmed Akif kimi hətta İslama qarşı səslənən əsassız ittihamlara öz əsərində müxtəlif üsullarla cavab vermişdi. Məsələn, İslama yalnız sadəcə qara çarşab kimi baxanları susdurmaq üçün Peyğəmbərin dilindən söyləyirdi:

Halbuki o qönçə bikri
Hər gün binlərcə göz əmər.
Öyündüyün biki, ey pəri,
Sönər hərgün, bir az sönər.
Övlad eşqilə çırpınan
Bir qadın könlü, şübhəsiz,
Sayğısız qızlarınkindən
Daha bakir, həm ləkəsiz.

Pyesdə İslam tarixinin xronologiyasının izlənilməsi, yüksək romantik pafos, idealların əks etdirilməsi Hüseyn Cavidin müəllif mövqeyinin açıq ifadəsidir. Hüseyn Cavid mövzuya İslam təəssübkeşi kimi yanaşmış, Azərbaycanın milli-mənəvi inkişaf tarixinin məcrasının dəyişdirildiyi bir məqamda bu əsəri qələmə alması ilə dəyərlərin qorunub saxlanılmasına təşəbbüs göstərmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyn Cavid. Əsərləri, III cild, Bakı, 1984
2. Hüseyn Cavid. Əsərləri, III cild, Bakı, 2005
3. Əli Himmət Bərgi, Osman Kəskioğlu. Xatəmül-Ənbiya. Həzrəti Məhəmməd və həyatı. Ankara, 1993.
4. İbnül Kayyim el-Cezviyyə. Allah sevgisi. İstanbul 2006
5. Tahirə Məmməd. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası. Bakı, 1999
6. Şəmil Kamil oğlu Sadıqov. Hüseyn Cavid yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyası. Bakı, 2011
7. Mehmed Akif Ersoy. Safahat. İstanbul, 1992

MEHMET AKİF ERSOY VE HÜSEYİN CAVID ESERLERİNDE OPTİMİZM

Dr. M. Mustafa Gül

Qafqaz Üniversitesi
mgul@qu.edu.az

ÖZET

Mehmet Akif ve Hüseyin Cavid milli değerlere gönül vermiş, milletin geleceğini selamette görmek isteyen, erdemli ustatlardandır. "Bütün Müslümanlar ancak kardeşlerdir." özdeyişine bağlı sanatkarlar olmuş aynı zamanda medeniyetin beşiğini İslam dünyası saymışlardır. Öz dünyalarının medeniyetine ve prensiplerine bağlı kalmakla ileri gitmenin mümkünlüğüne ve daim zorluklar içinde olan milletlerini aydınlık günlere celbetmeye çalışmışlardır. Milli ahlakı ve ruhu önde tutan bu iki dev insan, müslümanların mutluluk içinde yaşamalarını ve gelişmelerini isteyen bir ruha sahip olmuşlardır.

Bu makalede karanlık devrimizde insanlara ışığı gösteren Mehmet Akif Ersoy ile Hüseyin Cavid'in ümit konularını ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Akif Ersoy, Hüseyin Cavid, Ümit, Optimizm, Türk Milleti

OPTIMISM WORKS OF MEHMET AKİF ERSOY AND HUSSEIN JAVID

ABSTRACT

Mehmet Akif and Huseyin Javid committed to national values, who want to see their nation's future in salvation. They were virtuous poets who were based on "All Muslims, but brothers and sisters ".At the same time they considered the Islamic world as a center of civilization. They always tried to go forward and to attract their nations to the light days abide by the principles of civilization. These two huge men who held on national spirit and morality wanted the muslims to live and to develop in happyness

In this article, Mehmet Akif Ersoy and Hussein Javid's hope subjects are based Who shown the light in our dark age .

Keywords: Mehmet Akif Ersoy, Hussein Javid, hope, optimism, Turkish Nation

Klasik Türk edebiyatının ünlü şairleri Mehmet Akif Ersoy ve Hüseyin Cavid eserleri ve ifadeleri ile büyük deryadır. Şiirlerini okuduğumuzda onların yıllara ve hayata meydan okuyan cesaretlerini aynı zamanda sanatlarında yeterince dert, ızdırıp ve hüznü görürüz. Edebiyatımızda milli romantik şiirin temsilcileri olan Hüseyin Cavid, Muhammet Hadi, Ahmet Cevat gibi yazarlar da Rıza Tevfik, Abdülhak Hamit, Namık Kemal, Tevfik Fikret, Recaizade Ekrem ve özellikle Mehmet Akif Ersoy gibi Osmanlı şair ve yazarlarının etkisi altında bulunmuşlardır.

Azerbaycan'ımızın dertli şairi ve oyun yazarı Hüseyin Cavid 1906–1909 yıllarında İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesinde okumuş, Mehmet Akif'in öğrencisi olmuş, ondan etkilenmiş, hatta Akif'in başyazarı olduğu "Sırat-ı Müstakim" dergisinde üç şiir yayınlamıştır. Bu şiirleri öylesine yayınlamamıştır. Çünkü "Sırat-ı Müstakim" II. Meşrutiyet yıllarında İslam dünyasının her köşesinden gelen mektuplara yer vererek yaşanan sıkıntıları dile getirmiş ve insanlara ümidin hayatta mühim rol oynamasını vurgulamıştır. İstanbul Üniversitesi'nde Mehmet Akif'ten ders alan Azerbaycan'ın dertli şairi Hüseyin Cavid edebiyata Kur'an ve turan düşüncesiyle kadem basmış ve vatana döndükten sonra da Türkiye'de öğrendiklerine, özellikle "Sanat sanat içindir" nazariyesine sadık kalmıştır. Bu nedenle "Peygamber", "Şeyh Sanan", "Hayyam", "Afet" gibi faciaların yazarı olan Hüseyin Cavid Sovyetler Birliği döneminde takip ve baskılara maruz kalarak repress edilmiştir. Sovyetler Birliği'nin döneminde büyük Cavid ısrarla yazdı:

Men fakat hüsnü-huda şairiyem

Yere enmem de sema şairiyem¹

Mehmet Akif gibi Hüseyin Cavid'de islama gönül vermiş, imanlı, erdemli bir ustad, "Bütün Müslümanlar ancak kardeşlerdir." deyişine bağlı bir sanatkar olmuştur. Medeniyetin beşiğini İslam dünyası sayan, İslam medeniyetine ve prensiplerine bağlı kalmakla ileri gitmenin mümkünlüğüne ve daim optimist ruhla yaşamaya inanan Mehmet Akif milli ahlakı, ruhudaha önde tutardı. Her iki

¹ Hüseyin Cavid seçilmiş eserleri 1.cild, Azerbaycan Devlet Neşriyatı.1968. sayfa 54

ustadtürklerin, müslümanların mutluluk içinde yaşamalarını ve gelişmelerini isteyen bir ruhun insanlarıdır. Onların bu isteğinde aile ocağından yurt safhına, oradan da bütün İslam âlemine açılan huzur, rahat ve neşe özleyişi vardır.

Bunalım ve yokluk yıllarının yoksul insanları Türk edebiyatında gerçek yüzleri ve sorunlarıyla onların şiirlerinde ele alınır. Hüseyin Cavid'in de şiirlerindeki kahramanlarının çoğunluğu hayatın ve muhitin darbeleri altında ezilmiş, kederli, insanlardır.

Hüseyin Cavid de Mehmet Akif Ersoy gibi milli ruh sahibi idi. Vatanını, halkını, milletini seven bir fazilet sahibi idi. Diğer Türk milletlerine ve özellikle Türkiye'ye bütün kalbiyle bağlı bir insan idi. Hüseyin Cavid çalışmalarında Türk ve Türkiye mevzuu her zaman baş mevzu olarak kalmıştır. Mehmet Akif ile Hüseyin Cavid'i birbirine bağlayan meselelerden biri de Hak, hakikat ve iman meselesidir.

Hüseyin Cavid de Mehmet Akif Ersoy gibi sanat idealleri uğruna savaşmış, ister zamanın isterse de insanların karşısında mağrur başını eğmemiştir. Daima ruhuna, sanatına sadık kalmıştır. Var olduğu sürece Cavid turan düşüncesiyle yaşamış ve yazmıştır. Mehmet Akif Ersoy büyük Üstad, bir istiklal şairimizdir. Dahî ustad "İstiklal Marşı"nda da ümit konusuna yer vermiş. Şair "İstiklal Marşı"nda Türk milletinde cesaret ve tahammül aşlamıştır. Onda bulunan duyguları harekete geçiriyor, geleceğe güzel gözlerle bakıyor:

Korkma,sönmez bu şafaklarda yüzen alsancak;
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak;
O benim milletimin yıldızıdır parlayacak
O benimdir o benim milletimindir ancak¹

Başka bir şiirinde;

İşte, kinli bir mezarlık ki, her gün,
Yığın yığın insan udar da doymaz
Sağlam vücutlar bile düşkün, ölgün,
Ümitsiz bir heykelden fark olunmaz,
Üryanlık, hastalık, açlık bir yana
Susuzluktan hep kurumuş dilleri²

Mehmet Akif'in en çok sevdiği ve şiirlerinde yer ayırdığı kelimeler; çalışma, gayret, azim ve ümittir. Sevmediği kavramlar ise; tembellik, azimsizlik ve karamsarlıktır.

Akif, Allah'ın Yakup (as) ın dilinden buyurmuş olduğu "oğullarım, gidiniz Yusuf ile kardeşini araştırınız, hem sakın Allah'ın inayetinden ümidinizi kesmeyiniz" ayetinden yol alarak müslümanların evvela gitmek, aramak, araştırmakla, sonra da düşmemekle memur olduğunu, Allah'tan ümit kesmenin haram ve küfür olduğunu, önemli olanın çalışmak olduğunu ifade etmiştir. Bu konuyla ilgili ayrıca Safahat'ta,

Âtiyi karanlık görerek azmi bırakmak...
Alçak bir ölüm varsa, emînim, budur ancak.
Dünyâda inanmam, hani, görsem de gözümle:
Îmânı olan kimse gebermez bu ölümle.

Ey dipdiri meyyit! "İki el bir başıçındır"
Davransana... Eller de senin, baş da senindir!
His yok, hareket yok, acı yok... Leş mi kesildin?
Hayret veriyorsun bana... Sen böyle değildin.

Kurtulmaya azmin, niye bilmem ki,süreksiz?
Kendin misenin, yoksa, ümîdin mi yüreksiz?
Âtiyi karanlık görüvermekle apıştın?
Esbâbı elinden atarak ye'se yapıştın!

¹ İstiklal marşımız ve Mehmet Akif Ersoy, Türk Edebiyatı Vak yayınları, 2002. sayfa 78

² Mehmet Akif Ersoy Hayatı ve Eserleri, Şule Yayınları, 1985. sayfa 54

Karşında ziyâ yoksa,sağından, ya solundan,
Tek birışık olsun buluver...Kalma yolundan.
Âlemde ziyâ kalmasa, halk etmelisin, halk!
Ey elleri böğründe yatan,şaşkın adam, kalk!¹

diyerek ayetin manzum tefsirini yapmıştır.

Aynı meseleyi bir başka şiirinde de şöyle dile getirmektedir:

Yer çalışsın, gök çalışsın,sen sıkılmazsan otur!
Bunların hakkında bilmem bir bahânen var mı? Dur!
Mâsivâ birşey midir, boş durmuyor Hâlik bile:
Bak tecellî eyliyor bin şe'n-i gûnâgûn ile.
Ey, bütün dünya ve mâfihâ ayaktayken; yatan!
Leş misin, davranmıyorsun? Bâri Allah'tan utan.²

Mehmet Akif Ersoy'un idealindeki Türk geçliği ruh yapısı, tahsil ve terbiye, ilim, çalışkanlık, ümit ve azim, dindarlık, ahlak ve vatan sevgisi başlıklarında ele alınmıştır.

Mehmet Akif Türk gençliğini "Asımın nesli" olarak nitelemiş ve o gençliğin resmini kelimelerle ayrıntılı biçimde çizmiştir ve Türk gençliğinde görmek istediği vasıfları şöyle sıralamıştır.

1. Beden yapısı 2.Ruh yapısı 3.Tahsil ve terbiye 4. İlim 5.Çalışkanlık 6. Ümit ve azim 7. Dindarlık 8. Ahlak 9. Vatan sevgisi

Türk gençliğinin ümitsizliğe düşmeyip azmi elden bırakmamalarını ve ileriye bakmalarını istemektedir. Ve gençliğe ümitsizliğe düşmenin, azmi bırakmanın doğuracağı tehlikeleri şöyle haykırır; "Atiyi karanlık görerek azmi bırakmak, alçak bir ölüm varsa eminim budur ancak! Karşında ziya yoksa sağından, ya solundan tek bir ışık olsun buluver, kalma yolundan, âlem de ziya kalmasa, halk etmelisin, halk! Ey elleri böğründe yatan şaşkın adam, kalk!"

Hayatının her sahnesinde halka, gençliğe, çevresine rehber olmuştur. O, öncelikle toplumu saran ümitsizliğin baş düşmanıdır. "Gayret, azim, ümit, uyanma, birlik" kelimeleri O'nun idealizmini yansıtır.

Ne büyüksün ey şair, korkuyla bağırdım , ümitle kaldırdın
Yol budur, hadi tut ucundan silkin dedin , kaldırdın
Öfkelişin anladım, sabrın çok azalmış bildim; bu kin, bu nefret
söylede bilelim, kime?
İrzımızdır çiğnenen, evladımızdır doğranan
Hey sıkılmaz, ağlamazsan, bari gülmekten utan!³

Mehmet Akif o yıllarda, Sebilürreşat dergisindeki yazılarıyla, şiirleriyle düşman işgali ve zulmü altındaki halka sabır, ümit ve cesaret aşılamaya çalışmaktı.

'Hak verilmez alınır' diyen Türk şairimiz adaletsizliğe karşı çıkan, milli aidiyetlere sahip çıkan, bizler için 'geder gelmez' olan Sibiryâ'ya giden ve dönmeyen bir büyük yazarımızdır.

Cavid'in şiir dili samimi, saf insan özellikle duyguların etkisinde hazin, lirik, ama şairin, halkı karanlıkta bırakan insanlara karşı mücadelesi de o kadar keskin olmuştur. Şairin karamsarlığı, ruh düşkünlüğü ve ümitsizliği; zaman geçtikçe yeni bir 'inkılapçılığa' dönüşür.

Ey şiddetü gazap savuran hamiyi-zafer!
Artık yeter, usandı cihan, sen de bir usan!
Terk et şu kanlı toprağı, artık çekil, yeter!
Her kez didişmeden yorulup şimdi ruh açan

Azade bir havada çiçeklenmek istiyor,
Pek tatlı bir ümitle eğlenmek istiyor.⁴

¹ Safahat, Milli Eğitim Basım Evi, 1996

² Mehmet Akif Ersoy: Hayatı, Seciyesi, Sanatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986. sayfa 89

³ Mehmet Akif Ersoy Şiirlerinde Sosyal meseleler, Qismət Mətbəəsi,Bakü. 2005. Sayfa 58

⁴ Hüseyn Cavid'in Seçilmiş Əsərləri, Azərbaycan Devlet Neşriyatı.2004.Sayfa 83

KAYNAKLAR

1. Hüseyn Cavid seçilmiş eserləri 1.cild, Azərbaycan Devlet Neşriyatı.1968
2. Mehmet Akif Ersoy, Türk Edebiyatı Vak yayınları.2002
3. Mehmet Akif Ersoy, Hayatı ve Eserleri, Şule Yayınları.1985
4. Safahat, Milli Eğitim Basım Evi, 1996
5. M.A.Ersoy Hayatı Seciyesi, Sanatı. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986
6. Mehmet Akif Ersoy Şiirlerinde Sosyal meseleler, Qismət Mətbəəsi,Bakü. 2005
7. Hüseyn Cavid'in Seçilmiş Əsərləri, Azərbaycan Devlet Neşriyatı, 2004

QADIN HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞINDA**Prof. Maarifə Hacıyeva***Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

Tarix səhifələrində Azərbaycan qadınının qəhrəmanlıq, mərdlik, fədakarlıq sədaqəti yazılmış zəngin mədəniyyət tarixçəsi vardır. Bu səhifələrdə Azərbaycan qadını milli adətləri, vətənpərvərliyi, əxlaqi keyfiyyətləri, düşüncə tərziləri ilə tanınmaqdadır.

Sağlam cəmiyyətin, sağlam ailənin təminatı olan qadınların Azərbaycan ədəbiyyatı salnaməsində də ayrıca yeri vardır.

"Qadın gülərsə bu ıssız mühitimz güləcək,
Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək"-

deyən XX əsr türk dünyasının böyük mütəfəkkiri Hüseyn Cavidin yaradıcılığında qadına olan münasibət öz ideya-məfkurə sağlamlığı ilə seçilir.

Hüseyn Cavidin yaradıcılığındakı qadın dünyası onun həm dramaturgiya yaradıcılığında, həm də şeirlərində görünməkdədir.

H.Cavidin yaradıcılığa başladığı XX əsrin əvvəllərində qadın azadlığı, çadra məsələləri böyük mübahisələr yaradır, cəmiyyətdə qadına münasibət müxtəlif çalarlarda özünü göstərirdi.

Yaradıcılığa şeirlə başlayan Hüseyn Cavidin "Qadın", "Qız məktəbində", "Şərq qadını", "Pəmbə çarşaf", "Bir qızın son fəryadı, yaxud zindan guşəsindən bir səs", "Dəniz pərisi", "Get", "Qəmər" kimi şeirlərində qadının xarici görkəmindən, qadın əxlaqından, qadın əsarətindən, qadının əxlaqi dəyərlərindən, gözəllik və sevgisindən söhbət açılır. Bu prizmadan onun qadın azadlığı, qadın mənəviyyəti, qadın haqqındakı dini-dünyəvi düşüncələrinin fəlsəfəsi orta çıxır.

"Mən gözəllikdə gözəl ruh araram,
Ruhu güşgünləri çirkin salaram-

deyən şair qadın mənəviyyətinə, qadın əxlaqına, qadının milli-mənəvi dəyərlərinə sevgi və hörmətlə yanaşırdı.

Böyük mütəfəkkir şair alçaldılan, təhqir edilən, qadınların sıxıntısını həssas bir şair qəlbi ilə hiss etməklə yanaşı, yazıqlığın, çarəsizliyin əleyhinə idi. O, "Şərq qadını" şeirində

Yox, mən artıq sürünən heç deyiləm -
Şərqin azadə, gülər bir qızıyam,
Uca həşmətli fəzalardan aşan,
Pəmbə bir yıldızıyam -

deyən şərq qadınındakı intibahı alqışlayır (I c., Bakı, 1968, s.60).

Qadın azadlığı, çadra probleminə H.Cavidin əsərlərində birmənalı şəkildə yanaşılır. XX əsrin ilk rübündə bu məsələ böyük diskussiyalara səbəb olduğu bir şəraitdə din xadimləri, eləcə də bir çox ziyalılar qadının çadrasız gəzmələrini ədəbdən, ısladan kənar bir hal hesab edirlər. "Şəlalə" jurnalı 1913-cü ildə çıxan 37-ci nömrəsində yazırdı: "Qadınların açıq vəziyyətdə sokağa (küçəyə-M.H.) çıxmaları tərəqqiyi təlqin etsəydi, əsrlərdən bəri çıl-çılpaq gəzən Afrika zənciləri tərəqqi etmiş olardı" ("Şəlalə", 1913, № 37). Jurnal sonrakı nömrələrinin birində yazırdı: "Avropa qadınlarının açıq gəzmələri, erkəkləri evdə yox ikən erkək müsafirləri qəbul etmələri, erkəklərlə

sənli-mənli konuşmaları üzündən nə qədər əxlaqsızlar vəqə gəldiyini görüyor və eşidiyoruz". (Bax: "Şəlalə", 1913, № 40).

"Təcəttüri-nisvan", "hürriyyəti-nisvan" yəni qadının örtünməsi və qadının hürriyyəti məsələsinin qabarıq bir şəkildə ortaya çıxardığı XX əsrin əvvəllərində H.Cavid bu məsələyə dərin-dərinə müdaxilə edən şeirlər yazmasa da, bir şeirində - "Pəmbə çarşaf" şeirində onun bu problemə münasibətini şairin milli və dini dəyərlərə münasibəti şəklində görə bilirik. "Pəmbə çarşaf" şeirində H.Cavid:

Bu təcəttür nasıl da cazibədar,
Bunda pək incə bir lətafət var-

deyərək qadının açıq və ya örtülü gəzməsinə romantik bir anlam verir.

...Mən açıq şeirdən də həzz edərim,
Fəqət ən gizli şeiri pək sevərim.

...Gülə, pək başqa, fər verir yapraq,
Söylə! Dünyada hankı sənətkar,
Kölgəsiz bir rəsimdə sənət arar!?

...Örtün! Örtün... Fəqət unutma saqın!

Sənin açmaq zamanın: iştə yarın!.. (I c., s. 73)

Yaradıcılığının ilk illərində yazdığı "qadın" şeiri də dərin fəlsəfi və ictimai məzmun daşıyır:

Qadın! Ey sevgili həmsiyə, oyan!

Ana! Ey nazlı qadın, qalx! Uyuyan

Daima mövtlə həmduş oluyor,

Zülalü möhnətlə həmağuş oluyur – (I c., s.43)

deyərək qadının öz haqlarını tələb etməsinin, ana kimi müqəddəs bir varlıq olduğunu xatırlayaraq əsarətə, həqarətə boyun əyməməsinə, sevgili, şəfqətli mələk olan qadın – ananın vəzifəsinin böyük olduğu qədər də ağır olduğunu xatırladır, oyanıb ətrafını seyr etməyini istəyir. Bütün vətən övladlarının onun şəfəsinə ehtiyacı olduğunu vurğulayır. Bu şəfa onun təhsili, elmi və əxlaqıdır ki, biz bunun gözəl nümunəsini "Qız məktəbində" şeirində görürük.

"Qız məktəbində" azyaşlı Gülbahar surəti H.Cavidin gələcək nəsil qadın obrazlarının nümunəsidir. Məktəbli Gülbaharın milli dəyərləri onun öz dilində anlayışlı bir şəkildə ifadə edilmişdir. Dialoq şəklində yazılmış şeir şairlə məktəbli Gülbahar arasındadır:

- Quzum, yavrum! Adın nədir?

- Gülbahar.

- Pəki, sənin anan baban varmı?

- Var.

- Nasıl, zənginmidir, baban?

- Əvət, zəngin, bəyzadə...

- Öylə isə geydiyin geyim nəçin böylə sadə?

Yoxmu sənin incilərin, altun bilərziklərin?

Söylə, yavrum? Heç sıxılma...

- Var, əfəndim, var... lakin,

Müəlliməm söylər, onların yox qiyməti,

Hər qızın bilgidir, təmizlikdir ziynəti.

Gülbahar H.Cavidin türk qadınında görmək istədiyi ideal milli surətdir, şairin fəlsəfi-poetik idealıdır. Bu ideal Gülbaharla şair arasındakı son dialoqda bütün aydınlığı və gözəlliyi ilə üzə çıxır:

...Bu dünyada sənin ən çox sevdinin

Kimdir quzum, söylərmisin?

O Allah ki, yeri, göyü, insanları xəlv eylər.

- Sonra kimlər?

- Sonra onun göndərdiyi elçilər.

- Başqa sevdiklərin nasıl, yoxmu?

- Var.

- Kimdir onlar?
- Anam, babam, müəlliməm, bir də bütün insanlar.

(H.Cavid. Əsərləri. I c., Bakı, 1968, s.49).

"Qız məktəbində" şeiri H.Cavidin qadına ideal münasibətinin təcəssümüdür. Qadın şərəfinin ali nişanəsi təmizlik, sadəlik və maddi rifahın fəvqündə duran mənəvi-əxlaqi dəyərdir. Qadının maddi rifahı yüksək olsa belə o, bu dəyəri üstün tutmalı, elmə-maarifə can atmalıdır.

Hüseyn Cavid bir-birinin ardınca "Ana" (1910), "Maral" (1912), "Şeyx Sənan" (1913-1914), "Uçurum" (1917), "Şeyda" (1917), "İblis" (1918), "Afət" (1922), "Peyğəmbər" (1923), "Topal Teymur" (1925), "Knyaz" (1929), "Telli saz" (1930), "Şəhla" (1935), "Xəyyam" (1935), "İblisin intiqamı" (1936) kimi dram əsərləri yazır və bu əsərlərdə zəngin surətlər qalereyası yaradır. Bu əsərlərdə dramaturq H.Cavid Göyərçin ("Uçurum"), Alagöz ("Afət"), Xumar ("Şeyx Sənan"), Maral ("Maral"), Sevdə ("Xəyyam"), Rəna ("İblis"), Südabə ("Səyavuş") kimi müxtəlif xarakterli qadın surətləri yaratmışdır. Hər birinin özünəxas fərdi xarakteri olan bu qadınlar H.Cavidin qələmində öz mənfəi və müsbət tərəfləri ilə canlanır.

H.Cavidin "Ana" pyesinin baş qəhrəmanı Ana – Səlmə xalqımızın milli dəyərləri əsasında yaradılmış müsbət qadın surətidir. Milli dəyərlərimiz içərisində qonaq həmişə müqəddəs sayılmış, qonağa hörmət, ehtiram göstərilmişdir. Milli-mənəvi dəyərlərimizi böyük ehtiramla ifadə edən böyük ədib "Ana" əsərində bu dəyərləri yüksək poetik pafosla ümumiləşdirmiş, analıq şəfqətinin qan intiqamı duyğularını üstələyən Səlmə ana kimi alicənab bir qadın surəti yaratmışdır.

Ana – Səlmə evinə pənah gətirən qonağın oğlunun qatili olduğunu sonra bilir. O, oğlunun qatilini ölümdən xilas edir. Bunun səbəbi qatilin ananın ocağına qonaq kimi pənah gətirməsidir. Ana öz nəciibliyi və insanlığı ilə qatili öldürməklə deyil, insanlığı ilə sarsıdır. Obrazın bu mahiyyətini biz dramaturq H.Cavidin xalq bədii təfəkkürü ilə bağlılığı ilə izah edə bilərik. Ana sevimli oğlu Qanpoladı qətlə yetirən canını ələ vermir və heç bir vəchlə razı olmur ki, oğlunun tərəfdarı ona pənah gətirən qonağı məhv etsinlər. Ev, qonaq sahibi Səlmə ana elin adətinə kəm baxa bilmir. Çünki eldə-obada qonaq həmişə müqəddəs tutulub.

Ana bir tərəfdən oğlunun intiqamı ilə alışıb-yanırsa, özünü buxain qonağa yer verməkdə təqsirləndirirsə, digər tərəfdən də qonağın qanını tökməyi vicdanına sığışdırmır:

...Həm mültəci, həm qərib, həm müsafir,
Xayır, vicdanım olmaz buna qadir,
Bir də hər nə yapsam bu dərdi silməz,
Məhv olsa aləm, Qanpolad dirilməz,
Xayır, əfv etməli. Getsin də miskin,
Xəcalətdən ölsün, yerlərə keçsin... - deyərək qatil qonağı yola salır.

Əlbəttə, əsərdə böyük dramaturq milli ruhu və etik prinsipləri Səlmə ananın xarakterində və hərəkətlərində verməklə milliliyin spesifik təzahürünü ifadə etmişdir.

H.Cavidin dram əsərlərindəki bir çox qadın surətləri təmiz əxlaqlı, zəngin hissiyyatlı, möhkəm insani keyfiyyəti ilə seçilir.

Maral, Afət, Zəhra, Göyərçin, Xumar, Sevdə kimi rəngarəng xasiyyət və təbiətə bir-birindən fərqli keyfiyyətlərə malik qadın surətləri yaradan H.Cavid qadını bir vətəndaş, bir ana, ruhi və əxlaqi gözəlliyin təmsilçisi kimi görərək, onun varlığına böyük önəm verirdi. O, bir tərəfdən əri tərəfindən unudulmuş, təhqir olunmuş Göyərçin ("Uçurum"), digər tərəfdən ərinə zəhər ləyən gözəl, füsunkar, cazibəli bir qadın olan Afət ("Afət") kimi cani bir qadının da ailə faciəsini qələmə almaqla dövrün əxlaq normalarına etirazını bildirdi.

Məsumluq, mənəvi gözəllik heykəli olan Xumar ("Şeyx Sənan"), Xəyyamı şəxsiyyət olaraq zənginləşdirən Sevdə ("Xəyyam") isə H.Cavidin daxili aləmi zəngin qadın surətləridir.

Gözəlliyi, məhəbbəti və tükənməz həyat nəşəsini Hüseyn Cavidin qadının ismətində, əxlaqında gördüyünü ifadə edən Məsud Əlioğlu yazırdı: "H.Cavidin qadın surətləri içərisində şərə və hiyləyə düşkün, ehtiraslara uyub rəzəlatlər törədən mənfəi qadınlara da təsadüf edilir (məsələn,

"Səyavuş" əsərində Südabə). Lakin şairin qadın surətləri, demək olar ki, hamısı (epizodik səpkidə verilənləri də nəzərə almaqla) müsbət qayəli, xasiyyətə bütöv və xaraktercə dəyişilməz məğrur qadınlar idi. H.Cavid mənəvi gözəlliyin rəmzi kimi qadını, qadın əxlaqını, varlığını və qadın qəlbinin saflığını qorumağı nəzərdə tuturdu" (Bax: Məsud Əlioğlu. "Məhəbbət və qəhrəmanlıq". Bakı: "Yazıçı", 1979, s. 195-196).

H.Cavid "İblis" əsərində Rəna və Xavər kimi qadın tipləri yaratmışdır. Abdulla Şaiq "İblis" əsərindəki "fənalıqların simvolu" adlandırdığı İblis surəti ilə yanaşı qadın tipləri olan Xavər və Rəna haqqında yazırdı: "Əsərdə qadın tipləri olduqca incə və sənətli fırçalarla canlandırılmışdır. Xavər, Rəna – hər ikisi türk qadınlarını təmsil edən sevimli tipdir. Hər ikisinin naturu aydın və müəyyəndir. Nöqteyi-nəzərlərində ziddiyyət yox. Hər birinin ağıl ilə qəlbi, hiss ilə düşüncəsi, idrak ilə arzusu arasında ayrılıq görünür. Hər ikisi vəzifəsinin qəhrəmanıdır. Hər ikisi bəşəri və milli qayə daşıyır. Xavər Rənaya nisbətən daha səmimi, daha idealistdir. Büllur ruhu həyatın çirkəbləri ilə bulaşmamış, dağ çeşmələri qədər saf və şəffaf bir qəlbə malikdir. "Hər cinayət qadın cinayətidir" - deyən Cavid qadınlıq düşməni kimi təlqin edənlər bu qadın tiplərini, hələ Xavəri gördükdən sonra yenədəmi fikirlərində israr edəcəklər? (Bax: "Cavid xatırlayarkən". Bakı, "Gənclik", 1982, s. 61-62).

Abdulla Şaiq fikrinə davam edərək yazırdı: "Cavid və İblis kəndi nəfsinə məğlub olan və yalnız kəndini yaşatmaq üçün bəşəriyyəti və onun bir ailəsi olan millətləri zəhərləyən, hürriyyətinə, yaşamasına əngəl olan xain, xüdbin adamçıqlar və millətlərdir" (Yenə orada, s. 62).

Abdulla Şaiqin H.Cavid İblisi yazmağa gətirib çıxaran bir yazısını da qeyd etmək yerinə düşər. A.Şaiq yazırdı:

Cavidin "İblis" faciəsini ideoloji cəhətdən tənqid edənlərə onun nə kimi təsir altında yazıldığını xatırlatmaq üçün şairin keçirdiyi müdşih bir fəlakəti yazmaq məcburiyyətindəyəm.

Cavid Bakıda köhnə Nikolayevski küçədə yerləşən "Təbriz" otelində yaşayırdı. 1918-ci ilin mart hadisəsindən sonra yazıçı və münəqqid Hüseyn Sadiq ilə bərabər bizə gəlmişdi. Cavidin bət-bənizi ağarmışdı. O, son dərəcə nəşəsiz və mütəəsir görünürdü. Əhval sordum. Hüseyn Sadiq Cavidin əsir düşdüyünü və ölümdən qurtulduğunu söylədi. Sonra şair özü başına gələn qəzanı müfəssəl şəkildə belə danışdı:

"Mart hadisəsinin ikinci günü bir dəstə erməni daşnak əsgəri otelin qapısını qırıb içəri girdilər və altmış nəfərdən ziyadə müsafiri əsir aldılar. Mən vəziyyətin nə yerdə olduğunu hiss edərək getmək istəmirdim. "Nə edəcəksiniz burada edin!" - dedim. Lakin hamımızı məcburən çıxarıb apardılar. Yolda hər tinbaşı üzərimizə yaylın atəşi açıldıqca hamımız qorxudan yerə sərilir, bir-birimizə qısıldırdıq. Sonra "qalxın!" əmri verilincə yoldaşlarımızdan bir çoxunun qurşunlara fəda olduğunu görürdük. Xülasə, altmış nəfərdən yalnız iki nəfər qaldıq. Bizi gətirib Mayılov teatrına¹ buraxdılar. Aralıq sakitləşənə qədər orada qaldıq" (Bax: A.Şaiq. Xatirələrim. Bakı, 1973, s. 294-295).

Cavid Azərbaycan səhnəsinin şah əsərlərindən olan "İblis" faciəsini bu acı təsir altında yazmış, iblislərin ünvanını verə bilmişdir.

Əlbəttə, Hüseyn Cavidin istər şeirlərində, istərsə də dram əsərlərindəki qadınları, heç şübhəsiz, onların yaşadıkları cəmiyyət, mühit, əhatə olduqları yaşayış tərzilə əlaqədar olaraq ədibin qadına münasibəti prizmasından təhlil etməyə çalışdıq və bu qənaətə gəldik ki, XX əsrin böyük mütəfəkkir şairi Hüseyn Cavid

"Qadın gələrsə bu ıssız mühitimiz güləcək

Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək – deməklə idrakda parlayan, düşüncəyə ziynət verən, mərifət nuruna malik, ruhi gözəlliklərə sahib olan qadınlarda bəşəriyyətin gələcəyini görürdü.

¹ İndiki M.F.Axundov adına Akademik Dövlət Opera və Balet teatrının binasıdır.

CONCEPTION OF ARTISTIC TIME IN SHAKESPEARE, HUSEYN JAVID AND FITRAT'S WORKS

Assoc. Prof. Mahliyo Umarova

Uzbekistan World Languages University

Chair of the World literature and theory of literature department

mahliyo76@mail.ru

Artistic time and artistic place relation express a special significance in Shakespeare's chronicle "Richard III". Therefore this play is compositionally more like tragedy than chronicle. In this play the events which played the main role in the development of country are seen around the principle character Richard.

Philosophical time in Shakespeare's dramas was transferred so successfully as a result artistic time can be seen with its own type in the works of the playwright. The author of the book "The history of civilization of England" R.Bokl said that there was always connection between the past history and present days.¹

Renaissance in England was the period of the development of science and industry. The heroes of Shakespeare can be seen as the difficult images. They have got different world nature. The form of such kind of images was the new description of that time.

We know that Shakespeare began his activity as a playwright with writing chronicles where the national history was described. The difference of chronicle "Richard III" is that there is the Shakespearean perception of tragedy. Richard's mental outlook, thinking, perception of surrounded environment are deferent from other personages. Richard III is one of the "Titan"s of Renaissance which was reminded by Christopher Marlow, but he was the "Titan " who always brought trouble and sorrow. Richard III suppurated from all his surrounded people.

We know from the history of England, that in 1453 after the war between England and France feudal lords began their fights for throne. So in 1453 the war between red and white roses began. The war went on for 30 years. Shakespeare described the history in this chronicle.

In "Richard III" Shakespeare tried to revive the history. In the first lines of the chronicle we can see the author's point of view towards the time; the characters speech reminds the historical events:

Now is the winter of our discontent
Made glorious summer by this sun of York;
And all the clouds that lour'd upon our house
In the deep bosom of the ocean buried.
Now are our brows bound with victorious wreaths;
Our bruised arms hung up for monuments;
Our stern alarums changed to merry meetings,
Our dreadful marches to delightful measures.²

The words which were said by Gloster, wars, battles were all finished and the pleasure for kings began.

The chronicles of Shakespeare and the chronicles of other playwrights of his time were all devoted to the history and the actual problems. They tried to alive the events with the help of history. The chronicle was the genre for Shakespeare which showed the agitation of ideas. The events were not given in chronological way, but in spiritual experience of heroes. And this spiritual experience can be shown in the conversations and actions of heroes.

Each country has its own customs and traditions, its troubles and they are not like the others.

¹ Bokl R. –The history of civilization of England.- M., 1966. – -P.117.

² Shakespeare William //www.blackmask.com

In the play "Lame Temur" by Huseyin Javid artistic time and artistic place relation is considerable. In the centre of drama the main character Temur is seen not as the king but with the conflict between Boyazid. It shows the main peculiarities of tragedy as genre. The author doesn't give the development of conflict straightly but it is given by the third personage Kirmoniy.

Huseyn Javid describing the main character Amir Temur tried to show the history; the war with Sultan Bayazid. In his character Amir Temur we can see not only strong Temur but also cruel and severe king. Real events were taken from the history. These events are seen on the stage by the audience. In the speech of Amir Temur with the Spanish ambassador Huseyn Javid described how the king tried to flourish his own country, dreamt to see the future of his country so developed.

As many writers wrote about Amir Temur at that time, because people were interested in history but Huseyn Javid's character Amir Temur is different from others. He wanted to alive the historical events and to show them on the stages as the real event.

Artistic time and place can be seen in the monologues and dialogues of characters. The events which had happened in England in the XVth century were not like the events in Bukhara in the XVIIIth century.

In Fitrat's "Abulfayzhan" except the time and place relation which gives as real events, every character is a special image. The brother of Abulfayzhan who was killed by him is the image of the country. Time and place in "Abulfayzhan" appears on the whole as In "Richard III".

The authors describing the historical events tried to solve their current problems. In Uzbek literature there are the plays where the personal problems of hakims and beks were shown. One of them is Fitrat's tragedy "Abulfayzkhan".

Fitrat's plays were not all published and kept. Among these works are "Begijon"(1916), "Temur's mausoleum"(1918), "Ugizkhan"(1918), "The Blood"(1920), "Abu Muslim"(1921). With the attitude to the great characters the author tried to show the everyday problems of his time.

In Uzbek dramas artistic time and place have their own role. Time and place are valuable with the actions in the play. We can see them in the conversations among the characters in the play. The events which had happened before can be seen in the dialogues where the characters remembered and discussed about, the events which will be happen can be seen in predicting the dreams.

"Мир Вафо: Шу кеча тушимда ҳоқонимизни кўрдим..."¹(I dreamt about our king at night).

The artistic skill of the playwright is in that even in the third act he had already shown the real face of his principle heroes.

The description of artistic time in any drama has its own rule. Dramatic event cannot be returned, but the playwright should describe any historical event on the stage as the real event which is happening at that time. The connection of time and place was given as the term of Chronotop (from the words *chronicos*-time and *topos*-place)² by M.Bahtin.

Though three tragedies of three playwrights were written in different time and devoted to different fate of people, the authors used the theoretical point of view chronotop (Bahtin) in describing historical time and place.

¹ Fitrat A. Collected works. - Tashkent: Manaviyat, 2000. 1-book, - B.182

² Bahtin M. The forms of time and chronotop in the novel/The problems of literature and aesthetics - M., 1975. - P. 234

HÜSEYN CAVİD ƏSƏRLƏRİNİN DİLİNDƏ PERSONİLİZASIYA VƏ SİTUAİTİV KONKRETLİYİN İFADƏSİ

Məhəbbət ƏSƏDOVA

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
mehebbet.asadova@yandex.com

XÜLASƏ

H.Cavid əsərlərinin dilində personilizasiya məsələlərinin təhlili çərçivəsində şəxs əvəzliliklərinin işlənmə şəkli və mövqeyi xüsusi maraq doğurur: 1) Cavid əsərlərinin dilində müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün işləkliyi qoruyub saxlayan əvəzliliklərlə yanaşı, istifadə dairəsindən çıxmış əvəzliliklər də yer alır (məs: **şöylə, böylə, şu, nerədə** əvəzliliklərlə yanaşı, personalizasiyaya xidmət edən **kəndi** əvəzliyini qeyd etmək olar); 2) **situativ konkretliyin əvəzliliklərlə ifadəsi** baxımından, Cavid əsərlərindən pyeslər daha qabarıqlıq nümayiş etdirir; 3) Cavid əsərlərində üslubiyyətə dair araşdırmalarda "**müəllifin sevimli kəlimələri**" və ya Cavid "**idioletinin xarakterik vahidləri**" deyə xarakterizə edilə bilən sözlər arasında **hər kəs** əvəzliyi xüsusi yer tutur.

Açar sözlər: H.Cavid yaradıcılığı, Azərbaycan dili, Osmanlı türkcəsi, personalizasiya kateqoriyası, əvəzliliklər

THE EXPRESSION OF PERSONALIZATION AND SITUATIONAL CONCRETENESS IN THE LANGUAGE THE WORKS BY H. JAVİD

ABSTRACT

In the language of the works by Javid there are a number of pronouns which are considered archaic for the contemporary Azerbaijani literary language. It should be also noted the fact that the dramatic works of the author more dependent situational concreteness is characteristic as well. There is such an interesting fact that the use of the pronoun "hər kəs" is characteristic to H. Javid's idiolect.

Key words: H. Javid's creation, the Azerbaijani language, the Ottoman Turkic language, the category of the personalization, pronouns

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq simalarından olan ölməz Hüseyn Cavidin yaradıcılığı təkcə milli məfkurəmizin təkamül tarixinin izlənilməsi, ədəbiyyatımızın inkişafının təhlil və tədqiqi baxımından deyil, həm də ədəbi dilimizin, dilimizin bədii üslubunun geniş və hərtərəfli araşdırılması baxımından qiymətli mənbədir. H.Cavid əsərlərinin dilində yer alan və referensiyaya xidmət edən leksik – qrammatik qrup sözlərin müqayisəli təhlili ədəbi dilimizin özünəməxsusluğunun müəyyənləşdirilməsi, XX əsrin əvvəllərində həmin dil vahidlərinin üslubi spesifikasiyasının öyrənilməsi baxımından xüsusi maraq doğurur.

Dilçilikdə personalizasiya kateqoriyası adı altında nəzərdən keçirilən anlayış müəllifin öz nitqində, qələmindən çıxdığı əsərində özünün, yaxud qəhrəmanın fərdiləşməsinin morfoloji – leksik ifadə üsulları nəzərdə tutulur. Situativ konkretlik isə hər hansı bir bədii və ya digər növ mətnin verilmiş fiziki kontekstdən birbaşa asılılığı kimi nəzərdən keçirilir. "Personilizasiya linqvopraqmatik kateqoriyasının repertuarında yer alan ən mühüm vasitələr arasında şəxs əvəzliliklərinin" xüsusi mövqeyə sahib olduğunu bildirən T.A.Pivovarcik personalizasiya kateqoriyasını səciyyələndirərkən yazır: o, (yəni, personalizasiya kateqoriyası – M.Ə.) "verilmiş linqvokultur norma və konvensiyaların mövcud çərçivələri (sərhədləri) daxilində, nitq aktı iştirakçılarına xitabən, danışanın kommunikativ (şəxsiyyətlərarası, statuslu və situasiya – rol anamlı) (müq et: *межличностной, статусно- и ситуационно-ролевой*) uyğunluğunun, aidliyinin aktuallaşdırılmasının fərqli səviyyəli personalıq eksplikasiyası¹ vasitəsilə ifadəsidir" [1,26]. Başqa sözlə desək, danışanın (yaxud bədii əsərdə olduğu kimi, yazanın və ya süjet xəttinə görə, ehtimal edilən nitq aktı iştirakçısının) bu və ya digər münasibətlər zəminində, yaxud hər hansı bir proseslər müstəvisində fərdi "mən"in ortaya qoyulması kimi başa düşülür. "Personalizasiyanın – danışanın situasiyaya uyğunluğunu, aidliyini pərçimləyən ən aktual mexanizmlərdən olduğunu" vurğulayan A.S.Andreyevanın da haqlı olaraq

¹ Eksplikasiyaya latın sözü olub "izahat, aydınlaşdırma" mənalarını ifadə edir. [2]

qeyd etdiyi kimi, bilavasitə şəxs əvəzlilikləri və fel formaları vasitəsi ilə ifadə oluna bilən bu kateqoriya özü ilə, məhz, danışanın ("MƏN" in) situasiyadakı aktuallaşma parametrini ifadə etdiyi üçün müvafiq adlandırma qazanmışdır. Xatırladaq ki, personilizasiya kateqoriyası bu sahənin görkəmli mütəxəssislərindən sayılan S.Q.İlyenko tərəfindən təklif edilmişdir [2]. Məsələnin Cavid əsərləri müstəvisində təhlilinə qayıdaraq qeyd edək ki, ədib əsərlərində romantizm cərəyanının kanonlarını ən parlaq şəkildə əks etdirən bir söz sənətkarı kimi, bu yaradıcı – təfəkkür konsepsiyasının doqmalarına uyğun aydın personilizasiyanı ortaya qoyur. Xatırladaq ki, H.Cavid qələmindən çıxmış təkrarsız sənət incilərindən birini təhlil edən V.Əyyubun qeyd etdiyi kimi, "Nəsrə məxsus təhkiyə və realistik bir təsvir üsulu seçən Cavid özünün romantik mövqeyini qabartmadan sadə və konkret bir həyat hadisəsini qələmə almaqla oxucuda mərhəmət duyğusu oyandırmağa çalışmışdır", lakin eyni zamanda, "unutmayaq ki, Cavid realist bir sənətkar deyildi və öz **"mən"ini gizlədə bilməzdi**. Odur ki, ayrı-ayrı ifadələrdən ... şairin mövqeyi, kimin tərəfində olduğu aydın görünür [3]. Eyni yanaşmanı Cavid əsərlərinin dilindəki personalizasiya kateqoriyasının ifadə imkanları çərçivəsində də izləyə bilərik. Ədib əksər hallarda süjetdə "var", aşkar personalizasiya şəraitində olmasa belə, biz onun mövcudluğunu hiss edirik, onun mövqeyini, təəssüb və empatisinin kimin tərəfində olduğunu duyuruq. Digər tərəfdən personalizasiya kateqoriyasının özəlliklərindən biri sayılan aktuallaşma özəlliyinin ustalıqla ifadə tapmasında Cavid qələminin xüsusi peşəkarlığı maraq və heyranlıq doğurmaya bilməz.

Xayır, o alçalma da **bən** alçalmaq istəməm,

Aqıtsa da qanıma, **bən** öc almaq istəməm. [14;247]

Göründüyü kimi, müəllif burada personajın dili ilə onun fərqliliyini, özəlliyini vurğulamağa çalışır, bu obrazı (Səyavuşu) digər obraza (Əfrasiyaba) qarşı qoyarkən bu antoqonizmin mütləqliyini qabartmağa çalışır. Bunun üçün isə əvəzliyinin aktualizasiyasından ustalıqla yararlanır. Belə ki, sadəcə "Aqıtsa da qanıma, öc almaq istəməm" – deyilə biləcəyi halda, müəllifin əvəzlikli formanın qabarıq eksplikasiyasına üstünlük verməsi mətnə əlavə və emosional cəhətdən daha gərginliklə seçilən anlam qazandırmış olur. *Aqıtsa da qanıma, bən öc almaq istəməm*, yəni, "məhz, mən fərqliyəm, mən bu xislətin, məkrin fəvqündəyəm!".

Cavid aktuallaşma baxımından, əvəzliyin reduplikasiyasına tez – tez və xüsusi ustalıqla müraciət edir:

Arif! Bana baq, **sən** dəmi evhamə qapıldın?

Bığara çocuq, **sən** dəmi İblisə taqıldın? [13, 10]

Və ya:

Gərşivəz! **Sən** dəmi dil açdın **bana**?

Sən dəmi, **sən** dəmi küsdün vicdana? [14, 248]

Sonuncuda personalizasiyadan doğan qarşılaşdırmadan başqa (**sən - bana**) əvəzliyin mətn yaradıcılıq imkanlarından məharətli istifadə ilə qarşılaşmış oluruq.

Sus, **bənim** qardaşım təhqir edilməz!

Gərşivəz iftira, dəsisa bilməz. [14, 248]

Sonuncu nümunədə personalizasiyanın maraqlı aktuallaşma modelini ortaya qoyduğunu görürük. Əfrasiyabın "**bənim** qardaşım" ifadəsindəki personalizasiya personajın təkəbbürünün ifadəsi baxımından xüsusi maraq doğurur. Burada müəllif personajın sadəcə "qardaşım" vasitəsilə "bir qat mənsubiyyət"lə kifayətlənməyərək, iki qat personalizasiya təqdim etməklə aktuallaşdırmağa yol açmışdır.

"Şəxs əvəzlilikləri – personalizasiya markerləri kimi" adlı maraqlı araşdırmanın müəllifi T.A. Pivovarçik qeyd edir ki, imperativ formada olan fellərlə paralel olaraq, zərurət olmadığı təqdirdə, II şəxs əvəzliyinin işlədilməsi mütləq anlamda linqopraqmatik ehtiyacdən qaynaqlanan bir seçim kimi dəyərləndirilməlidir. Maraqlısı isə odur ki, həmin istifadənin postpozitiv və ya prepozitiv mövqedə olmasından asılı olaraq, linqvopraqmatik anlam dəyişə bilər. Belə ki, postpozitivdə imperativ formalı feldən sonra gələn II şəxs əvəzliyi imperativ tonun bir qədər yumşaldılmasına xidmət edir (daha ətraflı bax: [1,26]). Analoji vəziyyəti Cavid əsərlərinin dilində əyani şəkildə izləmək olar:

Diyor İbn Yəmin: "***İnan bana sən,***

Bulurum nerdə olsa qatili bən".

Anton gəliyor, gözləri dalğın... [13, 22]

M a r q o

İnsanmı, ***buraq sən də,*** o çılgın!.. [14, 35]

Yaxud digər nümunədə:

L e n a

Ah, Jasmen!

Gir də, ***susdur bu sayğısızları sən.***

Göründüyü kimi, bu mövqələrdə dilçinin qeyd etdiyi linqvopraqmatik anlamların öz ifadəsini tapdığını görürük. Pivovarçikin qeyd etdiyi kimi, postpozitiv mövqe inandırma- xahiş, yola gətirmə mənalı müraciəti əks etdirir və bu müraciətin mətnaltı anlamı : "axı, bu sənin üçün, heç də o qədər çətin deyil (müq et: 'ведь для тебя это не составит труда, ведь ты можешь это сделать') [1,26].

A r i f

Getmə, pək doğru, ***getmə sən,*** Rə'na!

(məhzun və sarsılmış bir halda isikəmləyə oturur) [13, 24]

Əgər postpozitivdə əvəzliyin "arxa mövqeyə" keçməsi fəaliyyətin çəkisini azaldırsa, əksinə prepozitiv mövqedə işlənən əvəzlik müraciət obyektinin müraciət edən şəxsin gözündəki yüksək dəyərini xüsusilə vurğulayır. Yəni, bu zaman adresatın şəxsiyyətinin pozitiv qiymətləndirilməsinə istinad edilir, bəzi hallarda "mən bilirəm ki, sən bunu bacararsan, bunun öhdəsindən gələrsən" anlamının ifadəsi üçün istifadə edilir (müq et: акцент на позитивную оценку личности адресата: 'я уверен в тебе, поэтому ожидаю от тебя...')[1,26]

J a s m e n

Get də, ***sən söylə*** [14, 61]

Sən söyləməyi bacararsan"- anlamında

J a s m e n

Knyaz olduqca kinlidir bu gecə,

Çıldırır, badə sərsəm etdikcə...

Sən çəkil, görsə saldırib duracaq. [14, 66]

Burada isə : "Sən mənim üçün qiymətliyə, özünü qoru anlamında".

Cavid əsərlərində personalizasiyanın araşdırılmasını maraqlı edən cəhətlərdən biri ədibin dram əsərlərində bu kateqoriyanın situativliyin ifadəsinə xidmət etməsi ilə də bağlıdır. Belə ki, məlum olduğu kimi, dram əsərləri tamaşaçının və ya dinləyicinin bilavasitə passiv iştirakçısı və müşahidəçisi olduğu ortamın təsvirini ehtimal edir. Yəni, müəllif əksər hallarda müəyyən hadisələrin qələmə alınması zamanı oxucuya təhkiyə deyil, situativ təsviri təqdim etmiş olur. Bu zaman heç şübhəsiz ki, təkcə personalizasiya kateqoriyasının deyil, ümumilikdə əvəzliliklərin iş əmsalının artması müşahidə edilir.

Situativlik:

İlk görüşdə ***bən sən***in haq sözünə baqmadım,

Səyavüşün bir casus olduğunu çaqmadım. [14, 246]

Yaxud digər nümunədə:

N ö v b ə t ç i (birər-birər göstərir) :

Şu papas ermənidir, vaqtilə

Ermənistanə daşırmiş qurşun,

Həm də Incil deyər!..[13, 90]

Oxşar situativliyi aşağıdakı parçalarda da izləmək mümkündür:

İ b l i s

(Rə'nayı göstərir)

O gözəl afətə məftun şu çocuq [13, 97]

R ə' n a

(Arifə)

Sən bənim əski pərəstişkarım,

(Vasifi göstərir)

Bu isə ən yeni bir dildarım; [13, 95]

Və ya:

(Səhnədəkiləri göstərir)

Şu hərflər də əski qarunlar, [11, 175]

Və ya:

(sərxoşu göstərir)

Taqayım bir şu zəvzəyən hərifə,

Xalqı ta qapmasın səbəb yoq ikən,

Buna pək uyğun öylə bir töhfə..."[11, 199]

Göründüyü kimi, əvəzliyin situativ nitqi fiziki kontekstə bağlaması bəzən deyktik jestikulyasiya ilə ifadə olunan ostensiyanı labüd edir. Yəni, ədib real nitq prosesində işlənən referentiv aktları eləcə də real nitq aktında müşahidə edilən jestikulyator ostensiya ilə müşayət etdirir.

Cavid əsərlərinin dilində işlənən əvəzliliklərin xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən diqqətə layiq bir məqam da onun həmin leksik – qrammatik kateqoriya ilə bağlı seçim özəllikləri ilə bağlıdır. Belə ki, məlum olduğuna görə, ədibin yaradıcılığında Osmanlı türk ədəbiyyatı ilə səsləşən motivlərə rast gəlinməsi mümkün olduğu kimi, onun əsərlərinin dilində qardaş türkcənin təsir izləri açıq – aydın hiss olunurdu. "Hüseyn Cavid yaradıcılığında İstanbul mühitinin təsiri və izləri"ni araşdırmış M.Nağısoylunun da haqlı olaraq, qeyd etdiyi kimi, "İstanbulda yaşamaq, yerli camaatla, ziyalılarla ünsiyyət, eləcə də yerli mətbuatla yaxından tanışlıq Hüseyn Cavid əsərlərinin dil və üslubuna müəyyən qədər öz təsirini göstərmiş və şair – filosof bir sıra əsərlərini İstanbul şivəsində qələmə almışdır". Tədqiqatçı bu təsirin Cavid yaradıcılığının müəyyən mərhələsi üçün daha xarakterik olduğunu xüsusilə qeyd edərək yazır: "Belə ki, Cavidin sonrakı yazılarında daha çox osmanlıcaya məxsus olan "iştə", "əvət", "sənə" ("il" mənasında – M.Ə.), "**şu**" (kursiv bizimdir. – M.Ə.), "kibi", "rakı" ... və s. kimi sözlərə geniş yer verildiyi halda, bunlara sənətkarın ilk məqalələrində, demək olar ki, rast gəlmirik" [10;58]. Göründüyü kimi, M.Nağısoylu Osmanlı türkcəsinə xas olan və Cavid leksikasında yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilən sözlər arasında "şu" işarə əvəzliyinin də seçildiyini xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Türk dillərindəki əvəzliliklərin fonomorfoloji və semantik planda inkişaf tarixinə ən ötəri baxış kifayətdir ki, bu əvəzliyin mürəkkəb qradasiyaya malik olan işarə əvəzliliklər sistemində orta məsafəli obyektin işarələnməsi üçün istifadə edilmiş və müasir Azərbaycan dili üçün arxaik forma təşkil edən deyktik işarə olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olsun. Xatırladaq ki, müxtəlif sistemli dillərdə əvəzliliklərin ən fərqli struktur-semantik, habelə, pragmatik xüsusiyyətlərini araşdırmış K.Y.Maytinskayanın da qeyd etdiyi kimi, türk dillərinin əvəzliliklərinin işarələnmə obyektin yerləşdiyi mövqeyinə qədər olan məsafədən çıxış edilərək aparılan təsnifatlandırma yekcins xarakter kəsb etmir. Belə ki, qaqaüz ikili bölgünün mövcudluğunu ("bu" və "o") təsbit edən dilçi yakut dilində artıq dördlü fərqləndirilmənin aparılması faktına (bul "bu", uşu / şu "şu", oşol / şol "şu (bir az da uzaqda)" və tigil / tigi "o" (daha da uzaqda)) [4,73]. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyasını araşdırmış H.Mirzəzadə "şu" əvəzliyinin dilimizin işarə əvəzlilikləri sistemi üçün heç də xarakterik olmadığını önə sürsə də [5,183] istər "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində müşahidə edilən faktlar, istərsə də həmin deyktik elementin iştirakı ilə meydana gəlmiş digər əvəzliliklərin (**şol**, **şöylə**) klassik ədəbiyyatımızda kifayət qədər tez-tez işlənilməsi bu məsələdə birmənalı hökm çıxarılmasının düzgün olmadığını düşünməyə əsas verir. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin təqdim etdiyi materiala əsasən əvəzliliklər sistemini geniş və müfəssəl tədqiq etmiş M.İslamov özünün tədqiqatında, ümumilikdə, H.Mirzəzadənin mövqeyini qəbul etsə də, dialektlərimizdə "həm yaxını, həm uzağı göstərmək funksiyalarını özündə birləşdirmiş" olan "şu" əvəzliyinin az da olsa işlənildiyini etiraf etmişdir [6, 70-71]. Bu mənada, Azərbaycan dili üçün üçlü fərqləndirmə

sisteminin tamamilə yabanşı olduğunu söyləmək doğru olmazdı. Arxaikləşmiş forma kimi dəyərləndirilə bilən orta uzaqlıqdakı obyektin işarələnməsi üçün yararlı əvəzlilər klassik ədəbiyyatımızın ən parlaq nümunələri sırasında yer alan Nəsimi irsində özünün yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilir. Məsələn:

Şeş cəhətdən münəzzəh anlavü bax,

Şöylə kim, xalığı-cahandır söz. [17, 9]

*Gözlərilə yıxdı **şol** gözlər mənə,*

Kirpik oxun gizlərü gözlər mənə [17, 303]

Peyğəmbərin sözüdür, həm tanrının kəlamı,

Şol əhdü **şol** əmanət gör kim, nə iddiadır. [17, 19]

Nəsimi leksikasının lüğətində "şol" sözünün "o" əvəzliyinin mənasını ifadə etdiyini qeyd edilsə də [16, 367] bu deytik işarənin tam semantik adekvat izahının, məhz, Türkiyə türkcəsindəki "şu" əvəzliyinin semantikasına uyğun gəldiyini söyləmək olar. Digər tərəfdən xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Nəsimi əsərlərinin dilində həm "o", həm də "bu" işarə əvəzlilərinin işləkliyi diqqəti cəlb edir. Bu mənada "şol" əvəzliyinin onlardan hər hansı birinin mövqeyində işlənməklə onu "əvəz etdiyini" də söyləmək yanlışlıq olardı. Məsələn:

*Dara çıxmaq **bu** fəna ərsədə Mənsura düşər,*

*Bilməyən sirri-ənəlhəqqi, **o** də'va nə bilür?* [17, 137]

*Gətirdi zatını doğdu **o** yuca aləmdən,*

Bəzəndi nuri-təcəlli, sürüldü çün zülmat [17, 184]

Bu mənada, demək olar ki, H.Cavid əsərlərinin dilində yer alan işarə əvəzliləri sistemi o zamankı (eləcə də hal - hazırkı) Azərbaycan ədəbi dilinin analoji deytik işarələr sisteminin bölgüsündən daha çox üçlü bölgüyə malik olan Osmanlı (və müasir Türkiyə) türkcəsinin işarə əvəzliləri sisteminə daha yaxındır. Belə ki, Cavid əsərlərinin dilində ənənəvi "bu" - "o" oppozisiyasından başqa "şu" fərləndirməsi də aktivlik nümayiş etdirir. Hətta, ən ötəri leksik-statistik təhlil orta uzaqlıqda olan obyektə işarələnmə "şu" əvəzliyinin daha uzaq məsafədə yerləşən obyektə işarələyən "o" əvəzliyi ilə müqayisədə hiss ediləcək dərəcədə yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirdiyini söyləməyə əsas verir.

*Y a v u z. Baqsana!.. **Şu** türkü sanki sənəin halını təsvir ediyor* [11, 126]

Və ya digər nümunədə olduğu kimi:

*Olmaz **şu** bənim çıldıracaq könlümə əl'an*

Bir mənbə-ilham[13, 9]

Niçin o şimdi olsun böylə qafil?

Xayır, xayır, oğlum vəfasız deyil [11,11]

Sonuncu nümunədə Osmanlıcadan mənimsənilmiş "böylə" əvəzliyi ilə yanaşı "o" əvəzliyinin istifadəsi müəllifin idiolektində "o" və "şu" əvəzlilərinin ciddi şəkildə fərqləndirildiyini, yəni bunun, sadəcə olaraq, osmanlı türkcəsindən təsadüfi leksik interferensiya səviyyəsini aşan bir üslub özünəməxsusluğu olduğunu əyani şəkildə sübut edir. Aşağıda təqdim edilən nümunələr dediklərimizi əyani şəkildə təsdiqləmiş olur:

*Mümkünmü unutmaq?! Dayanılmaz **buna** əsla,*

*Əsla dayanılmaz **şu** böyük vəhşətə... zira,* [13; 11]

Və ya:

*Al! Dərs olur əlbət **bu** sənəinçin* [14;37]

Cavid əsərlərinin dilində Osmanlı türkcəsinin təsiri ilə işlənmə tezliyi yüksək olan əvəzlilərdən bəhs edərkən "kəndi" qayıdış əvəzliyini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Apardığımız statistik təhlil Hüseyn Cavidin 2005-ci ildə işıq üzü görmüş "Seçilmiş əsərləri"nin ikinci cildində toplanmış dram əsərlərində "öz" əvəzliyinin yalnız yeddi dəfə işlədildiyi halda, bunun qarşılığında isə "kəndi" əvəzliyinin nə az, nə çox düz yüz iyirmi yeddi dəfə istifadə edildiyini ortaya qoyur (bax: II cild). Ədibin seçilmiş əsərlərinin dördüncü cildində toplanmış dram əsərlərində isə "kəndi" əvəzliyinin qırx iki dəfə işlədilməsi faktı ilə qarşılaşdığımız halda isə, "öz" əvəzliyinin istifadəsi faktına yalnız

bir dəfə təsadüf edirik: "**Kəndilərinə** yanaşan xidmətçilərinə ufaq-təfək yemək, çay, qəhvə, bira, limonata kimi şeylər ısmarlayar, **öz** aralarında qonuşarlar." [14; 96] Göründüyü kimi, həmin yeganə istifadə faktında da ədib eyni cümlə tərkibində "kəndi" əvəzliyinin təkrar istifadəsindən qaçaraq "öz" əvəzliyinə müraciət etmişdir. Müqayisə üçün xatırladaq ki, "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanlarının dilində "kəndi" və "öz" əvəzliliklərinin sintezindən törəyən "kəndöz" variantından istifadə hallarına da təsadüf edilir. Məsələn: *Canvərlər sərvəri qağan aslan qıran Ala köpək itinə kəndözün* (yəni, "öz-özünü" mənasında – M.Ə.) *taladarmı?* [16, 88];

Hüseyn Cavid əsərlərinin dilində "kəndi" və "öz" qayıdış əvəzliliklərinin işlənmə xüsusiyyətlərini nümunələr əsasında izləyək.

Sizi tanımaqla kəndimi son dərəcə bəxtiyar sanırım. [; 242]

Şeyda. Kəndini *nə* *nə* *hiss ediyorsun?* [; 244]

Təbii, o sizin qanınızı sorub sümürmək istər: fəqət sizdə də himmət olmalı, əldən gəlidiyi qədər kəndinizi müdafiə etməlisiniz [;245]

"Öz" əvəzliyinin işlənmə mövqeyinə də diqqət yetirək:

Sinəm, özüm *atəş ilə doludur.*[12, 62]

Çox keçməz, sən günəşi də inkar edərsin, hətta öz varlığına da inanmazsın [12, 272]

Maraqlıdır ki, Cavid əsərlərinin dilində "öz – özünə", "öz – özünü" tipli ifadələrə, demək olar ki, təsadüf edilmədiyi halda, eyni semantik tutuma malik olan "kəndi – kəndimə", "kəndi – kəndini" və s. tərkibli ifadələrə isə kifayət qədər tez – tez rast gəlmək olar. Məsələn:

Daha vur! Bir də, bir də...

(kəndi-kəndinə)

Şimdi Xumar

Bən kimim, ya nəyim, duyar, anlar. [; 186]

Məzhər olduqca hər xitabına bən,

Keçərim sanki kəndi-kəndimdən. [; 211]

"Bən bir türkün, dinim, cinsim uludur;

Qeyd edək ki, "kəndi" əvəzliyi həmin dövr üçün Osmanlı türkcəsinin təsir izi kimi səciyyələndirilə bilsə də, məsələyə daha geniş rəqərdən yanaşdıqda, bu əvəzliyin Azərbaycan dili üçün də kifayət qədər səciyyəvi olduğunu yəqin edə bilərik. Belə ki, M.İslamovun da qeyd etdiyi kimi, "Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində öz əvəzliyi ilə yanaşı onun sinonimi olan kəndi/ gəndi" sözü də işlənir... Məs: *Orasını özün bilərsən, sən kəndi vəzifəndi.* Qazax dialektində gəndi sözünün işlənmə dairəsi nisbətən genişdir: o, gəndi gələn, gəndinə bitən, gəndi gəndinə bitən, gəndinə gənəş, gəndi başına və s. birləşmə tərkiblərində müşahidə olunur. [7,157].

Cavid əsərlərinin dilində əvəzliliklər sistemi ilə bilavasitə bağlı olan və diqqəti xüsusilə cəlb edən özünəməxsusluqlardan biri də "**hər kəs**" – "**hamı**" əvəzliliklərinin fərqli tezlikli işlənmə xüsusiyyətləri ilə bağlı xüsusiyyətdir.

Məlumdur ki, hər bir fərdin sırf özünəməxsus olan təkrarsız danışığı – yazı üslubu mövcuddur. Bu üslub onun həyatı boyu formalaşır, inkişaf edərək təkmilləşir. Dilçilik terminologiyasına əsasən idiolekt kimi səciyyələndirilən bu fərdi üslub özünəməxsusluqlarını ümumiləşdirilmiş formasını təcəssüm etdirir. Yunanca "özününkü, özünəməxsus", "məxsusi olan" anlamını ifadə edən idios və (dia)lekt sözlərinin birləşməsi əsasında meydana gələn idiolekt istilahı "ayrılıqda nəzərdən keçirilən dil daşıyıcısının nitqinə xas olan formal və üslubi özünəməxsusluqların məcmusunun" ifadə edilməsi üçün istifadə edilir [8, 206]. Bir fərdə, özü də yaradıcı şəxsiyyətə xas olan idiolekti digər şəxsə məxsus olan idiolektədən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri dilin geniş leksik – morfoloji, sintaktik – üslubi imkanlarının mövcudluğu şəraitində həmin dil daşıyıcısının, məhz, konkret bu və ya digər dil vahidinə, qrammatik formaya, üslubi keçidə və s. üstünlük verməsi ilə bağlıdır. Qeyd edilənlərin fonunda, idiolektədən bəhs edərkən, "sevimli sözlər" anlayışının xatırladılması, heç də təsadüfi görünür. Belə ki, bir çox halda, bədii üslubda ayrı – ayrı yaradıcı şəxslərin seçim imkanlarının hansısa konkret formal vasitənin lehinə istifadə etməsi və həmin vasitəyə işlənmə tezliyi qazandırması bu yaradıcı şəxsin idiolektinin "vizit vərəqəsi"nə, fərqləndirici

xüsusiyyətinə çevrilir. Bu mənada biz, Hüseyn Cavidin əsərlərinin dilində ***hər kəs*** qeyri – müəyyən əvəzliyinin işlənmə tezliyində mütləq üstünlüyün müşahidə edilməsini birmənalı şəkildə müəllif idiolektinin özünəməxsusluğu kimi dəyərləndirə bilərik. Azərbaycan dilində analoji durumun müşahidə edilməməsi, yəni uzusda belə bir qeyri – bərabər nisbətə təsbit edilməməsi bunu əminliklə söyləməyə imkan verir. “Bədii üslub və ya bədii dil obrazlı dildir. Bu üslubda obrazı – surəti daha parlaq, daha canlı rəsm etmək üçün ən əlverişli sözü və ya ifadəni tapıb işlətmək tələb olunur” – deyən Ə.Dəmirçizadə əvəzliliklərin üslubi xüsusiyyətlərinin təhlili çərçivəsində ***hər kəs, hər bir kəs*** əvəzliliklərindən geniş istifadə edildiyini qeyd etmişdir [9, 31, 246-247]. Morfoloji mövqeyinə görə situativ çoxmənalılıq ifadə edən (həm “hər bir kəs”, həm də “hamı” mənasında) ***hər kəs*** sözünün Cavid əsərlərində işlənmə tezliyinə diqqət yetirək: (məs: III Cild) hər kəs: 60 dəfə, hamı: 1 dəfə; (II Cild): hər kəs: 49 dəfə; hamı: yoxdur. Maraqlıdır ki, dram əsərlərinin dilində yer alan hamı əvəzliyi, “İblisin intiqamı” pyesi istisna olmaqla, demək olar ki, bir qayda olaraq müəllif remarkalarında işlənir. Məsələn:

O q t a y. Buyurun, baqalım. (Hamısı yüngül təmənna edərler). [13;129]

B i r q a r a ç ı. Göz üstə, ba...ş üstə! (Yoldaşlarına) Haydı baqalım. Hamısı bir yerdə şərqə söylər, rəqs edərler [15, 145]

Göründüyü kimi, müəllifə görə hamı əvəzliyinin səslənişi bədii sözə müdaxilə edə biləcək qədər rəvan və məlahətli səslənmir. Bundan fərqli olaraq, hər kəs əvəzliyi istər fərdilik, istərsə də ümumilik semantikalarının ifadəsində yetərinə aktivlik göstərir.

Hey fələk... gör necə günlər gördük,

Azdı hər kəs, nə böyük var, nə kiçik... [14, 29]

Hər kəs sana məftun...

Bəklər, yenə bəklər səni oynasların əlbət. [14, 129]

Qeyd edək ki, hamı əvəzliyi Cavidin poetik nitqinə, nəzm əsərlərinə, ümumiyyətlə yol tapa bilməmişdir.

Hamısı paylaşmaqda, av bölüşməkdə şərikdirlər.[15, 146]

Ehtimal etmək olar ki, ədibin hər kəs əvəzliyinə “bağlılığı” onun fərdə, cəmiyyət qovğalarında əriməkdən qaçınaraq öz “mən”ini qorumağa çalışan individə, onun daxili aləminin təhlil və təsvirinə üstünlük verən romantiklərdən olması ilə də bağlıdır. Belə ki, romantiklər üçün fərd, şəxsiyyət, onun problemləri, arzu və istəkləri ön plandadır. Bu mənada “hamı” əvəzliyində əriyib itən “kəs”in qabardılması üçün “hər kəs” əvəzliyinə üstünlük verilməsində müəyyən məntiqə müvafiqlik axtarmaqda yanlış olmazdı.

Yuxarıda qeyd edilənlər Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli simalarından biri sayılan Hüseyn Cavidin əsərlərinin dilinin üslubi özünəməxsusluğunun formalaşmasında personalizasiya kateqoriyası və əvəzliliklərin xüsusi rol oynadığını tam əyaniliklə aşkar edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Пивоварчик Т.А. Личные местоимения как маркеры персонализации // Коммуникативистика в современном мире: регулятивная природа коммуникации Вторая Международная научно-практическая конференция, 14-18 апреля 2009 г. <http://do.gendocs.ru/docs/index-14689.html?page=26>
2. Экспликация // Новейший философский словарь. 2009. <http://dic.academic.ru/>
3. Андреева А.С. Категория персонализации в русском и сербском языковых пространствах // Вестник ЦМО МГУ, 2009 г., №1. Лингвокультурология <http://botanikliferu.504.com1.ru:8025/WWW/cie/vestnik/pdf/2009/n1/Andreeva1.pdf>
4. Əyyub V. Şeir təhlilləri, IV yazı <http://www.adalet-az.com/v5/2013/04/02/yazar=14320>
5. Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем, М.: Наука, 1969, 308 с.
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı- “ Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı”- 1990, 376 s
7. İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər (Azərbaycan dilinin dialekt materialı əsasında), Bakı – “Elm”- 1986, 204 s.
8. Идиолект // Лингвистический энциклопедический словарь <http://lingvisticheskiy-slovar.ru/description/idiolekt/206>
9. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris – Pedaqoji Nəşriyyatı, 1962, 272 s.
10. Nağısoylu M. Hüseyn Cavid yaradıcılığında İstanbul mühitinə təsiri izləri (s.58-63) // “Hüseyn Cavid yaradıcılığı çağdaş təfəkkür işığında” (Hüseyn Cavid - 130), Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı: Proqres, 2012, 346 s.

MƏNBƏLƏR:

11. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı-"Lider nəşriyyat"- 2005, 256 səh.
12. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı -"Lider nəşriyyat"-2005-256 səh
13. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı-"Lider nəşriyyat"- 2005, 304 səh
14. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. IV cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005,256 səh
15. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. V cild. Bakı-"Lider nəşriyyat"-2005, 288 səh
16. Kitabı Dədə Qorqud (tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F. Zeynalov və S. Əlizadəninindir). Bakı: Yazıçı, 1988.
17. Nəsimi İmadəddin Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, "Lider nəşriyyat"-2004-376 s.

MİLLETLƏRARASI KANAATLƏRİN DEĞİŞTİRİLMƏSİNDE BELGESELDEN YARARLANMA

Dr. Mehmet Akif ERBAŞ

*Mehmet Akif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı
Mütevelli heyət Üyesi*

Nazariyatçılar, sözün en eski və ilk iletişim aracı olduğundan bahisle, çeşitli işaret ve semboller, yazının kullanılmaya başlanmasını, matbaanın devreye girmesini, telgraf ve telefonun, radyonun, sinemanın ve televizyonun bu işteki süreci günümüze taşıdığını geniş geniş anlatmaktadırlar.

İletişim / haberleşme / iletişimasyon denilen vakia, insanla birlikte vardır. Ansiklopedik olarak, 'yüz ifadesi, ses tonu, jest, tavır, konuşma, yazı, telefon, telgraf, radyo, televizyon gibi araçlarla düşünce ve duyguların bir kimseden başka bir kimseye geçişi. Haberleşme. Anlaşma' diye tarif ediliyor.

Kitle İletişimi / Haberleşmesi biçiminde söylenildiğinde, 'bir ülke veya dünyanın her hangi bir kesimindeki düşünce, bilgi, görüş ve olayların çoğaltılarak, birçok kişi tarafından takip edilerek değerlendirilecek tarzda basılı, sesli veya hem sesli hem görüntülü olarak yayın şekline dönüştürülmesi suretiyle gerçekleştirilen eylemin adıdır. Bunun sağlayıcısı olan, yani kitlelere ileten, ulaştıran, duyuran ve gösteren araçlara da, kitle iletişim / haberleşme araçları denilmektedir'.

Bu araçların, "günümüzde tesir etmediği, etkisi altına almadığı / alamadığı alan, yer, mekân bulunmadığı gibi, birçok duyuya hitap imkânı mevcut olduğu için, etkileyemediği - fert ve kitle olarak - insan unsuru da yoktur" diyebiliriz.

Aileden sonra, kişinin üzerinde kalıcı etkiye sahip en önemli toplumsal kurumlardan biri, eğitimidir. Eskiden Türkçede 'terbiye' denilen eğitim, hayata hiçbir alanda hazır olmadan toplum içine doğan insanı, yetişkin kuşakların hazırlama, yetiştirme olayıdır. Eğitim, yetişkinler için bir yükümlülüktür. Eğitim bu haliyle yetişkinlerin, yaşayan ve geçmişte kalan kültürlerini yeni nesillere aktarmalarının da adıdır. Kültürün yaşayan boyutu zaten, mevcut değerler ve davranış biçimlerinin öğretilmesi, benimsetilmesidir.

Modern zamanlarda milletlerin savaşları, bir bakıma kültürlerin savaşı niteliğinde sürmektedir. Eğitimi, kültür unsurlarını örselemeden, onları birer evrensel değer durumuna getirme gayretinde olmalıdır. Bu, kültürünün yabancı kültürlerle temas etmemesi, kapanması manasına gelmez. Kendi tarihi tecrübelerini bilmeyen, onlardan yararlanmayan hatta aşağılayan bir millet, diğer milletlerin mukallidi olmaktan kurtulamaz. Bunun sonu da, bir milletin gürültüsüz, patırtısız, topsuz, tüfeksiz, fabrikasız, trensiz, atomsuz, füzesiz kendi içinden çürüyerek dağılması olur. Son çağda, bu aşılama yöntemi o kadar yaygınlaşmıştır ki, en büyük, en sessiz ve en manalı savaşlar, kültür unsurlarını muhafaza etmek için yapılanlardır.

Millete / topluma şahsiyetini veren, diğer milletlerle arasındaki farkı tespite yarayan, tarihin seyri içerisinde teşekkül etmiş, kendine has maddi ve manevi varlık ve değerlerin ahenkli bütünü; bir milletin ortak yanlarından en önemlisi, millet olmanın ilk ve en önemli şartı milli kültürdür. Milli kültürden mahrum millet olmaz ve yaşayamaz.

Kendisi kültür üretemeyen toplumlar, ya üretenleri taklit edecekler veya olan biteni olduğu gibi alacaklardır. Bu durumda egemen kültürler hemen boşluğu doldurmakta, zafiyeti değerlendirmekte ve tutum değiştirme ve dönüşüme yol açmaktadırlar. Kapitalist dünyanın dayattığı görsel iletişimin kâr öncelikli, sorumluluktan uzak, derinliği olmayan, yazılı kültürü dışlayan özendirmeleri ve telkinleri, örnek kişilik (nümune-i imtisal) / rol model olarak sunduğu kimselerin vasıfsızlıkları, toplumsal uyum ve dengeyi bozmakta, empoze edilmiş hayatlara, yaşama biçimlerine öykünmelere yol açmaktadır.

Bir insan grubu, diğer insan gruplarıyla hiç bir temasta bulunmadan, ilkel bile olsa, kendisine mahsus bir dile, basit de olsa bir dünya görüşü ve estetiğe ulaşabilmektedir. (On beşinci yüzyıldan beri, dünyanın muhtelif köşelerinde diğer toplumlarla hemen hiç temas olmayan yerler bulundu. Dış dünyaya kapalı olan bu kültürler, başka kültürlerle temas edemedikleri için gelişmemişlerdir.) Kültür ve medeniyetlerin ileri ve güçlü olanları, sosyal ve kültürel temaslara açık toplumlarda bulunmaktadır.

Kültür, müstakil olmayı yani kendi istiklaline sahip olmayı da gerektiren bir yapıya sahiptir. İstiklal de, kesinlikle tarih bilinciyle elde tutulabilir.

Milletin geçmişini, çağlar içindeki yürüyüşünü, hareketini, hayat tarz ve tavrını teşkil eden tarih, bugünü düne bağlayan, milletlerin nereden gelip nereye gideceklerinin işaretlerini taşıyan, en mühim kültür unsurudur.

Tarih şuurunun insana kazandıracığı istiklal ve hürriyet aşkı yanında, gerçek tarih bilgilerinin sağlayacağı özgüven de çok önemlidir. Zira günümüzün en büyük problemlerinden biri de, yabancılaşmadır. Aydın-halk yabancılaşması, kültürel yabancılaşma ve sanatta yabancılaşma son derece tehlikeli neticeler doğurabilecek biçimleridir. Gerek maddi doyumu aşmış olanları, gerek bundan yoksun ve yoksul alt gruplarda olanları, bilhassa genç nesillerde, milli kültür mirasının geliştirilerek çağdaş formlarda aktarılmasında, şekilci, maddeci ve çıkarıcı ilişkilerin öne çıkarılması ve teknolojik şartlanmalar yabancılaşmanın çarkına kapılmalara yol açmaktadır.

Kitle haberleşme araçlarının gelişmesi, milletlerarası temaslara çoğalmasa, öğrenci ve öğretim üyesi mübadelesi, uluslar arası ticaret, yabancı işçi çalıştırma gibi faktörler milletlerarası etkileşimi çok artırmıştır. Medya, gerçekliği yalnızca yeniden üretmiyor, aynı zamanda tanımlıyor.

Televizyon, kitle iletişim araçları içerisinde gerçeği aslına en yakın olarak aktaran araç gibi görünmekle beraber, bu yanılsamadan dolayı belki de, en çok çarpıtan araç olduğu düşüncesi giderek yaygınlık kazanmaktadır. Televizyon, toplumun bütün kurumlarına girerek, tekrarlanan ve yaygın kalıplar yoluyla belli bir dünya görüşünü oluşturan durumundadır.

Bu tahlil, bir aracın, kullanılma amacı ve biçimine göre, gerek kullanan ve gerekse kullanılacağı özne veya nesne üzerinde nasıl istenmeyen sonuçlara yol açabileceği yahut tehlikeli olabileceğini göstermektedir. Buradaki ideolojinin adını değiştirerek istenilen biçimde yanılsama yaratılabilir.

Belgesel, mükemmel bir kültür aktarma ve milli kültürü idame ettirme vasıtası olarak kullanılacak bir araçtır. Belgeselin bu bağlamda işlevsel olması esastır. Onun, milli kültürü gelecek kuşaklara, bir belge olarak intikalini sağlama, 'belgeleme' görevi, yaşanan ve yaşatılan kültür değer ve unsurlarının, etik ve estetik ölçülerle tespiti ve ana fikrini oluşturmaya çok önemlidir. Belgeselci, bilimsel çalışacaktır, bilimsel olmayana yer vermeyecektir ve okumaları yanında kendi araştırmalarıyla da, gerçeğe ulaşacaktır.

Belgeselin, propaganda aracı olmasını istemek ve bütün kuramsal alt yapısını ve uygulamanın o alt yapıya göre şekillenmesini zorlamak, bilimsel bir tavır olmamaktadır. Sözü edilen kuramların ana ilkesinin 'özgürlük' olduğu varsayılmaktadır. Belgeselci özgür olacak, fikirleri özgür olacak, çalışması özgür olacak, mesajı özgür olacak!

Gerçekte, belgeselciliğin ilk yıllarında yapılanların çoğu, birer propaganda filmiydi. Toplumlarda (gerek kendi toplumu, gerek yabancı toplum), tutum ve davranış değişikliği yaratmak, fikir ve düşünceleri, kanaatleri etkilemek, hatta bütün bunları baskı altında tutmak kasdıyla yapılan belli bir görüşü yayma çabası olan propaganda, İngiliz, Rus, Alman, İtalyan, Fransız, Amerikan sinemacılarını organize ve finanse eden hükümetleri tarafından, net biçimde kullanılmıştır.

Toplumların tarihi süreçlerinin birbirinden farklılık gösterdiği gerçeği göz ardı edilmemelidir. Bütün insanlığın, belli bir şablona oturtularak, belli evreleri yaşadığı veya yaşayacağı varsayımı dayatılmamalıdır. Bu tavır, bilimsellik değildir.

Tek bir kültürde birleşmek, dünyada kültürel birlik oluşturmak, ne kadar hayal ise, bütün dünya işçileri birleşiniz de, o kadar yanlış ve hayaldir. Her iki hal de, hem tarihe, hem tarihi gerçeklere, hem determinizme aykırıdır. Böyle bir şey görülmemiştir ve bundan sonra da görülmeyecektir.

Güzel olan, insanlığın bütün renklerini koruyarak, birbirlerine saygı göstererek ahenkli bir şekilde var olmaya ve yaşamaya devam etmeleridir.

Belgesellerin işlediği konuları izahtan önce, bu kabil çalışmaların kuramsal alt yapılarına ilişkin esaslara bakmak gerektiğini düşünüyoruz: Başlangıcından itibaren "sinema (ve diğer iletişim araçları), ulusal söylemi içeren anlatı türlerini sıklıkla kullanmıştır". ABD'nin savaş döneminde, birçok ünlü yönetmeni doğrudan doğruya başkanlık sarayına çağırarak, "onlara psikolojik seferberlik perspektifiyle filmler sipariş ettiğini", bu sebeple "Hollywood'da bir irtibat bürosu (bile) kurulduğunu", sonraki dönemlerde bunun "kalıcı hale getirildiğini" bugün biliyoruz. İngiltere'de, Enformasyon Filmleri Departmanı Başkanlığı'nın "etkili propaganda üretimi için bir rehber" hazırlattığını, programın yalnızca İngiltere için değil, "dünyanın diğer yerlerine göre" de, tasarlandığını kaynaklar bildirmektedir.

Tabii, sinemanın ve diğer iletişim araçlarının sadece bu maksatla kullanılmadığı; Meksika'da, ulusal devrimden sonra "ulusal kimlik inşa etmek"te, Brezilya'da ise, askeri rejimin televizyonu kullandığı ve nihayet "1998 yılında Danimarka Film Kurumu'nun, ulusal kültürün yapılandırılmasıyla ilgili sanatsal ve kültürel vizyon setleri" hazırlattığı da hatırlanmaktadır.

Esasında, konuya ilişkin bütün yazılıp söylenenlere bakıldığında, bu alanı, yani sinema ve etrafında şekillenen görsel medyayı, bütün ülkelerin kesin ve mutlak şekilde, lehlerine kullandıkları gerçeğiyle karşı karşıya kalınmaktadır. Bu manada, kimi yazarların ileri sürdükleri husus, "ulusların kuruluş aşamasında ulusal sinemanın ne ölçüde katkı sağladığı" veya "pek de önemli bir katkısının olmadığı" tartışmalarıdır. Verilen örneklerden yola çıkılarak bakıldığında, Yugoslavya, Çekoslovakya, (hatta belki Sovyetler Birliği'nde) bu kullanımın pek de, verimli olmadığının görüldüğü; ama dil, kültür, kimlik gibi konularda bir problem yaşamayan diğer ülkelerde (mesela Batı Avrupa'da) yüksek oranda netice verdiği anlaşılmaktadır.

Genel görünüşe göre, dünya üzerinde, büyük sermayenin her şeyiyle egemen olduğu bir sinema tipi, devlet desteğinde yürüyen, eğitim – kültür gibi alanlarda hizmet görmeye çalışan bir sinema türü ve bir de 'hoş ve boş' şeylerin görüldüğü, günü kurtarmaya hedefli bir sinema anlayışı vardır. Türkiye'de, münhasıran bir sektör haline gelebilmiş bir sinema olmadığı gibi, tamamen devletin desteklediği bir sinema da, olmamıştır. TRT-TV kurulduğunda, televizyon için gerçekleştirilen bir takım yapımlar, roman uyarlamaları, televizyon filmleri, diziler kurum dışı yapımlarla yerli sinemanın gelişim ve desteklenmesine katkı sağlamıştır.

Yoğun bir propaganda ile ve aykırı düşünenlere müsamaha gösterilmeden, adına da, 'demirperde' denilerek oluşturulan siyasi yapılanmalarda bu 'inşa' etme işinin pek de başarılı sonuç vermediği, 1990'larda anlaşılmış oldu. Sovyetler Birliği'nin Devlet Başkanı Gorbaçov, Rusya Federasyonu'nun dışındaki diğer birlik mensuplarını 'serbest bırakarak' tasfiyeyi kurtuluş çaresi görmüş, uygulamasını böyle yapmıştır. Çekoslovakya, Yugoslavya gibi federatif yapılar da, aynı dönemlerde tasfiye olmuştur.

Bu kuramsal yaklaşımlardan sonra, benim bu tebliğimde ana fikir olarak sunmak istediğim husus, belgeselin bizzat kendisinin ve etrafında şekillenen ekibin, çeşitli sebep ve Saiklere bağlı olarak husule gelen bir takım yanlış anlama, hatalı değerlendirme, oluşturulan algılar ile ön yargıları değiştirebilecek gücünün bulunduğuudur.

Geçtiğimiz yıl, Balkan Savaşlarının 100. Yılı münasebetiyle, halen çalışmakta olduğum TRT Kurumu, bazı çalışmalar yapılması için gayret içinde oldu. Ben de, Hırvatistan'dan başlayan ve Yunanistan'da nihayete eren 10 ülkenin tamamında çekimler yaptım.

Hepimizin bildiği gibi, Balkan Savaşları, Türk Milletinin bilinen geçmişinde yaşadığı ve hatırladığı en büyük felaketlerdendir. Anadolu'dan ve Karadeniz'in kuzeyinden bu alanlara yapılan iskânların haricinde, kitlevî biçimde boylar ve soylar halinde gelip yerleşen ve yurt tutan Türk kavmi, Balkan faciası ile bu topraklardan adeta kazınmak istenmiş, hatta kazınmıştır.

Savaşın Balkanlardaki ve Türkiye üzerindeki etkileri gayet nettir. Bu belgesel, çok az noktasını bildiğimiz o muş'um savaşın, bilinmeyen noktalarını aydınlatma gayesiyle hazırlanmadı. Ancak tarafların söz konusu dönemi nasıl anladıklarının anlaşılmasına büyük katkısı olacağı fikrindeydik.

Konuşmayan, konuşamayan ve birbirlerinin topraklarında 'büyük' olmayı hedefleyenler, barış ve huzuru ihdas ve ikame edemezler. Bu açıdan bu belgesel, bir karşılıklı tanıma amacını da, özünde / içinde barındırmaktaydı.

Bu amaçla ülkelerin iktidar ve muhalefetteki siyasetçileri, akademisyenleri, aydınları, gazetecileri, halk önderleri, din adamları ve halktan çeşitli kişilerle birebir mülâkatlar yapıldı.

Görüşmelerde, Balkan Savaşları'nın bugünden görülüşü, geçmişteki Balkanizasyon faaliyet ve tahrikleri, işin doğrudan içinde bulunan Balkanlı olmayanlara bakışları ve coğrafyanın son hâkimi Türklere karşı dünkü ve bugünkü duyguları soruldu. Hemen savaş sonrası, 30'lu yıllarda Türkiye'nin önyak olduğu Balkan Antantı'nın, dolayısıyla Balkan Barışı'na ulaşmada işbirliğinin önemini ortaya konulmasına ve şimdi Türkiye'den beklediklerine cevap alınmaya gayret edilmiştir.

İşte bunlardan iki örneği sizlere sunmak istiyorum. Biri, Prof. Gordan Dragoviç CRNOGORSKI. Sırbistan Belgrad Güzel Sanatlar Akademisi Opera ve Bale Sanatları Öğretim Üyesi ve Rejisör. Bize verdiği mülakat aynen şöyle:

Bizde bir şarkı var adı: " Nizamdan ayrıldık". Bizde icra edilen bu ünlü şarkıyı, belki biliyorsunuz. Bunu bazen ünlü " Cicvarica" müzik topluluğu icra ediyordu. Aslında bu , Türk askerinin Belgrad' dan gidişidir. Hadise tabii ki, bu savaşıardan çok önce vuku bulmuştur. Ama mahiyeti bakımından Balkan savaşıları, bu büyük efsanenin son faslıdır. Demek oluyor ki, burada önemli olan şey, fark edebilmektir. Türklerin Balkanlardaki birkaç yüzyıllık ikameti esnasında, birçok şeyin önemli oranda değiştiğinin altını çizmek gerekir.

Doğal olarak aktarılan şey Türklerin buradaki son dönemlerindendir. Eğer olaya sadece bu açıdan bakılırsa, o zaman mesele basitleştirilmiştir ve bu efsanenin özünü anlatmamaktadır. Bu konunun daha anlaşılır olması için basitleştirerek söyleyeyim. Türklerin geldiği dönem, burada Osmanlı Türk İmparatorluğundan söz ediyorum, 14. yüzyıl ve Meriç'teki yenilgimiz giriş kapısını Türklere açtı. Türk İmparatorluğu ile ilgili tüm Sırp mitolojisi, Kosova mitiyle tesis edilmiştir. Olaylar çok çabuk değişti. İlk dönemde, Sırlar ve Türkler arasındaki gerçek ilişki, Türk imparatorluğuyla vedalaştığı son dönem izlenimlerinin tam tersiydi.

Türklerin bir geleneği vardı: Askerî olarak yenmek, ondan sonra da, gerçekten fethetmeye devam etmek. Bu fetih, kılıçla sağlandıktan sonra sürdürülen, hükmetmeye dayalı bir fetih değil. Tersine, durumun sakinleşmesi ve istikrarın sağlanması, yerli halkla gerginlik ve düşmanlığın oluşmaması için bir gayretti. Doğrusu Sırp aristokrasisinin, Türk imparatorluğuyla ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. Kosova Meydan Muharebesi'nden sonra, Sırp Krallığını mahveden bir trajedi olarak, burada algılanmıştır. Bu tip tarihi ilişkilere, daha fazla girmeyi arzulamıyorum. Fakat size aktarayım, bu ilişkiler tüm dönem boyunca samimiydi. Ta ki, despotluğun düşmesine, 1659'da Semendire'nin düşmesine kadar.

İlk dönemde, Sırbistan, Türkiye'nin sınır bölgesi iken, tamamen Türk imparatorluğunun bir parçası olmuştu. Çünkü Türkiye, Viyana'daki merkezle yani, Viyana'nın temsil ettiği güçlerle çatışmaya girmiştir.

Bu emperyal politikaların gereği olarak, dışarıya doğru fetihler yapıldığı zamanlarda bu ortamda huzur isteniyordu. Katolik ittifakı, Avusturya-Macaristan ittifakı, kutsal Roma - Cermen Krallığı, 5. Karlo ve diğerleri bir direnç birliği oluşturmuşlardı. Burada öyle bir durum oluşturdular ki, gerçekten yüzde yüz sükûnetti.

Merkezin, Sırp halkına yardımcı olan yerel yönetici kadroları pasifize etmeye çalışması, çatışmaları tetiklemiş, Sırp ayaklanmaları başlamıştır. Bu bölgeleri artık kurtaramayacağına bilmesine rağmen, Türkiye, son kez kesin sonuç alma arzusuyla müdahale etmiştir.

İstenen sonucun alınamaması üzerine, yavaş yavaş bu alanlardan çekilmeye başlıyor. 1804 yılındaki ayaklanmayı, ikincisi takip etti. Bu çekilme 19. yy boyunca sürüyor. Prenslik sistemi oluşturuldu ve böylece bu alanların tüm hikâyesi değişmeye başladı. Aslında Balkan Savaşları, bunların tümünün final hikâyesi.

Türkiye bu alanlardan kesinlikle çekilince, Balkanları ilgilendiren ve etkileyen yeni durumlar oluşuyor, güçlerin yeni ilişkileri, ekonomi, 1. Balkan Savaşı'nı tahrik ve teşvik ediyordu. Ardından Balkan halkları arasındaki ilişkilerin düzenlenmemiş olması, 2. Balkan Savaşı'nı getiriyordu. Bu savaşlar sonunda, Sırbistan bir şekilde kazanıyor. 350-400 veya bizim geleneksel olarak, mitolojimize uygun olarak söylediğimiz şekilde, 500 yıllık, Balkan Savaşları'na kadar, Türklerin, Türk imparatorluğunun 500 yıllık bu alanlardaki en kısa hikâyesidir.

Bundan sonra ne var? Bundan sonra, bizim hemşerimiz Manastırlı Mustafa Kemal Atatürk ve yeniden yapılandığı modern Türkiye ortaya çıkıyor. Ama bu hikâyenin tümünü en çok etkileyen, ilişkilerin içeriğini, özellikle de, Türkiye ile ilişkilerin olumlu anlamda değişmesine neden olan, artık Türkiye'nin emperyal güç olmayı sonlandırması ve en önemlisi de, ordunun yardımıyla aşırı İslamcı görünümü durduruluyor. Bu rahatlatıcı bir şeydi. Burada, Balkanlar'da, Hristiyanlık ve İslam bir şekilde radikalleşiyor. Mustafa Kemal, yaptıkları ile buralarda olumlu bir iklim oluşturmuştur.

Ekonomik güç, Avrupa'dan Asya'ya kayıyor. Türkiye, yeniden ve onuruyla bu alanlarda hakemlik yapmak üzere, önce ekonomisiyle belirdi. Çünkü Türkiye'nin olağanüstü ekonomik gelişmesi ve imkânları var. Kendisi büyük ekonomik güç oluyor, ama İslam'ı da genişletiyor. Bu da doğrudan doğruya bize yansıyor. Bir etkisi de, bizim Türk imparatorluğundan son savunma hattımız Sancak üzerinden, Bosna'ya kadar yansıyor ve gerçekten canlanıyor. Tek taraflı olarak konuşmak istemiyorum; bu etkilerin şimdiki iç savaşta olduğunu söylemek istemiyorum. Ama her nasılsa Bosna'da da vardı Türkiye. Gerçekten şu soru soruluyor: Bu hal, Türkiye'nin ekonomik genişlemesi ve İslam'ın rehabilitesi arasındaki bir kalite mi, yoksa bu bir teşvik durumu mudur? Şu anda tüm olan bitenler, pür dikkat izleniyor. Zannederseniz, bugün sizinle yaptığım konuşmamda bugünkü durumu da yansıtmış oldum.

Şimdi de, Bulgaristan'dan bir sima ile huzurunuzdayız. Konuşmanın sahibi, Balkan Savaşlarına iştirak etmiş bir Bulgar Subayı'nın oğlu. Adı Dinko MARKOV. Babası, ordularıyla birlikte, Çatalca'ya kadar gelmiş; yaralanıp Kırklareli'nde, (o zamanki Kırkkilise) tedavi olmuş ve dönmüş. Bay Markov, 84 yaşında idi. Kendisi de, tahsilini tamamlayarak Hava Avcı Subayı / Savaş Uçağı Pilotu olmuş ve II. Dünya Savaşı'na katılmış. Türkler ve Bulgarlarla tarih içinde pek çok kere karşı karşıya gelen Ruslarla ilgili fikir ve değerlendirmeleri bakımından pek enteresan bir konuşmaydı:

"Öncelikle savaşta yer alan tüm ülkelerde konuyla ilgili çekim gerçekleştiren Türkiye Cumhuriyeti devlet televizyonunu bu projesinden dolayı kutlamak istiyorum. Ne Bulgaristan'ın, ne de Türkiye'nin bu savaşa ihtiyacı vardı. Bulgaristan toprak hırslarıyla ilgili Sırp-Yunan komplosuna girdi. Bazı topraklar konusunda Yunanistan haklı olmuş olabilir, ancak Bulgaristan için bu öyle değildi. Ülkemiz, en mantıklı Bulgar devler adamımız Başbakan Stambolov aracılığıyla uyarılmış olmasına rağmen. Stambolov, Bismarck'ı Bulgaristan'ın milli hayalini gerçekleşmesi konusuna nasıl bakıyorsunuz, diye sorunca Bismarck, "Rumeli varyantını tekrar etmeyi aklınızdan dahi geçirmeyin. Öyle bir kavgaya karışacaksınız ki, sizi kıskanan muhtemel müttefikleriniz aralarında birleşir ve sizi parçalarlar. Böyle bir askeri girişiminiz felaketle sonuçlanacaktır." Der. O zaman Başbakanımız şöyle bir soruyla devam eder: "Peki, bu durumda milli hayalimizi, Bulgar halkını birleştirme, ilerleme, özgürlük konusundaki hayalimizi nasıl gerçekleştirelim?" Bismarck, "Siz bu sorunun

çözümünü yakalamışsınız zaten. Eğitim ve kültür kurumlarınızı geliştirin, siz entelektüel olarak komşularınızdan üstündesiniz, onlar onun için kıskanırlar. Osmanlı İmparatorluğuna çok fazla bağımlı olmadan siz o toprakların manevi merkezi, kültür hayatının merkezi olabilirsiniz. Zamanla siz, bu toprakların bağımsızlığını da alabilirsiniz eğer buna gerek duyarsanız”.

Bu sözler aslında Stambolov’un siyasetine de uygun düşüyordu. Çünkü Stambolov Bulgaristan’ın asıl tehdidi turnak içinde “kurtarıcısı” tarafından, yani Rusya’dan geldiğini anlıyordu.

Burada söz konusu 1877-1878 yılları Osmanlı Rus Savaşı sırasında hayatını veren insanlar değildir, siyaset söz konusudur. Rusya, bu Kurtuluş Savaşına bizim için girmedi, yani Bulgaristan’ın yeniden kurulması amacıyla savaşa girmedi. Rusya, ta Deli Petro, Büyük Ekaterina dönemlerinden miras kalan ve açık denize inmekle ilgili hayalini gerçekleştirebilmek için bu savaşa girdi.

“Balkanizasyon”, büyük güçlerin entrikalar ve yarışların sonucudur. Aralarında da sorun yaşayan bu ülkeler, dünyanın hiç bir yerinde, hatta Avrupa’da olmayan Balkanlardaki çeşitliliğini kullandılar. Bir bakalım Türk televizyonun seyircisiyle birlikte bir göz atalım. Avrupa Kıtasının birkaç yarım adası vardır: İskandinavya’da büyük bir sıradağ tarafından ayrılmış iki farklı millet yaşamaktadır; İberya Yarımadası’nda Portekiz ve İspanya arasındaki sınır dağı tarafından ayrılmış iki millet vardır; İtalya Yarımadasında tek bir millet yaşamaktadır – İtalyanlar. Balkan Yarımadasında ise 10-12 milletten fazla yaşamaktadır. 4-5’ten fazla din. Daha milattan öncesinden bu yana birçok devlet kurulmuş ve farklı yönetim şekilleri bu topraklarda yaşamıştır. Büyük güçler bunun farkındadır ve onlar yalnız söz konusu “balkanizasyon”u değil, onlar aynı zamanda ateşi de yakıyor. Balkan halkları bundan sorumlu değildir. Bakınız bizim halkımızı anlatıyım size. Bizim Kurtuluş hareketimiz başlayınca, ki bunun içinde ihtilalcı yöntemler de kullanılmıştır, kesinlikle sınırlar konusu öne sürülmemektedir. Buradaki en ulu şey, bizim özgürlük önderimiz Vasil Levski’nin söyledikleri: “Bulgar topraklarındaki herkes aynı haklara sahip ve özgür olacaktır.” Bulgarı da, Türkü de, Yunanı da, Yahudisi de, yani bunlar bu topraklarda olan herkes için geçerlidir. Bizim ihtilalcılarımız, Osmanlı yönetiminden ayrılınca böyle bir şeyin gerçekleşeceğini düşünüyor, farklı halkların eşit olarak yaşayacağı bir Konfederasyon planlıyordu. Ancak burada, Yunanların istekleri, Tuna’ya kadar gitmek isteyen Büyük Yunanistan kurma hayali ortaya çıktı. Daha 19. yy.ın ortalarında Garaşanin tarafından çizilen Sırbistan’ın haritası söz konusu oldu. Sırbistan, sınırlarını ta Deliorman ve Dobruca’ya kadar göstermektedir. Tabii ki Bulgaristan’ın çok küçük bir bölümü kalıyor. Yalnız toprak talepleriyle ilgili bu küstah istekler, etnik gerekçelere dayanmıyordu. Oysa birleşmeye ve Bulgaristan devletini yeniden kurmaya yönelik bizim halkımız, gerçekten de kurtuluştan sonra topyekûn bir gelişme ve ilerleme planlıyordu ve bunu gerçekleştirebilme imkânlarına sahipti.

Ancak ne oldu? Berlin’de bizim halkımız beş parçaya bölünmüştü. Komşularından her biri bir şeyler aldı ve bu durum, aralarında rekabet veya sorunlar yarattı. İşte burada “balkanizasyon”un anlamı, ateş çemberi gizlidir. Çünkü bizim halkımız bu küçük prensliği ile bırakılamazdı. Bu tabii ki Rusya için çok uygundu, çünkü onun Avusturya-Macaristan’la anlaşması vardı ve Türkiye ile yaptığı savaşta Balkan’a kadar gelmesine izin verilmişti. Bu nedenle Bulgaristan Prensliği ile Doğu Rumeli birleşince bizim yöneticilerimizin haberi olmadan Rusya, Bulgar Ordusunun başında olan komutanlarını geri çekti ve Bulgaristan’a saldırması için Sırbista’ı kışkırttı. Hatta o zaman Türk Hükümeti bize sempati duyuyordu ve yöneticilerden bazıları “Bizim Bulgarlar kazandı”, dediler. Çünkü sürekli olarak halklarımız arasında anlaşma sağlamak için temel bulunmaktadır. Bu konuya geliriz. Tabii ki bu konuda daha çok şey söylenebilir. Çünkü kesinlikle bir Bulgaristan vatandaşı ve eski subay olarak benim görüşüm...

**Balkan Paktına hazırlayan bu anlaşma aslında Birinci Dünya Savaşı sırasında zafer kazanan Balkan ülkeleri arasında düşünülmüştü. Bu ülkeler Bulgaristan etrafında bir kor-
don kurmaya planlıyordu. Amaç, savaşı kazanan ülkeler 1919 yılında bu korkunç, düştüğü
zor durumundan kurtulması izin verilmeyen Versay Anlaşmasıyla Bulgaristan'ı cezalan-
dırdı. Ne demek istiyorum? O dönemde Avrupa'da üç İmparatorluğu yıkıldı: Rus İmpara-
torluğu, Alman İmparatorluğu ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu. Yıkılan Avusturya-
Macaristan İmparatorluğu kalıntılarına karşı saldırıya geçmelerini önleyebilmek için Sırp,
Hrvat ve Sloven Krallığı (sonraki Yugoslavya), Polonya ve Çek devleti ve Romanya'dan
oluşan Küçük İtilafı kuruldu. Bu İtilaf, cezalandırıcı olan Versay Anlaşmasının öngördüğü
diktatörlüğünün uygulanmasını denetlemektedir. Bu anlaşma Atatürk'ün de katılımıyla
Balkan Paktına dönüştü. Bulgaristan'ın kontrol altında tutulması, herhangi bir durumda
Bulgaristan'ın saldırılarını önlemek için kurulmuştu Küçük İtilafı. Modern Türk Cumhuri-
yetinin kurucusu ve Bulgaristan'ın dostu olan Kemal Atatürk, Türkiye'yi aşağılayıcı du-
rumdan kurtardı, çünkü tamamıyla parçalanmıştı. Bunu Atatürk, Küçük Asya'daki Yunan
macerasını önleyerek başardı. Tabii ki Türkiye, Asya'da yaşayan Yunan kitlesinden kur-
tuldu, ancak bu kitle Makedonya ve Batı Trakya'daki Bulgarların oradan gitmelerini zor-
ladı. Çünkü Bulgarların yaşadığı yerlere gelen Yunanlar yerleştirildi. Ancak bu ayrıntılara
girmeyim. Atatürk'ün amacı neydi. Atatürk'ün amacı barış sağlamaktır. Bu kadar çok
farklı devletin yaşadığı Balkanlar'da daha fazla savaşların ve kavgaların olmamasını,
gençlerin ölmemesini istiyordu. Sonuçta savaşlar gençliğe ölüm getirir. Her savaş felaket
sayılır, en başarılı savaş bile felakettir. Bir halkın gençliğini yok eden bir şey başarılı
olamaz. Bundan eminim, bir subay olarak şu anda söylediklerimden kesinlikle eminim.
Ancak, Bulgaristan'ın görüşü neydi. Atatürk ve Yahudi asıllı ve çok iyi bir diplomat olan
Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Rüşdi Aras, yaşanmış her şeye rağmen barışın sağlanması
gerektiğini düşünüyordu. Tamam, Türkiye Birinci Balkan Savaşında ve ondan önceki
savaşlarda kaybettiği topraklarıyla ilgili durumunu kabul edebilirdi, ancak Bulgaristan
kayıplarını kabul edemezdi. Hiçbir Bulgar hükümetinin mevcut olan durumunu kabul
etmesi mümkün değildi. Bunun yanı sıra, Bulgaristan açısından gaddar ve cezalandırıcı
olmasına rağmen Neuilly (Nöyyi) Anlaşması, barışçıl yollarla revizyonun yapılmasını ön
görmekteydi. Paris'in Neuilly bölgesinde Barış anlaşmasını imzalayan Stamboliyski
Hükümetinden Bogdan Filov Hükümetine kadar tüm Bulgar Hükümetleri istisnasız olarak,
değişmesi mümkün olmayan bir anlaşmayı kabul etme anlamına gelen o Birliğe girmeyi
reddediyordu. Bu, Bulgaristan'ın savaş istediği anlamına gelmezdi. Bulgaristan, Birinci
Dünya Savaşındaki felaketinden sonra siyasetinde üç şey istiyordu: Romanya'nın eşkıya
gibi gasp ettiği Güney Dobruca'yı geri alması, 1913 yılında Bükreş antlaşmasında bile
öngörülen Bulgaristan'ın Ege Denizine inmesi ve Makedonya'daki Bulgarlara azınlık
hakları verilmesi. Bunlar böyle kaldı, hem Çarlık Bulgaristan'da, hem Komünist Bulgaris-
tan'da. Makedonya Cumhuriyeti bugün Bulgaristan'a karşıdır, Bulgaristan'a karşıdır.**

**9 Eylül 1944 tarihindeki felaketinden sonra komünistler tarafından öldürülen benim
babam, Birinci Balkan Savaşına Teğmen olarak katılmıştır. O dönemde üniversite ve lise
mezunu genç Bulgar vatandaşları bir yıllık askeri eğitiminden sonra bu tür rütbelerle
savaşta küçük birimlerinin başında subay kadrosuna atanıyordu. Çatalca Savaşında
kendisi Plevne 4. Piyade Alayı komutanı olarak yara almıştır. O, bununla gurur duyuyordu.
Yarası bacağın ön tarafındaydı ve bundan dolayı sakat kalmıştı, çünkü diz kapağı yaradan
etkilenmişti. Babam, Çatalca tepelerinin eteklerinde akan küçük bir nehir olan Karasu'nun
bataklığına düşüyor, orada 24 saatten fazla kalıyor ve sonra bir subay asker arkadaşı
babamı sırtına alarak oradan götürüyor. Arkadaşı daha sonra koleradan ölüyor. Benim
babam Kırklareli'ndeki askeri hastanesinde ameliyat geçiriyor. Oradaki arkadaşlarla
dünyanın en güzel içeceğin çay olduğunu paylaşıyor. Daha sonra artık iyileşince Edirne'ye
gidiyor ve babam bu semaveri satın alıyor 100 yıl öncesinde. Biz bunda çay yapıp
içiyorduk, annem onda çay yapıyordu. Ben uzun süredir onda çay yapmaya cesaret**

edemedim. Eğer zamanımız olmuş olsaydı burada çay yapıp bu anıyı birlikte yaşatabilirdik. Benim babam da zamanında kesinlikle savaşa karşı çıkıyordu. Savaşın korkunç bir şey olduğunu söylüyordu. Babam İkinci Balkan Savaşına gönüllü olarak katıldı ve bu savaş felaketle sonuçlandı.

Ben öncelikle şunu belirtmek istiyorum. Türkiye, yalnız yönetimi itibarıyla değil, kalabalık nüfusuyla da, özellikle de erkek nüfusundan söz ediyorum, yani Türkiye cesarete ve karşı güçlerin gururuna değer veren bir ulustur. Bu nedenle Edirne bölgesini tekrar alınca ve İstanbul'da bizim heyetimiz, ülkemizin sınırları içinde kalmaları için birkaç köy konusunda ısrar ederken, asker olan Türk heyetinin başkanı şöyle der: "Onları size vermeyebiliriz, başka köyleri de alabiliriz, çünkü sizin artık savaşabilecek ordunuz yoktur, siz bu savaşlarda yok oldunuz, ancak siz Trakya'da bize karşı zafer kazandınız ve kahramanlığınızdan dolayı bu köyleri size veririz". Bu bir nezaket göstergesidir. Bundan sonra yüz yıllık bir dönem başlıyor. Ben o dönemden söz etmek istiyordum. Hayatta olursak bu sohbetimizi devam ederiz. Bu dönemle ilgili bilgiler veririm size. Bulgaristan'a felaket getiren, Rus ordusunun Bulgaristan'a saldırdığı 9 Eylül 1944 tarihinden biraz öncesinde Türkiye ile bir barış antlaşmamız vardı. Artık ülkelerimiz arasında hiçbir zaman savaş olmasın, bunu diliyorum".

Bu konuşmaların özeti, muhassalası, ana fikri, alacağımız ders ya da kıssadan hisse şudur ki, Türk milleti için Balkanları geri bıraktıran, medenileşmelerinin önündeki engel, ileri ülke ve millet olamamalarının temel sebebi olarak görülen / gösterilen hiçbir gerekçe, doğrudan temas ve kendinizi anlatma gayretiyle ortadan kaldırılabilmektedir. Ancak, bunun da, bana göre asgari şartlarından sayabileceklerimiz odur ki, 'cahil'ler ile muhatap olunmaması gerektiği gibi, sizi anlatanların da, 'cahil' ve 'temsili özelliği' bulunmayanlar olmaması lazımdır.

Mutlaka 'güç'lü olmak, mühim bir faktördür. Bu gücün mahiyeti çeşitlilik arz etse bile, 'ekonomik' zenginliğin pek ehemmiyetli bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu gücü arkanıza ve yanınıza alarak gittiğiniz yerlerde, söylediklerinize kulak asacak pek çok dinleyici bulunmaktadır.

Peki 'belgeselin buradaki yeri nedir' denilir ise, yaptıkları yapacaklarının teminatı olan Türk milletinin, dolayısıyla onun belgeselcilerinin, "gerçeği, ahlaki ve ilmî ölçülere dayalı olarak yeniden yorumlayıp, evrensel bir mesaj içerir şekilde insanlığa sunması" hali olmalıdır. Çünkü bu milletin dünyaya söyleyecek daha pek çok sözü, anlatacak pek çok tecrübesi vardır.

Hem Türkler, bulundukları ve yaşadıkları coğrafya, geçmişte ilişkide oldukları toplumlar ve kültürler, dâhil oldukları kültür ve medeniyet atlası, kendilerini sorumlu ve ilgili gördükleri uluslar arası meseleler bakımından bugün itibarıyla, pek çok alanda bir güç ve odak olarak algılanmaktadır. Bu da, birçok batılı merkezde (AB, ABD gibi) ifade edilmektedir. İstemeseler de, bu hakikati teslim etmek durumunda kalmışlardır. Umuyoruz ki, barış için daha uzlaşmacı olsunlar ve suçlamalardan vazgeçsinler.

KAYNAKÇA

- ⁽¹⁾ Necmettin TÜRİNAY. **Kültür, Dil Ve Sanata Dair**. Akçağ Y. Ankara-1996
- ⁽²⁾ Serpil AYDOS. **Anadolu'dan Geldik**. Kilit Yayınları. Ankara – 2010
- ⁽³⁾ Philip SCHLESINGER. Medya Devlet ve Ulus (Aktaran S. Aydos **a.g.e** .sh.19)
- ⁽⁴⁾ Sıtkı M. ERİNÇ. **Sanat Sosyolojisine Giriş**, Ütopya Yayıncılık, İstanbul-2009
- ⁽⁵⁾ Kâmil TURAN. **İktisadi Doktrinler**, İlküm Yayınları, Ankara-1977
- ⁽⁶⁾ Münci KAPANİ. **Kamu Hürriyetleri**. AÜ Hukuk Fak. Y. Ankara- 1981
- ⁽⁷⁾ Pars TUĞLACI. **Okyanus Ansiklopedik Sözlük**, Cilt: IV.
- ⁽⁸⁾ Cemal ANADOL. **Televizyon Yayınlarının Milli Kültüre Tesirleri**. TMKV Yay. İst. - 1992
- ⁽⁹⁾ Erol MUTLU. **Televizyonu Anlamak**, Ayraç Kitap, Ankara - 2008
- ⁽¹⁰⁾ İsmail. DOĞAN. **Sosyoloji**, Sistem Yayıncılık, Ankara - 1995
- ⁽¹¹⁾ S.Ahmet ARVAŞI. **Eğitim Sosyolojisi**, Burak Yayınları, İstanbul - 1995
- ⁽¹²⁾ Emin BİLGİÇ. **Milli Kültür Davamız' dan Nakleden**. Cemal ANADOL. **a.g.e**. sh. 44-45
- ⁽¹³⁾ Nihat Sami BANARLI. **Devlet ve Devlet Terbiyesi**. Kubbealtı Neşriyatı. İstanbul-1985
- ⁽¹⁴⁾ **Yeni Rehber Ansiklopedisi**. Cilt: 12. İhlâs Yayıncılık. İstanbul-1993
- ⁽¹⁵⁾ Bedriye POYRAZ. **İdeoloji ve Gerçeklik**. Ütopya Yayınlar. Ankara-2002

- (¹⁶) Andre BAZİN. **Sinema Nedir? (Ç. İ. Şener)**, İzdüşüm Yayıncılık, İstanbul - 2007
- (¹⁷) **BSB Belgesel Sinema**. 1997 (**Hasan Özgen Tebliği**)
- (¹⁸) Serdar ÖZTÜRK. **Sinema Seyir Siyaset**, Elips Kitap, Ankara - 2005
- (¹⁹) Mustafa SAFRAN. **Tarih Eğitimi (S. Öztaş'ın Yazısı)**, Gazi Kitabevi, Ankara - 2006
- (²⁰) Paul ROTH. **Belgesel Sinema (Çev. İ. Şener)**, İzdüşüm Yayıncılık, İstanbul - 2000
- (²¹) **TRT Arşiv Dairesi Başkanlığı Arşivi**.
- (²²) Nilgün ABİSEL **Türk Sineması Üzerine Yazılar**'dan Aktaran.
- (²³) M. Murat ERDOĞAN, Hüseyin BAĞCI, F.Seda KUNDAKÇI. **Türk Medyasında Türk-Yunan İlişkileri ve Avrupalılaşıma**. TBMM Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları:130. Ankara- 2008
- (²⁴) Mehmet Akif ERBAŞ, **Cumhuriyet Kurumu TRT ve Tarih Belgeselciliği**. A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara - 2010
- (²⁵) Gordan Dragović **CRNOGORSKI'nin Konuşması**. Tercüme: Elma AKSOY – TRT.
- (²⁶) Dinko **MARKOV'un Konuşması**. Tercüme: Prof. Dr. Zeynep ZAFER – A.Ü. DTCF
- (²⁷) Cihangir AYDOĞAN. Kameraman. TRT
- (²⁸) Muhammet KIRKINCI. Belgeselin Kurgucusu. TRT
- (²⁹) AVRUPANIN DENGİ OYUNU BALKANLAR Belgeseli. TRT

TÜRK DÜNYASININ EVRENSEL DÜŞÜNCE MİMARLARI VE 2023

Mehmet Cemal Çiftçigüzeli

Meselenin nevi, içeriği ve şekli nasıl olursa olsun sorunu çözüm, barışın gereğidir. Peki barış nasıl sağlanır? Sulhun yansıması zamana ve zemine göre değişiklik kazanarak günümüze kadar gelmiştir. Barış hukuk ile, demokratik usullerle ve yasalarla ; "müktesabı, değerleri ve hakk'ı muhafaza" kaydıyla korunur bittabi. Ancak bunda tarafların menmün ve mesrur olması, neticeye rıza göstermesi esastır.

Sorun çözümede hakim ve hakem önemlidir. Eğer böyle bir durumda zorluk sözkonusu ise akil adamlar, bilge kişiler ve maruf münevverle kanaat önderleri devreye girer. Taraflar bölgede saygın bir akil adamı hakem tayin ederler, o da tarafları dinler, sonra kararını vererek "Kitabımıza göre, sen haklısın, sen ise haksızsın" diye açıklama yapar. İtiraz yoktur bu neticeye. İki taraf da karara rıza gösterir. Bir zamanlar taşrada böyle bir uygulama vardı. Dolayısıyla sorunu olanlar kentlere taşınmıyor, kasabaların mahkemeleri de fuzuli yere meşgul edilmiyordu. Çünkü bu hürmetli ve makbul insanların sayısı neredeyse her köyde, her yerleşim biriminde mevcuttu.

DÖRT KAPIDA NELER VAR?

İşte bu aydınlar sadece Türk Dünyası'nın değil, dünyanın ışığı gibiydi. Tarihte bunların çok sayıda örnekleri vardır. Türkistanlı Hoca Ahmet Yesevi bunlardan biridir. Nasıl ve nerede yetiştiğine gelince; doğum tarihi bilinmeyen Hoca Ahmet Yesevi, Çimkent'in o yıllarda bir kültür merkezi kenti olan Seyram Kasabası'nda doğmuş, büyüünce daha sonra gittiği Yesi ve Otrar'da İmam Rıza ve Şeyh Arslan Baba'dan dersler almış. Diplomasını (icazetini) hak ettikten sonra da Merv'de Şeyh Yusuf Hamadani'ye intisap etmiş.

Üstadının vefatını müteakiben yerine geçen Hoca Ahmet Yesevi ehl-i beyt sevgisi üzerine ekolünü bina etmiş. İslam öğretisini Türk kültürü ile kaynaştırmış. Böyle olunca da bölgedeki Türk boyları müslümanlık diniyle tanışmışlar. Hoca Ahmet Yesevi'nin günümüzü hala etkileyen dört kapısı olarak bilenen öğretisi; ŞERİAT-TARİKAT- MARİFET- HAKİKAT sütunlarından oluşuyor. Daha önce ise bölgede bu sütunlar ADALET - KUDRET- AKIL ve UYUM'du. Tümü birbiriyle içiçe girdi.

ADLARINA ÜNİVERSİTELER KURULAN BİLGE KİŞİLER

Hoca Ahmet Yesevi'nin görüşleri Divan-ı Hikmet'te toplanarak günümüze kadar gelmiştir. Diyorki "Hiç kimsenin kalbini kırma, çünkü kalbi kırmak Allah'ın kalbini kırmaktır. Gönlü kırık olan zavallı garib birini görürsen, yarasına merhem koy, yoldaş ve yardımcı ol." Bu deyişler sohbet tarzında, halkın yaygın olarak anladığı ve kullandığı sade Türkçe ile yapıyordu. Türk Dili, kültürü, edebiyatı yeni nesillere böyle aktarılıyor, yarına yetişmeleri sağlanıyordu. 1992 yılında Hoca Ahmet Yesevi'nin Türkistan'daki türbesine gittiğimizde Türkiye'nin bu anıt mezarı restore ettiğini,

bütün dünyadan buraya akın akın insanların gelerek ziyarette bulunduğunu gördüm. Öyleki evlenen gençler burada törenle dua etmeden, iki rekat namaz kılmadan hayatlarını birleştirmiyorlardı.

Piri Sultan, Hoca Ahmet, Kul Hoca Ahmet diye de bilinen Hoca Ahmet Yesevi'nin öğretileri bir başka bilge ve eren kişi Hacı Bektaş Veli'ye de temel oluşturur. Sadece Hacı Bektaş Veliye mi? Elbetteki hayır. Dergahı ise halkı eğittiği gibi fakir, yoksul, yetim ve çaresizlerin de barınağıydı. Mevlana böylesi dergahlarda yetişti. Tapduk Emre, Yunus Emre, Ahi Evran da öyle.

1194'de vefat eden Hoca Ahmet Yesevi'nin talebeleri Anadolu'yu ebediyen Türk Yurdu yaptı. Akhisarlı Sarı Saltuk bu dergahlardan yetişen bir başkası. Avrupa'da Balkanlara gitti. Oraya yerleşti. Dilleri ve dinleri ayrı olan insanlara hizmet ederek yaralara merhem, kendilerine yoldaş oldu ve bugünlere kadar idealizmini ve ismini yaşattı. Hocalarının dersiyle evrensel boyutunu gösterdi.

İşte bunun için dünyamızı aydınlatmayı görev bilen Ahmet Yesevi Üniversitesi var, Yunus Emre, Mevlana, Ahi Evran, Hacı Bektaş Veli Üniversiteleri var.

ÇİÇEĞE AZ VEYA ÇOK SU VERMEK

Üç beş adım ilerdeki tarihin zaman dilimine bakınca sadece Türk Dünyası'nı değil evreni aydınlatan Molla Gürani'yi görüyoruz. Cihan Padişahı ve Halife Yavuz Sultan Selim Balkanlar'da artan şikayetler üzerine Sırları kuzeye gönderme kararı verir. Ancak Molla Gürani can ve mal güvenliği Osmanlı Cihan Devleti'nin görevleri içinde olduğunu hatırlatarak, Yavuz'a "Sırların rızası olmadan böyle bir tasarrufta bulunulamayacağını " belirtir. Karar iptal edilir.

Bir başka örnek Muhteşem Süleyman zamanındadır. Kadı Ebusuud Efendi çarşığı teftiş ederken hileli ekmek yapan fırıncıyı, malını pahalı satan manifaturacıyı cezalandırır. Ekmek çalan çocukları, mal sahibinin şikayeti üzerine yargılarken, onların aç olması, nefislerinin taze ekmek kokusuna tahammüllerini zorlaması üzerine verdiği karar tarihe geçmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'a olay intikal ettiğinde Ebusuud Efendi kitaba bakarak, mehzaz gösterir ve kararını savunur. İşte bütün bunların sonrasında Ebusuud Efendi Osmanlı Cihan Devleti'nin eskiyen ve ihtiyaçtan doğan statü, mevzuat ve kanunlarını yenilemek üzere görevlendirilir. Sultan Süleyman işte evrensel boyutu olan bu çalışmayı müteakiben "Kanuni" olur. Ebusuud Efendi bakımlı bahçesinde padişaha bilgi verirken yaptığı açıklama da dikkat çekicidir " Bu çiçeklere az su verilirse kurur, çok su da çürütür. Dolayısıyla gerektiği kadar su verilmelidir. Adalet de aynen böyledir."

NEDEN BİRLİK, NİÇİN İTTİHAD?

Türk Dünyasını aydınlatanları hatırlatmak ve birkaç isimle örnek vermek gerekirse Nizamül-mülk, Kaşgarlı Mahmut, Abdülhamit Çolpan, Abdürrahim Fıtrat, Mimar Sinan, Nasrettin Hoca, Ali Şir Nevai, Cengiz Aytmatov, Toktagıl Satılğan, Torokul Aytmatov Kasımbek, İsmail Bey Gaspıralı, Bekir Çobanzade, Cengiz Dağcı, Seyit Ahmet Kırmıner, Numan Çelebi Cihan, Abay, Mustafa Çokay, Ahmet Baytursunoğlu, Saken Seyfullin, Cambul, Gayip Verdi Miskinkılıç, Abdülhakim Kulmuhammedoğlu, Gabdulla Tokay, Abdürreşit İbrahim, Ayaz İshaki, Rızaettin Fahrettin, Mehmet Emin Resulzade, Musa Carullah, Sadri Maksudi Arsal, Haydar Aliyev, Ahmet Zeki Velidi Togan, İtri, Hüseyin Cevat, Ahmet Ağaoğlu, Anar Resuloğlu, Fuzuli, Uluğ Bey, İmam Buhari, Şeyh Bahaeddin Nakşibendi, Bahtiyar Vahapzade, Sabir Şehriyar, Mehmet Sadık, Rauf Denктаş, Mehmet Akif Ersoy, Ziya Gökalp, Arif Nihat Asya sadece Asyanın değil bütün dünyanın kandilleridir. Bu ziyalıların yansıması artarak hala sürmektedir. İşte Gaspıralı İsmail Bey'in "Dilde, Fikirde ve İşde birlik" deyişi.

Yahya Kemal'in "İstanbul'u Fetheden Yeniçeri'ye Gazeli"ni bir hatırlayın lütfen. İstanbul bir medeniyet merkezi, doğu ve batıyı örtüştürmüş bir hamule, bir çağın değişmesini noktalamış. Dolayısıyla Yahya Kemal İstanbul'un fethini gören Üsküdar'ı kıskanmasın da ne yapsın: "Üsküdar, bir ulu rüyayı görenler şehri!/ Seni gıpta ile hatırlar vatanın her şehri/ Hepsisi der "Hangi şehir görmüş o'nun gördüğünü"/ Bizim İstanbul'u fethettiğimiz mutlu günü!"

Hayatıyet bulmuş her Türk devleti ve boyları mesela Göktürkler, Altınordu, Karahanlılar, Gazneliler, Babüroğulları, Avşarlar, Selçuklular, Osmanlı Cihan Devleti dönemlerinde ülkelerini ve dünyayı aydınlatan mutlaka bir ziyalıyı, bir kanaat önderini, bir maruf insanı, bir bilge ve akil

adamı yetiştirerek görüşlerini topluma yansıtmış, yönetimleri etkilemiş, sorumluluğunu farketmiştir. Dinleri ve dilleriyle ışıksız kalmamışlardır.

İstanbul ise Türk dünyasının kalbi mesabesinde dikkat çekmiştir. "İstanbulsuz dünya eksik kalır" diyen kelimayı kibar'la doğu, batı ve kuzeyden Hacc'a gidecekler önce İstanbul'u ziyaret ederek tarihi ve dini merkezleri geziyor, dualarda bulunuyor, yakarıyor ve sonra Mekke-Medine'-ye müteveccihen yola çıkıyorlardı. Bu gelenek kısmen de olsa sürmektedir.

TÜRKÇE DÜNYADA KONUŞULAN 6. DİL

Bugün için dünyada "bir millet yedi devlet" diye tanımlanan yedi ülke vardır; Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye'nin toplam nüfusu 135.062, yüzölçümü ise 4.733.701 metrekaredir.(Türksoy/2010)

Ancak dünyadaki Türk nüfuslarının olduğu Rusya Federasyonuna bağlı Başkurdistan, Çuvaşistan ve Tataristan; Ukrayna'ya bağlı Kırım Özerk Cumhuriyeti'deki Türkler ile, Kafkasya, Ortadoğu, Kuzey İran ve Hazar bölgesi, ortadoğu, Avrupa(Almanya, Fransa, Hollanda, Belçika, Balkanlar, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan) , Avusturalya'da yaşayan Türk toplumu da hesap edildiğinde bu rakam ikiye katlanmaktadır.

Türk Dünyası, Türk Dili ve lehçelerini kullanarak yazı ve konuşma diline sahip çıkmaktadır. Sözkonusu rakam UNESCO ve BM kaynaklarına göre Türkçe'nin dünyada en çok kullanılan 6. Dil olduğunu göstermektedir. Bütün badirelere rağmen Türk Dünyası kimliğini korumakta, bağımsızlığını savunmaktadır.

Türkiye'nin bir ağabey olarak değil, Türkiye Cumhuriyeti'nin yakın siyasi tarihi Türk Dünyası'nda iyi bilinmelidir ki Ankara'ya hazırlanan tuzaklara kendileri düşmesin. Tarih tekerrür etmesin. Bugün dünyadaki savaşların tümüne yakını dikkat edilirse hep islam coğrafyasında yaşatılmaktadır. İyi düşünmek gerekir. Hemen hatırlayalım, İngiltere ve batının öncülüğünde örgütlenen ihanet ve hamakatin işbirliği Osmanlı Cihan devletini parçaladı.

MEDENİYETLER BULUŞMASI MI, ÇATIŞMASI MI?

Zbigniew Brezezinski "Büyük Satranç Tahtası" adlı çalışmasında Amerika Birleşik Devletleri'nin dış politika önceliğinde Avrasyayı öne çıkarıyor!. Bu çerçevede Fukayama daha dikkatli okunmalı. Samuel Huntington'un "medeniyetler çatışması" canlar ve ülkeler yakacağa benziyor. İspanya ve Türkiye'nin lokomotif olduğu "medeniyetler buluşması"na bazı batılı tepkiler de Avrupa kültürüne "islami miras"ın da eklenmesi dolayısıyladır. İslamofobia (islam düşmanlığı) da öyledir. İspanya'da islam, asırlarca yaşadı, hristiyan kültürüne karışmadı. Bugün ise Endülüs islam medeniyetine ait hiç bir şey ortada bırakılmayacak kadar acımasız davranıldı. İstanbul fethedildiğinde hristiyan ve musevi dini başta olmak üzere gayrimüslimlere ait eserler dimdik ayakta duruyor, korundu. Batılılar öyle değil.

Bir NATO Genel Sekreteri'nin SSCB dağıltıktan sonra "komünizm bitti yeni düşmanımız islamdır" demesi, NATO'nun ABD Ordusu haline getirilmek istenmesi unutulmamalıdır. Bazı ABD ve Avrupalı liderlerin bu minval üzere açıklamaları da öyle. Başta ABD bir önceki başkanı George W. Bush'un daha sonra özür dilemesine rağmen 11 Eylül terörü üzerine "Haçlı seferleri şimdi başlamıştır" demesi bir şuur altını, bir şartlanmayı da göstermektedir.

Küresel üstünlük mücadelesi günümüzde her şeyiyle belli olmaktadır.

AVRASYA BÖLGESİNDE ZENGİNLİK

Türklerin Tarihi kitabının yazarı Jean Paul Roux "Türklerin insanlık serüvenindeki rolü temel niteliktedir" derken, Carter Findley ise Türkler göçlere rağmen kimliklerini korumuşlardır." diye hatırlatmada bulunmaktadır. Bazı batılı yazarlar ise mesela Jeopiliğin Kara Gücü teorsinin savunucusu Mackinder Türkleri Avrasya Bölgesinin kalpgahı olarak değerlendirir. Çünkü Avrasya aynı zamanda dünya enerji kaynaklarının %75'ine sahiptir.

Türkiye'nin yarım asırlık Avrupa Birliği macerası da programlı bir stratejinin parçasıdır. AB İlkelerine göre parçalanmış ülkelerin AB üyeliğine alınmaması gerekirken, Kıbrıs Rum Kesimi bundan varestede tutulmuş ve dönem başkanlığı verilmiştir. Kıbrıs'ta bugün kan dokülmüyorsa Türkiye'nin garantör devlet olarak 1974 Kıbrıs Barış Harekatı sayesinde. Ankara'nın ve Kıbrıs Türkle-

rinin örnek sabır, metanet, mücadele gücü, sarsılmayan ve gevşemeyen azmi, inancı bugünlere barışı getirdi. Peki Ermenilerce işgal edilen, bir milyon Azeri Türkü'nü kaçkın kılan Azerbaycan ve Karabağ'da durum böyle midir? Ne yazık ki tam tersi!

BU NE LAHANA TURŞUSU!

Türkiye Avrupa Birliği'ne nüfusu 74 milyon Türk ve müslüman bir ülke olduğu için alınmıyor. İşin özeti bu. Ayrıca Türk Dili Türklerin bayrağıdır. Bunu değiştirmek isteyen Batılılar Türk'ü ve islamı çağırıştırdığı için Balkanlar kelimesini NATO ve AB'nin diplomatik dilinde "Güneydoğu Avrupa Ülkeleri" olarak değiştirse de bu aşı ve ısrar tutmadı, oyun bozuldu. Bugüne kadar darbe-lerin meşruiyeti için psikolojik ortamı NATO'nun hazırladığı iddialarını ciddiye almak gerekir. Hiç bir kuruluşun veya ülkenin emperyalizmin taşaronluğunu yapmasına da izin verilmemelidir.

Avrupa Birliği yöneticilerinden islama karşı olanlar batıdaki müslümanların kimliklerini çözmek, kültür ve inanışlarından uzaklaştırarak değişik tacizlere uğratmaktadırlar. Ancak batıdaki müslüman toplum dinlerine ve kimliklerine sahip çıkmaktadır. Her geçen gün cemaati azaldığı için satılan Kiliselere karşılık yeni camiler yapılmaktadır.

Türk Tarihi'nde Avrupalılara gösterilen hoşgörüyü, batılı yöneticiler "Avrupalı Müslümanlar ülkenin bir parçasıdır, ama islam Avrupa'nın bir parçası değildir." diyerek dışlamaktadır. Bunun başını da öncelikle Almanya ve Fransa çekmekte, Avrupa'da yabancı denilince hemen müslümanlar ve Türkler akla getirilmektedir. Avrupa'da yabancı düşmanlığının hortlaması da bu yüzdendir. Halbuki ortaasya Türk Cumhuriyetleri; Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan Tacikistan ve Türkmenistan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı üyesi devletlerdir. AGİT, Türkiye'den bu ülkelerde demokrasi, insan hak ve hürriyetleri konusunda eğitim vermesini istemektedir. Bu ne perhiz, bu ne lahana turşusu derler, bir Türk kelamı kibarıyla.

DİN, DİL VE KÜLTÜRLERİN GÜVENCE ALTINDA OLMASI

Almanya'dan sonra Avrupa'nın en fazla nüfusuna sahip olan Türkiye'nin ve Türk Dünyasının büyümesi batılıları korkutuyor. Onun için bölmeye, parçalamaya çalışıyorlar. Oysa Yavuz Sultan Selim'in hatırlatmasıyla "Halkımda olabilecek uzlaşmazlık, fikir ayrılıkları ve bölünme endişesi. Beni mezarımda bile rahatsız eder" diyerek Şair Padişahlar Defterine not düşülen bu beyit;

"Ümmetimde ihtilaf-ı tefrika endişesi,

Kuşe-i kabrimde dahi bi-karar eyler beni!"

diye tarihe kaydedilmiştir.

İslam Ülkeleri öyle taciz edilmektedir ki, İslam Ortak Pazarı yerine haklı olarak Gelişen Ülkeler Birliği teklifi kabul edilmişti, Cidde Ekonomik Formu'nda(2004).

Batı, Asya ve Afrikanın yeraltı ve üstü zenginliklerini yıllarca sömürdü. Öyleki çoğu yerel diller batılı işgal kuvvetlerinin resmi dili, eğitim lisanı olarak kabul ettirmesiyle çoğu yerel dil de kayboldu. Bugün Asya ve Afrika'da başta İngilizce, Fransızca, Portekizce ve İspanyolca dillerinin konuşulması ve bilinmesi bundan dolayıdır. Osmanlı Cihan Devleti bunu yapmamış, tam tersine fethedilen ülkelerin dini, dili, kültürü güvence altına alınmıştır. Adalet hep önde olmuştur. Toplum da mesuliyet ahlakı üzerine bina edilmiş, zihni tutuculuğa fırsat verilmemiş, mücadele edilmiştir. Ancak masumiyetin esas olduğu da hiç bir zaman unutulmamıştır. Medeniyetlerin kaynağı dindir. Dolayısıyla Osmanlı medeniyeti de islamdan neşvünema bulan bir medeniyettir. Bugün de küreselleşme ve yabancılaşmaya ancak böyle direnç gösterilebilir. Osmanlı Cihan Devleti sanatı da islam estetiği ile donanmıştır, muhafazakar olmak biçiminde değil.

"VATAN BÜYÜK VE MÜEBBET BİR ÜLKEDİR"

Batılılar ayrıca İngilizce Konuşan Ülkeler veya Fransızca Konuşan Ülkeler diyerek gerçekleştirdikleri oluşumlarda eski sömürgelerini bu ortaklığa dahil etmişlerdir. Adeta bir itici güç de Türk Dili Konuşan Ülkeleri biraraya getirdi. Azerbaycan'ın Başkenti Bakü'de (2007) Türk Dili Konuşan Ülkelerin Devlet Başkanlarının Daimi Sekreterliği oluştu. İki yıl sonra ise Nahcivan'da kısa adı TÜRK KONSEYİ olan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi hayata geçirildi(2009).

TÜRK KONSEYİ'nin görevleri özetle şöyle sıralandı; siyasi, ticari, ekonomik konular ile kanunu uygulama, kültür, bilimsel-teknik, eğitim, halkların yaşama şartlarının iyileştirilmesi, geliştirilmesi,

sosyal ve kültürel değişimin sağlanması, hukukun üstünlüğü, iyi yönetim, insan hakları ve temel özgürlüklerin güvence altına alınması, Türk halklarının sahip oldukları zengin kültür ve tarihi mirasın değerlendirilmesi, kitlelere tanıtılması, yayılması, tarafların basın ve iletişim araçları arasındaki etkileşimin özendirilmesi.

Devlet Başkanları ve Dışişleri Bakanları Konseyi ile Aksakallar Konseyi, Kıdemli Memurlar Komitesi ve Sekreteryâ'dan oluşuyor örgütlenme. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye Cumhurbaşkanlarının imza koyduğu TÜRK KONSEYİ'nin merkezi İstanbul'da. Bakü ve Astana'da da iki ayrı merkez bulunmaktadır.

"Türkiye'nin bir tek tercihe kapanıp, bir bakıma (bütün yumurtaları bir sepete koyması) hatalı ve rasyonel olmayan bir politikadır. Avrupa Birliği 'ne ve O'nun güçlü bir kısım üyelerine inisiyatif teslim etmektir. Kaldı ki tam üyeliğimizin gerçekleşmesi hali ve zamanı belirsizdir." diye tespitte bulunan Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş kitabına da verdiği isimle "Avrupa Birliği mi, Türk Birliği mi?" tartışması başlattı. İyi de oldu.

Türk Dünyası'na SSCB'nin dağıldığı günden bu yana TİKA, Yunus Emre Merkezi, TÜRK KONSEYİ'nden önce hizmet götürmeye başlamıştı. Bu kamu kuruluşları yanında çok sayıda kanaat önderi ve mensubu olduğu sivil toplum, cemaatler de Türk Dünyasında hizmette yarışıyor. Türk Dünyası Eğitim kurumları; liseler, üniversiteler, Türk Dünyası Kültür Merkezleri, mesleki sivil toplum kuruluşları sayı olarak her geçen gün artmaktadır. Müelliflerin eserlerinin neredeyse tümüne yakını Türkiye Türkçesine çevrilmiş ve yayınlanmış, etkinlikler düzenlenmiştir. Hoca Ahmet Yesevi Vakfı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Avrasya Yazarlar Birliği, Türk Dünyası Aydınlar Ocağı, Türk Dünyası Yazarlar ve Sanatçılar Vakfı, Mühendisler ve Mimarlar Birliği ve Türk Ocakları etkinlikleri hemen akla gelen öncülerdir. Türk Dünyası Sinemacılar ve Yazarlar Teşkilatının da kurulma aşamasında olduğu açıklandı. Böyle olunca Türk Dünyası'nda sanat ve kültür ödüllерinin verilmesi yeni bir medeniyet adımı neden olmasın? Yeni bir dönemin ipuçları ufukta görülüyor. Din, dil, kültür ve tarih medeniyetin köprüsüdür.

BİLİŞİM VE İNTERNET NASIL BİR GELECEK HAZIRLIYOR?

Ortak etkinliklerde kimlik, demokrasi, insan hakları, kalkınma, serbest piyasa ekonomisi, parlamenter sistem öne çıkmaktadır. Ana hedeflerden biri Türk dili'nin yaygınlaştırılması ve bölgede ortak dil olarak kullanılmasıdır. Türkler bulunduğu her yerde hür yaşamalı, Türk halklar ve kuruluşlar arasında işbirliği sağlanmalıdır.

Günümüz dünyası hızlı ve hatta modeline bile ulaşamayan bir dönüşüm ve değişim içindedir. Bilişim ve internet araçları bizi nasıl bir geleceğe hazırlıyor henüz gerektiği kadar bilinmiyor ve değerlendirilmiyor. Hele internetin nasıl bir insan prototipi yetiştireceği, eğitimcilerin üzerinde araştırmalar yapacağı acil bir sorundur. Moda değerlerin ve kimliklerin üzerine tırmanıyor. Oysa insan eşrefi mahlukattır, yeryüzünün halifesidir. Gören göz ve idrak eden beynlere ihtiyaç duyuluyor.

Bugün günümüz dünyasının sorunlarının başında olağanüstü dönemler, savaşlar (Suriye, Afganistan ve Irak, Gazze ile Afrika'da bazı çatışmalar), anayasal sorunlar, terörizm, örgütlü suç çeteleri, kaçak göçler, ayrımcılık ve dışlayıcılık, fakirlik ve işsizlikle çevre kirliliği gelmektedir. (Avrupa Birliği mi, Türk Birliği mi? Shf. 96)

Bütün bunlarla nasıl mücadele edilecek, sorun nasıl çözülecek? Hukuk devleti ve sivil toplum yaptıklarıyla bir direnç hattı olabilir. Karanlığa küfretmek olmaz, en azından bir mum ışığı da olsa aydınlatma gerekir.

2050 YILIYLA RANDEVU

Bugün Türk Dünyasına çok ciddi maddi yatırımlar yapılmaktadır. Ancak büyük fikirler yeterli değildir. Artık büyük düşünmek icabediyor. Dünyanın resmini önümüze koyarak bir kere değil, bin defa daha endişe izhar etmeliyiz. Dr. Cezmi BAYRAM'ın deyişiyle YENİ BİR MEDENİYET TASAVVURU, yani yeni bir KIZIL ELMA hedefimiz olmalıdır. Ata dedelerimiz dünyaya ADALET MEDENİYETİ'ni ve SEVGİ KÜLTÜRÜ'nü getirerek, tanıtmış, görüşü, dini, dili ve kimliği ne olursa olsun güvenceli hayata geçirmişti, evrensel bir boyut kazandırmıştı.

Türk Dünyası büyük bir geleceği, insan endeksli yeni bir medeniyeti inşa ve ihya etmelidir. Artık miras yediliği bırakıp, maziden güç ve ilham alarak TÜRK DÜNYASI MİLLİ MEFKÜRESİNİ projelendirilmelidir. Bu da dini, milli, insani, kültürümüzün ve sosyal diyalogumuzun canlı ve üretken olmasıyla kabildir. Kafamız, yüreğimiz taklitten ve esaretten kurtulmalıdır. Evrensel ölçüleri artık Türk Dünyası tayin etmelidir. 2023 ile mi, yoksa 2071 ile mi artık Türk Dünyası randevulaşmalı karar vermek zamanıdır.

ASIM'IN NESLİ

Türk Dünyasını Aydınlatanlar Uluslararası Sempozyumu bunun ipuçlarıyla doludur. Türk Dünyasını bugüne kadar aydınlatan insanlarımızın birikim ve tecrübelerinden istifade ederek genç kuşaklarımıza, onların boşalan yerlerini doldurmalarını değil, onları geçmelerini ve yeni bir medeniyetin öncüleri olmalarını iseyeceğiz. Bu sempozyum insana yatırımın güzel bir örneği, insan endeksli üretilen projenin uygulaması ve hayata geçirilmesidir.

"Asımın Nesli diyorum, nesilmiş gerçek/ İşte çiğnetmedi namusunu, çiğnetmeyecek" diyen İstiklal Marşı Şairimiz Mehmet Akif Ersoy'un rüyası olan ASIMIN NESLİ'ni beklemek değil, O'na yatırım ve gereğini yapmak durumundayız. Ne dersiniz? Akil adamlar, eren kişiler, mucidlerle donanımlı yeni bir nesil ve bir yeni buluş bize nasıl da yakışır!

MEHMED AKİF BEDİR'DEN ÇANAKKALE'YE

Prof. Dr. Mehmet ÇELİK

*Celal Bayar Üniversitesi,
Manisa / Türkiye*

Eylül ayının son haftası ile Ekim ayının ilk haftası, Türkiye'de üniversitelerin yeni eğitim-öğretim yılına başlayacakları zaman dilimidir. Takvimler 27 Eylül 1999'u gösteriyordu ve o gün kısa adı GATA olan Gülhane Askerî Tıp Akademisi'nde, yeni eğitim ve öğretim yılının açılış töreni vardı. Salon ağzına kadar üst rütbeli subaylarla doluydu. Tören, Saygı Duruşu ve İstiklâl Marşı'nın okunması, arkasından GATA Komutanı Prof. Tabib Tümgeneral Çetin Harmankaya'nın açılış konuşması ile başladı. Sonra yeni eğitim-öğretim yılının geleneksel hale gelen ilk dersini vermek üzere Prof. Diş. Tbp. Tuğgeneral Yalçın Işimer kürsüye davet edildi. Dersin konusu "Atatürküm ve Türkçem" idi. Konu başlığı her ne kadar bir Tıp Akademisinin açılış dersiyle uyuşmuyorduysa da, 28 Şubat sürecinin psikolojisi bunu anlaşılır kılıyordu. Daha beş dakika önce Mehmed Akif'in yazdığı İstiklâl Marşı'nı büyük bir heyecan ve coşkuyla okuyan subaylar, şimdi de İstiklâl Marşı Şairi'ne ağır hakaretlerle saldıran bir Diş. Tabib Generali dinliyorlardı. 28 Şubat Türkiye'si dışında, hiçbir ülkede yaşanması hayal bile edilemeyen bir olay yaşanıyordu. Atatürk ve Türkçe'nin arkasına saklanıp, hakaret yüklü bir siyasî konuşmayla bir yerlere mesajlar veriliyordu.

Bu tebliğin konusu Işimer'in Mehmed Akif'e, O'nun düşüncelerine, O'nun temsil ettiği misyona, dünya görüşüne yaptığı hakaretler değil. Işimer'in konuşmasında "Mehmed Akif'in Çanakkale Destanı adlı şiirinde Bedir Şehitleri ile Çanakkale Şehitlerini mukayese eden "Bedrin arslanları ancak bu kadar şanlı idi" mısraına atfen "Bedir Savaşında 500 kişiyle çarpışan 250 bedevî Arap'la, dünya uluslarına karşı destanlar yazan Mehmetçiği bir tutuyor." Cümlesi beni bu konuda düşünmeye sevketti ve bu tebliğin konusu oldu.

Tebliğimizin konusuna geçmeden, öncelikle kafamızda bazı sorulara cevap arayalım: Çanakkale Destanı şiirine baktığımızda, şiirin başlığında kullanılan Destan sözcüğü zaten her şeyi ifade ediyor. Şiir baştan sona Mehmetçiğin olağan üstü kahramanlıklarını ifade ediyor. Şair, edebiyatta mübalağa sanatının sınırlarını zorlayarak Mehmetçiğin kahramanlıklarını destanlaştırıyor. Hal böyle iken, Mehmetçiği, Türk-İslâm tarihinde Malazgirt'te Bizans ordusunu darmadağın eden Alparslan'ın Alperenleri ile değil de, Niğbolu'da Yıldırım'ın Kara Muradları ile değil de, İstanbul surları üstündeki Ulubatlı Hasanlarla değil de, Mohaç'taki Malkoçoğulları ile değil de, neden

Bedir'deki sahabeyle mukayese ediyor? Üstüne üstlük Bedir'deki savaş, tarihteki savaşlar göz önüne alınırsa, savaş kategorisine bile dahil edilemez. Adeta, iki köyün kavgası... Nihayet bir tarafta 900-1000 kişi; bir tarafta da 300 kişi... Silah ve teçhizat olarak da kılıç, ok ve mızrak dışında da başka bir şey yok!.. Akif, tarihte yüz binlik orduların muhteşem zaferleriyle değil de, bu kadar yükselttiği Mehmetçiği neden iki köyün "köy kavgasına benzeyen" savaşın kahramanlarıyla mukayese ediyor? Işimer'in iddia ettiği gibi ufuksuzluğundan ve Arap hayranlığından mı, yoksa bilinçli bir tercih mi?

Bütün bu soruların cevabını net olarak ortaya koyabilmek için önce Bedir Savaşı'na bakalım. Ne var Bedir'de ki, Akif, Çanakkale'deki Mehmetçiği Bedir'e sürüklemiş.

İnsanlık tarihine baktığımız zaman, tüm savaşların sağdan sayarsanız beş, soldan sayarsanız beş sebebi olduğunu görürsünüz: Şan için, şeref için, fütûhat arzusu için, ekonomik nedenler için, siyasî çıkarlar için vs... Birkaç sebep daha eklenebilir. Ama aşağı yukarı tarihin her zaman diliminde, her coğrafyada vuku bulan savaşların ortak sebepleri bu saydıklarımızdan biri veya bir kaçıdır.

İşte Bedir'in farkı burada ortaya çıkıyor. Karşı karşıya gelen iki ayrı millet/halk değil... Dünyevî hiçbir sebep için de Bedir'e gelmemişlerdi. Bir tarafta 900 kişi, bir tarafta 300 kişi saf tutmuşlardı. Asker değillerdi, her yaştan, her sınıftan, farklı farklı özelliklere sahip topluluklardı. Kureyş topluluğunun önünde yer alan sancaktar Utbe bin Rabia idi. İslâm toplumunun önünde yer alan sancaktar Ebu Huzeyfe idi. Baba ile Oğul!.. Baba Kureyş'in sancaktarı, Oğul Müslümanların. Hz. Peygamber sağına baktı, amcası Hamza duruyordu. Hamza'nın tam karşısında Kureyş saflarında ise diğer amcası Abbas... Bir amcası kendi yanında, diğer amcası düşman saflarında. Başka bir açıdan da iki kardeş bir safta, diğeri öbür safta... Peygamber soluna baktı, yeğeni Ali duruyordu. Ali'nin tam karşısında Kureyş saflarında ise Akil vardı... Yeğenlerden biri yanında, biri karşısında. Yine başka bir açıdan iki kardeş karşı karşıya gelmişlerdi. Hz. Peygamber amcası Hamza'nın hemen yanı başında Ebu Bekir'i gördü. Ebu Bekir'in tam karşısında Kureyş saflarında ise oğlu Abdurrahman yer almıştı: Baba-oğul karşı karşıya idiler. Peygamber solunda yeğeni Ali'nin yanında Mus'ab b. Umeyr'i gördü. Mus'ab'ın tam karşısında ise Ebu Aziz b. Umeyr yer alıyordu Kureyş saflarında: Yani iki kardeş!.. Hz. Peygamber kendisine düşmanlık eden amcası Ebu Leheb'i göz ucuyla arıyordu Kureyş saflarında, hayret yoktu... Göremedi bir türlü... Nasıl gelmez? Düşünceyle yanındakilere sordu. Hasta olduğunu söylediler, ama yerine Asi b. Hişam'a dört bin dirhem para vererek, yani paralı asker kiralayarak, bu işte geri kalmamak için kendi yerine o adamı gönderdiğini söylediler.

Dünya kurulu beri böyle bir manzara ile karşılaşılmamıştı. Baba-oğula, oğul-babaya; amca-yeğene, yeğen-amcaya; abi-kardeşe, kardeş-abiye karşı, birbirlerini yok etmek için karşı karşıya gelmişlerdi. Bu mal-mülk için, dünyevî herhangi bir gaye ve amaç için düşünülmüş bir savaş değildi. Bu Tevhid ile Şirk'in, Hak ile Batıl'ın karşı karşıya geliyordu. Birbirlerini yok etmek için toplanmışlardı. Korkunç ve o derece algılanışı zor bir durumdu. Hz. Peygamber bu manzara karşısında hemen çadırına koştu ve ellerini açarak Allah'a dua etmeye başladı: "Ya Rabbi, işte Kureyş kibir ve gururla çıkageldi. Sana meydan okuyor! Peygamberini yalanlıyor. Ey Allah'ım, peygamberlerine yardım sözünü, bana da özel olarak zafer va'dini yerine getirmeni talep ediyorum. Eğer şu bir avuç Müslüman (burada, bu gün) helâk olursa, sana (yeryüzünde) ibadet edecek hiç kimse bulunmayacaktır.*

Kısaca bu savaş, Tevhid ile Şirk'in varolma – yokolma savaşıydı. İşte Akif, Çanakkale'de bunu görüyordu. Bu, iki devletin, her hangi bir dünyevî çıkar için karşı karşıya geldikleri bir savaş değildi. Tüm İslâm dünyası nefeslerini tutmuş Çanakkale'den gelecek haberi bekliyordu. Çanakkale geçilirse, İslâm dünyasının Pây-ı Tahtı'na, yani kalbine girilecekti. Bu nedenle, bu savaş Hilal ile Haç'ın varolma-yokolma savaşıydı. Hak ile Batıl'ın Tevhid ile Şirk'in varolma-yokolma mücadelesiydi.

* Müslim, *Sahih-i Müslüm* "Cihad" 58; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 30, 32; Hz. Peygamber'in bu duasına karşılık bkz. *Kur'ân-ı Kerîm*, Âl-i İmran, 3, 13.

İslâm dünyasının dört bir tarafından koşup gelen Mehmetçik, bu ruhla adeta bir destan yazdı. Dünyanın en güçlü donanmalarını boğazdan geçirmedir. Akif bu nedenle;

*Ne büyüksün ki kanın kurtarıyor Tevhid'i
Bedr'in arslanları ancak bu kadar şanlı idi.*

diyordu. Akif, 1400 yıllık tarihte İslâm'ın kaderini iki savaşın tayin ettiğinin şuurunda ve farkındaydı: Bedir ve Çanakkale!..

Akif, Mehmetçiğin bu destanvâri mücadelesini hayatı boyunca Safahatında idealize ettiğii "Asım'ın Nesli"nin imtihanı olarak görür. Hilâl'i vatan toprağı, her Mehmed'in şehadetini Güneşin batışı olarak tasvir eder.

*Şühedâ gövdesi, bir baksana, dağlar taşlar...
O rükû olmasa, dünyada eğilmez başlar,
Vurulup tertemiz alnından, uzanmış yatıyor;
Bir hilâl uğruna, yâ Rab ne güneşler batıyor!
Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker!
Gökten ecdâd inerek öpse o pâk alnı değer.*

Dağın, taşın şehid kanlarıyla yoğrulduğu o korkunç savaşın sonucunda, Akif bu şehidleri nasıl defnedeceğini düşünmeye başlar. Ancak bunu başaramaz. Beşerî takatin bunu yerine getiremeyeceğine kanaat getirir:

*Sana dar gelmeyecek makberi kimler kazsın?
"Gömelim gel seni tarihe" desem sığmazsın!
Herc ü merc ettiğin edvâra da yetmez o kitab..
Seni ancak ebediyetler eder istiâb.*

Fakat gönlü bu çaresizliğe isyan eder. Mehmetçiğe bir kabir inşa etmeye karar verir. Bir kabrin alamet-i farikası onun mezar taşıdır. Osmanlı coğrafyasında her biri birbirinden muhteşem, estetik açısından birbiriyle yarışan tüm kabristanlardaki mezar taşlarını gözlerinin önünden bir film şeridi gibi geçirir. Fakat hiçbirini Mehmetçiğe layık görmez. En sonunda Beytullah'ı yerinden sökmeye karar verir:

*"Bu, taşındır" diyerek Kâbe'yi diksem başına
Ruhumun vahyini duysam da geçirsem taşına. der.*

Şimdi bu kabre bir de türbe lazımdır. Başta Sinan'ın kiler olmak üzere tüm İslâm coğrafyasındaki türbeleri bir film şeridi gibi gözlerinin önünden geçirir. Fakat bu beşer yapısı türbeleri de Mehmetçiğe layık görmez.

*Sonra gök kubbeyi alsam da ridâ nâmiyla,
Kanayan lâhdine çeksem bütün ecrâmıyla;
Ebr-i nisânı açık türbene çatsam da tavan,
Yedi kandilli Süreyyâ'yı uzatsam oradan;
Sen bu âvizenin altında bürünmüş kanına,
Uzanırken, gece mehtâbı getirsem yanına,
Türbedârın gibi tâ fecre kadar bekletsem;
Gündüzün fecr ile âvizeni lebrîz etsem;
Tüllenen mağribi, akşamları sarsam yarana..
Yine bir şey yapabildim diyemem hâtırana.*

Ancak ne gök kubbe, ne yedi kandilli Süreyya, ne türbedâr yerine ikame ettiğii mehtap... hiçbir şey, evet hiçbir şey Mehmetçiğin yaptığii fedakarlığın karşılığı değildir. Sonunda bütün bu yaptıkları karşısında ezilmişliğini ifade etmekten çekinmez:

.....

"Yine bir şey yapabildim diyemem hâtırana" ifadesiyle minnettarlığını vurgular. Mehmetçik o kadar ulvî bir görev icra etmiştir ki, dünyevî hiçbir şey onun karşılığı değildir. Sonunda, bir hilâl uğruna batan bu güneşlere şöyle seslenir:

*Ey şehid oğlu şehid, isteme benden makber
Sana ağuşunu açmış duruyor Peygamber!*

MEHMET AKİF KİMDİ-AKİF'İ ANMA VE ANLAMA

Mehmet ÇETİN

Araştırmacı Yazar

"Şöhret yanlış anlaşılmanın toplamıdır" denmiştir.

Bu hüküm Mehmet Akif için herhangi bir insandan çok daha fazla geçerlidir.

Onu bir sıfatla, bir şablonla anlamaya çalışanlar ya da bir tanımla kategorize edenler hep yanıldılar ve yanılmaya da devam edecekler.

Onu tanımak isteyenler Mehmet Akif kimdi diye sormak ve bu soruya doğru dürüst bir cevap bulmak yerine Mehmet Akif'i kendi kısır anlayışlarının basit bir figürü haline getirerek hazır ve mevcut kalıplardan birine yerleştirmeyi, "Mehmet Akif şudur" demeyi tercih ettiler. Böylece Mehmet Akif'e karşı duydukları sevgi ya da antipatilerini meşrulaştırma ya da haklılaştırma gibi bir yola tevessül ettiler.

Bunun nedenini Mehmet Akif'in büyüklüğünde aramak gerekir.

Onu anlamadan sevenler bedelini ödemedikleri hatta bu "Muhteşem Mağlub"un ödediği bedelleri anlamadıkları halde O'nun ihtişam ve mağlubiyetinden kendilerine bir pay, bir dayanak noktası, bir meşruiyet alanı aramak ve bir iftihar vesilesi haline getirmekten öteye gidemediler.

Karşıtları ise Onun büyüklüğü karşısında o kadar küçüldüler ki, bu büyüklüğün gerçekliğine inanamadılar ve bir yandan O'nu büyük kılan ne varsa değersizleştirmeye çalışırken diğer yandan iftiradan çarpıtmaya kadar her türlü yöntemi deneyerek bizzat kişiliğini hedef almaktan geri durmadılar.

Onu anlamadan sevenlerle sevmeyenlerin ortak noktası Hüseyin Yalçın'ın "eserinden daha büyük bir şiir" dediği bir hayatı sıradanlaştırmak ve sığlaştırmaktır.

Ve çok yönlü, çok renkli ve çok müstesna bir şahsiyeti, kendi dar idraklerinin aynasına yansıyan bir suret, bir resim haline getirdikten sonra sıradan bir çerçevenin içine yerleştirmektedir.

Bugün çoğumuzun bildiği Akif bu çerçeveye yerleştirilmiş, kasıtlı ya da kasıtsız yanlış anlamaların toplamından oluşmuş bir surettir.

Ne bu suret ne de bu suretten türetilmiş başka suretler Akif değildir, en azından Akif'in tamamı değildir.

O kabına ve hiçbir kalıba sığmayan bir adamdı.

Ve sıradan ama şaşırtıcı bir şey söylemek isterim; "Akif yaşamış bir insandı"

Şaşırtıcı olan elbette Akif'in yaşamış bir insan olduğu değil, bunun söylenmesi, bunu söyleyenin söyleme gereği görmesidir.

Bu cümlelerin söylenmesinin arkasındaki zaruret, Akif'in bir menkıbe kişisi, bir roman kahramanı, bir destan adamı ya da imaj makerlerin ürettiği, dizayn ettiği bir insan olmadığıdır.

Bu destansı hayatın sahiciliğini, inandırıcılığını hissettirmek için söylemek gerekir ki; Akif, yaşamış bir insandır.

Yine söylemek gerekir ki; Akif bu gün de yaşamaktadır.

Sevenlerinin ve sevmeyenlerinin çok büyük bir kısmı gerek şiiri gerekse düşünce ve idealleri açısından Akif'i bir dönemin adamı gibi algıladılar, tabiri caizse O'nu "Geldi geçti birkaç günlük fasıldı" diyebileceğimiz zamansal bir çerçeveye hapsettiler.

Hâlbuki Akif, hem şiirleriyle hem düşünce ve idealleri ile yaşamış, halen yaşayan, yarın da yaşayacak olan bir "ebedi şimdi"nin adamıdır. Akif, çağın artığı ve atığı idraklerin, aktüel zamana sıkışmış kavrayışların anlayamayacağı bir zamansal genişlikte varoluşunu gerçekleştirmiş bir büyük şahsiyettir, tasavvufun tabiriyle "ebu'l vakt"tır, zamanın babasıdır.

Bütün bunlardan sonra şimdi sorabiliriz; Mehmet Akif Kimdi(r)?

Bu sorunun birbirini bütünleyen ve bu bütünlük içinde anlamlı olan çok sayıda cevabı vardır;

Akif, bir şair, bir düşünce adamı, bir entelektüeldir.

Akif, bir muallim, bir gazeteci ve bir yayıncıdır.

Akif, iyi bir evlat, iyi bir eş ve iyi bir babadır.

Akif, bir mücahit, bir hatip, bir kanaat önderidir.

Akif, Arapça ve Fransızca'yı edebiyatıyla bilen bir âlim, bir Kur'an hafızı ve mütercimidir.

Akif, bir memur, bir baytar, günlük siyasetten öğrenen bir milletvekilidir.

Akif, sadece meslekten muallim değil, ömür boyu öğretmen, ömür boyu öğrencidir.

Ve Akif, dünyanın en güzel, en sahici, en evrensel ve en milli İstiklal Marşını yazan insandır.

Mehmet Akif'i neden anmalıyız, biz neden anıyoruz?

Her anma çabası anılan insanın verdiği eser ve hizmetler için, bıraktığı hatıralar için bir şükran ifadesidir. Mehmet Akif, bu açıdan en fazla şükran duymamız gereken edebi ve tarihi şahsiyetlerden biridir. Bu konunun ispat edilmesinin lüzumsuz bir çaba, bir işgüzarlık olduğu konusunda sanırım hepimizin ortak bir kanata sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Akif'i anma gerekçelerimizin için de eşsiz hizmetlerine karşılık ona yapılan haksızlıkları telafi etme çabası, bir vicdan borcu da olabilir, hatta olmalıdır da.

Bütün bu gerekçelerle tertiplenen anma toplantılarına karşı Akif, en iyi ihtimalle mahcup bir teşekkür edip, ortadan kaybolmayı tercih edecektir.

Bu tür anma toplantılarının biz yaşayanlar için "kadirbilirlik" dışında bir değeri ve anlamı olmayacaktır.

Burada söylemek istediğim şey Akif'i mutlu edecek anmanın iki yönü vardır.

Birincisi çünkü Akif'i, ölmüş yani ölü Akif'i anmak, diğeri yaşayan Akif'i, diri Akif'i, bugünün ve yarının Akif'ini anmak.

Ölü Akif'i anmanın yolu O'nu hayırla yâd etmek, ruhuna Fatiha okumak ve dua etmektir. Akif'in ihtiyaç duyduğu anılma olsa olsa budur.

Bugün de yaşayan ve yarın da yaşayan Akif'i anmanın nedeni ise halen Akif'e, Akif'in fikir ve sanatına, kişilik ve erdemine duyduğumuz ihtiyaçtır. Akif'i ölümsüz kılan özelliklerini anlamak, keşfetmek, yorumlamak, idealini sahiplenmek ve geliştirmektir.

Bir insan olarak yaşamış, hayatını tamamlamış, yapacaklarını yapmış bir insan olarak Akif'in bize ihtiyacı yoktur. Bizim tarafımızdan anılmaya da ihtiyacı yoktur.

Bizim Akif'e ihtiyacımız var. Onu, eserlerini, ideal ve ahlâk anlamaya, edinmeye ve yaşamaya ihtiyacımız var.

Akif, dünün loş ışıkları altında hayal meyal görebildiğimiz, yaşadığı dönemde kalmış bir suret değildir. Ölmüş bir insanı, bugüne ve yarına bir şey bırakmayan, bugün ve yarın yaşama şansını kaybetmiş bir insanı anmak manevi anlamda o insanı mumyalamaktır.

Ne Akif'in mumyalanmaya ihtiyacı vardır, ne bizim mumyalara.

Akif'i anmak dünü anlama çabası olmalıdır.

Akif'i anlama içinde yaşadığımız dünyayı anlama, vicdansız, imansız, adaletsiz ama her şeyden önce insansız bir evrensel sistemi anlama basireti olmalıdır.

Akif'i anmak bu günü anlama, anlamlandırma ve bir duruş sahibi olma çabası olmalıdır.

Akif'i anlama sömürüyü, işgali, yıkıcılığı, yok ediciliği anlama, zulmü ve zalimi anlama ve yerine hür iradeyi, direniş ve mücadeleyi, adalet ve dayanışmayı tesis etme ideali olmalıdır.

Akif'i anlama; Türkiye'yi, Azerbaycan'ı, Türk dünyasını, Balkanları ve Ortadoğu'yu, Afrika ve Güney Amerika'yı bütün Asya'yı ve Batı'yı anlama bilinci olmalıdır.

Akif'i anlama ülkelerimizin sorunlarını ve bu sorunları çözecek tarihi potansiyeli anlama feraseti olmalıdır.

Akif'i anlama bir medeniyet coğrafyasına ve şuuruna, tarihsel ve aktüel bir ufuk derinliğine ve genişliğine sahip olmaktır.

Akif'i anlama sadece bilme, hissetme, yazma ve konuşma ile görev yapmaya yetinmeme, harekete geçme, ifa, ibda ve inşa etme demektir.

Akif'i anma bir gelecek inşa etme, muhteşem bir maziden daha muhteşem bir gelecek kurma çabasıdır.

Akif bu geleceğin öncü ve önde gelen mimarlarındanıdır.

Akif'i mutlu, memnun ve razı edecek anma bu ruh ve şuurla yapılan, anmayı bir eser haline getiren, anılanı değil anılanın şahsında bir fikri, bir imanı, bir davayı öne çıkartan, yücelten bir anma çabası olabilir ancak.

Akif'in Safahat'ıyla, yazıları ve tercümeleriyle, hitabeleriyle yapmak istediği budur, bizden de bunları bekliyor.

Bana sor sevgili kâri', sana ben söylüyeyim,
Ne hüviyette şu karşında duran eş'ârım:
Bir yığın söz ki, samîmiyyeti ancak hüneri;
Ne tasannu' bilirim, çünkü, ne san'atkârım.
Şi'r için "göz yaşı" derler; onu bilmem, yalnız,
Aczimin giryesidir bence bütün âsârım!
Ağlarım, ağlatamam; hissederim, söyleyemem;
Dili yok kalbimin, ondan ne kadar bîzârım!
Oku, şâyed sana bir hisli yürek lâzımsa;
Oku, zîrâ onu yazdım iki söz yazdımsa.

SAFAHAT'TA MEHMET AKİF'İN TÜRK DÜNYASI İLE İLGİLİ DEĞERLENDİRMELERİ

Prof. Dr. Mehmet OKUR

Karadeniz Teknik Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

XIX. yüzyılın hemen tamamı ve XX. yüzyılın ilk çeyreği İslam dünyası açısından siyasal, sosyal, kültürel, iktisadî ve ilmi açıdan tam bir keşmekeşliğin, geleneksellikten modernleşmeye geçiş sürecinin yaşandığı, Türk – İslam coğrafyasının sömürgeci devletler tarafından parça parça ele geçirildiği bir dönem olarak tarihe geçmiştir.

İslam dünyasının içinde bulunduğu bu tablo karşısında gerek Osmanlı Devleti'ndeki gerekse Rusya coğrafyasındaki Türk aydınlar, makale, şiir, tiyatro, roman ve konferanslarıyla toplumlarını uyandırmaya çalışmışlardır ve bu mücadelelerinde büyük sıkıntılara maruz kalmışlardır. Bu hususta Türkiye'de Abdülhak Hamid, Namık Kemal ve Mehmet Akif, Azerbaycan'da ise Abbas Sehhet, Hüseyin Cavid ve Abdullah Şaik gibi şair ve yazarlar, içinde bulundukları toplumların sıkıntı ve eksikliklerini dile getiren başlıca aydınlar olarak dikkati çekmişlerdir.¹

Mehmet Akif (Ersoy) ve Hüseyin Cavid, bir şair ve yazar olmanın ötesinde batı karşısında sürekli kan kaybeden İslam dünyasını uyandırmaya çalışan bir mütefekkindiler. Nitekim Mehmet Âkif, *"kendimi milletin huzurunda gördüğüm günden beri sanattan ziyade cemiyeti düşünmek istedim"* diyerek şiirlerini, İslâmı ve bilimi esas alan bir fikrin hizmetine vermiştir.² Mehmet Âkif'e göre; edebiyat toplumu aydınlatmalı, onun kahramanlık duygusunu uyandırmalı ve ahlâkını güzelleştirmelidir. Edebiyat, toplumun ihtiyaçlarına cevap vermeli³ ve ona yararlı olmalıdır: *"Şiir için edebiyat için 'süs', 'çerez' diyenler var. Karnı tok, sırtı pek milletlere göre bu söz belki doğrudur. Lâkin bizim gibi aç, çıplak milletlere süsten, çerezden evvel giyecek, yiyecek lâzım. Onun için ne kadar süslü, ne kadar tatlı olursa olsun, libas hizmetini, gıda vazifesini görmeyen edebiyat bize hiçbir şey söylemez."*⁴ Nitekim Sebilürreşad dergisindeki yayınlanacak yazıların niteliği ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

*"Elverişli bulduğumuz her mevzûu yazacağız. Hele içtimâî derdlerimizi dökmekten, yaralarımızı açıp göstermekten çekinmeyeceğiz. Bundan maksadımız bir takım zavallıların zannettiği gibi milleti ele, düşmana maskara etmek değildir. Meramımız kendimizi değil maskaralıklarımızı maskara etmektir. Ta ki ülfet neticesi olarak, her gün yapmaktan hiç sıkılmadığımız hiç azab duymadığımız bir sürü fenalıkları yavaş yavaş bırakalım da elbirliği ile insanlığa doğru bir adım atalım."*⁵

Sefaletin, cehaletin, siyasî mücadelelerin, şahsî çıkarlar için devlet ricaline methiyelerin⁶, gizli düşüncelerin, biri birine düşman onlarca örgütlenmenin olduğu bir dönemde o, kendi ifadesiyle "süs" olsun diye şiir yazmamış ve hiç bir zaman bağlı olduğu siyasi ve edebi grubun partizan bir

¹ Lütfiye Asgerzade, "Mehmet Akif ve Azerbaycan Şairleri", *I. Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu, 19 -21 Kasım 2008*, Cilt: I (Edit.: Gökay Yıldız - M. Zeki Yıldırım - Şevkiye Kazan - Hülya Yazıcı Okuyan), Burdur, 2009, s. 479.

² Orhan Okay, *Mehmet Âkif, Bir Karakter Heykeli'nin Anatomisi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998.

³ Tahsin Yıldırım - Şaban Özdemir, *Fikirler ve Hatıralar Etrafında Mehmet Akif'i Anlamak*, Yağmur Yay. İstanbul, 2008, s. 40-41.

⁴ *Mehmet Âkif Ersoy'un Makaleleri*, (Sırat-ı Müstekim ve Sebilü'r-Reşad Mecmualarında Çıkan), (Hazırlayanlar: Abdülkerim Abdulkadiroğlu-Nuran Abdilkadiroğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 142.

⁵ *Mehmet Âkif Ersoy'un Makaleleri*, s. 144.

⁶ Nitekim M. Akif, meşrutiyet devrindeki diğer birçok şair veya yazar gibi, önce Sultan Abdülhamit'e methiye sonra da hakaretlerde bulunmamıştır. Mehmet Akif'in Safahattan önce yazdığı, neşredilmiş veya yakınları elinde kalmış şiirlerinden bilinenler arasında devrin padişahını öven tek bir kaside, manzume, hatta tek bir mısra bile mevcut değildir. Akif'in saraya karşı önce methiye yazmamak suretiyle pasif, daha sonra bir takım tenkitlerde bulunmak suretiyle aktif direniş göstermiştir. Orhan Okay, "Mehmet Akif'in Karakteri ve Sanatı", *Hece Dergisi, Karakter Abidesi ve Bir Çılgılık Olarak Mehmet Akif Özel Sayısı*, Yıl: 12, Sayı: 133 (Ocak 2008), s. 10.

üyese olmamıştır.¹ Şahsî menfaati için karakterinden, idealinden, hakkı ve akli savunmaktan bir an bile vazgeçmeyen Mehmet Âkif, bu özellikleriyle yalnızca egemenlik ve bağımsızlık değil, günümüze değin İslami ve insani değerlerin en büyük savunucularından birisi olmuştur.² O'na göre Müslüman bir insan, *"İslâm'ın özüne bağlı, tarihî değerlere hizmetkâr, azimli, çalışkan, zamanın getirdiği yeniliklere açık, dünyevî, geleceği hazırlamaya gayret sarf eden, kanunlara saygılı, kendi millî geçmişinden ve tarihî değerlerinden güç alan biri"* olmalıdır.³

Mehmet Âkif, İslâmî düşüncenin ağırlık kazandığı şiirlerinin yanı sıra özellikle, vatan sevgisi ve millî bilincin uyandırılmasına yönelik çalışmalarda da bulunmuş ve Türk-İslâm birliği etrafında şiirler yazmıştır.⁴ Müslümanla Türklüğü birlikte değerlendiren Mehmet Âkif, *"Ordunun Duası"* adlı şiirinde bu birlikteliği şöyle ifade etmektedir.⁵

*"...Türk eriyiz, silsilemiz kahraman
Müslümanız; Hakka tapan Müslüman
Putları Allah tanıyanlar, aman,
Mescidimin boynuna çan asmasın.
Âmin! desin hep birden yiğitler.,
"Allâhu ekber!" gökten şehidler.
Âmin! Âmin! Allâhu ekber!*

Türklerin öncülüğünde bir araya gelen, Boşnak, Arap ve Arnavut'u Müslüman çatısı altında tek millet olarak gören Âkif, şiirlerinde, bütün bu unsurların birliktelik ruhuyla hareket etmesi gereği üzerinde durmuştur.⁶

İslam dünyasının içinde bulunduğu sefaleti, Avrupa karşısında düşülen aczi, özellikle Araplar ve Balkan toplumları arasında etkili olmaya başlayan ve Osmanlı Devleti'ni parçalanmaya götüren kavmiyetçiliği eleştiren Mehmet Âkif, hemen bütün Müslüman toplumlara olduğu kadar onların yönetici ve aydınlarına da ilmin, hürriyetin ve istiklalin kıymetini anlatmaya çalışmıştır.⁷ Manda-terliği savunanlara şiddetle tepki gösteren Mehmet Âkif, Sebülürreşad'da yer alan "Manda Meselesi" başlıklı yazısında *"...Türklerin yirmi beş asırdan beri istiklallerini muhafaza etmiş bir millet oldukları tarihen müspet bir hakikattir. Hâlbuki Avrupa'da bile mebde-i istiklali bu kadar eski zamandan başlayan bir millet yoktur. Türk için istiklalsiz hayat müstahildir. Tarih de gösteriyor ki Türk istiklalsiz yaşayamamıştır"* demektedir.⁸

Birçok toplum bilimci edebiyatçının da ifade ettiği gibi Mehmet Âkif, İslam dünyasının içinde bulunduğu perişan durumu en sarıh bir şekilde dile getiren ender bir aydın⁹, Türkistan'dan Bosna'ya, İdil – Ural'dan Mısır'a, İran'dan Cezayir'e uzanan İslam dünyasının adeta parça parça olan

¹ Mehmet Narlı, "Üç İstanbul'un Mehmed Âkif'i, Şair Mehmed Âkif", *Türk Edebiyatı, Vefatının 75. Yılında Mehmed Akif Özel Sayısı*, Aralık 2011, Sayı: 458, Yıl: 39, s. 13.

² Emine Yeniterzi, "Safahatta İnsani Değerler", *Türkiyat Araştırmaları*, Sayı: 4 (Konya 1997), s. 263-277; İbrahim Şahin, "Mehmed Akif'in Şiir Dili", *Türk Edebiyatı, Vefatının 75. Yılında Mehmed Akif Özel Sayısı*, Aralık 2011, Sayı: 458, Yıl: 39, s. 6.

³ Şerif Aktaş, "Mehmet Âkif ve İnsan", *Hece (Mehmet Âkif Özel Sayısı)*, Sayı: 133 (Ankara, 2008), s. 26.

⁴ Mehmet Cemal Çiftçigüzeli, "İstiklal ve istikbalimizin Yazarı Mehmet Akif Ersoy", *Mehmet Akif Ersoy ve İstiklal Marşı*, İstanbul, 2012, s. 204. Vatan sevgisi, Mehmed Âkif'te aşk derecesinde tutkun olunan bir kavram, özgürlük, bayrak ve nâmûs gibi uğruna hayat sarfedilecek ve düşmana çiğnetilmeyecek yüce bir değerdir. Gencay Zavotçu, "Mehmet Âkif'in Şiirinde Hürriyet ve Vatan Kavramı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1 (2012), s. 15-16.

⁵ Ersoy, *Safahat*, s. 493.

⁶ Musa Bilgiz, "Mehmet Akif'te Milli Birlik Düşüncesi", *Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 32 (Erzurum 2009), s. 13-14; Mutlu Deveci, "Mehmet Âkif Ersoy'un Şiirlerinde Milli Bilinç Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 194 (Ekim 2011), s. 3.

⁷ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat* (Yay. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), Ankara, 1989, s. 163.

⁸ "Manda Meselesi", *Sebülürreşad*, Sayı: 437-438, 21 Ağustos 1335 (21 Ağustos 1919).

⁹ Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri, C.1 Dergâh Yayınları*, İstanbul, 1998, s. 174;

vücudunu şiirlerinde resmetmiş büyük bir sanatkârdır.¹ O, "Süleymaniye Kürsüsünde" İslam coğrafyasının parçalanışını şöyle anlatmaktadır:

"... İşte Fas, İşte Tunus, işte Cezayir, gitti!
İşte İran'ı taksim ediyorlar şimdi.
Bu da gayetle tabii koşanıdır meydan;
Müslüman, fırka belasıyla zebun bir kavmi,
Medenî Avrupa üç lokma edip yutmaz mı?
Ey Cemaat, yeter Allâh için olsun uyanın...
Sesi pek müthiş öter sonra kulaklarında çanın!..."

Mehmet Akif'in dikkat çektiği hususlardan biri de bir zamanlar akli ve nakli ilimlerde zirveye ulaşmış olan Türkistan'ın içinde bulunduğu durumdu. Bu coğrafyada yaşayanların büyük bir kısmı kendi muhteşem geçmişini unuttuğu gibi, yine buradan çıkıp Anadolu'da büyük devletler kuran Türkler de atalarının kurmuş oldukları medeniyetler hakkında pek az şey biliyorlardı. Nitekim M. Âkif, görüş ve düşüncelerine değer verdiği dostlarından, eğitimci, hoca/vaiz, gazeteci, matbaacı/yayıncı, seyyah, yazar, siyasetçi ve müderris olan Rusya Türklerinden Abdürreşid İbrahim'in² Doğu ve Müslüman halkları, özellikle Orta Asya Türkleri hakkında önemli bilgiler verdiği "Âlem-i İslam" adlı eserine yazdığı takriz'de bu konuya özellikle dikkat çekmektedir. Âkif, yazısında Avrupa hakkında bilgiler sunan birçok eserin varlığına rağmen kendi dünyamız olan Asya kıtası hakkındaki bilgilerimizin son derece eksik olduğunu şu ifadeler ile dile getirmiştir:

"Lakin Asya'yı hangi eserden öğreneceğiz? İtiraf etmeliyiz ki, dünyada en az bildiğimiz bir kıta varsa, o da kendi menşeimiz, kendi memleketimiz olan Asya'dır. Bu eski dünyadaki bitmez tükenmez ülkelerin en meşhurlarını, yalnız isimlerini bilmek suretiyle tanırız. O çeşit iklimlerde yaşayan milletlerin lisanlarına, ahlaklarına, adetlerine dair, o da yanlış olmak şartıyla pek az şey biliriz"³

Hâlbuki Âkif'e göre, medeniyetin gerçek kaynağı batı değil, Müslüman Doğu'dur. Ancak; atalet, tembellik, cehalet, yanlış dinsel algı, taassup, taklitçilik, İslam'ı çağa yorumlamayı sağlayacak olan içtihat kapısının kapanması ve aydınların batı hayranlığı doğunun medeniyet yarışında geri kalmasına neden olmuştur.⁴ Bu sebeple Mehmet Âkif, sürekli İslam'ın terakkiye engel bir din değil, özü itibarıyla ilme ve ilerlemeyi teşvik edici yönünün bulunduğunu ve İslam'ın özde müntesiplerini geri bırakan bir din olmadığını ifade etme gereğini hissetmiştir.⁵

Mehmet Âkif'in ifadesiyle, Türkistan'da ilimsiz hocalar, İslam'ın güzel, aydınlık ve medeni ruhundan koptukları için çöküşü hızlandırmışlar, on para etmez, dünyada ve ahirette hiçbir işe yaramaz bilgilerle miskinliğe bürünmüşler, toplumlarını felakete sürüklemişlerdir. İbn-i Sinaları, Fara-

¹ Nurettin Topçu, *Mehmet Akif*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010, s. 60.

² 1857'de Sibirya'nın Tobolsk ilinin Tara kasabasında doğan Abdürreşid İbrahim Usul-ü Cedit Hareketi'nin ve Rusya Müslümanları oluşumunun en önemli temsilcilerindendir. Sibirya'dan İstanbul'a, Medine'den Mançurya'ya, Japonya'dan Hint Adalarına ve Almanya'dan Türkistan'a kadar dönemin önemli memleketlerine ve merkezlerine seyahatler yapmış, gözlem ve incelemelerini "*Âlem-i İslam*" adlı eserle kitaplaştırmıştır. Gittiği her yerde İslam üzerine vazalar veren, özellikle Japonya'da İslam'ın yayılmasında önemli rol oynayan Abdürreşid İbrahim, 1933'de bu ülkeye yerleşmiş ve 1944'de Tokyo'da vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mustafa Uzun, "Abdurreşid İbrahim", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, I/295-7; İsmail Türkoğlu, *Abdurreşid İbrahim*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997; İsmail Türkoğlu, "Mehmet Akif'in Süleymaniye Kürsüsündeki Vaizi Abdürreşid İbrahim", *Vefatının 60. Yılında Mehmet Akif Sempozyumu Bildirileri*, 30 Aralık 1996, (Yayına Hazırlayan: İnci Enginün), İstanbul, 1997, s. 55-62; Namık Kemal Karabiber, "Süleymaniye Kürsüsündeki Vaiz: Abdürreşid İbrahim (1857-1944)", *I. Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu*, 19-21 Kasım 2008, Cilt: II (Edit.: Gökay Yıldız - M. Zeki Yıldırım - Şevkiye Kazan - Hülya Yazıcı Okuyan), Burdur, 2009, s. 593-604.

³ Batılı seyyahların Asya hakkında verdikleri bilgilere de güvenilemeyeceğini söyleyen Mehmet Âkif, bu konuda en doğru malumatın Abdürreşid İbrahim'in yazılarından öğrenilebileceğini belirtmiştir. Karabiber, *Süleymaniye Kürsüsündeki Vaiz: Abdürreşid İbrahim*, S. 596.

⁴ Hasan Aydın, "Mehmet Akif Ersoy'un Şiirsel Söyleminde Doğu'nun Geri Kalmışlığının Felsefi Çözümlemesi", [Http://Turkoloji.Cu.Edu.Tr/Yeni%20turk%20edebiyati/Hasan_Aydin_Mehmet_Akif.Pdf](http://Turkoloji.Cu.Edu.Tr/Yeni%20turk%20edebiyati/Hasan_Aydin_Mehmet_Akif.Pdf)

⁵ Karabiber, *Süleymaniye Kürsüsündeki Vaiz: Abdürreşid İbrahim*, S. 593.

bileri, Uluğ Bey'leri yetiştiren Semerkant ve Buhara ne yazık ki daha sonraki dönemlerde ilim dünyasına yeni isimler kazandıramamıştır. Öğretim usulü zamanla o kadar berbat hale gelmişti ki, medrese hocaları, yirmi- otuz sene medrese odasında oturmakta, bütün ömrünü (güya) lisan tahsil etmekle geçirmekte fakat iki kelime Arapça konuşma ve yazmaktan acizlerdi.

Bu taassup ve cehalet, doğuda Timur İmparatorluğu'nu batıda da Osmanlı İmparatorluğu'nu bir kezzap gibi yakıp yıkmaya başlamış, Türk dünyası, başta Rusya olmak üzere sömürgeci güçlerin saldırılarına maruz kalmıştır.¹ Nitekim M. Âkif, bir zamanlar ilmin merkezi olan ve ilim dünyasına büyük âlimler yetiştiren (ana) yurdu Buhara'nın nasıl gerilediğini, nasıl koyu bir cehalet ve taassubun içine yuvarlandığını ve nasıl kendi kendini yiyip bitirerek Rus işgaline düştüğünü, Safahat'ındaki "Süleymaniye Kürsüsü" adlı şiirinde, görüş ve düşüncelerine büyük değer verdiği Abdürreşid İbrahim'in ağzından şöyle anlatmaktadır:²

*"...Sormayın gördüğüm âlemleri hiç söylemeyeyim;
Yâdı temkinimi sarsar da kan ağlar yüreğim.
O Buhara! O mübarek, muazzam toprak;
Zilletin koynuna girmiş uyuyor müstağrak!
İbn-i Sinaları yüzlerce doğurmuş o iklim,
Tek çocuk vermiyor âquşuna ilmin, ne akim!
O rasadhane-i dünya, o Semerkand'ı bile;
Öyle dalmış ki hurufata mazisiyle;
Ay tutulmuş, "Kovalım şeytanı kalkın!" diyerek,
Dümbelek çalmada binlerce kadın, kız, erkek!
Bu havalide cehalet ne kadar çoksa, nifak,
Daha salgın, daha dehşetli... Umumen ahlak,
Çok bozuk az gelecek nâmütenâhi düşkün!
Öyle murdârını görmekteki insan fuhşun;
Bırakın, söylenemez: Mevkiimiz camidir;
Başka yer olsa da, tafsile hayâ manidir.
Ya taassupları? Hiç sorma, nasıl maskaraca?
O, uzun hırkasının yenleri yerlerde, hoca,
Hem bakarsın eşi yok dine teaddisinde(tecavüzünde)
Hem ne söylersen olur dini hemen rencide!
Milletin hayrı için ne düşünsen: Bid'at;
Şer'i tağyir ile, terzil ise -hâşâ- sünnet!
Ne Huda'dan sıkılırlar, ne de Peygamberden.
Bu ilimsiz hocalardan, bu beyinsizlerden
Çekecek memleketin hali ne olmaz, düşünün!
Sayısız medrese var gerçi Buhara'da bugün...
Okunandan ne haber? On para etmez fenler,
Ne bu dünyada soran var, ne de ukbada geçer..."*

Mehmet Âkif, Müslümanlarının içinde bulunduğu bu cehalet ve sefaleti fırsat bilerek Tataristan'dan Türkistan'a kadar medeniyet götürüyorum bahanesiyle³ hemen bütün Türk coğrafyasını işgal eden ve binlerce Müslümanı katleden Çarlık Rusya'sına Avrupa'nın sessiz kalmasını da şu sözlerle eleştirmektedir:⁴

¹ Yavuz Bülent Bakiler, *Türkistan, Türkistan*, İstanbul, 1989, s. 303.

² Ersoy, *Safahat*, s. 153-154.

³ Alexander Morrison, "Russian Rule in Turkestan and the Example of British India, 1860-1917", *The Slavic and East European Review*, Vol. 34, No: 4 (Oct 2006), p. 666-707.

⁴ Ersoy, *Safahat*, s. 149.

*"O zaman Rusya'da hâkimdi yaman bir tazyik...
Zulmü sevdirmek için var mı ya bir başka tarik?
Düşünen her kafanın mutlak ezilmekti sonu!
Medeni Avrupa, bilmem, niye qörmezdi bunu?..."*

Mehmet Akif, Türk ve İslam dünyasının kurtuluş ümit ve yolunu da yine Abdürreşid İbrahim üzerinden şu şekilde anlatmaktadır:¹

*"...Şu kadar var ki şebâbında ufak bir qayret
Başlamış... Bir qün olup parlayacaktır elbet.
O zaman işte şu toprak yeniden işlenerek,
Bu filizler gibi binler fidan besleyecek!"*

Zira Mehmet Akif, yukarıda da ifade edildiği üzere medeniyetin gerçek kaynağının doğu olduğunu belirtmiş ispatını da batı dünyasına meydan okuyan, 1905 Savaşı'nda Rusya'yı ağır bir yenilgiye uğratan Japonya'yı örnek göstererek vermiştir. Nitekim o Abdürreşid İbrahim'e Japon hal-kının durumunu şöyle anlattırmaktadır:²

*"...Sorunuz şimdi de Japonlar nasıl millettir?
Onu tasvire zafer-yâb olamam, hayrettir!
Şu kadar söyleyeyim; din-i mübinin orada,
Ruh-u feyyazı yayılmış yalnız şekli: Buda.
Siz qidin saffet-i İslam'ı Japonlarda qörün!
O küçük boylu, büyük milletin efradı buqün,
Müslümanlıktaki erkân-ı sıyanette ferid;
Müslüman denmek için eksiği ancak tevhid.
"Doğruluk, ahde vefa, va'de sadakat, şefkat;
Âcizin hakkını l'lâya samimi gayret;
En ufak şeyle kana'at, çoğa kudret varken;
Yine ifrat ile vermek, veren eller darken;
Kimsenin ırzına, namusuna yan bakmayarak,
Yedi kat ellerin evladını kardeş tanımak;
"Öleceksin!" denilen noktada merdane sebat;
Yeri gelsin, gülerek, oynayarak terk-i hayat,
İhtirâsât-ı hususiyyeyi söyletmeyerek,
Nef-i şahsiyi umumunkine kurbân etmek;
Daha bunlar gibi çok nadire gördüm orada.
Âdemin en temiz ahfadına malik bir ada.
Medeniyyet girebilmiş yalnız fenniyle...
O da sahiplerinin lâhik olan izniyle.
Dikilip sahile binlerce basiret, iman;
Ne kadar maskaralık varsa kovulmuş kapıdan!
Garbın eşyası, eğer kıymeti haizse yürür;
Moda şeklinde gelen seyyie gümrükte çürür!
Gece gündüz açık evler, kapılar mandalsız;
Herkesin sandığı meydanda, bilinmez hırsız.
Ya o mahviyyeti insan göremez bir yerde...
"Togo"nun umduğunuz tavrı mı vardır? Nerde!
"Gidelim!" der, götürür! Sonra gelip ta yanıma;
Çay boşaltırdı ben içtikçe hemen fincanıma.
Müslümanlık, sanırım parlayacaktır orada
Sade, Osmanlıların gayreti lazım arada..."*

¹ Ersoy, *Safahat*, s. 154.

² Ersoy, *Safahat*, s. 155-156.

SONUÇ

Ömrünü; hakkı, adaleti, hürriyeti, istiklali anlatmaya və savunmaya adanmış Mehmet Âkif, dönemindeki birçok şair və aydın gibi topluma yeni bir şekil veya yön verme düşüncesinde olmamış, yalnızca və yalnızca İslam'ı, ilmî ve fennî göstererek toplumu uyandırmaya çalışmıştır. Ne batıyı anlamış, ne de doğuyu idrak etmiş, Müslümanları ataletə sürükleyen yarım aydınları ise bazen açıkça, bazen ironi bir dille eleştirmiştir.

Gezip, gördüğü yerleri, karşılaştığı insanları veya olayları çok iyi tahlil etme yeteneğine sahip olan Mehmet Akif, yazacağı konuyu, araştırdıktan ve iyice düşünüp tahlil ettikten sonra kaleme almıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. Yüzyılın başında Türkistan ve diğer İslam coğrafyalarında cereyan eden olaylar, bu coğrafyalarla ilgili yazılan makale ve hatıralar, Mehmet Âkif'in Türk dünyası ile ilgili yukarıda belirttiğimiz değerlendirmelerinin çok sevdiği dostu Abdürreşid İbrahim'den öğrendiklerinden ibaret olmadığını, hemen bütün İslam dünyasındaki gelişmeleri yakından takip ettiğini ve bu konuda Avrupa'da çıkan yayınlardan haberdar olduğunu ortaya koymaktadır.

Bir İslam ve istiklal şairi olan Mehmet Âkif'in fikirleri başta Azərbaycan olmak üzere, modern Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlık sürecinde de önemli rol oynamıştır. Azərbaycan'ın değerli bilim adamlarından Kamil Veli Nerimanov'un da ifade ettiği gibi Mehmet Âkif'in şiirlerindeki fikir ve heyecan, yalnızca Anadolu'nun değil, daha geniş anlamda Azərbaycan'ın, Balkan Türklerinin ve Türkistan'ın da heyecanı olmuştur.

HÜSEYN CAVİDİN ƏSƏRLƏRİNDƏ FOLKLOR MOTİVLƏRİ

Dr. Mehmet TURMUŞ

Qafqaz Universiteti

mturmus@qu.edu.az

XÜLASƏ

Folklordan istifadə tarixi bir ənənədir və hər dövrdə sənətkarlar ona zəngin qaynaq kimi baxmış, bir sıra mövzuları ondan almışlar. Məlumdur ki, xalq yaradıcılığı ümumi kütlənin arzu və istəklərini, duyğu və düşüncələrini, həyata baxış və dünyagörüşünü özündə əks etdirən söz sənətidir.

Ümumiyyətlə, sənət əsərləri, folklorə arxalanmayanda, bu ölməz sənət mənbəyindən qidalanmayanda oxucuların qəlbinə yol tapa bilmir.

Şair atalar sözlərindən əsərlərində geniş şəkildə bəhrələnmiş, öz qayəsinin oxuculara təsirli şəkildə çatmasını təmin etmişdir.

H. Cavid folklorun ənənələrindən elə məharətlə istifadə edir ki, oxucu belə parçaları oxuyarkən şairin konkret olaraq hansı mənbələrə əsaslandığını müəyyən etməkdə çətinlik çəkir.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, folklor, motiv

Hüseyn Cavidin əsərlərində folklor motivləri

Folklordan istifadə tarixi bir ənənədir və hər dövrdə sənətkarlar ona zəngin qaynaq kimi baxmış, bir sıra mövzuları ondan almışlar. Bu da öz növbəsində folklorun nə dərəcədə böyük bir məxəz olmasından xəbər verir. Məlumdur ki, xalq yaradıcılığı ümumi kütlənin arzu və istəklərini, duyğu və düşüncələrini, həyata baxış və dünyagörüşünü özündə əks etdirən söz sənətidir. Xalqa yaxın olmaq, əməkçi və zəhmətkeş xalqın mənafeyinə xidmət etmək və ən əsası, əsərə xalqiliyin aşınanması təmin etmək kimi mühüm məsələ folklordan istifadəni zəruri edir.

Ümumiyyətlə, sənət əsərləri, folklorə arxalanmayanda, bu ölməz sənət mənbəyindən qidalanmayanda oxucuların qəlbinə yol tapa bilmir. Görkəmli ədib H. Cavid də öz bədii irsində folklordan özünəməxsus, orijinal şəkildə istifadə etmişdir.

"İblis" faciəsində bir zəhmətkeşin dilindən deyilən mahnı həm əsərin ümumi məzmunu ilə səsleşir, həm də surətlərin fərdi keyfiyyətlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Digər tərəfdən də faciənin dilinin xalq dilinə yaxınlaşması, onun oxunaqlı olmasında bu nümunələr böyük əhəmiyyətə malikdir:

Qarlı dağlar mənim,
Yaşıl bağlar mənim,
Mənsiz quşlar uçmaz,
Mənsiz güllər açmaz.

H. Cavidin "Qadın" şeiri öz ruhu, ifadə tərzı etibarilə xalq yaradıcılığına yaxındır. Qadına müraciətlə yazılmış şeirdə qadın azadlığı vurğulanır, onun əsarətə boyun əyməməsi, həmişə məğrur, vüqarlı dayanması əsaslandırılır. Burada da şair xalq yaradıcılığının atalar sözündən bacarıqla yararlanmışdır. Belə ki, burada atalar sözü eynilə təkrarlanmamışdır və onun fərqli, orijinal versiyası yaradılmışdır. "El üçün ağlayan göz kor olar"dakı məna və ideya əsərdə fərqli şəkildə belə işlənmişdir:

Kimsədən gözləmə yardım əsla;
Yalınız kəndinə kəndin ağla!
"Səadət insanın öz əlindədir"

Şair atalar sözlərindən əsərlərində geniş şəkildə bəhrələnmiş, öz qayəsinin oxuculara təsirli şəkildə çatmasını təmin etmişdir. Lakin atalar sözlərini o, mexaniki şəkildə, olduğu kimi yox, yaradıcılıqla, böyük sənətkarlıqla əsərə daxil etmişdir. Bu isə əsərlərinin xəlqiləşməsinə, bədiliyinin yüksəlməsinə imkan yaratmışdır. Xalqda işlənən "Cəfa çəkməsən, səfa görməzsən", "Dost yolu boranlı, çənli olar" tipli atalar sözləri H. Cavid yaradıcılığında bu cür işlənmişdir:

Çox adam var ki, çiçək toplar ikən
Qanadır səmli tikən əllərini.

"Özgəyə quyu qazanın özü düşər" atalar sözü isə H. Cavidin "Knyaz" əsərində fərqli şəkildə belə işlənilmişdir:

Məhv edən məhv olur əlbət bir gün

Göründüyü kimi, şeirdəki forma və məzmun o qədər orijinal, özünəməxsus bir tərzdə ifadə olunmuşdur ki, ilk baxışda bunu hiss etmək mümkün deyildir. Lakin əsərin ruhu ilə folklordan gətirdiyimiz bu nümunə arasındakı yaxınlığı inkar etmək mümkün deyildir.

H. Cavid oktyabr çevrilişinə ömrü boyu mənfi münasibət bəsləmiş, saxtakar kommunizm ideologiyasını qəbul etməmişdir. O, inqilabı ac adamların "qarın fəlsəfəsi" ilə əlaqələndirmiş və belə demişdir:

İnqilab iştə doğar aclıqdan(351)

Və yaxud:

Doğru, hər qavğa qarından doğuyor,
Bilərəq qardaşə qardaş boğuyor.

Bu fikirlərə xalq ədəbiyyatında da rast gəlmək mümkündür:

Ac acı dalayar,
Tox toxu yalayar.

H. Cavid "Knyaz" faciəsində Knyazla Solomonun dialoqunu verir. O, bu hissədə Solomonun dili ilə, üstüörtülü şəkildə azadlığı itmiş, Sovet imperiyası tərəfindən işğal olunmuş Gürcüstanın faciəli taleyinə belə işarə edir:

İştə xilqət dolu min dürlü təzad,
Hər sevincin sonu müdhiş fəryad...
Badə ver, badə, şu divanə könül
Coşaraq qayğıdan olsun azad.(334)

Şair burada təzadlar vasitəsilə yenicə azadlığa nail olmuş xalqımızın sevincinin tezliklə müstəmləkədən sonra faciələrə düşər olmasını qələmə almışdır. Bu hissənin belə təsirli çıxmasında folklor elementlərinin, o cümlədən "ağlamaqla gülmək bacı-qardaşdır" atalar sözünün təsiri hiss olunur.

Maskalanmış sovet hökuməti hakimiyyətə başlayanandan etibarən yalançı vədlərini gündəndən artırmağa başladı. Yenə də Solomon bu barədə Knyaza belə deyir:

Hər baharın sonu matəmli xəzan.
Hər visalın sonu ıssız hicran,
Bir həqiqət deyə tapdıqlarımız
Yarın, əfsus, olacaq süslü yalan.

Bu nümunədə də xalq ruhundan gələn fəlsəfi düşüncələr özünə yer tutur. Xalqımızın düşdüyü təlatümlü vəziyyət, xoşbəxtlikdən bədbəxtliyə keçidin bədii ifadəsi folklordan qaynaqlanmışdır. Bu cür təzadlı halları şair təsvir etdikcə "Avesta"dakı Hörmüz və Əhrimanın çarpışmaları, Məlikməmmədin ağ qoçun belində özünü saxlaya bilməyərək qara qoçun belinə yuvarlanması, "xeyir və şər qardaşdır" atalar sözü qeyri-ixtiyari olaraq xatırlanır.

Aşkarlığın boğulduğu sovet dönməsində Cavid xeyir və şər, işıq və qaranlıq fəlsəfəsindən istifadə etmək məcburiyyətində qalmışdır. O, nə vaxtsa xalqımızın azadlığa nail olacağına inanırdı və qəhrəmanlarının birinin dili ilə belə deyirdi:

Gördüyüm təcrübələr pək qarışıq,
Hər qaranlıqda gülümsər bir işıq.

Dramaturq Oktyabr inqilabından sonra insanların psixologiyasında müşahidə olunan dəyişiklikləri Lena ilə Antonun dialoqunda məharətlə belə göstərir:

Lena
İnqilab iştə dəyiştirdi bizi,
Ayırıb durdu həməni cümləmizi.
Anton
Sadə bir bizmi?... dəyişməkdə cahan
Qaçıyor imdi oğullar babadan.
Ana qızdan, bacı qardaşdan uzaq...

Burada insanların qabalaşması, böyük-küçük münasibətlərinin pozulmasını H. Cavid böyük təəssüf hissi və kədərlə qələmə alır və bu A. A. Tufarqanlıdan gətirdiyimiz aşağıdakı fikirləri yada salır:

Ay həzərat, bir zamana gəlibdir
Ala qarğa şux tərləni bəyənəmiz,
Oğullar atanı, qızlar ananı,
Gəlinlər də qaynananı bəyənəmiz.

Göründüyü kimi, "Bəyənəmiz" rədifli bu şeirin mövzu və ideyasının H. Cavidin yaşadığı dövr üçün də müasir və aktual olduğunu nəzərə alaraq müəllif öz fikirlərində bunlardan qaynaqlanmışdır.

H. Cavid folklorun ənənələrindən elə məharətlə istifadə edir ki, oxucu belə parçaları oxuyarkən şairin konkret olaraq hansı mənbələrə əsaslandığını müəyyən etməkdə çətinlik çəkir. Bu onunla əlaqədardır ki, H. Cavid folklorun zəngin xəzinəsindən süzülüb gələn motivləri əsərlərinin ruhuna haodurur. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq:

İştə bülüllərin təranələri,
Növbaharın nəsim nəğmələri,
İncə yarpaqların öpüşmələri,
Nəğməyi-şux həzrəti-davud,
Yaxud ahəngi-şer giryeyi-ud,
Həp birər musiqi deyilmi?

Burada musiqi və nəğmənin təbiiliyini, "növbaharın nəğmələri", "nazlı afətlərin gülüşmələri"ni vəhdətdə təcəssüm etdirən müəllif folklor ənənələrinə əsaslanmışdır. Təsədüfi deyildir ki, H. Arif "Şeir deyilmi" əsərində H. Cavidin bu fikirlərini poetik şəkildə davam və inkişaf etdirərək belə yazır:

Kim deyir şeirin meydanı dardır?
Sonu görünməyən bir ilk bahardır.
Neçə ki, həyat var, şeir də vardır,
Həyatın nəfəsi şeir deyilmi?

H. Arif də sələfi kimi, "layla səsi"ni, "həyatın nəfəsi"ni və bülbülün nəğmə"sini şeirin sinonimi kimi vermiş və beləcə xalq yaradıcılığına yaxınlaşmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı, Elm, 2002.
2. Cavid H. Əsərləri, 4 cildə. Birinci cild. Bakı, Yazıçı, 1982.
3. Cavid H. Əsərləri, 4 cildə. İkinci cild. Bakı, Yazıçı, 1982.

HÜSEYN CAVİDİN DRAM ƏSƏRLƏRİNDƏ ANA DİLİNƏ MÜNASİBƏT

Mehriban QULİYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Dosent.

Naxçıvan Dövlət Universiteti.

quliyeva.mehriban@list.ru

The article deals with H.Javid's attitude to the mother tongue in his works. H.Javid had a great role on arousing of national thinking. The author had rich expressions in his works in the beginning of XX century H.Javid had a great role on the purity and clarification of mother tongue from arabic-persian works. His cultural revolution on the way of formation and returning to sources of mother tongue even today has its great importance and actuality. According to this outlook by lexic-semantic and literary style the author's literary language has a great role on improvement of Azerbaijan literary language. Hüseyn Cavid dram əsərlərinin dili və üslubu bədii dil ifadə zənginliyi ilə milli təfəkkürün oyanmasına ciddi təsir etmişdir. XX əsrin əvvəllərində dilimizin ərəb-fars sözlərindən təmizlənməsində, ana dilimizin öz kökünə qayıdıb saflaşması uğrunda ədəbiyyatımızda açdığı mədəni inqilab bu gün belə təsirini saxlamaqla yanaşı həm də aktualdır. İstər leksik-semantik, istərsə də bədii üslub baxımından ustadın dram əsərlərinin dili Azərbaycan bədii dilinin inkişafında çox mühüm rol oynamışdır.

Dram, romantik, klassik, dramaturgiya.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmış ictimai-siyasi, mədəni şərait ədəbi dil normalına da təsir edərək ərəb-fars, rus-Avropa meyllərini artırmışdır. O dövrlərdə bu cür meyllərdən ədəbi dilimizi qorumaq, dilimizi yad sözlərdən təmizləmək və milli zəmin üzərində dayanan əsərlər yaratmaq zərurəti hər bir vətənsəvər şair və yazıçı qarşısında duran ən mühüm məsələ idi. XX əsrin əvvəllərində Türkiyə türğəsinin Azərbaycan ədəbi-bədii dilində çoxalması, dövrün ictimai vəziyyəti, milli oyanma, milli azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi, bu xalqın ayrı dövlətlər ərzisində yaşamaqlarına baxmayaraq onların kökü bir, dili bir, milli mənsubiyyəti bir olduğundan irəli gəlirdi.

Hüseyn Cavid milli mədəniyyətimizdə mənzum romantik faciə teatrının atası və dahi ustası kimi tanınır. Dünya romantizm məktəbinin inkişafında, tərəqqisində tarixi bir mərhələ yaratdı - Hüseyn Cavid mərhələsi. Romantizm ədəbi cərəyanına sədaqət onun bütün yaradıcılığının mahiyyətinə çevrilmişdir. Buna baxmayaraq, ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan siyasi mühitində baş verən global dəyişikliklərə münasibətdə biz romantik şair Cavidin yerində rəşadətli və çevik siyasi mövqeyə malik vətəndaş Hüseyn Cavid görürük. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətini və bu dövrdə Naxçıvanda mövcud olmuş Araz-Türk Respublikasını müdafiə edən Hüseyn Cavid həyatı bahasına olsa da, axıradək sosializm quruluşunu qəbul etməmişdir. Sosializm quruluşu özü ilə bərabər "proletar ədəbiyyatı" anlayışı da gətirmiş bu tələbə cavab verməyən ədəbiyyatın inkar edilməsinə başlamışdı. Buna baxmayaraq, Sovet hakimiyyəti illərində müəllim kimi fəaliyyət göstərən, Müəllimlər İnstitutunda və Bakı Teatr texnikumunda dərs deyən Hüseyn Cavid ədəbi mövqeyindən dönməmiş bir-birinin ardınca "Afət", "Peyğəmbər", "Topal Teymur", "Knyaz", "Səyavuş", "İblisin İntiqamı" kimi pyes və dramlarını, "Azər" poemasını yazmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında milli şeirin ən yaxşı nümunələrini yaradan Hüseyn Cavid çoxcəhətli yaradıcılıq fəaliyyətinə malikdir. Həm xalq şeiri, həm də klassik şeir üslubunda yazıb-yaradan Cavid eyni zamanda Avropa şeir janırlarını, sonet və marşları da Azərbaycan ədəbiyyatına gətirmişdir. O, iyirminci əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik lirikasının görkəmli yaradıcısı və mənzum dramaturgiyasının banisidir. Cavidin bənzərsiz lirik şeirləri və poemaları, mənzum dramları və faciələri Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Hüseyn Cavid yaradıcılığının müstəsna rola malik olmasına diqqət çəkən ulu öndərimiz H.Əliyev deyirdi ki: "Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqını, onun mədəniyyətini, ədəbiyyatını, elmini yüksəklərə qaldıran böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Hüseyn Cavid yaradıcılığı gələcək nəsillər üçün dərslik kitabıdır". Bu dərslik kitabını bir daha vərəqləsək görərik ki Hüseyn Cavid nə yazmışsa, Azərbaycan üçün, Azərbaycan xalqı üçün yazmışdır. Millilik, vətəncilik,

Azərbaycançılıq onun yaradıcılığının ruhunda və qanındadır. Cavidin şeir dili təmiz Azərbaycan-türk dilidir. Hüseyn Cavid əsərlərinin mövzusunun və qəhrəmanının hamısı hansı dövrü və ya hansı mühiti təmsil etməsindən asılı olmayaraq, bu əsərlərdə irəli sürülən ideyalar, birinci növbədə, azərbaycanlı oxucunun özünü dərk etməsinə, Vətən tarixini, onun milli dəyərlərini öyrənməsinə, mədəni irsə sahib çıxmasına yönəlmişdi. Hüseyn Cavid yaxşı bilirdi ki, xalqın savadlanması, elmə, maarifə qovuşması üçün milli mədəniyyət inkişaf etdirilməlidir. Ona görə "mədəniyyət" sözünü 3 dəfə xüsusi məntiqi vurğu ilə təkrar edərək deyirdi ki, Turana qurtuluş və inkişaf üçün qılıncdan daha kəskin ulu qüvvət olan mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət lazımdır. Milli dil olmadan milli mədəniyyət də ola bilməz. Hər bir xalqın mövcudluğu üçün onun milli dili vacib şərtidir. Bu fikri əsas götürən böyük mütəfəkkir yazırdı: " Vətən övladı üçün lazımdır ki, əvvəlcə Vətən dili olan türk dilini öyrənsin". Ana dilinin öyrənilməsi sahəsindəki vəziyyətin acınacaqlı olması Cavidə ciddi düşündürürdü. O, "Naxçıvana nə lazım?" məqaləsində ürək ağrısı ilə qeyd edirdi ki, azərbaycanlılar dil tədrisində geri qalırlar, " gürcülərin, ermənilərin həm şəriət həm də dil müəllimləri olduğu halda, müsəlmanların yalnız şəriət mollası var. Onun üçündür ki, bir çox məktəb şagirdləri az bir zamanda özlərini unudurlar, özlərini, sözlərini bilmirlər. Tarixlərindən, köklərindən xəbərsiz qalırlar. Bu da millət üçün çox böyük bəladır. Dilsiz bir millət yaşamaz. Millətin dili onun mövcudluğunun əsasıdır". Millətin mövcudluğu və Vətənin inkişafı üçün birinci şərt kimi ana dilinin öyrənilməsini əsaslandıran böyük ədibimiz bundan ötrü məktəb tərbiyəsinin vacibliyini qeyd edib, xilas yokunu maarifçilikdə, məktəbdə görürdü. Böyük dramaturq, şair Hüseyn Cavidin dramlarının dilində həm dərin poetik çalarlı, həm də fəlsəfi baxışların obrazlı ifadəsi məqamında kontrastlı ifadələrin sənət nümunələrinə tez-tez rast gəlinir. Obrazlı təfəkkürün ifadə vasitələrindən olan belə təzadlı ifadələr bədii effekt və emosionallığı qüvvətləndirir, fikrin təsirliliyini artırır. Hüseyn Cavidin dram əsərlərinin dilində təzadlar ən çox məhəbbət, fəlsəfi və əxalqi məzmunlu, təsirli və ibrətamiz duyğular yaratmaq mənasında işlədilməklə əsərlərdəki təzadlar və ziddiyyətli məqamlar cəmiyyətin özündə olan ziddiyyətləri üzə çıxarır. Professor Əli Sultanlı yazırdı: "Həyat həqiqəti ilə arzu və xəyal arasındakı ziddiyyət onun dram əsərlərinin hərəkətverici qüvvəsidir. Hüseyn Cavidin ziddiyyətlərindən danışarkən bir həqiqəti unutmamaq olmaz ki, onun qəlbi həmişə xalqın nəfəsi ilə itirib çəkmiş, öz sərbəstliyini kimsəyə satmamışdır. Sərbəst düşünüb, sərbəst yaratmışdır. H.Cavid orijinal təbiətə malik bir şair idi. Onun bir misrasını bilmək, başqa bir misra ilə əvəz etmək mümkün deyildi, hətta dilinin imlasını dəyişdirmək belə böyük cəsarət tələb edirdi. Bütün bunlar H.Cavidin sənətkar ilə yaradıcılıq haqqında olan görüşlərindən irəli gəlirdi".

Hüseyn Cavid dram əsərlərinin dili və üslubu bədii dil ifadə zənginliyi ilə milli təfəkkürün oynanmasına ciddi təsir etmişdir. XX əsrin əvvəllərində dilimizin ərəb-fars sözlərindən təmizlənməsində, ana dilimizin öz kökünə qayıdıb saflaşması uğrunda ədəbiyyatımızda açdığı mədəni inqilab bu gün belə təsirini saxlamaqla yanaşı həm də aktualdır. İstər leksik-semantik, istərsə də bədii üslub baxımından ustadın dram əsərlərinin dili Azərbaycan bədii dilinin inkişafında çox mühüm rol oynamışdır. Cavid yaradıcılığının kökündə maarifçilik, vətənpərvərlik və millik kimi yüksək amallar dayanır. Tarixə, mənəvi irsə, dilimizə unuttuq münasibətin ciddi fəasdlar törədəcəyindən dərin narahatlıq keçirən böyük ədib təəssüflə bildirirdi ki, " bax, hər millətin tarixi meydandadır. Əcnəbilər böyük İsgəndər, böyük Napoleon deyə öz qəhrəmanlarına abidələr yapdırır, heykəllər tikdirirlər. Bizlər isə Çingiz kimi qəhrəmanları canavar deyə ləkələmək istəyirik". 30-cu illərin bədxah ədəbiyyatşünaslarının iradlarına baxmayaraq, Cavid sənətinin baş qəhrəmanları nə üçün tarixi keçmişdən, " Gah İrandan, gah da Turandan" götürülürdü? Məqsəd aydındır. Hüseyn Cavidə görə xalq öz tarixini, dilini unutmamalı, onu öyrənməli, keçmişin qəhrəmanlıq ruhunu bərpa etməli, özünə qayıtmalı, yalnız bundan sonra mübarizə aparıb öz haqqına qovuşmalıdır.

Hüseyn Cavidin yüksək bədii sənətkarlığı və ideya-fəlsəfi istiqaməti ilə seçilən dramaturgiyası milli ədəbiyyatımızda yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Tarixi ədalətsizlik Hüseyn Cavidə " repressiya qurbanı " na çevirərək uzaq Sibirə göndərsə, ədalətli və qətiyyətli dövlət xadimi kimi ulu öndər Heydər Əliyev Cavidə yenidən xalqımıza və ədəbiyyatımıza qaytararaq əsərlərinə " ikinci həyat" verdi. Bütün bunlara görə Hüseyn Cavidin qızı Turan Cavid yazırdı: " Atama əsl bəraəti 1981-

ci ilin iyul ayında "Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illiyi haqqında" qərardan sonra hesab edirəm. Buna görə mən, birinci növbədə, Azərbaycan xalqının böyük oğlu Heydər Əliyevə borcluyam".

Hüseyn Cavid dramaturgiyasının dili Azərbaycan ədəbi mühitində milli psixologiyasının oyanmasında böyük rol oynamışdır. Buna görə də ölməz dramaturq Cavidin əsərlərinin dil xüsusiyyətləri daha geniş və rəngarəngdir. Hüseyn Cavidin dramaturgiya dilinə xas olan emosional leksikada hissilik, təsirlilik və dramaturqun ifadə etdiyi hissi incəliyi ilə oxucuya və tamaşaçıya duyurmaq məharəti vardır. Emosional sözlərdəki hissilik, hissi halları ifadə etməsi bunların romantik- sentimental əsərlərdə geniş istifadəsini artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova M.C. Cabbarlı dramaturgiyasında söz. Yazıçı, Bakı, 1983.
2. Axundov A. Şeir sənəti və dil. Yazıçı, Bakı, 1980.
3. Cavidə xatırlarkən. Məqalələr və xatirələr. Gənclik, Bakı, 1982.
4. Əliyev V.F. Klassik Azərbaycan poeziyası dilinin məcazlar sistemi və üslubi fiqurları. Bakı, 1993.
5. H.Cavid Pyeslər, AD nəşriyyatı, Bakı, 1963.

"TÜRKÇÜLÜK MÜCADELƏSİ" Nİ FORMALAŞDIRAN ZAMANA VƏ MEHMET AKİF ŞƏXSİYYƏTİNƏ ƏSRİMİZDƏN YENİDƏN DİNİ-FƏLSƏFİ BİR BAXIŞ

Mətanət ŞƏKİXANOVA

*Fəlsəfə elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Fəlsəfə Sosiologiya və Hüquq İnstitutu
metanet.shekihanova@mail.ru*

A REPEATED RELIGIOUS PHILOSOPHICAL VIEW FROM OUR CENTURY TO THE PERIOD THAT FORMED "TURKISM STRUGGLE" AND TO THE ASPECTS THAT LIGHTS MEHMET AKİF'S PERSONALITY

"Young Turks revolution" in 1908 was the biggest event in the Middle East. The revolution had opened new horizons for the rapid development of Turkey. Thus, their social life stepped to its new, prosperous stage.

Various thought trends were about to develop into in the end of the nineteenth century and in the first decade of the twentieth century in the social life of Turkey. Despite the fact that these trends were significantly varying from each other, the same purpose was uniting them: to keep the integrity of the Ottoman Empire.

A new generation was about to develop under the influence of Turkish social and political chaotic life among these thought trends. The representatives of this generation would light today and tomorrow as they lighted yesterday.

Mehmet Akif - a representative of this generation has a great place in the history of Turkish literates in whose life "constitution revolution" played a significant role. The most productive period of his life stepped to the new course with his works and his newspapers which were created under the influence of the revolution. After the constitution he dedicated his whole life to the progress of his nation. The poet was thinking to be in the history of his country with his wise will, infinite potential, patriotism, high faith, compassionate heart, independent thought, bright intelligence, shortly encyclopedical brain and to be in hearts of his nation as a poet of the National Anthem.

The article will light the poet's life who knew several eastern and french language fluently, who went from veterinary faculty to the membership of Parliament and patriotic poet, his struggle for "turkizing, islamizing, modernizing" of his nation. It is the main point of the research.

Tarixi faktlara söykənən mənbələrin verdiyi məlumata görə Antanta ilə Türkiyə arasında 30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanan Modros barışı İ Cahan savaşında Sultan hökumətinin məğlubiyyətini təstiqlədi. Bundan sonra ingilislərin fitvası ilə İstanbulda qabaqcıl görüşlü adamlar, vətənpərvərlər həbs edilməyə başlandı. Hərbi məhkəmələr quruldu...

1908-ci ildə baş vermiş gənc türklər inqilabı yaxın və orta Şərqi ən böyük hadisəsi idi. İnqilab Türkiyənin sürətli inkişafı üçün yeni üfqlər açdı. Belə ki, burada sosial həyat ömrünün yeni. aşılmağa bir mərhələsinə girdi.

XIX əsrin sonları və XX əsrin ilk on ilində Türkiyənin sosial həyatında müxtəlif fikir cərəyanları özünə yer tutmaqda idi. Bu cərəyanların biri birindən xeyli çox fərqləri olmasına baxmayaraq onları bir amal birləşdirirdi: Osmanlı imperatorluğunun tamlığını saxlamaq, Avropanın formalaşması bir neçə yüz il ilə ölçülən dövlətlərinin təcavüzündən Türkiyəni qorumaq və onların qərəzli niyyətlərini ürəklərində qoymaq.(2; 8)

Gənc türklər inqilabına iki fikir axını: "Osmanlıçılıq" və "İslamçılıq"-islam birliyi ("ittihad-i islam") daha güclü təsir etmişdi.

Osmanlıçılar ilə islamçılar, yəni islam birlikçiləri arasında başlıca ayrılıq "millət anlayışı"nda ortaya çıxdı. Osmanlıçılar Osmanlı dövlətinin bütün vətəndaşlarını-müsəlmanları, xristianları, yəhudiləri və s-ni, İslam birlikçiləri isə yalnız müsəlmanları bir millət kimi qəbul edirdilər. Göründüyü kimi, osmanlıçılara görə millət dilləri, dinləri, ümumiyyətlə mənəvi mədəniyyətləri, yəni milli kimlikləri ayrı olan insan topluluqlarının birləşməsidən ibarət ola bilərdi, islamçılara görə isə dili. milli kimliyi milli mənəviyyəti fərqli olcanda müsəlman topluluqlarından ibarət ola bilər ki, belə məfkurə sahiblərindən biri də barəsində söhbət açacağımız yeni İslam islahatçısı olan Türkiyənin milli mücadilə tarixində önəmli rol oynamış Mehmet Akif Ersoy (1873-1936)dur. Akif bəyin həyatını və yaradıcılığını incələməzdən öncə onun böyüdüüyü vətənin o, zamankı durumuna bir nəzər salaçağıq.

Bildiyimiz kimi Akifin anadan olduğu zamanda Osmalı imperatorluğu çox böyük bölgədə (Asiya, Avropa və Afrika) macar, yunan, bolqar, serb, xorvat, ruman, erməni, ərəb, alban, yəhudi və s. kimi bir çox xristian, müsəlman və türk olmayan xalqları birləşdirirdi. Bunların hamısı bir yerdə sayca türklərdən xeyli çox idi. Xristianların və türk olmayan müsəlman xalqların dili, milli mədəniyyəti (kültürü), azdlığı saxlanılmışdı. İmperatorluq bu xalqların adət və ənənələrinin toxunulmazlığını diqqətlə gözləyirdi. İmperiyanın ən güclü vaxtlarında türk olmayan xalqlara xüsusi diqqət göstərilir, onlar tam təhlükəsizlik içərisində ömrü sürürdülər, lakin Osmalı dövlətinin zəiflədiyi vaxtlarda bu xalqlar onlara həssaslıqla yanaşmış bu dövlətə qarşı baş qaldırmağa, müxtəlif ixtişaşlar törətməyə başladılar. Onsuzda Osmanlı imperatorluğunda ticarət, sənaye, iri kənd təsərrüfatı istehsalı xristianların və yəhudilərin əlində toplanmışdı. Məhz bunun nəticəsi idi ki onlar sürətlə varlanırdılar. Türk və müsəlman olmayan xalqlardan əsgər belə toplanmaması onların iqtisadi durumunun daha da yaxşılaşması ilə bərabər, sayca çoxalmalarına da gətirib çıxardı. Ölkəni qorumaq, müharibələrdə vuruşmaq, ən ağır işlərdə çalışmaq isə, bu ölkədə türklərin üzərinə düşürdü. Bu gedişat artıq XIX əsrin əvvəllərində Osmanlı imperatorluğunun geriləməsi. zəifləməsi ilə müşayiət olunurdu. Bu fürsəti dəyərləndirən İngiltərə, Fransa, Rusiya kimi iri dövlətlər Osmalının zəifləməsini sürətləndirmək üçün dəri-qabıqdan çıxırdılar (7;6) Onların çirkin siyasətinə birinci növbədə imperatorluğun xristian xalqlarını, hətta türk olmayan müsəlman xalqlarını belə dövlətə qarşı qızıqdırmaq daxil idi. Halbuki, ərəblərin ingilislər tərəfindən Osmanlı dövlətinə qarşı qaldırılmasında məqsəd əslində onların var-yoxunun talanması idi (XXI ci əsrin əvvəllərində "ərəb baharı" adı ilə ərəb ölkələrində "azadlıq" tələbi altında gedən müharibələr ərəb dünyasının yeni bir çöküşünün mahircə işlənmiş planıdır-Ş.M). Türklərin bu vəziyyətini seyr edən proletariat liderləri K. Marks və F. Engels 1853 cu ildə "Türkiyədə türkləri hakim sinif adlandırmaq çətinidir" ifadəsini əbəs yerə söyləməkdilər (1;6) Göründüyü kimi nə dövlət bu millətin adını daşıyır, nə də yeritdikləri siyasət millətçilik ruhuna söykənirdi. Həddindən artıq tolerantlıq nümunəsi göstərən bu dövlət əslində türk kimliyini xristianların, türk olmayan müsəlmanların mənafeyinə qurban verməklə - sürətlə keçmişlərdə qazanmış olduğu öz ehtişamlı varlığına quyu qazırdı. "Mən təbəəmdəki din fərqlərini ancaq came, kilsə və sinaqoqlara girərkən görmək istəyəm" ifadəsini söyləyən II Sultan Mahmudun bu fikirləri o zamankı vəziyyəti bütün gerçəkliyi ilə tam ifadə edir. Əslində Avropa dövlətlərinin böhtanlarından, qərəzli niyyətlərindən qorunmaq, xristianları, türk olmayan əhalini narazı salmaq, İmperiyanın bütövlüyünü saxlamaq məqsədilə Osmanlı dövləti türkçü olmayan siyasət yeridir, "Osmanlı" adı ilə çıxış edirdi. Bunula da öz tənəzzülünə daha da yaxınlaşmış olduğunun fərqində belə deyildi. "Əksinə 1839-cu ildə dövlətin "Gülhanə xətt-i hümayunu" adı ilə verdiyi tənəzzimat fərmanı xristian xalqların hüququnu daha da genişləndirdi. Bundan sonra osmanlıçılıq ideyası daha tünd çalarlarla dövlətin rəsmi siyasətinə çevrildi. 1839-cu ildən başlayıb 1876-cı ilə qədər davam

edən "tənzimat dövründə" ölkənin xristian təbəələri dövlətə qarşı fəaliyyətlərini rahatlıqla gücləndirdilər"(2;11). 1789-cu il Fransada baş verən inqilabi hərəkətin millətçiliyə söykənən ideyalarını öncə xristian olan balkan xalqları mənimsədilər. Avropa dövlətləri onların bu millətçi ocaqlarına sürətlə odun atmağa başladılar. Avropada meydana gəlmiş panslavyanizm, panlatinizm kimi axınlar isə Osmalı dövlətini içdən sarsıtmağa, didib parçalamağa çalışırdı. Bu cəfəng nəzəriyyənin arxasında Rusiya kimi böyük bir imperiya dayanırdı. Bu imperiya bütün Avropanı slavyan tayfasının və onun nisbətən bacarıqlı hissəsi olan rusların malikanəsi hesab edirdi. Peterburq və Moskva kimi iki böyük paytaxtı olsa da hər bir rus kəndlisi belə öz dini və milləti üçün əsl mərkəz saydığı "Çar şəhəri"nin (Çarqradın-Konstantinopolun) həqiqətdə rus imperatorluğunun mərkəz iqamətgahı olmadıqca öz bütövlüyünü qazana bilməyəcəyini əqidəsinə qoymuşdu. İki paytxta malik olan bu böyük imperiya bir dəfə də ərazi itirməmiş, əksinə hər dəfə müharibə edərkən öz ərazilərini bir qədər də genişləndirmişdir. Tarixin bu dönməndə rusun panslavyanizm siyasəti mərkəzi Avropanın məlum siyasətinə daha çox uyğun gəldiyi üçün onun bu fitnə fəsadını bir az daha dəstəkləyirdi. Osmanlı imperatorluğu dövlətin yaşama gücünün nədənsə osmanlıçılıq ideyasına bağlı olduğuna daha çox inanır və bu inancı ilə də daha çox məşum uçrumun kənarına yaxınlaşırdı. Artıq Sultan II Əbdülhəmidin dövründə bəlkədə nicat yolu kimi osmanlıçılıq islamçılıq ilə çulğalaşmış halda yürüdülürdü. (2;10)

XIX əsrin Cahan xəritəsindəki siyasi mənzərəsi seyr edilərsə Avropa dövlətlərinin müsəlman ölkələrini xammal bazarına çevirmək istəklərinin alovlanan izlərini müşahidə edərik. Avropa ölkələrinin bu istəklərinə qovuşma yolunda əngəl bir dövlət –Osmanlı imperatorluğu dururdu. Ona normal bir tam kimi baxmır, ən böyük xammal bazarlarına sahib olmaq üçün bu "xəstə adam"mısalı ölkəni tam gücdən salmağa çalışırdılar. Tam bu zamanda Osmanlıda "İttihadi-İslam" (İslam birliyi-Ş.M) məfkurəsinin ardıcılıqları meydana çıxdı. Zamanın mütərəqqi İslam ziyalıları "İslam birliyi" axımına müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə forması kimi baxırdılar. Bu əsrin ikinci yarısında İslam birliyi hərəkətinin ideoloqu olan Şeyx Cəmaləddin Əfqani (1838-1897) əsrinin yetmişinci illərindən bir sıra müsəlman ölkələrini gəzərək bu ölkələrin vətəndaşlarını birliyə çağırırdı.

Osmanlı dövləti də gizlicə İslam birliyi axımının tərəfini saxlayırdı. İmperatorluq üçün bu forma (ülgü) səciyyəvi idi. Belə ki, Osmanlı dövlətində din ilə millət eyni sayılır, daha doğrusu, "ümmət" və "millət" anlayışları arasında heç bir ayrılıq görülmürdü; milləti ümmət anlayışı əvəz edirdi, sultan həm də xəlifə idi, deməli, həm siyasi, həm də dini hakimiyyət onun əlində toplanmışdı.

1908-ci il inqilabı ərəfəsində ölkənin xristian və digər türk olmayan təbəələri Əbdülhəmid rejiminə qarşı və azadlıq şüarları altında "birləşdilər". Bu görünüşdə birləşmə idi. Belə ki, inqilabdan sonra xristianlar və türk olmayan müsəlman təbəələrin fəaliyyətləri geniş vüsət aldı. Onlar fürsətçi Avropanın yardımına arxalanaraq imperatorluğu yox etmək, türklərə qarşı düşmənçilik niyyətlərini gerçəkləşdirmək üçün əməli iş keçdilər. Bu xalqlar "Osmanlı" adını hədyan bir ibarə sayırdılar. Belə ki, bu ad yenə də yalnız türkün özünə qaldı.

1908-ci il inqilabının nəticələri də təəssüf ki türk olmayan xalqların xeyrinə işlədi. Sionist siyasət yeridən bu xalqlar türkləri namərdcəsinə arxadan vurdular.

1912-ci ilin oktyabrından başlayıb 1913-cü ilin mayında başa çatan "balkan müharibəsinin" nəticələri imperatorluğun siyasi çöküşünün başlanğıcı oldu. Ağilla, qeyrətlə daimi bir mücadilə içərisində yaşayan Mehmet Akif bəy həyatının çiçəklənən dövrünü yaşayırdı. Akifin balalarından çox sevdiyi vətəninin təəssüf ki, İstanbul və şərq Frakiyanı çıxmaq şərti ilə bütün avropa torpaqları əlindən çıxdı. Osmanlının bu çöküşü "osmanlıçılıq" ülgüsünə sarsıdıcı zərbə oldu. Acı reallıq göstərdi ki, "Osmanlı milləti" anlayışı puçdur. Hələ 1909-cu ildə albanların üsyan etməsi, I dünya müharibəsi illərində ərəblərin türkləri arxadan vürması, Türkiyədən ayrılmaq üçün "Əl Mühdül ərəb" cəmiyyətinin geniş şəkildə qərarlaşmış fəaliyyəti və türklərin başına gətirilən digər dürlü fəlakətlər nəhayətdə "İslamçılıq" axımını da axsatdı. Məlum oldu ki Osmanlı dövlətini fəlakətdən nə osmanlıçılıq, nə də islamçılıq qurtara bilmədi.

Bu dövrdə meydana çıxan əsrilik, yəni müasirlik (çağdaşlıq- Ş.M.) Türkiyə həyatını Qərb modeli əsasında müasirləşdirməyi irəli sürürdü. Bu axımın da qorxulu tərəfi ifrat Qərbəşmə tərəfdarları

olmalarında idi. Bu zamana qədər mövcud olan türkçülük və islamçılıq tərəfdarları Qərbin yajınız elm və texnikasını qəbul etmək istəyirdilərsə. Çağdaşlıq axımının ardıcılıarı Qərbin milli cəhətlərinin və yaşayış tərzinin də qəbul edilməsini istəyirdi. Bununla belə, bu dövəmdə çağdaşlıq Türkiyədə bir sistem biçimi ala bilmədi.

Bu zaman digər bir tendensiyada türk dünyasının bətnindən nəşət tapan Qərb və yəhudi türko-loqlarının və Rusiyadakı açıq gözlü türklərin çalışmaları sayəsində meydana gələn türkçülük hərəkəti idi.(3;48) Türkiyədə türkçülük axımının başlanması da elə Rusiyadakı türklərin təsiri ilə bağlıdır. Yeri gəlmişkən xatırlamaq yerinə düşər ki, bu türkçü ziyalıların sırasında İsmayıl bəy Qasıralı (Kırım), Əhməd bəy Ağaoğlu (Azərbaycan) və Əli bəy Hüseynzadə (Azərbaycan) ən ön yerləri tuturlar”(4;26).

Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı imperiyasında kimliyi Osmanlı idealına qurban verilmiş türkün özünə yenidən qayıdışı əslində Avropa torpaqlarının Türkiyənin əlindən çıxmasından sonra yeni bir vüsət aldı. 1908-ci ildə II məşrutiyə inqilabından sonra çapa başlayan “Türk dərneyi”, “Gənc qələmlər”, “Yeni məcmuə”, “Türk yurdu” kimi dərgilər türkçülüyn yayılması, türk milli dərkinin oyanışı və bu ideyanın xalqa aşılması yolunda böyük işlər görməyə başladılar. Balkan müharibələrində (1911-1912 və 1912-1913) Türkiyənin başına gələnələr türkün milli dərki sahəsində onun xeyrinə olacaq yeni mədəni eranın açılışına təkən verdi. Belə ki, türkçülük dil, kök və tarix sahələrində sürətlə inkişaf etdi, Türkiyənin sərhədlərindən belə kənarda yaşayan türk xalqlarında osmanlılardan öncəki türk tarixinin öyrənilməsində böyük həvəs yarandı. Qeyd etdiyimiz bu həvəs böyük bir coğrafiyanı ağışuna aldı. Beləliklə qeyd etdiyimiz kimi, türkçülüyn liderləri tək cə Türkiyənin hüdudları daxilində deyil ondan xeyli kənarlarda da türkün yüksəlişi, türk millətinin özünü tanıması, maariflənməsi üçün mədəni bir birliyin gərəkliyi, ümumi bir dilin lazımlılığını kütlələrə çatdırmaq üçün yorulmaz bir mübarizəyə başladılar

Beləliklə Türkiyə aydınlarının tarixində öz fəxri yeri olan Mehmet Akif bəy belə qarma-qarışiq bir zamanın yetirməsi idi. Bəlkə elə buna görədir ki, içərisində bulunduğı zaman və o zamanın hadisələri bu vətənpərvər insanı yalnız yaşadığı düvrün deyil, özündən sonrakı dövrlərin də hər tərəfli şəxsiyyətinə çevirə bildi. Həyatında “məşrutə inqilabı” böyük rol oynamış olan Mehmet Akif həyatının ən məhsuldar dövrü bu inqilabın gətirdiyi ab-havanın təsiri ilə yazdığı əsərləri və nəşiri olduğı qəzetlə yeni bir məcraya daxil olmuşdur. Məşrutədən sonrakı bütün ömrü demək olar ki, mənsub olduğı millətin yüksəliş mücadiləsinə həsr olunan Mehmet Rəqif bəy **20** dekabr 1873-cü ildə İstanbulda, Fateh mahalının Qarakömrük tərəfində Sarıgözel məhəlləsində dünyaya göz açdı. Qeydiyyat, kağızı atasının, onun doğumundan sonra imamlik etdiyi və Rəqifin ilk uşaqliq illərini keçirdiyi Çanakqalanın Bayramiç mahalında yazıldığı üçün pasportunda anadan olduğı yer Bayramiç göstərilir. (5;7) Anası Buxaradan Anadoluya köçüb gələn bir ailənin qızı olan Əminə Şərif xanım, atası isə Kosovanın İpek şəhərindən olub Fateh məscidində fəalijət göstərən mədrəsənin müəllimi işləyən Mehmet Tahir Əfəndi idi.

İlk təhsilini Fatehdə Əmir Buxari məhəllə məktəbində dörd yaş yarımında almışdı. Sonra iptidai təhsilə keçdi və atasından ərəbcəni öyrənməyə başladı. Daha sonralar rüşdiyyə təhsili alan Akif Fateh Camisində Farsça da dərş almağa başladı. Bu yeniyetmənin dillər öyrənməkdə xüsusi bir istedadı var idi. Dil dərsləri öyrənərkən daima birinciliyi əldə saxlardı. Türkçə, ərəbcə, farsca və fransızcadə həmişə birinci oldu. Məktəb illərinin onda ən çox təsir buraxan insanı isə zamanının “azadlıqpərvər” aydınlarından birisi olan türk dili tədris edən müəllimi Herseqovinadan olan Qədri Əfəndi idi..

1885-ci ildə o, anasının onu mədrəsə təhsilli görmək istəməsinə rəğmən atasının yardımı ilə çağının sayılan məktəblərindən biri olan “Mülkiyə İdadisi”nə yazılır 1888-ci ildə də məktəbin con sinfində ikən atasının vəfatı, sonra isə yangın nəticəsində evlərini itirmələri ailəni yoxsul bir vəziyyətə salır. Ailənin bu durumda olması onu durmadan bir məslək sahibi omağa səsləyirdi. Digər yandan da o, daha mükəmməl təhsil almaq üçün yataqxanası olan təhsil ocağı seçdi... O illərdə yeni açılan və ilk sivil veterenar ali məktəbi olan Kənd təssərrüfatı və Baytarlıq Məktəbində dünyəvi elimləri yüksək sevgi ilə öyrənərək idmanın müxtəlif növlərində müvəffəqiyyət qaznaraq, fərqlənmə ilə bitirdi (6; 32). Artıq olğun bir gənc olan Mehmet Akif fransızcasını mükəmməlləşdirdi. 6 ay içində Qurani-Kərimi əzbərləyərək həfiz oldu.

1893-cü ildə təfəkkürünün ilk töfhəsi qəzəl şəklində Xəzineyi Fünun Dərgisində 1894 -də yenə bir gəzəli, 1895 də isə Məktəb məcmuəsində "Qurana-Xitab", adlı şeiri dərc olundu.

Vaxt tapan kimi fransızca qəzetlər oxuyb ərəbcə şeirlər əzbərləyən Mehmet Akif hər yanda son zamanlar osmanın içində bulunduğu drumu müzakirə edirdi. Bu gərgin anlarda Fateh məscidinin kürsüsündən xalqına hayqırır şeirlər oxuyardı. Bu şeirlər əsgərlərin əzbərinə çevrilib onları vətənpərvərliyə səsləyirdi. Bu sıralarda balkan savaşlarında "məxsusi təşkilat"ın göndərişi, Ənvər paşanın istiqamətləndirməsi ilə Almaniyaya yollanır. "Akif bəy xanımına və övladlarına düşgün bir ata və eş idi, lakin düşən vətəninə daha çox düşgün idi"¹. Odur ki, ona Almaniyaya vətənin göstərişi ilə getmək təklif olunanda bu vəzifənin ağırlığı barəsində də xəbərdarlıq edildi. Akif bu xəbərdarlığı edən dostu Əşrəf bəyə "Vətəni üçün canından keçməyə hazır olduğunu zaten getdiyi hər bir yerə kəfəninin bir parçası ilə getdiyini söyləmişdi". Almanlar onun müsəlmanlar arasında yayılan nüfuzundan istifadə edərək, müsəlman əsirləri ingilislərə qarşı qaldırırdılar. "Təşkilati məxsusənin" dəyərli üzvlərindən olub hər kəsin şair kimi tanıdığı Mehmet Akif həm də vətən sevgisi ilə çırpınan bir əsgər idi. O, vətəninin düşdüyü halın səbəbkarlarının məmləkətin ziyalıları olduğunu deyir və bu haldan onu ancaq yenə həmin ziyalıların çıxara biləcəyini söyləyirdi. Bu məqsədlə o,

Yillarca, asırlarca sürən uykundan artıq
silkində mühitindəki zülmətləri yak, yık
Bir baksana göylər uyanıq, yer uyanıkdır
dünya uyanıqkən uyumaqlıq maskaralıdır. Yazırdı.

Bu illərdə ardıcıl bir müsəlman olan Akifin yaşadığı torpaqların bir parçası olan Qüdsin alınması onun faciəsinə çevrildi. Onun pak niyyətli daim insanlıq naminə vuran ürəyi siyasətin çirkin oyunlarına hazır deyildi. Avropalılar içərisində müsəlmanlara yer olmadığını görən Akif onlarla baş edə bilməmənin təəccübünü yaşayırdı. O, həm də bir filosof uzaqqörənliyi ilə Almanyanın yəhudilərə yönəlik siyasətinin zəifliyini narahatlıqla diqqətlərə çatdıraraq alman xalqının bunun siyasətin fəsadlarını çəkəcəyini illər öncə söyləmişdi.

1920-ci ildə artıq işğal olunmuş İstanbuldan min bir məşəqqətlə Ankaraya gedən Mehmet Akif özü ilə illərdir dərc etdiyi "Sebilür-Rəşad"ın kilişəsini də apardı. O Sebilür-Rəşadın ki, onun nüsxələrini Rusiya dövləti qadağan etmişdi. Oğlu Eminlə gedib Ankaraya çatanda onu buraya dəvət edən Mustafa Kamal Paşa ilə görüşür. Mustafa Kamal paşa onun və onun dərc etdiyi qəzetin millətin həyatında oynadığı rolu yüksək qiymətləndirərək yazırdı

"Sever sazişinin məmləkət üçün nə qədər faciəvi bir edam hökmü olduğunun Sebilür-Rəşad qədər heç bir qəzet olkəyə çatdırı bilməmişdir... Mənəvi cəbhəmizin qüvvətlənməsinə Sebilür-Rəşadın böyük xidmətləri vardır. Hər iknizə təşəkkürlər" Milli mücadilənin qızgın vaxtı Mehmet Akif bu mücadilənin başında idi. Bu səbəbdən 30aprel 1920-ci il Hacı Bayram məscidində vəz verdi. Xalqını cihada səsləyən şair millətini milli mücadilə bayrağı altında birləşməyə dəvət etdi. Anadolunun Eskişehir, Burdur, Sandıklı, Dinar, Antalya, Afyon, Kastamonu kimi qərb şəhərlərini yorulmadan gəzib vəz verən, şerlər söyləyərək alovlu çıxışlardan Mehmet Akif xalqının mübariz oğlu kimi mücadilənin önündə idi. Xalqı onu Ankarada ikən Burdurdan millət vəkilliyinə namizəd verdi və TBMM onu həmin xalqına vəkil etdi.

Ankara da ikən onun Tacəddin dərğahında yerləşməsi gecələri burada yaradıcılıqla məşğul olması onun həyatının daha mübhəm tərəflərinə diqqət çəkir. İslam amllarına sarılan şair "Vətən cəvgisi imandandır" hədisinin aşığıdır. Akifin qızgın yaradıcılıqla məşğul olduğu Tacəddin dərğahı tarixə həm də milli mücadilənin mərkəzlərindən biri kimi daxil oldu. O, burada həm də Qurani-Kərim məalını yazmış inayətli bir müsəlmana çevrildi. Mehmet Akif bu illər ərzində məclisin salamını çatdırmaq üzrə bütün cəbhələri gəzib dolanmışdı.

Milli mücadilə marşını yazmaq lazım gələndə Maarif müdürlüyünün verdiyi elana əsasən 724 şer mətni təqdim olunmuşdu. Müdriyyətin vəd etdiyi qonarar vəsiləsi ilə Mehmet Akif şer təqdim etməmişdi Amma elə bu zaman milli təhsil naziri Həmdullah Subhi Bəyin ricası ilə dostu Həsən

¹ Məqalənin ərsəyə gəlməsində 2012-ci ildə Türkiyənin TRT-1 kanalı ilə yayımlanan Mehmet Akif Ərsoy barəsində çəkilən "korkma" filmindən olan kadrların mətnlərindən də istifadə edilmişdir.

Bəsri bəy onu ulusal marş yarışmasına qoşulmağa razı sala bildi. Bu vəsilə ilə yazdığı şəri 12 mart 1921-ci ildə şənbə günü Həmdullah Subhi bəy tərəfindən oxunduqdan və vəkillər tərəfdən ayaq üzərində alqışlanandan sonra saat 17.45 də Türkiyənin ulusal marşı olaraq qəbul edildi. Akif bəysə möhtəşəm əsərinə görə aldığı gonorarı cəbhəyə uniforma tikən Dar'ül Məsai xeyriyyə cəmiyyətinə bağışladı.(6: 14)

İstiqlal medalı ilə mükafatlandırılan Mehmet Akif, 1923-cü ildə artıq Ankaradan İstanbula qayıtdı. Abbas Halim Paşanın dəvəti ilə qışı keçirmək üçün Misirə getdi. Səfərindən qabaq Quranı Türkçeye tercümə etmək üçün Dəyanət İşləri ilə müqavilə imzaladı. Ona təklif edilən bu vəzifədən əvvəlcə öz əsərləri üzərində işləməsi ilə əlaqədar imtina etmək istədi. Çünkü tüfəngi də, süngisi də qələm olan bu vətən əsgəri " milli mücadilə dastanı"nı yaratmaq istəyirdi. Ölkəsində Quran tərcüməsini edə biləcək, möhtəşəm iman və işığın sahibi olan bir neçə adamdan biri kimi tanındığı üçün bu təklif daha çox israr idi. Buna məcbur qaldı. Bir neçə illər baharları İstanbulda, qışı Misirdə keçirdi. 1926-cı ilin qışından etibarən Misirdən geri dönmədi. Qahirə yaxınlığındakı Hilvana yerləşdi. Burada demək olar inzivaya çekilerek Quran tərcüməsi üzərində çalışırdı. Altı-yeddi il üzərində çalışdıqdan sonra gördüyü işdən memnun qalmadığı üçün bu məsuliyyətdən necə olursa qurtarmağa çalışdı. Bu onun səbətsizliyindən deyil bəlkə daha çox Quran ecəzi qarşısındakı məhəbbət dolu heyranlığından xəbər verirdi.

Mehmet Akif Ersoy bəy namına yaraşan işləri ilə Vətəni, xalqı və İslamın ardıcılıqları üçün misli görünməmiş xidmətlər verdi. Onun İslam, vətən, insanlıq adına etdiklərini ölkəsi tarixindən xalqı qəlbindən heç vaxt silməyəcək.

Bu gün bizlərin də inkişafımızın bu mərhələsində islama dönüşü türklüyümüzə ikinci ömür bəxş edə biləcək tutarlı addımdır. Bu gün yavaş-yavaş özünə yol açmağa başlayan demokratiyamız da islami təfəkkürə malikdir. O İslami təfəkkürə ki, azgınlığa, diktatorluğa, firounluğa düşmən kəsildiyi qədər də "firon sarayına daş daşıyan kölə xislətini, gücə əyilmə azarını rədd edir. İdarəçiliyin şura ilə /şura 38/, yəni məşvərət məsləhətlə mümkünliyini məqbul sayır.

Hesab edirəm ki, Akifin bir əsr öncə yeni bir islahatçı olaraq bizə anladığı kimi Quran mətnindən hali olmaya-olmaya tarixi-mədəni irsimizi anlamaq. ümumiyyətlə milli təfəkkür qaynaqlarını araşdırıb tarixi yaddaşımızın bərpası işində və istiqlalımızın gerçəkləşməyə üz qoyduğu bir dövrdə global milli problemlərimizin həlli yönümündə yardım ola biləcək hər hansı bir fəaliyyətdə bulunmamız müşküldür. Bə bu məsələdə İslamın ilkinliyinə-əsrlər uzununu təhriflərə uğramış dini qavramlardan xali olan saf başlanğıcına aparan mətnlərinin tərcüməsi ilə, İslam adına həyat mücadilələri aparıb, bu dinin saf və mübariz məramından istifadə edən fədailərin irsinə də qaydışımız müəyyən perspektivlər açır. İnənanların siyasi şüurunu pragmatik din anlayışları yönümündə formalaşdıran və mahiyyət etibarı ilə hakimiyyət bütperəstliyi ilə doğmalaşan, islama deyil, insan azadlığını ideoloji zərurət kimi irəli sürən əsl mənada tək Allahlılığa, xalis dinə dönməyimizi azadlıq mübarizəmizin özü, milli dövlətçiliyimizin bərpası naminə parlamanda bir daha ucaltdığımız üç rəngli bayrağımızın özülündəki yaşıl zolaq tələb edir.

Bü gün türklüyümüzü, demokratiyamızı dediyimiz anlamda islamsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Tarixən milliliyimizi xarici sarsıntılar qarşısında deformasiyaya uğramaqdan qoruyub saxlayan, onun bəşəri çəhərlərini artırmaqla millətimizi böyüdən də köklərimizə bağlılığımız dinimizə qayıdışımız ola bilər ki, məhz elə bu tərəflərdən Mehmet Akif yaradıcılığı suda batan və çıxan aysberg kimidir. Hərdən üzə çıxan tərəfi, hərdən də hesablanılarkən daha çox sanbala malik olan alt tərəfi görünür. Özü üçün yaşamaıb dininə, köklərinə canı ilə, ağılı ilə bağlı olanlar, Kantın ibarəsi ilə desək Allah yanında əbədi olan kateqoriyalarla, mühakiməyə gəlməyən bəyənilmiş bir ömür sahibi olurlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Маркс К., Энгельс Ф. **Собрание сочинений**, т. 9.
2. Ziya Göyöl, **Türkçülüğün əsasları**, Bakı, Maarif, 1991.
3. Антология татарской вогословской мысли. Муса Джаруллах Вигиев. Избранные труды в двух томах. **(Обращение к Великому Турецкому Национальному Собранию. Воззвание к мусульманским нациям.** Казань 2006

4. Əliyeva A. (Kəngərli). **Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük**, Bakı, "Elm" 2002.
5. Fevziyə Abdullah Tansel, **Mehmet Akifin Doğum Yeri Bayramıdır mı? Qübbəaltı akademik məcmuəsi**, 1977, 6-cı sayı.
6. Recep Duymaz, **Mehmet Akif Ersoyun Şahsiyyətinin Qaynakları**, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi* Yıl 7 Sayı 73 Mart 2006
7. **Mətanət Şəkixanova**. *Türk məfkurə tarixinin işıqlı siması Musa Cəvulla Bığiev və onun "İslamin əlifbası", "Türkiyə Böyük Millət Məclisinə müraciət" kitabları haqqında. (AMEA Fəlsəfə Sosialogiya və Hüquq İnstitutunun icazəsi ilə buraxılan toplusu.) Bakı, Nurlar 2012 səh 200-212.*

ÇOCUKLARIN MİLLİ RUH VE VATANSEVERLİK EĞİTİMİ BAĞLAMINDA MEHMET AKİF ERSOY'UN ŞİİRLERİNİN ROLÜ

Yrd. Doç. Dr. Minara ALİYEVA

*Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi
esenminara@gmail.com*

ÖZET

Mehmet Akif Ersoy, şairliği yanında şahsiyeti ve şiirlerinde dile getirdiği ideal insan tipi yönünden de bilinmesi ve değerlendirilmesi gereken bir şahsiyettir. Bu şahsiyetin oluşumunda doğruluk, dürüstlük, çalışkanlık, ahde vefa, sözünde durma ve ilme değer verme gibi özellikler ilk akla gelenlerdir. Özellikle *Asım* adlı şiirinde bu özellikler, yetişecek Türk gençliği için model oluşturacak şekilde somutlaşmıştır. Bütün bunlar yetiştirilecek çocuklarımızın Mehmet Akif'in başta şahsiyetinden ve düşüncelerinden alacakları çok şey olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı çocuklarımızın Mehmet Akif Ersoy'un şahsiyet özelliklerini tanıyacakları örnek metinlerle karşılaştırılması gerekmektedir. Ayrıca şairin bir insan yetiştirme modeli olarak şiirlerinde işlediği değerlerin çocuklarla buluşturulması onların güçlü şahsiyetler olarak yetişmelerinde çok önemli katkılar sağlayacaktır.

Mehmet Akif Ersoy; XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında yaşanan toplumsal değişime ve dönüşüme tanıklık etmiş, bu tanıklığını eserlerine yansıtmış büyük edebiyatçı, şair, düşünür, eğitimci, gazeteci, milletvekili olma özellikleri ile çok yönlü bir kişilik sergilemiş, böylece toplumsal verimliliğini ve topluma katkılarını en üst düzeye çıkarmış, etkileri kendi çağını aşarak günümüze ulaşmış büyük bir şahsiyet, büyük bir Türk aydını, önemli bir fikir adamıdır.

Böyle büyük bir edip ve şair olan Mehmet Akif Ersoy'u her yönüyle incelemek, edebi ve tarihi görevlerimizdendir. Böyle önemli bir görevi yerine getirmek de geleceğe hazırlanmak açısından son derece önemlidir.

Mehmet Akif Ersoy, 1873 yılının Aralık ayında, İstanbul'un Fatih ilçesinin Sarıgözel semtinde dünyaya gelmiştir. Mehmet Akif'in annesi, Buhara asıllı Emine Şerife Hanım (1836–1926) ve babası, Arnavutluklu Mehmet Tahir Efendi'dir (1826–1888). Mehmet Tahir Efendi, bütün çocuklarına küçük yaştan itibaren dini bilgileri öğretmiş ve onları ibadete alıştırmıştır.

Mehmet Akif, dört yaşlarında iken mahalle mektebine, bugünün adıyla anasınıfına başlamış ve sırasıyla eğitimine devam etmiştir. Daha talebeliğinde şiire ilgi duyan Mehmet Akif, yabancı dil derslerine olan merakından dolayı Arapça, Farsça ve Fransızca'yı öğrenmiştir. Yüksek Baytar Mektebini birincilikle bitiren Mehmet Akif, Umur-i Baytariye (baytarlık işleri) Müdüriyetinde memurluğa başlamıştır. Sosyal bir insan olan Mehmet Akif, dil ve edebiyata olan merakı nedeniyle çeşitli okullarda öğretmenlik, Edebiyat Fakültesi ile Dârülhilâfe Medresesi Darüfünun şubesinde Osmanlı Edebiyatı Profesörlüğü görevlerinde bulunmuştur. Manevi bir lider ve samimi bir Müslüman olan Mehmet Akif Ersoy, Burdur ve Biga milletvekilliğini de yapmıştır. Ayrıca onda Kur'an'a, Kur'an tefsirine, camilere karşı bir sevgi ve camilerde vazetme tutkusunun olduğunu da öğrenmekteyiz. Çeşitli kaynaklarda, onun Darülfünunda Osmanlı Edebiyatı müderrisliğinde bulunduğu yer verilmekte ve ilk dersinde Muallim Naci (ö. 1310/1893)'nin meşhur "Tevhid" şiirini okuyarak bir ders boyu açıklayıp yazdırdığı ifade edilmektedir.

O, eserlerinde olanaksızlıklar içinde olan halkımıza umut, güven ve inanç aşılayan, Türk Ulu-
sunun tarihinden getirdiği yüce kişilik özelliklerini, yüksek ruhunu, saygın ve soylu duygularını,
düşüncelerini büyük bir ustalıkla betimleyen milli bir şairimizdir.

Mehmet Akif Ersoy, hayatı boyunca yaşadığı topluma faydalı olmayı gaye edinmiş bir şairdir.
Bundan dolayı onun söylediği her söz, dile getirdiği her düşünce, aslında düşünen ve hisseden bir
insan ve toplum için hayatî önem taşıyan mesajlar içermektedir. Yaşadığı dönem itibarıyla dilimizi
Akif kadar güzel kullanan, edebiyatımızı, özellikle İslamî Türk edebiyatını pek yüksek bir derecede
bilerek özümseyen, binlerce yıllık tarihimizi ve toplum hayatımızı onun kadar ciddi bir şekilde ibret
gözüyle inceleyerek hisseden ve hissiyatını mükemmel bir üslupla yansıtan tefekkür ve sanat er-
babına rastlamak pek mümkün değildir. Bu durumu, Faruk Kadri Timurtaş, *"Servet-i Fünun edebi-
yatının doğurduğu sun'î, soğuk, çetrefil ve bunaltıcı bir dilden yeni edebiyatımızın, sıcak, gerçek, öz
ve bizden olan Türkçesine geçiş işinde büyük bir yeri bulunan Mehmet Âkif, eserleriyle en temiz ve
en tabîî Türkçenin güzel örneklerini vermiştir. Mahallede, sokakta, evlerde konuşulan Türkçeyi, bü-
tün özelliği, kıvraklığı ve zenginliğiyle ilk defa şiirimize getiren, büyük bir kudretle en geniş şekilde
kullanan odur."*¹ şeklinde dile getirmiştir.

Mehmet Akif, ulusumuzun geleceğini, kurtuluşunu eğitimde görmektedir ve eğitimi bir kurum
olarak ele almaktadır. Ona göre, ülkenin geleceği, iyi yetişmiş kuşaklarla mümkündür. Mehmet Akif,
tembelliğe, cahilliğe, batının bilim ve tekniğinden ders çıkarmamaya kızar, sömürülmeyi bir kader
olmaktan çıkartacak olanın ancak bilim ve teknikte gerçekleştirilecek atılımlar olduğunu söyler.
Onun tuttuğu yol, hep çalışmaktır: "İstikbal için azim, istikbal için gayret."

Onun özellikle üzerinde durduğu kesim gençliktir. Gençler; işçi, öğrenci, asker, öğretmen olarak
eserlerinde yer almıştır. Akif, Safahat'ının altıncı bölümünü sembol genci düşünerek oluşturmuş ve
Asım adıyla yayımlamıştır. Asım kimliği, Türk gencinin taşıması gereken değerler dizisini içerir.²

Mehmet Akif Ersoy'un önemli ve tek eseri *Safahat*'tır. Yedi ciltten oluşan *Safahat*'ın VI. ve VII.
bölümleri dikkati çekmektedir. İstiklal marşı şairimize özellikle *Safahat*'ın *Asım* isimli VI. kitabı (18
Eylül 1919) çok büyük şöhret kazandırmıştır. Mehmet Akif manzum hikâye tarzında ve çok kuv-
vetli milli bir lirizmle yazdığı bu eserde aydın ve vatansever Türk gençliğini tasvir eder. Şaire göre
bu gençlik Türkün namusunu çiğnetmeyen, Türk milletini kurtaracak ve yarınki Türkiye'yi de kura-
cak olan inançlı nesildir. Asım'da 4 kişi vardır: Hocaşade, onun oğlu Emin, Köse İmam ve onun oğlu
Asım. "Asım"da üç nesil vardır: I nesil. II. Abdülhamit zamanında yetişen, medresede okuyan ve
medrese tarzını benimseyen Köse İmam'ın temsil ettiği nesildir. II nesil, mektepten yetişen ve II.
Abdülhamit idaresini beğenmeyen, daha çok ittihatçıların yaptıklarını tasvip eden Hocaşade'nin
neslidir. Her iki neslin de hataları vardır. Bu hatalar III. nesil tarafından düzeltililecektir. Asım bu III.
nesli temsil eder. Onları böyle inandıran şey de Asım'ın neslinin Çanakkale'de gösterdiği kahra-
manlıktır. Akif'e göre bunu sağlayan da bu neslin imanıdır. İmanı tam olan bu nesil, eğer iyi yetiştirilebilirse istikbalin zinde gücü olacaktır. Çanakkale Şehitleri'nde:

Şu Boğaz Harbi nedir? Var mı ki dünyada eşi?

En kesif orduların yükleniyor dördü-beşi

diye başlayarak şehitlerimize muhteşem kabirler armağan eden Akif,

Asımın nesli... Diyordum ya, nesilmiş gerçek

İşte çiğnetmedi namusunu, çiğnetmeyecek

diyerek bu nesli över.³

İstiklal Marşı ve *Safahat*'ın yazarı olan Mehmet Akif Ersoy, Balkan Harbi ile Milli Mücadele'de,
büyük bir gayretle halkı birlik ve beraberlik içerisinde olma hususunda eğitmeye çalışmış ve bu
konuda oldukça etkili olmuştur.

1 Timurtaş, Faruk Kadri, Mehmet Âkif ve Cemiyetimiz, Akçağ Yay., 2. Bas., Ankara, 2006, s. 51.

2 Gökay Yıldız, 1. Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Açılış Konuşması, 1. Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 19-21 Kasım 2008, Burdur s. 10.

3 Ahmet B. Ercilasun, Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler. I kitap, Akçağ Yay., Ankara, 1997, s. 63.

Büyük bir mücadeleci ve devrimci olan Mehmet Akif, sadece şiir yazan bir şahsiyet değildir. O, Anadolu'yu adım adım dolaşarak cephedeki mücadeleyi halka anlatmaya ve aşılarmaya çalışan fedakâr bir neslin örneğidir. Bu yönü ile o bir eğitimcidir. Hayatının her sahnesinde halka, gençliğe, çevresine rehber olmuştur. O, öncelikle toplumu saran ümitsizliğin baş düşmanıdır. "Gayret, azim, ümit, uyanma, birlik" kelimeleri onun idealizmini yansıtır.¹

Türk Kurtuluş Savaşı'nın ön sözü niteliğinde olan Çanakkale Zaferini "Çanakkale Şehitlerine" adlı ölümsüz eseriyle belgeleyen Akif, şiirler yazarak, konuşmalar yaparak ve cephe cephe gezerek Kurtuluş Savaşı içinde etkin olarak yer almıştır. Sömürgeciliğe karşı yürütülen Milli Mücadelede ordumuza ve ulusumuza seslenerek umut, cesaret, inanç ve ulusal bilinç aşılayan kırk bir dizelik İstiklal Marşı ile Türk tarihinde silinmez bir sayfa edinmiştir.

Ulusal birliğimizi güçlendiren, ulusal duygularımızı coşturan İstiklâl Marşı'mız, büyük yurt sevgimizi, paylaştığımız ortak değerlerimizi, ortak ülkümüzü anlatan dizeleriyle Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının en önemli simgelerindendir.

Azerbaycan millî şairi Bahtiyar Vahabzade'nin de İstiklal Marşı'na karşı ayrı bir hayranlığı vardır. Bu hayranlık hem Türk olmanın verdiği gurur hissinden hem de bir şair olarak marşın şiirselliğindeki güzellikten ileri gelmektedir. Bu duygularını, "Bir zamanlar Azerbaycan'ın millî marşını yazmayı düşündüm, bu sebeple Rus marşı yanında, dünyanın bütün marşlarını dikkatle okuyup tahlil ettim. Ancak "Akif'in yazdığı milli marşın seviyesinde bu marşa eş başka bir marş göremedim. Onun yerine başka bir marşın bulunması çok zordur. Bu eser oldukça güçlü bir eserdir. Akif, bir fenomendir."² sözleriyle dile getirir. Yine 1997 yılında bir gazetede yazısında İstiklal Marşı hakkındaki görüşünü: "Buna sadece şiir diyemeyiz, buna vatan, millet uğruna her türlü fedakârlığa hazır olan hayatın manasını vatana ve millete hizmette gören bir büyük insanın kalbindeki duyguların taşan seli diyebiliriz."³ şeklinde ifade eder.

Büyük şair Mehmet Akif Ersoy tarafından yazılan İstiklal Marşı, dünyadaki en haklı, en kutsal savaşlardan birini, sömürgeciliğe karşı verilmiş ilk kurtuluş savaşını, ulusal haykırışı, direnişi, heyecanı anlatan eşsiz bir yapıttır. Mehmet Akif, güçlü anlatımıyla seçkin bir eser oluşturmuş, özlü dizeleriyle ulusumuzun, ülkesine yönelen tehditlere kararlılıkla direneceğini; bağımsızlığını koşullar ne olursa olsun koruyacağını dünyaya duyurmuştur.

Mehmet Akif Ersoy, halkımızın gönül ve ruh dünyasını, öylesine çarpıcı, öylesine güzel ifade etmiştir ki, İstiklal Marşı onun kaleminden çıkıp milletimize mal olmuştur. Milli mücadele ruhu, milletimizin vatan sevgisi ve istiklâl aşkı, en veciz ifadesini İstiklal Marşı'mızın mısralarında bulmuştur. Vatan şairimiz Mehmet Akif Ersoy, azimle, inançla, büyük fedakârlıklarla yürütülen istiklal mücadelemizi, yazdığı muhteşem mısralarla destanlaştırmış ve ebedileştirmiştir. İstiklal Marşı, milli birlik ve beraberlik idealimizi en güzel biçimiyle vurgulayan bir mutabakat belgesi niteliği taşımaktadır. Bundan dolayıdır ki bütün Türk milleti, özellikle de yeni nesil kendisine armağan edilen bu eşsiz marşın her bir kıtasını, her bir dizesini kalbinin derinliklerinde hissettiği için Mehmet Akif Ersoy'a büyük hayranlık duymaktadır.

Bu hayranlığa örnek olarak, Türkiye/Bursa'da EMİR KOOP İlkokulunda öğrenim gören 7. sınıf öğrencilerinin yazmış olduğu şiirler gösterilebilir

Murat Oruç *Millî Şair Mehmet Akif* adlı şiirinde şaire karşı hayranlığını şu mısralarla dile getirmektedir:

Mehmet Akif, milli şairdir.
Eserleri okundu mu, herkes dikilir.
Hayran olur herkes besbelli
Mehmet Akif dendi mi

1 Ertuğrul Günay, (Kültür ve Turizm Bakanı), 1. Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Açılış Konuşması, 1. Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 19-21 Kasım 2008, Burdur s. 3.

2 Eğitim-Bilim Dergisi, Mayıs, 1999.

3 Azerbaycan "Zaman Gazetesi", 30 Aralık 1997.

Eserleri akla gelirdi
Türkler için o tekti.

Anlamını anlamaz kimileri
Kurtuluştaki büyük önemini.
İstiklal marşını yazan büyük şair,
Fethetti bütün kalpleri.

Nisanur Yıldız Yaşayan *İstiklal* adlı şiirinde Akif'in izinden yürüyeceğini şöyle anlatmaktadır:

*Sıra bizde şimdi.
 Örnek olacağız senin gibi.
 Senin yolunda yürüyoruz,
 Kimse tutamaz bizi.*

*Egemenlik için
 Özenerek yazdın marşımızı.
 Dinleyenler ayakta alkışladı.
 Senin şiirin tüm dünyada konuşuldu.*

*İstiklal marşını yaşatacağız,
 Okuyacağız her gün okullarda.
 Okuryazarlar çok ama şimdi
 Yazamaz hiç kimse senin gibi.*

Mehmet Akif Ersoy'un *İstiklal Marşı'nın* yazılması üzerine Binnur Merve Demirel'in yazmış olduğu *İstiklal Marşı'nın Kabulü* adlı şiiri şöyledir:

*Büyük Türk milleti için,
 Milli marşa aranıyordu.
 Şiiri kazanana,
 Para ödülü veriliyordu.*

*Ödül verilmemesi şartıyla,
 Yarışmaya katıldı.
 İstiklal Marşı'mızı
 Herkes ayakta alkışladı.
 Türk milletinin yüceliğini,
 En güzel duygularla anlattı.
 İstiklal Marşı'mızı
 Kahraman ordumuza bağışladı.*

Gizem Erdiñç *Mehmet Akif Ersoy* adlı şiirinde ve Melek Uğur *Mehmet Akif Ersoy'a* adlı şiirinde Akif'in ebedî olarak kabinde yaşayacağını şöyle dile getirmektedirler:

*Hem yazar, hem şair, hem de bir tanesin.
 Şiirler yazmada en önde sensin.
 Kalemle her zaman bizlerin kalbindesin.
 Sen bizlere her zaman bir lider, bir öndersin.*

*Sen tarihin şairi, tarihin sesisin.
 Gönüllerimizin en büyük önderisin.
 Kalemle her zaman bizlerin kalbindesin.
 Sen hiç ölmedin, ölmeyeceksin!*

* * *

Memleketin seninle,
Eşsiz kişiliğinle.

**Hizmet ettin vatana,
Minnet duyarız sana.
Eserler verdin bize,
Türk, gurulu seninle.**

**Ahlaklı güzel insan,
Kalbimizdesin her an.
İstiklal Marşı'nla sen,
Fırtınalar estiren.**

**Eserindir "Safahat",
Rahmetle kabrinde yat.
Seni hiç unutmadık.
Onur verdin sen bize,
Yaşarsın kalbimizde.**

Mehmet Akif'in tüm yaşamı; duyguları, düşünceleri, eylemleri, eserleri ile bir bütün halinde, yüksek vicdanının, ruhunun ve ahlakının yansımasıdır. O, bu saygınlığını ve güvenilir kişiliğini yaşadığı dönemden günümüze değin korumuş, kuşaktan kuşağa yol gösterici olmuş bir aydındır. Bu şiirleri yazan çocuklara şairin bu özelliklerini tanıtan, şairin yazmış olduğu eserleriyle onlara milli ruh ve vatanseverlik bilincini aşılayan Bursa EMİR KOOP İlkokulunda görev yapan Türkçe öğretmenlerini tebrik ederiz. Şüphesiz sadece Milli Eğitim kurumlarında değil, Türkiye Cumhuriyeti'nin en önemli kurumlarından olan üniversitelerin de "ülkenin geleceğini kuracak gençleri iyi yetiştirme" sorumluluğuyla davranması gerekmektedir. Bu kurumlar öğrencilere Mehmet Akif'in ideal genci olan Asım'ı tanıtarak, Asım'ın üzerinden Türk gençlerine seslenişlerini duyurarak, bugüne ve yarına örnek gençler kazandırmada hassasiyet göstermelidir. Çocuklarda milli şuurun oluşması ve milletini sahiplenmesi açısından Mehmet Akif Ersoy'un şiirlerinin büyük rolü vardır.

Türk kültür ve düşün tarihinin öncülerinden olan Akif hakkında birçok araştırma ve inceleme yapılmış ve birçok değerli eser ortaya konulmuştur. Fakat İstiklal Marşı'nı bu millete armağan etmiş olan Mehmet Akif'i bütün Türk milleti, özellikle yeni nesil yakından tanınması gerekmektedir. Çünkü o, memleketin dert ve sıkıntılardan kurtulmasında halkın ve gençliğin eğitiminde ileri sürdüğü görüşleri ve fikirleri ile mükemmel bir rehber, gerçek bir eğitimci, milletimizin ve kültür hayatımızın en çalkantılı dönemlerinde yaşamış ve bu çalkantılı ortamda kendine göre rol üstlenmiş bir aydınımızdır. Bundan dolayı Mehmet Akif Ersoy'un yapıtlarına ve tarihî kimliğine yansıyan çok yönlülüğünün çağdaş yöntem ve tekniklerle araştırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Azerbaycan "Zaman Gazetesi", 30 Aralık 1997.
Eğitim-Bilim Dergisi, Mayıs, 1999.
Ercilasun, Ahmet B. (1997). *Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler*. I. kitap, Akçağ Yayınları, Ankara.
Timurtaş, Faruk Kadri (2006). *Mehmet Âkif ve Cemiyetimiz*, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
1. Uluslar arası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 19-21 Kasım 2008, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Yayınları, Burdur.

ORTAQ TÜRKÇƏYƏ GEDƏN YOLDA: HÜSEYN CAVIDİN BƏDİİ DİLİ ÜZƏRİNDƏ DÜŞÜNCƏLƏR

Minəxanım NURİYEVA (TƏKƏLİ)

Filologiya elmləri doktoru professor

Qafqaz Universiteti

Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu

mnuriyeva@qu.edu.az

ÖZƏT

Hüseyn Cavidin fəaliyyətində 1905-1909-cu illər arası bir zaman kəsiyi onun universitet illərini əhatə edir. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq İstanbul hər baxımdan türk xalqlarının mədəniyyət, dil, əlifba, təhsil problemlərinin həll olunduğu nüfuzlu bir mərkəz statusu daşıyırdı. Məhz bu səbəbdən də Cavidin İstanbul təhsilinin nəticələri bəhrəli oldu; şairin burada əldə etdiyi bədii-estetik qabiliyyəti və poetik məharət mükəmməl həddə doldu. Bu mənada İstanbul mühitinin Hüseyn Cavidin həyatında, ideya yolunun müəyyənəlməsində böyük rol oynadığını xüsusilə diqqətə almaq lazım gəlir. Belə ki, böyük şairin dünyabaxışının sabitləşməsi və milli məfkurəyə yiyələnməsi, Türk dünyasının məşhur alim və şairlərindən – Ziya Göyöl, Yusif Akçura, Məhməd Akif Ərsoy, Əli bəy Hüseynzadə, İsmayıl bəy Qaspiralı, Bəkir Çobanzadə, Xəliq Ziya Uşaqlıgil, Rza Təvfiq, Cənab Şəhabəddin, Əbdülhəq Həmid kimi şəxsiyyətlərin adı və taleyi ilə bağlı idi. Bu tarixi simaların, təkcə Cavidin ədəbi taleyində deyil, ümumən Türk dünyasında milli məfkurənin formalaşmasında, düşüncə tərzinin təkmilləşməsində çox böyük rol oynadıqları hər kəsə məlumdur. Onların Türk ədəbi dilinin möhkəmlənməsi uğrunda fəaliyyətləri, bu oyanışın da öz növbəsində milli fikir cərəyanının da güclənməsinə səbəb olacağı ümidlərini oyadıb qanadlandırdı. Yaradıcılığının ilk dövrlərindən başlayaraq şair həqiqətən İstanbul şivəsini məharətlə Azərbaycan ədəbi dilinə yaxınlaşdırmağa çalışmışsa da bunun üçün Cavidin dilinə tamamilə nə İstanbul, nə də Azərbaycan ədəbi türkçəsi demək doğru olmazdı. Əslində Cavid bu iki türkçə arasında bir ortaq körpü yaratmış, bir növ süni sədləri yıxaraq bu dillər arasındakı məsafəni qısaltmağa çalışmışdır...Odur ki, bu gün Cavidin istifadə etdiyi türkçə nə Azərbaycan, nə də Türkiyə üçün fərqli deyil, olduqca əlverişli, münasib anlaşıma örnəyidir.

Açar sözlər: İstanbul, dil, türkçə, şivə, türk xalqları.

TOWARDS COMMON TURKIC: CONSIDERATIONS ON HUSEYN JAVİD'S LITERARY LANGUAGE ABSTRACT

1904-1909 years covers the university periods of Huseyn Javid's literary activity. Turkey was not completely different from Azerbaijan from the view point of political and social condition for the poet, who went from Azerbaijan-Nakhchivan to Turkey. In that period of time, Istanbul was the authoritative cultural center for the Turkic peoples, where all kinds of problems regarding language, alphabet and education were promptly discussed. Namely, this caused Javid to get productive education; i.e. the literary-aesthetic arsenal of the poet and poetic capability was perfect. In this context, it is of paramount importance to take into note that Istanbul atmosphere played great role in the determination of ideology and life of Huseyn Javid.

Therefore, the powerful ideology of the poet is strongly connected with the name and fortune of the great personalities like Ziya Goyol, Yusif Akchura, Mehmed Akif Ersoy, Ali bey Huseynzade, Ismayıl bey Gaspirali, Bekir Chobanzade, Khalig Ziya Ushaqligil, Rza Tefvig, Cenab Shehabeddin, Abdulhaq Hamid. It is clearly evident, that these historical personalities played irreplaceable role not only in the literary activity of Huseyn Javid, but also in the formulation of the ideology, perfection of the way of thinking of the whole Turkic world. Their activity in the direction of strengthening the Turkish literary language uplifted hope which also caused the intensification of the national thinking movement either.

Beginning with the first period of the poet's literary activity, though Huseyn Javid tried to make the Istanbul dialect close to the Azerbaijani dialect with his writings, his language could be called neither the Istanbul literary Turkish nor the Azerbaijani literary Turkish.

In fact, Javid built a common bridge between the two Turkish, by clearing hurdles shortened distance between the languages. Thus, the Turkish which Javid used, is different neither for Azerbaijan nor for Turkey, but it is a quite propitious, suitable sample of understanding.

Key words: Istanbul, language, Turkish, dialect, Turkic peoples.

Azərbaycanın böyük şairi Hüseyn Cavidin bədii-poetik irsi bizim öz dəyərini hər zaman saxlayacaq olan milli, mədəni və mənəvi sərvətimizdir. Bu sərvət dəyəri heç bir vaxt azalmayacaq, nə ətrini, nə də rəngini heç vaxt soldurmayacaq bir sərvətdir. Bu mənada həmişə olduğu kimi, indinin özündə də Cavidin əsərləri dərinlən öyrənilməyə, dərk edilməyə böyük ehtiyac hiss etdirir. Əsərlərində yürütdüyü amalların milli keyfiyyəti, "milli olduğu qədər də ümumbəşəri bir mənə və

mahiyyət kəsb etməsi...bütün bunların bədii söz sənətinin ecəzkar dilində və yalnız özünəməxsus formalarla inikası Hüseyn Cavid yaradıcılığına daim sonsuz maraq doğurmuşdur" [8.3]

Hüseyn Cavidin fəaliyyətində 1905-1909-cu illər arası bir zaman kəsiyi onun universitet illərinə ahatə edir. Azərbaycan- Naxçıvandan gedən bir şair üçün Türkiyə öz siyasi və ictimai vəziyyəti baxımından tamamilə Azərbaycanla heç də bir-birindən nə iləsə fərqlənən uzaq bir ölkə deyildi. Eyni fikir, ideya birliyi daşıyan bu xalqlar üçün bu yaxınlığı şərtləndirən cəhətlər çox idi; bu illərdə İstanbul türk xalqlarının mədəniyyət, dil, əlifba, təhsil problemlərinin həll olunduğu nüfuzlu bir mərkəz statusu daşıyırdı. Məhz bu səbəbdən də Cavidin İstanbul təhsilinin nəticələri bəhrəli oldu; şairin bədii-estetik arsenalı, burada əldə etdiyi poetik məharət mükəmməl həddə dolmuşdu. Bu mənada İstanbul mühitinin Hüseyn Cavidin həyatında, ideya yolunun müəyyənləşməsində böyük rol oynadığını xüsusilə diqqətə almaq lazım gəlir. Ona görə ki, böyük şairin sabit dünyagörüşü və milli məfkurəyə yiyələnməsi, Türk dünyasının məşhur alim və şairlərindən – Ziya Göyöl, Yusif Akçura, Məhməd Akif Ərsoy, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, İsmayıl bəy Qasıralı, Bəkir Çobanzadə, Xəliq Ziya Uşaqlıgil, Rza Təvfiq, Cənab Şəhabəddin, Əbdülhəq Həmid kimi şəxsiyyətlərin adı və taleyi ilə bağlı idi. "Şübhəsiz ki, bu qədər böyük təfəkkür sahibi olan şəxsiyyətlərin ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, fəlsəfi-psixoloji təsir gücü Cavid kimi bir düşüncə sahibinin mənavi varlığında izsiz-tozsuz, səssiz-səmirsiz ötüşə bilməzdi". [11. 22; 2.75] Bu tarixi simaların, təkcə Cavidin ədəbi taleyində deyil, ümumən Türk dünyasında milli məfkurənin formalaşmasında, düşüncə tərzinin təkmilləşməsində çox böyük rol oynadıqları hər kəsə bəllidir. Onların ortaq Türk ədəbi dilinin möhkəmlənməsi uğrunda fəaliyyətləri, bu oyanışın da öz növbəsində milli fikir cərəyanının da güclənməsinə səbəb olacağı ümidlərini oyadıb qanadlandırdı. Çünki milli varlığın əzilməsi, dininin və dilinin ciddi təhlükə qarşısında qalması, vətənin işğalı, parçalanmaq qorxusu bu vəziyyəti daha da çətinləşdirirdi. "XX əsrin başlanğıcında, kapitalizmin sürətli inkişafı dövründə - ədəbi dilin müxtəlif təmayüllər tərəfindən milli zəmindən uzaqlaşdırıldığı...bir dövrdə canlı xalq dili ilə əlaqəni daha da möhkəmləndirmək, rəsmi dairələrdə, mətbuatda, elmi və bədii kitablarda onun hüquqlarını təmin etmək və genişləndirmək uğrunda gərgin mübarizə zərurəti ortaya çıxırdı. (4. 23) Beləliklə bütün bunların (əlbəttə, Azərbaycanın mədəni həyatında dərin təsirlər buraxan Bakıda nəşr olunan "Həyat" və "Füzat" mətbuu orqanlarının yaydığı türk ideologiyasının öndərliyi ilə (2. 75) sonda Türk ədəbi dilinin möhkəmlənməsi, bununla da bu amilin milli fikir cərəyanının da güclənməsinə səbəb olacağına inam gücləndirirdi. Hüseyn Cavidin əsərlərinin beş cildliyini nəşrə hazırlayan qızı Turan Cavid bu nəşrin müəllifin əsərlərinin oxucularının və tədqiqatçıların üz tutub istinad edəcəyi ən mükəmməl nəşr olduğunu nəzərdə tutaraq yazırdı: 1958-ci ildən nəşr edilməkdə olan kitablarını istisnasız olaraq mən tərtib etsəm də dilinin, imlasının qorunması mənasına göstərdiyim bütün cəhdlər uğursuzluqla nəticələnib. Bəzən Mərkəzi Komitə, bəzən Yazıçılar Birliyi, bəzən də nəşriyyatlar səviyyəsində yaradılan əngəlləri ortadan qaldırmaq mümkün olmayıb. Cavid əsərlərinin indiyə qədərki bütün nəşrlərinin redaktələrini onun dilinə kobud müdaxilədən başqa nə adlandırmaq olar?! [9,4]

Əlbəttə, Turan Cavid "kobud müdaxilə" dedikdə məhz şairin dilinin "sadələşdirilməsi və islah olunması" istiqamətindəki məqsədli, hətta sözün həqiqi mənasında "təcavüzkar" redaktə işini nəzərdə tuturdu. Bu müdaxilələr bir çox hallarda zorakı tədbirlər xarakteri alırdı; böyük dramaturqun ədəbi-bədii irsinin möhkəm qoruyucusu və mənavi davamçısı olan T.Cavid bunun guya müasir oxucunun dramaturqu yaxşı anlayıb dərk etmələri xatirinə edildiyinə də münasibət bildirir: belə təşəbbüsdə bulunanların heç biri Cavid mətnlərinin ədəbi-estetik, tarixi və məfkurəvi mahiyyətinə vaxif olmayıblar... [9,5]

Göründüyü kimi, Cavidin dili istər ölkə daxilində, istərsə də ölkə xaricində ən çox mübahisə və müəyyən mənada münaqişə oyadan bir mövzudur. Məlum olduğu kimi, Türkiyə ilə Azərbaycan türkcəsi arasında xəfif də olsa bir ləhcə fərqi var və Hüseyn Cavid də öz növbəsində İstanbul türkcəsini hərtərəfli mənimsəməklə onu bütün incəliklərinə qədər öyrənmiş, buradan əxz etdiyi lüğəvi elementləri əsərlərinin dili ilə uzlaşdırmağa müvəffəq olmuşdur. Lakin bu təşəbbüs, ortaq türkcəni cılıp qırıq bir tərzdə təqdim və ya təbliğ etmək də deyildi. Odur ki, Cavidin yaradıcılığı birmənalı şəkildə

desək, "təsəvvüf zehniyyətini, türk birliyi ideyasını, islam əxlaqını ehtiva edən, irəli sürdüyü fəlsəfi ideyalarla Qərb fəlsəfəsi təfəkkür sistemi arasında bağlılıq olan mükəmməl ədəbi-bədii sərvətlər toplusu" [1. 21] adlanmağa layiq olan mükəmməl irsdir.

Həm də bu fəaliyyət heç də bu və ya digər dili mexaniki surətdə uzaq, özgə dil ünsürləri ilə doldurmaqdan da ibarət deyildi. Əksinə, hər iki dilin köklərinə enməklə ortaq, lakin donuq, süst qalmış xətləri və cizgiləri sanki hərəkətə sövq etmişdi. Beləliklə bu gün çağdaş şeirimizin sağlam ənənəsi Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Səməd Vurğun, Əhməd Cəmil, Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza, Məmməd Arazla bir sırada məhz Hüseyn Cavidlə qoyulduğu qənaətinə gəlmək mümkündür. Məhz "bu ənənə dilimizin və milli varlığımızın qorunması, var oluşu üçün böyük mücadiləsi zaman və rejimlə bağlı bütün ziddiyyətləri ilə yanaşı yaratdığı ictimai-siyasi zəminlə milli-azadlıq hərəkatının bünövrəsi olmuşdur" [6,48].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz üzrə, yaradıcılığının ilk dövrlərindən başlayaraq şair İstanbul şivəsini məharətlə Azərbaycan ədəbi dilinə yaxınlaşdırmağa çalışmışsa da bunun üçün Cavidin dilinə tamamilə nə İstanbul, nə də Azərbaycan ədəbi türkcəsi demək doğru olmazdı. Əslində Cavid bu iki türkcə arasındakı bir növ süni sədləri yıxaraq sanki fərqləri yumşatmağa, əritməyə çalışmışdır... Odur ki, bu gün Cavidin istifadə etdiyi türkcə nə Azərbaycan, nə də Türkiyə üçün fərqli deyil, olduqca əlverişli, münasib anlaşıma örnəyidir. Türkiyədəki mühacir ədəbiyyatının, o cümlədən Hüseyn Cavid yaradıcılığının ən yaxşı tədqiqçilərindən biri olan Mustafa Həqqi Türkcül: "cəsarətlə deyə bilərik ki, Cavid bu iki türkcə şivə arasında bir körpü yaratmış və bu iki türkcə şivə arasındakı məsafəni qısaltmışdır... Cavidin istifadə etdiyi türkcə olduqca dadlı və işlək, gözəl bir türkcədir. Şimali və Cənubi Azərbaycan, Türkiyə və Türkiyəstan və s. ellərində tək bir münəvvər bulunmaz ki, Cavid oxusun və anlamasın...[10, 53] deyə yazırdı və heç təsadüfi deyil ki, Turan Cavid də ədalətlə şairin dili barədə obyektiv və müfəssəl qənaətlərin məhz Türkcülə məxsus olduğunu söyləyir. Qədirbilən həmyerlimizin fikirlərinə əlavə olaraq bildirmək istərim ki, həqiqətən Cavidin dili Türk dünyasının- bu mənəvi doğma dünyamızın tam hədudlarındakə əsl ortaq dilidir.

Cavidin beş cildliyinin redaktoru olmuş, mərhum ədəbiyyatşünasımız Yaşar Qarayev Hüseyn Cavidin bədii dili haqqında düşüncələrini onun "Şeyx Sənan" pyesi üzrə ümumiləşdirərək yazırdı: "Şeyx Sənan" məhəbbət nəğməsidir. Əsərin dili və vəznə lirik bir mahnı qədər səlisdir.[11, 12] Bu xüsusiyyətlərinə görə ki, Cavidin dil materialında "xatirəyi-şevqü-şətarət"; "hafizəpirayi- təhəzzür"; "sükuti-həzən", "dəsti-sürəhi", "əndəlibi-səhər", "ərzi-şükran", "ləbrizi-təəssür"; "haqqü-mədələt"; "türəyi-şəbrəng" və s. çətin tərkiblərlə yanaşı xalq dilinin bitməz-tükənməz xəzinəsi əsasında yaratdığı "hər qürubun ölgün nəfəsi", "hər gecənin səssiz qaranlığı", "şəfəq yavrusu", "işvəli nur", "yal-dızlı həqiqətlər", "yıldızlı yalan", "heykəli-naz", "vurğun gönüllərin acı tərənəsi", "dərbər kələbəklər", "təleyimin yıldızı", "məğrur qaraquş yavrusu", "fəzilət heykəli", "səadət quşu", "bəla yıldırımını" kimi romantik pafos, obrazlı üslub örnəkləri, "lirik tərənələr" təsiri bağışlayır. "Hüseyn Cavid bir şair kimi orijinaldır, təkraredilməzdir, yalnız özünə, öz sənətinə xas olan poetik ifadə və vasitələrin müəllifi kimi çox uğurlu bir dəsti-xətti vardır"[11,8] Cavid yaradıcılığının fikri məşğul edən, bədii zövq anlayışını yetişdirən məsələ onun dil problemi, daha doğrusu, müşkülüdür. Cavidin dili Cavidin fəlsəfəsi qədər və bəlkə də ondan daha əhəmiyyətli bir məzmun kəsb edir. Hüseyn Cavid parlaq poetik üslub ustası idi. Böyük sənətkarın bu heyratəmiz üslubu onun sözə həssas **şairanə münasibətinin** (kursiv bizimdir-M. N.) və sənətin möcüzə doğura biləcək inamının nəticəsi idi[8, 3.] Cavidin bədii dil materialı üzrə müşahidələrimiz göstərir ki, hər iki dildə varlığını saxlamış bir sıra sözlər hər iki dilin əski çağlarına aid olmaqla türk ədəbi dili birliyinin qanunauyğun, təbii proses olduğuna əsas verir: *donatmaq, kömlək, uyumaq, yamağ, gəbərmək, bəkləmək, er-gec, saqın, sağır, bora, dəmin, oda, laf, türkü, bən, çan (zəng), ufaltmaq(doğramaq), öylə, öyləmi, çocuq, çıldırmaq, çamur, çabuq, ibrig, yıpranmaq, yosma, yapmaq, yapı, dışarı, ikinci çağ, ixtiyar,düğün, güz(payız), məndil, qurşun, gücəndirmək (çətinə salmaq), us(ağıl)* və s. Doquz yaşında zəki, uslu bir çocuq: Ən-vər; və s. Bu sözlərin bir çoxunun müasir ədəbi dilimizdə passivləşməsi və ya şəkildə köhnəlməsi və ya mənaca dəyişməsi (bir çox hallarda dilimizdə müvafiq qarşılıqları meydana gəlmişdir) şəraitində Türkiyə türkcəsində isə aktiv mövqeyini saxlaması diqqətə layiqdir. Bu qəbil sözlər içərisində

Türkiyə və Azərbaycan türkcəsində arxaikləşmənin keyfiyyəti nəzəri cəlb edir. Belə ki, Cavidin əsərlərinin luğət tərkibində keçmiş tarixlərlə səsləşən, lakin hadisələrin cərəyan etdiyi və ya əsərin yazıldığı dövrdən keçən müddət ərzində köhnələrək arxaik rəng almış və ya indi arxaikləşməkdə olan bir sıra qədim sozlərimizə də rastlanılır ki, bu sozlərdə arxaikləşmənin təzahür yolları və onların arxaikləşmə səbəbləri müxtəlif və fərqlidir. Məsələn, *sağır(kar)*, *iştə*, *böylə*, *sıra(skamya)*, *kəndisi*, *altın*, *nişançı(alayı)*, *haydut*, *oda*, *qıvılcım*, *saqın*, *cunbuşa* (başlamaq), *seyd* (ov, şikar), *həmşirə*, *yaslan*, *kaf-tan*, *çapan*, *binbaşı*, *canbaz*, *cirit*, *gözcü*, *dışarı*, *çınlamaq*, *bunalmaq*, *şakağ(gıcgah)*, *düdük* (tütək), *soluq* bu sözlər bu gün də işləndiyi mətn daxilində öz mənə aydınlığı ilə digər vasitələrdən seçilmir və müasir oxucu nəzərincə Cavid şeirinin bədii siqlətini əsla azaltmır:

Sevgili bir çoban, on bir yaşında

Düdük çalar aqar sular başında.

("İlk bahar")

Gəldiniz, bir qədər aldım da **soluq**

Silinib getdi bütün yorğunluq

("Xəyyam")

Qeyd edək ki, Hüseyn Cavid kimi Nəriman Nərimanov, Seyid Hüseyn, Cəfər Cabbarlı, Mikayıl Müşfiq, Mehdi Hüseynə də (ilk əsərləri) *bıqmaq*, *mırıldanmaq* (mızıldanmaq, pıçıldamaq), *çocuq*, *köy*, *köylü*, *iştə*, *bulmaq*, *bulunmaq*, *qələbəlik*, *hayır*, *yılan*, *yıldız*, *yavru*, *yarın*, *pəmbə*, *qoşmaq*, *annə*, *uyqu*, *çıldırmaq*, *şasımaq*, *şişə*, *çabuq*, *öksüz* və s. işlənən sözlər idi və çox aktiv vahidlər idilər. Demək bu sözlər təkcə Cavidin istifadə etdiyi sözlər deyildi, və həm də Azərbaycan ədəbi dilinə məxsus faktlar idi. Bu müşahidələrimizi Mikayıl Müşfiqin ikicildliyindən seçdiyimiz 5-10 şeir nümunəsi (20-30-cu illərə aid) üzrə müqayisələri ilə yekunlaşdırmaq istəyirik: *kömlək*, *pək*, *düdük*, *mutlu*, *bəkləmək*, *çəlik*, *soqaq*, *köylü*, *şərqi*, *hayır*, *yaslanmaq* (yastılanmaq), *bora*, *qapdırmaq* (əldən vermək), *qazıq* (yalan), *sayrıyaraq* (bərq vuraraq), *əvət*, *böylə*, *sənələr*, *kibi*, *qülbə*, *uyqu*, *yarın*, *uzayan* (uzanan) və s. kimi. Bunların sırasında Türkiyə türkcəsiylə fonetik-morfoloji ortaqlığı, müasir ədəbi dilimizlə isə fərqləşməni saxlayan sözlər üstünlük təşkil edir: *satır* (sətir), *diyorlar*, *coşuyor*, *ayrılıyor*, *uyuyor*, *açayım*, *soğuluq*, *soğumaq* *uçayım*, *anlatamaz*, *hoplamaq*, *azcıq*, *buğday*, *gönül*, *qırbac*, *yılmaz*, *qavğa*, *mənəkşə*, *iləri*, və s. onlarla yenə misal verə biləcəyimiz nümunələr bunu sübut etməkdədir.

Ədəbi dilimizim müasir çağlarını nəzərə almaqla demək mümkün ki, bəzi sözlər fonetik tərkibcə olduğu kimi qalmışsa da mənaca dəyişilərək, bu gün yeni fərqli məzmun qazanmışdır. Leksik arxaikləşmənin bu novunə dair: *qoşmaq*, *elektriklənmək* (cazibəsinə düşmək), *qızmaq* (hirsəlmək), *kamran olmaq* (kama yetişmək), *yamağ*, *uşaq* (nökər), *yapmaq*, *gəbərmək*, *mütəfəkkir*, *qonmuş* (yerləşmiş), *qonaq* (köşk), *dayaq* (zərbə), *əmsal*, *əmmək* (ichmək, udmaq siz də akasiya çiçəklərinin xəfif və gözəl *qoqularını* *əmərsiniz* ("Afət")), *qalın* (güclü), *yırtmaq* (cırmaq), *fırlamaq* (cəld çıxmaq), *qoca* (ər), *qanbur* (qoca), *qızıl* (qırmızı), *köpürtmək* (qızıdırmaq), *mum*, *dərnək* (qrup, dəstə):

Bülbüllər ötüşür, cəh-cəh vururlar,

Güllüklərdə düyün, **dərnək** qururlar.

("İlk bahar")

muşahidə edilən mənaca apxaikləşmədir.

Yaxud əksinə, Hüseyn Cavidin dilində elə sözlərə də təsaduf olunur ki, onlar bu gün də ədəbi dildə müəyyən anlayışların ifadəçiləri kimi mühüm rola malikdir, lakin həmin sözlər fonetik tərkibcə-şəkilcə müəyyən dəyişikliyə uğramışdır: *tabança*, *yudum*, *yurək*, *yüz*, *yıldız*, *çoq(x)*, *çiq(x)armaq*, *aq(x)ışdıq*, *yapıyalınız*, *tüfək*, *qılıc*, *dizmək-düzmək*; *alev*, *gövrəçin*, *tilki*, *parmaq*, *tevbə* (tevbələr olsun) Əlbəttə sözlərin əski şəkli mühafizə olunan: *soğuşuq*, *dikan*, *kömlək*, *uyqu*, *ıslıq*, *çıplaq*, *qarpışmaq*, *loqma*, *alay(al, hiylə)*, *abdal*, *av*, *tavuş*, *avutmaq* (ovutmaq: Avutan kim...o qəlbi-naşadı!?) kimi faktlar ciddi səbəblərlə bağlı idi.

Cavidin dilindəki sözlərin bir qismi həm fonetik tərkib, həm də mənaca məhdudlaşaraq, ümumişlək sözlər sırasından çıxmış və arxaik rəng almışdır. Məsələn, *sərpildi* (səpildi), *saqsı* (saxsı), *səqət* (saqat)-şikəst; *yaslan* (maq), *əmsalsız*, *istəmə*, *göküs*, *həmşirə*, *xəlt* (eyləmək), *qalpaq*, *atqı* (bürüncək),

gecəyi-gecəni, isyan~üsyən, yansıtmaq, pərdəni-pərdəyi, küçük, yoqsul, gevşək, bir taqım(bir sıra), *mərkəb, qədifə, uslandımaq, büyücek, çalmaq*(oğurlamaq), *caddə, soqaq, sıtmalı*(qızdırma), *çapqın, təbərdar*(baltaçı), *saçma*(boş söz), *xırçın, sinirli* və s.

Bütün "bu dəyişikliklər Azərbaycan dili sözlərində tarixi mahiyyət daşıyır və dilimizin formalaşmasında iştirak edən etnik qrupların – muxtəlif qəbilə və tayfa dillərinin qalığı hesab olunur(3,1 c.,142). Müasir dil baxımından fərqli fonetik mənzərəni Cavidin şeir və dramlarından götürdüyümüz nümunələrlə canlandırmağa çalışsaq:

- Ədibin "**q**" səsi ilə işlətdiyi *qoqu* (qoxu, ətir), *sıqıldığca, aqsaq, arqa* (arxa), *qırq* (qırx), *soqulmaq, toqumaq, aqşam, aqmaq, aqışmaq, yaqmaq*(yaxmaq), *qorqunc, qorqutmaq, baqalım, bana baq, oqşamaq, çıqmaq, sıqıntı, çıqarmaq, çalqamaq*(çalxamaq), *yaqın, çoq, baqış, taqça, loqma*, görərik ki, bu səsə bu gün Azərbaycan türkcəsində işlənən söz tərkibindəki "x" səsi ilə əvəzlənmişdir:
- **Sözbaşında "y"** samiti *yıl-il, yıldız-ulduz, yürək-ürək, yirmi-iyirmi, yutsun-udsun, yücəboyu, yüzük, yigit* işlənmiş, sonralar isə düşməklə bu günkü şəklini almışdır.
- **d~t əvəzlənməsi:** *dadlı~tatlı, tikən~dikən, bulutlu-buludlu; tırnaq-dırnaq; tırmalamaq-dırmalamaq; anlatıyorum-anladırım; qanatlarım-qanadlarım;*
- **o~a əvəzlənməsi:** *av, qavğa, havuz, qavrulmaq, savurmaq, sivrulmaq, qavuşmaq, avutmaq, davşan* və s.
- **İsmin -da, -də yerlik halı yerinə -a,-ə yönük hal**, bunun kimi zaman bildirən arxaikləşmiş – in, -in şəkilçisinin işlənməsi: Sanki hər *zevqinə, hər səadətinə* iştirak ediyorum. .("Afət"); (*Yazın* narahat olmazsam bəlkə yazar, bitiririm("Məktublar"dan)
- **İsmin -dan, -dən çıxışlıq halı yerinə -a,-ə yönük hal şəkilçisinin işlənməsi:** A l t u n s a ç (incə qəhqəhələrə). Xayır, sən bəni güllərə, çiçəklərə deyil, yalnız bitməz-tükənməz fəzalara, fəzalardakı yıldızlara sormalısın.("Afət")
- **İsmin təsirlik hal şəkilçisinin "n" bitişdirici samiti yerinə "y" işlənməsi:** qapıyı, yüzüyü, tabancayı, bağçayı, bəy əfəndiyi, döşəməyi və s.

Bu fonetik özəlliklər Türkiyə ədəbi türkcəsinin fonetik sistemindən qida alırsa da , habelə dilimizin qədimi özəlliklərini saxlayan canlı şivələrdə də qorunub saxlanmaqdadır.

Müşahidə etdiyimiz morfoloji özəlliklər: *umulur şeymi bu*(umulan şeymi bu), *dona qalmaq*(donub qalmaq) və s.

- Feilin müxtəlif şəkilləri: *əmr- gedəlim*(gedək); *göndərəyim, yaxınlaşmayalım, baqalım, oynayalım, görəlim, içəlim, qonuşalım...*
- Bacarıq şəkli- bu zaman *bilmək* köməkçi sözünün şəkilçiləşməsi: *unutamıyor, gələmiyorum, çarə bulamadım, dəyişəmiyorum, yeniləşmədim, biləməzlər, razı olamam, dönəməyiz* və s.
- Xəbər şəkli: *yıldızsın, sevmiyorsun, dersin*(deyirsən), *baisim, xatırlıyorum, başqa çiçəksin, müztəribim, mahirsən, söncəyim, məhcubum, saçmalıyorsun, öpürüm, rica ederim, əyləniriz, biriz* (birik), *peşiman oluruq, düşüverir, qurtuluruq, diyorsun, danmam, bənım*(mənam), *qaçıyor, tənəffüs ediyor, uyuruq, anlatırız* və s.

Alqış sana, Ceyhun qızı, bəndən nə dilərsin?

Şaqraq dodağın susmasın, Allahı seversin.

Aç könlünü, layiq sana hər dürlü mükafat.

Sevda! Nə dilərsin, gözəlim, aç bana anlat?!

Şairin dilində daha çox Türkiyə türkcəsinə mənsub olan sözlər də az deyil: *urban*(üst geyimi, kapot), *kələbək, əvət, arqadaş, baxçavan, şumartmaq, dönək, şumarıq, şimdi, viz gəlir, qomşu, yıldırmaq, qurnaz, titiz, ıssız, gürbiz, xızlı, xırsız, atmək, şu, çömlək, çömləkçi, bunalmaq* (sıxılmaq), *sunmaq, nardə, cümbüşə* (başlamaq), *həp, həpsi, eyilik, yeltənmə, püsküllü* (söyüd), *toqat*(zərbə), *yahu, eyi, şəmsiyə, gevşəklik, nasıl, qaç* və s. münasibətlərimizin bəlli dövrünü səciyyələndirmək üçün, daha çox isə bu qəbildən olan sözlərin ümumtürk mənəbəyini dəqiqləşdirmək baxımından yararlıdır.

İstanbul ləhcəsinə müvafiq olaraq kiçiltmə-əzizləmə çalarlı sözlərin gözə çarpacaq üstünlüyü də nəzəri cəlb edir: *annəciyim, babacıym, yavrucuğum, bir danecik, buracıq*(bura, buralar), *xocam, fidancığaz və.s.*

Beləliklə, şairlərimiz, ədiblərimiz klassik ədəbiyyatımızın öndərləri olan Nəsimi, Füzuli, Vəqif, Zakirin şirin, anlaşıqlı dili, lətif üslubu ənənəsi davamçıları olmaqla bərabər artıq 20 əsrin ilk illərindən Türkiyə ədəbi dilinə güclü meylləri ilə diqqəti cəlb edirlər. Bu da hər şeydən əvvəl birmənalı olaraq onların ortaq türk dili amalına bağlanması kimi izah edilməlidir.

Bu gün, şübhəsiz, bu sözlərin və ya onun arxaik fonetik variantının işlənmə imkanları məhdudlaşaraq unudulmuşdur. Lakin, bu sayaq sozlər sözsüz ki, birdəfəlik unudulmur, bəzi mənbələrə muraciət etdikdə belə sozlərin qədim tarixi olduğu, indi də tamamilə sıradan çıxmayaaraq Azərbaycan dilinin bu və ya digər dialekt və şivəsində, qohum türk dillərində işləndiyi aşkara çıxır. Bunu qiymətləndirmək lazımdır, bu çox vacibdir.

Hüseyn Cavidin ədəbi-bədii fəaliyyəti sayəsində ədəbiyyatımızda Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiqlə bir sırada personaj, obraz adları orijinal sayılacaq şəkildə milliləşdirilmişdir: Turxan bəy, Maral, Bəypolad, Humay, Nadir bəy, Çingiz bəy, Arslan bəy ("Maral"); Cəlal, Gövərçin, Uluğ bəy, Yıldırım, Aydəmir, Əkrəm("Uçurum") Qanpolad, Orxan, Murad, Səlmə("Ana"); Özdəmir, Alagöz, Ərtoğrul, Yavuz, Xandəmir, Altunsaç, Qaratay, Oqtay, Qaplan, Qorqmaz, İlcay ("Afət"); Tuncər, Sima, Rəna, Elxan("İblis"); Dilşad, Ağbuğa, Orxan, Elmas, Sabutay, Dəmirqaya, Qaraquş("Topal Teymur"); Altay, Yalçın("Səyavuş") adları ədib tərəfindən bəyənilərək təqdir olunmuş faktlar olmaqla onun böyük amalının hərtərəfli aydınlaşdırılmasına xidmət edəcək dəlillərdir.

Hüseyn Cavidin bədii dili üzərindəki müşahidələrimiz - əsərlərindəki bir sıra mühüm leksik və frazeoloji vahidlərin təhlili və bunların semantik xüsusiyyətləri, habelə əldə etdiyimiz nəticələr göstərir ki, həm ziddiyyətli və həm də mürəkkəb bir zamanda fəaliyyətlə məşğul olan ədib milli ədəbi dilimizin nailiyyətlərini qoruyub saxlamağa ciddi səy göstərmiş, onun sağlam yollarla inkişaf etdirilməsi istiqamətində çox cəfalarla qatlanmışdı. Bütün ömrünü milli ədəbi dilimizi saflaşdırmaq quruluş və ifadə cəhətdən zənginləşdirmək uğruna həsr edən Hüseyn Cavidin fəaliyyəti, fikrimizcə birmənalı olaraq ortaq türkcənin yaranmasına xidmət etmişdir.

Mübarizəsinə qoşulduğu ana dili saflığı, yürütdüyü ideya, amal, məslək dürüstlüyü etibarlı ilə Hüseyn Cavid bütün nəsillərə müasirdir; Mehmet Akif kimi, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, Məmməd Araz kimi...Bu gün Hüseyn Cavidin əsərlərinin dilini bir daha nəzərdən keçirdikdə, habelə ədəbi fəaliyyətini diqqətlə izlədikcə ortaq türkcənin mümkün ola biləcəyinə əmin olmaq və eləcə də XX əsrin başlanğıcında milli təməllər üzrə ayaq tutan, yüksələn ədəbi dilimiz haqqında bitgin, tam qənaətlərə gəlmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azər Əbilov. **Hüseyn Cavid yaradıcılığının ədəbi-fəlsəfi qaynaqları**, fil. üzrə fəlsəfə elmləri doktoru alim. dər. al. üçün təqdim edilmiş diss. avtoreferatı, Bakı, 2010
2. Ahmet Buran. **Türk lehceleri**, Ankara, Akçağ yayınları, 2007
3. Qəzənfər Kazımov. **"Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin dramaturgiya dili"** – Seçilmiş əsərləri (10 cildə), I c., Bakı, 2008
4. Qəzənfər Kazımov. **Sənət düşüncələri**, Bakı, Kitab Palatası, 1997
5. Hüseyn Cavid **Əsərləri** (beş cildə), Lider nəşriyyatı, Bakı, 2005
6. Kamil Vəli. **Eşqin sözü. Düşüncələr**, Bakı, Nurlan nəşriyyatı, 2011
7. Kanira Askerova. **Hüseyn Cavid və Türk edebi dili**, - Kardeş kalemler, kışım 2012, №71
8. Tural Hüseynov. **Hüseyn Cavid Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında** – Fil. elmləri nam. Alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoref., Bakı, 2005
9. Turan Cavid **"Bir neçə söz"** - Hüseyn Cavid Əsərləri, I c., səh. 4-6
10. Türəkəul Mustafa Haqqı. **Azərbaycan türk şairi Hüseyn Cavid**. Bakı, 2002
11. Yaşar Qarayev. **Hüseyn Cavidin yaradıcılığı**, - Hüseyn Cavid Əsərləri, I c., səh. 7-24
12. Zəlimxan Yaqub. **Azər Turanın "Cavidnaməsi"**-525-ci qəzet-2010- 25 dekabr.- s.22.

İŞİĞA ÇAĞRI: "ÜMİTSİZLİĞİ ÜMİDE, TÜKENİŞİ VAROLUŞA DÖNÜŞTÜRME BAĞLAMINDA MEHMET AKİF ERSOY"

Yrd. Doç. Dr. Mitat DURMUŞ

Ardahan Üniversitesi
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Böl. Öğretim Üyesi
mithat.durmus@gmail.com

ÖZET

Bildiride, Akif'in yaşamına dair bilgilere katılımcıların bu konuyu çok iyi bildikleri düşüncesi ile yer verilmeksizin asıl konumuz olan **Ümitsizliği Ümide, Tükenişi Varoluşa Dönüştürme Bağlamında Mehmet Akif Ersoy** konusu üzerinde durulacaktır. Ancak şunu belirtmekte önemle fayda görmekteyiz. **Ümitsizliği Ümide, Tükenişi Varoluşa Dönüştürme Bağlamında** Akif'ten alıntılama yapacağımız şiirlerdeki ifadeleri günümüzle ilintili olarak ele alıp Akif'in filogenetik ve ontolojik olarak toplumu nasıl inşa etme çabası içinde olduğuna değineceğiz. Mehmet Akif konuşurken üç kıtaya hükmediyorduk, biz Akif üstüne konuşurken küçücük bir karaya hükmeder durumdayız. Üç kıtadan, küçücük bir karaya nasıl geldiğimiz bu bildirinin cevabını bulmaya çalışacağı soru olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Akif Ersoy, toplumsal bilinç, Osmanlının son yüzyılı, hürriyet.

ABSTRACT

The statement that the information in the lives of the participants Akif this issue with the idea that they know very well, which is the despair, without any real hope of Mehmet Akif Ersoy depletions from Being in the Context of Transformation "will focus on the subject. However, we mention that you can see benefits. Hope of despair, exhaustion from Being in the Context of Conversion will make quotation Akif'ten poems treating it as related to the modern day, Akif phylogenetic and ontological statements as a community in an effort that will discuss how to build. Mehmet Akif talking ruled over three continents, we can afford to land a tiny Akif talking on the situation. Three continents, how come ashore a tiny question of this paper will try to find the answer.

Keywords: Mehmet Akif Ersoy, social consciousness, the last century of the Ottoman Empire, freedom.

İstiklal Marşımızı yazarak aziz milletimizin değerler manzumesinde önemli bir yer edinmiş olan Mehmet Akif Ersoy'u anmak, II. Meşrutiyetten sonraki devrede Hasta Adam konumuna düşürülmüş Osmanlı'nın küllerinden Türkiye Cumhuriyetini kuracak olan bir nesli anmakla eşdeğerdir. Mehmet Akif, bu nesil adına konuşan, konuştuğu gibi yaşayan, yaşadığı gibi yazan, bu aziz topraklarda ebediyen varoluşumuzu dava edinmiş bir şairdir.

Mehmet Akif Ersoy'u anmak ve anlamak, her şeyden evvel İstiklal Marşını anlamakla başlar. Binlerce yıllık Türk tarihinde başkaca bir İstiklal Marşımız yoktur. Çünkü yaşadığımız topraklardan koparılmak / yok edilmek tehlikesi ile daha önce hiç bu kadar yüz yüze gelmiş değilizdir. Mehmet Akif, bin yıllık tarihimizin de ilk İstiklal Marşını yazmıştır. Bu sebeptendir ki, *"Allah bu millete bir daha İstiklâl Marşı yazdırmasın."* der.

Akif'i ve onun çağındaki nesli daha iyi anlayabilmek için ister istemez İstiklal Mücadelesi öncesine bakmak gerekir. Mehmet Akif konuşurken üç kıtaya hükmediyorduk, biz Akif üstüne konuşurken küçücük bir karaya hükmeder durumdayız. Üç kıtadan, küçücük bir karaya nasıl geldiğimiz Türk aydınının ciddi anlamda üzerinde düşünmesi gereken bir konudur.

Akif henüz 3 yaşındayken 1876'da I. Meşrutiyet ilan edilir. Osmanlı coğrafyası bir yandan savaşlar, bir yandan da Fransız İhtilali'nin etkisi ile parçalanmaya yüz tutmuştur. Bütün bunlara Osmanlının kendine aşırı güvenmesinin bir sonucu olarak, gelişmelere kayıtsız kalması ile ilmiye sınıfının kokuşmuşluğu ve çürümüşlüğü de eklenince durum içinden çıkılmaz bir hal alır. Her geçen gün kan kaybetmekte olan Osmanlı, ilk meşrutiyetin ilanından 35 yıl önce de 1839'da Tanzimat Fermanını imzalamış olmakla güçsüzlüğünü resmi olarak onaylamış durumdadır. Azınlıkların bu fermana dayanarak hak taleplerinin ardı arkası kesilmemiş, kapitülasyonlarla devlet iktisaden de köşeye sıkıştırılmıştır. Bir Cihan Devleti olan Osmanlı, genel adı ile söyleyecek olursak *"Hasta Adam"* konumuna düşmüş, topraklarının paylaşılması diğer ulusların temel kavgası haline gelmiştir.

Namık Kemal;

*"Vatanın bağına düşman dayadı hançerini
Yok mudur kurtaracak baht-i kara maderini"*

dizelerini işte bu sebeplerle yazar. Bu dizelerde dile getirilen bahtı kara mader (anne) bizzat Osmanlı'nın parçalanana vatan toprağıdır.

II. Meşrutiyet dönemindeki olayları ve gelişmeleri görmeden Akif'i anlamak kolay değildir. Çünkü Akif, eserlerini özellikle II. Meşrutiyetten sonra vermeye başlamış, bu dönemde etkin olan Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Adem-i Merkeziyetçilik gibi fikir hareketleri içindeki tartışmalara katılmış, yine bu dönemde İslamcılık anlayışını benimsemiş bir şahsiyet olarak bilinir. Esasen Mehmet Âkif'in başyazarı olduğu ve İslamcı yazar ve fikir adamlarının yayın organı olan Sırat-ı Müstakim ya da diğer adı ile Sebilürreşat dergisi, bir yayın politikası olarak daima Türkiye dışındaki Türk dünyası ile de yakından ilgilenmiştir. Dergide; Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura gibi Azerbaycanlı Türkçülerin makalelerine yer verildiği söz konusu derginin koleksiyonu incelendiğinde açıkça görülecektir.¹

İslamcılık anlayışını benimsemiş bir şahsiyet olan Mehmet Akif, Osmanlı'nın içinde bulunduğu ilmiye ve dini sınıftaki kokuşmuşluğu, gericiği edebiyatımızda en çok eleştiren şair olarak da dikkati çeker.² Akif'in şiirlerini 1915 öncesi ve 1915 sonrası olarak iki dönemde incelemek gerekir. 1915'ten önce yazmış olduğu şiirlerinde Akif'i büyük bir karamsarlık ve kızgınlık içinde görürüz. Şahıs olarak kendisi asla karamsar değildir, ancak halkın, ordu, sivil bürokrasinin ve Bab-ı Fetva denilen din kurumlarının kokuşmuşluğu onu gelecek açısından karamsarlığa ittiği gibi geriliğin de amansız düşmanı yapar. Gericiliği ve cahilliği onun kadar şiddetle eleştiren bir başka şairimiz yok gibidir.

*"Çalış dedikçe şeriat, çalışmadın durdun,
Onun hesabına birçok hurafe uydurdun
Sonra bir de tevekkül sokuşturup araya
Zavallı dini çevirdin onunla maskaraya"*³

Dediği gibi bir başka şiirinde ise;

*"Çünkü biz bilmiyoruz dini, evet bilseydik
Çare yok gösteremezdik bu kadar sersemlik,
Ya açar nazm-ı Celil'in bakarız yaprağına,
Yahut üfler geçeriz bir ölünün toprağına
İnmemiştir hele Kur'an, bunu hakkıyla bilin
Ne mezarlıkta okunmak, ne de fal bakmak için."*⁴ der.

Gericiliği böylesine tenkit ederken, sivil bürokrasiden kaynaklanan başarısızlıklar karşısında da kızgınlığını, milletin hafızasında görülmemiş bir karabasan olarak yer eden Balkan Harbi sırasında yazdığı şiirinde;

*Üç beyinsiz kafanın derdine üç milyon halk
Bak nasıl doğranıyor? Kalk baba kabrinden kalk!"*⁵
diyerek haykırır.

¹ İslamcı ve Türkçü aydınlar arasındaki farklar ve benzerlikler için bkz. İsmail Kara, "Tanzimat'tan Cumhuriyete İslamcılık Tartışmaları", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yay., C. 5, s. 1409

² Bu çalışmada Yaşar Semiz'in "Milli Mücadele ve Mehmet Akif" (<http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s7/17.pdf>) ET:20.02.2011) başlıklı makalesinden geniş ölçüde yararlanılmıştır.

³ Mehmet Akif Ersoy, **Safahat**, (Haz.: M. Necati Bursalı), Merve Yay., İst. (y.t.y), s. 253

⁴ Ersoy, **age.**, s. 175

⁵ Ersoy, **age.**, s. 203

Âkif'te millet kavramının değiştiğinin en somut örneği ise, hepinizin bildiği gibi, İstiklal Marşı'dır. Bu şiirde artık "millet" bütün Müslümanları değil, İstiklal Mücadelesini gerçekleştiren Türk milletini ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Aynı şiirde "ırk" kavramını da bu kez açıkça söylemekte bir beis görmez. Başka bir deyişle, "ırk" ve "millet", Mehmet Âkif'in düşünce dünyasında aynı anlama gelmeye başlamıştır.

Bizim bu çalışmada asıl üzerinde durmak istediğimiz husus, Mehmet Âkif'in, 1915'e kadar İslamî ve bu tarihten sonra millî bir kimlik olarak tanımladığı "millet" karşısındaki tavrıdır. Şairimiz, Balkan Savaşlarından, Çanakkale direnişine kadar olan dönemde büyük bir karamsarlık içerisinde ve âdeta millettten umudunu kesmiştir. Bunda kuşkusuz Rumeli ve Balkanlardaki Osmanlı topraklarının kaybedilmesi ve bu duruma yeterince karşı konulamamasına duyduğu tepkinin belirleyici bir rolü vardır. 1915'ten önceki tarihlere ait birçok şiirinde, din adamlarını, aydınları, askerleri, bilim ve devlet adamlarını tahkir ve tezyif edici ifadelerle anmaktadır. Örneğin Süleymaniye Kürsüsünde adlı manzum hikâyesinde şair; *"kışla, daire, mektep, medrese, kılıç ve kalem"* gibi sembolik kavramlarla ifade ettiği toplumsal sınıfları tam bir bozulma ve çürümüşlük olarak değerlendirir. Bunlar içinde *dini kokuşmuşluk* en önde gelenidir. Ve Akif de bu kokuşmuşluğu daha 1914'te açıkça ifade etmiştir.

*"Saltanat namına, din namına bin maskaralık...
Ne felâket, ne rezaletti o devrin hâli!
Başta bir kukla, bütün milletin istikbali
İki üç kuklacının keyfine mahkûm olmuş: (...)*

*Ümmetin hâline baktım ki yürekler yarası,
Ne bir ekmek yedirir iş, ne de ekmek parası.
Kışla yok, daire yok, medrese yok, mektep yok;
Ne kılıç var, ne kalem... Her ne sorarsan, hep yok! (...)
Hele ilmiyye bayağıdan da aşağı bir turşu!
Bab-ı Fetva denilen daire, ümmî koğuşu."¹*

Bu ümmî koğuşunun Milli Mücadele ve Kuvay-i Milliye hakkındaki fetvası hepimizin malumdur. Biraz sonra bu konuya da işaret edilecektir.

*"Ana karnından icazetlidir, ecdada çeker;
Yürüsün, bir de sarık, al sana kadı asker!
Vükelâ neydi ya? Jurnalcı, müzevvir, adî;
Ne Hüdâ korkusu bilmiş, ne utanmış ebedî,
Güç okur, hiç yazamaz bir sürü hırsız çetesi...
Hani can sağlığıdır doğrusu bundan ötesi!"²*

Siyaset, sivil ve askerî bürokrasi, ordu ve bilim-eğitim kurumlarındaki bu bozulmanın yanı sıra halk da her şeye boş vermiş ve vurdumduymaz bir hâledir:

*"Yoklayım şimdi avamın da biraz,
Nedir efkârı dedim. Hey gidi vurdumduymaz!
Öyle dalgın ki, meğer sûrunu İsrail'in,
İşitip, yattığı yerden azıcık silkinsin!
Yürüyor, altı çürük toprağa gelmiş, seyyar
Bir mezarlık gibi: Her nasiye bir seng-i mezar!
Duymamış kaygı denen duyguyu vicdanında.
Okunur her birinin cephe-i hüsrânında"³*

¹ Ersoy, **age.**, s. 168

² Ersoy, **age.**, s. 168

³ Ersoy, **age.**, s. 169

Mehmet Âkif, 1912 yılına ait bu şiirinde bütün toplum kesimleriyle olumsuz ve karamsar bir bakış açısıyla tasvir ettiği milleti, aynı yıllarda kaleme aldığı diğer birçok şiirinde de aynı karamsarlıkla anlatmaya devam edecektir. Bu tarihlere ait şiirlerinin birçoğunda milleti "yığın", "cenaze", "leş", "meyyit", "dilenci", "yüreksiz" gibi sıfat ve imajlarla birlikte andığı görülmektedir. Örneğin, *Hakkın Sesleri* adlı kitabındaki şu şiirinde:

"Ey dipdiri meyyit! "İki el bir baş içindir"
Davransana... Eller de senin baş da senindir!
His yok, hareket yok, acı yok... Leş mi kesildin?
Hayret veriyorsun sen bana... Sen böyle değildin."¹

Aynı kitapta yer alan bir başka şiirde yine "leş" imajıyla karşılaşırız:

"Ey millet, uyan! Cehline kurban gidiyorsun!
İslam'ı da "Batsın!" diye tutmuş, yediyorsun!
Allah'tan utan! Bari bırak dini elinden...
Gir LEŞ gibi topraklara kendin, gireceksen!"² der.

1913-1914 yıllarında yayımlanan Fatih Kürsüsünde adlı eserinde şair, millet için yine "leş" ve "cenaze" imajını kullanır. *Damarlarındaki kan âdeta irinleşmiş*"tir ve bütününü İslam dünyası "bir yığın leş"ten ibarettir. Genelde İslam topraklarının özelde ise Osmanlı topraklarının değerler dizgesinin bozulduğu ve bu bozulmaya paralel olarak halkın "yığın" haline gelişini Akif'ten çok daha önce daha Tanzimat döneminde Ziya Paşa;

"Diyarı küfrü gezdim, beldeler, kâşaneler gördüm

Dolaştım mülki İslâm'ı, bütün viraneler gördüm" şeklinde ifade edecektir. Bu ifade Ziya Paşa öncesinden Tanzimat çağına nasıl gelmiş ise bu çağdan da Akif'in yüzyılına aynı şekilde akmıştır. Akif'in bütün çabası içinde yaşadığı ve değerlerine tutunduğu toplumu viranelerden kurtarıp keşanelere getirmek içindir. Ancak içinde bulunan durum viranelerle örülüdür. Toplumun milletlerin içindeki yeri "dilenci mevkii"dir. Sadece günü kurtarmak için "şeref, şan, şehamet, din, iman, vatan, hiss-i hamiyet, hak, vicdan..." gibi bütün mukaddeslerini terk etmiştir:

"Zaman zaman görülen ahiret kılıkli diyar;
Cenazeden o kadar farkı olmayan canlar;
Damarda seyri belirsiz, irinleşen kanlar;
Sürünmeler, geberip gitmeler, rezaletler (...)
Dilencilikle yaşar der-be-der hükûmetler;
Esaretiyle mübahî zavallı milletler;
Harabeler, çamur evler, çamurdan insanlar
(...)
Hurafeler, üfürükler, düğüm düğüm bağlar;
Mezar mezar dolaşıp hasta baktıran sağlar...
(...)
Bir baksana gökler uyanık, yer uyanıktır;
Dünya uyanırken uyumak maskaralıktır."³

Aynı yıllara ait toplumsal durumun parçalanmışlığını Ömer Seyfettin ise "Ticaret ve Nasip" adlı makalesinde özetle şöyle anlatacaktır:

"Harap camiler, duvarları yıkılmış medreseler, تنها ve pis sokaklar, siyah ve ahşap evler, hocasız mektepler, babasız çocuklar, yolsuz ve şimendifersiz sahralar, köysüz ovalar, miskin ve kubbeleri çatlatmış tekkeler, sonra yüz binlerce ağzına kadar dol, kahveler... İşte Türkiye'nin bugünkü hâli!

¹ Ersoy, *age.*, s. 208

² Ersoy, *age.*, s. 213

³ Ersoy, *age.*, s. 250

*Dün harp bitti. Dedelerimizin karış karış kan dökerek aldıkları mukaddes topraklarda şimdi düşmanlarımızın haçlı bayrakları sallanıyor. İki milyon Türk esir ve perişan... Her tarafta öksüzler ve dullar sürünüyor. Türkler uykuda... Sanat, ticaret, zenginlik yabancı Avrupalıların yahut Hristiyanların elinde... **Ahlâk bozulmuş, mazi unutulmuş.** Canlı bir gaflet ormanı ki nihayetleri cehennemden uçurumlara çıkıyor.”¹*

Mehmet Âkif'in "millet" hakkındaki bu olumsuz bakışının değişmeye başladığını, Hatıralar adlı kitabındaki bazı şiirlerde görmeye başlıyoruz. Çünkü Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile birlikte son Müslüman Türk Devleti'nin de parçalanmak istendiğini anlayan Anadolu halkı bu duruma engel olabilmek için Mütareke'nin imzalanmasının daha ilk haftasında Anadolu'da resmen olmasa da fiilen Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Heyeti Osmaniyesi, Kars Milli İslam Şurası (daha sonra Cenûb-ı Garbı Kafkas Cumhuriyeti), İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti gibi teşkilatları oluşturmaya başlamıştır.²

Mütarekeden sonra Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları da vatanın kurtarılması yolunda projeler üretiyorlardı. Bu cümleden olmak üzere Mustafa Kemal Paşa, görevlendirildiği 9. Ordu Müfettişliği vazifesi için Samsun'a hareket etmeden önce vedalaşmak için gittiği eski ve yeni Genelkurmay Başkanları olan Fevzi Çakmak ve Cevat Çobanlı Paşalarla görüşerek Anadolu'da girilecek milli bir hareket için beş maddelik bir program hazırlarlar. Bu programa göre özetle, Anadolu'da yer yer ve birbirinden bağımsız olarak faaliyet gösteren milli direniş teşkilatları birleştirilerek milli bir kuvvet (Kuvay-ı Milliye) teşkil edilerek Milli Mücadele vücuda getirilecek ve zamanı geldiğinde de karşı taarruza geçilecekti.

Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya geçtikten sonra bu fikirler doğrultusunda hareket ederek 21-22 Haziran 1919 tarihinde Amasya Genelgesi'ni yayınlayarak vatanın ve milletin tehlikede olduğunu, İstanbul Hükümeti ve Sultan'ın bir şey yapacak durumda olmadığını vurguladıktan sonra bu tehdit ve tehlikeden ancak milletin azim ve kararlılığı ile kurtulacağını belirtir. Ardından 23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi toplanır. Nihayet 4 Eylül'de Sivas Kongresi açılır. Bu arada İstanbul Hükümeti kongreleri yasaklar. Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in tutuklanmaları kararını Valiliklere bildirir. Milli örgütlenmenin engellenmesi için İngiliz Muhipleri Cemiyeti, Teali-i İslam Cemiyeti (İslamı Yükseltme Derneği) gibi İstanbul Hükümeti destekli teşkilatlar oluşturulur. Ancak ne milli teşkilatlanma durdurulabilir ne de bu teşkilatlanmaya öncülük eden Mustafa Kemal ve arkadaşları tutuklanabilir.

Anadolu'da bu gelişmeler olurken Akif, işgal edilmiş olan İstanbul'daki olayları yaşamaktadır ve büyük bir ıstırap çekmektedir. Hele bazı kişilerin Anadolu'da başlamış olan Milli Mücadeleye saldırmalarına hiç tahammül edemez ve bu kanaatte olanlara ciddi anlamda tepki duyar. Onun bu yöndeki bir tepkisini Kurun Gazetesi başyazarı Asım Us şöyle naklediyor. *"Anadolu hareketinin ilk başladığı sıralarda idi. Bir gün Bab-ı ali caddesinde Sebil-ürreşad idarehanesinde birkaç kişi konuşuyordu. Hazirundan biri Anadolu hareketinin bir İttihatçılık eseri olduğunu söyledi. O zamana kadar düşünceli bir tavır içinde hemen hiçbir şey söylemeyen merhum Akif, birdenbire heyecanlandı; bu sözü söyleyene dönerek: -Hayır; artık buna da İttihatçılık denemez. Bu memleket meselesidir. Buna herkes el birliğiyle sarılmalıdır."*

Akif'in İstanbul'da bulunduğu süre içinde en çok canını sıkan konulardan biri de hiç şüphesiz bazı basın ve aydın zümrelerinin "Mandaterlik" istemesidir. Endişesi mandaterliğin gerçekleşeceği düşüncesinden değil fakat bu tür fikirlerin Anadolu'da başlamış olan milli mukavemeti kıracağı korkusundandır.

Akif bu endişeleri yüksek seviyede yaşarken, 29 Haziran 1919'da Ayvalık'ın Yunanlılar tarafından işgali Balıkesir bölgesinde halkın da kaygılarını arttırır. Yunan işgalinin başlaması ile birlikte Milli Mücadele'nin ilk örgütlü direnişi de Ayvalık'ta şekillenir. Ardından da 26 Temmuz'da İkinci Balıkesir Kongresi toplanır. Kongre, düşmanı yurttan kovuncaya kadar mücadele kararını alır.

Balıkesir'de Mehmet Akif'in dostları da vardı. Bunlardan birisi de Ses adında haftalık bir gazete yayımlayan Hasan Basri'dir. Bu gazetenin daha 21 Teşrinsani 1918 tarihli sayısında Mehmet Akif'in

¹ Ömer Seyfettin, **Bütün Eserleri Makaleler 1**, (Haz.: Hülya Argunşah), Dergah Yay., İstanbul 2001, s.303

² Yaşar Semiz, *Millî Mücadele ve Mehmet Âkif*, <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s7/17.pdf> (ET:20.02.2011)

Ye'is ve Bendinlik başlıklı yazısı yayımlanmıştır. Şubat 1920'de de kendisi Balıkesir'e Milli Mücadeleden yana tavır koyduğunu göstermek amacıyla gider. Bu Mehmet Akif'in Milli Mücadeleye fiili katılımıdır. Yani ilk direnişin Ayvalık'ta başlamasından 7 ay sonra Akif, Milli Mücadele saflarındadır.

Mehmet Akif'in yakın dostu ve Sebil-ürreşad mecmuasının sahibi Eşref Edip, Akif'in Balıkesir'e gidişini şöyle naklediliyor.

"Bütün o ümitsizlik içinde Üstad bir an fütura düşmedi. O bu milletin istiklalsiz kalacağını hatırına bile getirmiyordu. Ayvalık'ta, Balıkesir'de başlayan hareket-i milliye'nin mutlaka büyüyeceğine, bütün memlekete yayılacağına iman vardı. O tarafta bir avuç kahramanın müdafaası, bu güzel topraklar için canlarını siper etmesi Üstad üzerinde büyük tesir husule getirmişti.

-Bir gün baktım, idarehaneye çok heyecanlı geldi:

-Haydi hazırlan, gidiyoruz, dedi.

-Nereye?

-Hareket-i milliye'nin başladığı cepheye. Artık burada duramıyorum" dedi."

Balıkesir Cephesi'nde milli müdafaayı bizzat gören ve Milli Mücadele'yi "büyük bir gaza" telakki eden Mehmet Akif, burada son derece heyecanlanarak "zafer yolu bu yoldur" demekten kendisini alamaz. Bu tarihten sonra M. Akif'i Milli Mücadele içinde bir Kuvay-i Milliye olarak görürüz. Zaganos Paşa Caminde halka seslenen Akif;

"Biliyorsunuz düşman (aramıza) asırlardan beri bölücülük-tefrika-tohumlarını ekti ve meyvelerini de topladı. Eğer Müslümanlar yaşamak istiyorlarsa, cemaat arasında dargınlığa, küskünlüğe, bölücülüğe yol açacak en önemsiz gibi görünen söz ve davranışlardan kaçınılmalıdır. Tabii, varlıklarını sürdürmek İSTEMİYORLARSA, buna bir diyeceğimiz olmaz. Zira, Allah korusun hayat hakkımızı kaybettiğimiz gün, insanlığımızı da unutmamız gerekecek. Çünkü bizi tutsak edenler, hayvanlara yaptıkları muamelenin aynısını bize de yapacaklar."

Vaazı devamında:

*"Bu hareketin, bu hizmetin sadece din ve vatan savunmasına yönelik olduğu, dost ve düşman tarafından tamamen anlaşılmalıdır. Yani bu mücadelenin herhangi bir çıkar için yapılmadığını, en yakınımızdaki ile en uzaktaki dahi bilmelidir. **Bu görünümü sarsacak en ufak bir söz veya davranış hoş karşılanmamalıdır.** Çünkü hepimizin amacı birdir ve bellidir. Amacı, hedefinden saptırma yolunda yapılacak bir girişim, -Allah korusun birliğimizi zedeleyebilir. Hepimizin bir vatan borcu, bir dini borcumuz vardır ki, onu ifa etme hususunda ufak bir ihmal bile caiz değildir. Bu konuda hiçbirimiz köşemize çekilip seyirci kalamayız. Çünkü düşman kapıya dayanmış ve namusumuzu çiğnemek istiyor. Bu namert saldırıya karşı koymak, kadın-erkek, çoluk-çocuk, genç-yaşlı her fert için farz-ı ayn olduğu, bir an bile unutulmamalıdır."* deyip birkaç gün daha Balıkesir'de kaldıktan sonra İstanbul'a döndüğünde İngiliz kuklası haline gelmiş Damat Ferit hükümeti ve onun yanlı basınının yönlendirmesi ile 3 Mayıs 1920 tarihinde başkâtibi bulunduğu Darül Hikmet-ül İslamiye'deki görevine son verilir.

Mehmet Akif, İstanbul'da iken son Osmanlı Meclis-i Mebusanı 16 Mart 1920'de İngilizler tarafından basılarak dağıtılmış, İstanbul fiilen de işgal edilmiş, şehir karamsar bir havaya bürünmüştür. İşgal kısa zamanda dayanılmaz bir hal almıştır. İstanbul'da bu gelişmeler olurken yaklaşık 1,5 ay sonra 23 Nisan 1920 günü Ankara'da da Büyük Millet Meclisi açılmıştır. Büyük Millet Meclisi adına Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa tarafından bütün Türk milletine hitaben yayınlanan beyanname-de birlik ve beraberlik konusu üzerinde durulmuş ve Allah'ın rahmet ve yardımı talep edilmiştir.¹

Bu gelişmeler olurken Mehmet Akif de artık İstanbul'da kalmanın milli birlik ve beraberliğe bir yarar sağlamayacağı kanaatine vararak Anadolu'ya geçmeye karar verir.

Akif, Ankara'ya gidiş kararını yakın arkadaşı Eşref Edip'e şu sözlerle açıklar.

"Artık burada duracak zaman değildir. Gidip çalışmak lazım. Bizim tarafımızdan halkı tenvire ihtiyaç varmış, çağırıyorlar. Mutlaka gitmeliyiz. Ben yarın Ankara'ya hareket ediy-

¹ Geniş bilgi için bkz.: B. Zakir Avşar, *Siyasal İletişim Bağlamında Bir Biyografi Çalışması: Mehmet Akif Ersoy*, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, **İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi**, Bahar 2010, S.30/ Spring 2010, Number: 30

yorum. Hiç kimsenin haberi olmasın. Sen de idarehanenin işlerini derle topla Sebil-ürreşad kılışını al arkamdan gel. İştirak edenlerle de temas et, Harekât-i Milliye aleyhinde bir halt etmesinler."

Akif'in bu ifadeleri bize Anadolu'ya geçmesi için Ankara'dan bir davet aldığını düşündürmektedir. Nitekim Eşref Edip 37 yıl sonra 1957'de bu olaya açıklık getirerek hadiseyi şöyle nakletmektedir. 1920 Nisan ayı içinde, Ankara'da Büyük Millet Meclisi için son hazırlıklar yapılırken Sebil-ürreşad idarehanesine Ali Şükrü Bey gelir.

- "Haydi, hazırlanınız, gidiyoruz!" der.

- "Nereye?" diye sorarlar.

Ali Şükrü şu cevabı verir:

-"Ankara'ya. Oradan sizi çağırıyorlar. Mustafa Kemal Paşa sizi bekliyor. Sebil-ürreşad'ın Ankara' da neşrini istiyor." der.

Akif, Mustafa Kemal'in bu davetine can-ı gönülden katılacağına bildirir ve 1920 Nisan'ının ikinci yarısında 12 yaşındaki oğlu Emin ve Ali Şükrü Beyle ile birlikte Alemdağ, İnebolu, İzmit, Geyve ve Eskişehir yolunu takip ederek Ankara'ya gider.

Mustafa Kemal, Meclisin önünde Akif'i karşılar ve *"Sizi bekliyordum tam zamanında geldiniz."* der. Akif, Ankara'ya geldiğinde İstanbul Hükümeti İngilizlerin de yönlendirmesi ile dönemin Şehülislamı Dürrizade Abdullah'a 11 Nisan 1920'de bir fetva yayınlatır ve bu fetvada Anadolu'da Milli Mücadeleyi başlatan Mustafa Kemal ve arkadaşlarını Halife ve Sultana karşı isyan eden asi, serkeş, hak yolundan ayrılmışlar olarak tanımlar. Halkın bu konudaki direncini kırmak isterler. Osmanlı'nın son zamanlarındaki dini kokuşmuşluğunu göstermesi açısından bu hadise son derece önemlidir. Şeyhülislamın İngilizler fetva yazdırabiliyor. Bundan daha çirkin bir kokuşmuşluk örneği gösterilebilir mi?...Bu kokuşmuşluk örneği bir hilal uğruna batan güneşlerin acısından çok daha fazla acı vericidir. Fetva, birçok yerde etkili olmuş halk tereddüt yaşamaya başlamıştır. Bunun üzerine Akif, önce Eskişehir'e sonra ise (Ankara'ya geleli henüz 15 gün olmadan) oğlu Emin'le birlikte Burdur'a gitmiştir. Burdur'da halka yaptığı konuşmayı oğlu Emin şöyle aktarmaktadır:

"Fazla bağırdığı zaman sertleşen gür sesiyle konuşuyor, çok heyecanlı olduğu hareketlerinden belli oluyordu. İzmir havalisinden sızan kara haberleri, vatandaşlarımıza yapılan işkence ve hakaretleri, mülevves çizmeler altında çiğnenen tarihi ve ilahi mabetlerimizi öyle yanık bir dille ifade ediyor, bu facianın yürekler acısı durumunu öyle acı bir dille tarif ediyordu ki, bütün halk galeyana gelmişti."

Dürrizade'nin fetvası Konya'da da etkisini göstermiş halk Milli Mücadeleye karşı olumsuz bir tutum içine girmiştir. Bunun üzerine Akif, bir kaç gün içinde Konya'ya gider. Akif'in Konya'daki konuşmalarına ilişkin bilgiyi de yine oğlu Emin'den öğreniyoruz: *"Babam Konya'da Kuva-yı Milliye'yi takviye edebilecek gönüllü kabilelerini çoğaltmak, bu yol uğrunda milletin gönlünde heyecanlar yaratmak maksadıyla nutuklar söyledi. Konferanslar verdi. Kalabalık insan kitleleri onu huşu içinde dinliyor, sözlerine hak veriyorlardı."* Henüz kendisi Konya'da iken Burdur milletvekilinin istifası üzerine Akif, B.M.M. Reisi Mustafa Kemal'in isteği doğrultusunda Burdur Milletvekili olur. Akif'in Meclise girişi de böyle bir süreçte gerçekleşmiştir. Akif, Ankara'ya döndükten kısa bir zaman sonra da Kastamonu'ya gider. Kastamonu'ya gitmeden bir gün önce Sebil-ürreşad dergisi de Kastamonu'da yayınlanmaya başlamıştır. Mehmet Akif'in Kastamonu Nasrullah Camiindeki konuşması da milli birliğin kurulması gerekliliği üzerinedir. Konuşma metni Sebil-ürreşad dergisinde 11 sayfa olarak yayımlanır. Konuşma çok uzun olmasına karşın şu ifadeleri aktarmadan geçmek istemiyorum.

"Milletler topla, tüfekte, zırhla, ordularla, teyyarelerle yıkılmıyor, yıkılmaz. Milletler ancak aralarındaki rabitalar çözülerek herkes kendi başının derdine, kendi havasına düştüğü zaman yıkılır." der. Yine bu konuşmasında düşmanın yerli işbirlikçilerle beraber hareket ettiğinden, Osmanlı döneminde Şam, Kudüs, Yemen'in elimizden böylece çıktığından, Milli Mücadelede de Güneydoğu Anadolu, Adapazarı, Düzce, Yozgat, Konya, Biga isyanlarının çıkışında aynı yöntemlerin

kullanıldığından bahseder ve Sevr Antlaşmasının bölücü faaliyetlerine dikkati çekerek;

"Artık kime hizmet ettiğimizi, kimin hesabına birbirimizin gurtlağına sarıldığımızı anlamak zamanı zannediyorum ki gelmiştir... Çünkü böyle düşman hesabına çalışarak elimizde kalan şu bir avuç toprağı da verecek olursak çekilip gitmek için arka tarafta bir karış toprağımız yoktur. (...) Bir kısım halkın ve aydın düşüncelerin aksine düşmanlarımızın bizden istediğinin herhangi bir vilayet veya sancak değil, doğrudan doğruya başımız, boynumuz, hayatımız, saltanatımız, devletimiz, hilafetimiz, dinimiz, namusumuz ve imanımız olduğu bellidir. (...) Gözünüzü açınız ve iyice biliniz ki artık dinimizi, imanımızı, ırzımızı, namusumuzu, çoluğumuzu, çocuğumuzu barındırabilmek için arkamızda hiçbir yer kalmamıştır. Şayet düşmanların hilelerine, tezvirlerine, yalanlarına kapılarak birbirimize girmekte, birbirimizin kanını içmekte bir müddet daha devam edecek olursak, vatan toprağı ayaklar altında çiğnenip gidecektir."

Bu konuşma metninde vurgu yapılan düşüncenin İstiklal Marşımızda; **"Arkadaş! Yurduma..... alçakları uğratma, sakın."** şeklinde dönüştürüldüğünü de göreceğiz.

Balıkesir'deki konuşmasına bir şiirle başlayan Akif, buradaki konuşmasını da Balkan Savaşları sırasında yazdığı şu şiirle bitirir:

**"Müslüman yurdunu her yerde felaket vurdu;
Bir bu toprak kalıyor dinimizin son yurdu.
O da çiğnendi mi, çiğnendi demek din-i mübin.
Hakisar eyleme Yarab onu olsun!"¹**

Nasrullah Camiindeki bu konuşma Anadolu'nun pek çok vilayetinde büyük heyecanlar uyandırır. İlk heyecan Diyarbakır'dan gelir. Daha sonra Erzurum, Kars, Maraş gibi ilerde de bu konuşmanın olumlu sonuçları elde edilir.

Mehmet Akif yaklaşık iki ay Kastamonu'da kaldıktan sonra Ilgaz'ın karakışında dağ yolunu yürüyerek Ankara'ya geri döner ve İstiklalimizin marşının da yazıldığı Tacceddin Dergahına yerleşerek, Ankara halkını ve aydınını memleketin durumu ve ordusu hakkında bilgilendirir. Mustafa Kemal, Akif'in Kastamonu'daki konuşması için şunları söyler:

"Kastamonu'daki vatan-perverane mesâinizden çok memnun oldum. Serv Muahedesi'nin memleket için ne feci bir idam hükmü olduğunu Sebil-ürreşat kadar hiçbir gazete memlekete neşrelemedi. Manevi cephemizin kuvvetlenmesine Sebil-ürreşatın büyük katkısı oldu. Size bilhassa teşekkür ederim."

Bütün bu çabalara rağmen ülkenin geleceği açısından zor günler yaşanıyor, ızdıraplı günler arka arkaya sıralanıyordu. Çok az sayıdaki insandan başka herkesin morali bozulmuş, ümitler tükenmeye yüz tutmuştu. Nasıl tükenmesin ki. Batıda İngilizlerin tam desteğini alan Yunanlılar hiçbir zaman unutulması mümkün olmayan pervasız vahşetler yaparak ilerliyor, güney illerimizde Fransız destekli Ermeni Çeteleri, doğuda Ermeniler adeta dehşet saçıyor; bu arada İstanbul Hükümetinin telkin ve fetvaları karşısında ne yapacağını bilmeyen ve aldanmış gariban Anadolu insanı bazı şaşkınlıkların oyununa kurban giderek Anadolu'nun çeşitli yerlerinde başlattıkları iç isyanlarla ortalığı kasıp kavuruyorlardı.

Böyle bir ortamda Yunan orduları 8 Temmuz 1920'de Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti Bursa'yı işgal ederler. Yakılan, yıkılan yerlerin dışında türbelerin de ayaklar altına alınması özellikle Orhan Gazi türbesinin ayaklar altına alınması bütün yurttaki büyük üzüntülerle karşılanır. Akif, Ankara dönemi şiirleri dediğimiz Bülbül isimli şiirini bu üzüntülerle yazar.

*"Eşin var âşîyanın var, baharın var ki beklerdin.
Kıyametler koparmak neydi ey bülbül, nedir derdin?
Ne hüsrandır ki: Şark'ın ben vefâsız, kansız evlâdı,
Serapa, Garba çiğnettim de çıktım hâk-i ecdâdı!"*

¹ Ersoy, age., s. 194

*Hayalimden geçerken şimdi, fikrim herc ü merc oldu,
Salahaddin-i Eyyubi'lerin, Fatih'lerin yurdu.*

*Ne zillettir ki: nâkûs inlesin beyninde Osman'ın;
Ezan sussun, fezâlardan silinsin yâdı Mevlâ'nın!*

*Ne hicrandır ki: en şevketli bir mâzi serâp olsun;
O kudretler, o satvetler harâb olsun, türâb olsun!*

*Çökük bir kubbe kalsın ma'bedinden Yıldırım Hân'ın;
Şenâatlerle çiğnensin muazzam Kabri Orhan'ın!*

*Ne heybettir ki: vahdet-gâhı dînin devrilip, taş taş,
Sürünsün şimdi milyonlarca me'vâsız kalan dindaş!*

*Yıkılmış hânümânlar yerde işkenceyle kıvransın;
Serilmiş gövdeler, binlerce, yüz binlerce doğransın!*

*Dolaşsun, sonra, İslâm'ın harem-gâhında nâ-mahrem...
Benim hakkım, sus ey bülbül, senin hakkın değil mâtem!"¹*

Sinirlerin iyice gerildiği, ümitle ümitsizliğin birbirine karışmaya başladığı bir zamanda yüreklere su serpen iki sevindirici haber arka arkaya gelir. Bunlardan birincisi, Doğu'da Ermenilere karşı kazanılan zafer, diğeri de Yunanlıların Batı'da başlattıkları saldırıyı durdurmaya başaran I. İnönü Zaferi'dir.

Akif, Süleymaniye Kürsüsünde, diğer kurumlarla birlikte bozulmuş ve çürümüş olarak gösterdiği ordu ve milleti "*Muazzam ordumuzun en muazzam evladı*" olarak nitelendirmeye de böylece yönelir. Bu muazzam ordu Mustafa Kemal'in ordusu Kuvay-i Milliye'dir. Akif bunu sonraki yıllarda yazacağı Çanakkale direnişini gerçekleştiren askerlerin dilinden, şu mısralarla verir:

"-Korkma!

(...)

*Şu karşımızdaki mahşer kudursa, çıldırsa;
Denizler ordu, bulutlar donanma yağdırsa;
Bu altımızdaki yerden bütün yanardağlar,
Aşıp da kaplasa afakı bir kızıl sârsar;
Değil mi cephemizin sinesinde iman bir,
Sevinme bir, acı bir, gaye aynı, vicdan bir;
Değil mi sinede birdir vuran yürek... Yılmaz!
Cihan yıkılsa, emin ol, bu cephe sarsılmaz!"²*

Mehmet Akif'in "*Değil mi sinede birdir vuran yürek... Yılmaz! / Cihan yıkılsa, emin ol, bu cephe sarsılmaz!*" dizeleri Doğu Cephesi komutanı Kazım Karabekir Paşanın kaleminde şöyle şekillenir.

*"Çelik gibi kollum,
Tunçtan ayaklım,
Türk hiç yılar mı
Türk yılmaz
Cihan yıkılsa Türk yıkılmaz."*

Mustafa Kemal Paşa ve Milli Savunma Bakanı Fevzi Paşa, İnönü Muharebelerini Meclise anlatır. Fevzi Paşa; "*Büyük Millet Meclisinin genç ordusu, daha henüz ikmal olunmamış ordusu, ilk rüş-tünü bu suretle ispat etmiştir.*" der. Yine Fevzi Paşa, Yunanlıların İnönü'den çekilirken, kadınların ırzına tasallut ettiklerinden ve halka ait hayvanları alıp götürdüklerinden bahsetmiş, bu durum milletvekillerini coşturmuş ve heyecanlı konuşmalara yol açmıştır. Konuşmacılar özellikle Avrupa'ya

¹ Ersoy, *age.*, s. 450-451

² Ersoy, *age.*, s.329

ve Avrupa medeniyetine öfkelenerek; "...Nerde bu medeni Avrupa?... Efendiler, şiiriyle, medeniyeti ile hayal ettiğimiz Avrupa nerede?.." derken bir yandan da Mehmet Akif'in;

*"Medeniyet denilen maskara mahlûku görün,
Tükürün maskeli vicdanına asrın tükürün"¹*

Dizeleri yankılanmaya başlar. Meclisteki bu heyecana Mustafa Kemal de katılır ve şu konuşmayı yapar:

"Milletimiz bugün, bütün mazisinde olduğundan daha çok ve ecdadından daha çok ümitlidir. Bunu ifade için arz ediyorum... Merhum Namık Kemal demişti ki:

*Vatanın bağına düşman dayadı hançerini
Yok mudur kurtaracak bahtı kara maderini.*

İşte ben bu kürsüden bu Yüksek Meclis'in başkanı sıfatı ile Yüksek Heyetinizi teşkil eden bütün üyelerin her biri adına ve bütün Türk millet adına diyorum ki;

*Vatanın bağına düşman dayasın hançerini
Bulunur kurtaracak bahtı kara maderini."*

İstiklalimizin kurucusu Mustafa Kemal ve silah arkadaşlarını minnet ve şükranla anarken, birlik ruhumuzun manevi cephesini İstiklal Marşı ile taçlandıran Mehmet Akif Ersoy'u da rahmetle anıyorum. Ruhları şad olsun!..

BİR KUR'ÂN ŞAİRİ OLARAK M.AKİF ERSOY VE MEALİ

Prof. Dr. Muhittin AKGÜL

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İslam'ın ilk yıllarından itibaren Müslümanlar, hayat rehberleri olan Kur'an'a, başka hiçbir kitaba nasip olmayan büyük bir aşkla ve iştiaqla sahip çıkmış, okumuş, ezberlemiş, anlamaya çalışmış ve hayatlarına geçirmenin yollarını aramışlardır. Zira Kur'an, okunması, anlaşılması ve anlaşılmanın yaşanması için insanlığa gönderilmiştir.

İslam ümmetinin her ferdi, yaşadığı dönemde Kur'an'ın, özellikle insan-hayat ve kainat adına söylediği pırlanta prensiplerini, değişik vesilelerle başkalarına taşımanın yollarını aramıştır. Bu anlamda camilerin kubbe ve iç dizaynı, ondan cümlelerle süslenmiş, çeşmeler ilgili âyetlerle kurnalarından tatlı sular akıtmış, mezar taşları ders ve ibret verici âyetlerle konuşan bir muallim haline gelmiş, mektep ve medreselerin kapıları, ilme vurgu yapan âyetlerle anlam ve gayelerini ifade etmiş, edipler edebiyatlarını onunla cazip hale getirmiş, şairler de şiirlerini, ondan aldıkları ilhamlarla uzun süre toplumların hafızalarında kalıcı kılabilmişlerdir.

Milli Şâir Mehmed Âkif, yukarıda işaret edilen durumun en belirgin simalarındandır. Özellikle Kur'an'dan uzaklaşma veya onu yanlış anlamalardan dolayı yıkılan ve yok olan İslam ümmetinin bu acı durumu karşısında, büyük bir ıstırap duyan Mehmed Âkif, Kur'an'dan aldığı ilhamlarla Anadolu'yu karış karış gezmiş, tükenen azim ve cesaretleri yeniden tetiklemiş, canlılık ruhunun yeniden kazandırılması için, vaaz ve şiirleriyle, büyük ve unutulmaz bir görev ifa etmiştir.

Kurtuluş Savaşı sonrası, özellikle savaş yıllarında iyice uzaklaşan ve anlaşılabilir hale getirilen İslam ve O'nun Yüce Kitab'ının, Anadolu insanıyla yeniden buluşturulması ve anlaşılır bir dille tefsiri ve meal ihtiyacı hasıl olmuştur. İşte bu önemli görev, haklı ve doğru bir şekilde dönemin hem ilim hem de kalem ve ifade yönüyle güçlü olan simalarına verilmiştir. Tefsir, Elmalılı Hamdi Yazır'a, Meal de Mehmed Âkif Ersoy'a verilmiştir.

¹ Ersoy, *age.*, s.202

1926 yılında meale başlayan Âkif, 1932'de tamamlamış, ancak Türkiye'de çıkan "Türkçe İbadet" tartışmaları üzerine teslim etmekten vaz geçerek yapılan anlaşmayı feshetmiştir. Bizatihi Âkif'in kendisi bu durumu şöyle ifade etmektedir:

"Tercüme güzel oldu. Hatta umduğumdan da daha iyi. Lakin onu verirsem namazda okutmaya kalkacaklar. O vakit Allahım'ın huzuruna çıkamam. Peygamberimin yüzüne bakamam."

Bunun üzerine meali başkasına teslim etmiş ve aynı zamanda yakılması vasiyetinde bulunmuştur. Vefatından sonra da yakılmıştır. Aradan geçen uzun bir süreden sonra içinde bulunduğumuz yıl, (2013) söz konusu mealin üçte birlik bir bölümü ortaya çıkarılmıştır. Ortaya çıkaranlar, mealin Âkif'e ait olduğunda musırdılar.

Bilindiği üzere meallerin en sıkıntılı yönü, Arapça metnin harfi harfine tercüme edilmeye veya meal olarak yapılmasına girişilmesidir. Halbuki onda birden fazla farklı anlama gelen kelimeler, veciz ifadeler, deyimler, mecazlar, teşbihler vs. dil açısından dikkat edilmesi gereken pekçok özellik vardır. Bunlar tam bilinmeden veya her iki dil çok iyi bilinip de ikisi de iyi bir şekilde kullanılmadan, böyle bir aktarmanın veya çevirinin başarılı olma ihtimali oldukça zayıftır ya da azdır.

Elimizde hiç değilse bir kısmı bulunan ve senelerce dillerde varlığı ya da yakıldığı ile ilgili pekçok rivayetin dolaştığı Milli Şair Mehmed Akif Ersoy'un meali incelendiğinde, bir dil üstadı ve aynı zamanda Arapça'yı da iyi bilmesinden, gerçekten oldukça anlaşılır ve emek ürünü olduğu her satırından belli bir eser olduğu gözden kaçmamaktadır. Harfi bir tercümeden ziyade "dilimizde bu ifade nasıl anlaşılır?" prensibinin ön planda tutulduğunun açıkça görüldüğü bu mealin, Kur'ân'ın meal çerçevesinde anlaşılmasında önemli katkılarda bulunacağında şüphe yoktur.

Bu tebliğde, bir Kur'ân şairi olan Mehmed Âkif'in, Safahat'ında açıkça ele aldığı bazı âyetlerle, söz konusu Mealın anlaşılır olma yönü çeşitli örneklerle ele alınacak, bazı Kur'ân kavramları, âyet sonlarındaki felekeler ve bazı âyetlerdeki tefsiri mealler açısından incelenecektir.

1. YANLIŞ DİN ALGISI

Âkif'e göre Müslümanların geri kalış sebeplerinden birisi, yanlış tevhid anlayışıdır. Allah'ın yegane Ma'bud olarak kabul edilip, hayatın ana gayesinin O'na kullukla dolu geçmesi ve Kur'ân'ın bildirip Resûlü'nün uyguladığı şekliyle anlaşılması gereken tevhid anlayışı, zaman zaman çizgisinden çıkmış, insanlar kendilerince doğru zannettikleri bir anlayışa kaymışlardır. Böylece inananları, dünyanın gerçek sahipleri olarak gören, imanın, şekilden ziyade bir hayat biçimi olduğunu kabul eden, iç derinliğinin, gönül safvetinin esas alındığı gerçek ve sağlam tevhid anlayışı, yerini içten ve davranıştan ziyade dış görünümün öne çıktığı, kıyafet, tespih, takke ve birtakım dini törenlerin, asıl din yerine geçtiği yanlış bir tevhid anlayışı ortaya çıkmıştır. Akif bunun üzerinde durarak kurtuluşun, dinin gerçek kaynağına dönüşle olabileceğini, aksine bu yıkılıştan kurtulmanın mümkün olmadığını bir şair üslubuyla ortaya koyar.

Sofusun farz edelim, şimdi de boy boy tesbîh...
Dalkavuklar bütün insan kesilir, lâ-tesbîh!
Taylâsan, cübbe, kavuk, hırka, hep esbâb-ı riyâ,
Dış yüzünden Ömer'in devri muhîtin gûyâ.
Kimi sâim, kimi kâim, o tavanlar, yerler,
"Kul hüvallâhu ehad" zemzemesinden inler.
Sen bu coşkunuğa istersen inan, hepsi yalan,
"Hüve"nin merci'i artık ne "ehad"dir, ne filân.
Çünkü mâdem yürüyen sâde senin saltanatın,
Şimdilik heykeli sensin tapılan menfa'atın,
Kanma, hey kukla kıyâfetli adam, hey sersem,
Herifin ağzı "samed"; mi'desi yüzlerce "sanem!"

2. YANLIŞ TEVEKKÜL ANLAYIŞI

Müslümanların geri kalış ve yıkılış sebeplerinden birisi de hiç şüphesiz, üzerlerine düşen görevleri tam yerine getirmemeleri, sebeplere müracaatta gevşeklik göstermeleri ve işi Allah Teala'ya

havale ederek, "nasıl olsa biz Müslümanız, O bize yardım eder" şeklinde özetlenebilecek yanlış bir tevekkül anlayışına kapılmalarıdır. Halbu ki başta Allah Resûlü olmak üzere bütün peygamberler, yaşadıkları dönemlerde sebeplere müracaat etmiş, güç ve kuvvetlerini sonuna kadar kullanmış ve netice itibarıyla işi Allah'a havale etmişlerdir ki, tevekkül de zaten budur. Kur'an-ı Kerim'de, mü'minlerin sebeplere müracaat etmeleri üzerinde değişik vesilelerle durulur, buna teşvik edilir ve dünya hilafetinin, sebeplere müracaattan geçtiğine dikkatler çekilir. Sırlı ve hikmetli kıssaların ele alındığı Kehf Sûresi'nde, Hz. Zülkarneyn anlatılırken, onun doğunun ve batının fethinde sebeplere sarıldığına özellikle vurgu yapılır ki, bu, mü'minler için bu konuda önemli bir işaret taşı gibidir.

Mehmed Âkif'in yaşadığı dönem, şanlı bir devletin yıkılışının, yakından görülüp hissedildiği, acılar ve felaketler devridir. Yıkılış devirlerinde ölçüler bozulur, insanlar doğruyu ve kurtuluşu bulma adına yanlış yollara sapabilirler. Akif'in yaşadığı devirdeki Müslümanlar, yıkılışın getirdiği psikolojik tıravmanın da etkisiyle, Kur'an ve onun mübelliği ve mübeyyini olan sünnet hakkında bazı yanlış anlamalara düşmüşlerdir. Bunlardan birisi de İslam'daki tevekkül anlayışdır. Âkif, Safahat'ın değişik yerlerinde bu konu üzerinde durarak, yaşadığı dönem Müslümanlarının Kur'an'ı bu açıdan yanlış değerlendirdiklerine dikkatleri çeker.

Konuyla ilgili şiirin devamı görülmediğinde sanki Âkif, biraz da Cenab-ı Hakk'a karşı edep sınırının aşıyor gibidir. Ancak aslında o, yaşadığı devrin insanının bakışını yansıtmakta, toplumun fikri yapısını açığa vurmakta ve devrin Kur'an'a bakışına dikkatlerimizi çekmektedir. Şiirine serlevha olarak, külli bakış açısıyla bakılmadığında biraz da cebriliği işmam eden: "Yâ Muhammed, de ki: Ey mülkün sâhibi olan Allah'ım, sen mülkü dilediğine verirsin; sen mülkü dilediğinin elinden alırsın; sen dilediğini azîz edersin; sen dilediğini zelîl edersin; hayır yalnız senin elindedir; sen, hiç şüphe yok ki, her şeye kâdîrsin." âyetini almıştır.

Bu âyet ışığında her şeyin Cenab-ı Hakk'ın iradesinde olduğunu, varlığın adeta bir mahkum konumunda bulunduğunu belirttikten sonra da:

İlâhî, "Mâlike'l-mülk'üm" diyorsun... Doğru, âmennâ.

Hakîkî bir tasarruf var mıdır insân için? Aslâ!

Eğer almışsa bir millet, edip bir mülkü istîlâ;

Eğer vermişse bir millet bütün bir mülkü bî pervâ;

Alan sensin, veren sensin, senin hükmündedir dünyâ.

İlâhî, en asîl akvâmı alçaltırsın istersen;

Dilersen en zelîl eşhâsa izzetler verirsin sen!

Bu haybetler, bu hüsrânlar bütün senden, bütün senden!

Nasıl tâ Arş'a yükselmez ki me'yûsâne bin şîven?

Ne yerler dinliyor yâ Rab, ne gökler, rûhum inlerken!

İlâhî, altı yüz bin müslüman birden boğazlandı...

Yanan can, yırtılan ismet, akan seller bütün kandı!

Ne ma'sûm ihtiyarlar süngüler altında kıvrandı!

Ne bîkes hânümanlar işte, yangın verdiler, yandı!

Şu küllenmiş yığınlar hep birer insan, birer candı!

Tecellî etmedin bir kerre, Allâh'ım, cemâlinle!

Şu üç yüz elli milyon rûhu öldürdün celâlinle!

Oturmuş eğlenirlerken senin - hâşâ - zevâlinle,

Nedir ilhâdı imhâlin o sâmit infiâlinle?

Nedir İslâm'ı tenkîlin bu müsta'cel nekâlinle?

Buraya kadar Âkif adeta bir cebridir. Ancak derin Kur'an bilgisine sahip olan Âkif'in aslında bu düşüncede olmadığını, aynı şiirin devamındaki şu mısralar çok net bir şekilde ortaya koymaktadır:

Sus ey dîvâne! Durmaz kâinâtın seyr-i mu'tâdı.

Ne sandın? Fıtratın ahkâmı hiç dinler mi feryâdı?

Bugün, sen kendi kendinden ümîd et ancak imdâdı;
 Evet, sen kendi ikdâmınla kaldır git de bîdâdı.
 Cihan kanûn-i sa'yin, bak, nasıl bir hisle münkadı!
 Ne yaptın? "Leyse li'l-insâni illâ mâ-se'â" vardı!..

Bu mısralarla Âkif, adeta birbirine zıt gibi görünen bu iki âyet arasındaki anlam ilişkisine dikkat çeker ve tevekkül anlayışının en doğrusunu dile getirir.

3. ÜMİTVÂR OLMAK, KORKUP ÇEKİNMEMEK

Âkif, yaşadığı dönem itibariyle İslam ümmetinin dağıldığı, yıkımların arka arkaya geldiği, vatanımızın dünya devletleri tarafından kendi aralarında paylaşıldığı acı ve ümitleri parçalayan manzara karşısında, baştan ayağa ümitlerinin tükendiği İslam ümmetine ümit aşılacak ve yeniden ayağa kaldırmak için Anadolu'yu baştan başa gezmiş, vaaz ve konuşmalarıyla ümit yaymıştır. Özellikle Safahat'ın değişik yerlerinde bu konuya vurgu yapmış, adeta canlara fer, ümitlere güç-kuvvet olmuştur. Âkif bunu yaparken bazen açıkça âyeti zikretmiş, bazen de âyetlerdeki bu manayı muh-teva olarak işlemiştir. Aşağıdaki mısralar, konuyla ilgili verilen âyetin adeta tefsiri mahiyetindedir:

"O mü'minlere ind'allah ecr-i azîm var ki: Birtakım kimseler kendilerine "Düşmanlarınız sizin için kuvvetlerini topladılar; onlardan korkmalısınız" dedikleri zaman, bu haber îmanlarını artırır da: "Allah'ın nusreti bize kâfidir o ne güzel muhafızdır!" derler."

Şehâmet dîni, gayret dîni ancak Müslümanlık'tır;
 Hakîki Müslümanlık en büyük bir kahramanlıktır.
 Cebânet, meskenet, dünyâda, sığmaz rûh-i İslâm'a...
 Kitâbullâh'ı işhâd eyledim - gördün ya - da'vâma.
 Görürsün, hissedersin varsa vicdânınla îmânın:
 Ne müdhiş bir hamâset çarpıyor göğsünde Kur'an'ın!
 O vicdan nerededir, lâkin? O îman kimde var? Heyhât!
 Ne olmuş, ben de bilmem, pek karanlık şimdi hissiyyât!
 O îmandan velev pek az nasîb olsaydı millette,
 Şu üç yüz elli milyon halkı görmezdin bu zilletle!
 O îman ittihâd isterdi bizden, vahdet isterdi...
 Nasıl "bünyân-ı mersûs" olmamız lâzımsa gösterdi.
 Peki! Bizler ne yaptık? Kol kol olduk târumâr olduk...
 Nihâyet bir denî sadmeyle düştük, hâk-sâr olduk!
 O îman kuvvet ihzârıyla emretmişti... Lâkin, biz
 "Tevekkelnâ" deyip yattık da kaldık böyle en âciz!
 O îman, farz-ı kat'îdir diyor tahsîli irfânın...
 Ne câhil kavmiyiz biz müslümanlar, şimdi, dünyânın!
 O îman hüsn-i hulkun en büyük hâmîsi olmuşken...
 Nemiz vardır fezâilden, nemiz eksik rezâilden?

Demek: İslâm'ın ancak nâmı kalmış müslümanlarda;
 Bu yüzdenmiş, demek hüsrân-ı millî son zamanlarda.
 Eğer çiğnenmemek isterseler seylâb-ı eyyâma;
 Rücû' etsinler artık müslümanlar Sadr-ı İslâm'a.
 O devrin yâd-ı nûrânûru bî pâyan şehâmettir;
 Mefâhir onların târîhidir ümmet o ümmettir.
 Ki bir yandan celâdetler saçıp dünyâyı titretmiş;
 Öbür yandan da insanlık nedir dünyâyı öğretmiş.
 Değilmiş böyle mahkûmiyyetin timsâl-i pâ mâli!
 Şevâhikten tenezzül eylemezmiş arş-ı iclâli.
 "Tevekkül" vasfı ancak onlann hakkında ma'nîdâr:

Ki etmiş hepsi dünyâlar kadar âlâmı istihkâr.
Çekinmezmiş şedâid yağsa, aslâ, ihtihâmından;
Zeminlerden ölüm fışkırsa dönmezmiş merâmından.
"Hakîkî Müslümanlık en büyük bir kahramanlıktır"
Demiştin... İşte da'vâm onların hakkında sâdiktir.

Görüldüğü üzere Mehmed Âkif, bir yandan ümit aşılarken, diğer yandan da yıkılışın en önemli sebepleri olan tefrika ve cehalet gibi İslam ümmetinin terketmesi ve ancak terketmekle yeniden zirvelere çıkacağı konulara değinir.

4. YANLIŞ DÜNYA ALGISI

Âkif'in, müslümanların yanlış algılamalarıyla ilgili üzerinde durduğu diğer bir konu da, dünya-ya bakış ve onu değerlendirme şeklidir. Âkif, bunu çok ağır bir dille eleştirir.

"Kimin bu dünyada gözü kapalı ise âhirette de kapalı,
Hattâ oradaki şaşkınlığı daha ziyâde."
Nihâyet neyse idrâk ettiğin şey ömr-i fânîden;
Onun bir aynıdır mutlak nasîbin ömr-i sânîden.
Hatâdır âhiretten beklemek dünyâda her hayrı:
Öbür dünya bu dünyâdan değil, hem hiç değil, ayrı.
Sen ey sersem ki "üç günlük hayâtın hükmü yok" der de,
Sanırsın umduğun âmâdedir ferdâ yı mahşerde;
Ne ekmiştin ki mahsûl istiyorsun bir de ferdâdan?
Senin meşru' olan hakkın: Bugün hüsrân, yarın hüsrân!
Eğer maksûdu ancak âhîret olsaydı Yezdân'ın;
Ne hikmet vardı ibdâında hiç yoktan bu dünyânın?
"Ezel"den ayrılan rûhun nişîmen-gâh-ı bâkîsi:
"Ebed"ken, yolda eşbâhın niçin olsun mülâkîsî?
"Elest"in arkasından gelmesin Cennet, Cehennem de,
Neden ervâha tekrar imtihan olsun bu âlemde?
Demek: Dünyâ değil pek öyle istihfâfa şâyeste;
Demek: Bir feyz-i bâkî var, bu fânî ömre vâbeste!
Diyorlar: "Kâinâtın aslı yoktur, çünkü fânîdir."
Evet, fânîdir amma, bir nazardan câvidânîdir.
Süreksizmiş hayat... Olsun! Müebbed zevki, hüsrânı;
Onun bir sermediyettir bu haysiyyetle her ânı.
"Cihânın aslı yoktur, çünkü fânîdir" diyen sersem,
Ne der "Öyleyse hilkat pek abes birşey çıkar" dersem?
Nedir dünyâya gelmekten garaz, gitmek midir ancak?
Velez bir anlamak hırsıyla olsun yok mu uğraşmak?
Ganîmettir hayâtın, iğtinâm et, durma erkenden,
Yarın milyonla feryâd olmasın enfâs-ı ma'dûden!
Bu âlem imtihan meydânıdır ervâh için mâdâm,
Demek: İnsan değilsin eylemezsen durmayıp ikdâm.
Neden geçsin sefâletlerle, haybetlerle, ezmânın?
Neden azmin süreksiz, yok mudur Allâh'a îmânın?
Çalış, dünyâda insân ol, elindeyken henüz dünya;
Öbür dünyâda insanlık değilmiş yağma, gördün ya!
Dilinden âhîret hiç düşmüyor ey müslüman, lâkin,
Onun hakkında âtıl bir heves mahsûlü idrâkin!
Bu mecnûnâne vehminden şifâyâb olmadan, şâyed
Gidersen böyle sıfru'l-yed, kalırsın sonra sıfır'l-yed!

Hayâlât arkasından koştüğün yetmez mi hey şaşkın?
 Senin hâlâ hakikatten nedir içmâz için hakkın?
 Bu âlem şöyle bir rü'yâ imiş, yâhud muvakkatmış...
 Evet ukbâda anlarsın ne müdhiş bir hakikatmış!

5. ÇALIŞMAK VE AZİM

Bir Kur'ân talebesi ve aşığı olan Âkif'in Kur'ân'dan aldığı ve dönemindeki insanları onunla uyardığı diğer önemli bir konu, sa'y, gayret ve azimdir. O, şiirlerinin pekçok yerinde bu önemli konu üzerinde durur, Müslümanın ümitsiz olamayacağını, azmin onun en güçlü yanının olduğunu, azmin elinden hiçbir şeyin kurtulamayacağını belirtir. Konuyla ilgili bir şiirinde, Kur'ân'ın "ahsenü'l-kasas olarak anlattığı Yusuf Sûresi ve orada Hz.Yakub'a ait olarak aktarılan azimle, ümit kesmemekle ilgili âyete atıfta bulunur, azmi yitiren ümmet-i Muhammed'i (s.a.s.), haklı olarak ağır bir şekilde eleştirerek, ümitlerini kamçılar, ümmeti istikamete yönlendirir.

"Oğullarım! Gidiniz de Yûsuf'a kardeşini araştırınız; hem sakın Allah'ın inâyetinden ümîdinizi kesmeyiniz. Zîrâ, kâfırlardan başkası Allah'ın inâyetinden ümîdini kesmez." Âtîyi karanlık görerek azmi bırakmak...
 Alçak bir ölüm varsa, emînim, budur ancak.
 Dünyâda inanmam, hani, görsem de gözümle:
 İmânı olan kimse gebermez bu ölümle.
 Ey dipdiri meyyit! "İki el bir baş içindir"
 Davransana... Eller de senin, baş da senindir!
 His yok hareket yok, acı yok... Leş mi kesildin?
 Hayret veriyorsun bana... Sen böyle değildin.
 Kurtulmaya azmin, niye bilmem ki, süreksiz?
 Kendin mi senin, yoksa, ümîdin mi yüreksiz?
 Âtîyi karanlık görüvermekle apıştın?
 Esbâbı elinden atarak ye'se yapıştın!
 Karşında ziyâ yoksa, sağından, ya solundan,
 Tek bir ışık olsun buluver... Kalma yolundan.
 Âlemde ziyâ kalmasa, halk etmelisin, halk!
 Ey elleri böğründe yatan, şaşkın adam, kalk!
 Herkes gibi dünyâda henüz hakk-ı hayâtın,
 Varken, hani herkes gibi azminde sebâtın?
 Ye's öyle bataktır ki: Düşersen boğulursun.
 Ümmîde sarıl sımsıkı, seyret ne olursun!
 Azmiyle, ümîdiyle yaşar hep yaşayanlar;
 Me'yûs olanın rûhunu, vicdânını bağlar,
 Lâ'netleme bir ukde-i hâtır ki: Çözülmez...
 En korkulu cânî gibi ye'sin yüzü gülmez!
 Mâdâm ki alçaklığı bir, ye's ile çirkin;
 Mâdâm ki ondan daha mel'un, daha çirkin
 Bir seyyie yoktur sana; ey unsur-i îman,
 Nev'mîd olarak rahmet-i mev'ûd-i Hudâ'dan
 Hüsrâna rızâ verme... Çalış... Azmi bırakma;
 Kendin yanacaksan bile, evlâdını yakma!
 Evler tünek olmuş, ötüyor bir sürü baykuş...
 Sesler de: "Vatan tehlikedeymiş... Batıyormuş!"
 Lâkin, hani, milyonları örten şu yığından,
 Tek kol da "Yapışsam... " demiyor bir tarafından!

Sâhipsiz olan memleketin batması haktır;
 Sen sâhip olursan bu vatan batmayacaktır.
 Feryâdı bırak kendine gel, çünkü zaman dar...
 Uğraş ki: Telâfi edecek bunca zarar var.
 Feryâd ile kurtulması me'mûl ise haykır!
 Yok yok! Hele azmindeki zincirleri bir kır!
 "İş bitti... Sebâtın sonu yoktur!" deme; yılma.
 Ey millet-i merhûme, sakın ye'se kapılma.

6. KUR'ÂN'LA OLAN YANLIŞ İLETİŞİM

Kur'ân, mü'minlerin hem dünya hem de ukbalarını aydınlatan bir kitaptır. Ancak zaman zaman Müslümanlar, bu konuda bazı yanlış tutumlar sergilemiş, Kur'ân'ın aydınlık ikliminde bir hayat nizamı öğreneceklerine, onu sadece okunmakla ibadet edilen, mezarlarda okuyan, mübarek gecelerde ele alınan bir kitap haline getirmişlerdir.

Kur'ân, bir medeniyet kitabıdır. Tarihte en mükemmel ve uzun ömürlü medeniyetler, Kur'ân'ın rehberliğinde kurulan medeniyetlerdir. Kur'ân'dan kopunca, anlaşılmaz bir hale gelince ve sadece sevap için okunan bir kitap olarak bakıldığında ise, hayat kitabı olmaktan çıkmış ve adeta işlevsiz bir hale dönüştürülmüş, dolayısıyla Müslümanlar da zirvelerden aşağılara yuvarlanmış ve bir daha da kendilerini kolay kolay toparlayamamışlardır.

Âkif'in şiirlerinde üzerinde durduğu diğer önemli bir konu da, Müslümanların Kur'ân'la olan irtibatlarının zayıflığı veya yanlışlığıdır. Bir gelenek olarak Kur'ân'ın sadece lafzının okunup, muhteva ve anlamının hayatta olmaması karşısında Âkif, kendini alamaz, belki de günümüzde bazı kimselerin yanlış anlamalarına sebep olacak kadar sert bir şekilde konunun üzerine gider ve Kur'ân'ın nüzulündeki asıl hikmete yüzleri çevirir. Kur'ân ahlaki açıdan gezip gördüğü Japonya ile müslümanları karşılaştırır. Kur'ân'ın istediği insan tipinin asıl onlarda olduğunu, asıl Kur'ân'ı onların yaşadığını terennüm eder.

Görenek hem yalnız Çin'de mi salgın; nerde!
 Hep musâb âlem-i İslâm o devâsız derde.
 Getirin Mağrib-i Aksâ'daki bir müslümanı;
 Bir de Çin sûrunun altında uzanmış yatana;
 Dinleyin her birinin rûhunu: Mutlak gelecek,
 "Böyle gördük dedemizden!" sesi titrek, titrek!
 "Böyle gördük dedemizden!" sözü dînen merdûd;
 Acabâ sâha-i tatbîki neden nâ-mahdûd?
 Çünkü biz bilmiyoruz dîni. Evet, bilseydik,
 Çâre yok gösteremezdik bu kadar sersemlik.
 "Böyle gördük dedemizden!" diye izmihlâli
 Boylayan bir sürü milletlerin olsun hâli,
 İbret olmaz bize, her gün okuruz ezber de!
 Yoksa, bir maksad aranmaz mı bu âyetlerde?
 Lâfzı muhkem yalnız, anlaşılan, Kur'ân'ın:
 Çünkü kaydında değil, hiçbirimiz ma'nânın:
 Ya açar Nazm-ı Celîl'in, bakarız yaprağına;
 Yâhud üfler geçeriz bir ölünün toprağına.
 İnmemiştir hele Kur'an, bunu hakkıyla bilin,
 Ne mezarlıkta okunmak ne de fal bakmak için!
 Bu havâlidekiler pek yaya kalmış dince;
 Öyle Kur'an okuyorlar ki: Sanırsın Çince!
 Bütün âdetleri âyîn-i mecûsiye karîb;
 Bir şehâdet getirirler, o da oldukça garîb.

XXXXXX

Siz gidin, safvet-i İslâm'ı Japonlarda görün!
 O küçük boylu, büyük milletin efrâdı bugün,
 Müslümanlık'taki erkânı siyânette ferîd;
 Müslüman denmek için eksiği ancak tevhîd.
 Doğruluk ahde vefâ, va'de sadâkat, şefkat;
 Âcizin hakkını i'lâya samîmî gayret;
 En ufak şeyle kanâ'at, çoğa kudret varken,
 Yine ifrât ile vermek, veren eller darken;
 Kimsenin ırzına, nâmûsuna yan bakmıyarak
 Yedi kat ellerin evlâdını kardeş tanımak;
 "Öleceksin!" denilen noktada merdâne sebat;
 Yeri gelsin, gülerек oynıyarak terk-i hayat;
 İhtirâsât-ı husûsiyyeyi söyletmiyerek
 Nef -i şahsîyi umûmun kine kurbân etmek;
 Daha bunlar gibi çok nâdire gördüm orada...
 Âdemin en temiz ahfâdına mâlik bir ada.
 Medeniyet girebilmiş yalnız fenniyle...
 O da sahiplerinin lâhik olan izniyle.
 Dikilip sâhile binlerce bâsiret, im'ân;
 Ne kadar maskaralık varsa kovulmuş kapıdan!
 Garb'ın eşyâsı, eğer kıymeti hâizse yürür;
 Moda şeklinde gelen seyyie gümrükte çürür!
 Gece gündüz açık evler, kapılar mandalsız;
 Herkesin sandığı meydanda, bilinmez hırsız.
 Ya o mahviyyeti insan göremez bir yerde...
 "Togo"nun umduğunuz tavrı mı vardır? Nerde!
 "Gidelim!" der, götürür; sonra gelip tâ yanıma;
 Çay boşaltırdı ben içtikçe hemen fincanım.
 Müslümanlık sanırım parlıyacaktır orada;
 Sâde Osmanlıların gayreti lâzım arada.
 Misyonerler, gece gündüz yeri devretmedeler,
 Ulemâ vahy-i İlâhîyi mi bilmem, bekler?

MEHMED ÂKİF VE MEALİ

Mehmed Âkif, şiirlerini Kur'ân'ın gölgesinde yazdığı, onun tefsirini aksettirdiği gibi, aynı zaman-da Türkiye'deki dini boşluğun doldurulması adına bir tefsir ve Kur'ân mealı ihtiyacı hasıl olduğunda da ilk akla gelen isimlerden oldu. Zira hem Kur'ân'a olan vukufiyeti, hem bir dil üstadı olması ve hem de Arapça'yı çok iyi bir şekilde biliyor olması, onu bu konuda öne geçirmiş oldu. Başta Kur'ân gibi bir söz mu'cizesi olan kitabın mealinin yapılamayacağını, bu işe cesaret edemeyeceğini söylese de, çevresinde kıramayacağı kimselerin ısrar ve ikna çabaları karşısında bu ağır ve zor işi kabul etti.

Bilindiği üzere, bir metnin başka bir dile her yönüyle aktarılması, imkansız denecek kadar zordur. Bir de buna Allah Teâlâ'nın bütün insanlığa gönderdiği zaman-mekan bakımından evrensel olan Kur'ân olduğu gerçeğini ilave edersek, söz konusu durumun, daha da bir zor olduğunu görürüz.

Meallerin en sıkıntılı yönü, Arapça metnin harfi harfine tercüme edilmeye veya meal olarak yapılmasına girişilmesidir. Halbuki onda, vücut dediğimiz sıyak-sibak bağlamında farklı anlamlara gelen kelimeler, veciz ifadeler, deyimler, mecazlar, teşbihler gibi dil açısından dikkat edilmesi gereken pek çok özellik vardır. Bunlar tam bilinmeden veya her iki dil çok iyi bilinip de ikisi de iyi bir şekilde kullanılmadan, böyle bir aktarmanın veya çevirinin başarılı olma ihtimali oldukça zayıftır ya da yoktur.

Elimizde hiç değilse bir kısmı olarak bulunan ve senelerce dillerde varlığı ya da yakıldığı ile ilgili pekçok rivayetin dolaştığı Milli Şair Mehmed Akif Ersoy'un mealı incelendiğinde, bir dil üstadı ve aynı zamanda Arapça'yı da iyi bilmesi özelliklerinden olsa gerektir ki, oldukça anlaşılır ve emek ürünü olduğu gözden kaçmamaktadır. Harfi bir tercümeden ziyade "dilimizde bu ifade nasıl anlaşılır?" ilkesinin ön planda tutulduğunun açıkça görüldüğü bu meal, Kur'ân'ın meal çerçevesinde anlaşılmasında önemli bir görev ifa edeceği ifadeden varestedir.

Burada sözkonusu Mealın anlaşılır olma yönü örneklerle ele alınacak, bazı kavramlar, âyet sonlarındaki fezlekeler, bazı âyetlerdeki tefsiri mealler, peygamberlerin ismetiyle ilgili âyetlerin mealı ve edatlara verilen anlamlar gibi hususlar incelenecektir.

Konuya bir Kur'ân mealindeki temel zorlukların sebeplerine işaret ederek başlamak istiyorum. 1. Arapça metne aşırı bağlılık (harfi terceme). 2. Türkçenin tam olarak bilinmemesi. 3. Birden fazla anlama gelen kelimelerin varlığı. 4. Tefsirlerden müstağni kalınması. 5. Gerekli ihtimamın gösterilmemesi. 6. Kur'ân'ın anlaşılmasından ziyade maddi kazanç beklentisi.

Burada Âkif'in mealinde, anlaşılır olması açısından nasıl bir usul takip ettiğine, farklı başlıklar altında örneklerle işaret edilecektir.

1. Âyet sonları:

Yüce Beyan'da âyet sonları, önemli bir anlam zenginliğine sahiptir. Fezleke olarak isimlendirilen bu bitiş cümleleri, aslında âyetle bildirilen anlamı, hem pekiştiren hem de oradaki anlamla yakın bir ilişkisi olan oldukça önemli cümlelerdir. Dolayısıyla bunlara meal verirken her yerde geçen aynı cümlenin anlamı, geçtiği yere göre farklı bir anlam dokusuna işaret etmektedir. Meallere bu açıdan bakıldığında bu inceliğe genellikle dikkat edilmediği, her yerde aynı anlamın verildiği görülmektedir. Çoğu defa da bu önemli ilişkiye dikkat edilmediğinden, âyet sonundaki fezlekeyle, ayette üzerinde durulan konu arasında, sanki herhangi bir ilgi yokmuş gibi bir anlam ortaya çıkmaktadır. Âkif'in buna özellikle dikkat ettiği, her bir yerdeki bu fezlekelere, hem zaman zaman farklı, hem âyetin ihtiva ettiği sıyak-sıbak muhtevasına son derece uygun ve hem de oldukça şiirsel ve anlaşılır meal verdiği görülmektedir. Vereceğimiz şu birkaç örnek bunlardan sadece bazılarıdır.

عَلِيمٌ وَاسِعٌ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ وَجْهٌ فَتَمَّ تَوَلَّوْا قَائِمًا وَالْمَغْرِبُ الْمَشْرِقُ وَلِلَّهِ

"Maşrik da Allah'ın mağrib de Allah'ın. Sizler nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte orada. Bilin ki Allah'ın rahmeti kainatı kuşatmış, ilmi nâmütenâhi." (Bakara 2/115).

لَكُمْ اللَّهُ يَبِينُ كَذَلِكَ الْعَفْوُ قُلْ يَنْفِقُونَ مَاذَا وَيَسْأَلُونَكَ نَفْعَهُمَا مِنْ أَكْبَرٍ وَإِنَّمَهُمَا لِلنَّاسِ وَمَنَافِعُ كَبِيرٌ إِنَّمَا فِيهِمَا قُلْ وَالْمَيْسِرِ الْخَمْرُ عَنِ يَسْأَلُونَكَ تَتَفَكَّرُونَ لَعَلَّكُمْ الْآيَاتِ

"...İşte hem dünyanızı, hem âhiretinizi düşünmeniz için Allahu Zülcelal âyetlerini sizlere böylece sarîh olarak bildiriyor." (Bakara 2/219).

نَفْسَهُ اللَّهُ وَيُحَذِّرُكُمْ تَقَاةً مِنْهُمْ تَتَّقُوا أَنْ إِلَّا شَيْءٍ فِي اللَّهِ مِنْ فَلَيْسَ ذَلِكَ يَفْعَلُ وَمَنْ الْمُؤْمِنِينَ دُونَ مِنْ أَوْلِيَاءِ الْكَافِرِينَ الْمُؤْمِنُونَ يَتَّخِذِ لَا الْمَصِيرُ اللَّهُ وَإِلَى

"... tahzir buyuruyor ki, sonunda Allah'ın karşısına çıkılacak, başkalarının değil." (Âl-i İmrân 3/28).

مَنْ يُؤْتِيهِ اللَّهُ بِيَدِ الْفَضْلِ إِنَّ قُلْ رَبِّكُمْ عِنْدَ يُحَاجُّوْكُمْ أَوْ أَوْتَيْتُمْ مَا مِثْلَ آحَدٍ يُؤْتَى أَنْ اللَّهُ هَدَى الْهُدَى إِنَّ قُلْ دِينَكُمْ تَبِعَ لِمَنْ إِلَّا تُؤْمِنُوا وَلَا عَلِيمٌ وَاسِعٌ وَاللَّهُ يَشَاءُ

"...Allah'ın keremi kâinatı kuşatmış, ilmi nâmutenâhi" (Âl-i İmrân 3/73).

قَدِيرًا عَفْوًا كَانَ اللَّهُ فَإِنَّ سُوءٍ عَنِ تَعَفُّوْا أَوْ تُخَفُّوْهُ أَوْ خَيْرًا تَبْدُوا إِنَّ

"... iyi bilin ki, Allah'ın hem affı çok, hem kudretine nihayet yok." (Nisa 4/149).

الْقُيُوبِ عَلَامٌ أَنْتَ إِنَّكَ لَنَا عِلْمٌ لَا قَالُوا أَجَبْتُمْ مَاذَا فَيَقُولُ الرُّسُلُ اللَّهُ يَجْمَعُ يَوْمَ

"..Yâ Rabbe'l-Âlemin! Bizde ilim yok, gaybları bilen Sensin, ancak Sen, başkası değil" diyecekler" (Mâide 5/109).

الْحَكِيمُ الْعَزِيزُ أَنْتَ فَإِنَّكَ لَهُمْ تَغْفِرُ وَإِنْ عِبَادَكَ فَإِنَّهُمْ تُعَذِّبُهُمْ إِنَّ

"...Eğer bağışlarsan muhakkak ki aziz, hakim Sensin, ancak Sen, başkası değil" (Mâide 5/118).

2. İsmetle ilgili âyetlere verdiği mealler

Peygamberlerin temel niteliklerinden biri de bilindiği gibi ismet sıfatına sahip olmalarıdır. Söz konusu ismetin ne zaman başladığıyla ilgili kelami tartışmalara girmeden, Kur'an'da konuyla ilgili âyetlerin meallerine bakıldığında, genellikle fazlaca dikkat edilmediği, sanki peygamberlerin de diğer insanlar gibi günah kabilinden bazı davranışları yapabilecekleri izlenimi verilmektedir. Hatta özellikle Hz.İbrahim'in yıldız, ay ve güneş gibi cisimlerden hareketle tevhid gerçeğine dikkatlerin çekildiği âyetlerde, değil Hz.İbrahim gibi bir peygamberin, akli başında bir insanın bile düşmeyeceği son derece açık bir yanlışın içine düşülmektedir. Âkif, mealinde bu konulara oldukça özen göstermiş, konuyla ilgili âyetlerin meallerinde, peygamberlerin ismet sıfatını göz ardı etmemiş ve oldukça dikkatli bir dil kullanmıştır. Aşağıdaki örnekler onun bu yönünü açıkça göstermektedir.

فَتَطَرَدَهُمْ شَيْءٌ مِنْ عَلَيْهِمْ حِسَابِكَ مِنْ وَمَا شَيْءٌ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ عَلَيْكَ مَا وَجْهَهُ يُرِيدُونَ وَالْعَشِيِّ بِالْغَدَاةِ رَبَّهُمْ يَدْعُونَ الَّذِينَ تَطَرَدُوا وَلَا الظَّالِمِينَ مِنْ فَتَكُونَ

"..Sabah-akşam O'na ibadet edenleri sakın yanından kovayım deme. Onların hesabından sana bir şey olmadığı gibi, senin hesabından da onlara bir şey yok ki, biçareleri kovarak zalimlerden olacaksın." (En'âm 6/52)

Kureyşliler Resûlullah'a gelerek: "Senin yanında şu fakir ve miskin insanlar, köleler oturuyorlar. Biz, onlarla aynı mecliste oturmayız. Ya bize hususi bir gün ayır, ya da bîz geldiğimizde onları yanından uzaklaştır" demişlerdi.¹ Resûlullah da (s.a.s.): "Ben mü'minleri kovmam."² deyince, Hz. Ömer araya girerek: "Ey Allâh'ın Resûlü! Onların dedikleri gibi bir yapsanız da, o zaman baksak nasıl davranacaklar!.." demiş, sonra onlar ısrar edip, bunun yazılmasını istemişler. Hz. Peygamber de bunun yazılması için, bir kağıt ile beraber Hz. Ali'yi çağırtmış,³ bunun üzerine de yukarıdaki âyet nazil olmuştur. Âyetin nazil olmasının akabinde Hz. Peygamber yazdırmayı hemen bırakmış ve Hz. Ömer de bu sözünden dolayı özür dilemiştir. Dolayısıyla meydana gelen bir olay olmayıp, olmadan ikaz edilen bir meseledir. İşte bu anlama gelen mealî Âkif, yukarıda görüldüğü üzere oldukça dikkatli bir şekilde ifade etmiştir.

Aynı dikkati aşağıdaki meallerde de görmek mümkündür. Pek çok meal, bu oldukça açık olan hataya düşmüş ve Hz.İbrahim'in haşa yıldız, ay ve güneşe bir ilah gibi bakması anlamına gelecek mealî verebilmişlerdir. Âkif aşağıdaki şekilde oldukça güzel bir meal vermiş ve böylece ismet konusuna olan titizliğini göstermiştir.

وَلْيَكُونَنَّ وَالْأَرْضِ السَّمَاوَاتِ مَلَكُوتَ إِبْرَاهِيمَ نُرِي وَكَذَلِكَ مُبِينٌ ضَلَالٍ فِي وَقَوْمَكَ أَرَأَيْتَ إِيَّاهُ أَصْنَمَا اتَّخَذَ أَرَأَيْتَ إِبْرَاهِيمَ قَالَ وَإِذْ قَالَ أَقُلْ فَلَمَّا رَئِيَ هَذَا قَالَ بَارِعًا الْقَمَرَ رَأَى فَلَمَّا الْاَفِلِينَ أَحَبُّ لَا قَالَ أَقُلْ فَلَمَّا رَئِيَ هَذَا قَالَ كَوَكْبًا رَأَى اللَّيْلَ عَلَيْهِ جَنَّ فَلَمَّا الْمُوقِينَ مِنْ تَشْرِكُونَ مِمَّا بَرِيءٌ إِيَّاهُ قَوْمٌ يَا قَالَ أَقُلْتُ فَلَمَّا أَكْبَرُ هَذَا رَئِيَ هَذَا قَالَ بَارِعًا الشَّمْسَ رَأَى فَلَمَّا الضَّالِّينَ الْقَوْمَ مِنْ لَأَكُونَنَّ رَئِيَ يَهْدِينِي لَمْ لِيَنَّ

"..Gece onu karanlığı ile örtünce bir yıldız görerek "Bu benim Rabbim imiş!" dedi, birazdan battığı gibi "Ben böyle batanları sevmem!" dedi. Vakta ki ay doğmak üzere iken gördü, "Bu benim Rabbim imiş!" dedi. Sonra batınca "Kasem ederim ki Rabbim beni doğru yola çıkarmasaydı muhakkak dalale düşen insanlardan olurdum!" dedi. Vakta ki güneş doğmak üzere iken gördü, "Bu benim Rabbim imiş, bu hepsinden büyük!" dedi. O da batınca, "Ey kavmim, haberiniz olsun, ben sizlerin Rabbu'lÂlemine şerik koştuklarınızın hiç birini tanımıyorum." (En'âm 6/74-78)

3. Tefsiri mealler

Meallerin, Kur'an'ın her yönüyle bütün manalarını aktaramayacağını başta belirtmiştik. Zira âyetin zahiri metninde olmayıp, tefsirinde olan anlamlar vardır. Dolayısıyla anlaşılır bir mealde, bu tefsiri bilginin vazgeçilmez bir yeri vardır. Hatta bazen birden fazla bu tefsiri bilgiyle de karşı karşıya kalınabilir. Maharet ya da ayrıcalık, bu tefsiri bilgilerden en doğruyu ya da doğruya yakını bu-

¹ Taberî, *Tefsîr*, 7/262-264; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/254-255; Vâhidî, a.g.e, s. 216-218.

² Şuarâ 46/114.

³ Râzî. *Tefsîr*,12/193; Âlûsî, a.g.e,7/158-159. Ayrıca bkz: Taberî, *Tefsîr*, 7/262-268; Kurtubî, a.g.e. 6/431-434; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/253-255.

lup meale yansıtılabilmektedir. Âkif de mealinin değişik yerlerinde bu tefsiri bilgilere müracaat etmiş ve bunları meale yansıtmıştır. Böyle bir durum, bazen zaruret derecesinde önemli olduğu gibi, bazen de metnin daha rahat ve kolay anlaşılmasına önemli bir katkı yapmaktadır. Aşağıdaki örneklerde bu durum açıkça görülmektedir.

بِاللّٰهِ تُؤْمِنُونَ كُنْتُمْ إِنْ وَالرَّسُولِ اللّٰهِ إِلَىٰ فَرْدُوهُ شَيْءٍ فِي تَنَازَعْتُمْ فَإِنْ مِنْكُمْ الْأَمْرُ وَأُولِي الرَّسُولِ وَأَطِيعُوا اللّٰهَ أَطِيعُوا أَمَنُوا الَّذِينَ آتَيْنَا بِهَا يَا تَأْوِيلًا وَأَحْسَنُ خَيْرَ ذَلِكَ الْآخِرِ وَالْيَوْمِ

Âyetteki "resul" kelimesini, (Nisa 4/59) sünnet olarak mealine yansıtmıştır.

الْمُؤْمِنِينَ مِنْ وَتَمَنَّعَكُمْ عَلَيْكُمْ تَسْتَحْوِذُ أَلَمْ قَالُوا نَصِيبٌ لِلْكَافِرِينَ كَانَ وَإِنْ مَعَكُمْ نَكُنْ أَلَمْ قَالُوا اللّٰهُ مَنْ فَتَحَ لَكُمْ كَانَ فَإِنْ بِكُمْ يَتَرَبَّصُونَ الَّذِينَ سَبِيلًا الْمُؤْمِنِينَ عَلَىٰ لِلْكَافِرِينَ اللّٰهُ يَجْعَلُ وَلَنْ الْقِيَامَةِ يَوْمَ يَبْتَنِّكُمْ يَحْكُمُ قَالَهُ

"O kimseler ki âkıbetlerinizi gözler dururlar. Allah tarafından sizlere bir fetih müyesser olursa "Beraber değil miydik, verin payımızı!" derler. Yok zaferden kafirlere bir hisse düşerse, "Vaktiyle sizlere galip gelmişken hayatınızı bağışlamadık mı? Hem sizleri türlü desiselerle müminlerin elinden kurtarmadık mı? Ayırın bakalım nasibimizi!" sözünü onlara söylerler." (Nisa 4/141)

"Ayırın payımızı, verin payımızı" tefsiri manalarıyla âyet daha net anlaşılmaktadır.

4. Âyet başları ve edatlar verdiği anlamlar

Meallerde görülen en sıkıntılı taraf, âyetler arası irtibatın tam anlamıyla ortaya konulamamasıdır. Böyle bir mealı okuyan kimsede, çok rahatlıkla şu yanlış fikir oluşmaktadır: "Kur'ân, peşi peşine gelen âyetlerinde, ayrı ayrı şeylerden bahsetmekte, aralarında herhangi bir münasebet ve irtibat bulunmamaktadır." Halbuki durum böyle değildir. İncelendiğinde, âyetler ve sureler arasında eşsiz bir bütünlük görülecektir. Zira şu eşsiz ve muhteşem kâinatla, eşsiz ve muhteşem olan Kur'ân'ın sahibi aynı Zat'tır. Kâinat, O'nun kudret sıfatından, Kur'ân da Kelam sıfatından gelmiştir. Kevni âyetlerdeki eşsizlik, nasıl baş döndürücü bir yapıya sahipse, teşrii emirlerin kaynağı olan Kur'an da aynı eşsiz yapıya haizdir. Hatta Kur'ân'ın bu özelliğinden dolayı, "münasebet" veya "tenasüb" ilmi ortaya çıkmıştır. Ulûmu'l-Kur'ân'da bu konu üzerinde genişçe durulur ve buna vurgu yapan, hatta eserinin adını "Nazmu'd-Dürer fî Tenâsubi'l-Âyâtî ve's-Suver" şeklinde isimlendiren (Bikâî 885/1480) müellifler vardır.

Mehmed Âkif, özellikle bu önemli konuya çok ihtimam göstermiş, âyet başlarında veya bağlaçlarda verdiği yerinde anlamlarla, bu irtibatı bariz bir şekilde mealine yansıtmıştır.

Bilindiği üzere Arapça'da bağlaçlar olduğu gibi, Türkçemizde de sözün rahat anlaşılması ve irtibatın koparılmaması için bağlaçlar vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: İle, ve, de, hem...hem, ne...ne, ya, yahut, ya da, veya, ama, fakat, lakin, yalnız, ancak, bununla birlikte, şu var ki, yine de, hatta, bile, üstelik yani, demek ki, gerçekten, heyhat, nitekim, halbuki, oysa, çünkü, zira, bundan dolayı, bu sebeple, öyleyse, taki, diye, eğer, şayet, yoksa, illa, o takdirde, aksi halde vb.

عَلِيمٌ وَاللّٰهُ أَيْدِيهِمْ قَدَمَتَ بِمَا أَبَدًا يَتَمَنَّوْهُ وَلَنْ صَادِقِينَ كُنْتُمْ إِنْ الْمَوْتَ فَتَمَنَّاوُ النَّاسِ دُونَ مِنْ خَالِصَةً اللّٰهُ عِنْدَ الْآخِرَةِ الدَّارُ لَكُمْ كَانَتْ إِنْ قُلْ بِالظَّالِمِينَ

"Kendilerine şöyle söyle: "Madem ki Allah'ın indinde son yurt (Cennet) başkalarının değilmiş de yalnız sizlerin imiş, davanızda sadık iseniz haydi ölümü isteyin görelim. Heyhat. Elllerinden çıkan işler dururken onu hiçbir zaman isteyemezler. Allah zalimleri biliyor." (Bakara 2/94-95).

يَعْلَمُونَ وَهُمْ فَعَلُوا مَا عَلَىٰ يُصِرُّوهُ وَلَمْ اللّٰهُ إِلَّا الدُّنْيَا يَغْفِرُ وَمَنْ لِّدُنْيَاهُمْ فَاسْتَعْفَرُوا اللّٰهُ ذَكَرُوا أَنْفُسَهُمْ ظَلَمُوا أَوْ فَاجِشَةً فَعَلُوا إِذَا وَالَّذِينَ

"Sonra o kimseler ki pek çirkin bir günah işlemiş, yahut nefislerine zulümde bulunmuşken Allah'ı anarlar da günahlarının bağışlanması için O'na yalvarırlar. Öyle ya, günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir? Ve yaptıklarını bile bile tekrar edip durmazlar." (Âl-i İmrân 3/135).

جَهَنَّمَ اللّٰهُ أَرْنَا فَعَالُوا ذَلِكَ مِنْ أَكْبَرَ مُوسَى سَأَلُوا فَقَدْ السَّمَاءِ مِنْ كِتَابًا عَلَيْهِمْ تَنَزَّلَ أَنْ الْكِتَابِ أَهْلُ يَسْأَلُكَ

"Ehl-i Kitab'ın ileri gelenleri gökten bir kitap indirmeni istiyorlar. Çok görme ki bundan daha büyüğünü Musa'dan istediler..." (Nisa 4/153).

يَعْمَلُونَ كَانُوا مَا الشَّيْطَانُ لَهُمْ وَزَيْنَ قُلُوبُهُمْ قَسَتْ وَلَكِنْ تَصَرَّعُوا بِأَسْنَا جَاءَهُمْ إِذْ لَوْلَا

"Ne olurdu azabımız kendilerine eriştiği zaman rücu ederek gufranımıza dehalet etseydiler?! Lakin kalpleri karardı, şeytan da bütün işlediklerini kendilerine güzel gösterdi." (En'âm 6/43).

الْحَاسِبِينَ أَسْرَعَ وَهُوَ الْخَكْمُ لَهُ أَلَا الْحَقُّ مَوْلَاهُمْ اللَّهُ إِلَى رُدُّوْا ثُمَّ

"Sonra o kabzedilenler âdil-i mutlak olan Mevlalarının karşısına döndürülürler. Gözünüzü açın. Hüküm başkasının değil, yalnız O'nun. O ise muhasiblerin en serî'i." (En'âm 6/62).

يَعْمَلُونَ كَانُوا مَا لِلْكَافِرِينَ زَيْنَ كَذَلِكَ مِنْهَا بِخَارِجٍ لَيْسَ الظُّلُمَاتِ فِي مِثْلِهِ كَمَنْ النَّاسِ فِي بِهِ يَمْشِي نُورًا لَهُ وَجَعَلْنَا فَأَحْيَيْنَاهُ مَيِّتًا كَانَ أَوْ مَن

"Bir adam ki ölü iken onu Bizler diriltmişiz, kendisine bir de nur musahhar etmişiz ki insanların arasında onunla yürüyor, hiç bu adam zulmetler içine dalmış, bir türlü çıkamayan kimse gibi midir? İşte mü'minlere olduğu gibi kafirlere de kendi işledikleri güzel geliyor." (En'âm 6/122).

غَافِلُونَ وَأَهْلُهَا بَطْلَمُ الْفَرَى مُهْلِكٌ رَبُّكَ يَكُنْ لَمْ أَنْ ذَلِكَ

"Hakikati bu, çünkü ahali henüz bir şeyden haberdar edilmemiş gafil sürüleri iken Rabbin öyle zulm ile şehirleri helak etmiş değil." (En'âm 6/131).

لِلنَّاطِرِينَ بَيِّضَاءُ هِيَ فَإِذَا يَدُهُ وَتَزَعُ مَبِينٌ تُعْبَانُ هِيَ فَإِذَا عَصَاهُ فَأَلْقَى

"Bunun üzerine âsasını yere bıraktı. Bir de baktılar ki koskoca bir yılan kesilmiş! Elini koynundan çıkardı, bir de gördüler ki bakanların karşısında nur olmuş ağarıyor." (A'raf 7/107-108).

عَنْهَا وَصَدَفَ اللَّهُ بِآيَاتٍ كَذَّبَ مِمَّنْ أَظْلَمَ فَمَنْ وَرَحْمَةً وَهَدَى رَبُّكُمْ مِنْ بَيْتَةٍ جَاءَكُمْ فَقَدْ مِنْهُمْ أَهْدَى لَكُنَّا الْكِتَابُ عَلَيْنَا أَنْزَلَ أَنَا لَوْ تَقُولُوا أَوْ

يَصْدِفُونَ كَانُوا بِمَا الْعَذَابِ سُوءَ آيَاتِنَا عَنْ يَصْدِفُونَ الَّذِينَ سَتَجِرِي

"...İşte Rabbinizden sizlere beyyine de geldi, hidayet de geldi, rahmet de geldi..." (En'âm 6/157).

5. Hadislerdeki tefsiri anlamın kullanılması

Kur'ân'ın anlaşılmasında, Hz.Peygamber'in (s.a.s.) sünnetinin, özellikle bazı âyetlere yönelik tefsiri açıklamalarının vaz geçilmez bir yeri vardır. Tefsirde böyle olduğu gibi, mealde bu gerçek daha da kaçınılmaz bir hal almaktadır. İşten bundan dolayı Allah Resûlü (s.a.s.), yanlış veya eksik anlaşılmaya muhtemel yerleri ya sorulması üzerine ya da bizatihi kendiliğinden beyan etmiştir. Bunlardan birisi de aşağıdaki âyette işaret edilen "zulüm" kelimesidir.

Bu ayette geçen zulüm kavramının "şirk" anlamına geldiği Hz. Peygamber (a.s.m.)'in şu hadisi şerifinden anlaşılmaktadır: Abdullah ibn Mes'ud (r.a.) şöyle demiştir; "İman edip imanlarına zulüm bulaştırmayanlar" ayeti inince bu Resulullah'ın ashabına ağır geldi ve "Aramızda nefsin zulmetmeyen kim var ki?" dediler. Bunun üzerine Resulullah (a.s.m.) dedi ki; "Zannettiğiniz gibi değil! Buradaki zulüm Lokman'ın oğluna dediğidir.. "Evladım! Sakın Allah'a ortak koşma. Çünkü şirk, pek büyük bir zulümdür. (Lokman,13)¹. [Buhari ve Tirmizi, Tefsir bölümlerinde]

مُهْتَدُونَ وَهُمْ الْأَمْنُ لَهُمْ أُولَئِكَ بَطْلَمُ إِيْمَانَهُمْ يَلْبِسُوا وَلَمْ آمَنُوا الَّذِينَ

"O kimseler ki iman etmişler, imanlarına da şirk karıştırmamışlar; işte korkudan emin olmak bunlar için olduğu gibi, kendileri doğru yolu tutmuş bulunuyorlar" (En'âm 6/82).

6. Bazı kavram ve kelimelere verilen anlamlar

Yüce Beyan'da bulunan kavramları, çoğu defa ya aynen ya da kısa bir anlam genişliğiyle vermek gerekir. Tefsirlerde böyle bir açıklamaya zemin müsait olduğu halde, meallerde buna imkan çoğu defa olmamaktadır. Bu da kavramların anlaşılmasında ciddi bir engel teşkil etmektedir. Ayrıca Kur'ân'da bazen mecaz, bazen müteşabih kavramların bulunması gerçeği de dikkate alındığında, durum daha da bir önem kazanmaktadır.

Mehmed Âkif, zaman zaman bu kavramların anlamlarını oldukça yerinde ve kısa ifadelerle vermeye çalışmıştır.

الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ أَنْتَ إِنَّكَ عَلَّمْتَنَا مَا إِلَّا لَنَا عِلْمٌ لَا سُبْحَانَكَ قَالُوا

"Onlar da "Ya Rab! İradeni abesten tenzih ederiz..." (Bakara 2/32).

نَصِيرًا وَلَا وَلِيًّا اللَّهُ دُونَ مَنْ لَهُ يَجِدُ وَلَا بِهِ يُجْزَى سُوءًا يَعْمَلُ مَنْ الْكِتَابِ أَهْلِ أَمَانِيٍّ وَلَا بِأَمَانِيَّتِكُمْ لَيْسَ

¹

Buhari.

"Ne sizin kuruntunuzla Allah'ın va'dettiği saadet elde edilir, ne de Ehl-i Kitab'ın kuruntularıyla.." (Nisa 4/123).

الْمِهَادُ وَلِبَاسٌ جَهَنَّمُ فَحَسْبُهُ بِالْإِثْمِ الْعِزَّةُ أَخَذَتْهُ اللَّهُ اتَّقِ لَهُ قِيلَ وَإِذَا

"Ona "Allah'tan kork!" denildiği zaman azamet-i cahiliyyesi inadına kendini günaha sevkeder. Onun hakkından Cehennem gelir ki, ne kötü bir döşektir!" (Bakara 2/206).

يَكْسِبُونَ مِمَّا لَهُمْ وَوَيْلٌ أَيْدِيهِمْ كَتَبَتْ مِمَّا لَهُمْ فَوَيْلٌ قَلِيلًا تَمَنَّا بِهِ لِيَشْتَرُوا اللَّهَ عِنْدَ مَنْ هَذَا يَقُولُونَ ثُمَّ بِأَيْدِيهِمُ الْكِتَابَ يَكْتُتُونَ لِلَّذِينَ قَوْلٌ

"Yazıklar olsun o kimselere ki Kitab'ı kendi elleriyle yazarlar da sonra onunla hasis bir menfaat edinmek için "Bu Allah tarafından gelmiştir" derler. Yazıklar olsun o ellerinin yazdığı yalanlar yüzünden onlara! Yazıklar olsun o kazandıkları vebal yüzünden onlara!" (Bakara 2/79).

رَحِيمًا غَفُورًا كَانَ اللَّهُ فَإِنَّ وَتَقْتُوا تَصْلَحُوا وَإِنْ كَالْمُعَلَّقَةِ فَتَذَرُوهَا الْمَيْلُ كُلُّ تَمِيلُوا فَلَا حَرَصْتُمْ وَلَوْ النَّسَاءَ بَيْنَ تَعْدِلُوا أَنْ تَسْتَطِيعُوا وَلَنْ

"Kadınlarınızın arasında her veçhile âdil davranmayı ne kadar isterseniz imkanı yok buna muktedir olamazsınız, onun için pek hoşlanmadıklarınızı büsbütün haksızlık edip de kocalı bir dul vaziyetinde bırakmayın..." (Nisa 4/129).

وَمَا فَذَرَهُمْ فَعَلُوهُ مَا رَبُّكَ شَاءَ وَلَوْ غُرُورًا الْقَوْلُ زُخْرُفٌ بَعْضُ إِلَى بَعْضِهِمْ يُوحِي وَالْجَنِّ الْإِنْسِي شَيَاطِينٌ عَدُوٌّ نَبِيِّ لِكُلِّ جَعَلْنَا وَكَذَلِكَ يَقْتَرُونَ

"...Yaldızlı hurafeler..." (En'âm 6/112).

الْخَاسِرِينَ مَنْ لَنَكُونَنَّ لَنَا وَيَغْفِرُ رَبُّنَا يَرْحَمُنَا لَمْ لَنْ قَالُوا ضَلُّوا قَدْ أَتَاهُمْ وَرَأَوْا أَيْدِيهِمْ فِي سَقِطٍ وَلَمَّا

"Vakta ki pişman oldular. Vakta ki dalâle düştüklerini gözleriyle gördüler.." (A'raf 7/149).

الْفَاسِقِينَ دَارَ سَارِيكُمْ بِأَحْسَنِهَا يَأْخُذُوا قَوْمَكَ وَأَمْرٌ بِقُوَّةٍ فَخَذَهَا شَيْءٌ لِكُلِّ وَتَفْصِيلًا مَوْعِظَةً شَيْءٌ كُلٌّ مِنَ الْأَلْوَابِ فِي لَهُ وَكُنَّا

"..ve dedik ki "Kendin buna dört el ile sarıl kavmine de emret.." (A'raf 7/145).

7. Mahalli kelimelerin meale yansıtılması

Kur'ân-ı Kerim'de zaman zaman Kureyş lehçesinin dışında, bazı kabileler ait kelimeleri de kullanır. Bunlar aslında dile bir zenginlik katar. Bu oldukça doğaldır ve her dilde vardır. Dilimizde de aslında pekçok mahalli kelime vardır. Aslında yabancı kelimelerle zenginleştirme yerine, mahalli kelimelerin keşfedilip dile kazandırılması daha isabetlidir. Hatta bazen bu kelimelerin ifade ettiği anlamı başka bir dilde bulma imkanımız da yoktur. Akîf'in mealinde zaman zaman bu mahalli kelimeleri oldukça yerinde kullandığını görmekteyiz.

فَلَمَّا تَرَانِي فَسَوْفَ مَكَانُهُ اسْتَقَرَّ فَإِنَّ الْجَبَلَ إِلَى انْظُرْ وَلَكِنْ تَرَانِي لَنْ قَالَ إِلَيْكَ أَنْظُرْ أَرِنِي رَبِّ قَالَ رَبُّهُ وَكَلَّمَهُ لِمِيقَاتِنَا مُوسَى جَاءَ وَمَا الْمُؤْمِنِينَ أَوَّلُ وَأَنَا إِلَيْكَ ثَبْتُ سُبْحَانَكَ قَالَ أَفَاقَ فَلَمَّا صَعِقًا مُوسَى وَخَرَّ دَكَا جَعَلَهُ لِلْجَبَلِ رَبُّهُ تَجَلَّى

"..Vaktâ ki Rabbi dağa tecelli kıldı, onu hurdahaş etti (pare pare etti).." (A'raf 7/143)

8. Çok güzel ve dikkat çeken yerler

Âkîf'in mealinde özellikle dikkatimizi çeken bazı örnekler üzerinde de durmak istiyoruz. Kur'ân, aslında bir şiir kitabı değildir. Ancak şiir gibidir. Akıcılık, âyetlerin sonundaki ses uyumu, özellikle kısa surelerin sonları, hareke ve tenvinlerin uyumları oldukça dikkat çekicidir. Araplar da zaten onun nesir ya da şiir olması arasında bir karar veremiyor, ne şiir ne de nesir, ancak eşsiz bir söz demek mecburiyetinde kaldıklarını sağlam kaynaklar bize aktarıyor. Bazı meallerde Kur'ân'ın, bu aslında olan şiirsel akıcılığına ihtimam gösterilmiş ve ona göre mealler verilmeye çalışılmıştır. Âkîf'ten aktaracağımız şu örnekler bunlardan bazılarını teşkil etmektedir.

عَنَّا وَاعْفُ بِهِ لَنَا طَاقَةً لَا مَا تَحْمِلُنَا وَلَا رَبَّنَا قَلِيلًا مِنَ الدِّينِ عَلَى حَمَلْتُهُ كَمَا إِصْرًا عَلَيْنَا تَحْمِلُ وَلَا رَبَّنَا أَخْطَأْنَا أَوْ نَسِينَا إِنْ تَوَاجَدْنَا لَا رَبَّنَا الْكَافِرِينَ الْقَوْمَ عَلَى فَاَنْصُرْنَا مَوْلَانَا أَنْتَ وَارْحَمْنَا لَنَا وَاعْفُ

"Yâ Rabbe'l-Âlemîn! Unuttuğumuz, yahut yanıldığımız olduysa bizleri muâheze buyurma. Yâ Rabbe'l-Âlemîn! Bizlerden evvelkilerine yüklediğin gibi bizlere de ağır emirler yükleme! Yâ Rabbe'l-Âlemîn! Tâkat getiremeyeceğimiz yükün altında bizleri ezme, günahlarımızı sil. Bizleri bağışla, rahmetini bizlere yoldaş et! Sen bizlerin sahibimizsin. Seni tanımayanlara karşı bizlere imdat et!" (Bakara 2/286).

نَاصِرِينَ مِنْ لَهُمْ وَمَا وَالْآخِرَةِ الدُّنْيَا فِي أَعْمَالِهِمْ حَبِطَتِ الدِّينِ أُولَئِكَ

sadece "iyilik edici" olarak tercüme etmek oldukça eksik ve yalındır. Zaten Âkif de daha önceki meal verme şeklinde bu ifadeyi Mealde belirtildiği şekliyle "Her kim ehl-i ihsan olarak.." vermiştir ki, bu daha isabetlidir.

عَلِيمٌ وَاسِعٌ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ وَجْهٌ فَتَمَّ تَوَلُّوا فَأَيْنَمَا وَالْمَغْرِبُ الْمَشْرِقُ وَلِلَّهِ

"Maşrık da Allah'ın, mağrip de Allah'ın. Sizler nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte orada.." (Bakara 2/115).

Bilindiği üzere Kur'ân'da mecazlar, müteşabihler vardır. Cenab-ı Hakk'a ait yed, vech, arşa istiva gibi kavramlar bunlardandır. Bunlar ya aynen bırakılır, (selefin mezhebi), yahut yorumlanır (halfein mezhebi). Zira tek bir kelimeyle anlamlandırdığımız zaman, yukarıdaki mealde de görüldüğü gibi, insanların zihinlerinde tecsime doğru bir düşünce doğabilir. Dolayısıyla bunu tercüme etmeden aynen vech olarak bırakmak daha isabetlidir ki, zaten daha önce Âkif bu âyete: Allah'ın vechi olarak meal vermiştir. Veya illa anlamı mealde verilecekse şöyle olması daha uygundur: "..Hangi tarafa dönerseniz, orada Allah'a itaat ve ibadet ciheti vardır!"¹

تَتَّقُونَ لَعَلَّكُمْ الْأَبَابِ أُولِي يَا حَيَاتِ الْقِصَاصِ فِي وَلَكُمْ

"Ey düşünür beyni olanlar.." (Bakara 2/179).

"Ulu'l-Elbâb" tamlamasına, oldukça garip olan bir meal vermiştir ki, Türkçe'de böyle bir ifade tarzına rastlamak mümkün değildir. Nitekim daha önceki meal şekli: "Ey akıl sahipler!" şeklindedir ki bu daha doğrudur.

وَالْبَسَاءَ لَامَسْتُمْ أَوْ "Yahut kadınlara değmişseniz.." (Nisa 4/43). Halbu ki burada değmek değil de, eşin hanımıyla birlikte olması anlamındadır.

بَغِيطُكُمْ مَوْتُوا قُلُ الْغَيْظِ مِنَ الْأَنَامِلِ عَلَيْكُمْ عَضُوا خَلَوْا وَإِذَا أَمَّا قَالُوا لَقَوْمُكُمْ وَإِذَا كَلَّهِ بِالْكِتَابِ وَتَوَمَّنُونَ يُحِبُّونَكُمْ وَلَا تُحِبُّونَهُمْ أُولَاءِ أَنْتُمْ هَا الصُّدُورِ بِذَاتِ عَلِيمِ اللَّهُ إِنَّ

"..Size dişlerini gıcırdatıyorlar.." (Â-i İmrân 3/119)

"Doğrusu "parmaklarını ısırırlar." şeklinde olmalıdır.

قَتَلْتُمُوهُمْ فَلَمْ قُلْتُمْ وَبِالَّذِي بِالْبَيِّنَاتِ قَبْلِي مِنْ رُسُلٍ جَاءَكُمْ قَدْ قُلُ النَّارُ تَأْكُلُهُ بَقَرَانِ يَأْتِيْنَا حَتَّى لِرَسُولٍ نُؤْمِنَ أَلَّا إِلَهًا عِندَ اللَّهِ إِلَّا قَالُوا الَّذِينَ صَادِقِينَ كُنْتُمْ إِنَّ

"...Gökten inecek ateşle külü savrulacak bir kurbanı getirirmedikçe..." (Â-i İmrân 3/183). Doğrusu: "ateşin yakıp kor haline getireceği bir kurban.." şeklinde olmalıdır.

10. Gözden kaçmış eksiklikler

Bazı âyetlerin meallerinde ise eksiklikler mevcut. Bunlar galiba gözden kaçmış. Tespit edebildiklerimiz:

وَأَخْرَجْنَا (Mâide 5/114) "...Sonra gelenlerimize.." cümlesi düşmüş.

مُسَوِّمِينَ الْمَلَائِكَةِ مِنَ الْآفِ بِخَمْسَةِ رَبُّكُمْ يُمِدُّكُمْ هَذَا قَوْمُهُمْ مِنْ وَيَأْتُوكُمْ وَتَتَّقُوا تَصْبِرُوا إِنَّ بَلَى

"...Formalı formalı.." (Â-i İmrân 3/125) kelimesi eksik.

DİKKAT ÇEKEN OLDUKÇA GÜZEL YERLER

"Allah öyle bir ilah ki, O'ndan başka ilah yok. Bâkî, her an bütün hilkat üzerine hâkim ve kâim. Ne uyuklar, ne uyur. Göklerde, yerde ne varsa hep O'nun. Kim tasavvur edilebilir ki, kalsın da izni olmaksızın O'nun yanında şefaath eyleyebilsin? Mahlukatin işlediklerini, işleyeceklerini bilir. Mahlukatı ise ilm-i ilâhîsinden ancak O'nun dilediğini kavrayabilir. İlmi bütün gökleri ve yeri kucaklar ve bunların nighbanlığı Kendisine ağır gelmez. Yüksek, büyük ancak O."

"Ey insanlar! Mabudunuz o Rabbü'l-Âlemin'e karşı gelmekten sakının ki sizleri, yoktan var ettiği ve eşini yine ondan vücuda getirdiği tek bir kişiden meydana çıkardı. Sonra bu ikisinden birçok erkekler, kadınlar üretti. O Allah'a karşı gelmekten sakının ki ismine and veriyorsunuz ve o karabet rabitalarını kesmekten korkun ki onunla da and veriyorsunuz. Allah'ın üzerinizde gözcü olduğunda şüpheniz olmasın"

¹ Bkz.Yıldırım, Suat, Bakara 2/115 mealı.

SONUÇ:**Tebliğde şu neticelere vardığımız söyleyebiliriz:**

1. Kur'ân, anlaşılması için gönderilen bir kitaptır. Onun her dile aktarılması müslümanlar için bir vecibedir. Ve bu önemli vecibeyi de Müslümanlar değişik dönemlerde ve farklı gayretlerle ortaya koymuşlardır. Âkif'in meali de bu gayretlerden birisidir.
2. Mehmed Âkif Ersoy, şiirlerinde, aslında Kur'ân'ın manzum bir tefsirini yapmaktadır. Bunu bazen âyetin lafzını verip, onu şiirinin başına koymakla, bazen şiirin içinde işaret etmekle, bazen de herhangi bir işaretle bulunmaksızın âyetin veya âyetlerin ruhunu yansıtmaktadır.
3. Âkif, özellikle İslam ümmetinin içine düştüğü yeis, tefrika, tembellik, cehalet, dünyaya sırtını dönme gibi son derece önemli konulara değinmiş ve şiirin gücünü de kullanarak konuyu oldukça etkili ve açık bir şekilde ortaya koymuştur.
4. Âkif'in meali de aslında Kur'ân'ın anlaşılmasına ve yaşanmasına verdiği önemin bir göstergesidir.
5. Meal, sadece mevcudun aynen aktarılması ve sadece Arapça'yı iyi bilmekle başarılabilecek ve doğruya ulaşılacak bir uğraşı alanı da değildir.
6. Kur'ân metnindeki kavramların, bağlaçların, aynı zamanda vazgeçilmez bir konuma sahip tefsiri bilginin mutlaka her zaman göz önünde bulundurulması gerekir.
7. Âkif'in mealinde, özellikle âyet sonlarındaki fezlekeler ve edatlara dikkat ettiği gözden kaçmamaktadır.
8. Söz konusu mealde, anlaşılma temel kriter olarak kabul edilmiş, "Türkçe karşılığında acaba ne kullanılabilir?" arayışına gidildiği gözden kaçmamaktadır.
9. Mealde, Peygamberlerin ismetiyle ilgili âyetlere meal verilirken, oldukça dikkatli davranılmıştır.
10. Mealde zaman zaman, ya Mealin aslından yapılan aktarmadan veya aslında olup farkında olunmadan atlanan bazı kelimeler olduğu görülmektedir.
11. Mealin en önemli yönlerinden biri şüphesiz Elmalî'nin mealiyle pek çok yerde küçük sadeleştirmeler dışında gösterdiği yakınlıktır. Bu yakınlık ya aynı dönemin ürünü olmasından veya birbirinden faydalanılarak yapılmış olmasından veya üçüncü bir ihtimal de bu mealin, iki mealin adeta bir karması olarak hazırlanmış olmasıdır.
12. Mealde en düşündürücü yön, şüphesiz Âkif gibi bir söz üstadının dilinden ve kaleminden, Safahat'ta karşılaşmadığımız sadeliğin ve yalın dil ifadelerinin varlığıdır.
13. Son olarak Sempozyumun, düşünce dünyamızın önemli simalarını yeniden insanlara tanıtmaya, hatırlatmaya ve ortaya koydukları kıymetli eserleri yeniden gündeme getirmesi açısından faydalı ve güzel neticelere vesile olacağıdır.

MEHMET AKİF'İN ÖZLEMLERİ**Mustafa BOLAT***Mehmet Akif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı Mütevelli Heyet Üyesi*

Mehmet Akif Ersoy'u tanımada hepimizin ilk aklına gelen İstiklal Marşımızı yazmış olmasıdır. Bu husus millet için yok olma ve var olma günlerinde olduğu için daha önemlidir. Çünkü İngiltere, Fransa, İtalya devletlerinin desteğini alan Yunanistan ordusu Ankara'nın Polatlı sınırlarına kadar yaka gelmişti. Ankara'ya 70 kilometre mesafe kalmış, Ankara semalarında top sesleri duyuluyordu. O günler ölüm kalım günleriydi. Bu marşla herkes yeni bir iman tazelemişti.

KİMDİR MEHMET AKİF?

Osmanlı Devleti 1800 lü yılların son çeyreğinde büyük bir savaştan çıkmış, özellikle İstanbul'a her gün malını mülkünü bırakıp, canını kurtarabilmiş, aç susuz, yaralı hastalıklı kabile kabile insanlar gelmektedir. Küçük Akif bu manzaraları her gün görmektedir. Avrupa devletleri ve Rusya tarafından hasta adam olarak görülen Osmanlı Devletinin ölmesini kollamakta, devletin başına olma-

dık gaileler açmaktalar. Ayrıca toplumda bunların şakşakçılığını yapan kişiler, basın ve kurumlar da günbegün zararlı faaliyetlerini artırmaktadır.

Mehmet Akif'in babası icazet vermeye yetkili Fatih Medrese hocalarından, yani günümüz ölçülerinde düşünürsek, Doktora vermeye yetkili profesör demektir. Aile düzenli, çalışkan çocuklarını iyi bir vatan evladı yetiştirmeye gayretlidir.

Mehmet Akif, İstanbul'a geldiği 1936 yılında hasta yatağında iken yazdığı, kendi hayatını anlattığı notlarında şöyle ifade eder.

"İlk İdadi tahsilimi(Lise) veren ev ve mahalle iptidai(İlkokul) ve Rüşdi tahsilde aldığım telkinler olmuştur. Bilhassa evin bu hususta tesiri büyüktür. Annem çok âbid zahid bir hanımdı, Babam da öyle. Her ikisinin de dinî selâbetleri vardı. İbadetin verdiği zevkleri heyecanla tadmışlardı."

"Rüştiye (ortaokul) tahsili devremde babamdan öğrendiğim Arapça ve hususi ders aldığım Esat Dede'nin himmetiyle Farsçam kuvvetlendi. Mesnevi, Hâfız divanı, Gülistan gibi muhalledatı (Şah-eserleri) okuyordum. Fransızcamı da kendi kendime ilerletiyordum. Mektepte dört lisanda (Türkçe, Arapça Farsça, Fransızca) birinci idim. Şiiri çok seviyordum. İlk okuduğum şiir kitabı Fuzulî'nin Leyla vü Mecnun'u idi."(1)

Arkadaşlar, içinizde Gülistan'ı okuyanlarınız mutlaka vardır. Peki, Büyük şairimiz Fuzulî'nin "Leyla vü Mecnun" eserini okuyanlarınız vardır.!

Mehmet Akif'in, okul devresinde o yılların gözde batı dili Fransızcadır. Fransız şair ve yazarlarından Viktor Hugo, Lamartin ile klasiklerini okumuş, Alfons Dode ve Emil Zola eserlerini çok sevmiştir.

Mehmet Akif'in, hedefinde okumak vardır. O zamanın gözde mektebi Mülkiye Mektebine yazılır. Üç senelik idadi kısmını bitirerek Âli- yani yüksek kısmına geçer. Ancak toplumdaki sıkıntılar yetmezmiş gibi çok sevdiği babası vefat eder. Biricik sığındıkları, dayandıkları evleri yanar. Aile perişandır. Geçim sıkıntısı baş göstermiştir. Ne yapsın Akif? Mektebini bitirip annesi ve kız kardeşinin ihtiyaçlarını karşılamak için en kısa yoldan hayata atılması gerekiyor. Mehmet Akif, Bazı arkadaşlarıyla Mülkiye'nin o yıl açılan ve mezun olunca iş garantisi olarak gördükleri Baytar mektebine yatılı öğrenci olarak kaydolurlar. Bu Mektep Halkalıdadır, annesi ve kız kardeşi Fatihde oturmaktadır. Cepte harçlık yok, hafta sonu tatilinde Mehmet Akif, Okuldan eve yürüyerek gelmekte, dönüşte de yine 17 kilometrelik yolu yürüyerek okuluna gitmektedir.

Mehmet Akif, İstanbul'da Boğaziçi'nde yapılan bir yüzme yarışında boğazı yüzerek yarışı kazanmıştır. Halkalı'da öğrenci iken güçlü kuvvetli bir ermeni genci, önüne gelen Müslüman gençleri yener. Arkadaşlarının bu durumuna üzülen Mehmet Akif, bir gün okulun bahçesinde;

"-Agop, gel bir de ikimiz idman tutalım! Diye güreşe davet eder. Hocalarının ve arkadaşlarının gözü önünde, Agop'u evire çevire yener.

Yine Mehmet Akif, Mehmet Akif, hatırasına dönelim. "Baytar mektebini de birincilikle bitirdim. Bu senelerde şiirle de uğraşıyordum.

Beden terbiyesine çok meraklı idim. Güreşe girdim. Kisbet ve zeytinyağlı güreşlerimi Çatalca köylerinde yaptım. Yüzmek, atlamak, taş atmak, koşmak gibi bedeni mümareselerle de meşgul oldum.

Yüksek tahsilimi bitirdikten sonra Hâfız oldum.(yani hafız olan bir genç, Kur'anı Kerimi hıfzemiş Mehmet Akif'le karşılaşyoruz.)

Mektebi bitirince Umur-ı Baytariye şubesine tayin ettiler. 750 kuruş maaş alıyordum. Üç dört sene kadar Rumeli'de, Anadolu'da ve Arabistan'da vazifeler gördüm. Köylü ile yakın münasebetler kurdum, onları tanıdım."(1)

Mehmet Akif'in Baytariyedeki son görevi Umur-ı Baytariyye'de müdür muavinliğidir. Bugünün ifadesiyle Genel Müdür yardımcılığıdır. Burada Müdürünü haksız yere görevden aldıklarını düşünerek istifa eder. Bu sırada Darülfünunda edebiyat, Halkalı Ziraat mektebinde Kitabeb dersleri de veriyordu.

MEHMET AKİF, ŞAİR VE YAZAR

Mehmet Akif' in ilk şiirleri1896 yılında "Resimli Mecmua"da çıktı. Bu dönem şiirlerinde Ziya Paşa, Muallim Naci, Namık Kemal ve Abdülhak Hamid'den faydalanmıştır.

1908 yılında Meşrutiyetin ilanından sonra arkadaşlarıyla "Sıratı Müstakim" gazetesini çıkardılar. Bu gazetede başyazar olarak yazı ve şiirlerini yayımladı. Sıratı müstakim 182. Sayıdan sonra(5

Mart 1912) ismini Sebilüreşad olarak değiştirdi. 1911 yılında Safahat adlı eserinin ilk bölümünü kitap olarak yayımladı. Safahat yıllar içinde 7 kitap olarak yayımlanmış sonradan tek kitap olarak toplanmıştır.

MEHMET AKİF BERLİNDE VE ARABİSTAN ÇÖLÜNDE

Birinci Dünya savaşı sırasında Alman devleti; İngiliz, Fransız ve Ruslardan aldığı MÜSLÜMAN esirleri Berlin'e getirmişti. Müslüman esirlerin, tedavi edilmesi ve güzel Arapçasıyla gerçekleri anlatıp İrşad edilmeleri göreviyle Almanya'ya gitti. Fransız ve İngilizler sömürgeleri olan ülkelerde Müslüman gençleri "Halifeyi ve Müslümanları düşmandan kurtarmak için haydi savaşa!" diye kandırıp, ateşin içine sürdüler. Esirlerin ifadelerini dinleyen Akif: Nasıl kandırıldıklarını onlara anlattı, yaralı olanların tedavi sonrası esirlikten kurtarıp memleketlerine gönderilmelerini sağladı.

Ayrıca, Bu görevi sırasında Akif, Viyana'da hafta içinde bir gün kiliselerden çan çalındığını duyunca, bakkala sebebini sorar, aldığı cevap şaşırtıcıdır;

" - İngilizler Müslümanların elinden Kudüs'ü kurtardılar.

- Peki, İngilizler sizin düşmanınız değil mi?

- Olabilir, ama Kudüs, biz Hristiyanların dini başkentidir. Müslümanlardan geri aldık çanlar onun için çalıyor."

Mehmet Akif'in o anki durumunu, düşüncelerini, üzüntüsünü tasavvur etmek mümkün değil. Belki Selahattin-i Eyyübi hakkında tiyatro eseri yazmayı o an düşündü?

Bu seyahatten "Berlin Hatıraları" yani 5.Safahat yayımlandı. Almanya dönüşü Birinci dünya savaşında silah, bolca altın ve çok vaatler veren İngiltere, Arap kabilelerini kandırıp arkamızdan vurmak için hazırlamışlardı. Osmanlı devleti de kabilelerin devletin ve halifenin yanında olmalarını sağlamak için 5 kişi ve 10 muhafızdan oluşan bir heyet görevlendirdi. Bu Heyetin içinde Mehmet Akif de vardı, heyetin başkanı Kuşçubaşı Eşref beydi. Mehmet Akif ve Eşref Kuşçubaşı birinci dünya savaşının ilk yıllarında Teşkilat-ı Mahsusa görevlisi olarak Necid'e, Çölün hakimi İbn-i Rüşt ve İbn-i Suud'la görüşmeler yapmak üzere gittiler. İbn-i Rüşt ile görüştüler ama İbn-i Suud'la görüşebilmek için çölün zorluklarına katlanarak Riyad'a da gidip vazifelerini yerine getirmek istiyorlardı. Suud görüşmemek için oradan da kaçmıştı. Bu sırada Medine'ye gidip Hazreti Peygamberin Ravzâ'sını ziyaret etti. Dönüşünde "Necid Çöllerinden Medine'ye" şiirini yazdı. Heyet, Necid çölünde bulunan „El muazzam" adlı küçük tren istasyonunda bekledikleri günlerde iki güzel haber alır; 1.si Mehmet Akif'in yedinci çocuğu olarak dünyaya gelen Tahir'dir. 2.si de Başkumandan vekili Enver Paşa'dan gelen telgriftir. Bu mutlu haber şöyle idi; "Elhamdülillah zafer bize nasip oldu... Düşman: mağlup, mahcup ve mecruh olarak Çanakkale'yi terk etti..." Çanakkale geçilememişti, Çanakkale zaferi kazanılmıştı.

Akif bey ve Eşref bey, bu müjde üzerine sevinçten dakikalarca ağlaştılar. Akif, ibriğini alıp çölde çekildiği hurmalıkta göz yaşları içinde, aynı gece hiç uyumadan sabaha kadar ÇANAKKALE ŞEHİTLERİNE şiirini yazdı. Mehmet Akif, Üstübaşı toz toprak içinde uykusuz geceden sonra şiirini heyete verir. Heyet okuduğunda onlar da tekrar tekrar sevinç gözyaşlarıyla okudular.

"Şu boğaz harbi nedir? Var mı ki dünyada eşi?

En kesif orduların yükleniyor dördü beşi Mısralarıyla başlayıp,

..... Öteden sâikalar(yıldırımlar) parçalıyor âfâkı;(ufukları)

Beriden zelzeleler kaldırıyor a'mâkı;(derinleri)

Bomba şimşekleri beyninden inip her siperin;

Sönüyor göğsünün üstünde o arslan neferin.

Yerin altında cehennem gibi binlerce lâğam.

Atılan her lâğamın yaktığı; Yüzlerce adam.

Ölüm indirmede gökler, ölü püskürmede yer;

O ne müdhiş tipidir: Savrulur enkâz-ı beşer...(enkaza dönmüş kişiler)

Kafa, göz, gövde, bacak, kol, çene, parmak, el, ayak,

Boşanır sırtlara vâdilere, sağnak sağnak.....

***Sana dar gelmeyecek makberi kimler kazsın?
"Gömelim gel seni tarihe" desem, sığmazsın
Ey şehid oğlu şehid, isteme benderin makber,
Sana âgûşunu açmış duruyor peygamber!..(2)***

diye biten Çanakkale savaşlarının destanını yazmıştı.

Değerli Mehmet Akif Dostları, Şairimiz, çölde zafer haberini alınca sabaha kadar bu destanı yazmıştı. Ben, Çanakkale savaşlarından sahnelerin manevi olarak Mehmet Akif'e gösterildiği kanaatindeyim.

MEHMET AKİF, MİLLİ MÜCADELEDE ANADOLUDA

Mehmet Akif, Milli Mücadele döneminde Ankara'ya gelince Halkın maneviyatını artırmak üzere Hacı Bayram Camisinde vaazlar verir(30 Nisan 1920). Konya çevresinde çıkan isyanı bastırmak ve halkı yatıştırmak görevi üzerine hemen Konya'ya gider(5 Mayıs 1920). Mecliste Burdur Milletvekili seçilir(5 Haziran 1920). Düşmanın Eskişehir'e yaklaşmasını duyunca oraya gider, konuşmalar yaparak halkı yüreklendirir. Yine Kastamonu Çevresinde(19 Ekim 1920) Ülkenin işgal altında olduğunu, mutlaka kurtarılması ve yapılması gerekenleri Nasrullah Camii kürsüsünden ve orada çıkarmaya devam ettikleri Sebilürreşad vasıtasıyla yayımlar, duyurur.

Düşmanın Ankara'ya yaklaştığı zamanlarda, Genel Kurmay: Askerin ve halkın manevi gücünü artırması ve devletin milli marşı ihtiyacı için. Taceddin dergâhında İstiklâl Marşı şiirini yazdı. TBMM. 12 Mart 1921 tarihinde şiiri, Milletimizin "İstiklal Marşı" olarak kabul edildi. Daha sonraları bestelenerek, yıllardır gururla söylediğimiz marşımız Mehmet Akif tarafından memleketin malı olarak Kahraman ordumuza armağan edildi. Böylece Kendisine de "Milli Şairimiz" denilmiştir.

Mehmet Akif, yayımladıkları "Sıratı Müstakim" ve "Sebilürreşad" dergileri ve "Safahat" şiirleri sayesinde sadece O günkü Osmanlı ülkesinde değil, Türkistan coğrafyasında, İslam âleminde tanınan bir şahsiyet olmuştu. Bundan faydalanmak isteyen İngiliz devleti, sömürgesi olan Hindistan'dan Milli Mücadelemize destek verir görüntüsü ile Mustafa Sağır Ankara'ya gelir, Mehmet Akif'le dostluk kurar. Mehmet Akif'in büyük oğlu Emin Ersoy'dan okuyalım: "Mehmet Akif vasıtasıyla muhabereye başlamıştı. Lâkin Mustafa Sağır namıyla Hindistan'dan, İstanbul'dan Hatta Mısır'dan babamın adresine o kadar çok mektuplar, koca koca zarflar geliyordu ki peder şüphelenmeye başladı... Mustafa Sâğır, sâğır değil kebir bir hain olmasının cezasını hayatı ile ödedi, darağacında can verdi."(3)

Peki, bu casus ne yapacaktı; Mustafa Kemal Paşa'nın hayatına son verilmesi ile görevlendirilmişti, yani suikast yapacaktı. Milli şairimiz, dikkati sayesinde bir faciayı önlemişti.

1923 yılı Mayıs ayında Meclis kapatılınca ailesiyle İstanbul'a döndü. Sebilürreşadı çıkarmak istedi ama baskılar sonucu çıkaramadı, davet üzerine Mısır'a gitti.

MİLLİ ŞAİRİMİZ MISIR'DA

Büyük Millet Meclisi bilindiği gibi 23 Nisan 1920 tarihinde Hacı Bayram camiinde kılınan Cuma namazı sonrası Kur'an-ı Kerim ve Buharii şerif okunarak, dualarla açılmıştı. Meclis Kur'anı kerimin meal ve tefsirinin yapılmasını istemişti. Meal yazma işi M. Akif'e verildi. Mehmet Akif, Mısır'da üzerinde uzun yıllar çalıştı. Süleyman Nazif, Kur'an Tercümesi konusunda : "Yeryüzünde Akif'ten başka o selâset ve kuvvette Kur'anı Türkçeye tercüme edebilecek hiç kimse yoktur." diyor. Mehmet Akif, Mısır'da kaldığı yıllarda Kur'an tercümesiyle uğraşırken, bir yandan da Kahire Devlet Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Mısırlı gençlere Türk dili ve Edebiyatı hocalığını 10 yıl sürdürdü.

ÇALIŞMAYA VERDİĞİ ÖNEM

Mehmet Akif, çok çalışkandı, emek verilmeden kazanılan şeyi iyi saymazdı. " Sanatın yüzde doksani ter, ancak yüzde onu ilhamdır" diye inanırdı.

Çalışmaya verdiği önemi anlatan Şiirinden
Atıl... Fezayı dolaş, asumana çık, yere in,
Vücudu inleyen aheng-i sermediyyete uy:
" Bekayı hak tanıyan sayı bir vazife bilir;
Çalış çalış ki beka say olursa hakk edilir." (8)

Hangi şart içinde olursa olsun verdiği sözü yapar, sözleşme yerine mutlaka tam zamanında giderdi. Başkasının uğradığı haksızlığa kendi başına gelmiş gibi değerlendirirdi. Bu yüzden iki defa memuriyetten istifa etmiştir. Akif'in Safahat'ta en çok severek kullandığı kelimeler: Çalışma, gayret, azim ve umuttur. Sevmediği kavramlar ise: Tembellik, azimsizlik ve karamsarlıktır.

Akif'in şiirlerindeki başlıca temalar; yoksullara acımak, vatan sevgisi, milli aşk, kötülük karşısında isyan, dinî vecd, umud, iyimserlik gibi toplulukla ilgili olanlardır. Şahsi acı ve sevinçlerini işleyen şiirlerini Safahat'a koymamıştır.

Mehmet Akif, İnsanlığa faydalı olmuş bütün büyükleri, din, mezhep, soy farkı gözetmeden se-verdi.

Kısaca Mehmet Akif, hayatı boyunca öğrendiklerini en iyi şekilde öğrenmiş, hep birinci olmuştur. Gençlerin de yani Asımların, çok çalışarak, bütün ilimleri öğrenip milletin ve İslam'ın layık olduğu yere gelmesini arzulamıştır. Kısacası: Mehmet Akif, örnek alınacak Adam gibi adamdır.

VE MEHMET AKİF'İN ÖZLEMLERİNDEN: BATININ İLMİ

Mehmet Akif' en çok özlemini duyduğu konuların başında gençlerin birer Asım olarak yetiş-meleridir. Safahatın 6. kitabının adı da Asımdır. "Asım" adındaki ideal genç, Mehmet Akif'in Marifet ve Fazilet ülkülerinin sembolüdür. Şairimiz onun vasıtasıyla Türk gençlerine seslenmektedir.(ASİM: Arapça isim (İsmet'ten) 1- Namuslu, iffetli, temiz.2-Mehmet Akif'in şiirlerinde idealize ettiği genç tipi.)

"Asım'ın nesli diyordum ya.. nesilmiş gerçek
İşte çiğnetmedi namusunu, çiğnetmeyecek."

Akif, kahramanı Asım'ı Avrupa'ya tahsile gönderir, orada ilim, fen, teknik öğrenip vatanında uygulasin geleceği güzelleştirmek için.

"Sâde, garb'ın yalnız ilmine dönsün yüzünüz.
O çocuklarla beraber, gece gündüz didinin.
Gidin üç yüz senelik ilmi tez elden edinin!"

Mehmet Akif, Çanakkale savaşını kazanan, İstiklâl savaşına öncülük eden "Asım'ın nesli" nin ülkemizin kalkınmasını sağlayacağından emindir. Ayrıca İman ve irfan sahibi tahsilli gençler, düş-manları nasıl yendilerse, ufkumuzu karartan gerilik ve kötülüğü söküp atacaklarını bekliyor.

"Sahipsiz olan memleketin batması haktır
Sen sahip olursan batmayacaktır."

ÖZETLE SÖYLEMEK GEREKİRSE: MEHMET AKİF, BATININ BİLİM VE TEKNİĞİNİ ALMAMIZI, AHLÂKSIZLIK VE BİZE UYmayan GÖRENEKLERİNİ ALMAMAMIZI SALIK VERİYOR.

MEHMET AKİF'İN YAZACAĞI ESERLER

Avrupa'dan dönecek Âsım'ın yükselteceği Türkiye ve İslâm dünyasını hayal ederek 1922 yılında Ankara da iken İstiklâl Savaşımızın destanı olarak tasarlamış bulunduğu "İkinci Asım" eserini yaz-masına ömrü vefa etmemiştir.(4)

Mehmet Akif, her şeyi ancak gördükten sonra yazabileceğine inanıyordu. Kâbe'yi ve Hıra dağını gözleriyle görüp müşahede edemediği için, o kadar çok istediği, ömrü boyunca tahayyül ettiği, bir şaheser olacak PEYGAMBER'İN VEDA HACCI şiirini yazamamıştır.

Mehmet Akif, Mısır'da iken o günün münevverlerinin çok sevdiği dostları Naim Bey İstanbul'da vefat etmişti. Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi:

"Akif Bey, Naim Bey için ben de bir mersiye yazdım. Fakat asıl sizin yazmanız lâzım ki, şair olan sizsiniz..." demiş. Akif in cevabı şöyle olmuş:

"Efendi hazretleri, ben yazmak istediğim birçok şeyleri yazamadım. Naim Bey için hiç yazamam. Naim deyince, zaten içimde bir yanardağ tütüyor. Naim Beylerle beraber başımıza neler geldi yahu! "BİZE NELER OLDU?" diye bir piyes yazmak isterdim, *Asım* gibi... Ama olmadı..."(5)

Mehmet Akif, ne yazık ki, yaşadığı zamanın milli ıstıraplarından başını alıp, dilediği bir sanat türüne kendini verememiştir. Nitekim damadı, yazar Ömer Rıza Doğrul şunu yazıyor:

"Üstad, İslâm-Türk tarihinden alınmış bir vak'anın ilhamıyla bir piyes yazmak istiyordu. Vak'a ehlişalip harpleri devrinden alınacak, Eyüboğlu Selâhaddin 'in kahramanlıkları anlatılacaktı." Ne yazık ki, bu piyes yazılamamıştır. (4)

MEHMET AKİF, DÜNYAYI DOLAŞMAK İSTİYOR

"Dost sohbetlerinde gıpta ile anlattığı yalnızlığına hayran olduğu seyyah Abdurreşid İbrahim gibi gezmek istiyordu. Özellikle Hindistan ve İspanya'yı merak ediyordu, ama ne yazık ki özlemini duyduğu bu seyahatler için ömrü vefa etmedi. O bu özlemini İstanbul'a yazmış olduğu mektubunda şu şekilde dillendiriyordu:

" Nasip olursa Nisan ayı içinde İspanya'ya giderek Elhamra harabesini görmek istiyorum. Zannederim çok iyi bir şey olacak. Meşhudatımı yazar, bir manzume vücuda getiririm. Bir Müslüman şairi için o havalıyı, o asarı ziyaret etmemek doğru değil. Mamafih bu niyetimden kimseyi haberdar etme, anlıyor musun?.. Hayırlısıyla bu seyahat tahakkuk eder, sonra ihtisasatımı nazma da muvaffak olursam çok sevineceğim. Ümid ne tatlı şey! ... Baharda Elhamra'yı temaşa edip, yazın tasvirine çalışacağım. Gelecek kışa Himalaya dağlarına çıkarak, Ganj nehri vadilerinde dolaşarak, öbür bahara Hind şiirleri yazacağım!..." (6)

Hind; Bu günkü Hindistan, Pakistan ve Bangladeş'i içine alan ve şiirin yazıldığı dönemde İngilizlerin sömürgesi olan bölge. Hind yarımadasından pek çok İslam âlimi ve düşünürü yetişmiştir.

Süleymaniye Kürsüsünde şiirinde Mehmet Akif, Hindistan'ı gezme özlemini şu satırlarda ye verir.

"Hind'i baştan başa gezmekti murâdım, lâkin,
Nerde olsam, beni ta'kîbi yüzünden polisin,
Tâkatim bitti de vazgeçmede muhtar kaldım;
Kaldım amma yine her mahfile az çok daldım!

...
Haydarâbad'a giderken, beni teşîye gelen
Mîzebânın ne hazin çıktı şu ses kalbinden:
"Âh biz hayra yarar unsur-i îman değiliz...
Hind'in İslâm'ını pek Türk'e kıyâs etmeyiniz.

....
Haydarâbad'a yetiştim ki, bütün Hindistan,
"Verdi kanûn- i esâsîyi nihâyet Sultan!"
Diye birdenbire çalkandı. İnan, Kabil mi?
Hiç o binlerce havâtır kemirirken içimi,
Bir cılız "belki!" nasıl hepsini tenkîl etsin?
Ansızın başladı beynimde ümîdin, ye'sin,
Doğduğumdan beri hiç görmediğim bir harbi... (7)

Safahat 6. kitap Asım'da Çanakkale Şehitlerine şiirinde Hindistan için şöyle der;

..."Kimi Hindû, kimi yamyam, kimi bilmem ne belâ...
Hani, tâ'ûna da züldür bu rezil istîlâ !
Ah o yirminci asır yok mu o mahlûk-i asîl,
Ne kadar gözdesi mevcud ise hakkıyla sefil,
Kustu Mehmedciğin aylarca durup karşısına;"

Kuşçubaşı Eşref Bey'e Mısır'dan yazdığı bir mektupta: "Gaye uğrunda çalışmak, didinmek ve ölmek... Ah ne güzel meşgale, o ne hoş eğlence, o ne mesut hatîme imiş..." diyerek şu fıkrayı anlatmaktadır:

"Hikâye meşhurdur ya: Karıncaya.

-Nereye gidiyorsun? demişler.

-Hicaza... demiş.

-Hiç bu bacaklarla Mekke'yi bulabilir misin? Diye eğlenmişler. O da.

-Hiç olmazsa yolunda olsun ölürüm ya! Cevabını vermiş." Akif, bir amaç ve fazilet yolunun dönüşsüz yolcusudur:

" Bu yol ki Hak yoludur, dönme bilmeyiz yürürüz." Der.

Safahât'ın muhtevası gibi, onun çocuklar kadar temiz lekesiz hayatının safhaları da bu dönmezliğin güzel örnekleriyle doludur. Karanlık günlerde bile hiçbir zaman kuvvetli imanından gelen ümidini yitirmemiş, milletine:

"Doğacaktır sana va'dettiği günler Hak'kın" diye haber vermiştir.

Mehmet Akif, 1. Dünya savaşının sıralarında bağımsız tek İslam ülkesinin Osmanlı devletinin aydınlarındandı. Bu son Müslüman ülkenin de savaş sonunda parçalanıp düşmanlar tarafından yok edilme tehlikesine karşı, Müslüman yurtlarının bağımsız ülkeler haline gelmesi gayreti içinde oldu. Bu gayretle başyazarı olduğu Sebilürreşad dergisini haberleştiği Türkistan coğrafyasına, Hindistan, Afrika Müslümanlarına, Malezya, Endonezya gibi ülkelere gönderiyordu. O ülke halklarının da hakları olan hürriyetlerine kavuşmaları ile İslam ülkelerinin çoğalması ve ortak hareket etmeleri onun büyük emellerindendi, özlemlerindendi. Bu konuda birbirlerini tanımasalar da aynı ülkü için şiirler yazan konuşmalar yapan, Pakistan'ın manevi kurucusu Muhammed İkbâl'i de unutmamalıyız. "Cavidname" adlı eserinde şöyle der Pakistan'ın milli şairi İkbâl;

Her zaman başka bir viraneyi bana veren
Bu deli gönüle fedayım ben
Bir menzil tutunca ben; "kalk!" der
Benliğini bulmuş denizi küçümser
Tanrı'nın ayetleri sayısız, sonsuz çünkü
Ey yolcu caddenin sonunu görmek mümkün mü?

Yani caddenin sonunu görmek mümkün değilse, insanın hayatta sonsuz olabilir fakat bunun tek yolu mücadeledir. Akif de aynen dediği gibi dördüncü eseri Fatih Kürsüsünde ebedi hayatın sırrını devamlı mücadele olarak yorumlar ve şöyle der.

Atıl... Fezayı dolaş, asumana çık, yere in,
Vücudu inleyen aheng-i sermediyyete uy:
"Bekayı hak tanıyan sayı bir vazife bilir;
Çalış çalış ki beka say olursa hakk edilir." (8)

MEMLEKET HASRETİ – EN BÜYÜK ÖZLEMİ; İSTANBULA DÖNÜP VATANINDA ÖLMektİ.

Mehmet Akif, "1923 yılı Ekim ayında dostu, Mısır Hıdivi Abbas Halim Paşa'nın davetine uyarak kışı geçirmek üzere Mısır'a gitti. 1924 baharında dönecek, kışın yeniden gidecek, 1925 baharında tekrar gelecek ve sonbaharında yeniden gidecektir. On buçuk yıl Mısır'da kalacaktır.

Ömrünün altmış üçüncü baharındaydı... ve;

"-... Ne mutlu bana, sevgili peygamberimin yaşında öleceğim!..." diyordu.

17 Haziran 1936 günü vapurla Mısır'dan- İstanbul'a, vatanına hasta olarak gelmiştir.

Nihayet, 27 Aralık 1936 günü ölüm meleğine teslim oldu ve Hakka yürüdü." (9)

O'na ve geçmişlerimize Allah gani gani rahmet etsin derken,

Siz ASIMIN NESLİ; gençler, onun Asımları olabilmek için; imanla çok çalışarak ve onun işaret ettiği yoldan giderek, ülkemizi daha müreffeh, daha medeni yapmaya gayret etmeliyiz. Mehmet Akif Ersoy, bizlerden bunu bekliyor.

Hepinize başarılar DİLER, teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

- 1- Ahmet KABAKLI. "Mehmet Akif". 100büyük edip, 100 büyük şair. Toker yayınları ist. 1972 s.
- 2- Mehmet Akif ERSOY, Safahat. Edisyon Kritik. Neşre Hazırlayan M. Ertuğrul DÜZDAĞ. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 729. Kültür eserleri dizisi: 70. 464 sayfa. Acar Matbaacılık tesisleri 1987 İstanbul. s. 354-355
- 3- Emin Akif ERSOY. Babam Mehmet Âkif İstiklâl Harbi hatıraları. Denizli Belediyesi Kültür Yayınları;12 Denizli, 2011. Sy. 36-37
- 4- Ahmet KABAKLI a.g.e s.97,108
- 5- M.Ertuğrul DÜZDAĞ. Üstad Ali Ulvi KURUCU Hatıralar -2.c. Sy. 115-116. Kaynak Yayınları, İstanbul. 2007Dr. Mehmet SILAY, Seyâh-ı Beyâban Mehmet Akif. Erguvan yayınevi.İst.2009. s.143
- 6- Dr. Mehmet SILAY, Seyâh-ı Beyâban Mehmet Akif. Erguvan yayınevi.İst.2009. s.143
- 7- Mehmet Akif ERSOY, Safahat a.g.e. s. 145,146,147
- 8- Misbah ŞHAHEEN. "Muhammed İkbâl ve Mehmet Akif'in Fikirlerinde 'Benlik' ve 'Benlikten Geçme' Düşüncesi". Balıkesir Uluslar arası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiri metni.11-13 Mart 2011.Balıkesir.
- 9- Dr. Mehmet SILAY a.g.e. s.176,190

MEHMET AKİF ERSOY'UN TÜRK DÜNYASI İLE DOĞU AYDINLARINDAN AKRAN VE DOSTLARI

Mustafa KARAKAYA

Mehmet Akif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı Genel Sekreteri

Yazarların, şairlerin, sanatçıların yaşadıkları dönem, çevre, etkilenen olaylar onların hafızalarında yer eder. Tarihi, siyasi ve dini yaşayış ile yetişmelerinde etkili olan şahısların fikirleri, davranış özellikleri, geleceğe yönelik tasavvurları ve toplumun durumuna ait düşünceleri onların eserlerinde yer alabilmektedir.

Edebi metinlerde özellikle şiirlerde sanatçının yaşadığı dönemin dil zevki ve anlayışı, eserde ele alınan tema, benimsenen yapı ve anlatım biçimi sanatçının yaşadığı dönemin damgasını taşır. Ayrıca şairin ait olduğu sosyal çevre, etkilendiği tarihi, dini, siyasi vb. şahsiyetler, kendi mizacı, dünya görüşü eserlerinde yer alabilir.

"...Akif, 20. yüzyılın başlarından itibaren Türkiye'de milliyetçiliğin dini ve fikri platformda en güçlü temsilcisi durumundadır. O, savunduğu İslam birliği idealini milli bir eksen içerisinde ele alır ve Türkçülük ruhu ile birleştirerek yorumlar. Akif dindardır ancak onun din anlayışında cemiyetten kopmak, medeniyetten uzaklaşmak, teknolojiye yabancı kalmak, içe kapanmak asla yoktur. O, İslamiyet'in özünü oluşturan hoşgörü, kardeşlik, çalışkanlık, dürüstlük gibi kavramlar etrafında düşüncelerini şekillendirir ve geniş kitlelere ulaştırmayı hedefler. Eserleri, bu ve buna benzer özellikler bakımından incelendiği takdirde mısralarında İslamiyet'in önemli şahsiyetlerine, din büyüklerine sıkça yer verdiği görülecektir.

Akif, yaşadığı yüzyılın gerçeklerinden, devletin ve milletin içine düştüğü acizlikten Osmanlı toplumu ve devletinin nereden gelip nereye gittiğinin farkında olmakla birlikte yaşanan elim hadiseler karşısında sadece üzülmeyi, sahip olduğu derin tarih bilgisi ışığında bizzat harekete geçer. O, sadece Osmanlı toplumunu ilgilendiren meselelere de odaklanmaz. Osmanlının şahsında Doğu'nun, İslam ülkelerinin, Türk dünyasının sorunlarını dile getirir, bunlara çareler üretir, milli şairimiz.

Akif'in şiirlerinde zikrettiği kişi adları bize, onun eğitim düzeyi, Doğu'nun ve Batı'nın önemli kişilerini ve eserlerini yakından tanıdığı, çok derin bir tarih bilgisine sahip olduğu, sorumluluk sahibi bir aydın kimliği taşıdığı anlaşılmaktadır."(1)

Mehmet Akif'in Türk İslam dünyasına ilgisinin oluşmasında annesi Hacı Emine Şerife hanımın etkisi olduğunu öncelikle kabul etmeliyiz. Emine Şerife Hanım, ikisi de Buhara'lı olan anne ve babadan tahminen 1836 yılında Tokat'ta doğmuş, orada büyümüştür.

Mehmet Akif, 7 Küçük kitaptan oluşan eseri Safahatta İslam âleminde, doğu dünyasından pek çok şahsiyete yer vermiştir. Bunlardan bazıları çağdaşı olmakla birlikte geçmiş dönemlerde olanlar da çokluktur. Çalışmamda isimleri geçen şahsiyetlerin bazıları haberleştiği, mektuplaştığı arkadaşı, akranı ve dostudur. Eserde yer alan pek çok şahsiyetler ise âlimler ve şairlerdir.

Bildirimizde Şark-doğu olarak isimlendirilen Türk ve İslam âlimleri ve şairlerine, daha doğrusu Mehmet Akif'in Yer verdiği şahsiyetlerin bir kısmını şiirini ithaf etmesini, adlarına yer vermesini, yazdığı şiirinden, yazılarından bölümlerden alıntı yapacağım.

Türk ve İslam dünyasını kucaklayan dergi; Sıratı Müstakim ve Sebilürreşad

"Sırat-ı Müstakim ilk çıktığında büyük ilgi gördü. Öyle ki dergi bütün İslam âlemine dağıtılıyordu. Kırım'dan Kazan'a; Balkanlardan Hindistan'a kadar bütün Müslümanlar okuyarak, İstanbul'dan, Türk ve İslam dünyasından haberdar oluyorlardı.

...Sırat-ı Müstakimin İslam halkı arasında tutunması, hatta Rusya'ya binlerce nüsha sevk olunması Mehmet Akif'i müteahsis etmişti. Öyle ki; "-Ah ne olur, bütün eli kalem tutanlar, âlimler, şairler, muharirler siyaset dedikodularını bıraksalar da, milleti irşad edecek faydeli şeyler yazsalar." diyordu.

...Mehmet Akif'in yazı ve şiirlerinden dolayı haklı şöhreti bir anda bütün İslam âlemine ve özellikle Çarlık Rusya'sındaki Müslümanlar arasında hızla yayıldı. Bütün engellemelere rağmen,

Rusya'daki Müslüman yazarlarla Mehmet Akif arasında manevi bir rabıta kurulmuştu. İstanbul'a gelen muharrirler, âlimler mutlaka Mehmet Akif'le görüşüp öyle ülkelerine dönerlerdi. Bunların başında; Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı, Ayaz İshaki gibi muharrirler de bu vesileyle Rusya'daki Müslümanlarla yazı ve makalelerini Sıratı Müstakim'e göndererek yayımlattırıyorlardı. (2)

MEHMET AKİF'İN SAFAHAT ESERİNDE ADLARINI ZİKRETTİĞİ DOĞU ve TÜRK DÜNYASINDAN ARKADAŞ, AKRAN VE DOSTLARI

Abdürreşit İbrahim;(1850-1944) Sibiryalı, Âlim ve fikir adamı. Mehmet Akif, safahat'ın ikinci kitabı olan "Süleymaniye Kürsüsünde" de adından bahsedilmese de konuşturulan vaiz; Abdürreşit İbrahim'dir. Uzak Doğu'yu baştanbaşa ve ulaşımın zor olduğu İslam coğrafyasını dolaşan Abdürreşit İbrahim'in ağzından destansı bir üslubuyla yazmış, anlatmıştır. Onu cami kürsülerinde, minberlerinde şiirli üslubuyla konuşturur, eserini Sırat-ı müstakim'in sayfalarında bütün millete ve ümmete tanıtır yazılarıyla duyurur; Mehmet Akif, büyük gezgin Abdürreşit İbrahim'e hayrandır.

"....Abdürreşit İbrahim Efendi hazretlerinin "Âlem-i İslam" adındaki seyahatnamesini kemal-i iştiağ ile hayli zamandır bekliyorduk. Evet, Avrupa ülkelerinin ahvalini tasvir edecek seyahatnamelere ihtiyacımız olduğunda te'min kolaydır. Gerek kendi lisanından gerekse tercümelerinden bol bol okuyabiliriz. Avrupa hakkında istediğimiz kadar bilgiyi istediğimiz eserden alabiliriz.

Lakin Asya'yı hangi eserden öğreneceğiz?

İtiraf etmeliyiz ki dünyada en az bildiğimiz bir kıta varsa o da kendi menşemiz ve memleketimiz olan Asya'dır. Buradaki ülkelerin en meşhurlarını da yalnız isimlerini bilmek suretiyle tanırız. O mütenevvi iklimlerde yaşayan akvâmın lisanı, ahlakı ve adetlerine dair çoğu da yanlış olmak üzere pek az şey biliriz." Diyor, Mehmet Akif.

Abdürreşit İbrahim; Japonya, Çin, Hindistan ve Asya'nın her tarafını senelerce gezmiş Bu koca kıtada sakın insanların mazarlarını ve halini tahkik etmiş. Gördüğü güzel gelişmelerin ve atılımların kaynağını ve sebebini araştırmış. Memleketini ve çocukluğunu sırf bir hamiyetle evinde bırakıp yola çıktığı halde dolaştığı ülkelerde duygularına mahkûm olmamış. Âlem-i İslam'ın kurtuluşu için çırpınıp duran bu muazzam kalp, başkalarının faziletlerine karşı lakayt kalmamış. Bir Mecusi'ye veya Budist'e atfettiği nazar-ı tetkikle Müslümanların halini incelemiş.

Bugün zillet içindeki cihan-ı İslam'ın görüntüsü ona kan ağlatmış. Ancak ağlayıp sızlamanın milyonlarca insanın haline acımanın bir faydası yoktu.(3)

"Ben çoktan beri, bu kadar samimi ve etkileyici bir kitap okuduğumu hatırlamıyorum. Araplar; "söz ruhtan çıkarsa ruha isabet eder. Ağızdan çıkarsa kulağın hududunu aşmaz!" derler, doğrudur.

Bakılsa; Abdürreşit'in yazısında hiçbir sanat ve incelik yok. Lakin

Hiç bir sanat ve inceliğin ruhta husule getiremeyeceği teessürleri bu doğal ve samimi sözler bütün coşkuyla ortaya döküyor. Binlerce insanın bulunduğu meclislerdeki hutbeleri kendi bölgesinin lehçesi ve İstanbul şivesini birleştirip, parlak cümleler ve tantanalı terkiplerden imdat istemeyerek, gayet açık bir lisanla anlattıkları cemaati adeta sihirliyor, konuşmaya devam etse insanın sonuna kadar dinleyesi geliyor...."(4)

Abdurreşit İbrahim, yaptığı seyahatleri ve intibalarını 2 cilt olarak "Âlem-i İslâm" adıyla kitap olarak bastırmıştır. Mehmet Akif, Asyalı Müslüman Türklere çok yakınlık duymakta ve onları her zaman dergi yazıhanesinde ağırlamış, yazılarını yayımlamıştır. Ayrıca, kendi yazılarında da onların sıkıntılarına yine kuzey Türklerinden olan Ataullah'ın mektubunda olduğu gibi yazısının başına alarak candan ilgisini her zaman göstermiştir. Aynı zamanda Hintli ve Mısırlı misafirlerinin de uğrak yeri dergilerdi.

Akif bütün İslam âleminin çok çalışarak gerilikten ve esaretten kurtulmalarını beklemektedir. Bu yönüyle de Akif, sadece İslâm birliği olarak tek bir çatı yanında ülkelerin eğitime ve uyanışına önem vererek dünya milletleri ailesindeki yerlerini almalarını istediğini anlıyoruz. Bir yanda İstanbul'da İslâm dünyasının halifesi var, daha geniş açıdan düşünülünce her milletin parçalanmadan hürriyetlerine kavuşması dileğidir. Bu konuda en güzel ve esaslı cevabı Akif yıllar sonra İstiklâl Marşı'mızla verecektir.

Mehmet Akif'in şiirlerinde adlarını zikrettiği doğulu şahsiyetleri kısaca tanıyalım;**Acem Şahı:** 63 Şah Mehmet Ali, Saltanatı 1907-1909-ACEM ŞAHI şiirinden

"Hayır, hiçbir gülen yok, sızlıyor Garb'ın da vicdânı,
 Görüp ecsâd-ı mazlûmîne meşher hâk-i İran'ı!
 O sa'di'ler, o Hafız'lar, o Firdevsî, o Râzi'ler,
 Gazâlî'ler, o Kutbüddin, o Sa'düddin, o, Kadîler
 Yetiştirmiş; o Örfî'nin, o birçok şems-i irfânın
 Ziyâsından tenevvür eylemiş iklimi dünyânın,
 Bugün makhûr-i nâdânîsidir bir fırka haydûdun!" (Safahat.s.66)

Ataullah Bahâeddin: 383. Rusya Müslümanlarının liderlerinden. Ataullah Bahaeddin Efendi'nin yazısının son cümleleri şairimizi çok duygulandırmıştır. Bunun üzerine:Mehmet Akif."Gölgeler" de "UMARMIYDIN ?" şiirinin başına, İşte o cümleleri koymuştur: "Odama girdim; kapıyı kapadım; ağlamaya başladım: O gün akşama kadar İslâm'ın garibliğine, Müslümanların inhitâtına ağladım, ağladım... (Sebilürreşad s.372)

Şiirin devamında ise Akif şöyle devam eder;

"... Sen ey biçâre dindaş, sanki bizden hayır ümid ettin;
 Nihâyet, ye'se düştün, ağladın ağlattın, inlettin.
 Samimi yaşlarından coştı ruhum, herc ü merc oldu;
 Fakat, matem halâs etmez cehennemler saran yurdu.
 Cemâat intibah ister, uyanmaz gizli yaşlarla!
 Çalışmak.... Başka yol yok, hem nasıl? Canlarla başlarla.

Alınlar terlesin, derhal iner mev'ud olan rahmet,

Nasıl hâsir kalır "tevfiki hakkettim" diyen millet?
 İlâhi! Bir müeeyyed, bir kerim el yok mu, tutsun da,
 Ikarsın Şark'ı zulmetten, götürsün fecr-i maksûda?" (Safahat.s.383)

Attar: 301 Feridüddin Attar. Attar: (Arapça Güzel kokular, iğne iplik vesaire satan, aktar.)(Doğumu;1142 veya1145 Nişabur -1221 Nişabur'da şehid edildi.) İranlı meşhur şair ve mutasavvıf. Daha çok mesnevî ve Gazeller yazmıştır. 8 Eseri vardır: 1- İlahinâme,2-Esrârname,3-Musibetnâme, 4-Hüsrevnâme,5-Muhtârname, Mantku't-tayr.7-Dîvân,8-Tezkiret'ül evliya.

"...Ben ki Attâr ile Sa'di'yi okur, hem severim;
 Başka vâdileri tutmuşlara ancak söverim.
 Hem senin şi're müdâfi' çıkışın ma'nâsız:
 Sana şâir diyen, oğlum, seni gördüm yalnız:
 Kimi mevlidci diyor...
 -Âh olabilsem, nerde!

Yetişilmez ki: Süleyman Dede yükseklerde...." 6. Kitap "Asım" (Safahat.s.301)

Buda: 144. Budizm inancının kurucusu

"...Sorunuz şimdi, Japonlar da nasıl millettir?
 Onu tasvîre zafer-yâb olamam, Hayrettir!
 Şu kadar söyliyeyim: Dîn-i mübînin orada,
 Rûh-i feyyazı yayılmış, yalınız şekli Buda.
 Siz gidin, safvet-i İslâm'ı Japonlarda görün!
 O küçük boylu, büyük milletin efrâdı bu gün,
 Müslümanlık'taki erkânı siyânette ferid;
 Müslüman denmek için eksiği ancak tevhîd. ...".(Safahat.s.144-145)

Cemâleddin Afgâni: 368,369 İslam birliği için çalışan fikir ve mücadele adamı (1839 Esedabad-9 Mart 1897'de İstanbul). Mehmet Akif, Afgâni'yi ve onun talebesi, eğitim ve ıslah taraftarı olan Mısırlı Âlim Muhammed Abduh'u (1849-1905) çok sevmiş, dergilerinde ve şiirlerinde onlara yer vermiştir.

1857 yılında hac yaptıktan sonra Hicaz, Mısır, Yemen, Türkiye, Rusya, İngiltere ve Fransa gibi birçok ülkeyi gezdi ve Afganistan'a döndü. Muhammed A'zam başa geçince baş vezir oldu. İngilizlerin entrikasıyla iktidara Şir Ali gelince Hindistan'a geçti.

İngilizler Afgani'yi Hindistan'ı terke zorladılar. İstanbul'a hareket gitti. İstanbul'daki çok sıcak ve samimi hava çok kısa bir süre sonra kıskançlıklar ve şüpheye dönüştü. 1871'de Mısır'a geçti. Hidiv İsmail Paşa ve İngilizlerin baskısı yüzünden Mısır'dan tekrar Hindistan'a geçti.

Hindistan halkının sömürgecilere karşı isyana çağırdığı istihbaratını alan İngilizler Afgani'yi tutukladılar. Bırakıldıktan sonra İngiltere'ye oradan da Paris'e geçti. Burada Müslümanların uyanmasını, Doğu'nun sömürgecilerden kurtulmasını, İslâm ülkelerinde gerekli ıslahatların yapılmasını ve hilafetin canlanmasını amaç edinen El Urvetü'l-Vüska isimli bir cemiyet kuran Afgani Mısır'dan talebesi ve dostu olan ve Paris'e davet ettiği Muhammed Abduh'la birlikte bu cemiyet ismi altında bir de gazete çıkarmaya başlamışlardır.

Ancak 18 sayı çıkan gazete İngilizlerin baskısıyla kapanmıştır. Afgani, o sıralarda II. Abdülhamid'ten davet almış ama önce büyük bir itibar gördüğü bu davetlerden sonra ıslahatçı talepleri yüzünden tepki görmüştür. Bir süre de Rusya'da yaşayan Afgani 1892'de ikinci defa İstanbul'a gelmiş ve burada vefat etmiştir.

Eseri: Tabiatçılığa reddiye.

"...Gâlibâ söylediğim yoktu? Evet, hiç yoktu:

Mısır'ın en muhteşem üstâdı Muhammed Abdu,

Konuşurken neye dâirse Cemâleddin'le;

Der ki tilmîzine Afgan'lı:

"Muhammed, dinle!

İnkılâb istiyorum, başka değil, hem çabucak.

Öne bizler düşüp İslâm'ı da kaldırmazsak,

Nazariyyât ile bir şeyler olur zannetme...

O berâhîni de artık yetişir dinletme!..." (Safahat 6.kitap Asım.sayfa:368)

Cengiz; 332,333.Güçlü, yılmaz, gözü pek manasına gelen Cengiz ismi İslam ülkelerini yakıp yıkan Tarihte Büyük Moğol İmparatorluğunu kuran Hükümdar (1167-1227)

"...İşte ben mürtecî'im, gelsin işitsin dünyâ!

Hem de baş mürtecî'im, patlasınız çatlasınız!

Hadi Kanûnunuz assın beni, yâhud yasanız!

-Yasa yok şimdi.

-Neden, bitti mi?

-Çoktan bitti.

-Dede Cengiz ya?

-Bırak, derdimi deştin: Gitti!

-Getirir yine lâzımsa...

-Hayır, gitti gider.

-Deme oğlum!

-Ya bizim düşmanımızmış o meğer...

Dedenizdir bir kahbe çıftmış yamayan...

-Size hâ?

-Öyle ya, çok geçmedi, lâkin, aradan,

Geldi bir başka gâvurcuk, dedi "Cengiz'le, ayol,

Bu hısımlık nereden çıktı ki, siz Türk, o Moğol!..." (Safahat 6.kitap Asım sayfa 332-333)

Dârâ: 64. İran hükümdarlarının büyüklerinden (M.Ö. 558-486)

"...Milletlerin haziye-i zâir-cüdâsıdır,

Atfeylesin nigâhını ka'ı zalâmına:

Milletlere gözün ilişir na's nâmına!

Dârâ'ların o nâsiye-i târumârını,

Ecdâdının izâmını, çökmüş mezarını

Pîş-i nigâh-ı ibretine al da bir düşün...

Çoktur bu rütbe dağdağa bir kabza hâk için!" Acem Şahı şiirinden:(Safahat.s.64)

Edhem: 426. Din yolunda tahtını terk eden Belh hükümdarı İbrahim Edhem. Evliyanın büyük-
lerindendir. (714, hicri 96 Belh-779 hicri 162 Şam)

... "Sallamış tekme bir mülke, diyorlar, Edhem;

Yumruk atmış mı yarım binliğe? Hiç zannetmem!

Hak erenler, iyi bak kendine, mikdârını bil:

Sendedir nüsha-i kübrâ, okumuşlarda değil!

Sen ne cevhersin, a devletli, ne cansın, bilsen!

Aba altındaki sultanlara sultansın sen." Derviş Ahmed şiirinden (Safahat s.426)

Firdevsî: 66 (Far.)1-Cennete ait, cennetle ilgili demek olan Firdevsî burada Şehname destanının
nâzımı İran Şairi (934-1021)dir. Acem Şahı şiirinden Safahat s. 66.Bak.Acem Şahı)

Gazâli, İmam-ı Gazali: 66,349. Büyük İslam âlimi ve Mütefekkiri(1058-1111)

"Hiç benim imânım ile mesela Gazâli'nin imânı bir olur mu? Elbet olmaz. Ben hazıra konmu-
şum. O hazret ise, ömrünü mücâhede ile geçirmiş" diyor Mehmet Akif.(Sebilürreşat. c.9 no: 232.
20 şubat 1913 Süleymaniye Camiindeki vaazından)

Hafız: 66,143. Hâfız-ı Şîrâzî. ondördüncü yüzyılda yaşamış, Divanıyla meşhur İran şairi (ölü.1390).
Şîraz'da doğmuştur. Farsçanın en büyük şairlerinden biri olduğu kabul edilir.^[1] n tasavvuf şiiri ön-
cülerindendir. Şiirlerinde gerçeküstü öğeler de bulunur. Hafız-ı Şîrazi, fikirlerindeki kuvvet, görüş-
lerindeki hususiyet ve edasındaki rindlik bakımından bütün şarkın en lirik şairlerinden biri sayılmış
ve şöhreti gün geçtikçe doğuya ve batıya yayılmıştır.

Hafız, İran edebiyatını olduğu gibi Türk edebiyatını da etkilemiştir. Yahya Kemal Beyatlı'nın
Rindlerin Ölümü şiiri, Hafız'ın sanatını konu eder.

"...İçilir, türlü şenâ'atler olur, bî-perva;

Hâfız'ın ortada dîvânı kitabü'l-fetva!

"Gönülcitme de keyfin neyi isterse becer!"

Urefâ mesleği; a'lâ, hem ucuz, hem de şeker!

Şu kadar var ki şebâbında ufak bir gayret

Başlamış... Bir gün olup parlıyacaktır elbet..." (Safahat Süleymaniye Kürsüsünde s.143)

Hind; Bu günkü Hindistan, Pakistan ve Bangladeş'i içine alan ve şiirin yazıldığı dönemde İngi-
lizlerin sömürgesi olan bölge. Hind yarımadasından pek çok İslam âlimi ve düşünürü yetişmiştir.

Süleymaniye Kürsüsünde şiirinde Mehmet Akif, Hindistan'ı gezme özlemini şu satırlarda ye verir.

"Hind'i baştan başa gezmekti murâdım, lâkin,

Nerde olsam, beni ta'kîbi yüzünden polisin,

Tâkatim bitti de vazgeçmede muztar kaldım;

Kaldım amma yine her mahfile az çok daldım!

...

Haydarâbad'a giderken, beni teşîye gelen

Mîzebânın ne hazin çıktı şu ses kalbinden:

"Âh biz hayra yarar unsur-i îman değiliz...

Hind'in İslâm'ını pek Türk'e Kıyas etmeyiniz.

....

Haydarâbad'a yetiştim ki, bütün Hindistan,

"Verdi kanûn- i esâsîyi nihâyet Sultan!"

Diye birdenbire çalkandı. İnan, Kabil mi?

Hiç o binlerce havâtır kemirirken içimi,

Bir cılız "belki!" nasıl hepsini tenkîl etsin?

Ansızın başladı beynimde ümîdin, ye'sin,

Doğduğumdan beri hiç görmediğim bir harbi..."

Safahat 2, kitap Süleymaniye Kürsüsünde s.145,146,147

Safahat 6. kitap Asım'da Çanakkale Şehitlerine şiirinde Hindistan için şöyle der;

..."Kimi Hindû, kimi yamyam, kimi bilmem ne belâ...

Hani, tâ'ûna da züldür bu rezil istîlâ !

Ah o yirminci asır yok mu o mahlûk-i asîl,

Ne kadar gözdesi mevcud ise hakkıyla sefil,

Kustu Mehmedciğin aylarca durup karşısına;"

İbnü'r-Rüşd: 349. Ar. Rüşd'ün oğlu, Rüşd: Erginlik. İslam tarihinin meşhur mütefekkirlerinden (1126-1198) İbn-i Rüşd Künyesi *Ebû 'l-Velîd Muḥammed ibn Aḥmed ibn Muḥammed ibn Rüşd* Latince: Averroes, d. 1126 - ö. 1198), Endülüslü-Arap felsefeci, hekim, fıkıhçı, matematikçi ve tıpcı. Kurtuba'da doğdu ve Marakeş, Fas'ta öldü.

İbn-i Rüşd en çok Aristo'nun eserlerinden yaptığı, bugün Batı'da pek çoğu unutulmuş, tercüme ve şerhleriyle ünlüdür. 1150'den önce Avrupa'da Aristo'nun eserlerinin birkaç tercümesinden başkası yoktu ve bunlar da din adamlarınca rağbet görüp, incelenmiyorlardı. Batı'da Aristo'nun mirasının yeniden keşfedilmesi, İbn-i Rüşd'ün eserlerinin 12. yüzyıl başlarında Latince'ye tercümesiyle başlamıştır.

İslam dünyasında bir okul bırakmamış ve ölümü Endülüs'teki serbest düşünce hayatının guru-bunu işaret etmiştir.

eserleri: Felsefe üzerine iki eseri vardır; Tehafütü't Tehafüt , Makela fı'l Mizac

İbnü'r-Rüşd'ü, Mehmet Akif, "Asım" kitabında (s.349) şöyle örnek gösteriyor:

....."Hadi göster bakayım şimdi de İbnü'r-Rüşd'ü ?

İbn_i Sinâ niye yok? Nerde Gazâli görelim?

Hani Seyyid gibi, Râzi gibi üç beş âlim?

En büyük fâzılınız: Bunların âsârından,

Belki on şerhe bakıp, bir kuru ma'nâ çıkaran,

Yedi yüz yıllık eserlerle bu dînin Hâlâ,

İhtiyâcâtını kâbil mi telâfi? Aslâ."

İbni Sinâ: 142. 349. Türk-İslam bilim adamlarından olan İbn-i Sina 980 yılında Buhara yakınındaki Afşara'da doğdu. 1037 yılında vefat etti. Tam adı Ebu Ali el-Hüseyin bin Abdullah bin Sina'dır ve Batı'da isminin Latincesi Avicenna ile tanınır.

Filozof ve hekim olan Sina'nın çocukluğu parlak bir gelecek için faydalı geçmiştir. 18 yaşında dini bilgiler (Kur'an), edebiyat, felsefe, matematik, gökbilim, doğa bilimleri, tıp ve benzeri alanlarda döneminin en güvenilir bilginleri arasına girmişti. 21 yaşında ise Medrese dallarının tümünde uzmanlaşmıştı.

İbn-i Sina babasının ölümünden sonra ve devletin içindeki huzursuzluklar nedeniyle çalkantılı bir yaşam geçirdi. Devlet hizmetlerine de katkıda bulunarak bir süre saray kâtipliği yapmıştır. Hanedan'da Şemsüddeve'ye vezirlik yaptığı gibi yine siyasi sorunlar nedeniyle kent kent kaçmak zorunda kalmıştır. Bir yandan da Türkler Orta Asya'da İran hâkimiyetine son veriyordu.

Günlük hayatında sıkıntılar olduğundan ancak gece okuyup yazıyordu. Kararlılığı ve azmi ile çalışmalarını başarıyla yürütebildi.(5)

ÇALIŞMA YAPTIĞI BİLİMLER...

İbn-i Sina zaten çok genç yaşta çağının tüm bilim dallarına hâkimdi. Daha çok felsefe ve tıp alanlarında çalışmalarıyla tanınır. Mantık, Fizik, Geometri, Astronomi, Matematik, Müzik, Metafizik, Tıp, Fizyoloji, Hıfzıssıhha, Farmakoloji, Tedavi, Kimya.

Çağının önemli bilginleri arasındaki yerini daha çocuk yaşında almaya başlamıştı. Matematik, astronomi, geometri ve tıp alanlarında geniş çalışmaları vardı. Tıp alanındaki çalışmaları sırasında bazı hastalıkların bulaşmasında gözle görülmeyen bazı varlıkların etkisi olduğunu, yani mikroskop henüz bilinmediği zamanda mikropların varlığını işaret etmiştir. Kimya alanındaki çalışmalarının önemini vurgulamak için Berhelet; İbn-i Sina'yı kimyanın günümüzdeki halini almasındaki en büyük yardımcı olarak tanıtmıştır.

Günümüzden 600 yıl önce Paris Tıp Fakültesi'nin kütüphanesinde bulunan 9 ana kitabın en başında İbn-i Sina'nın el Kanun fi't Tıbb adlı eseri yer almaktadır.

Batı'da Avicenna adıyla bilinir. Eserleri Latince yoluyla Batı dillerine çevrilmiştir. Fizik, astronomi ve felsefeyle ilgili 150'ye yakın eser vermiştir. Bunların Farsça olanların dışında büyük çoğunluğu Arapça'ydı.

Şaheserleri; Kitabü's-Şifa. 11 ciltlik bir eser olup nerdeyse tüm bilim dalları hakkında yazılmıştır.

el Kanun fi't Tıbb; Bu kitap İbn-i Sina'nın deneyimlerinin yer aldığı sistematik bir ansiklopedidir. İbn-Sina'nın en ünlü kitaplarından. 700 yıl boyunca Batı'da ders kitabı olarak okutulmuş bir eserdir.

Kitabu'n-Necat; Kitap savaş alanında ve Kitabü's-Şifa'nın yetkin bir özeti şeklindeydi. Kitabu'l-İşaret ve't-Tenbihat; Bu kitap İbn-i Sina'nın kişisel görüşlerini içeren bir yapıttır. Lisanü'l-Arab; İsfahan'da bir Arap bilgini onun Arapça bilgisini yetersiz gördüğünden İbn-i Sina'yı üç yıl çalıştırarak müsvedde biçiminde Lisanü'l-Arab'ı yazdı.

VE DİĞERLERİ... Aksamu'l-Ulumi'l-Aklye, Risale fi'l-Hudud, İsbatu'n-Nubavve, Risale fi'l-Kader, el-Ahlak, Kitab fi's-Siyaset, Risale fi'l-Aşk, Hayy İbn Yakzan, Kitabu'l-İnsaf, el-Ahd, el-İşaretu ila İlmi'l-Mantık, el-Hidaye, Makale fi'n-Nefs

Kılıç Arslan: 356. Selçuklu sultanı 2. Kılıç Arslan (1155-1192) Kılıç Arslan Anadolu Selçuklu Devleti'nin hükümdarı. II. Kılıç Arslan ya da İzzeddin Kılıç Arslan (*İzz el-Din Kılıç Arslan bin Mesud*) (d. 1113 - ö. 1192) Anadolu Selçuklu Devleti'nin sultanıdır.

1155'te II. Kılıç Arslan malik olarak bulunduğu Elbistan'dan Konya'ya gelerek tahta çıktı.

1176'daki Miryakefalon Savaşı ve 1190'daki Üçüncü Haçlı Seferi arasında Anadolu Selçukları ülkesi tek bir idare altında bir barış ve refah ülkesi oldu ve hızlı bir ekonomik ve sosyal gelişme sağlandı. Anadolu'da ticaret yollarında bulunan birçok hanın yapımı ve kervansaray yapımı ve İlk Selçuklu tersaneleri başlangıcı Kılıç Arslan'ın döneminde başlamıştır. Konya'da açılan mederese-lerin gelişmesi Anadolu'da ilim ve sanatın gelişmesine de büyük katkıda bulunmuştur.

II. Kılıç Arslan 1192'de 77 yaşındayken Aksaray Kuşatması sırasında öldü. Türbesi Konya'da Alâeddin Cami yanındadır.

Kutbuddin: 66 İranlı Tabip. Din Âlimi ve mutasavvıf (1236-1311) Ya da; Hindistan'da yetişen büyük velîlerden. İsmi, Muhammed bin Kutbüddîn bin Kemâleddîn el-Kureşî el-Esedî el-Mültânî es-Sühreverdî, lakabı Şeyhülislâm ve Behâeddîn'dir. Behâeddîn Zekeriyâ, 1169 (H.565) senesinde Hindistan'da Mültân şehrinde doğdu. Yüz sene ömür sürdükten sonra, 1266 (H.665) senesinde orada vefât etti. Türbesi tanınmakta olup, halkın ziyaretgâhıdır. (Safahat s.66)

Mevlânâ: 225. Mevlana Celaleddin Rumî hazretleri (1207 Belh şehri-1273 Konya) Bugünkü Afganistan'ın Belh şehrinde doğup ilk gençlik yıllarında babası ve ailesiyle çeşitli şehirlerde konakladıktan sonra Konya'ya yerleşen, Mesnevi adlı eseriyle dünyaca tanınan mutasavvıf, şair ve Türk büyüğü. Ar. 1-"Efendimiz" anlamında kullanılan bir ad. 2-Hazret anlamında bir san.

"...Şu fıkrasıyle, hakikat, Cenâb-ı Mevlânâ,
Nigâh-ı ibrete açmış cihan kadar mâ'nâ;
"Delik, deşik, evinin, bir zavallı hâne - harâb,
Görür de hâlini, her gün eder şu yolda hitâb:
"Yıkılma hâ! Beni evvelce etmeden âgâh;
Çoluk, çocuk biteriz sonra hep, ma'âzallâh!" (Vaiz Kürsüde s.225)

Muhammed Abduh: 368, 369. Ar. Abdühü, (onun(Allahın) kulu. Babası Türkmen olan, Müslümanları uyandırmak ve birleştirmek için çalışmış Mısırlı din âlimi ve fikir adamı. (1849-1905) Safahat 6.kitap Asım 368.sayfa.Bak Asım)

Muhammed İkbâl: 436. Mehmet Akif'le aynı yıl doğan (1873)Pencap/Pakistan-1938'de vefat eden Muhammed İkbâl, İslam şair ve Mütefekkiri olarak tanınır. Pakistan'ın fikir babası, 1908'de Hindistan'a döndüğünde, yazı ve şiirlerine hayranlık duyanlar tarafından büyük bir coşkuyla karşılandı.

Muhammed İkbâl, ülkesinin siyasetine de katılmış ve halkını bu konularda yönlendirmişti. Onun bu konudaki düşüncesi ise, "Siyaset; çalışmak, izzet ve şerefe davet etmektir" şeklinde idi.

Müslüman Hintli mücahitler adıyla yazdığı şiirleri Hindistan'daki Müslümanların hareketlenerek İngiliz sömürüsüne başkaldırmalarında ve Pakistan'ın kuruluşunda büyük tesiri olmuştu. Bu yönüyle İkbâl, Mehmet Akif Ersoy'a da benzetilmiştir. Mehmet. Akif ile aynı yıl doğmuş olmakla birlikte İkbâl, Mehmet Akif den iki yıl sonra Uzun süren bir hastalıktan sonra 21 Nisan 1938'de vefat etti.

Pakistan'ın Lahor şehrinde, Muhammed İkbâl Müzesinde Muhammed İkbâl'e imzalı Mehmet Akif'in Safahat eseri bulunmaktadır. " San'atkar" başlıklı şiirinde;

... "Figâna söyletebilmek bir ıztırâbı, hayâl!
Diyordu şâiri Hind'in o feylesof İkbâl:
"Heyecana verdi gönülleri,
Heyecanlı sesleri gönlümün;
Ben o nağmeden müteheyyicim:
Ki yok ihtimâli müteheyyicim."
Benim de kalb-i harâbımda duyduğum hicran,
Henüz duyulmadı mızrâbımın lisanından..."

"İkbâl anlamıştı ki yalnız hâkim yabancı devletlerin siyasetlerini eleştirmek esaret altında yayan bir millet için yeterli değildir ve istiklalsizliğin bir millete ne kadar yakışmayan durum olduğunu hissetmek ve anlamak, istiklale kavuşma yolunda ilk menzildir. Millet'in her ferdinin bu dünyada verildiği makamı anlaması ve onu elde etmesi için kendisini yetiştirmesi lazımdır.

'Safahat'ın' sayfalarını açarsak ve baştan sonuna kadar şairin millete tembelliği bırakıp çalışmaya teşvik ettiğini görüyoruz. Yani Hindistan'da İkbâl Hindistan'ın, kader, nasip deyip eli kolu kırıp esarete razı olan Müslüman'ı uyandırıyor, ona hayatın amacını gösteriyor ve Türkiye'de Akif İslam'ı geleneksel hale getirip her türlü toplumsal çirkinliğe düşen milleti dürtüp ona çalışma yolunu gösteriyor." (6)

Örfî (Örf' e ait.)-Hayyam: 66. Kendinden sonra gelen Türk ve İran şairlerine tesir eden İran şairi (1555-1591)Örfî: Arapça. Törenlerle, Âdetlerle ilgili. (Safahat. S.66.Bak Acem Şahı)

Rahmetullah, Rahmetullah-ı Hindî: 146."İzhârul' Hak" adlı eseriyle misyonerlere cevap veren Hindli âlim.(?-1888) Sultan Abdülaziz'in davetine uyarak İstanbul'a geldi. İzharu'l- Hak (Kutsal kitaba ilahi çağrı) eserini burada tamamladı. (Safahat.s. 145-146.Süleymaniye kürsüsünde; Hind)

Râzî: 66,349, **Fahreddin Râzî,** Büyük Selçuklu Devletinin Başşehri olan Rey'de doğdu (1149-1210) Herat'ta vefat etti. Kelam, Felsefe, Tefsir ve Usûl-i Fıkıh alanındaki çalışmalarıyla tanınan Âlim. Asım (Safahat.s.349)

"... Hani Seyyid gibi, Râzî gibi üç beş âlim?
En büyük fâzılınız: Bunların âsârından,
Belki on şerhe bakıp, bir kuru ma'nâ çıkaran,
Yedi yüz yıllık eserlerle bu dînin hâlâ,
İhtiyâcâtını Kabil mi telâfi? Asla."

Rufâî: 97. **Şeyh Ahmed Rifâî** (1116-1183) (Arapça. Yüksekliğe ait, yükseklikle ilgili).

" ... Gelince Ezrakabânû denen acûze kadın,
Külüngü düşmüş elinden zavallı Ferhâd'ın!
Görür de böyle Rufâî'yi: Elde kamçı yılan,
Beyaz bir arslana binmiş; durur mu hiç dede can?
Bakındı bak Hacı Bektaş'a: Deh demiş duvara!
Resim bitince gelir şüpheşiz ki beyte sıra."

Mahalle Kahvesi şiirinden (Safahat.s.97)

Sa'di: 22, 28, 53, 63, 64, 220, 301, 420. Şirazlı Hakîm Şeyh Sa'di (1213-1292 "Bostan ve "Gülîstan" adlı meşhur eserlerin yazarı, edip ve şair. Safahatta 11 kere kullanılmıştır.

Mehmet Akif Bey Burdur milletvekili olarak TBMM de yaptığı bir konuşmada: Sadi, Şark'ın en hakîm şairi Sadi der ki: "İnsan daima doğru söylemelidir. Her söylediği doğru olmalıdır. Fakat her doğruyu her vakit söylememelidir." demiştir.(7)

"Zannediyorum ki okuduğum Şark ve Garp muhalledatı içinde Sa'di'nin eserleri kadar üzerimde hiçbir müessir olmamıştır." diyor, Mehmet Akif. (8)

Mehmet Akif 7. Kitap "Gölgeler" de (420 sayfa) Bir dördlük
SA'Dİ'DEN TERCÜME

"Bahâr olmuş, çemenler, lâleler, güller bütün bitmiş;
Gülüm, bir sensin ancak bitmeyen hâlâ şu topraktan.
Rebî'i bir bulut şeklinde ağlarken mezarında,
Nihayet öyle yaş döksem ki, artık sen de fıskırsan !"

Sa'düddin: 66. Taftazânî. İslam din ve tasavvuf âlimi. (1322-1394)

Acem Şahı şiirinden (Safahat. S.66. Bak Örfi)

Seyyid: 349. Meşhur İslam âlimi. Seyyid Şerif Cürani (Cüran, Esterebad'da 1340 yılında doğmuş-1413 Şiraz'da ölmüştür.). Künyesi Ali bin Muhammed es-seyyid Eş-Şerif.

Asım (Safahat.s.349. bak;İbnü'r-Rüşd)

Şâfi: 331. Şâfi'i mezhebinin kurucusu büyük imam (767-820).

"... Şâfi'î'nin mi, kimindir o şiir?

-Hangi şiir ?

-Hani "Peygamber'in evlâdını candan sevmek,
Râfizilikse...

-Evet,

-"Yerde beşer, gökte melek,

Râfizidir bu, desin hepsi de hakkımda benim,

Ben oyum, işte..." diyor...

-Bildim, evet.

-Kâili kim?

-Şâfi'î zannederim, neyse, fakat maksadınız?

Şunu lûtfen bana teşrîh ediniz, anlatınız." Asım (Safahat.s.341)

Şah İsmail: 97.Safevi devletinin kurucusu ve ilk şahıdır. Çaldıran savaşında Yavuz Sultan Selim'e yenilmiştir. (Erdebil 1487-1524 Tebriz) Hataî mahlasıyla Türkçe ve az sayıda Farsça şiirler yazmıştır. Mehmet Akif; Şah İsmail'e "Mahalle Kahvesi"(Safahat. s.97) şiirinde şöyle yer veriyor:

..."Duvar da türlü resimler: Alındı Çamlıbeli,

Kaçırmış Ayvaz'ı ağlar Köroğlu rahmetli!

Arab Üzengi'ye çalmış Şah İsmail Gürzü;

Ağaçta bağlı duran kızda işte şimdi gözü."

Şibli: Büyük velilerden Adı Cafer (861- H 267) Samarra'da doğdu. Cüneydi Bağdadi'nin talebesidir. Bağdat'ta vefat etti.

Halk kahramanları ve diğer insanlar:

Dirvas: 90, 91. Emeviler devrinin zeki ve hatîb bir genci.

Ezrakabânû: 97. Ferhad ile Şirin hikâyesi tiplerinden

Ferhad: 97. Masal kahramanı

Köroğlu: 97. Türk dünyasının destan kahramanı.

Ayvaz: ise, 97. Köroğlu destanı kahramanlarındandır.

Kerem: 97.Halk hikâyesi kahramanı

Mecnun: 287, 399 Muhayyel âşık, âşıkların timsali olan efsane kahramanı.Necid çöllerinden Medine'ye şiirinde yer alıyor.

MEHMET AKİF'İN SAFAHATTA ADINI ZİKRETMEDİĞİ AKRAN, ARKADAŞ VE DOSTLARI

Adları Safahatta zikredilmeyen diğer aydınların öneminden kısaca bahsedeceğim.

Ahmet Ağaoğlu: (1869 Şişe/Azerbaycan – 19 Mayıs 1939 İstanbul/Türkiye) Türkçü Yazar. Babası Mirza Hasan Bey ve annesi Taze hanımdır. Öğrenimine mahalle mektebinde başlamış, sonra Rus tali mektebine yazılmıştır. 1884'de buradaki eğitimini tamamlayarak Realne Uçilişe'ye başlamıştır. Reel ilimlerin ağırlıklı olduğu okulu başarı ile tamamlamış, 1887'de yükseköğrenim için Petersburg'a gitmiş, fakat sağlığı nedeni ile geri dönmüştür. 1888'de Paris'te hukuk mektebine başlamış, doğu kavimleri tarihi, Arapça, Acemce ve Türkçe dil derslerine devam etmiştir.. Ağaoğlu 21 yaşında iken yazarlığa, Fransızca bir makale ile başlamıştır. Bir süre Paris'te gazetecilik de yapan Ağaoğlu 1894'de İstanbul'a gelmiştir. 4 ay sonra Tiflis'e gitmiş, Kafkas gazetesinde yazarlık yapmıştır. Bakü'de Rusça "Kaspy" adlı bir gazetede başyazarlık görevini almıştır. Gazete Azerbaycan Türklerinin hukukunu savunan ve çıkarlarına hizmet eden Rusça bir Türk organı haline getirilmiştir.

Daha sonra Ahmet Ağaoğlu "İrşad" adlı bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Aynı zaman diliminde Kafkasya'da Ruslar Azerbaycan'a hâkim olunca başlayan Sünnî-Şîî anlaşmazlığına karşı mücadele etmiş, bu konuda Azerbaycan'da da çok okunan Sebilürreşat'ın çok yararlı olduğunu dile getirmiştir. 1905'de Bakü'de Ermeni saldırılarına karşı "fedai" adında gizli bir cemiyet kurmuştur.

1908'de II. Meşrutiyetin ilânı ile İstanbul'a kaçan Ağaoğlu, Sebilürreşat gazetesine gelerek Mehmet Akif ile görüşmüştür. Sırat-ı Mustakim ve Sebilürreşad dergilerinde yazıları yayımlanmıştır. 29 Ekim 1921 ile 1923 tarihleri arasında Matbuat Umum müdürlüğü yapmıştır. Bu dönemde Sebilürreşad dergisinin baskı için devletin verdiği kâğıdın kesilmesi üzerine bütçe görüşmelerinde M. Akif'le tartışmaları olmuştur. Genel Müdürlüğü sırasında Hakimiyet-i Milliye gazetesinin başyazarlığını yapmıştır. Türk Ocağının kurucularındandır.

"Ağaoğlu Ahmet Bey, Türkiye'ye yeni geldiği vakit hayli vakit Üstad ile beraber çalışmış, kıymetli makaleleri Sıratı Müstakim'de çıkmıştı. Ağaoğlu Ahmet Bey anlatıyor:

-O zaman Sıratı Müstakim bizim Azerbaycan taraflarında çok okunuyor ve çok alâka uyandırıyor. Biz, Hüseyinzade Ali Beyle, Meşrutiyet'ten dört beş sene evvel (1903-1904) gazete neşrine başlamıştık...

...Bu meyanda Sıratı Müstakim gazetesi, Türkiye ile hariçteki Müslümanlar arasında rabıtalara ve münasebetler tesisi hakkındaki ciddî ve ehemmiyetli yazılarıyla nazarı dikkatimizi celbetti... "İslâm esaslarını muhafaza suretile yenilik cereyanı olan Cemaleddin Efganî ve Muhammed Abduh'ların yolunu takip ettiklerini açıkça gördük. Bu gazeteyi dikkatle okur, bazı kısımlarını ictibas ederdik."(7)

Eserleri: "İslâm Aleminde Kadın" ?, Üç Medeniyet (1920), Hindistan ve İngiltere (1927), Serbest insanlar Ülkesinde (1931), Devlet ve Fert (1933), Ben Neyim (1939), Türk Hukuk Tarihi (1941), Gönülsüz olmaz, İhtilal mı İnkılap mı (1942), Serbest Fırka Hatıraları (1950)

Ahmet Baytursunoğlu: Mehmet Akif ile benzer özellikleri çok olan Kazak aydını. Kısaca özetlersek; aynı yıl 1908 yazı ve şiir hayatına başladılar ilk kitaplarını 1911 de yayınladılar. Ahmet bey, Milli Eğitim Bakanlığı, Mehmet Akif Eğitim ve İrşad komisyonları başkanlığını yaptı. Mehmet Akif, 1936 da vefat etti. Ahmet Bey, vatanına hizmetin karşılığı olarak 1938 yılında kurşuna dizilerek şehid edildi. Adına Kazakistan Almatı'da müze yapılmıştır.

Fuzuli: Divan şairi. (1495 Hille-Irak-1556) Asıl adı Mehmet'tir. Büyük ıstırap şairi Fuzulî'nin Leyla ile Mecnun adlı dörtbin beyitlik şaheser mesnevisi ile diğer eserleri ile ilgili çok sayıda inceleme yayımlanmıştır. "İlk okuduğum şiir kitabı, Fuzulî'nin "Leyla ve Mecnun" u olmuştur. Babam bu temayülüme ses çıkarmazdı." diyor, Mehmet Akif.

Eserleri; Türkçe Divan, Farsça Divan, Arapça Divan, Hadikatü's- Süeda (Saadete Ermişler Bahçesi), Beng ü Bade Farsça Mesnevi (500 Beyit), Heft Cem, ind ü Zahid, Hüsn-ü Aşk, Şikâyetnâme, Tercüme-i Hadis-i Erbain (40 manzum hadis çevirisi), Risalet-i Muamma Matlaü'l İtikad, Enisü'l-Kalb.

Hüseyin Avni Ulaş: 94. (1887 Erzurum Karakoçan/Kümbet-1948 İstanbul) Son Osmanlı Mebusan Meclisi Üyesi, Erzurum ve Sivas Kongrelerine katıldı. M. Akif'in arkadaşlarından Safahat 1.kitaptaki "Mahalle Kahvesi" şiirini "Kardeşim Hüseyin Avni'ye" diye ithaf ettiği TBMM. 1.dönem milletvekillerinden ve hatip, yazar. Türk Sosyoloğu ve mütefekkeri. Doç. Dr. Nurettin Topçu beyin kayın babası.

İsmail Gaspıralı; Yazar. (1851 Bahçesaray/ Kırım-1914) Kırımlı eğitimci, yayıncı ve politikacı. Gaspıralı, Rus İmparatorluğu'nda Türk ve İslam toplumlarının eğitim, kültür reformu ve modernleşmeye ihtiyacı olduğunu farkedenden ilk ve tek Müslüman entelektüeldir. Soyadı, Kırım'daki Gaspra şehrinden gelmektedir.

Gaspıralı düşüncelerini 1883'te kurduğu ve 1918'e kadar varlığını sürdüren "Tercüman" adlı gazetesıyla yaymıştır. Yayınlarında Türk halklarını birlik ve dayanışmaya çağırırdı.

Dilde, fikirde, işte birlik!

Sözleriyle Türk halklarındaki birlikteliğin temel ilkelerini oluşturmuş ve günümüzde de bu söz bu birlik mücadelesinin hedefini göstermektedir.

1881 tarihli bir yazısında: "Geri kalmışlığımızın tek nedeni cehaletimizdir. Avrupa'da neyin icat edildiğine veya neler olduğuna dair hiçbir fikrimiz yok. Bu izolasyondan kurtulmak için bunları okuyabiliyor olmamız gerekirdi; göz bebeklerimiz yani öğrencilerimiz bu fikirlere ulaşabilsin." diyerek düşüncelerini ortaya koymuştur.

Gaspıralı kadınlar için Âlem-i Nisvan (Kadınlar Dünyası) adlı bir dergi çıkarmış ve bu dergiyi kızı Şefika yayına hazırlamıştır. Çocuklar için de Âlem-i Subyan (Çocuklar Dünyası) adlı bir yayın çıkarmıştır. Gaspıralı, İslam Birliği'nin (İttifaq-i Müslimîn) kurucularından biridir; 1907'de kurulan birlik Rus İmparatorluğu'ndaki Müslüman Türk entelektüelleri birleştirmiştir. Ayrıca ilk Rus Müslüman kongresinin organizatörlerinden biriydi ve Rusya'daki Müslüman insanlar için sosyal ve dinî reformlar oluşturmayı amaçlıyordu.

Eserleri; 5 Gazete, değişik konularda 38 kitap yazmış, Türk Yurdu dergisinde 1912-1913 yıllarında makaleleri yayımlanmıştır.

Gazeteler: Tercüman (Bahçesaray, 1883-1918), Âlem-i Nisvan (Bahçesaray, 1906-1910) , Âlem-i Sibyan (Bahçesaray, 1906-1912?) , Al-Nahdah/The Renaissance (Kahire, 1908) , Kha! Kha! Kha! (Bahçesaray, 1906-?)

Kitaplar: Russkoye Musulmanstvo (Rus İslam) Simfereopol, 1881, Salname-i Türki (Bahçesaray, 1882), Mirat-ı Cedid (Bahçesaray, 1882), Hoca-ı Sibyan (Bahçesaray, 1884; 3.bas. 1892; 7. bas. 1898), Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene (Bahçesaray, 1885), İslamlara dair Nizamlar ve İmtiyazlar (Bahçesaray, 1885), Rusya Coğrafyası (Bahçesaray, 1885), İki Bahadır (Bahçesaray, 1886), Kıraat-i Türki (Bahçesaray, 1886; 2. bas. 1894), Maişet Muharebesi (Bahçesaray, 1886) , Kolera Vebası ve Onun Deva ve Darusu (Bahçesaray, 1887), Bahtiyar Nazım (Bahçesaray, 1889), Atlaslı Cihannâme (Bahçesaray, 1889), Medeniyet-i İslamiye (Bahçesaray, 1889), Garaib-i Adat-i Akvam (Bahçesaray, 1890), Arslan Kız (Bahçesaray, 1894), Mektep ve Usul-i Cedid Nedir? (Bahçesaray, 1894), Risale-i Terkid (Bahçesaray, 1894), Russko-vostochnoe Soglashenie (Bahçesaray, 1896), Hesab. Muhtasar Ilm-i Hesab ve Mesa'il-i Hesabiye (Bahçesaray, 1897), Her Gün Gerek Zakonlar (Bahçesaray, 1897), Rehber-i İslamiye (Bahçesaray, 1898), Şara'it al-İslam (Bahçesaray, 1897), Rehber-i Mu'allimin (Mu'allimlere Yoldaş) (Bahçesaray, 1898), Türkistan Uleması (Bahçesaray, 1900), Mevlud-i Cenâb-ı Hazret-i Ali (Bahçesaray, 1900), Beden-i İnsan (Bahçesaray, 1901), İran. Resimli Mecmua (Bahçesaray, 1901), Mebadi-yi Temeddün-i İslamiyan-i Rus, Meşhur Payitahtlar (Bahçesaray, 1901), Usul-i Edeb (Şark ve Garb Kaideleri) (Bahçesaray, 1901), Zoraki Tabib (Bahçesaray, 1901), Malumat-i Nafia (Bahçesaray, 1901), Tashih-i Akaiden (Bahçesaray, 1901), Temsilat-i Krilof (Bahçesaray, 1901), Asya'da Komşularımız (Bahçesaray, 1903), Dâru-l Rahat Müslümanları (Bahçesaray, 1906), Müslüman Kongresi (Bahçesaray, 1909)

Makaleler: "Türk yurducularına" (Türk Yurdu 1: 190-95, 1328 1912), "Hind yolundan" (Türk Yurdu 1: 307-10, 1328, 1912), "Hind'den dönerken" (Türk Yurdu 1: 369-71, 1328, 1912), "Muhaceret muntazama" (Türk Yurdu 1: 706-13, 1328, 1913)

Mustafa Çokay: Türk birliği için çalışan siyaset ve dava adamı, münevveri. (1890Türkistan-1941 Berlin) Türkistan Milli Mücadelesi, birliği için çalışmıştır. Aynı zamanda mazlum Müslüman milletler başta olmak üzere Kafkas halklarının tamamı, Gürcüler, Osetenler, Kabardinler, Polonyalılar ve Ukranların ölene kadar müdafisi olmuştur. (Mari J. Çokayeva'nın Hatıraları)

Şeyh Müşir Hüseyin Kıdvay; "Anadolu'yu müdafaa ve İngilizlere hücum" Adlı eseri kaleme alan Hindli âlim. Ayrıca Sebilüreşad dergisinde 30 Teşrin evvel 1335 de "Din ve Siyaset" adlı yazısı yayınlanmıştır. Sebilüreşad 18.cilt s.446

"Üstad Mehmed Âkif ve Eşref Edib'in yönetiminde çıkan Sebilürreşad Mecmuası 1919 yılında ülkenin işgalden kurtulması için girişimlerde bulunurlar. Bir yandan işgale karşı sert yazılar yazarken bir yandan da başka eserler neşrederek halkı örgütlemeye, işgal kuvvetlerine karşı topyekûn olmaya çağırırlar.

O dönemde Hindistan'ın önde gelen muharrirlerinden Şeyh Hüseyin Kıdvay'ın kaleme alıp Londra'da yayınladığı "İslâm'a Çekilen Kılıç yahut Alemdaran İslâmî Müdafaa" başlığı altında Türklerin İslâm Dini'ne yaptığı hizmetleri anlatan eser Mehmed Âkif tarafından damadı Ömer Rıza Doğrul'a tercüme ettirilir. Eşref Edib de kitabı gizlice bastırır ve el altında binlerce nüsha İstanbul'da dağıtılır. İşgal kuvvetleri komutanları kitabı kimlerin bastığı ve hangi matbaada bastırıldığına dair soruşturmalarında bir sonuca ulaşamaz.

Şeyh Hüseyin Kıdvay, Üstad Âkif'in dahi çok fazla önem verip, tercüme ettirip halka dağıttırdığı esere şu mukaddemayla başlıyor:

"Hayatımızın en mühim kısmını Osmanlı devleti İslâmiyesine aid mesâil-i tettebbua hasretmiş olmaklığımız ve gerek Avrupa gerek Asya milletleriyle hükümetlerinin teşkilatı ve ahvaline vukûfi acizamız hasebiyle Sadrazam Damat Ferid Paşa'nın riyaseti altındaki Osmanlı hey'eti murah-hasası tarafından Paris Sulh Konferansı'nın onlar meclisine takdim olunan muhtıraya verilen cevabi tedkika ibtidâr ediyoruz.

Türkler din-i İslâm'ın alemdarlarıdır. Asırlardan beri bu şerefli mevkiî ihraz etmiş bulunuyorlar.

Avrupa, hatta Amerika'nın bütün Hristiyanlık âlemin kılıcı onların yani Müslümanlığın üzerine çekilmiştir. Vakia ben bir Türk değilim, fakat ben Türkleri ve idarelerini bilirim, başkalarının idarelerini gördüm. Binaenaleyh (Onlar) meclisinin cevabını hem şahsi tecrübelerim hem tarihin delaletiyle tetkik edeceğim. Bizzat Müslüman olmaklığım hasebiyle Türklerin müessesatını, medeniyetini, irfanını daha iyi anlamak ve başkalarıyla mukayese edebilmek mevkiinde bulunuyor.

... Ben Cenab-ı Hakk'ın huzurunda kaniim ki Türkler payansız haksızlıklara maruz kaldılar, binaenaleyh onları müdafaa etmek bir vazife-i vicdaniye bir vecibe-i diniyedir, katiyen avukatlık değildir

Britanya matbuatında Osmanlı Devleti'nin âtiyen nasıl teşkil etmesi lazım geldiği hakkında şu fikri dermeyer etmiştim. İtikadımca bu fikri Hristiyan ricali siyasesinin âmâlini tatmine müsaiddir. Yeter ki gözleri kör taassupla görülmemiş olsun. Şarki ve garbi Türkiye İzmir'de dâhil olduğu halde bütün Anadolu müttefik yahut müttehit bir Osmanlı İmparatorluğunun hükümet-i asliyesini teşkil edecek, bu hükümetin payitahtı İstanbul'dur. Bu payitahtta meşrutiyetperver bir padişah olan halife-i İslâm ikamet eder..."(9)

Yusuf Akçura: (1876 Ulyanovski/Rusya-1935 İstanbul).Türk milliyetçisi, Türk ocaklarının kurucularından ve başkanlarından. Babası ölünce 7 Yaşında annesiyle birlikte İstanbul'a dayısının yanına geldiler ve eğitimine burada devam etti. Eğitiminden sonra Kazan' a döndü orada öğretmenlik yaptı. 2.Meşrutiyetten sonra İstanbul'a geldi. Çeşitli okullarda öğretmenlik yaptı. Türk ocağının kurucuları arasında yer aldı. TBMM. de 4 dönem milletvekilliği yaptı. Türk Tarih Kurumunun kurucu üyelerindendir ve başkanlığını yapmıştır. Cumhuriyet döneminin başlangıcında kültür politikalarını belirlemede etkili olmuş ve dış Türkler konusunda konuşmalar ve çalışmalar yapmıştır.

Eserleri; 6 Kitabı var; Üç Tarz-ı Siyaset, Şark Meselesine Dair, Tarih-i Siyasi Notları(1920), Muasır Avrupa'da Siyasi ve İctimai Fikirler-Cereyanlar(1923), Siyaset ve İktisat Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale(1924), Osmanlı İmparatorluğunun Dağılma Devri.

Biz Türk'ler Tarih yazmayıp, bizatihi tarih yaptığımızdan; yaptıklarımızı az, önemsiz görürüz. Tarihi yazarlar da daima gerçekleri az ve doğru olmayarak, en önemlisi de çarpıtarak yazarlar.

Türk dünyasını aydınlatanlar elbette bu kadar değiller. Denizden bir katre aldık. Daha kimler yok ki: Nizamülmülk, Kaşgarlı Mahmut, Abdülhamit Çolpan, Abdürrahim Fıtrat, Mimar Sinan, Nasrettin Hoca, Yunus Emre, Ali Şir Nevai,Toktagıl Satılğan, Torokul Aytmatov Kasimbek, Cengiz Dağcı, Seyit Ahmet Kırimer, Numan Çelebi Cihan, Abay, Saken Seyfullin, Cambul, Gayip Verdi Miskinkılıç,

Abdülhakim Kulmuhammedoğlu, Gabdulla Tokay, Rızaettin Fahrettin, Mehmet Emin Resulzade, Sadri Maksudi Arsal, Ebülfez Elçibey, Ahmet Zeki Velidi Togan, İtri, Anar Resuloğlu, Uluğ Bey, İmam Buhari, Şeyh Bahaeddin Nakşibendi, Bahtiyar Vahapzade, Sabir Şehriyar, Mehmet Sadık, Rauf Denktaş, Ziya Gökalp, Arif Nihat Asya sadece Asyanın değil bütün dünyanın kandilleridir.

Bu ziyalıların yansıması artarak hâlâ sürmektedir. İşte Gaspıralı İsmail Bey'in "Dilde, Fikirde ve İşde birlik" deyişi ufukları aydınlık gösteriyor.

İnşallah gelecek zamanlarda bunu da göreceğiz. Onları rahmetle anarken, orada da aydınlık içinde olsunlar diyorum.

Türk ve İslam dünyasından yeni aydınlılar, ziyalılar görmek dileğiyle, Hepinize teşekkür ederim.

ANA KAYNAK;

A-Mehmet Akif Ersoy'un Safahat Kitabında ve koyduğu dipnotlarda geçen isimler alınmıştır. Mehmet Akif Ersoy, Safahat. Edisyon Kritik. Neşre Hazırlayan M. Ertuğrul Düzdağ. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 729. Kültür eserleri dizisi: 70. 464 sayfa. Acar Matbaacılık tesisleri 1987 İstanbul. Not: Bildiride isimlerin ardından verilen sayılar yukarıda belirtilen kanak SAFAHAT'ta yer alan şiirlerin sayfa numaralarıdır.

B- İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi. Değişik ciltler, değişik sayfalar.

KAYNAKLAR

- 1- İdris Nebi UYSAL. Mehmet Akif Ersoy'un şiirlerinde kişi, adları. 1.Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu bildirileri kitabı. cilt 2 s.889 Burdur.2009
- 2- Mehmet Cemal Çiftçiğüzeli. Mehmet AKİF, Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad.1.Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı. Cilt 2 s.507 Burdur. 2009.)
- 3- Dr. Mehmet Silay, Seyyâh-ı Beyâban Mehmet Akif. Erguvan yayınevi, s.99. İstanbul.2009.)
- 4- Dr. Mehmet Silay.a.g.e s.100
- 5- AnaBritannica 11.cilt, BÜYÜK LAROUSSE 11.cilt
- 6- Misbah Şahen. "Muhammed İkbâl ve Mehmet Akif'in Fikirlerinde 'Benlik' ve 'Benlikten Geçme' Düşüncesi". Balıkesir Uluslar arası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiri metni.11-13 Mart 2011.Balıkesir.
- 7- Ahmet Kabaklı. Mehmet Akif.2.baskı. Toker Yayınları. S.13 İstanbul 1972.
- 8- M. Ertuğrul Düzdağ. Mehmet Âkif hakkında araştırmalar 1. Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları: 19 Yaylacık Matbaası 1989. İstanbul
- 9- Doç. Dr. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Nuran Abdulkadiroğlu. Mehmet Akif Ersoy hakkında yazılanlar Mehmet Akif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı Yayınları. .s.188 Ankara.1991

HÜSEYN CAVİD POEZİYASINDA ROMANTİKA İLƏ REALİZMİN VƏHDƏTİ

Nazilə ABDULLAZADƏ

*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu
nazile.s.m.d@mail.ru*

XÜLASƏ

XX əsr Azərbaycan romantizminin ən qüdrətli nümayəndəsi olan Hüseyn Cavidin yaradıcılığı ədəbiyyat tariximizin misilsiz səhifələrindən birini təşkil edir. Yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlayan Cavid öz romantik-fəlsəfi düşüncələrini bu kiçikhəcmli əsərlərdə verməyə müvəffəq olmuşdur. "Keçmiş günlər" və "Bahar şəbnəmləri" adı altında toplanan bu şeirlərdə bəşər övladının xoşbəxtliyi, nəcib əxlaqi sifətlər, alicənablıq, ruhun paklığı, əqlin qüdrəti, həqiqətin reallığı tərənnüm olunur. Şərq fəlsəfi fikri ilə bahəm türk ədəbiyyatı və mədəniyyətindən qaynaqlanan Cavid poeziyasında realizm meyilləri romantika ilə vəhdətdə bulunur. Onun şeir yaradıcılığında özünü göstərən romantik düşkünlük, bədbin əhvali-ruhiyyə get-gedə mübariz ovqata, üsyankarlığa çevrilir. "Öksüz Ənvər", "Görmədim", "Bilməm kimə", "Neçin" və s. şeirlərdə şairin realist baxışları özünü göstərir, həyatın ən təbii lövhələri, əski ənənələr, iztirab, fəryad, bunların müqabilində altunların hökmü zorakılıq dünyasının reallığını əks etdirir. Ən böyük ideali cəmiyyəti, insanı azad görmək arzusu olan Cavid əfəndi yaradıcılığında tam mənada vətəndaş kimi çıxış edir, əsərlərində xalq, millət taleyi ilə bağlı sorumlara cavab axtarır.

Açar sözlər: Cavid poeziyası, romantika, realizm, Şərq fəlsəfəsi, türk ədəbiyyatı, türk kultu.

SUMMARY

One of the famous representative of twentieth century in Azerbaijan romanticism, activities of Huseyn Javid amounts the great page in our literature. Began to the creative works with the lyrical poems Javid has achieved to show his romantic-philosophical thoughts in these small-scale poems. Happiness of mankind, noble and moral faces, generosity purity of the spirit, the power of the mind, the reality of the truth has described in "Spring sabnams", "Last days" and other poems like these. Realism has been described with the romanticism in the activity of Javid who used East philosophical idea and at the same time Turkish literature and culture in his works. Romantic poetry, pessimistic mood in his activity has turned to lively rebellion. The realist ideas of poet, the most natural signs of life, ancient traditions, anguish, scream for they reflect the reality of the world of violence has shown in "Orphan Anvar", "I do not know anyone", "Seen" and other poems of the poet. The biggest ideal of Huseyn Javid is to see society and people free and he searched answers about fortune of nation and folk in his works.

Key words: Cavid poetry, romance, realism, philosophy of the east, Turkish literature, Turkish cult.

"Kökləri milli klassik ənənəyə və klassik Şərq mütəfəkkir fikrinə bağlı olan"[9] XX əsr Azərbaycan romantizminin ən qüdrətli nümayəndəsi Hüseyn Cavid lirik-fəlsəfi şeirləri və orijinal məzmunlu dram əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında silinməz iz qoymuşdur. Cavid yaradıcılığı qələmin mürəkkəbi kağıza hopduğu andan ta bəşər övladı var oluncayadək sirri-sehri, hikməti, çözülməmiş sorumları ilə düşündürən gizli bir xəzinədir. Cavid əfəndi heç zaman "sənətkar vicdanına xəyanət etməmiş", orijinal yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında zirvəyə yüksəlmiş, çoxəsrlik milli şeirimizin zənginləşməsində önəmli rol oynamışdır. Cavid-"XX əsrdə Şərqdə ictimai-milli ideal uğrunda mübarizələrin və romantik bədii fikir inqilabının-"Asiyanın oyanmasının" dünyaya özü ilə gətirdiyi böyük şairlərdən biridir" [13.6].

Təsadüfi deyil ki, XX əsr Azərbaycan romantizmindən danışanda Cavid, Caviddən danışanda romantizm başa düşülür. Azərbaycan ədəbiyyatının çoxəsrlik romantizm yolunda Vəqifdən üzü bu yana realizm, maarifçi realizm, tənqidi realizm onunla yanaşı addımlasa da, Cavid fəlsəfi düşüncəsi və ruhu sayəsində yeni məzmun, özəl biçim qazandı. "Bu gün bütün şəxsiyyətləri və bütün bədii nümunələri ilə birgə tanıdığımız XX əsr Azərbaycan romantizmini Hüseyn Cavidə təsəvvür etsəydik, bu romantizm ya yarımçıq, ya ona doğru meyil və təşəbbüslər, ya da ən yaxşı halda ədəbi cərəyandan kənarda yeni və orijinal xətt səviyyəsində dəyər qazanmış olardı"[8.8]. *Hüseyn Cavid romantizmi mayasını dünya romantizmindən almış, türk romantizminin bətnində pərvəriş tapmış, Azərbaycan romantizmi ənənələri ilə kamillik qazanmışdı.*

Cavid yaradıcılığa başlayana qədər Azərbaycan romantizmi öz axarını, mövzu dairəsini tapmamışdı. Hətta Hadi, Cavad kimi şairlərin tərənnümündə də bu romantizmin bədii-fəlsəfi tamlığı, bütövlüyü hiss olunmurdu. "Hüseyn Cavid romantizmi öz bədii-estetik mənşəyinə görə Azərbaycan mədəniyyətinin dərin tarixi qatlarına bağlı olmuş, Şərq bədii düşüncəsindən, fəlsəfəsindən, o cümlədən panteist görüşlərdən qidalanmış, Avropa, rus ədəbiyyatı ənənələrindən milli zəmində bəhrələnmişdir. Onun istifadə etdiyi mənbələr nə qədər geniş, rəngarəng olsa belə, onları özünün milli poetik düşüncə tərzinə, poeziyasının ahənginə, minbir çalarlı musiqisinə uyğunlaşdırmış, öz orijinal yaradıcılıq fərdiliyinə, şair "mən"inə sadıq qalmış şəxsiyyətinin bütövlüyünü təsdiqləmişdir [12.5]. XX əsr Azərbaycan poeziyasında Cavid orijinal deyim tərz, dil və üslubu, fərdi özəllikləri ilə seçilir. Onu heç bir şairlə qarışdırmaq, yaxud müqayisə etmək olmur.

Cavid romantizminin mahiyyətinə və dərinliyinə varmaq üçün dünya romantizmi ənənələri ilə yanaşı, dövrün mənzərəsi və sosial-ictimai quruluşunu, Şərq bədii-fəlsəfi fikrini, türk ədəbiyyatını və mədəniyyətini, Quranı və ilahiyyatı, bir sözlə, Cavidi düşündürən və düşünə bildiklərini bilmək gərəkdir. Əks təqdirdə, Cavidi duymaq, onun iç dünyasına varmaq qeyri-mümkündür.

Onun bir romantik kimi yetişməsində Şərq mədəni fikri ilə yanaşı, Türkiyə mühiti, təhsil illərinin ab-havası, türk klassiklərinin görüşləri, ümumilikdə türk ədəbiyyatının müstəsna rolu danılmazdır. "Türkiyənin adları Cavidin dilindən düşməyən mütərəqqi yazarları: Hamidi, Tofiq Fikrət, Rza Tofiq, Namiq Kamal kimi şairlərin üsyankar şeirləri, inqilabi fikirləri, zülmə, əsarətə, insan məhkumiliyyətinə qarşı etirazları Cavidi daima şövqə gətirmiş, qanadlandırmışdı"[4].

İnsan arzularını gerçəkliyindən asılı olmayaraq tükənməz və sirli bir aləm kimi Cavid əsl romantik-böyük romantik kimi duymuş və təsvir etmişdir. Onun romantikasında, romantik axtarışlarında bəşər övladının səadəti, xoşbəxtliyi, aqlın qüdrəti, həqiqətin dərkəi əsas fəlsəfi düşüncələrdəndir. Cavid romantikasında xülyalar, əfsanələrlə yanaşı, tarixi gerçəklik üzvi vəhdət təşkil edir, bu gerçəkliyi şair görsə də, səbəblərini izah etməyə çətinlik çəkir:

Dün səadətlə parlayan gözlər
Şimdi yəsü kədər nisan eylər.
Dün təhəvvürlə gürleyən sözlər
Şimdi bir başqa macəra söylər.
Düncü xəndan gönül bu gün sızlar,
Dün sönən bir əməl bu gün parlar.

Başqa, pək başqa şimdi zevqi-cihan,
Düncü peymanələrdə qan coşuyor.
Düncü məmurələr bu gün viran,
Düncü viranələr bu gün məmur...
Həp pozulmuş da düncü peymanlar,
Yeni dost olmuş əski düşmanlar [3.76]

Yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlayan Cavid vəzn, janr və formasından asılı olmayaraq zəngin poetik nümunələr yaratmışdır. "Hüseyn Cavid yaradıcılığının ilk dövrlərindən, ilk qələm təcrübələrindən etibarən yüksək əxlaqi fikirlər, saf, təmiz, insani keyfiyyətlər tərənnüm edən, insanın ləyaqətli olması, izzəti-nəfsini uca tutması və şəxsiyyətin nəcibliyi üçün zəruri olan mərdlik, açıqqəlblik və vüqar kimi nurlu sifətlərin daima tərbiyələndirilməsinə, mühafizə edilməsinə can atan və çalışan bir şair kimi tanınmışdı" [7.189]. "İlk şeirləri keçirdiyi duyğular və hisslərin təsiri ilə yazılmışdır. Şeirin qəhrəmanı, lirik "mən" şairin özüdür. Bu şeirlərində o, "öz romantik idealları ilə gerçəklik arasında uçurum gördüyündən onunla ziddiyyətdə olur" [5.8].

"Keçmiş günlər" və "Bahar şəbnəmləri" adı altında toplanan bu şeirlərdə şairi düşündürən mövzular da rəngarəngdir. Hələ məktəbdə oxuduğu illərdə "Gülçin", daha sonralar "Salik" təxəllüsü ilə yazdığı lirik şeirlərində insan gözəlliyini cənnət hurilərini gözəlliyinə qarşı qoyur, tərki-dünyalığa istehza edir. Cəmiyyətdə baş verən sarsıntılar, insan təbəddülatı, aqlın deyil, ruhun qələbəsi, cəhəllət və nadanlıq, gözəllik və rəzalət kimi ilişkilər Cavidə narahat edir, romantik ovqatında üsyankar səsinə ucaldır. Bəşər övladının şər üzərində hakimi-mütləqliyi, türk adının təntənəsi şairin romantik poeziyasının yekunu kimi səslənir:

Bən istərim ki, gözəllər, bütün gözəlliklər
Uzaq-uzaq, pək uzaq bir üfüqdə əylənsin.
Uzaq və incə təbəssümlərilə şamü səhər
Həyata nuri-səfa sərpərək çiçəklənsin.

Əvət, uzaqda səadət var, eşqə hörmət var,
Yaqın zəhərlidir, amma uzaqda cənnət var;
Uzaqda var əbədiyyət ki, başqa nemətdir [3.70]

Cavid romantikasının mayasını, ruhunu xəyalla gerçəklik, yalanla həqiqət, olumla ölüm, qaranlıqla gündüz, kədərlə sevinc arasında çarpışma, mübarizə təşkil edir. Türkün daxili sarsıntıları, çırpıntıları, həyəcanları bəşəri meyllərlə çulğaşır, insanın yaşaya bilmədiyi bir kədər əks etdirir. Şəxsi kədər dünyə kədərinə çevirən, böyük ideali cəmiyyəti, insanı azad görmək arzusu olan Cavid əfəndi eyni zamanda bəslədiyi şirin xülyalarla kifayətlənmir, həyatı bütün tərəfləri, ziddiyyət və zənginliyi ilə əks etdirir, geriliyin, ətalətin köklərini arayı. Ömrü boyu sığışmadığı zaman və məkan çərçivəsi onu ruhun romantikasından qoparıb realist ovqatda imtahana çəkir. Türk özünədərk, türk özünütanıtımı, Türk mənliliyi və heysiyyəti, bütövlükdə Türk kultu Cavid poeziyasında romantika ilə realizmin vəhdətində bulunur. Şairin vəsiyyətnaməsini xatırladan "Qoca bir türkün vəsiyyəti" şeiri bu baxımdan səciyyəvidir. Qoca türk özünü gənclərə tutub vəsiyyətini edir; bir olmağı,

sevgidən uzaq düşməməyi, kimsəyə kin bəsləməməyi, yaxın-uzaq hər kəsin dərdinə yanmağı tövsiyə edir. İnsan oğlu sevgi üçün yaranmışdır, qan tökmək üçün yox. Yer üzündəki bütün insanlar bir-birilə qardaşdır, Tanrı da haqqı, ədaləti sever, öz haqqını bilməyənlər sonda daşlanar, lənətlənər. Haqsızlığa qarşı amansız olun, kimsənin haqqı tapdalanmasın, çünki türkün bu vaxtadan boyun əydiyi, büküldüyünü kimsə görməmişdir. Şairə görə, əsl, südü təmiz olan türk əcdadının tarixini bilməli, türk millətinin namusunu, vicdanını qanı ilə qorumaq lazımdır. Bütün XX əsr Azərbaycan romantikləri kimi Cavid də hadisələrə münasibətində tam mənada vətəndaş kimi çıxış etmiş, həmişə xalq və millət taleyini düşünmüş, azadlıq və səadət motivlərinə romantik mövqedən real yanaşmış, öz düşüncələrini bu yüksəklikdən söyləmişdir:

Baq! Şu yanda gülümsəyən yeni doğmuş ay nədir?
Şəfəqlərin doğurduğu bir qızıdır ki, hər yerdə
Türk adını elan için bir səmavi aynədir,
İştə! Bizim tariximiz... həm yerdə, həm göylərdə.

Bir millət öz kökü üstə bitər, böyür, yüksəlir,
Köksüz ağac çabucq qurur, çiçək açmaz, bar verməz.
Baqın, görün tarixiniz sizə nələr göstərir,
Hər şərəf, hər böyüklükdür, ancaq şaşılar görməz [3.128]

XX əsrin əvvəllərində bir sıra sənətkarların yaradıcılığında olduğu kimi, Cavidin yaradıcılığında da romantika ilə realizm arasında keçid dövrü – “romantikanın estetik həddlərindən kənara çıxmaq sosialist realizminin cazibə dairəsinə daxil olmaq idi”[15.247]. “Realizm – tarixi düşünə bilmək xüsusiyyətini, obraza ictimai qiyməti, psixoloji təhlili, nəzərdə tutur”[15.13]. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatın bütün tarixi dövrlərində hər hansı bir sənətkarın yaradıcılığında yalnız romantik yaxud realist meyilləri görmək düzgün deyildir. Bu iki meyil həmişə bir-biri ilə çulğasaaraq təzahür etmiş, biri o birinin pərdəsi altında gizlənmiş, daha özgün olanına rəğmən sənətkarın yaradıcılıq üslubu müəyyənləşmişdir. “Romantika və realizm – cəmiyyətin və bəşəriyyətin iki inkişaf mərhələsindən doğan iki dünyagörüşüdür, heç də həyatın zahiri faktları haqda həqiqəti həyata daha çox, daha az oxşayan şəkildə təsvir etmək qabiliyyəti deyildir”[15.250]. Realizmdə həyat həqiqətləri real varlığın inkişasına əsaslanırsa, romantizmdə sənətkarın fantaziyasına, təxəyyülünə, görünən kimi deyil, görmək istənilən, arzulanan, mənəvi aləmin mövcud reallığı qələbəsinə əsaslanır. Hər iki anlamda həyatın təzahür formaları müxtəlif olduğu halda ideya, məram eyniləşir; realistin romantikadan doğan, romantikin real olacağını arzuladığı qədər gerçək arzular.

Şairin romantizmi ilə bağlı ədəbi tənqidçilərin müxtəlif fikirləri olmuşdur [7, 13, 11, 10]. Bu romantizmdə realist ünsürlərin olduğunu “mücadiləçi romantika” adlandırmalarına baxmayaraq, etiraf etmişlər. Yaradıcılığının sovet dövrü mərhələsində isə Cavid “burjua romantizmini məğlub edərək realizmə yaxınlaşmışdır” [13].

Cavidin romantikasında realizm ünsürlərinə ilk növbədə 1905-1907-ci və 1917-ci il inqilabları, Azərbaycanda aprel inqilabı, Yaxın Şərqdəki İran və Türkiyə inqilablarının təsiri olmuşdur. Zaman, məkan və hadisələr ona yeni yaradıcılıq ab-havası, oyanış gətirir. Belə ki, “XX əsrin ilk 20 ili təkcə Azərbaycanda yox, bütünlüklə Zaqafqaziyada, Tatarıstan və Orta Asiya ədəbiyyatlarında ədəbi prosesin zənginliyi, ədəbi inkişafın sürət və mürəkkəbliyi baxımından xüsusilə seçilir. İctimai həyatda inqilablar, fırtınalar yolu ilə inkişaf üsulu ədəbi fikrin mənzərəsində də özünü göstərir və xüsusilə XIX əsrin qanunlarına uyğun olmayan cəmiyyət kimi izah və əsrin əvəllinəqədərki ləng, mötədil inkişaf sürəti ilə müqayisədə bu cəhət daha aydın nəzərə çarpır. Bu realizm mövcud cəmiyyəti (onun həm feodal, həm də burjua ünsürləri ilə birlikdə) artıq “ağlın qanunlarına uyğun olmayan bir cəmiyyət” kimi yox, “ictimai inkişafın, real ictimai əlaqə və münasibətlərin qanunlarına uyğun olmayan cəmiyyət” kimi izah və ifşa edir [15.148]. XX əsrin əvvəllərində – Cavidin yaradıcılığa başladığı illərdə “romantizm bu illərdə ideyaca maarifçi realizmdən daha çox tənqidi realizmlə bir havada nəfəs alır”[5.10]. Cavid bu reallığı bütün ruhu ilə duyur və görürdü ki, cəmiyyət, həyat insanların arzu və iradəsindən asılı olmayan qanunlarla idarə olunur, bu qanunlar zid-

diyyətlər yaradır. Mövcud cəmiyyət bəşər övladının ideallarına uyğun gəlmir, insan bu kötülülərin qarşısını almaqda acizdir, həyatı öz istədiyi kimi nəşəli, sevinc dolu yaşaya bilmir.

Yox təbiətdə öylə bir qüvvət
Əbədi, həm də paydar olsun.
Həp dəyişməkdədir bütün xilqət,
Həp dəyişməkdədir həyatü fənun,
Olmayan varmı inqilaba zəbun?
Varmı sarsılmaz öylə bir qanun? [3.76]

Cavid nə qədər romantik olsa da, romantikasında realizmin təzahürü, doğuşu özünü üstüörtülü şəkildə də olsa bildirirdi. Özünün dediği kimi, sirli, gizli olan onu daha çox cəlb edirdi:

Mən açıq şeirdən də həzz edirəm,
Fəqət gizli şeiri pək sevirəm [3.43].

"Öz yaradıcılığında realizm ilə romantizmi birləşdirən şair dünyaya və bəşəriyyətə ən səmimi və ülvəi hisslər və məhəbbət bəsləyir. Dərin fəlsəfi düşüncələrini bədii sözlə birləşdirən şair dünyaya və insanlara bəslədiyi böyük sevgi naminə iti qələmlə sanki döyüş meydanına atılır, yaltaqlıq, ikiüzlülük, riyakarlıq və sosial ədalətsizliyə qarşı vuruşur. Dünyanı bəşəri bələlardan xilas etmək, insanları bədbəxtlikdən xoşbəxtliyə çıxarmaq üçün nicat yolları axtarır"[12.17]. "Görmədim", "Bilməm kimə", "Neçin", "Məyus bir qəlbin fəryadı" şeirlərində pərişan, kədərli, ruhən düşkün bir qəlbin iztirabları duyulur. Bu şeirlərin qəhrəmanları – şairin lirik "mən"i ictimai quruluşda baş verənlərdən ya xəbərsizdir, ya da bütün olaylara laqeyddir. Real həyat onu küskünləşdirir, bu realıqda çıxış yolu görmədiyindən ürəyi sıxılır. "Görmədim" şeirində şair qəhrəmanı mühitlə, cəmiyyətlə üzləşdirir, zamanın və qəddar insanların zülmündən şikayətlənir, nakamlıq, təəssüf, xəyanət, həsrət onu acı realıqla üzbəüz qoyur. Bu qəhrəman da Vəqifin "Görmədim"indəki qəhrəman kimi aldadıldığını başa düşür, dostların xəyanəti, sevgilinin dönüklüyü onu sarsıdır, zəmanəyə qarşı üsyankar səsinə ucaldır:

Gördüyüm hər müztərib simaya duydum mərhəmət,
Yara, həm əğyara yar oldum da, sevdim bicihət;
Aşına zənn etdiyim hər yüzdə heyhat!..Aqibət
Boş təməllüqdən, riyadan başqa bir şey görmədim.
Hər məhəbbət bir xəyanət, hər gülüş bir hiylədir,
Hər səadət ruhu oqşar pək sönük bir şölədir.
Bəlkə var səhvim? Fəqət gördüklərim həp böylədir...
Görmədim, əsla bələdan başqa bir şey görmədim [3.69]

"Öksüz Ənvər", "Kiçik sərsəri", "Vərəmli bir qız", "Bir qızın son fəryadı", "Gecəydi" şeirlərində Cavid təbəddülatı-romantikada realizm hiss olunur. Bu şeirlərin qəhrəmanları romantik gənclərdir, onlar həyatı dəyişmək qüvvəsinə malik deyillər, lakin öz inilti və nalələrində, səssiz fəryadlarında, yaşdan boğulan gözlərinin dərinliyində bir etiraz, bir çılgınlıq var. Həyatın ən təbii lövhələri canlanan bu şeirlərdə əski ənənələr, yetimlərin fəryadı, gənclərin iztirabı, hüquqsuz qızların iniltisi, bunların müqabilində altunların hökmü, zor və güc dünyasının hegemonluğu real boyalarla təsvir edilir. "Öksüz Ənvər" şeirinin qəhrəmanı məktəbli Ənvərdir. Xəstə anasının himayəsində böyüyən Ənvər elə olur ki, günlərlə dərs buraxmalı olur. Bu müddətdə heç kim onun taleyi ilə maraqlanmır, taleyin girdabına atılmış bu cocuğun müqəddəratına insanlar, ilk növbədə isə oxuduğu məktəbin müəllimi biganədir. Halbuki Ənvər "birincilikdə şərəfli adı olan", müəllimlərin sevdidiyi bir uşaqdır. Ancaq ölüm yatağında olan xəstə anasının məhzun halı onu pərişan edir, dərslərdə müəllimin söylədikləri belə onun eyninə gəlmir. Fikri, xəyalı şam kimi sönməkdə olan anasında qalan Ənvər aldığı toqatların ağrısını belə hiss eləmir:

O şimdi pək mütəfəkkir... cihanda işte onun
Həyatı, nəşəsi, ümmidi tək bir annəsi var.
Fəqət o, bəlkə üç ay var ki, xəstə, giryənümün
Nəzərlərilə üzlər binəvayi leylü nahar.

Zavallı annəsi söndükcə yavrucuq yanıyır,
Yanıb da qavruluyor; ən böyük düşüncələri.
Yarınki matəmi güldürmək üzrə aldaniyır,
Fəqət qadın ərimiş, onda yox həyat əsəri [3.46].

Nəhayət, Ənvər məktəbə qayıdır, müəllimi yalnız onun dərslərini yaxşı oxuması, tapşırıqları vaxtında yerinə yetirməsi maraqlandırır. Günlərlə dərse gəlməyən Ənvəri görünə onun "pedaqoji ustalığı" qeyrətə gəlir, qəzəblənib cocuğa bir neçə toqat vurur. Taleyin körpə qəlbinə çəkdirdiyi zərbənin sarsıntısına müəlimin heysiyyətsizliyi, biganəliyi daha ağır zərbə olur.

Cocuqcuğazda cavab: iştə bir sükuti-həzin...
Gözünə dalğalanır incə bir bahar buludu,
O həp baqıb duruyor, yoxdur onda hiylə və suç...
Sükuta qarşı müəllim qəzəblə bir, iki, üç
Toqatlayınca, cocuq bircə kərrə hıçqırdı:
"Aman, vay, annəciyim!", sonra qəşş olub getdi;
Bu səs sınıfta olan cümlə qəlbi titrətdi [3.47].

Şair kiçik qəhrəmanın daxili aləmini – paklığını, məsumluğunu, kimsəsizliyini onun duruşunda, lal baxışlarında, sükutunda incə ştrixlərlə verməklə cəmiyyətə meydan oxuyur, uşaq dünyasını duymayıb bu dünyanı məhv edən, dağıdanlara lənət yağdırır. Bu hayqırtı Cavidin içində tək-tək fərdlərə deyil, cəmiyyətə qarşı yönəlmişdi. Real həyat onu küskünləşdirir, bu realıqda çıxış yolu görmədiyindən ürəyi sıxılır. Cəmiyyətin eybəcərliklərini görür, lakin bunları yox etməyə özündə qüvvə, çarə tapmır. Köməksizin, zəifin faciəsi onu həmişə düşündürdüyündən şeirlərinin əksər qəhrəmanları da kimsəsiz, yetim uşaqlar olan romantik sair bu ziddiyyətlərin səbəblərini arayıb, arayıb, aradıqca da axtarışlarında real notlardan qaça bilmir. Ümumiyyətlə, "Hüseyn Cavid bəşəriyyətin mənəvi fikir həyatı, real və ideal yaşayış arzuları ilə bağlı olan məsələlərlə əlaqədar, yaradıcılığının əvvəlindən sonuna qədər daima axtarışlar aparmışdır. Bu axtarışlar fikir, mənəviyyat, insanların qəlb həyatı, yeni bədii formalar ətrafında getmişdir"[2.311].

Cavidin şeirlərindəki şikayət motivləri, kədər fərdi deyil, ictimai, dünyəvi kədərdir. "Hüseyn Cavid əzilən, alçaldılan, təhqir edilən məzlumların sıxıntısını, düşgünlüyünü həssas və incə bir şair qəlbi ilə dərinləndirən hiss etməklə yanaşı, "yazıqlığın", "biçarəliyin" və mənəvi qorxaqlığın qəti əleyhinə idi"[6.192]. Cəmiyyəti, insanı azad görmək onun ən böyük ideali idi. O, gələcəyə ümidlə baxır, bədbinlikdən uzaqlaşmış ümidlərlə yaşayır, həqiqəti, reallığı qəbul edir. Bu reallıqlar içində qadına romantik mövqedən realist baxış da xüsusi qeyd olunmalıdır. "Otuz yaşında", "Qadın", "Qız məktəbində", "Sevinmə, gülmə, quzum" şeirlərində qadın gözəllik timsalı kimi tərənnüm olunur. Şair qadına pərəstiş hisslərini gizlətmir, onun cəmiyyətin çirkəblərində boğulması dözmür, ona verilən əzablardan, mənəvi işgəncədən qurtulmağın yolunu yalnız özündə görür. "Şərq qadını" şeirində varlığını quru bir heç adlandırdığı qadına Cavid başqa bir şeirdə "sevgili həmsiyrə", "nazlı qadın" deyər müraciət edir. İstibdaddan, əsarətdən qurtulmaq üçün hayqırmağı, bütün aləmə səs salmağı, lətif, incə səs ilə yeri-göyü lərzəyə gətirməyi, kimsədən yardım gözləməməyi bildirir. İncə, zərif bir məxluq olan qadın-ana şairin nəzərində müqəddəsdir. Anasız millət də millət deyil, öksüzdür deyir şair:

Qadın! Ey sevgili, şəfqətli mələk!
Bu qədər səbrü təhəmmül nə demək?
O lətafət, o nəcabətlə sana
Bu əsarət, bu həqarət nə rəva!?
Sən nəsin?.. Kəndini bil, zəfi bıraq!
Həp nəsibinmi sənə şillə, dayaq?
Çəkmə ah öylə mükəddər, məhzun,
Ağla, göz yaşların aqsın, coşsun!
Ağla, fəryadını duysun ərlər,

Bəlkə insafa gəlib rəhm edələr.
Ağla, çırpın! O lətif, incə səsin
İnlasın, mevcənlənib yüksəlsin.
O səsin qüvvəti, təsiri böyük...
Ağla, ta lərzəyə gəlsin yer, gök [3.43].

Gələcəyə parlaq ümidlərlə baxan Cavid bu ümidlərin doğrulması yollarını da görürdü, bu yolda döyüşkən bir mövqe də tuturdu. Sadəcə dil-ifadə tərz, dünyagörüşü, həyat hadisələrinə estetik münasibət və ən başlıcası, xəyalpərvərlik o qədər yüksək idi ki, "Cavid müasir həyatın böyük mərhələləri, möhtəşəm vəzifələri ilə yaşamalır" kimi [4.9] iradlara qarşı çıxa bilmirdi. Bəlkə də böyük şair təmkinini qoruyub saxlayır, zamanın hökmünü gözləyirdi. Tarix bu hökmü gec də olsa verdi.

XX əsr türk dünyası və Azərbaycan ədəbiyyatında fəlsəfi-lirik şeirin ustadı Cavid yaradıcılığında romantizmdən realizmə keçid, yaxud romantikada realizm ünsürlərini tapmaq "Yerə enməmə də səma şairiyəm" deyən şairin bir daha mənəvi ucalığının, həyata, yerə bağlılığının, puhi aləminin dərkə deməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atilla İ. Əsrin şairi, I kitab. Bakı: Adiloğlu, 2009.
2. Atilla İ. Cavid xatırlarkən. Bakı: Zərdabi, 2012.
3. Cavid H. Əsərləri, I c. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005.
4. Cəfər M. Hüseyn Cavid. Bakı: Azərnəşr, 1960.
5. Əfəndiyev T. Hüseyn Cavidin ideyalar aləmi. Bakı: Yazıçı, 1985.
6. Əlioğlu M. Hüseyn Cavidin romantizmi. Bakı: Azərnəşr, 1975.
7. Əlioğlu M. Məhəbbət və qəhrəmanlıq. Bakı: Yazıçı, 1979.
8. Əliyev K. Hüseyn Cavid: həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2008.
9. Əliyev K. XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri. Bakı: Elm, 2008.
10. Əsgərzadə L. Azərbaycan edebiyatının "Fikir və söz mülkünün şahı" Hüseyn Cavid efendi. / Kardeş kalemler. Ekim, 2012, 70
11. Hüseyn M. Cavid haqqında bir neçə söz. "Səyavuş". Bakı: Azərnəşr, 1934.
12. İsmayilov Ə. Dünya romantizm ənənələri və Hüseyn Cavid. Bakı: Yazıçı, 1979.
13. Məmmədli Q. Cavid-ömrü boyu. Bakı: Yazıçı, 1982.
14. Mir Cəlal, Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1972.
15. Yaşar Q. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980.

MEHMET AKİF ERSOY YARADICILIĞINDA TARİXİ GERÇƏKLİYİN TƏQDİMİ

Doç. Dr. Nəzakət HÜSEYN qızı

Bakı Dövlət Universiteti

nezaket_h@yahoo.com

XÜLASƏ

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış Mehmet Akif Ersoy şahidi olduğu və Türkiyənin taleyində önəmli hadisələri qüdrətli qələmi ilə əbədiləşdirməklə **ədəbi tarix** yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Vətənpərvər şair Mehmet Akif Ersoy "Safahat", "Suleymaniyyə kürsüsündə", "Haqqın səsləri", "Fatih kürsüsündə", "Xatirələr", "Asim" "Kölgələr" və s. əsərləri ilə vətəninin və Türklüyün qürur tarixini yaratmaqla dünyaya hayqırmış və eyni zamanda yaşamış bu tarixi həqiqətləri gələcək nəsillərə ötürmək kimi şərəfli missiyanı da yerinə yetirmiş olur.

Bu qəbildən olan və Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən 12 mart 1921 – ci il tarixində Türkiyə Cumhuriyyətinin Milli marşı kimi qəbul edilmiş "İstiqlal marşı" bu gün də dünya səviyyəsində əvəzsiz əsər kimi dəyəərə malikdir.

Mehmet Akif Ersoyun Çanakkala şəhidlərinə həsr etdiyi əsərində Çanakkala döyüşünün bütün dəhşət və vəhşətləri ilə təsviri həmin tarixi hadisə haqqında oxucuda dəqiq təsəvvür yaratmağa kömək edir.

Açar sözlər: Mehmet Akif Ersoy, tarixi gerçəklik, Türkiyə Cumhuriyyəti, Çanakkala döyüşü, İstiqlal marşı.

PRESENTATION OF THE HISTORICAL REALITY IN THE CREATIVITY OF M.A.ERSOY

ABSTRACT

Mehmet Akif Ersoy, living and creating in the end of 19th - begin the 20th centuries and having witnessed the important events in destiny of Turkey, has reached successes in creation of literary history. The poet-patriot, having created nice poetic history of the Native land and Turkism such products as «Safahat», «On a Suleymaniyye throne», «True Voices», «On a throne of the winner», "Memoirs", «Asim», "Shades", etc., at the same time has executed honorable mission of transfer to the future generations of all truth of those historical events.

Thereupon «The Independence March», accepted by National Mejlis of Turkey on March, 12th, 1921 as a national hymn of Turkish Republic, and today is unsurpassed product of the great poet.

The detailed image of Chanakkale fight at in Mehmet Akif Ersoy's product, which devoted to Chanakkale's victims, help the reader with accuracy to present this historical event in all to the awfully and cruelty.

Key words: Mehmet Akif Ersoy, historical reality, Turkish Republic, Chanakkale victims, The Independence March.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış Mehmet Akif Ersoy (1873-193) şahidi olduğu və Türkiyənin taleyində önəmi olan hadisələri qüdrətli qələmi ilə əbədləşdirməklə **ədəbi tarix** yaratmağa müvəffəq olmuşdur. "Mehmet Akif, dövrünün böyük şair və fikir adamlarından idi. Türk şeirine yeni bir canlılıq getirmiş və eruz veznində saf bir türkce ilə ölmez eserler yazmışdır. Hem heyatı, hem de şeirleriyle böyük bir vətənpərvərdir. Şeirlerinin mövzusunı gerçək heyat səhnələrindən, cəmiyyət dərclərindən, tarixdən və yaxud İslam dəyərlərindən almışdır. Ehlaq, vətən, milliyet, din duyğuları bütün şeirlərinə hakimdir." (Türkiyə, 1989; 308).

Vətənpərvər şair Mehmet Akif Ersoy "Safahat", "Suleymaniyyə kürsüsündə", "Haqqın səsləri", "Fatih kürsüsündə", "Xatirələr", "Asim" "Kölgələr" və s. əsərləri ilə vətəninə və Türklüyün qürur tarixini yaratmaqla dünyaya həyqırmış və eyni zamanda yaşamış bu tarixi həqiqətləri gələcək nəsillərə ötürmək kimi şərəfli missiyanı da yerinə yetirmiş olur. Bu qəbildən olan və Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən 12 mart 1921 – ci il tarixində Türkiyə Cumhuriyyətinin Milli marşı kimi qəbul edilmiş "İstiqlal marşı" bu gün də dünya səviyyəsində əvəzsiz əsər kimi dəyəərə malikdir.

Mehmet Akif Ersoyun Çanakkala şəhidlərinə həsr etdiyi əsərində Çanakkala döyüşünün bütün dəhşət və vəhşətləri ilə təsviri həmin tarixi hadisə haqqında oxucuda dəqiq təəvvür yaratmağa kömək edir.

Çanakkalanın tarixi ilə tanışlıq insana həm qürur, həm də qəlb ağrısı verir. Qəlb incinməsinə səbəb odur ki, Çanakkalanın hər qarışı vətən övladlarının qanı ilə yoğrulub. Qürur verən hadisə isə Müqəddəs Şəhid qanı ilə sulanan torpaq yağı tapdağında qalmadı. Çanakkala türkçülüynün igidlik simgələrindən birinə çevrildi. Məhz bu səbəbdən də Çanakkalanın bu igidlik tarixi sair və yazıçıların qələmindən süzülüb ədəbi səlnaməyə çevrildi. Bu ədəbi əsərləri oxuyan oxucu şair və yazıçıların təqdimində həmin yerləri qarış-qarış gəzir, baş verən müharibənin dəhşət və vəhşətlərini bütün ağırlığı ilə yaşamış olur.

Mehmet Akif Ersoyun "Çanakkala şəhidlərinə" həsr etdiyi seirində savaşın baş verdiyi coğrafi ərazidən tutmuş, qüvvələrin nisbətində, döyüşün ağırlığına qədər hər bir hadisəni təsvir etmə ustalığı bu baxımdan diqqəti cəkir:

Şu boğaz harbi nedir? Var mı ki, dünyada eşi?
En kesif orduların yükleniyor dördü-beşi,
-Tepeden yol bularak gecmek için Marmaraya-
Kaç donanmayla sarılmış sarılmış ufakık bir karaya. (Türkiyə, 1989; 308)

Bu misralarda şair hücum edən düşmən ordusunun sayca çoxluğunun təsvirini verməklə oradakı qətləmin nə qədər dəhşətli olduğunu oxucuya çatdırır. Tarixi faktlara görə bu hücumda "İngilterenin en güclü və en modern savaş gemilerinden Quenn Elizabeth, Lord Nelson, Agamemnon ve İnfexible gemilerinin de katıldığı 14 İngiliz savaş gemisi, 2 dretnot ve Fransızların ünlü 4 savaş gemisi ilə birlikdə, mayın tarayıcıları, yük gemileri v.b. irili ufaklı yüzü aşkın gemi ilə Çanakkale Boğazının ağığında, Yunanıstanın Limni adası önlerine gelirler. Bu kuvvetlerin başında amiral Carden bulunmaktadır. (Gelibolu. 2003; 211) Hətta bu seirdə düşmən ordusunun tərkibinin Avropanın müxtəlif millətlərindən təşkil olunduğunu da böyük ustalıqla nəzmə çəkmişdir:

Yedi iklimi cihanın duruyor karşısında,
Avustralyaya beraber bakıyorsun: Kanada!
Çehreler başka, lisanlar, deriler rengareng;
Sade bir hadise var ortada: Vahşetlere denk.
Kimi hindu, kimi yamyam, kimi bilmem ne bela...
Hani, tauna da züldür bu rezil istila! (Türkiyə,1989; 308)

Orduların sayındakı fərqlə yanaşı, qüvvələr və texnika nisbətindəki uyğunsuzluq, yəni düşmən ordusunun bu cəhətdən böyük fərqlə üstünlüyünün şairin qələmilə təqdimatında bu vəhşətin məhz Məşhər günü ilə müqayisəsi gerçək tarixi faktın təsiqi kimi maraq doğurur. Tarixi fakta diqqət edək: "Türklerin boğazda yeterli savunma gücü yoktu. Çünkü Almanlar boğazın zorlanacağını düşün-mediklerinden, burada bulunan 32 bataryayı 22-ye indirmişlerdi. Çanakkale müstahkem mevki komutanı albay Cevat Bey kurmay Başkanı Yrb Selahattin Beydi. Boğaz komutanı ise Alman amirali Üzerindü. Çanakkalede o sıralarda 26 Alman subayı ve 432 eri Çanakkale Hamidiyesinde görevli bulunmaktaydı. Ne olur, ne olmaz diye, Kell yönteminde bir Alman mayın ekibi , Türk mayınçılarına yardımçı oluyorlardı." (Gelibolu. 2003; 211) Bu qeyri-bərabər qüvvələrin poetik təqdiminə diqqət edək:

Yerin altında cehennem gibi binlerce lağam,
Atılan her lağamın yakdığı: Yüzlerce adam.
Ölüm indirmede gökler, ölü püskürmede yer;
O ne müdhiş tipidir; Savrulur enkazi beşer...
Kafa, göz, gövde, bacak, kol, cene, parmak, el, ayak,
Boşalır sırtlara, vadilere, sağnak-sağnak.
Saçıyor zırh bürünmüş de o namerd eller.
Yıldırım yaylımı tufanlar, alevden seller.
Veriyor yangını, durmuş da açık sinelere,
Sürü halinde gezerken sayısız teyyare. (Türkiyə,1989; 309)

Şairin bu misralardakı poetik ustalığı, lirik dilinin zənginliyi, bədii vasitələrdən yararlanma cəhdi savaşı müdhişliyini bütün çılpalığı ilə verə bilməsinə yardım etmişdir. "Ölüm indirmede gökler, ölü püskürmede yer" misrasındakı astroloji varlıqların şəxsləndirilməsi üslubundan faydalanan şair üstədən tökülən bombaların şiddətindən ölümlərin vulkan kimi yerlərdə durmayaraq havaya sovrulması təsviri insanı dəhşətə salır. Və ya: "Yıldırım yaylımı tufanlar, alevden seller" deyən şair yaylım atəşlərinin sürətini **ildirimlə**, kapsadığı ərazini **tufanla** və bunların nəticəsində hər yerin alova tutuşduğunu sellərlə müqayisə etməklə döyüş haqqında oxucuda aydın təsəvvür yaratmağa müvəffəq olur. Çanakkalə döyüşündə torpaq canlı sipərlərlə qorundu. Böyük güclərin yuxarıda sadalanan texnika və ordusunun qarşısını alan qüvvələrin nisbəti aşağıdakı təqdimatdadır: "Toplam 109 orta ve diger top ve tabyalar dışında da 48 hafif ve orta top ile 8 ışıldak bulunuyordu. Denizden kahraman Nusrat mayın gemisi..." (Gelibolu. 2003; 211)

Lakin bu qüvvələrdəki fərqlənin böyüklüyü türk əsgərini heç də qorxutmadı. Onlar canları ilə Vətən torpağına örtük cəkərək onu qorumağa çalışdılar. Düşmən ordusunun və silahının gücü qəhrəman türkü çaşdırmadı, daha da canlandırdı.

Top tüfekdən daha sık, gülle yağan mermiler...
Kahraman orduyu seyret ki bu tehlide güler!
Ne çelik tabyalar ister, ne siner hasmından;
Alınır kal'a mı köğsündeki kat kat iman?
Hangi kuvvet onu, haşa, edəcək kahrına ram?
Çünkü te'sis-i ilahi o metin istehkam. (Türkiyə,1989; 309)

Bu misralarda Türkü yenməyin o qədər də asan ola bilməyəcəyinin bir daha təsdiqi ilə qarşılaşırıq. Düşmən ordusu nə qədər sayca üstün, texnika cəhətcə nə qədər zəngin olsa belə türk oğlunu qorxutmadı, hətta bu hadisəyə güldü. Çünki əliyalın, tək bir xalqın üzərinə müxtəlif millətlərn birləşmiş nəhəng orduları hücum etmişdir. Həm də düşmən gücünü beyni, ruhu pisliklərlə qida-

landırılıb bir robot halına gətirilən varlıqlar təşkil edirdisə, türk ordusunu canları ilə sərhəd cəkən, ruhu imanla yoğrulmuş, canını Vətən yolunda qurban verməyə hazır olan Mehmetçiklər təşkil edirdi. Qüvvələr nisbətindəki bu fərqliliyin nə qədər müdhiş dəhşətlər yaratdığını və bunun nəticəsində Vətənə canları ilə sipər olmuş yaşlı, cavan, gənc və hətta yeniyetmələrin Şəhid olmasının həm qəlb göynədən, həm də qürur verən məqamları Mehmet Akif Ersoyun qələmi ilə lirik dillə ədəbi tarixin yaddaşına köçürülmüşdür:

Şüheda gövdesi, bir baksana, dağlar, taşlar...
O, rükü olmas dünyada egilmez başlar,
Vurulub tertemiz alnından, uzanmış yatıyor,
Bir hilal uğruna, ya Reb, ne güneşler batıyor!
Ey, bu topraklar için toprağa düşmüş, asker!

Gökden ecdad inerek öpse o pak alni deger. (Türkiyə,1989; 309)

Bu misralarda sairin əsas məqsədi qəhrəman Çanakqalanı oxucuya təqdim etmək və eyni zamanda bu qəhrəmanlığı övladlarının sayəsində qazandığını göz önünə çəkməkdir.

Çanakqala savaşına həsr edilən şeirlər mövzu baxımından daha çox Vətən yolunda Şəhidlik məqamının tərənnümü aparıcı mövqe tutur. Torpaq uğrunda can əsirgəməyən Vətən oğullarının döyüş zamanı oxucuya daha təsirli çatdırmaq üçün insan yaşantılarının duyğusal anlarından bir vasitə olaraq yararlanmışdır ki, bu da mövzunun doğru- dürüst qavranmasına xidmət edən priyomlardan biridir.

Şəhidlik məqamının müqəddəsliyini diqqətə çəkən şair bundan uca zirvə təsəvvür etmir.

Ey şehit oğlu şehit, isteme benden makber,
Sana ağuşunu açmış duruyor Peyğamber! (Türkiyə,1989; 309)-

Vətənsiz yaşamaqdansa şəhid olub Vətən torpağına qarışmağı şərəf bilən Mehmet Akif "İstiqlal Marşı" seirində bu məsələyə münasibətindəki möhtəşəmlik qürurverici fakt kimi diqqəti cəkir:

Basdığın yerleri "toprak!" deyerek geçme, tanı!
Düşün altındaki binlerce kefansiz yatani .
Sen şehid oğlusun, incitme, yazıkdır, atanı;
Verme, dünyaları alsan da, bu cennet vatanı.

Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki feda?
Şüheda fışkıracak toprağı sıksan, şüheda!
Canı, cananı, bütün varımı alsın da Huda,
Etmesin tek vatanımdan beni dünyada cüda. (Türkiyə,1989; 308)

Bu örnekdə gələcək nəsillərə verilən öyüd-nəsihət tərbiyəvi didaktik anlamın aşılınması baxımından təsir gücünə malikdir. Burada hər qarışı ataların qanı, canı bahasına düşməyə təslim etmədikləri torpağı qorumağı tövsiyyə edir.

Ümumiyyətlə, Mehmet Akif Ersoy yaradıcılığı ilə Türk qəhrəmanlıq tarixinin ədəbi salnaməsini yaratmışdır. Onun Türkçülük və vətənpərvərlik təlqin edən düşüncələri hər zaman gələcək nəsillərin tərbiyəsində istiqamətverici təsir gücünə malik xəzinə kimi dəyər daşıyacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulhamit Aşar. Türkiyənin istiklal müharibəsində Azərbaycan Türkləri. 2007. AzAtaM. Bakı.
2. Betül Aslan. I Dünya savaşı esnasında Azərbaycan türklərinin Anadolu türklərinə "Kardeş köməgi (yardımı)"2000. Bakı Müslüman Cəmiyyəti-Hayriyyəsi. Ankara
3. Mehmet İrdesel. Gelibolu ve yöresi tarihi. 2003. GeltürTuristik yayımcılık. Gelibolu.
4. Mehmet İrdesel. Çanakkale savaşları. 1973.Baha matbaası.Gelibolu.
5. Türkiye Türk ədəbiyyatı.1999. T.C. Ankara Valiliği Ostim Çıraklık Eğitimi Merkezi Müdürlüğü Matbaası. Ankara.

ÇAĞDAŞ AZERBAYCAN EDEBİYATINDA STALİN SOYKIRIMI**Prof. Dr. Kamil Veli NERİMANOĞLU***İstanbul Aydın Üniversitesi***Nigar VELİ***Azerbaycan Bilim Akademisi**Edebiyat Enstitüsü Doktora Öğrencisi***ÖZET**

Soykırım meselesi dünyanın siyasi gündeminde önemli yer tutmaktadır. Ölüme, göçe zorlanan insanların yaşadıkları trajediler insanlığın yüz karasıdır.

Bu yıllar edebiyat ve sanatın da buzullarının erimesi ve uyanış devri olarak Azerbaycanın sanat, kültür tarihine girmiştir. Çünkü edebi eserlerin tasvir dairesi daha geniş olmakla beraber etki derecesi de belirgindir.

Son yüz yılda Azerbaycanda yaşanan ermeni ve Sovyet soykırımları çok büyük facialar törütmiştir.

Bizim üzerinde duracağımız problem Sovyet rejiminde gerçekleştirilmiş soykırımların edebiyata yansımaları üzerinedir.

Halen Sovyet zamanında ünlü yazar Mehdi Hüseyin "Yeraltı nehirler denize akar" adlı romanında tam derinliği ve bütünlüğü ile olmasa da, 30 lu yılların soykırımına deyinen yazar yaşanan trajedilerin asıl suçlusunun sovyet rejimi ve KGB olduğunu birebir söylemesi de onu gösteriyor sonucu tasvir etmekle beraber okurları neden üzerine düşünmeğe yönlendiriyor.

30 lu yılların soykırımı ilk sırada yaratıcı ziyalıların, özellikle yazarların, bilim adamlarının, inanç önderlerinin soykırımıdır.

Stalin soykırımı adlansa da aslında Beriya ve Miroyanın da çok aktif olduğu bu soykırımın temel hedefi müslüman türk aydınları idi. Kırım tatarlarının, Karaçayların, Çerkezlerin, Ahıska türklerinin, Ermenistanda yaşayan Azerbaycan türklerinin, kendi vatanlarından sürgün edilerek düşürdükleri ağır trajik durum binlerle insanın ölümüyle sonuçlandı.

1980 li yılların sonlarında 1980 li yılların sonlarında başlayan ve Gorbaçovun adıyla tarihe giren açıklık (Glasnost ve perestroyka) (yeniden yapılanma) politikası Kruçevin buzulları erimesi siyasetinin uzun bir aradan sonraki devamı ve Sovyetler Birliğinin dağılmasının arafı idi.

Bu yıllar edebiyat ve sanatın da buzullarının erimesi ve uyanış devri olarak Azerbaycanın sanat, kültür tarihine girmiştir.

Azerbaycan edebiyatında 60 lılar adlanan yeni Azerbaycan edebiyatı adlanan nesil ve bu neslin bütün konularda olduğu gibi Stalin soykırımına kendi bakışı mevcut idi. Bu eserlerde sonuçları ve somut olarak yaşanan trajedilerin edebi-estetik ilkeler bağlamında bedii analiz okurların karşısına sergileniyor.

Ünlü Azerbaycan dramaturgu İlyas Efendiyevin "Sevgililerin cehennemde buluşması" draması 30 lu yılların yeniden algılanması, tarihi gerçekliğin idrakı bakımından önemlidir. O zamana kadar sahneye yakın bırakılmayan soykırım gerçekleştirmiş rejim cellatlarının ve bu ölüm makinasının aleti olanların insanların mazen aşınması ustalıklarla verilmiştir. O zamanki parti başkanı - aslında Cumhurbaşkanı görevinde bulunan Mircafer Bağirov karikatür olarak değil, tüm trajedisıyla, zıtlıklarıyla canlandırmıştır.

Mir Caferin Stalinin emirlerinin icracısı değil, hem de derin kompleksler içinde çırpınan psikopat – diktatör tipidir. Diktatörlüğün yalan maskesi, arka planda oynanan oyunlar, suçsuz insanlara kıyılması, Sibiryaya, dönüşü olmayan cehenneme sürgün edilmesi, kurşuna dizilenlerin aile faciası, ustalıklarla verilmiş mizan sahneler, diyaloglar doğal ortamda sahneye getirilmiştir.

Şair Vakıf Sametoğlu 37-de doğdum, 39-da tutuklandım... dizilerinde genetik ağrıyı, tarihi trajedini ön plana çekerek mantıkdışı mantıkla baş veren olayları sembolleştiriyor.

Azerbaycanın ünlü şairi Halil Rza "Devam ediyor 37" şiirinde Stalin soykırımının tüm rezaletlerini göstermekle beraber bu ağrı- acıların halen de yok olmadığını, Sovyet zamanının sonraki devirlerinde de gizli şekilde yaşadığını gösteriyor. "Devam ediyor 37, daha keskin, daha ciddi" dizisi

şairin şah mısrasıdır. Bu mısra etrafında dolaşan şair Azerbaycanın yakın tarihine seyahat ediyor, olmuşları yaşanan trajedileri heyecan dolu bir dil ile beyan ediyor.

Anarın "Gençlik yıllarında" yazdığı "Gece yarısı olay" hikayesi daha çok dikkat çekmektedir.

Bu hikayede gece yarısı evinden alınarak korku, heyecan içerisinde kavruan bir aydının ızdırapları anlatılıyor.

Hüseyin Cavit, Ahmet Cevat, Muşfikin trajesidi gözünün önünde olan aydının Gece yarısı duyduğu ve siyah arabaların sesi zamanın kabusu olarak ustalıklı verilmiştir.

Y. Sametoğlunun "Katl günü" somanı Stalin soykırımı faciasının edebi anlatımı bakımından önem arz etmektedir. "Bilim, kurgu reelizmi", "Majik reelizm" üslubunda ustalıklı verilmiştir. Bu metaforik betimleme çokzamanlı, çokkatmanlı olmakla beraber, ayrı-ayrı zamanlardaki eşdeğerlik, eşdeğerlilik içindedir. Romanda Sovyet rejiminin adaletsizliği, zalimliği, kurnazlığı ön plana çıkarılmış, totaliter rejimin doğasındaki baskının, korkunun psikolojik, sosyal-psikolojik kökenleri edebi araştırma olarak gerçekleştirilmiştir.

Bir romanda üç talih romanı veren, üç zamanı bir araya getiren yazar mitik, tarihi ve çağdaş dünyaların dünyasının romanlar romanı yaratmakla değişmeyen insan tiplerinin, değişmeyen manevi değerlerin, değişmeyen rejimlerin paralellliğini değişen zamanın içinde ele ala bilmiştir.

Romandaki Sadi efendi Stalin soykırımının kurbanı kurbanı olan ünlü Azerbaycan şairi Hüseyin Cavitin prototipi olsa da, yazar 30 lu yıllarda kurşuna dizilmiş bütün yazar ve aydınların sembolü, genelleştirilmiş kahramanıdır. Bu kahramanın silahı kalem, ülküsü adalet, güzellik ve aşktır. Sadi efendinin rejimin sert, ağır, kurnaz yüzünün temsilcileri mitik hükümdardan Staline, Stalinden Mir Cafer Bağirova, Mir Cafer Bağirovdan Muhtar Kerimliye, Salahova gelen hatların eşleştiği değişen zaman içindeki değişmeyen değerlerin, tiplerin göstergesi olarak dikkat çekmektedir.

Soykırım, totaliter rejimlerin ürünü olarak rejimin kendi ürünü olarak rejimin kendini savunma, baskı ve zulümlü yönetim sistemi olarak ortaya çıkması tesadüf sayılamaz.

Y. Sametoğlu Stalin soykırımı ile ilişkili tarihi gerçekliği dolgun edeni manzarasını yaratmaya çalışmıştır ve bizce büyük bir ölçüde bunu başara bilmiştir.

Araştırmacı tarihçi-alim Celal Kasimov "Asrın kıyamet günü" eserinde Sovyet soykırımı dönemlerini anlatmaktadır.

"1920-1950 yılları arasında gelişmeleri üç bölümde değerlendirmek gerekir.

Birinci dönem, kendine gelme ve Bolşeviklere hizmet etme dönemidir. Bu süreçte yapılan ilk iş, yapılan her iş ve eylemde, yeni kurulan devleti sürekli övmektir. İnsanlar yapılan işe, mensubiyetine ya da icra ettiği sanata bağlı olmaksızın her halükarda Marsist-Leninist çizgide hayata bakmalı ve her şeyi bu bakış içinde değerlendirmeli idi. Bundan bağımsız ya da farklı düşünenler için totaliter rejimin işkenceleri hazırıdı...

İkinci dönem, şüphe ve yoketme dönemidir. 1930-1940 yılları arasındaki bu dönemin temel karatersizliği, Sovyet hükümetini övmeyenleri, Sovyet Vatandaşı kimliğini benimsemeyenleri yok etmekten ibarettir... bu yok ediş sadece kişilerle sınırlı kalmamış ve Bolşevikler kendilerinin okuyamadıkları ya da anlayamadıkları Arap, Fars ve Türk dilinde yazılmış kitap ve el yazmalarını da yok etmişlerdir bu, bir milletin zaman içinde damla damla birikmiş ve olgunlaşmış uygarlığını yok etmek demektir. Böylece aydınlar gibi onların eserleri ve düşünceleri de siyasi represiyada kurban edilmiştir.

Üçüncü dönem, suçsuzluğun onaylandığı, davaların yeniden açıldığı, berat kararlarının verildiği ve öldürülen insanlara itibarlarının iade edildiği dönemdir ki bu dönem 1950 li yılları kapsar¹.

Şunu da söylemek gerekiyor ki Stalin soykırımı yalnız şahslara değil, edebi abidelere, halk destanlarına uygulanmıştır. Bu kamından "milliyetçi" damgası vurulan "Dede Korkut" kitabı ve "Manas" da soykırıma uğramış, bu abideler üzerinde çalışan bilim adamı ve yazarlar "destana kendi düşüncelerini katan nurjua milliyetçileri" olarak yargılanmışlardır².

¹ Celal Kasimov. Kurşunlanan türkoloji. Ankara, 1997, s 6-8

² B-z. A. Buran. Kurşunlanan Türkoloji. Ankara, 2010, s 440-442

Stalin soykırımının dehşetlerini anlatmak bakımından Elçinin "Ölüm hükmü" romanı dikkat çekmektedir. Roman sovyet rejiminin Azerbaycanda uyguladığı baskı ve zulmü canlı, inandırıcı sahnelerle, tiplerle ve orijinal kurgulama ile ortaya koymuştur.

Roman üzerine inceleme yapan Türkiyeli araştırmacı Sedat Adıgüzel milli kimliklerini, kültürlerini, örf-adetlerini, gelenek ve göreneklerini, ana dillerini, inanclarını kaybetmeye zorlanan Azerbaycan Türklerinin tarihi durumunu anlatan "Ölüm hükmü" romanını özetlerken şöyle yazıyor:

"Romanın dikkat çeken bölümlerinden birisi de ziyafettir. Bu bölümde bir okul müdürü olan Elesger Muallimin kızı Arzunun doğum gününde okulun öğretmenlerine verdiği ziyafet ve bu ziyafette olan olaylar anlatılır. Arzu çok okuyan ve Stalini babasından çok seven, icabında babasını bile ihbar etmekten kaçınmayan bir kişidir. Yaş günü kutlamasına Hüsrev muallim ve yeni eşi Gülzar da katılırlar. Hüsrev muallim Gülzarla evlenince içine kapanıklığını atmış ve insanların arasına dönmüştür. Toplantıda Hıdır muallim, Stalin ve Cafer Bağirovun şerefine kadeh kaldırmak ister ve her kesi buna zorlar. Hüsrev muallim buna karşı çıkınca yükselmeyi hedefleyen bir kişidir. Toplantıdaki herkes bu olayın onların sonu olacağını anlar. Bu olay Elesger muallimin evinde olduğu için en çok o etkilenecektir. Bunları düşünerek Hüsrev muallim kendisi ihbar eder. Eledger muallimin Cafer Bağirovun çocukluk arkadaşı olduğunu bilenler ona bir şey olmayacağını düşünmektedirler. Sekizinci bölümde Mir Cafer Bağirov ve onun kişiliği anlatılmaktadır. Sovyet rejiminde hiç kimsenin yeri sağlam değildir. Bugün rejimin en sadık taraftarı olarak bilinen kişiler yarın halk düşmanı olarak ilan edilip ya sürgüne gönderilir ya da kurşuna dizilir. Fakat Cafer Bağirov farklıdır. O yıllardır Azerbaycanın yöneticisidir. Bu bölümde Bağirovun yeni komserle görüşmesi anlatılır. Cafer Bağirov ilginç bir kişidir. Bağirov Staline çok yakındır. Bağirov bütün büyüklüğüne rağmen zaman zaman halktan birisi olmaya heveslenmektedir. Komiser, Elesger muallimin ihbarını Bağirova iletir. Bağirov çocukluğundaki bir olayı hatırlar. Çocukken Elesger muallim Bağirova okuması için kitap verir. Bağirov kitabı çok beğenir ve Elesger muallimden ister. Ama alamaz ve hırsından çok ağlar. Bağirov bu olayı hiç unutamaz. O gece Elesger muallimin evinde toplantıya katılan bütün öğretmenler evlerinden alınarak götürülürler. Bir daha onlardan haber alınamaz. Dokuzuncu bölüm Olum ya ölüm. Bu bölüm hapishanede olan olayları anlatmaktadır. Olay yeri Hüsrev muallimin bulunduğu koğuşdur. Buraya getirilen insanların sonlarının ne olacağı belli değildir. Azerbaycanda Hamlet olarak tanınan meşhur sanatçı da Hüsrev Muallimin koğuşuna getirilir, öldürülmüştür. Hamlet, Shakespearenin "Olmak ya da olmamak monoloğunu söyler". Hüsrev muallime on yıl ceza verilir. On ikinci bölümde Hüsrev sürgünden Baküye dönerken trende Arzuyla karşılaşır. Arzu trende konduktör olarak çalışmaktadır. Hüsrev muallimin ölmemiş olmasına çok şaşırır. Çünkü onunla birlikte götürülenlerin hepsi öldürülmüştür¹". Bu tasvirler Stalin rejiminin törettiği faciaların somut örneği olmaktan daha fazla geniş felsefi-tarihi, ahlaki, manevi, psikolojik anlam taşımaktadır.

Dünyaları bütün baskı rejimleri, totaliter sistemleri bir-birine benzer. Fakat özleri aynı olsada onların her birinin kendi şekli somut renkleriyle ortaya çıkar.

Bu bakımdan çağdaş Azerbaycan edebiyatında Stalin soykırımı üzerine yazılmış şiirler, nesir ve drama ederleri ciddi önem taşımaktadır.

Bu eserler en az tarihi arşiv materyalleri ve bilimsel eserler kadar ehemiyetli sayılmalıdır.

Çünkü edebi eserlerin tasvir dairesi daha geniş olmakla beraber etki derecesi de belirgindir.

Çağdaş Azerbaycan edebiyatı bu alanda edebi araştırmaların devam ettirmektedir.

KAYNAK

Ahmet Buran. Kurşunlanan Türkoloji. 2. Baskı. Ankara, 2010

Ziya Bünyatov. Kırmızı terör. Bakü, 1993

Celal Kasimov. Asrın kıyamet çağı. Bakü, 1997

Abasov Abdulla. Hayat ve edebi hakikat. Bakü, Nurlan yayınevi, 2006

¹ B-z. S. Adıgüzel. Ölüm hükmü ve tarihi gerçekler. A.Ü. Türkiyat Araştırmaları dergisi, sayı 12, Erzurum, 1999, s 223-24

Edebiyatşünaslık. Ansiklopedik çeviri. Hazırlayan, Aziz Mirahmedov.Bakü, "Azerbaycan Ansiklopedisi", 1998
 Enveroğlu Himalay. Azerbaycan romanının gelişmesi sorunları. Bakü, Nurlan yayınevi, 2008
 Hüseyinoğlu Tevfik. Söz-tarihin yuvası. Bakı, Azərneşr Yayınevi, 2000
 Elçin. Ölüm hükmü. İstanbul, 1996
 Sedat Adıgüzel. Ölüm hükmü ve tarihi gerçekler. A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı 12, Erzurum, 1999
 Y. Sametoğlu. Katl günü. Bakü, 1986
 Sultanlı Vakıf. Azerbaycan edebi eleştirisi. Bakü, İlim ve tahsil yayınevi,2012
 Nerimanoğlu Kamil Veli. Türk Halkbilimi, dili, poyetikasi, fikir hayatı. Ankara, 2011
 1926 Bakü Türkoloji kurultayı. Tutanaklar, çeviren prof. Kamil Veli Nerimanoğlu. Aktaran prof. Dr. Mustafa Öner, TDK Yayınları, Ankara, 2008
 Çağdaş Azerbaycan edebiyatı. 2. Cilt. Bakü Üniversitesi Yayınevi. 2007

MEHMET AKİF ERSOY'UN KAFKAS AYDINLANMASI VE KAFKAS AYDINLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Yrd. Doç. Dr. Nihat KARAER

*Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi,
Eğitim fakültesi, Burdur / TÜRKİYE
nkaraer@mehmetakif.edu.tr*

ÖZET

Yazarlar, edipler, sanatçılar yaşadıkları çevreden, zaman diliminden, ailelerinden, olaylardan ve gelişmelerden hep etkilenmiş, eserlerinde bunları yansıtmışlardır. Mehmet Akif de bulunduğu görevler ve yaptığı işler nedeniyle çok yönlü bir kişilik sergilemiş; böylece toplumsal verimliliğini ve topluma katkılarını en üst düzeye çıkarmış; etkileri kendi çağını aşarak günümüze ulaşmış bir Türk aydınıdır.

Mehmet Akif Ersoy'u etkileyen şair ve yazarlar olduğu gibi; pek çok şair ve yazar da gerek yaşadığı dönemde gerekse ölümünden sonra kendisinden etkilenmiş ve ondan ilham almışlardır. Etkinin oluşabilmesi için tarafların mutlak surette birebir görüşüp-tanışmaları gerekmez. Hatta etkinin kaynağı zaman ve mekân olarak etkilenenden yıllar önce yaşamış da olabilir. Bir kimse bir sanatçının her hangi bir eserinden etkilenebileceği gibi, onun bütün sanat hayatından da etkilenmesi mümkündür. Bu tebliğimizde ortaya koymaya çalışacağımız konu, "Mehmet Akif Ersoy'un, Kafkas Aydınlanması ve Kafkas Aydınları Üzerindeki Etkileri" olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Akif Ersoy, Kafkas Aydınlanması, Kafkas Aydınları.

THE AFFECTS OF MEHMET AKİF ERSOY ON CAUCASIAN ENLIGHTENMENT AND CAUCASIAN SCHOLARS

SUMMARY

Authors, literary men, artists were influenced from their environment, period of time, families, events and developments and they reflected these in their Works. For the job and assignments reasons, also Mehmet Akif exhibited multiphasic behaviours. So he increased his public productivity and contributes for society to maximum level; he is a Turk scholar whose affects were even today.

As well as there were poets and authors influencing Mehmet Akif, many authors and poets were influenced by him both in his period and after his death and the authors and poets were inspired from him. It is not needed to meet face to face for inspiring. Also, source of inspiration may have lived years ago in terms of time and place from inspired person. A person is influenced by a work of an artist as well, it also is possible to inspire from his or her all art life. In our rescript, the topic that we aim to mention is: "the affects of mehmet akif ersoy on caucasian enlightenment and caucasian highbrows".

Keywords: Mehmet Akif Ersoy, Caucasian Enlightenment, Caucasian Scholars.

Giriş

Bu gün burada Türk Dünyası'nın iki önemli ismi Mehmet Akif ile Hüseyin Cavid'i anmak ve onları hayırla yad etmek için bir sempozyum düzenleniyor. Aslında bizler burada kendimizi anıyoruz. Sezai Karakoç'un ifadesiyle: "Büyük insanlar, kendilerini değil milletlerini yaşamışlardır. Büyük insan, Milletin cevheridir. Yumurtanın sarısı ve yoğurttaki yağın kaymakta toplanması gibi, milli cevher büyük insanda toplanır" (Karakoç, 2011, 53).

Mensubu olduğu milletin kimliğine dönüşen şahsiyetler sadece kendi ülkelerinde yaşayan insanları değil, aynı kültür kökünden beslenen, aynı dinî, millî ve medenî değerlere sahip olan başka

toplulukları, hatta tamamıyla farklı olan milletleri de etkilemişlerdir. Bunun içindir ki Mehmet Akif, özellikle son yıllarda Türkiye'nin dışında, Türk-İslâm coğrafyasındaki pek çok ülkede daima gündemde olan ve hak ettiği değer verilerek adına toplantılar ve sempozyumlar düzenlenen, hakkında güzel eserlerin kaleme alındığı bir şair ve fikir adamıdır.

Burada öncelikle "etki" kavramına kısaca açıklık getirmek gerekecektir. İlmi yönden düşünüldüğünde, bir kimseden etkilenmek için mutlaka o kimse hakkında özgün bir eser ortaya koymak ya da o kimse hakkında bilimsel bir araştırma yapmış olmak gerekmemektedir. Etkilenmedeki en önemli unsur, etkinin kaynağı ile etkilenenin aynı evrensel düşünce ve duyguları büyük ölçüde taşıyor olmalarıdır; dünya görüşü, sanat anlayışı, his, duygu, düşünce vb. gibi etkiyi doğuran sebepler de zaten bunlarla oluşmaktadır (İnaltekin, 2008: 23).

Mehmet Akif, İslam'ın ve milletimizin en sıkıntılı bir devrinde gelen, cihan devletimiz Osmanlı'nın artık çöküş ve dağılma sürecine girdiği ve vatanımızın istila edilmek istendiği ıstırap dolu bir devrin şairi ve fikir adamıdır. O günlerin elim şartları, kendisini her şeyden önce "vatan ve millet şairi" yapmıştır.

Bulunduğu görevler ve yapığı işler dikkatli bir şekilde irdelendiğinde onun çok yönlü bir kişilik sergilediği; böylece toplumsal verimliliğini ve topluma katkılarını en üst düzeye çıkararak etkileri kendi çağını aşarak günümüze ulaşan bir Türk aydını olduğu görülmektedir. Ancak Akif, yalnızca Türkiye'nin vatanseverleri için değil, aynı zamanda Türk-İslam âlemi için de örnek bir şahsiyettir. O bütün hayatı boyunca Şark âleminin, İslam birliğinin güçlenmesi için çırpınmıştır. Onun yaydığı sosyal mesajlar sadece Türkiye'de değil, Azerbaycan'da da çabucak benimsenmiş ve yasaklanmasına rağmen halka ulaştırılmaya çalışılmıştır (Gündoğdu S. 2011: 128).

Bilindiği üzere, Türkiye ve Kafkas coğrafyası özellikle de Azerbaycan açısından, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başları kültürel ve sosyal sahada yeni arayış ve oluşumların şekillendiği yıllardır. Bunda siyasî, sosyal ve kültürel gelişmelerin rolü büyüktür. XIX. asrın sonlarında Hacı Zeynelabidin Tahiyev'in maddi desteği ve Ahmet Ağaoğlu'nun editörlüğü ile Bakü'de yayınlanan Kaspi gazetesi Türkiye ile ilgili haberlere oldukça geniş bir yer vermektedir. XX. asrın ilk gazetesi olan Şerqi-Rus'da da Osmanlı'ya ve İstanbul'a ait konuların özel olarak işlendiği görülmekte idi. Aynı zamanda ekonomik durumu iyi olan aileler ve uzak görüşlü aydınlar tahsil için çocuklarını İstanbul'a gönderiyorlardı.

Bu süreç karşılıklı olarak yaşanmış ve bu yıllarda Azerbaycan'da, özellikle de Bakü'de kendini gösteren hareketlilik, kısa zamanda İstanbul'da yankılarını bulmuştur. Söz konusu dönemde İstanbul ile Bakü arasında kültürel bir diyalog süreci başlatılmış; Namık Kemal, Tevfik Fikret, Rıza Tevfik, Yahya Kemal, Recaizâde Mahmut Ekrem ve özellikle Mehmet Akif Ersoy gibi Osmanlı şair ve yazarları Azeri aydınları üzerinde derin tesirler bırakırken, Türk Yurdu ve Sırat-ı Müstakim gibi yayınlar da Azerbaycan kültür dünyasına yakın takibe alınmıştır. Azerbaycan'da ise Molla Nasreddin ve muhalifi Füyuzat'ın öncülüğünde başlayan sanat, toplum ve siyaset tartışmaları, Hüseyinzâde Ali Bey, Ahmed Ağaoğlu, Hüseyin Cavid, Mehmet Emin Resulzâde, Ahmed Cavad ... gibi isimlerin de gayretleri ile edebî çalışmalara yeni ve ortak bir yol tayin etmiştir. Bu amiller Azerbaycan ve Türkiye arasında adeta bir kültürel köprü yaratmışlardı. Bu aydınlar sayesinde Azerbaycan'ın fikir ve sanat hayatında Türkiye'nin izleri görünmeye başladı.

1. Mehmet Âkif Ersoy ve Mirza Elekber Sabir

XX. Yüzyıl'ın başları "Sanat sanat içindir" anlayışının önemini kaybettiği yıllardır. Şair ve yazarların yaşanan hayattan yola çıkarak sanatı toplumun hizmetine adadıkları bu yıllarda, güçlü gözlem ve tahlil yetenekleri ile Türk-İslâm coğrafyasında öne çıkan şairlerden ikisi Türkiye'de Mehmet Âkif Ersoy (1873-1936) ve Azerbaycan sahasında ise Mirza Elekber Sabir'(1862-1911) dir (Erol, 2008: 101).

Türklüğün birlik ve beraberliğini isteyen; cehaletle kıyasıya alay eden, Türk milletinin çağın ilerisinde bir zihniyete kavuşmasını dileyen, büyük hiciv şairi Mirza Elekber Sabir, mutaassıp ve yoksul bir ailenin çocuğu olarak 30 Mayıs 1862'de Şamahı'da doğmuştur. İlköğrenimini babasının

kendisini bir din adamı olarak görmek istemesi üzerine bir mollahanede tamamlamış, ardından Şirvan'da nispeten modern sayılabilecek bir okula devam etmiştir. Ancak ailevî nedenlerden dolayı buradaki eğitimini yarım bırakmak zorunda kalan Sabir, 1885'te Türkistan'a uzun bir seyahate çıkmıştır ki, seyahati sırasında edindiği izlenimler, onun sanat dünyasına da önemli açılımlar kazandıracaktır.

Sabir'in ilk şiiri 1903' te "Şark-i Rus" gazetesinde yayınlanır. Ancak "Molla Nasreddin" in yayın hayatına girmesi Sabir için yeni bir dönemin başlangıcı olacak, şair 1906'dan itibaren bu dergide neşretmeye başladığı şiirleri ile büyük ün kazanacaktır. 1910 yılından itibaren pedagojik faaliyetler içerisinde de yer alacak olan Sabir, aynı yıllarda "Güneş Gazetesi"nde "Nizedar" ve "Çuvalduz" gibi mahlaslarla yazdığı mizahî yazıları ile de geniş bir okuyucu kitlesi edinir. (Erol, 2008: 101-102).

Adalet, hak, eğitim, ahlâk, fazilet, millet gibi kavramlar çerçevesinde Osmanlı'nın son döneminde ortaya çıkmış pek çok sıkıntının ıstırabını yaşamış bir sanat ve kültür adamı olarak Âkif, bu yöndeki gözlem ve tahlillerini hemen bütün boyutları ile "Safahat"ta yansıtmaktadır. Söz konusu eserde sosyal çarpıklıklar, yoksul halk tabakalarının, mazlumların yaşadığı trajedi, ahlâkî, siyasî ve kültürel yozlaşmalar güçlü bir gözlem ve realist bir yaklaşımın ürünü olarak karşımıza çıkar. Diğer taraftan aynı tarihlerde yeni bir yapılanma dönemine girmiş olan Azerbaycan edebiyatında "Hop-hopname" ise dönemin panoramasını ortaya koyar nitelikte bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sabir'in kadim dostu Abbas Sehhet tarafından derlenerek basılmış ve bilinen şiirlerinin toplandığı "Hophopname" adlı eser, başta Türkiye olmak üzere, pek çok ülkede büyük bir beğeni ile okunmuş ve tanınmıştır (Bayram, 2011: 68). Eser, Azerbaycan'da bir dönüm noktası kabul edilen 1905 sonrası gelişmelerin, âdeta karikatürize edilmiş bir tablosudur. Bu eseri ile Sabir, yaşadığı muhiti bütün detayları ile çalışmalarına aksettirerek sosyal, siyasî ve kültürel sahadaki gelişmelerin panoramasını ortaya koyacaktır.

Mehmet Âkif ideâlist bir şahsiyettir; beklentileri vardır. Nitekim "Süleymaniye Kürsüsünde" (Mehmet Akif Ersoy, 2005: 155-194) İslâm âlemini yakından tanıyan meşhur seyyah Abdürreşid İbrahim Efendi'nin gözüyle aslında kendi ruh dünyasını, hayal kırıklıkları ve ideallerini ortaya koyar. Beklentiler, Hindistan'dan İstanbul'a dönerken kurulan hayalle verilir: Hürriyet sayesinde memleket yükselecek; sayısız mektep açılacak; kadınlar erkeklerle birlikte ilim tahsil edebilecekler; fabrikalar, yerli dokuma tezgâhları kurulacak; mülkü baştanbaşa imar edecek şirketler çoğalacak; halkı irşad etmek üzere yeni cemiyetler kurulacaktır (Düzdağ, 1987: 156).

Benzer ruh hâlini 1885'te Nişabur, Semerkant, Buhara, Horasan gibi şehirleri kapsayan uzun bir yolculuğa çıkmış ve yolculuğu sırasında İslâm âlemini yakından tanıma imkânı bulmuş olan Sabir'de de görmek mümkündür. Ancak Sabir'in bu yöndeki kaygı ve beklentilerinin ideolojik boyutlarda olmadığını da burada hemen ifade etmek gerekir (Erol, 2008: 106).

Hemen hemen aynı yıllarda yayın hayatına girmiş olan "Sırat-ı Müstakim" ve "Molla Nasreddin" aynı zamanda hem Türkiye hem de Azerbaycan'da takip edilebilmiş misyon sahibi yayınlar arasında önemli bir yer tutmaktadırlar. Söz konusu dergilerin en önemli iki ismi olan Âkif ve Sabir'in toplumcu bir yaklaşım içerisinde ortaya koydukları çalışmalarda benzerlik, şüphesiz ki o yıllarda yaşanan kültürel sahadaki paralelliği ve diyalogu ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir (Erol, 2008: 111). Ancak bu benzerlik, o yıllarda, aynı zamanda yeniden yapılanma içerisine girmiş olan iki toplumun sosyal psikolojisini, duygu ve gönül birlikteliğini de ortaya koymaktadır ki, bize göre, bütün Türk Dünyası adına sosyal siyasî ve kültürel geleceğimiz açısından unutulmaması ve asıl vurgulanması gereken de budur.

2. Mehmet Akif Ersoy'un Muhammed Hüseyin Şehriyar Üzerindeki Etkileri

Mehmet Akif'in etkisi Güney Azerbaycan'ın konuşan dili, gören gözü Hüseyin Şehriyar'ın edebi faaliyetlerinde az da olsa kendini gösterir. Şehriyar da milletini, halkını canından çok sevmiş, halkına olan bu muhabbeti ve sevgisi karşılıksız kalmayarak halkı nezdinde milli bir kimlik haline dönüştürmüş, tarihin önemli şahsiyetlerindendir (Gündoğdu S. 2008: 733; İnaltekin, 2008: 24). Anadili Türkçeden başka mükemmel derecede Farsça ve Arapça ile iyi derecede Fransızca bilirdi.

Şehriyar, 1904 yılında Tebriz'de doğmuş, 18 Eylül 1988'de vefat etmiştir. Babası Tebriz'in ünlü avukatlarından Hacı Mir Ağa'dır. İran edebiyatındaki müstesna yeri dolayısıyla Şehriyar, birinci dereceli Maarif nişanı ile taltif edilmiş, Tebriz Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin en büyük amfisine ve Tebriz'deki okullardan birine ismi verilmiştir. Ayrıca daha sağlığında 16 Mart günü "Şehriyar Günü" olarak kabul edilmiş, ölümünden sonra da evi müze haline getirilmiştir. Şehriyar, şairliğinin yanında seyyit olması hasebiyle de halk arasında büyük saygı ve sevgi görmüştür.

Şehriyar başta İran olmak üzere Azerbaycan, Türkiye ve Türk Dünyasında tanınan bir şahsiyettir. Eserlerindeki derin millilik hissi ona halkın sevgisini kazandırmıştır. Sosyal adaletsizliğe karşı çıkan şiirleriyle istismarı, zulmü, sahtekârlığı, ikiyüzlülüğü, yalancılığı, reddetmiş, adalete ve ulviyete çağırmıştır (Gündoğdu S. 2008: 733).

Şehriyâr, Türkiye'de 1954 yılında kendi ismi ile özdeşleşmiş olan 76 beyitlik **Haydar Baba'ya Selâm** manzumesinin Azerbaycan isimli dergide yayımlanmasıyla ilk defa adını duyurmuştur. Bu manzume karşımıza sadece bir şiir olarak değil; aynı zamanda Güney ve Kuzey Azerbaycan'ın, Türkiye'nin tarihi gelenek ve göreneklerinden, efsanelerinden, musikisinden, edebi sanatından, adet ve ananelerinden harmanlanmış bir şaheser olarak çıkmaktadır.

Kendisini etkileyen pek çok Türk şairleri olduğu muhakkaktır. Onların başında şüphesiz Milli Marşımızın şairi Mehmet Akif Ersoy gelmektedir. Şehriyâr da milli şairimiz Akif gibi inanç, ahlâk ve mücadele adamı olmuş, zulme, haksızlığa rıza göstermemiş, her zaman halkının eli, dili, gözü, kulağı olmuş bir mücahit şairdir. Akif'in İstiklâl Marşında dile getirdiği kelimeleri Şehriyar'ın da sıklıkla kullandığı görülmektedir. Örneğin Akif'in, İstiklâl Marşının ilk beyti:

*Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak;
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak'dır*

Buna karşılık Şehriyâr şu dizeleri dile getirir:
Görüm ay nazlı hilalım sancag

Parlasın gét géde bu sönmez ocag (İnaltekin, 2008: 26; Gündoğdu S. 2008: 733).

Şehriyâr'ın "Türkiye'ye Hayali Sefer" adlı şiirini Mehmet Akif'ten esinlenerek dile getirdiği görülmekte ve diğer şiirlerinde bu ve buna benzer kelimelerle sık sık karşılaşılmalıdır. Şehriyâr, Mehmet Akif'in emperyalist güçlerin Türklere neler ettiğini, ne zararlar verdiğini, İslâm'a dönüldüğü takdirde Türklerin hem dünyalarını hem de ahiretlerini kurtaracaklarını **Türk övladı qeyret Vah-tıdır** isimli şiirinde şöyle dile getirmiştir:

*Akif'in şe'rine bah gör, neler etmiş bize küfr
Her qedemde guyu gazmış ne de salmış derin
Biz de İslam'a gayıtdıqda gelin elbir ola
Türklerin her iki dünyası gayıtsın yerine.*

Şehriyâr'ın bu şiirlerinden de anlaşılacağı gibi, Türk diline karşı olduğu kadar Türkiye'ye karşı da büyük bir özlem içindedir. Türkiye'yi hiç görmediği halde görüp dolaşan birinden çok daha güzel tasvir ederken ünlü kişileri de anmadan geçmemiştir. Bu manada Fatih Sultan Mehmed Han ile Mustafa Kemal Atatürk gibi büyük Türk şahsiyetlerini de anarak layık oldukları dereceye çıkarmaya çalışmıştır (İnaltekin, 2008: 26).

3. Mehmet Akif Ersoy ve Ahmed Cavad

Türk dünyasının farklı iki coğrafyasında doğan, sadece yaratıcılıkları ile değil, yaşamlarındaki benzerliklerle de yakın olan Mehmet Akif Ersoy (1873-1936) ve Ahmed Cavad (1892-1937) hemen hemen birbirine benzeyen inançlı, imanlı, mütevazı bir ailede yetişmişlerdir.

1920 yılına kadar yazdığı şiirleri ile Ahmed Cavad Azerbaycan istiklalinin en sevilen şairi olarak tanınmıştır. O, bir taraftan Mehmet Akif gibi şiirleri ve faaliyeti ile halkı uyandırmaya çalışmış, diğer taraftan da ona karşı planlı olarak yapılan baskılara göğüs germiştir. Her zaman mahkemelerde "hak", "adalet" adı altında korku ve baskılara maruz kalan Ahmed Cavad'ı ezmeğe, çalışmışlardır (Gündoğdu S. 2008: 733).

Mehmet Akif Ersoy ile Ahmed Cavad'ın yaşamlarında olduğu gibi yaratıcılıklarında da paralellikler ve benzerlikler çoktur. Hemen hemen aynı dönemi paylaşan bu iki şair, tarihin acılarını aynı zamanda tatmışlardır. Vatanını, Milletini seven, onun iyiliği için canını feda etmeye hazır olan, geçmişine saygılı bu insanlar gerek yaşamları, gerekse yaratıcılıkları ile Türk dünyasının unutulmaz şahsiyetleridir.

Lakin kaderleri onları genç yaşlarından itibaren büyük sıkıntılara sokmuş, acılı bir hayat yaşamağa mecbur etmişti. Defalarca haksız yere heps olunan A. Cavad'ın yaşadığı sıkıntılar, hiçbir zaman onun iman ve inancını kıramamıştır. Azerbaycan'ın 28 Nisan 1920'de Rus işgaline uğramasıyla beraber kendisini Pantürkistlik, halk düşmanlığı ve vatan hainliği ile suçlayarak bütün hayatını alt-üst edenler, onu 1937 de kurşuna dizerler (Kazımova, 2008: 265; Hacıyeva, 2008: 492) ve ancak böylece sesini kesip kalemini susturabildiler.

Bu iki şairin ortak yönlerinden biride istiklal uğrunda canları ve kalemleri ile çarpışarak milleti ayakta tutmaya çalışmalarıdır. Biri Türkiye devletinin "İstiklal Marşı'nın, diğeri ise Azerbaycan'ın devlet himninin yazarlarıdır (Kazımova, 2008: 268). Bu marş ve himnin bir mısraını yazmak için mukayese edilmeyecek Vatan ve millet sevgisine sahip olmak gerekirdi ki, bu da yalnız onlara nasip olmuştur. Onların her ikisi de Milli mücadele kahramanıdır.

28 Mayıs 1918'de Çarlık Rusya'sının sömürgesinden kurtulan Azerbaycan "Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti" adıyla bağımsızlığını ilan etti. Bu Cumhuriyetin hayata geçirdiği tedbirlerin en önemlilerinde biri de Devlet Himni'nin kabul edilmesidir. Bunun için bir yarışma düzenlenir ve yarışma ile ilgili şartlar "Azerbaycan" gazetesinin 14.11.1919 tarihli nüshasında duyurulur. Yarışmanın son kabul tarihi ise 1 Şubat 1920 olarak ilan edilmiştir. Mayıs ayı başlarında sona eren yarışmada; sözleri Ahmed Cevad'a, bestesi ise ünlü Azerbaycan bestecisi Üzeyir Hacıbeyli'ye ait olan eser birincilik kazanmıştır. Ancak bu İstiklal Marşı kısa süre sonra yasak edilmiştir (Hacıyeva, 2008: 489-490). Şunun da belirtilmesi lazım ki, Ahmet Cavad'ın gerek bu şiiri gerekse Türkiye'de ezber bilinen "Çırpınırdı Karadeniz" şiiri çoğu zaman ona ait olduğu bilinmeyip yanlış kişilere mal edilmiştir. Bunda da "Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti" nin ortadan kaldırılmasının etkisi büyüktür.

10 Nisan 1919'da Parlamento üzerinde dalgalanan milli bayrağa söylediği "Azerbaycan Bayrağına", Bakü'yü Ermeni-Rus işgalinden kurtaran Türk askerini alkışlayan "Ey Asker", "Türk Ordusuna" (1918) milli bir şarkı olarak nesillerin gönlünde taht kurmuş "Çırpınırdı Karadeniz" (1914), "Şehitlere"(1919), ay-yıldızlı Türk bayrağına muhabbetle söylediği "Al Bayrağa"(1919) gibi şiirleri yazarak 1918-1920 yıllarında Azerbaycan'da meydana gelen toplumsal-siyasi hadiselerle karşı duyarsız kalmayarak:

*Ben her gelen bir mayısa,
Pek çok umutlar bağlarım.
Her gelecek mayıs için
Nisan ağlar, ben ağlarım*

diyen Ahmet Cevat, Azerbaycan'ın bağımsızlığını sona erdiren Sovyet rejimini bir türlü kabul edememiştir (Hacıyeva, 2008: 492).

Türk kurtuluş savaşında şiirler yazarak, konuşmalar yaparak, orduya, ulusa seslenerek cephe-den cepheye dolaşarak orduya cesaret aşılayan Mehmet Akif Ersoy gibi Ahmet Cevat da bir vatansever şair gibi **Men çiyenenen bir ölkenin hak bağırın sesiyem** diyerek Azerbaycan topraklarına göz dikenleri lanetleyerek, ermeni zulmüne uğrayan Erzurum, Kars, Batum gibi Türk illerine Azerbaycan Cumhuriyetinin üyesi olarak yardıma koşmuş, I. Dünya savaşının insanlığa getirdiği felaketlere dikkatleri çekmiştir.

Ahmet Cavad vatanın istiklali için her şeyini feda eden, fakat karşılığında kurşunlanarak katledilen bir vatanseverdir. Bugün mezarının yeri dahi bilinmemektedir. XX yüzyılın başlarında ve sonlarında iki kere bağımsızlığa kavuşan Azerbaycan ilk istiklal marşını bir kere yazdı. İkinci kere 1992'de komünist rejiminden kurtulup yeniden bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan asrın başlarında yazılan, müziği Üzeyir Hacıbeyli'ye ve sözleri Ahmet Cavad'a ait olan İstiklal marşını yeniden candan okuyarak kabul etmiştir (Hacıyeva, 2008: 493).

Ahmed Cavad da Mehmet Akif gibi halkı için elinden geleni esirgememişti. Diğer şair ve yazarlardan farklı olarak A. Cavad'ın hayatı, sanatı gazete ve dergilerde, dersliklerde okumak ve okutulmak için değil, basında ve mahkeme salonlarında esas "cinayet" konusu oluşturan bir şahsın adı olarak kullanılırdı (Gündoğdu S. 2008: 733). Bu iki vatan evladı kalplerinde Türkiye, Azerbaycan, daha doğruyu söylersek, büyük Türk Dünyasını, İslam âlemini taşıyorlardı; hürriyeti ile, yenilmezliği ile...

4. Mehmet Akif Ersoy ve Hüseyin Cavid

Hüseyin Cavid 1882 yılında Nahcivan'da doğmuş, 5 Aralık 1941 yılında Sibirya'da ölmüştür. Haydar Aliyev tarafından na'şı Sibirya'dan Nahcivan'a getirtilmiş ve adına bir anıt mezar dikilmiştir. İnançlı bir Türkçü-Milliyetçi olarak tanınan Hüseyin Cavid 1906–1909 yıllarında İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesinde okumuş, Mehmet Akif'in öğrencisi olmuş, ondan etkilenmiş, hatta Akif'in başyazarı olduğu "Sıratı Müstakim" dergisinde üç şiir yayınlattır. O zamana kadar "sanat sanat içindir" anlayışında şiirler yazan Hüseyin Cavid'in sanat görüşlerinin değiştiği gözlenmektedir. Ona göre: *halktan, hayattan ve gerçeklerden ayrı bir sanat düşünülemez*. Bu rasgele değildir. Bunda Akif'in ve Sırat-ı Müstakim'in mühim bir etkisi vardır (Gündoğdu S., 2011: 128-129; Asgerzade, 2008: 479). Çünkü "Sırat-ı Müstakim"de İslam dünyasının her köşesinden gelen mektuplara yer verilerek yaşanan sıkıntılar dile getirilmektedir.

Bilindiği gibi İslamcılık fikri, ideolojisi II. Meşrutiyetten itibaren daha hızla bazı yayın organları vasıtasıyla geniş kitlelere yayılmak istenmiştir. Bu ideoloji daima "Sırat-ı Müstakim" mecmuasıyla birlikte anılır olmuştur. Mehmet Akif gibi Hüseyin Cavid de İslam'a gönül vermiş, imanlı, erdemli bir insan, "Bütün Müslümanlar ancak kardeşirler" deyişine bağlı bir sanatkâr olmuştur. Ondaki iman gücü sosyal hayattaki bütün zorlukların üstesinden gelecek bir hazinedir. (Asgerzade, 2008, 470). "Avrupa'da her şey gördüm, imandan başka" diyen Mehmet Akif:

İmandı o cevher ki, ilahi ne büyüktür,

İmansız olan paslı yürek sinede yüktür! Sözleriyle imanı bir cevhere benzetiyordu.

Medeniyetin beşiğini İslam dünyası sayan, İslam medeniyetine ve prensiplerine bağlı kalmakla yükselmenin mümkün olacağına inanan Mehmet Akif, milli ahlakı, milli ruh telakki eder, onun iflasını en büyük ölüm sanırdı. Hüseyin Cavid de Mehmet Akif Ersoy gibi milli ruh sahibi idi. Vatanını, halkını, milletini seven, fazilet sahibi biri idi. O, Türk Dünyasına ve Türkiye'ye bütün kalbiyle bağlı idi. Cavid'in eserlerinde Türkiye ve Türkiye ile ilgili konular her zaman önde gelen mevzuların başında yer almakta idi. O'nun "Türk Esirlerine" adlı şiiri bu bakımından son derece önemlidir. Şiirde Cavid I. Dünya Savaşı zamanı Ruslar tarafından esir edilerek Hazar Denizi'ndeki Nargin Adaları'na sürgün edilmiş Türk esirlerinin haline ağlamış, onların ağır vaziyeti şairin kalbini derinden yaralamıştır. Nargin Adası'nı "Yılanlar Yatağı" olarak adlandırdığı şiirinde:

*İşte, kinli bir mezarlık ki, her gün,
Yığın yığın insan udar da doymaz
Sağlam vücutlar bile düşkün, ölgün,
Ümitsiz bir heykelden fark olunmaz,
Üryanlık, hastalık, açlık bir yana
Susuzluktan hep kurumuş dilleri*

dizeleriyle Türk esirlerinin perişan haline acıyan şair defalarca onlarla görüşmüş, hatta onlara ders kitabı bile hazırlamıştır (Asgerzade, 2008, 470).

Mehmet Akif'in şiirleri ve yazıları topluma vermek istediği mesajlarla doludur. Akif'in vermek istediği en önemli mesajlardan biri topluma gerçek din anlayışından ziyade, hurafelerin hakim olduğudur. Mehmet Akif önce halkı uyandırmaya, daha sonra ise onlarda hâkim olan yanlış din inancını ortadan kaldırarak onlara doğruları öğretmeye çalışır. Aynı düşünce ve çabayı Hüseyin Cavid'de de görmek mümkündür. Ancak Sovyetler birliğinde onun bazı eserlerinin yönetimce kasten kendi istedikleri gibi yorumlanarak onu dinsiz göstermeye çalışmışlardır (Gündoğdu S., 2011: 131). Fakat Hüseyin Cavid hiçbir zaman dinsiz olmamıştır.

Mehmet Akif'in bilim ve fen diyarı olarak yücelttiği Avrupa Medeniyetinin öteki yüzü olarak bölücülüğü, bencilliği, hissizliği, vahşeti ve manevi boşluğu ön plana çıkar. Aynı tespitleri Hüseyin Cavid'in de yaptığını görmekteyiz. 1926 yılında Almanya'ya giden Cavid Avrupa'nın medeni yüzünü görmüş ve gördüklerini Azer manzumesinde "Azat esirler" başlıklı şiirinde:

*Medeniyyette çarpınan vahşet
Daha yaldızlı, şairane evet.
Burda öz isteğiyle cariyeler
Sana şakrakça ninniler söyler
Satılır burada kızlar azade,
Hem tabii bir iş kadar sade*

dizeleriyle ifade eden Hüseyin Cavid, burada Avrupa'nın gerçek yüzünü bütün açıklığıyla göstermekte (Gündoğdu S., 2011: 131) böylece Avrupa'nın olumlu ya da olumsuz yönleri ile ilgili olarak hemen hemen aynı görüşleri paylaştıkları görülmektedir.

5. Mehmet Akif'in Bahtiyar Vahabzade'ye Etkileri

Azerbaycan'da uzun yıllar yaşanan Sovyet baskısı, yazarların sanatına ve fikirlerine de sınır çizmiştir. Fakat Azerbaycanlı edipler bütün baskılara rağmen gizlide olsa sınırın diğer tarafındaki kardeşlerinden haber almaya çalışarak onların fikir ve sanatlarından etkilenmişlerdir. Bunlardan biride Azerbaycan'ın önde gelen şahsiyetlerinden, eserlerinde Azerbaycan Türkçesi'ni en temiz şekilde kullanmaya özen gösteren ve halkının duygularına tercüman olarak, vatanında *Halk Şairi* adıyla anılan Prof. Dr. Bahtiyar Vahabzade (1925-2009)'dir.

Vahabzade'nin etkisi altında kaldığı Türk şairlerinden biri ve en önemlisi Mehmet Akif'tir. Kendisiyle yapılan görüşmelerin çoğunda Akif'i bütün ruhuyla hissettiği, şiirlerini milli gurur hissi içinde gözyaşlarına hâkim olamadan söylediğine bizzat şahit olunmaktadır (Gündoğdu B., 2008: 127). Özellikle "Çanakkale Şehitlerine" şiirini okuduğunda gözyaşlarını tutamaz. Azerbaycan'ın İstiklâl şairinin, diğer bir istiklâl şairinin şiirini büyük bir hayranlıkla okuyup ağlaması manidardır.

Mehmet Akif'i, Türk ruhunun, Türk tarihinin, Türk medeniyetinin tecellisi olarak görür ve bununla da iftihar eder. Mehmet Akif'i XX. Asrın en büyük Türk şairlerinden birisi olarak gören Vahabzade; "Çanakkale Şehitleri"ne ve "İstiklal Marşı"na hayrandır. Akif'in eğer Safahat adlı eseri olmasaydı da sadece "Çanakkale Şehitleri" şiirini yazmış olsaydı yine de büyük şairler listesinde adının tarihe geçeceğini belirtir.

Akif'e olan derin saygı ve hürmetini: "Ben Akif'in karşısında saygıyla eğiliyorum. Allah Ona rahmet eylesin." sözleriyle belirtirken; ona karşı olan hayranlığını da: "Mehmet Akif'e ayrı bir muhabbetim var. O Türk milletinin yetiştirdiği en büyük aydınlardan birisidir." Diyerek ifade etmektedir (Gündoğdu B., 2008, 128). Vahabzade hakkında aşağıda verilen bilgiler dikkatle incelendiğinde Akif'ten ne kadar etkilendiği açık bir şekilde görülecektir.

Mehmet Akif'in "Milletin içtimai terbiyesini yükseltmek ve sağlam fikirleri güzel bir ifade ile onların kalbine yerleştirmek şairin vazifesidir. Bu vazifenin ihmali milletin yok olmasıdır" düşüncesine yürekten katılmış ve sanatını toplumun dertlerine ve bunların çözümüne bir araç olarak görmüştür (Gündoğdu B., 2010, S. 112).

Yaşadığı dönem, Azerbaycan bakımından olumsuz şartların yoğun bir şekilde yaşandığı zamana rastlar. Azerbaycan Komünizmin en ağır hücumlarıyla karşı karşıyadır. Bunun sonucu olarak toplumun kendi iç çözülme süreci ivme kazanmıştır. Toplumun kendi iç bütünlüğünde yozlaşmalar meydana gelmiştir. Sosyal yapının temel dinamikleri olan milli-manevi değerler, örf-âdet ve ananeler, bu cümleden dil, millet ve vatan kavramları bir erozyona girmiş, sosyal yapıyı ayakta tutan temel değerlerde yozlaşma yoğunlaşmıştır (Gündoğdu B., 2010, S. 112). Böyle bir olguyu en iyi görenlerden ve yüksek seviyede hissedenlerden biri Vahabzade'dir.

Vahabzade tıpkı Akif gibi sosyal gerçekliği daima göz önüne almış ve hatta bizzat onun içinde yaşayarak toplumun iyi bir gözlemcisi, sosyal problemlerin en yoğun hissedicisi olarak karşımıza çıkmıştır. Gerçekten de Vahabzade gerek etkilenme ve fikri oluşum süreci bakımından, gerekse işlediği konulara malzeme oluşturması bakımından içinde bulunduğu sosyal muhit onun için tam bir müşahede sahasıdır.

Zamanın sosyal meselelerine vakıf ve bunların en temel sebepleri çerçevesinde düşünen bir aydın olarak Vahabzade, bu problemlerin çözümü ve izalesi konusunda da görüşlerini detaylı bir şekilde ortaya koyar. Tespit ettiği olumsuzlukları belirlendikten sonra, bunların çözüm yollarının neler olabileceği, çözümün nerde aranması gerektiği ve problemlerin çözümü konusunda ileri sürülen iddiaların temellerinin nedenlerini gerek şiirlerinde, gerekse yayınladığı makalelerinde ortaya koymuştur.

Sonuç olarak, her iki şair de eserlerini yaşadıkları toplumun dertleriyle dertlenerek, ağrı ve acıyla yoğurarak cemiyetin problemlerini halletmek niyeti ile yazmıştır. Bahtiyar Vahabzade özellikle, M. Akif'in Vatan, Millet, İman karşısındaki sevgisine hayran kaldığını ve bu yönde onu örnek alarak eserler verdiğini söylemektedir. Özellikle Akif'in sanat ve edebiyat konusundaki fikirlerine tamamen katıldığını ifade etmektedir. Vahabzade'ye kendisini Türk Şairlerinden hangilerine yakın hissettiği sorulduğunda verdiği cevap çok ilginçtir. Kendisini "Akif'le Necip Fazıl arasında bir yerlerde" görmektedir (Gündoğdu B., 2008, s. 129).

KAYNAKÇA

1. Abdulkadir İNALTEKİN; "Mehmet Akif Ersoy'un, Muhammed Hüseyin Şehriyar Üzerindeki Etkileri", I. Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu, 19-21 KASIM 2008, Burdur/TÜRKİYE
2. Ali EROL; "Mehmet Akif Ersoy ve Mirza Elekber Sabir", I. Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu, 19-21 KASIM 2008, Burdur/TÜRKİYE
3. Bayram GÜNDOĞDU; "Azerbaycan'da Mehmet Akif Hayranı Bir Şair: Bahtiyar Vahabzade", I. Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu, 19-21 KASIM 2008, Burdur/TÜRKİYE
4. Bayram GÜNDOĞDU; "Azerbaycan'da M. Akif Hayranı Bir Şair: Bahtiyar Vahabzade" Ay vakti Düşünce – Kültür ve Edebiyat Dergisi, Ocak 2010, S. 112
5. Fergane KAZIMOVA; "Türk Dünyasının İki Ünlü Şairi: Mehmet Akif Ersoy Ve Ehmed Cavad", I. Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu, 19-21 KASIM 2008, Burdur/TÜRKİYE
6. Lutfiye ASGERZADE; "Mehmet Akif Ersoy ve Azerbaycan Şairleri", I. Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu, 19-21 KASIM 2008, Burdur/TÜRKİYE
7. Maarife HACIYEVA; "Marş ve Himn Anlayışı Mehmet Akif Ersoy ve Ahmet Cevat", I. Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu, 19-21 KASIM 2008, Burdur/TÜRKİYE
8. Mehmet Akif ERSOY; Safahat, (M. Ertuğrul Düzdağ), Çağrı Yayınları ikinci baskı, İstanbul 2005
9. Mehmed Ertuğrul DÜZDAĞ; Mehmed Akif Hakkında Araştırmalar, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Mehmed Akif Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1987
10. Ömer BAYRAM; "Mirza Elekber Sabir'in Klasik tarzda Yazdığı Şiirler", NEÜ sosyal bilimler Enstitüsü dergisi 1, Nevşehir 2011
11. Seriyeye GÜNDOĞDU; "Mehmet Akif'in Azerbaycan Şairlerine Tesiri" I. Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu, 19-21 KASIM 2008, Burdur/TÜRKİYE
12. Seriyeye GÜNDOĞDU; "Mehmet Akif Ersoy'un Şiirlerindeki Sosyal Mesajların XX. YY'ın Başlarında Azerbaycan Şairlerine Etkileri", Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu (Mehmet Akif Ersoy'un Balıkesir'e Gelişinin 91. Yıldönümü Anısına), Balıkesir 2011
13. Sezai KARAKOÇ; Mehmed Akif, Diriliş Yayınları, İstanbul 2011

HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞINDA TÜRK MİLLİ KİMLİYİ

Nizami VƏLİYEV

Elmi işçi, dissertant

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

edebiyat_nezeriyyesi@mail.ru

XÜLASƏ

Məqələdə Hüseyn Cavid yaradıcılığında türk milli kimliyi probleminə toxunulmuşdur. Belə ki, bu problem Cavid yaradıcılığının ən əsas məqamlarından birini təşkil edir. Ədəbin bu problemə münasibətindən aydın olur ki, o türk milli kimliyi məsələsini milli şüur səviyyəsinə qədər bədii müstəvidə işləyib hazırlamışdır. Türk öz milli kimliyinə sadıq olduqda güclü, ondan uzaqlaşdıqda isə zəifləyir. Cavid fəlsəfəsində türk milli kimliyin türk milləti üçün varlığın əsas mahiyyətini təşkil edir.

Açar sözlər: Türk, kimlik, milli, Cavid, yabancı.

TURKISH NATIONAL IDENTITY PROBLEM IN HUSEYN JAVID CREATIVITY

SUMMARY

The article emphasizes the Turkish national identity problem in Huseyn Javid's creative works. This problem appears as one of the major part of his creative activity. According to H.Javid's attitude to that issue, it gets clear that the poet and playwright had researched and released Turkish national identity problem to the national mentality level and achieved such progress on the artistic surface. As Javid assets, Turks are getting stronger when they are loyal to their own national identity, otherwise they get powerless. In other words, Turkish national identity rises as the vital point of existence of Turkish nationality in Huseyn Javid's philosophy.

Key words: Turkic, identity, national, Javid, foreigner.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində dünyada böyük siyasi, iqtisadi və sosial dəyişikliklər baş verməkdə idi. Belə ki, dünyanın gedişatını müəyyən edən böyük imperiyalar son dövrlərini yaşayırdı, əsrlərlə tabeçiliklərində olan xalqlar müstəqillik qazanır, siyasi xəritədə yeni dövlətlər yaranırdı. Eyni zamanda, kapitalizm böyük sürətlə inkişaf edir, bəşəriyyət yeni siyasi – iqtisadi formasıya qədəm qoyurdu. Bəşəriyyət bütün sferalarda inkişaf etməkdə, dəyişməkdə idi. Bu dəyişikliklər yeni siyasi, fəlsəfi, sosial ideologiyaya ehtiyac duyurdu. Cəmiyyət sülalə, feodal – tayfa, dini- məzhəb təfəkküründən milli şüur mərhələsinə keçid almışdı. Milli toplumlarda milli şüur formalaşırdı. Bu dövr üçün milli şüurun əsas atributikası isə milli kimlik problemi idi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində böyük coğrafiyada məskunlaşmış türk ulusu da dəyişikliklərlə üz – üzə qalmışdı. Belə ki, əsrlərlə dünyaya hökmranlıq etmiş Osmanlı imperiyası zəifləyərək çökürdü. Digər tərəfdən isə Rus imperiyasının əsarətində yaşamağa məhkum olan türk milli toplumları öz müstəqilliyini qazanmağa çox yaxın idilər. Bu təlatümlü dövrdə var olmaq, bir əsarət boyunduruğundan çıxıb digərinə keçməmək, yeni iqtisadi – siyasi formasıya uyğunlaşmaq, çağdaş dünyanın əhəmiyyətli bir hissəsi olmaq türklər üçün tarixin heç bir dövründə bu qədər əhəmiyyət kəsb etməmişdir desək, yanılmarıq. Bunu dərinlən dərk edən türk aydınları çıxış yolu kimi türk milli şüurunun formalaşdırılması və əsas ideoloji məfkurəyə çevrilməsində görürdülər. Türk milli şüurunun formalaşdırılıb inkişafı isə özünüdərkədən, yəni türk milli kimliyinin təfəkkürlərdə əks olunmasından keçirdi. Lakin bu prosesin icrası böyük maneələri dəf etmək bahasına başa gələ bilərdi. Çünki, əsrlərlə türk toplumlarının əsas şüur formasını dini – məzhəb düşüncəsi təşkil etmişdi. Başqa sözlə, ümmətçilikdən millətçiliyə keçid çox incə yanaşma, dərin elmi, sosial hazırlıq tələb edirdi.

Hüseyn Cahit, İsmayıl Qasıralı, Yusif Akçura, Ziya Göyöl, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Hüseyn Cavid kimi dünyanın dörd bir yanında fəaliyyət göstərən türk aydınları türk milli kimliyinin qorunub saxlanması, türk toplumlarına əsas ideoloji qayə kimi təlqin edilməsi, ümmətçilikdən millətçiliyə keçid istiqamətində mübariz fəaliyyət aparırdılar. Bu mübarizənin əsas fəaliyyət istiqamətini isə bədii ədəbiyyat təşkil edirdi. Tam əminliklə deyə bilərik ki, bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatında türk milli kimlik probleminin qoyuluşu, milli ideologiya səviyyəsinə qədər yüksəldilməsi böyük ədibimiz, Azərbaycan romantizm ədəbi cərəyanının görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Cavid əfəndinin adı ilə bağlıdır.

Hüseyn Cavidin demək olar ki bütün əsərlərində, xüsusən də "İblis", "Topal Teymur", "Ana", "Məral", "Uçurum", "Şeyx Sənan" dramlarında, "Azər" poemasında milli kimlik problemi bu və ya digər şəkildə ifadə olunmuşdur. Lakin bu problem "Uçurum" və "Topal Teymur" dramlarında öz bədii həllini daha qabarıq və köklü şəkildə tapmışdır. Ədibin bədii yaradıcılığında türk milli kimliyi ilə bağlı fikirlərində diqqəti cəlb edən iki əsas məqam mövcuddur:

1. Türk milli kimliyin qorunub saxlanması, türk toplumlarında daha da vüsətlənməsi;
2. Türk milli kimliyinin yabançı təsirlər və aşınmalardan hifz olunması.

Lakin XX əsrin əvvəllərində türk milli kimliyinin türk toplumlarında vüsətlənməsindən ziyadə, onun yabançı təsirlərdən qorunması daha böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, bu dövrdə Avropa mədəniyyəti müsbət və mənfi cəhətləri ilə Şərq xalqlarını öz təsiri altına almaqda idi. Yabançı həyat tərzini türk – müsəlman toplumlarına ildırım sürəti ilə daxil olurd.

H. Cavid "düşkün Paris modası" adlandırdığı yabançı Avropa həyat tərzinin təqlidini türklər üçün, türk milli kimliyi üçün böyük təhlükə sayırdı. Bu təhlükənin real nəticələrini ifadə etmək üçün

ədib "Topal Teymur" əsərində türk ruhlı, türk əxlaq və qaydalarına riayət edən Teymurla avropa sayaqı həyat sürən Yıldırım Bəyazidi qarşılaşdırır və Bəyazidin məğlubiyyətini onun yabançı mədəniyyət və həyat tərzinə meylinə, türk milli dəyərlərindən uzaqlaşmasında görür. Müəllif sanki oxucuya – sən nə qədər ki, türk milli kimliyinin daşıyıcısısan güclü olacaqsan, şərəfli türk milli kimliyindən uzaqlaşsa zəifləyəcəksən – mesajını verir.

"Topal Teymur" dramındakı türk milli kimliyi problemi Teymurla Yıldırım Bəyazidin müqayisəsi, münaqişəsi fonunda verilib. Teymurun sarayının təsvirinə diqqət edək.

"Səmərqənddə Əmir Teymur sarayında Şərq zövqünə uyğun süslü bir salon... Salonun içi Türkiyə, İran və Hindistan məfruşat ilə döşənilmiş"¹.

Yıldırım Bəyazidin sarayını isə Serbistan kraliçası, Serb şərabı və Avropa rəqqasələri bəzəyir. Hüseyin Cavid Bəyazidin zəifliyini bu yabançı amillərə aludəliyi ilə bağlayır. Əsərdəki təlxək cüce Bəyazidi Serb kralının həmsiyrəsinin itayətli qulu adlandırır. Onun sərxoşluğunu isə Cüce belə ifadə edir: "Bu yaxınlarda bir Serb qızı alacağam, işte o zaman şərab içməsinə də ondan öyrənərəm"².

Serb kraliçası Meliçanın Bəyazidə təsiri çox böyükdür. Melitsa onu söy kökündən uzaqlaşdıran avropalaşdırmağa çalışan bir qüvvədir. Saraya Ərəb rəqqasəsi gətirildiyini eşidən Meliça hiddətini belə ifadə edir: "Sarayda serb və macar, rum və bolqar rəqqasələri dururkən bir də Şamlı qızına nə ehtiyac var?"

H.Cavid Meliçanı türk cahangiri Bəyazidi məhv edən serb şərabı ilə eyniləşdirir. Yıldırım – "Mən Serbistan şərabını çox sevirəm, çünki səni bəsləyən abu – həva ona da başqa bir lətafət vermiş" – deyərək yabançı Qərb "lətafəti"nin onu necə zəiflətdiyini hiss etmir.

Bəyaziddən fərqli olaraq Teymur surətində soykökünə sadıq, özündə əsil türk hökmdarı xüsusiyyətlərini cəmləşdirən bir obraz yaradılmışdır. H.Cavidin Teymura rəğbəti də özünü məhz bunda təzahür etdirir. Əfsuslar olsun ki, dramaturqun Əmir Teymura münasibəti sovetlər dönməsində hakim ideologiyanın təsiri ilə lazımınca dəyərləndirilməmişdir. Bir çox tədqiqatlarda belə bir fikir vurğulanırdı ki, guya Cavid Teymurun qanlı əməllərini ifşa edib, onu iblisin davamı kimi göstərib. Yaşar Qarayevin "Quseyn Djavid" (1982) kitabında yazılır: "... "Topal Teymur"da Cavid "İblis"dəki bədii üsuldən istifadə edir: əgər axırıncıda şair şəri şər dahisinin – İblisin öz sözləri təhlil və tənqid edirsə, "Topal Teymur"da tiranların ifşasına ən qəddar və "baş" tiranlardan olan – Teymur seçilir.

Teymur obrazında H.Cavid Allahın yerdəki səmavi düşməni obrazını yaradıb. Təsədüfi deyil ki, Teymuru tez-tez iblisani qəhrəmanlarla müqayisə edirlər"³.

Qətiyyətlə demək olar ki, H.Cavid Teymuru nəinki ifşa etməkdən uzaq olmuş, hətta onu türk kimliyini, türk mentallığını yaşadan bir türk fətehi kimi alqışlamışdır. H.Cavid hələ 1912-ci ildə qələmə aldığı "Maral" dramında deyirdi:

"Əcnəbilər böyük İskəndər, böyük Napoleon deyə öz qəhrəmanlarına abidələr yapdırır, heykəllər tikdirirlər. Fəqət bizlər! Bizlər isə Çingiz kimi Cahangirlərə, Teymur kimi qəhrəmanlara xunkar, canavar deyə - ləkələmək istəyirik!"⁴

Burada diqqəti cəlb edən əsas məqamlardan biri də "Maral" da Topal Teymur və Çingiz xan haqqında təqribən eyni məzmunlu fikrin tatar türkçüsü Yusif Akçuranın "Çingiz xan" məqaləsində də mövcud olmasıdır: "Osmanlı dövlətinə böyük zərəri toxunmuş olan Napaleona "böyük" deyirik da, Teymurdan, Çingizdən bəhs etdiyimizdə olmayan sifətləri onlara istinad veririk. Böylə düşünməmişin nədəni onlara başqalarının gözü ilə baxmağımızdan qaynaqlanmaqdadır"⁵.

Hüseyin Cavidin Topal Teymura belə münasibəti, rəğbəti dövrün türkçülük ideologiyası ilə bağlı idi. Belə ki, ədibin yaradıcılığına, bədii təfəkkür tərzinə böyük təsiri olmuş Əbdülhəq Hamidin "Teyflər keçidi" əsərində Topal Teymura ilk dəfə müsbət planda müraciət edilmişdir. Ondan sonra Hüseyin

¹ Hüseyin Cavid. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 2005, "Lider nəşriyyat", s.252

² Yenə orada. s. 281.

³ Yaşar Karayev. Quseyn Djavid. Bakı, Kommunist, 1982, s.30

⁴ Hüseyin Cavid. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı, 2005, "Lider nəşriyyat", s.70

⁵ Aybəniz Əliyeva (Kəngərli). Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük. Bakı, Elm, 2002, s.285

Cavid, İsmayıl Qasıralı, Yusif Akçura, Ziya Göyalt, Əlibəy Hüseynzadə də Teymurləng şəxsiyyətinə müraciət etmiş, onu ağıllı, uzaqgörən, ciddi, humanist və özündə türk milli kimliyinin bütün gözəl xüsusiyyətlərini əks etdirən şanlı türk xaqanı kimi qiymətləndirmişlər. Hətta avropalılar Teymura böhtanlar yağdırıb, onu zalım, qan içən, despot kimi səciyyələndirərkən böyük mütəfəkkir Bartold deyirdi: "Onun tikdikləri dağıtdıqlarından çox olmuşdur"¹.

Teymur şəxsiyyətinin ən böyük Qərb araşdırıcılarından olan Vamberi German "Əmir Teymur" əsərində yazırdı: "Teymur bütün olum və fünuna, maarif və sənayeyə, bu yolla göstərilən və göstəriləcək hərəkətlərə milli türk ruhunu verməyə çalışırdı. Halbuki, bu təşəbbüs ondan əvvəl heç kim tərəfindən edilməmişdir. Xüsusilə Teymur dövrü səltənəti ilə Orta Asiya tarixində türklük dövrü hökmran olmuşdur. Zira Teymura qədər gəlib keçən Xarəzm hökmdarları və səlcuqilər nə qədər əsl türk irqindən olsalar da, bu xüsusdan xəbərləri olmayıb, qərbi islam – İran mədəniyyətinə pərəstiş edirdilər"².

Bu fikirlərdən tam aydın olur ki, Teymurun türk milli kimliyinin layiqli daşıyıcısı olması hətta Avropa tədqiqatçıları tərəfindən də qəbul olunmuş tarixi həqiqətdir. H. Cavid bu tarixi həqiqəti çox uğurlu bir şəkildə bədii müstəvidə əks etdirə bilmişdir.

Dramaturq "Uçurum" faciəsində də türkləri öz milli kimliklərinə sadıq olmağa, yabançı, xüsusən də Qərbin mənfi xüsusiyyətlərindən uzaq durmağa çağırırdı.

Qəhrəman oğuzların,
Böyük Ərtoğrulların
Sarsılmaz xələfləri
Şimdi həp sapqın, asğın...³

Əsərdəki hadisələrin mərkəzində türk gəncliyinin, türk ailəsinin, türk dövlətinin bədii nümunəsi olan Göyərçinlə Cəlalın xoşbəxt ailəsi durur. Bu xoşbəxtlik Cəlalın Qərb səfərinə, sevgisinə xəyanətinə qədər davam edir. Cəlalın Qərb mədəniyyətinin alçaq təzahürlərinin simvolu olan Anjellə tanışlığı, onun cazibəsinə uyaraq özü ilə İstanbula gətirməsi xoşbəxt türk ailəsinə məhv edir. Cavid bu bədii ümumiləşdirmələrlə öz soy kökündən uzaqlaşan, milli kimliyini unudan türk gəncliyinin, yeni türklərin gələcək var oluşunun məhvə məhkumluğunun həyəcan təbilini çalıb.

Ədib, Cəlalın simasında yabançı Qərb meyllərinə həvəslənən, Avropa mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmaq arzusunda olan türk gəncliyinə ilk öncə öz milli kimliyini, Türkünstan ellərinin füsunkar gözəlliklərini tanımağa, öyrənməyə bir çağırış edir.

Səyahətdən zevq alan bir türk için
Kırım yalıları, İdil boyları,
Qafqaz dağları, şanlı türk soyları,
Birər sərgidir, seyrinə doyulmaz,
Həm nə qəribə levhələr, bilsəniz!⁴
Hər zevqi, hər qəlbi oxşar şübhəsiz.

Avropaya səfəri zamanı içkiyə aludə olan Cəlala Yıldırım belə bir tövsiyə verir:

Sana yalnız müqəddəs Altaylardan,
Şanlı əcdadından yadıqar qalan,
Ağ köpüklü kumızdır ki, içdikcə,
Həm ruh, həm bədən bulur zevq, nəşə.
Lakin yıpranmış yunanın şu süni,
Şu atəşli zəhri məhv edər sənə.⁵

¹ Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 2005, "Lider nəşriyyat", s.365

² Vamberi German, Əmir Teymur. Bakı, "Qızıl Şərq", 1991, s.54

³ Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 2005, "Lider nəşriyyat", s.75

⁴ Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 2005, "Lider nəşriyyat", s.278

⁵ Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 2005, "Lider nəşriyyat", s.290

"Uçurum" əsərində ən uğurlu ümumiləşdirmələrdən biri də İstanbuldur. Bildiyimiz kimi, H. Cavid gənclik illərində İstanbulda təhsil almış, bu şəhərə yaxından bələd olmuşdur. İstanbul isə özündə türk milli kimliyini ən az yaşadan və yabançı Qərb mentallığının Anadoluya ötürücüsü olan bir me-qapolis idi. Ədib çoxəsrlik Osmanlı imperiyasının paytaxtı olan İstanbulun türk milli kimliyindən qopmasını-

O gün ki, İstanbulda
Gənclik fransızlaşdı,
Getdikcə türk övladı
Uçuruma yaxlaşdı.¹

Bütün türk toplumu üçün böyük bir faciə sayırdı.

H.Cavid əsərdəki "uçurum"u türk ulusunun uçurumu kimi simvolizə edib. Türk öz milli kimliyindən uzaqlaşdıqca onu məhvə sürükləyən uçuruma yaxınlaşır.

H. Cavid milli kimlik probleminə "Topal Teymur" əsərində tarixi, "Uçurum" da isə müasir proseslər rəkursundan və ümumtürk kontekstindən münasibət bildirmişdir. Ədibin türk milli kimliyi məsələsində əsas düşüncəsi isə bundan ibarətdir ki, türk milli kimliyinin qorunması türklər üçün var olmağın əsas prinsipidir. Türk öz milli kimliyindən uzaqlaşdıqca zəifləyir, məğlub olur. Türk milli kimliyi tarixən türkləri qoruyan və qələbələrə aparan əsas meyardır.

HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞININ TƏRBİYƏVİ ƏHƏMİYYƏTİ

Nuranə ƏSƏDULLAYEVA

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli
Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi,
x_nura_x@list.ru*

XÜLASƏ

Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yalnız böyük dramaturq, filosof, faciənəvis deyil, ilk öncə bir şair, poetik söz ustası və əbədi lirik idi. Söz və sənət aləminə şair kimi qədəm qoyan Cavid hələ "Cavid" olana qədər, "Arif", "Gülçin", "Salik" təxəllüsləri ilə şeirlər yazmış, dram yaradıcılığına gəlib çatanaqədək mükəmməl bir yol keçmişdir. Məhz şeirə vurğunluğu, sözə vurğunluğu mənzum dram əsərlərini yaratmasına səbəb olmuşdu. Cavidin ilk şeirlər kitabı "Keçmiş günlər" 1913-cü ildə çapdan çıxmışdı. Bu məcmuəyə şairin 1905-1913-cü illərdə yazdığı şeirləri daxildir. "Keçmiş günlər" məcmuəsində toplanmış şeirləri nəzərdən keçirərkən görürük ki, bu ədəbi nümunələrdə əsasən Cavidin bütün yaradıcılığı üçün və eyni zamanda, şəxsiyyəti üçün xarakterik olan dərin humanizm vardır. Təsədüfi deyil ki, Cavid düşündürən mövzular məhz insanın mənəvi-ruhi dünyasını məşğul edən məsələlərdir.

THE EDUCATIONAL IMPORTANCE OF THE CREATIVITY OF HUSSEIN JAVİD

ABSTRACT

The author of the given thesis investigates the poems which were included into the first collection of the poems of the poet which are devoted to the problems of the education and upbringing. Humanism and education are the main features of the above-mentioned poems.

Dünyanın kiçik sakinlərini unutmayan Hüseyn Cavid öz şeirlər silsiləsində yer almış bir neçə şeirində onlardan da bəhs etmişdir. "Qız məktəbində", "Küçük sarsəri", "Öksüz Ənvər", "İlk bahar", "Çiçək sevgisi" kimi şeirlərində şair diqqəti daha çox gələcəyin sütunları olacaq uşaqlara məhz uşaq-lıqdan göstərməli olan qayğının vacibliyinə, təlim və tərbiyə məsələlərinə yönəlmişdir. 1912-14-cü illərdə Tiflisdəki "İttihad" məktəbində dərs deyən Cavidin bu dövr məqalələrinin də ana xətti məhz təhsillə, elmlə bağlıdır.

¹ Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 2005, "Lider nəşriyyat", s.304

"Qız məktəbində" şeirində H.Cavid oxucuya səmimi bir dialoq təqdim edir. Müəllifin balaca Gülbaharla söhbəti sadə, sadə olduğu qədər də həyatı və mənalıdır. Burada şair sanki bu dünyada yaşamağın özünəməxsus bir düsturunu cızır və Gülbaharın simasında gələcəyin xoşbəxt varlığını, insanını görmək istəyir. Cavidin fikrincə, yalnız qüsursuz və möhkəm bünovrə üzərində dayanan insan həyatda uğur qazana bilər. Şeirdə gənc nəsle Allaha inam, valideynə ehtiram və məhəbbət, müəllimə hörmət kimi gözəl, vacib hisslər aşılır. Bu şeir, əslində Cavidin cəmiyyətdə sağlam təfəkkürlü gənclərin yetişməsi naminə təklif etdiyi bir ülgüdür.

Yaradıcılığının erkən çağından ədəbiyyatımızın romantik istiqamətinə bağlanan və müəllifi olduğu əsərlərdə bu ədəbi üsluba etimad göstərən Hüseyn Cavid mürəkkəb və eyni zamanda ziddiyyətli problemlərin həllində mətləbi konkret illüstrativ materiallarla, real və poetik lövhələrlə təsvir edir.

"Küçük sərsəri" şeirində müəllif oxucunun diqqətini əlil və kimsəsiz bir uşağa yönəldir. İnsanların laqeydliyi və etinasızlığı ucbatından gələcəyi sual altında olan bu fəqirin taleyi heç kəsi düşündürmür. Şair göstərir ki, əslində dünyaya pak şəkildə gəlmiş insan ətraf mühitin, ictimai proseslərin təsiri ilə dəyişir, başqalaşır. Bu gün kimsənin "görmədiyi" məsum sabah səfalət üzündən bir günahkar kimi nəzərləri üzərinə çəkəcək. Bu isə bəşəriyyətə başucalıq və səadət gətirməyəcək. Çünki insanlar onlara bəxş edilmiş mərhəmət və xeyirxahlıq kimi hissləri unutmuşlar. Bu səbəbdən günahsız bir insanın məhz günahsızlığı üzündən cəmiyyətə "sərsəri" kimi atılmasına razı olanlar mücərrəd yollarla Allahın razılığını qazanmağa çalışaraq həqiqət eşqilə məbədlər ucaltsalar da, gözləri önündəki acı həqiqətləri görmürlər. Bu baxımdan Cavidin "aldanır, aldandır zavallı bəşər" (1, c.1, 54) təəssüfünü yalnız ayrı-ayrı insanların deyil, ümumən bəşəriyyətin faciəsi kimi qəbul etmək olar.

Hüseyn Cavidin dərin real notlarla yüklənmiş romantik poeziyasında həqiqi vətəndaşın vacib, səciyyəvi cizgilərindən olan humanizm duyğuları ön plana keçir. Şairə görə, məhz humanizm hər bir insanın müsbət həyat ideali olmalı, onun xarakterini istiqamətləndirməlidir. Bu xüsusda H.Cavid müəllim peşəsinə ayrıca diqqət yetirir. Vaxtilə əksər məqalələrində təhsillə, elmlə bağlı məsələləri yetərinə incələyən şair bu qənaətə gəlir ki, həqiqi müəllim şagirdlərə yalnız bilik verməklə kifayətlənməməli, onların gözündə həm də insanpərvərlik və ləyaqət simvolu kimi ucalmalıdır. Uşaqların daxili dünyasından, onların sevinc və iztirablarından xəbərsiz olan müəllim nə qədər çox biliyə malik olmuş olsa da, öz peşəsində lazımı qədər uğur qazana bilməz. Şair inanır ki, məhz müəllimlər, onların vətən övladlarına verəcəyi düzgün tərbiyə və həqiqi elm cəmiyyəti islah etməyə qadirdir. H.Cavid müəllimlərə xitabən yazırdı: "Daima çalışın, çabalayın! Millət, Vətən uğrunda canınızdan keçmək belə icab etsə saqınmanız! Əsla cəsarətsizlik göstərməyiniz" (1, c.5, 273).

"Keçmiş günlər" silsiləsindən olan "Öksüz Ənvər" şeirində də H.Cavid bu mövzuya toxunur. Şeir oxuculara doqquz yaşlı çalışqan, ağıllı bir oğlanın – Ənvərin taleyindən keçən faciəni anladır. Həyatda yeganə dayağı və himayədarı olan anasını itirəndən sonra Ənvər böyük bir sarsıntı keçirir. Bu səbəbdən dərslərinə artıq davam etmək iqtidarında olmayan uşağın gərgin psixoloji durumunu təəssüf ki, müəllimi anlaya bilmir və nəticədə onu daha çox incidir:

Sükuta qarşı müəllim qəzəblə bir, iki, üç,
Toqatlayınca, çocuq birçə kərrə hıçqırdı:
"Aman, vay, annəciyim!..", sonra qəşş olub getdi;
Bu səs sınıfta olan cümlə qəlbi titrətdi (1, c.1, 56).

Özü də müəllim olan Hüseyn Cavidin bu şeir daxilində real cizgilərlə təsvir etdiyi kiçik, konkret həyat lövhəsində Ənvərin timsalında cəmiyyətin növbəti qurbanını sezdiyimiz kimi, müəllim adına ləkə gətirən, bu adın şərəfini və müqəddəs amalını ayaq altına atanların da simasını aydın görürük.

Hüseyn Cavid "Azər" poemasının "Köydə" hissəsində oxucularına bir müəllim surəti də təqdim edir. Kənd həyatını seyr edən Azər burada rastlaşdığı müəllimə öz dəyərli məsləhətlərini verir:

Tutduğun yol böyük... Sən el rəhbərisin,
Bütün səslərdən üstündür sən səsən.
Bağır, hayqır, can ver ıssız bucaqlara,
Bilgi nuru yağıdır sönmüş ocaqlara. (1, c.1, 252)

Əslində müəllim, ustad, müdrik bir ziyalı-vətəndaş obrazını poema boyu ən qabarıq şəkildə məhz Azərin timsalında görürük. Azərin, yəni həyatı boyu sözün əsl mənasında müəllim olan dahi Cavidin ölməz nəsihətləri bu gün belə müasir və gərəklidir:

Bənim ən çox dilədiyim sizlər için:

Sağlam bədən, sağlam sinir, sağlam beyin. (1, c.1, 251)

Göründüyü kimi, Hüseyn Cavid romantik dünyagörüşündən irəli gələn əənəvi mövzulara müraciətlərlə bərabər, cəmiyyətdə sağlam təfəkkürlü gənclərin yetişməsi kimi həlli vacib problemlərə də nəzər yetirmiş, mürəkkəb və eyni zamanda ziddiyyətli məsələlərin həllində mətləbi konkret illüstrativ materiallarla, real və poetik lövhələrlə təsvir etmişdir. Cəmiyyət həyatının demək olar ki, bütün sahələrinə nüfuz edən, mövzu, motiv və ideya çalarları ilə zəngin yaradıcılığında şair diqqəti daha çox ictimai-əxlaqi məsələlərə yönəlmiş, ədəbiyyatımızı və ümumiyyətlə, bədii düşüncə sahəsini mənəvi-estetik cəhətdən zənginləşdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid H. Əsərləri: 5 cildə, I c., / T.Cavidin tərtibi, T.Kərimlinin redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 2007, 300 s.; V c., Bakı: Elm, 2007, 352 s.

“SİRÂTIMÜSTAKİM” MECMUASI’NIN GÖZDEN KAÇAN ÖNEMLİ BİR HİZMETİ “TÜRK DERNEĞİ”

Ok. Dr. Nurgül KARAYAZI

Yıldız Teknik Üniversitesi Türk Dili Bölümü
nurgulkarayazi@gmail.com

Prof. Dr. Mustafa İsmet UZUN

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk İslam Edebiyatı Bölümü
uzunmis@gmail.com

ÖZET

14 Ağustos 1324/27 Ağustos 1908 Perşembe tarihi ile İstanbul’da yayınlanmaya başlayan *Sırâtımüstakim* gerek Türk gerekse bütün İslâm dünyasında devrin en etkili yayın organı olmuştur. Yakın tarihimiz açısından kıymetli bir belge özelliğine sahip olan derginin başmuharriri Mehmet Âkif Ersoy başta olmak üzere Ahmet Mithat, Ağaoğlu Ahmet, Gaspıralı İsmail Bey gibi isimler de yazılarında Türk ve İslâm dünyasının birliği, gelişmesi, yükselmesi, izzet ve şerefi davasını, kılıçlaşan kalemeleriyle kudretli bir şekilde müdafa etmişlerdir.

Sırâtımüstakim’in çeşitli Türk topluluklarına dâir neşriyatı, Türklük âlemi hakkında geniş ve etkin bir alâka uyandırmış ve Türklük âlemi üzerine araştırmalarıyla tanınmış zevâtın dikkatlerini çekmiştir. Bunun en önemli tezahürlerinden biri 25 Aralık 1908’de İstanbul’da “Türk Derneği” nâmiyle bir cemiyet kurulması olmuştur. Ayrıca Dârülfünûn ve Mekteb-i Mülkiye salonlarında Ahmet Mithat, Gaspıralı İsmail Bey gibi tanınmış isimlerin verdiği konferansların neşredilmesi büyük alaka ve heyecan doğurmuştu.

Tebliğimizin esas noktasını *Sırâtımüstakim* dergisinin ilk iki cildi ekseninde Türk dünyası açısından büyük önem taşıyan Türk Derneği’nin kuruluş aşaması, tüzüğü, etkileri, yankıları oluşturmaktadır. Bunu gerek *Sırâtımüstakim*’e gerek söz konusu derneğe Türk dünyasının teveccühü ve bu konuda atılan ilk adımların neler olduğu gibi hususlar takip edecektir.

Anahtar Kelimeler: Sırâtımüstakim, Türk Derneği, Mehmet Âkif.

AN UNNOTED BUT SIGNIFICANT MISSION OF “SİRÂTIMÜSTAKİM (THE RIGHT PATH)” JOURNAL: TURKISH ASSOCIATION

ABSTRACT

Sırâtımüstakim which started to be published in Istanbul on 14th August 1324/27th August 1908 Thursday was the most influential publication of its era in both Turkish and the whole Islamic world. In terms of our recent history, the journal has been a valuable document and its editor-in-chief Mehmet Akif Ersoy and the other authors such as Ahmet Mithat, Agaoglu Ahmet, and Ismail Bey from Gaspıralı defended the unity, development, rise, glory and honor of the Turkish and Islamic world through their powerful writings.

Sırâtımüstakim’s publication about a variety of Turkish communities has aroused wide and effectual concern about Turkish world and have attracted the attention of well-known people who conducted research on the realm of

Turkish. One of the most important manifestation of this concern was the establishment of "Turkish Association" in Istanbul on December 25th, 1908. The publication of conferences given by Ahmed Mithat and Ismail Bey from Gaspıralı in the halls of *Darülfünun* (Houses of Sciences) and *Mekteb-i Mülkiye* (School of Civil) also created the great relevance and excitement.

The main point of our paper is the formative phases, regulations, effects and reflections of "Turkish Association" which has a great importance in terms of Turkish world mentioned in the first two volumes of *Sırâtı müstakim*. These issues will be followed by Turkish world's tendency to both *Sırâtı müstakim* and "Turkish Association" and what the first steps are taken in this regard.

Key Words: *Sırâtı müstakim* (The Right Path), Turkish Association, Mehmet Âkif.

Tebliğimiz iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde anahatları ile *Sırâtı müstakim* / *Sebilürreşâd* (kısa adlarıyla söyleyecek olursak *Sırât-Sebil*) mecmuası hakkında bilgi verilecek, onun Türk basın yayın hayatındaki yeri, etkisi tanıtılacaktır. İkinci kısımda ise bildiri hacmi içinde Derginin Türk dünyasındaki etkisi üzerinde durularak İstanbul'da Türklük ile ilgili her meselede ilmi çalışmalar yapmak üzere kurulan Türk Derneği'nin oluşumuna dair mecmuada yer alan bilgiler, diğer kaynaklarla karşılaştırılarak ele alınıp, derneğin nizamnamesi aktarılıp, yorumlanacaktır.

I. SİRÂTIMÜSTAKİM / SEBİLÜRREŞÂD MECMUASI

Sırâtı müstakim mecmuası, neşrinin başladığı 1908 yılından itibaren Osmanlı ve Türklük âleminde söz sahibi yazarların değerli yazılarının yer aldığı bir yayın organı olmuştur. Nitekim, devrin önde gelen fikir ve aksiyon adamları, edip, ulemâ ve bürokratin yazı heyetinde yer aldığı mecmûada Şeyhülislâm Mûsa Kâzım, Manastırlı İsmail Hakkı, Babanzâde Ahmet Naim, Bereketzâde İsmail Hakkı, Bursalı Mehmed Tahir Bey'lerle, Ahmet Midhat, Midhat Cemal [Kuntay] gibi çok tanınmış isimler yanında, Türk Dünyasının öncü kalemlerinden Yusuf Akçura, Ağaoğlu Ahmet, Halim Sabit [Şibay], İsmail Gaspıralı, Ayaz İshaki, Abdürreşid İbrahim gibi değerli ilim, fikir ve aksiyon adamlarını da görmek mümkündür.

Takip edildiği çevreler düşünüldüğünde ise ülkesi ne olursa olsun devrindeki bütün müslüman topluluk ve muhitlerde özellikli yeri yanında, esaslı bir etkiye sahip, Osmanlı-Türk basın-yayın dünyasının en önemli periyodiklerinden biri, hattâ birincisi olmuştur. Derginin ilk yayımlandığı sıradaki bu kuşatıcı ve esaslı etkisini imtiyaz sahibi Eşref Edib Bey'in ifadeleri ortaya koymaktadır.

Eşref Edib Bey, derginin ilk çıktığı günlerdeki heyecanı ve uyandırdığı tesiri şöyle anlatır:

"[*Sırâtı müstakim*'in] İlk çıktığı günlerin heyecanını hiç unutmuyorum. Yıllarca hasretini çektiğimiz hürriyet güneşi doğar doğmaz matbaalara koştuk. "***Sırâtı müstakim***" ünvânıyla ilk nüshamız çıkınca Bâbîâli alt üst oldu. Müvezzilerin "*Sırâtı müstakim*, *Sırâtı müstakim*" âvâzeleri caddeleri kapladı.

"24 saat sürmedi, on binlerce nüshası yağma oldu. Tekrar bastık, yine bitti. Arkasından ikinci nüshası yetişti. Memleketin her tarafından telgraflar yağmaya başladı. Matbaalar gece gündüz çalıştığı halde yetiştiremez oldular.

"Az zamanda İskodra'dan Bağdad'a ve Yemen'e kadar bütün memleket ***Sırâtı müstakim***'le doldu ve bütün İslâm dünyasına taşmaya başladı. Büyük âlimlerin, kudretli üstadların eserleriyle, kıymetli şiirleriyle ***Sırâtı müstakim*** en birinci mecmua halini aldı. Hele Âkif'in şiirleri bütün gönüllere öyle heyecanlar verdi ki..."¹

Eşref Edip ayrıca, Mehmet Âkif'in dergide neşredilen şiir ve yazılarının, dolayısıyla da derginin uyandırdığı bu alâkayı, Âkif'in okuyucularla buluşmasından doğan heyecan ile irtibatlandırarak şöyle anlatmaktadır:

"Üstad:

¹ M. Ertuğrul Düzdâğ, "Bir Devri Temsil Eden Dergi Yakın Tarihimizin Canlı Şahidi *Sırâtı müstakim*-*Sebilürreşâd*", *Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sırâtı müstakim Mecmûası*, (Proje Yürütücüsü: M. Ertuğrul Düzdâğ), (Ed. Mustafa İsmet Uzun), Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2012, s. IX.

-İlk nüshada "**Fâtih Câmî**"ni neşredelim", dedi.... Arkasından "**Tevhîd yâhud Feryâd**" çıktı. Mektuplarla, telgraflarla her taraftan Üstad'a tebrikler yağmaya başladı. On bin, yirmi bin basıyor, gazete yetiştiremiyorduk."¹

Devrin münevverlerinin hatıralarında da bu ilgiyi teyid eden bilgilerin yer aldığı *Sırâtümüstakîm*'in ilk sayısı, Meşrûtiyet'in ilânından (10 Temmuz 1324/23 Temmuz 1908) otuz beş gün sonra, 14 Ağustos 1324/27 Ağustos 1908 Perşembe tarihi ile İstanbul'da yayınlanmıştır.

Derginin yayın izni, "müessisleri" ve "imtiyaz sahipleri" olarak iki isim adına alınmıştı: Ebu'l-Ulâ Zeynelâbidîn ve H. Eşref Edib. Ebu'l-Ulâ Zeynelâbidîn daha sonra İstanbul Hukuk Fakültesi Ordinaryüs Profesörlerinden Ebu'l-Ulâ Mardin (1881-1957) olarak tanınacak, aynı zamanda hukuk doktoru olan Eşref Edib Bey ise XX. yüzyılın son çeyreğindeki vefatına kadar Türk matbuatında Sirozlu (Serezli) Hâfız Eşref Edib Fergan (1883-1971) olarak basın-yayın hizmetlerini sürdürecektir. kuvvetli bir kalem ve yılmaz bir fikir işçisi hüviyetine sahip olacaktır.

Başından beri **Sırâtüüstakîm**'i neşreden ekibin içinde yer almakla beraber, ilerleyen ciltlerde "başmuharrir" ünvanını kullanacak olan Mehmet Âkif Bey ise ilim ve fikir adamı tarafını, başarılı şairliğinin yanında tevazû sahibi bir ahlâk âbidesi olmanın geri planda bıraktığı, sonraki yıllarda İslâm şâiri olarak da tanınacak olan, Millî Mücadelenin manevî önderi ve İstiklâl Marşımızın nâzımı olarak temayüz edecektir.

Derginin ilk elli sayısında Ebu'l-Ulâ, sonraki sayılarda da Eşref Edib, aynı zamanda "mes'ul müdür" olarak görünmektedirler.

İlk sayısından itibaren, başlığın altında yer alan "*Din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulûmdan bâhis haftalık gazetedir*" şeklindeki kısa tanıtım cümlesi 50. sayıdan itibaren "*Din, felsefe, ulûm, hukuk, edebiyattan ve siyasyâtta ve bilhassa gerek siyasî ve gerek ictimai ve medenî ahvâl ve şuûn-ı İslâmiyeden bahseder ve haftada bir neşrolunur*" şeklini aldı. 108. sayıdan itibaren bu ibâredeki "*gerek siyasî ve gerek ictimai ve medenî*" kaydı kaldırılmış, tanıtım cümlesi, bu haliyle derginin yayın politikasını ve muhtevasını âdet özetleyen şekline kavuşmuştur.

"Kuruluş tarihi", temsili olarak, "11 Temmuz 1324" yani Meşrutiyet'in ilânının ertesi günü gösterilmişken, 43. sayıdan itibaren "10 Temmuz" olarak düzeltilen derginin, 27 Ağustos 1908 ile Şubat 1912 arasında neşredilen ilk 182 sayısı (1-7. ciltler) "*Sırâtümüstakîm*", 8 Mart 1912 ile 5 Mart 1925'te siyasî sebeplerle kapatılışına kadar çıkan 459 sayısı (8-25. ciltler) ise "*Sebîlürreşâd*" adını taşımaktadır. Böylece yakın tarihimizin en çalkantılı devresinde, Osmanlı, Türk ve İslâm dünyasının siyasî, sosyal ve dinî konularda en buhranlı 18 yılının aynası olan, toplam 641 sayı ve yaklaşık dokuz bin sayfa hacminde devrin kıymetli bir arşivi sayılabilecek külliyyat oluşmuştur.

1.1 İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası/Sebîlürreşâd Devresi

Derginin bu ilk ve en önemli yayın döneminin mecburen sona ermesiyle ortaya çıkan 22 yıllık zarûrî suskunluk devrinin son senelerinde, Eşref Edip Bey önce *İslâm-Türk Ansiklopedisi* adıyla bir ansiklopedi yayınına başlayarak bunun "fasikül kapağı"nı dergi şekline getirmiştir. Zamanla müstakil bir dergi hüviyeti kazanan bu periyodik 1940-1948 yılları arasında "*İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*" adıyla 100 sayı çıkarak Türk-İslâm ilim ve kültür hayatında önemli bir boşluğu doldurduğu gibi, ayrıca *Sebîlürreşâd*'in bir devamı ve ikinci devresinin hazırlık yayını görevini görmüştür.²

1948-1966 yılları arasında yine *Sebîlürreşâd* adıyla 362 sayısını daha yayımlanan derginin bu devresi de, Türkiye tarihinde "Millî şef devri" olarak anılan zaman diliminde, din-dindarlar, millî ve mânevi değerler üzerindeki baskılarının sebep olduğu olumsuzlukları ortadan kaldırmaya yönelik yayınlarıyla demokrasiye geçiş sürecine dair bilgi ve belgeler içeren kıymetli koleksiyondur.

1.2. Sırat/Sebil Devresinin Başlıca Hususiyetleri

Sırâtüüstakîm'in başmuharriri olan Mehmed Âkif Bey'in, ihyâcî İslâmî anlayışı yanında özgürlüklerden yana düşünce, yazı ve tavırlarıyla dikkat çeken bir yazar olarak derginin yayınında önemli

¹ Eşref Edib, *Mehmed Âkif Hayatı-Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Birinci Cilt, İkinci Tab'ı, Sebîlürreşâd Neşriyatı, İstanbul 1381/1962, s.7.

² M. Ertuğrul Düzdağ, "Bir Devri Temsil Eden Dergi Yakın Tarihimizin Canlı Şahidi Sırâtümüstakîm-Sebîlürreşâd", s.X.

ve aktif bir yeri bulunduğu âşikârdır. Kendisinin, daha sonra "*Safahât*"ı teşkil edecek olan hemen bütün şiirleri, ilk sayıdan başlayarak, dergide çıkmıştır. Âkif Bey ayrıca her sayıda bazen müstear imza ile yazı ve makaleler yazmakta, özellikle Arapça'dan tercümeler yayımlamaktaydı. Nitekim devrinde İslâm dünyasının olduğu kadar Mısır'ın da büyük ilim ve fikir adamı muharrirlerinden bulunan, Şeyh Muhammed Abduh (1849-1905), Muhammed Ferîd Vecdi [ö.1954] gibi önemli isimlerin içtimâî ve felsefî kıymetli yazılarını tercüme ediyordu. Bu yazılar da dergi okurları arasında büyük bir alâka uyandırmıştır.¹ Öyle ki bir zaman sonra oluşan, hâlen de devam eden bir kanaat olarak, dergi ile Âkif Bey daima birlikte anılmışlardır.²

Sırâtüstakîm, hemen her bakımdan takip ettiği mütedil, orta yol dolayısıyla 31 Mart hâdisesinden etkilenmiş, gazetenin dizilmiş yazıları matbaada isyancılar tarafından etrafa savrulmuş, dergi de o dönemde yayınlanamamıştır. Dergiye karşı gösterilen bu saldırıdan ciddi derecede müteessir olan Mehmet Âkif, "*sûreten dinî, hakikatte ise siyasî ve irticâî olan o hâdis-e-i hâile*"³ kabul ettiği olaylar yatışınca⁴ **Sırâtüstakîm**'de uzun bir bent neşretmiştir.

Nitekim "*Millet böyle siyaset kavgalarından hiçbir faide görmez, daha ziyâde tezebzüb ve teşettüte uğrar*" diyen Mehmet Âkif Bey'in riyâset-i tahrîriyesinde bulunduğu **Sırâtümüstakîm**'de siyasî didişmelere, siyasî dedikodulara ait tek yazı bulunmaz.

Dergi ayrıca "**Sırâtüstakîm** devr-i Meşrutiyetle beraber doğmuş, istibdâdın çizdiği eğri hatt-ı hareket içinde yürümeye ahd ü misak etmiş bir gazete olduğu için"⁵ beyânâtıyla tuttuğu bu yolu vurgulamış ve ne olursa olsun yolundan dönmeyeceğini, tavırlarının kesin olduğunu vurgulayarak yayına devam etmiştir.

II. SIRÂTIMÜSTAKÎM VE TÜRK DÜNYASI

Derginin Türk dünyasının her tarafına yayılan etkisini yine Eşref Edib Bey'in konu ile ilgili aktardıklarından takip etmek mümkündür:

"... [**Sırâtümüstakîm**] Bilhassa Rusya'ya⁶ binlerce nüsha sevk olunuyordu. Asya'nın en uzak köşelerinden Üstad'a mektuplar geliyor, şiirleri, yazıları takdir olunuyordu.

...Üstad'ın yazıları Rusya'daki Müslümanlar arasında büyük alâkalar husûle getirdiği için o zamanın Çarlık Rusya'sı bunu mahzurlu görmüş; **Sırâtümüstakîm**'in Rusya'ya girmemesi için bin türlü müşkilât çıkarmaya başlamıştı. Bir taraftan yollanan nüshaları sâhiplerine vermiyor, diğer taraftan mânâsız birer bahâne ile sansür paket paket nüshaları iade ediyordu.

Fakat Üstad'ın şöhreti bir defa bütün Rusya'ya yayılmış olduğu için oranın edipleri, muharrirleri ile Üstad arasında ruhî bir râbîta husûle gelmişti. Rusya'dan İstanbul'a gelen edipler, muharrirler, doğru idarehaneye gelir, Üstad'ı arar, görürşürlerdi. Abdürreşîd İbrâhîm [1857-1944], Yusuf Akçura [1876-1935], İsmail Gaspıralı [Gaspıralı, 1851-1914], Ayaz [lyaz] İshakî [İdilli, 1878-1954] gibi Rusyalı muharrirlerin, Rusya Müslümanlarının hayatına ait kıymetli ve fâideli yazıları **Sırâtümüstakîm**'de intişâr ediyordu.

Ağaoğlu Ahmed Bey de Türkiye'ye geldiği vakit, hayli zaman Üstad ile beraber çalışmış, kıymetli siyasî makaleleri **Sırâtümüstakîm**'de neşrolunmuştu.

Ağaoğlu Ahmet Bey anlatıyor:

"O zaman **Sırâtümüstakîm** bizim Azerbaycan taraflarında çok okunuyor ve çok alâka uyandırıyor.

¹ Eşref Edib, a.g.e., s. 8.

² Ayrıca bkz. M. Ertuğrul Düzdağ-M. İsmet Uzun, "Mehmed Âkif Ersoy Hayatı, Eserleri", *İstiklâl Şâirimiz Mehmed Âkif* (Haz. Mustafa İsmet Uzun), Bağcılar Belediyesi Başkanlığı, İstanbul 2011, s. 17-46.

³ **Sırâtümüstakîm**, C.II, S. 34, s.114.

⁴ Eşref Edib, a.g.e., s. 9.

⁵ **Sırâtümüstakîm**, C.II, S. 34, 20 Nisan 1325/3 Mayıs 1909, s.113.

⁶ Bu ifadelerdeki "Rusya" ibaresinin Türk Dünyasının o zaman Çarlık Rusya'sının istilası altında bulunan Türk topluluklarını anlatmak için kullanıldığı unutulmamalıdır. "Rusya müslümanları" terimi ile de aynı topluluklar kastedilmiştir.

Biz Hüseyinzâde Ali Bey'le Meşrutiyetten dört beş sene evvel, 1903-1904'te gazete neşrine başladık. İlk defa Türkçe olarak yevmî gazete[yi] biz neşrettik.

O sırada fikirlerde yeni bir intibah başlıyordu. Nice zamanlardan beri Garb'ın fâikiyet ve istilâsı karşısında gittikçe gerileyen, geriledikçe sarsılan İslâm-Türk âlemi bu elîm vaziyetten kurtulup yaşamak için çareler düşünmeye ve aramaya başlamıştı.

İslâm âleminde üç cereyan görülüyordu:

1. Müslümanlığı, pek mutaassıp seviye-i fikirlerine göre anlayan ve bütün terakkî kapılarını kapayan Vehhâbîlik zihniyeti.
2. İslâm esâsâtını muhâfaza sûretiyle Teceddüt cereyanı. Cemâleddin Efgânî [1839-1897], Muhammed Abduh'ların [1849-1905] tâkip ettikleri yol.
3. Mâzi ile tamamen alâkayı keserek bilâkayd ü şart garplılaşmak.

Biz bunları tahlil ederek fikirlere sâlim bir istikamet vermek istediğimiz sırada Türkiye'de Meşrutiyet ilân edildi ve yeni İstanbul matbuatı Azerbaycan efkârı üzerinde de büyük tesirler göstermeye başladı.

*Bu meyanda **Sırâtumüstakîm** gazetesi, Türkiye ile hâriçteki Müslümanlar arasında râbitalar ve münasebetler tesisi hakkındaki yazılarıyla, ciddî ve ehemmiyetli neşriyâtıyla nazar-ı dikkatimizi celbetti. İkinci cereyanı tâkip etmekte olduğu açık görünüyordu. Bilhassa Muhammed Abduh'un makaleleri çok mühimdi. Bu gazeteyi dikkatle okur, bazı kısımlarını iktibas ederdik. Bu sûretle **Sırâtumüstakîm** o taraflarda şöhret aldı.*

*Bilâhere, İstanbul'a geldiğim zaman, **Sırâtumüstakîm**'i neşredenlerle, Mehmet Akif'le görüştüm, tanıştım. Ve hayli zaman birlikte çalıştık. Yusuf Akçura da vardı. Biz siyâsî makaleler yazıyorduk. Mehmet Âkif biraz haşin olmakla beraber, çok doğru dürüst bir adamdı, kudretli bir şairdi."*

Derginin yayın çalışmalarına yazılarıyla katılanlar arasında çok sayıda Rusya'dan göçmüş Türk aydını arasında Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Ayaz İshaki, İsmail Gaspıralı ve Abdürreşid İbrahim ön plana çıkan isimlerdir. Bunun yanında az da olsa A. Sevindik gibi pek tanınmayan yazarlara rastlanmaktadır.¹

Bu güne kadar fazla dikkat çekmese de, **Sırâtumüstakîm**'in Türk dünyası ve meseleleriyle ilgisi müstakil bir tebliğ konusu olarak ele alınacak kadar geniştir. Bu tebliğde konunun başlangıcını teşkil eden ve derginin ilk ciltlerinde rastladığımız öncü adımlara işaret etmekle iktifa ediyoruz. Aşağıda iktibas edilecek metinlerden de anlaşılacağı üzere dergi, Türk dilini, tarihini, medeniyetini araştırma amacı güden "Türk Derneği"nin kuruluşuna da öncülük etmiş, nizamnâmesini yayınlamış, bu konuda verilen konferansların metinlerini neşrederek² konunun Osmanlı dünyasının ve münevverlerinin gündemine girmesine imkân hazırlamasının yanında, kendi dergisini çıkarıncaya kadar âdeta derneğin yayın organı gibi çalışmıştır.

Yayınlarına bakıldığında bir taraftan genellikle İslâm'ı, aklın esas alınması, bilim ve terakkî gibi kimi modern değerlerle eklektik tarzda uzlaştırma, bu dinin söz konusu değerlerle bir arada bulunamayacağına yönelik eleştirileri göğüsleme çabası içinde olan modern, yer yer modernist İslâm anlayışını temsil eden en önemli yayın organlarının başında geldiği kabul edilen³ **Sırâtumüstakîm** mecmuasının, diğer taraftan da Türk dünyasının meseleleri ve Türk birliği konusunda gösterdiği hassasiyet sebebiyle bazı araştırmacılar tarafından İslâmcı-Türkçü çizgiye yerleştirildiği de görülmektedir.⁴

¹ Ufa'dan yazan bu ismin mecmuadaki yazısı "İslâm ve Türk âlemi: Rusya Müslümanlarında Dil ve Edebiyat" başlığını taşımaktadır. Bkz. *Sırâtumüstakîm*, C.1, S. 19, s. 300-332

² Ahmed Mithat Efendi, "Konferans Türklüğe Dâir", *Sırâtumüstakîm*, C.1, S.20, s.318-320; C.I, S. 21, s. 332-336; C.1, S. 22, s. 347-349.

³ M. Suat Mertoğlu, *Sırat-ı Müstakim Mecmuası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, Klasik Yayınları, İstanbul 2008, s. 17.

⁴ Bu konuda bkz. Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, C. I, s. 126.

2.1 Sırâtumüstakîm ve Türk Derneği'nin Kuruluşu

Sırâtumüstakîm'in Rusya'da yaşayan Müslüman Türklere ait neşriyâtı, Osmanlı münevverleri arasında Türklük âlemi hakkında geniş bir alâka uyandırmış, konuya dâir araştırmalarıyla tanınmış zevâtın nazar-ı dikkatlerini celb etmiştir. Bunun neticesi olarak Dârülfünûn ve Mekteb-i Mülkiye binasında, merkezi Dârü'l-Hilâfe (İstanbul) olan "Türk Derneği" nâmiyle sırf ilimle uğraşmak üzere bir cemiyet kurulmuştur. Daha sonraki dönemlerde derneğin yurt içinde Rusçuk, İzmir ve Kastamonu, yurt dışında Budepeşte şubeleri de açılmıştır.

Türk¹ milliyetçiliği esasına müsteniden teşekkül eden ilk cemiyet olan Türk Derneği'nin,² kurulması fikri, Kasım 1908'de İstanbul'a gelen Akçuraoğlu Yusuf'un daha okul yıllarından tanıdığı Necib Âsım Bey ve Veled Çelebi Efendi gibi bazı Türkçüleri, ziyareti sırasında doğmuş görünmektedir. Bu ziyaretin ardından onun gayr-ı siyâsî, sırf kültürel mahiyette bir Türk cemiyeti kurulmasını teklifi ve kendilerinin bu yolda rehber olmalarını rica etmesi üzere derneğin teşekkülüne karar verilmiştir. Bu teşebbüs, yılın sonlarına doğru Mülkiye Mektebi Müdürü Celâl Bey'in odasında yapılan bir toplantıda "Türk Derneği" adlı bir ilmî cemiyet halinde teşkilatlanmıştır.³

Derneğin gâyesi şu cümlelerle ortaya konulmuştur: "**Cem'iyet-i muhtereme 'Türk' diye anılan kavimlerin mâzî ve hâldeki âsâr, ef'âl ve ahvâlini öğrenmeye ve öğretmeye çalışacak, yani Türklerin âsâr-ı atîkasını, târîhini, lisânlarını, avâm ve havâs edebiyâtını, etnografya ve etnologiyasını, ahvâl-i ictimâ'îye ve medenîyye-i hâzıralarını ve Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını tedkîk ve tahkîk ile uğraşıp netâ'icini neşr ve işâ'aya çalışacak ve medâr-ı kıvâm-ı kavim olan vahdet-i lisânı te'mînen Türkçe'nin sâdeleştirilerek güzelleşmesine sûret-i mahsûsada bi-mennihi'l-kerîm i'tinâ gösterecektir.**"⁴

2.2. Türk Derneği Nizamnâmesi

Derneğin nizamnâme-i esâsîsi 25 Kânûnievvel 1908'de **Sırâtumüstakîm**'de neşredilmiştir. 21 maddelik nizamnâmenin metni şudur:

- 1- "Türk Derneği" adlı merkezi İstanbul'da olmak üzere sırf ilim ile uğraşır bir cem'iyet kurulmuştur.
- 2- Cem'iyetin maksadı Türk diye anılan bütün kavimlerin mâzî ve hâldeki âsâr, ef'âl, ahvâlini ve muhîtinin öğrenmeye çalışmak yani Türklerin âsâr-ı atîkasını, târîhini, lisânlarını, avâm ve havâs edebiyâtını, etnografya ve etnologiyasını, ahvâl-i ictimâ'îye ve medenîyyet-i hâzıralarını, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp tarastırıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yayıp dağıtmak, ayrıca da dilimizin açık, sâde, güzel, ilim lisânı olabilecek sûrette geniş ve medenîyyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını ona göre tedkîk etmektir.
- 3- Cem'iyet, maksadına erişmek için aşağıdaki vâsıtaları kullanır:
 - a) Cem'iyet toplanır, müzâkerâtda bulunur.
 - b) İktizâ eden mahallere hey'etler gönderip keşfiyyâta, tahkîkâta girer.
 - c) Umûmî dersler, müzâkereler tertîb eyler, mekteblere Türkleri anlamağa yarar dersler kabûl ettirmeğe çalışır.

¹ Türk kavramını Akçuraoğlu Yusuf'un nasıl tanımladığını bilmek, derneğin maksadının anlaşılmasında faydalı olacaktır: "Türkler dediğimiz zaman, etnografya, filocya ve tarih müntesiplerinin bazen "Türk-Tatar" bazen "Türk-Tatar-Moğol" diye yâd ettikleri bir ırktan gelme, âdetleri, dilleri birbirine pek yakın, tarihî hayatları birbirine karışmış olan kavim ve kabilelerin mecmûunu murâd ediyoruz. Bu cihetle İranlı ve Avrupalı bazı muharrirlerin ve onlara uyarak bazı Osmanlı muharrirlerinin Tatar dedikleri Kazanlılar, Azerbaycanlılar...ilh. ile beraber Kırgızlar, Yakutlar da 'Türkler' tabirinin içinde demektir." Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, (Haz. Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöer), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2009, s. 305.

² Akçuraoğlu Yusuf, a.g.e. s. 458.

³ Yusuf Akçura, *Türkçülük Türkçülüğün Tarihî Gelişimi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1978, s. 209. Bu konuda ayrıca bkz. Sebahattin Şimşir, "Türkiye'de Türkçülük fikrinin gelişimi (2)", http://www.orkun.com.tr/asp/orkun.asp?Tip=Makale&Makale_Nu=IP*R/YYPYDIWDUHL*YNYP*-WVJDWIFTBSFI*P*R/YYPYDIWDUHL/XB/Z,ATFDP*LOSI (23.04.2013), Sezai Kırancı, "Başyücelik Milleti", <http://www.yeniakademya.org/aktuelkonu-10-devlet-toplum-84-basyucelik-milleti.html> (23.04.2013).

⁴ *Sırâtumüstakîm*, C.1, S. 20, s. 318.

- d) *Gazeteler, risâleler, kitaplar neşreder.*
- e) *Yukarıda geçen mes'eleler üzerine ilmî müzâkerelerde bulunmak üzere kongreler toplar.*
- 4- *Cem'iyetin maksadına hizmet etmek isteyen herkes hangi dîn, cins ve tâbi'iyetden olursa olsun merkezdeki idâre hey'etine şifâhen veyâ tahrîren mürâca'at eylediği takdîrde onun dühûlüne cem'iyetin iki a'zâsının delâletiyle ve hey'et-i idârenin tasdîkiyle kabûl olunur.*
- 5- *Her a'zâ cem'iyete üç ayda bir kere 20 kuruş verir. Bir kerede yirmi lira verenler kayd-ı hayât ile a'zâ olmuş olur. Bundan fazla veren teberra'âtında bulunmuş sayılır. İktizâ ederse cem'iyetin merkez-i idâre hey'eti bazı a'zâyı bu resmden mu'âf tutabilir. Ma'nen, mâddeten cem'iyete fevka'l-âde hizmeti dokunan zâtların adları merkez-i idâre hey'eti karârıyla iftihâr levhasına yazılacaktır.*
- 6- *A'zâdan biri istediği zaman isti'fâ edebileceği gibi bir senelik taksitleri de vermemekle isti'fâ eylemiş sayılır.*
- 7- *Her memlekette bulunan a'zâ bir yerde toplanmakla o memleketin umûmî meclisini kurarlar. Merkezdeki umûmî meclise "Merkez-i Umûmî Meclisi" denilir.*
- 8- *Merkez-i Umûmî Meclisi kendi içlerinden senede bir kere tekrâr intihâb olunmak üzere dokuz kişilik bir merkez-i idâre hey'eti seçip ta'yîn eyler. İlk merkez-i idâre hey'etini mü'essisler kendi içlerinden seçerler. Merkez-i idâre hey'etinin kendi içlerinden seçilmiş birinci, ikinci re'îs, birinci, ikinci kâtibi ile bir de sandık emîni bulunur.*
- 9- *Merkezdeki umûmî meclis umûr-ı idâreye bakmak için toplandığı zaman kendi re'îsini, kâtibini intihâb eyler. Diğer toplantılarında Merkez-i İdâre Hey'eti'nin re'îslerinden biri re'îslük, kâtiblerinden biri de kâtiblik eder.*
- 10- *Her umûmî meclis lüzûm görürse bulunduğu mevki'de bir hey'et intihâb edebilir.*
- 11- *Merkezdeki idâre hey'eti en azı on beş günde bir def'a toplanır; cem'iyetin ilmî, mâlî idâresini yoluna koyar.*
- 12- *Merkezdeki idâre hey'eti; cem'iyetin her sene nihâyetine kadar ilme eylediği hizmetlere, keşiflerine, ıtlû'larına dâir bir rapor kaleme alacaktır.*
- 13- *Ayda bir def'a ilmî müzâkerede bulunmak üzere Merkez-i Umûmî Meclisi toplanır.*
- 14- *Merkezdeki umûmî meclis umûr-ı idâreye bakmak için en azı yılda bir def'a toplanacağı gibi Merkez-i İdâre Hey'eti'nce lüzûm görüldükçe fevka'l-âde ictimâ'lara da da'vet edebilir.*
- 15- *Mahallî teşkilât; nasıl çalışacaklarını, ne yolda idâre teşkil edeceklerini kendileri ta'yîn eder.*
- 16- *Kongreler, merkezdeki umûmî meclisin karârı ve mahallî teşkilâtın en azı olarak yarısının tasvîbi ile çağırılıp toplanır. Kongreler, toplandığı mahallin umûmî meclisiyle diğer umûmî meclisler murahhaslarından, merkez-i idâre hey'eti a'zâsından ve nihâyet da'vetlilerden mürekkeb olur.*
- 17- *Kongrelerin esâs vazîfeleri cem'iyetin maksadına yarar ilmî mes'elelerle meşgûl olarak Türklük hakkındaki ma'lûmâtın artmasına hizmet etmek ise de cem'iyetin umûmî teşkilâtını, nizâm-nâmesini maksada daha uygun bir yolda düzeltmeğe salâhiyeti vardır.*
- 18- *Cem'iyetin vâridâtı; taksît bedellerinden, teberra'âtından, cem'iyetin neşriyyâtı satış akçesinden, vereceği konferansların bazısına konan dühûliyye hâsılâtından ibâretidir.*
- 19- *Merkezde bulunan a'zâ taksît bedellerini merkez-i idâre hey'eti'ne verir veyâ gönderir. Mahallî meclis-i umûmîlerin vâridâtından yüzde otuzu cem'iyetin umûmî masraflarına karşılık olmak üzere merkezdeki idâre hey'etine gönderilir. Bununla beraber herhangi bir mahalde fevka'l-âde mesârıfa ihtiyâc görülürse merkezdeki idâre o mahallin vâridâtının hepsini oraya terketdikten başka merkez kasasından dahi mu'âvenetde bulunabilir.*
- 20- *Merkez kasasının tasarrufu; Merkez-i umûmî meclisine bir kere hesâb vermek ve gelecek senenin bütçesini tasdik ettirmek şartıyla merkezdeki idârenin elindedir. Senedler, vesikalar, mukâvelelerde merkezdeki idâre a'zâsından biri re'îs, biri sandık emîni olmak üzere hiç olmazsa üç kişinin imzâsı bulunmak şarttır.*
- 21- *Merkezdeki cem'iyet kendileri için bir kitâbhâne, bir mütâla'ahâne, hattâ bir de konferans salonundan mürekkeb bir mahal edinmeye çalışacaktır.¹*

¹ *Sırâtı müstakim*, C.1, S. 21, s. 331-332. Derneğin kuruluşunu sevinçle karşılayan ve Ufa'dan tebrik eden A. Sevindik'in yazısı için bk. a.g.m. C.1, S. 25, 397-398.

Kuruluşa öncülük edenler arasında Ahmed Midhat Efendi, Emrullah Efendi, Necib Âsım (Yazısız), Bursalı Mehmed Tahir, Korkmazoğlu Celâl, Akçuraoğlu Yusuf, Veled Çelebi (İzbudak), Agop Boyacıyan, Tarihçi Arif Bey, Akyiğitzade Musa, Fuad Raif (Kösearif), Rıza Tevfik (Bölükbaşı) ve Ahmed Ferid Bey'ler bulunmaktadır.¹

Sırf ilim ile meşgul olacak bu cemiyetin yapacağı faaliyetler 3. Madde fıkralarında açıkça belirtilmektedir: **"İlmî müzâkerelerde bulunmak, keşifler ve incelemeler yapmak üzere gerekli yerlere hey'etler göndermek, umûmî dersler, müzâkereler düzenlemek, mekteplere Türkleri tanıtmaya ve tanıtmaya yönelik dersler koydurmak, konuyla alâkalı gazeteler, risâleler, kitaplar neşretmek, Türk dünyasının meseleleri üzerine ilmî müzâkerelerde bulunmak üzere kongreler, sempozyumlar düzenlemek"** şeklinde özetlenebilecek bu faaliyet programı görüldüğü üzere epey kapsamlıdır.

Çağdaş ve ilmî bir yaklaşımla kaleme alınmış dördüncü maddeye göre ise, derneğe gayr-ı Türk Türkiyatçılar da dâhil olabilecekti:

"Cem'iyetin maksadına hizmet etmek isteyen herkes, hangi dîn, cins ve tâbi'iyetden olursa olsun merkezdeki idâre hey'etine sözlü veya yazılı olarak başvurduğu takdîrde iki üyenin teklifi ve azaların tasdikiyle kabul edilecekti"

15 Teşrinievvel 1328/1912'ye kadar azâlık taksitlerini tediye eden zâtların mecmûu, cemiyetin kasa defterine nazaran 63 kişi görünmektedir. Bunların içinde Prof. Gordlevsky, Dr. Karacson, Prof. Martin Hartmann gibi müsteşrikler, Boyacıyan Agop ve Andon Tıngır Efendiler gibi gayr-ı Türk Osmanlılar da vardır. Prens Said Paşa, merhum Köse Raif Paşa, Halid Ziya Bey gibi zamanın bazı ricâl-i devleti, azâ olmaksızın muâvenet-i nakdiyede bulunmuşlardır. Şair Mehmed Emin Bey, İsmail Bey Gasprinski, Hüseyin Cahid Bey, Azerbaycan Cumhuriyeti Başvekilllerinden Yusufbey-zâde Nasib Bey, Ağaoğlu Ahmed Bey, Hüseyinzâde Ali Bey, Köprülüzâde Fuad Bey, Türk Ocağı müessislerinden Doktor Fuad Sabit Bey ve merhum Ispartalı Hakkı Bey ilk senelerde kaydedilen azâlardandır.²

Bu dönem, Türkçülüğün örgütlenme değil bir hazırlık ve inşâ dönemi olarak görülebilir. Bu yıllarda Türkçülük yönetim çevrelerinde alternatif bir siyasî tercih olarak benimsenmiş değildir. Buna karşılık Türk Derneği kültürel, Pantürkist bir örgüt olarak görülmüş, üyeleri de Pantürkist olarak nitelenmiştir.³ Oysa yukarıda zikrettiğimiz derneğin nizamnâmesinde siyasî herhangi bir talep dile getirilmediği gibi, Türk dünyasını birleştirme hedefinden de söz edilmemektedir. Dernek çevresinde bir araya gelen kişiler dernek tüzüğüne siyasetten uzak bulundukları ve sadece bilimsel alanda yoğunlaşacakları konusunda bir madde koymuşlardır. Amaçlarının arkeoloji, tarih, dilbilim, edebiyat, etnoloji, sosyoloji ve coğrafya gibi akademik disiplinler aracılığıyla Türk tarih, medeniyet ve kültürünü çeşitli boyutlarıyla aydınlatmak olduğu belirtilmektedir.⁴

2.3. Türk Derneği Dergisi

Sırâtümstakim, başlangıçta âdetâ Türk Derneği'nin yayın organı olmuştur.⁵ Ancak bir süre sonra Yusuf Akçura, sekreterliğini üstlendiği Türk Derneği adına *Türk Derneği Dergisi* adıyla bir periyodik yayınlama yolunu seçmiştir.⁶ Bunda meşrûtiyetin getirdiği serbestlik havası içinde Osmanlı İmparatorluğunu oluşturan birbirinden farklı millet ve dinlere mensup toplulukların kendi etnik ve dini kimliklerini öne çıkararak faaliyete girişmelerinin, bu maksatla dernekler kurmalarının,

¹ Yusuf Akçura, *Türkçülük Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 210.

² Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, s. 459.

³ Jacob M. Landau, *Pan-Turkism in Turkey, A Study of Irredentism, Connecticut*, 1981, s. 38-39.

⁴ Ufuk Özcan, *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın*, Donkişot Yayınları, İstanbul 2002, s. 95-96.

⁵ Abdullah Gündoğdu, *Ümmetten Millete (Ahmet Ağaoğlu'nun Sırat-ı Müstakim ve Sebülürreşad Dergilerindeki Yazıları Üzerine Bir İnceleme)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 52.

⁶ Fuat Uçar, *Üç Tarz-ı Siyaset Türkçülüğün Manifestosu (Osmanlılık-İslamcılık-Türkçülük)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, (II. Baskı) İstanbul 2009, s. 216

hedeflerine ulaşabilmek için yayınlara girişmelerinin de etkisini göz ardı etmemek gerekir. Bunun yanında henüz bütünüyle açıklık kazanmamakla beraber bu ayrılığın altında esaslı düşünce farklılığının, *Sırâtümüstakîm*'in İslâmcı çizgisinin gittikçe farklı eğilimler gösteren Türkçü çevrelerce yeterince benimsenmiş olmadığı noktasında yoğunlaştığını söylemek mümkündür.

Türk Derneği'nin en önemli hizmeti, Meşrûtiyetin yeniden ilânından sonra kurulan öncü bir Türkçü kuruluş olmasından daha çok, aynı adla yayımladığı dergidir. İstanbul'da 1911'de yayımlanmaya başlayan dergi yedi sayı çıkmıştır. İlk sayısı 40 diğer sayıları 32 sayfadan ibaret olan derginin toplam hacmi 232 sayfadır. Derneğin nizamnamesinin ikinci maddesinde yer alan amaçlar ve bu amaçların gerçekleştirilmesi için yapılacak faaliyetleri belirleyen dördüncü maddesindeki esaslara paralel olarak, dergide Türklerin tarihi, edebiyatı ve dili, coğrafyası hakkında ayrıntılı, uzun araştırmalar, makaleler, dönemin ünlü bilim adamları ve yazarları tarafından kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Necip Asım (Yazıksız), Veled Çelebi (İzbudak), Bursalı Mehmed Tahir, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Yusuf Akçura, Milâslı İsmail Hakkı, Baron Carra de Vaux, Celal Sahir (Erozan), Andon Tıngır, Ispartalı Hakkı, aynı zamanda derneğin de başkanı olan ve R. M. Fuad, R. F., R. M. F. imzalarını kullanan Fuad Köseraif sayılabilir. Mehmed Emin Yurdakul da şiirleriyle dergide yer almıştır. İstanbul'da basılan dergi ek olarak İbn Mühenna'nın *el-Kitabu'l-Lugati't-Türkiye* (İstanbul 1327) ve Anton B. Tanger'in *Sarf-ı Tahlil-i Lisân-ı Türkî* (İstanbul 1327) kitaplarını ek olarak vermiştir. Türk Derneği Türk edebiyatı, tarihi, dili, grameri, coğrafyası ve bilhassa bu konuların İkinci Meşrutiyet döneminde nasıl algılandığı konusunda araştırma yapacak olanlar için önemli ve gerekli bir kaynak durumundadır.¹

Bir müddet sonra, derneğin en faal üyelerinden ikisi de asker olan Raif Fuad ile Necib Âsım Beylerin kıtalarının başına dönmeleri, Veled Çelebi Efendi'nin Konya Çelebiliğine tayin olunması, Akçuraoğlu Yusuf'un İstanbul'dan ayrılması, dernek toplantılarını seyrekleştirdikten başka, mecmuanın da kapanmasına sebep olmuştur. Fakat *Türk Derneği Mecmuasının* son nüshasının yayınlanmasından pek az zaman sonra *Türk Yurdu* adlı ve daha geniş programlı bir Türkçülük mecmuası yayınlanmıştır.²

Derneğin üyelerinin önemli bir bölümü de benzer amaçlarla kurulan Türk Ocağı'na katılmışlardır.³

Sonuç

Netice itibarıyla diyebiliriz ki, *Sırâtümüstakîm* Balkanlar'dan Orta Asya içlerine, Yemen, Orta-doğu ve Kuzey Afrika'dan Rusya'nın kuzey bölgelerine, hatta Avrupa'ya, Almanya, Fransa ve İngiltere'ye kadar geniş bir bölgede yaşayan müslümanlar üzerinde etkili olmuştur. Bu bakımdan dergi, Osmanlı coğrafyasının dört bir tarafına ve köylüsünden aydınına kadar her kesimden insanına ulaşan yayınıyla, devrin siyasî-sosyal şartları ve olaylarına gösterdiği ilgiyle, yakın tarih fikrî hayatımızda çok önemli bir yere sahiptir.

Derginin en önemli ve fazla dikkat çekmemiş hizmetlerinden biri, geniş tesir sahasının bir tezâhürü olarak, siyâsî mânâda ağırlıklı olarak Osmanlılık geleneğine bağlı, kültürel mânâda Türkçülük fikrini benimseyen Türk Derneği'nin kuruluşuna öncülük etmesidir. Ayrıca İstanbul'da Ahmet Mithat ve Gaspıralı İsmail Beylerin verdiği Türk Dünyasını tanıtıcı konferanslar⁴ da dergide yayımlanmıştır. Bunun yanında gerek Türk kavramının söz konusu dönemde nasıl değerlendirildiği konusunda fikir edinmek, gerekse de o dönemin ilim ve fikir adamlarının Türk âlemi hakkında kaleme aldıkları yazılarla dönemin sorunlarını dile getirip çözüm bulma yolundaki say ü gayretlerini değerlendirmek bakımından önem taşımakta ve araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

KAYNAKÇA

Ahmed Mithat Efendi, "Konferans Türklüğe Dâir", *Sırâtümüstakîm*, C.1, S.20, s.318-320; C.I, S. 21, s. 332-336; C.1, S. 22, s. 347-349.

¹ Cüneyd Okay, *Türk Derneği*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 14. Ayrıca bkz. Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, s. 459-460.

² Yusuf Akçura, *Türkçülük Türkçülüğün Tarihî Gelişimi*, s. 211-212.

³ Cüneyd Okay, a.g.e., s. 13-14.

⁴ *Sırâtümüstakîm*, C. II, S.42, s.248-250; C.II, S. 48, s. 337-340, 345, 346; C.II, S. 49, s.359-365; C.II, S. 52, s. 406, 407.

- Akçura, Yusuf, *Türkçülük Türkçülüğün Tarihî Gelişimi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1978.
- Akçuraoglu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, (Haz. Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgoer), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2009, s. 305.
- Düzdağ, M. Ertuğrul-M. İsmet Uzun, "Mehmed Âkif Ersoy Hayatı, Eserleri", *İstiklâl Şâirimiz Mehmed Âkif* (Haz. Mustafa İsmet Uzun), Bağcılar Belediyesi Başkanlığı, İstanbul 2011, s. 17-46.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, "Bir Devri Temsil Eden Dergi Yakın Tarihimizin Canlı Şahidi Sıratımüstakim-Sebilürreşad", *Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sıratımüstakim Mecmûası*, (Ed. Mustafa İsmet Uzun), Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2012, s. IX-XXII.
- Eşref Edib, *Mehmed Âkif Hayatı-Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Birinci Cilt, İkinci Tab'ı, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1381/1962.
- Gündoğdu, Abdullah, *Ümmetten Millete (Ahmet Ağaoğlu'nun Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerindeki Yazıları Üzerine Bir İnceleme)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Kırlangıç, Sezai, "Başyücelik Milleti", <http://www.yeniakademya.org/aktuelkonu-10-devlet-toplum-84-basyucelik-milleti.html> (23.04.2013).
- Landau, Jacob M., *Pan-Turkism in Turkey, A Study of Irredentism, Connecticut*, 1981.
- Mertoğlu, M. Suat, *Sırat-ı Müstakim Mecmuası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, Klasik Yayınları, İstanbul 2008.
- Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sıratımüstakim Mecmûası, (Proje Yürütücüsü: M. Ertuğrul Düzdağ), (Ed. Mustafa İsmet Uzun), Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2012, C.I, II.
- Okay, Cüneyd, *Türk Derneği*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
- Özcan, Ufuk, *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın*, Donkişot Yayınları, İstanbul 2002.
- Sıratımüstakim*, (Eşref Edib), İstanbul 1324-1325/1908-1909.
- Şimşir, Sebahattin, "Türkiye'de Türkçülük fikrinin gelişimi (2)", http://www.orkun.com.tr/asp/orkun.asp?Tip=Makale&Makale_Nu=!P*R/YYLPYDIWUHL*YNYN*-WVJDWIFTBSF!P*R/YYLPYDIWUHL/XB/Z,ATFDP*LOSI (23.04.2013).
- Toprak, Zafer, "II. Meşrûtiyet'te Fikir Dergileri", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, C. I, s. 126-132.
- Uçar, Fuat, *Üç Tarz-ı Siyaset Türkçülüğün Manifestosu (Osmanlılık-İslamcılık-Türkçülük)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, (II. Baskı) İstanbul 2009.

TÜRK DÜNYASININ MƏMMƏD AKİF ƏRSOY, ƏHMƏD CAVAD VƏ MİR MEHDİ ETİMAD KİMİ ÜNLÜ ƏDƏBİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİNİN YARADICILIĞINDA ORTAQ MÖVZU

Pərvanə MƏMMƏDLİ

*aparıcı elmi işçi, fəlsəfə doktoru
Nizami adına Ədəbiyyat institutu
mamedli@yahoo.com*

XÜLASƏ

Məmməd Akif Ersoy Türkiyə Cumhuriyyətinin, Əhməd Cavad Azərbaycan Demokratik Respublikasının, Mir Mehdi Etimad isə İranda Azərbaycan Muxtar Respublikasının milli istiqlal marşlarının müəllifləridir. Türkiyədə - İstanbulda, Azərbaycanın Quzeyində - Gəncədə, Güneyində - Təbrizdə doğulan ayrı məkan və zamanlarda doğulsalar da, onların həyat və yaradıcılıqlarında oxşar paralellər, ortaq mövzular çoxdur. Hər üçü xalqının milli azadlıq mücadiləsində çaba göstərərək həm sözü, qələmi, həm də silahı ilə vuruşmuşdur.

Açar sözlər: istiqlal marşı, bayraq Məmməd Akif Ersoy, Əhməd Cavad, Mir Mehdi Etimad.

KNOWN LITERARY FIGURES TURKIC UNIVERSE OF THE GENERAL SUBJECT MEHMET AKIF ERSOY AS AHMED JAVAD, AND MIR MEHDI ETIMAD

SUMMARY

Mehmet Akif Ersoy of the Republic of Turkey, Ahmed Javad of the Azerbaijan Democratic Republic, the Autonomous Republic of Iran, Mir Mehdi Etimad is the author of the anthem of national independence. Turkey - Istanbul, Northern - Ganja, Azerbaijan, Tabriz in spite of the fact that they were born in the different cities and in other time in their life were available similar parallels, the general subjects. All these three persons were at war spiritually with the help of words.

Keywords: independence of March flag, Mehmet Akif Ersoy, Ahmed Javad, Mir Mehdi Etimad.

Bir millətin varlığını və istiqlalını əks etdirən milli simvollarından biri də Milli marşdır. Milli marşlar təmsil etdikləri millətlərin xüsusiyyətlərini ifadə edən bir dilə sahibdirlər. Milli marş, bir xalqın, ölkənin müstəqilliyini və gücünü, yurd və bayraq sevgisini, azadlıq, istiqlal və müasirlik coşqusunu, vətənpərvərlik duyğusunu əks etdirir və xüsusi günlərdə, rəsmi mərasimlərdə, beynəlxalq idman yarışmalarında musiqi ilə ifa olunan poetik parşadır.

"Bir millət iki dövlət" olub, tarixin ağır sınaqlarından çıxıb ağır-açılı və sevincli günlərində bir-birindən ayrılmaz olub, bir-birinə dəstəkçi olan Türkiyə və Azərbaycanın istiqlal marşlarını yazmaq Məmməd Akif Ersoy, Əhməd Cavad və Mir Mehdi Etimada nəsib olub. İstiqlal mübarizəsinin ən çətin bir mərhələsində millətin duyğularını ifadə edəcək, İnsanları həyəcanlandıracaq, könülləri coşduracaq gözlərdə damla damla yaşlar sıralayacaq bir mənəvi atmosferin yaradılması, xalqı "vətən, millət, bayraq, bayraq istiqlal sevdası" kimi müqəddəs bir məqsəddə birləşdirən milli bir yeniliyə ehtiyac olur. "İstiqlal Marşı" da məhz bu ehtiyacdən doğur.

Məmməd Akif Ersoy Türkiyə Cumhuriyyətinin, Əhməd Cavad Azərbaycan Demokratik Respublikasının, Mir Mehdi Etimad isə İranda Azərbaycan Muxtar Respublikasının milli istiqlal marşlarının müəllifləridir. Türkiyədə -İstanbulda, Azərbaycanın Quzeyində -Gəncədə, Güneyində-Təbrizdə doğulub ayrı məkan və zamanlarda yaşasalar da, onların həyat və yaradıcılıqlarında oxşar paralellər, ortaq mövzular çoxdur. Hər üçü xalqının milli azadlıq mücadiləsində çaba göstərüb həm sözü, qələmi, həm də silahı ilə vuruşmuşdur.

Bayraq bir millətin bir millətin gələcəyinin və müstəqilliyinin simvoludur. Məmməd Akif də Əhməd Cavad da yazdıqları istiqlal himninin ilk sətirlərində bayrağın müqəddəsliyini və bayrağın qədəri ilə millətimizin qədərinin bir-birinə bağlı olduğunu vurğulayırlar.

Məmməd Akif türk millətinə cəsarət, və dözümlü aşılamaq üçün şeirinə "qorxma" sözüylə başlayır. Məmməd Akifə görə bayrağın sönməsi millətini istiqlalını itirməsi deməkdir. Şair ölkəsində tək bir insan qalsa belə vətəni müdafiə edəcəyini söyləyir. Bayraq millətimizin ulduzudur. Bayraq bizimdi, biz yaşadığımızca onu əlimizdən kimsə ala bilməz deyir Akif Ərsoy;

Qorxma, sönməz bu şəfaqlərdə üzən al bayraq;
Sönmədən yurduğun üstündə tüstüləyən ən son ocaq.
O mənim millətimin ulduzudur, parlayacaq;
O mənim, o mənim millətimindir ancaq

Üçrəngli bayrağı ilə millətini məsud ,xoşbəxt görmək istəyən Əhməd Cavad Vətənin istiqlalı uğrunda can verməyə hazır, qan tökməyə qadirik söyləyir. Çünki türklər müstəqillikləri və bayraqları uğrunda bir çox qan tökmüşlər. Bu qanları bayrağa halal etmələri üçün onun göylərdə dalğalanması lazımdır:

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadınız!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Namusunu hifz etməyə,
Cümlə gənclər müştaqdır!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!
Azərbaycan! Azərbaycan!

Torpaq ilə vətən arasında böyük bir fərq vardır. Torpağı vətən halına gətirən onu əldə etmək və qorumaq üçün döyüşən fərdlərin varlığıdır. Qısaca desək, sıradan bir torpaq böyük bir dəyər daşımaz; Torpaq dünyanın hər yerində ola bilər. Ancaq sinəsi hər bə meydan olub, şəhidlərimizin

qanlarıyla suvarılan torpaqlar müqəddəs vətən torpağıdır. Əhməd Cavadın yazdığı kimi minlərlə canların qurban olduğu torpaq - vətəndir :

Minlərlə can qurban oldu,
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Məlum olduğu kimi XIX əsrin əvvəllərində Rusiya ilə İran arasındakı savaş nəticəsində Azərbaycan Quzey və Güney olmaqla iki yerə parçalanmışdı. Lakin aradan qərinələr ötsə də vahid bir xalqın mənəvi ünsiyyətinə qoyulan qadağalar, şovinist çar və şahlıq rejimləri qədim və zəngin ədəbiyyata və tarixə malik bir xalqın mənəviyyatına ağır zərbə olsa da, onun öz varlığını yaşatmaq, gələcək nəsillərə ötürmək iradəsini, millilik qururunu, istiqlala qovuşmaq diləyini sındıra bilməmişdi. Ötən əsrin ortalarında, 1945-ci ildə Seyid Cəfər Pişəverinin rəhbərliyi ilə baş verən milli azadlıq hərəkatı sonda Güney Azərbaycanda Muxtar Hökumətin yaradılması ilə nəticələnmişdi. Ölkədə bir çox mütərəqqi islahatlar aparılmışdı. Müstəqil dövlətin atributları; milli dövlət bayrağı, gerbivə himni yaradılmışdı. Güney Azərbaycan Milli dövlətin himninin sözlərini o dövrün tanınmış şairlərindən olan Mirmehdi Etimad yazmışdı. M. Etimad Azərbaycanı - Qoca Şərqin çırağı və azadlığın bayrağı adlandırırdı:

Ey vətənim Azərbaycan,
Əbədi odlardan nişan
Adlı-şanlı keçmişin var,
Sən böyütdün qəhrəmanlar.
Qoca Şərqin çırağısan,
Azadlığın bayrağısan.
Tarix boyunca yadigar,
İftixarlı asarın var

Azərbaycan, Azərbaycan,
Aslanların məkanısən
Sən qurduğun yeni həyat,
Xalqımıza Verdi nicat.
Gözəl günlər gətiribsən
Səttərxanlar yetiribsən.
Qoy yurdumuz cənnət olsun,
Düşmən bağı qanla dolsun.

1920-ci il yanvarın 30-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası Cümhuriyyətin milli himninin hazırlanması haqqında qərar qəbul etdi və bu məqsədlə Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən müsabiqə elan edildi. Lakin 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanın Sovet Rusiyası qoşunları tərəfindən işğalı və Xalq Cümhuriyyətinin süqutu Azərbaycanın milli himnini qəbul etməyə imkan vermədi.

1992-ci il mayın 27-də parlament " Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni haqqında" Qanun qəbul etdi. Qanuna əsasən, 1919-cu ildə bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov və şair Əhməd Cavad tərəfindən tərtib edilmiş "Azərbaycan marşı" Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni kimi təsdiq edildi.

Qeyd etdiyimiz kimi Güney Azərbaycanda Muxtar Hökumət 1945-ci ildə yaradıldıqdan sonra baş nazir tərəfindən Hökumətin dövlət himni də təsdiqlənmişdi. Himnin sözlərinin müəllifi güneyli Mir Mehdi Etimad, bəstəçisi isə quzeyli Çahangir Çahangirov idi.

1921-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisinin İstiqlal marşı üçün keçirdiyi müsabiqəyə qatılan 724 şeirin heç biri gözlənilən müvəffəqiyyətə çata bilməyincə maarif vəkiliyin istəyi üzərinə 17 Fevral 1921-ci də yazdığı İstiqlal marşı, 12 martda birinci Məclis tərəfindən qəbul edildi.

Onların hər üçü pedoqoji fəaliyyətlə məşğul olurdu. Mir Mehdi Etimad Təbrizdə "Etimad" mədrəsəsini açmış və on beş il yeni nəslin tərbiyəsi ilə məşğul olmuşdur. Əhməd Cavad 1920-1922-ci illərdə Quba Xalq Maarif şöbəsinin müdiri, 1930-1933-cü illərdə isə Gəncədə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda Azərbaycan və rus dilləri kafedrasında, kafedra müdiri işləyib.

M.Akif Ərsoy Türkiyədə və Misirdə uzun illər müəllimlik etmişdi.

Əhməd Cavadın şeirləri 1913-cü ildən çap edilmişdir. Yaradıcılığa lirik şeirlə başlayan şairin 1916-cı ildə "Qoşma" adlı ilk kitabı çapdan çıxır. 1919-cu ildə isə "Dalğa" adlı kitabı nəşr olunur. Onun məşhur "İstiqlal uğrunda şeirlər" kitabı isə 1928-ci ildə İstanbulda buraxılmışdır.

«Olsun bizim bütün ellər
Qurban Türkün bayrağına» -

deyən Ə.Cavad ömrünün sonuna qədər Azərbaycanın azadlıq mübarizəsinə sadıq qalmışdı. ADR süqut edən zaman Ə.Cavad nə qırğından, nə həbsdən, nə də soyuq zindandan qorxmamaraq

Çoxdandır ayrı düşdüm
Üç boyalı bayraqdan –
deyərək xalqın qara günlərinin ortağı olmuşdu.
Ə.Cavad 1919- cu ildə yazdığı "Azərbaycan bayrağına" adlı şeirində
Türküstan yelləri öpüb alını,
Söyləyir dərdini mənə, bayrağım!
Üç rəngin əksini quzğun dənizdən,
Ərməğan yollasın yara bayrağım! - deyirdi

Azərbaycanın istiqlalına tək şeirləri ilə deyil, mübarizəsiylə də qatılan Əhməd Cavad, 1918-ci ildə Türk ordusu ilə Bakıya gəlir, və azadlığına qovuşmuş Müsəlman dünyasında ilk cumhuriyyət olan Azərbaycanı vəsf edən qızgın şeirlər yazır. Bütün varlığıyla türkçülük, müasirlik və müsəlmanlıq təməli üzərində meydana gəlməyə başlayan yeni, milli mədəniyyət həyatına qatılır.

Əsrin əvvəllərində Türkiyənin düşdüyü ağır vəziyyət bir türk övladı kimi Əhməd Cavadı ciddi narahat etmişdir. O, klassik ədib və şair pedaqoq Abdulla Şaiqin qardaşı Axund Yusifziya Talıbzadə ilə birlikdə könüllü əsgər kimi İstanbulda qurulan "Qafqaz könüllü hissəsi" sıralarına qatılır. Trakiya cəbhəsində Türkiyənin müstəqilliyi uğrunda türk qardaşları ilə çiyin-çiyinə vuruşur. Birinci Dünya Müharibəsi zamanı Türkiyənin şərq hissəsi rus ordusunun işğalına, Qars və Ərzurum əhalisi rus və ermənilərin qırğına məruz qalmışdı. 1915-ci ildə Türkiyədə rus və erməni istilasına, özbaşnalığına qarşı çıxaraq "Azərbaycan xeyriyyə cəmiyyəti" vasitəsilə vaxtaşırı türk xalqına kömək göstərmişdir. Bakıda yerləşən "Azərbaycan xeyriyyə cəmiyyəti" Türkiyənin şərq vilayətlərindəki əhaliyə yardım etməkdə idi. Bu işdə Əhməd Cavad da yaxından iştirak edir, Bakı ilə Qars arasında rusların törətdikləri maneələrə baxmayaraq gedib-gəlir, yardım işlərində yorulmadan çalışırdı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasını sevinclə qarşılayan Ə.Cavad gecə-gündüz çalışmış, əməli işi, bədii yaradıcılığı ilə xalqın xoşbəxtliyi, azadlığı üçün əlindən gələni əsirgəməmişdi. Türk ordusu qardaş Azərbaycan birlikləri ilə Bakıya qədər gələndə. Əhməd Cavad yenə "Müqəddəs Məhmədcik" və azəri əsgər yoldaşları ilə Bakının Yasamal dağındakı səngərlərdə düşmənlə vuruşmuşdu.

«Şeirlər» (1958), «Sən ağlama, mən ağlaram» (1991) kitablarının, F.Rablenin «Qarqantua və Pantaqrue» (1961), V.Şekspirin «Otello», «Romeo və Culyetta» (1962), S.Rustavelinin «Pələng dərisi geymiş pəhləvan» (1978) tərcümə kitablarının müəllifi olmuşdur. Azərbaycanı müstəqil, doğma xalqını xoşbəxt görmək istəyən Əhməd Cavad, haqsız olaraq həbs edilmiş, dəhşətli işgəncələrə məruz qalmış, 1937-ci il cəza tədbirlərinin qurbanı olmuşdur.

Türkiyədə "Vətən şairi" və "milli şair" adlarını qazanmış Akif Ərsoy "Çanaqqala Dastanı", "Bül-bül", "Safahat" ən əhəmiyyətli əsərlərindəndir. II Hökumət dövründən etibarən "Sıratül-Müstakim (daha sonralar "Sebil-ər-Reşad") jurnalının redaktoru olmuşdur. Qurtuluş Döyüşü əsnasında millət vəkili olaraq birinci Türkiyə Böyük Millət məclisinə seçilmişdir.

Məmməd Akif Ərsoy ilk şeir təcrübələrinə litsey təhsili alanda başlamış Ziya Paşanı, Namiq Kamalı, xüsusilə Nacini sevərək oxumuşdu. Bu dövrün ilk qələm məhsullarını məktəbi bitirdikdən sonra "Məktəb Məcmuəsi"ndə (ilk şeiri " Qurana Xitab"dır), "Şəkilli Qəzet"də və "Sərvəti Fünun"da çap olunmuşdu.

Məmməd Akifin uşaq yaşlarından etibarən rəğbət bəslədiyi şərqli şairlərin önündə Şeyx Sədi gəlirdi. Litsey təhsilini tamamladıqdan sonra İranlı şairə bəslədiyi heyranlıq daha şüurla anlama gəldi. 1910-cu ildə çap etdiyi bir yazısında qərbli şairlərdən Victor Hugonu, Lamartini də sevərək oxuduğunu, xüsusilə Lamartini Füzuli qədər özünə yaxın yazırdı.

Sosial Türk şeirində milli bir çıxır açmış olan Məmməd Akif 1908-ci ildən sonra şeir yazmağa və nəşr etməyə başladı. Bir müddət sonra baytarlığı buraxaraq Ədəbiyyat Fakültəsinə müəllim oldu. 1911-ci ildə də Safahat əsərinin ilk hissəsini nəşr etdi. Misirə və Almaniyaya səfərlər etdi. Balkan və I Dünya Savaşı illərində Anadolunun dəyişik yerlərində kütlə,xalq içində həyəcanlı çıxışlar etdi. Şeirlər yazdı. Şeirləriylə tanındı. Milli Mübarizədən sonra İstanbula gəldi.

M. Akif vətənpərvər idi, o qədər vətənpərvər idi ki, Tük milləti hər gün, onun misralarını təkrarlayacaq və bu misralarla milli şəxsiyyətini xatırlayacaqdı. Amma O, 1925-ci ildə getdiyi Misirdə ömürünün ən qiymətli on bir ilini bu həyəcandan uzaq keçirdi.

Bir zamanlar;

Canı, cananı bütün varımı al da Xuda.

Etməsin tək vətənimdən məni dünyada Cüda."

dediyi canından, cananından çox sevdini söylədiyi vətəmindən ayrı yaşadı.

1926-cı ildən etibarən on il Misir Universitetində türkcə dərslər verdi. Bu sırada Quranın tərcüməsini etdi.

1936-cı ildə yurda dönərkən jurnalistlərə verdiyi müsahibədə; "Vətənim çox darıxdım. Misirdə on bir il qaldım. Lakin bir an oldu ki, on bir gün daha qalsaydım dəli olardım" demişdi

Millətinə "Çanaqqala" kimi dastan "İstiqlal Marşı" kimi milli marş və "Safahat" kimi ədəbi bir şah əsər hədiyyə edən Məmməd Akif: "Nə xoşbəxt mənə Peyğəmbərimin yaşında öləcəyəm" deyərək 63 yaşında öldü.

Dünya görüşünün formalaşmasında sonralar əsas faktorlardan olan misirli din alimlərinin (Şeyx Şibil, Məhəmməd Abud, Fərid Vecid) əsərlərini oxudu. Xüsusilə, "Liberal və qabaqcıl təməllər üzərində bir islahat reallaşdırılmadıqca İslamdakı çöküşün önlənə bilməyəcəyi" xülyasını müdafiə edən Şeyx Abudun fikirlərini mənimsəyərək Osmanlı İmperatorluğunun da bütün Şərq ilə birlikdə dini təşkilatlarda edilməsi şərt olan islahatları reallaşdırmaqla xilas olacağına inandı.

Akif, Qərbin kor-koranə təqlid edilməsinə də qarşı idi. O, elmin və texikanın Avropadan alınmasından yanadır. Lakin o, dini və milli dəyərlərin qorunmasını tərəfdarı idi.M.Akif, mədəniyyət düşməni də deyildi. Müstəmləkəçi dövlətlərin, məzlum millətləri kölələşdirmək üçün istifadə etdikləri təcavüzkar mədəniyyət və zehniyyətlərə düşmən idi.

Bir çox qərb dövləti, Türkiyəni xəritədən silmək istədiyi zaman Məmməd Akif Qərbi, "Sinəsi iman dolu" milləti ilə müqayisə edərək, deyirdi ki:

Qərbin afaqını qucaqlamışsa polad zirehli divar,

Mənim iman dolu sinəm kimi serhaddım var.

Xalqın, qorxma, necə belə bir imanı boğar.

Mədəniyyət dediyin tək diş qalmış canavar.

M.Akif, Məhmətciyin qiymətli xatirəsini yaşatmaq üçün yazmış olduğu "Çanaqqala Şəhidləri-nə" adlı şeirində,

Nə böyüksən ki, qanın qurtarır Tövhid,

Bədirin aslanları ancaq bu qədər şanlı idi.

deyərkən, Çanaqqalada döyüşən Məhmətciyin torpağa tökdüyü qanların, islamiyyəti qurtardığını və Çanaqqalada döyüşən əsgərlərin, Bədir Döyüşündə döyüşən əsgərlər qədər də şanlı və şərəfli olduğunu dilə gətirir.

Bir başqa beytdə;

Sənə dar gəlməyəcək makberi kimlər qazsın?

Basdıraq gəl səni tarixə desəm sığmazsan.

Deyərək, şəhid nəşinin tarixdən də böyük olduğunu və onun tarixə sığmadığını, sığmayacağını ifadə etmişdir.

Əgər belə isə şəhidi hara basdıra bilərik, sualına isə yenə özü, bu cavabı verirdi;

Ey şəhid oğlu şəhid, istəyə məndən makber,

Sənə aguşunu açmış dayanır Peyğəmbər.

M.Akif şəhidə, dinimizin, imanımızın rəhbəri Peyğəmbərimizin qucağını layiq görür.

M.Akif millət idealını, milləti integrasiya olundurmağa işlə/çalışan fikrini, bütün zamanların Türk gənclərinə üzünü tutur:

Girmədən ayrılıq bir millətə düşmən girə bilməz

Toplu vurdurca ürəklər onu top həzm edə bilməz.

Sahibsiz qalan vətənin batması haqqdır.

Sən sahib olsan, bu vətən batmayacaq.

Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə, M. Akifin şeirlərinin təhlil edib incələyərkən onun "İstiqlal marşı" üçün belə demişdi: "Mən bir çox millətlərin milli marşını oxudum. Bütün səmimiyyətəmlə deyə bilərəm ki, dünya millətlərinin milli marşları içində M. Akif Ərsoyun İstiqlal marşının bir bənzəri yoxdur. Bu əsər, dünya şeir sənətində vətənpərvərlik duyğularının ən gözəl təcəssümüdür. Bu böyük şeirdə hədəfə dəyməyən ya da zəif olan boş bir misraya rast gəlmək mümkün deyil."

M.Akif ömrünün son günlərində xəstə yatağında yatarkən, yaxın dostlarından biri Akifə soruşub ki:

-Ustad, görəsən yenidən bir istiqlal Marşı yazılsa daha yaxşı olmazmı? Xəstə şair yatağından qalxaraq, -Allah bir daha bu millətə İstiqlal marşı yazdırmasın. Onu mən belə yaza bilmədim, demişdi

Əhməd Cavad şeirlərinin ruhuna milli oyanış, xalq hərəkəti, türk xalqlarının birliyinə çağırış, xalqın yaddaşına qayıdış kimi hisslər hakim olmuşdu. Azərbaycan. Xalq Cümhuriyyətinin himnini yazan Əhməd Cavad ömrünün sonuna kimi milli istiqlal ideyalarına sadıq qalmışdı.

Ə.Cavad bilirdi ki, Azərbaycan xalqı onu unutmayacaq, onun ideyaları yaşayacaqdır. Elə bu səbəbdən də yazırdı:

Mən bir aşığam ki, çaldığım saz

Dumanlı dağlara səs salacaqdır.

Ağlatdığım teldə inləyən avaz

Elin xatirində çox qalacaqdır.

Elə by səbəbdən də,

Anlatayım nəçiyəm:

«Mən çiyənənən bir ölkənin

Haqq bağırən səsiyəm –

deyən Ə.Cavad ömrünün sonunadək öz ideyalarına sadıq qalmışdı.

Onların hər ikisi doğulduğu torpaqlardan uzaqda türk ulusuna xidmət etməyi seçdilər. Sakarya zəfərindən sonra qışları Misirdə keçirən Məmməd Akif, dünyəvi bir Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması amacıyla Misirdə davamlı olaraq yaşamağa qərar verdi. 1926-cı ildən başlayaraq "Camiiül-Misriyyə"də Türk dili və ədəbiyyatını tədris etdi. Bu könüllü sürgün həyatı əsnasında serroz xəstəliyinə tutuldu və xəstəliyini yüngülləşdirmək məqsədilə Livana və Antakyaya səfərlər etdi. Yurdunda ölmək istəyi ilə Türkiyəyə döndü və İstanbulda gözlərini əbədi yumdu.

Azərbaycan xalqının ağır günlərini onunla birlikdə yaşayan Ə.Cavad 1925-ci ildə yazdığı "Göy-göl" şeirinə görə həbs olunmuşdu. 1920-1927-ci illərdə üç dəfə həbs olunan şair 1936-1937-ci illər repressiyasının qurbanı olmuş, ailəsi həbs edilmiş həyat yoldaşı 8 il sürgündə qalmışdı.

Azərbaycan muxtar Hökuməti Avropa, Rus və şah qüvvələri tərəfindən amansızlıqla dağıdıldıqdan sonra Mir Mehdi Etimad tutulub həbs edilmiş və iki il ağır şərtlər altında zindanda qalmışdır.

Mir Mehdi Etimad əxlaqi və sosial məzmunlu kitablar yazmışdır. Müasirləri onun haqda yazırlar ki, M. Etimad qələmi güclü, sözləri düzgün, ifadələri sadə və fikri açıq olan bir Azərbaycan şairi idi. Onun Güney Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşmasında xidmətləri az olmamışdır. O uzun müddət Şairlər Məclisinə başçılıq etmişdir. Mir Mehdi Etimad 1981-ci ildə Tehranda vəfat etmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Sovet Ədəbiyyatı Tarixi, c. I, Bakı, 1967
2. Hüseyn Baykara. Azərbaycan İstiqlal mücadelesi tarixi, İstanbul 1975
3. Qulam Məmmədli. Cavadı Düşünərkən... "Azərbaycan" jurnalı, 1988, n. I, s. 143-145
4. Cənubi Azərbaycan antologiyası. II cild. Bakı, 1983
5. /www.mehmetakifersoy.com/
6. www.antoloji.com/mehmet-akif-ersoy
7. Recep Duymaz, Mehmet Âkif Ersoy'un Şahsiyeti'nin Kaynakları, Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, Yıl 7 Sayı 73 Mart 2006
8. Aysun İldeniz, Milli Mücadelede Mehmet Akif, Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi Yıl Sayı 73, Mart 2006

CAVİD YARADICILIĞINDA GÖZƏLLİK VƏ MƏHƏBBƏT KONSEPSİYASI

Qara NAMAZOV

*Filologiya elmləri doktoru, professor,
Bakı Dövlət Universiteti
moon_sun_89@mail.ru*

XÜLASƏ

Cavid romantikası gözəllik və məhəbbətin tərənnümünə əsaslanır. O, bütün bəşəriyyətin naqislikdən xilas yolunu – paklaşmaq, sevmək, sevilmək, gözəllik və məhəbbətdə görür. Cavidə görə insan mənən və zahirən gözəldirsə, orada məhəbbət yuva quracaq, məhəbbətə qovuşan insanda kin, küdurət, paxıllıq, rıya kimi mənliklər yuva qura bilməz. Cavidin fəlsəfi romantikasının əsas konsepsiyası məhz bundan ibarət idi.

Açar sözlər: Cavid, məhəbbət, gözəllik, konsepsiya.

THE CONCEPT OF BEAUTY AND LOVE IN JAVİD'S CREATIVITY

ABSTRACT

Javid's romanticism based on beauty and love. It is a way of salvation of all mankind from evil. By Javid if the man is spiritually and seemingly beautiful, the hatred, malice, envy, hypocrisy will be away from him. It was the basic concept of the philosophical romanticism of Javid.

Key words: Javid, love, beauty, concept.

Bəllidir ki, Cavid qəhrəmanlarının taleyi kimi onun öz həyatı da faciəli keçib. Sağlığında ədəbi tənqid Cavid haqqında subyektiv, birtərəfli, qeyri-səmimi fikirdə olub. Repressiyadan sonra – 20 il Cavid xalq düşməni kimi təqdim olunub. Bərpadan sonra da tənqid birdən-birə Cavid haqqında əsl həqiqəti söyləyə bilmədi. Yenə də şairin sosializm məfkurəsindən uzaq düşdüyünü yada sala-sala xatırladılar.

Bütün bunlara baxmayaraq, tarix Cavidin düha sandığını açdı. Ən mötəbər ədəbiyyatşünas və teatrşünas nəslə Cavid dünyasını bugünkü nəsllə qaytardı.

Prof. M. Cəfər Cavidin həyat və yaradıcılığını, prof. Ə. Cəfər Cavidin 4 cildliyinin nəfis nəşrini, prof. Mir Cəlil və prof. F. Hüseynov dərslərdə Cavidin yerini, prof. Ə. Sultanlı Cavid və Qərb dramaturgiyasını, Ə. Şərif Cavidlə canlı məslək və əməl dostluğunu, jurnalist Q. Məmmədli Cavid salnaməsini, prof. M. Əlioğlu Cavid romantikasını yazdı. Əbülfəz İbadoğlu Cavidin faciə qəhrəmanlarını tədqiq etdi. Sənətşünas A. İsgəndərov, prof. Mehdi Məmmədov Cavid qəhrəmanlarına yeni səhnə həyatı verdi. Cəfəkeş Müşkinaz xanım dəyərli xatirələrini yazdı. Bu sənətkarların Cavidə bugünkü nəsllə tanımaqda böyük xidmətləri olmuşdur.

Cavid dünyasına vəqif olub, onun bəşəri konsepsiyasını incələmək üçün ilk növbədə onun yaşadığı, təlim-tərbiyə aldığı, biliklərə yiyələndiyi, sosial-siyasi və ədəbi mühiti xatırlamaq vacibdir.

Hüseyn Cavid üç ədəbi mühitdə, üç məktəbdə, üç imperiyada – siyasi quruluşunda təlim-tərbiyə almış, elmi biliklərə yiyələnmiş, mühitin təsiri ilə dünyabaxışı formalaşmışdır.

İlk təhsilini doğulduğu Naxçıvan mühitində, dövrünün həm dindar, həm də ədəbiyyat və tarix sahəsində savadlı ziyalıları sayılan atasından və Naxçıvanın çox mötəbər bilik sahiblərindən sayılan Məmmədağa Sidqinin məktəbində almışdır. Bu məktəbdə o din, ədəbiyyat və tarixlə tanış olmuşdur. Cavidin ikinci təhsil aldığı məktəb Təbriz mədrəsəsi olmuşdur. Cavid burada dini təhsilini davam etdirir, fars və ərəb dillərini daha da təkmilləşdirir, bu dillərdə Şərq mədəniyyətinə, ədəbiyyat və tarixinə, Şərq mədəniyyətinə daha yaxından vaxıf olur.

Əlbəttə, Təbriz mədrəsəsi Cavidə təmin eləmir. Gəncliyindən fitri istedadı özünü biruzə verən Cavidə yaşadığı təlatümlü mühitin təzadları dərinlən düşündürürdü.

Cavid İstanbulla gedir, İstanbul universitetində dinləyici kimi təhsil alır. Universitetdə həm Şərqi, həm Qərbi öyrənməklə Cavid dünyagörüşünə yeni istiqamət verir. İstanbul universitetində Avropadan xüsusi ilə Fransadan gəlmiş mühazirələr oxuyan professorlar, həmçinin əsrin mütəfəkkir şairi sayılan Tofiq Fikrətin təlimi ilə dünyagörüşünü yeniləşdirir.

Cavidin baxışlarında meydana çıxan təlatümlərin və sarsıntıların səbəbi hər üç mühitdə – rus imperiyasının, Osman imperiyasının, şah despotizmi idarə üsulunun ziddiyyətləri idi.

Gənc Cavid uçurumu görür, bəşər təkamülündəki təzadları duyur, lakin gəminin hansı səmtə yönələcəyini dərk edə bilmirdi və edə də bilməzdi.

Məhz buna görə də Cavidin ilk şeirlərində ("Keçmiş günlər"-1913, "Bahar şəbnəmləri"-1917) və eləcə də ilk dram əsərlərində bu təzadlar küskün, hüznü motivlərlə daha üstündür.

Hətta buna o ilk şeiri "Hübuti-Adəm"də - Adəmlə Həvvanın günah işi görüb cənnətdən yerə enməsi kimi qədim bir mənə verir. Şair bunu ilk başlanğıcdan insanın nəfsi ilə bağlayır, nəfs ehtirası insanı zəbun edir:

Zəbun ehtiras olmuş nihayət,
Nihayət, incə bir vəhşi təmayıl,
O,ülvi eşqi etmiş məhvü-zail.

Şair bu ehtiras düşkünlüyünü insanın vəhşiliyində görür və şeirin sonunda da insanın məhv olmasının səbəbini ehtirasın qurbanı olmasında görür:

Əmin ol, nerdə nəfs olmuşsa hakim;
Həqiqi eşqi məhv etmiş məlazim.
Kimin ülvəyə ruhu, söz onundur,
Əsiri-nəfs olan daim zənbundur.

Cavid həmin illərdə yazdığı şeirlərində də bu mövzuya toxunmuş, insanın kamilliyini diqqətə çəkmişdir. Şairin "Bakıda", "Yadı-mazi", "Otuz yaşında", "Gecəydi", "Elmi-bəşər", "Qadın", "Kiçik sərsəri", "Öksüz Ənvər", "Hərb və fəlakət", "Şeyx Sənan" və onlarla bu qəbil şeirləri həmin ruhda yazılmışdır.

Cavid demək olar ki, əksər şeirlərində bəşəriyyəti fəlakətə uğradan, mühiti doğuran səbəbləri dönə-dönə xatırladır və bəzən həmin səbəbləri də açıqlayır. Bir filosof-şair kimi bunları açıqlamaq onun insanlıq qeyrəti idi. Deməli, şairi düşündürən hər şeydən öncə bəşəriyyətin taleyi idi.

1910-cu ildən taleyini Bakı mühitilə bağlayan Cavid, şübhəsiz, kapitalizmin təzadlarını burada daha aydın hiss edir, həm də Rusiyada və Qərb ölkələrində canlanmaya başlayan sinfi ziddiyyətlər onu dərinlən düşünməyə, bu ziddiyyətlərin alt qatlarını, tarixi səbəblərini incələməyə cəhd edir. Bu səbəbləri o həm də 1920-30-cu illər arasında yazdığı "Azər" poemasında, istərsə "Ana" və "Uçurum" kimi ilk dram əsərlərində imperiya təzadlarında, kapital hərisliyində görür, həm də mütəfəkkir şair çıxış yollarını da düşünür.

Cavidə tənqid edən həmkarları onu bəzən ziddiyyətləri və təzadları görüb, islah yollarını və ümumiyyətlə bəşərin sabahını görə bilməməkdə günahlandırırdılar.

Cavid, əlbəttə, cəmiyyətin inkişafına əngəl olan ziddiyyətləri görür, göstərir və onları doğuran səbəbləri də müxtəlif obrazlar, rəmzlər, demonlar vasitəsi ilə açıqlayır və yollar da arayır. Doğrudur, yaradıcılığının ilk dövrlərində nicat yolu onun üçün hələ tam aydın deyildi. Bununla belə şair çıxış

yolunu insan təbiətinin kamilləşməsində görürdü. İlk pyesi "Ana"da ana oğlunun qatilini öz evində gizlədir, ələ vermir. Şair insan qəlbində məhəbbət və mərhəmət hissini intiqam hissindən uca tutur.

Cavid cəmiyyəti saflaşdırmaq üçün ilk növbədə insanın daxilində kök salan kin, küdurət hissini, bütün şəri islah etmək istəyir. Bu konsepsiya tədricən Cavidin sonrakı pyeslərinin başlıca leytmotivi kimi get-gedə ümumbəşəri bir meyara çevrilir. Dilindən, dinindən, milliyətindən, irqindən asılı olmayaraq, Cavid bütün bəşər övladını məhəbbətə çağırır. Hətta yaradıcılığında zirvə sayılan "Şeyx Sənan" pyesində islam hamisi Sənan gürcü qızı Xumarı gördükdən sonra öz etiqadından imtina edir. Burada da məhəbbət dini-etiqad üzərində qələbə çalır.

İnsan qəlbini paklığa, müqəddəsliyə, ülviliyə səsləyən Cavid nicatı yalnız gözəllik və məhəbbətdə görür. Bunun üçün də insan ilk növbədə özünü dərk etməli, öz taleyini özündə axtarmalıdır.

Cavid bütün fənalıqların səbəbini insan varlığında kök salmış ümumiləşmiş bir obraz kimi İblisdə görür. Elə bu məqsədlə də o, "İblis" pyesini yazıb insan varlığında İblisin hər məqamda bir cildə girib Arif ("İblis" əsərinin qəhrəmanı) təbiətli insanları yolundan azdırdığını göstərir.

Cavidə görə İblis çox mürəkkəb xarakterli obrazdır. O, Adəmə baş əymədiyi üçün Tanrı dərgahından qovulmuş, buna görə də Adəmin övladlarından intiqam almağı qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Cavid insan naqisliyini elə başlanğıcdan insanın nəfsə qul olmasında axtarır. İblis də insanın bu naqisliyindən istifadə edir.

Həm nəfsdən, həm naqislikdən xilas yolunu şair kamillikdə görür. İblis xislətindən xilas olmaq üçün insan kamilləşməli, haqqı bulmalı, dərk etdiyi tanrıya qovuşmalıdır.

İkinci bir yolu – paklaşmaq, sevmək, sevlmək, gözəllik və məhəbbətdir. Gözəllik tanrı vergisidir, tanrıya yaxınlıqdır. Gözəlliyi tanrı bəxş edib, gözəlliyi dərk edən insan onun məftunudur.

Cavid lirik, epik şeirlərində də, dram əsərlərində də istər tarixi, istərsə müasir mövzuda olsun, bu amalı ardıcıl, sistemli şəkildə müxtəlif xarakterlər vasitəsilə təqdim edir.

Caviddə kamil insan axtarırları bəzən ilkin cəmiyyət peyğəmbəri Zərdüştə üz tutur. Əlbəttə, Zərdüşt "Avesta" abidəsində insanları paklığa, ülviliyə, bərabərliyə, insan adını qorumağa, hətta ulu Hürmüzün insanlara bəxş etdiyi təbiətin bu zəngin sərvətindən – canlı və cansız aləmdən bərabər istifadə etməyi məsləhət görür. Zərdüştə görə isən təbiətin sahibidir və ondan bol-bol bəhrələnməlidir. Zərdüstdən gələn bu konsepsiyadan dahi Nizami də yeni bir vüsət alır. Nizami şahların və İsgəndər kimi sərkərdələrin vasitəsilə islahatlar aparır, insanlığın xilasını həmin Cahangirlərin özündə axtarır, onların mənəvi kamilliyində görür. Nizami Xosrovu da, Bəhrəməni də, İsgəndəri də özünəməxsus bir müdrikliklə yetginləşdirir və insanlığın nicatını onların əli ilə həyata keçirir. Bu konsepsiyayı 800 il sonra XX yüzilin təlatümlü dövründə Cavid yeni bir konsepsiyada ortaya qoyur. Caviddə islahedici qəhrəmanlar müxtəlif zaman və məkan daxilində yetişir. Cavid də səlahiyyəti onlara verir. Şeyx Sənan inadkarlıq və qəti cəsarətlə məqsədinə nail olmasa belə, yenə də mənən məhəbbətə qovuşur. Peyğəmbər isə insanlığın nicat yolunu ulu tanrıya itaətdə, insanların qardaşlığında, bərabərliyində görür.

Əlbəttə, Cavid romantik şair idi, onun romantikası bu amala yönəlmişdi. Bu romantika həm də fəlsəfi təfəkkürdən qidalanırdı. Şairin bu fəlsəfi romantikası Cavid konsepsiyasının şah damarı idi.

Cavid romantikası həm də gözəllik kateqoriyası ilə süslənmişdi. Gözəllik və məhəbbət şairin romantik ideyalarının təzahürü – saflaşmaq və kamilləşmək ideali idi. Bəşəriyyətin çıxış yolu budur. Cavid düşündürən bu amal idi. Cavid şeirlərində olduğu kimi dram əsərlərində də bu konsepsiyayı önə çəkir, nicatı bunda görür.

Cavid həm də dünya mədəniyyətinə bələd olmaqla yanaşı, şərq mifologiyasını, şərq əsatirini, şərqin etiqad və ehkam qaynaqlarını, Zərdüşt etiqadını və demonologiya anlayışlarını dərinləndirən mənimsəmiş, onlardan məqamında surətlər və xarakterlər vasitəsi ilə istifadə etmişdir.

Zərdüşt etiqadına daha çox maraq və meyil göstərən Cavid bu qənaətə gəlir ki, istər cəmiyyətdə, istərsə də fərdlərin təbiətində xeyir və şər qüvvələrin qarşılaşması nə qədər ki, davam edəcək, bəşər övladına nicat yoxdur. Cavid bu çarpışmaları səhnədə iblislər, skeletlər və başqa şər qüvvələr vasitəsilə nümayiş etdirir.

Nəhayət, bütün bunlar "Peyğəmbər" əsərində ümumiləşir. Mütəfəkkir şair xüsusilə "Şeyx Sənan"dakı məramını bir sıra başqa pyeslərində qaldırdığı insan problemini "Peyğəmbər"də daha qabarıq verir. Cavid bəşəri islahatlarını Peyğəmbərin vasitəsilə həyata keçirir.

Böyük iradə və ağıl mücəssiməsi olan Peyğəmbər bir əlində tanrının mələk vasitəsilə göndərdiyi "Altun kitab", bir əlində tarixin rəmzi olan skeletin verdiyi qılinc yüzrlə əldə qayırılma taxta bützlərə etiqad edən insanları vahid bir yola – laməkan tanrının varlığına çağırır. Bu varlıq təbiətdədir, insan onun bir cüzidir. Deməli, bu varlıq həm də insanın təbiətindədir. Onu dərk etmək, ona tapınmaqla insan bütün fənalıqlardan xilas ola bilər. Əks halda Peyğəmbər tarixin – skeletin təhriki ilə qılıncla insanlığı xilas etməlidir.

Cavid bəzi tənqidçilərin iddia etdikləri kimi Peyğəmbəri idealizə etməmiş, bu əzəmi şəxsiyyətdən xilasedici vasitə kimi bəhrələnməmişdir. XII yüzilin Nizamisi də qeyd etdiyimiz kimi, özündən min altı yüz il əvvəl yaşamış Makedoniyalı İsgəndərdən eyni məqsədlə istifadə etmişdir.

Böyük filosof şairin bəşəri konsepsiyasını anlamayan müasirləri onun "formaca milli, məzmunca sosializm" konsepsiyasını anlamamaqda günahlandırır, onun nəcib ideyalarının üstünə qələm çəkirdilər.

Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, on ilə yaxın (1920-30) üzərində işlədiyi "Azər" poemasını Cavidin guya sosializm-realizm metoduna yaxınlaşması kimi müddəalar da bu əsərin mündəricəsini ifadə etmir. Bu əsər yazılarda sosializm-realizm metodunun təşəkkülü ilə bağlı yalnız öləri nidalər eşidilirdi. Caviddə isə Azərin romantik xəyalları ilə verdiyi, müşahidə etdiyi həyat həqiqətləri arasında bir təzad vardı. Cavid 1926-cı ildə Almaniyaya müllicəyə gedərəkən orada fəhlə tətillərini, burjua inqilabının əlamətlərini görüb, bu motivlərə poemada xüsusi fəsil ayırmışdır. Azər də şairin dramlarındakı məramını ifadə edən romantik obrazlardan biridir.

Beləliklə, Hüseyin Cavid Zərdüştə, Peyğəmbərə, Şeyx Sənandan, Nizamidən və ümumən klassiklərimizdən keçib gələn ideal ideyaları, bəşəri təkamülü özündən keçirib insanlığın nicat yolunu paklıqda, nəfsə qul olmamaqda, məhəbbətdə, gözəllikdə görür. Deməli, Caviddə görə insan mənən və zahirən gözəldirsə, orada məhəbbət yuva quracaq, məhəbbətə qovuşan insanda kin, küdurət, paxıllıq, rıya kimi mənliklər yuva qura bilməz. Ona görə də Cavid "Mənim tanrım" şeirində deyir:

Hər qulun cahanda bir pənahı var,
Hər əhli-halın bir qibləgahı var,
Hər kəsin bir eşqi, bir ilahı var,
Bənim tanrım gözəllikdir, sevgidir.

Gözəlsiz bir gülşən zindana bənzər,
Sevgisiz bir başda əqrəblər gəzər,
Nə görsəm, hankı bəzmə etsəm güzər,
Həp duyduğum gözəllikdir, sevgidir.

Bu gün Cavid daha aydın dərk olunur, onu öyrənməyə daha çox ehtiyac var. Cavid dühası bəşər sabahının əsl konsepsiyasıdır. Buna görə də Cavid sənəti ölməzdir, əbədidir.

HÜSEYN CAVİDİN YARADICILIĞI 20-30-CU İLLƏRİN ƏDƏBİ TƏNQİDİNDƏ

Qürbət MİRZƏZADƏ

*AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
aparıcı elmi işçi, filologiya elmləri
üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.*

XÜLASƏ

Keçən əsrin 20-30-cu illərinin ədəbi tənqidində Hüseyin Cavidin yaradıcılığına artan maraq özünün bir sıra səciyyəvi (mübahisəli) məqamları ilə seçilir. Əlbəttə, ədibin bədii irsini araşdıran, onu təhlilə cəlb edən tənqid faktları bu mərhə-

lədə siyasi-ideoloji müddəaları bir əsas və təməl prinsip kimi götürməyə daha çox üstünlük verir, sənət və yaradıcılıq meyarlarına uyşmayan yanaşma tərzini nümayiş etdirir. Hər şeydən əvvəl, mövcud cəmiyyətin ideoloji sistemində müəyyənləşən əsas niyyətə – sinfi düşmən axtarışı ilə bərabər, həm də yeni ədəbiyyat siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilən vulqar sosiologizm meyilləri bunu əyani şəkildə təsdiqləyir.

İslami dəyərləri, türkçülüüyü, turançılığı bir ədəbi məfkurə istiqamətinə çevirən Hüseyn Cavid irsini yanlış baxış bucağından dəyərləndirən marksist tənqid sənətkarın uzaq milli tarixi keçmişə maraq və münasibətini sərt və amansız tənqid (ifşa) hədəfi seçməsi məhz bu amillə izah oluna bilər. Bu cəhət Mustafa Quliyev, Əli Nazim, Mehdi Hüseyn... və müəyyən istisnalarla Hənəfi Zeynallının qələmə alınan ayrı-ayrı yazılarında daha qabarıq nəzərə çarpır.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, romantizm, "İblis", estetik meyar.

WORKS BY HUSSEIN JAVID IN THE CRITICS OF THE 20-30-S

SUMMARY

Increasing interests in the works by Hussein Javid in the critics of the 20-30-s is characterized by some peculiarities. Critical facts which deal with the artistic heritage of the great poet and playwright prefer to analyze it preceding from political-ideological thought. They lack aesthetic analysis and aim to search for class enemy consider literature as a component of policy of the communist part. It led to vulgar sociology which arose out of Marxism ideology. That motive was mostly pursued by such scholars in literature as Mustafa Guliyev, Ali Nazim, Mehdi Hussein and Hanafi Zeynalli.

Key words: Hussein Javid, romantizm, Iblis (Demon), aesthetic-measure.

Azərbaycan romantizmi iyirminci yüzilliyin ilk onilliklərində Hüseyn Cavidin şəxsinə və yaradıcılığı təmsalında keyfiyyət baxımından özünün yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Uzaq tarixi keçmişin cəhəngşümul hadisələri, türk-turan dünyasının qəhrəmanlıq və cəngavərlik salnaməsinin əlamətdar səhifələrində yer alan sərkərdələr, alp ərənlər əslində Cavid yaradıcılığında milli mənsubluq və etnik-mədəni sistemin, bütövlükdə soykökün konkret bir zaman çərçivəsində əlaqə və bağlarını qoruyub saxlayan, onu doğru-dürüst nişan verən vasitə və vəsilə kimi düşünülmüş mövzu və ideyalar aləmini göz önündə canlandırır, türkəşilli bir xalqın (xalqların) digər hegemon xalqların içərisində əriməsinə və assimilyasiya olunmasına qəti etiraz faktı kimi böyük ədəbi-ictimai – məfkurəvi dəyər və əhəmiyyət daşıyırdı.

Bir-birini əvəzləyən siyasi-ideoloji sistemlər, çevrilişlər dalğası, qanlı-qadali müharibələr, aclıq və fəlakətlər humanist ideyalar carçısı olan Hüseyn Cavidin yaradıcılığına təsirsiz ötürşür, onu bəşəriyyətin xilas yollarını düşünüb-daşınmağa sövq edirdi. İnsanın və insanlığın bu girdab və məşəqqətlərdən qurtuluş və xilasını romantik xəyallar və düşüncələr axarında axtarıb-aramağı özünün əsas yaradıcılıq qayəsi və manifesti kimi müəyyənləşdirirdi. Hec də təsadüfi deyildi ki, bu fikir və ideya istiqaməti zaman-zaman böyük sənətkarın misralarında da özünün poetik ifadəsini tapırdı:

Bəşər xəyal içrə səadət arar

Şübhəsiz ki, dünyanın, tərəqqipərvər bəşəriyyətin sərt sınaqlara çəkildiyi Birinci Cahan savaşı illərində belə bir mövzulara maraq, estetik-ideal axtarışlarına çıxmaq Cavid yaradıcılığı üçün təməl ilə gözlənilən, təbii və qanunauyğun bir hal idi.

Hakimiyyət və səltənət hərisliyi, insan taleləri və axıdılan qanların hesabına qurulan xanimanların nəhayətdə puçluğa və rəzalətə sürüklənməsi Hüseyn Cavidin əsərlərində özünəməxsus şəkildə bədii ifadəsini tapan həyat həqiqətləri idi. Əsərlərində özünü qabarıq göstərən romantik pafos, insan xarakterləri, poetik dil və ifadə zənginliyi onun sənətkar fərdiyyətinə məxsusi keyfiyyətlər əşilayan məziyyətlərdən idi.

Əslində sənətkarın ümumi yaradıcılığını yalnız uzaq və yaxın keçmişə həsr olunan mövzularla məhdudlaşdığını bəyan edən 20-30-cu illərin ədəbi-tənqidi vulqar sosiologizmə yuvarlanaraq ciddi yanlışlıqlara yol verir, müəllifin dövrün həqiqətlərindən üz döndərdiyini, yeni sovet həyat və məişət tərzinin üstünlüklərinə biganə və laqeyd münasibətini hər vəchlə sübut etməyə çalışırdı. Ancaq əsl həqiqətdə lirik-romantik çalarlarla zəngin poetik axtarışların məhsulu olan şeirlər və ilk dram əsərləri – «Ana» (1910), «Maral» (1913), «Şeyda» (1916) kimi xarakterik nümunələr ədibin heç də müasir həyatdan üz döndərdiyini təsdiqləmir, əksinə, real gerçəkliklərə fəal münasibətini əyani şəkildə sübut edir, hətta sovet ideologiyası ilə silahlanan ədəbi tənqidin öz təbirincə deyilsə, müasirliyə və müasir dövrün həqiqətlərinə belə bir həssaslıqla yanaşmanın tarixçəsini «Azər»

poemasının yazılıb tamamlandığı 1926-cı ilə qədər izləmək mümkündür. Sənətkarın sovet platformasına yaxınlaşdığını təsdiq etməyə cəhd göstərən ədəbi tənqidin təhlil və ümumiləşmələrində tez-tez keçmişin izinə düşmək, keçilən və arxada qalan yaradıcılıq mərhələlərini ifşa obyektinə çevirmək cəhdləri də əsl həqiqəti üzə çıxarmağa xidmət etmirdi.

Dövrün aparıcı tənqidçilərindən və siyasi ideoloqlarından biri kimi tanınan Mustafa Quliyev «Şeyda» faciəsinə münasibətdə olduqca maraq doğuran bir mövqeyi təsdiq etməyə çalışaraq yazırdı:

«İnqilabi mövzuya müəllif təmiz romantik kimi gəlib çıxır».¹ Əlbəttə-müəllifin bu mülahizələrində böyük bir həqiqətin olduğunu da danmaq qeyri-mümkündür, Şeydanın ardıcıl inqilabçılığını şübhə altına alan tənqidçi onun ictimai həyatla mübarizə üsulları ilə bağlı fikirlərində, hərəkət və dəsti-xəttində inqilabçılığa xas olmayan heç bir xarakterik cəhətin müşahidə edilmədiyini də tutarlı dəlillərlə sübut etməyə müvəffəq olur.

Əli Nazimin «İblis» faciəsi ilə bağlı qənaətləri Mustafa Quliyevdən tamamilə fərqli olaraq daha çox əsərin səhnə təcəssümü və aktyor ifasının təhlilinə yetərinə diqqət ayrılır.

«İblis» adlı məqaləsində müəllif bilavasitə səhnə üçün yazılan əsərin lüzum olmadan müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmasını ciddi qüsurlar kimi nəzərə çatdırır, belə nöqsanların dekorasiya və rejissor quruluşunda da müşahidə edildiyini xüsusi olaraq vurğulayır. Məsələn, o, «İblis» də dünya müharibəsi səhnələrinin əvəzinə daha qədim və əski çağların hərbi sənətini nümayiş etdirən epizodların verilməsini qeyri-məqbul hesab edərək yazırdı: "Hər kəsə məlumdur ki, «İblis» də göstərilməsinə lazım gələn hərbi böyük dünya müharibəsidir. Nədənsə, rejissorluq bunu nəzərə almamış, adətən «İblis»i orta əsrlərdə cərəyan etmiş bir vəqif kimi göstərmişdir. Zabitlərin paltarları isə onların bir türk zabiti deyil, bir ingilis zabitləri olduqlarını andırırdı. Çünki türk-osmanlı zabidləri heç bir zaman sarı rəngdə paltar geyməzlərdi. Zabitlərin əlbəbəsi öylə deyildi. Hələ çinlər! Enotlar! Heç də türk ordusunun çinlərinə bənzəmirəldi".²

Əli Nazimin «İblis» tamaşası ilə bağlı resenziya xarakterli bu məqaləsində aktyor ifası ilə bağlı obyektiv mülahizələrə rast gəlirik. Müəllif əsasən iradları teatr rəhbərliyinin və rejissorun rol bölgüsündə yol verdiyi nöqsanların buradan qaynaqlandığını israrla sübut etməyə can atır, Arif, İxtiyar Şeyx və Rəna rollarında çıxış edən aktyorların tamaşaçıda heç bir təsir və hissiyyat oyatmadığını başlıca qüsurlar kimi nəzər-diqqətə çatdırır.

Hüseyn Cavidin yaradıcılığı və ayrı-ayrı əsərləri barədə marksist-ideoloji tənqidin fikir və rəy yaratması da elə bu mərhələdən başlayaraq dövrü mətbuatda görünür. Sözsüz ki, ədibin yaradıcılığına qiymət verən bu mülahizələrdə təcrübəsizlikdən və Cavid sənətinin özünəməxsusluğunu duymaqda müəyyən çətinliklərdən irəli gələn yanlışlıqlara da təsadüf edilir. Bu cəhət dövrün gənc tənqidçilərindən olan Mehdi Hüseynin yazılarında da müşahidə olunurdu. Gənc tənqidçinin burjuva ideoloqu axtarışı cəhdlərində Cavidin adının Əli bəy Hüseynzadə ilə çəkilməsi də belə bir qüsurun, ideya sapıntısının bariz nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Müəllifin Əli bəy Hüseynzadədən bəhs edərkən birdən-birə Hüseyn Cavid yaradıcılığına münasibət bildirməsini də burada anlamaq çox çətinidir. Mübahisə və ziddiyyət doğuran bir məqam da ondan ibarətdir ki, müəllif 1932-ci ildə Azərnəşr tərəfindən nəşr olunan «Ədəbi döyüşlər» kitabının «Burjuva ədəbiyyatı ölümə doğru gedir» adlı bölməsində heç bir əsaslı dəlil və sübut gətirmədən ədibin yaradıcılığını amansız şəkildə ifşa obyektinə çevirməyə cəhd göstərir.

Tənqidçinin Hüseyn Cavid yaradıcılığı ilə bağlı irəli sürdüyü bəzi mülahizələrə nəzər yetirək: «Hüseyn Cavid Topal Teymur» əsərində keçmişə qayıdır, Teymurləngi ideolizə etməyə başlayır, «sənət-sənət üçündür» fikrini həyata keçirir və «Azər»dən parçalar nəşr edərək bədbincəsinə yazılmış əsərlərində öz yalqızlığından, öksüzlüyündən bəhs edir, yeni həyatın heç bir şeyindən zövq almadığını göstərir.

Sən nə nazəndə mələksin bilsən,
Sənsiz avara bir öksüzdüm bən

¹ Quliyev M. Oktyabr və türk ədəbiyyatı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunun nəşriyyatı, 1930, s.31

² Nazim Ə. «İblis». Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: filologiya elmləri namizədi Rasim Tağıyev

Necəsiz ömrümə sevda səpən,
Gözəlim həp sənsən!

Burada artıq Cavid romantizmi özünün ən mürəccə bir ifadəsini bulur.»¹ Bu mülahizələrlə əsla razılaşmaq mümkün deyil, əksinə, bu xarakterik şeir parçası Cavid romantizminin gözəllik və estetik meyarlarını və dərkini aydın şəkildə təsdiqləyən misralar olduğunu isbat etməyə elə bir ehtiyac qalmır.

Hər halda Hüseyn Cavidin ümumi yaradıcılığına, yeni işıq üzü görən ayrı-ayrı əsərlərinə 20-30-cü illər ədəbi tənqidinin maraq göstərməsi müəyyən istisnalarla həm də cavidşünaslığın təşəkkülü üçün əlverişli zəmin hazırlayır, bu mərhələdə dövrü mətbuat səhifələrində dərc olunan müxtəlif xarakterli rəy və mülahizələr, sənətkarın yaradıcılıq dünyasına məxsus keyfiyyətlərin təhlil və çözülməsini reallığa çevirir.

Bu mənada cavidşünaslığın təməl və bünövrəsini qoyan tənqidçilərdən biri kimi Hənəfi Zeynallının elmi-nəzəri irsində Hüseyn Cavidin yaradıcılığına məxsus bir çox mətləblərin, sənətkarlıq məziyyətlərinin silsilə məqalələrdə və araşdırmalarda təhlil və tədqiq predmetinə çevrilməsi bir sıra mübahisəli məqamları ilə yanaşı, həm də böyük sənətkarın yaradıcılıq axtarışlarına ardıcıl və sistemli münasibətin təzahürü kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Tənqidçinin vaxtilə qələmə aldığı «Şeyda» xüsusunda qısa mülahizə», «Maral» xüsusunda qısa mülahizə» və «Hüseyn Cavidin yazdığı «Peyğəmbər» haqqında mülahizələrim» və «Şeyx Sənan haqqında mülahizələrim» adlı məqalələrində ədibin yaradıcılığında nəzərə çarpan yeni meylləri və axtarışları konkret əsərlərə istinad edilərək təhlilə yönəltmək, mövzu və sənətkarlıq baxımından nail olduğu məziyyətləri nəzəri istiqamətdə ümumiləşdirmək cəhdi diqqəti cəlb edir.

İlk iki məqalə daha çox ədəbi fakt və hadisələrin fraqmentlər şəklində - yığcam və essevari təqdimi ilə səciyyəvilik qazanır. «Maarif və mədəniyyət» jurnalının 1923-cü il tarixli birinci və ikinci saylarında dərc olunan silsilə məqalələr əslində Hüseyn Cavidin bir sənətkar kimi heç də həmişə uzaq tarixi keçmişdən götürülən mövzulara müraciət etmədiyini, eyni zamanda müasir həyat həqiqətlərinə onun sədaqət və həssaslıqla yanaşmasını üzə çıxarmaq və təsdiqləmək baxımından da xüsusi dəyər və əhəmiyyət daşıyır. «Şeyda» faciəsində mürəttiblərin və mətbəə işçilərinin həyat və məişət tərzindən bəhs edilməsi, onların cəmiyyəti dəyişmək istək və məramları uğrunda apardıqları mübarizə əslində insanın bir fərd olaraq daxilən azadlığa təşnəlik missiyasını son ana kimi yerinə yetirmək cəhdini inandırıcı bədii vasitə və üsullarla əks etdirir. Faciənin müasir həyatı gerçəkliklərlə əlaqə və münasibətləri də tənqidçinin təhlillərində kifayət qədər öz izah və şərhini tapır. O yazır: «Zəmanəsinə Qafqaziya və qəhrəmanlarını Qafqaz türkləri təşkil edən «Şeyda faciəsi Hüseyn Cavidin sonra yazılan pyeslərinə nisbətən-yaşadığımız həyatdan alındığı cəhətlə-daha müasir və ona görə daha inqilabi və ruhlu bir əsər sayıla bilər».²

Ancaq bir həqiqəti də danmaq olmaz ki, Hənəfi Zeynallının qələmə aldığı bu məqalələr az qala haqqında bəhs edilən əsərlərin yazıldığı vaxtdan on il sonra dövrü mətbuat səhifələrində işıq üzü görməsi, «gecikmiş yazı» təsiri bağışlaması fikrinin üzərindən də dərin sükutla keçmək olmaz. On il əvvələ qayıtmaq «dünyanı lərzəyə salan» Oktyabr inqilabının hələ düşüncələrdə tam aydınlaşmayan bir mərhələsini təsəvvürdə canlandırır. Olsun ki, bu məqalələr hər iki əsərin yazıldığı vaxt qələmə alınsaydı onun başlıca meyar və prinsiplərində siyasi-ideoloji, inqilabi-marksist müddəalara istinada lüzum qalmazdı, beləliklə, müəllif öz mülahizələrində tamamilə fərqli bir baxış və mövqe nümayiş etdirmək yolunu seçməyə üstünlük verərdi. Əsil həqiqətdə «Bu əsərdə Şeyda gənc bir inqilabçı sosialist və hətta marksistcəsinə düşünən və daim fəhlələri kəndi hüquqi yolunda mübarizəyə dəvət edən bir mübariz görünməkdədir»³ – mülahizəsi Hənəfi Zeynallının epizodik və təsadüfi hallarda dilinə inqilab kəlməsi gələn bir obrazı ifrat dərəcədə siyasiləşdirməkdən və onu mənsub olduğu zümrədən ayıraraq siyasiləşdirməkdən başqa bir cəhd deyil.

¹ H.Mehdi. Ədəbi döyüşlər. Bakı: Azərənşr, 1932, s.9-10

² Zeynallı H. «Şeyda» xüsusunda qısa bir mülahizə», Seçilmiş əsərləri, Toplayanı: filologiya elmləri namizədi Rasim Tağıyev.

³ Yenə orada.

Hənəfi Zeynallının «Maral» faciəsi ilə bağlı mülahizələrində müasir mövzu və müasirlik ən aktual bir problem kimi ön plana çəkilir. Şübhəsiz ki, sənətdə müasirlik kimi nəzəri-estetik kateqoriyanın reallaşması müasir mövzudan çox asılıdır. Bu mənada «Maral» faciəsindəki insan taleləri, onların müəyyən amal və məslək yolunda çarpışmaları da elə müasirliyə bir işarəyə və yönəldici istiqamətə xidmət edir. Turxan bəyin ailəsində baş verən hadisələr fonunda qarşı-qarşıya dayanan əks qüvvələr və qütblər əslində köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi nəzərə çarpan aşınmaların cəmiyyətə gətirdiyi fəsadlar kimi əsas hədəf seçilir.

Hənəfi Zeynallı hər iki faciənin müqayisəli təhlilini məzmun və sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərindən izah edərək müsbət qəhrəmanın obrazının mükəmməl işlənilmədiyini «Maral» faciəsində təkidlə israr edir və belə bir qənaətə gəlir ki, «Maral»namını daşıyan əsərdə Maral ikinci sıradakı əşxas qədər belə diqqətlə aydınlaşmayıb».¹

Tənqidçinin Hüseyin Cavidin «Peyğəmbər» əsəri ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlərdə müəyyən həqiqətlərin üzə çıxarılması ilə bərabər, həm də bəzi mübahisə doğuracaq cəhətlər də yox deyil. 1923-cü ildə «Peyğəmbər»in təb edilməsi ilə əlaqədar Bakıda «Maarif» evində aprelin sonunda edilən məruzənin mətni olan bu yazı müstəqil bir araşdırma kimi də diqqəti cəlb edir. Müəllif əvvəlcə Hüseyin Cavid kimi özünəməxsus yaradıcılıq yolu keçən bir sənətkarın ədəbi irsi ətrafında və ümumən dövrün bədii təcrübəsi fonunda müəyyən təsəvvür yaratmağa çalışır, ictimai-tarixi, dini-fəlsəfi mövzularda yazılan əsərlərin bir çox xalqların ədəbiyyatlarında işlənmə mövqeyi barədə müfəssəl təsəvvür yaratmağa nail olur.

«Peyğəmbər»in mövzusu və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə yanaşı, dil və üslubu da tənqidçinin təhlillərində aparıcı bir mövqe qazanır. Burada da əvvəlki məqalələrdə rast gəlinən silsiləvi yazı tərzini və sərlövhələr əsərin bütünlüklə mövzu və ideyasını, qayə və səciyyəvi xarakterini açmağa yönəldilir.

Cavid yaradıcılığının mövzu dairəsi ilə bağlı Hənəfi Zeynallının irəli sürdüyü mülahizələr özünün yadda qalan bir sıra məqamları ilə maraq doğurur. Məsələn, ədibin yaradıcılığında böyük mövzulara etinasız yanaşıldığını iddia edən qeydlərdə «...Cavidin ən zəif nöqtələrindən biri də böyük mövzuları alıb üzərində çox çalışmamasıdır»² – mülahizəsi belə əsaslandırılır: «Cavid bir «Şeyx Sənan» yazar, bir «Uçurum» açar, bir «Afət» doğurar, bir «İblis» rəqs etdirər, bir «Peyğəmbər»i yaratmağa qeyrət edər, bəlkə də indi bir Çingiz, yarın bir İskəndər, ertəsi gün də bir Lenin diriltməyə can atacaqdır».³

Zənnimizcə, bu sərt ittihamlar Hüseyin Cavidə irsinin mahiyyətini və bəşəri dəyərlərə söykənən ideyasını açmağa xidmət etmir.

«Peyğəmbər» forma və üslub cəhətdən Əbdülhəq Hamid və Tofiq Fikrət kimi ünlü türk şairlərinin yaradıcılığının təsiri ilə bağlı fikirlər də Hənəfi Zeynallının Hüseyin Cavidin mövzu və ideyalar aləminin əsas mənbə və qaynaqlarını təsir və nüfuz dairəsini əsasən düzgün təyin edir. Bu Cavidin bir sənətkar kimi yaradıcılığının obyektiv dərk və qavrayışına mühüm təkan verdiyini açıq büruzə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev M. Oktyabr və türk ədəbiyyatı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunun nəşriyyatı, 1930, s.31
2. Nazim Ə. «İblis». Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: filologiya elmləri namizədi Rasim Tağıyev
3. H.Mehdi. Ədəbi döyüşlər. Bakı: Azərnəşr, 1932, s.9-10
4. Zeynallı H. «Şeyda» xüsusunda qısa bir mülahizə», Seçilmiş əsərləri, Toplayanı: filologiya elmləri namizədi Rasim Tağıyev.
5. Yenə orada.
6. Zeynallı H. «Maral» xüsusunda qısa mülahizə, «Maarif və mədəniyyət» jurnalı, 1923, №2, s.24-26

¹ Zeynallı H. «Maral» xüsusunda qısa mülahizə, «Maarif və mədəniyyət» jurnalı, 1923, №2, s.24-26

² Zeynallı H. Hüseyin Cavidin yazdığı «Peyğəmbər» haqqında mülahizələrim», Seçilmiş əsərləri, Bakı, «Yazıçı», 1983, s.43.

³ Yenə orada

M.A. ERSOY'UN ŞİİRLERİNDE BETİMLEME TEKNİĞİ

Doç.Dr. Ramazan SİRACOĞLU

*Bakü Devlet Üniversitesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*

ÖZET

Türk edebiyatının gözde isimlerinden M. A. Ersoy'un şiirlerinde betimleme sanatının sanatsal türü gayet başarılıdır. Varlıkları en belirgin özelliklerini göz önünde bulundurmasını sağlamış ve bizlere tanıtmış olan M.A. Ersoy tekrarsız yeteneği ile nesne ve olayların kelimelerle resmini yapmıştır. Ersoy söz konusunu yeteneğini özellikle "Çanakkale Şehitlerine" şiirinde sergilemiştir. Topraklarımıza saldırmış işgalci güçlerin ordu mensuplarının ve onlara direnen şehitlerimizin tasvirinde Ersoy, olayları etkili, canlı kılmak, anlatımı monotonluktan kurtarabilmek için farklı yöntem kullanmıştır. Düşman kuvvetlerinin mensupları en sert ve ağır sözlerle betimleniyor.

Anahtar kelimeler: gözde, olay, tasvir, etki, Ersoy.

DESCRIPTION TECHNIQUE of M.A. ERSOY

ABSTRACT

Ersoy's description artistic type of the art in poetry is very successful. Ersoy has identified to consider the most obvious characteristics of assets and provided us with the ability to repeating words the object and has a picture of the events. Ersoy, especially exhibited his ability succesful in the "Çanakkale Martyrs" poem. Ersoy used different methods, effective, vibrant render in order to recover events from monotonous expression, in his depiction the members of lands occupier forces, who attacked of the military and the depiction of martyrs who resisted them. Members of the enemy forces depicted in the words of the hard and heavy.

Key words: favorite, event, description, effect, Ersoy.

Edebiyatta sık rastlanan betimleme, herhangi bir nesnenin veya manzaranın göz önünde canlanacak biçimde kendine özgü yönlerini belirterek sözel biçimde ya yazıya aktarılmasıdır (1, s.37). Çevremizde görebildiğimiz ya da hayalimizde canlandırabileceğimiz her şey betilenebilir. Bir bakıma betimleme görülenlerin, gözlemlerin sözcüklerle anlatılarak yansıtılmasıdır. Betimlemede önemli olan görselliğin mevcutluğudur. Doğada gözüken nesnelerin ayrıntılarından sözel şekilde bahsetmek mümkündür. Başka deyişle, tasvir gözleme dayanır. Gerk şair, gerek de yazar bir varlığı ya da manzarayı betimlerken niteleyici sözcükler kullanır. Mesela:

Şu Boğaz harbi nedir? Var mı ki dünyâda eşi?
En kesif orduların yükleniyor dördü beşi.
-Tepeden yol bularak geçmek için Marmara'ya-
Kaç donanmayla sarılmış ufakık bir karaya.

Betimleme, hayali veya gerçek olan bir anın, mevcut bir durumun, yahut bir grup insanın o andaki tasvirinin aktarılmasıdır. İşte sözel olarak satırlara aktarılmış, anlatılmış tasvir betimlemedir (2, s.14). Örnek parçada M.Akif Boğaz harbinde itilaf devletlerinin askerlerinin Marmara'ya geçmek için araziye hakim tepeden kendi topraklarını kahramanlıkla savunan Türklere karşı saldırıya geçme anını sözel olarak betimlemektedir.

Edebiyat eserlerinde sık rastlanan, yani, edebiyatın "olmazsa olmaz"larından sanılan betimleme tekniğinde sanatlı anlatım söz konusudur. Bunu hatırlatmakta yarar vardır ki, yazar sarfettiği sözcükleri gerçek anlamda değil, mecaz anlamda kullanabilir. Başka deyişle, edip, betimlediği durumla ilgili duygularını, beğenisini, coşkusunu, nefret ve hayranlığını yansıtabilir. Yazar, anlatım sırasında değişik söz sanatların-dan yararlanabilir:

Ne hayâsızca tehaşşüd ki ufuklar kapalı!
Nerde-gösterdiği vahşetle 'bu: bir Avrupalı'
Dedirir-Yırtıcı, his yoksulu, sırtlan kümesi,
Varsa gelmiş, açılıp mahbesi, yâhud kafesi!

Örnek parçada elleri tetikte, gözleri ufukta, kulakları "ateş" emrini bekleyen kahraman Türk askerlerinin heyecanlı bekleyişini adeta görüyor, seslerini duyuyoruz. Terslikten ufuk kapalıdır. Her an vahşet gerçekleşmek için fırsat kollayan itilaf güçlerinin saldırıya geçeceği anın başlangıcına sabırsızlanan insanların iç monoloğunun kurşun ağırlığı çökmüş adeta bu satırlara.

Edebiyatta genelde izlenimsel ve açıklayıcı betimleme tekniği yaygındır.

a) İzlenimsel Betimleme

Coşkunun, özneliliğin, his ve duyguların daha ağır bastığı tasvir çeşitidir. İzlenimsel betimlemede satırlara aktarılanlar, okuyuculara anlatılanlar bireye uygun şekilde değişen belirgiler ve detaylardır. Mesela:

Eski Dünyâ, yeni Dünyâ, bütün akvâm-ı beşer,
Kaynıyor kum gibi, mahşer mi, hakikat mahşer.
Yedi iklimi cihânın duruyor karşında,
Avusturalya'yla beraber bakıyorsun: Kanada!
Çehreler başka, lisanlar, deriler rengârenk:
Sâde bir hâdisse var ortada: Vahşetler denk.
Kimi Hindû, kimi yamyam, kimi bilmem ne belâ
Hani, tâuna da züldür bu rezil istilâ!

Çanakkale savaşı öncesi vahim durumu satırlara aktarmayı başarmış M. Akif, hayalen bizleri o günlere götürüyor. Malum olduğu gibi, Türk milletinin tarihinde derin izler bırakan Çanakkale Savaşı, 3 Kasım 1914 ve 18 Mart 1915 tarihleri arasında Çanakkale Boğazı'nda yapılan deniz savaşlarıyla Gelibolu yarımadasında 25 Nisan 1915 ve 9 Ocak 1916 tarihleri arasında meydana gelen kara savaşlarını içine alır (3, s.22). Çanakkale stratejik açıdan çok önemli bir konuma sahiptir. İhtilaf devletleri Boğazları aşarak Rusya'ya askeri yardım götürmeyi amaçlamışlardır. Kum gibi kayna-yan düşman ordusunun sıralarında kimler yok ki: Kanada'dan Avusturalya'

Edebi yazılardaki betimlemeler genellikle izlenimsel betimleme örneğidir. Çünkü yazar gördüklerini duygu-larına bağlı olarak anlatır, anlatıma duygularını da katar. Bu nedenle Ersoy kimi zaman daha abartılı şekilde ifadeler sarfetmiştir.

b) Açıklayıcı Betimleme

Kimi zaman edebiyat eserlerinde şair veya yazarın durumu tarafsız olarak anlattığı yerlere de rastlayabiliriz. Bu tür betimleme şekline açıklayıcı betimleme denir. Başka deyişle, açıklayıcı betimleme, yazarın, anlatıma duygularını katmadan gözlemlerini nesnel biçimde anlattığı betimleme türüdür (4, s.51). Açıklayıcı betimlemenin örneği olan yazılarda yazar, alabildiğine nesnel davranır, gözlemlerini anlatırken kendinden bir şeyler katmamaya özen gösterir. Örneğin:

Öteden sâikalar parçalıyor âfâkı;
Beriden zelzeleler kaldırıyor a'mâkı;
Bomba şimşekleri beyninden inip her siperin;
Sönüyor göğsünün üstünde o arslan neferin.

Örnek parçada, M.Akif savaş sahnesinin bir anını tasvir ediyor: Yıldırımlar gökyüzünü aydınlatıyor, top mermilerin patlayışı yeri titretiyor, siper ortasında patlayan bombalar siperde ölümüne safaşan askerlerin göğsünü paramparça ediyor:

Yerin altında cehennem gibi binlerce lağam,
Atılan her lağamın yaktığı: Yüzlerce adam.

Şu mısralarda sanki Ersoy betimlediği olayı tarafsız olarak anlatıyor. Manzaranın ne durumda olmasını okuyucuların kendilerinin idrak etmesini istiyor (5, s.19). O sadece olarak şöyle diyor: her taraf düşman ordusuna zarar yapmak maksadıyla açılan ve içine barut konulup atılan yerlerdir-istihkamlardır. Onların patlaması sonucu sayısız miktarda insan ölüyor.

İnsanla, kişi tasvirleri ile ilgili betimlemelere "portre" denir. Portre, fiziksel (tensel) portre ve ruhsal (tinsel) portre olarak ikiye ayrılır. Fiziksel portrede kişinin görünümü boyu, yüzü, saç, giymi anlatılır. Ruhsal portrede ise kişilik özellikleri; karakteri, içtenliği, zevk-leri anlatılır. Ruhsal portrede, varlığı göz ile anlaşılan görsel ayrıntılar bulunmayabilir.

Vurulup tertemiz alnından, uzanmış yatıyor,
Bir hilâl uğruna, yâ Rab, ne güneşler batıyor!
Ey, bu topraklar için toprağa düşmüş asker!
Gökten ecdâd inerek öpse o pâk alnı değer.

Örnek parçada M.Akif, adeta portre yapmıştır. Portrede biz kutsal sınırlar uğruna ak alnından kurşunla vurulmuş bir Mehmetcik görüyoruz. Türkün Ay-Yıldızlı bayrağının daima dalgalanması uğruna çehitlik zirvesine yükselmiş, dünyada Mehmetcik ismiyle tanınan meçhul bir asker yatıyor. Ersoy onu Ay uğruna batmakta olan Güneşe benzetiyor (6, s.25). O kadar detaylı anlatılmış ki bu manzara onun portresi hemen gözümüz önünde canlanıyor. Yani, ressam olsan resmini hemen, eksiksiz çizebilirsin bir kağıda. Zaten betimleyici anlatım için sözcüklerle resim çizme sanatı denir. Sıfatlar bolca kullanılır. Bolca benzetme yapılır.

Oysa öyküleyici anlatım bir film karesi gibidir. Durağan değildir. Hareket vardır. Eylemler bolca bulunur. Kısa ya da uzun bir olay vardır. Öyküleme olaya bağlı bir anlatım biçimidir. Varlıkların hareket halinde anlatılmasına olay denir. Olaylar birbirine bağlantılı olarak, birbirini izler biçimde bir dizi halinde anlatılır.

Az önce betimleme, gözlemlenen bir manzaranın bir an içerisinde fotoğrafının çekilip fotoğrafta "görülenlerin anlatılmasıdır" söylemiştik. Betimleme için anahtar kavram nasıl "fotoğraf" ise, öyküleme için de "kamera"dır. Birbirine bağlı, birbirini izleyen eylemler ancak kamera ile sapta-nabilir. Kısacası, öyküleme tekniğinde eylemlerin devam etmesi, sürmesi (olay halkası) söz konusudur. Betimlemede bu yoktur. Başarılı betimleme yapabilmek için varlıklara bakmak yani gözlem yapmak gerekir. Gözlem; görme, işitme, koklama, dokunma, tatma organlarımızla sağladığımız duyumların tümüdür. Duyu organlarımız aracılığıyla varlıkları incelemek, onların, benzerlerinden ayrılan yanlarını seçmek, betimlemenin ilk koşuludur. Özdeş varlıkların birbirlerine benzeyen yanları bulunduğu gibi, ayrılan yanları da vardır. Betimlemede mutlaka görsellik vardır. Varlığı gözle algılanan ayrıntılardan söz edilebilir. Yani betimleme gözleme dayanır.

Yazar bir varlığı ya da manzarayı betimlerken niteleyici sözcüklerden yararlanır:

Ölüm indirmede gökler, ölü püskürmede yer;
O ne müdhiş tipidir: Savrulur enkaaz-ı beşer...
Kafa, göz, gövde, bacak, kol, çene, parmak, el, ayak,
Boşanır sırtlara vâdilere, sağnak sağnak.
Saçıyor zırha bürünmüş de o nâmerd eller,
Yıldırım yayılımı tûfanlar, alevden seller.

Betimleme bir anın, bir durumun bir grup insanın fotoğrafının çekilmesidir. Fotoğraf kelimesi, betimlemeyi başka tekniklerden özellikle öykülemeden ayırmak için kullandığımız anahtar analizdir (7, s. 62). Ersoy'un betimlediği şu mısralara dikkat edelim. Şu mısralarda şairin çektiği fotoğrafta görünenleri anlatması betimlemedir:

Veriyor yangını, durmuş da açık sinelere,
Sürü halinde gezerken sayısız teyyâre.
Top tüfekten daha sık, gülle yağın mermiler...
Kahraman orduyu seyret ki bu tehlide güler!

Ersoy'un düşüncesine göre, "Türk askerinin göğsü, Allah'ın tesbit ettiği serhaddir". Bu serhaddi kimse geçemez. Onun sınırlarını çiğnemek kimsenin haddi değildir. Sözde uyar insanlığın temsilcileri olanlar şimdi Mehmetciğin koruduğu araziye sızmak girişimine kalkışmışlarsa da geriye püskürtülecekler:

Bu göğüslerse Hudâ'nın ebedi serhaddi;
'O benim sun'-i bedi'im, onu çiğnetme' dedi.
Asım'ın nesli...diyordum ya...nesilmiş gerçek:
İşte çiğnetmedi nâmusunu, çiğnetmiyecek.

Ersoy haklı olarak Çanakkale savaşının, Bedr savaşı istisna, dünyada benzeri olmadığını yazmıştır. Dikkat edersek, Miladi 624 yılının 17 Martında Medine'den yaklaşık 120 km uzaklıkta Müslümanlarla müşrikler arasında vuku bulmuş meşhur Bedr savaşının kahramanlarını Çanakkale kahramanlarına benzetmiştir. Gururla: "Bedr'in arslanları ancak, bu kadar şanlı idi"- yazmayı ihmal etmemiştir. Örnek parçada, kahraman Türk askerleri Asım'ın nesli olarak betimlenmiştir. Burada hemen bir makamı hatırlatmakta fayda vardır: Hatırlarsınız, Tevfik Fikret'in Halük hakkında yazdıklarını. Halük,

yeni neslin temsilcisi olarak götürülmüş, bilgin, özgür, fikri hür, "ruy-i zemini vatan, evlad-i beşeri kardeş" olarak görecektir, sadece kendine güvenecek, meleğin de, şeytanın da insanın kendi içinde olduğundan emin şekilde yetişecek bir delikanlı olarak sunulmuştur. Ersoy'un Asım'ı ise başka niteliklere sahip kişiliği olan gençtir. Onun düşüncesine göre, çağdaş Türk gençliği Asım neslinden-dir. Asım'ın kimliğini kısaca hatırlatalım:

Eshâb-ı kirâmın meşhûrlarından ve muhariblerinden, alim ve edip bir zât olan Asım'ın gerçek ismi Âsım bin Sâbit bin Ebî'l Eklah-il-Ensârî olup, künyesi Ebû Süleyman'dır. Annesi Şemûs binti Ebî Âmir'dir. Hayatını dîni İslâm uğruna savaşlarda geçirdi. Vefatından sonra'da Allahü teâlâ onu müşriklerden muhafaza etti. Doğum tarihi belli değildir. Âsım (r.a.) hicretten önce îmân etmiştir. Ensârdan, ya'ni Medineli'dir. Nazil olan âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîfleri hemen ezberlerdi. Bir oğlu Muhammed'dir. Bir oğlu da meşhûr Arap şairi Ahvas'dır. Kız kardeşi Cemile binti Sâbit, Hz. Ömer'in hanımıdır. Hz. Ömer'in oğlu Âsım bin Ömer bu hâtûndan dünyâya gelmiştir. Âsım bin Sâbit (r.a.) hicretin dördüncü (m. 625) senesinde vuku bulan Uhud gazâsından sonraki Recî' vaka-sında şehîd olmuştur. Peygamberimiz (s.a.v.) muhacirlerden Abdullah bin Cahş (r.a.) ile onu kardeş yapmıştır. Peygamberimiz (s.a.v.), Bedir gazasının gecesinde Eshâb-ı kirâma nasıl harb edileceğini, harbde hangi usûlû takib edeceklerini sordu. Âsım bin Sâbit (r.a.) eline yayı ve oku aldı. "Yâ Re-sûlallah, Kureyş kavmi ikiyüz zira' (100 m.) veya daha yaklaştıkları zaman yayla okları kullanırız. Kureyşliler bize ve onlara taş yetişecek kadar yakınımıza geldikleri zaman taşla mücâdele ederiz, taşlarız. Kureyşliler, bize ve onlara mızrak yetişecek kadar yakınımıza geldikleri zaman kırılıp, par-çalanıncaya kadar mızrakla mücadele ederiz. Kırılınca mızrağı bırakırız" dedi. Kılıcını alıp kuşandı ve onu sıyırarak "Kılıçlarımızı sıyırır ve de kılıçla çarpışmağa tutuşuruz" dedi. Peygamberimiz (s.a.v.) bunu beğendiler ve "Harbin icâbı budur. Bu tarzda çarpışılması lâzımdır. Çarpışan ve vuruşan Âsım'ın çarpışması gibi çarpışsın," buyurdular. Bedir harbi bu şekilde yapıldı ve meleklerin de yardımıyla Allahü teâlâ zafer ihsan eyledi. Âsım (r.a.) müşriklere "Biz ölmekten korkmayız. Çünkü dinimizde basiretliyiz " Ölüm hak, hayat boş ve geçicidir. Mukadderatın hepsi başa gelicidir. İn-sanlar er-geç Allaha rücû' edicidir"- buyurmuştur. Hazret-i Ömer (r.a.): "Âsım bin Sâbit, sağlığında da müşriklerden nasıl korundu ise Allahü teâlâ da ölümünden sonra onun cesedini muhafaza edip müşriklere dokundurmadi" buyurmuştur. Bunun için Âsım bin Sâbit (r.a.) anılırken "Arıların koru-duğu kimse" diye anılır.

M.Akif, insanların haklarını çiğneyen, topraklarını işgal eden, inançlarını hiçe sayan, ismet, iffet hislerinden yoksun olanları uygarlık düşmanı olarak görmüş, medeniyet perdesi altında insanların şerefini paramparça edenleri kabul edemiyor:

Ah o yirminci asır yok mu, o mahlûk-i asil,
Ne kadar gözdesi mevcûd ise hakkıyla, sefil,
Kustu Mehmedciğin aylarca durup karşısına;
Döktü karnındaki esrârı hayâsızcasına.
Maske yırtılmasa hâlâ bize âfetti o yüz...
Medeniyet denilen kahbe, hakikat, yüzsüz.
Sonra mel'undaki tahribe müvekkel esbâb,
Öyle müdhiş ki: Eder her biri bir mülkü harâb.

Dikkat edildikte son derece hiddetlenmiş M.Akif betimlediği olayı sakın şekilde anlatamıyor. Genelde effendi terbiyeli Ersoy ifade seçiminde çok titizlik gösterse de "Çanakkale şehitlerine" şiirin-de sinirine hakim olamamıştır. Türklere saldıranları "yüzsüz, melun, afet, hayasız, sefil, namert" gibi kelimelerle betimlemiştir. O rezillere karşı aslanlar gibi savaşan Türklerin başı sadece namazda rûku zamanı eğilir. Onları başka kuvve asla ve asla ram edemez:

Şühedâ gövdesi, bir baksana, dağlar, taşlar...
O, rûkû olmasa, dünyâda eğilmez başlar.

M.Akif betimlemesinde mübalağa şeklinden büyük bir meharetle yararlanmıştır. Batı ede-biyatında hiperbola adlandırılan bu yöntemi uygulayan Ersoy'a göre topraklar uğruna şehit düşen Mehmetçik o kadar büyük, o derecede yüce, pak ve berraktır ki, ona dar gelmeyecek makber yer yüzünde bulunmaz. Yazılı tarih de onu kapsayamamaktadır. Türk askerini sadece ve sadece ebediyet içerebilir:

Sana dar gelmiyecek makberi kimler kazsın?
 'Gömelim gel seni tarihe' desem, sığmazsın.
 Herc ü merc ettiğin edvâra da yetmez o kitâb...
 Seni ancak ebediyyetler eder istiâb.

Türk askerinin mezarına gök kubbesini tüm yıldızlarla beraber örtük etmek, başı ucuna Kabe taşını dikmek isteyen Ersoy'un isteği samimidir. O, bu sözleri okuyucunun hoşuna gitsin diye yazmıyor. Deruni bir içtenlik ve samimiyetle kendisini feda etmiş Mehmetciklere "yedi kandilli Süreyya"yı avize etmek, onların mahşere dek kanayacak kabrine "mehtabı indirmek"le teselli etmek istiyor. İtilaf devletlerini "haçlı yürüyüşü" yapanlar adlandırarak Salahaddin Eyyubi'yi, kılıç Arslanı hatırlatıyor, onların da Çanakkale kahramanları ile gururlandıklarını bildiriyor:

"Bu, taşındır" diyerek Kâ'be'yi diksem başına;
 Ruhumun vahyini duysam da geçirsem taşına;
 Sonra gök kubbeyi alsam da, ridâ namıyla,
 Kanayan lâhdine çeksem bütün ecrâmıyla;
 Sen ki, son ehl-i salibin kırarak savletini,
 Şarkın en sevgili sultânı Salâhaddin'i,
 Kılıç Arslan gibi iclâline ettin hayran...
 Sen ki, İslam'ı kuşatmış, boğuyorken hüsrân,
 O demir çenberi göğsünde kırıp parçaladın;
 Sen ki, rûhunla beraber gezer ecrâmı adın;

Mehmet Akif, Çanakkale savaşını ressamalara özgü, göze hitap eden tarzda betimlemiştir. Tasviri o kadar canlıdır ki, okuyucu bu betimleme tekniği sayesinde Çanakkaledeki savaş ortamının tüm müthiş yanlarını, savaşın felaketlerini, acılarını, insanların haykırıışlarını, feryat seslerini hissedebilir. İşte harika betimleme sanatı sayesinde M. Akif çok sonralar tekrar tekrar bizleri o unutulmaz günlere götürebilir. Şiirin tamamında kullanılan lirik söyleyiş böylece yer yer epik unsurlarla da birleşerek destanlaşmıştır. Toplumsay duyguların ressam tercümanı olarak Ersoy sonuçta harika bir sanat mucizesi yaratmıştır:

Sen ki, a'sâra gömülse taşacaksın...Heyhât,
 Sana gelmez bu ufuklar, seni almaz bu cihât...
 Ey şehid oğlu şehid, isteme benden makber,
 Sana âğûşunu açmış duruyor Peygamber.

M.A.Ersoy'un iman dolu kalbinin derinliklerinden süzülüp gelen bu ölmez mısralar, müellifinin fevkalade şair yeteneği ve duygularını tekrarsız betimleme tekniği sayesinde kısa zaman içerisinde dünya edebiyatının nadide sanat mucizelerinden birine çevrildi. Şimdiye dek dünya edebiyatı benzeri şiirle karşılaşmadı. Sonuçta M. A.Ersoy'un şair dehası tıpkı bir deniz feneri gibi kendisini edebiyata adanmışların kılavuzu oldu.

KAYNAKÇA

1. **Gökçek** Fazıl (2005), Mehmet Akif'in Şiir Dünyası, Dergâh Yayınları, İstanbul.
2. **Kuntay** Mithat Cemal (2007), Mehmet Akif, LM Yay., 5.Bas., İstanbul.
3. **Okay** Orhan(2004), Mehmet Âkif Ersoy maddesi, Büyük Türk Klâsikleri, Ötüken Yay., C.10, İstanbul.
4. **Önal** Mehmet (1999), En Uzun Asrın Hikâyesi Yeni Türk Edebiyatına Teorik Bir Yaklaşım 1, Akçağ Yay., Ankara.
5. **Önal** Mehmet (2006), "Yeni Yüzyılın Işığında Mehmet Âkif Ersoy 1873-1936", Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, S.73, Mart.
6. **Tansel** Fevziye Abdullah (1973), Mehmet Âkif Hayâtı ve Eserleri, İrfan Yay.,2.Bas., İstanbul.
7. **Timurtaş** Faruk Kadri (2006), Mehmet Âkif ve Cemiyetimiz, Akçağ Yay., 2.Bas., Ankara.

MEHMET AKİF'İN ŞİİRLERİNDE SOSYAL TEMALAR**Yrd. Doç. Dr. Ramazan TOPDEMİR***İstanbul Üniversitesi- Avrasya Enstitüsü
rtopdemir02@hotmail.com***ÖZET**

Toplum için var olan, toplumun derdini dert edinen şair Mehmet Akif, yaşadıklarını yazan bir şahsiyettir. Mehmet Akif, mağdur olan bir halk, acı çeken bir halk varken, kendinden söz etmemiştir. Şair, toplumun fotoğrafını çeken bir sanatçıdır. Her yerde her doğruyu söyleyerek, toplumu sesi, gözü, kulağı olmuştur.

Mehmet Akif, şiirlerinde eğitimi öncelikli olarak şiirlerinde işler. Eğitim kurumlarını okul ve cami olarak ele alan şair, bireyin yetişmesinde her iki kurumun önemli bir etkiye ve güce sahip olduğunu şiirlerinde ortaya koyar. Eğitimle aydınlanan, eğitimle kalkınan toplumlar; ümitli, azimli, çalışkan olurlar.

Akif, şiirlerinin bir tarafına, okul ve camiyi koyarken diğer tarafına da kahve ve meyhaneyi koyar. Bir yandan yükseliş öte yandan bataklık ve çöküş bir arada işlenir. Ailesini, maddi ve manevi varlığını meyhanede, kahvehanelerde kayıp edenler de sosyal sıkıntılarımızdan birisidir. Herşey zıttı ile bilinir düşüncesinden hareket eden şair topluma, bireylere iki yolun faydalarını ve zararlarını yaşadıkları ve gördüklerini örneklerle ortaya koyar. Sosyal hayatın, çalışkanlığa, üretime, dayalı olduğunu ifade eden Akif maddi kalkınma ile manevi kalkınmayı şiirlerinde bütünleştirerek okuyucunun karşısına çıkar. İstiklal Marşı'nın İlk dizesindeki : "Korkma sönmez bu şafaklardan yüzen al sancak" ifadesi Türk İslam dünyasının yoluna her zaman ışık tutacak, karşılaşacağımız engeller Akif'in şiirlerindeki güç ile çalışacağız ve üreteceğiz.

Sunacağımız tebliğde Akif'in fikirlerini, şiirleriyle zenginleştirerek, geçmişten günümüze insanlığa yön veren şairimizi hem anacak hem de fikirlerinden istifade edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Vatan, toplum, azim ve çalışkanlık.

MEHMET AKİF POEMS SOCIAL THEMES**ABSTRACT**

That are available to the community, society, the poet Mehmet Akif grievances acquirer, is a person to live. Mehmet Akif, a people who are the victims, while the public are suffering, self did not mention. Poet, an artist draws a picture of the society. Everywhere, every truth, saying that the community voice, eyes, ears have been.

Mehmet Akif education as a priority in his poems poetry works. Dealing with schools and educational institutions in the poet as a mosque, the training of the individual and the power that it has a significant impact both institutions exposes his poems. Enlightened education, training aspiring societies; hopeful, ambitious, hard-working are.

Akif, poems on one side, while the other side of the school and the mosque puts the coffee and tavern. On the one hand a combination of the rise and fall of the marsh on the other hand is processed. Families, tavern tangible and intangible assets, coffeehouses social zorluklarımızdan one of those losses. Everything is moving opposite to the idea that the poet is known for its community, individuals have seen two examples of the way they live and exposes the benefits and harms. Social life, diligence, manufacturing, property development and spiritual development Akif stated that based on poems by integrating confronts the reader. The first string is the national anthem: "Fear does not go al the starboard float şafaklardan" statement to shed light on all the time path of the Turkish-Islamic world, encounter obstacles, and will produce Akif work with the power of poetry.

Akif communiqué will offer ideas, poems, enriching humanity, past to present, will benefit from the ideas that shape both poet and commemorate.

Keywords: homeland, society, perseverance and diligence.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin çözülme döneminde yaşayan Mehmet Akif, hem sosyal hem de siyasal olaylara şahitlik yapmıştır. 1908 Meşrutiyeti'nden sonra devlet ve millet hızlı bir çözülme içerisine girmiştir. İç ayaklanmaların yanında bir de büyük felaketler Türk milletini sarsıntıya ve felaketlere sürüklemiştir. Balkan Savaşları, Trablusgarp, I. Dünya Savaşı, bu dönemde yaşayan fertlerin üzerinde olumsuz etkilerde bırakmıştır. Coğrafi sınırların yok olması ile beraber, toplum içinde de manevi çöküntüler baş göstermeye başlar. Fert, yıkılmaya yüz tutan cemiyet içinde etkisiz hale gelir. Ortaya çıkan yozlaşma, bunalım ve sarsıntılar ferdi, aileleri çaresizliğe ve ümitsizliğe sürükler.

Cemiyetin maddi ve manevi çöküşünü yakından gören ve yaşayan Mehmet Akif, ümitle, heyecanla ve azimle meselelerin çözümü için mücadele etmiştir. Şairin mücadelesi iki yönden ortaya çıkar: Birinci Mücadelesi: Tarih şuurunu canlı tutarak, cemiyete bir güç vermeyi hedefler ve maziye dönerek eski günleri hasretle ve özlemle yad eder.

Nerde Ertuğrul'u koynunda büyütmüş obalar?
 Hani Osman gibi, Orhan gibi gürbüz babalar?
 Hani bir Şanlı Süleyman Paşa? Bir kanlı Selim?
 Ah, bir Yıldırım olsun göremezsin, ne elim!
 Hani cündiler şahin gibi ceylan kovalar (Bülbül şiiri)

Sosyal düzeni korumak, fertlerin bütünlüğünü sağlamak amacı ile yazılan sosyal içerikli şiirlerinde azim, çalışma ve ümit vardır. Başkasına muhtaç olmamak vardır.

Mehmet Akif, her zaman cemiyetin içinde olduğunu, cemiyette gördüklerini şiirine yazdığını belirtir. Gece, Secde ve Hicran adlı mistik ve lirik şiirleri üzerine şaşırان ve "Hayret, siz vadiyi değiştirmişsiniz?" diye soran bir dostuna "Benim asıl vadem bu idi. Ben şiirlerimi cemiyete faydalı olsun diye yazdım."¹ cevabını verir.

Mehmet Akif'in işlediği sosyal temaların başında şu şiir başlıkları oldukça yaygındır: Asım ve Asımın Neslini ele alır ve cemiyetin kurtuluşunun çalışkan, idealist bir gençliğe bağlı olduğunu anlatır. Küfe, Mahalle Kahvesi, Meyhane, İstibdat, Koca Karı İle Ömer, Hasta, Köse İmam, Seyfi Baba'dır. İstiklâl Marşımız da hem milletin hem de fertlerin ümit ve cesaret kaynağı olmuştur.

-Küfe: Babasından kalan eski bir küfe altında çürümek istemeyen, okuyarak hamallıktan kurtulmak isteyen bir çocuğun mücadelesi işlenir. Mahalle Kahvesi adlı şiirinde Kahveyi tembellik mekânı haline getiren işsiz insanların orada birbirleriyle nasıl yüz göz olduklarını anlatılır. -Hasta: Şairin Halkalı Baytar Mektebi'nde Öğretmenlik yaptığı dönemde yaşadığı bir hikâyledir. Şiir, verem olan bir öğrencinin ilgisizlik yüzünden nasıl kayıp olup gittiğinin öyküsüdür.

-Köse İmam: Dini yanlış anlayarak ve yorumlayarak karısını boşamak isteyen cahil, bir erkeğin şahsiyetinde, İslamiyet'i yanlış açıklayanlara karşı sert ifadelerde bulunur.

1. Mehmet Akif'in Eserleri :

Mehmet Akif'in şiirlerindeki sosyal temalara geçmeden önce, şairin eserleri hakkında kısa bilgi sahibi olmak konuyu daha iyi aydınlatacağını düşünmekteyiz. Mehmet Akif'in şiirleri Matbuatta intişar eden ilk şiiri «Kur'an'a Hitab» unvanlı manzumedir. Mektep mecmuasının 2 Mart 1311 (1895) tarihli 26'ncı sayısındadır. O vakit 21 yaşında idi. İki sene fasıladan sonra, 313, 314 senelerinde Resimli Gazete'de bâ'zı şiirleri intişar etti. Bunlar 1500 mısradan fazladır. Mevzuları muhtelif. Çoğu ahlâkî, dini, hikemîdir. Bunları «Safahat» a almamıştır. Bu şiirlerinden hiç bahsetmez, bunlara ehemmiyet vermezdi. Bundan sonra tâ Meşrutiyet ilânına kadar, on sene zarfında yazdığı şiirleri, matbuatta neşretmedi. Meşrutiyet ilânını müteakip Sırat-ı Müstakim mecmuasının intişar) üzerine, muntazaman neşriyata başladı. Burada parça parça yayınladığı şiirler, bilâhare Safahat ünvanıyla kitap halinde basıldı ki bunlar yedi kitaptan ibarettir. Tercüme ettiği eserlerin bazıları kitap halinde basılmıştır. Makaleleri ve tercümelerinin çoğu Sırat-ı Müstakim-Sebi-lür-Reşad koleksiyonlarındadır.

Kitap halinde neşrolunan şiirlerin birincisi Safahat unvanlıdır. Bu kitapta üç bin mısra'dan ibaret 43 parça şiir vardır, kitap üç defa basılmıştır. Üçüncütab'ı 1347H.(1928 M.)dedir.

İkinci kitabın adı: Süleymaniye Kürsüsünde'dir. 15 Ağustos 1328 de yazılan bu eser, dört defa basılmıştır. Dördüncü tab'ı 1347 H. (.1928 M.)dedir, 55 sahifedir, bin mısra'dan ibarettir.

Üçüncü kitap: Hakkın Sesleri. Üç defa basılmıştır. Son tab'ı 1347 H.(1928 M.)dedir. Bu kitapta on parça şiir, 500 mısra' vardır.

Dördüncü kitap: Fatih Kürsüsünde. Dört defa basılmıştır. Dördün-cü tab'ı 1347 H. dedir. Bu kitabta 1300 mısra' vardır.

Beşinci kitap: Hâtıralar. Üç defa basılmıştır. Son tab'ı 1347 H. (1928 M.)dedir. Bu kitapda10 parça şiir, 1600 mısra' vardır.

Altıncı kitap: «Âsim. İki defa basılmıştır. Son tab'ı 1347 H. (1923 M.) dedir. Bir muhavereden ibaret olan bu eser 139 sahifedir, 2500 mısra'dan ibarettir.-.

¹ Büyük Türk Klasikleri, C. I ,Ötüken-Söğüt Yayını, İstanbul, 1990, s.342;

Yedinci kitap: Gölgele. 1352 H. (1933 M.) de Mısır'da basılmıştır. Bu kitapta 41 parça şiir, 1500 mısra vardır. Bu yedi safahattaki mısraların yekûnu 12 bindir. Sırat-ı Müs-takim - Sebilür-Reşad'da münderiç olduğu halde Safahat'a alınmayan ba'zı şiirleri de vardır. İstiklâl Marşı da milletin malı olduğu için Safahat'a alınmamıştır. Yedinci Safahat'tan sonra neşrolunmuş ufak tefek ba'zı kıt'aları da vardır ki bir kısmı muhtelif gazetelerde neşrolunmuştur. Bunlardan başka yazılıp da neşr olunmamış şiirleri yokdur. 15-20 yaşında yazdığı binlerce beyitlik şiirlerinden hiç birşey kalmamıştır. Hepsini imha etmiştir.

Şiirlerinden ba'zıları bestelenmiştir: İstiklâl Marşı, Bülbül, Ordunun Duası, Meçhul Şehid (Çanakkale). Ordunun Duası umum erkânı harbiye riyasetince kabul olunarak orduya ta'mim olunmuştur.

Mensur eserlerine gelince, Sırat-ı Müstakim -Sebilür-Reşad'da neşrolunan yüz kadar muhtelif makale ve hasbıhali, elli kadar tercümesi, on kadar da mev'izası vardır: Tercümelerinden kitap halin-de basılan eserleri: Müslüman Kadını, Şeyh Muhanimed Abdeh'in Hanotcya müdafaası, Anglikan kilisesine cevap, İçkinin Hayat-ı İçtimaiyede Açtığı Rahneler, İslâmlaşmak. Kastamonu'da Nasrullah kürsüsündeki hutbesi de El-Cezire kumandanı Nihad tarafından Diyarıbekir matbaasında kitap halinde bastırılmış ve bütün ordulara dağıtılmıştır.

Neşrolunmayan en mühim eseri, Kur'an Tercümesi'dir. Bunu ikmâl için Mısır'da senelerce uğraşmıştır. Diyanet riyaseti, birçok ibram ve isrardan sonra bu vazifeyi kendisine kabul ettirmişti. Kur'an'a sonsuz olan hürmetinden bu muazzam vazifeyi kabule cesaret edemiyordu. Her nasılsa kabul etmiş olduğu bu ağır işi bitirdikten sonra tercümenin tab'ma muvafakat göstermedi. Üzerinde daha çok işle-mek lâzım geldiği ve bazı tereddütlere düştüğü için tercümeyi vermedi. İstanbul'a dönerken müsveddelerini Mısır'da itimad ettiği bir zata tevdi etti.

Plânlarını hazırladığı halde yazamadığı birkaç mevzu daha vardı: İkinci Âsim, Haccet-ül-veda', Salâhaddin-i Eyyubî. Altıncı Safahat'da Âsim'ı Avrupa'ya göndermişti, İkinci Âsim'da Âsim Avrupa'dan dönüyor, İstiklâl Harbine iştirak ediyor. Âsim bir timsal. Faziletli, iman ve irfanlı, kahraman Türk neslinin timsali. Âsim bütün şark milletlerine örnek oluyor. Matemli sahifeler kapanıyor, refah ve saadet devri açılıyor. İkinci Âsim plânı bu. Haccet-ül-veda plânını da en küçük teferruatına kadar hazırlamıştı. Bu eseri çok mühim olacaktı. İslâm inkılâbının bütün safahatını anlattıktan sonra Hazret-i Peygamber'in son nutku ile eserini bitirecekti. Salâhaddin-i Eyyubî ise., bir piyes şeklinde olacaktı. Bu eserde İslâm - Türk kahramanlığını canlandırmak istiyordu. Ne yazık ki bu en mühim eserlerini yazmadan bu âlem-i fâniye veda' eyledi. ¹

II. Mehmet Âkif'in Sosyal Temalı Şiirleri

a-Akif Günümüzün En Önemli Sosyal Meselesine İşaret Ediyor:

İslamiyet İnsanları bir bütün halinde tutarak, kavmiyetler arasında üstünlüğün olmadığını özellikle vurgular. Akif'e göre milliyet İslâmdır. İslâmdan kopan bir halkın milliyeti de yoktur. Ona göre kavmiyet davası güderek İslâm toplumunu birbirinden ayırmak küfürdür. Ayrıca Hz. Peygamber, kavmiyet fikrini ileri sürenleri lanetlemektedir. Üstünlüğün takvada olduğunu belirretn Akif Türkiye'nin 40 yıllık meselesini de gündeme getirmiş olur. Cahil insanlara karşı ırkçılık yaparak halkı birbirine düşürmenin İslam'da yerinin olmadığını şöyle izah eder:

Hakkın Sesleri'nde:

Hani, milliyetin İslâm idi...Kavmiyet ne!
Sarılp sınımsı dursaydın a milliyetine.
"Arnavutluk" ne demek? Var mı şeraitte yeri?
Küfr olur, başka değil, kavmini sürmek ileri!
Arabın Türke; Lâzın Çerkese, yâhut Kürde;
Acemin Çinliye rüchânı mı varmış? Nerde!

¹ Fevziye Abdullah TANSEL, Mehmet Akif Hayatı ve Eserleri, İstanbul1945; Eşref Edip, Mehmet Akif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş MuharririnDüşünceleri, İstanbul 1939

Müslümanlık'ta "anâsır" mı olurmuş? Ne gezer!
Fikr-i kavmiyeti tel'in ediyor Peygamber.
En büyük düşmanıdır ruh-i Nebi tefrikanın;
Adı batsın onu İslâm'a sokan kaltabanın!

b-Birlik ve Dayanışma Düşüncesi
Birlik ve Beraberlikle İlgili Mesajları

"Ey Cemaat-i Müslimin!

Ecdadınız size dünyalar kadar vasi bir memleket, dünyaları titreten bir devletle, tarihler dolu-su mefahir bıraktılar. Ya siz evladınıza, ahfadınıza miras olarak acaba ne bırakıp gideceksiniz? Her karış toprağında binlerce şehidin hisse -i şayiası bulunan namütenahi Müslüman yurtlarını elimizden çıkara çıkara, bugün öyle bir hale geldik ki artık maazallah yeni bir ric'ate imkân yok. İmkân olduğunu farzetsek meydan yok! Önümüzdeki düşmanı sürüp çıkarmazsak, arkamızda dini, imanı, namusu, evladı, ayali barındıracak bir yer kalmamıştır. Bunu hiçbir zaman hatırlınızdan çıkarmayınız! Anadolu'nun göbeğine kadar sokulmak isteyen düşman, maazallah biraz daha ilerleyecek olsa ne yapacaksınız? Nereye gideceksiniz? Kaçacak yer olmadığı için "kazaya rıza" diyerek, olduğunuz yerde kalacaksınız öyle mi?

Henüz hakimiyetimize, istiklâlimize hateme çekilmemişken, o mel'un, o vahşi düşmanların eline geçen yurtlarımızdaki dindaşlarımızın ne gibi muamele gördüklerini hiç mi iştmediniz? Ben buna imkân vermiyorum. Çünkü hatıra, hayale gelmez canavarlıklarla türlü türlü işkenceler altında öldürülen biçarelerin feryadı göklere kadar çıktı! Seller gibi akan masum kanlarının aksile ufuklar kıpkızıl kesildi! En katı yürekleri merhamete getiren o muhrik figanları, o acıklı eninleri sağırlar duydu. Siz duymadınız mı? Hülâgû'nun Bağdat'ta, İspanyolların Endelüs'de vücuda getirdiği feci menazırı andıran o dehşet nümunelerini, şenaat levhalarını gözler gördü! Siz görmediniz mi?

Yanı başınızdaki din kardeşlerinizin matemine, felâketine karşı bu derecelerde lâkayt kalmak, Allah için olsun söyleyiniz, revayı hak mıdır? "Müslümanların derdini kendine dert etmeyen Müslüman değildir." diyen Peygamberimizin huzuruna acaba hangi yüzle çıkacaksınız? Geliniz Allah'ın bargâhı merhametine sığınalım."¹

Şair, ayrılık düşüncesinin girmedığı bir milletin parçalanmasının mümkün olmadığını dile getirmektedir.

Girmeden tefrika bir millete, düşman giremez;
Toplu vurdukça yürekler, onu top sindiremez.
Süleymâniye Kürsüsünde (S.164)

"Kavmiyet cereyanı en medeni, en müterakki cemiyetleri birbirine düşürür. Bizim gibi anasır-ı mürekkebesi bila istisna cahil bulunan bir cemaati ise târmâr eder! Geliniz, bu cereyanı körüklemeyiniz, mensup olduğunuz kavimlere hizmet etmek istiyorsanız, bunun yolu başka olmak icap eder. Evet hepimiz biliyoruz ki, anasır-ı İslamiye'nin kâffesi irşada, ikaza muhtaçtır..."²

"Müslümanlar için hakk-ı hayat ancak birlik ve beraberlik ile mümkün görünmektedir. Eğer Müslümanlar yaşamak istiyorlarsa cemaat arasında nifaka, şikaka, dargınlığa, küskünlüğe, ayrılığa-gayrılığa meydan açabilecek en ufak sözlerden, en ehemmiyetsiz görünen hareketlerden bile çekinmelidirler!

Yeis ve ümitsizliğe düşmek İslam dinine göre küfür telakki edilmiştir. Bunun için Müslümanların Allah'ın merhamet ve yardımından ümit kesmemesi, tek tek üzerlerine düşen görevleri yaptıktan sonra vaad edilen kurtuluşu beklemleri gerekir.

Başta din, namus ve vatan olmak üzere bütün varlığımız tehli-keye düşmüş, düşman kapıları-mıza dayanmıştır! Bu durumda yapılacak şey, ayrılık-gayrılık gibi küçük meseleleri bir tarafa bırakmak ve el birliği ile bu namert istilâyı bir an önce geri püskürtmektir!"³

¹ Sebilürreşad, C.14, S.382, s.331-332)

² A.g.e.gazete..

³ A.g.e.gazete,, 458/12 Şubat 1336(1920), s.183-186.)

b-Adalet:

Toplumun örnek aldığı şahsiyetler devlet yöneticileridir. Devleti temsil eden, devletin gücünü şahsında toplayanlar; davranışları ile adaletleri ile halka örnek olmak zorundadırlar. Mehmet Akif, adalet duygusuna çok önem verir. Yöneticilerin adil olması demek, ülkede birlik ve dirliğin olması demektir. Şair, Karı Koca ile Ömer'in Hikayesi, adaletin temsilcisinin gösterdiği hassasiyet ile "Adalet Mülkün Temeldir" sözünü şahsında bütünleştiren ve adaletin timsali olan Hz. Ömer'in: "Dicle kenarındaki koyundan bile mesul olduğunu, şiirinde konuşma havası içinde işler.

Karı Koca İle Ömer'in Hikayesi

Ocak başında oturmuş bir ihtiyarca kadın.
 "Açız! Açız!" diye feryâd eden çocuklarının,
 Karıştırıp duruyorken pişen nevâlesini;
 Çıkardı yuttuğu yaşlarda çırpınan sesini:
 -Durunda yavrularım, işte şimdicek pişecek...
 Fakat ne hâl ise bir türlü pişmiyordu yemek!
 Çocukların yeniden başlamıştı nâleleri...
 Selamı verdi Ömer, daldı âkıbet içeri.
 Selamı aldı kadın pek beşuş bir yüzle.
 -Bu yavrular niçin, ey teyze, ağlıyon, söyle?
 -Bu gün ikinci gün, aç kaldılar...
 -O halde, neden
 Biraz yemek komuyorsun?
 -Yemek mi? Çömleği sen,
 Tirit mi zannediyonsun? İçinde sâde su var
 Çakıl taşıyla beraber bütün zaman kaynar!
 Ne çare! Belki susarlar, dedim. Ayıplamayın.
 -Peki senin kocan, oğlun, ya kardeşin, ya dayın...
 Tek erkeğin de mi yok?
 -Hepsi öldü... Kimsem yok.
 -Senin midir bu küçükler?
 -Tonunlarım.
 -Ne de çok!
 Adam emîre gidip söylemez mi hâlini?
 Ah!
 Emîre öyle mi? Kahretsin an-karîb Allah!
 Yakında râyet-i ikbâli ser-nigûn olsun...
 Ömer, belâsını dünyâda isterim bulsun!
 -Ne yaptı, teyze, Ömer, böyle inkisâr edecek?
 -Ya ben yetim avuturken emîr uyur mu gerek?
 Raiyyetiz, ona bizler vedîatu'llâhız;
 Gelip de bir aramak yok mu?
 -Haklısın, yalnız,
 Zavallının işi pek çok zaman bulup gelemmez;
 Gidip de söylememişsen ne haldesin bilemez.
 -Niçin hilâfeti vaktiyle eylemişti kabûl?
 Sonunda böyle çürük özü kim sayar makbûl?
 Zavallının işi çokmuş!... Nedir, muhârebe mi?
 İşitme sen de civârında inleyen elemi,
 Medâne halkını üryan bırak, Mısır'da dolaş...
 Gaza! Gaza! diye git, soy cihânı, gel paylaş!

c-Zulme ve Haksızlığa Karşı Mücadele:

Güçlü olanın, haklı değil, haklı olanın güçlü olduğunu vurgulayan Mehmet Akif, zalime ve zulme karşı dimdik ayakta durur. Akif, zalime Yavuz, mazluma Yunus'tur. "Zulmü Alkışlayamam" şiiri, her yaşta , her ortamda, her insanın ortak dile getirdiği düşüncedir.

Zulmü Alkışlayamam

Zulmü alkışlayamam, zalimi asla sevemem;
Gelenin keyfi için geçmişe kalkıp sövemem.
Biri ecdadıma saldırdım, hatta boğarım! ...
-Boğamazsın ki!
-Hiç olmazsa yanımdan kovarım.
Üç buçuk soysuzun ardından zağarlık yapamam;
Hele hak namına haksızlığa ölsem tapamam.
Doğduğumdan beridir, aşığım istiklale;
Bana hiç tasmalık etmiş değil altın lale!
Yumuşak başlı isem, kim dedi uysal koyunum?
Kesilir belki, fakat çekmeye gelmez boyunum!
Kanayan bir yara gördüm mü yanar ta ciğerim,
Onu dindirmek için kamçı yerim, çifte yerim!
Adam aldırırda geç git! , diyemem aldırırım.
Çiğnerim, çiğnenirim, hakkı tutar kaldırım!

ç-Sosyal Dayanışma:

Cemiyetin bütün yönlerini kendine dert edinen Mehmet Akif, yoksulun, fakirin, kimsesizlerin, hastaların yanındadır. Kendini karşılıksız topluma adayan şair; konuşma havası içinde yazdığı "Seyfi Baba" adlı şiiri sosyal hayatın bir fotoğrafını çizerek, çareler ortaya koyar..

Seyfi Baba

Geçen akşam eve geldim. Dediler:
- Seyfi Baba
Hastalanmış, yatıyormuş.
- Nesi varmış acaba?
- Bilmeyiz, oğlu haber verdi geçerken bu sabah.
- Keşki ben evde olaydım... Esef ettim, vah vah!
Bir fener yok mu, verin... Nerde sopam? Kız çabuk ol!
Gecikirsem kalırım beklemeyin... Zîrâ yol
Hem uzun, hem de bataktır...

Önce amma şu fakîr âdemi memnûn edeyim.
Bir de baktım ki: Tek onluk bile yokmuş kesede;
Mühürüm boynunu bükmüş duruyormuş sâde!
O zaman koptu içimden şu tehassür ebedî:
Ya hamiiyetsiz olaydım, ya param olsa idi!

d-Akif'in Aileye Bakışı ve Konu ile İlgili Mesajları:

Mehmet Akif, aile kurumunu hayatın temel direği olarak görür. Aile fertlerinin bir arada mutlu ve huzurlu yaşaması kadar değerli bir varlığın olmadığını belirterek; cemiyetin temel direğinin aile olduğunu sıkça belirtir. Aile milletin en küçük numunesidir. Sağlıklı ve güçlü toplumları ancak sağlam temelli aileler oluşturur. Zamanla aile kurumunda da kırılmaların olduğunu tespit eden şair Mahalle Kahvesi adlı şiirinde yaşananları açık bir dille ifade edebilir.:

"Hayât-ı âile" isminde bir ma'îşet var;
Sa'adet ancak odur Dense hangimiz anlar?
Hayât-ı âile dünyâda en safâlı hayat,
Fakat o âlemi bizler tanır mıyız? Heyhât!

Sabahleyin dolaşp bir kazanca hizmetle;
 Evinde akşam otursan kemâl-i izzetle;
 Karın, çocukların, annen, baban, kimin varsa,
 Dolaşsalar seni kat kat bu hâleler sarsa;
 Sarây-ı cenneti yurdunda görsen olmaz mı?
 İçinde his taşıyan kalb için bu zevk az mı?
 Karın nedîme-i rûhun; çocukların rûhun;
 Anan, baban birer âgûş-i ilticâ-yı masûn.
 Fezâ kadar sana vâsî' gelir bu dar çember.
 Ne var şu kahvede bilmem ki sığmıyorsun eve?
 Gelin de bir bakalım... Buyurun işte bir kahve:

e- Azim –Ümit ve Mücadele

"Asım'ın nesli... diyordum ya...nesilmiş gerçek:
 İşte çiğnetmedi namusunu, çiğnetmiyecek.
 Şüheda gövdesi, bir baksana dağlar, taşlar...
 O, rüku olmasa, dünyada eğilmez başlar."

"Ben hiçbir zaman nevmid değilim. İman olduktan sonra muvaffak olacağımıza şüphe yoktur. Bir sene evvelki halimizle bugünü mukayese edersek, azmin neler yapabileceğini görürüz. Ben bütün kusuru bizde, milletin rehberlerinde görüyorum. Biz ne vakit aramızda vahdet gösterir, milleti hak yoluna davet edersek o, derhal mütabeatte kusur etmez, her fedakârlığı ifaya şıtab eder. Gördüğünüz muvaffakiyetler hep bu vahdet âsarıdır. Eğer ifrat ve tefrite düşmekten, eski çılgınlıklara, ihtiraslara kapılmaktan nefsimizi sıyanete kadir olabilirsek, hiç şüphe etmem ki, milletimizin İstiklâlini temininde Cenab-ı Hak bizi muvaffak edecektir."¹

Akif, eli ayağı tuttuğu halde çalışmayan insanı, dip diri bir ölüye benzetmektedir. Millet, olarak medeniyete ev sahipliği yapmışız. Yüzyıllarca çaba göstererek, varlığımızı ortaya koymuşuz.

Azim

"Âtiyi karanlık görerek azmi bırakmak...
 Alçak bir ölüm varsa, emînim, budur ancak.
 Dünyada inanmam, hani, görsem de gözümle:
 İmânı olan kimse gebermez bu ölümle.
 Ey dipdiri meyyit! "İki el bir baş içindir"
 Davransana... Eller de senin, baş da senindir!"

Mehmet Akif'ten Azim İle İlgili Hatıra:

"Bayıldığım hikâyelerdendir: Karıncaya,-Böyle nereye? diye sormuşlar.-Hacca, demiş!

-A biçare! Hiç sen bu ayaklarla Mekke'ye varabilir misin? demişler.

-Varamazsam, yolunda ölürüm, cevabını vermiş.

Ulvi gayelere müteveccih bulunan emekler hicrana uğrasa da hüsrana uğramaz. Bizler sa'y ile memuruz, tevfik ile değil. Öyle değil mi?"²

"Erbabı fikir ve nazarımız hayalen göklerde uçarlarda, nasibi nurunu maddeten bağlı bulunduğu topraktan bekleyen şu milyonlarca halkı bir kere olsun hatırına getirmezler! Hepimizin velinimetini bulunan köylü dediğimiz sınıfı müstahsılı hiç düşünmemek, zavallıya hala aşık garipler, aşık keremler okutmak en büyük bir vazifesizlik olmuyor mu?"³

"-Babam beni İdadi Mektebine yazdırmak üzere götürdü. Kaydetteler. Fakat mektebe verilmesi lazım gelen bir para istediler. Babamın mevcudu kâfi gelmedi. Baktım çok canı sıkılmıştı. O sırada cebinden saatini çıkardı. Evirip çevirip bakmağa başladı.

¹ Sebilürreşad, C.479

² Eşref Edib, Mehmed Akif, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul, 1962, s.385

³ Sebilürreşad, C.382)

-Baba, neye saate bakıyorsunuz, dedim.

-Bu gümüşdür, dedi; unu terhin edersek istedikleri parayı alabiliriz.

Babamın beni okutmak için gösterdiği fedakârlık karşısında çok müteessir oldum. Ağlamağa başladım!

-Baba dedim, ben mektebden vazgeçtim. Haydi gidelim.

İşte çocuklar, biz bu şerait altında okuduk. Siz şimdi çantanızın rengi biraz solmuş diye ağlıyorsunuz.

-Peki baba sonra ne oldu? Mektebe gitmediniz mi?

-Gittim. Babamın parasının çıkışmadığını görünce itimat ettiler. Sonra verirsiniz dediler.”¹

Sonuç:

Sosyal hayatın her alanına el atan Mehmet Akif, başta birlik olmak üzere, adalet, ümit, azim, aile, gençlik, çalışmak, güzel ahlak, gibi konuları işleyerek günümüze ışık tutmaktadır. Mehmet Akif’in şiirleri, günümüz gençliğine yol göstermektedir. Sosyal hayatı şiirlerle akıcı hale getiren şairimiz, hem hastalığı hem de tedaviyi ortaya koymuş, yılgınlığa, tembelliğe, miskinliğe karşı şiddetle mücadele etmiştir.

Akif’e göre insanın izzet ve itibarı, çalışıp kazanmasıyla doğru orantılıdır.

Oturup kör gibi, nâmerde el açmak iyi mi?

Kim kazanmazsa bu dünyâda bir ekmek parası:

Dostunun yüz karası; düşmanın maskarası!

“Niçin bu hale düştük? Bunun illetini ben şöyle görüyorum: Doğduğumuz günden itibaren babalarımız, hocalarımız, siyasilerimiz, ediplerimiz, şairlerimiz, muharrirlerimiz bize istikbal için ümid verecek bir şey söylemediler. Mücadeleye sevk edecekleri yerde, rast gelen adam ruhlarmıza, kalplerimize y’es mayası aşıladı!”²

“Milletler topla, tüfekte, zırlı ile ordularla, tayyarelerle yıkıl-maz. Milletler ancak aralarındaki rabıtarlar çözülerek herkes kendi başının derdine, kendi havasına, kendi menfaatine, kendi menfaatini temin kaygusuna düştüğü zaman yıkılır!.. Bizi mahv için tertip edilen muahede-i sulhiye paçavrasını, mücahitlerimiz şark tarafından yırtmaya başladılar. Şimdi beri taraftaki dindaşlarımıza düşen vazife, Anadolumuzun diğer cihetlerindeki düşmanları denize dökerek o murdar paçavrayı büsbütün parçalamaktır. Zira o parçalanmadıkça, İslâm için bu diyarda beka imkânı yoktur!..Ey Cemaat-i Müslimin! Düşmanlarımızın bu gün bizden istedikleri, ne filan vilâyet, ne filan sancaktır; doğrudan doğruya başımızdır, boynumuzdur, hayatımızdır, devletimizdir!.. Ey Cemaat-i Müslimin! Ağyar eline geçen Müslüman yurtlarının hali bizim için en müessir bir levha-i ibrettir! İslâm’ın son mültecası olan bu güzel toprakları düşman istilâsı altında bırakmayalım! Ye’si, meskanati, ihtirası, tefrikayı büsbütün atarak azme, mücahedeye, vahdete sarılalım. Cenab-ı Kibriya, hak yolunda mücahede için meydana atılan azim ve iman sahipleriyle beraberdir.”³

Mehmet Akif’in şiirlerindeki ortak ses ve hissiyat birlik ve beraberliktir. Bu düşüncelerin günümüze kadar gelmiş olması, sosyal temaların kalıcı olmasından kaynaklanmaktadır.

Gitme Ey Yolcu

“Gitme ey yolcu, beraber oturup ağlaşalım

Elemim bir yüreğin karı değil, paylaşalım”

KAYNAKLAR

Akyüz, Kenan, Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi, Ankara 1970

Büyük Türk Klasikleri, C. I, Ötüken-Söğüt Yayını, İstanbul, 1990, s.342

Demiray, Kemal; Türkçe Çocuk Edebiyatı, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1967.

Ersoy, Mehmet Âkif; Safahat, (Haz.: M. Ertuğrul Düzdağ), Çağrı Yayınları, İstanbul 2006.

Eşref Edib, Mehmed Akif, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul, 1962, s.385)

¹ Eşref Edib, Mehmed Akif, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul, 1962, s.379

² (Sebilürreşad, C.18, S.458, s.184

³ Sebilürreşad, C.464, s.135, 259, 256

Eşref Edip, Mehmet Akif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Düşünceleri, İstanbul 1939
 Kaplan, Mehmet, Şiir Tahlilleri, Dergah Yayınları, İstanbul 1983.
 Necatigil, Behçet, Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü. İstanbul 1967.
 Tansel, Fevziye Abdullah, Mehmet Akif Hayatı ve Eserleri, İstanbul 1945
 Timurtaş, Faruk Kadri, Mehmet Akif, İstanbul 1958.
 Sebilürreşad, C.18, S.458, s.184
 Yalçın, Alemdar; Gıyasettin Aytaş, Çocuk Edebiyatı, Akçağ Yayınları, Ankara 2002

MEHMED AKİF ERSOY VƏ HÜSEYN CAVİD SƏNƏTİ – TÜRK- İSLAM ALƏMİNİN VƏ DÜNYA MƏDƏNİYYƏTİNİN İKİ BÖYÜK HADİSƏSİ

Rasim QURBANOV

aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
 AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
Rasim.gurbanov@gmail.com

XÜLASƏ

Mehmed Akif və Hüseyin Cavid Türk-İslam dünyasının mütəfəkkir sənətkarları olaraq ümumşərq və ümumdünya ədəbiyyatının və mədəniyyətinin zənginləşib inkişaf etməsinə böyük töhfələr vermişlər. Həyat və yaradıcılıqlarında bir çox oxşar və uyğun məqamların olması ilə bir-birlərinə xeyli dərəcədə bənzəyən bu iki mütəfəkkir sənətkarın yaradıcılığı ədəbi-elmi, nəzəri-estetik fikrin olduğu kimi mədəniyyətşünaslığın da tədqiqi obyektı olaraq geniş material verir. Həm M.Akif, həm də H.Cavid Türk-İslam dünyasının iki böyük mədəniyyət hadisəsi kimi öyrənilib tədqiq edilərsə onların Yaxın və Orta Şərq, həmçinin dünya miqyasında tutduqları yer və mövqe daha obyektiv və qabarıq şəkildə üzə çıxarıla bilər.

Açar sözlər: Mehmed Akif, Hüseyin Cavid, mütəfəkkir, türk, islam.

MEHMED AKİF ERSOY AND HUSSEIN JAVİD – TWO GREAT PHENOMENA OF THE TURKIC – ISLAMIC AND WORD CULTURE

SUMMARY

The paper is about the two great phenomena – Mehmed Akif and Hussein Javid – of the Turkic – Islamic and Word Culture. The author reveals closeness in their biography and emphasizes some ideological-artistic peculiarities in their works.

Mehmed Akif Ersoy (1873-1836) və Hüseyin Cavid Rasizadə (1882-1941) Türk-İslam dünyasının mütəfəkkir sənətkarları olaraq ümumşərq və ümumdünya ədəbiyyatının və mədəniyyətinin zənginləşib inkişaf etməsinə böyük töhfələr vermişlər. Həyat və yaradıcılıqlarında özünəməxsus xüsusiyyətlərindən irəli gələn bir sıra fərqli cəhətlərlə yanaşı, həm də onlarda bir çox oxşar və uyğun məqamların olması ilə bir-birlərinə xeyli dərəcədə bənzəyən bu iki mütəfəkkir sənətkarın ömür yolu ədəbi-elmi, nəzəri-estetik fikrin olduğu kimi mədəniyyətşünaslığın da tədqiqi obyektı olaraq geniş material verir. Həm M.Akif, həm də H.Cavid Türk-İslam dünyasının iki böyük mədəniyyət hadisəsi kimi öyrənilib tədqiq edilərsə, onların Yaxın və Orta Şərq, həmçinin dünya miqyasında tutduqları yer və mövqe daha obyektiv və qabarıq şəkildə üzə çıxarıla bilər. Hər iki sənətkarın uşaqlıq və gənclik illəri, habelə təhsilləri, bir şəxsiyyət kimi təşəkkül tapıb bədii-fəlsəfi yaradıcılığa gəlişi xeyli dərəcədə eyniyyət təşkil edir: İstanbulda anadan olmuş M. Akif ailədə və mədrəsədə aldığı dini təlim-tərbiyə və öyrəndiyi ərəb və fars dilləri sayəsində şəxsi mütaliə ilə oxuduğu Quranın və İslam-Şərq ədəbiyyatının təsiri nəticəsində hələ erkən yaşlarından qələmə aldığı şeirlərinin mövzu və ideya-məzmun istiqamətini islami-irfani və turançılıq istiqamətinə yönəltdir.

İstiqlal marşı şairi Mehmed Akif Ersoy Türk ədəbiyyatında bir əxlaq və fəzilət timsalı, bir dini iman sənətkarı və bir milli həyəcan sairi sifətilə əbədiləşmişdir (7, 1151). O, Türkiyənin idarəsi altında bir İslam birliyi üçün tam bir idealist sifətilə çalışmışdır. Dini iman və milli həyəcanla dolub daşdığı bəzi anlarda isə M. Akif yalnız Türk şeirinin deyil, bəlkə dünya şeirinin ən üstün bir neçə mənzuməsini söyləyən şairdir.

Mehmed Akifin fikri həyatı üzərində öncə babasının, sonra Kadri Hoca'nın (Fatih Rüstiyəsində Türkce hocası idi), daha sonrakı devirlir de Muhammad Abduh və hindli şair İqbal kimi islamçıların təsiri olmuşdur (5, 15).

Mehmed Akifin yetişmə illərində şəxsiyyətinin təşəkkülündə rolunu oynayan kişilərin başında özünə ilk dini bilgiləri verən, ərəbcəsinin, fəh və əqaid bilgilərinin gələlmələrinə yardım edən atası Tahir Əfəndi gələlməkdədir. "Məsnəvi" və "Gülüstan" dərslərini təqib edərək farscağı öyrənmişdir. Baytar məktəbində tələbə ikən klassik əsərləri oxuyacaq qədər fransızcasını dərindənləşdirməyə və Qərb ədəbiyyatın təqib etməyə yönəldən İspartalı Haqqı Bəy məmuriyyətinin ilk illərində yanında bulunaraq fransızca çalışdığı Baytar Miralay İbrahim bəy sayıla bilər. M. Akifin oxuduqları arasında çoxu yazıldığı dillərdən almaq üzrə Şərqdən "Müəlləqat", "Divani-Hafiz", "Gülüstan", "Məsnəvi", "Füzuli Divanı", İbnül - Fariz, Feyzi – Hindi, Məhəmməd İqbal, Qərbdən U. Şekspir, Miltan, Viktor Hüqo, Ernest, Renan, Anatol, Frans, Alfered de Müssö, Lamartin, J.J.Ruso, Alfonse Dode, Emil Zolya, Aleksandr Düman kimi şair və yazıçıların əsərləri vardır. İlk şeirlərində Ziya Paşa, müəllimi Naci və Əldülvaq Hamid təsirində olduğu görünür. Bir ara racazadə Mahmud Əkrəm və Tofik Fikrət kimi təbiət təsvirlərinə maraq göstərdiyi öz ifadəsindən anlaşılır. Çap olunmuş ən köhnə şeirlərindən biri, hafizliyini tamamladığı vaxt yazdığı və həyatı boyunca bağlı qalacağı, əxlaq və səciyyəsinin təməlini təşkil edən Qurani-Kərim haqqındakı mənzuməsi olub, 1995- ci ildə "Qurana xitab" başlığıyla "Məktəb" jurnalında çıxmışdır.

1908 – ci illərinə doğru yazdığı bir neçə mərsiyəsində Əbdülhəqq Hamidi təqlid etdiyi görünen Akif bu təzirdən tez qurtarmışdır.

İlk əsərini "Safahat" adı ilə 1911-ci ildə nəşr etdirdi. "Bu kitabta bulunan manzum parçaların pek azı Akifin şəxsi tanıdqlarını mevzu olaraq almakla bərabər hətə hepsi ictimai-realist hi-kayeden ibarettir. Bunların da ən meşhurları- "Küfe" ilə "Seyfi Baba"dır (5,4). Sonralar o əsərlərini yeddi cild halında və "Safahat" ümumi adı altında topladı.

M. Akif:

Budur cihanda benim ən begendigim meslek
Şözüm odun gibi olsun, hakikat olsun tək

- misralar ilə şeirdə xəyalpərvəstliyi rədd etmişdir. Gerçəkliyi dilə gətirən, təqdir edən Qərb yazıçı-larının roman sənətindəki realist / naturalist anlayışındakı bir şeir tərzini tərcih etmiş və Türk poe-ziyasında ictimai məsələlərə ən çox diqqət yetirən şair olmuşdur. Şair yaradılışlı bir insan olan M. Akifin mənzum hekayələrinin və əxlaqı öyüd verən didaktik şeirlərini xüsusi qeyd etməklə yanaşı, onun sənətdə nəsihətamiz mənzumələrində və ümumiyyətlə, sosial –etik və idealist yolu seçdiyini vurğulamaq lazımdır. Ən çox ictimai mövzu və məzmun daşıyan şeirlərində bu və ya digər dərəcədə lirizm və mistisizm yüksələn M. Akif "Safahat" (yeddi kitab), "Süleymaniye Kürsüsündə" və s. yazdıqları (11 240 misra, 108 mənzumə) ilə həyatı arasında tam bir uyğunluq vardır.

Lakin H. Cavid xəyalpərəst olaraq romantizm cərəyanına mənsub idi. Onun da xarakteri və həyatı arasında M. Akifdə olduğu kimi bir uyğunluq vardır. Ona görə də yazırdı:

Ben fəqət hüsni-xuda şairiyəm,
Yerə enməmə də səma şairiyəm. (10, 160)
Kimin ülviyə ruhu, söz onundur,
Əsiri-nəfs olan daim zəbundur. (8, 29)

M. Akif fəal bir siyasət və ideoloji adamı olmamış, islami ənənəyə uyğun danışmağa və yazmağa əməl etmiş, hürriyyətə, azadlığa söykənən konstitusiyalı bir dövlət quruluşunun tərəfdarı olmuşdur. (H. Cavid də "ədəbiyyat başqa, siyasət başqa" əqidəsində olmuşdur). M. Akifin kitabında ("Safahat") son şeiri olan 208 misralıq "Sənətkar" adlı mənzumə Akifin şəxsiyyətinin ən mühüm tərəfi olan sənətkar ruhunu ortaya qoyar və daşa dəymiş arzu və xəyalını, acılar içində keçən ömrünü, İslam dünyasının ürək yaxan halını səmimi bir dillə misallarda həkk edər.

Prof. Dr. Süleyman Hayrı Bolay "Düşünür olaraq Mehmed Akif" məqaləsində (3, 1-5) yazır: "Mehmed Akif Ersoy ... bir mütəfəkkir, bir düşündürdür" (3, 1)

M. Akifin gördüyü eğitim və öğretim de seviləli, kaliteli, şumüllüdür; yani Şarkın və Qarbin tarixini, düşüncə seyrini, ilmi və edebi hayatını içine almaktadır.

Ötə yandan M. Akifin yetişdiyi devirdə bir düşünce geleneginin bulunduğunu söylemek de yanlış olmaz : Gerek Osmanlı öncesi dönemlerden gerekse Osmanlı döneminden gelen bir gele-

nek vardı. Bir vaxt Mehmed Akifin çoculuq və gənclik donəmlərində yaşamış olan, Ali Süavi, Namik Kemal, Ziya Paşa, Beşir Fuad, Ahməd Mithat və hepsindən böyük, derin və muhtavalı olan Ahmet Cevdet Paşa, onun oğlu Ali Sedat gibi yazar və düşünürler, bunlar arasında sayıla bilir. (3,3)

Mehmed Akif Ersoy bir mütəfəkkir sənətkar olaraq XX əsr Türkiyəsində İslami-türk milliyyətçiliyi adlandırılıla bilən dini-fikri bir hərəkatın qüdrətli nümayəndəsidir. İslam birliyi ideali, Akifin bu imana əlavə etdiyi milli rənglə birləşərək, o çağlardakı Türk cəmiyyəti arasında mühüm bir zümrənin dini, fikri və bədii ehtiyacına bir cavab olmuşdur. M. Akifin dindarlığında milli, ictimai həyatımızdan alınmış qüvvətli intibahlarla və faydalı müsəlman ənənələri ilə birləşən bir əxlaq və fəzilət aşığı və bir ictimai xeyirxahlıq qabarıq görünür.

Dinin cövhərində olan əbədiyyət dünənin, bugünün olduğu qədər sabahın insanına da xitab etməyi zərurətə çevirir. "Doğrudan doğruya Kurandan alıp ilhamı /Asrın idrakine söylətmeliyiz İslami!" misraları bu mövzudakı qənaətlərini ifadə edən bir düsturdur. Bəzən doğrudan doğruya, Quran və hədis kimi dinin təməl qaynaqlarından hərəkat edərək, bəzən də yenə həmin təməllə və dayanıb daha çox öz dövrünün problemləriylə üz-üzə bir ifadə tərzini işlətməmişdir.

Abdullah Püylü "Mehmed Akif Ersoyun şiirlərində medeniyet və çağdaşlaşma meselesi" məqaləsində (3, 23-29) yazır:

"Tənzimatdan etibarən fikir həyatımızı təmsil və təşkil edənlərin ədəbiyyat adamı olmaları, sosial fikirlərin və məsələlərin ədəbi əsərlərində əks etməsinə səbəb olur. Tənzimatdan etibarən: Şinasi, N. Kamal, Z. Paşa, daha sonra Tefvik Fikret, M. Emin Yüdrəqul kimi şairlər sosial məsələlər üzərində durmuşlar. Fəqət, bunların arasında Mehmed Akif Ersoyun çox xüsusi bir yeri vardır. Akif şeir kitablarının ümumi adı olan "Safahat" da Türk millətinin, hətta islam aləminin yüksəlişini, geriliyini, böhranını, bunların səbəblərini və qurtuluş cərənlərini ələ alıb, incələyir, cəmiyyətə tənqidi bir gözlə baxaraq, pozuqluqları göstərir. (3, 23) M. Akif Qərb-Şərq münasibətlərində, Qərbin Şərq, o çümlədən müsəlman-türk xalqlarına, qarşı müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı çıxır, bu siyasəti rədd edir.

M. Akif yazırdı:

Alnız ilmini Qarbin, alnız sanatını;
Veriniz hem de mesalimize son süratini;
Çünkü kaabul degil artık yaşamak bunlarsız;
Çünkü milliyeti yok sanatın, ilmin; yalnız.(3, 24)

Lakin irəliləmək və dünya millətləri arasında şərəfli yer tutan bilmək üçün rəhbər "milli ruh" olmalıdır. Qərbin elm və texnikasını öyrəni bətbiq etsək də, onun yaşayışını, kultürünü kor-koranə təqlid etmək olmaz. Bu, müasirləşmə deyil, yabançılaşmadır, özgüləşmədir. Təəssüflər olsun ki, elm və sənət üçün Qərbə, Avropaya göndərilənlər və ya özləri gedənlər çox vaxt öz dininə və kultürünə yabançı, hətta düşmən olaraq dönmüş və ya heç dönməmişlər. Ona görə də Mehmed Akif yazır:

Bir selamat yolu varmış ... O da neymiş, mutlak
Dini kökten kazımak ... Sonra etet Ruslaşmak,
O zaman iş bitecekmiş ...

Burada "Ruslaşmaq" ümumiyyətlə, qərbləşmək, avropalaşmaq mənasında işlənmişdir.

H. Cavid də :

Turana qılincdan ulu qüvvət ... yalnız
Mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!(8, 89)

- deyəndə yalnız Türk-İslam kultürünü nəzərdə tuturdu.

H. Cavid şeirlərində və "Maral", "Şeyx Sənan", "Topal Teymur", "Peyğəmbər" kimi pyeslərində Türk-İslam ideologiyasını, turançılığı bədii-fəlsəfi cəhətdən obraz və lövhələrdə təqdim edirdi.

Balkan fəlakətində və xüsusilə Birinci Dünya müharibəsinin qurtardığı illərdə M. Akif görmüş və anlamışdı ki, davamlı və sistemli Rus və Avropa dövlətlərinin təzyiqi altında əzilən Şərq millətləri üçün İslam Birliyi və Turan ideali artıq müşkül bir mübarizə, hətta uzaq bir xəyaldır. Bu sözləri eynilə sovet-sosialist rejiminin təzyiqlərini görmüş və sonda repressiya olunaraq məhv edilmiş H. Cavid haqqında da demək olar.

Bu sözləri eynilə Naxçıvanda dindar ailədə dünyaya gəlmiş, mollaxanaya getmiş, daha sonralar Təbrizin "Talibiyyə" mədrəsəsində təhsilini davam etdirmiş, İstanbulda dörd il ərzində Universitetin dil-ədəbiyyat fakültəsində oxumuş, ilk qələm məhsullarından başlayaraq dini-islami, turançılıq mövzusu və məzmununda əsərlər yazmış H.Cavid haqqında da demək olar. Bütün bunlar göstərir ki, M.Akif və H.Cavid şəxsiyyətinin formalaşması və ilk yaradıcılığının inkişafı əsasən turançılıq və dini-islami istiqamətdə getmişdir. Bununla belə, M.Akif baytarlıq məktəbində təhsil alarkən və daha sonrakı illərdə fransız dilini öyrənmiş, fransız klassiklərinin əsərlərini orijinaldan oxuyub əxz etmişdir. O, ümumən Qərb ədəbiyyatı ilə də yaxından tanış olmuş, Qərb fəlsəfəsinin görkəmli şəxsiyyətlərinin əsərlərini tanımışdır. H.Cavid də həmçinin İstanbulda olarkən Şərq ədəbiyyatı və fəlsəfəsinə dair biliyini dərinləşdirməklə yanaşı, fransız dilini, Qərb ədəbiyyatını və fəlsəfəsinə də öyrənməyə başlamışdır. H.Cavid Naxçıvana qayıtdıqdan və Bakıya köçəndən sonra öyrəndiyi rus dili vasitəsilə rus ədəbiyyatını mütləq etmiş və Qərb mədəniyyətinə də daha dərinlən aşına olmuşdur.

Beləliklə, mədəniyyətşünaslıq nöqteyi-nəzərdən aparılan kulturoloji təhlil və tədqiqlər göstərir ki, hər iki mütəfəkkir sənətkar-M.Akif və H.Cavid öz bədii dünyagörüşlərində və yaradıcılıqlarında Şərq-Qərb mədəniyyətinin üzvi vəhdətini və sintezini təcəssüm etdirmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Mehmet Akif İlmi Toplantısı (Birdiriler). 27-29 Aralık 1986. Milli Kütüphanə – Ankara 1989, 272 s.
2. Mehmed Akif (Vəfatının 60. yılında) Sempozyumu Bildirileri. 30 Aralık 1996. Yayına Hazırlayan Prof. Dr. İnci Enginün. İstanbul, 1997, 117 s.
3. Mehmed Akif Ersoy Özel sayısı. Hacettepe Üniversitesi Edebiyyat Fakültesi Dergisi. Ankara, 1987, 184 s.
4. Adil Yılmazoğlu. Milli Şair Mehmet Akif. İstanbul. Milliyetçi Yayınlar. 1968, 76 s.
5. Mehmet Akif. Hayatı, Sanatı, Şiirləri (Türk klasikleri) Hazırlayan: Zahir Günemli. Beşinci Basılış. İstanbul, Ankara Caddesi. Varlık Yayınları, 1967, 88 s.
6. Mehmed Akif Ersoyun Makaleleri (Sırat-i Mustakim və Sebilü-r – Reşad Mecmualarında Çıkan). Hazırlayanlar: Abdulkərim Abdulkadiroğlu, Nuran Abdulkadiroğlu. Ankara, 1987, 273 s.
7. Nihad Sami Banarlı. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar. II c. İstanbul. Milli Egitim Basımevi, 1987, 1366 s.
8. Hüseyin Cavid. Əsərləri. Beş cildə. Tərtib edən : Turan Cavid. I c., Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 256 s.
9. Hüseyin Cavid. Əsərləri. Beş cildə. Tərtib edən : Turan Cavid. II c., Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 352 s.
10. Hüseyin Cavid. Əsərləri. Beş cildə. Tərtib edən : Turan Cavid. III c., Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 304 s.
11. Hüseyin Cavid. Əsərləri. Beş cildə. Tərtib edən : Turan Cavid. IV c., Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 256 s.
12. Hüseyin Cavid. Əsərləri. Beş cildə. Tərtib edən : Turan Cavid. V c., Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 287 s.
13. Cavidə xatırlarkən ... Məqalələr və xatirələr. Redaktorları : Abbas Zamanov, Həmid Məmmədşad. Bakı, Gənclik, 1982, 392 s.

MEHMET AKİF'İN SİYASİ DÜŞÜNCƏLERİ VE TÜRK TOPLUMUNUN EVRİMİNDEKİ ETKİSİ

Yrd. Doç. Dr. Reha YILMAZ

*Çankırı Karatekin Üniversitesi
Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi
yilmazreha@gmail.com*

GİRİŞ

Mehmet Akif bir yazar, şair olmakla birlikte dönemine ve hatta bugünlere ışık tutan bir mütefəkkirdi. O bir çox fikir akımının çatıştığı bir dönemde yaşamış, Osmanlı devletinin yıkılışına ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetine tanıklık yapmış, yıkılışın ıstırabını ve kuruluşun sancılarını yakından hissetmiştir. Bu durum onu sadece bir edebiyatçı olmaktan öteye taşımış, edebi çalışmalar yanı sıra döneminin siyasi sorunlarına karşı duyarlılık içeren politik fikirler beyan etmeye zorlamıştır.

İslamcılık düşüncesinin temsilcilerinden olan Mehmet Akif, Müslüman bir ailenin oğlu olarak doğmuş ve iyi bir İslami eğitim almış, dini değerlerine bağlı biri olarak yetişmiştir. Bunun doğal

sonucu olarak gençliğinden itibaren İslamcılık düşüncesinin güçlü bir temsilcisi olmuş ve fikir dünyası bu akım doğrultusunda şekillenmiştir. Ancak onun siyasi düşüncesinde Batıcılık ve Milliyetçiliğinde izlerini görmek mümkündür. O, Batının bilimini, milliyetçiliğin milletperverliğini İslamcılıkla birleştirmiş ve kendie özqu bir siyasi düşünce ortaya koymuştur.

Mehmet Akif İslam ümmeti ve Osmanlı'nın içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulabilmenin yollarını Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh gibi İslam dünyasının yenilenmesini savunan fikir ve hareket adamlarının görüşlerinde aramıştır. Akif, Afgani, Abduh, İkbâl gibi alim ve aydın düşünürlerle birlikte "Ümmeti Merhume"yi adeta yakasından tutup sarsma misyonunu üstlenmiştir. Sebil'ür-Reşad ve Sırat-ı Müstakim gibi dergilerde yayınlanan makaleleri onun özellikle siyasi sorunları analizi ve çözüm yollarını içermektedir.

Mehmet Akif, fikir hayatının temelini oluşturan İslamcılık ve onun Türk toplumu için önemini bir çok şiirinde dile getirmiştir. Özellikle İstiklal Marşı bunun açık izlerini taşımaktadır. Her ne kadar İslamcılık düşüncesi genç Türkiye Cumhuriyeti'nin yapı taşlarını oluşturmaya da İstiklal Marşı aracılığıyla nesiller boyu taşınmış ve varlığını istiklal Marşı'nın mısralarında genç nesillere aşılamıştır. Böylelikle yetişen nesiller İslam'ın toplum için önemini bilinçaltına yerleştirmiş ve yeni nesillere aktarmıştır. Bugün Mehmet Akif ve düşünceleri toplumumuzun sorunlarına uygulanması gereken birer reçete gibidir. Bu nedenle çalışmada Mehmet Akif'in hayatı, siyasi kişiliği ve fikirleri ele alınacak, onun kişiliği ve siyasi düşünceleri üzerinde durulacaktır.

MEHMET AKİFİN HAYATI VE DÜNYA GÖRÜŞÜ

Hayatı

Mehmet Akif Ersoy Osmanlı devletinin yıkılışı yıllarının kaos ortamında 1873 yılında İstanbul/Fatih'te dünyaya gelmiştir. Hem annesi hem babası geleneksel kurallarla yetişmiş muhafazakâr bir kimliğe sahiptir. Mehmet Akif Müslüman bir toplumun, Müslüman bir ailenin içinde İslami değerlere göre yetişmiştir. Bu durum ileride İslamcılar arasında yer almasına ve bu akımın en güçlü temsilcisi olmasına neden olmuştur.¹

Şair küçük yaşlarından itibaren eğitime başlamış, erken yaşlarda Arapça öğrenmiş, Mülkiyenin idadi kısmında eğitim alırken, babasının ölümü sonucu Baytar okuluna gitmek zorunda kalmış ve burayı birincilikle bitirmiştir. Öğrenimi sürdürürken hafız olmayı başarmıştır. Şiire yönelmesi ve ilk şiirinin yayınlanması 1908 rastlamaktadır. Arapça, farsça ve Fransızca bilen şair Ziya Paşa, Namık Kemal, Abdülhak Hamit gibi yerli şair, Viktor Hugo, Lamartine ve Emile Zola gibi yabancı yazarlardan etkilenmiştir. Şiirlerinin ahlaki boyutu İranlı şair Şirazlı Sadi'nin etkisinde kalmıştır.²

Rüştiye mektebinden sonra Mülkiyeye devam eden Akif yaşadığı talihsizlikler sonucu yaşam mücadelesi vermiş ve ancak Baytar okulunu bitirmiştir. Burada da şiire ilgisi ve çalışmaları devam etmiştir. Okulun son yıllarında manzum eserler yazan Akif, dini, qarami ve ahlaki konulara değinmiştir. Mektep sonrası dönemde vazife icabı memleketin bir çok bölgesinde bulunmuş ve halkla yakın temas kurmuş, bir bakıma toplumun nabzını tutmuştur. Aynı dönemde darülfünun'da edebiyat dersleri, Darüledeb mektebinde de fahri muallim olarak çalışıyordu. Bu yönüyle de gençliğin nabzını ölçme imkânı bulmuştur.³ İlk şiirlerini Resimli Mecmuada yayınlamıştır.

Akif, Sırat-ı Müstakim ve Sebil'ür-Reşad dergileri kurulunca, kurucularıyla olan dostluğundan dolayı burada yazmaya başlamıştır.⁴ Onun bu dergilerdeki yazılarında Afgani, Abduh, İkbâl gibi alim ve aydın düşünürlerle birlikte "ümmeti merhume"yi adeta yakasından tutup sarsma misyonunu üstlendiğini söylemek mümkündür.

Akif, Bab-ı Meşihatta Darül Hikmetil İslamiye adlı ilim akademisine önce başkatip sonra aza seçildi. Burada çok esaslı hizmetleri oldu. I. Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte harekete geç-

¹ Vehbi Vakkasoğlu, Mehmet Akif, İstanbul, Nesil Yayınları, 2010, s. 15-16.

² Kadir Şeker, "Mehmet Akif'te Doğu-Batı Düşüncesi", I. Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu, s. 453.

³ Vakkasoğlu, a.g.e., s. 19.

⁴ Mustafa Özçelik, "Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergileri Bağlamında Mehmet Akif-Eşref Edip Dostluğu", http://www.mehmetakifarastirmalari.com/index.php?option=com_content&view=article&id=243&catid=25&Itemid=159

rek milleti Milli Mücadeleye teşvike başladı. Balıkesir vaazı sonrasında Darü'l Hikmet azalığından çıkarıldı. Sebilü'r-Reşat'ı Anadolu'ya naklederek neşriyat vasıtasıyla milleti uyandırmak istedi. Bu amaçla Kastamonu'ya geldiğinde verdiği vaaz Türk Milletini kurtuluş mücadelesinde önemli bir kırılma noktası olmuştur. Kastamonu'da kaldığı sürede Açık Söz gazetesine katkıda bulunmuş, Sebilü'r-Reşat'ın bir iki sayısını burada yayınlamıştır. Sonra Ankara'ya gelmiş burada Taceddin Dergahının mütevazi odasında koca bir mücadelenin ruh haritası çıkartılmış, İstiklal Marşı'da dahil milli ruh burada yazılan şiirlerle coşturulmuştur.¹

Zafer kazanıldıktan sonra Akif İstanbul'a dönmüş, 5-6 ay kadar İstanbul'da kaldıktan sonra Abbas Halim Paşa ile birlikte Mısra gider, kışı orada geçirir ve bunu aralıklarla devam ettirir. Mısır Üniversitesinde Türk Edebiyatı dersi verirken diğer taraftan Diyanet Reisliğinin verdiği Kuran tefsiri işiyle uğraşır. Ancak çalışmasını çeşitli sebeplerle yayınlamaz. Bu arada sirozdan rahatsızlanır ve ağır şekilde Türkiye'ye döner.1936'nın 27 Aralık'ında vefat eder. Cenazesinde, bayrağı sarılı tabutu hep özlemine duyduğu Asım'ım neslinden gençlerin ellerinde defnedilir.²

Şahsiyeti

Mehmet Akif, klasik İslami düsturlarla yoğrulmuş Osmanlı ruhunu yaşadığı zorluklara rağmen içinde yaşatabilen ender şahsiyetlerden birisidir. Mehmet Akif'in şahsiyetinde aile, mahalle ve mektebin etkisi büyüktür. Evde ve çevresinde aldığı İslami terbiye onun karakterinin şekillenmesinde etkileyici faktör olmuştur. Özellikle Kuran ufkunda yetişen Akif tüm hayatı boyunca bu ufkun peşinde olmuş ve hayatın sonuna kadar onunla iç içe yaşamıştır.

Akif, gelişigüzel hadiselerin arkasından sürüklenmemiş, belirli ve kendine has kanaatleri, ölçüleri olan düşüncelerini belli bir sosyal denklem üzerine kuran, faziletli, vatansever bir kişiliğe sahiptir. Yaşantısına bakıldığında azimli, vefalı, mütevazi ve vakur bir insan olduğu görülmektedir. Onu yücelten belki de en önemli husus izzet-i nefis sahibi olmasıdır. Hayatı süresince hiç kimseye en ufak bir zillet göstermemiştir. Şeref ve namusuna en ufak bir söz söyletmemiştir. Dönemin şartları dikkate alındığında yaşadıkları, söyledikleri ve yaptıklarıyla onu, cesur, mert ve dayanıklı olarak adlandırmakta mümkündür. Dostluğa önem verir, ancak yalnızlığı tercih eder, okur okutur, cehalete, sapıklığa düşman geçek bir dava adamı idi. O, gerçek bir dava adamı olmasının çok ağır sonuçlarını ödemiş, bu sebeple hiçbir yerde barınamamış, sürekli olarak kovuşturmalar, aşağılanmalar görmüştür.³

Mehmet Akif'in millete mal olmuş şahsiyetinin temel vasıflarından biri de imanidir. O imanı ile güçlü, inandıklarını söyleyebilmesi ile de öncü ve aydın bir şahsiyettir. Dostlarını seçerken onların ırk, renk, dil ve hallerinden ziyade imanlı ve ahlaklı olup olmadıklarına dikkat etmiştir. Tevfik Fikret'e olan öfkesi onun şahsına değil, İslam ve devlet düşmanlığına yönelmiştir. Akif'in bu din sevgisi hayatına da yansımış, zor şartlarda yaşamasına rağmen bundan yakınmamış, şahsi hayatı yerine toplumsal yaşamdan dert yanmıştır.

Onun şahsiyetinde riyakârlığa ve samimiyezsizliğe yer olmamıştır. Söz vermeyi namus olarak algılayan Akif, hayatındaki birçok zorluğa rağmen verdiği sözlerden dönmemiş, verilmiş bir sözden ancak ölüm veya ölüme yakın bir olayın varlığı halinde vazgeçebileceğini yaşantısında da göstermiştir.⁴ O hakkın yanında olduğu gibi haklının da yanında olmuş, zulme ve haksızlığa karşı devamlı olarak bir isyan içinde olmuştur. Bu husus onu zor ve ağır şartlara zorlasa da, o adaletin yanında olmaktan vazgeçmemiştir. Bunu şu mısralarla da ikrar etmiştir.

"Zulmü alkışlayamam, zalimi asla sevemem,

Gelenin keyfi için geçmişe kalkıp sövemem.

Adam aldırırma geç git, diyemem aldırırım,

Çiğnerim, çiğnenirim, hakkı tutar kaldırırım.⁵

¹ Mithat Cemal Kunday, Mehmet Akif: Hayatı-Seciyesi-Sanatı, İstanbul, Timas Yayınları, 2009, s. 144 vd.

² Vakkasoğlu, a.g.e, s. 20-25.

³ Ertuğrul Düzdag, Mehmet Akif Ersoy, İstanbul, Kaynak Kitaplığı, 2004, s.177-184.

⁴ Selahaddin Yaşar, Mehmet Akif: Hayatı-Sanatı-Mücadelesi, İstanbul, Nesil Yayınları, 2006, s. 53-63

⁵ "Zulmü Alkışlayamam", <http://www.antoloji.com/zulmu-alkislayamam-siiri/>, erişim tarihi: 10.02.2013.

Dünya Görüşü

Mehmet Akif'in dünya görüşüne bakıldığında hem dünya hem ahireti kapsayacak genişlikte olduğunu görürüz. Onun dünya görüşünün özünü İttihat-ı İslam oluşturmaktadır. Ona göre Müslümanlar ne zaman İslam bayrağı altında birleşseler güçlü, ondan uzaklaştıklarında da zayıflamıştır. Bu nedenle Akif, İslam'ı dünya görüşünün merkezine koymuş, ona dönüş ile yeniden güçlü ve büyük bir medeniyet olabileceğimiz vurgusunu yapmışlardır.¹ O zor dönemlerin insanıdır ve Osmanlı devletinin yıkılışı, Kurtuluş Savaşı ve genç cumhuriyetin kuruluş yıllarını gören ve bu sorunları tespit edip çözümler ortaya koyan ender bir düşünürdür.²

Topçu'ya göre Akif, eserleriyle hayatını birleştiren, zulüm ve gösterişe tahammülsüz bir iman ve isyan abidesi, fazilet ve hamiyet kahramanıdır.³ Mehmet Akif üstün ahlaki özelliklere sahip bir kişidir. O, istikamet üzere hayat yaşayan "büyük adam"dır. O girdiği ortama uymak yerine, o ortamı kendine göre şekillendiren ve birleştiren lider bir kişidir. O, kalabalıkta da olsa yalnızlığı tercih eden, inzivaya çekilip kendi iç dünyasında büyük fırtınalar estirebilen, mütevazı yaşamı ile hırs ve kibirden kaçabilmiş, devlet ve ikbal endişesinden kaçarak, dönemin şartlarına isyan ve mücadeleyi tercih eden⁴ döneminde neredeyse tamamen kaybedilmiş nadide karakterlerden biri yani "Büyük Adam Ruhü"na sahip bir değerdir.⁵

Nurettin Topçu'ya göre Mehmet Akif, ahlakın metafizik karakteri tasavvufun zarafeti, gerçek bir Müslüman, merhamet, sorumluluk ve aksiyonla yoğrulmuş bir yaşamın ideal kahramanıdır. O, zulüm ve gösterişe tahammülsüz bir iman ve isyan abidesi, zorluklar içindeki milletimizin bir kurtarıcısı, Hz. Ömer'in 20. Yüzyıldaki yansıması, yani haşin, sert, zulme tahammülsüz, riyaya karşı iman ve isyan abidesidir.⁶

Mehmet Akif'in bir diğer özelliği insan iradesine çok değer vermesidir. Bu değer onun hem iradesini kullanabilmesi, hem de ilahi olanı tanıma ve ona yönelmesi noktasında kendisini göstermektedir.⁷

Mehmet Akif'in eleştirmen yönü Safahatta açık olarak görülmektedir. Zira Safahat çok yönlü bir eleştiri mecmuasıdır. Akif'in Safahattaki eleştirileri çok yönlüdür. Bir yandan yıkılış döneminin gayretsiz ve değerlerini kaybetmiş insanını canlandırırken diğer yandan dönemin insanını etkileyen kötü yaşam tarzını canlandırmakta ve onlarda toplumsal algı ve hayatı eleştirmektedir. Buradaki eleştiriler onun güçlü gözlemci yönünü de ortaya koymaktadır. Zira tespitler doğru gözlemlere dayanmaktadır. Bu tespitler ve eleştiriler yanı sıra çözümlerinde ortaya konulması onun aynı zamanda çözüm üretebilen fikir, dava, dahi bir ideal insan olduğunu göstermektedir.⁸

Mehmet Akif, bütün edebi şahsiyetler gibi yaşadığı dönemin şartlarını eserlerinde yansıtmıştır. Onun eserlerinde dönemin şartları ve toplumsal sorunları yalın bir şekilde görmek mümkündür. O, Osmanlı devletinin ve toplumun çöküşünü, sebeplerini ve çözüm yollarını ortaya koyarak günümüze de ışık tutmuştur.⁹

Mehmet Akif Ersoy yaşadığı devrin siyasi ve sosyal hayatını çok başarılı şekilde işlemiştir. O sadece bir şair değil devrin bütün siyasal olaylarını ele alan, gerektiğinde eleştiren gerektiğinde öven gerçek bir fikir adamı, sadece dönemine değil sonraki dönemlerde de toplumumuza ışık

¹ Yaşar, a.g.e., s. 81.vd.

² Hasan Duran- M. Enes Salkın, "Mehmet Akif Ersoy'da İslamcılık ve Milliyetçilik Düşüncesi", I. Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu, s. 345.

³ Hüseyin Karaman, "Nurettin Topçu'nun Düşünce Dünyasında Mehmet Akif Ersoy", I. Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu, s. 392.

⁴ Nureddin Topçu, Mehmet Akif, İstanbul, Dergah Yayınları, 1998, s. 15-17.

⁵ Karaman, "Nurettin Topçu'nun ...", s. 392.

⁶ Karaman, "Nurettin Topçu'nun ...", s. 390.

⁷ Abdulvahit İmamoğlu, "Mehmet Akif Ersoy'un İnsan İrade ve Hürriyetine Bakışı", I. Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu, s. 15.

⁸ Himmet Uç, "Mehmet Akif'in Hayatı ve Eserlerindeki Ruhi Değişmelerin Psikanalitik Yorumu", s. 383.

⁹ Kazım Yetiş, Mehmet Akif'in Sanat-Edebiyat ve Fikir Dünyasından Çizgiler, Ankara 1992, s. 71.

tutan bir aydındır. Zira o şairliği yanı sıra iyi bir evlat, iyi bir din adamı, bilime önem veren bir aydın, mütevazı kişiliği ve cana yakınlığı ile sevilen bir insan olmuştur. Onun bu yönleri toplum tarafında da benimsenmiş ölümünün üzerinden onlarca yıl geçse de unutulmamıştır.

MEHMET AKİFİN SİYASİ KİŞİLİĞİ VE GÖRÜŞLERİ

Osmanlının son dönemine Osmanlıcılık, Turancılık (Türkçülük), Garpçılık, İslamcılık fikir akımları damgasını vurmuştur. II. Meşrutiyetten sonra hızlanan fikir cereyanlarının ortak vasfı, toplumsal realitelerle uygunluk göstermemesidir. Bu olgu iktisadi, siyasi, içtimai ve felsefi doktrinlerin hepsi için geçerlidir. Turancılığın ütöpik yanı, İslamcılığın siyasi yetersizliği, Batıcılığın taklitçiliği, maarife münhasır ıslahatın içtimai ve siyasi bünyeye hitap etmemesi bunun örnekleri olarak gös-terilebilir.¹

Namık Kemal, Ziya Paşa, gibi düşünürlerin öncülüğünde şekillenen Osmanlıcılık düşüncesi Jön Türkler ile İttihat ve Terakki ile yapısal bir şekle bürünmüştür. Osmanlı devletinin bünyesinde var olan farklı unsurların birleşmesi ve ortak bir siyasi güç olarak yeniden canlandırılması ve güçlenmesi düşüncesine dayanmıştır.²

Ziya Gökalp, Ahmet Vefik Paşa öncülüğünde, Osmanlı topraklarındaki Türkleri hem ırk hemde din bağları ile birbirine sıkı bir şekilde bağlamayı hedefleyen Türkçülük fikri, Tanzimat'tan sonra kendisini göstermiştir. Yirminci yüzyılın başlarında Necip Asım, Mehmet Emin, Ahmet Cevdet Bey Ahmet Ağaoğlu, Alibey Hüseyinzade, Yusuf Akçuraoglu Türkçülük akımının gelişmesinde önemli katkıları olmuştur.³

Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendinin 1725 tarihli Viyana ve Paris sefiri olmasına kadar geriye götürülebilen Batıcılık Tefvik Fikret, Hüseyin Cahit, Ahmet Cevdet gibi aydınların öncülüğünde Osmanlının ancak Batı kültürü ile kurtulabileceği düşüncesine dayanıyordu. Garpçılara göre askeri alandan eğitime, hayatın her alanında Batıya yönelmek gerekmektedir.⁴ Batı medeniyeti, "gönül çalan nazlı uygarlık" olarak nitelenmekte Batı dışında bir medeniyet olmadığından Batıya teslim olunması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Diğer bir grup ise Batının bilimini almak gerektiğini ancak değerler sisteminin reddedilmesini savunmuştur.⁵

Osmanlı devletinin kuruluş felsefesinde temel bir değer olan İslamcılık, bir ideoloji olarak 19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra olmuştur. Bütün Müslümanları Osmanlı Devleti ve idaresi altında siyasi bakımdan birleştirmek şeklinde değerlendirilmiştir. II. Meşrutiyet yıllarında bu akımların ağır bastığı görülmektedir. Bu dönemde bazı halkların Osmanlıdan kopması sonucu Osmanlıcılık zayıflamıştır. Geriye kalan akımlar tek tek farklı hedefler gösterse de temelde varmak istedikleri nokta ve amaç birlikteliği bu akımları birbirine yaklaştırmıştır. Gerilemeye yüz tutmuş Osmanlı Devletinin ve halkın yeniden güç bulması ve yükselmesi için elbirliği ve güç birliği yapılması yolunda mücadele etmek noktasında ortak yönleri görülmektedir.⁶

II. Meşrutiyet döneminin devlet politikası Turancılık olmuştur. Osmanlıcılık, İslamcılık ve Batılaşmanın Osmanlı devletini meydana getiren unsurlar arasında birleştirici olmaması Turancılık fikrinin gelişmesine ve devletin resmi ideolojisi olmasına sebep olmuştur. Bu dönemde Tanzimat'ın taklitçiliğinden uzak Namık Kemal, Şemseddin Sami ve Ziya Paşa gibi aydınlar yenileşme hareketine katkıda bulunmuş, Ziya Gökalp ise Cumhuriyet dönemine de ışık tutacak sosyolojik tespitlerde bulunmuştur. Bu dönemin zorlukları, siyasi kaos ve aydınlardaki Batı hayranlığı her alanda yetişmiş eleman sıkıntısına sebep olmuş ve istenen verim elde edilememiştir. Bununla beraber hemen hemen her alanda millîğin esasları teşkil edilmiştir.⁷

¹ İsmail Taş, "Ulus Devlet Anlayışı ve Avrupa Birliği Çerçevesinde Mehmet Akif ve İstiklal Marşı", I. Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu, s. 429.

² Parlatır, "İkinci Meşrutiyet...", s.425.

³ Parlatır, "İkinci Meşrutiyet...", s.426.

⁴ Parlatır, "İkinci Meşrutiyet...", s.426.

⁵ Şeker, "Mehmet Akif'te ...", s.451.

⁶ Parlatır, "İkinci Meşrutiyet...", s.427.

⁷ Şeker, "Mehmet Akif'te ...", s.452-453..

İslamcılık akımı, başlangıcından ikinci nesline kadar söylemi ve eyleminde imparatorluğu kurtarma misyonuyla olgunlaşmış bir düşünce akımı olarak politiktir. Ancak birinci nesil İslamcılığını, Cumhuriyet dönemi sonrasında ayıran en önemli unsurlardan birisi; kendini sosyo-kültürel boyutta partiler üstü konumda tutmasıdır. Öyle ki gerek Mehmet Akif'in eserlerinde, gerekse dönemin Sebilü'r-Reşat mecmuasında, desteklendiği açıkça belirtilen, işaret edilen bir siyasi organizasyon yoktur. Mehmet Akif'in siyasi duruşu da, gündelik siyasete girmemekle beraber her daim muhaliftir. Kaleme aldığı şiirlerinde, Abdülhamid, Reşad, Vahdettin'e eleştiriler yöneltmiş, Meşrutiyet dönemi boyunca üyesi olduğu İttihat ve Terakki'den daha sonrasında ayrılmış, muhalefeti hem bu fırkaya hem de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na yöneltmiştir.¹

Mehmet Akif, II Meşrutiyet'in siyasi aktivizmine Sırat-i Müstakim, Sebilü'r-Reşat mecmuasında yazdığı yazılarla katılmış ve özellikle işgal döneminde İstanbul'da verdiği vaazlarla büyük popülarite kazanmıştır. Mehmet Akif'in İslam'a ve İslamcılığa ilişkin görüşlerinde, akımının kurucularından Cemalettin Afgani'nin tek başına ağırlığı vardır demek yanlış olmaz. Onun fikirlerinin evrimi de, yaşadığı dönemin sosyal ve siyasi sorunları ile paralel gitmektedir. Öyle ki bu düşüncelerini kaleme aldığı Sırat-i Müstakim mecmuasında II Meşrutiyet sonrası Jön Türklerin İslamcı kanadına yakın bir duruş sergilerken, yukarda bahsedilen kültürel homojenite tezini giderek benimsemeye başlamış hatta bu söylemi olgunlaştıran bir fikir önderi haline gelmiştir. Zira M. Akif'in siyasi duruşu ve İslam fikri, tek bir Müslüman devletine işaret eden pan-İslamcı olmaktan çok, imparatorluğun Müslüman unsurlarının ittihadına yöneliktir.²

Mehmet Akif'in biyografisi gözden geçirilirken onun adının 1908 yılı sonrası yani II. Meşrutiyet'ten sonra önplana çıktığı görülmektedir. Sırat-ı Müstakim adlı gazete ile onun fikri dünyası gerçek anlamda ivme kazanmıştır.³ Osmanlının adım adım yıkılışa gittiği bir dönemde devleti kurtarmaya yönelik ortaya atılmış fikirlerin dünyasında Akif'te kendi tespitleriyle Devletin kurtuluşunu sağlamaya yönelik fikirler ileri sürmüştür.

Osmanlı devleti 18. Yüzyıldan itibaren idari, mali ve askeri alanlardaki aksamalar nedeniyle Batı karşısında gerilemeye başlamıştır. Her alanda görülen bu gerileme zamanla devlet adamlarınca düzeltilmek istenmiş, fakat yapılan ıslahat sadece askeri alanda olmuş dolayısıyla yıkılışa götüren sorunlara kalıcı çözümler üretilememiştir. Bu arayışlar çerçevesinde Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla Batıcı arayışlara gidilmiş ancak sonuç toplumunun geleneksel yapısının olumsuz etkilenmesi, sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel alanda değişimlerin yaşanmasına sebep olmuştur.⁴

Mehmet Akif'in siyasi kimliği sorgulandığında, bu akımlardan İslamcılığın savunucusu olduğu görülmektedir. Mehmet Akif'in Doğup büyüdüğü dönem İslamcı politikaların uygulayıcısı II. Abdülhamid'in iktidarına rastlamaktadır. Diğer yandan şairin yetiştiği muhit muhafazakarlığıyla önplana çıkan Fatih semtidir. Şairin ailesi ve verdiği terbiye Akif'in doğal olarak İslamcı bir şahsiyet olmasını kaçınılmaz hale getirmiştir.

Eşref Edib'le birlikte çıkardıkları Sırat-ı Müstakim dergisinde İslami akım doğrultusunda Osmanlıyı geri bırakan ve Batıyı üstün hale getiren sebepler üzerinde durulmuştur. Yapılan araştırmalar ve fikir alışverişi sonrası Batıcıların iddialarının aksine İslam'ın gelişmeye engel olmadığı teması üzerinde yoğunlaşmıştır. Onlara göre geri kalışın sebebi toplumun İslam'dan uzaklaşması ve hurafe ve cahilliğin etkili olduğu bir yaşam sürmesidir. Bunu da "Sadri İslam'a Dönmek" olarak sloganlaştırıp bu konuyu sürekli önplana çıkarmıştır.⁵ Bu durum onun fikir dünyasına Osmanlı'nın geri kalmışlığı, toplumun cahilliği ve hurafelerle dolu yaşamı, Batıcı, Turancı ve Osmanlıcı politikaların başarısızlığı ve yetiştiği ortam, aldığı aile ve çevre terbiyesi doğrudan etkili olmuştur.

¹ Efcan İnceoğlu, Türkiye'de Siyasal İslamcılığın Evrimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Ankara, 2009, S. 23.

² İnceoğlu, a.g.e., s. 20.

³ İsmail Parlatır, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Fikir hareketleri İçinde Mehmet Akif", I. Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu, s. 425.

⁴ Şeker, "Mehmet Akif'te ...", s.451.

⁵ Şeker, "Mehmet Akif'te ...", s.454.

Nurettin Topçuya göre Mehmet Akif milliyetçidir. Akif'in milliyetçiliği iki unsurdan meydana gelmektedir. Birincisi, Akif'in tarih ve ecdat duygusu. İkincisi ise, ahlaki yapının tamir edilmesine yönelik aksiyon ve isyan ruhudur.¹ Ona göre, Akif hiçbir zaman milliyetçiliğini söylememiş, Ancak hizmetlerine bakıldığında o, bu milletin sevgisiyle yoğrulması, Türk halkının hislerine, imanına, dertlerine tercüman olması yönüyle değme milliyetçilerden daha milliyetçidir. Bu yönleriyle o, dinin, tarihin, vatanın, ahlakın ve örflerin hiçbirini feda etmeyen tam bir milliyetçi ve muhafazakardır.²

Topçu, Akif'in İslamcı görüşünü değerlendirirken milliyetçiliği ön plana çıkarmış, dini milliyetin karşısına çıkarmamıştır. Din ve millet arasında bir sentez yapmış milliyetçiliği ahlak ve fazilet davasının eşdeğeri haline getirmiş "ahlakçı milliyetçi" olarak tanımlamıştır.³

Osmanlıcılık, Garpçılık, İslamcılık ve Türkçülük akımları içerisinde Akif, şüphesiz İslamcılık fikri çerçevesinde yerini almıştır. Akif'in İslamcılık anlayışı, körü körüne bir İslam inancı değil, bu devlete ve halka yeni bir ruh ve kimlik kazandıracak, gerçek manada İslam'ı yaşatacak bir yeni düzen etrafında yoğunlaşmıştır. O,devrin gerçeklerine yüz çevirmeyen, akılcı, araştırmacı ve objektif bir aydındır.⁴

Mehmet Akif'in hesaplaşmak istediği zihniyetlerden birisi de saltanatçı düşünce idi. Onun şiirlerinde hayat bulan İslamcılık düşüncesi, hem babadan oğula tevarüs eden bir yönetim sisteminin yanlış olduğunu vurulamış, hem de saltanatçı anlayışın ilim dünyasındaki tezahürü olan "beşik ulemalığına" karşı çıkmıştır.⁵

Osmanlı devletinin ve İslam aleminin Batının teknik gelişmesi ve medeniyetinin karşısında ayakta durabilme ve varlığını devam ettirebilmesi için en önemli şartın çalışmak olduğunu ısrarla savunmuştur ve İslam alemini çalışmaya davet etmiştir. O, milletlerin geçmişine saplanıp kalmasını, yoldaki engellerin kaldırılmamasını geriliğin en büyük nedeni olarak görmüştür. Bu cihetiyle Doğu geçmişe saplanıp kalması onu geri bırakan en önemli husustur.⁶

Önce Osmanlının tarih sahnesinden silinmesi sonrasında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin İslamcılık düşüncesinden uzak oluşu Mehmet Akif'i siyasetten uzaklaştırmış ve yeni kurulan devletin yapısal taşları arasında yer almasını engellemiştir. Mısra gidişinin temelinde yeni hükümetle siyasi görüş ve uygulamalar konusunda ters düşmesinin önemli etkisi mevcuttur.

Mehmet Akif'te İslamcılık

Osmanlı'nın çok partili siyasi yaşama geçmesiyle farklı paradigmlar etrafında örgütlenen siyasi akımlardan İslamcılık, Cemalettin Afgani ve öğrencisi Muhammed Abduh'un fikirleri ile tartışmaya açılmış ve kısa zamanda değişik hizipler içerisinde çok sayıda taraftar toplamıştır.

İslamcılık düşüncesinin temsilcilerinden birisi de Mehmet Akif olmuştur. Mehmet Akif de, ilk çıktığında Meşrutiyet yanlısı siyasal görüşleri ile bilinen ve Jön Türklerin İslamcı kanadına yakın Sırat-i Müstakim mecmuasında yazılar yazmıştır. Mehmet Akif Müslüman bir ailenin oğlu olarak doğmuş ve iyi bir İslami eğitim almıştır. Bu nedenle dini değerlerine bağlı biri olarak yetişmiştir. Gençliğinden itibaren İslamcılık düşüncesinin güçlü bir temsilcisi olmuş ve fikir dünyası bu akım doğrultusunda şekillenmiştir.

Mehmet Akif'in İslam anlayışında öncelikli unsur, İslam'ın içtihat kurumu ile güncellenmesi ve bu sayede halkın cehaletinden beslenen ulemanın elinde bir iktidar aracı olmaktan çıkarılıp, birincil kaynaklar yoluyla Ortodokslaşmadır. Bu durum, Safahat adlı eserinde derlediği şiirlerinde açıkça görülebilmektedir ve aynı zamanda Ortodoks bir İslam algısı yoluyla 'mürteci ulemaya' muhalefet, birinci nesil İslamcılarının ayır edici özelliklerinden biri olmuştur.⁷ Sebilü-r Reşad'ın daha ilk sayı-

¹ Karaman, "Nurettin Topçu'nun ...", s. 390.

² Topçu, Mehmet Akif, s. 43.

³ Karaman, "Nurettin Topçu'nun ...", s. 392.

⁴ Parlatur, "İkinci Meşrutiyet...", s.427.

⁵ Mehmet Akif ve İslamcılık Fikriyatı, http://www.iktibasdergisi.com/news_detail.php?id=14453

⁶ Şeker, "Mehmet Akif'te ...", s.457-458.

⁷ Efecan İnceoğlu, Türkiye'de Siyasal İslamcılığın Evrimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Ankara, 2009, S. 20-21.

larında 'has ve sahih İslam' görüşünü kaleme alan M. Akif, Kuran, hadis ve sünnet içeriğinden başka İslam'a ve şeriata kaynaklık edecek hiçbir şeyin veya kimsenin bulunmadığını, yine bunlardan örnekler vererek yazmış, ulemanın cehaletinden ve içtihadın gerekliliğinden de şu şekilde söz etmiştir:

*'İlmin o muazzam namına yemin ederim ki Cenab-ı Peygamber nasa-bugün ulema arasına sokulan bazı cühelanın yaptığı kadar değil, onun yüzde biri kadar olsun- serveti, sa'yi ve ameli istihkar ve emretmiş olsaydı, ashab arasında açniya şöyle dursun, habbeye malik olan bile bulunmazdı.'*¹

İslamcılara göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir çöküş durumu vardı. Bunun sebebi, Batıcıların ileri sürdüğü gibi İslamiyet'ten kaynaklanmıyordu. Çünkü aslında İslamiyet bilime ve yeniliklere açık bir dindir. Demokrasi, meşrutî rejim ve en geniş özgürlükler İslamiyet'in özünde vardır. Bu yüzden İslamcılar meşrutiyete karşı değillerdir. Ancak, rejimin memleket şartlarına uydurulması taraftarıdır.

Akif, İslamcılık düşüncesinin önemli bir temsilcisi olmakla birlikte milli şair olması İslamcılığın önüne geçmiştir. Bu husus onun Türkiye öncelikli ir İslam idealinin gerçekleşmesini istemiştir. Onun için İslam her şeye yeter ve bu nedenle milliyetçiliğin ileri gitmesine, Türkiye'nin ırk temelli olarak kurulmasına karşıdır. Zira ona göre İslam her alan için yeterlidir. İslam kurak topraklarda bile büyük bir medeniyet kurulmasına yetmiştir. O o günkü sorunların İslam'dan değil, insanların İslam'ı yaşamaktan uzaklaşmasından kaynaklandığını ileri sürmüştür.²

Mehmet Akif'e göre Müslümanların Asr-ı Saadeti, ahlak, bilgi ve içtimai hayatın gereği gibi anlaşılıp uygulandığı dönemde yaşanmıştır. Tıpkı Afgani ve Abduh gibi Mehmet Akif de, geri kalmışlığın sebebini İslam'a değil, İslam'ın 'sahih manasını' içselleştiremeyen Müslümanlara çıkarmaktadır. Şair modernleşmeyi bilimsel gelişim ve sanayileşme olarak, kabul etmektedir. Bundan ötesi bir Batılaşmaya karşı çıkmaktadır.³

*Alınız ilmini Garb'ın, alınız san'atını;
Veriniz hem de mesainize son süratinizi.
Çünkü kabil değil artık yaşamak bunlarsız;
Çünkü milliyeti yok san'atın, ilmin yalnız.*⁴

.....

*'Siz gidin safvet-i İslamı Japonlarda görün!
O küçük boylu büyük milletin efradı bugün,
Müslümanlıktaki erkanı siyanette ferid;
Müslüman denmek için eksiği ancak tevhid.'*⁵

*'Hani tezgâhlarınız nerde? Sanayi nerde?
Ya Brüksel'de ya Berlin'de ya Mançester'de!
Biz ne müfti ne imam istemişiz Avrupa'dan;
Ne de ukbada şefaatt dileriz Rimpampa'dan.
Siz gidin bunları ıslaha bakın peyderpey;
Hocadan, medreseden geçiniz, Vali Bey!'*⁶

Mehmet Akif en çok İslamın gereği gibi yaşanmamasına tepki göstermiştir. Dönemin insanları yanlış inançları İslam adına yaşamaktadır. Bunun birincisi tevekküldür.⁷ Aynı şekilde cahillik ve hurafelerin ortadan kaldırılmasıyla öze dönüşün mümkün olacağını da savunmaktadır. Bunların

¹ Mehmet Akif Ersoy, "Sa'y ve Amelin Nazar-ı İslam'daki Mevkii", Sırat-i Mustakim, cilt 1, sayı 11, 10 Şevval 1326 (4.11.1908), aktaran: İsmail Kara, Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi, Cilt I, Kitabevi Yay., 1997, s. 407

² Duran- Salkın, "Mehmet Akif Ersoy'da s. 348.

³ İnceoğlu, a.g.e, s. 22.

⁴ Ersoy, Safahat, (Yay. Haz.: Ertuğrul Düzdağ), İstanbul, İnkılap Yayınları, 2011, s.153.

⁵ Ersoy, Safahat, s.137.

⁶ Ersoy, Safahat, s. 322.

⁷ Geniş bilgi için bakınız. Kazım Yetiş, Mehmet Akif'in Sanat Edebiyat Ve Fikir Dünyasından Çizgiler, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı 65, 1992, s. 125 vd.

gerçekleştirilebilmesi için Kuran ve hadislerden yola çıkarak gerçek İslam bulunmalı, Batının ilim ve fenni ile gerilikten kurtulmak mümkündür.¹

Akif'e ve içinde bulunduğu İslamcılık ekolüne göre, Müslümanları geri bırakan "din" değil, dinin algılanış biçimiydi. Halkın din anlayışı yüzyıllar boyunca hurafelerle dolmuş ve bozulmuştu. Kur'an ile irtibat ciddi derecede zayıflamıştı. İctihat kapısı kapatılması sonucu inanç ve eylemde bir donukluk, durağanlık söz konusuydu. Mehmet Akif şiirlerinde, tahrif olan geleneksel din anlayışına mühim eleştiriler getirmiştir.

Akif'in İslamcılık anlayışı salt kurana dayanan ve İslam adına yapılan bir çok yanlış ayıklamayı hedeflemiştir. Hayatı boyunca Müslümanların birlik olarak hurafeleri ortadan kaldıracığı, İslam'a döneceği, bu şekilde gelişerek Avrupa'yı ilim ve teknikte geçeceğine inanmıştır. Onun en büyük endişesi Osmanlının yıkılışıdır. Zira Osmanlının yıkılışı ile tüm Müslümanların çok daha zor şartlarda yaşayacağı, Batılıların onlara zulmedeceğini ifade etmiştir.²

Akif, geri kalmışlığın vebalini toplumun İslam anlayışından kaynaklandığını söylemiştir. Ona göre, "İslamiyet terakkiye mani değildir." Ancak halk kitlelerinin yaşaya geldikleri Müslümanlık, Akif'e göre İslamiyet'ten uzaktır. Hurafelere boğulmuş din anlayışıyla cesurca bir hesaplaşma içine girdiğini görürüz. Kör gelenekçiliğe karşı çıkma, savunduğu önemli bir tezdır.

O, İslam ümmetini yekpare bir vücut olarak düşünür. Onda kavmiyetçilik düşüncesi yoktur. Zira kavmiyetçiliği İslam Birliğinin en büyük tehlikesi olarak görmektedir. "ulus devlet" düşüncesinin esamisi bile yoktur. bunu yapanları kaltabanlıkla vasıflar.

*Müslümanlıkta "anâsır" mı olurmuş? Ne gezer!
Fikr-i kavmiyeti tel'in ediyor Peygamber.
En büyük düşmanıdır rûh-i Nebî tefrikanın;
Adı batsın onu İslâm'a soka kaltabanın!*³

Onda Osmanlı merkezli bir "İslam Birliği İdeali" vardır.1921 yıllarında böyle bir oluşum onayını Atatürk'ten alır ve "Anadolu İslam Birliği" hazırlık kurulu toplantısını gerçekleştirir. Ancak sonraki dönemin siyasi oyun ve entrikaları nedeni ile bu hayali yarım kalır.

Mehmet Akif'in Milliyetçilik Görüşü

Mehmet Akif'in milliyetçiliği başından itibaren, Jön Türklerin İslamcı kanadına paralel olarak gelişmiş ve daha sonrasında tamamıyla ümmetçi bir karakter kazanmıştır. Meşrutiyet'in itici gücü olan 'İttihad-I Anasır' fikri M. Akif'in şiirlerinde, sadece Müslüman olan unsurlar çerçevesinde konu olmuş; ancak özellikle M. Akif'te büyük hayal kırıklığı yaratan Arnavutluk isyanı sonrasında şair, dinen küfür olarak nitelediği kavmiyetçiliği eleştirmiş ve Müslüman ümmetini yüceltmıştır.⁴

*'Arnavutluk' ne demek? Var mı Şeriat'te yeri,
Küfr olur başka değil kavmini sürmek ileri.
Arabın Türke, Lazın Çerkese yahut Kürde;
Acemin Çinliye rûçhanı mı varmış? Nerde!
Müslümanlık'ta "anasır" mı olurmuş? Ne
Fikr-i kavmiyeti tel'in ediyor peygamber*⁵

Mehmet Akif ve arkadaşları, Sırat-ı Müstakim dergisinin ilk yıllarında "Türkçülük"ü bir kültür akımı olarak desteklemiş, Türk İslam Alemi genel başlığı altında Dış Türklerden haberler vermiş Ahmet Mithat Efendinin Türklüğe ilişkin konferans ve benzeri yazıları yayınlamıştır. Fakat "Türkçülük" hareketinin siyasi bir şekle bürünmesiyle, bu tarz bir siyasetin İslam'a aykırı olacağı gerekçesiyle ve Türk olmayan Müslümanların ayrılık isteklerini kamçılacağı düşüncesiyle karşı çıkmış-

¹ Duran- Salkın, "Mehmet Akif Ersoy'da s. 349.

² Ersoy, Mevize, Sebilürreşad, IX/230, 1328, s.375. (alıntı: Duran- Salkın, "Mehmet Akif Ersoy'da s. 352.)

³ "Mehmet Akif Ersoy ve İslamcılık", <http://forum.islamiyet.gen.tr/islam-alimlerimiz-buyuklerimiz/50388-mehmet-akif-ersoy-ve-islamcilik.html>, erişim tarihi: 12.04.2013.

⁴ İncoğlu, a.g.e, s. 23

⁵ Ersoy, Safahat, s.155-156.

tır.¹ Akif ve arkadaşları Osmanlıyı geride bırakan Batılı devletleri geliştiren hususları tespitiye yönelmiştir. İslam'ın gelişime engel olmadığını ispat etmeye ve çok halklı Osmanlıyı parçalanmaya sevk eden milliyetçi akımlara karşı durmaya çalışmıştır.

Akif, milliyetçilikten ziyade ırkçılığa (kavmiyetçilik) karşıdır ve bu nedenle Türkçülük yapanları eleştirirken, milliyetçi düşünceleri yer yer desteklediği görülmektedir.² Onda İslamcılıkla milliyetçilik arasında ince bir çizgi vardır. Başka bir ifade ile milliyetçiliği ince bir çizgi ile İslamcılığın içine katmaktadır. Onun millet anlayışı, ümmetçi bir yaklaşıma sahiptir. O ümmetin kötü gidişine çözümler ararken sadece Asr-ı Saadete göndermeler yapmamakta, Osmanlı'nın ilk dönem sultanlarını da iyi örnekler arasında zikretmektedir. Akif'in sanat anlayışındaki milli motif arayışı onun düşünce yapısının temelinde milliyetçi bir çizginin varlığını ortaya koymaktadır.³

Akif büyük İslam birliğini Doğunun tek çıkış noktası olarak görmektedir. Modern batlı bir ideoloji olan milliyetçili de birlik için tehdit görmektedir.

"Hani milliyetin İslam idi... kavmiyet ne!

Sarılp sımsıkı dursaydın ya milliyetine."⁴

"Müslümanlıkta anasır mı olurmuş ne gezer,

Fikr-i kavmiyeti telin ediyor peygamber."⁵ Mısraları onun milliyetçiliğe olan yaklaşımını açıkça ortaya koymaktadır.

Mehmet Akif'te Batı ve Batıcılık

Mehmet Akife göre Batılılar taassup içindedir. Batı Hristiyanlık taassubuyla hareket ederek Müslümanlara zulüm etmektedir. Akife göre Batı denilince Hristiyanlık anlaşılmaktadır.

"Ezanlar sustu... Çanlar inletip durmakta afakı.

Yazık: Şarkın semasından Hilalin geçti işrakı!

Zaman artık Salib'in devr-i istilası, ilhakı."⁶ dizelerinde Müslümanların Batı karşısında uyumuşluğunu ve eğer uyanmazlarsa Batıyı temsil eden çanın onlara galip geleceği uyarısını yapmaktadır.

Akif her ne kadar Batının taassubuna karşı gelse de onu tamamen reddetmemektedir. Mehmet Akif Batı ile ittifak edilebileceğini kabul etmektedir.. Kastamonu vaazında Avrupalıların iç yüzünü unutmamak kaydıyla onlarla birleşmenin, menfaatlerin gerektirmesi durumunda pazarlık içeren bir ittifakın mümkünlüğünü ifade etmektedir. Ona göre Batı, bilimsel anlamda uyulması gereken bir modeldir. Kastamonu vaazında Batının ilmi ve sanatı olmadan milleti yaşatmanın imkanı olmadığını Avrupalıların alabildiğine terakki ettiğini, dolayısıyla vatanın savunması için onlardaki bu gelişmelerin elde edilmesinin zorunlu olduğunu ifade etmektedir. Zira Batılılar planlı programlı çalışmakta, başarılı olmalarının arkasında süreklilik, hesap, plan ve programlı olmaları yatmaktadır. Ona göre, "Avrupalılar yalnız bugünü, bugünkü hadiseleri seyretmekle kalmaz. Onlar yarını, geleceği, tahmin ve hesap etmek isterler"⁷

Akif'e göre Batı maddiyattaki terakkisini maneviyatta gösterememiştir. Hatta bilinçli şekilde terk etmiştir. Berlin hatıralarındaki Batının içinde bulunduğu duruma ilişkin tespitler, Batının bu yönünün ciddi şekilde sorgulanması gerektiğini göstermektedir.

Mehmet Akif'te Doğu

Mehmet Akif, Doğunun geçmişiyle haliyle ve geleceğiyle yakından ilgilenen bir şahsiyettir. Akif geçmiş ve haliyle Doğu hakkındaki görüşlerini şöyle ifade etmiştir. Doğu şanlı maziye sahiptir ancak bugünkü durumu tezat teşkil etmektedir. Doğunun geri kalışının temelinde cehalet, tefrika, ümitsizlik, Batıl inanç, halkla aydının ters düşmesi, tembellik, hissizlik, mesuliyetsizlik, yanlış tevekkül ve kader anlayışı, kendi kültür değerlerinden uzaklaşmak sebepleri yatmaktadır.⁸

¹ Düzdağ, a.g.e., s. 72

² Düzdağ, a.g.e., s. 72

³ Duran- Salkın, "Mehmet Akif Ersoy'da s. 351.

⁴ Ersoy, Safahat, s. 165.

⁵ Ersoy, Safahat, s. 166.

⁶ Ersoy, Safahat, s. 158

⁷ Ahmet Kabaklı, Mehmet Akif, İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı Yayını, 1999.s.119.

⁸ Alim Gür, "Doğu Batı Dünyası karşısında Mehmet Akif", Türkiyat Araştırmaları dergisi, S. 4, Konya 1994, s. 35.

Mehmet Akif'te Doğu İslam dünyası demektir. Ona göre İslam dünyası geri kalmıştır. İslam dünyası medreseleri, alimleri ve geçerliliğini yitirmiş fenleri ile geri kalmıştır. İslam Dünyası ümitsizdir. Zira Batı karşısındaki mağlubiyetler. Müslümanları gelecek için ümitsizliğe itmiştir.

İslam dünyası bilimsel, dini ve ahlaki bakımdan cahildir. İslam'ın iyi bir hayat vaat etmesine rağmen bunun gerçekleşmemesini sebebi Müslümanların cahilliğidir. Toplumdaki uydurmalar ve yanlış tevekkül anlayışı Müslümanları maskaraya döndürmüştür. İslam dünyası Batıya karşı sıhhatli bir bakış açısına sahip değildir. Müslümanlar Batıya karşı iki tür tavır sergilemektedir. Birincisi mütefekkir olduğunu iddia edenlerin davranışdır. Dini ve gelenekleri terk edip koşulsuz Batı taklididir. İkincisi ise avamın hissi tavrıdır. Yeniliklere kapısını kapatıp hurafelerle dolu bir hayat yaşanmasıdır.¹

Mehmet Akif'te Doğu-Batı Sentezi

Doğu-Batı meselesi milletimizin gündeminde öteden beri, değişik boyutlar, isimler ve şekillerde hep olagelmıştır. Uygulanan politikalar gereği yakın zamanda da gündemden düşmeyecektir. 18. yüzyıldan başlayan süreçten Doğu-Batı kültürünü benimsemiş bir çok aydın, devlet adamı yetişmiştir. Mehmet Akif'te bu sentezi iyi tanıyanlardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.²

Doğu-İslam kültür ve medeniyeti ile Batı dünyasını yakından tanınmış aydınlarımızın temsilcilerinden biri olan şair, Doğu-Batı meselesine olabildiğince önyargıdan uzak ve gerçekçi bir şekilde yaklaşmaya çalışmıştır. İslam medeniyeti ile Batı medeniyeti arasındaki felsefi, bilimsel ve siyasal ilişkiler yeni değildir. Haçlı seferleri ve sonrasında yaşananlar iki medeniyeti karşı karşıya getirmiş, iki medeniyet birbirinden olumlu ya da olumsuz olarak etkilenmiştir. İki medeniyet özellikle 13. ve 14. yüzyıllarda bilimsel ve felsefi alanda Doğudan Batıya bir etkileşim olmuştur. Bu etkileşim 18. yüzyıldan itibaren tersine dönmüş ve Batı Doğu medeniyetini etkilemeye başlamıştır. Hatta 20 yüzyılın başlarında bu ağır bir yenilgiye dönüşmüştür. Mehmet Akif'te bu dönemin aydınlarından birisi olarak Doğunun Batı karşısında ayakta durabilmesi için kendine göre bir sentez yapmıştır.

Akif Doğu medeniyetinin temeli olan İslam'ı almış, İslam'ın faziletini ön plana çıkartmıştır. Batının ise biliminin önemine vurgu yaparak, Batının bilim ve fenninin Müslümanların geri kalmışlığını giderebileceğini belirtmiştir. Bu şekilde Doğu medeniyeti bilimden uzak kalmışlığını, Batı medeniyeti ise manevi eksikliğini karşılıklı olarak giderebilecektir. Akif'e göre fazilet İslam'ın ruhunda, marifet ise Batının ilim ve tekniğinde mevcuttur. Marifet fazilete dayandığı ölçüde cemiyeti refaha götürecektir.³ Akif İslam'ın ahlakını, Batının bilgisini ideal bir terkip olarak göstermiştir.

Mehmet Akif'te Toplumsal Siyaset Yaklaşımı

Mehmet Akif, toplumsal sorunlarla iç içe yaşamıştır. O, dönemin bir çok aydını gibi İstanbul'a kapanıp kalmamış, memuriyet gereği ülkenin bir çok bölgesinde bulunmuş, diğer yandan Almanya'ya giderek hem Osmanlı toplumunun hem de Batının durumunu etüt etme imkanını bulmuştur. Bu nedenle toplumun sorunlarını tespit ve bunlara uygulanabilir çözümler üretebilmiştir.

Mehmet Akif, ideal bir tip oluşturarak dönemin tüm olumsuzluklarını kaldırmayı hedeflemiştir. Onun kahramanı olan Asım, azimlidir, gayretlidir, araştırmacıdır.⁴ Ona göre ümidini kaybetmiş insanı diriltmek için eleştirir. Geleceği karanlık görüp azmi bırakan insanı alacak bir ölüme benzetir. İmanlı bir insanı böyle bir ölüme layık görmez.⁵

Ona göre bu ülkeyi kurtaracak nesil Asımın neslidir ve bu nesil şu özellikleri taşımalıdır: " Asım vücudu gibi imanı da kuvvetli, hassas, irfan sahibi, ahlaklı, müspet ilim okumuş bir gençtir. Asımın nesli Avrupa'da eğitim görecektir, oranın kaynaklarından en iyi şekilde yararlanacak, bunları yurda taşıyacak ve aradaki kaybı ortadan kaldıracaktır. Böylece faziletimiz ilimle beslenecek ve milletimiz muasır bir millet haline gelecektir."⁶ Zira milletin yükselmesi için gereken iki kudret bilgi ve

¹ Taş, "Ulus Devlet Anlayışı...", s. 433.

² Geniş bilgi için bakınız. Gür, "Doğu Batı Dünyası ...", s. 29-30.

³ Taş, "Ulus Devlet Anlayışı...", s. 433.

⁴ Safahat, s. 442,443,367.

⁵ Uç, "Mehmet Akif'in Hayatı ...", s. 378.

⁶ Kadri Timurtaş, Mehmet Akif Ersoy'a Armağan, Konya 1986, s. 11.

fazilettir. Bir faziletten uzak düştüğümüz gibi son üç asrın bilgisinden de habersiz bulunuyoruz. Oysa fazilet devirleri parlak bir milletin çocuklarıdır.

Onun düşünce dünyasında eleştirilerden nasibini alan bir başka konu da Türk ve İslam Dünyasının içinde bulunduğu durumdur. Süleymaniye Kürsüsü'nden yöneltilen eleştiriler Türk ve İslam dünyasındaki zulümleri, baskıları, zilleti,¹ toplumun içinde bulunduğu cehalet ve nifakı ortaya koymaktadır. O bu ağır durum için sadece Doğuyu değil aynı zamanda Batıyı da sorumlu tutmaktadır.²

Mehmet Akif'in eleştirdiği bir diğer konu dönemin hürriyet anlayışıdır. Akif, sadece hürriyetin ilanı ile bir şey kazanılamayacağını, asıl olanın toplumun bu anlayışı hazmetmesi olduğu ve bunun aileden başlaması gerektiğini dile getirmiştir. Hatta hürriyet ilanını abartanları da ciddi şekilde eleştirmiştir.³

SONUÇ

Mehmet Akif, fikri hayatının temelini oluşturan İslamcılık ve onun Türk toplumu için önemini bir çok şiirinde dile getirmiştir. Özellikle İstiklal Marşı bunun açık izlerini taşımaktadır. Her ne kadar İslamcılık düşüncesi genç Türkiye Cumhuriyeti'nin yapı taşlarını oluşturmaya da onun şiirleri aracılığıyla nesiller boyu taşınmış ve varlığını Akif'in mısralarında genç nesillere aşılamıştır. Böylelikle yetişen nesiller İslam'ın toplum için önemini bilinç altına yerleştirmiş ve yeni nesillere aktarmıştır.

Mehmet Akif'in siyasi düşüncesi İslami yaşantı, Batının bilimi ile vatan sevgisinin karışımından oluşan bir düşüncenin temsilcisidir.

O yazdıkları ve söyledikleriyle sanatın toplum için olduğunu kabul etmiş ve bunu açık olarak göstermiştir.

O sadece yaşadığı dönemin sorunlarına değil geleceğe de ışık tutmaya çalışmıştır.

İslam ile milliyetçiliği birleştirerek Batı karşısında ayakta durmanın çözümlerini bulmaya çalışmış, ümmetçi bir milliyetçilik ya da milletçilik anlayışını benimsemiştir.

O hurafelere, cahilliğe karşı çıkmış ve Batının bilimine ve bundan sonra bilimin her şeye galip geleceğini vurgulamıştır.

O ileri sürdüğü düşüncelerle Doğu-Batı arasında bir uzlaşma sağlamaya çalışmıştır. Doğunun geleneği ve Batının ilmini sentezlemeye gayret etmiştir.

O, Asım adında bir kahraman yaratarak onunla Müslümanların sorunlarının nasıl çözüleceğini ortaya koymuş. Bu şekilde topluma doğrudan etki edebilmiştir.

Cumhuriyet Türkiye'sinin nabzını tutan Necip Fazıl, Peyami Safa ve Nurettin Topçu gibi şair, yazar ve düşünürlerce örnek alınmış ve onun ekolü devam ettirilmiştir. Bu şekilde oluşan zincirleme etki Türk toplumunun milli şuurunu etkilemiş ve bugünkü milli kimliğin oluşmasında önemli bir etken olmuştur.

KAYNAKÇA

1. "Mehmet Akif Ersoy ve İslamcılık", <http://forum.islamiyet.gen.tr/islam-alimlerimiz-buyuklerimiz/50388-mehmet-akif-ersoy-ve-islamcilik.html>, erişim tarihi: 12.04.2013.
2. "Zulmü Alkışlayamam", <http://www.antoloji.com/zulmu-alkislayamam-siiri/>, erişim tarihi: 10.02.2013.
3. Duran, Hasan - Salkın, M. Enes, "Mehmet Akif Ersoy'da İslamcılık ve Milliyetçilik Düşüncesi", I. Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu Bildiriler Kitabı, C. 1-2, Burdur, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Rektörlüğü Sempozyum Dizisi: 2, 2009.
4. Düzdağ, Ertuğrul, Mehmet Akif Ersoy, İstanbul, Kaynak Kitaplığı, 2004,
5. Ersoy, Mehmet Akif, "Sa'y ve Amelin Nazar-ı İslam'daki Mevkii", Sırat-i Mustakim, cilt 1, sayı 11, 10 Şevval 1326 (4 Kasım 1908), aktaran: İsmail Kara, Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi, Cilt I, Kitabevi Yay., 1997,
6. Gür, Alim, "Doğu Batı Dünyası karşısında Mehmet Akif", Türkiyat Araştırmaları dergisi, S. 4, Konya 1994,
7. İmamoğlu, Abdulvahit, "Mehmet Akif Ersoy'un İnsan İrade ve Hürriyetine Bakışı", I. Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu Bildiriler Kitabı, C. 1-2, Burdur, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Rektörlüğü Sempozyum Dizisi: 2, 2009.

¹ Ersoy, Safahat, s. 164.

² Ersoy, Safahat, s. 205.

³ Ersoy, Safahat, s. 176.

8. İnceoğlu, Efecan, Türkiye'de Siyasal İslamcılığın Evrimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Ankara, 2009.
9. İnceoğlu, Efecan, Türkiye'de Siyasal İslamcılığın Evrimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Ankara, 2009.
10. Kabaklı, Ahmet, Mehmet Akif, İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı Yayını, 1999.
11. Karaman, Hüseyin, "Nurettin Topçu'nun Düşünce Dünyasında Mehmet Akif Ersoy", I. Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu Bildiriler Kitabı, C. 1-2, Burdur, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Rektörlüğü Sempozyum Dizisi: 2, 2009.
12. Kunday, Mithat Cemal, Mehmet Akif: Hayatı-Seciyesi-Sanatı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009.
13. Ersoy, Mehmet Akif, Mevize, Sebilü-r Reşad, IX/230, 1328, s.375. (alıntı: Duran- Salkın, Mehmet Akif Ersoy'da İslamcılık ve Milliyetçilik Düşüncesi, s. 352.)
14. Ersoy, Mehmet Akif, Safahat, (Yay. Haz.: Ertuğrul Düzdağ), İstanbul, İnkılap Yayınları, 2011,
15. Mehmet Akif ve İslamcılık Fikriyatı, http://www.iktibasdergisi.com/news_detail.php?id=14453
16. Özçelik, Mustafa, "Sırat-ı Müstakim ve Sebilü-r Reşad Dergileri Bağlamında Mehmet Akif-Eşref Edip Dostluğu", http://www.mehmetakifarastirmalari.com/index.php?option=com_content&view=article&id=243&catid=25&Itemid=159
17. Parlatır, İsmail, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Fikir hareketleri İçinde Mehmet Akif I. Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu Bildiriler Kitabı, C. 1-2, Burdur, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Rektörlüğü Sempozyum Dizisi: 2, 2009.
18. Şeker, Kadir, "Mehmet Akif'te Doğu-Batı Düşüncesi", I. Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu Bildiriler Kitabı, C. 1-2, Burdur, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Rektörlüğü Sempozyum Dizisi: 2, 2009.
19. Taş, İsmail, "Ulus Devlet Anlayışı ve Avrupa Birliği Çerçevesinde Mehmet Akif ve İstiklal Marşı", I. Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu Bildiriler Kitabı, C. 1-2, Burdur, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Rektörlüğü Sempozyum Dizisi: 2, 2009.
20. Timurtaş, Kadri, Mehmet Akif Ersoy'a Armağan, Konya 1986.
21. Topçu, Nureddin, Mehmet Akif, İstanbul, Dergah Yayınları, 1998.
22. Uç, Himmet, "Mehmet Akif'in Hayatı ve Eserlerindeki Ruhi Değişmelerin Psikanalitik Yorumu", I. Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu Bildiriler Kitabı, C. 1-2, Burdur, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Rektörlüğü Sempozyum Dizisi: 2, 2009.
23. Vakkasoğlu, Vehbi, Mehmet Akif, İstanbul, Nesil Yayınları, 2010.
24. Yaşar, Selahaddin, Mehmet Akif: Hayatı-Sanatı-Mücadelesi, İstanbul, Nesil Yayınları, 2006.
25. Yetiş, Kazım, Mehmet Akif'in Sanat Edebiyat Ve Fikir Dünyasından Çizgiler, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı 65, 1992.

HÜSEYN CAVİDİN DİLİNDƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİ LEKSİKASI

Rəhman QULİYEV

Qafqaz Universiteti

XÜLASƏ

Məqalədə Hüseyn Cavidin dilində Türkiyə türkçəsi leksikası araşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, ədibin dilində bu tipli leksika olduqca zəngindir. Bu leksikanın bir qisminin təhrif olunaraq mətnlərdən çıxarıldığı da aydınlaşdırılmışdır. Türkiyə türkçəsinin belə geniş şəkildə istifadəsinin üslubi bir hadisə olmadığı və ortaq türkçə ideyasına xidmət etdiyi aydınlaşdırılmışdır.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, Türk dili, leksika, ortaq dil.

TURKEY TURKISH LEXICS IN THE LANGUAGE OF HUSEIN JAVID

SUMMARY

In the article the Turkey Turkish lexics in the language of Husein Javid is investigated. It was defined that such kind of lexics in the language of literary man are very rich. Perverting some parts of these lexics from the texts are also cleared up. Not being the stylistic event of Turkey Turkish usage in such large form and serving the common Turkish idea are also studied.

Key words: Husein Javid, Turkish, lexic, the common language.

XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının qabaqcıl ziyalıları Türk dünyasının bütövləşməsi üçün böyük səylər göstərirdilər. Bu dövrdə türkçülük ideyası genişlənir və özünə çoxlu tərəfdarlar toplayırdı. Əli bəy Hüseynzadənin, İsmayıl bəy Qaspiralının, Ziya Göyalpın başladığı türkçülük ideologiyası ədəbiyyatda və sənətdə olduğu kimi dildə də öz ifadəsini tapırdı. Bəkir Çobanzadə, Əzəl Dəmirçizadə, Əhməd Cəfəroğlu və başqa dilçi alimlər türk dillərini və ləhcələrini diqqətlə öyrənir

və təbliğ edirdilər. Türk dillərini bir-birinə yaxınlaşdırmaq üçün göstərilən bu səylər həmin dövrdə ardıcıl xarakter daşıyırdı.

Keçən əsrin əvvəllərində Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinin arasında yaxınlaşma meyilləri müşahidə olunurdu. Bu proses özünü iki istiqamətdə xüsusilə qabarıq şəkildə biruzə verirdi:

1. Mətbuatın dilində.
2. Ədəbi əsərlərin dilində.

Azərbaycanda türkçü ziyalılar yazılarını Türkiyə türkcəsində yazırdılar. "Füyuzat" jurnalının və bir neçə qəzetin baş redaktoru olan Əli bəy Hüseynzadə öz əsərlərini Türkiyə türkcəsinə yaxın bir dildə yazırdı. Jurnalın baş yazarının bu şəkildə yazması başqalarını da belə yazmağa təşviq edirdi. Beləliklə, Türkiyə türkcəsinə doğru ciddi yaxınlaşma baş verirdi və getdikcə bu proses öz əhatə dairəsini genişləndirirdi.

Oxşar proses ədəbiyyatda da müşahidə olunurdu. Bir sıra ədiblər əsərlərini Türkiyə türkcəsində yazırdılar. Bunlar Türkiyədə təhsil almış və ya Türkiyədə yaşamış ziyalılar idi. Onların əsərləri vasitəsilə Türkiyə türkcəsi Azərbaycan ədəbi dilinə daxil olur və hər iki dil üçün ortaq leksik vahidlərin kəmiyyətini artırır.

XX əsrin əvvəllərində Türkiyə türkcəsinə yaxın bir dildə yazan ədiblərdən biri də Hüseyn Caviddir. Onun əsərləri Azərbaycan ədəbi dilində Türkiyə türkcəsi leksikasını öyrənmək üçün olduqca zəngin material verir.

Cavidin dilində işlənən Türkiyə türkcəsi leksikası geniş əhatəlidir və leksikanın bütün aspektlərini əhatə edir.

Hüseyn Cavidin dilindən vaxtilə Azərbaycan dilçi alimi Musa Adilov özünün 1984-cü ildə nəşr etdirdiyi "Sənətkar və söz" kitabında bəhs etmişdir. Professor Qəzənfər Kazımov bu əsəri dəyərləndirərək yazır: "Filologiya elmləri doktoru, professor, yorulmaz tədqiqatçı Musa Adilovun "Yazıçy" nəpřiyyatı tərəfindən buraxılmış (1984) yeni kitabı belə adlanır. Kitabın meydana çıxması təsadüfi deyildir: professor söz sənətinin sirlərinə, nəsrimizin, zəngin və yüksək poeziya nümunələrinin inkişaf yoluna yaxşı bələddir. Arapdymaların bir qismi bu kitabında toplanmışdır. Əsər H. Cavid, C. Cabbarlı, S. Vurğun, R. Rza, S. Rəhimov, M. Pəhriyar kimi nəhəng söz ustalarının dili, sənətkarlıq və üslub xüsusiyyətləri barədə məqalə-öçerklərdən ibarətdir" (4).

Qəzənfər Kazımov xüsusi olaraq vurğulayır ki, dram əsərlərinin dili az tədqiq olunmuşdur. Bu baxımdan da "Cavidin dram dilinə müraciəti faydalı və zəruri bir işin uşurlu bağlanıyıcı sayıla bilər. M. Adilov Cavidin sənət dili ilə bağlı nəzəri cəlb edən zəruri məsələlərin, Cavidin bədii dilini canlı dilə, xalq dilinə bağlayan bədii vasitə və üsullarının tədqiqini ön plana çəkmişdir. Anjambeman sözlətmə üsulu (prozaik nəsr/, əvəzliliklər və kütləvi personaj səhnələri ilə ümumiləndirmə, alınlma söz və ifadələrin əirənəliyi, qanadlı sözlər — aforizm və sentensiyalar, sözü rəmzi mə'nada i'lat-mə bacarığı, dialoqların yığcamlığı, emosionallığı və fikrin ifadəsində intonasianın rolu, akro-monoqramlar, təkrarlar, ictimai ziddiyyətlərin qabarlıq ifadəsi, remarkalar, seqment cümlələr, oksi-moron və s. kimi səciyyəvi məsələlərlə bağlı üslub keyfiyyətlərinin tədqiqi Cavidin sözdən istifadə ustalığının bir çox cizgilərinin üzə çıxarılmasına imkan vermişdir" (4).

Q. Kazımov Cavidin dili ilə bağlı məsələlərin izahına tənqidi yanaşmışdır: "M. Adilov Cavidin dilindəki türkiizmləri" Azərbaycan ədəbi dili qanunlarının hələ sistemə dümənəsi", "kodifikasiya edilmənəsi", ədibin bədii dilinin əirənəliyi və s. ilə əlaqələndirir, Cavid dilinin Azərbaycan xalq danıyılıq dilinə uyğun olmayan cəhətləri üslub keyfiyyətləri kimi təsdiq olunur. Lakin Cavid dilində türkiizmlər yalnız leksik vasitələrdən ibarət olsaydı, müəllif haqlı idi. Ədibin bədii dilində türkiçülük meyli bir sistem təkil edir — fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik konturları əhatə edir" (4).

Cavidin dilində Türkiyə türkcəsi leksikasının işlənmə intensivliyi müxtəlifdir. Bəzən, demək olar ki, sözlər elə şəkildə seçilir ki, Türkiyə ləhcəsində anlaşılsın. Bu zaman Türkiyə türkcəsi leksikasıdan çox istifadə olunur. Məsələn, "Qız məktəbində" şəirində olduğu kimi:

- Quzum, yavrum! Adın nədir?
- Gülbahar.

Pəki, sənin anan, baban varmı?

-Var.

-Nasıl, zənginmidir baban?

-Əvət, zəngin, bəyzadə...

-Öylə isə, geydiyin geyim neçin böylə sadə?

Yoxmu sənin incilərin, altun bilərziklərin?Söylə, yavrum! Heç sıxılma...

-Var əfəndim, var... lakin

Müəllimlər hər gün söylər, onların yox qiyməti,

Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir ziynəti (1,45).

Bəzən də belə istifadə minimum səviyyədə olur. Məsələn, "Mənim Tanrım" şeirində Türkiyə türkcəsi leksikasına aid təkə bir "həp" sözü (Həp duyduğum gözəllikdir, sevgidir) (1,55) işlənmişdir.

Cavidin dilində Türkiyə türkcəsinə aid olan leksik vahidlər adları, felləri, köməkçi sözləri, müxtəlif leksik qrupları, terminləri və s. əhatə edir, geniş işlənmə dairəsinə malik olan leksik ehtiyatların bütöv bir lüğətini tərtib etməyə imkan verir.

Türkoloji araşdırmalarda (7; 8; 9; 10; 11 və b.) türk dillərinin və ədəbiyyatlarının əlaqələri haqqında mülahizələrdən də aydın olur ki, XX əsrin əvvəllərində türk birliyi ideyası türk ölkələrinin qabaqcıl insanlarını düşündürmüş və bu sahədə bəzi addımlar atılmışdır.Cavidin əsərləri də bu ideya axarında yazılmış və ortaqlıq ədəbi türkcənin yaranmasına xidmət etmişdir.

Ortaqlıq leksik ehtiyatların mövcudluğu və dillərin qrammatik yaxınlığı belə bir ədəbi dilin yaranması üçün əlverişli əsaslar formalaşdırır.Bu gerçəklik dilçilik araşdırmalarında da öz təsdiqini tapır (12;13;14 və b.).

C.Cabbarlı 1922-ci ildə "Ədəbi mübahisələr" məqaləsində Cavidin dilini belə səciyyələndirib: "Caviddə su kimi duru, almaz kimi saf, parlaqlıq və oynaq bir lisan vardır ki, bu, islahına çalışan lisanımızın təkamül özü ola biləcəkdir, zənnindəyik.Zatən bir millət üçün lisanı onun şairləri, ədibləri yaradırlar ki, Cavid də bu cəhətdən qiyməlidir.Bizcə, Cavidin ortaqlıq yol götürmüş lisanı Azərbaycanda tətbiq ediləcəyi kimi, ərəbləşmiş Fikrət və Hamid lisanlarını da meydana çıxaracaqdır" (6, 184-201).

Ə.B.Ərcilasun yazır ki, "Cavidin bizim üçün ən önəmli xüsusiyyəti əsərlərinin Türkiyə türkcəsi ilə yazmış olmasıdır"(5,252).

Mustafa Haqqı Türkəqul "Azərbaycan şairi Hüseyn Cavid" monoqrafiyasında Cavidin dilini belə xarakterizə edir:"Cavidin türkcəsinə nə tamamilə İstanbul türkcəsi, nə də tamamilə Azərbaycan ədəbi türkcəsi demək qabildir. Cəcarətlə deyə bilərik ki, Cavid bu iki türkcə şivə arasında bir körpü yaratmış və bu iki şivə arasındakı məsafəni qısaltmışdır"(3).Əlbəttə, biz bu dillərin şivə kimi və ya ləhcə kimi götürülməsini mübahisəli məsələ hesab edirik.Amma tamamilə doğrudur ki, Cavid Türkiyə və Azərbaycan türkcələri arasında ardıcıl olaraq əlaqələr qurmağa çalışmış və bu dillərin bir yerdə qaynayıb-qarışması üçün səy göstərmişdir.

Cavidin özünün dilə baxışında diqqəti çəkən məsələ odur ki, o, iki dil fəsadından bəhs edir. Bunlardan birincisini o, "fanatizm dəlləri"nin fəaliyyəti ilə əlaqələndirir.Dilə belə yanaşmanı mənəvi cəhətdən qüsurlu hesab edir(2,211).

İkinci mənfə təmayülü isə "rus təhsilli"lərlə əlaqələndirir."Rus təhsillilərin" dili korlamalarından bəhs edərkən belə bir nümunə də gətirmişdir:"Əfəndim mən istiyorum getmək iyunun 15-də Mineralnı sulara (Rusiyanın "Minvodi" şəhəri nəzərdə tutulur-R.Q.), hansı ki, olar çox mənfəətli mənə də olan cüzi naxoşluğa"(2,213).

Cavidin dili əsərlərinin müxtəlif nəşrlərində bir sıra təhriflərə məruz qalmışdır.Hətta onun dilini bütövlükdə redaktə etmək məsələsi də qoyulmuşdur. Ona görə də onun əsərlərinin nəşrində bir sıra təhriflər "sifarişli redakələr"ə bağlı olmuşdur.

Məlumdur ki, Cavidin 100 illiyi münasibətilə əsərlərinin 4 cildliyi nəşrə hazırlanıb. Həmin nəşr haqqında Turan Cavid yazır:"Çapdan çıxandan sonra kitablara baxdım, dəhşətə gəldim. Yeri oldu, olmadı, hətta məktublarında da bütün "şu"lar "bu" ya, "pək"lərin hamısı "çox"a, "şimdi"lər "indiye" çevrilib, "gediyorum", "gəliyorum" ləğv olunub"(3).

Dördcilddəki təhrif olunmuş leksik vahidlərin ümumi mənzərəsi belədir: kəndi-özü, pək-çox, şu-bu, nasıl-necə, nerdə-harda, şimdi-indi, bana-mənə, bən-mən, sana-sənə, yıl-il, bin-min, bəkləmək-gözləmək, taqım-dəstə, gümürtü-gumbultu, yapmaq-etmək, yardım-kömək, seyrçi-tamaşaçı, həpimiz-hamımız, fəna-yaman, böylə-belə, pəki-yaxşı, müşarat-müşariət, təriz-məruz, mələhət-müləhət, çoban-çox, topraqlı-torpaqlı, qaplanuş-qapanmış, qılıb-qalib, təsir-təsir, bulunmalıdır-bilməlidir, ihtiraz-etiraz, ıftıraq-ayrılıq, etiyaddan-adətən, təmiyz-tamziy..."(3).

Cavidin 1913-cü ildə çap olunmuş kitabının son səhifəsində belə bir qeyd verilib: "Təb olunduqdan sonra-ilk səhifəsində "qayqısız" yerinə "ğayqısız" basıldığı gibi-bir taqım küçük imla xətləri görülməkdədir. Möhtəşəm qarelərdən təshih və əfv edilməsi acizənə rica olunur"(3). Buradan da aydın olur ki, Cavid ədəbi dilə diqqətlə yanaşmış, eyni zamanda yazılarını Türkiyə türkcəsinə "yaxın bir dildə" yazmışdır.

Turan Azərin yazdığına görə H.Cavidin "Bənim Tanrım" şeirindəki "Hər kəsin bir eşqi, bir Allahı var" misrasında təhriflər vardır. Burada Allah sözü ilah şəklində olmuşdur. Bu da onunla izah olunur ki, Cavid heç bir yerdə Allah kəlməsini yersiz yerə işlətməmiş, ilah və Tanrı kəlmələri ilə qarışdırmamışdır. Bütün hallarda müşrikiyə yol açan söz və ifadələrdən uzaq olmuşdur. İfadənin bu şəkildə işlənməsini onun yazıçı qayəsi və məsləki də istisna edir. Ona görə də şair "Mənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir" demişdir. Buradan məlum olur ki, Cavidin dili çox ciddi şəkildə təhriflərə məruz qalmışdır.

Beləliklə, Hüseyn Cavidin dili üzərində müşahidələrdən aydın olur ki, onun dili Türkiyə türkcəsi leksikası ilə olduqca zəngindir. Bu bir tərəfdən Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinin leksik əlaqələrinin öyrənilməsi üçün zəngin material verirsə, digər tərəfdən də Türkiyə türkcəsinin XX əsrin əvvəllərindəki leksik ehtiyatlarını, inteqrasiya imkanlarını və ortaq türkcəyə verdiyi töhfələri aydınlaşdırmağa şərait yaradır.

XX əsrin əvvəllərində mövcud olan türkçülük ideyası qabaqcıl ziyalılar tərəfindən dəstəklənmiş və ciddi addımlar atılmışdır. Dil birliyi, din birliyi, iş birliyi sahəsində səylər göstərilmişdir. Belə say göstərn mütəfəkkir insanlardan biri də Hüseyn Cavid olmuşdur. Cavid dildə birlik ideyasını dil birliyinə çevirmək yolunda mücadiləyə qoşulmuş, bu yolda da özünü fəda etmişdir.

Bu baxımdan Cavidin dilindəki leksik ehtiyatların müəyyən bir hissəsini təşkil edən "türkizmlər" ortaq türkcənin leksik əsaslarını, lüğət tərkibini formalaşdırmağa xidmət etmişdir. Ortaq türkcə gec və ya tez həyat keçməsi zəruri olan bir məsələdir və türk xalqlarının mədəni nüfuzunun beynəlxalq səviyyədə artmasının ən vacib sosial-mənəvi əsaslarından birini təşkil etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid H. Əsərləri. 4 cildə. B., 1982.
2. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə. B., 2005.
3. Turan A. Hüseyn Cavidin dilində birlik idealı. www.Turansam.org, s.125-134.
4. Kazımov Q. "Sənətkar və söz". www.qkazimov.gen.az/arxiv/
5. Ərcilasun A. Hüseyn Cavid və Türkiyə türkcəsi. "Türk dünyası üzərinə makalelər-incelemlər".
6. Cabbarlı C. Ədirnə fəthi. B., 1996.
7. Akçura Y. Türkçülüğün tarixi. B., 2006.
8. Köprülü F. Edebiyat araştırmaları. 2 cildə. İstanbul, 1982.
9. Banarlı N.S. Türkçenin sırları. İstanbul, 1982.
10. Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. B., 1984.
11. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikasi. II hissə, morfologiya, B., 1986.
12. İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər. B., 1986.
13. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik –semantik sistemi. B., 1984.
14. Bağirov Q. Azərbaycan dilində fəllərin leksik-semantik inkişafı. B., 1971

M. AKİF'İN SANATA, SANATIN M. AKİF'E BAKIŞI

Yrd. Doç. Dr. Rüstem MÜRSELOĞLU

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Öğretim Üyesi
turkrustam@gmail.com

ÖZET

M. Akif, İstanbul'un en yerli ve en yoksul mahallelerinden birinde doğdu (1873-1936) ve yaşadı. Hayatı burada tanıdı ve keşfetti, toplumsal dokuyu burada ve onun bir parçası olarak tanıdı. Bir inanç ikliminin güzelliği ile birlikte toplumun yazılı olmayan mutabakatlarını, modern hayatın yerli ve geleneksel olana nasıl nüfuz ettiğini, hangi çelişkilere, trajedilere yol açtığını, neleri çürüttüğünü, nelerin eskidiğini ve nelerin yenilenmesi gerektiğini bu mahalle hayatında gözlemledi. Yenilenmekle, yerli kalmak, kendi olmak arasındaki tercihlerinin ilk çizgilerini burada idrak etti.

Mehmed Âkif geleneksel edebiyatın olduğu kadar, Batı kültürünün değerleriyle etkileşimi kabul eder, ancak Doğu'ya, ya da Batı'ya öykülenmeye şiddetle karşı çıkar. Çünkü her edebiyatın doğduğu toprağa bağlı olmakla canlılık kazanabileceği ve belli bir işlevi yerine getirmediği değer taşımayacağı görüşündedir. Gerçekle uyum içinde olmayı her şeyin üstünde tutar. İçinde yaşanan toplumun özellikleri göz önüne alınmadan Batılı yeniliklere öykünmenin doğrudan doğruya edebiyata zarar vereceği, "edebisizliğin başladığı yerde edebiyatın biteceği" anlayışına bağlı kalarak "sanat sanat içindir" görüşüne karşı çıkmış, "libas hizmetini, gıda vazifesini" gören bir şiiri kurma çabasına girmiştir. Bu yüzden toplumsal ve ideolojik konuları şiir ile ve şiir içinde tartışma ve sergileme yolunu seçmiştir. Bütün çıplaklığıyla gerçeği göstermekteki amacı okuyucusunu insanların sorunlarına yöneltmektir. Bu kaygıların sonucu olarak yoksul insanların gerçek çehreleriyle yer aldığı şiirler Türk edebiyatında ilk kez Mehmed Âkif tarafından yazılmıştır.

İstiklal marşının yazarı olan M. Akif'in sanata bakışı bu yönde şekillenmişken, sanatımızın M. Akife bakışı nasıl bir yol izlemiş ve izlemektedir? Özellikle dramatik sanatımızın milli ve muhafazakar düşünürümüze bakışı hangi ölçüdedir? Tebliğimizi bu paradigmadan irdeleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Sanat, edebiyat, inanç, millet, hürriyet.

KENDİ KALEMİNDEN EDEBİYAT VE SANAT GÖRÜŞÜ

"Şarklılar her şeyde olduğu gibi edebiyatta pek geri, Garplılar her şeyde olduğu gibi edebiyatta pek ileri. Biz onların edebiyatından yalnız sanat cihetiyle istifade etmek isteyeceğiz. Yoksa ecnebi emtiasını yerli meta-ı yerine satmayacağız. Sımsarlığın bu türlü dolandırıcılık olmaktan başka, kendi hissiyatımızın, kendi efkarımızın, elhasıl kendi hayatımızın kıyamete kadar, işlenmeyerek, ham eşya sırasında kalmasına sebep olur ki, hem ayıp, hem günahıdır.

Darılmasınlar, gücenmesinler ama sanatkarız diye meydana atılan bir çokklarını biz âdi birer simsar olarak bulduk! Âdi kaydını da ilave ediyoruz; çünkü eklerini belli etmeyecek kadar maharet gösteremiyorlar.

Sade yazmak bizim için asıldır. Ne zaman bu asıldan ayrı düşmüşsek mutlaka muztar kalmışızdır. Yalnız sadelikte "cennet"i beğenmeyip "uçmak" "cehennem"i bırakıp "tamu" diyecek kadar ileri gidecek değiliz.

Hele dilimizin şivesini- ister Napalyon çizmesi çekmiş, ister İngiliz çorabı giymiş olsun- hiçbir ecnebi ayağına çığnetmeyeceğiz. Bu hususta ne kadar taassup, ne kadar muhafazakarlık kabilesi göstereceğiz. Evet, eskiler gibi Arapça, Acemce düşünülp; yahut yeniler gibi Fransızca, Almanca tertip eyleyip Türkçeye ondan sonra naklolunan yazılara karşı gücümüz yettiği kadar hücum edeceğiz. Zira şu hakikate iyice inanmışız ki; Dilsiz millet gibi şivesiz dil de yaşamaz; her memleket nasıl kendi tabii hududu dahilinde ilerlerse, her dil de kendi fitri şivesi dairesinde tekrar eder.

Lisanın şivesine uymayan eserler mahdut bir kısım halk arasında bir müddet yaşar; lakin sonra da ölür gider." (8 Mart 1912 tarihli **Sebilürreşat**'ta yayınlanan Edebiyat başlıklı yazısından) ¹

M. Akif edebiyatımızın, lisanımız ve şivemizin muhafazası hususundaki düşüncelerini kaygılarını dile getirirken dönemin ileri gelenlerini gayretsiz, çaba sarf etmeyerek, Allaha tevekkül yaklaşımlarını "Azimden Sonra Tevekkül" şiirinde şu şekilde dile getirmektedir:

"Allaha dayandım!" diye sen çıkma yataktan...
 Ma'nâ-yı tevekkül bu mudur? Hey gidi nâdan!
 Ecdâdını, zannetme, asırlarca uyurdu;
 Nerden bulacaktın o zaman eldeki yurdu?
 Üç kıt'ada, yer yer, kanayan izleri şâhid:

Dinlenmedi bir gün o büyük nesl-i mücâhid.
 Alemde "tevekkül" demek olsaydı "atâlet",
 Mirâs-ı diyanetle yaşar mıydı bu millet?
 Çoktan kürenin meş'âl-i tevhidi sönerdi;
 Kur'an duramaz, nezd-i İlahî'ye dönerdi. ² (13kasım 1919)

Aynı şiirde dünyanın koştuğunu söyleyen şair, çağın gerisinde kalmamak için uyanık olumasını işaret etmekle gelişimden yana olduğunu fakat tarihi geçmişimizin yıkılmaması ve korunması gerektiğin de göndermede bulunuyor.

Dünya koşuyorken yolun üstünde yatılmaz;
 Davranmayacak kimse bu meydâne atılmaz.
 Müstakbeli bul, sen de koşanlarla bir ol da;
 Mâzîyi, fakat, yıkmaya kalkışma bu yolda.

M. Akif edebiyatın, sanatın halkın sesiyle gıdalanmasına önem vermekteydi. Halkın sefalet, yoksullukla boğuştuğu bir dönemde *"şiir için, edebiyat için "süs", "çerez" diyenler var. Karnı tok, sırtı pek milletler göre bu söz belki doğrudur. Lakin bizim gibi aç, çıplak milletlere süsten, çerezden evvel giyecek, yiyecek lazım. Onun için ne kadar süslü, ne kadar tatlı olursa olsun, libas hizmetini, gıda vazifesini göremeyen edebiyat bize hiçbir şey söyleyemez"* diyor.

Fakiri hiç seven olmaz: "Dolar sever bu diyâr."

Senin diyârını bilmem, o başka olsa gerek?

"San'atkar" şiirinde yukarıdaki mısralarının ardından duygularını dile getiren şair şöyle devam ediyor:

Bırak, uzaklara hâkim dehâ-yi san'atini,
 Görür yakındakiler ruhunun asâletini.
 Onun da yoksa duyan kalbi sinesinde eğer,
 Vücûd-i hilKate bir mideden kefen çekiver!

Cemiyet ve Sanatın Akif'e Bakışı

M. Akif kişiliği bir dava insanını çağırıştırıyor. Edebiyatta olduğu gibi yaşamında da doğru bildiği ideallerin arkasınca yürümüştür. Akif'in hemen hiçbir dönemde siyasetle doğrudan ilişkisi olmamakla beraber toplumsal sorunlarla ciddi ve yoğun bir ilgisi olmuştur. Dönemin bütün aydınları gibi çöküş şartlarının yol açtığı acıları derin bir şekilde yüreğinde hissediyor ve bir çıkış yolu arıyordu.

Meşrutiyetin ilanından 10 gün sonra daha önceleri gizli bir cemiyet olarak faaliyet gösteren ve daha sonra partileşecek olan İttihat ve Terakki Cemiyetine üye olur. Ancak Akif, cemiyete üyeliğe girişin gereklerinden biri olan "Cemiyetin bütün emirlerine, bilâ kaydü şart (kayıtsız şartsız) itaat edeceğim" şeklindeki yemindeki "kayıtsız şartsız itaat kelimesine "itiraz eder ve sadece iyi ve doğru olanlarına şeklinde düzeltilmesi şartıyla yemin edebileceğini söyler. Ve cemiyetin yemini Akif'le değişir. Bu dik duruş asaletten olacak ki, istiklal marşına da yansımıştır.

Ben ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım,
 Hanqı çılgın bana zincir vuracakmış? Şaşarım!
 Kükremiş sel gibiyim, bendimi çiğner, aşarım,
 Yırtarım dağları, enginlere sığmam, taşarım.

Doğruluk, hakkaniyet davacısı olarak öğrendiğimiz M. Akif'e sanatımızın bakışı nasıldır? Sorusuna gelince; Ne yazık ki, istiklal marşımızın yazarı olan düşünürümüz özellikle dramatik sanat alanında yeterince temsil edilmediği gözlemlenmektedir. Birkaç belgesel türü çalışma dışında M. Akif ile ilgili ciddi bir çalışma görülmemektedir. Özellikle sinema sektörünün son yıllardaki başarılı çıkışları hesaba katılırsa repertuarlarında M. Akif ve onun gibi düşünürlerimizin "örnek alacağımız" hayat hikayelerinin yer almayışı edebiyat ve sanat dünyamızı düşündürmelidir.

Atatürk'ün sanat/kültür konularındaki deyişleri arasında sinema üzerine olanları da vardır. Bunlardan en önemlisi şu sözlerdir: "Sinema öyle bir keşiftir ki bir gün gelecek, barutun, elektriğin ve kıtaların keşfinden çok dünya medeniyetinin veçhesini değiştireceği görülecektir. Sinema insan-

lar arasındaki görüş, düşüncə fərqliliklərini silecek, insanlıq idealinin tahakkukuna ən böyük yardımı yapacaqdır. Sinemaya layıq olduğu əhəmiyyəti vermeliyiz".³

SONUÇ:

Birləşmiş Millətlər Təhsil, Bilim və Kültür Kurumu UNESCO, dünyadakı oxuma alışkanlıqlarını rapor halinə gətirdi. Avropa'da yüzə 21 olan kitab oxuma alışkanlığı Türkiyə'də yox denecek qədər az.

Araştırmaya görə, gündə ortalama 6 saat televizyon izləyib 3 saat internette gəzən insanlarımız kitab oxumaya yılda sadəcə 6 saatını ayırır. Kitab Türkiyə'deki ihtiyaç maddələri listəsində 235'nci sırada yer alır.⁴

Bu vahim bir təbii vəziyyətdə televizyon və sinemayı toplumun gəlişməsinə, aydınlanmasına yönəlik çalışmalarda fəaliyyət kəmərinə bəşəriyyətin olmadığı aşıkardır. M. Akif gəbi aydınlarımızın həyatını və düşüncələrini bəyaz pərdəyə təşimək üçün sənət insanlarımızın iyi bir kurgu, etkiləyici bir sənərio yazmasıyla sölənənlərin mümkün olacağı gəbi, aydın öndərlərin düşüncəsiylə mutlu yarınlara ulaşmanın yolları arənməlidir. M. Akif gəbi düşüncələrimizin sənətə bəkiş iədrak edilərək, hər gün yenilənən təknołojiylə sənətimizin fikir insanlarına bəkiş i üzərində durulmalıdır.

KAYNAK

1. Refik Durubaş. *Mehmet Akif həyatı və Toplu şiirleri* Kırmızı yayınları 2008 İstanbul s25-27
2. M.Akif *Safahat* Hazırlayan M.Ertuğrul Düzdağ Çağrı yayınları İstanbul 2007 s 452
3. Atilla Dorsay, *Atatürk və Sinema*, 2003
4. <http://www.trthaber.com/haber/gundem/avrupada-yuzde-21-turkiyede-10-binde-1-72919.html> -30 Ocak 2013.

M.A.ƏRSOY VƏ H.CAVİD YARADICILIĞINDA İDEAL HƏQİQƏT P ROBLEMİ

Sakibə ƏLƏSGƏROVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan

XÜLASƏ

Türk dünyasının iki dühası: M.A.Ərsoy və H.Cavid bütün türk millətini xoşbəxt görməyi arzulayan sənətkarlardır. Onlar yaradıcılıqlarında xalqın milli adət-ənənəsinə dərinləndən hörmət edərək qeyri-insani hisslərdən uzaq, güclü ədəbi nümunələr yaratmışlar. Vətəninə ürəkdən xidmət edən bu insanlar vətənpərvər şairlər kimi ədəbiyyat tarixində gərkəmli yer tutmuşlar.

ПРОБЛЕМА ИДЕАЛА ИСТИНЫ, А В СОЗДАНИИ Г. ДЖАВИД И М.А.ЭРСОЙ

РЕЗЮМЕ

Гений тюркского мира: художники, которые хотят видеть счастливые М.А. Эрсой и Г. Джавид всей турецкой нации. Они имеют глубокое уважение к традициям в своих национальных из чувство от не-человека, имеют сильную литературных примеров. Я искренне патриотических поэтов, которые служили домом народа имели место в истории литературы известны.

THE PROBLEM OF THE IDEAL OF TRUTH, AND IN THE CREATION OF H.JAVID AND M.A.ERSOY

SUMMARY

The genius of the Turkic world: artists who want to see the happy M.A.Ersoy and H.Javid whole Turkish nation. They have a deep respect for tradition in their national sense of from a non-human, have a strong literary examples. I sincerely patriotic poets, who serves as the home of the people took place in the history of literature known.

Türkçülük, azərbaycançılıq kəlmələrinin ardınca humanistlik deyilməyənədə elə bil ki, fikir tamamlanmır. Bütün türk xalqlarının mayası azadlıq, beynəlmiləçilik, zəngin mənəviyyat və vətənpərvərlikdən yoğrulmuşdur. Bu cür idealları əsl zinət sayan türk xalqları daima mənəvi, əxlaqi dəyərlərinə sahib çıxmışdır. Yaşamaq uğrunda çalışan, çabalayan xalqlarımız əvəzində inkişaf edərək dünyaya var olduğunu hayqıra bilməmişdir. Xalqın varlığını dünyaya ən çox onun şairləri, yazıçıları, incəsənət adamları, tarixçiləri çatdırır. Türk dünyasının iki dühası: M.A.Ərsoy və H.Cavid də bütün

türk millətini xoşbəxt görməyi arzulayan, yaradıcılıqları boyu azadlığı, humanistliyi lirik-romantik düşüncələri, fəlsəfi qənaətlərini qələmə alaraq tərənnüm edən, qəzəbə və intiqam hissinə qalib gələrək insanlıq və humanizm naminə yazıb-yaradan, xalq adət-ənənəsinə dərin və möhkəm etiqad edərək duyğularını qeyri-insani hisslərdən yüksəklərdə tutub güclü ədəbi nümunələr ortaya qoyan sənətkarlardır.

M.Akif Türkiyədə, eyni zamanda türk xalqları içərisində sevilən, qeyrətli vətəndaş kimi tanınan şairdir. Doğma İstanbulumuzun yetişdirdiyi, hər misrasında Vətəni, torpağı əzizləyən, şəhid olanları Vətənin oğlu adlandıran, ayağını torpağa basanda altında minlərcə kəfənsiz yatanları düşünərək hərəkət edən sənətkardır. Kənd təsərrüfatı üzrə ixtisaslaşan, ancaq şeirdən, sənətdən uzaqda dayana bilməyərək şəxsi mütaliəsi sayəsində İstanbul universitetində ədəbiyyat üzrə professor vəzifəsinə yüksələn M.Akif yaradıcılığı boyu alovlu vətənpərvər şair kimi tanınmış və sevilmişdir. Uşaq-lıq illərindən şeirlər yazan şair əsərlərini 1908-ci ildən sonra çap elətdirmiş, onun 30 yaşlarından sonra ardıcıl olaraq yeddi cild həcmində kitabları toplanmışdır. Türk bayrağının yüksək şəfaqlərdə dalğalanması, bu bayrağın onun millətinə məxsus olması ilə qürur duyur. Haqqa tapınan bir xalqın bayrağı onun istiqlalının, hür yaşamının timsalıdır. Şərqi iman dolu köksünü Qərbin zirehli divarından möhkəm hesab edən M.Akif mədəniyyət şairidir, Vətəninin gələcəyinə inanan bir yaradıcıdır.

Azərbaycanda uşaqdan böyüyə kimi hamı Məhməd Akifi "İstiqlal marşı"nın müəllifi kimi tanıyır. Onun üçün İslam dininə xidmət edən xalqların milli ideyaları birləşən vaxt istiqlal marşının əsl təntənəsi olacaqdır. Türkiyə kimi demokratik bir ölkənin vətəndaşı olduğu, qəlbinin səsinə dinləyə bildiyi üçün "İslami Türk Milliyyətçiliyi" adlanan dini bir hərəkətin təmsilçisi olub, özü də çağdaş dövrümüzdə, həm də XX əsr Türkiyəsində. Fikirləşəndə M.Akifin şəxsi istəklərinin dünyəvi istəklərindən çox-çox aşağıda qalması qənaətinə gəlirsən. Burada söhbət onun şəxsi istəklərini üstələyən çoxşaxəli mədəni ehtiyaclarından və sözsüz ki, bədii ehtiyacdən gedir. Dini bir quruma rəhbərlik edən şair ancaq həqiqət axtarır, şəxs istər hoca olsun, istər molla, fərqi yoxdur:

*Çok molla'yı gördüm sana benzer a hocam ben
Elbet gün olur bir gözü mahmura çatarsan.*

Zülmə nifrət edən, xalqının tarixinə, keçmişinə kəm baxanları, əcdadına "saldıran"ları boğmaq dərəcəsinə çatan şair doğulduğundan üzü bəri istiqlal aşıqıdır. Xasiyyətinin "yumşaq" olması onun güclü Vətən sevgisini zəiflədə bilməz. Sonu ölüm də olsa, haqsızlığa boyun əyməyəcəkdir. Laqeydlik kəlməsi onun lüğətində yoxdur. Qanayan bir yara görsə, haqqı axtaran, tapana qədər dirənən şair iman üçün hayqırır, vətən və millət naminə ün salır.

*Kanayan bir yara gördüm mü yanar ta ciğerim
Onu dindirmek için kamçı yerim, çifte yerim.*

Ədəbiyyat üzrə olan bir professorun mədəniyyəti, kamilliyi çəkişmə hədəfi deyildir. Ən ali xarakterik xüsusiyyətlərə malik olması barədə bir çox kitablarda məlumatlar var. Ancaq söz M.Akifin əcdadından, soy-kökündən gedirsə, onu kimsə dayandıra bilməz. Xalqının şairi, ziyalı olan Məhməd zümrəsindən asılı olmayaraq hər kəsi vətən dərdlərinə dərman üçün birliyə səsləyir: Bu, din xadimi də ola bilər, sadə vətəndaş da, bir hərbiçi də. "Safahat" adlı şeir kitabında böyük qəlbinin hisslərini misralara tökərək çəkdiyi iztirabları, göz yaşlarını oxucuları ilə bölüşür. "Safahat"ın bütün cildlərində hansı mövzu aparıcı olursa olsun, orada mütləq Vətən, millət sevgisi, bəzən də qürbətə olan günlərin qəmli çırpıntıları var. "Hicran" şeiri, "Çanakkale şəhidləri" və s. kimi şeirlərində şair çox zərif və incə duyğularını qələmə alır, İstanbula qayıdarkən düşdüyü vəziyyəti canın canana qovuşmasına bənzədir. Misir səyahətindən, Mədinə ilə "buluşması"ndan məmnun olsa da, vətəninə onu uzaq salmaması üçün Xudaya yalvarır. İş ilə əlaqəli başqa yerlərə getməli olan şair Avropa ölkələrini tanıyır. Xatirə əsərləri yazır. İslam dininə hörmətlə yanaşmayan qərbçiləri qınayır. "Berlin xatirələri" əsərində Qərb və Şərq xalqlarının həyatını müqayisəli şəkildə təsvir edir. Bu əsərində Türkiyənin məşhur qələm ustası Tofiq Fikrətin Qərbə meyilliliyi və dini dəstəklənməməsi üçün tənqid edir. Misir səyahətlərinin birində Peyğəmbərin türbəsini ziyarət etməsi yeni xatirələrinin ortaya çıxmasına səbəb olur. Yaşadığı müddətdə gah ədəbi nümunələr, gah ədəbiyyat şünaslığına aid məqalələr, gah da xatirələr yazan M.Akif ədəbiyyatda və mədəniyyətin digər sahələrində

yaranan sənət nümunələrini cəmiyyətin hesab edir, "sənət üçün sənət" ideyasını müdafiə edənləri tənqid atəcinə tuturdu.

Məhməd Akif Türkiyə ədəbiyyatı tarixində realizm ədəbi cərəyanının qüdrətli nümayəndələrindəndir. Yaşadığı dövrdə Türkiyə ictimai baxımdan ziddiyyətli bir zaman içərisində idi. Problem çox idi. Qabaqcıl yaradıcıların üzərinə ağır bir vəzifə düşürdü. Problemlər qabaqdılmalı və həlli yolları göstərməlidir. Belə bir zamanda M.Akif kimi Vətən aşiqini ictimai mövzular daha çox maraqlandırır. Onun "Kufə" ("Kufe"), "Meyxana" ("Meyhane"), "Çayxana" ("Mahalle kahvesi") əsərlərində, "Nəsir" ("Nasir") mənzum hekayəsində, "İstibdad" mənzum şeirində, "Hürriyyət" mənzum hekayəsində və s. həyatda olan çatışmazlıqları qələmə alır, əxlaqsızlıq, laqeydlik kimi insani qüsurlara diqqət çəkirdi. Görkəmli şair cəmiyyətdə olan problemlərin aradan qaldırılmasında xalqına çox dəstək çıxmış, onun yaddaşında ictimai xadim, məntiqli ideyalar irəli sürən filosof, yaradıcı bir insan kimi qalmışdır. Xalqının maariflənməsi, təhsilə cəlb olunması uğrunda xeyli əmək sərf etmiş M.Akif həyatın bütün sahələrində maarifin yerini birinci olaraq görmüşdür. Şair "Quran"ı ilham qaynağımız hesab edir. Ancaq onu bütün insanların təfəkkürünə yeritməmiş üçün elmə, təhsilə ehtiyacımızın olması fikrindədir. "Quran"da elm haqqında hikmətli kəlamların işlədilməsinə istinad edən mütəfəkkir gələcək nəsillərin sağlam düşüncəyə sahib olmasında təhsilin rolu barədə ardıcıl olaraq fikir mübadiləsi aparmışdır. "Demək ki: Atmalıyıq ilmə doğru ilk addımı" fikrində olan şair məktəbləri yetərli təhsilə səsləyir. İbtidai, orta və ali məktəblərin bir-birini güclü təhsil sistemi ilə izləməsinə vacib sayır, bunu elmi gələcək nəsillərin təməli hesab edirdi. Dini elmlərlə bərabər təbiət elmlərinin, dünyəvi elmlərin tədris olunmasını inkişaf prosesində gərəkli olduğunu düşünür, cəmiyyətin inkişafı üçün təməl sayırdı. Mütəfəkkir şəxslər daima cəhalətdən xilas yolunu elmdə görüb. Bu fikirləri M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, Sabir, Cəlil və s. kimi yüzlərcə dühanın əsərlərindən əxs eləmişik.

Dini bir təşkilatın rəhbərinin dilindən elmin dindən üstünlüyünü eşitmək daha qiymətli olur.

Saysız medrese var gerçi Buharada bu gün...

Okunandan ne haber? On para etməz fənlər,...

Müəllimlərin cəmiyyətdəki rolu məsələsinə dəfələrlə toxunan M.Akif onları xalqı gələcəyə, tərəqqiyə aparıcı güclü orduya bənzədir. "Müəlliməm" deyən kəslərin ləyaqəti, imanı, ədəbi və vicdanı olmalıdır ki, cəmiyyəti idarə edə bilsin. Üzərlərinə düşən vəzifə böyük, yük ağırdır. Ona görə fəlakətin başı cəhalətdir, onu da yalnız müəllimlər islah edə bilər. Ziyalının təfəkkür işığı ətrafı aydınlatmalıdır ki, cəhalət "ərisin", yerini ürfəyə versin. Yazılan ədəbi-bədii elmi, publisist yazıların sadə və anlaşıqlı olması xalqa yönəlikdir. Başa düşüləndən mədəd umulur. M.Akif başa düşən və xalqı tərəfindən başa düşülən sənətkardır. Bu bütünləşmə ona olan sevginin əhatəsini genişləndirib. Təkcə vətəninə deyil, bir çox xalqlar tərəfindən sevilən M.Akif biz azərbaycanlılar üçün də əzizdir. Ona görə ki, o, elm verdi, ziyalı ilə xalqın birliyinə diqqət çəkdi, sosial problemlərin həlli yollarını göstərirdi. Fikirlərinin doğruluğuna inandı və inandıra bildi. İdeal həqiqət axtarışında əlindən gələni etdi ki, xalqı bədrəməsin. Özü də güclü qələmdaşları kimi mayak rolunu oynadı. Həyatını şəxsi yaşamayan, xalqının gələcəyi uğrunda pərvanə tək çırpınan, özünü oda vuraraq həzin-həzin yanan mütəfəkkir şair M.Akif toplumu tərəqqi yoluna çəkən lider kimi Türkiyə ədəbiyyatı tarixində layiqli yerini tutmuşdur.

Lirik-romantik poeziyanın görkəmli nümayəndəsi sayılan H.Cavid yaradıcılığında fəlsəfi düşüncələr aparıcı xarakter daşıyır. Şeirlərində klassik üslubla xalq üslubunu qovuşduraraq maraqlı nümunələr yaratmışdır. Klassik üslubda yazdığı əsərlərində ərəb-fars tərkiblərinə, ilkin yaradıcılığındakı əsərlərində Anadolu şivəsinə rast gəlinə də, sonradan bu əlamətlər aradan qalxmışdır. İstanbul təhsili onun türk poeziyası ilə bağlılığını artırmışdır. Onun "Keçmiş günlər" kitabındakı şeirlərinin, "Rəqs", "Uyuyur" və s. əsərlərinin Türkiyə ilə bağlılığı daha çox nəzərə çarpır. Həm əruz, həm heca vəznində yazıb-yaradan şair Azərbaycan poeziyasına türkü, marş, sonet kimi janrlar gətirmişdir. Ancaq heca vəzninin Azərbaycan poeziyasına daha doğma olması qənaətinə gəlmişdir. Romantik şeirlərində monoloqlardan istifadə etməsi əsərlərinə poetiklik verib. Azərbaycan dilində süjetli lirikanın ən gözəl nümunələri H.Cavidindir. Bu nümunələr poeziyamıza ülvilik və

nəşiblik kimi hisslər gətirmişdir. Lirik-romantik düşüncələri poemalarında daha güclüdür. Fəlsəfi ümumiləşdirmələrlə bu düşüncələri daha da zənginləşdirmişdir. Onu ən çox məşhurlaşdıran dramaturgiyasıdır. H.Cavid həm mənzum dramaturgiyanın, həm də mənzum faciə janrının yaradıcısıdır. "İblis" və "Şeyx Sənan"ı onun şah əsərləri adlandırırlar. Cavidin dramalarının əksəriyyəti yüksək səviyyəli əsərlərdir və uzun illərdir ki, ardıcıl olaraq teatr səhnələrində oynanılır və sevilir. Maqadanda məhv edilən görkəmli sənətkarımız qüsursuz həyat yaşamış və alovlu vətənpərvər kimi xalqını, vətənini sevmişdir. O, universiteti bitirərkən yazırdı: "Artıq vətənə qayıtmağa tələsirəm... indi əsl məqsəd vətənə xidmət, həm də layiqincə xidmət etməkdir".

Qeyd etdik ki, M.Akif əsərləri ilə xalqı elmə, ürfana səsləyir. H.Cavid də bütün yaradıcılığı boyu əqlin və zəkanın rolunu yüksək qiymətləndirmiş, insanın mənəvi-əqli həyatının təsvirinə üstünlük vermişdir. O, insanın həyatı və təfəkkürünə aid olan bütün məsələləri obyektiv şəkildə təsvir etməyi bacaran şairdir. H.Cavidin «ilham pərisi» böyük dəryalarda üzən nəhəng balina timsalındadır. Çünki o, ictimai problemlər qoyur, dərinliyinə qədər izləyir və onu razı sala biləcək cavablar gözləyir. Əsərlərində bəzən bu cavabları özü verib, xalqdan, onun rəyindən, düşüncələrindən alıb. H.Cavid yaradıcılığının elə fərqliliyi də bundadır. Əsərləri oxunduqca suallar yaranır, cavablar tapılır, oxucu ilə əsər arasında filosofanə müsahibə yaranır. Həyat, yaşam, ölüm, məhəbbət, nifrət və s. kimi hisslər qarşı-qarşıya dayanır. İdeal həqiqət problemi və onun araşdırılması məsələsi ciddiliyini qoruyur. Onun poeziyasından kiçik bir nümunədə belə qiymətli həyatı dəyərlər və prinsiplər var. «Qız məktəbi»ndə Gülbaharı danışdıran şair bəşər övladının həyatdan istəklərini qələmə alır. Burada ideal həqiqət poetiklik içərisində olsa da bütün çılpalığı ilə göz qabağındadır. Allah sevgisi, ailə bağları, böyüyə hörmət, elmə münasibət, sadəlik, təmizlik kimi əxlaqi dəyərlər kiçik bir qız tərəfindən anlaşılıq şəkildə qiymətləndirilir. Yaradıcılığında qadına, anaya hörmətlə yanaşan H.Cavid kiçik şeir parçasında insanı dünyaya gətirən o gözəl məxluqun cəmiyyətdəki yerini göstərir. Atanın hami mövqeyi danılmazdır. Ancaq Cavid üçün Allah və din mənəvi dəyərlər sistemlərində ən tənzimləyici mövqeyə malikdir. Böyük yaradan olan Allah, onun cəmiyyətdəki vasitəçiləri olan valideynlər və s. haqqında fikir mübadiləsi təmiz, saf və azyaşlı bir qızla aparılır. İdeal həqiqətlərə H.Cavidin ideal baxışları mövcuddur. Yəni onun yaratdığı ideal mühit, yaxud sistem yoxdur. Elmlə silahlandığı obrazları «ağıldan bəlaya düşür». Həqiqət axtarışı dərk edilən bir səviyyədə olmalıdır ki, qavranılsın, cavab tapsın. Həmişə belə olmur. H.Cavidin Azəri kitab itirən uşağa kitab pulu verir, ancaq acıмыш uşağa «get, işlə» deyir. Burada bir fəlsəfə var: elmə, ürfana hörmət, əməyə, zəhmətə hörmət və yalançı mərhəmətdən uzaqlaşmaq. İdeal həqiqət yolunda fədakarlıq da lazımdır. H.Cavidin yaradıcılıq yolu bu baxımdan çox ağırdır, yəni yazıçı da, oxucu da axtarır, düşünür, gah cavab tapır, gah ləngərləyir. Bu, həyatın özüdür. Keşməkeşli, suallar içərisində, zamanın çarxında fırlanan həyatın. Xoşbəxtliklə bərabər zillət, ağrı, ruhi narahatlıqla dolu olan həyatın. Odur ki, H.Cavid yaradıcılığını izləyən hər kəsdə bir filosofluq yaranmağa başlayır; həyatı, yaşamı, dünyanı, varlığı sorğu-suala çəkən, özündə cavab axtaran filosofanə baxış. Fikrimizcə, H.Cavidi həyatda bərkədən-boşdan çıxmış, dünyagörüşü «tam oturmuş», məntiqi şəxslər digərlərinə nisbətən daha yaxşı qavrayar. Onun yaradıcılığının dərinliyinə varanda ruhi çaxnaşma yaranır. Bunu yaradan Cavidin təkmil, oturmuş, məntiqi təfəkkürüdür. Çöküb əsərlərinin ruhuna, oxucularına rahatlıq vermir, onları axtarışa çağırır, tapmağa çağırır, insanın kamilləşməsi prosesini sürətləndirir. İnsan bu kamilləşmə prosesində həyatı gerçəkliyə daha çox yaxınlaşır. Romantizm kəhkəşanında tüğyan edən Cavid ilhamı oxucunu real həyat həqiqətlərini görməyə, dərk və həzm etməyə sövq edir. Dram əsərlərində, xüsusən faciələrində insanlara baş verənlərin səbəblərini göstərir. Həyat əbədi olmadığı üçün kədər də, faciə də əbədi deyildir. Zaman dərdin əlacıdır. Odur ki, insan oğlu əbədi kədərə sığınmaqdan, çıxış yolu, ideal həqiqət yolu axtarmalı, tapmalı və bu problemi həll etməlidir. İdeal həqiqət axtarıcılığı yolu ağır bir yoldur. XXI yüzilin əvvəllərində Cavidin «iblis»ləri yenə cəsarət göstərir, faciələr törədir, qanlı terrorlar kədərin ictimai mövqeyini genişləndirir, mənasını dərk etməyi çətinləşdirir. Cavid bunları görür və insanları idraka dəvət edir. Olumla ölüm arasında olan kiçik bir zaman kəsiyi bəziləri üçün gözəl, xallı, cazibədar pərvanənin insanı bihuş edən boynubükük bənövşəyə qonub uçması kimidir. Bəziləri üçün müharibələrdir, torpaq davasıdır, pul yığındır. Bax, Cavid ikinciləri həyat qovğasına, idraka, ideal həqiqət axtarışına səsləyir. Cavid onları bütün xəyanətlərə bais olan iblis kimi qiymətləndirir. İnsan idrakın

gücülə beyninə girmiş mənfur hisslərdən uzaqlaşmalıdır, buna məcburdur, hətta məhkumdur. Çünki pisiyə haqqı yoxdur. Cavid İblisdən qorxaraq onu qoynuna alanları ideal həqiqət axtarışına çağırır. Xoşbəxt yaşam uğrunda mübarizəyə çağırır. «Qüruba qarşı» mənzuməsində oxuyuruq:

Çalış hər qalib ol, bu, aydın bir həqiqətdir,
Cahan bir nəzənin dilbər ki, yalnız mərdə qismətdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Əzizova Nəzakət. H.Cavid dramaturgiyasında İnsan, İblis, Tanrı. Bakı, 2000
2. Süleymanova Şəraf. Azərbaycan Türkiyə ədəbi əlaqələri. Bakı, 2006
3. Qafarova İradə. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında Türkiyə mövzusu. Bakı, 1998
4. Əsgərzadə Lütviyyə. Hüseyn Cavid və Şərq. Bakı, 2005

MÜASİR DÖVRDƏ «İBLİSİN İNTİQAMI»NA ƏDƏBİ BAXIŞ

Salidə ŞƏRİFOVA

filologiya elmləri namizədi

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

salidasharifova@yahoo.com

XÜLASƏ

Hüseyn Cavidin «İblisin intiqamı» dramında İblis obrazından tarixi proseslərə, tarixi və «sıravi» şəxsiyyətlərin hərəkətlərinə müəllif qiymətinin verilməsi zamanı geniş istifadə edilmişdir. Ədib tərəfindən İblis obrazına xüsusi yer ayrılması əsərin süjet xəttinə, istifadə edilən səhnələrin səciyyəsinə önəmli təsir göstərmişdir. Belə ki, əsərdə hadisələrin faktiki olaraq iki paralel mühitdə baş verdiyinin şahidi olur.

Hüseyn Cavidin «İblisin intiqamı» əsərinin əsas leytmotivi müharibəyə etirazdır. Müəllifin sülh tərəfdarı olduğu əsərdə qabarıq şəkildə özünü göstərir. Ədib müharibənin başlanmasında İblisi yox, insanları günahlandırır. Yazarın fikrincə, İblisin çirkin niyyətləri yalnız insanlığını unutmuş fərdlərin dəstəyi vasitəsi ilə reallığa çevrilə bilər. «İblisin intiqamı» dramında ictimai problemlərin işıqlandırılması ilə yanaşı, insanların daxili durumuna və düşüncələrinə diqqət yetirilir. İnsan və İblis arasında mübarizə birincinin öz mənafeyyatını və insanlığını qoruması kimi təsvir edilir. İnsan və İblis arasında gedən mübarizədə ikinci tərəfdən müxtəlif üsullar istifadə edilir. Əsərdə İblisin iki sevən insanın sevgilərinə maneçiliklərin törətməsi bu mübarizənin tərkib hissəsidir.

Açar sözlər: «İblisin intiqamı», insan, İblis, obraz, mübarizə.

THE LITERATURE REVIEW «VENGEANCE OF A DEVIL» AT THE PRESENT TIME

SUMMARY

Periodically in the world and national literature there is a reference to an image of a Devil. In most cases image of a Devil is used for display of the author's attitude to the certain historical processes and to the separate persons. Use of an image of a Devil creates favorable conditions for application of non-standard literary receptions that renders essential influence on a subject line and used performances. At the same time «attraction» of an image of a Devil sets the certain requirements at definition of a subject line. In this respect product H. Javida «Vengeance of a devil» represents essential literary interest. By means of the reference to an image of a Devil and his assistants H. Javida achieves disclosing an author's plan. At the same time, use of this image renders influences on structure of product, his subject line and chosen problematic.

Keywords: «Vengeance of a devil», man, Devil, image, fight.

Dünya və milli ədəbiyyatda İblis obrazına (bəzi əsərlərdə İblis Mefistofel, Demon, Lüsifer, Voland və s. adlarla adlandırılmışdır) vaxtaşırı müraciət edilmişdir. Dünya ədəbiyyatında ingilis şairi Corc Qordon Bayronun (1788-1824) «Qabil» əsərindəki Lüssifer, rus yazarı Mixail Afanaseviç Bulqakovun (1891-1940) «Ustad və Marqarita» romanındakı Voland və digər əsərlərdəki İblis obrazını misal çəkə bilərik. İblis obrazına müraciət edilməklə tarixi hadisələrə və personajlara qiymətin verilməsinə, əsərlərin süjet xəttinə qeyri-ənənəvi elementlərin daxil edilməsinə əlverişli şərait yaradılmışdır. Məsələn, Bayronun «Qabil» əsərində İblis obrazı vasitəsi ilə Adəm-Həvva süjetindən dövrün despotunu ifşa etmək niyyəti güdülürdüsə, M. Bulqakovun «Ustad və Marqarita» romanında dəyərlərin məhv olduğu bir məkanda əyər-əksikliklərinin Volandın dili ilə bir daha yazıçı məntiqi kimi dünyanın Şərin, yəni İblisin əlində olması açıqlanır.

Hüseyn Cavidin (Hüseyn Abdulla oğlu Rasizadə, 1882-1941) 1936-37- ci illərdə qələmə almış olduğu və ilk dəfə 1985-ci ildə nəşr edilmiş 5 pərdəli «İblisin intiqamı» dramında İblis obrazı tarixi proseslərə, tarixi və «sırası» şəxsiyyətlərin hərəkətlərinə müəllif qiymətinin verilməsi zamanı geniş istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Hüseyn Cavid tərəfindən İblis obrazına xüsusi yer ayrılması əsərin süjet xəttinə, istifadə edilən səhnələrin səciyyəsinə önəmli təsir göstərmişdir. Belə ki, əsərdə hadisələrin faktiki olaraq iki paralel mühitdə baş verdiyinin şahidi oluruq. Bir tərəfdən, real həyatda baş verən tarixi olaylar, digər tərəfdən isə mifoloji reallıqda baş verən İblis və şeytanlar arasındakı dialoqlar. Əsərdəki səhnələrdə bu iki mühitin bir-birinə qovuşmasının şahidi oluruq. Sadalanan xüsusiyyətlər müəllifin istifadə etdiyi bədii priyomlara da təsir göstərmişdir. Məsələn müəyyən hadisələrə bilavasitə qiymət İblis və şeytanın dili ilə verilir. Bununla yanaşı, Hüseyn Cavid alleqorik assosiasiyalardan istifadə edir. Dramda faciəvi hadisələr şeytan «terminologiya»sı vasitəsi ilə açıqlanır. Bu baxımdan, dramda müharibənin və faşist rejiminin mahiyyətinin işıqlandırılması xüsusi maraq kəsb edir.

Hüseyn Cavidin «İblisin intiqamı» əsərinin əsas leytmotivi müharibəyə etirazdır. Əsərdə Hüseyn Cavidin sülh tərəfdarı olduğu əsərdə qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bunu əsərdəki qəhrəmanların dialoqlarında açıq-aydın görmək mümkündür. Sima və Arifin dialoqunda bunu müşahidə etmək mümkündür. Simanın «mən bəşəriyyət üçün çırpınan, qan izlərini silməyə çalışan sülh pəri-siyəm» deməsinə Arifin «ta cocuqluqdan bəri könlüm sənin həsrətinlə çırpınır. Yalnız ayıqlıqda deyil, rüyalarımnda belə səndən ilham almaqdayam» deməsi insanların daim əmin-amanlıq axtarışında olduğuna dəlalət edir. Hüseyn Cavid müharibənin bilavasitə İblisin fitnəsi olmasını qeyd edir. İblisin müharibənin törədiciyi olduğunu məhz bu əsərdə şeytanların bir-biri ilə arasındakı dialoqda vurğulanır: «aman, bu nə gürultudur? Sanki yanar dağ partlayır. Görünür İblis oyandı. Yenə hər yanı atəşlər, alovlar saracaqdır». «İblisin intiqamı» əsərində İblisin öz istəklərinə çatması və dəhşətli müharibələrin hələ çox çəkəcəyi və olacağı onun fikirləri ilə verilir: «aman, nə dəhşətli yanğınlar! Nə parlaq mənzərələr!... Artıq qəsvətli qaranlıqlardan əsər yox. Gecə gündüzdən seçilməyir. İki dəniz, iki tufan bir-birilə çarpışır. İki axın, iki sinif qarşı-qarşıya gəlmiş. Oğul atanı, qardaş qardaşı tanımayır. Kimsə kimsəyə aman verməyir, kimsə kimsəyə acımayır». Doğrudan da, əsər qələmə alındığı dövrdən bir müddət sonra İkinci Dünya müharibəsinin olması həmin fikirlərin həqiqətə uyğun olduğunu və ədibin bir ziyalı kimi irəlini görməsi ilə bağlıdır.

Hüseyn Cavid müharibənin başlanmasında İblisi yox, insanları günahlandırır. Yazarın fikrincə, İblisin çirkin niyyətləri yalnız insanlığı unutmuş fərdlərin dəstəyi vasitəsi ilə reallığa çevrilə bilər. Məsələn, ikinci şeytanın Uzaq Şərqdə, Yaponiyada imperatorların və generalların beyinlərində kin və intiqam alovlarını alıxdırdığı diqqəti cəlb edən priyomdur. İkinci şeytanın Uzaq Şərqdə yapon diplomatlarının fitnələr uydurub, qonşu hökumətlərə rahatlıq vermədikləri kimi siyasi olayları açıqlaması faktına diqqət yetirək: «bir yandan Mancuriya ilə Moğolstana soxulur, bir yandan Çini parça-parça bölməyə çalışırlar. Minlərcə, yüz minlərcə insan qanı axır, kimsə səsini çıxarmayıb. Oradakı yapon generalları, yapon diplomatları fitnəkarlıqda bizdən daha açıqgözlü və mahirdirlər. Hər gün yeni bir fırıldaqla çinliləri bir-biri üzərinə saldırlar». Hüseyn Cavid İblisin hakim dairələrə asanlıqla təsir etdiyini qabardır. Yazarın fikri ilə bu hakimiyyətdə olan insanların mövqelərini qorumaq naminə İblisə ruhlarını satmağa hazır olması niyyətləri ilə əlaqəlidir. İkinci şeytan hakimiyyətdə olanların insanların müharibəyə qarşı çıxmayacağını sonuncuların əllərinin artıq çirkab və qanda batması ilə əlaqələndirir: «nə deyəcək, oğru oğrunun ayağını basarmı? Hamısı paylaşmaqda, ov bölüşməkdə şərikdirlər. Yalnız ayaq altında əzilənlər, çörək yerinə torpaq yeyənlər, əlsiz-ayaqsız qadınlar və cocuqlar ara yerdə məhv olub gedirlər».

Faşist ideologiyasının yayılmağa başladığı ilk vaxtlarda uzaqgörənlik göstərərək Hüseyn Cavid ona düzgün qiymət vermişdir. İkinci Dünya müharibəsinin başlanmasından bir neçə il əvvəl həmin insanların ideologiyasının obrazların dili ilə açıqlanması məqamı diqqəti cəlb edir. Birinci şeytanın «mən Hitler Almaniyasını dolaşdım, özümə bir çox məsləkdaş qazandırıdım. Oradakı əməkçilərdən başqa hər kəs qan-qan deyə qızmış canavar kimi dünyaya meydan oxuyurlar» söyləməsi

maraq kəsb edir. Faşizmin mahiyyətinin işıqlandırılması baxımından «İblisin intiqamı» əsərində üçüncü şeytanla İblisin dialoqu da diqqəti çəkən məqamlardan biridir. Üçüncü şeytanın İtaliyada faşizm ideyalarının yaydığını, Mussolini kimi Roma generallarını faşizm ideyasının tərəfdarları kimi cəlb etdiyini, hətta Müqəddəs faşizm ideyasının tərəfdarları kimi cəlb etdiyini, hətta Müqəddəs Papanın da müharibə tərəfdarına çevirdiyini vurğulaması, bu olayların nəticəsi kimi «yalnız insanlar deyil, böcəklər, quşlar, nəhlərdəki timsahlar belə zəhərlənmiş, havalarda və sulara tələf oldular» fikri İtaliyada baş verənləri gözümüzdə canlandırır.

Hüseyn Cavid alman və italyan faşizmi ilə vuruşanların faktiki olaraq İblisə qarşı çıxdığını vurğulayır. Bu kontekstdə dramda həbəşlərin öz azadlıqları yolunda apardıqları mübarizə işıqlandırılmışdır. Həbəşlərin müqaviməti üçüncü şeytanın dili ilə verilir: «bütün qadın-ərkək silaha sarıldılar, İtaliyanın azğın ordusu ilə qəhrəmanca vuruşdular. Lakin ... çox sürmədi ki... Son texnikaya qarşı bütün cəsərlər qırıldı, bütün cəbhələr yarıldı. Ərəb mücahidləri al qanlar içində can çəkişirkən, həbəş hökmdarı ölkəni buraxıb qaçdı».

Yazar rəhbər dairələri tarazlaşdırmış və humanist siyasi kursu həyata keçirməyə çağırır. Düzgün qurulmuş siyasətə, diplomatiya işinə heç bir zaval gəlmədiyi amili Hüseyn Cavid tərəfindən qələmə alınmışdır. Ağilla qurulmuş siyasətə heç bir qüvvənin maneçilik törədə bilmədiyini vurğulayan ədib buna İblis və şeytanların, iblis xislətli insanların da bu işə qarşı bilmədiklərini və bilməyəcəklərini göstərməklə bu məqamı qələmə almış olduğu əsərində açıqlayır. «Nə etməli? Bizdə günah yox, bugünkü diplomatlar heç də köhnələrə bənzəməyir. Keçmişdə ufaq bir qıgılcım, kiçik bir cinayət bütün cahanı bir-birinə qatardı, indi isə əksinədir. Hökumətlər hər söz ilə yerindən oynamaz» deyən birinci şeytan tarazlaşdırılmış siyasət qarşısında aciz qaldığını vurğulayır.

«İblisin intiqamı» dramında diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də tarixi şəxsiyyət olmuş Lev Davidoviç Trotskiyə (1879-1940) münasibətdir. L.D. Trotski kimi tarixi şəxsiyyət haqqında Hüseyn Cavidin fikirləri və ona münasibət Sovet ideologiyası çərçivəsində olması əsərdə özünü büruzə verir. Trotskinin İblis xislətli insan olması əsərdə vurğulanır. Bunu İblisin Trotskini özü ilə müqayisəsinin aparması ilə açıqlanması diqqəti cəlb edir. İblisin «xeyr, o işlərdə cənab Trotski məndən daha mahirdir. Əməkçilər və işçilər arasında olmasa da, kapitalistlər və imperialistlər yanında az-çox nüfuzu var». Trotskinin ingilis nümayəndəsinin «istedadsız adam deyil», italyan nümayəndəsinin «o bizim əziz və dəyərli dostumuzdur», yapon nümayəndəsinin «həm də bir çox düşüncələri bizim siyasətə uyğundur», alman nümayəndəsinin «o, qoca və təcrübəli bir sosialistdir» kimi dəyərləndirmələri bir daha ədibin sovet ideologiyası baxımından çıxışı kimi diqqətdən yayınmır. Bu heç də Hüseyn Cavid yaradıcılığına xələl gətirmir. Bu dövrün tələbi idi ki, hər bir kəs istəməz bu ideologiyanın tərəfdarına çevrilməli idi. Bu baxımdan, sovet nümayəndəsi tərəfindən Trotskinin «...O, sosializm üfüqlərini ləkələyən qara buluddan başqa bir şey deyil. O, məsləkini şöhrətə satan bir dəllal, əmək dünyasını aldadan nankor bir zavallıdır. O, faşizm qapılarında sürünən yaltaq bir casus, cahan proletarlarına yeni zəncir hazırlayan şərəfsiz bir məxluqdur» kimi dəyərləndirməsi sovetlər dövründə Trotskiyə qarşı aparılan siyasi münasibətin əksi kimi özünü göstərir.

Hüseyn Cavid ictimai problemlərin işıqlandırılması ilə yanaşı, insanların daxili durumuna və düşüncələrinə diqqət yetirir. «İblisin intiqamı» dramında insanın daxili mənəvi həyatı mübarizə meydanına çevrilmişdir. İnsan və İblis arasında mübarizə birincinin öz mənəviyyatını və insanlığını qoruması kimi təsvir edilir. İnsanlığını və mənəviyyatını itirmiş fərdləri Hüseyn Cavid İblis niyyətli insanlar kimi göstərir. İnsan və İblis arasında gedən mübarizədə ikinci tərəfdən müxtəlif üsullar istifadə edilir. Əsərdə İblisin iki sevən insanın sevgilərinə maneçiliklərin törətməsi bu mübarizənin tərkib hissəsidir. Arif və Rəna arasındakı təmiz hisslərə çirkab və etibarsızlıq gətirməklə İblis öz niyyətinə nail olmaq istəyir. Hüseyn Cavid Arif və Rəna münasibətlərinə müraciət etməklə İblisə qarşı mübarizə aparmağın əsas «silahın» məhəbbət olmasını göstərir.

NÂBÎ'NİN "HAYRİYYE" ESERİ İLE M. ÂKİF'İN "ASIM" ESERİNİN BİÇİM VE İÇERİK BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Öğr. Gör. Salih SAVAŞ

*Qafqaz Üniversitesi
Bakü / AZERBAIJAN
ssavas@qu.edu.az*

ÖZET

XVII. yüzyıl Divan Edebiyatı şairlerinden "hikemi ekolü'nün kurucusu Nâbî, hayatının son yirmi beş yılını geçirdiği Halep'te yedi yaşındaki oğlu Ebü'l-Hayr Mehmed Çelebi adından tüm gençlere öğüt kitabı olarak yazdığı ve adını "Hayriyye" koyduğu kitabında, yaşadığı dönemde toplumdaki olumsuz tutum ve davranışları, ahlaksızlıkları, zorbalıkları, rüşvetin artmasını, dini değerlerden uzaklaşmaları vs. isim vermeden ve şahısları incitmeden ustaca manzum bir şekilde "Feilâtün Feilâtün Feilün" kalıbıyla aruz vezninde yazarak gençlere bu şekilde olmamalarını tavsiye etmektedir.

Nâbî'nin "Hayriyye" eserini kaleme aldığı yıllar, Osmanlı devletinin gerileme döneminin başlangıcı olan ilk toprak kaybını yaşadığı döneme rastlamaktadır. Nâbî, bir bakıma halkı ve idarecileri bu kötü gidişata karşı uyarmaktadır.

Mehmet Âkif de "Safahat"ında altıncı kitap olarak kaleme aldığı "Âsım"a, hayalindeki gençlikte olmasını arzuladığı özellikleri vermiştir. Ona göre Âsım, tarihine, kültürüne, gelenek ve göreneklerine bağlı, dindar, cesur, dinamik ve aynı zamanda Batı'nın ilmini öğrenip bunu Doğu'ya aktaran çağdaş bir genç özelliğini taşımaktadır.

Her iki eserde de şairler zihinlerindeki ideal neslin nasıl olması ve nasıl yetiştirilmesi yönünde kulaklara altın küpe olabilecek önemli nasihatlerde bulunmuşlardır.

Anahtar kelimeler: Nâbî, Âkif, Hayriyye, Âsım.

COMPARİSON OF "HAYRİYYE" BY NABİ AND "ASİM" BY M.AKİF FROM THE POINT VIEW OF CONTENT AND FORM

ABSTRACT

In his book called "Hayriyye" ("Goodness") that Nabi, the founder of "hikemi ekol" ("school of wisdom") and one of the poets of XVII century Divan Literature, wrote in Aleppo where he had spent twenty five years of his life and that he wrote in the name of his seven year old son called Ebul Hayr Mehmed Chelebi took into consideration all negative attitudes, immoralities, violence, increase in bribery, negligence to religious values and so on of his period without mentioning any names with professional manner and it is worth mentioning that this book is advice for the young written in Aruz.

The years that Nabi started to write "Hayriyye" coincided with the decline years of the Ottoman Empire and in those years, for the first time the mentioned empire lost one part of its territory. From one point of view, Nabi warned the authorities and peoples against the undesirable situation.

In his book called "Asim" that is considered to be the sixth book of "Safahat", Mehmet Akif underlined the peculiarities that he wished the young should have. According to him, the young had to be familiar with the history, religion, science of the West and they had to be brave, religious, dynamic and modern.

In both works the poets advanced very important advice in the direction of upbringing of young generation.

Key words: Nâbî, Âkif, Hayriyye, Âsım.

Asıl adı Yusuf olan XVII. yüzyıl Klasik Türk Edebiyatının meşhur şairlerinden Nâbî, 1642 yılında eski adı Ruha olan Urfa'da dünyaya gelmiştir. Yirmi beş yaşına kadar Urfa'da geçirdiği çocukluk ve gençlik döneminde iyi bir eğitim alarak Türkçenin yanında Arapça ve Farsçayı da mükemmel derecede öğrenmiştir. Yirmi beş yaşından sonra şairler diyarı olan İstanbul'un yolunu tutmuş ve hayatının yaklaşık üçte birini geçirdiği İstanbul'da paşalara sunduğu kasidelerle şairlikteki hünerini göstermiş ve saraya kabul edilmiştir. Sarayda değişik görevlere getirilen Nâbî'ye otuz altı yaşlarında iken hacca gitmek nasip olmuş ve hac dönüşünde yolculuk hatıralarını kaleme aldığı "Tuhfetü'l Hameyn" adlı eserini padişaha sunmuştur.

Kaptan-ı Derya Musahip Mustafa Paşa'nın vefatından sonra İstanbul'dan ayrılarak Halep'e giden Nâbî orada evlenir. Elli yaşından sonra yaptığı bu evlilikten sonra Nâbî'nin Ebulhayr Mehmed Çelebi ve Mehmed Emin adında iki oğlu dünyaya gelir. Nâbî'nin, Ebulhayr Mehmed Çelebi yedi yaşında iken kaleme aldığı "Hayriyye" eseri bir öğüt kitabı özelliğini taşımaktadır. Mesnevi tarzında "Feilâtün, feilâtün, feilün" kalıbıyla aruz vezninde yazılan bu eser görünüşte her ne kadar Nâbî'nin oğlu için yazılmış görülse de aslında hem o dönem hem de sonradan gelecek tüm kuşaklar için yazılmış bir öğüt kitabı niteliğini taşımaktadır. Ayrıca Hayriyye, öğüt kitabı olma özelliğinin yanında o dönemin iç yüzünü ve sosyal hayatını anlatıyor olmasından dolayı da tarihi bir belge niteliğindedir.

Nâbî, yaşadığı dönemde toplumda ve idarecilerde gördüğü aksaklıkları ve düzensizlikleri isim vermeden ve kimseyi rencide etmeden dile getirmiştir.

XX. yüzyılın en meşhur şairlerinden birisi olan Mehmet Akif'in asıl adı Ragıf'tır. Babası bu ismi ona doğduğu yıla ebced hesabı ile karşılık geldiğinden dolayı vermiştir. Bu isim halk tarafından fazla bilinmediğinden dolayı kendisine "Âkif" denilmiştir. İstiklâl Marşı yazarımız Mehmet Âkif, 1873 yılında hayata gözlerini açtığı İstanbul'da 1936 yılında gözlerini yummuştur. "Safahat" adını verdiği ve şiirlerinin bir araya getirildiği eseri yedi kitaptan oluşmaktadır. Altıncı kitabı olan "Âsım" da idealinde olan gençliği tasvir etmektedir.

Âkif, Osmanlı İmparatorluğu'nun iyice zayıfladığı, iç karışıklıkların hüküm sürdüğü ve Batılı ülkelerin dört bir yandan hücum ettiği dönemde yazdığı şiirlerinde, ülkeyi düştüğü bu durumdan kurtaracak neslin portresini çizmekte ve vasıflarını belirtmektedir. Karşılıklı konuşmalar şeklinde bir sohbet havasıyla kaleme alınan "Asım", Âkif'in kendine has üslubuyla yazdığı mükemmel bir eserdir. Eserdeki konuşmalar dört kişi arasında geçmektedir. Hocaîade (Mehmet Akif), Köse İmam (Ali Şevki Hoca), Asım (Köse İmamın oğlu) ve Emin (Akif'in oğlu). Konuşmalar I. Dünya Savaşı sırasında Akif'in Sarıgözel mahallesindeki doğduğu evde geçmektedir.

Hocaîade rolünde olan Akif, gelecekte ümitsizdir. Hocaîade ise içinde bulunulan durumun çok kötü olduğunu ve milletin sürekli bir bataklığa sürüklendiğini belirterek ümitsizliğini dile getirmektedir.

Akif, ülkeyi düştüğü bu durumdan kurtaracak olan genç nesle "Âsım" demek ve bu neslin özellikleri olarak da; tarihine, kültürüne, dini değerlerine bağlı; cesur, mücadeleci ve ülkesi için gerektiğinde canını bile feda edebilecek karaktere sahip olan bir gençlik olarak nitelendirmektedir. Bu gençliği Çanakkale Savaşı esnasında gördüğünü şu dizeleriyle ifade etmektedir.

Asım'ın nesli diyordum ya nesilmiş gerçek,
İşte çiğnetmedi namusunu, çiğnetmeyecek.

Akif, gençlerin Avrupa'ya giderek orada iyi bir eğitim almalarını ve daha sonra Doğu'ya yönelerek oradaki insanları aydınlatıp onların da kalkınmalarını sağlamalarını istemektedir. Yani Asım'ın neslinin dini eğitim yanında bilim ve teknoloji ile de meşgul olmaları gerektiğini savunmaktadır.

Nâbî de oğluna nasihat ederken hayalindeki neslin dinini çok iyi öğrenmesinin yanında insana fayda sağlayacak diğer fenlerle de meşgul olmasını istemektedir.

Nâbî'nin Hayriyye'yi kaleme alındığı dönem, Osmanlı İmparatorluğunda toprak kayıplarının yaşandığı ve gerileme döneminin başladığı yıllardır. Padişahların hal'edildikleri, vüzerâ tabakasının azledildikleri ve Valide Sultanların devletin idaresinde etkili olduğu bu dönemde yeniçeriler sık sık başkaldırıp kazan deviriyorlardı. Devleti idare edenlerin işin ehli olmaması, savaşlardaki mağlubiyetler ve içi isyanların devam etmesi halkı bezdirmiş ve çaresiz durumda bırakmıştır. Zorbalığın ve rüşvetin artması, gasp, yağma ve haksızlıkların çoğalması çöküşe doğru giden yolun başlangıcı olmuştur. Osmanlının merkezinde olan bu kaynamayı Halep'ten seyreden Nâbî, kendince bu gidişatı çok güzel bir üslupla tasvir etmiş ve yöneticileri uyarmıştır.

"Hayriyye" 34 bölüm ve 1647 beyitten oluşmaktadır. Nâbî, Hayriyye'sine Mukaddime(giriş) bölümüyle başlamakta, Allah'a hamd ederek insanın ve kâinâtın yaratılışından bahsetmektedir.

Hamd ol Allah-ı azîmü'ş şâna
Mübdi-i dâire-i imkâna (H. 1)

İkinci bölümde Nâbî kendi başından geçen olayları anlatmakta ve hayatı hakkında kısa bilgi vermektedir. Ayrıca bu bölümde oğlunun doğum tarihini ve eserin ne zaman yazıldığını belirtmektedir.

Togıcak âleme hüsnün mahı
Güzerân olmuş idüm pencâhı (H. 72)

(Senin güzelliğinin ayı âleme doğduğu zaman ben elli yaşımı aşmış idim.)

Çâr u pencâhda virdi seni Hak
Heft sâlünle yazıldı bu varak (H. 73)

(Allah seni bana elli dört yaşındayken verdi ve sen yedi yaşındayken bu eser yazıldı.)

Bu bilgilere göre eserin tahminen 1703 yıllarında yazıldığı anlaşılmaktadır.

Nâbî, kitabına "Hayri-nâme" ismini vermesini ve yazış sebebini üçüncü bölümde anlatmaktadır.

Lîk o ma'naya ki enfâs-ı peder
İder evlâdına te'sîr-i digər (H. 91)
İtmek için sana âvize-i gûş
Olmak için sana sermâye-i hûş (H. 92)
Kâvîş-i tîşe-i endîşe ile
Kâv kâv-ı kalem-i tîşe ile (H. 53)
Çıkarup ma'den-i dilden yekser
Rîşte-i nazma çeküp tâze güher (H. 94)
Eyledüm nazm-ı nasîhat tahrîr
Ki ide dîde-i idrâki karîr (H. 95)
Kisve-i nazma kodıkda hâme
Eyledüm nâmını "Hayri-nâme" (H. 96)

Nâbî kitabının sonraki bölümlerinde İslâmın beş şartı olan kelime-i şهادet, namaz, oruç, hac ve zekâtta bahsederek bunların faziletini ve ehemmiyetini anlatmaktadır. Böylece oğluna dînî terbiyeyi de aşılamaktadır.

Sâhib-i hamse ol pâk-meniş
Bilesin hams-ı mübârek ne imiş. (H. 119)
Farzdur itme sakın fevt-i salât
İktidârın var ise hacc u zekât (H. 111)

Nâbî'nin Hayriyye'sinde oğlu Mehmed Emin'e hitap ederken aşağıdaki hitapları kullandığını görmekteyiz.

Eyâ tıfl-i nebîh (Ey şerefli çocuk!)
Ey nûr-ı basar (Ey göz nuru!)
Ey sehî-serv-i hıyâbân-ı şûhûd (Ey varlık yolundaki uzun ve nazlı servim!)
Nev-hırâmende-i bostân-ı vücûd (Ey vücut bahçesinde salınan taze fidanım!)
Ey nihâl-i çemen-efrûz-ı edeb (Ey edebin parlak yeşilliğinin fidanı!)
Ey ferah-bahş-ı dil ü dîde-i eb (Ey babasının gönlüne ve gözüne nur bahşeden!) Ey behîm
meyve-i bağ-ı pederî (Ey babalık bağının seçkin meyvesi!)
Sadeh-i bahr-i hayâtun güheri (Ey hayat denizindeki sadehin incisi oğul!)
Ey nihâl-i çemen-ârâ-yı edeb (Ey edeb çimenliğini süsleyen fidan!)
Nûr-bahşâ-yı dil ü dîde-i eb (Ey babasının gönlüne ve gözüne nur bahşeden oğul!)
Her bahsin başındaki ilk beyitte yapılan bu hitaplar o bahsin konusuna uygun düşmektedir.
Meselâ; güzel söz söylemekle ilgili bahsin başında yapılan hitap bu konu ile ilgilidir.

Ey safâyâb-ı kelâm-ı mevzûn
Âşiyân-ı sühân-ı gûn a gûn (H. 967)
(Ey vezinli sözden zevk alan; çeşit çeşit söyleyişlere âşinâ olan oğul!)
Harmancılık ve ekip-biçme ile ilgili bahsin başında;
Ey nevîn sünbûle-i mezra-ı râz (Ey sır tarlasının taze başağı)
Hırm-en-efrâz-ı çerâgâh-ı niyâz (H. 1063) (Ey yakarış meşalesinin harmanını yükselten oğul!)
Nâbî, Hayriyye'sinde İslâmın beş şartını ayrı ayrı başlıklar altında ele almış ve oğluna, bunları mutlaka yerine getirmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca Hayriyye'de konu bakımından İstanbul, bahar mevsimi, yüz süsleme, yergi, güldürü, harmancılık, ekip-biçme, kadılık ve paşalık sevdası gibi konular da ele alınmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Nâbî ve Akif, kendi çocuklarını nazara vererek tüm çocuklara öğüt, anne-babalara yol gösterici bir kılavuz, idareciler için ise unutulmayacak bir kaynak niteliği taşıyan eserlerini miras olarak bırakmışlardır. Ayrıca her iki eser de o dönemin toplum yapısını, geleneklerini ve göreneklerini yansıtan çok değerli tarihi belge niteliği taşımaktadır. Bundan dolayı bunlara benzer eserler her zaman elimizin altında olmalı ve çocuklarımız için de söylenilen sözler kulaklarına küpe olmalıdır.

KAYNAKLAR

1. Bakkal, A. (2009), Şair Nâbi Sempozyumu, 13-15 Kasım 2009, Şanlıurfa
2. Bilkan, A. F. (1997), Nâbi Dîvânı, MEB Yayınları, İstanbul
3. Ersoy, M.A. (2007), Safahat, Boğaziçi Yay. İstanbul
4. Kaplan, M. (2008), Hayriyye-i Nabi, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul
5. Pala, İ. (2003), Hayriyye, L&M yayınları, İstanbul

TARİXİLİK VƏ BƏDİİ TƏXƏYYÜL İŞİĞİNDƏ HƏSƏN SABBƏH
(Hüseyn Cavidin "Xəyyam" pyesi əsasında)

Səadət ŞIXIYEVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA akad. Z. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

HASAN SABBƏH IN LIGHT OF HISTORICITY AND LITERARY IMAGINATION

ABSTRACT

Despite that sects occupy a particular place in the middle-age philosophical and political history of Azerbaijan they are rarely reflected in literature of the 20th century. The character of Hasan Sabbah, the head of Ismaili-Nizari sect, in Juseyn Javid's play 'Khayyam', generates an interest in terms of artistic presentation and the author's attitude to this character. Some plot lines and motives in the play show that the author referred to middle-age sources to create this character and he knows about this historical personality quite well. Detailed analysis of the play shows that Javid, who chose such philosopher as Khayyam, the main character for his play, does not only address Khayyam's literary works, but like a research worker, he also investigated the sources related to that period and the history of internal movements, reviving those characters by words thanks to strong artistic imagination. Thanks to power of his abstraction Javid, throughout the play, presented some moments of historical realities under strong light and some of them – in shadow.

Key words: Javid, Khayyam, Hasan Sabbah, historical drama, sect of Ismaili-Nizari.

Azərbaycanın orta çağ fəlsəfi, siyasi, ictimai və ədəbi tarixində təriqətlərin xüsusi yeri olsa da, XX yüzillik bədii ədəbiyyatında təriqətlərlə bağlı mülahizələrin ifadəsinə və bu fikri cərəyanların xatırlanmasına təsadüfdə-təsadüfə rast gəlinir. Orta çağ şairləri və qələm əhlinin məzhəb və təriqət mənsubiyyətini çox zaman açıq dilə gətirməsi və ya dövrünün təriqətləri və nümayəndələrinə müəyyən münasibətini ifadəsi ənənəvi xarakter daşıyır. Amma yeni dövr ədəbiyyatında fərqli mənzərənin şahidi oluruq: siyasi-ictimai durumun, bu əsasda ədəbi-estetik zövqlər və fəlsəfi-ictimai düşüncənin dəyişməsi ədəbi nümunələrdə təriqətlərə xüsusi münasibət formalaşdırdı. Əgər bu dövrdə divan şəri tərzində yazan və təsəvvüflə əlaqəli şairlərin yaradıcılığında klassik şerin bir çox ənənəsi kimi təsəvvüf və təriqətlərə müəyyən bağlılıq müşahidə olunurdusa, XIX yüzilliyin II yarısı-XX yüzillikdə Avropa ədəbi nümunələri qəlibində yazılan əsərlərdə, eləcə də sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında təriqət mənsublarına münasibətdə tendensiyalılıq və fərdi interpretasiyaların qabarıq olması nəzərə çarpır. Bu dediklərimizə nümunə olaraq, üç müəllifin təriqətlər mövzusunda müraciətini yada salmaq istərdik. Mirzə Ələkbər Sabirin *"Əhvalpürsanlıq, yaxud qonusma"* şerində babilik, İsmayıl Şıxlının *"Dəli Kür"* (1968) romanında nəqşbəndilik və İsa Hüseynovun *"Məhşər"* (1979) romanında hürufilik təriqətləri ilə bağlı bədii yozumlar yer alır. Sabirin şerində babiliyə münasibətdə kütlənin baxış bucağından bu təriqəti dəyərləndirmə müşahidə olunursa, İsmayıl Şıxlının *"Dəli Kür"* romanında nəqşbəndilik təriqətinə, ayrıca Seyid Nigarinin ardıcıllarına birbaşa mənfi və kinayəli münasibət ifadəsini tapmışdır. Bu əsərlərdə həmin təriqətlərlə bağlı görüşlərin ifadəsi daha çox müəlliflərin öz yaşadıkları dövrün ictimai-siyasi tələbatının inikasıdır. İsa Hüseynovun *"Məhşər"* romanında isə hürufiliyə tarixçi, tədqiqatçı və yazıçı yanaşması diqqəti cəlb edir. Azərbaycanın görkəmli şair və dramaturqu Hüseyn Cavidin *"Xəyyam"* (1935) pyesi təriqətlər tarixinə müraciət baxımından Azərbaycanın azsaylı ədəbi nümunələri silsiləsində xüsusi bir yer tutur və bu spesifikasi ilə ayrıca bir əhəmiyyət kəsb edir.

Hüseyn Cavidin *"Xəyyam"* əsəri haqlı olaraq, janr və üslub xüsusiyyətləri baxımından romantik faciə adlandırılır. Amma bu əsərin daha bir özünəməxsusluğu onun tarixiliyidir. Bu tarixilik təkcə

əsrin qəhrəmanı Ömər Xəyyamın tarixi şəxsiyyət olması ilə hədudlanmır. Həm də onun yaşadığı dövrdə cərəyan edən tarixi hadisələrin orta çağ qaynaqlarındakı inikasına uyğun nəqli, həm də tarixi şəxsiyyətlərin (Xəyyam, Nizamülmülk, Alp Arslan, Məlikşah, Həsən Sabbah, Əbu Tahir) obrazlarının bədii təcəssümü əsəri tarixi dram adlandırmağa əsas verir.

Biz burada *"Xəyyam"* pyesində xüsusi yeri olan, lakin indiyədək diqqətdən kənarda qalmış Həsən Sabbah obrazından, əsərdə onun prototipi ilə uyğunluğundan, xüsusilə bədii təqdimində tarixi şəxsiyyətinin inikas səviyyəsindən bəhs edəcəyik.

Qeyd etməliyik ki, Həsən Sabbah (ölümü: 1124) Səlcuqlar dövründə İranda yaşamış və bu türk xanədanı ilə müxalifətdə öz dövlətini qurmağa cəhd etmiş tarixi bir şəxsiyyətdir. Onun qurduğu təriqət ismaililiyin bir qoludur və nizari ismaililiyi kimi tanınır. İsmaililərin əvvəlcə İranda, daha sonra Suriya tərəflərdə də qurulan şöbəsi nizari ismaililiyi adlanırdı. Onlar bu adı Fatimi xəlifəsi Müstənsirin oğlu Nizari dəstəklədikləri üçün almışdılar. Həsən Sabbahın başçılığı ilə bu məzhəb¹ inkişaf edərək daha geniş dairələrə yayıldığından "əs-sabbahiyyə" də adlandırılırdı. (1, s. 35) Onlar eləcə də qədim İran düşüncəsini yenidən canlandırmağa cəhd etdikləri üçün "əd-dəvətül-cədidə", Həsən Sabbahın çevrəsindəki gənclərə xaxaş (əfyon) içirdiyi üçün "xaxaşi", "həşişi" də adlandırılmışlar. (bax: 1, s. 35)

Cavidin tanınmış İran şairi Xəyyamı əsinə baş qəhrəman olaraq seçməsi, ehtimal ki, təkcə onun yüksək bədii və fəlsəfi dəyərə malik şeirləri ilə bağlı deyil, həm də görüşlərindəki sərbəstlik, heç bir dini və siyasi həduda sığmayan şəxsi keyfiyyətlərindən də qaynaqlanırdı. Əsərdə əvvəldən sonadək müsbət planda təqdim olunan Xəyyamla xarakter və şəxsiyyət baxımından tamamilə ziddiyyət təşkil edən daha bir qəhrəman obrazı var: bu da Həsən Sabbahdır. Xəyyamın həyatının müxtəlif mərhələlərində qarşısına çıxan və onunla açıq və ya gizli müxalifətdə olan Sabbahın bədii təqdimatı və müəllifin ona münasibəti maraq doğurur. Əsərdəki bəzi süjet xətləri və motivlər müəllifin bu obrazı yaratmaq üçün orta çağ qaynaqlarına müraciət etdiyini və bu tarixi şəxsiyyət haqqında kifayət qədər məlumatlı olduğunu göstərir. Bu məlumatların bir qismi tarixi gerçəkliyə uyğunluq baxımından şübhə doğursa da, orta çağ qaynaqlarında yer alması, Cavidin ideya qaynaqları və onun məlumatlılığı səviyyəsini müəyyənləşdirməyə yardım etməsi baxımından diqqəti cəlb edir. Buna nümunə olaraq, pyesdə Həsən Sabbahın əsrin qəhrəmanı Xəyyamın, eləcə də Səlcuqi sultanlarından Alp Arslan və Məlikşahın vəzirliyi olmuş Nizamülmülkün mədrəsə yoldaşı kimi təqdimini göstərə bilərik. Bu məsələ ətrafında mübahisələr olduğundan onun ətraflı təhlilinə ehtiyac vardır. *"Siyasətnamə"*də deyilir: "Məxəzlər Nizamülmülkün anadan olması, həyatı və fəaliyyəti, dini görüşləri və əqidəsi haqqında son dərəcə ziddiyyətli məlumatlar verir, onun özü barədə müxtəlif əhvalatlar, bəzən əfsanəyə oxşayan rəvayət və hekayələr danışrlar. Bu rəvayətlərin ən məşhurlarından biri Nizamülmülk, Xəyyam və Həsən Sabbah əhvalatıdır. Nizamülmülkün *"Məcməül-vəsaya"* ("Vəsiyyətlər toplusu") adlı əsərindəki rəvayətə görə, guya Nizamülmülk, Xəyyam və Həsən Sabbah gənc yaşlarında bir məktəbdə oxuyurmuşlar, söz verib əhd-peyman bağlayırlar ki, kim böyük bir mənəbə çatsa, o birilərini irəli çəksin, onlara kömək etsin. Zahirən həqiqətə oxşayan bu rəvayət bəzi tarixi faktlara əsasən mümkün olduğu halda, başqa faktlar tərəfindən tamamilə qeyri-adi görünür. Tarixi faktlara görə, biz əsrinin son dərəcə görkəmli alim və şairi olan Xəyyamın doğrudan da Nişabur yaxınlığında kənd aldığını, orada yaşayaraq yaratdığını, Həsən Sabbahın sarayda vəzifə aldığını görürük. Lakin digər tərəfdən, bu üç tarixi şəxsiyyət arasında olan yaş fərqləri onların gənclikdə bir yerdə oxuya biləcəyini tamamilə şübhə altına alır. Tarixdən məlum olduğu üzrə, Nizamülmülk 1018-ci ildə, Xəyyam 1040-cı ildə anadan olmuşdur. Həsən Sabbahın anadan olduğu il isə məxəzlərdə göstərilir. Beləliklə, Nizamülmülkün yaşı 22-23-ə çatdıqda Xəyyam anadan olmuşdur. Bu qədər yaş fərqləri olan adamların gənc yaşlarında bir mədrəsədə oxuya biləcəyini, əlbəttə, ciddi bir hökm kimi qəbul etmək olmaz". (5, s. 3)

1 İsmaililik araşdırmalarda dövlət, təriqət, firqə, məzhəb, sistem, təşkilat, hərəkat, cərəyan və s. kimi adlar altında təqdim olunmuş, çox zaman batinilik ilə eyni anamlı ifadə kimi istifadə olunmuşdur. (1, s. 35-36)

Orta çağ qaynaqlarından Rəşidəddinin "*Camiat-tavarix*" adlı əsərində də eyni motivlərə rast gəlinir. Tarixçiyə görə, Nizamülmülk və Həsən Sabbah Ömər Xəyyam ilə mədrəsə yoldaşları və yaxın dost olmuşlar. Nizamülmülk biliyinə çox güvəndiyi üçün dövlət işlərində ona yardımçı olması üçün Xəyyama müraciət etmiş, ancaq o, saray intriqaqlarından həyatının sonuna qədər uzaq durmağı üstün tutduğu üçün bu təklifi qəbul etməmişdi. (6)

Göründüyü kimi, Cavid "*Xəyyam*" pyesində bu üç şəxsin eyni bir mədrəsədə təhsil alması, onların arasında bağlanan əhd-peymanın xarakteri və s. barədə tarixi mənbələrdə söylənilənlərdən yaradıcı bəhrələnmişdir.

Burada haşiyə çıxaraq, çağdaş olan məşhur insanların bu tərzdə bir-biri ilə əlaqələndirilməsi və mədrəsə yoldaşı olaraq təqdim edilməsinə başqa rəvayətlərdə də rast gəldiyini qeyd edə bilərik. Məsələn, Lətifinin "*Təzkirətüş-şüəra*"sında Nəsimi və Kamal Ümmnin eyni bir mədrəsədə təhsil alması bildirilir. (4, s. 470-471) Halbuki onların arasında 89 illik bir zaman fasiləsi vardır. (bax: 2, s. 10)

Cavidin Həsən Sabbahla bağlı iki mühüm cəhəti (sui-qəsd və tiryək) qeyd etməsi onun nizari ismaililiyi barədə mənbələrə bələdliyini təsdiqləyir. Belə ki, dramaturqun Həsən Sabbahı təkəbbürlü, hiyləgər, sui-qəsdçi, tiryəki kimi təqdimi orta əsrlər mənbələrindəki təsvirlərdən qaynaqlanır. Bununla belə, Cavid Həsən Sabbahı birdən-birə mənfi bir obraz kimi təqdim etmir. Əsərin əvvəlində Sabbah içki məclisi qurmuş Xəyyama deyir:

*"Nə olur, böylə azıb getsə başər,
Səncə əfsanəmidir xeyr ilə şər?"*

Xəyyam

*Bizə gülməzsə həqiqətdəki sirr,
Sərxoş ol, ya ayıq ol, fərqi nədir?"*

Sabbah

*(coşaraq, Xərabatını göstərir)
Sənə bir eşmi o divanə səfil?"*

Bir düşün, mədrəsə meyxanə deyil!" (3, s. 432)

Tiryəkdən istifadəsinə görə yaratdığı təriqət tarixə həşişilər və ya xəşxəşilər kimi düşən bir şəxsin dilindən bu kimi ittihamların səsləndirilməsi tarixi gerçəklikləri təhrif kimi görünə bilər. Amma az sonra Cavid böyük ustalıqla Həsən Sabbahın riyakar xislətini açır. İçki içməsinə görə Xəyyama kəskinliklə etiraz edən bu şəxs tək qaldıqda əlinə bir şüşə alaraq su töküb çalxalayır. Sabbah bunun nə olmasını soruşan Əbu Tahirə dolayısı ilə belə cavab verir:

*"İştə, əcaib dərman,
Bir yudum içdimi bundan insan,
Bütün aləm görünür cənnət ona,
Bunu hind alimi öyrətdi bana".* (3, s. 435)

Yuxarıdakı mətndən və hadisələrin sonrakı cərəyanından bunun tiryək olması bəlli olur. Sabbahın riyakarlığı bununla bitmir. O, Xəyyamı görməyə gələn Sevdanı aldadaraq özünü şair, riyaziyyatçı və astronom olan dostu kimi təqdim edir. Sabbahın tiryəki Sevdaya aşağıdakı biçimdə təqdimi onun ikiüzlü və məkrli obrazına daha bir ştrix əlavə edir:

*"Övliyə türbəti var bunda, inan,
İçsə hər kim olur azad acıdan.
Dəyişər taleyi, iqlalı gülər".* (3, s. 437)

Həsən Sabbahın tiryəki "övliaların türbəti" – tutuya kimi təqdim etməsi motivi bu obraza yüzilliklər boyu islamı mühitdə formalaşmış nifrətin ifadəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Cavidin həmin obraza bu biçimdə mənfi münasibəti, zənnimizcə, bir tərəfdən, onun ədəbi və fəlsəfi düşüncəsinin Türkiyə mühitində formalaşmasından qaynaqlanır, digər tərəfdən, bu fəlsəfi-fikri zəmin ilə güclü poetik və yaradıcı təxəyyülünün sintezindən süzülüb gəlir.

Əsərdən Cavidin Səlcuqilər tarixinə də kifayət qədər dərindən bələd olması aydın olur. Pyesdə Alp Arslanın Yusif (Yusif əl-Xarəzmi) adlı şəxs tərəfindən yaralanması və o yaradan ölməsi, Yusifin

sui-qəsdin ardınca öldürülməsi orta çağ qaynaqlarındakı təsvirlərə uyğun şəkildə nəql olunmuşdur. Fərq Cavidin əsərində Alp Arslanın bu sui-qəsd nəticəsində ölməsidir. Halbuki Səlcuqi hökmdarının ölümü o yaradan olsa da, sui-qəsdlə vəfat arasında bir neçə ay fasilə olmuşdu. Bu səhnənin təsvirində iki cəhət diqqətimizi cəlb etdi: 1) Həsən Sabbahın sui-qəsd hadisəsinə təəccüblənməsi və sarsılması (*"Bu nə dəhşət"* (3, s. 472)), 2) sui-qəsdçinin dərhal öldürülməsi.

Alp Arslanın öldürülməsi səhnəsində Həsən Sabbahın sui-qəsdçi mahiyyəti bəlkə özünə də gizlidir, sonrakı səhnələrdə o, artıq yalnız sui-qəsdçi və tiyəki kimi gözümüz önündə canlanır. Alp Arslanın oğlu Məlikşah və Nizamülmülkə sui-qəsd doğru olaraq, bu təriqətin nümayəndələri, konkret olaraq, Həsən Sabbahın və onun xidmətçisi Əbu Tahirin adı ilə bağlanır. Belə ki, Həsən Sabbahın həm də məsləkdaşı olan Əbu Tahir tarixi şəxsiyyətdir və onun prototipi, həqiqətən, Nizamülmülkü öldürmüş, Sultan Səncəri isə təhdid etmişdi. Orta çağ qaynaqlarında Məlikşahın da Həsən Sabbahın mənsub olduğu təriqətin nümayəndələri tərəfindən öldürüldüyü bildirilir.

Qeyd etməliyik ki, əsərdə Alp Arslana sui-qəsd edən şəxsin həmin andaca öldürülməsinin nəqli tarixi gerçəkliyin inikasıdır. Bununla belə, bu səhnənin təsvirində Teymuri Şahruxa Əhməd Lorun sui-qəsd etməsi və onun mühafizəçilər tərəfindən öldürülməsi hadisəsindən də dolayısı ilə təsirlənmə gözü çarpır. Belə ki, Yusif əl-Xarəzmi Alp Arslanın bir fərması tərəfindən mizraqla öldürülmüşdü. Əhməd Lor isə sui-qəsdin ardınca mühafizəçilər tərəfindən qətlə yetirilmişdi. Başqa sözlə, Cavid hər iki tarixi hadisənin – həm Alp Arslana, həm də Şahruxa sui-qəsdin motivlərindən fikri sintez yolu ilə bəhrələnmişdir. Əsərdə ismaililiklə bir sıra müştərəkliyə malik hürufiliyin tarixinə aid daha bir hadisəyə işarə edilməsi (Əbu Tahirin məktub vermək bəhanəsi ilə Məlikşaha yaxınlaşması və onu bıçaqla vurması səhnəsi) Cavidin təkcə ismaililik deyil, ümumiyyətlə, batini hərəkətlər tarixinə bələdliyini üzə çıxarır. Orta çağ tarix kitablarından hürufi olduğu bildirilən Əhməd Lorun məktub vermək bəhanəsi ilə Şahruxa yaxınlaşması və onu bıçaqla yaralaması məlumdur. Bunu da qeyd etməliyik ki, hər iki tarixi hadisədə sui-qəsdin icraçısı bəlli olsa da, sui-qəsdçinin dərhal öldürülməsi nəticəsində sifarişçisi gizli qalmışdı.

Orta çağ qaynaqlardan Həsən Sabbah və məsləkdaşlarının təkcə Məlikşah və Nizamülmülkü deyil, bir çox dövlət xadimi və siyasətçiləri terror etməsi və öldürməsinə dair faktlar məlumdur. Maraqlıdır ki, Cavid onun belə bir həyat yolunu seçməsinə və siyasi xadimlərə nifrətini dolayısı ilə təkəbbürlə də əlaqələndirir. Pyesdə müəllif Xacə Nizamın dili ilə deyir:

*"Hər nə olmuşsa, bən etməm təhrif,
Son zamanlarda sapıtmış o hərif.
Yeri gəldikdə, inan, çıldıracaq,
O da Yusif kibi bütələr qıracaq,
...Qıyacaq hər kəsə ta var nəfəsi.
Onca ərkani-hökumət bir-bir
Yer üzündən silinib getməlidir".* (3, s. 494)

Ümumiyyətlə, Xəyyam və Nizamülmülk ilə müqayisədə Sabbah daha dinamik, canlı, ən üm-dəsi, tarixi mahiyyətinə uyğun şəkildə təqdim edilmişdir. Zənnimizcə, əsərdə tarixi prototipinə ən uyğun olan və onu bir neçə xarakterik cəhəti ilə gözümüz önündə canlandıra bilən obraz da elə Həsən Sabbahdır.

Cavidin *"Xəyyam"* əsərini tarixi qaynaqlarla müqayisə etdikdə onun bu pyesini tarixi dram əsərlərinin tələbinə uyğun bir biçimdə qələmə alınması diqqətimizi çəkdi. Pyesin təfərrüatlı təhlili göstərir ki, Xəyyam kimi filosof şairi əsərinə baş qəhrəman olaraq seçən Cavid təkcə onun bədii əsərlərinə müraciət etməmiş, eləcə də onun yaşadığı dövr ilə əlaqəli qaynaqları və batini hərəkətlər tarixini bir tədqiqatçı kimi araşdırmışdır. Dramaturq tarixi şəxsiyyət olan qəhrəmanı ilə çağdaş digər tarixi şəxsiyyətləri də qaynaqlar əsasında əsərinə gətirərək, güclü bədii təxəyyülü ilə bu obrazlara yenidən sözlə can bəxş etmişdir. Əsər boyu Cavid abstraksiyasının gücü ilə tarixi gerçəkliklərin bəzi məqamlarını gur işıq altına, bəzilərini isə kölgəyə çəkməklə təqdim etmişdir.

QAYNAQLAR

1. Atıcı, Ayşe. Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Batini Harekatı (Hasan Sabbah ile İlk Halefleri ve İran Nizari İsmailileri) (1090-1157), Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005.
2. Ayan, Hüseyin. Nesimi. Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni, I. cilt, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002.
3. Cavid, Hüseyin. Dram əsərləri, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975.
4. Latifi. Tezkiretüş-Şü'ara ve Tabsiratü'n-Nuzama (İnceleme-Metin), hazırlayan: Yrd. Doç. Dr. Ridvan Canım, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2000.
5. Nizamülmülk, Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə. Siyasətnamə, Bakı, "Elm", 1989.
6. <http://www.turkceciler.com/sairler/omer-hayyam.html>

HÜSEYİN CAVID'İN ŞİİR DÜNYASINA BİR BAKIŞ**Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL**

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
dradiguzel@yahoo.com

ÖZET

XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının en büyük simalarından biri olan Hüseyin Cavid (1882-1941) sadece Azerbaycan edebiyatının değil aynı zamanda bütün Türk dünyasının en idealist ve en milliyetperver aydınlarından biri olarak Türk fikir hayatındaki yerini almıştır. Azerbaycan edebiyatında romantizmin büyük şairi olarak tanınır. Şiirlerinin yanı sıra yazdığı facia ve dramlarla Azerbaycan'da sahne sanatlarının gelişmesinde de önemli bir rol üstlenmiştir. Azerbaycan tiyatrosu ona gereken değeri vermiş ve Cavid tiyatrosu adıyla onu ölümsüzleştirmiştir.

Hüseyin Cavid'in eserlerinde millilik en önemli mazmun olarak dikkatleri çeker. Dramları ve şiirleri Azerbaycan halk hayatının edebiyata yansımış birer güzide örnekleridir. Azerbaycan, Cavid'in eserlerinde bir numaralı ilham kaynağı olarak görünür. Konusunu Azerbaycan hayatından, milli unsurlardan almayan bir eseri yoktur. Onun eserlerinde tarih özellikle de Azerbaycan tarihinin çok zengin bir şekilde yer alması ve ana tema olarak işlenmesi Cavid'in fikir dünyasında Azerbaycan'ın bir bütün olarak nasıl şekillendiğinin önemli bir göstergesidir. Hüseyin Cavid'in hayatında iki şehir Bakü ve İstanbul önemli bir yere sahiptir. Zihni dünyasının formalaşmasında bu iki mekânın yadsınmaz yeri vardır.

Bu bildiride Hüseyin Cavid'in yaşamına sığdırdığı eserlerde millilik, Azerbaycan halkının yaşamı ve onun zengin edebi yaratıcılığı üzerinde durulacak.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Azerbaycan edebiyatı, Hüseyin Cavid, Türk dünyası.

HUSSEIN CAVID'S POETIC WORLD OVERVIEW**SUMMARY**

Hussein Cavid, who is one of the great figures of XX. century Azerbaijan literature, has taken place in life of the Turkish idea as one of the most idealist intellectuals and the nationalist not only Azerbaijan literature but also the whole Turkish world. He has been known as great poet of romance in Azerbaijan literature. He has played an important role in the development of the performing arts with poems as well as tragedies and drams in Azerbaijan. Azerbaijani theater gives important to him and immortalized with Cavid Theatre.

Being a national attracts attention as most important meaning in Hussein Cavid's works. His dramas and poems are the most eminent examples, which are reflected to literature of Azerbaijani people's lives. Azerbaijan appears as the number one source of inspiration in Cavid's works. He has no work that doesn't consist of life of Azerbaijan and elements of national. It is an important indication how Azerbaijan is shaped as a whole in Cavid's ideas that the history especially Azerbaijan history takes place in a very rich way, and is presented as the main theme. Two cities, which Baku and Istanbul, have an important place in Hussein Cavid's life. There are undeniable places of these two cities have undeniable part in shaping the world of his mind.

In this notice, it will be faused on being a national in works written throughout Cavid's life, life of Azerbaijani people and its rich literary creativity.

KEY WORDS: Azerbaijan literature, Hussein Cavid, Turkish world.

Azerbaycan edebiyatının yirminci yüzyılın başlarındaki en önemli temsilcisi ve bu dönemde romantizmin önde gelen isimlerinden biri olan Hüseyin Cavid, edebi değeri çok zengin şiirlerinin yanı sıra Azerbaycan edebiyatında ilk manzum dram yazarı olarak da yerini almıştır. Bu eserler Azerbaycan'da tiyatro sanatının gelimesinde büyük rol oynamış ve Cavid'i bu özelliği kendinden sonraki kuşaklar üzerinde etkin bir edebi kişilik haline getirmiştir.

Hüseyn Cavid'in eserlerinde cihanşümül bir düşünce ve bütün insanlığa ait idealize edilmiş bir fikir dünyası açıkça hissedilse de Azərbaycan ve Azərbaycan Türkleri onun edebi dünyasında ayrıcalıklı bir konumdadır.

Hüseyn Cavid'in fikir dünyasının zenginliğinde ve dünyaya bakiş açısının olgunlaşmasında 1905-1908 yılları arasında yaşadığı İstanbul kültür ve medeniyet çevresinin önemli yeri vardır. Şairin daha sonraki yıllarda yazdığı şiirlerde en sık başvurduğu konular olan vatan, millet ve adalet gibi kavramların onun kaleminde ilk şekillerini İstanbul yıllarında almaya başladığı görülmektedir. Özellikle "Ana", "Maral", "Uçurum" ve "Afet" gibi eserleri üzerine yapılan yorumlarda bu eserlerde anlatılanların İstanbul hayatından örnekler olduğu yönündedir. Bu da şairimizin fikir ve edebi dünyasında ilk şekillenmelerin ilk şiirini yazdığı İstanbul'daki yaşamıyla doğrudan bağlantılı olduğunun göstergesidir.

Hüseyn Cavid'in düşünce dünyasında insan ve onun yaşam hakkı herşeyin üzerindedir. Şair, insan ve insani değerler üzerine yazdığı şiirlerde herkesin temel yaşam hakkını ve bu hakkı elde edebilmek, insan gibi yaşayabilmek için verdiği mücadeleyi en kutsal mücadele olarak eserlerinde ele alır. "Hubuti-Adem" şiirinde mutlu günlerin Hazreti Adem'le Hazreti Havva'nın yaşadıkları cennette kaldığını ve dünya hayatı ile birlikte atık sıkıntıların kalıcı olduğu anlatılır. "Bakıda" şiirinde ise ekmeğini kazanmak için uğraşan insan uzaktan mutlu görünse de gerçekler onu yakından tanıyınca ortaya çıkar.

...
*Bu bir hegigete benzer heyali müzlimdir
 Ki, pişgahi-nigahında şöyle dalğalanır.
 'Heyal içinde beşer daima saadet arar.
 Hegigetin üzü lakin, gülümsemez, ağlar'.
 Oservler ki uzagdan sana tebessüm eder,
 Bir az da yahlaşalım: Bah, hemen tcessüm eder...' ¹*

Sovyetler Birliği döneminde yapıldığı gibi Cavid'in şiirlerini 1920 öncesi ve 1920 sonrası diye ayırmak yanlıştır. Onun şiirlerini değerlendirirken belli dönemde yazılanların kötümser bir hava taşıdıklarını diğerlerinin mutlu bir tablo çizdiğini söylemek Hüseyn Cavid'i tek gözle değerlendirmekten başka birşey değildir. Bu açıdan değerlendirildiğinde "Yadi Mazi" şiirini Cavid'in edebi dünyasında koyacak yer bulamayız. Bu şiirde şairin geçmişe, geçmişin şatafatlı günlerine özlemi ve milletin ve devrin halini gördükçe geleceğe dair umutsuzluğu açıkça ifade edilmiştir.

*"Mazi !.. O gözel hatireyi-şövki şetaret.
 Her an oluyor hafizepirayi-tehessür.
 Ati!.. O garanlıg gece, pürteyf meraret
 Daim eleyir ruhumu lebrizi-teessür." ²*

Şairi endişelendiren bu gelecek onun Sibiryâ çöllerinde son bulacak ömrünün endişesidir.

Hüseyn Cavid'in şiirlerinde hüzn ve vatan kavramlarının birçok kez beraber zikredilmesi tesadüf değildir. Şairin vatana olan hasreti, vatanının o dönemdeki içler acısı hali, bütün doğu ve İslam dünyasının geri kalmışlığı bir hüzn kaynağıdır.

"Hali-Esefşimalımı Tesvir de Bir Ahi-Menzumane" adlı şiirinde şairin vatana karşı söyledikleri onun manevi dünyasında vatanın ne kadar önemli olduğunu ve vatanın içler acısı halinin şairin en büyük hüznü olduğunu anlıyoruz.

...
*Ey veten! Ey gönül perestarı!
 Var ümidim, güsüre bahmıyasan,
 Bize tercih edib de ağyarı
 Burahıb nari-hicre yahmıyasan.*

¹ Hüseyn Cavid, *Seçilmiş Eserleri*, C. I, Yazıcı Neşriyyat, Bakü, 1982, s. 27.

² Hüseyn Cavid, *age.*, s. 30.

*Seni bu hale saldı gefletimiz,
Daha efv et, yeter nedametimiz.”¹*

Hüseyin Cavid’in birçok şiirinde vatan sevgisi, vatan hasreti gibi duyguların ele alındığını görmekteyiz. Şair bu mevzuu insanların nazarında belli bir noktaya taşımak ve bu konuya hassasiyeti tekrar uyandırmak arzusundadır. Cavid’in hayal dünyası onu şanlı geçmişine bağladığı birçok şiirinde açıkça görülmektedir. Bu geçmişi şanlı yapan herşey şair için kutsaldır. Vatan bu kutsalların en büyüğüdür. “Gezel”, “Herb ve Felaket” şiirlerinde de bu konu işlenir.

Vatan konusuyla birlikte Hüseyin Cavid’de Türklük ve Türk dünyası mevzusunda aynı yaklaşımı sergilemektedir. Şairin bu konudaki hassasiyeti eserlerinin geneline yansır. Özellikle “*Türk Esirleri*”, “*Deniz Tamaşası*” şiirleri Türk dünyasının o dönemdeki hali ahvalini gözler önüne sermektedir.

*“Erkek, kadın, esker, çocuk, ihtiyar
-Esir- deye, minlerce Türk övladı:
İssız bir adanın goynunda sızlar,
Sorulmaz derdi, duyulmaz feryadı.”²*

Hüseyin Cavid, şiirlerinde bu feryadı duymaya ve duyurmaya çalışır. Şairin yukarıda bahsettiğimiz şiirlerinde yaşadığı hüznü bir bayram mutluluğunu anlattığı “*Novruz Bayramı*” şiirinde farklı bir şekilde görürüz. İslam aleminin vurdum duymazlığı, geri kalmışlığı gibi bir çok problemi varken diğer taraftan insanların sanki hiçbir sıkıntıları yokmuş gibi eğlence arzuları şairi adeta yaralamaktadır.

Hüseyin Cavid’in şiirlerine siyasi veya ideolojik olarak yaklaşmak, onun söz söyleme gücünü, dile hakimiyetini, hissiyatını ve şair için bütün yaşamı boyunca dikkat merkezinde olan insanı ikinci plana hatta daha gerilere atmak gerekecektir ki bu da esas olandan uzaklaşmaktır. Bu nokta-i nazardan sovyet eleştirmenlerinin ve edebiyat bilimcilerinin de Cavid’e çok taraflı yaklaşıtlarını ve onun bir zamanlar Sovyetler Birliği’nde rejim düşmanı olarak suçlanıp sürgünde yaşamını kaybettiğini unutmuşçasına, Cavid’i sosyalizmi alkışlayan, onun gelişine övgüler düzen bir şair olarak anlatmaktan çekinmemişlerdir. Bu şair belki de yapılacak en son yanlış yorumdur. Birçok eleştirmen ise Cavid’i yeni kuruluşu anlamamakla suçlamaktan çekinmemişlerdir. “*H. Cavid ilk dövrlerde bir sıra eserlerinde vetenin, halgının gurtuluş yolunu aydın tessevvür edebilmirdi. Cavid’in bütün fikir sehvelerinin çohu da buradan gelirdi. O, şergin, Müselman dünyasının, hemçinin Azerbaycan’ın geleceği uğrunda çarpışan esl gehremenler göstermekde çetinlik çekir, terihi şehsiyyetlere bir geder meftunlug gösterirdi. Bu ise şairin sadece sehvi yoh, inamı, e’tigadı belelikle de yaradıcılığ feciesi idi.”³*

Hüseyin Cavid’i yukarıdaki ifadelerle eleştirmek, onun yaşadıklarını ve şairlik hususiyetlerini yok saymaktan başka birşey değildir. Cavid’e böyle yaklaşmak, onun kendisini tarihin karanlık sayfalarına gömdüğünü söylemek büyük bir edebi hatadır. Şair “*Gürube Garşı*” şiirinde bunlara karşı adeta içini dökmektedir.

*“...
O gülgün çöhre güya sarsılır, mehcub olur her an,
Evet, dalğın güneş, tutgun güneş hagsız değil, zira
Bütün yirminci esrin müstebid övladı hep alim...
Evet, dalğın güneş, yorğun güneş hagsız değil, zira
Bütün yirminci esrin müsteid övladı hep zalim...
Eğilmezken melek insane, olmuş agibet şeytan,
Neden şeytane ebd olsun bu gün ali-nijad insan!?”⁴*

¹ Hüseyin Cavid, age., s. 51.

² Hüseyin Cavid, age., s. 63.

³ Mir Celal, Firidun Füseyinov, *Örneklerle XX. Esr Azərbaycan Edebiyyatı*, hzl.: Kemal Yavuz, Erol Ülgen, Akçağ Yayınları, Ankara, 2008, s. 471.

⁴ Hüseyin Cavid, age., s. 99.

Hüseyn Cavid'in kendisini tarihin sayfalarına gömmesi ve kafasında cevabını bulamadığı suların tarihin derinliklerinde cevaplar araması onun için bir kaçış ve kurtuluş vesilesidir. Amansız Sovyet sansüründen ve rejimin ateşli savunucuları olan eleştirmenlerden ancak böyle kurtulmayı denemiş yine de başaramamıştır. Şairin ifadesiyle *"Yirminci asrın müsteid övladı hep zalim..."* dir ve onu yok etmek için uğraşmaktadır.

Memmed Cafer'in Hüseyn Cavid'in seçilmiş eserlerine yazdığı ön söz mahiyetindeki *"Böyük Şair Mütəfəkkir"* başlıklı yazısında Cavid'i sosyalizmin en büyük destekçilerinden biri olarak göstermesi yukarıda bahsettiğimiz yanlış anlayışın bir sonucudur. *"Cavid kimi çox mürekkəb ziddiyətli bir yaradıcılıq yolu keçirmiş və edebi fealiyyətinin 20 inci ilinə geder 'hegiget hegiget' deyib çırpınan, gurtuluş için heçbir işıq ucu görebilmeyen və heçbir ideyaya möhkəm bağlanmayan bir yazıçının Azərbaycan'da sosializm guruluşunun gelebesinden sonra 'Varsa en doğru hegiget bu gün' deyib Sovet cəbhəsinə keçməsi və yeni həyatı təsdiq edən əsərləri ilə Sovet yazıçısı kimi şərəfli bir ada layiq görülməsi, hər şeydən evvel Sovet ideologiyasının həyatiliyini, gəlib kommünizm ideyalarının ümumiyyətlə sənətə göstərdiyi müsbət təsiri nümayiş etdirən əlamətdar hadisələrdən biridir."*¹

Sovyetler Birliğı döneminde yazılmış, Hüseyn Cavid'le ilgili yazıların genelinde yukarıdaki Memmed Cafer'e ait olan fikirler hakimdir. Sovyet ideologlarının o dönemde Azərbaycan'daki en büyük arzularından biri, onun gibi sevilen ve güçlü bir şairin kaleminden faydalanmaktır. Cavid'i derinlemesine tēdik ettiğimiz zaman onların bu hayallerini boşla çıkardığını bu nedenle onun şiirlerinin politik birer malzeme olarak didik didik edildiğine ve suç unsuru olabilecek her şeyin incelendiğine sonunda da bu büyük şairin o sanata büyük saygı gösteren sosyalist ideoloji tarafından yok edildiğine şahit olmalıyız.

Hüseyn Cavid'in 1926-1937 yılları arasında yazdığı ve farklı yorumlarla onun sosyalist görüşü benimsediğinin örneklerinden biri olarak kabul gören Azer şiirine de değinmek gerekmektedir.

Şairin 1920 yılından sonra uzun bir müddet suskun kalması ve Sovyet ideologlarının istediğı tarzda eserler vermemesi, çok ciddi eleştirilere uğramasına sebep olmuştur. Tenkitçiler, Cavid'i yeni sistemi anlamamakla ve onun gereklerini yerine getirmemekle suçlamışlardı. *"Şair haqında monografik əsər yazmış akademik M. Cəfer isə bunları gəbul etməklə bərabər, həm də göstərir ki bu illərdə H. Cavid inqilabın mahiyyətini başa düşməmişdi. Cavid'də yeni həyat, bu həyatın böyük mənası və gələcəğı haqqında aydın bir təəvvür yox idi; onda proletar inqilabın hilasgar roluna gətir bir inam da yox idi."*²

Şair hakkında bu değēlendirmeleri yapanlar onun *"Azer"* poemasını büyük bir heyecanla karşılamışlar ve bu şiiri adeta Hüseyn Cavid'in yeni rejimle barışması ve onu anlaması olarak yorumlamışlardır. Bu şiir derin anlamları olan ve çok zengin bir alt yapı ile yazılmış güzel bir eserdir. Bu eseri Cavid'in sosyalist düşüncelerle yazdığını idda etmek bu esere taraflı bir gözle yaklaşmaktan başka bir şey değildir. Azərbaycan Edebiyyatı Tarihi adlı kitapta Hüseyn Cavid maddesini yazan M. C. Ceferov, Cavid'in Sovyet devrine kadar yazdığı bütün eserleri çok ayrıntılı bir şekilde tahlil etmesine rağmen son dönem şiirleri üzerine sadece şu yorumu yapmakla yetinir ki, bu durum Hüseyn Cavid'e bakış noktasında oldukça anlamlıdır. *"...Yaradıcılığının bu yeni dövəründə yazdığı əsərlər bir tərəfdən Cavid'in yeni həyata bağlandığını göstərirdisə, digər tərəfdən Sovet varlığının, sosializm guruluşunun onun yaradıcılığına olan müsbət təsirini nümayiş etdirirdi."*³ Poemanın kahramanı Azer bir ideologdur. O, düşünce ve gözlemleri ile devrini aydınlatmak için uğraşan bir vatanpəverdir. Azer adeta insanlığın dertleriyle dertlenmiş bir mütəfəkkirdir.

*"Azer düşünür...Belke otuz ildir o hər an
Düşkün beşerin eşğini, feryadını inler.
Yahdıqca yahar beynini bir gölgəli böhran,*

¹ Memmed Cafer, *"Böyük Şair Mütəfəkkir"*, Hüseyn Cavid Seçilmiş Eserleri, C. I, s. 19-20.

² E.M. Ağayev vd., *Azərbaycan Sovet Edebiyyatı*, Maarif Neşriyyatı, Bakü, 1988, s.58.

³ M. C. Ceferov, *"Hüseyn Cavid"*, Azərbaycan Edebiyyatı Tarihi, hzl.: Samed Vurgun vd., C.II, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Neşriyyatı, Bakü, 1960, s. 887.

*Eflake sorar derdini, yıldızları dinler.
Göz gırparag ancag ona yıldızlar eder naz,
Dilsiz ve sağır göyler onun halını duymaz.”¹*

Bu şiirde Azer bütün doğu dünyasını, batı dünyasını, İslam alemini ve Hıristiyan dünyasını kendi bakış açısı ile değerlendirir. Bu bakış açısında temel değerlendirme noktası insani değerlerdir. Azer'in tahlilleri adeta Azeri milletinin kendi değerlerinin tahlilidir. Bu açıdan bakıldığında şiirinin adının ve kahramanın adının Azer olması manidardır.

Hüseyin Cavid, bu şiirinde İslam dünyasının cahilliği ve geri kalmışlığını, Avrupa'nın materyalist düşünce sisteminin ve sömürgeci anlayışının canavarlaştırdığı eğlenceye düşkün batı insanının kendisi dışındaki insanlara bakış açısını açıkça eleştirir. Bu tenkidi nazar Azer'in batıya ve doğuya seyahatlerinde gördüklerini kendi milletini uyandırmak için farklı bir bakış açısıyla yorumlamasıdır. Şiirin bölümlerinden her birinin ayrı ayrı tahlile ihtiyacı var. Çünkü her bölüm farklı bir alemin şair tarafından yorumudur. Babası yok edilen genç kızlar, kötü yola düşmüş acınası halde kadınlar, yurdu düşmanlar tarafından işgal edilmiş, namusları tarumar edilmiş kadınlar, geçimlerini canlarını tehlikeye atarak kazanan işçiler, batının hep eğlenen, doğunun hep ağlayan hali şairin dikkat merkezidir. Bu kadar derin bir tahlille şairin yaşadığı çağa ışık tutan bu değerli şiirini basitçe bir ideolojik değerlendirmeye tabi tutmak yanlıştır.

Bu değerlendirmeler ışığında Hüseyin Cavid'in yaşamı ve eserleri dikkatle tahlil edildiğinde onun Azerbaycan edebiyatının yirminci yüzyıldaki en büyük romantik şairlerinden biri olarak değerlendirilmesinin nedenleri de açıklığa kavuşmaktadır. Şair yaşadığı devrin, vatanının ve milletinin düştüğü durumun acısını yüreğinde yaşamaktadır. Sanat yaşamının ilk yıllarında sevgi ve güzellik şairi olan Hüseyin Cavid, son şiirlerinde hüznün ve karamsarlığın hakimiyeti onun yaşadığı devrede hem çok sevdiği milletinin hem de kendisinin çektiği acı ve sıkıntılarla ilgilidir. Onun şiirlerini ve bir dönem süren suskunluğunu doğru yorumlamak gerekir. Bir zamanlar şiirleri nedeniyle büyük acılar çektilen ve sürgünde hayatını kaybeden bir şair için şiirlerinden dizeler, kelimeler seçilerek sosyalist ve Sovyet ideolojisi yanlısı bir şair gibi anlatmak onun hatırasına yapılacak en büyük saygısızlıktır.

KAYNAKÇA

- AĞAYEV, E. M. vd., Azerbaycan Sovet Edebiyatı, Maarif Neşriyyatı, Bakü, 1988.
CAVİD, Hüseyin. Seçilmiş Eserleri, 4 Cilt, Yazıcı Neşriyyat, Bakü, 1982.
CEFEROV, M. C. "Hüseyin Cavid", Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, hzl.: Semed Vurgun vd., C.II, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakü, 1960.
CELAL, Mir. Feridun Hüseyinov, Örneklerle XX. Esr Azerbaycan Edebiyatı, hzl.: Kemal Yavuz, Erol Ülgen, Akçağ, Ankara, 2008.

BİR İNZİVANIN PANORAMASI: "MISIR VE MISIR APARTMANI GÜNLERİNDE MEHMED ÂKİF ERSOY"

Semih ÇELİK

*İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yüksek lisans öğrencisi.
smhclk@yandex.com*

Düşmanın denize dökülmesiyle Kurtuluş Savaşı kazanılmıştır fakat Âkif'e göre İslam'ın kurtuluşu henüz çok uzaklardadır. Zaferden sonra başlayan yeni siyasi tutumlar ve şiddetli sansür Âkif'te "hakiki kurtuluş"tan büsbütün uzaklaştığı kanaatini oluşturur. 1922'den itibaren bu ıstırapın

¹ Hüseyin Cavid, age., s. 144.

pençesine giren ve muhataralı bir karamsarlık iklimine doğru yol alan Âkif'in yazdığı *Leylâ* şiiri aslında çektiği acıların âdeta bir dışavurumu, patlaması ve lirik bir tonda ifadesiydi:

*"Barındırmaz mısın koynunda, ey toprak?" derim, "yer pek,"
Döner, imdâdî gökten beklerim, heyhât, "gök yüksek".¹
Bunaldım kendi kendimden, zamân ıssız, mekân ıssız;
Ne vahşetlerde bir yoldaş, ne zulmetlerde tek yıldız!
Cihet yok: Sermedî bir seddi var karşında yeldânın;
Düşer, hüsrâna, kalkar, ye'se çarpar serserî alnın!
Ocaksız, vâhalar, çöller; sağır, vâdîler, enginler;
Aran: Beynin döner boşlukta; haykır: Ses veren cinler! [Ankara, Nisan 1922]*

Ağustos 1923'te yapılan seçimlerin dışında bırakılan ve İkinci Meclis'e milletvekili olarak giremeyen Âkif, belki de bu yüzden 1923 Ekim'inde Prens Abbas Halim Paşa'nın davetini kabul ederek Mısır'a gidip derin bir inzivanın ilk adımını atacaktır. 1923 ve 1924 kışlarını Mısır'da geçiren Âkif, baharları Paşa ile birlikte İstanbul'a dönmüştür. 1925 yılı sonlarında üçüncü defa Mısır'a gidişinde ise 11 yıl aralıksız olarak burada kalacak tekrar yurduna dönüşü ancak hastalığı ilerlediği zaman olacaktır. Yani Âkif, vatanına ölmek için geri dönecektir. Âkif, yurdundaki son aylarını ise Beyoğlu'ndaki Mısır Apartmanı'nda geçirmiştir.

Büyük şairin Mısır ve Mısır Apartmanı'nda âdeta bir inziva içinde geçirdiği bu dönem; 63 yıllık ömrünün yaklaşık 13 yıllık bir dilimini kapsar. Bahsedilen zaman diliminde Âkif'in yazdığı eserler ve dostlarına gönderdiği mektuplardan hareketle bu inzivanın bir panoramasını çıkarmak; şairimizin üzerinde çalıştığı Kur'an-ı Kerim Meali, verdiği son röportajlar ve yakalandığı ıstıraplı hastalık sürecinden hareketle parça-bütün ilişkisine dayalı geniş bir okuma yapmak lazımdır.

Mehmed Âkif Mısır'a Neden Gitti?

"Çanakkale Şehitleri"ne yazılmış en güzel şiir de, İstiklâl Marşı'mız da onun eseri idi. Millî şairimizdi, Kurtuluş Savaşı'na katılmış ve Burdur'dan ilk TBMM'ye seçilmişti. Vaazlarıyla halkın bu topraklara sahip çıkmasını sağlayanlardan biriydi, Millî Mücadele'nin destanını yazan kişiydi...

Ancak Âkif 1923'te ikinci kez milletvekili seçil(e)medi. Cumhuriyet'in ilanından sonra tam da birlik ve beraberlik sağlanması gereken bir noktada yalnız kaldı; belki de yalnız bırakıldı. Bütün duygu ve düşüncelerini içine âdeta bir vasiyet gibi gömdüğü *Âsım* adlı kitabı tam bir sessizlikle karşılandı, âdeta bir "sükût suikasti"ne kurban edildi. Nihayet bir gün Eminönü Halkevi'nde Çanakkale zaferi üzerine yapılan bir konuşma basına yansıdı. Konuşan kişi, "Maalesef" diyordu, "Çanakkale zaferi hakkındaki en güzel şiir, 'bizden olmayan' biri tarafından yazılmıştır."

Âkif "bizden" değildi! Bu, Âkif'in kurtuluşu için onca mücadele verdiği kendi ülkesinde istenmediğini gösteriyordu. İşte Mehmed Âkif'in vefat ettiği yıl olan 1936'ya kadar kalacağı "Mısır hicreti" böyle başladı. Yine de bu gönüllü sürgününde bir Kur'an-ı Kerim Meali yazarak ülkesiyle bağını korumaya çalıştı. Ancak o meali yaktırmak zorunda kaldı.

Âkif'in memleketinden hicranlı ayrılış hikâyesi vefatından sonra Türkiye'nin onu yeniden bağrına basış hikâyesine dönüşecektir.

Gönüllü Sürgüne Doğru Giden Süreç...

Aslına bakılırsa Mondros Mütarekesi'nden yaklaşık bir yıl sonra yazılan *Hüsran* isimli şiir Âkif'in dönüşümünü yakalamak ve umutlarının çöküşünü anlamak adına çok önemli bir şiirdir:

*Ben böyle bakıp durmıyacaktım, dili bağlı,
İslâm'ı uyandırmak için haykıracaktım.
Gür hisli, gür îmânlı beyinler, coşar ancak,²*

¹ Muztar kaldığımız anlarda müracaat ettiğimiz bir atasözümüz vardır: "**Yer pek, gök yüksek**" deriz.

² Buradan itibaren dört mısra, şiirin 1919'daki ilk neşrinden çok farklıdır. 1933'deki kitap baskısı sırasında şairimiz tarafından değiştirilmişlerdir. Mısraların ilk şekli şöyledir:

*Bir şeydi benim hilkatimin gâyesi: Feryâd;
Susmak ki düşünmekti ben ondan pek uzaktım.*

*Ben zâten uzun boylu düşünmekten uzaktım!
Haykır! Kime, lâkin? Hani sahipleri yurdun?
Ellerdi yatanlar, sağa baktım, sola baktım;
Feryâdımı artık boğarak, na'sını tuttum.
Bin parça edip şi'rime gömdüm de bıraktım.
Seller gibi vâdiyi enînim¹ saracakken,
Hiç çağlamadan, gizli inen yaş gibi aktım.
Yoktur elemimden şu sağır kubbede bir iz;
İnler "Safahat"ımdaki hüsrân bile sessiz! [İstanbul, Ekim 1919]*

Dikkat edilirse Âkif bu şiirde "İslâm'ı uyandırmak için haykıracaktım" diyor. Peki, kimi ve neyi haykıracak? Âkif, daha sonra bu idealini "Âsım" olarak ortaya koyar. "Âsım" belki de onun bir vasiyetiydi, gelecek projesiydi. Âkif'in kafasından çıkan ve ruhundan fışkıran imaj hiç şüphesiz "Âsım"ın nesli"ydi.

İstiklâl Marşı 12 Mart 1921'de millî marş olarak kabul edilmiştir. Besim Atalay, Tunalı Hilmi gibi birkaç milletvekili İstiklâl Marşı'na ret oyu vermiştir. 1921'in çok özel şartları ve marşın Millî Mücadele'nin "umutsuzluk dönemi"ne denk gelmesi kabul edilmesinde büyük rol oynamıştır. Belki de İkinci Meclis bu marşı kabul etmeyebilirdi. Örneğin marş, 1921'de değil 1925'de yazılıysaydı kanaatimce kabul edilmezdi.

Ali Şükrü Bey ve Topal Osman olaylarından sonra meclis kendini fesheder ve İkinci Meclis kurularak yeni bir dönem de başlamış olur. Bu dönem şaibeli 1946 seçimlerine kadar sürer. 1950'ye kadar yapılan seçimler zaten millî iradenin tecelli ettiği seçimler olmayacaktır.

İstiklâl Marşı'nın şairi, Millî Mücadele'nin vaizi ve manevi cephesinin başkumandanı Mehmed Âkif, İkinci Meclis'te yoktur. 1924 başında -belki de Âkif'in sanat kariyerinin zirvesi diyebileceğimiz- *Âsım*'ın da içinde olduğu bazı parçaları yayımlamaya başlar. *Âsım*, çağını şaşırmış bir eserdir. Aslına bakarsanız bu eser devrinden ya yirmi yıl önce ya da yetmiş-seksen yıl sonra yazılmalıydı.

Âkif'in Mısır'a neden gittiğiyle ilgili çeşitli spekülasyonlar hep yapıldı. Şapka giymemek için bile gittiği söylendi. Eminönü Halkevi'nde söylenen malum cümle basına yansıınca Âkif yıkılır. Hatta Âkif'e suikast yapılacağı iddiaları bile yayılır. 1925 şartlarında Âkif'i Türkiye'de istemeyen önemli bir kesim maalesef belirmiştir. Tüm bunlardan dolayı Âkif de "gitme ve tekrar gelmeme" fikri ortaya çıkar.

Yanlış anlaşılmanın yol açtığı hayal kırıklığı ve şahsının sürekli hedef haline getirilmesi Âkif de derin bir üzüntüye neden olur.

"Canı, cananı, bütün varımı alsın da Hûda / Etmesin beni tek vatanımda dünyada cûda" diyen bir vatanseverin memleket hasreti, bütün hizmetlerine ve fedakârlığına rağmen dışlanan ve yanlış anlaşıldığına inanan bir yüreğin burukluğu ve Türkçe sevdalı bir şairin güzel dilinden uzak kalma hasreti demektir...

Âkif, tam on bir yıl bu hasretle ve hüznle yaşadı. Mısır'da hep yalnız ve yaralıydı. Ne oradaki dostları ne davet edildiği konaklar ne Nil'in egzotik güzelliği ne de Mısır piramitlerinin esrarlı ihtişamı... Âkif kırık, yaralı ve hasretin yakıp kavurduğu yüreğiyle baş başadır. Hilvan'da yoksul ve münzevi bir hayat yaşamaktadır. Eşref Edib'e gönderdiği bir mektupta bu durumu şöyle belirtir:

*"Ben refikamın senelerden beri devam eden hastalığı, memleketin de pahalılığı
dolayısıyla fevkalade müzayaka çekiyorum. Çok zamanlar Hilvan'dan Mısır'a inmek için
yol parası bulmak müşkilatına uğruyorum."*

Âkif, 1926'dan itibaren Kahire Üniversitesi'nde Edebiyat Fakültesi'nde ders vermeye başlamıştı. Haftada iki saatten ibaret olan derslerden geri döndüğünde ise Kur'an-ı Kerim Meali ile meşgul oluyordu. Ne var ki hastalığı da epey ilerlemişti.

Haykırmadım, "Eller duyacak sus!" dedi herkes;

Ağyâr uyanıkmiş, meğer, etrafıma baktım.

¹ **Vâdiyi enin:** Acıdan inleyen vadi, geniş dere yatağı. İnilti sahası.

Aşırı iklim dəyişmələrində yaşanması muhtemel bir xəstəlik olan siroz və uzun sürən kalın bir yere vücutun uyum qura bilməməsi sonucunda yaşanan bəzi rahatsızlıqlar nəticəsində Âkif, Hilvan'dan Beyrut'a Beyrut'tan Hatay'a Hatay'dan da İstanbul'a keçmişdir. Âkif'in Hatay'da kaldığı sıralarda Türkiyə Hatay'ı anavatanına katmaya çalışıyordu. Muhtemelen ömrünün son günlerinde Âkif, bunun üçün propaganda çalışması yapmıştı.

Kendi ifadəsiylə "canlı bir cənəzədən fərqsiz olan" Âkif, İstanbul'a gəlincə bəzi qəzetçilərlə rəportajlar yapıyor. Aslında ciddi bir xəstəlik gərək de xəstəliyinin önünə keçiləmiyor. Məllətimizə *Çanakkale Şəhitlərinə* adında bir dərəcəsi şiiir, *İstiklâl Marşı* kimi bir marş və *Safahat* kimi ədəbi bir şaheser hədiyyə edən Mehmed Âkif Ersoy "*Ne mutlu bana Peygamberimizin yaşında öləcəyim*" deyərək 27 Aralık 1936 tarixində 63 yaşında Hakk'ın rəhmətinə kavuştu.

Beyoğlu'ndakı Mısır Apartmanı'nda saat 19.45'te Hakk'a yürüyən İstiklâl şairimiz Mehmed Âkif, məllətimizin kendisini nə qədər çox sevdiyini dəhi bilmədən və ədəbiyyatımızda ən böyük yerlərdən birini aldığından həbəsiz olaraq son nəfəsini verirkən xizmət etdiyi öz vətəninə ölmenin hüzuru içindəydi...

M. AKİF ƏRSOYUN XX ƏSRİN BAŞLARINDA AZƏRBAYCAN ŞAİRLƏRİNƏ TƏSİRİ

Dr. Səriyyə GÜNDOĞDU

Yunus Əmrə Türk Mədəniyyət Mərkəzi Müdürü

Dr. Bayram GÜNDOĞDU

Qafqaz Universiteti

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan və Türkiyədə mədəni sahədə yeni axtarış və təşəkküllərin formalaşdığı illərdir. Bu dövrdə ədəbi inkişaf arasında əhəmiyyətli oxşarlıqlar olduğu görünür. Bu da siyasi, sosial və mədəni inkişafın yaratdığı nəticələrdir. Sosial siyasi hadisələrlə zəngin olan XIX əsrin sonu, XX əsrin ilk yarısı Azərbaycan ədəbiyyatında yeni və güclü bir canlanmaya səbəb olmuşdur. Digər sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyat sahəsində də yeni mərhələ başlamışdı. İctimai şüurun sürətlə və cəmiyyət məsələlərinə müdaxilə ədəbiyyatın əsas mövzusu halına gəlmişdi. Tarixə nəzər saldıqımızda görürük ki, bir millətin düşüncə həyatını ən çox ədəbiyyatçılar davam etdirmişlər. XX əsrin əvvəllərində türk mədəniyyət həyatında əsərləri ilə möhrünü vuran Akif, türk cəmiyyətinin mühüm məsələlərini ələ almış, tənqid etmiş və həll yollarını taparaq milləti gələcəyə səsləmişdir.

"İstiqlal marşı" müəllifi M.Akif sadəcə bir şair deyil, bu millətin ən çətin dövrlərinə şahidlik edən və bu çətin dövrlərin ortadan qalxması üçün fikirlər irəli sürən aydın, millət vəkili, dalbadal beş müharibə görmüş və bunların ağrısını içində hiss etmiş vətənsəvər, İslam birliyinin güclənməsi üçün çalışan həqiqi mənada bir mömindir. Onun həyatı və ədəbi fəaliyyəti sadəcə Türkiyənin vətənsəvərləri üçün deyil, eyni zamanda Türk dünyası və İslam aləmi üçün də bir nümunədir. Bunun da əsas səbəbi yenə şairin özüdür. O bütün həyatı boyu Şərq aləminin, İslam birliyinin güclənməsi üçün çırpınmışdır. Onun irəli sürdüyü sosial mesajlar sadəcə Türkiyədə deyil, Azərbaycanda da hiss edilmiş və qadağan edilməsinə baxmayaraq xalqa çatdırılmışdır.

Azərbaycanda uzun illər Sovet təzyiqi yazıçıların sənətinə və fikirlərinə də sərhəd çəkmişdir. Amma Azərbaycanlı ədiblər gizli də olsa sərhədin digər tərəfindəki qardaşlarından xəbər almağa çalışaraq, onların fikir və sənətindən təsirlənmişlər.¹

¹ Gündoğdu, Bayram, Azərbaycanda M.Akif heyranı bir şair: Bextiyar Vahabzadə, I Millətlərarası Məhmət Akif Ərsoy Simpoziumu, C. I, s. 127 Burdur .2009

Azərbaycan şairlərinin Akifdən təsirləndiyi cəhətləri

M.Akif idealist bir şəxsiyyətdir; təsəvvür və baxışları vardır. Həqiqətən də, "Süleymaniyyə kür-süsündə" də İslam aləmini yaxından tanıyan məşhur səyyah Əbdürrəşid İbrahim Əfəndinin gözü ilə əslində öz ruh dünyasını, xəyal qırıqlıqları və ideallarını ortaya qoymuşdur. Təsəvvürlər, Hindistandan İstanbula qayıdarkən qurulan xəyalla verilir. Azadlıq sayəsində məmləkət yüksələcək; saysız-hesabsız məktəblər açılacaq; qadınlar da kişilər kimi elm öyrənəcəklər; zavodlar, yerli toxuma dəzgahları qurulacaq; mülkü başdan-başa yeniləşdirən şirkətlər çoxalacaq.¹ Bütün bunlar M.Akifin arzusu, istəyi idi. Azərbaycan mütəfəkkirləri də M.Akif kimi vətənlərinin, Şərq dünyasının inkişafı və güclənməsi üçün eyni şeyləri arzu edirdilər.

XX əsrin əvvəllərində 1906-1909-cu illər arasında Türkiyəyə təhsil üçün gedən H.Cavid o zaman qədər "sənət sənət üçündür" anlayışı içində fərdi mövzularda şeirlər yazmasına baxmayaraq İstanbul Universiteti Türk dili və Ədəbiyyatı fakültəsində təhsilə başladıqdan sonra sənət görüşləri də dəyişmişdir. Amma nədənsə bu dəyişimdə N.Kamalı, Ə.Həmidin, R.M.Əkrəmin, T.Fikrətin təsirini söylədikləri halda, M.Akifin adı unudulmuş və deyilməmişdir. H.Cavidin tələbəlik illərində "Sıratı-müstəqim"də çıxan üç şeiri də bu mövzuda diqqəti çəkir. H.Cavidin Sərvəti-fünun şair və yazıçılarından təsirlənərək, "sənət sənət üçündür" anlayışına bağlı qalaraq əsərlər yazdığını söyləyənlərə şairin "Məzarlıqdan Keçərkən" şeirindən bir parça ilə cavab verə bilərik.

"El üçün ağlayan göz kor olsa da"
İnanma, arxadaş! O boş bir səda!
Xayır, xudkam olub sapma dar yola,
Həp el üçün ağla, el üçün sızla!
Bir eyilik yapsan ıssız yurduna,
Səadət pərisi gülümsər sana.²

H.Cavidə görə xalqdan, həyatdan və reallıqdan ayrı bir sənət düşünülə bilməz. H.Cavidin öz diliylə etiraf etdiyi sənət anlayışını oxuduqdan sonra onun kütləvi fayda anlayışı cəhətiylə Ə.Həmidəmi, yoxsa M.Akifəmi daha yaxın olduğu sualı öz cavabını tapır. Sadəcə bu deyil, H.Cavidə M.Akif təsiri böyükdür. Amma buna baxmayaraq M.Akif yoxmuş kimi heç bir şəkildə təsiri haqqında məlumat verilməmişdir. Bu olduqca təbii bir haldır. Çünki Sovetlər M.Akifə "Panislamist" möhürü ilə damğalayaraq, onu uzun illər dəmir divarlar arasında saxlamış, adının çəkilməsini bele qadağan etmişlər. Həqiqətən də onun təsirini hiss etdikləri əsərləri qadağan etmiş, (nümunə olaraq, "Peyğəmbər" əsəri) yazıçı və şairləri isə sürgünə göndərmişlər. H.Cavid, Ə.Cavad, M.Müşfiq və digərləri də bu taleyi yaşayan vətən, millət, xalq yolunda, haqq yolunda yazmaqdan çəkinməyən böyük ədiblərdir.

H.Cavid hər zaman romantik, "sənət üçün sənət" fəlsəfəsinə əməl edən, dinə qarşı olan, materialist bir şair kimi təqdim edilmişdir. Amma onun əsərlərinə bugünkü nəzərlərlə baxıldıqda çox fərqli bir mənzərənin şahidi oluruq. Bu, geniş bir mövzu olduğu üçün M.Akifin bəzi fikirlərini H.Cavid, Ə.Cavad, C.Cabbarlı əsərlərində göstərməyə çalışacağıq.

M.Akifin istər şeirləri, istər yazıları və istərsə də moizələri başdan-başa çağırışla doludur. Buna görə də burada bütün mövzuları ifadə etmək imkansızdır. Bu səbəbdən bəzi mesajlar seçilərək, Azərbaycan şairlərinin əsərlərində göstərdiyi təsir ifadə edilməyə çalışılacaqdır.

M.Akifin ailə və cəmiyyətdə qadınla əlaqəli mesajları

M.Akifin yaşadığı dövrdə cəmiyyətin qarşılaşdığı ən böyük problemlərdən biri də ailə və ailə içindəki təzyiqdir. Qadına bir əşya olaraq baxılması, onu kişinin istədiyi zaman boşaya bilməsi, heç bir haqq və hüququnun tanınmaması M.Akifi çox kədərləndirər və bu mövzuları da istər danışq-larında, istərsə də şeirlərində dilə gətirir.

¹ Düzdağ, M.Ərtoğrul, M. Akif haqqında araşdırmalar, M.Ü. İlahiyyət Fakültəsi Vəqfi, M.Akif Araşdırmaları Mərkəzi, İstanbul, 1987, s.156

² Cavid Hüseyn, Məzarlıqdan Keçərkən, Seçilmiş əsərləri C. II ADN Bakı, 1969, s.218

Ne hisli validelerdir bizim kadınlarımız !
Yazık ki anlatacak yok da yanlış anladınız .
Yazık ki onlar tasvir eder birer umacı ,
Beş on romancı, sıkılmaz beş on da maksadçı .

Nedir bu anlaşılmazlık? Gelin de anlaşıңыз ;
Lisan-ı müştərek olmaz mı kendi göz yaşınız ?¹

M.Akif ailəni və qadını varlığımızın bir təminatı olaraq görür. Cəmiyyətdə və ailədə qadına qarşı haqsızlığı şair cəhalətə bağlayır. Dindən xəbəri olmayan ər "istədiyim zaman alar, istədiyim zaman boşayaram" deyir və bunu dinlə əlaqələndirir. Amma M.Akif həm dinimizdə, həm də mədəniyyətimizdə qadının müstəsna yeri olduğunu vurğulayaraq,

Müslümanlıqta şəriat bunu emr etmiş imiş :
Hem alır, hem de boşarmış ; ne kadar sade bir iş!
Karı tatlıki için bak ne diyor Peygamber :
"Bir talak oldu mu dünyada semalar titrer! "
İki evlense ne varmış... Bu yenir herze midir ?
Vakıa ba'zen olur dörde kadar evlenilir...

Peyğəmbərimizin hədisələrindən nümunələr gətirir. Cəmiyyətin inkişafında, yüksəlməsində, cəhalətin ortadan qalxmasında , təhsilin yayılmasında qadının rolunu göstərən M.Akif, uşaqları tərbiyə edən analardır, uşaqlar da bizim gələcəyimizdir. "Sağlam ailə sağlam cəmiyyət deməkdir" fikrini söyləyir.

Burada Azərbaycanın sevilən şairi- H.Cavidin "Peyğəmbər" əsərində qadına verdiyi dəyəri Peyğəmbər əfəndimizin dilindən deyilməsi çox mənalıdır.

Qadın, qadın?! Onu duymaq, duyurmaq istərkən
Yaxar düşüncəmi bir şölə, bir zəhərli tikən.
Bütün həyatı çiçəkləndirən fəqət o... neçin,
Nechin əzilsin o, bilməm neçin sürüklənsin?!
Qadın-günəş, çocuq- ay... nuru ay günəşdən alır.
Qadinsız ölkə çabuq məhv olur, zavallı qalır.
Qadın əlilə fəqət bəxtiyar olur bu cahan.
O bir mələk... onu təqdis edər böyük yaradan².

Qadının ailədəki yerini vurğulayan H.Cavid, M.Akif kimi onun cəmiyyətin həyatında önəmli yeri olduğunu vurğulamış, H.Cavid yenə M.Akif kimi Peyğəmbər əfəndimizin hədislərinə və Qur'an ayələrinə istinad etmişdir.

O çox sevimli, gözəl , incə, nazlı bir xilqət,
Onun ayaqları altındadır fəqət cənnət.
Qadın gülərsə bu ıssız mühitimiz güləcək,
Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək...

H.Cavid də M.Akif kimi ailəni sağlam bir cəmiyyətin təməli olaraq qəbul etdiyini bildirir. Uşaq gələcəyin yaradıcısı olduğundan onların sağlam bir ailə şəraitində tərbiyə edilməsi vacibdir. Ailə, ailə üzvlərinin hər biri üçün birgə sığınacaqdır.³bu bağın qırılması ən çox uşaqlara və ailələrə təsir etməkdədir. Bu da nəticədə cəmiyyətə, insanlığa təsir edir.

H.Cavid də M.Akif kimi qadının təhsil almasını, haqq və hüquqlarını öyrənməsini arzulayırdı. Türk ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq M.Akif qadın hüquqlarının qorunmasına hüquqi cəhətdən yaxınlaşır. Eyni yanaşma Azərbaycanın böyük C.Cabbarlıda da görünür. Bu şair və yazıçıların daha çox Ə.Həmidən və T.Fikrətdən təsirləndiyini söyləyənlərə daha bir sübut göstərə bilərik. Əlbəttə

¹ Ersoy , M.Akif , Mərhələlər (Haz. M.E.Düzdağ), M.Ü.İlahiyyət Fakültəsi Vəqfi M.Akif Araşdırmaları Vəqfi, İstanbul 1988, s.296

² Cavid , Hüseyin, Əsərləri C . III, "Peyğəmbər" , Lider Nəşriyyatı Bakı, 2005, s. 191

³ BOLAY, Süleyman Hayri (1986) "Məhmət Akifin Ailəyə Baxışı", Türk Kültürü Dərgisi, sayı:24. Cild.2.4

ki , Azərbaycan şair və yazıçılarına Ə.Həmid, T.Fikrət, R.M.Əkrəm və digərlərinin təsiri inkar edilməzdir. Amma bu tədqiqat M.Akif təsirinin daha çox olduğunu göstərir. Məsələn, Ə.Həmid "Qaram"ın ilk illərini göstərəkən, M.Akif daha irəli gedərək qadınları hüquqa, təhsilə və biliyə yönəldir.

C.Cabbarlı "Almaz " və "Sevil" əsərlərində də qadının ailə və cəmiyyətdəki səfalətini göstərir, qadının bir əşyadan fərqi olmadığını mükəmməl səhnələrlə göstərir. Amma C.Cabbarlı da M.Akif kimi qadının əzilməzinə sakit baxa bilmir, onu elmə yönəldərək, öz haqq və hüquqlarını öyrənməyə və qorumağa çağırır. "Yuvanı dişi quş qurar" fikri C.Cabbarlı əsərlərində özünü daha dolğun ifadə edir.

C.Cabbarlı da M.Akif kimi sağlam cəmiyyətin təməlini sağlam ailəyə, sağlam ailəni də təhsilli, bilikli, ağıllı qadınla əlaqələndirir. M.Akifin verdiyi mesaj H.Caviddə və C.Cabbarlıda da görülməkdədir.

Din anlayışı və dəyərləndirmələr

M.Akifin vermək isdəyi ən böyük mesajlardan biri də cəmiyyətə həqiqi din anlayışından daha artıq xurafatların hakim olmasıdır. M.Akif öncə xalqı oyatmağa, daha sonra səhv din anlayışını ortadan qaldırmağa çağırır. Eyni şeyləri biz H.Caviddə də görürük. Sovetlər birliyində H.Cavidin bəzi əsərlərini öz istədikləri kimi şərh edərək onu dinsiz göstərməyə çalışmışlar. Amma H.Cavid heç bir zaman dinsiz olmamışdır. Ömrünün sonuna qədər bir olan Allahın varlığına inanan H.Cavid heç bir əsərində Allahı inkar etməmiş, Allahın varlığına və qüdrətinə inanmışdır." İblis" dramında Arifin Allaha xitab edərək söylədiyi monoloq bunun ən bariz nümunəsidir. Arif gördükləri vəhşət və zülmərdən bezərək,

Dünyaları yoxdan yaradan ey ulu Tanrı!
Ey xalığı hikmət!

Və ya "Peyğəmbər " əsərində H.Cavidin axirət inancının şahidi oluruq.

Bana gülməkdəsiniz gərçi bu gün,
Var yarın sizlər üçün qorqulu gün.
O zaman işlə ölənlər dirilir,
Kim nə yapmışsa cəza çəkdirilir.

Bunları söyləməkdə məqsədimiz illərcə dinsiz, ateist olaraq tanıtılan H.Cavidin inanlı bir müsəlman olduğunu və dinə deyil, cəhəlatə, xurafata qarşı çıxdığını göstərməkdir.

Ne acayip sürü yahu bunlar,
Öndə rehberlik eder maymunlar.
Cühela ilim, fazilet satıyor
Bizi hep aldatıyor, aldatıyor.¹

H.Cavid Azər əsərinin Məscid bölməsində, din adına edilən, amma dinlə əlaqəsi olmayan hadisələri anladır. Bütün bu cahilliyi dinin adına çıxaranları da şiddətlə tənqid edir.

Burada bir nöqtə daha çox diqqəti cəlb edir. M.Akif bütün xəyallarını Asim nəsli ilə həyata keçirmək istəyir. Bu dərəcədə təsadüf ola bilməz. H.Cavid də M.Akif kimi Azərin nəslinə güvənir və Azər də Asim kimi ideal bir gənccdir. . H.Cavid də M.Akif kimi arzularını Azərin timsalında verir. Bugünə qədər T.Fikrət təsirini göstərməyə çalışanlara yenə cavab veririk. H.Cavidin Azəri M.Akif Asiminə daha yaxındır və ortaq xüsusiyyətləri var. Amma Xaliqlə lap oxşarlıq daşımır. Çünki Xaliqdən fərqli olaraq Azər Avropanın mənəvi boşluğunu görür və nifrət edir. Şərqi isə mənəvi və əxlaqi cəhətdən daha üstün tutur.

Asımın nesli... diyordum ya... Nesilmiş gerçək:
İşte çiğnetmedi namusunu, çiğnetmeyecek.
H.Cavidin Azəri də Asim qədər vətən, millət, hürriyyət aşıqıdır.
Mən əbədi hürriyyətin
Sevda bir cəlvəsiyəm.

¹ Cavid , Hüseyn, Seçilmiş Əsərləri C . II, Mesciddə ADNŞ Bakı 1969, s. 156

Anlaşılmaz bir xilqətin
Parlar,sönər şöləsiyə.¹

M.Akifdə Avropa və Qərb mədəniyyəti

M.Akifin fənn diyarı deyə ucaldığı Avropa mədəniyyətinin ikinci üzü olaraq onun yırtıcılığı, xudbinliyi, mənəviyyatsızlığı, vəhşət və mənəvi boşluğu üzə çıxır. M.Akif Qərb mədəniyyətinin digər çirkin tərəfinin də əxlaqi zəiflik olduğunu təsdiqəyir. Qərbin həyat tərzinin bizim cəmiyyətə uyğun olmadığını söyləmişdir.

Fransız'ın nesi var ? Fuhşu, birde ilhadi;
Kapıştı bunları yirminci asrın evladı!
Almanın nesi var ? Zevki okşayan birası
Unuttu ayranı ma tuha döndü kahrolası'
Heriflerin, hani dünya kadar bedayii var ;
Ulumu var, edebiyatı var, sanayi var.
Giden bir avuç olsun getirse memlekete
Döner muhitimiz elbet muhit- i marifet ²

Eyni fikri H.Cavid də təsdiqləyir. 1926-cı ildə Almaniyaya gedən H.Cavid Avropanın mədəni üzünü görmüş və gördüklərini Azər poemasında "Azad əsirlər" sərlövhəli şeirində ifadə etmişdir.

Mədəniyyətdə çırpınan vəhşət
Daha yaldızlı, şairane, əvət.
Burda öz istəyilə cariyələr
Sənə şaqraqca ninnilər söylər.
Satılır burda qızlar azadə,
Həm təbii bir iş qədər sadə.

H.Cavid burada Avropanın "mədəni" üzünü bütün çılpacılığı ilə açıb göstərmişdir. İstər M.Akif, istərsə də H.Cavid bu mövzuda gənclərə xəbərdarlıq edir. M.Akif, Avropadan çinlilər, yaponlar kimi faydalanmağı tövsiyə edir. Çünki Tənzimatla birlikdə qərbliləşmək fikriylə Avropaya gedən bir çox gənc geri dönəndə, Avropanın elmi yerinə həyat tərzini, mədəniyyətini gətirmişlərdir. Bu vəziyyətdən sıxıntı çəkən şair "Süleymaniyyə kürsüsündə" Avropaya millətin puluyla elm almaq üçün göndərilən gənclərin bir çoxu elm almaq yerinə özləri ilə götürdükləri mənəvi dəyərləri Avropanın "çürük mal"ına və təlxəkliyinə dəyişərək geri qayıtmışlar.

Bu giden kafleden birçoğu cidden tahsil
Ederek döndü ; Fakat geldi ki,üç beş de sefil
Hepsinin namını telvise bihakkın yetti
Gönderenler de peşiman oluyorlar şimdi!

M.Akif Avropaya gedən gənclərə yaponlar kimi "mədəni" Avropanın yalnız elmini öyrənməyi tövsiyə edər.

Medeniyet girebilmiş yalnız fenniyle
O da sahiplerinin lahik olan izniyle
Dikip sahile binlerce basiret,imani,
Ne kadar maskaralık varsa kovulmuş kapıdan!
Garbın eşyası,eğer kıymeti haizse yürür;
Moda şeklinde gelen seyyie gümrükde çürür!

Eyni mövzunu H.Cavid də 1917-ci ildə yazdığı və 1926-cı ildə nəşr etdirdiyi "Uçurum" əsərində Uluğ bəyin dilindən qələmə alır :

Haydi, yavrum , gedin , uğurlar olsun!
Gedin, büyük Tanrı sizə yar olsun!
Fəqət bilməli ki, bir çox yigitlər

¹ A.g.e. s.153

² A.g.e Sefahat, s.453

Şu yaldızlı yolda olmuşlar hədə.
 Əvət, bilməli ki, Fırrəng elləri,
 Həm bəslər, həm soldurur əməlləri;
 Avropada işıq da var, zülmət də,
 Ayıq davranmalı, mətin olmalı,
 Hər nura qoşmalı, haqqı bulmalı.¹

H.Cavid də M.Akif kimi Avropanı bir girdaba bənzətmiş və bu girdabda batmamaq üçün gəncləri gözü açıq olmağa çağırmışdır.

M.Akifin Şərqə baxışı

M.Akif İslam aləminin Qərb qarşısında davam gətirməsinin ən önəmli yolunun çalışmaq olduğunu hər dəfə təkidlə söyləyir. Çünki Şərqin geri qalmasının səbəbini keçmiş günlərin xatirəsi ilə yaşayaraq, yaşadığı dövrün nəbzini tutmasında görür. Yəni Şərq insanının din adına, xurafatlara uyaraq zəhmətdən uzaqlaşdığını izah edir. Həqiqətən də təvəkkülü səhv şərh edən və tənbəlliyə alışan insanlara qarşı çıxır.

Çalış dedikçe şəriat çalışmadın durdun ;
 Onun hesabına bir çox hurafe uydurdun.
 Sonunda bir de tevekkül sokuşdurup araya,
 Zavallı dini çevirdin onunla maskaraya.

M.Akif İslam dininin çalışdıqdan sonra təvəkkül etməyi əmr etdiyi məsələsini ön plana çıxaraq, dinin də, dövlətin də, millətin də bizdən çalışmağı gözlədiyini söyləmişdir. M.Akifin verdiyi bu tövsiyə H.Cavidin də Peyğəmbər əsərində mükəmməl bir şəkildə göstərilmişdir.

Kəsbi-ürfan için erkək və qadın,
 Çalışın, qəbrə qədər hər çalışın.

M.Akifin verdiyi mesaj, H.Cavidin bu əsərində də özünə yer tapmışdır. C.Cabbarlı isə "Məhkum Şərqə" adlı şeirində söyləyir:

Ey Şərq,sənin üsdündə cahan çarpışıyorkən,
 Aləm səni bölməklə səadət bölüşüyorkən,
 Övladın əsarətdə, yazıq,can çəkisiyorkən,
 Hala da sükut etmədəsən, ey evi bərbad!
 Kimdən ,əcəba, ummadasan dərdinə imdad?
 Döndər günəşin atəşə, saç qərbə, şimalə.
 Topla nə gücün varsa, giriş qəti cidalə.
 Ya haqqını al,ya əbədi ol,ləməhalə
 Qoy gülləri ya qan sulasın, yaxud ədalət,
 Qoy ya bəşəriyyət yaşasın,yaxud əsarət.²

Bu şeirdə C.Cabbarlı da M.Akif kimi Şərq aləminin tənbəlliyini, hərəkətsizliyini ifşa edir və sanki köhnə şöhrətini xəyal edərək uyuyan Qoca Şərqi hayqırıraq oyatmağa çalışır. Bu misralar da bizə çox tanış gəlir. M.Akifdə də;

Ey koca Şark, ey ebedi meskenet!
 Sen de kımıldanmaya bir niyet et!
 Korkuyorum Garbın elinden yarın
 Kalmayacak çekmediğin melanet!

parçası buna bir nümunə ola bilər. C.Cabbarlının "Məhkum Şərqə" şeirini M.Akifin bu şeirini mövzu cəhətdən qarşılaşdırdıqda, sanki M.Akifin söyləmək istədiklərini C.Cabbarlı daha sonra açaraq, daha geniş ifadə etmişdir. M.Akifin yenə çalışmaqla əlaqəli "Heç bilənlərlə bilməyənlər bir olarmı? " Zümər surəsinin doqquzuncu ayəsini bir qismi ilə başlayan şeirinin təsirini H.Cavidin yenə " Peyğəmbər" əsərində,

¹ Cavid, Hüseyn, a.g.e . C. I , s.268

² Cabbarlı, Cəfər, Seçilmiş Əsərləri, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005, C. I.s.34

Gərçi xilqətdə bəşər birsə, yenə
Tuş deyil bilməyən əsla bilənə.
Kişi irfan işığından parlar,
Şübhəsiz, bildi Allah gücü var.

şəklində görə bilərik. Bu nümunələri bir az daha artır bilərik. Amma üzərində dayandığımız bu mövzu geniş bir tədqiqat mövzudur. Göründüyü kimi özünü təsirləyən şair və yazıçıların olduğu kimi, özündən təsirlənən və Türkiyə həudurlarını aşaraq Azərbaycan şair və yazıçıları bu millətin hər zaman eyni sıxıntılarını yaşadıklarının açıq sübutudur.

NƏTİCƏ

Təəssüf ki, bu şair və yazıçıların eyni taleyi paylaşmaları da qətiyyətlə bir təsadüfi qarşılaşma deyildir. Vətəni, millətini, dinini canından çox sevən bu ziyalılar Türkiyədə M.Akif, könüllü sürgünə məhkum edildiyi halda, Azərbaycanda da H.Cavid, Ə.Cavad, M.Müşfiq kimi ölməz şəxsiyyətlərə qarşı müxtəlif iddialar irəli sürülərək, öncə sürgün, sonra edam edildilər.

İstər H.Cavid, Ə.Cavad və M.Müşfiq M.Akif kimi "Panislamist", "Pantürkist", "Vətən xaini" adı ilə damğalandılar. Türkiyədə ağır şərtlərin içində millətlə bərabər əziyyət çəkən Akif, bütün yaşananları əsərlərində əks etdirmiş və bizə miras qoymuşdur. Burada qarşılaşdırma əsnasında ədəbi yeniliklərlə bərabər yaşananlardan dərs alınması lazım olduğu nəticəsi də ortaya çıxır. M.Akif kimi imtiyazlı şəxsiyyətlər miras qoyduqları əsərləri ilə bizə hər zaman doğru yolu göstərilir.

MƏNBƏLƏR

1. Arif, Məmmədov (1954), Cəfər Cabbarlı, Bakı.
2. Ağayev, Müstakil (2005), H.Cavidin Dünya görüşü, Bakı: Teknur Yayın
3. Əhmədov, Teymur (2001), Böyük Sanat Bahadı, Bakı: Nurlan
4. Cabbarlı, Aydın (1979), Cəfər Cabbarlı, Ey Dan Yıldızı, Bakı: Yazıçı
5. Cavid, Hüseyin, Seçilmiş Əsərləri (C: I, 1968), (C.II, 1969), (C.III, 1971), Bakı Doğan, Mehmet (2006), Camideki Şair M.Akif, İstanbul
6. Ersoy, M.Akif (1336), Nasrullah Kürsüsündə, Sebil'ür Reşad, C. 18, no : 464
7. Ersoy, M.Akif (1327), Edebiyyat Bahisleri, Sırat-ı Müstakim, C.6, no: 147
8. Ersoy, M.Akif (1988), (Düzdağ, M. Ertuğrul) Safahat, İstanbul, M.Ü.İ.F.V.
9. Haksal, Ali Haydar (2006), Akif Duyuşlu Asım, İstanbul, İnsan Yayınları
10. Parpatır, İsmail (1983), Türk Bükükleri, M.Akif, Milli Kültür ve Turizm Bakanlığı, sayı 43, Ankara
11. Okay, orhan (1989), M.Akif, (Bir Karakter Heykelinin Anatomisi), Ankara
12. Yetiş, Kazım, M.Akifin Sanat, Edebiyyat ve Fikir Dünyasından
13. Çizgiler, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı 65, Türk Fikir ve Sanat adamları Dizisi, Sayı 7, Ankara

HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞINDA "KİTABI – DƏDƏ QORQUD" LEKSİKASININ İZLƏRİ

Sevinc ƏLİYEVƏ

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
sevinc.novruzqizi@yandex.com

XÜLASƏ

XX əsr Azərbaycan poetik təfəkkürünün zirvələrindən sayılan böyük şair, dramaturq və ziyalı Hüseyin Cavid əksər hallarda öz əsərlərinin dilində saf, təmiz türkcəyə üstünlük vermişdir. Maraqlıdır ki, təhsil aldığı İstanbul ortaminin təsirini türkcü düşüncə və məfkurəsində ömrü boyu yaşatmış ədib əsərlərinin dilində Türkiyə türkcəsinin ədəbi dil standartlarına geniş yer vermişdir. Təsadüfi deyil ki, bu fakt Azərbaycan ədəbi dili tarixini araşdıran tədqiqatçıların (M.Nağısoy, K.Ələkbərova, A.İnaltekin və b.) da diqqətindən yayınmamışdır. H.Cavid əsərlərinin dilini Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsi baxımından maraqlı edən cəhətlərdən biri burada ədəbi dilimiz üçün istifadədən çıxmış hesab edilən "Kitabi Dədə Qorqud" leksikası nümunələrinin öz işləkliyini qoruyub saxlamasıdır.

Açar sözlər: H.Cavid yaradıcılığı, "Kitabi – Dədə Qorqud", Azərbaycan dili

THE TRACES OF THE VOCABULARY FROM "THE BOOK OF MY GRANDFATHER KORKUT" IN H. JAVİD'S CREATION

ABSTRACT

In his creation H. Javid constantly followed the standards of the Azerbaijani - Turkish languages. From this point of view it is not surprising that in his creation the traces of one of the most important Turkic monuments of the written language "The Book of my Grandfather Korkut" are clearly observed. Particularly in the language of the works by H. Javid there were the verbs, which have already become archaic for the contemporary Azerbaijani literary language.

Key words: H. Javid's Creation "The Book of my Grandfather Korkut", Azerbaijani language

XX əsr Azərbaycan bədii düşüncəsinin ən kamil sənət nümunələrini ortaya qoymuş Hüseyn Cavid əsərləri yalnız bu əsərlərdə əksini tapan fəlsəfi düşüncə, yeni milli məfkurə izlərinin öyrənilməsi baxımından deyil, eləcə də Azərbaycan ədəbi dil tarixinin öyrənilməsi, XX əsrin əvvəllərində milli oyanış hərəkatının dilimizə hansı səviyyədə və necə sirayət etməsinin müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Cavid əsərlərinin dilinin tədqiqi zamanı diqqəti ilk olaraq cəlb edən məqamlardan biri, bəlkə də birincisi ədibin fərdi yaradıcılıq üslubunun Osmanlı türkcəsi elementləri ilə zəngin olması ilə bağlıdır. Cavid əsərlərinin dili həmin dövrkü Osmanlıca-nın tam adekvatı kimi dəyərləndirilə bilməsə də, burada adı çəkilən qardaş dilin istər leksik, istərsə də qrammatik elementlərinin kütləviliyi Cavid yaradıcılığında Türkiyə türkcəsi (o zamanı adı ilə isə, Osmanlı türkcəsinin) təsir izlərinin geniş və hərtərəfli tədidi işini labüd edir. İlk olaraq onu deyək ki, görkəmli ədibin əsərlərinin dilindəki bu məqam bir çox tədqiqatçıların haqlı diqqətinə səbəb olmuşdur (daha ətraflı bax: [4; 96-104]; [2;235-242]; [8;58-63]).

Cavid əsərlərinin dilində İstanbul şivəsinin, ümumiyyətlə Osmanlı türkcəsinin izlərindən bəhs edərkən xüsusilə vurğulamaq istədiyimiz məqam ədibin bu qəbildən dil-üslub prioritetlərinin formalaşmasını, sadəcə olaraq onun həyatının müəyyən dövrünün adı çəkilən şəhərdə keçirməsilə əlaqələndirməyin doğru olmaması ilə bağlıdır. Doğrudur, bu faktor mühüm və hətta həlledici mahiyyət kəsb etmiş olsa da, məsələni sadəcə, yeni linqvososial mühit interferensiyası amili çərçivəsində bəsitləşdirmək yanlış olardı. "Hüseyn Cavid yaradıcılığında İstanbul mühitinin təsiri izləri"ni araşdıran M.Nağısoylunun da haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, Hüseyn Cavidin özünün İstanbuldan yazdığı məktubları onu göstərir ki, "İstanbul mühiti vətənpərvər və maarifçi bir ziyalı kimi yetişməsində mühüm rol oynamışdır" [8; 63]. Lakin məsələyə geniş rəqursdan nəzər saldıqda, Cavid əsərlərinin dilinin İstanbul ədəbi mühitinə assimilyasiyanın, fərqli linqvososial mühitə adaptasiyanın nəticəsi kimi şərh edilməsinin tam yanlış ola biləcəyi yəqinləşir. Belə ki, məsələyə Cavid yaradıcılığının ideya – məzmun planında yanaşdıqda görünən gerçəklik linqvistik özünəməxsusluqların arxasında daha böyük mətləblərin durmasından xəbər verir. Həmin əsas mətləb, əsas məsələ isə böyük Cavidin türkcülük aşığı, Turan sevdalı olan vətənpərvər ziyalı olması ilə bağlıdır. Burada ,sözsüz ki, Türkiyə ədəbi mühitinin böyük təsir izi faktoru mühüm rol oynayır. Xalq şairi Rəfiq Zəka Xəndan öz tədqiqatlarında qeyd edirdi ki, Cavidin Azərbaycan ədəbiyyatındakı rolu və mövqeyi onun ciddi təsirləndiyi Hamid irsi ilə aşkar paralellərə malikdir (daha ətraflı bax: [2;237]). V.Əyyub Cavid yaradıcılığında, hətta daha az şöhrətə malik olan Osmanlı şairlərindən İsmayıl Şəfa ilə müəyyən mövzu paralelliyinin izlənilə bildiyini qeyd etmişdir.(müqayisə et: "Öksüz Ahmet" – İsmayıl Şəfa və "Öksüz Ənvər" – Hüseyn Cavid) (daha ətraflı bax: [11]). Və son nəticədə bu kimi təsirlər, A.Əliyevanın (Kəngərli) da haqlı olaraq bildirdiyi kimi, "Türkiyə təsiri, Türkiyə ilə bağlılıq millətçilikdə ittiham olunmanın başlıca səbəblərindən biri kimi ön plana çıxmışdır" [3;43]. Məsələnin mahiyyəti isə daha dərinədir: Türk kimliyinin "Midiya varisliyi" içində əridilməyə çalışıldığı bir vaxtda Cavidin "mən türkəm, mənim şanlı keçmişim və deməli, parlaq gələcəyim var" – deyə hayqırması onun daxili "mən" ifadəsi olduğu kimi, əsərlərinin dilindəki Osmanlıca ünsürləri də ideoloji yanaşmanın inikası idi. Bir sözlə bu, Cavidin ömrünün gözəl illərini keçirdiyi İstanbul ortamına referans deyil, kor – koranə mənimsəmə, təqlid deyil, məhz şüurlu şəkildə seçilən dil – üslub modeli idi. "Biz türklər çadır altında doğar, açıq səhralarda, qanlı müharibələrdə ölürüz" – deyə [14 ; 253] (III; 253) qururunu gizlətməyən Cavid, Vəli Osmanlının da qeyd etdiyi kimi, "indiki Türk məmləkətlərinin fəvqündə ümumi vahid bir Turanı görüb təsvir edirdi. Turan birinci növbədə ana yurduur.

İştə ana yurdu, Turan ovası!

Yalçın qayalarda qartal yuvası! («Səyavuş») [9;43]

1916-cı ildə "Anadolu hərbezədlərinə yardım münasibətilə" yazmış olduğu "Hərb və fəlakət" şeirində Cavidin milli kimliyi, şanlı keçmişi ilə bağlı keçirdiyi qürur hissi aşkar ifadəsini tapmışdır:

Bir zamanlar şərəfli Turanın,

O cihani ғəyuri qavğanın

Qəhrəman, bərgüzidə evladı,

Türklərin anlı-şanlı əcdadı

Saldırıb titrətirdi yer yüzünü,

Hökm edər, dinlətirdi hər sözünü [12;51]

Bu mənada tam əminliklə demək olar ki, Cavid əsərlərinin dilindəki Osmanlıca ünsürləri ortaq türk dilinin formalaşdırılması yolunda atılmış bir addım, bir cəhd kimi dəyərləndirilə bilər. Türk ellərini ortaq Turan çatısı altında təsəvvür edən ədib bu vahid millətin ortaq dili olmasının vacibliyində şivə fərqliliklərinin yanlış ola biləcəyi həqiqətindən çıxış edirdi. Xatırladaq ki, Cavid dövründə fərqli identifikasiya qazanaraq "Azərbaycan dili" adı altında differensiallaşmamış dilimiz türk dili kimi təqdim edilirdi. Paradoks ondan ibarətdir ki, müasir adı altında türk dili kimi tanımlanan Türkiyə türkcəsi isə, dilimizdən fərqli olaraq, Osmanlıca adı altında tanımlanırdı. Bu kontekstdə təkcə böyük Sabirin ölməz misralarını xatırlatmaq kifayətdir:

"Osmanlıcadan tərcümə türbə" – bunu bilməm,

Gerçək yazıyor gəncəli, yəinki hənəkdir;

Mümkün iki dil bir-birinə tərcümə, amma

"Osmanlıcadan tərcümə türbə" nə deməkdir?! [17;313].

Xatırladaq ki, o zaman millətimizin adı "türk" olaraq bilindiyyindən, Osmanlı türkləri məhz toponim komponenti ilə fərqləndirilirdilər. Yenə də, Cavid müasiri olmuş Sabirdə oxuyuruq: "İran konsulunun məxsusi həkimidir, Rusiyada və Yevropada təhsil etmişdir, osmanlı türkcəsilə də gözəlcə danışır, – getdim onun yanına [18;235].

Bu kontekstdə, "Hüseyn Cavid və Türkiyə: bir baxış daha" adlı araşdırmasında Cavid və Türkiyə probleminin təkrar, lakin bir qədər fərqli rakursdan dəyərləndirməsini təklif etmiş Kəmalə Ələkbərovanın fikirləri ilə razılaşmaq mümkün deyil. Gənc tədqiqatçı sovet ədəbiyyatşünaslığında Cavid yaradıcılığındakı türkçülük ideyasının görməməzlikdən gəlinməsinə haqlı olaraq tənqid hədəfinə çevirərək yazır: "Sovet dövründə Cavid yaradıcılığındakı Türkiyə təsirinin üzərindən çox zaman sükutla keçilmişdir. "Dünya romantizm ənənələri və Hüseyn Cavid" adlı əsərində Cavidin Türkiyə romantizmindən təsirlənməsi faktının üzərindən sükutla keçilir. Müəllif Əjdər İsmayılov Cavidə daha çox Bayron, Şekspir, Şiller, Lermontov və digər qərb romantikləri ilə müqayisə edir. ... Şərqə gəlincə Nəsimi, Füzuli, Xəyyam kimi orta əsr şairləri ilə Cavidə müqayisə edir" [2 ;235] (eləcə də daha ətraflı bax: [5;196]). K.Ələkbərovanın yanaşmasının tam doğru və adekvat təhlil olması fikrindən çıxış edərək onu da əlavə etmək istərdik ki, gənc tədqiqatçının vurğuladığı məqam bir həqiqəti tam əyaniliklə ortaya qoymuş olur. "Ədəbiyyat və tənqidin yaradıcılıq problemləri"ni araşdırmış T.Rəhimli qeyd edir ki, "M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq, H.Cavid kimi böyük sənətkarların yaradıcılıqlarının 40-cı illərin sonuna qədər öyrənilməməsi də romantizmə həmin ögey münasibətin nəticəsi idi" [10 ;48]. Lakin zənnimizcə, onların və ilk növbədə, Cavidin yaradıcılığının dolğun şəklidə araşdırılmamasının başlıca səbəbi, məhz ədibin türkçü, milliyətçi kimliyinin olması, əsərlərinin də turançılıq ideyasının cəsarətlə təbliğ edilməsi ilə bağlıdır.

Stanilizm dövrünün süqutundan sonra Cavid özünün tam bəraətini qazanmış olsa da, onun təbliğ etdiyi türkçülük, turançılıq ideyaları hələ də uzun onilliklər boyu öz yasaq "ömrünü sürdürməkdə" davam etmişdir. Yalnız Azərbaycanımızın müstəqilliyinə qovuşması ilə Cavid ideyalarının dolğun və hərtərəfli təhlili üçün münbit zəmin formalaşmışdır. Və bu yeni prizmadan dəyərləndirmə sadəcə ideoloji müstəvidə səsləndirilən fikir və mülahizələrin qorxu olmadan, çəkinmədən tam sərbəst işıqlandırılması ilə məhdudlaşmır. Yeni prizmadan təkrar dəyərləndirmə həm də Cavid əsərlərinin dilində Türkiyə türkcəsinin təsir izlərinə adekvat dəyərləndirmə qazandırılmasına

kömək olur. Onu da qeyd edək ki, müəyyən mənada Cavidin və Cavid ideyalarının taleyini "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanlarının da yaşadığını söyləmiş olsaq, o qədər də yanlışdır. Belə ki, stanilizm dövründə milli olan, türklüyümüzdən, real milli kimliyimizdən xəbər verən, bizə qürurverici keçmişimizi, babalarımızın qanları ilə yazdığı şanlı tariximizi xatırladan hər bir şey kimi ölməz "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanları da təqib və yasağa məruz qalmışdır. Stanilizmin ideoloji karantininin qurbanı olan dastanımız da, məhz milli kimliyimizin təbliği baxımından, amorf və manqurtlaşmış xalq formalaşdırmağa çalışan sovet ideoloqları tərəfindən ziyanlı mənbə elan edilmişdir. Yalnız Mircəfər Bağırovun dastan haqqında söylədiklərini xatırlatmaqla aydın təsəvvür etmək olar ki, nəinki yaşayıb- yaradan Cavid və onun kimi düşünən Turan sevdalı vətənpərvərlər, hətta cansız əlyazma da sovet "ideoloji maşın"ının çarxına keçmiş maneə hesab edilirdi. Çünki, həmin əlyazma bizə kimliyimizi, soyumuzu – kökümüzü, tariximizi – keçmişimizi və eləcə də nələrə qadir olduğumuzu, qücümüzü, qüdrətimizi xatırladırdı. M.Bağırovun "Kitabi – Dədə Qorqud"un repressiya fərmanını verdiyi həmin çıxışında oxuyuruq: «Bəzi ədəbiyyatşünaslar və yazıçılar siyasi sayıqlığını və məsuliyyət hisslərini itirərək uzun müddət ərzində **bu təhlükəli, xalq zidd olan kitabı Azərbaycan dastanı adı altında təbliğ etmişlər. «Dədə Qorqud» xalq dastanı deyil.** O, əvvəldən axıra kimi Azərbaycan torpaqlarına **qatil və soyğunçu kimi gəlmiş oğuz köçəri tayfalarını** idarə edən yuxarı təbəqələrin tərifinə həsr olunub. Kitab **büsbütün millətçilik zəhərinə hopdurulmuş,** o müsəlmanlara qarşı deyil, başqa dinə mənsub olan, **əsasən də qardaş gürcü və erməni xalqına qarşı yönəldilmişdir. Bu kitabın nəşr olunması** Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası rəhbərlərinin və Ədəbiyyat İnstitutunun **kobud bir siyasi səhvi hesab edilməlidir»** (kursiv bizimdir. – S.Ə.) (bax:[6];[7])

Lakin reallıq isə birdir və o, tarixi fərqli rakursda təqdim etməyə çalışanların istəklərindən asılı olmayaraq dəyişməzdir. Realıq isə bundan ibarət idi ki, Hüseyn Cavid iliyinə, qanına qədər türkcü vətənpərvər idi. Bu mənada, onu bu ittihamla ölümə sürükləmiş rejimin haqlı olduğunu danmaq olmaz. Bu kontekstdə K.Ələkbərovanın fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi: "Caviddə hər zaman türk təsiri olmuşdur. Cavidə pantürküst adlandıranlar heç də yanlışdılar. Cavid, həqiqətən də, türkcü və turançı idi. ...O, bütün varlığı ilə türk birliyi və turançılıq uğrunda mübarizə aparmışdı. Onun yeganə qızına Turan adı verilməsi də bir təsadüf ola bilməzdi" [2; 235]. Bir dəqiqləşdirmə ilə gənc alimin fikirlərini tamamilə bölüşürük: Cavid türk ziyalı idi və ondakı təsiri türk təsiri deyil, kontekstə görə, Türkiyə (və ya o zamankı tanıtımına uyğun olaraq), Osmanlı təsiri kimi səciyyələndirmək daha düzgün olardı.

Cavid ana dilinə, yəni o zamankı adı ilə türk dilinə böyük sevgi və rəqəbatini yaradıcılığının ən müxtəlif dövrlərində əsərlərində bu və ya digər kontekstdə dilə gətirmişdir. Və Cavid əsərlərinin dilinin müasir Azərbaycan və eləcə də Türkiyə türkcəsi normaları çərçivəsində təhlili burada üstünlüyün sonuncuya tanınması haqqında danışmağa əsas vermir. Cavid məhz iki şivənin ortaq variantında yazıb- yaratmağa çalışır, ortaq türk ədəbi dili variantını müəyyənləşdirməyə səy göstərirdi. Turan Cavidin qeyd etdiyi kimi, "Cavidin dili barədə nisbətən müfəssəl və obyektiv qənaətləri ilk dəfə Mustafa Haqqı Türkcül yazdı: **"Cavidin türkcəsinə nə tamamilə İstanbul türkcəsi, nə də tamamilə Azərbaycan ədəbi türkcəsi demək qabildir.** Cəsarətlə deyə bilərik ki, Cavid bu **iki türkcə şivə arasında bir körpü yaratmış və bu iki şivə arasındakı məsafəni qısaltmışdır...** Cavidin işlətdiyi türkcə olduqca dadlı və işlənmiş, gözəl bir türkcədir. Şimali və Cənubi Azərbaycan, Türkiyə və Türkcüstan və s. **türk ellərində tək bir münəvvər bulunmaz ki, Cavid oxusun və anlamasın"** (kursiv bizimdir – S.Ə.) [1 ;6].

Cavidin ana dilinə münasibətini müəyyənləşdirmək üçün, onun 1906-cı ildə qələmə aldığı "Növha" şeirində səsləndirilən fikirləri xatırlatmaq kifayətdir:

*Həll eyləmək qabaqca qərək tez bu müşküli,
Bilsin vətən çocuqları əvvəl **vətən dili.**
Gəlməz nəvəyə görməsə bülbül çəməni güli,
Təsdiq edər danışdıran hər bir aqili,
Hər millət öz dilində tapıb müddəasını [12; 122].*

1904-cü ilin 27 avqustunda "Şərqi - Rus" qəzetində işıq üzü görən məqaləsində isə ədib digər dillərin, konkret olaraq rusca və farscanın öyrənilməsinin faydalarından bəhs etsə də, ana dilinin, ədibin sözləri ilə desək, "vətən dili olan türk dilinin" tədrisinin həyati vacib məsələ olmasını vurğulamışdır [16 ;189].

Cavid əsərlərinin leksik tərkibinin "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanlarının dili ilə müqayisəli təhlili burada bir çox ortaq məqamların olduğunu söyləməyə əsas verir. Həm Cavid, həm də Qorqud dastanlarının dili Mustafa Haqqı Türkcəqulun Cavidin dili ilə bağlı söylədiyi fikirlərdə qeyd edildiyi kimi, nə tamamilə Azərbaycan ədəbi türkcəsi, nə də tamamilə İstanbul türkcəsinə uyğun deyil. Bu səbəbdən də hər iki mənbədə bu türkcələr arasında kifayət qədər sərhəd yaygınlığına dəlalət edən leksik elementlər mövcuddur. Belə ki, istər Cavid əsərlərinin dilində, istərsə də dastanın dilində müasir Türkiyə türkcəsi üçün xarakterik olan, Azərbaycan dili üçün isə arxaikləşmiş və ya ümumiyyətlə, səciyyəvi olmayan leksik vahidlərə təsadüf etmək mümkündür: **böylə, şöylə, şimdi** və s. Müqayisəli təhlillər əsasında aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

I. Maraqlı məqamlardan biri odur ki, Cavid əsərlərinin dilində bir çox halda hər iki türkcə üçün işləkliyi qoruyub saxlayan sözlərin, məhz Osmanlıca imlasına üstünlük verilir. Məsələn: **ulduz – yıldız, ilan – yılan, torpaq – toprak, körpü – köprü** və s. Nümunələrə diqqət yetirək:

*Şübha yoq ki, sən də o parlaq **yıldızların** ən sevimlisi, ən gözəlisin.* [16 ;177]

Müqayisə üçün onu da qeyd edək ki, analoji halları "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanlarının dilində də müşahidə etmək olar. Məsələn: *Bir quru çayın üzərinə bir **köprü** yapdırmışdı* (KDQ) [19;79]; *K a s t i l y o. Aşağıda **köprü** başında qecə növbətçisiyim.* [16 ;152] ; *Ayıtdı kim, yer **kibi** kərtiləyin, **topraq kibi**, savrıləyin, qılncıma toğrayayın, oxıma sancıləyin, oğlum toğmasun, toğarsa, on günə varmasun, bəg babamın, qadın anamın **yüzün** görmədin bu gərdəgə girərsəm!" – dedi.* (KDQ) [19; 90].

Cavid əsərlərinin dilində isə oxuyuruq: *Bizə hüquq və **topraq** verilmədikcə, barışıqdan söz açmaq yersizdir.* [16 ;167]; *Alqış yer **yüzünü** sarsıdan qorqunc ilhamlara!* [16;172].

Müqayisələri davam etdirmək olar: *Altun **yüzükdə** çox nişan vardır* (KDQ) [19;65]

*Bunu asmaqla bir **yüzük** taxmaq*

Bəncə birdir, bir... anladınmı bunaq! [13;167]

*Oğuz zamanında bir **yığit** ki, evlənsə, ox atardı* (KDQ) [19;57]

*Orxan, sən bir **yigidsən!** Düşün bir az,*

Billah, bu hal sana əsla yaraşmaz. [13;10]

*Vəq'ə on **yıl** sonra vaqə olduğu için birinci səhnədəki əşxas, simaca gözə çarpacaq dərəcədə dəyişmişdir* [13;123]

*Beyrək diri olsa, on altı **yıldan** bərü qəlürdi* (KDQ) [19;58]

***Yucalardan yucasan**, Kimsə bilməz, necəsən!* (KDQ) [19;83]

Nə imiş sanki Ərəstu, Sokrat?

Saib

***Yucadır** hər biri bizdən bin qat* [16 ;62]

Məlum olduğu kimi, protetizik samitlərin reduksiyası Azərbaycan türkcəsinə xas olduğu halda, Türkiyə türkcəsində qorunub saxlanmaqdadır. Maraqlıdır ki, nümunələrdən də göründüyü kimi, həm Cavid əsərlərinin dilində, həm də "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanlarının dilində anlaut mövqeyində [y] səsinin işləkliyi müşahidə edilir.

II. Kitabi Dədə Qorqud dastanlarının dilində işlədilən bir qisim leksik vahidlər Azərbaycan ədəbi dili üçün işləkliyi itirmiş olsa da, onları Türkiyə türkcəsinin lüğət tərkibində müşahidə etmək mümkündür. Məsələn: *"Bundan yəgrəyi yoxdur ki, gözün görəkən, oğul, gəl səni **evərayım**" – dedi* (KDQ) [19;85], *Gələn **xursızları** qorqudan!* (KDQ) [19;45], *Qara başım sağlığında **eyilüklər** edəm, köpək, sana, - dedi* (KDQ) [19;45] *Yayan arın **umuru** olmaz!* (KDQ) [19;57], *Əmma, mən Banıçığının **dadısıyam*** (KDQ) [19;54], *Yığit barmağın **ısırdı*** (KDQ) [19;53], *Yer **tanığ** olsun, qoq **tanığ** olsun, Qadır – tənri **tanığ** olsun!* (KDQ) [19;83]. *Vardılar, kömləqi Banıçığa **ilətdilər*** (KDQ)[19;58]

Onlardan bir çoxuna Cavid leksikasında təsadüf etmək mümkündür.

Xursuzlara olduq kölə, yetməzmi səfalət,
Yetməzmi bu zillət! (5;56)
Şəbabü hüsnə az-çoq həyata imrənilir;
Şəbabi-afəl için həfreyi-məzar **iyidir**. (1;129)

Müqayisələri davam etdirək: Vardılar **kömləgi** Banıçıçəyə ilətdilər (KDQ) [19;58]; Pəncərə önündə Cəlal ağ və uzun iş **kömləyində** əlində tutmuş olduğu böyük bir rəsımə diqqətlə baqıb düşünür [13;288]; Asya üsulu geniş və açıq ətəkli ipək **kaftan** (çapan) büründüyü halda baş örtüsü keçədən yapılma məxruti bir külahdan ibarətdir [14;255-256]; Banıçıçək qaralar geydi, ağ **qaftanını** çıxardı (KDQ) [19;58]; Məktəblər, səhhəti ixlal etməyəcək dərəcədə havadar, yuca yerlərdə **yapılmalıdır** [16;205]

Azərbaycan dilində "əski" sözünün "köhnə" anlamı ifadə edən mənə yükü arxaıkləşdiyi və bu söz artıq bir qədər fərqli semantik çalarlıqla işlədildiyi halda, Türkiyə türkcəsində onun ilkin mənası qorunub saxlanılmaqdadır. Və biz, həmin mənə yükünə müvafiq istifadə faktları ilə Cavid əsərlərinin dilində qarşılaşırıq.

"Kitabi – Dədə Qorqud"da oxuyuruq: Bir **əski** dəvə çuvalı **buldı**, dəldi, boynına köçürdi (KDQ) [19;63]. Müasir ədəbi dilimizdən fərqli olaraq, Cavid əsərlərində isə həmin sözü eyni semantik tutumda izləyirik:

Qavrulub **əski** sızlayan yaralar,
Fışqırıb durdu odlu qumbaralar [12;53]
Həp pozulmuş da dünkü peymanlar,
Yeni dost olmuş **əski** düşmanlar. [12;76]
Əski hissiyyat əzilmiş sərbəsər,
Əski "bən"dən hiç bulunmaz bir əsər [12;83]

"Kitabi–Dədə Qorqud" və Cavid dilində müşahidə edilən, lakin ədəbi dilimizin istifadə dairəsindən kənarda qalan leksik paralelliklər bununla bitmir.

Şimdi qeyrət edərsə millətimiz,
Yenə evdət edər səadətımız [12;126]

Xan qızı, sebebi nedir, deqil maña! Qatı qezəb edərəm **şimdi** saña! – dedi (KDQ) [19;103].

İxtiyarla Xavər yaralının alnını və qolunu sarıb içəri **odaya** götürürlər [14;26]

Günliqi altunlıca **odasına** qəldilər (KDQ) [19;115]

Nadir bəy. Siz bilirsiniz, əfəndim, lakin Humay ilə Cəmilin yalnız bulunması bəncə daha eyi... çünki, eşq, **öksüz** bir çocuq kibi daima yalnızlıqdan xoşlanır. [13;87]

Biri aydır: "Mərə, mizim **öksüzlüğümüz** yetməzmi, bizi niyə urarsan?" (KDQ) [19;111]

Biri dedi avtoda əldə sünqü üç nəfər,

Onu alıb qötürdü, bəlli **dutsaq** etmişlər [12;236]

Çoq zamanmış, "Əqrək" deərlər, bir yiqit **tutsağmış** (KDQ) [19;111]

Gözümdən **uyqu** çəkilməmiş də çarpıyor qəlbim,

Nədənsə bilmiyorum, ah! Xeyli müztəribim. [12;51]

Qadir verən tatlı canın **uyxu** almış (KDQ) [19;114]

Nerdə Xəyyam, onu tez görməliyim,

Acı bir sirri xəbər verməliyim [16;81]

Qanda qəzirdin, **nerdəydin**, a Qazan! (KDQ) [19;45]

III. "Kitabi – Dədə Qorqud" və Cavid leksikası paralellikləri arasında fellər xüsusi yer tutur.

Mənim dəxi içində bir əqli **şaşmış**, Biligi yetmiş qoca babam var (KDQ) Q;41)

K n y a z

(**şaşıb** duran köylüyə)

Şimdi sən söylə! [15 ;27]

K n y a z

Dayı can, sən də **şaşırdınmı**? [15;28]

Müqayisələri davam etdirək:

"*Bəglər, Qazanın tölə - tölə şahbaz atlarını binmişüz, altun – aqçasını **yağmalamışuz** ...*" (KDQ) [19;43]

*Kars və Oltu ətrafında səbəbsiz (!?) olaraq alçaqcasına qətl və **yağma edilən** məzlumlar için* [12;72]

*İb l i s. Əvət, öylə bir artistim ki, hər rolda dahiyənə məharətlə şöhrət **buldum**.* [16;177]

Eynən Kitabı – Dədə Qorqud dastanlarının dilində olduğu kimi, Cavid əsərlərinin dilində də çox sayda "Osmanlı felləri" nə təsadüf etmək olar.

*Əski bütələr qalmamış, həp qırmışım,
Uçmuş əqlim, büsbütün **çıldurmuşım**.* [12;83]

Yenə onlar ən əski halı bulur,

*Hiç **məraq etmə**, nəzənin vətənim.* [12;126]

*Vardılar, kömləqi Banıçıçağa **ilətdilər*** (KDQ) [19;58]

*Onları həkimlərə **ismarlayub*** (KDQ) [19;39]; *Kəndilərinə yanaşan xidmətçilərinə ufaq-təfək yemək, çay, qəhvə, bira, limonata kibi şeylər **ismarlayar**, öz aralarında qonuşurlar.* [15;96]; *Üç yerdə yaralandım, qara başım **bunaldı** yalnız qaldım* (KDQ) [19;46]; *Olsaydı onun qüdrəti, əfsus, Çarmıxda **bunalmazdı**...* [15;49];

*kafərin döşəginə **varmyasan*** (KDQ) [19;47], *azğın dinli kafərə bən **varayım*** (KDQ) [19;38];

Etməyiniz zərrə qədər e'tina!

*Onların azğınlığı **varmaz** sona* [16;77]

*Diləq ilə bir oğul güclə **buldum**.* (KDQ) [19;38]; *Şahın çılğınlığı varmışdır sona,*

*Südəbə getdi də, o fürsət **buldu*** [15;133]

*Ala sayvanı göğ yüzünə **aşanmışdır**.* (KDQ) [19;34]; ***Ulaşuban** sular taşa, dəniz tolma* (KDQ) [19;34]; *Əcəl vədə **irməyincə** kimsə ölməz* (KDQ) [19;31], *Muradına – məqsuduna **irməyən** yalnız qardaş!* (KDQ) [19;58]; *Visalə **irmədin**, demək Gönüldə qaldı həsrətin...* (Cavid) [13;235]

IV. Maraqlıdır ki, həm Cavid əsərlərinin, həm də "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanlarının dilində Azərbaycan ədəbi dili üçün işlək olmayan fel formalarından istifadə faktlarına təsadüf edilir. Məsələn: *Çocuq məktəbdən çıxdığı kibi o qeyri-mə'nus kəlmələr də zavallının başından **çıxı veriyor*** [16;192], Bu yağıyı üzərimizdən ayırırsan, səni qoyu verəlim! – dedilər (KDQ;120), *T u n c a r (yoldaşlarına). **Gedəlim**.* [16;175], Eyni fel forması "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanlarının dilində də işləklik nümayiş etdirir: *"**Görəyim**, dediğimi qətürdilərmi?" – dedi* (KDQ) [19;57]

Yuxarıda qeyd olunanlardan da aydın şəkildə bəlli olduğu kimi, Cavid əsərlərinin Azərbaycan ədəbi dili üçün xarakterik olmayan leksikası "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanlarının lüğət tərkibi ilə bir çox ortaq lüğətlərə malikdir və onların araşdırılması maraqlı nəticələr ortaya qoya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid T. Bir neçə söz (s.5-7) // Hüseyin Cavid. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 256 səh
2. Ələkbərova K. Hüseyin Cavid və Türkiyə: bir baxış daha (s. 235-240) // "Hüseyin Cavid yaradıcılığı çağdaş təfəkkür işığında" (Hüseyin Cavid - 130), Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı: Proqres, 2012, 346 s.
3. Əliyeva (Kəngərli) A. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük. Bakı: 2002, s. 332.
4. İnaltekin A. Hüseyin Cavid eserlərində ürkiyə türkcesi (s.96-104) // "Hüseyin Cavid yaradıcılığı çağdaş təfəkkür işığında" (Hüseyin Cavid - 130), Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı: Proqres, 2012, 346 s.
5. İsmayılov Ə. Dünya romantizm ənənələri və Hüseyin Cavid, Bakı, Yazıçı, 1983.
6. İsmayılova Y.N. "Dədə Qorqud" eposu və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı problemi stalinizm repressiyaları kontekstində // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar Elmlər Seriyası, 2011, № 1, s.52-61.
7. Qasımov C. «Dədə Qorqud kitabı» və milli-etnik yaddaşın repressiya tarixi // Dədə Qorqud jur., 2009, № 4, s. 11-33
8. Nağısoylu M. Hüseyin Cavid yaradıcılığında İstanbul mühitinə təsiri izləri (s.58-63) // "Hüseyin Cavid yaradıcılığı çağdaş təfəkkür işığında" (Hüseyin Cavid - 130), Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı: Proqres, 2012, 346 s.
9. Osmanlı V. Azərbaycan romantizmi, I cild, Bakı: Elm, 2010, 464 s.
10. Rəhimli T. Ədəbiyyat və tənqidin yaradıcılıq problemləri. Bakı, «Avropa», 2009, 252 səh
11. Əyyub V. Şeir təhlilləri, IV yazı (Hüseyin Cavid "Öksüz Ənvər") <http://www.adalet-az.com/v5/2013/04/02/yazar=14320>

MƏNBƏLƏR

12. Hüseyin Cavid. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 256 səh
13. Hüseyin Cavid. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 352 səh

14. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 304 səh.
15. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. IV cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 256 səh
16. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. V cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 288 səh
17. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. İki cildə. I cild. Bakı, "ŞərqQərb", 2004, 480 səh
18. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. İki cildə. II cild. Bakı, "ŞərqQərb", 2004, 384 səh.
19. Kitabı – Dədə Qorqud, Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

"TÜRK DÜNYASININ İSTİQLAL MÜCADELƏSİNİN SİMVOL İSMİ: MEHMET AKİF ƏRSOY"

Sevinc QASIMOVA

*Bakı Dövlət Universiteti. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
qasimovasevinc@mail.ru*

XÜLASƏ

Türk dünyasının, eləcə də türk millətinin milli mücadilə tarixində yeni səhifə açmış Mehmet Akif Ərsoy(Reğif) 1873-1936-cı illərdə yaşamışdır. O, türk dünyasının düşüncü, veterinar, hafiz, "Qurani-kərim"in mütərcimi, şair, pedaqoq və ən önəmlisi Türkiyə Cümhuriyyətinin beynəlxalq marşı olan "İstiqlal marşı"nın yazarıdır. Məhz bununla Qurtuluş savaşını dastanlaşdıraraq öz sevgili millətinə ərməğan etmişdir. Bunun üçün onun ünvanına "Milli şair", "Vətən şairi" kimi fəxri adlar söylənilmişdir. Türk aydınlarından olan Mehmet Ərsoy həm Şərq həm də Qərb ədəbiyyatının dəyərlərini qəbul edən və cəmiyyətdəki geriliyi görərək bundan çıxış yollarını axtarıb tapan milli mücadilə tarixində önəmli yer tutan bir şəxs olmuşdur.

Mehmet Akif Ərsoy türk tarixinin ən qarışıq bir dönəmində mücadilə aparmışdır. O, Osmanlı imperatorluğunun çöküşü və Türk Cümhuriyyətinin doğuşu dövründə yaşamışdır. O, çox kiçik yaşlarından Osmanlı-Rus hərbinin dəhşətlərini, Kiprin işğalını, Fransızların Əlcəzairi, İngilislərin Misiri işğal etdiyi dövrləri izləmişdir. Onun əsərlərinin Qurtuluş savaşını qazanmasında böyük rolu olmuşdur. O, dostu Əşrəf Edip ilə birlikdə "Sirat-i Müstəqim"(1908) və "Sebil-ür Rəşad"(1912) jurnallarını da çıxarmışdır. O, Ziya Göyalpın "türkçülük" axınına qoşulmuş, Misirli alim Məhəmməd Abduhun təsiri ilə "İslam birliyi" görüşünü mənimsəmişdir. O, bir fikir adamı, gözəl əxlaq sahibi, idealist eyni zamanda realist bir şair idi. Onun şeirlərində ictimai və dini motivlər özünü açıq şəkildə göstərir. Müsəlmanların hürriyyətə və istiqlala qovuşmasını istəyən, XX əsr "Elmlər əsri" adlandırılan Mehmet Akif Ərsoy siyasi arenada da özünü təsdiqləmişdir. O, Burdurdan Türkiyə Böyük Millət Məclisinin millət vəkili seçilmiş və İstiqlal marşını yazıb, qəbul etdirmişdir. 1893-1913-cü illərdə məmurluq fəaliyyətini davam etdirərək o, həmçinin Ziraat məktəbində və Darülfünunda Türk ədəbiyyatı dərslərini vermişdir.

Açar sözlər: İstiqlal, Mehmet, mütəfəkkir, Burdur, Əşrəf.

ABSTRACT

Mehmet Akif Ersoy (Regif), who opened the new page in the national struggle history of the Turkic World as well as Turkic nation, lived in 1873-1936. He was a thinker of the Turkic World, a veterinary, a Hafiz (one who has memorized the Quran), a translator of the "Quran", a poet, a pedagogue and most importantly a writer of the "Independence March" – an international march of the Republic of Turkey. Turning the Battle for the Salvation into the legend, he made a present to his beloved nation. That is why honorary titles like "National poet" and "Patriotic poet" have been spoken to his address. Mehmet Akif Ersoy mostly drew attention to the living of poorer people representing them in the Turkish literature for the first time. He even wrote poems about ideological subjects. Being one of the Turkish bright, Mehmet Ersoy was a person who accepted values of both eastern and western literature and took an important place in the history of national struggle, seeing the arrears in the society and finding the ways out. He was not only a patriot of emperors, but who drew attention to the important culture of 1400 years and took humane values forward.

Mehmet Akif Ersoy struggled in the chaotic period of the Turkish history. He lived in the times of the decline of the Ottoman emperors and the birth of the Republic of Turkey. Even from childhood he watched the Ottoman-Russian military horrors, occupation of Cyprus, occupation of Algeria by the French and Egypt by the English.

Key words: Independence, Mehmet, thinker, Burdur, Ashraf.

Hər bir millətin öz milli varlığının qorunub saxlanması bir mübariz simvolu vardır. Türk dünyasının bu mücadilə simvolu içərisində önəmli bir isim : Mehmet Akif Ərsoydur. Əsl adı Mehmet Rağif olan Akif Ərsoy 1873-cü il dekabrın 20-də hicri təqvimlə 1209-cu ildə dünyaya göz açmışdır (Rağif əbcəd hesabı ilə hicri 1290 rəqəmi deməkdir).

Türk dünyasının, eləcə də türk millətinin milli mücadilə tarixində yeni səhifə açmış Mehmet Akif Ərsoy türk dünyasının düşünürü, baytarı, hafizi, "Qurani-Kərim"in mütərcimi, şair, pedaqoq və ən önəmlisi Türkiyə Cümhuriyyətinin Milli Himni olan "İstiqlal Marşı"nın yazarıdır. Məhz bununla o, Qurtuluş Savaşını dastanlaşdıraraq öz sevgili millətinə ərməğan etmişdir. Bunun üçün onun ünvanına "Milli şair", "Vətən şairi", "İmam şairi" kimi fəxri adlar söylənilmişdir. O əslən alban idi. M.A.Ərsoyun atası İpəkli Təmiz ləqəbi ilə məşhur olan Arnavutlu Tahir Əfəndi, anası isə Buxaralı Mehmet Əmin Əfəndinin qızı Əminə Şəfiqə xanım olmuşdur. Mehmet Akif Ərsoyun dünyagörüşünə atası daha çox təsir göstərmişdir. Onun atası Fateh mədrəsəsinin müəllimi və mücizlərindən biri olmuş, ədalətli, xeyirxah və həmişə ibadətdə olan mömin idi. Mütəfəkkir çox gözəl təhsil almış, ərəb, fars, türk və fransız dillərini dərinlən bilirdi. Məhz ərəb dilini ilk dəfə atasından öyrənmişdir. Mənbəllərdən bəlli olur ki, o, ərəb, fars, türkcəni mükəmməl bildiyindən klassik ədəbiyyatdan xəbərdar olmuş və ona böyük bir stimül verən, ona həyat məktəbi mənimsədən Əsəd Dədə, İsmayıl Səfa kimi müəllimləri olmuşdur.

İstiqlal mücadiləsində mühüm rol oynayan Mehmet Akif İstanbulun çox kasıb bir məhəlləsinə də boya-başa çatmış və bu mühit ona həm həyatın yazılı qanunlarını, həm də yazılmayan qanunlarını öyrətmişdir. O, xalqının çətin və iztirablı həyatını düşünməklə yanaşı onları poeziya dili ilə qələmə alır və düşüncələrini xalqı ilə paylaşdı. Mehmet Akif Ərsoy daha çox yoxsul insanların həyat tərzinə diqqət çəkmiş və ilk dəfə olaraq bu mövzuya türk ədəbiyyatında müraciət etmişdir. O, ideoloji mövzulara dair şeirlər də yazmışdır. Türk aydınlarından olan Mehmet Ərsoy həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatının dəyərlərini qəbul edən və cəmiyyətdəki geriliyi görərək bundan çıxış yollarını axtarıb tapan milli mücadilə tarixində önəmli yer tutan bir şəxs olmuşdur. O həmçinin bir imperatorluğun deyil, 1400 illik önəmli bir mədəniyyətin tarixinə diqqət çəkən insani dəyərləri önə çıxaran bir vətənpərvərdir.

Mehmet Akif Ərsoy türk tarixinin ən qarışıq bir dönəmində mücadilə aparmışdır. O, Osmanlı imperatorluğunun çöküşü və Türk Cümhuriyyətinin doğuşu dövründə yaşamışdır. O, çox kiçik yaşlarından Osmanlı-Rus hərbinin dəhşətlərini, Kiprin işğalını, Fransızların Əlcəzairi, İngilislərin Misiri işğal etdiyi dövəmləri izləmişdir. Onun əsərlərinin Qurtuluş savaşını qazanmasında böyük rolu olmuşdur. O, dostu Əşrəf Edip ilə birlikdə "Sirat-i Müstəqim"(1908) və "Sebil-ür Rəşad"(1912) jurnallarını da çıxarmışdır. O, Ziya Göyalpın "türkcülük" axınına qarşı çıxmış, Misirli alim Məhəmməd Abduhun təsiri ilə "İslam birliyi" görüşünü mənimsəmişdir. O, bir fikir adamı, gözəl əxlaq sahibi, idealist eyni zamanda realist bir şair idi. Onun şeirlərində ictimai və dini motivlər özünü açıq şəkildə göstərir. Müsəlmanların hürriyyətə və istiqlala qovuşmasını istəyən, XX əsri "Elmlər əsri" adlandıran Mehmet Akif Ərsoy siyasi arenada da özünü təsdiqləmişdir. O, Burdurdan Türkiyə Böyük Millət Məclisinin millət vəkili seçilmiş və "İstiqlal Marşı"nı yazıb, qəbul etdirmişdir. 1893-1913-cü illərdə məmurluq fəaliyyətini davam etdirərkən o, həmçinin Ziraat məktəbində və Darülfünunda Türk ədəbiyyatı dərslərini vermişdir. 1926-ci ildən etibarən Misirdə yaşamış və Qahirədəki "Cami-ül Mısıriyyə" Universitetində türk dili və ədəbiyyatından dərs demişdir. Burda yaşadığı müddətdə o, "Qurani- Kərim"in tərcüməsi ilə də məşğul olmuşdur. İlk dörd il ərzində o, Rumeli , Anadolu, Arnavud və Ərəbistanı gəzmiş, bu gəzintilər ona xalqla birgə olmaq imkanını da vermişdir. 25 yaşında ikən o, Mehmet Əmin beyin qızı İsmət xanımla evlənir və bu zaman o, həm də ədəbiyyat müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun həyatı haqqında yazan Mehmet Doğan mütəfəkkirin bioqrafiyasını da xronoloji ardıcılıqla vermişdir. Doğum ilinin həm 22 noyabr və ya 20 dekabr kimi göstərmiş, adının da əbcəd hesabı ilə adlanmasını, hansı məhəllədə yaşamasını, doğulduğu yerin Bayramçı olduğunu vurğulamışdır. Evləri yandıqdan sonra atasının tələbəsi Mustafa Sıtkı Əfəndi tərəfindən kiçik bir ev inşa etməsi haqqında da burada maraqlı məlumat var. Onun ikisi qız dördü oğlan olmaqla 6 övladının olduğunu, lakin birinin çox kiçik yaşlarında vəfat etdiyini də yazılan bioqrafik əsərlərdən görmək olar. Onun hətta dostu İslimyeli Həsən Təhsimin 3 övladına da mənəvi ata olduğunun şahidi oluruq. Atasının əməkli maaşı ilə yaşayan qızı Suat Ərsoy 1991-ci ilə qədər həyat sürmüş, kiçik oğlu Tahir tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərərək 2000-ci ildə qaraciyər xəstəliyindən vəfat etmişdir. Çox təəssüflə və ürək yanğısı ilə onu da qeyd edək ki,

türk dünyasının "İstqlal Marşı"nın yazarı və milli-mücadilə tarixində önəmli yer tutan Mehmet Akifin övladları çox yoxsulluqla həyatdan köçmüşlər.

İndi də onun dünyagörüşünə təsir edən amilləri və tarixi şəraiti açıqlayaq. İlk növbədə doğulduğu məhəllə və valideynlərinin böyük təsiri olduğunu qeyd etməliyik. O, məkətbəqədər təhsilini Fatehdə Əmir Buxarı məhəlləsindəki məktəbdə 4 il 4 ay 4 günündə almış və iki ildən sonra ibtidai bölümünə keçərək atasından ərəb dilini öyrənmişdir. Orta təhsilinə Fateh Mərkəz Rüştiyəsində başlamış və burada farsca dərslərini də mütəmadi olaraq davam etdirmişdir. Məhmət Akifin dil öyrənmə qabiliyyəti çox yüksək olduğuna görə bu intellekti onun bir sıra dilləri dərinləndirən öyrənməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, ərəb, fars, türk (osmanlı türkcəsi) eyni zamanda fransızcanı dərinləndirən öyrənmiş və bu sahədə birinci olmuşdur. Ona bu dövrdə ən çox təsir edən və intellektində dərin izlər buraxan müəllimi türk dilindən dərs deyən Hersekli Hoca Qədri Əfəndi olmuşdur. Mehmet Akifin anası Əminə Şəfiqə xanım onun mədrəsədə təhsil almasına çox cəhd göstərsə də, atası o zamanın ən aparıcı məktəbi olan Türkiyə Mülkiyyə İdadisinə qoymuşdur. Lakin sonra bu işin ardınca baş verən fəlakətlər onu sarsıtmış, belə ki, həm atasının ölümü, ardınca da evlərinin yanması onun həyatında dərin izlər buraxdı. Buna görə də o məktəbi atıb baytarlıq məktəbinə daxil oldu. Baytarlıq məktəbini fərqlənmə ilə bitirən Mehmet Akif Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində 20 ilə yaxın baytar olaraq çalışmış və bu müddətdə daim xalqın içində olmuşdur. Burada təhsil aldığı müddətdə diqqətini çəkən müəllimlərindən biri də Rıfat Hüsəməddin Paşa ona həyat sevgisi aşılayırdı. O adını qeyd etdiyimiz müəllimləri yüksək dəyərləndirmişdir.

Mehmet Akif Ərsoy yalnız elm sahəsində deyil eyni zamanda özünün fiziki hazırlığına da diqqət verirdi. Oxuduğu müddətdə o idmana böyük maraq göstərər xüsusilə də üzgüçülüklə, güləşlə, atıcılıqla, məşğul olmuş və müxtəlif yarışlarda iştirak etmişdir. Məktəb illərinin son iki ilində o şeir yazmağa başlayaraq altı ay ərzində Qurani əzbərləyərək hafiz olur. İlk şeirlərini Şəkilli qəzetdə nəşr etdirən Akif sonralar Əşrəf Ediplə birgə yaratdıqları dərgidə məqalələrlə çıxış etmiş və xalqı mübarizəyə səsləmişdir. Onun əxlaqi kəfiyyətlərini bir daha İstiqlal Marşından ona ayrılan ödüllə bağlı atdığı addımda görürük. O, bu ödəli qəbul etməmiş və kimsəsiz ailələrə verilməsi üçün Dəyanət Vəqfinə təslim etmişdir. Onun ideyalarında "qeyrət", "əzəm", "ümid", "oyanış", "birlik" olduğunu da görürük. Azadlıqsevərliyin simgəsi və simvolu olan Mehmet Akif ictimai dəyişmə və çevrilməyə şahidlik etmiş və bunları əsərləri vasitəsilə əks etdirmişdir. İlk iri həcmli əsərini 1911-ci ildə yazmış, 7 bölümdən ibarət "Səfahət" əsərində öz ideyalarını yaymış və daima xalqın qələbəsinə inanmışdır. Onun "Süleymaniyyə kürsüsündə", "Fateh kürsüsündə", "Haqqın səsləri", "Hatıralar", "Asım", "İstiklal Marşı", "Kölgələr", "Müslümanlıq neredə" kimi əsərləri bu gün də sevilə-sevilə oxunur.

O, məmurluq fəaliyyətində həm də siyasi arenada da olmuş, "İttihad və Tərəqqi" cəmiyyətinin üzvü olsa da, yalnız cəmiyyətin müsbət hesab etdiyi qaydalara əməl edəcəyi yolu seçmişdi. İstiqlal Şairi kimi tarixdə yaşayan mütəfəkkir Birinci dünya savaşı ərəfəsində "Cəmiyyətin" gizli qolundan biri olan Təşkilati Məxsusi tərəfindən Berlinə - Almanlara əsir düşən müsəlmanlar üçün yaradılan düşərgədə kəşfiyyatla məşğul olmuşdur. Əvvəlcə Nəcd, sonra Livana gedən Akif Çanaqqala döyüşü barəsində xəbərləri də burda öyrənir.

Azadlıq carçısı olan mütəfəkkir milli müqavimət hərəkətini dəstəklədiyi üçün 1920-ci ildə Dar əl-hikmə-əl-İsləmiyyə adlı qurumun katibliyindən uzaqlaşdırılır. Lakin sonralar biz onu millət vəkili kimi də görürük. O, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Burdurdan millət vəkili seçildiyi zaman Məclisi istiqlal marşı üçün keçirdiyi yarışmada dostlarının təkidilə iştirak edir. 724 şeirin içərisindən onun yazdığı şeir 17 fevral 1921-ci ildə bəyənilir və 12 martda TBMM tərəfindən qəbul edilir.

Mehmet Akif Ərsoyun yazdığı "İstiqlal Marşı" dostu Əşrəf Edip ilə birlikdə nəşr etdirdikləri "Sirat-il Müstəqim"də 1921-ci ilin fevralın 17-də ilk dəfə yayımlandığına görə 1925-ci ildə bağlandı. Bu zaman hakim dairələr Əşrəf Edipi edamla mühakimə etdilər. Hətta marşın hər sətirinə görə onu sorğuya çəktilər. Bütün sənədlər ən incə detalları ilə araşdırıldı. Bu da Mehmet Akifi çox sarsıtdı. Çünki, mütəfəkkir dostluğa, dostu yüksək qiymət verirdi.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu qəzet 1908-ci ildən "Sirat-il Müstəqim" adıyla çıxırdı və 1912-ci ildən isə "Sebil-ür reşad" adı altında yenidən yayımlandı. Qəzetin səhifələrində bu Milli Marşın

cəbhə boyunca yayılması tövsiyyə olunurdu. Bu zaman qəzet həm savaş meydanına çevrilmişdi, həm də qərəgah rolunu oynayırdı. Qəzet 1948-ci ildən latın qrafikasıyla yenidən nəşr olundu və 1966-cı ilədək nəşri davam etdi. Türkiyədə Cümhuriyyət elanından sonra qərbə yön etməsinə baxmayaraq, qəzet öz səhifələrində Cümhuriyyətin özü qədər onun mahiyyətinə də dəyər verirdi.

Mehmet Akif bir türk vətəndaşı, həmçinin hər bir türk vətəndaşına örnək olacaq bir mütəfəkkir idi. O, gördüyü işə görə tərifi heç sevməz və alqışlanmağı da xoşlamazdı. Həyatda sadə yaşamağı dəyərləndirir və bu yolla da gedirdi. Təvazökar olan Akif sosial statusuna görə fərqli yönəldə olan insanlarla da yaxınlıq edirdi. Lakin bu onun əqidəsini dəyişmirdi. Bunların içərisində – Əşrəf Edip, Əhməd Naim bəy, Əli Fəhmi Əfəndi, Miralay Baytar İbrahim bəy, bəstəkar Şərif Mühittin Targan, Fatih Hoca Süleyman Nazif Həsən, Hafiz Kamal, Həsən Bəsri Çantay, Netzən Tefvik də vardı. Bu adlarını çəkdiyim şəxslərin bəzilərinin onun həyatında daha önəmli yeri olmuşdur. Məhz həyatı boyunca ona silahdaşlıq edən dostlarının içərisində Əşrəf Edip daha üstün idi. Dostluq əlaqələrinə önəm verən mütəfəkkir dostlarını həmişə yüksəkdə tutar, dostları ilə olmaqdan qürur duyar və onlarla daim birlikdə olmaqdan zövq alardı. Hər dostunun onun qəlbində öz yeri vardı. Dostlarına qarşı fədakarlığı onu başqalarından daha çox fərqləndirirdi.

Bu cəhətləri nəzərdən keçirən Osman Akandere Mehmet Akif Ersoyun Milli mücadele tarixində rolundan bəhs edərkən onun oğlu Emin Ərsoyun anlatımları ilə mütəfəkkirin bəzi xüsusiyyətlərini də açıqlamışdır. O, Emin bəyin 13 yaşında ikən milli mücadiləyə atası ilə birlikdə qoşulmasından və Anadoluda ta zəfərə qədər qalmasından bəhs edir. O, həmçinin 1923-cü ilin oktyabrından Misirə getməsindən də danışır. Emin Ersoy yunan müharibələrinin cərəyan etdiyi zamanda atasının həm yol yoldaşı, həm də can yoldaşı olduğunu vurğulayırdı. O, məhz milli mücadiləyə qoşulmaq məqsədi ilə Anadoluya keçmişdir. Mehmet Akif işğal edilmiş İstanbuldakı bütün olayları təqib edərkən çox izzətə çəkmişdir. İstanbulun Antanta dövlətləri tərəfində rəsmən işğal edildiyi 16 mart 1920-ci ildən soraki günləri o heç bir zaman unutmayacaqdı. O çox çətin bir zamanda hətta "Milli mücadilə hərəkatının bir ittihatçılıq əsəri olduğu" söylənilən bir zamanda çox müqavimət göstərmişdir. O, bunun bir məmləkət məsələsi olduğunu öz dərgisində açıq söyləyirdi. Onun qəlbini narahat edən başqa bir məsələ bir sıra mətbuat orqanlarının və ziyalıların "mandatlıq" istəməsidir. O qorxurdu ki, bunun gerçəkləşməsi milli müqaviməti məhv edə bilər. Bu qorxura qarşı o yazırdı: "Bu hərəketin, bu hizmetin sadəcə din və vatan savunmasına yönelik olduğu, dost ve düşman tərəfindən tamamilən anlaşılmamalıdır. Yani bu mücadelenin herhangi bir çıkar için yapılmadığını, en yakınımızdaki ile en uzaktaki dahi bilmelidir. Bu görünümü sarsacak en ufak bir söz veya davranış hoş karşılanmamalıdır. Çünkü hepimizin amacı birdir ve bellidir. Amacı, hedeften saptırma yolunda yapılacak bir girişim, -Allah korusun birliğimiz edelebilir. Hepimizin bir vatan borcu, bir dini borcumuz vardır ki, onu ifa etme hususunda ufak bir ihmâl bile caiz değildir. Bu konuda hiçbirimiz köşemize çekilip seyirci kalamayız. Çünkü düşman kapıya dayanmış ve namusumuzu çiğnemek istiyor. Bu namert saldırıya karşı koymak, kadın-erkek, çoluk-çocuk, genç-yaşlı her fert için farz-ı ayn olduğu, bir an bile unutulmamalıdır. Bugün herkes varını yoğunu ortaya koymak zorundadır. Allah'ın yüce olan ismini yüceltmek için Karesi'nin (Balıkesir) kahraman evlatları, vaktiyle ne büyük kahramanlık göstermişlerdi, bunu hepimiz biliyoruz. Rumeli'yi baştan başa fethedenler hep bu topraklarda yetişen yiğitlerdi. Bugün sizler o kahraman ecdadın torunları olduğunuzu ispatlamaktasınız. Anadolu'yu savunmak için, diğer vilâyetlere öncülük etme şerefini de siz almıştınız. İnşallah vatanın bağımsızlığı, mutluluk ve refahı, dünyalar durdukça duracaktır.."

Anadoluya keçmədən öncə o, Balıkesirdə olmuş və "Səs" adlı həftəlik bir qəzetdə dostu Həsən Bəsri (Çantay) bəyin dəvəti ilə şəhərin ən məşhur camisi olan Zağanos Paşa Camisində xalqa bir öyüd vermişdir. O, bu öyüdündə vətəninə və dinini qurtaracağını söylədiyini bildirərək, bununla da xalqı və millətini müdafiyyəyə çağırırmışdı.

Mehmet Akif xalqının problemlərini dərinləndirən və onları həll etmək üçün canını fəda verən bir şəxsiyyət idi. Sözü əsl mənasında o böyük ziyalı idi. Onun uğursuzluğu müxtəlif təmayüllü insanlar tərəfindən yanlış anlaşılmışdır. Belə ki, ona qarşı həm qüsur, həm də qərəzli mövqedən

yanaşılmış və onu olduğu kimi tanımamışlar. Bəsit düşüncəli insanlar onu güya yenilikçiyə qarşı çıxmasında ittiham edirdilər. Onlar mütəfəkkirin Misirə getməsinə yenilikçiliyə tərəfdar olmadığı və köhnə fikirli olduğu kimi dəyərləndirənlər də əslində onun bütün şəirlərində İslam dünyasının geri qalma səbəblərini göstərdiyini görürük. Lakin məlumdur ki, o Misirə Abbas Halim Paşanın dəvəti ilə getmişdir. Məqsəd "Səlahəddin Əyyubi" ilə bağlı mənzum əsərin yazılması idi. 1925-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisi "Qurani Kərim" in geniş izahlı tərcüməsini Dini İşlər İdarəsinə yəni, Dəyanət Vəqfinə həvalə edərək bunun məalını Mehmet Akif Ərsoya tapşırırmışdır. O, bu işin çox məsuliyyətli və ciddi olduğunu dərk etdiyinə görə də buna əvvəlcə etiraz etmiş, lakin bu işin məhz onun edəcəyinə inanan və etibar edən din xadimlərinin təkidi ilə o buna razılıq vermişdir.

Onun "Quran" ın məalı ilə bağlı işləri dörd ilə yaxın (bəzi müəlliflər altı ilə yaxın göstərir) davam edir və onun məalının 50 səhifəsini Dəyanətə göndərir. Lakin bunun İstanbulda dinin təməlini sarsıdıb, onu kökündən qopartmağa çalışan bir addım atıldığını anlayıb ona verilən qonorardan imtina edilməklə bu işdən əl çəkdiyini görürük.

Mehmet Akif həm də bir sədaqətli dost idi. "Səbilürrəşad" qəzetində onun Əşrəf Ediplə möhkəm dostluq əlaqələrinin olduğunu görürük. O, dostluğa yüksək qiymət verən və dostu ən yüksəkdə saxlayan bir şəxs idi. Dostları ilə olmaqdan qürur duyar və zövq alardı. Hər dostunun onun ürəyində bir yeri vardı. Dost olduğu insanlarla əbədi olaraq dostluğu qoruyub saxlayırdı. Onun dostlarına olan fədakarlığı hamını heyran edirdi. O, olduğu kimi görünən insan idi. Məktublarından məlum olur ki, o müxtəlif sosial statuslu insanlarla dostluq əlaqəsi yaratmışdı. Bunların içərisində Əhməd Naim bəy, Əli Fəhmi Əfəndi, baytar İbrahim bəy, bəstəkar Şərif Mühittin Tarğan, Fatih Hoca Süleyman Nazif, Fərid Kam, Hafiz Kamal, Həsən Bəsri Çantay, Neyzən Təvfik Fikrət və nəhayət ən yaxın dostu Əşrəf Edib. Onun həyatında bunların bəzilərinin daha özəl yerləri var idi. Əşrəf Edib həyatı boyunca onunla birlikdə hərəkət edən şəxslərdən biri idi. Onların dostluğu demək olar ki, 30 ilə yaxın davam etmişdir. Müştərək qəzet çıxararaq onlar bu dostluğa yeni bir imza atmışdılar. Əşrəf Türkünstan kökənli idi və 1882-ci ildə Yunanıstan sərhədlərinə yaxın yerdə Serezdə doğulmuşdu. İbtidai və Rüştüyyə təhsilini o burada bitirmişdir. O, Quranı dərinlən öyrənərək hafiz olmuş, İslami elmləri öyrənmiş, İmadəddin Əfəndidən ərəbcəni mənimsəmişdir. 1902-ci ildə hüquq fakültəsini bitirdikdən sonra bu iki dost arasında əlaqə Məşrutiyədən qısa bir müddət əvvəl baş tutur. O, Akifi şəirlərini öyrənərək tanıyır. İki dostun ilk tanışlığı Əli Şəfəq Əfəndinin evində olmuşdur. İkinci Məşrutiyənin dönəmlərində "İttihadi İslam" düşüncələrini yayan orqan olan "Siratül Müstəqim" məcmuəsində öz məqalələrini çap etdirir. Əşrəf Ədib bir çox İslam ölkələrinə müxbir göndərdiyi bunların içərisində Azərbaycan da var idi. Həmin müxbirlər göndərilən ərazilərdə çox maraqla qarşılanırdılar.

Mehmet Akifin İstanbuldakı fəaliyyəti milli mücadiləyə dəstək verirdi. Anadoluya keçmək bu zaman ən vacib məsələ idi. Bu xüsüsda Trabzondan ona daha çox dəstək oldular. Onların dostluqları Akif Misirə getdikdən sonra ayrılsa da aralarındakı yazışmalar davam edirdi. Yusif Turan Günaydın onlar arasında məktubların yalnız 7-nin olduğunu qeyd edir və məktublardan 4-nün 1931-ci ildə, 3-nün isə 1933-cü ildə yazıldığını göstərir. Bu iki dost arasındakı bağlılıq o qədər möhkəm idi ki, doğum və ölüm illəri eyni olmasa da eyni ayda dünyasını dəyişmişlər.

Mehmet Akif Ərsoyun həm də gözəl əxlaqi keyfiyyətlərə sahib bir ata olduğunu da görürük. Yuxarıda sözü gedən məktubları arasında ailəsinə yazdığı məktublar da əsas yer tutur. Onun qızları Suat və Fəridəyə, kürəkəni Mühittin Tarğan bəyə yazdığı məktublar bəllidir. Bu sahədə Dündar Akyüenal ciddi tədqiqatlar aparmış və onun qızı Suat xanımdan məktubların orijinalını alaraq nəşr etdirmişdir. İkinci qrup məktubların içərisində yuxarıda adını çəkdiyimiz dostu Əşrəf Edib Fərgana yazdığı məktublardır ki, onları da Yusif Turan Günaydın toplamışdır. Onun Təşkilatı- Mahsusan qurumunun rəhbəri Kuşçubaşı Əşrəf Səncərlə və son dövrün Osmanlı intellektuallarından biri olan Babanzadə Əhməd Naimlə də məktubları bəllidir. Lakin bu məktubları tam şəkildə tapılan məktublar hesab etmək olmaz. Çünki dostlarına yazdığı bircə məktub tapılıb ki, bu da bu qədər yaxın olan dostluğun yalnız bir məktubla məhdudlaşmadığını göstərir. Onun məktublarındakı yazıları oxuduqda onun yazı üslubunun insanlara görə dəyişdiyini də görmək olur. O, hər məktubunu sayğı və sevgi ilə yazırdı. Bu məktubların tədqiq edilməsinin bu günkü gəncliyə bir nümunə

olacağını düşünürük. Bunlar yeni nəsilə onun düşüncə dünyasını daha yaxından tanıma fürsətini verir.

Türk Cümhuriyyəti dönəmində türk ədəbiyyatının ən böyük şairi olan Mehmet Akif Ərsoyun böyüklüyü təkcə onun "İstiqlal Marşı"nı yazması ilə bitmirdi. O bu əsəri yazmasaydı belə türk ədəbiyyatında böyük iz buraxacaq addımlar atmışdı. Çünki, o İslam dalğasının mücahidi idi. Bu günə kimi onun haqqında çoxsaylı əsərlər yazılmışdır. Sezai Karakoç, Dücani Gündüoğlu, Həkim-oğlu İsmayıl, Mehmet Doğan, Mithat Camal Küntay, Cemal Ciftçigüzeli, Eşref Edib, Əziz Ərdoğan, Mustafa Özçelik, Ertoğrul Düzdağ, Süleyman Nazif, Orxan Okay və s.

İstiqlal Marşının söz yazarı, böyük fikir və hərəkət adamı, böyük mütəfəkkir Mehmet Akif uzun sürən serroz xəstəliyindən 1936-cı ildə dünyasını dəyişdi. Lakin nə qədər ki, müstəqil və azadlıq-sevər türk milləti var, o qədər də Mehmet Akif yaşayacaq və İstiqlal Marşı bir daha yazılmayacaq. Mütəfəkkirin təbircə desək, "o şeir bir daha yazılmaz, onu mən də yaza bilməm. Belə bir şeiri yazmaq üçün o günləri görmək, o günləri yaşamaq gərəkdir. O şeir artıq mənim deyil, millətin mülkiyyəti. Mən millətə ən böyük hədiyyəmi verdim. Allah bir daha bu millətə İstiqlal Marşı yazdırmasın".

Tarixçi yazar Yavuz Bahaduroğlu bu marşın peyğəmbərimizin "QORXMA" sözündən ilhamlanaraq yazdığını söyləməsi təsadüfi deyil. Dünyanın heç bir ölkəsinin himni bu sözlə başlamır.

Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak
Sönmeden yurdunun üstünde tüten en son ocak
O benim milletimin yıldızıdır, parlayacak:
O benimdir, o benim milletimindir ancak.

Türkiyənin İstiqlal şairinə, həm də ümumtürk İstiqlal şairidir desək yanılmarıq. Azərbaycanda da bu böyük mütəfəkkirin müxtəlif aspektlərdən yaradıcılığına diqqət çəkirlər. Bunun nəticəsidir ki, məhz Azərbaycanda belə bir konfrans keçirilir. Azərbaycan bəstəkarı Vasif Adıgözelov da bu mütəfəkkirin xatirəsini əziz tutaraq "Çanaqqala 1915-ci il" oratoriyasını yazmışdır. O, türk millətinin müstəqillik eşqini ölümsüzləşdirmişdir. Onun mədəniyyəti, mübarizə əzmi və müstəqillik əzmi böyük idi. Mehmet Akif Ərsoyun bütün türk dünyasına örnək olacaq xüsusiyyətləri dəyərləndirilərək 2011-ci il Türkiyədə Mehmet Akif Ərsoy ili elan edilmişdir. Bu da onun şəxsiyyətinə verilən qiymətin nümunəsidir.

Son zamanlar mütəfəkkirin həm dövrünün həm də əsərlərinin öyrənilməsinə diqqət artmaqdadır. Tanınmış alim Xeyrəddin Qaraman vaxtilə yandırılması vəsiyyəti edilən "Quran"ın məalını da üzə çıxarmaq sahəsində xeyli iş görmüş və əldə olunan əlyazmanın məhz Mehmet Akifə aid olduğunu təsdiqləmişdir.

Fikrimizi onun yaxın dostu, məsləkdaşı Mifhat Camal Küntayın sözləri ilə bitiririk: "O, yalan söyləməyə ehtiyac duymadan həyatını əvvəldən axıra qədər olduğu kimi söyləyə biləcək müstəsna şəxsiyyətlərdən biridir".

"İSTİQLAL MARŞI" VƏ "SƏFAHAT" YAZARI MEHMET AKİF ƏRSOYA RƏHMƏT VƏ ŞÜKRANLAR ANIRIQ."

QAYNAQLAR

1. M. Ertuğrul Düzdağ. Mehmet Akif Ersoy. Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1996
2. Mustafa Özçelik Sirat-i Müstakim və Şerilürreşad dərəcələri bağlamında Mehmet Akif-Eşref Edip dostluğu.
3. Yusif Turan Günaydın. Mehmet Akifin mektupları. Ankara, 2009
4. Osman Akandere. Oğlu Emin Ersoy'un anlatımlarıyla Mehmet Akif Ersoy'un milli mücadiləyə katılması və bəzi xüsusiyyətləri.
5. Mifhat Cemal Kuntay. Mehmet Akif, həyatı-Seciyəsi. Senatı-Eserləri.

AZƏRBAYCAN ROMANTİZMİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ QAYNAQLARI

Şəmil SADIQOV

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

*Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və yenidən hazırlanma İnstitutu
shamilsadiq@mail.ru*

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan romantizm cərəyanını yaranmasında mühitin və qonşu ölkələr ədəbiyyatının təsirindən bəhs edilir. Azərbaycan romantizminin Qərb romantizmindən fərqli xüsusiyyətləri araşdırılmış, müqayisə edilmişdir. Azərbaycan romantizm cərəyanının Azərbaycan romantik metodun üzərində qurulması haqqında tədqiqatçıların fikirləri öyrənilmiş və münasibət bildirilmişdir. Azərbaycan romantizminin qaynaqlarından biri də Türk romantizmidir. Tədqiqatçılarımız Azərbaycan romantizminin türk romantizmindən təsirləndiyini öz əsərlərində xüsusilə qeyd etmişlər. Azərbaycan romantizm cərəyanını banilərindən Hüseyn Cavidin yaradıcılığındakı türk ədəbiyyatının təsirini və əlaqələrini müəyyənləşdirilməyə çalışılmışdır.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, romantizm, metod, Türk, Azərbaycan.

ABSTRACT

The influence of the environment and neighborhood literature in foundation of romanticism is touched upon. Azerbaijan romanticism movement's different features from Western one have been investigated and detailed compared. The investigators' approach to Azerbaijan romanticism movement's basement on Azerbaijan romantic method has been taught and discussed. Turkish romanticism is one of the basic sources for Azerbaijan romanticism. Native investigators noted the influence of Turkish romanticism on Azerbaijan one. Turkish literature's influence and relation in Huseyn Javid's creativity – one of the founder of Azerbaijan romanticism has been tried to be defined.

Key words: Huseyn Javid, romanticism, method, Turkic, Azerbaijan.

Romantizm bir metod, üsul kimi dünya ədəbiyyatında, o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatında daha qədim tarixə malikdir və romantik bədii yaradıcılığın kökləri çox-çox dərinidir. Belə ki, romantizm bir termin kimi Azərbaycana XIX əsrdə gəlidiyi halda, bundan çox-çox əvvəl yurdumuzun dahi sənətkarları öz əsərlərində keçmişi öz istədikləri kimi (sözsüz ki, yaxşı mənada) dəyişmiş, gələcəyə isə öz istədikləri kimi baxmışlar. Böyük filosof şair Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sində ortaya qoyduğu bəşəri problemləri: ölkənin ədalətlə idarə olunması, əmək adamlarına hörmət və məhəbbət, qadın idrakına inam, elmin qüdrətinin təntənəsi və s. bu kimi ideyaların daşıyıcısı olan qəhrəmanlar (İskəndər, Şirin, Bəhram və başqaları) şairin romantikasının məhsuludur. Şair bu qəhrəmanları romantikanın gücünə, öz fantaziyası əsasında yaratmışdır. Daha doğrusu, onlar romantik qəhrəmanlardır. Nizami həyatı, insanların bir-birinə münasibətini duymaq, qiymətləndirmək baxımından yaşadığı cəmiyyətə, dövrə sığmırdı.

Nizaminin seçdiyi qəhrəmanlar aləminə diqqətlə nəzər yetirsək görürük ki, onlar Nizami dövrünün real hadisələrindən çox uzaqdır. Nizami romantik metoddan məharətlə istifadə edərək tarixdə talançı, istilaçı, qanlar töküb ölkələr fəth edən bir hökmdarı-İskəndəri «İskəndərnamə» poemasında ədalətli, elmə, sənətə, qiy-mət verən böyük bir şəxsiyyət kimi təqdim etmişdir. Digər tərəfdən qaba, eqoist, özündənrazı Xosrovu Şirinin vasi-təsi ilə mənəvi dəyərlərə qiymət verən, xalqın qeydinə qa-lan, saf məhəbbətin nə olduğunu anlayan bir insan zirvə-sinə qədər qaldırmışdır. S.Vurğun N.Gəncəvinin yaradıcılığındakı romantikasını səciyyələndirərək yazır ki, «hərgah Nizaminin poemasının qəhrəmanı Fərhad dağları çapır, insan qüdrətinin əfsanəvi mücəssəməsi kimi yüksəlsə, biz burada dağları yerindən tərpətməyə qadir olan məhəbbətin və pak ehtirasların romantikləşdirilmiş ifadəsini görürük. Nizami bizim dünyamızda ən qiymətli və ən gözəl nemətlərin yaradıcısı olan insanı belə yüksəltmiş və romantikləşdirmişdir».

Nizami ideal şah obrazını yaratdığı «İsgəndərnamə» poemasında elə bir cəmiyyət arzu edirdi ki, heç kəs heç kəsdən asılı olmasın, hər kəs özünü mənəvi cəhətdən azad hiss etsin, hamı bərabər səviyyədə yaşasın, düzlük, doğruluq, ədalət hökm sürsün. Nizaminin xəyallarında qurduğu «xoşbəxler ölkəsi» mövzusunə Cəfər Cabbarlı da «Aydın» pyesində baş vurmuşdur. Yaxud Füzuli «Leyli və Məcnun» poemasında XVI əsr Şərq insanının istək və arzularını, mənəvi azadlığı haqqında fikirlərini romantik şəkildə əks etdirmişdir. Məcnunun yaşadığı mühit, adamların bir-birinə

olan münasibəti onu təmin etmədiyi üçün o, bu mühitdən uzaqlaş-mağa çalışır, özünü səhrada daha rahat hiss edir. Heç şübhəsiz, Məcnun bədii surət kimi şairin romantikasının məhsuludur. Sözsüz ki, biz klassik ədəbiyyatımızdan çox-lu belə misallar göstərə bilərik.

Təəssüflər olsun ki, sovet ideologiyasından çıxış edən bir çox tədqiqatçılar romantizmin ideoloqlarından olan Ə.Hüseynzadəni mürtəcə romantizmin nümayəndəsi kimi təqdim etmişlər. (Xatırladaq ki, «Axır vaxtlara qədər romantizmi və romantikləri «mütərəqqi» və «mürtəcə», «fəal» və «passiv» deyə iki əsas qrupa bölürdülər»).

«Yazıçı-filosof və jurnalist Ə.Hüseynzadə də yaradıcılıq metodu cəhətdən romantik idi. Lakin o, siyasi-ictimai mövqeyi etibarilə mürtəcə mövqedə dayandığına görə Azərbaycan ədəbiyyatının, o cümlədən romantizmin qabaqcıl, demokratik keyfiyyətlərinə yabançı idi». (1.s.152). Əlbəttə, bu fikir kökündən yanlıştır. Ancaq və ancaq müəyyən məqsədlərə qulluq edənlər bu fikri söyləyə bilirlər. Düzdür, bəzən Hadi kimi, Hüseynzadə kimi şairlərimizdə bədbin ruha rast gəlsək də, biz heç vaxt onlarda mürtəcə, qeyri-bəşəri ideyaları görmürük. Əksinə, romantizmdən danışarkən Ə.Hüseynzadənin Azərbaycan romantizminin təşəkkül tapmasında və inkişafında çox böyük əməyi olduğunu əminliklə söyləməliyik.

Azərbaycan ədəbiyyatında romantik metodun davamlı adət-ənənələri olsa da, romantizm bir cərəyan kimi ədəbiyyatımıza Avropa ədəbiyyatından gəlmişdir. Məlumdur ki, romantizm Avropada XVIII əsrdə yaranmağa başladı, XIX əsrdə isə tədricən öz yerini realizmə verdi. Avropa tədqiqatçılarının fikrincə, Avropada romantizm klassizmə cavab olaraq meydana gəlmişdir. Bunun üçün də Azərbaycan romantizmi ilə Avropa romantizmi arasında fərqlər özünü göstərməyə bilməzdi. Belə ki, Avropa ədəbiyyatında romantizm realizmdən əvvəl yarandığı halda, Azərbaycan romantizmi realizmdən sonra yaranmağa başladı. Çünki Azərbaycan ədəbiyyatında XVII-XVIII əsrlərə qədər realist ruhlu yazılı ədəbiyyat demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Bunun əvəzində Nizami, Füzuli kimi dünya səviyyəli sənətkarlarımızla təmsil olunan romantik ədəbiyyatımız vardı. Yeni istiqamətdə inkişafa başlayan Azərbaycan ədəbiyyatı Avropadan ilk öncə romantizmi yox, realizmi əxz etdi. M.P.Vaqif yaradıcılığı ilə başlayan yeni realist ruh M.F.Axundzadə, M.C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir yaradıcılığı ilə özünün ən yüksək zirvəsinə çatdı. Və bu zaman zəifləmiş romantik ruhlu ədəbiyyat Avropadan mənimsədiyi çalarlarla məzmununu dəyişərək millətçilik, vətənpərvərlik, azadlıq, milli birlik ideyaları ilə yeni formada ortaya çıxdı. Beləliklə, eyni fikrli, eyni ideya daşıyıcıları eyni metoddan istifadə edərək, eyni amal uğrunda mübarizə apararaq, yeni nəzəri-estetik prinsiplərə müraciət edərək romantizm cərəyanını formalaşdırdılar. Bunda həmin dövrün Azərbaycan mətbuatının, o cümlədən «Füyuzat» ədəbi məktəbinin də böyük rolu oldu. Yeni yaranan romantizm dünyəvi ruhu, bəşəri və fərdi daxili konfliktləri ilə seçilirdi. «XX əsr Azərbaycan mətbuatı yeni ədəbi-estetik fikrin inkişafını tamamilə təmin edir və klassik normalar çərçivəsində yazılan poeziyadan uzaqlaşmaq meyillərini daha güclü şəkildə əks etdirirdi. Yeni ədəbi hərəkət yeni nəsr, dramaturgiya nümunələri yaratmaqla bərabər, poeziyanın da inkişafını istiqamətləndirirdi.» (2.s.15-16).

Bunun da tutarlı səbəbləri var. Azərbaycanda yeni yaranmaqda olan realistlər sanki XIX əsrdə romantik ədəbi metoddan usanıb realizmə keçid aldı. Bu fikri heç də təsadüfi söyləmirik. Belə ki, istər XII əsr şairi Nizami və ondan sonra Nizami ədəbi məktəbinin davamçıları, istərsə də Füzuli və Füzuli ədəbi məktəbinin davamçıları özlərinin romantik xəyallarındakı qəhrəmanları qələmə alır və inkişaf etdirirdilər. Nizami də, Füzuli də dünyanı gözəl görmək, onu ideal bir aləmə çevirmək üçün az mürəkkəb işlətməmişlər. Nizaminin də Məcnunu, Füzulinin də Məcnunu öz şüurlarında onlara rahatlıq verən bir aləm qurmuşlar və hər vəchlə o aləmdə yaşamağa can atırdılar. Onlar real aləmin eybəcərliklərindən qaçır, romantik dünyalarına heç kimi buraxmaq istəmirdilər. Hətta uğrunda canlarından keçməyə hazır olduqları sevgililərini belə. Bəzən isə onların qurduqları ideyalar aləmi o qədər gözəl, o qədər yüksəkdə dururdu ki, həyatdan nə istədiklərini belə bilmirdilər. Buna misal olaraq Leylinin Məcnunun yanına qayıtması zamanı Məcnunun ona etinasızlıq göstərməsi səhnəsini göstərə bilərik:

Öylə sərməstəm ki, dərk etməzəm dünya nədir,
Mən kiməm, saqi olan kimdir, meyü səhba nədir.

Gərçi canandan dili-şeyda üçün kam istərəm,
Sorsa canan bilməzəm kami-dili-şeyda nədir? (3.s.189)

Fikrimizi davam etdirərək deyə bilərik ki, XIX əsr Azərbaycan insanı, oxucusu, şairi artıq ilahi eşqdən, olmayan gözəlliklərdən, ideal məhəbbətdən, romantika dan doymuşdur. Maarifçi-realist M.F.Axundzadə klassiklərin əksəriyyətinə tənqidi yanaşır, onların bəzilərinə isə real aləmdən uzaq olduqları üçün açıq-aşkar ittiham edirdi. Onun tənqidi-estetik görüşlərində klassiklərdən Suruşun yaradıcılığına verdiyi qiymətdə bunu daha aydın görə bilərik: «Suruşun qabiliyyətsizliyi və onun şeirlərindəki köhnəlik bir də onunla əlaqədardır ki, o, əsərlərində özündən qabaq min dəfələrlə yazılmış, deyil-miş və çeynənmiş fikirləri təkrar etməkdən uzağa gedə bilməmişdir: ««biz bunu deyə bilərik ki, bu əqaidə (yəni: dini əqidələrdə-red) qətiyyən qəribəlik və yenilik yoxdur. Onları minlərcə dəfə mənşur və mənşur şəkildə başqaları demişlər və yazmışlar. Qəribəliyi və yeniliyi olmayan bir məzmun isə, adama qətiyyən zövq və fərah verə bilməz; xüsusilə şeirdə. Əksinə, belə yazılar... zəhlətökən və yaramaz olar.». Axundov arzu edirdi ki, fəlsəfədə olduğu kimi, sənətin də canını, ruhunu, mahiyyətini real düşüncə təşkil etsin. O, filosofla sənətkarı, alimlə şairi eyniləşdirmir, onlar arasında olan spesifik ayrılığı da xüsusilə qeyd edir» (4.s.278-283) .

Bundan başqa, ədəbiyyatımızda realizm ədəbi-metodunun yaranmasında və inkişafında Avropa ədəbiyyatı ilə Azərbaycan ədəbiyyatı arasında körpü rolunu əsasən rus ədəbiyyatı oynamışdısa, romantizmin ədəbiyyatımızda yaranmasında və geniş vüsət almasında Türk romantizminin təsiri daha güclü idi. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün Azərbaycan romantiklərini ətrafında top-layan Əli bəy Hüseynzadənin, Azərbaycan romantizminin inkişafında əsas rol oynayan Hüseyn Cavidin Türkiyə ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmalarını, daha dəqiq Türkiyə ədəbiyyatının təsiri ilə romantik əsərlər yaratdıqlarını desək, bəs edər. Məsud Əlioğlu'nun fikrincə, «XX əsr Azərbaycan romantizminin əsas, aparıcı fəlsəfi-bədii qaynaqları ilə dərinlən bağlanan H.Cavid, eyni zamanda türk romantizmi ilə və bu romantizmin məfkurə, mövzu və üslub xüsusiyyətləri ilə də sıx əlaqədə olmuşdur» (5.s.5).

İkinci bir tərəfdən, M.Hadinin Türkiyədə yaşaması, Türk ədəbiyyatını, mədəniyyətini, mətbuatını yaxından tanıması və Azərbaycana qayıdandan sonra tez-tez Türk ədiblərinin əsərlərinə müraciəti yuxarıda dediklərimizi təsdiqləyir. «M.Hadi Türk sənətkarları, Türk mətbuatı barəsində yazdığı bir çox şeir və məqalələrində dövrün mürəkkəb və ziddiyyətli xarakterinə xüsusi diqqət verir, ədiblərin məhsuldar fəaliyyəti üçün geniş meydan açılmasını tələb edirdi. Eyni zamanda, A.Səhhət, A.Şaiq də Türkiyə həyat şəraitindən, bu şəraitin şairlərə qarşı olan təqiblərindən xəbərdar idilər.

Bütün bunlar onu şərtləndirir ki, M.Hadi, H.Cavid, A.Səhhət, A.Şaiq ilk günlərdən qabaqcıl dünyagörüşə qarşı təqibləri açıqca görmüş, onlardakı Əbdülhəmid irticasına qarşı olan nifrət milli tarixi şəraitdən doğan etirazlara qovuşmuş və romantiklərin yaradıcılıq fəaliyyətində sənətkar və mühit arasındakı təzadın bədii-estetik, ədəbi-nəzəri həllinə imkan yaratmışdır» (2.s.23).

Sözsüz ki, Azərbaycan romantizminin özünə-məxsus xüsusiyyətləri də var. Başlanğıc üçün Avropa romantizmindən bəhrələnən Azərbaycan romantizmi Şərqi min illərlə qələmlərdən süzülüb gələn sarsılmaz ənənələri üzərində iri addımlarla irəliləyir, xoş gələcəyə doğru addımlayırdı. Çünki Şərq şairi, Şərq ruhu, Şərq fəlsəfəsi özünün bərabərsizliyi və cəlbədiciliyi ilə zaman-zaman dünya şairlərini valeh etmiş, onları Şərq cazibə-sindən kənara çıxmağa imkan verməmişdir. Təsədüfi deyil ki, dünyanın bir çox tanınmış romantikləri öz yaradıcılıqlarında Şərq mövzusuna dəfələrlə müraciət etmişdir. Bu da onlara şöhrətlənməyə, tanınmağa imkan yaratmışdır. Fikrimizin daha tutarlı olması üçün dünya romantizmi ənənələrindən məharətlə söhbət açan Ə.İsmayılovun fikirlərinə diqqət yetirək: «Bayronun Şərq dünyasına sönməz marağını, onun romantik şair kimi yetişməsində, yaradıcılığının geniş dünya şöhrəti qazanma-sında çox böyük, səmərəli əhəmiyyəti olmuşdur. (Bayron poeziyasında Şərq nəfəsi sonralar Puşkinə təsir göstərmiş, onun şeirlərində əksini tapmışdır). Hötenin «Şərq ruhunu dərinlən duymağı» (Hegel) sayəsində yaratdığı «Qərb-Şərq divanı» onun romantik-poetik axtarışlarının üföqlərini genişləndirmiş, poeziyasını zənginləşdirmiş, şöhrətini artırmışdır.

Bayronun, Hötenin və başqa romantiklərin timsalında Qərblə Şərq ruhunun sintezinə, qovuşmasına çalışmaq meyli özünü göstərir ki, bu da romantizmin bəşəri meyillərindən sayılmalıdır.

Belə bir meyil bəşər mədəniyyətinin mahiyyətə vəhdətini, bütövlükdə insan-lığın mənafeyinə xidmət etdiyini təsdiqləyir...» (6.s.5).

Ədəbiyyatımızda romantizm cərəyanının ən böyük tədqiqatçısı M.C.Cəfərov ədəbiyyatımızda romantizmin inkişaf xüsusiyyətlərindən, onun nəzəri-estetik nailiyyətlərindən, problemlərindən, yaranma səbəblərindən, yarandığı şəraitdən danışarkən yazır: «...Qərb mütərəqqi romantizmi Avropada burjua inqilabından sonra, kapi-talizmin inkişafından, milli kapitalist dövlətlərinin yaranmasından sonra meydana gəldiyi halda, Azərbaycan mütərəqqi romantizmi Şərqdə burjua-demokratik inqilab-larının başlanması, ictimai və milli azadlıq hərəkatlarının yaranması dövrünə təsadüf etmişdi. Bu səbəbdəndir ki, XIX əsrin 30-40-cı illərində Qərb mütərəqqi romantizmi üçün səciyyəvi olan kapitalizm əlaqələrindən narazılıq və kapital hakimiyyətindən sonra «azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq» kimi prinsiplərin puça çıxmasından doğan ümitsizlik, XX əsr Azərbaycan romantizmində əsas motivlər sayılmırdı. Əksinə, bu cərəyana mənsub olanların yaradıcılığında bəşəriyyətin parlaq gələcəyinə, azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq dünyasının yaranacağına olan ümid çox qüvvətli idi...

İkinci tərəfdən, Azərbaycanda milli kapitalizm hələ təzə-təzə canlandığından, ümumi mühafizəkarlıq, birinci növbədə feodal adət-ənənələri və imtiyazları idi. Buna görədir ki, müasirləşmək ideyasını özləri üçün əsas ideal olaraq intixab edən mütərəqqi romantiklərin də əsas mübarizə hədəfi feodal münasibətləri, ruhanilik, ifrat dindarlıq, dini təəssübkeşlik və bütün bu mənfur meyllərin doğurduğu avamlıq və cəhalət idi. Romantiklərin görüşlərində (xüsusən M.Hadi, A.Şaiq və A.Səhhətin yaradıcılığında) müasir cəmiyyət quruluşu, mövcud ictimai münasibətlər əleyhinə olan etirazlar azad gələcək haqqında olan utopik arzularla birləşirdi» (7.s.9-10).

Fikrimizi yekunlaşdıraraq bunu xüsusilə vurğulamalıyıq ki, XX əsr Azərbaycan romantizminin bir çox problemlərinə baxmayaraq, təşəkkül tapmasında və inkişafında əsas rolu M.Hadi və H.Cavid oynamışdır. Onlar yaradıcılıq yollarında sırf romantik üslubdan istifadə etmişlər. İnsanların imperiaлизм mənəşəsindən xilas üçün, yaxşı, firavan, azad cəmiyyət quruluşunun həllini yalnız və yalnız bu yolda görmüş və ömürlərinin sonuna qədər buna da sadıq qalmışlar. Lakin Caviddən və Hadidən fərqli olaraq Azərbaycan romantizminə böyük töhfələr vermiş A.Səhhət gah romantizm mövqeyindən çıxış etmiş, gah da realist əsərlər yaratmış, A.Şaiq romantizmdən uzaqlaşmış, C.Cabbarlı isə yaddaşlarda həm romantik, həm də realist sənətkar kimi qalmışdır. Bu cür ədəbi hadisələrə «Ədəbiyyat tarixində bir çox yazıçının romantizmdən realizmə doğru inkişaf etdiyi, əvvəllər bütünlüklə və ya əsasən romantik olub, axırda realizmə qüvvətli meyli göstərdiyi, hətta tam realistə çevrildiyi məlumdur. Bayron, Höte, Puşkin, Lermontov və başqa şairlər yaradıcılıq metodları ilə məhz belə bir mürəkkəb yaradıcılıq yolu keçmişlər» (4.s.819).

Sözsüz ki, bunun da öz səbəbləri var. Birincisi, romantiklər xalqa yad görünən dildə yazır, fəlsəfəçiliyə daha çox meyli edirdilər. Məqsədlərindən biri də vahid türk dili yaratmaq olan füyuzatçıların-romantiklərin dili osmanlı türkcəsi ilə qarışıq şəkildə olduğu üçün həmin dövr milli birlik, türkcülük ideyalarını tam mənası ilə dərk etməyən Azərbaycan vətəndaşına yad görünürdü. Yuxarıda söylədiyimiz «romantiklər xalqa yad görünən dildə yazır» ifadəsi sovet dövründə daha çox səslənirdi. Bu gün tənqidçilərimizin əksəriyyəti bu fikri qəbul etmir. Lakin nə qədər ağır olsa da, bu bir həqiqət idi. Elə hörmətli alimlərimizdən biri olan Ş.Vəliyev də bu fikrin Sovet dövrünün məhsulu olduğu fikrindədir. «Sovet dövrünün ədəbi tənqidlərində bəzən «Molla Nəsrəddin» və «Füyuzat» arasındakı dil ayrılığını xüsusi şəkildə vurğulayır, bunların bir-birindən çox fərqləndiyini göstərirdilər. Əksərən isə belə tədqiq və tənqidlərə «Füyuzat»ın Osmanlı şivəsinə üstünlük verməsi səbəb olur və bu, dilin inkişafında mane olan argument kimi kəskin etirazla qarşılanırdı. Fikrimizcə, belə mülahizələrin ən tutarlı cavabını hələ o zaman C.Məmmədquluzadə vermişdir.» (8.s.40). Tədqiqatçı C.M.Məmmədquluzadənin «Molla Nəsrəddin» jurnalında çap etdirdiyi «Osmanlı dili» felyetonunu nəzərdə tutur. Elə bizim fikrimizcə də C.Məmmədquluzadənin aşağıda verəcəyimiz bu yazısı «romantiklər xalqa yad görünən dildə yazır» ifadəsinin yersiz olmadığına sübutdur. Ədib yazırdı: «Mən həmişə heyfəsilənirəm ki, gedib Türkiyədə təhsil etməmişəm və bu səbəbdən elə bir yazıb danışa bilmirəm ki, osmanlı dilinə oxşasın.

Axırda yoldaşlarımın birisi mənə bu çətin fikirdən qurtardı: yoldaşım mənə deyir ki, heç zəhmət çəkib Türki-yəyə gedib illər uzunluğunu türk dilini və türk elmlərini təhsil etmək lazım deyil. Əgər istəyirsən ki, yazdığın türk dilinə oxşasan, lazımdır hər sətiri başlayanda yazasan: «budur» əvəzinə «iştə», və «bu» əvəzinə yazasan «şu», «indi»ni yazasan «şimdi», «gedirik» əvəzinə «gediyoruz» və hər felin axırında yazasan «lim». Məsələn, bakalım, gedəlim, yatalım...

Dedim yoldaş, yaz görüm, necə çıxır? Yoldaşım belə yazdı: «İştə şu qəzetlərə bakalım, görəlim ki, şimdi həpsi pək eyni türki yazıyor. Şimdi, iştə görəlim...» Dedim yoldaş, əgər osmanlı dili və yazısı bu isə, dəxi nə lazım qəm eləmək? Yoldaşım cavab verdi ki, bundan savayı dəxi bir özgə şey yoxdu, qəm eləmə. Dəxi qəm eləmirəm» (9.s.7).

Digər bir tərəfdən romantiklər millətçilik, vətənpərvərlik, azadlıq ideyalarını daha qabarıq şəkildə ifadə etdiklərinə görə hakimiyyətin də rəğbətini qazana bilmirdilər. Bu fikir elə realistlərə də aiddir. «Füyuzat»-çılarla mollanəsrəddinçilər beynəlxalq siyasi irticaya qarşı mübarizədə birləşir, şovinist və müstəmləkəçi siyasət yürüdən qüvvələrin mövqeyini aydınlaşdırmaq üçün sözün həqiqi mənasında bədii sənət yarışına meydan açırdılar» (8.s.41).

Bundan başqa, reallıqlardan yox, xülyalarındakı ağlasığmaz aləmdən söz açdıqlarına görə sadə xalq tərəfindən heç də anlaşıqlı olmurdu. Lakin realistlərin söylədikləri fikirlər xalqa çox yaxın olduğu üçün realizm romantizmə nisbətən daha tez inkişaf etdi və geniş yayıldı. Elə bu gün də etiraf etməliyik ki, sadə xalq arasında M.Hadi və H.Cavid, M.Ə.Sabir və C.Məmmədquluzadə qədər heç vaxt məşhur ola bilməz. Bu da romantizmin qarşısında duran ən böyük problemlərdən birincisi idi. Elə bu səbəbdən A.Səhhət, A.Şaiq, C.Cabbarlı kimi sənətkarlar ya bəzən romantizmlə bərabər realizmə də meyl göstərir, ya da romantizmdən əl çəkib realizm cəbhəsinə keçirdilər. Əslində həm romantiklərin, həm də realistlərin amalı xalqa xidmət etmək idi. Belə ki, romantiklər nə qədər utopik fikirlər söyləsələr də, ən sonunda yenə reallığa söykənirlər. Bu baxımdan romantik şair M.Hadinin aşağıdakı şeiri çox dəyərlidir.

Zavallı şairə bax! Uğraşır xəyalilə,
Həqiqəti buraxıb oynayır zilalilə.
Cəhan həqiqətə aşiq, bu da xəyaləvərd,
Zavallı, ah zavallı, nasıl böyük dərd.

Şair bu şeirində şairi xəyal aləmindən yazdığı üçün ittiham edir. O, «zəmanəsinin şairlərini həqiqətdən, real gerçəklikdən, mövcud cəmiyyətdən yazmağa çağırır. İlk anlamda bu çağırış realizmin xeyrinə olan addım kimi səslənə bilər. Lakin romantizmin özünü heç də gerçəklikdən məhrum etmək düzgün deyil» (2.s.48). «Romantiklərin gerçəklikdən uzaq olmaları haqqında fikir həqiqi və elmi olmayan fikirdir.» (7.s.41)

«Həyatı əks etdirməkdə mühüm cəhətlərdən biri də odur ki, realistlər həyatı bütün tərəfləri-ziddiyyət və zənginliyi, inkişafı və prosessuallığı ilə əks etdirirdilər. Onlar cəmiyyət hadisələrinin daxilinə nüfuz edir, geriliyin, ətəletin köklərini axtarırdılar. Realistlər siniflərin mövqeyini dərk edir, siniflər mübarizəsini duyur, həyatın dinamikasını tam mənada, həqiqi fəlsəfi baxımdan təhlil edə bilməsələr də, seyrçilikdən çox-çox qabaqda dayanırdılar.

Romantiklərin həyatı əks etdirmə tələbləri isə tamamilə bundan fərqlənir. Romantik dünyagörüşünün təsiri «reqlamentli tabeliliyə» gətirib çıxarırdı. Yəni romantiklərin həyatı əks etdirmək tələbləri, onlara lazım olan tərəflərin sənətdə inikası çərçivəsində idi.» (2.s.49).

«Romantiklərin yaradıcılığında tənqidi başlanğıc az-az halda birbaşa və çılpaq olurdu. Onların əsərləri daha çox gerçəkliyin əksinə olaraq, illüziyalanmış dünyanın təsdiqinə həsr edilirdi.» (10.s.55).

Bu baxımdan gah sentimentalizmə, gah romantizmə, gah da realizmə meyl edən C.Cabbarlı, roman-tizmdən uzaqlaşib realizmə keçən A.Şaiqi, A.Səhhəti başa düşmək çətin deyil, çünki romantiklərin başsalma, anlatma, tənqidetmə üsulları dolaylı yollarla baş verirdi.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan romantizmi yarandı, inkişaf etdi və dünya romantizm səhnəsinə bəşəri ideyalarla yaşayan, azad insan eşqi ilə alışıb yanan M.Hadi kimi, H.Cavid kimi filosof-şairlər, romantiklər, dühalar bəxş etdi.

O Hadi ki, haqsızlıqlar aləmində, yoxsul bir həyat tərzı sürə-sürə, bəşər övladının qana susadığı bir dövrdə, mənəvi əzablar çəkə-çəkə gələcəyə olan ümidini itirmir:

Fikrim yaşayır məniyi-rənalar içində,
Ruhum uçuyor cənnəti-ülyalar içində.

-söyləyirdi.

O Cavid ki, tarixdən heç də yaxşı olmayan bir şəxsiyyət kimi tanıdığımız Teymuru-tiranı əsl bir mələyə çevirmiş, Sənan kimi bir aşiqi bir çox çətin mübarizələrlə qarşılaşdırmış, amma sonda haqqa doğru yolda bir an da belə yolundan sapdırmayaraq, ən yüksək zirvəyə-haqqa çatdıra bilmişdir. O Cavid ki, daxili aləmini «Mənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir» misrası ilə ortalığa qoy-muşdur.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı, o cümlədən də romantizmi Avropa ədəbiyyatının təsiri ilə inkişaf edirdi. Həm mədəni, həm ictimai, həm siyasi, həm iqtisadi, həm də elmi cəhətdən Avropanın Şərqdən daha çox inkişaf etdiyi, öndə olduğu bir həqiqətdir. (Təəssüflər olsun ki, indi də belədir.) Yeni ruhda yaranmaqda olan Azərbaycan ədəbiyyatı üçün, romantizmi üçün göstərici rolunu oynayan Avropa ədəbiyyatı Şərqi min illərdən süzülüb gələn fikrinin, fəlsəfəsinin özülü üzərində inkişaf edirdi. Bu baxımdan söyləyə bilərik ki, Azərbaycan romantizminin qaynaqları həm Şərq, həm də Qərb mədəniyyəti idi. Bu iki mədəniyyətin qovuşmasını, sin-tezini Azərbaycan romantiklərinin xüsusilə də H.Cavidin yaradıcılığında daha qabarıq görürük. Avropa ədəbi mühitinin tutduğu yolu daha məqbul hesab edən roman-tik sənətkarlar həmin yolu intixab etsələr də, onlar şərqli idilər, Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin sələfləri idilər. Bir şeyi də qeyd etmək yerinə düşər ki, qərblilərin də yaradıcılığında Şərqi təsiri daha güclü idi. Bəlkə də bu elə sivilizasiyanın Şərqdən başlanmasının sübutudur.

Bəli, «Cavid Qərbin ideallaşdırılmasının əleyhinə idi və Avropada heç də hər şeyin ürəkəçən olmadığını bildirir. Hətta o, Şərqi bəzi keyfiyyətləri ilə Qərbdən üstün olduğunu vurğulayaraq bu xüsusiyyətlərin qorun-masını vacib sayırdı. H.Cavid Avropadakı əxlaqı hürriyyət, Şərq əxlaq normalarını isə əsarət hesab etmir və etik dəyərlərə əsaslanmış Şərq ailə-məişət davranışlarını yüksək qiymətləndirirdi. Qərbdə «Artıqca elm artar ehtiras»-deyə ədib çoxlarının görə bilmədiyi həqiqəti üzə çıxarırdı.» (11.s.65).

«Bəşər cəmiyyətinin ilk oyanış çağlarının maddi-mədəniyyət nümunələrini saxlamış Şərq incəsənəti haqqında fikir söyləmiş görkəmli sovet mütəxəssisi B.Çepelevin sözlərilə desək, ətraf mühitin dərki uğrunda aparılan çətin və gərgin mübarizə yolunda Şərq xalqları inək toteminin ilahi dərkindən dahi Prometey təfəkkürünü formalaşdırmağa qədər yüksəlmişdir.

Söylədiklərimizdən bu qənaətə gəlmək olar ki, qədim çağlarda antik Yunan mədəniyyəti Şərq və Qərb xalqlarının milli mədəniyyətləri arasında mənəvi bir körpüyə çevrilmişdir. Qərb mədəniyyətində romantizm poeziyasına mənsub olan əksər sənətkarlar da körpü ilə Şərqdə addımlamışlar. Qərbin bir sıra romantiklərinin yaradıcılıqlarına diqqət yetirərsə, məlum olacaq ki, onların mövzusu da Şərqdən gəlir, təsvir etdikləri həyat tərzı Şərkdir, dini əqidə və sairə də Şərqi qədim dünyagörüşü ilə bağlıdır» (12.s.34).

«...Romantiklər üçün də Şərq mövzusu doğma idi və onların yaradıcılığında ən ümdə məsələlərdən biri Şərq geriliyi, despotizmi idi». A.Hacıyevanın dediyi kimi, «K.Əliyevin gəldiyi bu qənaət» yerində söylənmiş bir fikirdir. Çünki H.Cavidin qəhrəman tiplərinə diqqət yetirərsək görərik ki, «Knyaz» pyesi, «Azər» poeması, «Uçurum», «Şeyx Sənan», «İblisin intiqamı» kimi parlaq yaradıcılıq nümunələrindəki avropalı obrazların şərqli obrazlardan böyük üstünlükləri yoxdur. Həmişə bəşəri duyğularla yaşayan şair şərqli tipini daha üstün tutmuş, onun daxili aləmini daha açıq verməyə çalışmışdır. Lakin Şərqdəki despotizm, gerilik, mövhumat Şərqi humanist insanını, onun düşüncə tərzini dəyişdirmişdir.

Realistlər kimi romantiklər də şəxsiyyət azadlığını, ictimai azadlığı, sərbəstliyi təbliğ edirdilər. İlk baxışdan bizə elə gəlir ki, demokratiyanı, azadlığı, sərbəst yaşam tərzini biz Avropadan öyrənməliyik. XX əsrin əvvəllərində milli oyanışı yaratmaq cəhdləri də bu fikir-lərin təbliği ilə başlayırdı. Lakin biz dahi şairimiz Nizaminin əsərlərində təbliğ etdiyi ədalət prinsipini, Nəsiminin azad insan idealını unutmamalıyıq. Bəşər övladının ən gözəl yaşam tərzı olan İslamın qayda-qanunları imkan

verir ki, cəmiyyət düşdüyü bütün bu bəlalardan qurtarsın. Sözsüz ki, insanlar bu qaydalara, qanunlara, qadağalara riayət etsələr...

Amma bir şeyi də etiraf etməliyik ki, XIX və XX əsrin əvvəllərində Qərbdə baş verən ictimai-siyasi proseslər Qərbin ədəbiyyatına da öz təsirini göstərmişdir. Və o zamankı ədiblərimiz ictimai fikri oyatmaq üçün Avropa ədəbiyyatındakı, mətbuatındakı nümunələrdən məharətlə istifadə etmiş, Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşmasına böyük kömək göstərmişlər. Bu baxımdan Azərbaycan Romantizminin əsasında Şərqi özünəməxsus xüsusiyyətlə rindən olan şəxsiyyət azadlığı dururdu. Hörmətli alimimiz V.Osmanlının gəldiyi qənaət fikrimizin daha da tutarlı olmasını təsdiqləyir: «Şəxsi-yətin azadlığına, sərbəstliyinə ayrılan diqqətin, qayğının miqyasına görə romantizm ədəbi cərəyanı həmişə fərqlənir. Burada azadlığın səltə nəti şəxsiyyətin, onun şəxsi sərbəstliyinin ixtiyarındadır. Bununla belə, ictimai azadlığa da romantiklər biganə qal-mırlar. Xüsusən Azərbaycan romantizmində ictimai azadlığın bədii təsviri şəxsiyyətin fərdi azadlığının təsvirindən üstün yer tutur. Bizim romantik yazıçıların təcrübəsində azadlığın ictimai məzmunu ön plandadır» (13.s.10).

Azərbaycan romantizminin qaynaqlarından biri də Türk romantizmidir. Tədqiqatçılarımız Azərbaycan romantizminin türk romantizmindən təsirləndiyini öz əsərlərində xüsusilə qeyd etmişlər. M.Əlioğlunun, Ə.Sultanlının, T.Məmmədin, A.Əliyevanın bu mövzudakı fikirləri ilə razılaşmamaq mümkün deyil.

Maraqlıdır, XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlayan Azərbaycan romantizm cərəyanının təsir obyektini, əsasən, niyə məhz türk romantizmi oldu? Buna birinci şərt olaraq türkçülük ideologiyasını irəli sürmək olar. Çünki milli oyanış, bir xalq kimi özünüdərk, türk-çülüyn, turançılığın baş qaldırdığı bir dövrdə yaranan romantizm cərəyanı türkçülük hərəkatından qaynaqlanmaya bilməzdi. Odur ki, Ə.Hüseynzadə və H.Cavid yaradıcılığında bu özünü daha qabarıq göstərirdi. Ə.H.Müftüoğlunun və R.Tofiq bəyin yaradıcılığının Azərbaycan romantiklərinə təsiri barədə məlumat verən A.Əliyevanın fikri burada fikrimizi təsdiqləyən faktdır: «Azərbaycan romantiklərinin türkçülüynü əsasən M.Ə.Yurdaqlı və Z.Göyalt kimi Türkiyə ədəbi türkçülük hərəkatının qüdrətli nümayəndələrinin təsiri altında formalaşmışdır» (14.s.28). Bəli, bu bir həqiqətdir ki, dünyagörüşlərində romantik ruhu poetik çalarla ifadə edən ziyalılarımızın əksəriyyəti ilk təhsillərini Türkiyədə almış, oxumuş, işləmiş və sonra Azərbaycana gəlmişdir. Türkiyə ədəbi mühiti ilə formalaşan, turançılıq ideyaları ilə alışıb-yanan H.Caviddə, Ə.Hüseynzadədə, M.Hadidə Türk ədəbiyyatının təsirinin olmaması mümkün də deyil. Digər bir tərəfdən də Tahirə Məmmədin gəldiyi aşağıdakı qənaət: «Türk və Azərbaycan dramaturgiyası arasındakı yaxınlığın bir səbəbini də həmin dövrdə Türkiyə və Azərbaycan maarif sistemi arasında olan sıx əlaqələrdə axtarmaq lazımdır. XX əsrin ayrı-ayrı gör-kəmli fikir adamlarının həyatı haqda əldə olan məlu-matlardan görmək olur ki, onlardan bir çoxu ali təhsil-lərini Türkiyədə almışlar (H.Cavid, Ə.Hüseynzadə, A.Sur və başqaları). Eyni zamanda XX əsrin «Üsuli-cədid» məktəbləri həm dərsləkləri, həm də tədris üsulları ilə Türkiyə və Azərbaycan arasında bir körpüyə çevrilmişdi» (15.s.63).

Adlarını çəkdiyimiz şairlər romantizmin baniləridir, bu bizə imkan verir, birmənalı şəkildə deyək ki, Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığına Türkiyə ədəbiyyatının, Türk romantizminin güclü təsiri olmuşdur.

Azərbaycan romantizmini Qərb romantizmindən fərqləndirən Şərq romantizminin xüsusiyyətlərindən biri də yaradıcılıq metodlarında sufi fikirlərin olmasıdır. Buna H.Cavidin romantik qəhrəmanlarından Şeyx Sənanın və Xəyyamın dünyagörüşlərindəki sufi-fəlsəfi fikirləri göstərə bilərik. Sözsüz ki, bu da sufiləyin tədqiqi ilə məşğul olmuş Rza Tofiqin H.Cavid şəxsiyyətinə göstər-diyi təsir nəticəsindədir ki, onun əsərlərində ortalığa çıxır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, üç cild, ikinci cild, Bakı, Azərb SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və dil institutu 1960.
2. Cəfərov C. Əsərləri iki cildə, I cild, Bakı, Azərnəşr 1968.
3. Əlmirzəyev X.Problemlər və xarakterlər dramaturgiyası. Bakı, Yazıçı 1979.
4. Əlioğlu M. Tənqidçinin düşüncələri. Bakı, Azərnəşr, 1975.

5. Həsənoğlu A. Ürfan işığında. Bakı, Azərbaycan. 2002.
6. İbadoğlu Ə.Hüseyn Cavidin «İblis» faciəsi. Bakı, Azərb, SSR nəşriyyatı 1969.
7. İsrailov H. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri. Bakı, Elm 1988.
8. Məmməd T. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında klassik ənənələr. Ədəbi-nəzəri məcmuə. II kitab.Bakı-2004. Nafta press
9. Mir Cəlal və Xəlilov Pənah. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, Maarif 1988
10. Mustafa Q. Hazırkı türk ədəbiyyatı və tarixi haqqında, «Maarif və mədəniyyət», 1926, №12
11. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. Bakı, Azərnəşr 1969.
12. Sadıqov Ş. Cavid yaradıcılığında sənətkarlıq məsələləri. Bakı, Şirvanəşr 2002.
13. Topaloğlu A. Ateizm və onun tənqidi. Diyanət işləri başqanlığı. Ankara, 1999.
14. Valehov C. XIX əsrin əvvəllərində Türkiyə ədəbiyyatında milli məfkurə. (Avtoreforat) Bakı-2004 «Adiloğlu».
15. Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı 1983.

HÜSEYN CAVİD VƏ MEHMED AKİFİN YARADICILIĞINDA QƏRB

Tahirə MƏMMƏD

*Filologiya elmləri doktoru, professor
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsinin müdiri
tahire.mammed@yahoo.com*

XÜLASƏ

Türk dünyasının böyük mütəfəkkirləri H. Cavid və M.Akifin hər ikisinin yaradıcılığında öz dəyərlərimizi qorumaqla Qərb haqda çox obyektiv, əhəmiyyətli fikirlər mövcuddur. M.Akif və H.Cavidin əsər və məqalələrini bu baxımdan müqayisə etdikdə qərbbə bir paralellik müşahidə olunur. Onların yaradıcılığında qərbə münasibəti əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə ümumiləşdirmək olar:

- a) Qərb mədəniyyət və elm məkanı kimi;
- b) Qərb işğalçı kimi;
- c) Qərblə obrazları vasitəsilə qərb insanının xarakterik xüsusiyyətlərini göstərmək;
- d) Qərb və şərqin keçmişlərinin müqayisəsi;
- e) Qərblə şərqin müasir vəziyyətinin müqayisəsi;
- f) Qərbi öz içərisində yaşadığı ziddiyyətlərlə təqdim etmək.

Məruzədə bu istiqamətlərin hər biri faktlarla əsaslandırılır.

Açar sözlər: H.Cavid və M.Akif, qərb, uçurum, mədəniyyət, işğalçılıq, Berlin

WEST IN THE HUSEYN JAVİD' S AND MEHMED AKİF' S CREATIVE WORKS SUMMARY

There are very objective and important considerations about West by saving our values in the creation of both H. Javid and M. Akif. A strange parallelism is observed when M. Akif' s and H. Javid' s works and articles compared from this point of view. Their creative approach to the West, can be summarized in the following directions:

- a) The West as a place of culture and science;
- b) West as occupation;
- c) Show the characteristic features of Western people in the West with creation of the Western images in the works;
- d) Comparison of the past of West and East;
- e) Comparison of the modern state of East and West;
- f) Introduce the West with its contradictions;

Each of the directions is grounded with facts in the lecture.

XX əsrin başlanğıcında həm Türkiyə, həm də Azərbaycanda milliyyətçilik bir fikir cərəyan kimi aparıcı yer tuturdu. Qabaqcıl ziyalılar hər biri milli inkişafa nail olmaq, tarixin ziddiyyətli və çox mürəkkəb bir dönməndə millət kimi yaşayıb özünü təsdiq edə bilmək üçün bir düşüncə, proqram arayışında idilər. Qərbin hərbdə, elmdə üstünlük qazanması və hakimlik iddiası etiraf olunmuş bir gerçəklik idi. Rusiyanın işğalı ilə Azərbaycan ikiye parçalanaraq müstəmləkə əyalətinə çevrilmişdi. Maarifçilik dönməndən başlayaraq qabaqcıl ziyalılar bu vəziyyətdən çıxmağın yollarını arayırdılar. "İkinci Viyana kuşatması (1683) ilə maddi gücün Batıya keçtiğinin fark edilmesinden sonra, ge-

rileme sürecini durdura bilmek için Batı medeniyeti artık Osmanlılar arasında ileri sürülen çarelerden biri anlamına gelebilmiştir". (4) Bu arayışlar XX əsrin başlanğıcında daha da genişlənərək bir axın halını aldı. Həmin dövrün görkəmli ziyalıları H. Cavid və M.Akif də bu problemin həlli yönündə öz konseptual fikirlərini irəli sürdülər. Hər ikisinin yaradıcılığında öz dəyərlərimizi qorumaqla Qərb haqda çox obyektiv, əhəmiyyətli fikirlər mövcuddur. Onların bu yanaşmasını müqayisə etdikdə hər hansı bir ziddiyyətlə qarşılaşmırıq, müəyyən fərqliliklər olsa belə, əsasən eyni mövqenin şahidi oluruq.

M.Akif və H.Cavid Qərb haqqında görüşlərini həm bədii yaradıcılıqlarında, həm də məqalələrində açıqlamışlar. Həmin əsər və məqalələri müqayisə etdikdə qərribə bir paralellik müşahidə olunur. İkisi də yaradıcılıqlarında bu məsələni diqqətdə saxlayaraq qərbi anlamağa və anlatmağa çalışan obrazlar yaratmışlar. Maraqlıdır ki, hər iki sənətkarın gerçək həyatda gördükləri və tanıdıqları qərb məkanı Almaniyadır. İstər M.Akifin, istərsə də H.Cavidin Qərb haqda görüşlərində Almaniya və onun inkişafı, insanları haqda apardıqları müşahidələr əsasında irəli sürdükləri mülahizələr də müqayisə baxımından cəlbedicidir.

Yaradıcılıqlarında qərbə münasibəti əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə ümumiləşdirmək olar:

- g) Qərb mədəniyyət və elm məkanı kimi;
- h) Qərb işğalçı kimi;
- i) Qərb və şərqin keçmişlərinin müqayisəsi;
- j) Qərblə şərqin müasir vəziyyətinin müqayisəsi;
- k) Qərbi öz içərisində yaşadığı ziddiyyətlərlə təqdim etmək.

Qərb mədəniyyət və elm məkanı kimi

Böyük ədiblərimiz, təbii olaraq, Qərbin mədəni-texnoloji inkişafına hörmətlə yanaşır və xalqı elmi mənimsəməklə yeni nailiyyətlər əldə etməyə çağırırdılar. Lakin elmi-texnoloji yeniliklərin mənimsənilməsi prosesində yaşanacaq ünsiyyətdə ənənəvi dəyərlərdən uzaqlaşma təhlükəsinin də ola biləcəyini nəzərə alırdılar. Bu fəlakətin yaşanmaması üçün əsərlərlə milləti ayıq münasibətə dəvət edirdilər. Onların yaradıcılığında bir sıra qərb ölkələrini və millətlərini təmsil edən obrazlarla rastlaşırıq. M.Akif və H.Cavidin əsərlərində Rusiyanın da adı bir qərb ölkəsi kimi çəkilir. O zaman bu ölkə də türk gəncliyinin elm, təhsil, iş dalınca getdiyi əsas diyarlardan biri idi. Rusiyanın türk gənclərinin dünyagörüşünün formalaşmasına fəal müdaxiləsi özünü daha çox M.Akifin "Safahat"ının ikinci kitabı olan "Süleymaniyyə kürsüsü"ndə göstərir. Çünki kürsüdə vəz verən, fikirlərlə Əbdürrəşid İbrahimi xatırladan, bir rusiyalı türkdür. Azərbaycanın da tarixindən məlumdur ki, o zamanlar çarizmin işğal etdiyi bölgələrdə gənclərin təhsil üçün üz tuduğu və qərbi tanıdığı əsas məkan Rusiya idi. Süleymaniyyə kürsüsünün vaizi həmin tarixi yaşantını belə anladır:

Sonra zenginlerimiz: "Haydı gidin, ilim getirin"
 Diye, her isteyen şahsına bilmem kaç bin
 Ruble tahsis ederek gönderdiler Avrupaya.
 Bu giden kafilenden bir çoğu cidden tahsil
 Ederek döndü. Fakat geldi ki üç beş de sefil,
 Hepsinin adını kirletmeye gerçekten yetti...
 ...Bir kurtuluş yolu varmış... O da neymiş: Mutlak,
 Dini kökten kazımak, sonra evet Ruslaşmak... (4,323)

M.Akif Qərbdən mədəniyyət və texnologiyayı alarkən Yaponiya kimi davranmağın tərəfdarı olduğunu bildirir. Vaiz yaponiyalıların yüksək əxlaqından, başqalarına şəfqət və hörmətlə davranmalarından, şəxsi mənfəətlərini topluma fəda etmələrindən söz açıdıqdan sonra mədəniyyətin, yəni qərb dünyasının müasir nailiyyətlərinin özlərinə lazım olanı seçə bilmək qabiliyyətindən təqdirle söz açır:

Medeniyyetin gire bilmişse sadece teknolojisi...
 O da ülke sahiblerinden gelecek izne tabi. (4, 333)

Şair qəhrəmanın dili ilə qərbə gedən gəncləri aldıqları təhsillə irəliyə, inkişafa çağırır, lakin bu zaman öz ruhlarından üz döndərmələrini də böyük fəlakət sayır:

Alınız ilmini Batının, alınız sanayisini;
Veriniz hem çalışmanızla son sürat
Çünkü mümkün deyil artık yaşamak bunlarsız;
Çünkü milliyeti yok sanayinin, ilmin: yalnız,
Demin yaptığım uyarıyı iyi aklınızda tutun:
Kendi "ruhunuzun esası" olsun klavuz,
Çünkü boşunadır kurtuluş ümidi onsuz. (4,371)

Qərbin elmi-texnoloji inkişafını mənimsəməyi gerilikdən qurtarmağın əsas yolu kimi görən M.Akif səfərbərliyə çağırış kimi, sanki, bir şüar irəli sürür:

Doğunun beyni Batının fikirlerini sahiplenmelidir. (4,359)

Safahatın beşinci kitabı "Xatirələr"ə daxil olan "Berlin xatirələri"ndə qəhvədə oturub insanları seyr edərək onların inkişafının səbəblərini araşdırmağa çalışır. Bu insanlar hansı xüsusiyyətləri ilə üstün gəlib, ibrət yeri olmalarını şair belə ifadə edir:

Bu güvənle millet bütün istediklerini
Bugün deyilsə, yarın mutlaka elde edecek.
Çalışkanlık ve tevekkül... Ne yigitce bir meslek! (4,635)

"Berlin xatirələri"ndə şair qəhvədə oğlu savaşda şəhid olmuş bir ana ilə rastlaşır, onunla xəyalı bir dialoqa girir. Almaniyanın inkişafını elm və texnologiya ilə bərabər, həm də milli birlikdə görən şair, əslində bu dialoqu ilə öz millətinə, müsəlman aləminə didaktik bir dərs verir:

Halkın ortak qidası oldu bilim ve teknoloji
Beyinle kalbi uyum içinde çalıştırılmalı beri
Atıldı milli birlik binasının temeli
İhtişamınızın bütün sırrı işte o birliktir. (4.)

Qərb işğalçı kimi

Mütəfəkkir sənətkarları daha çox narahat edən qərbin işğalçılıq siyasəti idi.

"Fatih kürsüsündə" əsərində M.Akif qərbin bu istəyini belə təqdim edir:

Zayıfı ezen Avrupa bir hak tanıır ki o da kuvvettir. (4,489)

Şərqlin bütün xəzinələri, var dövləti rusların və ingilislərin malı olub. Şərqlilər özlərinə aid olmayan savaşlara qatılırlar, ön cəbhələrdə səf tuturlar ki, qərblilərə silahdan açılan atəş dəyməsin. İrəq ayrı-seçiciliyi salan qərbin şərqliyə yanaşma tərzini M.Akif bir ingilisin dilindən bu cür səsləndirir:

"Ölürse hizmet eder, öldürürse hizmet eder."

H.Cavid Birinci Dünya Müharibəsinin görünməyən tərəflərinə həsr etdiyi "İblis" faciəsində Qərbin işğalçılıq siyasəti qarşısında Şərqlin öz məhəbbət fəlsəfəsində fiziki olaraq uduzmasını, bunun isə özlüyündə mənəvi böhranlar və dəhşətlər yaratdığını göstərir. Əsərdə "əbədi məhəbbət" iblis və müharibə fəlakətləri qarşısında çaşqın vəziyyətdədir, şərqlin müdrik Arifi iblisin əlində oyncağa çevrilib.

XX əsrin gərgin tarixi mühitində Qərbdən Şərqə gələn təkçə elm və texnologiya, yeni tipli incəsənət, ədəbiyyat deyildi. Eyni zamanda, sosializm və faşizm kimi ideologiyalar idi ki, bu da özlüyündə müstəmləkələrin əldə edilməsinə, dünya ağalığı iddiasına xidmət edirdi. H.Cavid dünyaya yeni düzən verən bu hadisələrə də laqeyd deyildi və dünyaya yayılan həmin təlimlətin kimlərə daha çox faydalı olduğunu anlatmaq üçün "İblisin intiqamı" əsərini yazdı. "İblisin intiqamı" dramı ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə dövrün və zamanın ideologiyasına uyğun olaraq yanlış qiymətləndirilən əsərlərdən biridir. Əslində, bu əsər H.Cavidin repressiya olunması üçün hökmün qətiləşməsinə səbəb oldu. Çünki Cavid iblis intiqamından yazarkən sosializm və faşizmi bədii sənətin gücü ilə eyniləşdirmişdi. Burada XX əsrdə mərhəmətin diplomatik vasitəyə çevrilməsi, iblisin daha da bəşəriləşməsi (və ya insanın iblisləşməsi), həqiqətin dərin qatlarda, siyasi pərdələr altında gizlədilməsi və ardıcıl olaraq Dünya müharibəsinin baş verməsinə, işğalların gerçəkləşməsinə şərait yaradılması öz ifadəsini tapır. (6,121)

Əsərdə təkçə obrazların təqdimatına və hadisələrin cərəyan etdiyi məkanlara fikir versək dahi mütəfəkkiri necə problemlərin düşündürdüyünü və nələrə insanların diqqətini cəlb etmək istə-

diyini təsəvvür edə bilərik. "İblis"də olduğu kimi, bu əsərdə də baş qəhrəman İblisdir. Burada o, artıq tək deyil, şeytanlardan ibarət xüsusi dəstəsi var. Əsərin müxtəlif məkanlardan olan qəhrəmanlarının bir qismi adları ilə verilsə də, əsas iştirakçılar təmsilçilər kimi təqdim olunur. Təmsilçilər bu şəkildə sadalanır: "Sovet nümayəndəsi..." tək verilir, qarşısında heç bir məlumat yoxdur. İkinci sətirdə isə belə bir sadalanma gəlir: fransız, ingilis, italyan, yapon, alman nümayəndələri... şeytanlar, qaraçılar və s. (3, Vc.,s.167) beləliklə o, başqa nümayəndələrlə sovet nümayəndələrini hələ başlanğıcdan birləşdirir. Nümayəndələr isə şeytanlarla assosiativ münasibətdə şəxsiyyətləri aydınlaşan simvolik –real obrazlardır. Birinci pərdənin remarkasında hadisələrin cərəyan etdiyi ölkənin adı yoxdur; burada sadəcə Arif uyuyur, İblis isə öz şeytanlarından hesabat qəbul edərək onlara tapşırıqlar verir. İkinci pərdədə isə Madrid, üçüncüdə Belçika, dördüncü və beşincidə İsveçrə şəxslərin və nümayəndələrin bir yerə yığıldığı ölkələrdir. Görünən məkan bu ölkələr olsa da yarı real, yarı simvolik obrazlar az qala bütün dünyanı dolanır. Müəllif texnika əsrində obrazların radio və işıq sürətilə ölkələri, şəhərləri, insanların beyinlərini və qəlblərini dolaşmasını göstərməklə, eyni zamanda bədii zaman və məkanı elmi texnologiya ilə ayaqlaşdırır.

Qərb və şərqin keçmişlərinin müqayisəsi

İstər M.Akif, istərsə də H.Cavid şərqin, türkün keçmiş şanlı tarixi ilə qürur duyurlar.

Safahatın dördüncü kitabı olan "Fatih kürsüsündə" əsərində M.Akif türkün keçmiş ehtişamı ilə qərbin o vaxtkı durumunu qarşılaşdıraraq dərs almaq üçün bir xatırlatma mənzərəsi təqdim edir:

Donanma, ordu zaferlerle yürürken ileri,
Üzengi öpmeye hasretti Batının elçileri!
O ihtişamı elinden niçin bıraktın da,
Bugün yatıp duruyorsun ayaklar altında? (4,493)

Şair hər nə qədər keçmişlə qürur duysa da, gözü keçmişə dikib, indini və gələcəyi görməməyi də fəlakət sayır. Bunu "Xatirələr"də belə ifadə edir:

Gözleri geçmişe bakan milletin,
Ömrü sürüp gider hep felaketlerle.
...Ey koca Doğu dünyası, ey sonu gelmeyen miskinlik!
Sen de kımıldanmaya bir niyet et.
Korkuyorum Batı dünyasının elinden yarın,
Kalmayacak çekmediyin kötülük. (4,583)

H.Cavidin də həm şeirlərində, həm də dramaturgiyasında keçmiş tarixlə bəslənən qürur açıq nümayiş etdirilir. Bu məsələdə H.Cavid daha çox bir turançı kimi çıxış edir:

Bir zamanlar şərəfli Turanın,
O cihani gəyuri qavğanın
Qəhrəman, bərgüzidə evladı,
Türklərin anlı-şanlı əcdadı
Saldırıb titrədirdi yer yüzünü,
Hökm edər, dinlətirdi hər sözünü. (3, I c.,s.64)

Bu mövqe H. Cavidin dramaturgiyasında da müxtəlif obrazlar və hadisələrin təqdimi ilə sistemli şəkildə özünü göstərir.

Qərblə şərqin müasir vəziyyətinin müqayisəsi

Tarixən türk və şərq aləmi hər nə qədər qüdrətli olsa da artıq vəziyyət dəyişilib, dünyaya nizam verən indi onlar deyil.

Qərbin müasir üstünlüyü şəraitində qərblilərin şən əhval-ruhiyyə içərisində olduğunu anladan M.Akif, onlara öz həsədini də ifadə etməkdən çəkinmir. Bu həsədi oxucularında da yaradıb milləti inkişaf üçün rəqabətə dəvət edir. Lüksor səyahətinin təəssüratları əsasında yazıb "Xatirələr"ə daxil etdiyi "El-Uksurda" mənzuməsində qarşılaşdığı səyyah quruplarının əyləncə və rahatlıqları ilə qərbin əhval-ruhiyyəsini ifadə edir:

Fransız, İngiliz, Alman, on üç kadar gezgin,
Üçer beşer küme olmuşlar: İnliyor kadehler! (4,611)

Şair fransızları gülməyə haqlı hesab edir, çünki doludur cibləri, ingilislər də əməllərinə dünya tabe olduğu üçün xoşbəxtdirlər. Almanların da gülməyə haqları var; qolları qüvvətlidir və öz namuslarını qoruya bilərlər. Bu səyyahlar içərisində gülə bilməyən bircə şairin özüdür; başı bəlali, əli-qolu çeynənmiş şərqi dərini çəkir.

M.Akif millətin geriliyə və tənbəlliyə alışmasından çox narahatdır. Qərbdə elm və texnologiya inkişaf etdiyi bir vaxtda biz hər ehtiyacımızı onlardan almaqla yetinirik. Şair bu vəziyyəti Safahatın 6-cı kitabında, "Asım"da böyük yangı ilə təsvir edir:

İşimiz düştü mü tersaneye, veya denize
Mutlaka adetlerimizdir koşarız ingilize
Bir yıllık köprü için Belçikadan kalfa gelir;
Hekimin uzmanı bilmem nereden getirilir.
Hani tezgahlarımız nerde? Sanayı nerde? (4,767)

M.Akif yaradıcılığında qərblə şərqi müqayisəsi, müasir elm və texnologiya dünyasında qərbin irəliləyərək şərqi ayaq altına almasının üzüntüsü və buna şairin üsyanı hər zaman davam etmişdir. O, qərbin şərqi öz müstəmləkəsi halına gətirməsində qərblə bərabər şərqi özünü də günahkar sayır, bu hissi başqalarına da təlqin etməyə çalışır. Safahatın yeddinci kitabında "Gölgələr"ə daxil olan "Bülbül" şeirində yazır:

Ne acıdır ki Doğunun ben vefasız, kansız evladı.
Baştan sona Batıya çiyndim de çıktım atalar toprağını. (4,933)

H.Cavid öz millətini irəli gedən dünyanın qarşısında acizlikdən qurtarmağa, oyanmağa, geri qalmamağa səsləyir:

Diksinib bir ayıl da gör nə xəbər?
Adəm evladı qol-qanat açaraq,
Çarpışır yerdə, göydə od saçaraq.
Yetişir, haydı zə'fi, əczi biraq! (3, Ic.s., 66)

Qərbi öz içərisində yaşadığı ziddiyyətlərlə təqdim etmək

Qərb heç də heyran olub, uyulacaq bir məkan deyil. Onun da ziddiyyətləri və səfalətləri var.

Mehmed Akif "Süleymaniyyə kürsüsündə" əsərində insanların Rusiyada haqsız yerə əzildiklərini göstərir. Burada insanların hüquqları heçə sayılır. Vaiz XX əsrin başlanğıcının Rusiyasını belə təqdim edir:

O zaman Rusiyada bir baskı hakim idi...
Hər düşünən qafanın mütləq əzilməkdi sonu. (4,319)

Qərbi öz ziddiyyətləri ilə göstərmək H.Cavid yaradıcılığı üçün daha xarakterikdir. O, qərbi həmişə xeyir və şərin qovşağı kimi təqdim edir. M.Akif "İstiqlal" marşında mədəniyyət adı altında törədilən masqaralara ironiya etdiyi kimi, H.Cavid də hələ 1916-cı ildə yazdığı "Hərb və fəlakət" şeirində Birinci Dünya Müharibəsinin yaratdığı dəhşətlərə görə yazır:

Aman nə mənzərə! Duyduqca sarsılır vicdan.
Nə dəhşət, ah!.. Düşündükcə çıldırır insan.
Təməddünün sonu vəhşətmidir, nədir əcaba? (3,Ic.,s.63)

H.Cavid "Uçurum" (1917) adlı faciəsində M.Akifin "Süleymaniyyə kürsüsündə" olduğu kimi qərbə, Avropaya gedənlərin qarşısında iki yol açıldığını göstərir:

Əvət, bilməli ki, Firəng elləri,
Həm bəslər, həm soldurar əməlləri;
Avropada işıq da var, zülmət də,
Orda səfahət də var, fəzilət də. (3,II c., s.340)

Hadisələrin gedişində H.Cavid avropaya rəssamlıq sənətinin incəliklərini öyrənmək üçün gedən Cəlalın qarşısına bir Anjel (Mələyin qərbli variantı) çıxarar. Anjelə uyub, ailəsini, məqsədini, məniyini unudan Cəlal sonda "Uçurum: qaranlıq, çıqılmaz yolum..." (3, II,c. s.,414) deyib, elə ömrünü də uçurumda intiharla bitirir.

H.Cavidin daha başqa bir əsərində, "Knyaz" da da Avropa həyatından bəzi səhnələr yer alıb. O, burada Berlini yadların, ora pənah gətirmiş mühacirlərin gözü ilə tərif edir. Bolşevik inqilabından qaçıb Almaniyada özünə sığınacaq tapan gürcü knyazı Berlinə heyrandır:

İştə Berlin! Mədəniyyət ocağı,
Hər yeşil səhnəsi cənnət bucağı...
Hər tərəf dalğalı, hər mənzərə şən,
Fərqi yoqdur gecənin gündüzdən.
Hər salonda uçuşur zümzümələr,
Qadın erkək gülüşüb rəqs eylər.
Gecə Berlində çalışmaq bəncə
Sofuluqdur, var ikən əyləncə. (3, IV c., s.83)

M.Akif kimi, H.Cavid də Berlinin kofe-restoranını təsvir edir, onların təmizliyə verdiyi önəmi qiymətləndirir. Kafedə çalışan, knyazın dayısı Solomon xidmətçi qadınların hər şeydə təmizliyi gözləmələrini tapşırır:

Diqqət edəlim, hər şeyə diqqət!
Pək başqadır almandakı xislət,
Bir yerdə əgər yoqsa nəzafət,
Yaqlaşmaz, edər bəlkə də nifrət. (3, IVc.,s.106)

Knyazın başqa bir qohumu Şakro da Parisə əyləncə üçün üz tutur. Onun da sonu Cəlal kimi bitir, axırda intihar edir. (111) Knyaz da Qərbin çalışqanlığını yox, əyləncəsini seçdiyi üçün ağlını itirir və onun da sonu alnına sıxdığı qurşunla bitir. (3, IVc.,s.134)

Onun qərbə münasibətinin necəliyi daha çox "Azər" poemasında özünü göstərir. Azər bütün davranışı, fikirləri ilə müəllif mövqeyini ifadə edir. Nəzərə alsaq ki, H.Cavid özü də Almaniyada səyahətdə olub və Azərin dilindən söylənən fikirlərlə ayrı-ayrı əsərlərində fraqmental halda rastlaşırıq, o zaman Azəri müəllifin prototipi kimi də qəbul etmək olar. Şair Azərin dililə Avropanın səliqə-səhmanına, avropalıların çalışqanlığına heyranlığını bildirir:

Süslü köylər trenləri qarşıladı ara-sıra.
Hər guşə bir gəlin kibi gülümsərdi yolçulara,
Əmək pərisi munisdi hər gəncə, hər ixtiyara,
İşsiz qalanlar, şübhə yoq, məhkum idi səfalətə. (3, Ic.,s. 189)

Hər ocaqda, bucaqda bilgi, hünər məbədi olduğunu söyləyən şair, eyni zamanda, bu diyarın da qərəzdən, yalandan, riyadan, kölgəli vicdanlardan uzaq olmadığını göstərir. Bildirir ki, "süslər içində qıvrılan gövərçinlər" də var ki, səfalət içindədirlər. Ancaq hər nə qədər qarışıq, olumsuz məqamlar olsa da, Avropada "fəzilət eşqi zillətə" üstün gəlir.

Azər mədəni Qərbin Şərqə qarşı soyuqqanlılığını insani baxımdan doğru saymır.

Hindin əzilmiş bənliyi yapsa hər sözdə möcüzə,
Soyuqqanlı Qərb alışıq göz süzə, ya dodaq büzə. (3, I c., s.191)

Qərbi əsasən ziddiyyətlər fonunda təqdim etməyi uyğun görən H.Cavid Berlinin möhtəşəm salonlarını və insanların dəbdəbəli həyatını təsvir etdiyi parçanın adını "Azad əsirlər" qoyur. Şair burada başqalarına şənlik, əyləncə bəxş edən gözəl qızların hər zövqü oxşamasını, öz həyatlarını puç etməsini təəssüflə göz önündə canlandırır. "Müharibə və fəlakət" şeirində olduğu kimi burada da mədəniyyətə vəhşiliyin qarışdığını bildirir:

Mədəniyyətdə çırpınan vəhşət
Daha yıldıqlı, şairanə, əvət. (3, I c.,s.195)

Cavid Almaniyanı təkcə Berlinin şən salonları, gözəl bağ-bağçaları deyil, "Dantenin cəhənnəmindən" seçilməyən kömür mədənləri, mühacirlər yuvası ilə də təqdim edir. "Nil yavrusu" bölümündə isə Qərb tam mənasilə açılır. Misirin işğalına etiraz olaraq yazdığı bu bölümündə istilaçı qərblə dəbdəbəli qərb əl-ələdir. Əyləncəli salonlarda gənclərin şənləndiyi bir vaxtda yeddi ildir ki, Nili tərək edib qərbdə yaşayan "fusunlu xilqət", Şəmsə öz gözəlliyi ilə hamını heyran qoyur. Bir ingilis zabiti öz həmvətənlərinə göstərib, Misirin işğalına rəhbərlik edən şəxsin o olduğunu söy-

ləyən Şəmsə bir azdan həmin zabitlə onun dəvətilə əylənməyə başlayır və salondan onunla birlikdə çıxır. Bunu görən yoldaşları ona nifrətlə yanaşırlar. Sabahı gün Şəmsənin həmin zabiti iki qurşunla qətlə yetirdiyi məlum olur. O, öz vətəninə bir az rahat nəfəs alması üçün öz həyatını qurban verir. (3, I c.,s.209-211)

Qərbin həm irəliləməsinin, həm də müstəmləkəçiliyinin, təmtəraqlı həyatın arxasında necə faciələrin durmasını göstərmək məqsədilə "Azər" poemasına Cavid "Tıbağanın zevqi" bölümünü daxil edir. Burada Avropanın yeşil bir yaylasında konsert salonunda yığılan camaat tıbağanın musiqi sədaları altında başını qınından çıxarıb musiqi dinləməsinə heyran-heyran baxırlar. Azərin yaxınlığında duran parisli bir dilçi professor öz mədəniyyətləri ilə öyünür:

"Gördünmü? Levhə pək gözəl!" diyordu.

"Tıbağalar belə bizdə musiqidən zevq alır.

Sizdə nasıl, bu sınaqlar varmıdır?" (3, I c.,s. 312)

Azər bu səhnənin maraqlı olmasını, salonun gözəlliyini heyranlıqla seyr etməmiş deyildir. Lakin bu sualın qarşısında onun ruhunda seyr etdiklərinə paralel başqa bir mənzərə canlanır:

O məhsullu Şərqi halı pək səfil...

Öylə yoqsul var ki, ot yeyib yaşar.

Fəqət burda yalnız insanlar deyil

Tıbağalar belə eşqindən coşar.

Çoq düşündüm bunu dəmindən bəri,

Hər zevqi bir acı bəslər, düşünsən!

İştə Qərbin azgün səadətləri

Alır qıda Şərqi fəlakətindən." (3, I c.,s.212)

Cavidin Qərbdə yaşanan ziddiyyətləri göstərmək və izah etmək baxımından maraqlı doğuran əsərlərindən biri də "Müharibə və ədəbiyyat" (3, V c., s.280-287) məqaləsidir. Məqalədə müəllif müharibədə qalib gələn ölkələrin qələbələrinin səbəbinin təcavüz silah və texnika üstünlüyü ilə izah olunması fikrinə qarşı çıxır. Ona görə, qələbələri hazırlayan həm də həmin ölkələrin fəlsəfəsi və ədəbiyyatıdır. O, həyat tərzinə və ruh dünyasına görə millətlərin – almanların, ingilislərin, fransızların, rusların özünəməxsusluqlarını müəyyənləşdirməyə çalışır. Onların hər birinə aid mühitlərin formalaşmasında yazıçıların və filosofların mühüm rolu olduğunu qeyd edir. Fikrini aydın çatdırmaq üçün rus-alman mühitindən Tolstoy və Nitsşeni götürərək onları fəlsəfi görüşlərinə görə müqayisə edir. Tolstoy Nitsşeni yarımədəli alman hesab edir. H.Cavid isə məzlumların əzilməsini təbii hesab edən Nitsşenin, incilin əfvədicisi mərhəmət fəlsəfəsini yayan Tolstoydan daha səmimi olduğunu bildirir.

Məqalədə H.Cavid kənardan, eyni zamanda qərbdən alınan ədəbiyyat ənənələrində də ehtiyatlılığı lazım bilir, yüksək sənətkarlıq nümunələrindən öyrənməyi eyib saymır, ancaq "hoppa", "çürük" sənəti və fəlsəfəni gətirib xalqı doğru yoldan sapdırmağın əleyhinə çıxır.

Eyni mövqe M.Akifin "Ədəbiyyat" məqaləsinin də əsas qayəsidir. O, yazır: "...biz edebiyatın vətəni olduğuna iman edenlərdəniz. O səbəbdən heçbir millətin edebiyatını memleketimize mal etmək isteməyiz..."

Məruzədə biz H.Cavid və M.Akifin ayrı-ayrı əsərlərindən nümunələr gətirərək müəyyənləşdirdiyimiz istiqamətlər üzrə fikirlərimizi çatdırmağa çalışdıq. Ancaq bu mütəfəkkirlərin fikirləri yalnız bizim adını çəkib nümunələr seçdiyimiz əsərlərlə bitmir və mövzunun daha geniş tədqiqi bizə dərs almaq üçün daha çox faktlar verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Kabaklı. Türk edebiyatı, 3.cild, İstanbul, 1978
2. Ali Gur. Doğu ve Batı dünyası karşısında Mehmet Akif. Türkiyat Araştırmaları dergisi, sayı 4. Konya 1997,s.29-46
3. Hüseyin Cavid. Əsərləri, 1-ci-5-ci cildlər. Bakı, Elm,2007
4. Mehmed Akif Ersoy. Safahat, I və II ciltler, Zaman qazetesi, Feza qazetecilik A.S., İstanbul 1994
5. Mehmed Akif Ersoy. Safahat. Çağrı yayınları, İstanbul 1999
6. Tahirə Məmməd. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası . Elm, Bakı 1999

SANAT-EDEBİYAT-FİKİR DÜNYASININ İKİ DEHASI: MEHMET AKİF ERSOY VE HÜSEYİN CAVİD

Prof. Dr. Tamilla ALİYEVA

*Eskişehir Osmangazi Üniversitesi,
Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü Öğretim Üyesi
aliyevatamilla@ogu.edu.tr*

Mehmet Akif Ersoy'un şiiri, onun sanat ve edebiyatının aynasıdır. Bu sözü, Azerbaycan'ın dün-yaca ünlü filozof şairi Hüseyin Cavid için de söyleyebiliriz. Her iki şair de edebiyatları ile cemiyete ayna tutmaktadırlar. Onlar, ülkelerini özgür görmek istiyorlar, bunun için de Batı sömürgecilğine karşı çıkıyorlar. Milli Mücadele yıllarında M. Akif, Türk Milleti'ni aydınlatmak, gerçekleri göstermek için camilerde vaizler vermiş, bütün ülkeyi dolaşarak onu aydınlatmayı kendisine vazife bilmiştir. Hüseyin Cavid'in de ülkesi de sömürge durumundaydı. Bu yüzden o, Akif kadar apaçık konuşamıyordu. Onun eserlerinde, genellikle mücerretlik vardı. Eğer M. Akif Ersoy sosyal tarih veya destan yazmışsa, Cavid tarihi olayları mücerret fikirlerle tasvir etmiş, eserlerinde keder ve küskünlüğe yer vermiştir. Her iki şair de ülkelerindeki Batılı taklitle karşı idiler. Her ikisi de Batı'nın bilim ve teknolojisinden yararlanmak istiyor ancak kültür değerlerimizin bozulmasına karşı çıkıyorlardı.

Her iki şair de ülkelerini bağımsız görmek istemişler ve eserlerinde bu görüşleri işlemişlerdir. Mehmet Akif de, Hüseyin Cavid de ezenle ezilenler arasındaki zıtlığı erken anlamış, eserlerinde bunu işlemişlerdir. Ancak bu ifade ediş Hüseyin Cavid'de üstü örtülü biçimde ifade edilmiştir. Cavid fikirlerini söylemek için romantik fikirlerini kullanmıştır. Onun kahramanları cemiyetin üstünde durmak, özgür yaşamak istiyorlardı. Bu kahraman, özgürlük isteyen Azerbaycan'ın simgesidir. Akif'in ideal genç tipi de Asım'dır.

Her iki şairin İslâm dinine karşı münasebetlerinde de benzerlikler vardır. M. Akif devletin yaşaması ile dinin yaşamasını aynı ölçüde görmektedir. Hatta M. Akif'in Rusya'daki Müslümanlar hakkında da fikirleri vardır. Rusya, Azerbaycan Türklerine dinlerini yasaklasa da H.Cavid dininden imtina etmemiş, ülkesini, milletini, dilini korumuş ve bunun sonucu olarak Sibiry'a sürgün edilmiş, şairin ömrü orada facia ile son bulmuştur.

Bu çalışmada her iki şairin sanat-edebiyat-fikir dünyası hakkında karşılaştırmalar yapılacak, eserlerinden örnekler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Akif Ersoy, Hüseyin Cavid, Edebiyat, Sanat, Fikir.

TWO GENIUS OF THE WORLD OF ART, LITERATURE AND INSPIRATION: MEHMET AKİF ERSOY AND HÜSEYİN CAVİD

ABSTRACT

Poetry of Mehmet Akif Ersoy is the mirror of his art and literature. We can say same thing for Azerbaijan's world famous philosophy Hüseyin Cavid. Both of this two poet taking mirror to societies with their literatural works. Both of them protest against to emperialism of West and wanted to see their countries independence. In war of dependence tine M.Akif made speecchs for showing truths and went everywhere to lightened to Turkish people. Hüseyin Cavid's country was a colony, too. Because of that his speecchs weren't so sharp as M.Akif's. In his works there are a lot of abstractive objects. Akif wrote social history or epics, Cavid wrote historical events in a abstractive manner. Both poets were protest against Western imitation.

Both of two poets wanted to see their countries independence, and used this subject in their works. M.Akif and Hüseyin Cavid understood opposition wsth oppressor and oppressed and used this subject in their works. But this matter used metaforically in Cavid. Cavid used romantic thoughts. His heroes were stay up of the society and wanted to live in freedom. This hero is he symbol of Azerbaijan. Akif's ideal young character was Asım.

In this paper, there will be some comparisons between this to poet about their art, literature and inspiration and some patterns of their works

Key worlds: Mehmet Akif Ersoy, Hüseyin Cavid, Literature, Art, Inspiration.

Azerbaycan edebiyatında milli romantik şiirin temsilcileri olan Hüseyin Cavit, Muhammet Hadi, Ahmet Cevat gibi yazarlar Rıza Tevfik, Abdulkalk Hamit, Namık Kemal, Tevfik Fikret, Recai-zade Ekrem ve özellikle, Mehmet Akif Ersoy gibi Osmanlı şair ve yazarlarının etkisi altında bulunmuşlardı. H.Cavit 1906-1909 yıllarında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde okumuş, Mehmet Akif'in öğrencisi olmuş, ondan etkilenmiştir" (Asgerzade, 2008)

Şimdi Türk Dünyasını aydınlatan bu iki deha hakkında konuşurken onların XX. Asrın başlarında biri birini tanıdıklarını, bir birinden etkilendiklerini görmekteyiz ve diye biliriz ki, Mehmet Akif Ersoy'un şiiri, onun sanat ve edebiyatının aynası olduğu gibi H.Cavit'in de şiiri sanat ve edebiyatın aynasıdır. Her iki şair de edebiyatları ile cemiyete ayna tutmaktadırlar. Türk dünyasını ay-

dınlatan bu iki insan içinde yaşadığı cemiyete kayıtsız kalamaz. Prof.Dr.K.Yetiş'in dediği gibi "Herhangi bir insan gibi sanatkar da cemiyetin ferdidir, uzvudur. Sanatkâr kendisinin değil, cemiyetin malıdır. Mutlaka her bir cemiyette hastalıklar, hasta ruhlar vardır. Sanatkârın vazifesi iyiyi ve doğruyu bulmak ve cemiyeti bunların etrafında toplamak lazımdır" (Yetiş, 1992: 2). Her iki şaire göre cemiyeti güzelleştirecek, mükemmelleştirecek bir edebiyat ortaya koymak lazımdır. M.Akif'e göre, yazılmaya elverişli olan her bir konu edebiyatın mevzusudur. Özellikle, halkın dertlerini açmak, cemiyeti bu dertlerle tanış etmek edebiyatın önemli vazifesidir. Hüseyin Cavit de cemiyetteki barışmaz zıtlıklar üzerinde kurulan munakişeler seçerek onu bedii ve felsefi yönden umumileştirmeye çalışıyordu. Edebiyata önem veren her iki şair edebiyat nasıl olmalıdır? Sorusuna yazdıkları değerli eserlerle cevap vermişler. Mehmet akif Ersoy "Edebiyat" başlıklı bir yazısında bunları dile getirmiştir: "Şiir, edebiyat için "süs", "çerez" diyenler var. Karnı tok milletlere göre bu söz belki doğrudur. Lakin bizim gibi aç, çıplak milletlere süsten, çerezden evvel giyecek, yiyecek lazım. Onun için de libas, gıda vazifesini görmeyen edebiyat bize bir şey söylemez" (Ersoy, 2009: 15)

Hüseyin Cavit'in edebiyatla ilgili değerli ilmi araştırmaları vardır. Onun 1919 yılında Abdulla Şaik'le beraber Bakü'de Hükümet matbaasında yayımladığı "Edebiyat Dersleri" kitabı buna örnektir. Cavit bu eserde "Sanat Nedir" sorusuna cevap vererek diyor ki, güzel bir sözün bizde hüsule getirdiği etki güzel bir eserin, tatlı bir musikinin etkisi ile aynıdır. Ruhumuzda hâsıl olan bu tür heyecanlar iki usulle tezahür ediyor: biri sevinç, biri keder. İşte bu heyecanı hüsule getiren şey sanattır. Eğer bu sanat kelim, söz, tabiri-ahirle tecelli ederse bunma edebiyat denilir" (Cavit, Şaik 2010)

Her iki şair edebiyatla ilgili yazdıkları eserlerinde edebiyatın kurallarından sohbet açıyorlar, eser için mevzunun önemi vurgulamaktadırlar. Akif için "İcat, fikrin bir mücadelesidir. Gerek mevzu, gerekse mevzua ait ayrıntı her bir mücadele sayesinde elde edilebilir. Bir konuda başarılı olabilmek, o konunun bütün inceliklerini yakalayabilmek için öncelikle etrafı bir şekilde düşünmek, mevzunu ham bir malzeme yığını olmaktan kurtarmak, olgun bir hale getirmek gerekir. Şairin fikrinde, mevzu önce yazarın kafasında iyice oluşmalıdır. Hüseyin Cavit mevzunu üç isimle ifade etmektedir: meal; tertip; İfade.

Hüseyin Cavit mevzudan konuşurken iki eserden örnek getiriyor ve der ki, Mahmut Ekrem Beyin eserini mevzusu "ana sevgisidir", bir başka şairin "Bir Meleğin İnsanlara hitabı" eserinin mevzusu "kan dökmekten sakınmaktır" (Cavit, Şaik 2010: 12)

H.Cavit'e göre mevzu hakkında toplanan bilgiler "meal"dir. Eserin tertibinden konuşan Cavit diyor ki, eser belli ve mehdud bir tertip üzerinde yazılmalıdır ki, okurun zihnini karıştırmasin, kolayca hıfz ve istifade edile bilsin. İfade ise eserin şekli- zahirisidir.

M.Akif Ersoy'a mevzu hakkında yazarlara şunları söylemektedir: Mevzunu kafanızda taşıyın, hem uzun zaman taşıyın, daima beraber gezdiriniz. Göreceksiniz ki, nihayet onu kendinize ram edeceksiniz (Yetiş 1992: 11) M.Akif eserlerinde basit gibi görünen bir mevzunu ayrıntılarına kadar dikkate almaktadır. M.Akif'e göre, eserin dili sade, aydın olmalıdır. Yazar halkın arasına girmeli, onun canlı danışık diliyle tanış olmalıdır. H.Cavit eserde üslup ve ifadeye önem vermiştir. Onun fikrinde, üslup sade bir fikri anlatmaya hizmet ediyor, keşif edeceği bir mevzunu açık tarzda ifade etmeğe çalışıyor.

H.Cavit "Edebiyat Dersleri" kitabında edebiyatın dil ve üslup özelliklerinden, edebiyatın türlerinden vs. konuşmaktadır.

M.Akif eserlerinde realist tablolar çiziyordu, eserlerinde tabilik ve gerçekçilik vardır. Akif hisse değer veren insan idi, ama aynı zamanda cemiyet adamı idi. His ve hayalleriyle yaşayan insan değildir. Onun böyle oluşunun nedeni ülkesinin özgür olması idi, Cavit ise özgür olmayan ülkede yaşıyordu, ona göre de eserlerinde mecazlar, romantik ifadeler kullanıyordu. Cavit fikirlerini satır altı ifadelerle okurlara iletme biliyordu. Eserlerinde azat fikirlerini vermek için özel üsluplar, olaylar kullanıyordu. Örneğin, İslam dinine olan sevgisini Rus sensorundan (duyarından) korumak için özel usuller kullanıyordu. Bazı Sovyet eleştirmenleri onun dine olan sevgisini nefret gibi yazmışlar, aslında ise böyle değil:

Din bir olsaydı yeryüzünde eğer,
Daha mesut yaşardı cinsi-beşer...

Göründüğü gibi şair dinlere kötü münasebet beslemiyor, aksine din olarsa beşeriyet daha da mutluluk içinde yaşar- demek istemişti. Maalesef, şairin bu güzel arzuları Rus şovinstlerinin rahatsız etmiş, onu Sibiry'a göndererek öldürmüştüler. Şairin dinimize böyle saygı ile yaklaşması onun aile terbiyesinden geliyordu. Şair Nahçıvan'da ruhani ailesinde dünyaya gözlerini açmıştı. Eğitimini medresede almış, Arap-Fars dillerini öğrenmişti. Sonra Tebriz'e gedmiş, Doğu felsefesi, tarih ve edebiyat öğrenmişti. Şair 1905-1909 da İstanbul'a gedmiş, üniversitede mühazireler dinlemiş, Türkiye'nin coşkun muhiti, şairlerle tanış olmuştur.

"H.Cavit'i yaratıcılığının ilk dönemlerinden başlayarak son eserlerine kadar sınıfı berabersizliğin doğurduğu facialar düşündürmüştür. O ezenle ezilenler arasındaki zıtlığı erken yaşlarından duymuş, adaletsizliği, istismarı, zorakılığı, bir sözle insanın hayatını zehirleyen negatif halleri kötülemiş, eleştirmiştir. " (Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı 2007: 92)

M.Akif cemiyet ve hayat hakkındaki fikirlerini "Safahat" başlığı altında tek kitapta vermiştir. M.Akif Arapça, Farsça, yanı sıra Fransızca'yı da öğrenmiş, Fransız romantiklerini ve realistlerini okumuştur. Ancak sanatta realist (gerçekçi) bir yol tutturmuştur. Doğu edebiyatında Sadi'ye hayrandır. Onu örnek almış, ondan çok tercüme yapmıştır.

"M.Akif Safahat'ın dördüncü kitabı olan Fatih Kürsüsündeki şu mısralar onun sanat anlayışını özetler:

Hayır, hayal ile yoktur benim alış verişim,
İnan ki: Her ne demişsem görüp de söylemişim.
Şudur cihanda en beğendiğim meslek:
Sözüm odun gibi olsun; hakikat olsun tek! (Ersoy 2009: 15)

H.Cavid romantik olsa da satır altı ifadelerinde hayatta görmek istediği hakikati yazmıştır, romantiklik onun kalbindeki arzuları vermek için bir usuldür. Sovyetlere yağ çekenler onun eserlerindeki acı gerçeği anladıkları için Cavit'i Rusların el ile ceza evine attırdılar, oradan da Sibiry'a sürgün ettiler.

H.Cavit vatanını, halkını azat, özgür görmek istiyordu, dilini rahatça kullanmak, ülkesinin yer altı, yerüstü Azerbaycan halkının malı olmasını istiyordu. Bunu görmedikte şiirlerinde hüznün, keder, gözyaşı görünürdü. Şairin "Çoban Türküsü" şiiri buna örnek ola bilir:

Açmasın çiçekler gülmesin güller,
Ötüşmesin şirin dilli bülbüller.
Derdim çoktur eller, eller, ay eller,
Yar yar deyip gece gündüz ağlarım
(Celal, Hüseyinov 1982: 352)

Aslında Cavit buradan "Derdim çoktur eller, ay eller" ifadesini kullanmakla üstü örtülü şekilde ülkesinin sömürge altında olmasını dile getirmek istemiştir. Şairin en büyük derdi halkının esaret altında inlemesidir.

H.Cavit görkemli Azerbaycan şairi Molla Penah Vagif'in "Görmedim" muhammesinin etkisi altında yazdığı şiirde Birinci Dünya Savaşı döneminin facialarını, dehşetini anlatır, her şeyin ihanet üzerinde kurulduğunu dile getirmektedir:

Her muhabbet bir hıyanet, her gülüş bir hilyedir,
Her saadet ruhu okşar pek sönük bir şuledir.
Belki var sehvim? Fakat gördüklerim hep böyledir,

Görmedim, asla beladan başka bir şey görmedim. (Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı 2007: 96)

Eğer Ersoy Safahat'taki eserleriyle cemiyetteki dertleri dile getirirdiyse Cavit de eserlerinde üstü örtülü ifadeler kullanmakla bu dertleri dile getirmiştir. Ersoy Safahatın Lirik Şiirler bölümünde toplumun dertlerine öncelik verdiği için bir bakıma bu yönünü bastırmıştır. Şair vatan-millet temalı şiirlerinde, özellikle ömrünün son deminde Mısırda yazdığı mistik temalı şiirlerinde derin coşkuyu gören bir dostu, bu duruma hayret ederek "Siz vadiyi değiştirmişiniz" demiş. O ise dos-

tuna "Benim asıl vadem bu idi. Ben şiirlerimi topluma faydalı olsun diye yazdım" cevabını vermiştir" (Ersoy 2009: 16)

Her iki Türk şairinin en büyük âmâlları vatan, millet, din, dil ve insanın manevi dünyasının saflığı, temizliği uğrunda mücadele idi. Akif de, Cavit de hakkın adaleti savunuyordular. (Ersoy 2009: 13) Onlar bu mücadeleyi ülkelerindeki siyasi duruma uygun şekilde yapıyorlardı. Akif ülkesinde karşılaştığı iyi olmayan olayları çekinmeden, korkmadan gerçek söyleye biliyordu, Cavit'in ülkesi sömürge altında idi, açık aydın konuşmak, gerçeği söylemek yasak idi. Ona göre de eserlerini romantizm edebi cereyanı üslubunda yazıyor. Romantizmin kuralları onun için esastır. Örneğin; "Romantizm, sanatkârın kalemi, yaratıcı gücü ve duygularına getirilebilecek hiçbir kısıtlamayı kabul etmez, ona hürriyet veriyor. Bu aynı zamanda sanata getirilmiş veya gelecekte getirilebilecek her bir kurala karşı isyan demektir" (Çetişli 1998: 60). Romantiklere göre, değerlerin kaynağı insandır ve insan evrenin merkezinde durmaktadır. Romantik sanatkâr ifade edeceği duyguları zekâsı, aklı, sezgisi ev hayal gücüyle, bütün benliğiyle kucaklamaya çalışıyor. Sanatkârın duygu ve ihtirasları, öncelikle ferdidir, sanatkâra aittir, ama bu ferdilik, onun evrensel olmasını engellemez. Romantik sanatkârlar için diyorlar ki, onlar toplumun geçmişine, değerlerine büyük ilgi duyar, bu aynen H. Cavit'e aittir, onun eseri okura gerçek hayatın vermediği bir dünyayı takdim eder. Başka romantikler gibi Cavit'te eserlerinde doğaya önem veriyor. Romantiklerin bir özelliği de vatan sevgisi, milli ve milliyet olmalıdır. Onlar hem yaşadıkları çağın sosyal ve siyasi gelişmelerini izliyor, hem de kendi milli geçmişlerine bakıyorlar. Onlar hayal gücüyle insanın iç ve dış dünyasını rahatlıkla öğreniyorlar. Onlarda güçlü bir geçmiş veya tarih duygusu vardır. Cavit eserlerinde ülkesinin geçmişine dair konular işler, ünlü kahramanların hayatını inceliyordu. Şairin yazdığı "Topal Teymur" eseri buna örnektir. Bazen ise romantik türün gücüyle olayları ülkesinin kenarına çıkarıyor, böylece ülkesinde baş veren haksızlığı, adaleti başka ülkelerin adıyla söylüyordu, aynı zamanda o ülkelerinin derdini, faciasını dile getirirdi: "H.Cavit eserlerinde çoğu zaman ülkesinden kenara çıkıyor, onun kahramanları Arabistan'dan tutmuş Kafkas'a ve Turan'a kadar geniş bir arazide faaliyet gösterir. Cavit Doğu halklarının hayatına, onların dünya görüşüne, karakterlerine, örf adetlerine esaslanarak büyük beşeri problemleri çözmeğe çalışıyor, Doğu'nun faciasını, tarihi felaketlerini gösteriyor" (Celal, Halilov 1972: 236)

M.Akif Ersoy'un vatan, millet sevgisinden konuşurken şunu söylemek lazımdır ki, "Birinci Dünya Savaşı öncesi vatansever duygularla Beyazıt ve Fatih camilerinde vaazlar verir. Savaş sırasında Almanya'daki esirlerin durumunu incelemek üzere Berlin'e gönderilir. Çanakkale ile ilgili gelişmeleri takip eder. Bir az geçtikten sonra Arap kabilelerinin Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devletinden sadık kalmaları nedeniyle Necit bölgesinde gönderilir. Akif, Milli Mücadeleyi desteklemek amacıyla gizlice Anadolu'da geçer. Balıkesir'de Zağanos Paşa Camiinde halkın Yunan işkâlcilere karşı direniş gücünü artırmak amacıyla etkili bir vaaz verir." (Ersoy 2009: 12)

M.Akif'i bu güzel işlerine göre milletvekili seçiyorlar. Maarif Vekâletince İstiklal marşı yarışması açıldığı 25 Ekim 1920 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yayımlanır. Yarışmaya katılan 724 şiirin içinde istenilen seviyede şiir bulunmadı için, Maarif Vekâleti Mehmet Akif'ten İstiklal Marşı yazmasını ister. Akif, o sırada maddi sıkıntı içinde olmasına rağmen bu isteği ödülün kaldırılması şartıyla kabul eder. Ankara'da Tacettin Dergâhı'nda yazdığı şiir, 12 Mart 1921 yılında TBMM' de birkaç kez coşkuyla okunarak milli marş kabul edilir.

M.Akif'in "İstiklal Marşı" şiirini okuduktan sonra onun bitmez, tükenmez vatan sevgisi karşısında deneğe söz bulamıyoruz, bu şiirin içinde derin felsefi anlamda güçlü bir vatan sevgisi var, öyle bir sevgi ki, bunun karşısını hiçbir tufan, hiçbir ordu kesemez. Öyle bir vatan aşkı ki, deryalardan daha güçlü, göklerden daha yücedir. Bu sevgi hiçbir şeyle kıyaslanmaz. Bu şiir baştanbaşa tarihtir, vatan sevgidir, milletin manevi dünyasının beyaz ekrana yansıtılmasıdır.

Milli Şairimiz Mehmet Akif Ersoy, İstiklâl Marşı'nda, Kurtuluş Savaşı'nın kazanılacağına olan inancını, Türk askerinin yürekliliğine ve özverisine güvenini, Türk ulusunun bağımsızlığa, hakka, yurduna ve dinine bağlılığını dile getirmiştir. Milli değerlerimizin göstergesi olan 'İstiklâl Marşımız' sonsuza kadar vatanımızın her köşesinde yankılanacak, Mehmet Akif Ersoy'un vatan sevgisi, Mil-

letimizin geleceğine ışık tutmaya devam edecektir. Eserleriyle yarınlarımıza yol gösteren büyük fikir ve düşünce adamı Mehmet Akif Ersoy gibi değerlerimizi yaşatmak; fikirlerini, eserlerini, kişiliğini ve edebi kimliğini bugünkü nesillere aktarmak hepimizin ortak sorumluluğu olmalıdır" (Sert 2013: 12.03.2013)

"Hüseyin Cavit de Mehmet Akif Ersoy gibi milli ruh şairi idi. Vatanını, halkını, milletini seven bir fazilet sahibi idi. O hem de Türk ellerine, Türkiye'ye bütün kalbiyle bağlı bir insan idi." (Asgerzade 2008)

Her iki şairin vatan sevgisi kendi vatanlarını aşarak evreni, Türk dünyasını, İslam âlemini kucaklamaktadır. Akif'in ve Cavid'in aynı adlı şiirleri vardır, örneğin, "Kör Neyzen" şiiri. Şiirlerde azıcık farklılık olsa da tahminen fikir aynıdır. Her iki eserde insan talihine karşı lakayıtlık vardır:

O kendi kendine üfler mi, yoksa inler mi?
Ne dinleyen, ne duyan var... Bakıp geçer her kes.
(Safahat 2009: 157)

Cavit ise bunu bir az da genişlendirerek açıklamalı şekilde takdim ediyor: "Koca Şark'ın belası hep ağlamaktır. Batı ise çılgın savaş ihtirasları ile yeni facia silahları üretir" (Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı 2007:102)

Her iki şair Batının gelişimini kabul etseler de onun dünyaya sahip olmak ihtirasını, Doğuyu sömürge altında saklamak fikrini kabul etmiyorlar. Akif bunu açık açığına söylese de Cavit bu fikrini kahramanlarının diliyle vermektedir: "Teymur:-Avrupalıların dilleri başka, yürekleri başkadır. Her halde memleketimiz aslanlar yurdu, kartallar yuvası olarak kalmamlı. Belki dünyada en parlak maarif, medeniyet ocağı olmalıdır. Evet, koy düşmanlarımız görsünler ki, Türk evladı yalnız basıp-kesmekten değil, yaşamak ve yaşatmaktan da zevk alıyor. Yalnız yakıp yıkmak değil, yapmak ve yaratmak da biliyor" (Cavit, 1968)

"Akif Avrupa'yı taklit etmeğe karşıdır. Bilindiği gibi Tanzimat'tan sonraki hükümetler Avrupa devletlerine dayanmak ihtiyacını duymuşlar, onlardan medet ummuşlardır. Akif işte bu tutumu tenkit etmektedir. Bir zamanlar Avrupa krallarına emirler veren bir devletin temsilcileri dilencilğe çıkmışlardır:

Şimale doğru gidersen: Soğuk bir istikbal,
Cenuba niyet edersen: Açık bir istiskal!
Aman Grey bize senden olur olursa medet,
Kuzum Puankere! Bittik... İnayet et, kerem et! (Yetiş 1992: 82)

Akif, Tanzimat'tan beri münevverlerimizin Batı karşısındaki psikolojik mağlubiyetlerini, hayranlıklarını ve teslimiyetlerini –kendisinin de bunun tesirinde kaldığını ayrıca belirtir-bir yazısında şöyle ifade eder: "Gözümüzü açtık, Avrupa medeniyeti, Avrupa irfanı, Avrupa adaleti, Avrupa efkâr-ı umumiyesi nakaratından başka bir şey işitmedik. İngiliz adaleti, Fransız hamiyeti, Alman dehâsı, İtalyan terakkiyatı kulaklarımızı doldurdu. Lisan bilenlerimiz doğrudan doğruya bu heriflerin eserlerini, bilmeyenlerimiz tercümelerini okuduk" (Yetiş, 84)

Şairin Batı'dan neyin, nasıl alınması konusunda çok açık fikirleri vardır.:

Alınız ismini Garb'ın alınız sanatını,
Veriniz hem de mesainize son sur'atini.
Çünkü kabul değil artık yaşamak bunlarsız,
Çünkü milliyeti yok, sanatın, ilmin, yalnız. (Ersoy 1966: 186)

Akif Avrupa medeniyeti konusundaki fikirlerinde der ki, Hüriyyet sarhoşluğu her kesin aklını başından almıştır. Üstelik millet bir birine düşmüştür. Böyle parça parça olmuş toplulukları "medeniyet Avrupa üç lokma edip yutmaz mı?" Bünyesi zayıf düşmüş milletleri yutan medenilik. Tabii ki, bu davranışlarla medenilik bir araya sığmaz.

"Mehmet Akif'e göre, Avrupa medeniyetine hayranlık Şark kültürünü bilmemekten ileri gelir" (Esgerzade, 2008)

Akif de, Cavit de eserlerinde kadınlara yüksek değer veriyorlar. Akif eserinde Avrupalı kadını Asya'ya davet ediyor, onu hemcinsi ile görüştürmek istiyor. Şairi bu fikirleri ifade etmeğe çağırır "Osmanlı-Alman ittifakının verdiği ümittir, bu ümit gerçekleşmediği gibi, ittifak da bize çok paha-

lıya mal olmuştur. Esasen Akif olan değil, olmasını arzu ettiği şeyin üzerinde durur. " (Yetiş 1992: 94). Burada Akif'le Cavit'in fikirleri birleşir, Akif kısa süreliğe de olsa romantizme geçiyor, hâlbuki o yazıyordu:

Hayır, hayal ile yoktur benim alış verişim,
İnan ki: Her ne demişsem görüp de söylemişim (Ersoy 2009: 15)
Akif şiirlerinde kadınlarımızı tanıtmaya çalışıyor:
Ne hisli vali, delerdir bizim kadınlarımız,
Yazık ki, anlatacak yok da yanlış analdınız (Yetiş 1992: 94)

Cavit bütün eserlerinde kadını layık olduğu en yüksek yerde göstermiştir. Onun kadına verdiği en yüksek değer aşağıdaki mısralarında dikkati çekmektedir:

Bütün hayatı çiçeklendiren fakat o...neden,
Neden ezilsin o bilmem, neden sürüklensin?
Kadın güneş, çocuk ay..nuru ay güneşten alır,
Kadinsız ülke çabuk mahv olur, zavallı kalır...
Kadın gülerse, şu ıssız muhitemiz gülecek,
Sürüklenen beşeriyet kadınla yükselecek...(Celal, Hüseyinov 1972: 360)

Akif'in ve Cavit'in çok ünlü iki kahramanı var: Asim ve Azer. Her iki şair onarın diliyle en güzel arzularını okurlara iletir. Azerbaycan'dan Garb'e doğru seyahate çıkıyor:

İlk baharın son gecesi..Dan dan yıldızı gülümserken,
Azer merak edip çıktı Garb'e doğru seyahate (Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı 2007: 98)

Azer o zamanlar Batı'da moda olan ünlü Hint edibi R.Tagor'un soğuk Batı muhakemesini uyardırmayen "vicdan", "aşk" felsefe ile tanış oluyor, ama o felsefeyi tahlil ederken ona koşulmuyor, tenkiti yaklaşır, doğru mantiki sonuç çıkarıyor.

H.Cavit hür şair idi, vatanını da hür görmek istiyordu, o 1917 yılında Büyük Ekim İnkılâbını kabul etmiyordu. Bunu tenkitçiler de iyi biliyorlardı. Ünlü Azerbaycan yazarı M.Hüseyin bu konuda bunları dile getirmiştir: "Cavit inkılâba zıt cephe tutuyordu, ola bilsin ki, inkılâbın mürekkep olduğunu anlamıştı" (Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı 2007: 96). Bu yerde büyük yazarımıza itirazımız vardır:-Hayır! Cavit onun ülkesini esaret altında koyan, akıllı insanlarını Sibiry'a'ya gönderen, öldüren, yer altı, yerüstü servetini talayan, dilini, dinini yasaklayan inkılâbı güzel anlıyordu, bu gün Azerbaycan'ın özgürlüğüne kavuşması Cavit'in haklı olmasının kanıtıdır.

"Mehmet Akif Ersoy'la Hüseyin Cavit'i bir birine bağlayan meselelerden biri de Hak, hakikat ve iman meselesidir. Her iki şair sanat idealleri uğruna mücadele vermiş, zamanın ve kimsenin karşısında mağrur başlarını eğmemişler. Onalar inançlarına ve sanatlarına sadık kalmışlardı. " (Esgerzade 2008)

Her iki Türk şairi Akif ve Cavit dilimizin ve dinimizin yaşaması uğrunda mücadele etmişler. Bu işte Akif daha önde idi, her defa dediğimiz gibi, çünkü hür ülkede yaşıyordu, bu ülkede yaşayanların çoğu Akif gibi düşünürdü, Azerbaycan ise böyle değildi. Cavit bütün korkulara hedelemelere göğüs gererek "Türk Esirlerine" adlı şiirinde I.Dünya Savaşı zamanı Ruslar tarafından esir götürülerek Hazar Denizindeki Nargin adasına sürgün edilmiş Türk esirleri için göz yaşı akıtmış, onların derdini şiirinde dile getirmiştir. O dönemde insanlar Cavit gibi düşünseler de onu KGB'nin elinden kurtarmakta, ona yardım etmekte aciz idiler. Cavit'e yardım etmek, "Halk düşmanına" yardım etmek, Rusya'ya Sovyetlere, Bolşeviklere karşı çıkmak idi.

Akif'in Türk dilinin korunması ve bunun için nelerin yapılması hakkında çok sayıda makaleler, kitaplar vardır. Bildiğimiz gibi, Cavit İstanbul'da eğitim almıştı, eserlerini Osmanlı'ca yazıyordu ve buna göre de hep tenkitin dikkatinde idi. O yıllarda Cavit'e "Turan ede dilinin banisi" diyorlardı. Cavit birçok Türkçü umum gibi Türk edebi dili taraftarı idi ve bu edebi dilin oluşturulmasını, umum Türk birliğinin gerçekleştirilmesini önemli hesap ediyordu. Bildiğimiz gibi bu fikri ilk defa İsmail Gaspiralı ileri sürmüştü.

"1917 yılında "Harp ve Felaket" şiirinde "Seni kurtarsa kurtarır birlik" kanaati ile görünmesi de Hüseyin Cavit'in umum Türk edebi dili ideasına önem veremsini ifadesi idi" (Kengerli 2008: 334)

H.Cavit de birçok Türkçü gibi, umum Türk edebi dilinin Türk milletinin birliğini, varlığını gösteren en parlak tezahürü olduğunu düşünerek: "Dilsiz bir millet çabuk münkariz olur, bir milletin lisanı mevcudiyetini en parlak burhanıdır" (Cavit 1982-85: 185)

Cavit'in dili hakkında eser yazan Mustafa Hakkı Türkeul bunları dile getirmiştir: Bilindiği gibi, İstanbul Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasında ufak bir Lehçe farkı vardır. Cavit İstanbul Türkçesini benimsemiş, bu şiveyi inceliklerine kadar öğrenmiştir. İlk zamanlar eserlerinde İstanbul şivesini maharetle kullanan şair sonralar yazdığı eserlerinde bu şiveyi Azerbaycan edebi Türkçesiyle yakınlaştırmaya çalışmış ve bu işte muvaffak olmuştur. Cesaretle diye biliriz ki, Cavit her iki Türkçe şive arasında köprü kurmuş ve bu iki şive arasındaki mesafeyi kısaltmıştır. Cavit'in kullandığı şive oldukça tatlı, işlenmiş, güzel bir Türkçedir. Şimali ve Cenubi Azerbaycan, Türkiye, Türkistan vb. Türk ellerinde tek bir münevver bulunmaz ki, Cavit'i okuyup, onu anlamasın ve onun Türkçesi'nden zevk almasın (Türkeul, 2002: 64)

Makale hazırlanırken İnternette "Vikipedi -Özgür Ansiklopedi" denilen sayfada, yine internette "Türk dünyasının Tarih Kültür Dergisi"nin "Hüseyin Cavit Kimdir?" adlı bölümüne, Azerbaycanlı şair Hüseyin Cavit, Doğumunun 130.Yılında Anıldı (24 Aralık 2012), Burdur-Mehmet Akif Ersoy Üniversitesinde düzenlenen I.Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Üniversitesinde Doç.Dr.Lütfiye Esgerzade'nin Mehmet Akif Ersoy ve Azerbaycan Şairleri adlı bildirisini, yine aynı bilim insanının Azerbaycan Edebiyatının "Fikir ve Söz Mülkünün Şahı" Hüseyin Cavit Efendi, Dr.Lütfü Cengiz'in (Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi) Mehmet Akif'te Kader ve İrade İkilemi, Hüseyin Cavit (Ünlü Azerbaycan Şairi ve Dramaturgu) makalelerini, S.Ahmetli'nin "Hüseyin Cavit'in" ev-müzesi kitaplarını okudum. Bütün makale ve kitaplar Mehmet Akif Ersoy ve Hüseyin Cavit'e büyük sevgi ve ihtiramla yazılmıştır, bunların içerisinde Doç.Dr.Lütfiye Esgerzade'nin makalelerini özellikle söylemek isterim. Onu da demeliyiz ki, bu iki büyük şahsiyet hakkında bir sempozyumla kifayetlenmek olmaz, çünkü onların eserlerindeki konular bir bir incelenmelidir.

Sonuç; makalede iki dünyaca ünlü Türk şairi Mehmet Akif Ersoy ve Hüseyin Cavit'in sanat-edebiyat-fikir dünyasından söz açılmış, onların yaratıcılığı bu üç idea etrafında incelenmiştir. Belli olmuştur ki, her iki şair ayrı coğrafi mekânlarda, ayrı siyasi durumların içinde yaşasalar da fikirleri birbirine çok yakındır. Her iki şair ülkesini, milletini azat görmek istiyor, ülkesinin başka devletler tarafından işkâl olunmasını istemiyor, dilini, dinini özgür görmek istiyorlar. M. Akif bunu gerçek söylese de Cavit bunu mecazlarla, üstü örtülü ibarelerle romantik usulle söylemiştir. Her ikisi devletine, milletine sadakatle hizmet etmiştir, Cavit bu yolda Rus şovinistlerinin eli ile Sibiryâ'da şehit edilmiştir. Her iki şairin adı ülkesinin edebiyat tarihine altın harflerle yazılmıştır. Ne kadar ki, Türk milleti var, Mehmet Akif Ersoy ve Hüseyin Cavit de vardır.

KAYNAKÇA

- Anar, Akpınar Yavuz (2000). Bin Yılın Yüz Şairi. Azerbaycan Şiiri Antolojisi, Hüseyin Cavit'in Şiirleri (s.104-108), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- Cavit, Hüseyin (1968) Seçilmiş eserleri, I.cilt, Bakı, Azərneşr
- Cavit, Hüseyin (1982-85). Eserleri, 1-IV cilt, Bakı, Yazıcı.
- Cavit, Hüseyin, Şaik, Abdulla (2010) Edebiyat dersleri, Bakı, Çaşıoğlu Y.
- Cavit, Hüseyin. Vikipedi
- Cavit Hüseyin Kimdir. Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi (İnternette)
- Cavit Hüseyin Doğumunun 130.Yılında Anıldı 24 Aralık 2012 (İnternette)
- Cavit Hüseyin (Ünlü Azerbaycan Şairi ve Dramaturgu) (İnternette)
- Celal Mir, Halilov, Penah (1972). Edebiyatşünaslığın Esasları. Bakı, Maarif Y.
- Celal Mir, Hüseyinov Firudin (1982). XX. asır Azerbaycan Edebiyatı, Bakı, Maarif Y.
- Cengiz, Lütfü (2008). Mehmet Akif'te Kader ve İrade İkilemi. I.Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu 19-21 Kasım, Burdur
- Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı (2007) I.cilt, Bakı, Bakı Üniversitesi Y.
- Çetişli, İsmail (1998). Batı Edebiyatında Edebi Akımlar. Isparta, kardelen Y.
- Ersoy Mehmet Akif (2009) Safahat. Beyan Yayınları, İstanbul
- Ersoy Mehmet Akif (1966) Safahat, İstanbul
- Esgerzade, Lütfiye (2008). Mehmet Akif Ersoy ve Azerbaycan Şairleri I.Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu 19-21 Kasım, Burdur

Esgerzade, Lütfiye Azərbaycan Edebiyatının "Fikir və Söz Mülkünün Şahı" Hüseyn Cavit Efendi (İnternetten)
 Kazım, Yetiş (1992). Mehmet Akif'in Sanat-Edebiyat-Fikir Dünyasından Çizgiler, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları
 Kengerli-Aliyeva, Aybeniz (2008). Azərbaycan'da Romantik Türkçülük. İstanbul, Doğu Kütüphanesi
 Kardeş Kalem Hüseyn Cavit (İnternetten)
 Sert Bakır, Hacer (12 Mart 2013) M.Akif'in Vatan Sevgisi Milletin Geleceğine Işık Tutmaya Devam Edecektir. İnternetten
 Türkekul, Mustafa Hakkı (2002). Azərbaycan Türk Şairi Hüseyn Cavit. Bakı.
 I.Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu, 19–21 Kasım 2008, Burdur.

MƏMMƏD AKİF ƏRSOY VƏ HÜSEYN CAVID YARADICILIQLARINDA TÜRKÇÜLÜK VƏ TURANÇILIQ İDEYALARININ TƏRƏNNÜMÜ

Təranə RƏHİMLİ

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
 Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
traqimli@gmail.com*

ABSTRACT

Mehmet Akif Ersoy, and one of the great artists of the Turkic world, Huseyn Javid, who praised the idea of the creative Turanism rich literary examples. The poets of the modern era of political and ideological literary heritage, literary, scientific and cultural interests coincide. Both of nation-spiritual values, ideas of humanism, love, devotion of man in the context of artistic reflection in the artistic creation of poet, were ideological. Aesthetical and ideological contradictions between the truth and the same event as reflections in the creation principles, but not only Turkish and Azerbaijan poets Huseyn Javid and Mehmet Akif Ersoy it reported Ersoyun of sərləri with the direction, to they were presented.

Article has applicable value at the scientific seminars of the philological departments of the higher schools, dedicated to questions of special courses and special seminars.

Key words: turkism, national, literary, humanism, poetry, nation.

Böyük millətsevər və etiqadlı turançı olaraq tanınan qüdrətli türk sənətkarları Məmməd Akif (Ragif) Ərsoy və Hüseyn Cavid Türkiyədə və Azərbaycanda istiqlaliyyəti dəstəkləyən ideyalarla çıxış etmiş, milli-ideoloji konsepsiyanın formalaşmasında mühüm xidmətlər göstərmişlər. Türk dünyasının iftixarı sayılan bu görkəmli şairlərin yaradıcılıqları yüksək milli duyğulara köklənən sənət istiqaməti – vətənpərvərlik, türkçülük, turançılıq amalı ilə vəhdət təşkil edir.

"İstiqlal marşı şairi" kimi tanınan, "vətən şairi", "milli şair", "bu günün sənətkarı", "istiqlalın və istiqbalın yazarı" ünvanlarıyla anılan Məmməd Akif Ersoy şeirlərində türkün şanlı tarixini səciyyələndirmiş, Türkiyənin azadlığı üçün canından keçən, son damla qanınadək vuruşan türk igidlərini böyük ehtiramla yad etmiş, şəhid ruhlarını uca tutaraq onları vətənin hər qarış torpağında izi olan unudulmaz igidlər kimi xatırlamışdır:

Kim bu cənnət vətənin uğruna olmaz ki fəda,
 Şühəda fışqıracaq torpağı sıxsan, şühəda.
 Canı, cananı, bütün varını alsın da Xuda,
 Etməsin tək vətənimdən məni dünyada cüda.

"Çanaqqala dastanı", "Bülbül", "Səfahət" yaradıcılığının ən önəmli əsərləri kimi şairi bütün türk dünyasına sevdirmişdir. Məmməd Akif sarsılmaz əqidəsini, həqiqətpərəstliyini, düzlüyün, haqq-ədalətin carçısı olduğunu, yüksək milli vətənpərvərlik mövqeyini nəinki əsərlərində, bütünlükdə tərcümeyi-halında əks etdirib. Hələ "İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti"nə üzv olarkən bu təşkilatın andındakı "Cəmiyyətin bütün əmrlərinə qeydsiz-şərtsiz itaət edəcəyəm" cümləsini dəyişdirmiş, "qeydsiz-şərtsiz" kəlməsinin əvəzinə "sadəcə yaxşı və doğru olanlarına" ifadəsini işlədərək and içmişdi. İkinci məşrutə dönməndən başlayaraq Əşrəf Ədib və Əbül-üla Mardinin çıxardığı «Sıratı-Müstəqim» (8 mart 1912-ci ildən «Səbilür-rəşad» adlanan) dərgisində islam birliyi ideyaları ilə çıxış edən Məmməd Akif çox keçmədən məscid kürsülərindəki nitqlərində Balkan savaşı təhlükəsi ilə üz-üzə qalan millətini mübarizlik əzminə, vətənin müdafiəsinə səsləyir.

Milli mücadələyə şair, din xadimi, səyyah, jurnalist, siyasətçi kimi qatılan Ərsoy ilk növbədə milli vətənpərvər poeziyası ilə bu mübarizənin ön sıralarında yer alır. «İstiqlal marşı»nın himn üçün müsabiqədə 724 şeirdən ən dəyərlisi kimi seçilməsi, marş üçün şairə mükafat verilən 500 lirənin Hilal-i Əhmərdə qadınlara, uşaqlara iş öyrədən və cəbhəçilər üçün paltar tikən Dar'ül Məσαι vəqfinə bağışlaması da Məmməd Akifin müqayisəyə gəlməz böyük vətən sevgisinin izharı idi.

«İstiqlal marşı»nın türk şeirində, ədəbiyyatında, bütünlükdə Türkiyə ictimai-mədəni mühitində yerini və dəyərini daha dəqiq müəyyənləşdirən də şairin özü olmuşdur. Siyasi vəzifələr, mistik duyğular, dünyəvi borclardan bəhs edən, yeddi cildlik, 11.240 mısralıq 108 şeiri özündə birləşdirən «Səfahət»ə «İstiqlal marşı»nı daxil etməməsinin səbəbini soruşanlara şair: «Çünki mən onu millətimin qəlbinə gömdüm» – cavabını vermişdir.

«İstiqlal marşı»nda milləti Allahın qüdrətinə tapınıb daha ürəkli, cəsur olmağa çağırış, haqq-ədalət savaşında Allahın insanlara yardımçı olmasına inam var. Tarixçi Yavuz Bahadıroğlunun, şair Bədrişan Gökçənin isbat etdikləri kimi, bu şeirdəki «qorxma» kəlməsi Məhəmməd peyğəmbərin təsirilə yazılmışdır. Hər iki tədqiqatçı Məmməd Akifin şeirində Peyğəmbərimizin hicrət əsnasında Sevr mağarasında Hz. Əbubəkirə söylədiyi “qorxma, ey Əbu Bəkir, Allah bizimlədir” sözündən ilhamlanaraq bu ifadəni işlətdiyini qeyd edirlər. Şair burada millətinin ulduzunun sönməyəcəyinə, ocağının həmişə gur yanacağına sarsılmaz inamını əks etdirir:

Qorxma, sönməz bu şəfəqlərdə üzən al sancaq.
Sönmədən yurdumun üstündə tütən ən son ocaq.
O mənim millətimin ulduzudur, parlayacaq,
O mənimdir, o mənim millətimindir ancaq.

«İstiqlal marşı»nda türkün gələcək istiqbalına böyük inam və ümid hissini müşahidə edən tədqiqatçılar burada düşməne qarşı amansız olmağa çağırışın da orijinal poetik ifadəsinə diqqət yetirmişlər. Elman Quliyev yazır: «Bu çağırış onsuz da niyyətləri puç olan düşməne zərbə vurmaq, onun heçliyini, türk igidləri qarşısında acizliklərini əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Şairin nəzərində türkün «qərbi», «mədəniyyət» adı ilə məlum olan düşməni türk cəsurluğu qarşısında o qədər zəifdir ki, onun niyyəti yırtıcılıq olsa da, «tək dişli canavar» kimi niyyətinə çatmaqdan uzaqdır» (1, s.181). Şair «Allah bu millətə bir daha istiqlal marşı yazdırmasın» deyərək millətinin bir daha çətinliyə, dara düşməməsi, Türkiyə istiqlalının əbədiyaşarlığı haqqında arzularını dilə gətirmişdir.

Məmməd Akifin vətənin azadlıq duyğularını özündə ehtiva edən üç ən məşhur əsəri millətin, Türkiyə dövlətinin təhlükə ilə üzləşdiyi günlərin yaşıntılarının təsirilə qələmə alınmışdır.. İlk böyük dastanı olan “Çanaqqala Şəhidləri'nə” adlı şeiri adından da göründüyü kimi, türklərin şəhid qanlarıyla tarixə hünər salnaməsi kimi yazdığı Çanaqqala döyüşləri ilə bağlı qələmə alınmışdır. Şairin ikinci böyük dastanı Bursanın işgalına münasibət bildirdiyi “Bülbül” şeiridir. Üçüncü məşhur əsəri olan «İstiqlal marşı» isə İstiqlal savaşından bəhs edir.

Azadlıq düşmənlərinə kəskin nifrətini bildirən Məmməd Akif Ərsoy şeirində istiqlal bütün nemətlərin zirvəsində dayanır. Şairin cəsarətli poeziyası Türkiyəyə düşmən münasibət bəsləyənlərə qarşı qılıncdan kəsərli sözlə döyüşür, onların mənfur niyyətlərinə qarşı etiraz səsinə ucaldır. Hətta vətəninin dar günlərində, ölkəsinin azadlıq mübarizəsində çoxlarının qələbəyə ümidini itirdiyi vaxtlarda belə Məmməd Akif şeirlərində türkün sarsılmaz gücü qarşısında yadellilərin məğlub olacağına qəti inamını ifadə edir. Şairə görə türkün yenilməsi mümkün deyil, çünki onun bu millətə sahib çıxan saysız-hesabsız fədakar, cəsur igidləri var:

Sahibsiz olan məmləkətin batması haqdır,
Sən sahib olursan, bu vətən batmayacaqdır.

Məmməd Akif Ərsoy yaradıcılığında türk ordusunun ən şanlı zəfər salnaməsi sayılan Çanaqqala döyüşünə münasibət önəmli yer tutur. «Çanaqqala şəhidlərinə» şeirində bu döyüşün törətdiyi acı fəlakətlərin, kütləvi qırğınların, məhşərə bənzədilən dəhşətli səhnələrin bədii təsviri nə qədər ürək ağrıdırsa, bu ölüm-dirim savaşının türk tarixinə bir millətin ölümsüzlüyünü yazması faktı da bir o qədər fəxarət hissi doğurur. Şair:

«Sənə dar gəlməyəcək məqbəri kimlər qazsın?
«Göməlim gəl səni tarixə» - desəm, sığmazsın»

- deyə Çanaqqala şəhidlərinin ölməzliyini bir daha xatırladır, onların rəşadətlərinin tarixin qəh-rəmanlıq səhifələrinə sığışmadığını böyük qürurla vurğulayır. Şair bu şəhidlərin gələcək nəsillərə örnək olan cəsurluğuna heyranlığını son dərəcə təsirli poetik dillə ifadə edir:

Sən ki, İslamı kuşatmış, boğuyorkən hüsrən,
O dəmir çənbəri köksündə qırıb parçaladın;
Sən ki, ruhunla bərabər gəzər əcrəmi adın;
Sən ki, asərə gömülsən daşacaqsan...Heyhat,
Sənə gəlməz bu üfüqlər, səni almaz bu cihad...
Ey şəhid oğlu şəhid, istəmə məndən məqbər,
Sənə ağuşunu açmış duruyor Peyğəmbər.

Eyni ideologiyaya xidmət edən, yaradıcılığı boyu millətinin maraqlarını ifadə edən Hüseyn Cavid də şeirlərində xalqının mövqeyindən çıxış edir, yaratdığı zəngin bədii örnəklərdə onun öz əbədiyaşarlığını təmin edəcəyinə inamını ifadə edir. Şairin bütünlükdə yaradıcılığı Azərbaycanı milli azadlığa, müstəqilliyə səsləmiş, onu mədəni inkişafın zirvəsinə qaldırmaq amalına xidmət etmişdir.

«Hürr olmaq üçüq xeyli yoruldu» - deyə hələ gənc yaşlarından hürriyyətin dəyərini bilən Cavid bütün yaradıcılığı boyu azadlığı millətin ən ümdə sərvəti hesab etmiş, səadəti hürriyyətdə görmüşdür. «Hərb ilahi qapısında» şeirində «Hürriyyət? Ah o mənəcə dadlı bir xəyal...» qənaəti ilə azadlığın bir millət üçün nə qədər böyük nemət olduğunu vurğulayırdı. Poetik fikir tariximizdə türənçilik ideyalarının yorulmaz təbliğatçısı kimi iz qoyan şair nicatı türk millətinin birliyində görür, «Hərb və fəlakət» şeirində yazırdı:

İttihad! İştə ən böyük ideal!
Səni qurtarsa, qurtarar birlik,
Çünki birlikdədir fəqət dirilik!

Bu poeziya türk oğlunu vətəndaşlıq, türkçülük qayəsi naminə, millətin xoş sabahı uğrunda fədakarlıq əzminə səsləyir. Cavidin vətəndən, millət taleyindən yazmadığı şeirlərdə belə Vətən görünür, dolayısıyla millətin faciəsinə işarə edilir.

Cavidin «Mən fəqət Hüsnü-xuda şairiyəm, Yerə enməm də səma şairiyəm» – deyən lirik qəh-rəmanı «Hüsnü-xuda» vurğunudur. İdeala sonsuz məftunluğun birləşdirdiyi Peyğəmbərlə şair əslində «Peyğəmbər» dramında Cavidin sənətkar «mən»inin mütləqə inamını, əbədi eşq mənbəyinə sevgisini ifadə edir. Lakin Cavidin əbədi sevgiyə, eşqə münasibətində də vətənin taleyinə, üzleşdi-yi sosial-siyasi gerçəkliklərə münasibət vardır. Şair yazır:

Mən məhəbbət əsiriyəm... Hər an
Hər zaman özlərim bir öylə cahan
Ki, bütün kainatı eşq olsun.

Bu misralar 1922-ci ildə yazılmış «Peyğəmbər» dramındandır. Burada Azərbaycanda və dünyada baş verən mühüm ictimai-siyasi hadisələrə işarə vardır. Himalay Qasimovun müşahidə etdiyi kimi, bu illərdə «Azərbaycanda, istərsə də ondan kənarda kəskin ictimai-siyasi proseslər gedirdi, millətimizin taleyi Cavidə dumanlı və qeyri-müəyyən görünürdü və o, ədəbi döyüşlər adı ilə siyasi vuruşların, ideoloji meydanın qızıqdırıldığını fəhmlə duyur və dərk edirdi. Yəqin edirdi ki, xüsusi amansızlıqla Azərbaycan cəmiyyətinə tətbiq edilən bu inqilab son nəticədə xalqı iqtisadi və siyasi sahələrdə uğursuzluğa aparacaq, qurbanlara, vətəndaş qarşিদurmasına sövq edəcək» (2, s.85). Əsərdə böyük yazıçı həssaslığını, ziyalı uzaqgörənliyini müşahidə edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» adlı araşdırmasında «Peyğəmbər»in sahibsiz bir millətin faciəsinə əks etdirdiyini göstərirdi.

Bu cəhətdən şair milləti, xalqı dinə məhəbbətə qayıdışa səsləməklə kainatı siyasi intriqaların törətdiyi faciələrdən məhəbbətin, eşqin qoruyacağına, Allah sevgisinin xilas edəcəyinə inamını bildirirdi. Burada ədəbi-nəzəri fikrin «Quran» ayələrinin azərbaycan dilində ilk poetik tərcüməsinin Cavidə məxsus olması haqda qənaətini (A.Turan) xatırlamaq yerinə düşür.

Sənətkarın «Azər» poemasında da XX əsrin əvvəllərində cəmiyyətdə baş vermiş mürəkkəb və ziddiyyətli sosial-ictimai hadisələrin səciyyəvi cəhətləri əhatə olunur, əsər Azərbaycanın dünya

içərisindəki kədərli taleyinə yönəlmiş mütəfəkkir münasibəti ilə yadda qalır. Poemada çağdaş sosial hadisələr, mühacirət, Şərq-Qərb münasibətləri, müharibə motivləri fonunda insan və cəmiyyət probleminə diqqət yetirilir, həqiqətə, ədalətə sonsuz inam əks etdirilir.

H.Cavid mənsub olduğu milətin tarixinin ən önəmli məsələlərini, taleyüklü problemlərini yaradıcılığında işıqlandırmışdır. Cavidşünas Azər Turanın yazdığı kimi, «H.Cavidin «Topal Teymur», «Səyavuş» və «Xəyyam» əsərlərinin türk tarixinin daha qədim və orta əsrlərə aid problemləri ehtiva etməklə yanaşı, eləcə də türk yaddaşının 1920-1930-cu illərdə düçar olduğu ətalət burulğanından xilas edilməsi, milli yaddaşın oyandırılması naminə» qələmə alınmışdır. (3, s.8)

Böyük sənətkarın «İblis» faciəsi təkcə Şərq və Qərb təfəkkür tərzinin, fəlsəfəsinin qarşı-qarşıya qoyulması, məfkurəvi və irfani rəmzlərlə ifadə edilən obrazları, insan psixologiyasının, onun ruhsal aləminin ən dərin qatlarına nüfuz etməsi ilə deyil, həm də milli məfkurəyə, vətən amalına sədaqət və münasibət özünəməxsusluğu ilə diqqəlayıqdır. H.Cavid «İblis»də bu sədaqəti nümayişkarənə tərzdə ifadə etmişdir:

Turana qılıncdan daha kəskin, ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət.

H.Cavid və M.Ərsoyun əsərlərində insanlığı məhvə sürükləyən müharibələrə kəskin nifrət, türk qövmünə sonsuz məhəbbət, Allaha etiqad, islam dininə və onun müqəddəs kitabı «Qurani-kərim» ə yüksək ehtiram, millətini bütün maddi və mənəvi dəyərlərin fəvqündə görmək arzusu, onun xoş-bəxt, azad gələcəyinə sarsılmaz inam ifadə olunmuşdur.

Hər iki sənətkarın yaradıcılıq nümunələrini diqqətlə araşdırdıqda bu nəticəyə gəlmək olar ki, həm Məmməd Akif Ərsoy, həm də Hüseyn Cavid ədəbi irsi istiqlal məfkurəsi, millətin istiqbalı ilə bağlı düşüncələr, estetik problemlərin bədii əksi, tarixi, siyasi dəyərlərin ifadəsi, humanist bəşəri ideyalar, milli vətənpərvərlik duyğularını və türk yaddaşını oyandırmaq amalı, milli ədəbiyyatın tarix şüuruna sahib olması amilinə xidməti ilə vəhdət təşkil edir. Türkiyəli və Azərbaycanlı şairlərin əsərləri yalnız ideoloji istiqaməti ilə deyil, estetik prinsipləri, arzu və həqiqət arasındakı ziddiyyətləri əks etdirməsi ilə də eyni nöqtədə birləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2011.
2. Qasimov H. Hüseyn Cavidin lirikası və dramaturgiyası. Bakı, ADPU, 2007.
3. Əbilov A. Hüseyn Cavid yaradıcılığının ədəbi-fəlsəfi qaynaqları. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı.
4. Türkiyə türk ədəbiyyatı. Ankara, 1999.
5. Turan A. Hüsni-Xuda şairi. Bakı, «Çaşıoğlu», 2000.
6. Turan A. Hüseyn Cavid. Bakı, «Vektor», 2007.
7. Əsədullayeva N. Hüseyn Cavid yaradıcılığı və türk dünyası. Azərbaycan xalqının milli özünüdərsdiqində ədəbiyyat və mədəniyyətin yeri. Beynəlxalq Konfransın materialları. Bakı, 2010.

MEHMET AKİF ERSOYUN VƏ HÜSEYN CAVIDİN ƏSƏRLƏRİNDƏ AVROPA MÖVZUSU

Tural MİRZƏLİYEV

Qafqaz Universiteti
tmirzeliyev@qu.edu.az

XÜLASƏ

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Şərq dünyası Qərbə münasibətdə təbəddülatlar yaşayırdı. Əli bəy Hüseynzadənin "Avropanın mədəsində həzm olunmamaq üçün onun beynini həzm etməliyik", – fikri həmin dövrdə kifayət qədər yaygın idi. Avropaya ehtiyac mövzusunda fikirlər əsasən üst-üstə düşsə də, həmin ehtiyacın əmsalı, dərəcəsi barədə mübahisələr və müzakirələr get-gedə çoxalırdı – Avropadan "nəyi, nə qədər və necə götürməli" sualına verilən cavablar bir-birindən fərqli idi.

Maraqlıdır ki, bütövlükdə İslam şərqə eyni kontekstdə müzakirələr aparırdı, Azərbaycan (Çar Rusiyasının digər müsəlman subyektləri də), Osmanlı, İran, Misir və başqa İslam etiqadlı ölkələrdə eyni fikrin tərəfdarları bir-birindən nümu-

nələr, sitatlar gətirərək vahid tərəf kimi çıxış edirdilər. Azərbaycanda M.F.Axundzadə, Osmanlıda Abdulla Cevdet, İranda Abbas Mirzə kimi mütəfəkkirlər Avropa fikrinin və həyatının Şərqə gəlişinə münasibətdə hədsiz loyallıq göstərirdilər.

Lakin Avropadan təsirlənmədə seçici davranmağın tərəfdarları da kifayət qədər çox idi. Məsələn, M.A.Ersoy bir sıra şeirlərində Qərbi düşmən obrazında – Osmanlıyı yıxan qüvvə kimi göstərir, Avropanın həyat tərzindən, davranış normalarından imtina etməli olduğumuzu vurğulayır. Bununla yanaşı, Ersoy bəzi şeirlərində Avropanın sənayesini, elmini, mədəniyyətini öyrənməli olduğumuzu təsdiq edir.

Maraqlıdır ki, əsərlərində millilik görünməyən H.Cavid də Avropaya münasibətdə eyni mövqedən çıxış edir. "Uçurum" əsərində Avropa həyat tərzinə meyil özgələşmə, başqalaşma kimi şərh olunur. "Azər" poemasında Avropa qadınlarının həyat təzi inkar, təhsilə, elmə meyli təqdir edilir.

Bu qənaətə gəlmək olar ki, M.A.Ersoy da, H.Cavid də Avropanı kor-koranə təqlidin, Avropanın bütün sferaları, institutları ilə Şərqə gətirilişinin trəfdarı olmamışlar. Xüsusilə qadın, ailə, və insanlıq mövzularında Şərqin Qərbdən üstün olduğunu düşünmüşlər.

Açar sözlər: Şərq, Qərb, Avropa, ədəbiyyat, münasibət, münaqişə.

EUROPE SUBJECT IN MEHMET AKİF 'S AND HUSEYN DJAVİD'S WORKS

ABSTRACT

At the end of the 19th century, early 20th centuries the East universe lived with changes on the occasion of the West .Ali bay Huseynzadeh's "We have to digest Europe's brain in order not to be digested in its stomach", - his conception was enough diffuse in that period. Even, if the opinions On the need of Europe subject coincided arguments and discussions about the factor, the rate of that need was increasing gradually- the answers to the question of "what, how much, how we should take from Europe?" were diverse from one another.

It is interesting that, completely Islamic east used to discuss in the same context, defenders of the same opinion giving examples ,quoting from one another had the floor as common side in Azerbaijan (another Muslim subject of the Tsar of Russia, too) Ottoman , Iran, Egypt and other Islamic convinced countries. Thinkers - in Azerbaijan M. F. Axundzadeh, in Ottoman Abdullah Cevdet, in Iran Abbas Mirza showed boundless allegiance in the consideration for the comings of European ideas and life in the East .

But electoral behavior defenders in the reaction from Europe were enough. For instance, M.A.Ersoy some of in his poems indicates , the West in the image of enemy - Ottoman is the force of defeating, emphasized us to refuse the norms of behavior, way of live of Europe.Therewith, Ersoy some of in his poems confirms that we have to learn economy, science , culture of Europe.

It is interesting that, though there is no nationality in the H.Cavid's works , but he also has the floor in the same position for Europe occasion.In his "Ucurum" work propensity for the European manner of life is commented as estrangement, graduation .In his poem of "Azer" way of life of European women is refused, inclination for education , science is approved.

To sum up, both of M.A.Ersoy and H.Cavid didn't follow recklessly imitation, of Europe, with all sphere and institutions of Europe appearance in the East .They preferred the East to the West mainly about woman,child, human beings.

Key words: East, West, Europe, literature, relation, conflict.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Şərq dünyası Qərbə münasibətdə təbəddülatlar yaşayırdı. Əli bəy Hüseynzadənin "Avropanın mədəsində həzm olunmamaq üçün onun beynini həzm etməliyik", – fikri həmin dövrdə kifayət qədər yaygın idi. Avropaya ehtiyac mövzusunda fikirlər əsasən üst-üstə düşsə də, həmin ehtiyacın əmsalı, dərəcəsi barədə mübahisələr və müzakirələr get-gedə çoxalırdı-Avropadan "nəyi, nə qədər və necə götürməli" sualına verilən cavablar bir-birindən fərqli idi.

Maraqlıdır ki, bütövlükdə İslam şərqə eyni kontekstdə müzakirələr aparırdı, Azərbaycan (Çar Rusiyasının digər müsəlman subyektləri də), Osmanlı, İran, Misir və başqa İslam etiqadlı ölkələrdə eyni fikrin tərəfdarları bir-birindən nümunələr, sitatlar gətirərək vahid tərəf kimi çıxış edirdilər. Azərbaycanda M.F.Axundzadə, Osmanlıda Abdulla Cevdet, İranda Abbas Mirzə kimi mütəfəkkirlər Avropa fikrinin və həyatının Şərqə gəlişinə münasibətdə hədsiz loyallıq göstərirdilər.

Bununla yanaşı Avropaya münasibətdə mühafizəkar düşüncələr, bəzən Qərbi inkar edənlər də ictimai fikrə kifayət qədər təsir edə bilən mütəfəkkirlər idilər. Bu fikirlər əsasən iki tezisə söykənirdi:

1. Qərb Şərqə yıxan qüvvədir
2. Qərb milli və dini müəyyənliliyimizə təhlükədir.

Həmin dövrdə yaşamış ədiblərin çoxu kimi Hüseyn Cavid də bu mövzuya biganə qalmamış, bir sıra əsərlərində Qərb mövzusunda toxunmuşdur.

H.Cavidin "Şeyx Sənan" əsəri Şərq-Qərb qarşıdurması kontekstində olmasa da, iki müxtəlif mədəniyyət daşıyıcısını əsas obrazlar kimi seçməklə (həm də nəzərə alaq ki, Sənan Şərqi, Xumar müəyyən qədər də olsa – xristianlıq baxımından Qərbi təmsil edir) öz baxışını, mövqeyini ortaya qoyur. Mədəni müxtəlifliyi, coğrafi fərqliliyi kənara qoyaraq İnsanı ucaldır.

"Şeyx Sənan"da mədəni müxtəliflik əsas olmasa da, sonralar yazdığı "Uçurum" və "Azər" əsərlərində bu motiv əsərlərin əsas nüvəsini təşkil edir. "Uçurum" faciəsində rəssam Cəlalın faciəsini şərtləndirən əsas cəhətlərdən biri də onun əvvəldən öz dəyərlərini zəif bilməyidir. Bunun nəticəsində də o, yad yerdə asanlıqla təsirə məruz qalır, özgüləşmə yaşayır. "Tarixi kökdən ayrılmaq ona görə acı nəticələr verir ki, uzun müddət üzərində dayanaraq inkişaf etdiyin, qol-budaq atdığı mədəni sərvətə birdən-birə biganəlik göstərmək özülsüz binanın inşasına bənzəyir. Nə qədər inkişaf, yeniliklər əldə olunsa da, əsassız, köksüz yerdə uzunmüddətli nailiyyətlər əldə olunmur" [4]. Əsərdə Şərqi – müdrikliyi Cəlalın qayınatası Uluğ bəy təmsil edir. Deyə bilərik ki, Uluğ bəyin fikirləri H.Cavidin mövqeyi kimi səslənir. Maraqlı cəhət budur ki, Uluğ bəy əslində Qərbə qarşı deyil, Qərbin bütün mədəni yönəldə Şərqə hücumuna qarşıdır.

"Azər" poemasında H.Cavid bir qədər fərqli mövqedən çıxış edir. "Uçurum"dakı obrazların milli müəyyənliliyi Azərbaycanda yoxdur. Azər bu baxımdan H.Cavidin romantik qəhrəmanlarına: Arifə, Şeydaya, Şeyx Sənana daha yaxındır. Müəllif Azəri Şərqdə və Qərbdə gəzdirir, lakin bunların heç birinə aid etmir. Azər də Sənan kimi fərqlilikləri rədd edən birləşdirici obrazdır. Azər həm Şərqə həm də Qərbə aid dəyərləri seçir, saf-çürük edir, mütləq mənada bəyənir. Məsələn, məsciddə toplanan şərqiləri bu cür müşahidə edir:

Həp maraq etdi, həmə girdi o da,
Şaşıb durdu, nə dəhşət əcaba?!
Toplaşıb bir yerə ipsiz dəlilər;
Kimi gurlar, kimi sızlar, kimi inlər.
Kimi bir yanda çamurlar üzünü,
Kimi dırnaqla didər qaş-gözünü.
Biri küllər sovururkən başına,
Yalvarır digəri həp gözyaşına.
Kimi bir daş, kimi zəncir alaraq
Qəhr edər kəndini; gözlərdən iraq!.. [2, 137]

Eyni zamanda Qərbdə gördüklərini bu cür ümumiləşdirir:
Bu yerlərdə yalan, qərəz, sayğısızlıq da yox deyil,
Kölgəli vicdanlar da çox... Zahidə çox kübar, əsil,
Süslər içində qıvrılan göyərçinlər də var.. səfil...
Fəqət yenə həp üstündür fəzilət eşqi zillətə. [2, 148]

Nəzərə alsaq ki, bir çox ədəbiyyatşünaslar H.Cavidə doğru olaraq Azərin prototipi sayır, deməli, Azərin baxışlarını və fikirlərini birbaşa müəllifin baxışı və mövqeyi kimi qəbul etmək olar.

Almaniyaya səyahəti vaxtilə Ziya paşanın dediyi fikirlər ("Diyari-küfrü gəzdim, bəldələr, kaşanələr gördüm, Dolaşdım mülki-İslamı bütün viranələr gördüm") H.Caviddə dolğun qənaət kimi formalaşdıraraq: "Gözəllikdə örnək almış köy-şəhərdən, şəhər-köydən", "Hər ocaqda, hər bucaqda bilgi, hünər məbədi var", "Varlı-yoxsul bir musiqi dinlər əvət, hər qülbə şən"- misralarını doğrultmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı Azər Qərbi gözündə heç də ideallaşdırmır, Qərbin əzmini, qüvvəsini, elmini təqdir edən Azər qadına münasibətini, vəhşiliyə meylini tənqid edir:

"Bunu görməzmi incə gözlüklər?
Satılır burada qızlar azadə,
Həm təbii bir iş qədər sadə.
Ana bir yanda titrəyib bəklər" [2, 153]

Şərqin sönük duyğusunu əfyon ruhu oxşarkən,
Onlar yeni bir silah kəşfini səadət sanır.

Şərq uğraşır yalnız "ölməyim" deyə,
Qərb elləri maildir öldürməyə. [2, 175]

H.Cavidin "Uçurum" əsərində Qərblə Şərq arasında böyük uçurum olduğunu bildirirdisə, "Azər" əsərində həmin fikirlər ideyaca nə Şərqli, nə də Qərbi olan – insan olan Azər tərəfindən əsaslandırılır.

Beləcə, H.Cavid (Azər) üstünlüyü Şərqə, yaxud Qərbə deyil, bütövlükdə insanlığa vermişdir. Bu fərqi doğuran əsas səbəblərdən biri də budur ki, "Uçurum" faciəsində müəllif, Qərbə məhz Şərqdən baxır. "Azər" poemasında isə müəllif sanki neytral məkanda dayanıb obyektiv şəkildə Şərqi və Qərbi müşahidə edir.

M.A.Ersoyun əsərlərində Qərb fərqli fikir məkanı, mədəniyyət coğrafiyası kimi yox, daha çox Osmanlı dövlətini yıxan qüvvə kimi, qəsbkar kimi təqdim edilir. M.A.Ersoyun əsərlərindəki ictimai ruh, publisistik, deklomatativ üslub dövrün sifariş, tələbi kimi orataya çıxırdı. M.A.Ersoyun özü də şeirlərində bədiliyin az olmasını müşahidə edir və bunu belə əsaslandırır: "Sözüm odun kimi olsun, həqiqət olsun tək". M.A.Ersoyun şeirlərini Şərq-Qərb münasibətləri kontekstində üç yerə bölmək olar:

1. *Şərq yuxudadır, tənbəldir və cahildir.* Bütün bunların səbəbi Şərqi əvvəlki dəyərlərindən uzaqlaşmağındadır. M.A.Ersoy bu mövzulu şeirlərində tez-tez Sədi Şirazi kimi Şərq ədiblərindən didaktik sitatlar gətirir, İslam müqəddəslərinin həyatından ibrətli nümunələri nəzmləşdirir, sanki əvvəlki dəyərləri yenidən canlandırmaq istəyirdi. "Məhəllə Çaycısı kimi şeirlərində Şərq insanının bütöv gününü, vaxt sərmayəsini elmə və əməyə deyil, mənasız söhbətlərə xərcləməsindən şikayət edirdi [3, 150]. Bu tipli şeirlərinə ən gözəl nümunə kimi "Oyan" şeirini misal göstərmək olar. Şərqi aciz uşağa, Qərbi yetkin və fəal insana bənzədərək aradakı fərqi məhz Azərbaycanda da o dövrdə yaygın olan "yuxu" sindromu ilə izah edir:

... Nənni deyil dinlədiyin vəlvələ...
Kükürəyərək axmaqda müstaqbələ,
Bir əbədi sel kimi zamandır adı;
Haydı qatıl sən də o coşğun selə...

... Ey qoca Şərq, ey əbədi məskənət !
Sən də qımıldanmaya bir niyyət et!
Qorxuram ki, Qərbin əlindən yarın,
Qalmayacaq çəkmədiyin məlahət... [3, 343]

2. *Qərbin vəhşi obrazı ilə: "Süleymaniyyə kürsüsündə"* adlı poemasında, "Berlin xatirələri" adlı irihəcmli şeirində əsas motiv Qərbin əzmək ehtirasıdır. Bu baxış hətta

Qərbin afaqını sarçışsa çəlik zırhlı divar,
Mənim iman dolu köksüm kimi sərhəddim var,
Ulasın, qorxma nasıl böylə bir imanı boğar,
Mədəniyyət dediyin tək dişi qalmış canavar,-

misraları ilə "İstiqlal Marşı"nda da yer almışdır.

3. *Qərb Şərqdən irəlidədir:* Bəzi şeirlərində isə (bu cür şeirlər çox azdır) M.A.Ersoy Şərqi Qərbdən öyrənməli çox şey olduğunu qeyd edir. Lakin bu halda Ersoy bizi əvvəlki "mən"imizə öz-gələşdirəcək istənilən təsirlənmənin əleyhinə çıxırdı:

Fransızın nəyi var? - Fuhşu, bir də ilhadi,
Qapışdı bunları iyirminci əsrin övladı.
Bəs almanın nəyi var? - Zövq oxşayan birası,
Unutdu ayranı, məhkumeyi-qəhrolası.
Hərifin dünya qədər elmi var, ədəbiyyatı var, sənayesi var
Hər gedən birər ovuc olsun gətirsə məmləkətə.
Dönər mühitimiz əlbət mühiti-mərifətə
Ancaq "nədən gətirmədin?" - olursanız söyləyəcək,
Əmin olun ki, sizə "hambal deyiləm ki?!" - deyəcək.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, hər iki ədib əsasən insani dəyərləri üstün tutmuş, Qərbdən faydalanmağı mümkün saymış, lakin bütün hallarda özünəməxsusluğu qorumağı vacib bilmişlər. M.A.Ersoy da, H.Cavid də Avropanı kor-koranə təqlidin, Avropanın bütün sferaları, institutları ilə Şərqə gətirilişinin trəfdarı olmamışlar. Xüsusilə qadın, ailə, və insanlıq mövzularında Şərqin Qərbdən üstün olduğunu düşünmüşlər.

ƏDƏBİYYAT

1. H.Cavid, Əsərləri, üç cildə, birinci cild, Azərbaycan Mədəniyyət Fondu 2003, 503 səhifə
2. Hüseyn Cavid, Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, ikinci cild, Bakı, "Lider" nəşriyyatı, 2005, 351 səhifə
3. M.A.Ersoy, "Safahat", Saray yayın - dağıtım, İstanbul, 2007, 712 səhifə
4. Famil Mədətov, "Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" və "Uçurum" əsərlərində insan azadlığı problemi", Azərbaycan xalqının Ümumilli lideri H.Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr edilmiş Gənc tədqiqatçıların birinci Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, Qafqaz Universiteti, 2013, 674 səhifə.

HÜSEYN CAVID AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

Prof.Dr. Vaqif SULTANLI

*Bakı Dövlət Universiteti,
Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı bölümü*

Azərbaycanın böyük mütəfəkkir şairi və dramaturqu Hüseyn Cavid, eyni zamanda, mühacirət ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığının son dərəcə dəyər verdiyi, haqqında xeyli sayda tədqiqatlar apardığı sənətkarlardan biridir. Bu da təsadüfi deyildir. Bir tərəfdən, ədibin yaradıcılığının milli məfkurəyə söykənməsi, yüksək bədiiilik örtüyünə bürünmüş etiraz və üsyankarlıq ruhu, digər tərəfdən taleyinin repressiya ilə bitməsi ona olan diqqət və marağı şərtlənmişdir.

Bilindi ki, XX əsr Azərbaycan mühacirəti öz mübarizəsində iki xətti əsas götürmüşdü:

Birincisi, Azərbaycanın istiqlal savaşının yürüdülməsi, itirilmiş dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması;

İkincisi, Azərbaycanın son dərəcə zəngin ədəbiyyatının və mədəniyyətinin təbliğ edilməsi.

Mühacirət ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığı bir tərəfdən Azərbaycanın klassik ədəbiyyatını tədqiq və təbliğ edir, digər tərəfdən isə sovet dövründə yaranmış ədəbi irsi sosialist realizmi kimi saxta yaradıcılıq metoduna söykəndiyi üçün rədd edirdi. Lakin sovet dövründə yaranmış bütün ədəbi irsi istisnasız olaraq sosialist realizmi qəlibindən çıxmış bədii məhsul kimi dəyərləndirmək mümkün deyildi. Çünki ortada Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Mirzə Cəlil, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Seyid Hüseyn, Cəfər Cabbarlı, Əhməd Cavad və Hüseyn Cavid örnəyi vardı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin doğru qeyd etdiyi kimi, sovet hakimiyyəti siyasi cəbhədə qələbə çalsa da, ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsində bunu gerçəkləşdirə bilməmişdi. Çünki ədəbiyyat əski nəslə mənsub olan ustad sənətkarlaqın əlində idi.

Bu mənada Hüseyn Cavidin yaradıcılığı mühacirət ədəbiyyatşünaslığının diqqət mərkəzində idi. Bütövlükdə Hüseyn Cavidə mühacirət nəzəri-estetik fikrinin münasibəti üç istiqamətdə olmuşdur:

Birincisi, Hüseyn Cavidin əsərlərindən Azərbaycan istiqlal məfkurəsinin təbliğində bəhrələnilmə fonunda;

İkincisi, Cavidin əsərlərindəki türkçülük və turançılıq məkurəsinin təbliği fonunda;

Üçüncüsü isə islam dəyərlərinin təbliği kontekstində.

Bu istiqamətlər baxımından sovet ədəbiyyatşünaslığı Cavid sənətinə yanaşmamış, onu bu aspektdə təhlil obyektinə çevirməmişdir.

Mühacirət ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndələri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əbdülvahab Yurdsever, Əhməd Cəfəroğlu, Süleyman Təkinər, Hüseyn Baykara, Mustafa Hakkı Türkəqul və başqaları Hüseyn Cavid haqqında yeri gəldikcə fikir və mülahizələrini bildirmiş, onun yaradıcılığını tədqiqat obyektinə çevirmişlər.

Bundan əlavə, Azərbaycan mühacirət mətbuatı Hüseyn Cavidin yaradıcılığına daim öz səhifələrində yer vermişdir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Azərbaycan cümhuriyyəti», «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», «Çağdaş Azərbaycan tarixi» və digər tədqiqatlarında Hüseyn Cavidin yaradıcılığına müraciət olunmuşdur.

«Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı»nda Hüseyn Cavidin yaradıcılığını nisbətən geniş təhlil edən tənqidçi onun «Topal Teymur», «Peyğəmbər», «Uçurum», «İblis», «Səyavuş» əsərləri üzərində dayanmışdır. O, «Topal Teymur»un əvvəlcə Azərbaycan teatrında şöhrət tapdığını, sonralar isə müəllifin «sovet çörəyini yediyi halda tarixin panturanist tiplərini idealizə etmək cəsarətini göstərən» bir mövqe tutduğuna görə səhnədən yığışdırıldığını və uzun müddət ona qayıdılmadığını qeyd etməklə yazıçılarımızın hansı çətin şəraitdə yaşayıb yaratmaqları haqqında dolğun təsəvvür yarada bilmişdir. Tənqidçi belə bir rejim daxilində sənətkarlarımızın öz fikirlərini ifadə etmək üçün «Peyğəmbər» pyesinin daha zəngin material verdiyini qeyd edir. Ədibin «Peyğəmbər» pyesindən gətirdiyi parçalar da dolayısı ilə mövcud siyasi rejimi, bu rejimin haqsızlıqlarını, kommunist istilasının mahiyyətini ifşa etməyə yönəldilmişdir. Məhəmməd Əmin bəyin fikrincə, H.Cavid öz yüksək sənətkarlığı ilə bir tərəfdən mühiti ifşa edə bilmiş, digər tərəfdən isə məqsədini pərdələməyi bacarmışdır:

Öylə bir əsr içindəyəm ki, cahan
Zülmü vəhşətlə qovrulub yanıyor.
Üz çevirmiş də tanrıdan insan
Küfrü haqq, cəhli mərifət sanıyor.
Dinləməz kimsə qəlbi, vicdanı
Məhv edən haqlı, məhv olan haqsız...
Başcıdır xəlfə bir yığın canı,
Həp münafiq, şərəfsiz, əxlaqsız,

Məhəmməd Əmin bəyin «Peyğəmbər» pyesindən gətirilən bu misralara münasibəti onun əsərə hansı prizmadan yanaşdığını aydınlaşdırmağa imkan verir. O yazır: «Peyğəmbərin bu bəd-bincə söylənmiş həsb-halındakı qaranlıq tablunu sovet tənqidçiləri, təbii ki, kapitalist və burjua aləminə aid edirlər. Fəqət oxucu və ya dinləyicilər haqlı olaraq burada «kommunist cənnəti» içindəki reallıqları görürlər. Bir yığın cahillərin ayaqları altında insanlıq haqlarını tapdalayanlar onlar deyilmi? «Zülmü vəhşətlə qovrulub yanan» ölkə onların öz yurdlarıdır!»

«Peyğəmbər»dəki vətənpərvərlik ruhu da tənqidçinin nəzərindən qaçmamışdır: «Bilxassə ki, kommunist rejimi və istilası altında Azərbaycan vətəninə azərbaycanlı şairin yaratdığı Peyğəmbərin ağzından söylənən vətən şüarının ifadəsi aydındır. Bu milliyyətçi bir mənədadır».

Tənqidçi öz fikirlərini sübut üçün pyesdən daha bir parça misal gətirir:

Deyir göydə bağçalar var,
Orda çiçəklər nur saçar.
İnsan mələk kimi uçar
İstəməm, masaldır onlar.
Mən vuruldum yalnız sana,
Vətən!.. Ah sevgili ana!

Dün bir quş gördüm yaralı,
Düşmüş yurdundan aralı.
Dışlardi köksünü çalı,
Söylərdi san bir məalı:
Vəhşi qartal qıydı mana,
Vətən!.. Ah sevgili ana!..

Peyğəmbərə gülən yaramaz küçə uşaqlarının dilindən bu parçanı təqdim etdikdən sonra ədəbiyyatşünas ona belə bir şərh verməyi vacib saymışdır: «Bu söylənişlərdə bolşeviklər, yəqin ki, kom-somol allahsızları görürlər. Halbuki yurdsevər Azərbaycan, şübhəsiz, köksü dəlinən yaralı quşun

şəxsində müqəddəs atəş məmləkətinin simvolu «Prometey»i görür; bu Prometey keçmişdəki iki-başlı çarlıq qartalının yerini tutan bolşevizmin «oraq və çəki»i tərəfindən parçalanıb didilir».

«Topal Teymur» və «Peyğəmbər» əsərlərindən başqa «Uçurum», «İblis» və «Siyavuş» kimi pyeslərin də qısa xülasə və təhlilini verən tənqidçi onların hər birinin ideya ruhunu açmağa çalışmış və buna nail ola bilmişdir.

Məhəmməd Əmin bəyin fikrincə, hər üç əsərində Hüseyn Cavid hürriyyət və insanlıq ideyalarını yaymış, dolayısı ilə yaşadığı dövrün amansız rejimini kəskin, sərt tənqid atəşinə tutmuşdur. Tənqidçi «İblis»də Hüseyn Cavidin Turanın xilas olunmasını «qılincdan daha kəskin, ulu qüvvət» olan mədəniyyət vasitəsilə təsəvvür etdiyini qabartmaqla əsərin məna və mahiyyətini açıqlaya bilmişdir. «Ən qatı bir inqilabçı ədasiyla yazılan bu əsərində dahi şair onu tərk etməyən ana düşüncəsinə – milliyyət və türkçülük fikrinə xüsusi bir yer ayırır: Turanın qurtulması üçün yalnız qılincın kifayət olmadığını bir qəhrəmanın dili ilə:

Turanda qılincdan daha kəskin, ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!..–

deyə ifadə edir».

«Siyavuş» faciəsinin dramaturqun yaradıcılığında xüsusi yer tutduğunu qeyd edən tənqidçi onun aktuallığı və bədii kamilliyini diqqət mərkəzində saxlayır: «Bu mənzum faciənin adı «Siyavuş»dan göründüyü kimi, əsərin məzmunu «Şahnamə»dən alınmışdır. Böyük İran şairinin bu məzlum qəhrəmanı, onun yaşamış olduğu faciələrlə müvəffəqiyyətsizliklər, təbiidir ki, Azərbaycanın romantik şairi tərəfindən istər zamanın tələbi, istərsə səhnə texnikası baxımından çox gözəl işlənmişdir».

Məhəmməd Əmin bəyin qənaətinə, «Siyavuş»un qiyməti yalnız «türk şeirinin kamilliyinin sirlərini bilən bir sənətkarın ifadə parlaqlığı»nda deyil, həmçinin hürriyyətə səsləyən fikir və mülahizələrinin mövcudluğundadır.

Əsərdə qaldırılan problemlərlə Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşını bir-birinə bağlayan məqamların olması da tənqidçinin nəzərindən yayınmamışdır.

Azərbaycan mühacirətini təmsil edən digər şəxsiyyətlərin yaradıcılığında da Hüseyn Cavidin yaradıcılığına müraciət olunmuşdur. Belə ki, Mirzə Bala Məmməd zadənin «Azəri türk ədəbiyyatının dünəni və bu günü» (Yeni Qafqazya, 1924), Süleyman Təkinənin «Azərbaycanın mağdur ünlü şair-dramaturqu Hüseyn Cavid» (Azərbaycan, 1987), «Azərbaycan sovet ədəbiyyatında müqavimət hərəkatının milli xarakteri» (Dərgi, 1963), Teymur Atəşlinin «Azərbaycanın böyük hürriyyət şairi Hüseyn Cavid» (Mücahid, 1955), İldəniz Kurtulanın «Hüseyn Cavid» (Azərbaycan, 1964) kimi məqalələrində böyük mütəfəkkirin yaradıcılıq yolu müxtəlif prizmalardan təhlil olunmuşdur.

Həmçinin Əhməd Cəfəroğlunun «Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi» (1932), «Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri» (1952), «Azərbaycan ədəbiyyatı» (1964), Mirzə Bala Məmməd zadənin «Milli Azərbaycan hərəkatı», Əbdülvahab Yurdseverin «Azərbaycan dram ədəbiyyatı» (1951), Hüseyn Baykaranın «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi» (1975) kimi kitab və monoqrafiyalarında da bu və ya digər şəkildə Hüseyn Cavidin yaradıcılığı araşdırılmışdır.

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığında Hüseyn Cavid yaradıcılığının monoqrafik şəkildə tədqiqinə də təsadüf olunmaqdadır. Bu mənada Mustafa Hakkı Türkəqulun 1963-ci ildə Türkiyədə nəşr olunan «Azərbaycanlı türk şairi Hüseyn Cavid» əsəri böyük mütəfəkkirin yaradıcılıq yolunun sistemli şəkildə araşdırıldığı tədqiqatlardan biridir. Əsər Vaşinqtonda Hüseyn Cavidin anadan olmasının 80 illiyi münasibətilə yazılmış və Azərbaycan Gənclik Dərnəyi Yayınları tərəfindən İstanbulda nəşr olunmuşdur.

Monoqrafiya Hüseyn Cavidin həyatı və yaradıcılığı nisbətən əhatəli şəkildə araşdırılmışdır. Əsərin «Caviddə din», «Caviddə eşq və qadın», «Caviddə müstəmləkəçilik əleyhdarlığı», «Caviddə maarif», «Caviddə yutdsevərlik», «Caviddə mütləqiyyət əleyhdarlığı», «Cavid və tarixi mövzular», «Cavid əsərlərində şəxs isimləri», «Cavidin dili», «Cavidin fəlsəfəsi», «Cavid və kommunistlər» kimi bölmələrdə böyük mütəfəkkirin yaradıcılıq dünyasının özünəməxsusluqları təhlil obyektinə çevrilmişdir.

Hüseyn Cavid yalnız zəngin yaradıcılığı ilə deyil, həm də vicdanı, ləyaqəti, ən çətin məqamlarda belə etibar ediləcək şəxsiyyəti ilə qütbətlə vətən arasında körpü olmuşdur. Səməd Ağaoğlunun yazdığına görə, Əli bəy Hüseynzadə ömrünün son illərində Azərbaycana dönmək istəmiş, bu xəbəri eşidən Hüseyn Cavid türkoq Samoyloviç vasitəsilə ona aşağıdakı şeir parçasını göndərərək Türkiyədə qalması məsləhət bilmişdir:

Sən, ey yüksək fəzalardan gələn səyyadi-zərrin pər,
Uzaq, ey nəzmi-geysudər, uzaq get, ərzə yaklaşma!
Uzaqdan pək gözəlsən, mənzərən pək dadlı, pək dilbər,
Məhəbbət yox, təqərrübdə, bu məhrəkdən saqın, şaşma.

Şübhəsiz ki, Hüseyn Cavid və mühacirət ədəbiyyatşünaslığı mövzusu bəhs olunan bu məqamlarla məhdudlaşmır. Burada sadəcə problemin bəzi məqamlarına diqqət yetirilməklə gələcəkdə aparılacaq araşdırmalara müəyyən mənada maraq oyadılması məramından çıxış edilmişdir.

BİR TƏZKİRƏCİNİN GÖZÜYLƏ MEHMET AKİF ERSOY

Doç.Dr. Vüsalə MUSALI

Bakı Dövlət Universiteti

Azərbaycan / Bakı

tezkireshinas@gmail.com

XÜLASƏ

Son dövr Osmanlı dövlət adamları, şairləri, musiqişünasları və xəttatları haqqında yazdığı əsərləri ilə tanınmış İbnünləmin Mahmud Kamal İnal (1871-1957) "Kamalüş-şüəra" ("Son asır Türk şairləri") adlı əsərini Fatin təzkirəsinə zeyl olaraq yazmışdır. "Kamalüş-şüəra" 1930-1942-ci illərdə İstanbulda nəşr olunmuşdur. Əsərdə 1800-1941-ci illər arasında yaşayıb-yaratmış 566 şair və yazıçının həyat və yaradıcılığından bəhs olunmuş və şeirlərindən nümunələr öz əksini tapmışdır.

Mahmud Kamal İnal bu təzkirəsində uşaqlıq dostu və qələm yoldaşı olan Mehmed Akif Ersoya da yer ayırmışdır. Burada Mehmed Akifin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı olan maraqlı məqamlara toxunulmuş, şeirlərindən örnəklər yer almışdır.

Məqalədə İbnünləmin Mahmud Kamal İnalın "Son asır Türk şairləri" adlı əsərinin işığında Mehmed Akif Ersoyun həyat və yaradıcılığının müxtəlif məqamlarını dəyərləndirməyə çalışacağıq.

Açar sözlər: Mehmet Akif, İnal, təzkirə, "Kamalüş-şüəra".

MEHMET AKİF ERSOY FROM THE VIEW POINT OF A TADHKIRA WRITER

ABSTRACT

Ibnul-Emin Mahmud Kamal Inal is the author of a tadhkira (memory of poets) named "Kamal al-shuara". His work has got information on 566 poets and writers which lived from 1800 until 1941 years.

Inal commented interesting facts about Mehmed Akif's biography. Mehmed Akif's father was Inal's teacher and these two literati were friends in their childhood. Inal gives some examples from Mehmed Akif's poems.

Our paper devoted to research of some aspects of Mehmed Akif's life and activities from the view point of "Kamal al-shuara".

Key words: Mehmet Akif, İnal, tadhkira, "Kamal al-shuara".

Mehmed Akifin İpekli Hoca Mehmed Tahir Əfəndinin oğlu olduğu və 1290/1873-cü ildə İstanbulda dünyaya gəldiyini qeyd edən təzkirəçi, Mehmed Akifin adına dair açıqlama da verir: "Əbced hesabıyla tarix-i veladetini göstərmək üzere peder-i fadlı tərəfindən verilen "Fakif – 1290" mahlası mektebdə "Akif"ə təhvil olunmuşdur"¹.

Mehmed Akif Ersoyun atası təzkirəçinin müəllimi olmuşdur və bu səbəblə də təzkirədə Mehmed Akifin atası və anasından da gözəl sözlərlə bəhs olunmuşdur. İnal yazır: "Pederinin üstadlarından ve rical-i ilmiyyeden Kırşehirli Hoca Mahmud Efendi merhum, en faziletli mezunlarından

¹ İnal Mahmud Kemal. Son asır Türk şairleri. c. I, s. 131.

olan Tahir Efendiyi eyyam-ı sabavetimizdə muallimliğimize intihab etmiştir. Benimle beraber bira-derim Ahmed Tefvik Bey merhumu, amcamızın çocuklarını, diğer müteallikatımızı kışın İstanbul-dakı hanemizde okuturdu. Yazın ailesiyle birlikte Yakacıktaki sayfiyemizin bir dairesinde ikametle bizleri müstefid ederdi. Salih, fadıl, vefi, sahi, alicenab, mürüvvetkar, müstakim bir üstad-ı kamil idi. Bir aile efradı gibi senelerce beraber yaşadık. Hadidül-micaz, seriül-infial olduğu halde bizleri hiç bir suretle incitmedi. Aslen Buharalı olan refikası da hüsn-i ahlak sahibi muhterem bir hanımdı. Cenab-i Hak ikisini de mazhar-ı rahmet buyursun"¹.

Mahmud Kamal İnal əsərdə Akif bəyin həyatına işıq salmış, onun 14-15 yaşlarında atasını itir-diyini, daha sonra Sarıgözel məhəlləsindəki evlərinin yandığını, böyük çətinliklərlə təhsil aldığını, "Mülki baytar məktəbi"nə girdiyini, müxtəlif işlərdə çalışdığını, Ərəbistan və Almaniyaya göndəril-diyini, daha sonra Misirə getdiyini yazır.

Mehmed Akifin şeirlərinin "Safahat" adı altında nəşr olunduğu, bəzi məqalələrinin "Sebilür-Reşad" risaləsində işıq üzü gördüyünü də təzkirədən öyrənirik. İnal son illərdə "Qurani-Kərim" tərcüməsi ilə məşğul olduğunu yazır.

Mahmud Kamal İnal Mehmed Akifin yaradıcılığı haqqında yazılmış fikirləri də təzkirəsində dəyərləndirmişdir. Kimisi onun şair, kimisi nazim olduğunu iddia etmişdir. Daha sonra Mehmed Akif haqqında "Türk Teceddüt Edebiyatı Tarihi"ndə yazılmış fikirlərə yer verir: "Aruzu kimse artık ondan ziyade tabiileştirecek değildir ve vuzuhla selasete kimse ondan başka daha fazla hakim ola-mayacak. Mahalle kahvelerine girdi. Köse imamın evinde konuştu. Küfteci çocuğunun iniltisini din-ledi. Bayram meydanında sevinen çocuklar, meyhanelerin dumanında tüstülenen kafalar, talakın facialarıyla inleyen kadınlar hep rütuşsuz birer fotoğraf sadakatıyla Akifin nazmına geçti. Hüseyin Rahminin romanları, Ahmed Rasimin makaleleri, Mehmed Akifin manzumeleri ayrı-ayrı yollardan aynı şeyleri yapıyorlar. Tasvirler, bir zerre şiir karışmadan, kuru fakat bünyesi sağlam bir nazmle çılpak bir hakikat halinde kağıda aksetmiştir. Mükalemeleri çok defa en olmayacak teferrüata ka-dar iner. Bir arkadaşla konuşarak Köprüden Fatihe doğru gevezelik yapa yapa, cadde üzerinde ne görmüşse, aklımıza ne esmişse, tuhaf veya hantal hangi nükteyi yakalamışsak daldan dala, savruk savruk konuşup gidiyoruz. Bütün bunlar hiç biri kaçırılmadan, hayret veren mihaniki bir hünerle nazma bürünmüştür"².

Cənab Şəhabəddin isə Akif Bəyin yaradıcılığını bu şəkildə dəyərləndirir: "Hiç kimse o kadar saf ve şəffaf bir billuri beyan içinde menazır-ı milliyyeti teşhir edememiştir"³.

Mahmud Kamal İnal Mehmed Akifin ən irəlində gedən təqdirkarlarından Süleyman Nazif Bəyin adını çəkir və "Mehmed Akif" adıyla nəşr etdirdiyi kitabında Akif Bəyin "Zatı ve Asarı" haqqında müfəssəl məlumat verdiyini yazır.

Təzkirədə Mehmed Akifin "Asım" adlı əsərindən, İpekli Hilmi Bəy haqqında yazdığı şeirindən və başqa bir şeirindən nümunələr təqdim olunmuşdur.

"Asım" adlı əsərindən nümunələrə nəzər salaq:
Ey, bu topraklar için toprağa düşmüş asker,
Gökten ecdad inerek öpse o pak alrı değer.
Ne büyüksün ki kanın kurtarıyor tevhidi,
Bedrin arslanları ancak bu kadar şanlı idi.
Sana dar gelmeyecek makberi kimler kazsın
"Gömelim gel seni tarihe" desem sığmazsın.
Herc ü merc ettiğin edvare de yetmez o kitap
Seni ancak ebediyetler eder istiaab.

"Son asır Türk şairleri"ndə yer almış digər bir Mehmed Akif şeirinə nəzər salaq:

¹ Yenə orada, s. 131.

² İnal Mahmud Kemal. Son asır Türk şairleri. I c. s. 132.

³ Yenə orada, s. 132.

Ey aslına iltihak eden nur
Sensin bana her tarafa manzur
Olsan da zilal içinde mestur
Bir an değilim o lemadan dur
Ruhumda eder karar şülen.

Sönmez yanan ihtimali yoktur
Sönmek sözünün meali yoktur.
Yok, nare demem zevali yoktur
Nurun fakat öyle hali yoktur
Olmaz ona hiç adem nişimen.

Ey hatırasıyla kaldığım yar
Artık aramızda cihan var
Sen gökte safa-güzin-i didar
Ben yerde azab içinde bizar
Guşumda bütün terane şiven.

Şiven dem-i nay-i nağmekarın
Şiven cereyanı cuybarın
Şiven sesi bad-ı bikararın
Şiven bana ah yadigarın
Şiven, şiven hezar-ı şiven.

Akif bəyin bioqrafiyasının sonunda "Əlavə" başlığı altında şair haqqında bəzi məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir. Belə ki, İbnülemin Mahmud Kamal İnal uşaqlığını birlikdə keçirdiyi, ədəbiyyat aləminə birlikdə girdiyi, əsərlərinə mənzum təqrizlər yazmış Mehmed Akifə qarşı olan diqqətsizliyi gizlətməyə lüzum görməmiş və təzkirəsində bu məqamlara da toxunmuşdur: "Mısırdə Prens Abbas Halim Paşa merhumun himayesinde senelerce kaldıktan sonra "Teşemmü-i kebed"den muztarib oldu. İstanbula getirildi. İleti şiddetlendi. Paşa merhumun kadir-şinas kerimesi Prenses Emine Hazretleri tarafından hastahanede tedavi ettirildi". Daha sonra Mehmet Akifi Yakacıkda evinə aparmaq istədiyini yazır: "Tebdil-i hava etmək üzere – çocukluğundan beri büyüdüğü ve sevdiği – Yakacıkta evimize götürmək istedim, pek memnun oldu. Fakat orada tedavi müşkil olacağından erbab-ı kemalden muhterem Prens Halim Said Hazretlerinin Alemdağındakı çiftliğine götürülmüsünü münasib gördüler. Bir müddət sonra Beyoğlunda Mısır Apartmanına getirildi"¹.

Mehmed Akifin vəfatından bəhs edən Mahmud Kamal qeyd edir: "28 Kanunuevvel 1936 da vəfat etti. Cenazesi – Üniversite ve diğer mekatib talebesinden ve sair zevattan mürekkeb kalabalıqla – Edirnekapusundakı Şehidliğe götürülüp qarşıdaki kabristana defnolundu. Kabrinin başında merhumun eseri olan İstiklal Marşını talebe bir ağızdan okudular, ruhunu şad ettiler"².

Haqqında çoxsaylı kitablar, monoqrafiyalar, məqalələr yazılmış, həyat və yaradıcılığının müxtəlif mərhələləri tədqiqatə cəlb olunmuş, adına müxtəlif konfrans və simpoziumlar həsr olunmuş görkəmli Türk şairi Mehmed Akif Ersoyun bioqrafiyasına bir müasirinin, dostunun qələmindən nəzər salmağa çalışdıq.

ƏDƏBİYYAT

Bayram Ö. İbnül Emin Mahmut Kemal İnal ve şairlerle ilgili değerlendirmeleri // Journal of Qafqaz University, Fall 2002, N 10, s. 105-112.

İnal İbnül-Emin Mahmut Kemal. Son asır Türk şairleri (Kemalüş-şuara) / hazır.: M. Cunbur. 4 cildde. 1. c. - Ankara: AKMBY, 1999. - X+678 s.

Mehmed Akif bibliografyası / Baskiya hazırlayan O.Doğan. Ankara: Milli Kültür Basımevi, 1962, 84 s.

¹ Yenə orada, s. 135.

² Yenə orada, s. 136.

Mehmed Akif: həyatı, sənəti, şiirləri /Hazırlayan Z.Güzemli. İstanbul, Varlık yayınları, 1962, 84 s.
 Mehmed Akif ilmi toplantısı (bildirilər), 27-29 aralık 1986, Milli kütüphanə, Ankara, MKB, 1989, 272 s.
 Okay M.O., Düzdağ M.E. Mehmed Akif Ersoy. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. c. İstanbul, s. 432-439.
 Vəfatının 60. yılında Aehmed Akif sempozyumu. Bildirilər /Yayına hazırlayan Prof. İ.Enginün. İstanbul, 1997, 117 s.

HÜSEYN CAVİD ƏNƏNƏLƏRİ VƏ ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MİLLİ DÜŞÜNCƏ PROBLEMİ

Xəyalə ƏFƏNDİYEVA

Bakı Dövlət Universiteti
elshenxeyale@box.az

XÜLASƏ

Azərbaycan romantik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, milli-romantik şeirin və mənzum faciənin yaradıcısı filosof-şair, mütəfəkkir, dramaturq Hüseyn Cavid zəngin yaradıcılığı ilə Azərbaycanda milli şüurun oyanmasında, mənəvi-əxlaqi düşüncənin formalaşmasında böyük xidmət göstərmişdir. Etnik və ya milli mənsubiyyətlə bağlı heç bir hədd bil-məyən, bütün əsərlərində bəşəri düşüncə və humanizmi təbliğ edən Cavidin zəngin irsi Azərbaycan və eləcə də dünya mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

O, ədəbiyyata millətin əhvali-ruhiyyəsinin inikası kimi baxırdı. Yazırdı ki, bu günün ədəbiyyatı mütləq gələcək həyatın, nəsillərin necə yetişməsinə öz təsirini göstərəcəkdir. Böyük mütəfəkkir Cavidin poemalarında və dram əsərlərində irəli sürdüyü ideyalar çağdaş dövrümüzdə yazılan əsərlərdə öz aktuallığını qoruyub-saxlamaqdadır. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, yaradıcılığı ilə Azərbaycan cəmiyyətində milli düşüncə, azad təfəkkür formalaşdırıcı işıqlı ziyalı Seyran Səxavətin "Nekroloq" romanında da ictimai şüur, milli şüur məsələsi geniş planda bədii həllini tapmış, yazıçı öz işıqlı düşüncələri ilə millətin oyanışına, tərəqqisinə mane olan qüsurları aradan qaldırmağa, insanları maariflənməyə, özünün və sözünün sahibi olmağa çağırmışdır. Bu məqalədə biz böyük Cavidin əsərlərində geniş yer tutan sosial-psixoloji və mənəvi-əxlaqi problemlərin, eləcə də milli düşüncə məsələsinin çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Seyran Səxavətin əsərləri ilə yaxından səsələşməsindən, çağdaş ədəbiyyatımızda Cavid ənənələrinin davam etməsindən bəhs edəcəyik.

Açar sözlər: humanizm, milli-estetik düşüncə, psixoloji dərinlik, yazı üslubu, yazıçı, dramaturq, ədəbi-elmi ictimaiyyət.

HUSEYN JAVİD'S TRADITIONS AND THE PROBLEM OF NATIONAL THINKING OF MODERN AZERBAIJAN LITERATURE

SUMMARY

This article speaks about Huseyn Djavid and Seyran Sakhavat who has important services in the formation of literary-artistic and national-aesthetical sense in Azerbaijan. The originality of the talent of these writers, their different style of writing, deep humanism in their works, philosophical way, realism and psychological depth, drew the attention of large mass of readers and literary-scientific public.

Huseyn Djavid and Seyran Sakhavat is the author of poems, novels, tales and stories of deep meaning dedicated to the love for the God, self-actualization and moral perfection which make the people think deeply. There is a significant relationship between these writers. These writers's works are about life and death, the world and human, good and evil, ethics and immorality and call the people for moral ethical.

Key words: humanism, national-aesthetical sense, psychological depth, style of writing, writer, dramatist, literary-scientific public.

Ədəbiyyat məkanından asılı olmayaraq bütün zamanlarda cəmiyyətin mənəvi barometri, mənəviyyat aynası, dərslisi olmuşdur. Cəmiyyətin sağlamlığı və ya ondakı mənəvi çatışmazlıqlar ədəbiyyata, ədəbiyyat isə insana, mənəvi mühitə daim təsir etmişdir. Bu qarşılıqlı təsir nəticəsində mühit də, insan da, hətta müəyyən mənada dünya da özünün irəliyə, inkişafa doğru hərəkətində yeni keyfiyyətlər qazanmışdır. (6, s.174) Türkiyədə milli heysiyyət hissinin, milli şüurun oyanmasında, istiqlal məfkurəsinin formalaşmasında Mehmet Akif Ersoyun, Namiq Kamalın, Əbdülhaq Hamidin, Kamal Tahirin, Ömər Seyfəddinin, Qazaxıstanda Çokan Vəlixanovun, İbray Altınşarının, Abay Kunanbayevin, Oljas Suleymenovun, Azərbaycanda Mirzə Fətəli Axundzadənin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Əli bəy Hüseynzadənin, Hüseyn Cavidin, Məmməd Əmin Rəsulzadənin böyük xidmətləri olmuşdur. Mütəfəkkir ziyalılar ictimai həyatdakı qüsurları aradan qaldırmaq, cəmiyyəti düşdüüyü əsarətdən, nadanlıq və cəhalət kimi bəlalardan xilas etmək üçün

bütün insanlığı elmə, maarifə yönəltməyə, onlarda milli düşüncə formalaşdırmağa çalışmağa – yalnız bu yolla nicat tapacaqlarına inandırmağa çalışmışlar.

Azərbaycan romantik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, milli-romantik şeirin və mənzum faciənin yaradıcısı filosof-şair, mütəfəkkir, dramaturq Hüseyn Cavid zəngin yaradıcılığı ilə Azərbaycanda milli şüurun oyanmasında, mənəvi-əxlaqi düşüncənin formalaşmasında böyük xidmət göstərmişdir. Etnik və ya milli mənsubiyyətlə bağlı heç bir hüddud bilməyən, bütün əsərlərində bəşəri düşüncə və humanizmi təbliğ edən Cavidin zəngin irsi Azərbaycan və eləcə də dünya mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Hələ 1906-1909-cu illərdə İstanbul universitetində oxuyarkən Cavid "Bir ahi-məzlumanə" adlı dərin məzmunlu bir poema yazmışdı. Həmin poemada şair küncü möhnətdə bəlalara düşər olmuş və ayaqlar altında payıml olan Vətənin taleyindən danışır, vətənin acı taleyi ilə bağlı təəssüf hissələrini qələmə alır, qeyrət və himmət göstərməyə, bütün insanlığı Vətənin bütövlüyü yolunda birləşməyə çağırır. Böyük mütəfəkkirin "Azər", "Uçurum", "Şeyda", "Topal Teymur" və s. əsərlərində milli birlik və düşüncə ilə bağlı məsələlər ön plana çəkilmişdir.

Böyük sənətkar xalqına, millətinə, qövmünə qırılmaz məhəbbət və inam telləri ilə bağlı olan böyük türkçü idi. Türk dünyasının tarixi şücaətinə və mədəniyyətinə dərinlikdən bələd idi, onun bu günü və gələcəyi naminə yazırdı. Hüseyn Cavid yaradıcılığında ardıcıl olaraq öz bədii-poetik ifadəsini tapmış olan türkçülük insan sevgisi, insanda insanlıq axtarırları, yüksək humanizm və ümumbəşəriliklə əlaqədar idi. Böyük şair-dramaturq yazanda da dinindən və irqindən asılı olmayaraq bütün insanlar üçün yazırdı, məhəbbəti də, sevgisi də bütün insanlara aid idi. Cavid insana inanaraq yazırdı. Sözü kəsərinə, gücünə, insanda insanlığın varlığına inanaraq yazırdı, həmçinin insana inamla və məhəbbətlə yazırdı. Məhəbbət, birlik Hüseyn Cavid üçün ən böyük din idi – birliklər yaradan, insanları birləşdirən din! Hüseyn Cavid müasiri olan böyük türkçü İsmayıl bəy Qasıralının dildə, fikirdə və işdə birlik çağırışına qoşulan ən böyük şair idi:

Səni qurtararsa, qurtarar birlik,
Çünki birlikdədir fəqət dirilik.
Və ya:
İdeal arxasınca qoş, çırpın.
İdealsız nicat ümidi mahal,
İttihad işdə ən böyül ideal!
Nəhayət:
İşdə birlik, dildə, fikirdə birlik!
İş, fikir, dil birliyi olmayınca,
Əvət, pək çətindir cahanda dirilik!

Cavid də bütün digər milli düşüncəli aydınlarımız kimi nicat tapmağa gedən yolu məktəbdə, elmdə, maarifdə, dil, düşüncə və əməl birliyində görürdü. Hüseyn Cavid 1910-cu ildə yazdığı "Naxçıvana nə lazımdır?" adlı məqaləsində yazırdı: "Hər gün üç dərs rusca, bir dərs türkcə oxunsa, o yarım-yanlış türkcədən heç bir fayda olmaz... Dilsiz bir millət yaşamaz, çapıq, müntəzir olur. Bir millətin lisanı mövcudiyyətinin ən parlaq bürhanıdır". Hüseyn Cavidə görə bu gün millətin məktəbi və ədəbiyyatı necədirsə, gələcəyi də elə olacaqdır. (2, s.16)

Hüseyn Cavid böyük şair, dramaturq olmaqla yanaşı, həm də böyük müəllim idi. O, müəllim kimi məktəbin və ədəbiyyatın böyük məsuliyyət daşımalı olduğunu dönə-dönə xatırladırdı. Yazırdı ki, "Bir millətin tərəqqi və tədennisini bilmək üçün millətin məktəblərini, daha doğrusu, ibtidai məktəblərini görmək kifayət edər. Avropaya meydan oxuyan Almanıyanın, qoca Rusiyanı həyəcan salan Yaponiyanın bütün bu tərəqqiyati-ciddiyyətləri həp ibtidai məktəblər sayəsindədir. Məktəbi bir millətin hər halını tədqiq edib öyrənmək üçün "ən doğru meyar, ən kəsədmə yol" kimi qiymətləndirən şair rus-yapon müharibəsində yaponların ruslar üzərində qələbəsinin səbəbini, bəzi mütəfəkkirlərin müddəalarını xatırladaraq, yapon ibtidai məktəb müəllimlərinin yapon vətənpərvərləri yetişdirmə bacarığında görürdü, bu müəllimlərin tərbiyə işini yüksək səviyyədə, gözəl nəticələr əldə edə bilmək istiqamətində aparmaq məharəti, öz işlərinə böyük məhəbbət və millət naminə məsuliyyətlə yanaşma bacarığı ilə əlaqələndirirdi.

Hüseyn Cavid ədəbiyyata millətin əhvali-ruhiyyəsinin inikası kimi baxırdı. Yazırdı ki, bu günün ədəbiyyatı öz təsirini mütləq gələcək həyatın, nəsillərin necə yetişməsinə təsirini göstərəcəkdir. Ədəbiyyat ruhları əzə də bilər, "gevşəliklər", "səfalət" doğura da bilər. Eyni zamanda, ədəbiyyat – məsələn, türk ədəbiyyatında Namiq Kamal, Rza Tevfiq, Əbdülhəq Hamid, Tevfiq Fikrət kimi qələm və söz sahibləri milli ənənələrə, milli duyğulara əsaslanaraq "köhnəlikdən, müqəllikdən sıyrılmağa" xalqına kömək edə bilər. (2, s.17)

Hüseyn Cavid Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər" əsərində "sənətkaranə bir dirilik, mahiranə bir incəlik" görür və bu cəhətinə görə "Ölülər" i yüksək qiymətləndirirdi. Ədəbiyyat ölü bir sükutu yaymaqdan uzaq olmalıdır. Dirilik, oyadıcılıq ədəbiyyatın görə biləcəyi ən mühüm işlərdəndir. H. Cavid bu irsi vəzifəni bu gün də yerinə yetirməkdədir.

"Dəniz tamaşası" şeirində Cavid fırtınada gəmi sərnəşinlərinin vahimədən çırpındıqları halda, gəmidəkilər arasında hamıdan öz qorxmazlığı ilə fərqlənən qoca türkü diqqət mərkəzinə çəkir. Çöhrəsində Turanın şanlı tarixi və keçmiş ənənəsindən izlər əks olunan qoca türk öz son duasını edir:

Ey böyük Tanrı! Ey böyük yaradan!
Hər bələdan əsirgə yurdumuzu!
Kamran eylə şanlı ordumuzu! – deyir. (1, s.134)

Sovet dönəmində hakim kommunist ideologiyasının hökm sürdüyü bir şəraitdə türkün şanlı keçmişindən söz açmaq olmazdı. Hüseyn Cavid isə milli ruhun düşgünləşməməsi naminə bütün məqamlarda sözünü deməkdən çəkinmirdi. (2, s.19)

Cavid böyük fikir adamı – işıqlı zəka sahibi olaraq sözünü bütün kəskinliyi və dolğunluğu ilə cəsarətlə demişdir:

Hər qaranlıqda çırpınır bir nur,
Hər həqiqətdə bir xəyal uyuyur.-
Və ya:
Turana qılıncdan daha kəskin, ulu qüvvət,
Mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət! (1, s.56)

Böyük ədibin 1926-1928-ci illərdə qələmə aldığı "Azər" ideya-sənətkarlıq baxımından ən kamil poemasıdır. Bu əsər Cavidin Qərbə və Şərqə, eyni zamanda Qərb-Şərq müstəvisində Azərbaycana baxışlarını geniş şəkildə özündə əks etdirən mükəmməl sənət əsəridir. Əsərin əsas qəhrəmanı Azər real həyatdan alınmış bədii obrazdır. Azər şairin müasiri və özünün proobrazıdır. Azərin yaşadığı mühitə, cəmiyyətə, Qərbə, Şərqə baxışları müəllifin şəxsi qənaətlərinin və düşüncələrinin ifadəsidir. Cavidin özü kimi, Azər də millətin üzünə aydın sabahlar doğacağına və türk gəncliyinin böyük gələcəyinə inanır:

Bu gün gəncliyə baksan,
Bir sel kimi hər an
Sağlam, yeni məfkurələr izlər
Bizlər?
...Bizlər yeniləşsək belə daim,
Bir əskilik az-çox bizə hakim...
Onlar qoşacaq, çırpışacaqlar,
Bir çox uçurumlar aşacaqlar.
Lazımsa cəhalətlə güləşmək,
Bir çarə var: ancaq yeniləşmək!
Onlardakı himmət və mətanət
Qırmayacaqlar Şərqi nihayət.
Onlardakı qüdrət və məharət
Er-gec verəcək xalqa səadət.
...Onlar güləcək, güldürəcəklər,
Bizdən daha çox gün görəcəklər... (1, s.65)

Azər özü də maarifin, elmin tərəfdarıdır. O, həmişə haqqın, doğrunun keşiyində dayanır və deyir ki, dünyada bir gözəl nemət varsa, o da həyat, gerçəklik və düzlükdür. Azər elə məsciddəki mükəlliməsində də göstərir ki, dini məbədlər, bütxanələr, məscidlər kitabxanaya, məktəb çevrilməlidir. Buradan da şairin maarifçi dünyagörüşü, insan həyatının dəyişməsində maarifə, məktəbə, milli düşüncəyə əsas amil kimi baxması aydın görünür.

Böyük mütəfəkkir Hüseyn Cavidin poemalarında və dram əsərlərində irəli sürdüyü ideyalar çağdaş dövrümüzdə yazılan əsərlərdə öz aktuallığını qoruyub-saxlamaqdadır. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, yaradıcılığı ilə Azərbaycan cəmiyyətində milli düşüncə, azad təfəkkür formalaşdıran işıqlı ziyalı Seyran Səxavətin "Nekroloq" romanında da ictimai şüur, milli şüur məsələsi geniş planda bədii həllini tapmış, yazıçı öz işıqlı düşüncələri ilə millətin oyanışına, tərəqqisinə mane olan qüsurları aradan qaldırmağa, insanları maariflənməyə, özünün və sözünün sahibi olmağa çağırmışdır.

"Nekroloq" romanı problem ciddiliyi, tarixiliklə səsləşən müasirliyi, həyatı materialların zənginliyi, müəllif mövqeyinin fəallığı ilə diqqəti cəlb edən bir əsərdir. Mənəviyyatın çökdüyü, adət-ənənələrin tapdalandığı, xalqın kütləyə çevrildiyi bir məqamda yazıçı cəmiyyətdə baş verən hadisələri bütün dolğunluğu ilə emosional şəkildə təsvir etmişdir.

Əsərdə milli şüurla bağlı maraqlı bir məqam var ki, Seyran Səxavət öz düşüncələrini M.F.Axundzadənin, M.Ə.Sabirin, H.Z.Tağıyevin nitqi ilə oxucuya çatdırır. Nizaminin, Nəsiminin, Natəvanın, Axundzadənin, Sabirin, Tağıyevin heykəlləri Füzulinin heykəli qarşısında mitinqə toplaşır. Bütün heykəllər bir-bir xalqa müraciət edərək birliyə çağırır. Şərti-metaforik planda işlənmiş bu səhnədə heykəllərin nitqində tarixi gerçəkliyin və bugünün həqiqətləri öz əksini tapmışdır. Bunun özündə də yazıçı mövqeyini aydın əks etdirən xüsusiyyətlər duyulmaqdadır. Bütün heykəllər xalqa müraciət etdikdən sonra söz Hacı Zeynalabdin Tağıyevə verilir. Hacı: "Nöyüt quyuları fontan vuranda otuz-qırx metr göyə qalxır, vurur, vurur, yorulur. Amma söz fontan vurandan sonra min illərlə yaşayır",-deyərək söz dahilərinin önündə baş əydi. İzdiham-məmləkət boyda nəhəng bir orqanizm lərzəyə gəldi. Hacı baş əyən kimi izdiham da heykəllərin qarşısında diz çökdü, baş əydi. Adama elə gəldi ki, əyiləndə də millət məhz bu cür əyilməli idi. Bir Allahın, bir də sözün böyüklüyü qarşısında...Bu cür əyilən millətin başı həmişə uca olar, başqa cür əyilən millətin başı həmişə bəlalər çəkər. (10, s.147)

Hacını qəhər boğsa da, sözünə ara vermədi: Bütün bunları ona görə deyirəm ki, bir az ağıllı olun, maarifə yetişin, sahibi-şüur olun. Sahibi-şüur olmayan millət sahibi-məmləkət də ola bilməz. Sahibi-məmləkət olmayan da ya əcnəbilərin əlinə baxa-baxa qalar, ya da öz doğma haramzadələrinin- hansı ki, ikisi də bir bezin qırağıdır".

Hacının sözlərində dərin bir müasirlik duyulur. Hacının amalı, məqsədi millətin şüurunu oyatmaq, onu öz məmləkətinin, torpağının, sözünün sahibi etmək idi. Əslində, bütün Azərbaycan maarifçiləri, o cümlədən, bu əsərin müəllifi də bu işin peşində, bu müqəddəs amalin uğrunda mücadilə edirdilər

Fəlsəfi ədəbiyyatlarda da göstərilir ki, millət kimi formalaşmaq üçün milli-mənəvi birlik, milli-ideoloji təfəkkür, milli şüurun formalaşması əsas şərtidir. Millətin bütün obyektiv əlamətləri milli özünüdərk kimi subyektiv əlamətlə tamamlandıqda millətin mövcudluğundan, onun fəaliyyətindən danışmaq olar. Bu mənada milli şüurun hələ də "kal olduğu", "yetişmədiyi", formalaşmadığı cəmiyyətdə hər cür naqisliklərin olması mümkündür və qarşısızdır. (7, s.156)

Çox təssüflər olsun ki, Hüseyn Cavidin , eləcə də Seyran Səxavətin bu əsərləri yazmasından illər keçməsinə baxmayaraq cəmiyyət hələ də irəliyə, inkişafa doğru heç bir addım atmamış, mövcud sosial-siyasi problemlər öz aktuallığını qoruyub-saxlamış, hələ də öz həllini tapmamışdır. Cəmiyyətdə zülm və ədalətsizlik hökm sürməkdədir, sərvət və hakimiyyət ehtirası azacıq da olsa səngiməmişdir, oliqarxik quruluşlar insanların beynini, ruhunu və mənəviyyatını dəyişdirmək iddiasından əl çəkməmişdir. Çünki toplumun içində yaltaqlığın lirikası olan yalan və qorxaqlıq hökm sürür, hətta şəxsiyyət iştirakı olmayan yerdə şəxsiyyətə pərəstiş edilir, keşmişin unudulmasına, tarixin iqtidardakı qüvvələrə sərf edən tərzdə dəyişdirilməsinə dəyişdirilməsinə təşəbbüslər göstərilir. Laqeydlilik və qorxaqlıq həqiqətin ortaya çıxmasına imkan vermir, insanlar daha həvəslə cansız və hissiz robotlara, idarə olunan amorf kütləyə çevrilirlər, yaddaşsızlıq hədd və sərhəd tanımır.

Əsərdə olan insanların getdikcə yaddaşsızlaşdığını, yaddaşsızlaşan insanın manqurtlaşmaq təhlükəsi gözlədiyini, manqurtlaşan insanın isə tamamilən Vətən, millət və mənəviyyət duyğusundan uzaqlaşdığını, milli düşüncəsi olmayan millətin isə ölü millət olduğunun vurğulayan yazıçılar əsərləri vasitəsilə insanları özünüdərəkə çağırır.

Katarsis nəzəriyyəsini Aristotel antik faciələrin təsiri ilə tamaşaçıların ruhən təmizlənməsi prosesi kimi səciyyələndirmişdir. Daha geniş mənada, katarsis real həyatda istər ayrı – ayrı insanların, istərsə də cəmiyyətin milli əzablardan, sarsıntılardan keçib öz günahlarını – tarixi səhvlərini dərk edib ruhən saflanması, təmizlənməsi, durulması prosesidir. Əslində, hər bir şəxsin mənəvi yüksəlişində və ya milli intibahın kökündə bir katarsis vardır. Böyük elmi kəşflər, böyük sənət əsərləri, əslində, katarsisin məhsulu olan böyük ehtirasların təzahürləridir. Hər hansı bir şəxs və ya millət əzablı yollar keçib səbəb və nəticələri dərinlən dərk etmirsə, günahları və səhvləri səmimi etiraf etmirsə, o, katarsisə yetişmir və nəticədə yeni – yeni sarsıntılara məruz qalır.

Ədəbiyyat, vicdanlı yazıçı, şair cəmiyyətə sadəcə olaraq xəbərdarlıq etməyi və düzgün olan yolu göstərməyi bacarır. Əgər ziyalıların, yazıçıların həyəcan signalı eşidilmirsə, yaxud eşidilib etinasızcasına qulaqardına vurulursa, bu artıq yazıçının yox, cəmiyyətin günahıdır.

Bu il Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanının görkəmli nümayəndəsi, milli romantik şeirin və mənzum faciənin böyük yaradıcısı, şair, dramaturq, mütəfəkkir Hüseyn Cavidin anadan olmasının 130 illik yubileyi ölkənin hər yerində böyük təntənə ilə qeyd olunur. Doxsan il əvvəl, 1922-ci il oktyabrın 24-də Bakıda "Hüseyn Cavid axşamı" keçirilmiş, Cavidin özünün iştirakı ilə 40 yaşı yüksək səviyyədə qeyd olunmuşdu. Bu gün bu müqəddəs ənənəyə, milli-mənəvi dəyərlərimizə sadıq olanlara, Cavidə duyan, dərk edən, qoruyan və yaşadan insanlara və onun xatirəsini əziz tutan, Cavidlə bağlı bu cür möhtəşəm konfransı düzənləyən Qafqaz Universitetinin dəyərli ziyalılarına, xüsusilə prof. Ahmet Saniç bəyə, dr. İsa Dağa, dr. Bayram Gündoğduya dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

Cavid adının mənası "əbədi", "ölməz", "həmişəyaşar" deməkdir. Cavid böyük yaradıcılığı ilə həmişə qəlblərdə yaşayır və yaşayacaqdır... Və Cavidin əsərlərində irəli sürdüyü mənəvi-əxlaqi və milli düşüncə ilə bağlı ideyalar daim ədəbiyyatımız üçün aktuallığını qoruyacaq və cəmiyyətimizi milli özünüdərəkə, mənəvi yüksəlişə, kamilliyə doğru yönəldəcək.

QAYNAQLAR

1. Hüseyn Cavid. Əsərləri. 5 cildə. I cild, Bakı, Elm, 2007, 300 s.
2. Hüseyn Cavidin 130 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2012, 315 s.
3. Vəqif Sultanlı. Azərbaycan ədəbi tənqidi, Bakı, Elm və təhsil nəşriyyatı, 2012, 224 s.
4. Abbasov Abdulla. Həyat və bədii həqiqət, Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2006
5. Ənvəroğlu Həmid. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri, Bakı, "Nurlan", 2008
6. Hüseynoğlu Tofiq. Söz-tarixin yuvası, Bakı, Azərnəşr, 2000
7. İmanov Həmid. Fəlsəfinin əsasları, Bakı, Azərnəşr, 2007, 345 s.
8. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, I cild, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 502 s.
9. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, II cild, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 562 s.
10. Səxavət Seyran. Nekroloq, Bakı, Mütərcim nəşriyyatı, 2002, 392 s.

M.AKİF ƏRSOY VƏ M. HADİ YARADICILIĞININ BƏDİİ-FƏLSƏFİ HARMONİYA BİRLİYİ

Xuraman HÜMMƏTOVA

filologiya üzrə fəlsəfə elmləri doktoru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

hummatovax@mail.ru

XÜLASƏ

Türk ədəbiyyatının istiqlal şairi M.Akif Ərsoyun (1879-1936) həyat və fəaliyyətinin müəyyən hissəsi Türk qəvmünün fəlakət və müsübətlərə düşər olduğu bir dövrə təsadüf edir. Azərbaycan xalqının mübariz oğlu, xalqın istiqlalı yolunda

yorulmadan çarpışan M.Hadi (1879-1920) də bu dəhşətləri M.Akif Ərsoyla bir vaxtda yaşamış və həmin hadisələrin iştirakçısı olmuşdur.

M.Hadinin "Türkün nəğməsi" və M.Akif Ərsoyun "İstiqlal marşı" şeirləri eyni mövzu və ideya birləşdirir. M.Hadinin marş təsiri bağışlayan bu şeiri 1918-ci ildə yazılmış və həmin ildə də çap olunmuşdur. M.Akif Ərsoyun şeiri isə 1921-ci ildə ölkənin milli marşını qəbulu üçün müsabiqə elan edildiyi bir zamanda yazılmışdır. Bu şeirlərin yazılması arasında çox az zaman fərqi olsa da, onlar bir-birini tamamlayır. M.Hadi "Türkün tökülən qanları bihudə gedərmidi? Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmidi?" dediyi bir zamanada, M. Akif Ersoy isə "sana olmaz tökülən qanlarımız sonra hala, Haqqadır Haqqa tapan millətimin istiqlal" deyərək, M.Hadinin səsinə səs vermişdir.

Hər iki şeirdə Türk xalqının saysız-hesabsız qurbanlar verməsinin cəbəbləri, azadlıq, müstəqillik, əmin-amanlıq yolunda mübarizə aparan türklərin əzmkarlığından bəhs edilir. Bu şeirlərdə Türklərin "hürr və azad " yaşamaq eşqindən söz açılır. Bütün bunları da "xuni-şihidan" və "himməti- türkan" ilə əldə etməklə, qurbanlar vermək bahasına başa gəlməli olması vurğulanır. Bu poetik örnəklərdə azadlıq yolunda tökülən qanların müqəddəsliyindən, bu yolda həlak olanların əbədiyyətə qovuşması ideyası şeirlərin fəlsəfi qayəsini təşkil edir.. Hər iki şairin eyni mövzuda yazdıqları şeirlər haqqında məqalədə ətraflı danışılacaq.

Açar sözlər: M.Akif Ərsoy,M.Hadi, Türkün nəğməsi, İstiqlal marşı.

ABSTRACT

The definite part of life and activity of M.Akif Ersoy (1879-1936) who was the independence poet of Turkic literature coincides with the period of calamity and misfortune of Turkic nation. M. Hadi (1879-1936) who also was the brave son of Azerbaijan nation and fighting for the sovereignty of his nation lived those horrors and was the participant of those events at the same time with M.Akif Ersoy.

The same subject and idea connect the poems "The song of Turk" by M. Hadi and "The march of independence" by M.Akif Ersoy. The poem influencing as a march was written by M. Hadi in 1918 and was published the same year. But M. Akif Ersoy's poem was written in 1921 during the period of competition accepting the national march. Though there is little time between those poems but they complete each-other. When M. Hadi said "Can Turks' shed blood be useless? Think attentively, otherwise all the blood is in vain?" M. Akif Ersoy supported him saying "Our shed blood may not be honest for you, My nations' independence is for God...".

In both poems it is said about the causes of many victims of Turkic nation, the persistence of Turks fighting for the freedom, sovereignty and tranquility. In the article it will be said about the poems written in the same subject by the two poets in details.

Keyword: M.Akif Ersoy, M.Hadi ,The song of Turk, The march of independence.

XX əsr Azərbaycan romantik poeziyasının nümayəndəsi olan M. Hadi çətin və məşəqqətli bir ömür yaşamışdır. Həyatının bir hissəsini uzaq ellərdə sürgündə keçirən şair ədəbiyyatımızda qürbət poeziyasını əks etdirən şeirlər də yazmışdır. Şair 1910- cu ildə Türkiyəyə gedərək "Tənin" qəzetində mütərcim vəzifəsində çalışmış, türk xalqının azadlıq ideyası uğrunda mübarizələrə qoşulmuşdur. O həm də Türk poeziyasında azadlıq fədayəri kimi tanınan Tofiq Fikrət və Rza Tofiqlə yaxın dostluq əlaqələri saxlamış, həmin ildə bir sıra azadlıq hərəkatında fəal iştirak etmişdir, Bu dövrdə Türkiyədə böyük ixtişaşlar baş verməkdə idi. Həbslər, təqiblər insanları öz ağuşuna alırdı. Belə təqibə məruz qalılardan biri də M.Hadi olmuşdur. Ondan rus casusu kimi şübhələnməyə başlamışlar və həbs olunaraq Sakolnikə sürgün edilmişdir. Balkan müharibələri (1912-1913) nəticəsində Salonik Yunanıstana birləşdirilmişdi. Orada da yunan polisi Hadidən «Türkiyənin casusu» kimi şübhələnməyə başlayır. O, qəlbi xalq, bəşər səadəti üçün döyünən bir Azərbaycan şairi olduğuna heç kəsi inandıra bilmir. Hadini limandan yola düşən ilk gəmiyə mindirib Yunanıstandan uzaqlaşdırırlar. Bu sürgün həyatında şair olmasının bəlalərinə düçar olur.Onun həyatına qəsd olunaraq, onu Mərmərə dənizinə atıb öldürmək istəyirlər. Bir təsadüf nəticəsində sağ qalan şair çətinliklə əvvəlcə İstanbulla, sonra Batuma və ən nəhayət, 1914-cü ildə Bakıya gəlir.

Birinci Dünya savaşının törətdiyi fəlakətlər M.Akif Ersoyun da həyatından yan keçməmişdir. O da bu illərdə -1913-cü ildə Misirdə , oradan qayıdandan sonra 1914-cü ildə hərbi işlərinə nəzarət məqsədilə, həm də Alman və Türk ılsam dostluq münasibətlərinin yaxından görmək məqsədilə onu Berlinə göndərirlər.¹M.A.Ersoy hərbi fəlakətləri görmüş və anlamışdır ki, Rus və Avropa dövlətlərinin basqısı altında əzilən şərq milləti üçün islam birliyi bir xəyaldan başqa bir şey deyil.

Hadi XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına romantik şeirin,fəlsəfi lirikmin, üsyankar bir poeziyanın nümayəndəsi kimi daxil olmuşdur. Onun əsərləri divan ədəbiyyatı ilə çağdaş şeirin ənənələri üzərində qurulsa da,öz yaradıcılığında bu nümunələrə yeniliklər gətirmidir. Onun şeirlərində həyatın bütün sahələri öz əksini tapmış, qlobal problemlər ortaya qoymaqla həyatla şeir arasında bir əlaqə

qura bilmişdir. Onun əsərlərinin ideyasını azadlıq, istiqlal, qadın azadlığı, elm maarif, təhsil təşkil edirdi. Fanatizmə, cəhəlatə nifrət onda hələ uşaqlıq illərindən yaranmışdır. Şair "Təraneyi -əhrara-nə" şeirində vətəni azad görmək arzusunda olduğunu belə bəyan edir.

Biz vatan viranesini adalet ile mamur isteriz.
Adlin Sehl-i edl ile bina-yi zulmu berbad isterik,
kolaylığı ile zulum binasını berbad etmək isteriz.
Milletin qelb-i hezinin xurrem-u şad isterik,
Milletin huzunlu kalbinin hurrem ve şen olmasını
Sevmerik qeyd-i esaret, Xalqı azad isterik, isteriz.

Esir olmayı sevmeyiz, halkı, hur isteriz.

Xalqı azad isterik, qanuna munqad isterik ².

1914-cü ilin sonlarından Hadinin qürbət həyatının ikinci dövrü başlanır. O, dünya müharibə-sində Rusiya tərəfindən iştirak etmək üçün təşkil olunmuş müsəlman diviziyasının tərkibində bu hərbi birləşmənin ruhanisi kimi Azərbaycanı tərk edir. Üç il ərzində Avropada, Karpat dağlarının ətəklərində, Polşada, Qaliçdə, Lemberqdə olur. Bu dövrdə də şair qələmini yerə qoymurdu, cəbhə qayğılarından imkan tapan kimi şeirlər də yazırdı. Böyük sənətkar həmişə olduğu kimi öz idealına sadıq qalaraq onu narahat edən mövzulardan yazırdı. Yəni, şair istedadının bütün qüdrətini səfərbərliyə alaraq, müharibənin onda yaratdığı duyğular əsasında yenə də bəşəriyyətin problemlərindən, insanların zülm və sitəmlərindən, azadlıq arzularından yazırdı. Vətən ideyası, vətən amalı şairin əsas mövzularından olmuşdur. Şeirlərinin birində deyir:

Qürbət ellər, əgərçi oldu yerim,
Sənə aid bütün düşüncələrim.
Ey məni bəsləyən çəmənzarım,
Ey xəyali-rəfiqi-əfkarım.
Məni şair doğan anam səndə,
Əbədiyyət məzarı sinəndə.
Çox uzaq olsa da bu tən səndən,
Könlüm ayrılmayır, vətən, səndən³.

Həyatlarındakı çətinliklər eyni illərə təsadüf edən bu sənətkarların həyat və yaradıcılıq yollarını bir nöqtə- bir ideya birləşdirir. Bu azadlıq, müstəqillik ideyası idi.

M.Hadinin "Türkün nəğməsi" şeiri "Azərbaycan" qəzetinin 2 may 1919-cu ildə çapdan çıxmı-ğdır. O dövəmdə müharibə, azadlıq, istiqlal mövzularında ən çox yazan, hayqıraraq xalqı birliyə, mübarizəyə çağırən M. Hadi olmuşdur.³

"Türkün nəğməsi" şeiri əruz vəzninin həcəz bəhrində yazılmışdır. Şeir 19 misradan ibarətdir. Hər bir bəndin sonunda "Türkün tökülən qanları bihudə gedərmə? Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmə?! sualı ilə bitir. Şairin oxucularına ünvanladığı bu ritorik sual, dövrü üçün zamanın-da səslənən bir sual idi. O dövrdə Türk xalqı müharibələr caynağında parçalanırdı. Onları birliyə, bərabərliyə isə şairlər səsləyirdilər.

Şeirin birinci bəndində deyilir:
Dörd ildə verilmiş bu qədər can hədə olmaz,
Məfkurə yolunda tökülən qan hədə olmaz.
Qiymətli olan xuni- şəhidan hədə olmaz,
Dul qalmış olan novheyi- nisyan hədə olmaz,
Sən bax sonuna, hümməti-türkan hədə olmaz,
Bədbəxt olan əfğani -yetiman hədə olmaz.
Türkün tökülən qanları bihudə gedərmə?
Diqqətlə düşün, yoxsa qan həpsi hədərmə?!

Şair haqlı olaraq insanların dörd il müharibə dönəmində tökdükləri qanların hədə getməyə-cəyindən, məfkurə, məqsəd, əqidə yolunda tökülən qanın sonradan xalqın xoş güzəranı üçün rolu

olacağını vurğulayır. Bu bitmək bilməyən savaşda "dül qalmış olan novheyi- nısyən hədə olma", ərləri müharibə meydanlarında ölmüş qadınların şüvəni, yetimlərin ahının yerdə qalmayacağını ürək ağrısı ilə qeyd edən şair, insanları məqsədlərindən dönməməyə çağırır. Bu yolda tökülən qanın hədə olmayacağını onlara bir daha vurğulayır. Bu şeirdə şair insanların diqqətini tarixin qanlı səhifələrinə çəkir. Bu müharibədə itki çoxdur, amma bu itkinin arxasında bir azadlıq, müstəqillik dayanır. O hər şeydən əzizdir. Bu müqəddəs məqsəd yolunda tökülən qanlar xalqa həlaldır. Şeirinin başqa bir bəndində deyilir:

Qan ilə qazandıq zəfəri, verməriz əldən,
Xof eyləmədik atəşi- dəhhaşi- düvəldən.
Bir zərrə belə qorxmıyırız dəsti- əcəldən,
İstərsə cahan çevrilə tərsinə təməldən
Türklər geriye dönməyəcək misli əməldən,
Yüksək yaşamaq istərsən cümlə miləldən.
Türkün tökülən qanları bihudə gedərmə?
Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmə?

Qanlar bahasına qazanılan zəfər insanda qürur hissi oyadır, şair bu qələbəni qazanan insanlara heç vaxt onu əldən verməyəcəklərini oxucuya çatdırır. Əsərin qəhrəmanını hücum edən dövlətlərin dəhşətləri. ölüm "dəsti-əcəl" də əsla belə qorxutmur. Onu qorxudan azadlığın əldən getməsidir. İ.Qəribli şairin bu şeiri ilə bağlı yazır "Bu əməl isə türklərin hürr və azad yaşamaq eşqidir ki, buna da "xuni-şəhidan" və "himməti-türkan" ilə əldə etmək olar. Artıq bu azadlıq əldə edilib və şairin inamına görə başqa millətlərdən daha yaxşı, daha firavan yaşamaq istəyən xalq (M.Hadi-də "Yüksək yaşamaq istər isən cümlə müləldən İ.Q) qazandığı azadlığı qorumağı da bacarmalıdır". M.Hadi istər şeirləri, istərsə də kəskin ruhlu məqalələri ilə öz vətəndaşlarını bu yeni dövrə hazır olmağa çağırır: "M.Hadi daxildən gələn qürur və cəsarətlə bəyan edir ki"⁵ türk qövminin dörd ildə müharibə meydanlarında axıtdığı qan və verdiyi can öz məfkurəsi, istiqlalı uğrunda olmuşdur və bunlar nə hədə getməz, nə də unudulmaz. Zəfərini qan ilə qazanan Türk milləti nə dəhşət, od püskürən dövlətlərin hədə-qorxularından qorxmurlar.⁴ (197)

XX əsrin əvvəllərində əsərləri M.Hadinin əsərləri ilə eyni səsləşən sənətkarlardan biri də Türk ədəbiyyatının istiqlal şairi M.A. Ərsoy olmuşdur. Müəllif çox doğru olaraq qeyd edir ki, "İnsanın duyğu, düşüncə və xəyallarını cəmiyyət fərdlərinə çatdırma ehtiyacından doğan ədəbiyyat, materialı dilə söykənən yüksək bir xəbərləşmə yaradıcısıdır."⁶ Şair bu ideyanı hər zaman öz əsərlərində əsas tutaraq vətən, xalq, millət uğrunda şərpışmış, şerlərində xalqının əzəmətindən söz açırdı. Bəhs buna görədir ki, uzun bir zaman keçməsinə baxmayaraq, şairin "İstiqlal marşı" şeiri bütün Türk dünyasının himni kimi səslənməkdədir. "İstiqlal marşı" 724 şeirin içərisindən seçilərək Böyük Millət Məclisində 4 dəfə ayaq üstə dinləndikdən sonra 1921-ci ildə Türk xalqının himni olaraq qəbul edilib.

Qorxma, sönməz bu şəfəqlərdə süzən al sancaq,
Sönmədən yurdumun üstündə tütən ən son ocaq.
O bənim millətimin ulduzudur parlayacaq,
O bənimdir, o bənim millətimindir ancaq.

Şeirinin yazılması Türk xalqının müstəqillik əldə etdiyi bir zamana təsadüf edir. Türkiyənin səmasında ay-ulduzlu bayraq dalğalanır. Şair bu bayrağın yenməsindən qorxur. Amma bu qorxuya qalib gələn bir hissə var, o da müstəqilliyə inamdır. Qazanılan bu neymətin əldən getməsindən qorxan şair narahatdır. Yenə də daxilində baş qaldıran bir səs onu narahat olmamağa çağırır. Vətənin göylərində parlayan ulduzun sönməyəcəyinə onda inam yaradır. M.Akifə görə "insan ancaq azadlığa, haqqa sahib olduqca insandır"⁷ İstiqlal mücadiləsinin başlarında duyulan iztirab sonsuzdur, millət qan ağlayır. İnsanlar harada bir qırmızı rəng görərlərsə, vətən övladına Türk bayrağını xatırladır, onlar bayraqlarından, gələcəklərindən əndişə, qürur duyurlar.

Şeir on bənd, hər bəndi də dörd misradan ibarət olmaqla qorx misradan ibarətdir. Şeirinin sözlərinə nəzər yetirdikdə şairin qarə və məramı bizə aydın olur. Marşın ilk misrasının "Qorxma" kəl-

məsi ilə başlaması heç də təsadüf deyil. Burada şair batmaqda olan günəşin qürubunda dalğalanan bayqağının süqutundan qorxur. Batmaqda olan şəfəq keçmiş kimi, yəni yıxılan bir dövr kimi nəzərdə tutulur. Bu şəfəqin içərisində isə təzəcə parlamaqda olan bir ulduz var, o, yenidən şölələnməyə başlayır. Müəllif bu ulduğun qürubundan qorxur. Bu ulduz Türk xalqının üzərinə işıq salır, onu işıqlandırır- bu azadlığın, müstəqilliyin işığıdır.

Catma, qurban olayım, şöhrəti, ey nazlı hilal,
Qəhrəman irqinə bir gül, nə bu şiddət, bu cəlal?
Sana olmaz tökülən qanlarımız sonra həlal,
Haqqıdır, Haqqa tapan millətimin istiqlal.

Bu bənddə isə şair Türk bayrağında vüqarla dalğalanan hülalə –Aya üzünü tutaraq “qəhrəman irqinə gül, nə bu şiddət, bu cəlal” -deməklə, öz milləti ilə fəxr etdiyi söyləyir. Mehmet Akif Ərsöy öz milli keçmişinə sahib çıxır, öz türklüyü ilə fəxr etməkdən qürur duyur. İrqi mənasında şair burada bütün Türk xalqını, Türk qövmünü nəzərdə tutur. Xalq bu istiqlalı yaşatmazsa, “sənə olmaz tökülən qanlarımız, sonra həlal” deyərək, bu azadlığın böyük qurbanlar bahasına başa gəldiyini bir daha onlara xatırladır.

Bən əzəldən bəridir hür yaşadım, hür yaşarım,
Hansı cılığın bana zəncir vuracaqmış? Şaşarım.
Kükrəmiş sel kimiyəm, bəndimi çeynər, aşarım.
Yırtıram dağları, ənginlərə sığmam, daşarım.

Lirik qəhrəman əsrlər boyunca Türk xalqının azad yaşamasını, heç bir dövlətin əsarəti altında əzilmədiyini, heç kəsə boyun əymədiyini, bir sözlə müstəmləkə tapdağı altında olmadığı ilə qürur duyur. Bir kəsin ona zəncir vuracağını, yəni öz itaəti altına alacağını təsəvvür etmir, buna heç kəsin cürəti olmayacağını deyir. Şeirin qəhrəmanı özünü “kükrəyən selə” bənzədir. Onun qarşısında heç kəs tab gətirməyə qadir deyil. O, qarşısına çıxan hər şeyi vurub dağıtmağa hazırdır. Özünün bu sönsüz əninliklərə sığmadığını söyləyir. “Yırtıram dağları, ənginlərə sığmam, daşarım” deyən şair sözün əsl mənasında millətçidir.

Şeirin başqa bir bəndində
... Ulusum, qorxma! Nasıl boylə bir imanı boğar,
“Mədəniyyət” dediyin tək dişi qalmış canavar?

Müəllif burada “mədəniyyət” kəlməsi ilə “canavar” ifadəsini bir çəkməklə sanki lirik bir təzad yaratmışdır. Şeirin yazılması elə bir zamana təsadüf edir ki, o dövrdə Türkiyə Yunan, İngilis, İtalyan, Fransız işğalı altında əzilməkdə idi. “Yunanlıların biz Türkiyəyə mədəniyyət gətiririk deməsinə bir işarədir.” M. Akif Ərsöy haqqında onu da demək yerinə düşər ki, o həmişə öz əsərlərində yazır ki, Türk və müsəlmana tarix boyu düşmən münasibət bəsləmiş “qərbli” bizə heç bir zaman dost olmamışdır. M. Akifə görə onların bizdən istəkləri nə filan vilayət, nə də filan bölgədir, yalnız başımız, boynumuz, həyatımızdır, varlığımızdır, dinimizdir, imanımızdır.⁸

Arkadaş! Yurduna alçaqları uğratma, saqın,
Sipər et gövdəni, dursun bu həyasızça axın.
Doğacaqdır sənə vəd etdiyi günlər Haqqın..
Kim bilir, bəlkə yarın, bəlkə yarından da yaxın.

Qəhrəman öz lirik məni ilə dialor quraraq. Onu yurduna yadları buraxmamağa çağırır. Əgər yadlar onun vətəninə girərsə, qəhrəman sinəsini sipər etməyə belə hazırdır. Allah-təalanın onlara yaxın bir zamanda xoş günlər yetirəcəyinə əmindir. O günün “bəlkə yarın, bəlkə yarından da yaxında” olduğuna inanır.

Basdıgın yerləri “torpaq” deyərək keçmə, tanı.
Düşün altındakı minlərcə kəfənsiz yatani.
Sən şəhid oğlusan, incitmə yazıqdır atanı,
Vermə, dünyaları alsan da, bu cənnət vatani.

Şeirdə işlədilən söz və ifadələr bugünkü dildə bəzi anlayışılmayan məqamlar daşmasına baxmayaraq, hər bir söz öz yerindədir. Dilə çətin yatan, şeirə ağırlıq gətirən heç bir söz və ifadə yox-

dur. M. Akif Ersoya görə üzərində yaşadığımız yer sadəcə bir torpaq deyil, "Peyğəmbərlər yurdu", "Şəhid qalasıdır". Bir uçuq türbəsinin üstündə Movla titrəyir, çünki çölü, "bir xeyirxah nəslin" xatirəsi, içi isə "Milyonlarca şəhidin cəsədi"dir. Bu torpaqda bitən otlar da sıxılrsa, qan süzülər.⁹ "Torpağın altı da üstü də vətəndir, onu heç nəyə dəyişmək olmaz" ideyası şairdə üstünlük təşkil edir.

Şeir in son bəndində;

Dalğalan sən də şəfəqlər kibi, ey şanlı hilal!
Olsun artıq tökülən qanlarımız həpsi halal,
Əbədiyyən sənə yox, irqinə yox zülm, zaval:
Haqqıdır hür yaşamaq bayrağının hürriyyət,
Haqqıdır Haqqa tapan millətimin istiqlal!

Şair şeir in son bəndində fəxarət hissiylə bayrağının dalğalandığını söyləyir. Vətənin müstəqilliyinə düşmən kəsillərləri həmişə lənətləyir, çünki bu azadlıq, müstəqillik qanlar bahasına başa gəlir. Tökülən qanları öz irqinə halal edir. XX əsr Türk ədəbiyyatında milli ədəbiyyat cərəyanı yaradan M. Akif xalqının yaddaşında İstiqlal şairi kimi qalmaqdadır. O, Türk xalqının yolunda İslam birliyi üçün tam bir idealist kimi çalışmışdır. M. Akif qəlbən Türk millətini işıqlandıran, onun gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyən və ən nəhayət, bu azadlığı görən şairlərdən olmuşdur. Türk xalğı M. Akif Ersoyla fəxr edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəsimli Türk Ədəbiyyatı. Ankar. 1982.s. 1154
2. M. Hadi, Secilmiş aaaaaaaƏsərləri, Bakı 1978, c.I, s.3
3. Ə. Saracılı. Azərbaycan yazıçıları cümhuriyyət dönmində."Elm" Bakı, 2007. s.424 .
4. İ.Qəribli. Mən bir kitabam, hər vərəqim min kitabdır. Elm və təhsil. Bakı 2013.s. 198
5. A.Bayramoğlu. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə ədəbiyyat, "Elm" nəş. Bakı 2003, s.33.
6. Tural dok.Sadiq K. Zamanın əlindən tutmaq. İstanbul .1982 s.20
7. Tansel, Fevziyə Abdullah.M.A.Ersoy.İstanbul,1973.s.87
8. M.Akif. Nəsrullah Kürsüsündə, Səbilurraşad.c.XVIII,s.464
9. Abdullah Tüylü. Mehmet Akif Ersoy şeirlərində sosial məsələlər. Qismət. nəş.Bakı. 2005.s.136

RİYAZİYYATÇI ALİM ÖMƏR XƏYYAM VƏ HÜSEYN CAVİDİN "XƏYYAM" ƏSƏRİ

f.d., baş müəllim, Yaqub ƏLİYEV

Qafqaz Universiteti
yaliev@qu.edu.az

XÜLASƏ

Məqalədə riyaziyyatçı alim Ömər Xəyyamın həyatı və onun tədqiqatlarından bəhs olunmuşdur. Bu məqsədlə müxtəlif tarixi mənbələrdən və Hüseyn Cavidin "Xəyyam" dram əsərindən seçilən şeirlərdən istifadə olunmuşdur.

THE CHARACTER OF MATHEMATICIAN KHAYYAM IN "KHAYYAM" DRAMA OF H. CAVID

ABSTRACT

Abstract. We discuss some important points of drama related to real historical person mathematician Omar Khayyam. Some episodes which are interesting from a mathematicians point of view, were studied.

Qeyd edək ki, Hüseyn Cavidin "Xəyyam" əsəri onun publisistikasında xüsusi yer tutur. Əsər-dəki hadisələr və dialoqların əksəriyyəti xəyali olsa da oradakı "Xəyyam" və digər personajların (Hüseyn Cavidin ifadəsi ilə desək "əşxas") bir çoxu tarixi şəxsiyyətlərdir:

Xəyyam — məşhur filosof, şair.

Xacə Nizam — Nizamülmülk Əbülqasim.

Sabbah — Həsən.

Alp Arslan — əsrin xaqanı.

Məlikşah — xaqanın oğlu.

Müqtədibillah — Bağdad xəlifəsi.

Əbu Şüca — onun vəziri.

Hüseyn Cavid əsərində real hadisə və şəxsiyyətləri öz təxəyyülünün məhsulları ilə qarışdıraraq bizə təqdim etmişdir. Biz də bu məqalədə Xəyyam və digərləri haqqında bilinən tarixi faktları "Xəyyam" əsərindən seçilmiş bəzi hissələrlə birlikdə verəcəyik. Əsərdə canlandırılan hadisələrin, haqqında danışılan əsl tarixi hadisələrə nə qədər yaxın olmasını tarixçilərə həvalə edərək bizi maraqlandıran bir neçə məqama toxunmaq istəyerdik. Daha geniş tarixi məlumat almaq üçün [3] kitabına müraciət etməyi məsləhət görürük.

Onun adı ilə bağlanan rübailərə görə Ömər Xəyyam daha çox şair olaraq bilinsədə bu rübailərin nə qədərinin ona aid olması mütəxəssislər arasında mübahisələrə səbəb olmuşdur [3, s. 14].

Burda yox şübhə ki, Xəyyam ikidir.

Biri alim, biri parlaq şair.

Onun Xorasanda Nişapur şəhərində (indiki İran ərazisindədir) təxminən 1048-ci illərdə anadan olduğu rəvayət olunur. Bu tarixin dəqiqləşdirilməsi üçün Bəyhaqi tərəfindən Xəyyamın qoroskopunda Günəş, Merkuri və Yupiterin verilmiş mövqelərindən istifadə olunmuşdur [3, s. 16-18]. Bu tarixlərdə Xorasani Səlcuq türkləri idarə edirdi. Onun adı "əl Xəyyami" belə təxmin etməyə imkan verir ki, ya onun özü, ya atası, ya da babası çadır düzəldilməsi və ya ticarəti ilə məşğul olublar. Əsərin bir neçə yerində bazardakı bəzi çadırçılarından, "Xəyyam"ın atasının çadırçı olmasından və onların dialoqlarından bəhs edilir. Əlbətdə Hüseyn Cavid bu səhnələri "xəyyam" sözünün "çadırçı" mənasını verməsindən ilham alaraq yaratdığını ehtimal etmək olar. [1, s. 31]

Çadırçı usta

(Xəyyama yaxınlaşaraq)

Buna bax, halına, ətvarına bax,

Sanki zəncirini qırılmış dustaq.

Bizə yoldaşdı o rəhmətli baban,

Bir çadırçıydı o da.

Görmədik öylə təmiz bir insan,

Sən nədən? Bir budala!..

Onun gəncliyi haqqında demək olar ki, heç nə bilmirik. Yalnız bilirik ki, erkən yaşlarından riyazi elmlərə maraq göstərmiş, hesab, cəbr və musiqi nəzəriyyəsinə aid risalələr yazmışdır. Nizamülmülklə bir sinifdə oxuması və aralarındakı andlaşma haqqında rəvayət isə həqiqətə uyğun gəlmir. Bu rəvayətə görə Nizamülmülk, Xəyyam və Sabbah uşaqlıqda bir-birilərinə söz veriblərmiş ki, onlardan kim birinci yüksək vəzifə və məqama çatrsa o birilərinə də kömək edəcək. Bu rəvayətin mənbəyi Fəzlullah Rəşidəddinin "Cami ət-Tavarih" kitabıdır. Hüseyn Cavidin bu əsərlə tanış olub olmaması və bu rəvayəti hansı qaynaqdan öyrənməsi də bizə məlum deyil. Bu hekayənin doğru olduğunu qəbul etsək Nizamülmülk haqqında dəqiq bilinən tarixlərdən çıxar ki, Xəyyam vəfat edəndə 120 yaşlarında olub. Hüseyn Cavidin əsərindəki hadisələrin məhz bu üç şəxs ətrafında dönməsi belə deməyə imkan verir ki, o da bu rəvayəti bilib və əsərində istifadə etmişdir. [1, səh. 13]

Xacə Nizam

Hər kimin yıldızi parlarsa yarın

Arxa olsun da gərək bir-birinə,

Çıxalım bəlkə səadətli günə.

And içək!

Tarixlərə dair daha dəqiq məlumatı bioqraf Zahirəddin Bəyhaqi verir. O həmçinin Xəyyamı şəxsən tanıdığını, onun tünd xasiyyətli və dar düşüncəli biri olduğunu deyir. Əlbətdə Bəyhaqi şagird olarkən Xəyyam tərəfindən ədəbiyyat və riyaziyyatdan imtahan olunduğuna görə buradan ancaq onun Xəyyamı heç də ən yaxşı şəraitdə tanımadığı nəticəsini çıxarmaq olar [2]. Amma Bəyhaqinin Xəyyam haqqında çox sayda müsbət sözləri də vardır: "Dilçiliyin, islam hüququnun və tarixin ustadı..." [3, s. 20]. Xəyyam 1070-ci ildə İsfahana köçmüş, Məlikşah və onun vəziri Nizamülmülk

köməyi ilə rəsədxanada astronomik araşdırmalar apararaq indi istifadə olunan Qreqor təqvimindən daha dəqiq təqvim təklif etmişdir. Təəsüf ki, bu təqvim sonralar istifadə olunmamışdır.

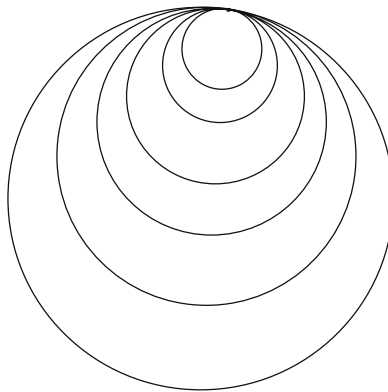
Xacə Nizam
(Xəyyama işarətlə)
İştə, hikmətdə böyük qüdrəti var
Cəbri-heyətdə də çox şöhrəti var.
İbn-Sina kimi Şərqin yüksək
Bir dəhasından o almış örnək.
Yapacaq olsa rəsədxanə bizə,
Şan verər fənnilə tariximizə.

Ömər Xəyyamın riyaziyyat və astronomiya elmlərinə olan xidməti əvəzsizdir. Xəyyamın riyaziyyatda maraqlandığı sahələrə (Cəbri tənliklərin həndəsi həlli, Evklidin paralellik postulatı, Nisbətler) fikir verdikdə onların daha çox riyaziyyatın fəlsəfəsi ilə yaxından əlaqədar olan sahələr olduğu görünür. Xəyyam riyaziyyatda çoxları kimi xüsusi məsələlərlə deyil, onun əsasında dayanan qlobal və fundamental problemlərlə məşğul olmağa üstünlük verirdi. Onun paralellik aksiomu haqqında əsərindəki fikirlər Nəsirəddin Tusi tərəfindən istifadə olunmuş və onun əsəri də öz növbəsində Lobaçevski başda olmaqla avropalı riyaziyyatçıları bu problemlə maraqlanmağa sövq etmişdir [2]. Xəyyamın bu mövzuda İbn-Sinanı örnək götürdüyü şübhəsizdir [3, s. 20]. [1, s. 28]:

Xəyyam
İbn Sinanı eşitdinsə, oxu.
İştə Şərqin o böyük feyləsofu
Bax, yaratmış nə böyük xariqələr.
Bir dəha nuri ki, daim parlar.
(kitabları birər-birər göstərir)
Bax, bu "Məntiq", bu da "Qanuni-şəfa"
Bunların qədrini anlar ürfə.

Oxuculara Xəyyam riyaziyyatının fərqliliyini göstərmək biraz çətin olacaqdır. Onun məşğul olduğu məsələlərin içində elementar olanı tapmaq çətindir [6]. Amma onun mənəvi müəllimi olan İbn Sinadan belə bir örnək verə bilərik. İbn Sina belə bir sual soruşur: [5]

Sual: İki toxunan çevrənin arasındakı bucaq nə qədərdir?

Cavab: Sıfır dərəcə.

İsbatı: Əgər bu bucaq sıfırdan fərqli bir müsbət α bucağı olsa idi Arximed aksiomuna görə onu özü ilə kifayət qədər (n dəfə) toplasaq o istənilən başqa bir β bucağından böyük olacaqdır: $n\beta > \alpha$. Amma iki toxunan çevrə arasındakı bucağı nə qədər toplansan da o böyümür və heç bir bucaqdan böyük olmur (şəklə bax).

Qeyd: İbn Sina bu cür bucaqları buynuz şəkilli bucaqlar adlandırırdı. Qeyd edək ki, bu sualı müasir bir riyaziyyat tələbəsinə soruşsanız onun ilk reaksiyası təəccüb olacaqdır. Bunun səbəbi bu

gün bütün dünyada tətbiq olunan təhsil sisteminin insanların belə fəlsəfi xarakterli, nəzəri məsələlər üzərində düşünməkdən uzaqlaşdırmasıdır.

Əsərdə Xəyyamın tələbələrinin dialoqundan [1, s. 62]:

İbn Sinaya qapılmış Xəyyam,
O da uymuş qoca yunanlılara.
Bizdə çoxdur sanıram fəzil adam.
Qalmamış gizli həqiqət əsla.

Bu dialoqun əvvəlində Xəyyamın bəzi tələbələrinin riyaziyyata olan həvəssizliyi səhnəsi əks olunmuşdur:

(dördüncü tələbə əlindəki kitabları göstərər)

Bu cəbr, həndəsə, bilməm nə demək?
Uğraşan beynini incitmiş olur.
Cəbrə hər kim verəcək olsa əmək
Sanıram nəfsinə cəbr etmiş olur.

İllərdən bəri şagird və tələbələrdə motivasiya və həvəs problemləri yaşayan riyaziyyat təhsili üçün deyilən bu sözlər müasir gənclərin riyaziyyat və başqa dəqiq elmlər haqqında dediyi sözlərə çox oxşayır. Görünür 9 əsr əvvəl də riyaziyyat müəllimləri mədrəsələrdə tələbələrindən eyni sualı eşidirmiş: bu riyaziyyat bizə nə üçün lazım olacaq?

Özünü "dağlar qocası" adlandıran Həsən Sabbah 1079-cu ildə Kuhistanda (indiki İran ərazisinə aiddir) Həşşəşilər dövlətini yaratmışdır. Bu dövlətin monqollar tərəfindən dağıdılmasından illər sonra orada olan Marko Polo qeyd edir ki, "orada iki dağ arasında gözəllikdə misli olmayan bağ salınmışdır. Bu bağda ən dadlı meyvələr yetişdirilmiş, yaraşıqlı binalar tikilmişdir, qızıl və başqa qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş dəbdəbəli saraylar ucaldılmış, içərisindən süd, bal, su axan arxlar çəkilmişdir". Bir neçə əsr sonra məşhur riyaziyyatçı alim Nəsirəddin Tusi bu dövlətin mərkəzi olan Ələmut qalasında 25 il ev dustağı kimi qalmışdır [4].

İnsanların Ömər Xəyyama münəccim kimi baxması səhnəsi [1, səh. 15-16].

Sevda
Lütf edin, imkan varsa,
Baxınız taleyimin yıldızına,
Açınız hər gələcək ömrü mana.

Sabbah
(taxçadan üstürləbi götürər)
Cəbrə, ya hikmətə vafiq bir adam,
Səncə bir fəlcimmi ya?!. Anlayamam.

Ümumiyyətlə orta əsrlərdə münəccim və astronom-riyaziyyatçılar tez-tez bir-biri ilə qarışdırılırdı. Hüseyn Cavidin əsərində buna diqqət çəkməsi faktı da maraq kəsb edir. Orta əsr astronom-riyaziyyatçılarının bir çoxu həm də saray münəccimi vəzifəsini daşıyırdı. Bunun bir çox səbəbləri vardır. Aydınır ki, dəqiq elmlərdən uzaq olan orta əsr hökmdarlarının maddi dəstəyini əldə etmək üçün bu bir vasitə idi. Məsələn Nəsirəddin Tusi Marağa rəsədxanasında onun ətrafında çalışan böyük bir elmi heyətin zəhmətinin nəticəsi olan "Zij Elxani" astronomik cədvəllərini Elxani Monqol padşahlarının, müasir ifadə ilə desək, sponsorluğu ilə ərsəyə gətirmişdir.

Məsələnin başqa bir tərəfini aydınlaşdırmaq üçün riyaziyyatın tarixindən bir nümunə də verək: Əbül Həsən əl-Uqlidisi (X əsr). Dəməşq şəhərində yaşamış Əbül Həsənin bu qəribə təxəllüsünün səbəbi onun peşəsinin bir hissəsinin Evklidin (ərəbcə "Uqlidis") əsərinin surətini sifarişçilər üçün köçürmək olması idi. Onun əsərlərində əvvəlkilərdən fərqli olaraq tozlu lövhə üzərində deyil kağız üzərində edilə biləcək hesablamalara üstünlük verilmişdir. Bunu niyə etdiyini "Fəsilər Kitabında" belə izah edir: "Artıq çox adam hesablama ehtiyacı hiss etdikdə tozlu lövhəni göstərmir. Çünkü qorxur ki, orada hazır olanlar onun əlindəkini görüb yanlış başa düşə bilər. Bu ona yaraşmaz çünkü onu dolanışğını küçələrdə astrologiya ilə qazanan bacarıqsızların əlində görüblər". Bu sözlər-

dən də göründüyü kimi astroloqla qarışdırılmamaq üçün riyaziyyatçılar hesablama alətlərini belə dəyişməli olmuşlar. [2]

Hüseyn Cavidin Xəyyam obrazı ilə maraqlanmağı və əsərinin baş qəhrəmanı seçməsinin səbəbini Xəyyamın dəqiq elmlər və fəlsəfədə kamil biri olması ilə birlikdə həm də şair olmasında görmək olar. Belə təxmin etmək olar ki, onun (Cavidin) ideali bu cür gənclər idi. Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, onun gənc yaşlarında vəfat edən oğlu Ertoğrul Cavid də yaxınlarının bildirdiyinə görə riyaziyyatda mükəmməl deyiləcək qədər bilikli olub.

Digər tərəfdən əsərin fərqli cəhəti Ömər Xəyyamın rübailərinin tərcüməsindən əsərdəki "Xəyyam"-ın dilindən dialoqlarda istifadə edilməsidir. Ömər Xəyyam yaradıcılığı ilə tanış olanlar bu rübailəri yaxşı bilir amma onların yeni tərcümədə və üslubda dialoqlarda müəyyən hadisələrlə əlaqədar deyilməsi oxucuda həqiqətən də fərqli təsir yaradır. Məqalədə əsərdəki bizi maraqlandıran bəzi məqamlara bir riyaziyyatçı kimi aydınlıq gətirməyə çalışdıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyn Cavid, Əsərləri, V cild, Lider nəşr. 2005.
2. J.L. Berggren, Episodes in the mathematics of medieval Islam, New York, Springer-Verlag, 1986.
3. Омар Хаййам, Трактаты, М., Изд. Вост. Литер., 1961.
4. Nəsirədin Tusi, Tozlu lövhənin köməyi ilə hesab toplusu, Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu, 2011.
5. З. Усманов, И. Ходжаев, Математика в трудах великого медика, Квант, 1980, N. 9, 7-8.
6. Y. Əliyev, Riyaziyyat və Şeir, I Beynəlxalq Bəxtiyar Vahabzadə Simpoziumu, Qafqaz Universiteti, Dekabr, 2012.

MEHMET AKİF ERSOY VE GURBANNAZAR EZİZOV'UN ŞİİRLERİNDE ÇOCUK

Yaşar KARAYUNUSOĞLU

Uluslararası Türkmen Türk Üniversitesi
karayunusoglu@yahoo.com

ÖZET

Akif ve Ezizov'un eserlerinde "çocuk" nasıl bir yer bulmuş, bu anlamaya çalışıldı. Zira her iki şair de şiirlerinde çocuğa oldukça geniş yer verirler. Yer yer yaklaşık aynı perspektiften çocuk dile getirilir. Bu daha ziyade kendi çocuklukları ya da anne veya babalarının evladı oluşları penceresinden çocuğun işlendiği durumlarda görülmekte.

Akif'te çocuk, ağırlıklı olarak sıkıntılarla yer bulur. Hastalıkla yaka paça mücadele eden, açlık ve sefaletin göbeğinde büyümeye çalışan çocuk çıkar karşımıza. Bunun yanında nasihatta bulunduğu bir nesil olarak da karşımıza çıkar. Ezizov'da çocuk daha ziyade çocukluk çağını yaşar. Ezizov da nasihat eder. Daha ziyade kızlarına nasihatta bulunur. Bu nasihat aslında bütün çocuklarıdır. Doğumunu beklediği ama görmeye muvaffak olamadığı oğluna (Serdarına) seslenir. Çocukların dünyasına iner, onlar için manzum masal yazar. Savaşın etkilenen, sıkıntılar çeken çocuk da Ezizov'un şiirlerinde yer alır.

Her iki şair de şüphesiz devrine aynalık yaparlar. Fakat Akif'in kaygısı şiiri değil, anlatmak istedikleridir. Şiiri o iyi bir alet olarak kullanmanın peşindedir. Böyle olması onun sanatına asla zarar vermediği gibi, aksine anlatım rahatlığı getirmiştir. Ezizov'da anlattıkları ile sanatı at başı gibidir. Çünkü Ezizov sanatını da her zaman önemsemiştir.

Anahtar kelimeler, Mehmet Akif, Gurbannazar Ezizov, çocuk, savaş, eğitim.

THE CONCEPT OF CHILD IN THE POEMS OF MEHMET AKİF ERSOY AND GURBANNAZAR EZİZOV

ABSTRACT

This research discusses the role of *child* in the poems of Akif and Ezizov. Both of the poets touch upon the concept of *child* in a very massive manner. Sometimes they approach the matter from the same viewpoint. It is mostly seen in cases when the matter is studied from the viewpoint of childhood and state of being the child of parents.

In the poems of Akif, *child* is generally depicted as those who have troubles. We come across children who fight against illnesses and try to grow up in the hands of hunger and misery. Moreover, they are a target generation to whom the poet gives pieces of advice. Children in the poems of Ezizov are generally during the period of childhood. There are pieces of advice in his poems too, but they are mostly offered to his daughters only. He addresses his son Serdar whom he expected, but was not able to see. He goes to the world of children and writes fairytales for them in verse. Also, children who are affected by war and suffer from troubles are depicted in the poems of Ezizov.

Both of the poets represent the time they lived. What concerns Akif is not poetry; precisely, what concerns him is what he wants to communicate. For him, poetry is a means of communication. It provides convenience for him to express himself without causing any defects to his art. Ezizov devotes attention to both communicating his thoughts and presenting his poetry, since he always cared about his art.

Keywords: Mehmet Akif, Gurbannazar Ezizov, children, war, education.

GİRİŞ

Aynı milletin farklı iki dalında neş'et eden bu iki aydın, şair Akif ve Ezizov aynı dönemi paylaşmamışlar. Biri birini takip eden zamanlarda dünyaya gelmiş ve yaşamışlar. Akif 1936'da devrini kapatırken, Ezizov 1940'ta hayata gözlerini açmıştır. Her iki şair de savaşa şahit olmuş, yaşadıkları toplumun sıkıntılarını içlerinde duymuş ve şiirleriyle bunun tercümanı olmuşlar.

Bizim çalışmamız, bu iki şairin eserlerinde "çocuk" nasıl bir yer bulmuş, bunu anlamaya dönük bir çalışmadır. Zira her iki şair de şiirlerinde çocuğa oldukça geniş yer verirler. Yer yer yaklaşık aynı perspektiften çocuk dile getirilir. Bu daha ziyade kendi çocuklukları ya da anne veya babalarının evladı oluşları penceresinden çocuğun işlendiği durumlarda görülmekte.

Akif'te çocuk, ağırlıklı olarak sıkıntılarla yer bulur. Hastalıkla yaka paça mücadele eden, açlık ve sefaletin göbeğinde büyümeye çalışan çocuk çıkar karşımıza. Bunun yanında nasihatla bulunduğu bir nesil olarak da karşımıza çıkar. Çocuğun elinden tutar, ona karakteristik modeller gösterir, yol çizer. "Asımın nesli" şeklinde tablolastırdığı bir neslin de vasfını çizer.

Ezizov'da çocuk daha ziyade çocukluk çağını yaşar. Ezizov da nasihat eder. Daha ziyade kızlarına nasihatla bulunur. Bu nasihat aslında bütün çocuklarıdır. Doğumunu beklediği ama görmeye muvaffak olamadığı oğluna (Serdarına) seslenir. Çocukların dünyasına iner, onlar için manzum masal yazar. Savaşın etkilenen, sıkıntılar çeken çocuk da Ezizov'un şiirlerinde yer alır.

Her iki şair de şüphesiz devrine aynalık yaparlar. Fakat Akif'in kaygısı şiiri değil, anlatmak istedikleridir. Şiiri o iyi bir alet olarak kullanmanın peşindedir. Böyle olması onun sanatına asla zarar vermediği gibi, aksine anlatım rahatlığı getirmiştir. Ezizov'da anlattıkları ile sanatı at başı gibidir. Çünkü Ezizov sanatını da her zaman önemsemiştir.

Mehmet Akif'te çocuk

Akif Osmanlının son dönemine şahittir. Gücünün henüz tükenmediği, "yaralı aslan" dendiği dönemde yaşamış. Fakat tükenişi, yıkılışı da gözünün önünde gerçekleşmiş ve hayatı boyunca bunu asla kabullenememiş. Çılgınlar gibi haykırmış, inlemiş, halka yalvarmış, Hakk'a yalvarmış sonra da o ızdırapla öteye yürümüştür. Kusuru umumen halkın gafletinde, kendi değerlerinden uzaklaşmasında, tembelliğinde, kültürel bozulmada görmüş ve bunu seslendirmiştir.

Akif şiirlerinde, çocuğu işlerken de yaşanan sıkıntıların, yokluğun, bunların sebebiyle de hastalıkların içinde olarak anlatır. Şu mısralarda bunu görmek mümkün:

Halkalı ziraat mektebinde geçen bir vakada; "...Bir uzun boylu çocuk.../Lâkin o bir levha idi!/ Öyle bir levha-i rikkat ki unutmam ebedî:/ Rengi uçmuş yüzünün, gözleri çökmüş içeri;/ Elmacıklar iki baştan çıkıvermiş ileri./ O şakaklar göçerek cebheyi yandan sıkmış;/ Fırlamış alını, damarlar da beraber çıkmış!/ Bet beniz kül gibi olmuş uçarak nûr-i şebâb;/ O yanaklar iki solgun güle dönmüş, bîtab!/ O dudaklar morarıp kavlamış artık derisi;/ Uzamış saç gibi kirpiklerinin her birisi!/ Kafa bir yük kesilip boynuna, çökmüş bağı;/ İki değnek gibi yükselmiş omuzlar yukarı. ..." hastalanan gencin resmi budur. O günkü şartlarda doktor çare bulamayınca gönlünü kırmadan taburcu etmek ister. Fakat hasta çocuk bunun farkındadır ve o günkü çaresizliği anlatma adına çok önem ifade eden şunları söyler, "-Şimdi tebdîl-i havâ var mı benim istediğim?/ Bırakın hâlîme artık beni râhat öleyim!/ Üç buçuk yıl bana katlandı bu mektep, üç gün/ Daha katlansa kıyâmet mi kopar? Hem ne için/ Beni yıllarca barındırmış olan bir yerden,/ "Öleceksin!" diye koğmak? Bu koğulmaktır. Ben,/ Kimsesiz bir çocuğum, nerde gider yer bulurum?/ Etmeyin, sonra sokaklarda perîşân olurum!/ Anam ölmüş, babamın bilmiyorum hiç yüzünü;/ Kardeşim var, o da lâkin bana dikmiş gözünü;/ Sanki âtîdeki mevhum refâhim giderek/ Onu çalkandığı hüsrânlar içinden çekecek!

"Küfe"yi okuduğumuzda da aynı çaresizlik, yetim tablosu ve acınası çocukların halini görürüz. "Genişçe bir küfe yatmakta, hem epey eski./ Bu bir hamal küfesiymiş... Aceb kimin? Derken;/ On üç yaşında kadar bir çocuk gelip öteden,/ Gerildi, tekme indirir öyle bir küfeye;/ Tekermeker küfe bîtab düştü tâ öteye./ -Benim babam senin altında öldü, sen hâlâ/ Kurumla yat sokağın ortasında böyle daha!/ O anda karşığı evden bir orta yaşlı kadın" Okumak hakkı iken çalışma zorunda kalan ve bunu kabullenmekte zorlanan bir çocuğun durumu gayet net tasvir edilmiştir. Mehmet Akif'le annesi ve çocuğun arasında muhavere geçer. Akif çocuğa nasihat etmek ister.

Annesi de onu tasdik eder. İşin uzayacağını anlayan Akif oradan ayrılır fakat müddet sonra bir pîr-
I fânî ile o çocuğu o küfeyle şu tabloda görür, "Bir orta boylu, güler yüzlü pîr-i nûrânî;/ Yanında
koskocaman bir küfeyle bir çocukak;/ Yavaş yavaş geliyorlar. Fakat tesâdüfe bak:/ Çocuk, benim o
sabah gördüğüm zavallı yetim.../ Şu var ki, yavrucağın hâli eskisinden elim:/ Cılız bacaklarının
dizden altı çırpıplak.../ Bir ince mintanın altında titriyor, donacak!/ Ayakta kundura yok, başta var
mı fes? Ne gezer!/ Dügümlü alının üstünde sâde bir çember./ Nefes değil o soluklar, kesik kesik
feryad;/ Nazar değil o bakışlar, dümû-i istimdad./ Bu bir ayaklı sefalet ki yalnayak, baş açık;/ On
üç yaşında buruşmuş cebin-i safi, yazık!/ O anda mekteb-i rüşdiyyeden taburla çıkan/ Bir elliden
mütecaviz çocuk ki, muntazaman/ Geçerken eylediler ihtiyarı vakfe-güzin.../ Hasan'la karşılaşırken
bu sahne oldu hazin;/ Evet, bu yavruların hepsi, pür südud-i şebab;/ Eder dururdu birer aşıyan-ı
nura şitab./ Birazdan oynayacak hepsi bunların, ne iyi!/ Fakat Hasan, babasından kalan o pis
küfeyi,/ -Ki ezmek istedi görmekle reh-güzarında-/ İlel'ebed çekecek dūş-i ıztırarında!/ O, yük
değil, kaderin bir cezası ma'sûma.../ Yazık, günahı nedir, bilmeyen şu mahkuma!"

Bir başka hasta çocuk ve bir başka çaresizlik de Akif'in kendi evindendir. Kardeşi Selma'nın gi-
dişine de Akif şahittir, "Sarıldı boynuma annem, girince ben içeri./ Diyordu ağlıyarak: -Görme, Âkif
im çocuğu!/ Senin değil, yedi kat ellerin yanar ciğeri,/ Ölüm döşekleri üstünde görse yavrucuğu./
Şükür, bugün azıcık farklıdır, diyorduk dün.../ O pembe pembe yanaklar kireç kesildi bugün!/ Filân
hekim, dediler. Geldi, baktı, anlamadı./ Hayır, filân daha bir anlayışlıdır, dediler./ Meğer yalan
yere çıkmış o sersemin de adı!/ Bırak ki anlasalar var mı çâre hiç? Ne gezer!/ Hekim ilâçlan, oğlum,
bütün tesellîdir./ İlâç yiyip iyi olmak, o bir tecellîdir." Bu mısralarla başlayan çaresizliğin hikayesi
devam eder. Sonra da şu bölümle son bulur ki, akıbet ölümdür: "Başında annesi -mâtem teces-
süm etmiş de/ Kadın kıyâfeti almış gibi -durur mebhût;/ Yanında komşu kadınlar hurûşa âmâde,/ E-
ğerci ortada dönmekte bir mehîb sükût./ Girince ben odadan hepsi kalktılar ayağa,/ Kızıyla
annesi mihliydlar fakat yatağa!/ Dedim: Nedir bu senin yaptığın, düşünsene bir.../ Bırak şu hastayı
artık biraz da kendisine./ Ne çâre, hükm-i kader âkıbet zuhûra gelir,/ Cenâze şekline girmekte
böyle fâide ne?/ Senin bu yaptığın Allah'a karşı isyandır;/ Asıl felâkete sabreyleyenler insandır.../
Şu yolda başlayan âvâre bir talâkatle,/ Devâm edip gidiyordum ben ictihâdımda.../ Ne oldu,
hastaya bir şey mi oldu, anlamadım.../ O beht içindeki kızıdan kemâl-i şiddetle,/ Şu sayha koptu ki
hâlâ enîni yâdımda./ "Ne taş yüreklinizin... Âh gitti evlâdım!..."

Bunlara benzer Akif başka yerlerde de devrin perişanlığını, geride kalan yetimlerin halini an-
latmaya devam eder; "Ahiret Yolu", İstiğrak" gibi şiirlerde de bunu görmek mümkündür. Yine me-
sela "Hürriyet" şiirinde hürriyetin zevkini sahneye koyar da ardından oynaşan çocukların dedesi-
nin aldığı derin nefesten bahseder: "Beyaz entârisiyle kar gibi kız,/ Sanki Cennet'ten inme zâde-i
hûr/ Ya seher pâredir ki perrandır/ Dūş-i nâzında bir sehâbe-i nûr./ Kuşanıp bir nitâk-ı hürriyyet/
Geziliyor hâk-dânı dūrâ-dûr!/ Hâle-dâr eyleyince bedri şafak/ Bu kadar dil-nişîn olur ancak./ Ya şu
oğlan, şu tostopaç afacan/ Ki fezâlargelir sürûruna dar;/ Taşıyor sanki sığmıyor kabına..." şiirin so-
nunda o hüznü sahne, "İki kardeş dalarak lücce-i etfâle hemen,/ İki dürdâne-i ismet gibi yüzmek-
te iken;/ Bakarak arkalarından bu güzel yavruların,/ Döndü birdenbire sîmâsı, duran ihtiyarın./ Ne
için ağladı? Bilmem. Şunu duydum yalnız:/ Ah bir kerre gelip görse Yemen'den babânız!"¹

"Mahalle Kahvesi"inde toplumun yapısında ailenin önemi üzerinde durur. Ne yazık ki, ailenin
de dağılımı bu şiirde konu edilir: ""Hayât-ı âile" isminde bir ma'îşet var;/ Sa'âdet ancak odur...
Dense hangimiz anlar ?/ Hayât-ı âile dünyâda en safâlı hayat,/ Fakat o âlemi bizler tanır mıyız?
Heyhat!/ Sabahleyin dolaşıp bir kazanca hizmetle;/ Evinde akşam otursan kemâl-i izzetle;/ Karın,
çocukların, annen, baban, kimin varsa,/ Dolaşsalar; seni kat kat bu hâleler sarsa,/ Sarây-ı cenneti
yurdunda görsen olmaz mı?/ İçinde his taşıyan kalb için bu zevk az mı?/ Karın nedîme-i rûhun;
çocukların rûhun/ Anan, baban birer âgûş-i ilticâ-yı masûn./ Sıkıldın öyle mi! Lâkin, biraz alışsan
eğer/ Fezâ kadar sana vâsi' gelir bu dar çember." Bu mısralarda ailenin yerini tasvir ettikten sonra,
evden kopuk yaşayanlara, kahvehanelerde kişilerin nasıl bozulduğunu, terbiyesizleştiğini şu

¹ Akif Ersoy, Mehmet, Safahat, İnkılap yayınları, 26. Baskı, İstanbul, sh 92

serzenişiyle dile getirir: "-Zemâne piçleri! Gördün ya, hepsi besmelesiz.../ Ne saygı var, ne hayâ var. Eğer bizim işimiz,/ Bu kaltabanlara kalmışsa vay benim başıma!/ -Herif belâya sokarsın dırıldanıp durma!/ -Mezarcı Mahmud'a git ha? Bakın it oğluna bir!/ Küfürbaz alçak, edepsiz, Bu söylenir mi Bekir?/ -Yolunca terbiye verdin ya âferin Hasan Ağa?./ -Bıraksalar beni, çoktan marizlemiştim ya!/ Mezarcı Mahmud'a ha? Vay babasının canına./ Bunun yaşında iken biz büyüklerin yanına,/ Okur da öyle girer, hem ayakta beklerdik;/ Otur, demezseler elpençe sâde dinlerdik;/ Hayır, bu böyle değildir demek, ne haddimizel/ Evet, desek bile derlerdi: Sus behey geveze/-Otuz yaşında idim belki; annesiz, dışarı/ Kolay kolay çıkamazdım: Döverdi çünkü karı!/ Bugün, onaltıyı doldurmamış yumurcaklar,/ Odun yemez iyi bil ha! Geberse karşı koyar./ Geçende dövmek için yoklayım dedim Kerim'i.../ Bırak! Eşek değilim ben, deyip dikilmez mi?/ Dayak eşekler içinmiş, adam dövülmezmiş.../ Ya biz, sözüm ona, merkeb miyiz Bekir, bu ne iş?/ Döverdiler bizi hergün de karşı koymazdık.../ Ben öyle terbiye oldum... Kolay mı insanlık?"¹

Bu aile dağınıklığını "Köse İmam"da da görmek mümkün, "Ayrılık faslı da var sonra bunun, mahkemede;/ Ne kadınlar; ne sefâlet doğuranlar, görürüz;/ İşte binlerce çocuk, hem baba sağ, hem öksüz!/ Üç sınıf halka içim parçalanır, hem ne kadar!/ İhtiyarlar, karılar, bir de küçükler; bunlar/ Merhamet görmeli, yüz görmeli insanlardan;/ Yoksa, insanlığı bilmem nasıl anlar insan?"²

Akif devam eder, aile perişanietini anlatmaya ve dedikleriyle yaşadıkları uyuşmayan, yaşantısında tezatlar olan ebeveyne çatar, "Başlattığı gün mektebe, duydum ki, diyordu,/ Rahmetli babam: -Âdem olur oğlum ilerde-/ Annemse, oturmuş, paşalıklar kuruyordu.../ Âdemliği geçtik! Paşalık olsun, o nerde?/ Âmâli tezâd üzre giderken ebeveynin,/ Hep böyle harâb olmada etfâl ara yerde!"

Ve "Meyhane" şiirindeki aileye sahip çıkmayan babanın resmi, "Koğuldum anne! deyip ağlıyor zavallı çocuk.../ Ne yapsın annesi? Dünyâda bir güvendiği yok!/ O bâri bir adam olsun da kalmasın câhil,/ Demiştin olmadı... Lâkin kabâhat onda değil;/ O her sabah okuyordu gürül gürül cüzünü;/ Ayırmıyordu kitaptan ne olsa hiç gözünü./ Üç akşam oldu ki yoksun. Necip: Babam nerde!/ Ben isterim onu mutlak demez mi? Bak derde!/ Sular karardı; bu sâatte hiç gezer mi kadın?/ O, sarhoşun biri; tut kim sokak sokak aradın.../ Nasıl bulursun a yavrum? Yarın gelir belki,/ Dedim. Fakat çocuğun durmuyordu. Baktım ki/ Avutmanın yolu yok; komşunun Hüseyin Ağa'yı/ Alıp dolaşmadayım yatsı vakti dünyâyı,/ Anam benim gibi evlâd doğurmaz olsaydı,/ Bu hâli görmeden evvel gözüm yumulsaydı!/ Herif, şu hâlime bak merhametli ol azıcık.../ Bırak o zıkkımı, içtiklerin yeter artık./ Efendiler, ağalar, siz de bir nâsihat edin,/ Sizin de belki var evlâdınız..."³

Akif çocuğun dünyasında ailenin önemini vurgularken perişan tabloların yanında bir kendi babasının kendileriyle ilgisini, bir de kendisinin çocuklarıyla ilgisini anlatan tasvirlerini görürüz: "Sekiz yaşında kadardım. Babam gelir: -Bu gece,/ Sizinle câmi'e gitsek çocuklar erkence./ Giderse-niz gelin amma namazda uslu durun,/ Merâmınız yaramazlıksa işte ev, oturun!-/ Deyip alırdı beraber benimle kardeşimi./ Namâza durdu mu, hâliyle koyverir peşimi,/ Dalar giderdi. Ben artık kalınca âzâde,/ Ne âşıkane koşardım hasırlar üstünde!"⁴ ve kendi çocuklarıyla ilgisi;

"Bizim Cemîle Ferîde'yle bir sabah gelerek,/ Unutma beybaba, akşam birer hotozlu bebek,/ Getir, kuzum... dediler. Ben de kızların keyfi/ Kırılmasın diye reddetmedim şu teklîfi./ Kiraz dudaklı, üzüm gözlü, inci dişli, iki/ Edâlî yosma getirdim. Aman o akşamki,/ Sevinme hâlini bir görmeliydi yavruların!/ Durup oturmadılar hiç, dedim: "Yatın da yarın,/ Bütün gün oynayınız... "Nerde! Kim yatar? O gece,/ -Yemekte sızmaya me'lûf olan - Ferîde'me/ Kabûl olunmıyacak söz olursa, yatmaktı./ Yatar mı hiç? O nasıl hisli bir yumurcaktı./ Ferîde'nin yaşı beş yok; Cemîle'ninki yedi;/ Şu var ki, abla hanım pek hanım tavırlı idi./ Büyük kız oynadı bir parça, sonradan yattı;/ Küçük sabâha kadar hep bebeğini hoplattı./ Ne ninniden alıyormuş, ne öyle hoppaladan.../ Işıl ışıl bakıyor â! bebek değil, afacan!/ Sabaha karşı tükenmiş mecâli yavrucuğun;/ Mışıl mışıl uyuyor... Değmeyin

¹ Aynı eser, sh 118

² Aynı eser, sh 135

³ Aynı eser, sh 39

⁴ Aynı eser, sh 8

aman uyusun./ Benim bulunmadığım birzamanda kız uyanır;/ Bebeği uyutmak için evde üç saat kapanır/ Aman da pek yaramaz, uyku sıçramış başına./ Bakın beşik de getirdim, bakın yatar mı şuna?/ Yatar mısın seni maymun? Kapar mısın gözünü?/ Acık da dinlesen olmaz mı annenin sözünü?/ Kapandı işte gözün... Oh, şimdi artık yat!/ Bebek ne yaptı bilinmez ki, sonradan, pat pat,/ Dayak sadâları akseylemiş öbür odaya,/ Güzel güzel uyumuş olsa kız da dövmez ya./ Gelince akşama, baktım, Feride pek düşkün./ Durur mu, ablası? Ben sormadan atıldı:/ -Bugün/ Ne yaptı, beybaba, bilsen... Zavalcılık bebeğe?/ -Ne yaptı?/ -Dövdü bir âlâ, sonunda kırdı./ - Niye?-Bilir miyim, ona sor... Kız, getir bebeğini hadi!/ Feride kaçtı yanımdan, getirmek istemedi./ Çiçek çıkarmışa dönmüş, getirdiler ki, yüzü;/ Birer kafes gibi kalmış o kuş bakışlı gözü./ Başında saçtan eser yok, ayak topal, kollar/ Omuzdan oynamıyor, kim bilir, ne iletir var?/ O kanlı canlı bebek şimdi işte bir kötürüm../ - Bu ölmüş artık ayol, göm, götür de, hem ne ölüm./ Feride kaldı bebedeksiz, Cemile'nin ki fakat/ Güzel güzel duruyor olmuyor ne kör, ne sakat./ Günün birinde berâberce oynuyorlarken,/ Alıp Feride hazin bir niyâz tavrı hemen/ -Bebeğini ver, acıcık oynayım, kuzum abla.../ Demez mi? Kız ne diyor?... Galibâ:/ -İnâyet ola!/ Verir miyim sana ben hiç bebeğimi, yağma mı var?...¹

Aileyi anlatmaya "Süleymaniye Kürsüsünde" bölümüyle devam eder: "Kendi ırzından cömert olmaksı mu'tâdın eğer;/ Kendi mâlindir senin, hakkın tasarruf, kim ne der?/ Milletin, lâkin henüz ma'sûm olan evlâdına,/ Verme bir mel'un temâyül mübtezel mu'tâdına!/ Biz ki her mevcûdu yıktık gâyesiz bir fikr ile;/ Yıkmadık bir şey bıraktık... Sâde bir şey: Âile./ Hangi bir bünyânı mahvettik de ıslâh eyledik?/ İşte vîran memleket! Her yer delik her yer deşik!/ Bunların ta'miri kâbil... Olsa cıddiyyet, sebât:/ Lâkin, Allah etmesin, bir düşse şâyet âilât,/ En kavî kollarla hattâ kalkamaz imkânı yok./ Kim ki kalkar der, onun hayvan kadar iz'anı yok!/ "Ailî bir inkılâb olsun!" diyen me'yûs olur;/ Başka hiçbir şey kazanmaz, sâde bir olur./ Çünkü "çıplak" inkılâbâtın rezâlettir sonu..."²

Aynı derdi ve ciddiyeti "Fatih Kürsüsünde" devam ettirir: "Bir ihtisâs ki pek incedir... Fakat keskin.../ Ne hasbihâl-i semâvî! Nasıl belâğ-i mübîn'/ Görün şu âile efrâdının sevişmesini;/ Küçük, büyüklerinin rûhu, kurretü'l-ayni;/ Büyük küçükler için dâyedir, mürebbîdir.../ Gider, hayâtını tanzîm eder, görürgözetir./ Güneş , ki âilenin mihrıban reîsi odur."³

"Ne kaldı vermediğin bir çürük hayâtın için?/ Sayılsa âh giden fidyeler necâtın için!/ Çoluk çocuk kesilirken; kadınlar inlerken;/ Zavallılar seni erkek sanır da beklerken;/ Hayâyı, ırzı ekip yol boyunca, çırpıplak,/ Kaçarsın, öyle mi, hey kalp adam sıkılmıyarak!"⁴

"Yorulma, öyle ya, Mevlâ ecîr-i hâsın iken!/ Yazıp sabahleyin evden çıkarken işlerini,/ Birer birer oku tekmi edince defterini;/ Bütün o işleri Rabbim görür. Vazîfesidir.../ Yükün hafıfledi... Sen şimdi doğru kahveye gir!/ Çoluk, çocuk sürünürmüş sonunda aç kalarak.../ Hudâ vekîl-i umûrun değil mi? Keyfine bak!/ .../ Demek ki: Her şeyin Allah... Yanaşman, ırgadın O;/ Çoluk çocuk O'na âid: Lalan, bacın, dadın O;/ Vekîl-i harcın O; kâhyân, müdir-i veznen O;/ Alış seninse de, mes'ûl olan veriştin O;/ Denizde cenk olacakmış... Gemin O, kaptanın O;/ Ya ordu lâzım imiş... Askerin, kumandanın O;/ Köyün yasakçısı; şehrin de baş muhassılı O;/ Tabîb-i âile, eczâcı... Hepsî hâsılı O./ Ya sen nesen? Mütevekkil! Yutulmaz artık bu!/ Biraz da saygı gerektir... Ne saygısızlık bu!"⁵

Babanın evladına olan bağından da bahseder, oğlunu arayan bir babanın azmini resmederek Akif, "...Çok geçmedi, baktım, bir adam hâsir ü hâib/ Koşmakta... Meğer eylemiş evlâdını gâib./ Bîçâre gidip haymelerin hepsine sormuş;/ Bir taş bile görmüşse, hemen oğluna yormuş./ Avâre peder, nerde bulursun onu! derken.../ Gördüm ki ciğer pâresinin tutmuş elinden,/ Lebrîz-i meserret geliyor bizlere doğru,/ Taşmış da gözünden akıyor şimdi sürûru!/ Yaklaştı şütürbâna nihayet, dedi yekten:/ "Evlâdımı buldum... Nasıl amma? Onu bilsen.../ Karşımda ne görsem, o! dedim geçmedim aslâ./ Aldatsa da tahmînimi binlerce heyûlâ,/ Azmimde fütûr eylemedim, ye'si bıraktım..."⁶

¹ Aynı eser, sh 148

² Aynı eser, sh 225

³ Aynı eser, sh 256

⁴ Aynı eser, sh 266

⁵ Aynı eser, sh 268

⁶ Aynı eser, sh 65

Bir de "Bayram"da çocuğu anlatır ki, Akif burda bile yetim hatırlanır, "Âfâk bütün hande, cihan başka cihandır;/ Bayram ne kadar hoş, ne şetâretli zamandır!/ Bayramda güler çehre-i ma'sûm-i sabâvet;/ Ümmîd çocuk sûret-i sâfında iyandır// Gelin de bayramı Fâtih'te seyredin, zîrâ/ Hayâle, hâtıra sığmaz o herc ü merc-i safâ;/ Kucakta gezdirilen bir karış çocuklardan/ Tutun da, tâ dedemiz demlerinden arta kalan,/ Asırlar ölçüsü boy boy asâli nesle kadar,/ Büyük küçük bütün efrâd-ı belde, hepsi de var!" çeşit çeşit oynayan çocuklardan bahsettikten sonra, "Fakat bu levha-i handâna karşı, pek yaşlı/ Bir ihtiyar kadının koltuğunda, gür kaşlı,/ Uzunca saçlı güzel bir kız ağlayıp duruyor./ Gelen geçen, bu niçin ağlıyor? diyor, soruyor./ -Yetim ayol... Bana evlâd belâsıdır bu acı./ Çocuk değil mi? "Salıncak!" diyor.../ Kuzum, biraz bu da binsin... Ne var sevâbına say.../ Yetim sevindirenin ömrü çok olur..."¹

... ve "Mezarlık"ta Kur'an okuyan çocuk, "Gözüm, uzaktaki bir medfenin ayak ucuna/ Çöküp ziyâret eden, bir çocukla bir kadına/ İlişti. Sonra biraz yaklaşıncı, iyiden iyi/ Tezâhür eyledi: Baktım, çocuk "Tebâreke "yi/ Kemâl-i vecd ile ezber tilâvet eylemede;/ Yanında annesi gözyaşlarıyla dinlemede./ Zemîne ra'se verirken neşâid-i melekût,/ Ne manzaraydı İlâhî o makber-i mebhût?/ Çocuk hayâta, o makber de mevte bir levha./ Tezâd-ı kudreti gör.Bak şu levh-i zirûha!"²

Gurbannazar Ezizov'da çocuk

Ezizov, Sovyetler Birliği'nin en güçlü olduğu dönemlerde yaşar. Fakat savaşıardan uzak kalamaz, savaşın sıkıntılarına şahit olur, acılarını yaşayan ailelere, çocuklara, çocukların acılarına şahit olur. Dolayısıyla savaşın çocuklarından da bahseder. Çocuğa nasihat eder, çocuğun dünyasına girer, çocuk ve anne ilişkisinden bahseder.

"Çağa/çocuk" şiirinde, "Hamala çağalyk geçmejek ýaly,/ Çagalygyň kenarynda kân durdum./ Bu dünýe durşuna sowaldy maňa,/ Şo sowallaň jogabyna näm berdim."³ Sanki çocukluk hiç bitmeyecekmiş gibi çocukluk hayallerimi geniş tuttum. O zaman bu dünya her şeyiyle sorularla çepeçevre sarılı idi benim için. Ben o sorulara cevap namına ne bulabildim ki?" diyerek çocukluk düşüncelerine vurgu yapar.

"Uzak Ýaýlada Enäniň Hüwdüsi/ Uzun yaylada annenin ninnisi" adlı şiirde çocuğun dünyası üzerinde durur, "Éýým güneş batypdyr,/ Aý-da agyl atypdyr./ Garagolja Serdarym/ Süýji uka batypdyr./ Günler aýlara bakar,/ Aýlar ýyllara bakar./ On sekizin dolduryp,/ Serdarym ata çykar./ Jahyllygyň ýaşynda,/ Ýşk gaýnar döşünde,/ Obamyzyň gyzlary/ Seni görer düýşünde."⁴(Serdar'ın hareketliliğini, onsekizine girince atabinişini, delikanlılık hissini duyunca da köyün kızlarının düşünlerine girişini anlatır.)" devam eder onun da kızlara olan alakasını anlatır hatta zaman zaman anneyi kışkırtacak kadar kıza alaka duyar, annesi de o kızların Serdar'I annesi kadar düşünemeyeceklerini ona anlatır ve nasihatla şiir devam eder, "Epilýänçä bil, balam,/ Bir dilegim, bil, balam,/ Maňa köp zat gerek däl,/ Köpüň ogly bol, balam./ Kim serer kak-gurduny,/ Kim söýer halk merdini,/ Derdiňi men göterýän,/ Sen göter il derdini."⁵ (Yaşlanıncaya kadar bil ki yavrum, senden bir dileğim var, bena çok şey değil, sadece halkın adamı ol, bu yeter. Kimi kurtları yıkar, kimi de halkın merdini sever, senin derdini ben taşıyorum, sen de halkın derdini yüklen.)"

"Söýüň Çagaňzy/ çocuğunuzu sevin"⁶ şiirinde çocuğun yetişmesinde sevginin yerini anlatır. "Söýüň çagaňzy!/ Söymekden armaň./ Säherler oýanyp öpüň bir salym./ Eline tutduryp ullağan alma,/ Pata berip, uzak ýollara salyň! (Çocuğunuzu sevin, sevmekten çekinmeyin, sabahları kaldırıp biraz öpün sonra da hayata gönderiverin)" şiirin devamında sevgi ve güvenin önemi üzerinde durur. Sonra da, "Synlaň çagaňzy,işe gümramy,/ Ýa-da onuň edýän işi galatmy,/ Her haýsy bolsa-da, dymmaň adamlar,/ Siz/ öz söýgiňizde boluň gazaply. (Değer verdiğiniz çocuğunuzu ta-

¹ Aynı eser, sh 50

² Aynı eser, sh 44

³ G.. Ezizow. Saýlanan eserler. "Bereketli bina" Aşgabat – 1995 ý. Sh: 430

⁴ Aynı eser, sh 63

⁵ Aynı eser, sh 63

⁶ Aynı eser, sh 59

kip edin; neyle nasıl meşgul, doğru mu yanlış mı, uyarmaktan da çekinmeyin!)” demek suretiyle çocuk eğitiminde önemli bir ayrıntıya vurgu yapar. “Sevin, fakat dengeyi de gözetin, takipten de geri durmayın. Dengesiz olmayın!” demek ister.

Yer yer, annenin çocuğun dünyasındaki yerinden ve annenin dünyasında çocuğun yerinden bahseder. “Emma, ine, gujagynda balasy,/ Birýaş ene ýaş akdyryp gözünden,/ -Gözýaşyndan gör-düm ahy-nalasyn-/ Barýar bu ajaýyp ýeriň ýüzünden. (Kucağında çocukla, gözünden yaş akıtarak ki, ben onu gördüm, yeryüzünde dolaşıyor.)”¹

“Oglunyň saçlaryn sypalap ene,/ Diýýär: «Balajygym ussat işinde.»/ Dostum, adam össün, ulalsyn, ýene/ Çaga bolar eken enäň gaşynda. (Anne çocuğun saçlarını okşayıp, yaptıkları iş için, işinde üstaddır, diyor. Adam yetişse, büyüse de annenin yanında daima çocukmuş)”²

“Säherler oýanyp süýji ukudan/ Ene çagasyny gujagna alar,/ Diýmek, şatlyk bolar ýeriňýüzünde/ Diýmek, ýer ýüzünde nesiller bolar.(Seherleri uyanıp uykudan bir anne çocuğunu kucağına alınca, demek olur ki, yeryüzünde mutluluklar tütecek, nesiller yetişecek.)”³

“Seniň ukularňy duman deý syran,/ Seniň mukaddes, ak süýdüňi emen/ ogluň/ bu gün gidýär salkyn saýaňdan/ şatlygyňdan,/ hasratyňdaň eý enem!/ Seniň aladalaň çekiş güýjüni/ ýeňip,/ bu gün giň orbita çykýaryn./ Çagalygmyň ak kepdersin uçuryp,/ Oňzyndan/ ýigit bolup bakýaryn./ Men giderin uzak-uzak ýyllara,/ Ak maýanyň ak süýdüniçerin./ Ykbalymy baglap tytan ýyldyza/ Seniň üçin/ dünýeleri açaryn. (Senin uykularını duman gibi sararak, mukaddes ak sütünden emen oğlun ben, senin serin gölgenden, mutluluğundan, hasretinden gidiyorum –çocukluktan gençliğe geçişi anlatıyor “ykýo”- senin dertlenişlerinin çekiş gücünü de aşarak çocukluğumun güvercinini uçurup ardından yiğitliğimle bakıyorum. Ben giderim uzak yıllara, samanyollarında hayaller kurar, senin için dünyaları açarım.)”⁴

... ve savaş. Ezizov’un şiirlerinde de çocuğun dünyasına savaş bulaşır. “Ýogalýar eneler? Ýogalýar, arman,/ Doýman ogullaryň gamdyr bagtyndan./ Şeýdip, ene mährin görjek perzentler/ Ýetim bolup galýar aýnywagtynda./ Söweş günü söweş donuny geýen/ Çaga ýurt ykbalyn goramak ne kyn?!/ Watan üçin baş goýýarlar ogullar,/ Bärde enelerimiz galýarlar ýetim...(Evlatlarının gamlı günlerinden de bahtlı günlerinden de doymayan anneler yitiyor. Bunları bilen evlatlar aynı zamanda yetim kalıyorlar. Savaşta savaş elbisesini giyen çocuğa yurdun ikbalini korumak ne kadar zor! Vatan için baş veriyor da oğullar, burada yetim kalıyor analar.)”⁵

“Ýoldaşlarym bilen oýnap-ygmadym./ Bagyşla, çagalyk, elim degmedi./ Kepderi kowalap, oýnama derek,/ Düşümiz, huşumyz el ýaly çörek./ Ejem mahal-mahal atar dyýomak:/ «Garnyňy doýursaň - fronta kömek.»/ Biz köçä, bazara siňip gidýärdik,/ Hem günde fronta kömek edýärdik./ Şeýdip, şo ýyllarda kyn bolsa-da, kyn,/ Biz diri galypdyk atalar üçin./ Bize lälilik diýip, -bakmaňlar gyýa,/ Çünki bolmasa-da, tyg/ yzy tende,/ Biz uruş ýylynyň oglanjyklary,/ Biz öz urşumyzy ýeňipdik şonda. (Ey çocukluğum beni affet! Arkadaşlarımla oynamaya fırsat bulamadım. Güvercinler uçurup oynamak yerine hayallerimiz hep el kadar çörek oldu. Annem zaman zaman doyursa dab u cepheye hazırlık demektir. Biz sokaklarda saklı saklı gezinsek de cepheye hazırlanıyorduk adeta. O günlerde zor olsa da yapacak bir şey yok, biz diri kalmıştık atalar için. Bizi hafife alsalar da, bir kendi savaşımızı kazanmıştık.)”⁶

Sonuç

Yukarda anlatılanlarda görüldüğü üzere, Ezizov genellikle çocuğun dünyasından bahseder. Annenin dünyasında çocuk ve çocuğun dünyasında da anneyi anlatır. Savaşlı yılların/ günlerin çocuğa etkisini dile getirir. Çocuğu eğitime adına önemli ipuçları sunar, sevgi fakat dengeli sevgiye

¹ Aynı eser, sh 55

² Aynı eser, sh 430

³ Aynı eser, sh 37

⁴ Aynı eser, sh 27

⁵ Aynı eser, sah 225

⁶ Aynı eser, sh 136

vurgu yapar. Akif'te de çocuğun eğitimi vardır. Ailenin çocuğun eğitimdeki önemi üzerinde durur. Fakat Akif'in yaşadığı dönemin şartları gereği, sefalet ortamında yetişen çocuklar, fakirliğin çocuklara yaşattığı sıkıntılar, annesiz babasız yetim evlatlar... ağırlık bulur. Her iki şair de yaşadığın devrin önemli sesi olmuş ve çocuğu es geçmemişlerdir.

KAYNAKÇA

1. Akif Ersoy, Mehmet, Safahat, İnkılap yarınları, 26. Baskı, İstanbul
2. G.. Ezizow. Sayılan eserler. "Bereketli bina" Aşgabat – 1995 ý.

MƏMMƏD AKİF ƏRSOY, HÜSEYN CAVİD, ÇOLPAN VƏ ALTMİŞİNCİLƏR (Böyük türk klassikləri və XX yüzilin 60-cı illərindəki poetik proses)

Yaşar QASIMBƏYLİ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
yashargasimov@mail.ru

XÜLASƏ

"Məmməd Akif Ərsoy, Hüseyn Cavid, Çolpan və altmışıncılar" məqaləsində ədəbi nəsillərin mənəvi əlaqələrindən bəhs edilir, XX yüzilin iki böyük poetik nəslə arasındakı mənəvi-estetik əlaqələr səciyyəvi bədii nümunələrin təhlili prosesində dərinlənən araşdırılır, gərəkli və yeni elmi-nəzəri nəticələr irəli sürülür. Pleyadanın ilk lirikasında və sonrakı dövr yaradıcılığında ustad sənətkar obrazına münasibət ətraflı təhlil olunur. Xəlil Rza Ulutürk, Əli Kərim, Hüseyn Kürdoğlu, Fikrət Qoca və Abdulla Aripov kimi qələm sahiblərinin bu mövzudakı şeirləri estetik və tipoloji təhlilə cəlb edilir.

Milli istiqlal uğrunda mübarizə aparan və həlak olan şairlərin özünün milli istiqlal idealına çevrilməsi bədii tənəkkür tarixindəki son dərəcə nadir və az rast gəlinən hadisələrdən sayılır. Ərsoy, Cavid, Çolpan yüz ilə yaxındır ki, həm milli, həm də estetik ideal kimi türk xalqlarının mənəviyyatını və ədəbiyyatını hərəkətə gətirməkdə, ona həyati güc və qüdrət bəxş etməkdədir. Məqalədə ötən əsrin əvvəllərində türk xalqları ədəbiyyatının milli istiqlala verdiyi böyük töhfələrin və bu yoldakı itkilərinin gələcək nəsillərin taleyində, mənəviyyatındakı əks-sədası parlaq misallar əsasında araşdırılır.

Açar sözlər: Ərsoy, Cavid, Çolpan, bədii ideal, altmışıncılar.

MAMMAD AKİF ERSOY, HUSEYN JAVİD, CHOLPAN AND THE SIXTYTHS (Great Turkish classics and poetical process of 1960s)

ABSTRACT

The article 'Mehmet Akif Ersoy, Huseyn Javid, Cholpan and the sixtyths' is about moral relations between literary generations. It deeply analyzes moral-aesthetic relations between two big poetic generations of the XX century in the process of analysis of specific artistic samples, puts forward necessary and new scientific-theoretical results. The attitude towards the character of a master artist is analyzed thoroughly in first lyrics of pleiad and in the creative work of later periods. Poems of such masters of pen as Khalil Rza Uluturk, Ali Kerim, Huseyn Kurdoglu, Fikret Goja and Abdulla Aripov are attracted to aesthetic and typological analysis.

Turning of the poets, who struggled for and turned into the ideal of national independence, is considered an extremely rare and hardly witnessed event in the history of artistic thinking. Setting in motion the morality and the literature of Turkic people as national and aesthetic ideal Ersoy, Javid, Cholpan have been giving them power and force for about 100 years, Grand inputs the literature of Turkic people gave into national independence in early past centuries, as well as reflection of the loss, suffered on this way, in the fate and morality of future generations are examined thanks to bright examples.

Key words: Ersoy, Javid, Cholpan, artistic ideal, the sixtyths.

XX yüzilin 60-cı illəri ədəbiyyatda, xüsusən də poeziyada böyük yenilənmənin başlanğıcıdır. Həmin dövrdə söz sənətində baş verən möhtəşəm hadisə və yeniliklər türk xalqlarının mənəvi-mədəni həyatına da güclü təsir edirdi. Qazaxıstanda Olcas Süleymanov və Muxtar Şahanov, Türkmənistanda Amandurdu Annadurduyev, Qırğızıstanda Çingiz Aytmatov və Mar Baycıyev, Özbəkistanda Erkin Vahidov, Abdulla Aripov, Rauf Pərvi, Çolpan Erqas, Aman Mətcən, Azərbaycanda isə Əli Kərim, Məmməd Araz, Xəlil Rza Ulutürk, Fikrət Qoca, Nəriman Həsənzadə və başqalarının yaradıcılığı başlanması, ədəbiyyat aləminə gəlişləri məhz bu illərə təsadüf edir.

Altmışıncılar poetik nəslinin yaradıcılığı elə ilk dövrlərdən mövcud ictimai-siyasi rejimə müxalif və qarşı olduğuna görə onlar öz bədii ideallarını müəyyənləşdirərkən təzəcə formalaşmış sovet klassiklərinə deyil, daha çox qədim və doğma ədəbi təcrübəyə, milli klassikaya üz tuturdular. Dədə Qorqud, Əhməd Yasəvi, Yunus İmrə, Ə.Nəvai və M.Füzuli ilə birlikdə, XX yüzilin milli azadlıq mücahidləri və istiqlal tərənnümçüləri Məmməd Akif Ərsoy, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Əbdurauf Fitrət, Abdulla Qədiri və Çolpan kimi dahi sənətkarların əsərləri, şanlı tərcümeyi-halı, həyat yolu gənc qələm sahibləri üçün nümunə və ibrət məktəbləri idi.

İstiqlal savaşını tərənnüm edən və bütün xalqı Vətən uğrunda müqəddəs mübarizəyə səsləyən Məmməd Akif Ərsoyun ürək qanı ilə yazılmış alovlu azadlıq nəğmələri 60-70-ci illərdəki Türkiyənin gənc şairlərinə necə təsir edirdisə, H.Cavid və Ə.Cavadın istiqlal nəfəsləri Azərbaycan altmışıncılarına, Ə.Fitrət və Çolpanın milli azadlıq ruhu ilə yoğrulmuş poeziyası Özbəkistan altmışıncılarının poetik axtarışlarına öz həyatbəxş təsirini göstərirdi.

Türkiyə altmışıncıları Məmməd Akif Ərsoyun "İstiqlal marşı"nı, Azərbaycan altmışıncıları Əhməd Cavadın "İstiqlal himni"ni şanlı keçmişin müqəddəs səhifəsi hesab etdiyi kimi, Özbəkistan altmışıncıları da Ə.Fitrətin milli azadlıq marşlarını, Abdulla Qədinin "Ötən günlər"ini, Çolpanın milli istiqlal arzusu ilə yoğrulmuş nəğmələrini gizləncə əzbərləyir, onların şərəfinə odlu elegiyalar yazırdılar.

Hüseyn Cavidin milli və estetik yaddaşa qaytarılması da altmışıncıların ən böyük ədəbi-tarixi xidmətlərindən biridir. Böyük sənətkarın Azərbaycan xalqının milli mənaəviyyatındakı yalnız özünə məxsus olan müqəddəs və şərəfli yeri tutmasında 50-ci illərin sonu və 60-cı illərdə qələmə alınmış kövrək gənclik hissiyyatı və üsyankar bir ovqatla yazılmış şeirlərin təsiri əvəzsizdir. Bu cəhətdən qadağaların hökm sürdüyü o amansız zamanlarda ilk dəfə olaraq bu mövzuya müraciət edən və dahi Hüseyn Cavidin nurlu obrazını yaradan Əli Kərim, Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz, Fikrət Qoca və başqa mərd və cəsur sənət adamlarını minnətdarlıq duyğusu ilə xatırlamaq borcumuzdur.

Xüsusən, Xəlil Rzanın bu dövr yaradıcılığında bədii ideal haqqında və sənətkarın milli yaddaşa münasibətinə dair poetik-fəlsəfi düşüncələrlə sıx-sıx rastlaşırıq. Bu əsərlərdə idealın aydınlığından, bədii istedadla birlikdə əqidə və məsləkin də sənətdə həlledici rol oynamasından bəhs edilir. İstedadsız yazılmış əsər nə qədər milli əqidə və dəyərlərdən söz açsa da təsir edə bilmək keyfiyyətinə malik olmadığı kimi, xalqa yabançı və məsləksiz istedadlar da ədəbiyyatda uzunömürlü, yaşarı əsərlər yaratmaq iqtidarına sahib ola bilmirlər. Xalqın dərdinə-oduna yanmayan, onu ürəyinin dərinliklərində gəzdirməyən sənət adamı öz elinin, yurdunun sevgisini qazanması çox çətinidir. Gənc ədəbi qüvvələr bu sərt həqiqətləri erkən anlamışdılar. X. Rza "Meyar" (1962) şeirində bütün bunları gözəl bir cəsarətlə ifadə etmişdi: "Tutaq ki, var istedadın, İlhamın da, Biliyin də. Rədd ol! İtil gözlərimdən, Əgər yoxsa, Vətən eşqi Sümüyündə - iliyində" (1, 50).

Bu ruhdakı şeirlərində 60-cı illərin gəncliyi, tədricən özlərinin əsl sənət və sənətkar haqqındakı görüşlərini ərsəyə gətirirdilər. Nakam getmiş və həyatda olan ustadlarının qismətlərindən, həyat və sənət təcrübəsindən çıxış edərək onlar son dərəcə zəruri olan mühüm həqiqətləri özləri üçün kəşf edir, hamıya məlum və elan etdikləri bu qanunauyğunluqlara həmahəng tərzdə yaşamağa can atırdılar. Cavan və hərərətli Xəlil Rzanın düz yarım əsr əvvəl yazdığı manifest səciyyəli, poetik amalı təqdir və təkid edən miniatur əsərlərindən daha bir nümunə - "Şəlalə kimi" (1962) dörtlüyündə oxuyuruq: "Şəlalə - dağların mərd övladıdır. Qır bütün sədləri! Şəlalə tək qır! İldırım - buludun, tufan - dənizin, Cəsarət - ürəyin istedadıdır!" (1, 55).

Altmışıncıların sənət və sənətkar haqqındakı görüşləri, təbii ki, həyatdan və insana münasibətdən doğurdu. Düzdür, onların hələ təsəvvür və qənaətlərində müəyyən dərəcədə maksimalizm də mövcud idi. Buna baxmayaraq, mənaəviyyatı hər şeydən uca tutmaqda, məslək və əqidə yolundan dönməməkdə, milli namus və qürura sədaqətdə bu gənclik heç nəyə güzəştə getməzdi. Əli Kərim, Məmməd Araz, Fikrət Qoca, Xəlil Rza Ulutürk, Hüseyn Kürdoğlu və digər altmışıncıların lirik qəhrəmanının, heç bir mübaliğəsiz, ideal mücəssəməsi adlandırmaq olardı. Xəlil Rza məşhur "Əyilmə!!!" (1962) şeirində sanki bütün amaldaş qələm dostları adından ədəbi mühitə müraciət edirdi: "Qalsan belə susuz, ac, Yavan çörəyə möhtac, Boğazına ilan tək, Sarılsa da ehtiyac, Ehtiyac ürəyini

Köksündən qoparsa da, Odu, suyu, havanı, Evindən aparsa da, Ağız açma nəmərdə! Ürəyində dərd, yaşa. Sən İnsansan! Əyilmə! Yoxsul yaşa. Mərd Yaşa!!" (1, 59).

Altmışıncıların ilk lirikasında bədii ideal timsalı olan sənətkar obrazlarından söz açarkən dahi Hüseyn Cavid anmamaq mümkün deyil. Öncə söyləməliyik ki, ömür yolu amansız faciə nəticəsində kəsilmiş şairin xatirəsi gənclik üçün hədsiz dərəcədə əziz və müqəddəs idi. Bu pleyadanın alovlu nümayəndələri Hüseyn Cavid misilsiz bir ustad, mənəvi ata və saf milli ideal kimi öz qəlblərində əzizləyirdilər. Onlar bir çox şeirlərində açıq-aşkar olmasa da, xəyalən, müəyyən sətiraltı mənalarla və işarələrlə ötən yüzilin ən tragik dahilərindən birinə müraciət edirdilər. Amma Hüseyn Cavid və Əhməd Cavad adının uzun müddət qəti qadağalar mühasirəsində saxlanması onlara birbaşa ithaflar yazmağa, şeirlər həsr etməyə imkan vermirdi. Düzdür sonralar, xüsusən 80-ci illərdəki məlum hadisələrdən sonra Hüseyn Cavid obrazına açıq müraciət etmək imkanları genişləndi. 60-cı illərdə isə belə bir ictimai-siyasi şərait heç kimin yuxusuna belə girməzdi. Elə bu səbəbdən də bəxtsiz dahi haqqındakı 60-cı illərin lap əvvəllərində yazılmış və talenin bir möcüzəsi kimi işıq üzü görmüş nadir əsərləri layiqincə və mərdcəsinə qiymətləndirməliyik. Belə nadir əsərlərdən biri yeniyetməlik çağlarından "Cəsarət - ürəyin istedadıdır" deyən və son nəfəsinə qədər öz sözünə sadıq olan Xəlil Rza Ulutürkə məxsusdur. "Hüseyn Cavidə" (1962) adlanan şeirində gənc şair həqiqətpərəslilik və ədalətpərəstlik duyğularını cilovlaya bilməyərək, sanki bütün dünyaya, yerə-göyə, təbiətə və iqlimlərə üsyan edirdi: "Qəlbin od, şeirin od! Ömrün-günün od! Özün buz məzardə! Bu necə işdir? Bəs necə olub ki, o buz dağları Sənin atəşindən əriməmişdir?!" (1, 60).

Filologiya elmləri doktoru Əlizadə Əsgərli gənc şairin Cavidə sonsuz sevgisindən bəhs edərkən, ümumən, Hüseyn Cavid və Xəlil Rza əlaqələrinə də ətraflı toxunaraq aşağıdakı mülahizələri bildirmişdir: "X.Rzada H.Cavid təsiri konkret olaraq insan taleyi, insan hüriyyəti, onun bəşəri istəkləri, bəşərin vicdan azadlığı, fəlsəfi-bədii fikir və düşüncə, azadlıq məfkurəsi, millilik, türkçülük, beynəlmiləçilik, dini fanatizm, dini təəssübkeşliyi inkar, bədii təfəkkür aydınlığı, ifadə səlistliyi, sərrastlığı, qafiyə düzümlü, əruza, hecaya yeni ahəng və intonasiya gəlişi, orijinal bədii təsvir vasitələri, dil zənginliyi, şeiriyyət rəvanlığı, epik-lirik vüsət, bədii qüdrətdəki folklor, mifoloji gizlinləri ustalıqla canlandırmaq müstəvisindədir. H.Cavid təsirini empirik zəmində axtarsaq, əlbəttə, düz etmərik. Xəlil Rza yuxarıda deyilənləri H.Caviddən mənimsəyə-mənimsəyə özünə qayıtmışdır, özündə olmuşdur, üslubuna sinə bilmişdir" (2, 45).

Etiraf etməliyik, repressiya olunmuş sənətkarlar obrazına, o cümlədən Hüseyn Cavidə 60-cı illər poeziyasında və o dövr ədəbi gəncliyinin əsərlərində o qədər də çox müraciət olunmayıb. Ümumən, sabiq sovet ədəbiyyatında bu mövzuda yazılmış ciddi və böyük əsərlər barmaqla sayıla bilər. Anna Axmatovanın "Mərsiyə", Vladimir Luqovskoyun "Əsrin ortası", Aleksandr Tvardovskinin "Xatirə hüququ", Boris Pasternakın "Doktor Jivaqo", Yevg. Yevtuşenkonun "Stalinin varislərinə" və başqa əsərləri xüsusi qeyd etmək olar. Burada Azərbaycan ədəbiyyatının bu yöndəki axtarışları sırasında Mehdi Hüseynin və Rəsul Rzanın xidmətlərini vurğulamaq yerinə düşər. Xüsusən, Rəsul Rzanın "Qızılgül olmayaydı" poeması ədəbiyyatımızdakı həmin boşluğu dolduran qiymətli əsərdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, o illərdə poetik gəncliyin və xüsusən, Xəlil Rzanın ədəbi cəsarətini böyük minnətdarlıq duyğusu ilə xatırlamalıyıq. Mərd və cəsur şairlərimizdən Əli Kərimin bu mövzudakı bir şeirini də unutmaq olmaz. "Paşanın ilk uçuşu" adlanan həmin şeir 60-cı illərin ortalarında yazılıb. Maraqlıdır ki, şeir bilavasitə əzabkeş ustadın özünə ithaf olunmayıb. "Hüseyn Cavid adına 132-ci məktəbin qayğıkeş müəlliməsi Sitarə xanıma" həsr etdiyi bu gözəl və qəribə şeiri dəfələrlə nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, ictimai-siyasi mühitin təqib və təzyiqləri, kəskin qadağaları ilə hesablaşmağa məcbur olan gənc müəllif dolayısı ilə ustadı – millətimizin azadlıq müəlliminə müraciət yolunu seçmişdir: "Məktəbə gedirdi oğlum ilk dəfə, Doldurdu könlümü qəriblik odu. Düşdüm birdən-birə uzaq illərə, Qışkırdım oradan səsim çatmadı. Durdu gözlərimdə ilk müəllimim, Oğlumdan ayıraraq apardı məni; Mən Göyçayda qaldım, oğlum Bakıda, Onu da çağırırdı ilk müəllimi. Təzədən başladım birinci sinfi, Fikrim orda qaldı, Gözümsə burda. Könlümü doldurdu iki həyəcan: Üst-üstə qalandı çırpıntılarda" (3, 181). Şeirdə kövrək və həyəcanlı anlar təsvir olunur. Oğlunu birinci sinifə yola salan gənc ata təbii və ani olaraq öz uşaqlığını xatırlayır. Öz ilk müəllimini gözünün qabağına gətirən müəllifi daha çox oğlunun müəllimi düşündürür. Görəsən oğlu

müəlliminin qəlbinə yol tapa biləcəkmi? Onun da müəllimi qayğıkeş və mehriban olacaqmı? Şairin həyəcanları bizim də qəlbimizə keçir: "Deyirdim görəsən ilk söhbətimdə Müəllimi oğluma nələr deyəcək. Görəsən xoşuna gələcəkmidir? O da qayğıkeşmi, müəllimimək? Sonuncu zəng oldu Göyçayla birgə Bircə an içində Bakıya düşdüm, Oğlumu mən belə firavan, azad, Mən belə fərəhli heç görməmişdim" (3, 181-182). Şeiri diqqətlə oxuyarkən burada əslində lirik "mən"-in üç məhəbbətindən söhbət açıldığının şahidi oluruq; birincisi, müəllifin öz müəlliminə təbii uşaqlıq sevgisi, ikincisi, onun oğlunun müəlliminə sevgi və sayqısı, üçüncüsü isə ikinci sevginin mahiyyətində və məzmununda gizlənmiş, rəmləşmiş sevgi!.. Hüseyn Cavid adına məktəbin müəlliməsinə yönələn və ünvanlanan sevginin alt qatlarında dahi şairə və şəhid ustada tuşlanmış məhəbbətin odu da közərməkdədir. Gənc Əli Kərimin bənzərsiz istedadı və üslubu bu sevgini zamandaşlara və gələcək nəsillərə müqəddəs bir ərməğan kimi çatdırmağa imkan vermişdir. O böyük sevginin hərarəti bax bu iki misrada da əks edib: "Oğlumu mən belə firavan, azad, Mən belə fərəhli heç görməmişdim". Amma aşağıdakı həyəcanlı və hərarətli sətirlərdə o böyük sevginin – bütün Azərbaycanın müəlliminə olan sevginin istisini damarlarımızla duyuruq: "Günlər ötüşdükcə heyratə saldı, Məni ilk balamın ilk müəllimi! O hardan bilirmiş həyatımı bəs, Mənim ilk günümdən bu günə kimi? Nə gözəl duyurdu mənim könülümün Ən incə, ən məchul nöqtələrini. Mənim övladıma olan sevgimin Bəzən lap həddini aşan yerini. Nə yaxşı duyurdu, nə vaxt hirsələnib, Nə vaxt da lazımsız can dediyimi. Bəzən "beş" verirdi hirsimə mənim, Bəzən pisləyirdi ifrat sevgimi" (3, 182). Əgər şair həssaslıq və sənətkarlıqla bu üçüncü sevginin ifadəsinə yol tapa bilməsəydi, təbii ki, şeir bu qədər gözəl alınmaz, əbədiyyət nəfəsli bir bədii nümunəyə çevrilə bilməzdi. Müəllimə hörmət və ehtiram ifadə edən adi bir şeir alınardı. İndi isə biz ümumən millətin müəlliminə həsr olunmuş, bizə hər gün azadlıq və ləyaqət dərsi keçən, bizə yaşamağı öyrədən ulu və misilsiz bir insanın ruhuna müqəddəs dua kimi söylənmiş şeirlə üz-üzəyik: "Oğlumun qırmızı beşlərindədir O gözəl insanın müdrik ürəyi. O təkcə oğluma dərs demir indi, Öyrədir mənə də necə sevməyi".

Hüseyn Kürdoğlunun "Ölmədi Cavidin eşqi, əməli" şeiri isə bir tərəfdən altmışıncıların bədii idealının mənşəyini nişan verirsə, ikinci tərəfdən nəslin mənəviyyatında Cavid eşiqinin fasiləsizliyini göstərir: "Çoxdur ömrümüzdə qorxunc nağıllar, Azdır tilsimindən çıxan ağıllar. Var olsun qədri-ni bilən oğullar Vətən həsrətilə ölən şairin, Sümüyü Sibirdən gələn şairin" (4, 394).

Altmışıncılar zaman cəhətdən Caviddən uzaq olsalar da, ruhən və mənən ona çox yaxın idilər. Onlar Cavid amalına uyğun ideallar və arzularla əllərinə qələm almışdılar. Böyük sənətkarın "Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir" andı bu atəşin gəncliyin də andına çevrilmişdi. Başqa sözlə, Cavid və gəncliyi çox şeylər birləşdirirdi. Onlar öz poetik bioqrafiyalarının əvvəlində olduğu kimi, sonunda da ulu ustada həsrətlə xitab edirdilər. Pleyadanın yaradıcılığında və püxtələşmiş qələmində bir çox şeylər dəyişsə də, bəzi duyğu və yaşantıları həyatın təsiri ilə yeniləri əvəz etsə də, amma ilkin həsrətlər və nisgillər əsla dəyişməmişdi. Eynən Cavid nisgili və həsrəti kimi: "Od oldu, yansa da dönmədi külə, Ağladı qəbrinə buz gilə-gilə. Qoymadıq iblislər adını silə, Könül aynasını silən şairin, Sümüyü Sibirdən gələn şairin. Ölmədi Cavidin eşqi, əməli, Yetişdi imdada xilaskar əli. Yurdun sinəsində qalxır heykəli, Dərdi sinəsini dələn şairin, Sümüyü Sibirdən gələn şairin" (4, 394).

Fikrət Qocanın "Uzaq şərqin üfüqlərində Cavid xatırladım" şeiri ulu ustadın xatirəsi təkcə 60-cı illərdə yox, sonrakı dövrlərdə də pleyadanın mənəvi-bədii fəaliyyətində mühüm yer tutduğunu göstərməkdədir. 60-cılar yaradıcılığa təzə başladığı və formalaşmaqda olduqları zamanlarla yanaşı, artıq boya-başa çatdıqları və öz estetik mövqelərini təyin etdikləri dövrlərdə də öz amallarının mənşəyinə bağlılıqlarını vurğulamqdan usanmırdılar. Fikrət Qocanın şeiri Hüseyn Cavid iztirablarının hərarətinin soyumadığını, əksinə bu həsrətin illər keçdikcə alovlandığını nümayiş etdirir: "Təyyarə-dəyəm, göyləri fəth etmədə sürət, Çərxi-fələyin sürətini ötmədə sürət. Yay idimi, yer ox kimi atdı bizi ərşə, Qaçqın günəşə çatmağa yerdən üzə ərşə. Cavid, göy üfüqlərdə çiməndə səni andım. Yandım, yenə andım " (5, 148).

Zaman, təbii ki, insanın təsəvvür və qənaətlərinə öz təsirini göstərir. Ancaq zamanın ürəyə təsir dərəcəsi, könül yaddaşına düzəlişlər etmək imkanları çox məhduddur. Fikrət Qocanın şeirində də biz buna bir daha əmin oluruq. Şairin yanıqlı və cavabsız sualları dünən olduğu kimi bu gün də

ürəklərin ən məhrəm və köhnəlməyən ağırlarıdır: "Karvanını çəkmiş yenə səyyarə buludlar, Ahındımı, arzundumu onlar, Nəğməndimi qu nəğməsi, son nəğmə, əzizim, Neylim mən, əzizim?" (5, 148).

XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatında Cavid obrazına dəfələrlə müraciət edilmişdir. Xüsusən, Müstəqilliyin qazanılmasından sonra, 90-cı illərdə bu mövzuya sıx-sıx müraciət olunduğunu söyləmək olar. Amma altmışıncılar və Cavid xüsusi bir mövzudur. Milli istiqlalı çoxlarının ağı kəsmədiyi və arzulamağa belə cəsarət etmədiyi zamanlarda bu poetik gənclik Cavid sevgisini ürəklərinə yaşatmağa və aydın lirikanın səsi ilə söyləməyə cəsarət etmişdilər. Çağdaş nəsillərin azadlıq arzuları və cəsarətləri o illərin yenilməz gəncliyinin bənzərsiz mərdliyindən və rəşadətindən doğulmuşdur desək, yanılmırıq.

XX yüzil özbək poeziyasında, hələ 60-cı illərdə də qətl edilmiş ədəbiyyat nümayəndələrinə, milli istiqlal fədailərinin irsinə müraciət etmək mümkün deyildi, qəti şəkildə yasaqlanırdı. Təsədüfi deyil ki, həmin dövrün lirikasında Abdulla Qədiridən çox onun qəhrəmanları – Atabəy və Gümüş vəsf edilirdi. Əbdürrauf Fitrat və Əbdülhəmid Süleyman oğlu Çolpanın adlarına isə o dövrün şeirlərində, demək olar ki, rast gəlmirik. Yalnız altmışıncı illərdə yazılmış bir şeirdən başqa. Abdulla Aripov qələminə məxsus "Yazacağam" (1968) rədifli qəzəldə bir beyt var. Budur həmin beyt:

Asiman elinin türfə-türfə ulduzu çoxdur,
Xoşdur hamısı, parlağı – çolpan yazacağam. (6, 186)

Şair bu misralarda nə demək istəmişdir? Söz həqiqətən də səmadakı ulduzlar haqqında gəldirmi? "Çolpan" – özbəkcə dan ulduzu deməkdir. Bu beytdəki Çolpan təkcə ulduzu anlamırmı? Bu və başqa suallara mükəmməl cavab vermək üçün şeiri ətraflı və geniş təhlil etmək zərurəti yaranır.

Şeir sənətkar və dünya, şair və zaman barəsindəki dərin düşüncələr, ehtiraslı misralarla başlanır. Qəzəlin ilk beytindən duyulan əsəbi şiddət lirik əhvali-ruhiyyənin məzmununu anlamağa kömək edir.

Dostlar, deməyin mən şeir və dastan yazacağam,
Mən şeir-dastan içrə bir əfqan yazacağam. (6, 186)

Şairi yandıran dərdi anlamağa çalışaq. Niyə o, mən adi bir dastan yox, əfqan yazmalıyam, deyə yanıb-yaxılır. Bu əfqan, bu fəryad nələrdən, hansı ələmlərdən doğulmuşdur? Lirik "mən"-i tamamilə müvazinətdən çıxarmış, həyəcanlandırmış, bu odlu dərdin kökləri haradadır? Lirik qəhrəmanın kədərli ovqatı nə üçün başqalarında heyranlıq oyatmaqdadır?

Heyrətlə baxır, bu mənim əhvalıma hər kəs,
Mən isə özgülər əhvalına heyran yazacağam.

Lirik "mən" isə, həqiqətən həm başqalarının halına heyrətlə nəzər salmaqdadır. Bu qarşılıqlı heyretin səbəbi nədir? Lirik "mən" və mühit arasındakı "anlaşılmazlığın" müəyyən səbəbi varmı görəsən? Bu qarşılıqlı heyretə səbəb "mən"-in ətrafdakılardan heyranlıq yaradacaq dərəcədə fərqlənməsidirmi? Və ya ətraf mühitin lirik qəhrəman vəziyyətini anlamağa acizlik göstərməsidirmi? Ümumiyyətlə, belə bir kontrast – qarşı tərəflərin bir-birinə kəskin inkarçı münasibəti Abdulla Aripovun əksər böyük şeirləri, xüsusən ilk lirikası üçün son dərəcə səciyyəvidir. Gənc şairin hələ altmışıncı illərdə yazılmış məşhur dördlülklərindən birində bu konfliktin bir qədər kəskin və kinayəli şəkildə ifadə edildiyini görürük:

Bülbül ögey olur zağlar arasında,
Ayar sular ögey dağlar arasında.
Məhəbbət dərdindən xəstə qəlblər
Ögey olsaq əcəb sağlar arasında. (6, 481)

Bu dördlülkdə təsvir olunan mənəvi mühit yuxarıda misal gətirdiyimiz beytdəki "mən" və "özgülər" arasındakı "heyran"lığı anlamağa yardım edə bilər. Yəni bülbül zağlar, ayar su dağlar, "məhəbbət dərdindən xəstə qəlblər" sağlar arasında ögey olduğu kimi, "mən" də "özgülər" arasında o qədər ögeydir. Məharətlə təsvir edilmiş bu bədii-mənəvi mənzərə şair və mühit ortasındakı yadlığı, uzaqlığı, daha doğrusu, əksliyi obrazlı və yadda qalan tərzdə əks etdirir. Təsədüfi deyil ki, müəllif sonrakı beytdə "mən"-i şair adlandırır.

Şair qəlbinə etmə həvəs, bütövsə bağrın,

Şair ürəyin daima viran yazacağam. (6, 186)

Abdulla Aripov "Şair" deyərkən, təbii ki, yalnız özünü, öz dərdmənd halətini nəzərdə tutmamışdır. Qəzəldəki ümumi ovqat buna dəlalat edir ki, müəllif şair qəlbinin viranlığını vurğulayarkən təkcə öz ələmlərindən deyil, ümumən sənətkar faciəsindən söz açmaq istəyir. Aşağıdakı beyt də "Yazacağam" qəzəlinin eynən şair faciəsi haqqındakı əsər olduğunu sübut edir:

Verdi könülə neçə ələm, o şoxi bədxu,
Bilməm ki, ah hansı biri qurban, yazacağam.

"Mən" in qəlbinə hədsiz dərdlər salmış "o şoxi bədxu" şairlər faciəsinin klassik adıdır. Sonra isə böyük Çolpanın mübarək ismi-şərifı möhürlənmiş beyt gəlir:

Asiman elinin türfə-türfə ulduzu çoxdur,
Xoşdur hamısı, parlağın – çolpan yazacağam.

Bu misralardan məlum olur ki, qəzəldə müəllif təkcə öz könül dərdlərindən deyil, ümumən, sənətkar taleyinin ağırlığından, daha dəqiq söyləsək, bir bəxtsiz şair qismətindən söz açmaqdadır. Abdulla Aripov "çolpan" obrazı ilə çox gözəl və dərin sətiraltı məna ifadə etməyə nail olmuşdur. Çünki "çolpan" – özbəkçə yalnız dan ulduzunun adı deyil, həm də milli-mənəvi etiqadımızın bayraqlarlarından, poeziya asimanının ulduzlarından birinin – XX əsr bədii-estetik təfəkkürümüzün dan ulduzu Əbdülhəmid Süleyman oğlu Çolpanın adıdır. "Çolpan" istiarəsinin "yazacağam" təkid-rədifi ilə yanaşı gəlməsi beytin məna üfüqlərini daha da genişləndirib. Müəllif bununla özünün Çolpan ruhuna sonsuz məhəbbətini, Çolpan yoluna sədaqətini də ifadə etmişdir. Bir də "çolpan" adı əks etmiş çoxmənalı misralarda böyük Çolpanın özünün məşhur misralarına işarə də var. Abdulla Aripovun işarə etdiyi və Çolpan qələminə məxsus olan, bir vaxtlar dahi şairin zamandaşlarının əzbər bildiyi həmin beyt aşağıdakı kimidir:

Məhəbbət asimanında gözəl Çolpan idim, dostlar,
Günəşin nuruna dözməyib, yerə batdım mən. (7, 399)

Həqiqətən də "Yazacağam" qəzəlinə milli nisgilimiz – bir vaxtlar mənəviyyatımız asimanında parlayan gözəl Çolpanın zülmət səltənətinin bütün nurları udan qaranlıqlarına dözə bilməyib "yerə batması" yanıqlı ələmlə xatırlanır ki, buna heç bir şübhə yoxdur. Abdulla Aripovun aşağıdakı qəzəbli misraları da bu inamı və yanaşmanı möhkəmləndirir:

Sən şeirə əlini vurma, ey cahili nadan,
Olsan da xuda, adını şeytan yazacağam. (6, 186)

Əminliklə söyləmək mümkündür ki, "ey cahili nadan" xitabı konkret olaraq kiməsə ünvanlanmayıb. Müəllif burada kimisə, müəyyən bir şəxsi nəzərdə tutmayıb. "Mən" öz etiraz və qəzəbini zamana qarşı yönəldib. "Cahili nadan" deyə müstəbid cəmiyyəti və quruluşu adlandırır. "Olsan da xuda, adını şeytan yazacağam" hökmü istedadları və işıqlı insanları qiymətləndirməyən, qurban edən yavuz zamanə və səltənətin mənəviyyatsızlığının sübutudur. Qəzəlin poetik məntiqi və aparıcı pafosu bu cür ciddi xülasə çıxarmağa əsas verir. Çünki "Yazacağam" qəzəli kimdənsə, hətta böyük bir məmur və ya rəhbərdən inciyib yazılmış şeir deyil. Əksinə, müəllifin şeiri və şairi qiymətləndirməyən, insan şəxsiyyətini və hüququnu ayaqlar altında tapdayan amansız cəmiyyətə, "ölü canlara", "imansızlar" və "vəcdansızlar" dünyasına alovlu üsyanıdır.

Qəzəlin sonuncu beytlərində poetik ideya daha da dərinləşib, məna sərhədləri genişlənib. Bədii mətnə fikir sənət və sənətkar faciəsindən ümumxalq faciəsinin ifadəsinə qədər inkişaf edir. Öz həqiqi övladlarını, böyük oğullarını qoruya bilməyən millət – azad millət deyil. Şair Vətənin azadlığı və müstəqilliyi uğrunda özünü qurban edən, həyatdan nigaran və nisgillə getmiş ustaların ruhuna and içir. Onların amal və arzuları həqiqətə dönəcəyinə, şəhidlərin yarımqıç ömrünün namus ilə davam etdirəcəyinə lirik qəhrəman inam bildirir:

Başına əgər qonsa bugün tale və iqbal,
Ayağına, elim, baş qoyub Quran yazacağam.
Quldur deməyin gərçi adım Abdulladır mənim,
Rəsul da deyiləm, yox hələ ünvan yazacağam. (6, 186)

Aydın olur ki, şair qara keçmişlərin, qətləliam dövrünün poetik təhlilinə həsr etdiyi şeirlərində yeni estetik idealın əsas konturlarını, mahiyyət və məzmununu da nümayiş etdirirdi. Yeni poetik idealın mündəricəsini isə yeni nəslin, ədəbi gəncliyin və ümumən, xalqın azadlıq və istiqlal arzuları təşkil edirdi.

Altmışıncı illər şairlər nəslinin estetik dünyagörüşü, sənətkar və şəxsiyyət kimi formalaşmasında qətləliam edilmiş ədəbiyyatın güclü təsiri olduğunu müşahidə edirik. Xüsusən, həmin amansız dövrdə şəhid getmiş dahi sənətkarlar Əbdürauf Fitrət, Əbdülhəmid Süleyman oğlu Çolpanın mübariz və azadlıqsevər şeiriyyəti, gənc Aybəkin bir qədər şikəstə və romantik ilk lirikası, Osman Nasirin odlu və saf şairanə, atəşin poetik yaşantıları qeyd etdiyimiz mənəvi-bədii mənbələrdən sayılmalıdır. "Qafur Qulam və onun böyük nəslə" (İbrahim Qafurov) qələminə mənsub, İkinci Dünya müharibəsi illərində yazılmış onlarla üsyankar şeirlər, matəm nəğmələri, misilsiz ayrılıqlar və itkilər haqqındakı mərsiyələr yeni poetik idealın əsas qidalanma mənbələrindən biridir. Gənc pleyadanın azad ədəbiyyat idealının formalaşmasında, onların lirikasında dərdmənd tragik-dramatik üslubun aparıcı mövqeyə çıxmasında, cilalanmasında qeyd etdiyimiz mənbələrin rolu əvəzsizdir.

Beləliklə, 60-cı illərdə bir çox türk xalqlarının poeziyasında baş verən möhtəşəm mənəvi-estetik prosesləri nəzərdən keçirərkən və dərinədən təhlil edərkən məlum olur ki, böyük arzularla yaşayan məşhur poetik gəncliyin o dövrdə yaratdığı odlu-alovlu əsərlərində XX yüzilin dan çağında milli istiqlal və azadlıq bayrağını göylərə qaldırmış Məmməd Akif Ərsoy, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Əbdürauf Fitrət, Abdulla Qədri, Çolpan, Osman Nasir və başqalarının adını təsadüfən rast gəlmirik. Öz misilsiz həyatı və bədii cəsarətləri ilə millətimizin, ədəbiyyatımızın milli mücadilə və mübarizə yollarını nurlandıran bu dahi insanlar sözün əsl mənasında bütün türk dünyasının dan ulduzlarıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Rza X. Qollarını geniş aç. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1965. - 65 s.
2. Əsgərli Ə. Xəlil Rza Ulutürkün poetikası. Bakı, "BQU" nəşr, 2009. - 422 s.
3. Kərim Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild, Bakı, "Azərnəşr", 1974. - 408 s.
4. Kürdoğlu H. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild, Bakı, "Sabah", 2011. - 450 s.
5. Qoca F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2004. - 248 s.
6. Oripov A. Yıllar armoni. Toşkent, Adabiyot və sanat nəşriyyatı, 1984. - 592 s.
7. Çolpan. Yana oldım sozimni. Toşkent. G.Ğulom nomidaqi Adabiyot və sanat nəşriyyatı, 1991, - 576 s.

CAVİD DRAMATURGIYASININ POETİKASINDA FOLKLOR ƏNƏNƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

Dos. Yusif ASLANOV

Sumqayıt Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

H.Cavid dramaturgiyasında folklor ənənələrindən müxtəlif məzmununda, romantizmin özünəməxsusluğuna uyğun formalarda istifadə olunmuşdur. Bu problem mif və folklor qaynaqlarının dramaturgiyaya gətirilməsində, simvol-rəmzi obrazlardan istifadədə, mövzu, süjet, motiv əlaqələrində, milli-məişət məsələlərində, adət-ənənədə, mərasim və oyunlarda, müxtəlif folklor janrlarından yararlanmaqda, yaradıcılıq axtarışlarında özünü göstərir.

Açar sözlər: mifoloji düşüncə, romantizm və folklor, adət-ənənə, mərasim, süjet, folklor janrları.

THE USE OF FOLK TRADITIONS SPECIFICS IN THE POETICS OF JAVİD'S DRAMA

ABSTRACT

Different contents folk traditions, proper to romanticism originality were used in. H.Javid's dramaturgy. This problem reflects itself in the myth and folk resources bringing in dramaturgy, in the use of images and symbolic characters, in theme, plot, motive relations, in national and domestic issues, in customs and traditions in ceremony and games.

Key words: the mythological thinking, romance and folk, tradition, ritual, story, folk genres.

Böyük ədəbi şəxsiyyətlər arasında iftixarla adı çəkilən, əsərlərində fəlsəfi müdrikliklə bədii kamilliyin sintezini yaradan Hüseyn Cavidin ideyaları zaman və məkan baxımından məhdudiyyət tanımır, bugünkü gerçəkliklə, realıqla məhdudlaşmır, bəşəriyyətin, xüsusilə, türk dünyasının xoşbəxt gələcəyinə, uralıq zirvəsinə yol göstərir, "müqəddəs idealın, arzu və ümidin həqiqi varlıq meydanına" [1, s. 116] çevrilir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi, "Hüseyn Cavidin yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onlar bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün dərslik kitabıdır".

Bu fundamental tezis və obyektiv qiymətləndirmə meyarı bir daha təsdiq edir ki, əbədi və əzəli mövzularda yazması, yüksək əqidə və məfkurə sahibi olması, klassik və dünya ədəbiyyatına, mif və folklora dərinlən bağlılığı Cavidin sənətin fəvqünə ucaltdı, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında romantik poeziya ilə romantik dramı birləşdirən romantik mənzum dramaturgiyanın əsasını qoydu [1, s. 116], Tanrısı gözəllik və sevgi, şah əsəri insan, onun qüdsiyyəti və aliliyinin tərənnümü oldu.

Folklor nümunələrini dərinlən öyrənmək və bu ənənələrə əsaslanaraq bədii əsərlər yazmaq Hüseyn Cavidə həyat həqiqətlərini ideallıqla reallığın vəhdəti kontekstindən təsvir etməkdə, sənətkarlıq axtarışlarını dərinləşdirməkdə, xalqa olan tükənməz sevgisini, inamını daha qüvvətli, inandırıcı etməkdə önəmli rol oynadı. Ədib gözəl bilirdi ki, folklor öz poetik sistemə görə o qədər mükəmməldir ki, ondan öyrənməyə həmişə ehtiyac vardır [2, s. 32].

Ədəbi düşüncənin ilk pilləsini təşkil edən mif və folklor qaynaqlarını öyrənmək, xalq yaradıcılığı ənənələrindən istifadə yollarını araşdırmaq və müxtəlif sənətkarların yaradıcılığına, bədii düşüncə sistemə bu nümunələrin gətirilmə səbəblərini tədqiq etmək, oxşar və fərqli parametrlərini müqayisəli-tipoloji, tarixi-müqayisəli metodlar əsasında aşkar etmək olduqca aktual bir problemdir. Bu məsələlər ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığında tədqiqata cəlb edilmiş və Hüseyn Cavid yaradıcılığında da folklor ənənələrindən istifadə vacib yanaşma istiqaməti kimi tədqiqatçıların nəzər-diqqətindən kənarda qalmamış, nəticədə romantizmin folklor qaynaqları, folklor-romantik qəhrəman, folklor-bədii düşüncə kimi problemlər həllini tapmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, dramaturgiyamızda folklor ənənələrindən istifadə müxtəlif məzmununda və səpkidə özünün bədii həllini tapdığına görə məsələyə daha geniş aspektdən yanaşmaq mümkündür. Buraya mifoloji düşüncədən və folklordan götürülən mövzular, süjet, motiv və obrazlar, milli-məişət məsələləri, adət-ənənə, mərasim və oyunlar, müxtəlif folklor janrları, xalq ədəbiyyatı nümunələrindən yaradıcı istifadə və s. problemlər daxildir.

Mif və folklorda olan rəmzi və şərti ünsürləri romantik ədəbiyyata gətirmək, folklor düşüncəsini dramaturq mövqeyi, baxışı ilə əlaqələndirmək, xalq yaradıcılığının axıcılığı, sadəliyi və fəlsəfi dərinliyini duymaq, poetik sistemindən yararlanaraq janr və formalarını əsərin strukturuna daxil etmək, səhnənin tələblərini nəzərə almaq "planeti görən və planetdən görünən Cavidin" [1, s. 110] dramaturgiyasının bədii şərtiliyinin özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirməyə müsbət təsir göstərən imkanlardır.

Hüseyn Cavid dramaturgiyasında folklor ənənələrindən istifadə problemi ilə bağlı müəyyən mülahizələr, maraqlı fikirlər söylənmiş, ədəbi-nəzəri fikrin əldə etdiyi nailiyyətlər ümumiləşdirilmişdir. H.Zeynalli, M.C.Cəfərov, Y.Qarayev, Z.Əkbərov, M.Əlioğlu, Ş.Alışanlı, V.Osmanlı, Ə.İsmayılov, K.Əliyev, Ş.Fərzəliyeva və digərlərinin araşdırmaları romantizm və folklor qaynaqlarının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatçılardan Y.Qarayev [3, s. 94-154] "Şeyx Sənan", "İblis", "Maral", "Uçurum", "Afət", "Şeyda", "Səyavuş" pyeslərinin mif və folklora bağlılığını araşdırdı, ədəbi-nəzəri düşüncələrini ümumiləşdirdi. K.Əliyevin çap etdirdiyi monoqrafiyada [4] isə romantiklərin folklorşünaslıq görüşləri, romantizmin folklor qaynaqları, folklor və romantik qəhrəman, folklor və romantik bədii düşüncə sistemi ətraflı, zəngin faktlar əsasında təhlil predmetinə çevrildi.

Azərbaycan folklorşünaslığı qarşısında duran mühüm problemlərdən biri yazılı ədəbiyyatın folklora bağlılığının araşdırılması və tədqiqi problemidir. Şübhəsiz ki, bu sahədə aparılan tədqiqatların, çap olunmuş monoqrafik mənbələrin nəticələri də Hüseyn Cavidin dramaturgiyasında folklor ənənələrindən istifadənin özünəməxsusluğunu aşkar etmək, müəyyənləşdirmək üçün də geniş imkanlar yaradıb. Bu tədqiqatlar arasında K.Ələkbərlinin Nizami, T.Xalisbəylinin Nizami, C.Abdullayevin Səməd Vurğun, P.Əfəndiyevin Səməd Vurğun, Ə.Saləddinin M.Ə.Sabir, A.Vəfalının M.Füzuli, S.Rüstəmxanlının C.Məmmədquluzadə, B.Abdullanın Y.V.Çəmənzəminli, T.Əfəndiyevin

M.İbrahimov, C.Quluyevin S.Rəhimov, N.Xəlilovun Ə.Haqverdiyev, M.Cəfərovun O.Sarıvəlli, K.Əliyevin H.Cavid haqqında monoqrafiyaları müəyyən elmi əhəmiyyət kəsb edən araşdırmalardır.

Mifologiya və folklor ənənələrindən istifadə problemi əsasən iki istiqamət üzrə tədqiqata cəlb olunur: 1. Mifologiya və folklorda işlənən mövzulardan, motivlərdən istifadə, simvolik-rəmzi surətlərin mətnə daxil edilməsi; 2. Janr və formaların mətnə yerləşdirilməsi, üslub və poetik xüsusiyyətlərin nəzərə alınması sistemi.

Tədqiqatlarda problemə fərqli yanaşmalar da irəli sürülür, əsaslandırılır və təhlil olunur. Bu daha çox süjet, kompozisiya və mətnin strukturunda, dil-üslub, bədii ifadə vasitələrində araşdırılır və təhlil predmetinə çevrilir.

Ümumiyyətlə, mif və folklor ənənələrindən istifadə probleminin əsas müddəalarını ümumiləşdirsək belə qənaətə gələ bilərik ki, bu təsir: 1. Folklor janr və formalarının olduğu kimi mətnə daxil edilməsində, yaxud cüzi dəyişiklik edilməklə verilməsində; 2. Müəyyən süjetin alınıb işlənməsində; 3. Folklor süjetindən əsərin ideya-bədii məzmununu qüvvətləndirməkdə istifadə olunmasında; 4. Folklordan xalq dilinə keçmiş ifadə-təhkiyə dilindən istifadədə; 5. Mif və folklordan personaj, tip, xarakter götürülməsində; 6. Folklor süjet-kompozisiya modellərindən faydalanmada və s. özünü göstərir və tədqiqatlar da bu istiqamətlərdə aparılır.

Sadələn bu müddəalar Hüseyn Cavidin dramaturgiyasının mif və folklor qaynaqlarını tədqiqata cəlb etməkdə olduqca faydalı elmi istiqamətlərdir.

Milli düşüncə tərzinin Hüseyn Cavid dramaturgiyasına gətirilməsi ideya axtarışlarına, parlaq fikirlərin həlli yollarının tapılmasına, obrazların xarakterinin hərtərəfli açılması və dərk olunmasına təsir göstərməklə "mən və dünya", "mən və varlıq" arasında ziddiyyətlərin, münaqişələrin həllində bir bədii priyom kimi seçilmiş, "əbədiyyət və kainat" ölçüləri miqyasında baş verərək [3, s. 99] romantik ədəbiyyatda folklor problemlərinin ideallıqla reallığın vəhdəti baxımından bədii dərkinə istiqamətləndirilmişdir. Ədibin əsərlərində odlar, alovlar içindən çıxan İblis, insanların xoşbəxtlik və səadətini qanadları ilə qoruyan, göylər səltənətində məkanlaşan Mələk, xeyirxah ruhun təcəssümü olan Mələk, bəzən də simasını dəyişmiş, İblisə uymuş qarageyimli "mələk" də görünür, ölüm və kabusların rəqsi, cəhənnəm-cənnət səsləri eşidilir, ağ geyimli ixtiyar Dərviş "haqqın nuru", həqiqət axtaran "Böyük Şeyx"dən "böyük aşiqə" çevrilən Şeyx Sənanı müdafiə edir, onun haqq dərğahına qovuşmasına çalışır. Hüseyn Cavidin böyüklüyü ondadır ki, əsərlərinə daxil etdiyi folklor qaynaqları hadisələrin inkişaf xəttinin, oxucunun intizarla gözlədiyi bir məqamın açılmasına, həlli yollarının tapılmasına zəmin yaradır.

Aparılan tədqiqatlarda Hüseyn Cavidin əsərlərinin mövzu problematikası, süjet xətti, obraz və tiplərinin folklorla bağlılığı araşdırılır, müqayisələr aparılır, fərqli xüsusiyyətlər göstərilir. Bu sahədə professor Kamran Əliyevin tədqiqatları dəyərli mənbədir. Tədqiqatçı daha çox "Leyli və Məcnun" əfsanəsi, "Aşıq Qərib" dastanı kimi folklor nümunələri əsasında paralellər aparmış, ortaq və fərqli məqamları göstərmişdi. O, Hüseyn Cavidin sənətkarlıq axtarışlarının romantizmin tələblərinə uyğun aparıldığını, bənzərsiz, orjinal yanaşma mövqeyinin ortaya qoyulduğunu əsaslandırmışdır.

"Topal Teymur" və "Səyavuş" əsərlərinin mətn strukturunda mərasim, xüsusilə, xalq dramlarından, digər pyeslərində isə əfsanə, nağıl, eposçuluq ənənəsindən, milli dəyərlərimizdən, lirik folklor janrlarından istifadə, "Xəyyam" pyesində "qorxunc skletin meydana çıxması", dini-mifoloji düşüncədən yararlanmaq Hüseyn Cavidin sənət uğurlarının nəticəsi kimi qiymətlidir.

Ümumiyyətlə, Hüseyn Cavidin dramaturgiyasında folklor ənənələrindən istifadənin özünəməxsusluğunu tədqiq etmək tarixi-mədəni inkişafın, etnopsixoloji xarakterlərin, etik normaların, milli düşüncə tərzinin, fəlsəfi dünyagörüşün, milli-mənəvi dəyərlərin öyrənilməsinə istiqamətlənən yanaşma mövqeyi kimi həmişə aktualdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov Y.Y. Cavidin söz dünyası. Bakı: Elm, 2007
2. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı: Maarif, 1979
3. Qarayev Y. Faciə və qəhrəman. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1965
4. Əliyev K. Romantizm və folklor. Bakı: Nurlan, 2006
5. Hüseyn Cavid. Əsərləri. V cildə. II, III, IV, V cildlər. Bakı: Lider, 2005

MEHMET AKİF ERSOY'DA BİRLİK BERABERLİK DÜŞÜNCESİ**Doç. Dr. Zafer GÖLEN**

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Eğitim Fakültesi BURDUR/TÜRKİYE
zgolen@mehmetakif.edu.tr

ÖZET

Mehmet Akif kısa yaşamında koskoca bir imparatorluğun yok olmasına tanık oldu. Bu süreçte büyük acılar çekildi, destansı mücadeleler verildi. Ancak Akif kendisine hep nerede hata yaptıklarını sordu. Verdiği cevap ilginçti. Millet arasındaki tefrika, kavmiyetçilik ve tembellik koskoca imparatorluğun sonunu getirmişti. Bu yüzden o sesi çıktığı kadar milleti bölen parçalayan bu hastalıkların karşında yer aldı. Ancak Akif'in karşı çıktığı bugün milliyetçiliğe yüklenilen bir milleti sevmek, onun mensubu olmaktan gurur duymak, onun için çalışmak ve onu yükseltmek için çabalamak düşüncesi değildi. Aksine millet arasında birlik ve beraberliği perçinleyen her türlü vasıtayı toplumun yaşamına sokmak istiyordu. Onun isyanı Müslümanlar arasına ayrılıkçı tohumların atılarak ülkenin parçalanmasının önüne geçmekti. Akif'in hayatı boyunca mücadele ettiği en kötü hastalık ise tembellikti. Her zaman Müslümanlara ve Türklere çalışmayı öğütleyerek, Müslümanları o dönemde içinde bulundukları zor durumdan kurtarmanın yollarını aramış, heyecanını coşkun biçimde dizelerine yansıtmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Akif Ersoy, fırkacılık, kavmiyetçilik, tembellik

ABSTRACT

Mehmet Akif witnessed a huge empire to vanish in his short life span. People have suffered a great deal and struggled during this period. However, Akif always asked himself where they went wrong. His answers were interesting. Separatism, nationalism and laziness among the community have brought the huge empire to its end. Therefore, he, as much as he could, opposed these diseases breaking down the community. Nevertheless, what Akif opposed was not the current understanding of nationalism; which is loving a nation, being proud of being its member, working for it and trying to raise it. On the contrary, he wanted to include each and every medium riveting national unity and solidarity in the social life. His revolt was to prevent rupturing of the country by seeding separatist ideas among the Muslims. His life-time struggle was against laziness. He always advised the Muslims and the Turks to work, searched ways to free the Muslims of the hard conditions they were in and he effusively reflected his excitement to his poetry.

Key Words: Mehmet Akif Ersoy, partisanship, nationalism, laziness

Giriş

Bilindiği gibi Mehmet Akif 1873 senesinde İstanbul'un Fatih Semti'nde dünyaya gelmiştir. Onun dünyaya geldiği tarihte Osmanlı Devleti birçok siyasî ve ekonomik problemle boğuşmaktaydı. Bitmek tükenmek bilmeyen ayrılıkçı ayaklanmalar, yüksek faizli borçlanma, fakirlik, salgın hastalıklar toplumu açıkça kemirirken; adam kayırma, umutsuzluk, cehalet ise içten içe eritiyordu. Onun doğumundan kısa süre sonra patlak veren 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi ise Osmanlı Devleti için tam bir felaket oldu. Balkanlardaki toprakların büyük bölümü kaybedildi. Bölgede yaşayan Müslümanlar büyük acılar çekti. Çoğu topraklarından koparıldı. Akif bu tarihte 5 yaşındaydı. Ancak babası Mehmet Tahir Efendi Fatih medresesi hocası olduğu için ailesinde ülkenin gidişatı ve durumu hakkında yapılan sohbetleri dinledi. Yaşı küçük olmasına rağmen ülkesinin çektiği her acıyı yüreğinde hissetti. Yaşadığı semti ülkesi ile özdeşiren Mehmet Akif'in dizelerine o günler şöyle yansır¹:

*Bizim mahalleye poyraz kışın da uğrayamaz
Erir erir akarız semtimize geldi mi yaz!
Bahârı görmeyiz ala lâtif olur, derler...
Çiçeklenirmiş ağaçlar, yeşillenirmiş yer.
Demek şu arsada ot bitse nevbahâr olacak?
Ne var gidip Yakacık'larda demgüzâr olacak
Fusulü dörde çıkarmaz bizim sokaklarımız;
Kurak, çamur.. İki mevsim tanır ayaklarımız!*

¹ Mehmet Âkif Ersoy, 1. Kitap, *Safahat/İstibdâd*, Hece Yayınları, 4. Basım İstanbul 2010, s.90; Mehmet Çetin, *İstiklâl Marşı ve Mehmet Âkif Ersoy*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2003, s.85.

Yukarıdaki dizelerden de anlaşılacağı gibi Akif'in anlattığı aslında yaşadığı ülke idi. Zira Akif'in yaşı ilerledikçe beklenen bahar o ülkeye hiç gelmiyordu. Anayasalar ilân ediliyor, yenilik üstüne yenilik yapılıyor ancak ülke bir türlü "kurak" ve "çamurdan" kurtulamıyordu. Tam tersine ülke git gide batağa saplanıyordu. Makedonya ve Arnavutluk komitacıların ateşiyle yanıyor, Anadolu'da Ermeni isyancılar hadsiz tavırlarla devlete kafa tutuyor, İngiliz ve Fransız casusların vaatlerine kanmış Arap şeyhler, kavm-i necibin insanları "Ey Araplar! Ayağa kalkın, kılıçlarınızı kınından sıyrarak ülkemizdeki zalimleri (Türkleri) kovun"¹ diye nutuklar atıyor, din kardeşlerinin ülkesi Yemen'e giden gelmiyordu. Tüm bu karanlık günlerde koskoca bir ülkenin ayakları altından çekildiğine tanık olan Mehmet Akif ıstırap için bu gidişata "dur" demek için kalemine sarılıyor, kurtuluş çareleri arıyor, problemlerin neler olduğunu tespitte çalışıyordu.

İlk şiirlerini 1893'te yazmaya başlayan Mehmet Akif, üstlendiği devlet görevi nedeniyle 4 yıl boyunca Rumeli, Anadolu ve Arabistan'ın çeşitli bölgelerinde memuriyet icra etmiştir. Bu süre içinde toplumu yakından tanımış, ülkedeki geri kalmışlığa savaş açmıştır. Mithat Cemal bu seyahatlerle ilgili olarak "Akif'in seciyesini seyahatleri oluşturdu." cümlesini kullanır².

II. Meşrutiyet ilan edildiğinde İstanbul'da *Umur-ı Baytariye Müdür Muavini* olarak görev yapıyordu. Akif'in toplumu incelemekle geçirdiği yıllar içinde (1898-1908) yaklaşık 10 yıl boyunca herhangi bir şiir yayınlamamıştır. Bu süre içinde toplumsal olaylara ilgisi daha da artmış, çöküş şartlarının yol açtığı acıları yüreğinde hissetmeye ve çıkış yolları aramaya başlamıştı. Bu yönüyle Mehmet Akif, Türk edebiyatında Namık Kemal ile başlayan sosyal ve toplumcu şiir türünün en kudretli ve büyük temsilcilerinden biri olmuştur. Akif Meşrutiyetin ilanı sırasında "Safahat" şairiydi. Büyük umutlarla ilan edilen Meşrutiyet, Osmanlı Devleti'ni çöküşten kurtaramayınca, çöküşe kurtuluş çareleri aramak günün en önemli meselesi olmuştur. Çöküşe çare arayan şairlerin başında da Mehmet Akif geliyordu. Akif bu buhranlı günlerde "Safahat" şairi olmaktan ayrılıp, "vatan" şairi oldu. *Süleymaniye Kürsüsünde, Hakkın Sesleri, Fatih Kürsüsünde, Hatıralar ve Asum* onun çöküş karşısındaki tepkisini anlattığı, çareler aradığı eserleridir³.

17 Ekim 1906'da görevlerine ek olarak Halkalı Ziraat Mektebi Kitabet-i Resmiye Muallimliği ve 25 Ağustos 1907'de Çiftlik Makinist Mektebi Türkçe Muallimliği de eklendi. Böylece imparatorluğu oluşturan her milleti gözlemle fırsatı yakaladı. Onların duygu ve düşüncelerini anlamaya çalıştı. Gençlerle fikir alışverişinde bulundu. Uzun tecrübelerden sonra imparatorluğu yıkılışa götüren esas problemin iktisadî ve teknik geriliğin yanında, birlik ve beraberliğin tesis edilememesi olduğunu gördü. Ona göre, birlik ve beraberliği bozan ülkeyi içten içe zayıflatan, toplumun sıhhatini bozan üç temel sıkıntı vardı. Bunlar; kavmiyetçilik, tefrika ve tembellikti.

A-KAVMİYETÇİLİK ve TEFRIKA

Günümüzde milliyetçilik toplumları bütünleştiren, birlik beraberlik duygusunu pekiştiren, millet olmanın gereği olarak kabul edilen bir düşünce biçimidir. Fakat bu her zaman böyle değildi. Özellikle XIX. yüzyılda milliyetçilik devrimci ideolojinin bir parçası ve çoğu zaman mevcut düzene başkaldırmanın bir aracıydı. Bu araç XIX. yüzyılla birlikte tüm silahlardan daha etkili bir şekilde devreye sokuldu.

Milliyetçilik ilk kez Fransız İhtilâli ile siyasî bir ideoloji haline geldi. 26 Ağustos 1789'da ilân edilen 17 maddelik "İnsan ve Vatandaş Hakları Beyannamesi" milliyetçi ideolojinin anayasası oldu. Beyannamede yer alan⁴, "Her egemenliğin özü, esas itibarıyla millettir. Hiçbir heyet, hiçbir fert, açıkça millettten gelmeyen herhangi bir otoriteyi kullanamaz." maddesi imparatorluklar için ölümcül nitelikteydi. O tarihe kadar siyasî tarihte yeri olmayan bu düşünceler kısa sürede insanları

¹ Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1992, s.154-155.

² Mehmet Silay, *Seyyâh-ı Beyâban Mehmet Akif*, İstanbul: Erguvan Yayınevi, 2009, s.13.

³ Süleyman Arslan, "Mehmed Âkif'te Devlet Fikri", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Mehmet Âkif Ersoy Özel Sayısı*, Cilt:2, Sayı:1, Ankara 1986, s.55; Silay, a.g.e., s.97-98; Faruk K. Timurtaş, *Mehmet Âkif ve Cemiyetimiz*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s.6.

⁴ Jacques Pirenne, *Büyük Dünya Tarihi*, Çeviren: Nihal Önal-Beslân Cankat, İstanbul Tarihsiz, s.947.

etkiledi. Hele beyannamenin üçüncü maddesi imparatorluklar için tam bir felaketti. İhtilâlin çok milletli devletler üzerindeki yıkıcı etkisini ilk teşhis eden idarecilerin başında Osmanlılar gelir. Daha Fransız İhtilâli'nin üzerinden 10 yıl geçmeden 1797'de Osmanlı Reisülküttabı (Dışişleri Bakanı) Mehmed Râşid Efendi çok isabetli bir şekilde ihtilâlin Osmanlı Devleti için getirdiği tehlikeleri ve Fransa'nın niyetlerini teşhis etmişti¹. Ancak teşhisi doğru koyan Osmanlı idarecileri tedavide hata yaptılar ve İlber Ortaylı'nın da dediği gibi XIX. yüzyıl imparatorluğun en uzun yüzyılı oldu. Milliyetçi isyanlar tüm imparatorluğu kan gölü haline getirdi.

Akif'in gençliği bu isyanların gölgesinde geçti. O, "*Girmediğçe bir millete tefrika, düşman giremez. / Toplu vurdukça yürekler, onu top sindiremez.*" dizelerinde olduğu gibi birlik ve beraberlik olduğu sürece millete hiç bir şey olmayacağı, aksi durumda ise hiçbir tedbirin ülkeyi felaketten kurtarmayacağına anladı ve halka da bunu anlatmaya çalıştı. Ona göre birlik beraberlikle her türlü güçlük kolayca alt edilebilecektir. O bundan sonra var gücü ile millî birlik ve beraberliği temin için çalışacak, gece gündüz bu maksada ulaşmak için çabalayacaktır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Büyük Atatürk'ün de *Cumhuriyet'in 10. Yıl Nutku'nda* belirttiği "*Türk milleti, millî birlik ve beraberlikle güçlükleri yenmesini bilmiştir.*" cümlesi, Türk Milleti'nin işgallere karşı koymadaki güç ve enerjiyi nereden bulduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır. Akif'in dizelerinde dile getirdiği gerçeği Atatürk başka bir biçimde ifade etmiştir.

Akif'e göre milli birlik ve beraberliğin önündeki en büyük engellerden ikisi kavmiyetçilik ve tefrika idi. Kendi Arnavut olmasına rağmen Balkan Savaşları öncesinde Arnavutların ve Arapların Osmanlı Devleti'ne isyanını bir türlü içine sindirememiş, Müslümanların birbirlerinden bir farkları olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır. O Arnavutluğun o gün içinde bulunduğu durumu örnek göstererek tefrika ve kavmiyetçiliğin millete nelere mal olacağını göstermeye çalışmıştır. Aşağıdaki dizeler onun kavmiyetçilik ve tefrika karşısındaki duruşunu açık bir dille anlatır²:

*"İşte, ey unsur-ı isyân, bu elîm izmihlâl,
Seni tahrîk eden üç beş alığın ma'rifeti!
Ya neden beklemiyorsun bu rezîl âkıbeti?
Hani, milliyetin İslâm idi... Kavmiyyet ne!
Sarılıp sımsıkı dursaydın a milliyetine.
"Arnavutluk" ne demek? Var mı şerîatte yeri?
Küfr olur, başka değil, kavmini sürmek ileri!
Arab'ın Türk'e, Laz'ın Çerkez'e yahud Kürd'e,
Acem'in Çin'liye rüçhanı mı varmış, nerde?
Müslümanlıkta anasır mı olurmuş? Ne gezer?
Fikri kavmiyyeti tel'in ediyor peygamber.
En büyük düşmanıdır rûh-u Nebî tefrikanın,
Adı batsın onu İslam'a soka kalıtabanın.
Artık ey millet-i merhûme, sabâh oldu uyan!
Sana az geldi ezanlar, diye ötsün mü bu çan?
Ne Araplık, ne de Türklük kalacak aç gözünü!
Dinle Peygamber-i zîşânın İlâhî sözünü.
Türk Arabsız yaşamaz Kim ki yaşar der delidir:
Arabın, Türk ise hem sağ gözü hem sağ elidir
Veriniz baş başa; zîrâ sonu hüsrân-ı mübîn
Ne hükûmet kalıyor ortada, billâhi ne dîn!
"Medeniyet!" size çoktan beridir dış biliyor;
Evvelâ parçalamak, sonra da yutmak diliyor.*

¹ Zafer Gölen, "Reisülküttap Raşid Efendi'ye Göre İhtilal Sonrasında Fransa'nın Politik Yaklaşımları", *Toplumsal Tarih*, S. 83, İstanbul 2000, s.13.

² 3. Kitap, *Hakkın Sesleri/Üç beyinsiz kafanın derdine, üç milyon halk*, s.205-206.

*Arnavutlar size ibret olacakken, hâlâ,
Ne bu şûrîde siyâset, ne bu fâsîd da'vâ?
Görmüyor gittiği yanlış yolu, zannım, çoğunuz...
Size rehberlik eden haydudu artık kovunuz!
Bunu benden duyunuz, ben ki evet, Arnavudum...*

Başka bir şey diyemem... İşte perîşan yurdum!..."

Yukarıdaki dizelerinde de açıkça anlattığı gibi Akif, özellikle Müslümanların Türklük, Araplık ve Arnavutluk sevdalarının peşine takılarak farkında olmadan imparatorluğu yıktıklarını; esasen bu düşüncelerin hiç birinin bize ait olmadığını anlatmıştır. "Eyvâh! Beş on kâfirin îmânına kandık" sözleriyle Müslümanları bu yıkıcı düşüncelerin kimlere ait olduğu konusunda uyarmaya çalışmıştır. Toplumunu uyarmakla kalmayan Akif, bu düşüncelerin millete nelere mal olduğunu anlatmak için de Balkan Savaşları sonrasında yıkılan binlerce caminin akıbetinden bahsetmiştir¹.

*"Eyvâh! Beş on kâfirin îmânına kandık;
Bir uykuya daldık ki: cehennemde uyandık!
Mâdâm ki, ey adl-i îlâhi yakacaktın...
Yaksaydın a mel'unları... Tuttun bizi yaktın!
Küfrün o sefil elleri âyâtını sildi:
Binlerle cevâmi yıkılıp hâke serildi!
Kalmışsa eğer bir iki ma'bed, o da mürted:
Göğsünde haç, küfrüne fetvâ-yı müeyyed!
Dul kaldı kadınlar, babasız kaldı çocuklar,
Bir giryede bin âilenin mâtemi çağlar!
En kanlı şenâatle kovukmuş vatanından,
Milyonla hayâtın yüreğinde gidiyor kan!"*

Akif devletin en zor anlarını yaşadığı, ordu ve millet içindeki tefrika yüzünden büyük bir facia ile sonuçlanan Balkan Savaşı'nın yol açtığı yıkımı derinden hissetmiş, milletin acılarının dili olmuştur. Aynı zamanda kendi ruhunda da derin yaralar açan savaşı anlattığı bu şiirlerde, Akif'in zaman zaman soğukkanlılığını yitirdiği görülmektedir. Şiirlerinde Balkanlar'da yaşanan felaketleri ve baba topraklarının kaybedilmesinden duyduğu büyük acıyı şöyle tasvir eder²:

*"Azıcık kurcala toprakları, seyret ne çıkar:
Dipçik altında ezilmiş, parçalanmış kafalar!
Bereden reng-i hüviyetleri uçmuş yüzler!
Kimbilir hangi şenâatle oyulmuş gözler!
"Medeniyet" denilen vahşete lânetler eder,
Nice yekpâre kesilmiş de sırtmış dişler!
Süngülenmiş, kanı donmuş, nice binlerce beden!
Nice başlar, nice kollar ki cüdâ cisminden!
Beşiğinden alınıp parçalanan mahlûkât:
Sonra, nâmûsuna kurban edilen bunca hayât!
Bembeyaz saçları katranlara batmış dedeler!
Göğsü baltayla kırılmış memesiz vâlideler!
Teki binlerce kesik gövdeye âid kümeler:
Saç, kulak, el, çene, parmak... Bütün enkâz-ı beşer!
Bakalım, yavrusu uğrar mı, deyip, karnından,
Canavarlar gibi şişlerde kızarmış nice can!
İşte bunlar o felâket-zedelerdir ki, düşün,
Kurumuş ot gibi doğrandı bıçaklarla bütün!"*

¹ 3. Kitap, Hakkın Sesleri/Yâ Rab bu uğursuz gecenin yok mu sabahı?, s.210.

² 3. Kitap, Hakkın Sesleri/ Geçenler varsa İslam'ın şu çiğnenmiş diyârından, s.201-202; Çetin, a.g.e., s.94-96.

Bak, nasıl doğranıyor? Kalk, baba, kabrinden kalk!
 Diriler koşmadı imdâdına, sen bâri yetiş...
 Arnavutluk yanıyor... Hem bu sefer pek müdhîş!
 Tek kıvılcım kabarıp öyle cehennem kustu:
 Ki hemen kol kol olup sardı bütün bir yurdu.
 O ne yangın ki: Ocak kalmadı söndürmediği!
 O ne tûfan ki: Yakıp yıktı bütün vâdîyi!
 Âşinâ çehre arandım... O, meğer, hiç yokmuş...
 Yalnız bir kuru çöl var ki, sorsan: Hâmûş!
 Âşinâ çehre de yok, hiçbirinin yâdı da yok!
 Yoklasan külleri, altından, emînim, ancak,
 Kömür olmuş iki üç parça kemiktir çıkacak!
 Baba! En sevgili annen, o senin öz vatanın
 Olacak mıydı fedâ hırsına üç kaltabanın?
 Dedemin sürdüğü, can ektiği toprak gitti...
 Öyle bir gitti ki hem; bir daha gelmez ebedî!
 Ne olurdun bunu kalkıp da göreydin acabâ?
 "Meşhed" in beynine haç saplanacak mıydı baba!
 Ne felâket: Dönüversin de mesâcid ahıra,
 Hırvat'ın askeri tepsin çıkıp üstünde hora!
 Bâri bir hâtıra kalsaydı şu toprakta diri...
 Yer yarılmış, yere geçmiş şühedâ türbeleri!¹

Akif'in ruhunun en derinlerinden gelen bu feryada karşı halkın duyarsızlığı onu çileden çıkarır. Topyekûn tek vücut olması gereken milletin hâlâ kendi içinde çekişmektedir ve kabul edilemez bir durum değildir. O hezeyanını şu dizelerle dile getirir²:

"Bizde leşten daha hissiz, daha kokmuş can var!
 Bakmayın, hem tükürün çehre-i murdârimıza!
 Tükürün: Belki biraz duygu gelir ârımıza!
 Tükürün cebhe-i lâkaydına Şark'ın, tükürün!
 Kuşkulansın, görelim, gayreti halkın, tükürün!
 Tükürün, milleti alçakça vuran darbelere!
 Tükürün onlara alkış dağıtan kahbelere!
 Tükürün Ehl-i Salîb'in o hayâsız yüzüne!
 Tükürün, onların asla güvenilmez sözüne!
 Medeniyet denilen maskara mahlûku görün:
 Tükürün maskeli vicdânına asrın, tükürün!"

"Duygusuz olmak kadar dünyâda lâkin, derd yok;
 Öyle salgınmış ki mel'ûn: Kurtulan bir ferd yok!
 Kendi sağlam... Hissi ölmüş, rûhu ölmüş milletin!
 İşte en korkuncu hüsrânın, helâkin, haybetin!
 Ey, ölüm renginde topraktan hayat i'lâ eden,
 Bir yığın toprak da olsak, sâde çiğnenmek neden?
 Başka tıynetler mi hep şâyân olan ihsânına?
 Âh, yükselsem de bir düşsem senin dâmânına!
 Bir nesîm ister kımıldanmak için canlar bugün;
 Bir nesîm olsun, ilâhî... Canlanır kanlar bütün.

¹ 3. Kitap, Hakkın Sesleri/Üç beyinsiz kafanın derdine, üç milyon halk, s.203-204.

² 3. Kitap, Hakkın Sesleri/Geçenler varsa İslam'ın şu çiğnenmiş diyârından, s.202; Çetin, a.g.e., s.94-96.

*Nevbahârın rûhu etsin bir de bizlerde zuhûr...
Yoksa, artık Sûr-ı İsrâfil'e kalmıştır nüşûr!"¹*

O ülkesinin sorunlarını sadece şiirlerinde dile getirmedi. Aynı zamanda üyeleri arasında Recai-zade Mahmut Ekrem, Abdülhak Hamid, Süleyman Nazif, Cenap Şehabeddin ve Hüseyin Kâzım'ın bulunduğu *Müdafâ-i Milliye Heyeti Neşriyat Şubesi*'nde üye olarak görev yaptı. Özellikle Balkan Savaşları sonrasında camilere koştu. 1913 Şubatı'nda Beyazıd, Fatih ve Süleymaniye Camileri'nde Balkanlar'da yaşananları halka anlattı. Milletin arasına giren ayrılık tohumlarının kötülüklerinden bahsetti. Birlik ve beraberliği pekiştiren vaazlar verdi². Tefrikaya karşı çözümü İslâm'da birleşmekte buldu ve senlik benlik davasını kıyametle eşdeğer tuttu. Okuyucularına³,

*"Sen! Ben! Desin efrâd, aradan vahdeti kaldır,
Milletler için kıyamet, işte o zamandır!"* diye haykırdı.

B-TEMBELLİK

Batı'nın tarihte görülmedik bir biçimde zenginleşmesi beraberinde yüzlerce yeni buluşu getirdi. Her gelişme Batı'nın dünyayı daha iyi kontrolüne hizmet etti. Kendi tabi mecrasında yoluna devam eden Osmanlı Devleti ise bu gelişmelere ayak uyduramadı. Edhem Eldem Batı'daki gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti'nin pozisyonunu şöyle açıklar⁴,

"Osmanlı dünyası –ve beraberinde Batı harici bütün dünya- normal gelişmelerini sürdürürken, Batı devamlılık kuralını bozarak anormal bir değişim sürecine girmiştir. Bu eşitsiz değişimin içinde, kendi içinde değişmese bile, Osmanlı İmparatorluğu'nun etkilenmemesi mümkün değildi. Genişleyen bir dünyada üzerindeki konumu ve ağırlığı ister istemez değişmekteydi. Bu dünya içindeki payının küçülmesi, merkezî bir konumdan periferik bir konuma itilmesi, kullanabildiği kaynakların nisbî olarak azalması, büyük ölçüde teknolojik hâkimiyete dayalı olan askerî başarılarının azalması bu global değişimin kaçınılmaz bir neticesiydi."

Edhem'in de makalesinin ilerleyen bölümünde belirttiği gibi Osmanlı Devleti yukarıdaki döngüyü kırmak için hem iktisadî hem de siyasî bazı adımlar atmıştır. Ne var ki Batı'nın durmak bilmeyen tazyikleri ve ayrılıkçı isyanlar devletin toparlanmasına izin vermemiştir. Zaten bozuk olan ekonomi savaşlar ve isyanlarla daha da bozulmuştur. Tersine olarak Batı ekonomisi muazzam ilerleme kaydediyordu. 1800-1830 yılları arasında dünya ekonomisi 300 milyon sterlinden 400 milyona yükselmiş, 1870'de ise 2,8 milyar sterlini geçmişti. Avrupa'nın yıllık ihracat hızı 1840'lara kadar % 2.9 iken 1870'de bu oran % 6'yı geride bırakmıştı. Nihayet Avrupa sanayi üretimi dünya sanayi üretiminin 5'de 4'ünü tek başına gerçekleştiriyordu. Benzer biçimde Osmanlı ekonomisi de görece artmıştır. Fakat bu artış pazar olmak suretiyle gerçekleşmiş, üretime dayalı bir sermaye artışı yaşanmamıştır⁵.

Yukarıdaki olumsuz tabloda Mehmet Akif dıştan ziyade içe bakar ve *"Biz ne yaptık sorusunu?"* sorar. Fakirleşmede Batı'nın parmağı olduğu gibi halkın tembelliğinin de birinci faktör olduğunu düşünür. Özellikle İslâm'ın içine sokulan bazı bidatlarla halkın kasıtlı olarak geri bırakıldığını düşünür. Bu duruma isyan eder. Tembelliğin bir Müslüman'a yakışmayacağını, tersine İslâm'ın çalışmayı emrettiğini vurgular. Ona göre tembellik; cehalet, tembellik, korkaklık, riyakârlık ve dalkavukluğun başlıca amilidir⁶. Tüm bu hastalıklar toplumu her geçen daha karanlık günlere götürmekte, fakirlik ve yoksulluk halk arasındaki birlik ve beraberliğe de zarar vermektedir. Bu sebeple

¹ 3. Kitap, *Hakkın Sesleri/Çık da bir seyret bahârın cûş-i rengâ-rengini*, s.218

² Çetin, a.g.e., s.96; Sarıhan, a.g.e., s.54.

³ 7. Kitap, *Gölgeler/Hâlâ mı Boğuşmak?*, s.445.

⁴ Edhem Eldem, "18. Yüzyıl ve Değişim", *Cogito: Osmanlılar Özel Sayısı*, S.9, 3. Baskı İstanbul 1999, s.195.

⁵ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi. Ondokuzuncu Yüzyıl*, Çeviren: Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1994, s.42-45.

⁶ Emine Yeniterzi, "Mehmet Akif'in Çalışmaya Verdiği Önem", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2000, s.383.

bir an evvel bu ataletten kurtulmak, yorulmadan, ümitsizliğe düşmeden çalışmak gerekmektedir. Ona göre savaşlarda yaşanan felâketlerin sebebi de tembellikti¹.

*Bu harb işinde kazanmaktadır çalışmış olan;
Çalışmayıp oturandır gebertilen, boğulan.
Nedir murâdı, bilinmez, fakat Hakîm-i Ezel,
Cihânı ma' reke halk eylemiş, hayâtı cedel.
Kimin kolunda mesâi denen vefâlı silâh
Görölmüyorsa, ümit etmesin sonunda felâh
Gerek hücumla geçilsin, gerek müdafaaya.
Müsellâh olmalı mutlak giren münâzâ' aya.*

Tembelliğin o kadar düşmanıdır ki çalışmamış olanları "gebertilmek" gibi aşağılayıcı bir kelime kullanarak yerer. Hele çalışmayı küçümseyenlere hiç tahammülü yoktur. *Küfe Şiiri'nde*²,

*Kuzum, ayıp mı çalışmak, günah mı yük taşımak?
Ayıp: Dilencilik, işlerken el, yürürken ayak.*

Dizelerinde görünüşte Küçük Hasan'a moral vermek istemiş, onun acılarını bir nebze olsun dindirmeyi hedeflemişti ancak seslendiği bütün millettir. Zira Âsım'da Küfe'de yarım bıraktığı sözü tamamlayarak, yalvarmanın bir işe yaramayacağını çalışmanın esas olduğunu anlatıyordu³.

*Hani, tevfiği hesâb etmedin, onsuz ne çıkar
-Ama kul neyle mükellefti ki, tevfik ile mi
Hiç değil, sa'y ile; tevfik, o: Hudâ'nın keremi.
Sarıl esbâba da çık işte tarîk işte ref ik;
Ne vazîfen senin olmazmış, olunmuş tevfik
Oturup dil dökecek yerde gidip döksene ter!
Bin çalış gâyen için, bir kazan ömründe yeter.*

Onun tembelliğe ve onun sonucu olan bilgisizliğe tahammülü yoktur⁴;

Kim kazanmazsa dünyada bir ekmek parası,

Dostunun yüz karası düşmanın maskarası! Dizelerinden anlıyoruz. Bu dizeler yoruma mahal bırakmayacak biçimde sözle bir yere varılamayacağını her işin başının çalışma olduğunu ifade ediyor. Özellikle "söz bütün sermayesi" ifadesinden de anlaşılacağı gibi, Osmanlı Devleti'ni de yıkan bu boş konuşmadır. Dedikodular hem toplumun maneviyatını bozmakta hem de sebepsiz kargaşalar çıkmasına sebep olmakta, sonuçta toplumdaki birlik ve beraberlik bozulmaktadır. Osmanlı Sultanları Akif'in de yakındığı boş konuşmayı engellemek için IV. Murad'dan (1612-1640) itibaren sert tedbirler almışlarsa da maalesef bu hususta başarılı olamamışlardır.

Tefrika ve fırkacılığın neticesi olan Balkan Savaşları felâketi sonrasında yazdığına benzer acı ve elem dolu şiirlerinden birini de tembelliğin ülkeyi ve milleti ne hale getirdiğini anlatmak için yazmıştır. Aşağıdaki şiir toplumu kendine getirmek için milletin yüzüne vurulan bir tokattan ibarettir. O önce memleketin içinde bulunduğu durumu tasvir etti ve dinin çalışmayı emretmesine karşın milletin tembellik yüzünden belasını bulduğunu yazdı. Bu öylesine karamsar bir tablodur ki, acımasız ve dosdoğru şunları yazar⁵:

*Harâbeler, çamur evler, çamurdan insanlar;
Ekilmemiş koca yerler, biçilmiş ormanlar;
Durur sular, dere olmuş helâ-yı cârîler;
Isıtmalar, tifolar, türlü mevt-i sârîler;
Hurâfeler, üfürükler, düğüm düğüm bağlar;
Mezar mezar dolaşır hasta baktıran sağlar...
Atâletin o mülevves teressübâtı bütün!*

¹ 4. Kitap, Fatih Kürsüsünde/Vaiz Kürsüsünde, s.247.

² 1. Kitap, Safahat/Küfe, s.36.

³ 6. Kitap, Âsım/Âsım, s.395.

⁴ 1. Kitap, Safahat/Seyfi Baba, s.78.

⁵ 4. Kitap, Fatih Kürsüsünde/Vâiz Kürsüsünde, s.249-250, 252.

Nümûne işte biziz... Görmek istiyen görsün!
 Bakın da hâline ibret alın şu memleketin!
 Nasıldın ey koca millet Ne oldu âkıbetin
 Yabancılar ediyormuş - eder ya - istikrâh:
 Dilenciler bile senden şerefli dir billâh.

Zebûn-küş Avrupa bir hak tanır ki: Kuvvettir.
 Donanma, ordu yürürken muzafferen ileri,
 Üzengi öpmeye hasretti Garb'ın elçileri!
 O ihtişâmı elinden niçin bıraktın da,
 Bugün yatıp duruyorsun ayaklar altında
 "Kadermiş!" Öyle mi Hâşâ, bu söz değil doğru:
 Belânı istedin, Allah da verdi... Doğrusu bu!
 Taleb nasılsa, tabî'î, netîce öyle çıkar,
 Meşîyyetin sana zulmetmek ihtimâli mi var
 "Çalış "´ dedikçe şerîat, çalışmadın, durdun,
 Onun hesâbına birçok hurâfe uydurdun!
 Sonunda bir de "tevekkül" sokuşturup araya,
 Zavallı dini çevirdin onunla maskaraya!

Bırak çalışmayı, emret oturduğun yerden,
 Yorulma, öyle ya, Mevlâ ecîr-i hâsın iken!
 Yazıp sabahleyin evden çıkarken işlerini,
 Birer birer oku tekmil edince defterini;
 Bütün o işleri Rabbim görür. Vazîfesidir...
 Yükün hafifledi... Sen şimdi doğru kahveye gir!
 Çoluk, çocuk sürünürmüş sonunda aç kalarak...
 Hudâ vekîl-i umûrun değil mi Keyfine bak!"

Nihayet Uyan Şiiri'nde artık uyanma ve çalışma vaktinin geldiğini anlatır. Topluma çalışma asrına katılmasını öğütler¹:

Baksana kim boynu bükük ağlayan?
 Hakk-i hayâtın senin ey Müslüman!
 Kurtar o biçâreyi Allah için.
 Artık ölüm uykularından uyan!

Bunca zamandır uyudun, kanmadın;
 Çekmediğin kalmadı, uslanmadın.
 Çiğnediler yurdunu baştan başa,
 Sen yine bir kerre kımıldanmadın.
 Ninni değil dinlediğin velvele...
 Kükreyerek akmada müstakbele
 Bir ebedî sel ki zamandır adı;
 Haydi katıl sen de o coşkun sele.

Sonuç:

Mehmet Akif doğduğunda ülkede ciddi bir siyasî ve ekonomik kriz vardı. Ülke içeriden ve dışarıdan yıpratılıyordu. Hatta bu durum devleti idare edenler tarafından dahi espri konusu olabiliyordu. Nükteleriyle meşhur Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa'nın bir baloda veya yemekte İmparatoriçe Öjen ve III. Napolyon'a söylediği sözler hakikat olmuştur. O gün dünyada en güçlü

¹ 5. Kitap, Hâtıralar/Uyan, s.290.

devletin hangisi olduğu tartışılır. Paşa, en güçlü devletin Türkiye olduğunu söyler. Karşındakiler "Nasıl olur?" deyince, Paşa, "En güçlü devlet bizimkidir. Çünkü siz dışarıdan, biz içeriden uğraşırız, ama bir türlü çökmüyor." demiştir¹. Bu tabloda Akif, "Zulmü alkışlayamam, zalimi asla sevemem; Gelenin keyfi için geçmişe kalkıp sövemem"² düsturundan hareketle kötü gidişata çözüm aramıştır. O, çürümeyi gördüğü alanlarda halkı bilinçlendirmek için var gücüyle çalışmıştır. Ancak özellikle tefrika, tembellik ve fırkacılık gibi hiç gerek yokken toplumun enerjisini emen, yarınlarnı karartan hastalıklara karşı yeri geldiğinde çok sert tepki göstermiştir. Belki o bir mühendis olmadığı için ülkeyi kurtuluşa götürecek bir icat yapamazdı ama tefrika, tembellik ve fırkacılık kişilerin hırslarından veya bilgisizliklerinden kaynaklanan bir problemdi. Toplum bilinçlendirildiği takdirde bu hastalıkların önüne geçilebilirdi. Her şeyden önemlisi ise birlik ve beraberlik duygusunu pekiştirmektir. Ona göre birlik beraberlik içindeki bir millete hiçbir güç zarar veremezdi. Bu yüzden aşağıdaki dizeler deyim yerindeyse onun millete vasiyetiydi³:

*Sâhipsiz olan memleketin batması haktır;
Sen sâhip olursan bu vatan batmayacaktır.
Feryâdı bırak, kendine gel, çünkü zaman dar...
Uğraş ki: telâfi edecek bunca zarar var.
Feryâd ile kurtulması me'mûl ise haykır!
Yok, yok! Hele azmindeki zincirleri bir kır!
'İş bitti... Sebâtın sonu yoktur!' deme, yılma.
Ey millet-i merhûme, sakın ye'se kapılma.*

CAVİD ŞƏXSİYYƏTİ

Zəkulla BAYRAMLI

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
zeki_bayram@mail.ru*

XÜLASƏ

Məqələdə XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Azərbaycan romantizm ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi H.Cavidin poetik şəxsiyyətindən bəhs edilir. Onun ölməz poeziyası ilə məğrur xarakteri, əyilməz şəxsiyyəti arasında sıx bağlılıq, oxşarlıq olduğu aşkara çıxarılır. Cavidin sovet quruluşunun tələblərinə heç vaxt boyun əymədiyi, yalnız öz qəlbi və ilhamının diqtəsiylə yazıb-yaratdığı qeyd olunur.

Açar sözlər: romantik, poeziya, dram, şəxsiyyət, mənəvi azadlıq

PERSONALITY OF JAVİD

SUMMARY

Poetical personality of H. Javid – the most distinguished representative of Azerbaijan romanticism lived at the beginning of XX century has been reviewed in the article. Close relation and similarity between his immortal poetry and proud character, majestic personality has been discovered. It has been noted that Javid never obeyed demands of the Soviet Union and wrote with dictation of his heart and inspiration.

Keywords: romantic, poetry, drama, personality, moral freedom.

Böyük rus şairi A.S.Puşkin demişdir ki, şairin poeziyası onun şəxsiyyətini müəyyən edən ən başlıca sənəddir. Bu baxımdan yanaşsaq, XX yüzil Azərbaycan romantik ədəbiyyatının ən böyük nümayəndəsi Hüseyn Cavidin poeziyası ilə şəxsiyyəti arasında çox yaxın oxşarlıqlar tapmaq müm-

¹ Yılmaz Öztuna, *Keçecizade Fuat Paşa*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988, s.71; Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, C.I, Çeviren: Osman Akınhay, Papirus, İstanbul 1997, s.19.

² 6. Kitap, *Âsım/Âsım*, s.384.

³ 3. Kitap, *Hakkın Sesleri/Âtiyi karanlık görerek azmi bırakmak*, s.208.

kündür. Cavid poeziyası ilə Cavid şəxsiyyəti bir-birindən ayrılmazdır, daha doğrusu, Cavidin əsil romantik poeziyasını onun ideal romantik şəxsiyyəti tamamlayır, daha bütöv və kamil göstərir. Dövrünün bir çox şair və yazıçılarında fərqli olaraq, Cavidin bir şair kimi xarakteri və şəxsiyyəti haqqında bu gün qürur və iftixarla danışa bilərik.

H. Cavid, bildiyimiz kimi, Naxçıvanda doğulub, Türkiyədə təhsil almış, o zamankı türk ədəbi-ictimai mühiti ilə yaxından tanış olmuş, romantik türk ədəbiyyatının N. Kamal, T. Fikrət, Ə. Həmid və b. ilə yaxın münasibətlərdə olmuş, onların əsərlərini sevə-sevə oxumuş-təsirlənmiş və öz yaradıcılıq yolu və kredosunu müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulanda Cavid yerli ədəbi mühitdə öz yolu, məramı, öz ədəbi prinsipləri olan müqtədir bir yazar kimi tanınmışdı. "Yeni cəmiyyət qurucuları" ədəbiyyat və mədəniyyət aləmində də guya yenilik yaratmaq istəyir, daha doğrusu, ədəbiyyatı proletar inqilab maşınının bir vintciyinə, kiçik bir detalına çevirməyə çalışırdılar. Bu "ümumxalq" işinə kömək etməyən, "nəhəng sosializm binasının" bünövrəsinə gücü çatan qədər daş atmayanları bu və ya başqa şəkildə ləkələyir, gözümçixdıya salır, "xalq düşməni" elan edir, cəmiyyətdən kənarlaşdırırdılar.

Belə bir zamanda yaşamaq məcburiyyətində qalan H. Cavid ya onların istədiyi kimi, ədəbi dəyər və bədii zövqdən məhrum, basmaqalib şeirlər uydurmalı, ya da həyatını riskə qoyub öz qəlbinin və ilhamının tələbilə yazıb-yaratmalıydı. Bildiyimiz kimi, o, ikinci yolu seçdi və nə yaxşı ki, belə etdi. Yoxsa, biz bu gün Cavid poeziyası, özəlliklə Cavid şəxsiyyəti haqqında fəxrlə söhbət açə bil-məz, onun 130-cu doğum günlərində bu cür həqiqi qürur hissləri keçirməzdik.

Cavid, öz müasirlərinin çoxundan fərqli olaraq, hər çalınan havaya oynamadı, "gülə-gülə ələmdən nəşəyə" (S.Rüstəm) keçmədi, "siniflər döyüşündən törənən bir əsgər kimi şeirlərini son döyüşün ilk cəbhəsinə" (S.Vurğun) göndərmədi, gənc yaşlarından başladığı yolu səbr, təmkin, mətanət və iradə ilə davam etdirdi. Ona görə də o zamanlarda tez-tez təşkil olunan ədəbi yığıncaq və müzakirələrdə ən çox tənqid və təftiş obyektı Cavid poeziyası, Cavid yaradıcılığı və Cavid şəxsiyyəti olurdu.

Bu da təbiidir. Çünki totalitar cəmiyyətlərdə, bir qayda olaraq, şəxsiyyətin deqradasiyası, mə-nəviyyatın aşınması həmişə diqqət mərkəzində saxlanır. Bu cəmiyyətlərin, avtokratik quruluşların gözünün düşməni bütöv, kamil şəxsiyyət, əyilməz simalar, yenilməz vicdan sahibləri olurlar. Həmin cəmiyyətlərin rəhbərləri öz sözü, iradəsi, şəxsi ləyaqəti olan adamları öz yolları üzərində keçilməz sədd kimi görür, çürük və saxta ideyaları üçün ən böyük maneə hesab edirlər. Ona görə də ilk növbədə həmin adamları yolları üzərindən təmizləmək, belələrindən canlarını qurtarmaq istəyirlər. Cavid də öz sözü, iradəsi, vicdanı və ləyaqəti olan belə nəhəng şəxsiyyətlərdəndi. Təsədüf deyil ki, o dövrün bütün ədəbi yığıncaqlarında bəzi başqa məsələlərdən danışsalar da, sonda sözü gətirib Cavid əfəndinin üzərinə çıxarırdılar. Hətta kütləvi tərif və məddahlıq xorunda iştirak etmə-yən gənc istedadlı şair və yazıçılar da "Cavidin ardıcılıqları, cığırdaşları" deyə damğalayır, yersiz hü-cumlara məruz qoyur, xalqın gözündən salmağa çalışırdılar. Bunlardan Ə. Cavad, M. Müşfiq, A. İldırım və b. misal göstərmək olar.

Xüsusi M.Müşfiqlə H.Cavidin arasında çox yaxın və səmimi şagird-müəllim münasibətləri olmuşdur. H.Cavid gənc Müşfiqin simasında coşqun ilham, tükənməz enerji və istedadla malik bir şairi vaxtında görmüş və dəyərləndirmişdi. Müşfiq də, öz növbəsində onu öz müəllimi və ustadı kimi saymış, hörmətini saxlamış, bacardığı qədər müdafiə etmişdi. Hələ kütləvi repressiyalardan öncə hər ikisi sanki gələcək fəlakətləri görmüş kimi, mümkün qədər bir-birini müdafiə etmiş, yersiz şər-böhtanlardan bir-birini qorumağa çalışmışdılar. 1930-cu illərdə bir dəfə Yazıçılar İttifa-qındakı bir müzakirədə gənc proletar şairlərindən biri tribunadan Müşfiqə nahaq, qərəzli tənqid atəşi yağdırarkən zalda əyləmiş Cavid ayağa qalxıb demişdi: "Siz hamınız şeir yazırsınız, Müşfiq isə şairdir." Gənc və istedadlı Müşfiqi haqsız tənqidlərdən qorumaq məqsədilə deyilmiş bu sözlər minillərin sınağından çıxmış bir həqiqəti təsdiqləyirdi: "şairlik yalnız qafiyəli misralar toqquşdur-maqdan ibarət deyildir. Dövrün və partnomenklaturanın nəbzini tutan, poetik zövqdən məhrum, çağırış və deklamasiya tipli hər cür uydurmaya şeir demək günahdır". Bu, şeyx Nizaminin, mövla-na Füzulinin və Sabirin şeirə və sözə verdiyi yüksək qiymətlə, şeirdən və şairdən umduğu xəlqi-demokratik tələblərlə necə də yaxından səsleşir.

Müşfiqdən söhbət düşmüşkən, H.Cavidin elə həmin illərdə gənc Müşfiq barəsində uzaqgörənliklə dediyi sözləri də burada xatırlatmaq yerinə düşər. Şeir gecələrində gənc Müşfiqin səmimi könül duyğularını dinləyən, odlu-alovlu çıxışlarını gören təcrübəli və müqtədir yazıçı demişdi: "Müşfiq bir oddur ki, özünü yandırmasa yaxşıdır." Çox təəssüf ki, Cavid əfəndinin bu sözləri doğru çıxmış, pərvanə özünü sevdiyi oda vurub yandırdığı kimi, Müşfiq də canından artıq sevdiyi doğma vətəni və xalqı, onun milli-mənəvi dəyərləri uğrunda "şəhid" olmuşdu.

"Sovet ədəbiyyatı" ideologiyasının rəhbərləri Caviddən sosializm quruculuğunun, kollektivləşmiş kənd təsərrüfatının, fabrik-zavodların təsvir olunduğu əsərlər tələb edəndə o, "Şeyx Sənan", "Topal Teymur" və "Peyğəmbər" kimi ölməz və əbədi yaşayacaq dramlarını qələmə aldı. Pambıqdan, traktordan, kolxozdan yazmaq təbliğ edildiyi, mükafatlandırıldığı bir vaxtda o,

Hər qulun cihanda bir pənahı var,
Hər əhli-halın bir qibləgahı var,
Hər kəsin bir eşqi, bir ilahı var,
Bənim tanrım gözəllikdir, sevgidir...(1, I,130)

yazdı və buna görə də saysız tənqidlərə dözməli oldu. Qəribədir ki, bu kimi lirik-romantik şeir və dramlarına görə Cavid yaradıcılığını bir vaxtlar yersiz mübahisə və dartışma obyektinə çevirən istedadlı gənc yazıçı C.Cabbarlı da sonralar sanki öz səhvlərinin etirafı kimi yazacaqdı:

Mən bir zaman öz-özümdən uzaxdım,
Dün bir işiq buldum, ruhuma taxdım.
Bütün əski tanrıları buraxdım,-
İndi artıq bir tanrım var-gözəllik!(2,177)

Bəli, Cavid çoxları kimi vulqar konyukturaya uymadı, "dövrün nəbzini tutan", müvəqətti, keçici şöhrət və uğur dalınca qaçmadı. Bu, ona çox baha, özünün və ailəsinin həyatı və sağlamlığı hesabına başa gəlsə də, sənətin əbədi və müqəddəs yolundan dönmədi, bütün zamanlar üçün diri olacaq və həmişə ehtiyac duyulacaq pyeslərini yazıb gələcək nəsillərə yadigar qoydu.

Bəziləri vəzifə və şöhrət yarışında bir addım qabağa getmək üçün qarayaxma kampaniyasına qoşulanda, namuslu və vətənpərvər ziyalılara böhtan atanda, təbii ki, Cavid kimi imanlı və işıqlı bir adamı heç vaxt yaddan çıxarmırdılar. Hətta mərd və alicənab bir insan kimi tanınmış şair-S.Vurğun da dövrün tələbi və "özünüqoruma" instinkti ilə yazırdı:

Nədən şerimizin baş qəhrəmanı
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan?
Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı?
Böyük bir şairin yazdığı dastan,
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan?! (3, III, 19).

Aydındır ki, burada H.Cavid nəzərdə tutulurdu. Ancaq, hər halda, onun şairlik qüdrəti və möhtəşəm şəxsiyyəti yuxarıdakı misralarda "böyük şair" epitetiylə etiraf olunurdu(4,169-170).

Müasirlərinin yazdıqlarına görə, o vaxtkı maarif komissarı Mustafa Quliyev bir dəfə H. Cavidə öz kabinetinə çağırıb ordan-burdan söhbət etdikdən sonra deyibmiş: Cavid əfəndi, belə olmaz, axı, sənə yazdıqlarında kolxozdan, fəhlədən, dəzgah və maşından əsər-əlamət yoxdur, şeirlərindən traktor səsi gəlir." Bu sözləri eşitcək ayağa qalxan H. Cavid –"Mustafa müəllim, bəs sizin kabinetinizdə asılan bu gözəl şəkillərin yerinə niyə traktor şəkli asılmayıb? " – demiş və otaqdan çıxmışdı.

H. Cavid bəlkə də o dövrün tək-tək şairlərindəndir ki, Stalinə, M. Bağırova və b. partiya-dövlət xadimlərinə şeirlər yazmamış, məddahlıq etməmişdir. Həbs olunsa da, sürgünə göndərilərsə də, ailəsini-uşağını qurban versə də, şairlik andına sadıq qalmış, öz məramına xəyanət etməmişdir. Hətta o ağır həbs günlərində yazdığı bu tipli şeirləriylə despot və qaniçənlərin maskasını yırtmış, xalqın nəzərində onları əbədi damğalamışdı:

Biri əbnayi-bəşərdən birinə qəsd etsə,
Qəsdə ancaq bir evi məhvü pərişan eylər.
Məncə, ən qatili-kamil o siyasilərdir,
Ki, bir imza ilə min bir evi viran eylər (1, I, 51).

Cavid bütün yaradıcılığında ümumtürk kontekstində düşünən, ümummüsəlman çərçivəsində yazıb-yaradan bir sənətkar olmuşdur. Bunu onun əsərlərinin adları, mövzuları, əhatə dairəsi və coğrafiyası bir daha əyani olaraq göstərir. Ateizmin, kütləvi allahsızlığın təbliğ edildiyi bir vaxtda "Peyğəmbər" pyesini yazmaq, doğrudan da, böyük hünər, mətin iradə və cəsarət tələb edirdi. Ümumən şərq və türk tarixinə xor baxıldığı, Azərbaycanın ümumtürk kontekstindən qoparılıb, "Sovet Rusiyasının başçılığı altında qardaş millətlər ailəsində xoşbəxt olmasının" bayram edildiyi bir dövrdə "Topal Teymur" dramını yazmaq, türklərin şanlı keçmişinə güzgü tutmaq, hansı möhtəşəm milli-mənəvi gələnlərə sahib olduğumuzu bədii formada bir daha açıb göstərmək, həqiqətən, böyük qəhrəmanlıq idi. Böyük dramaturq aşağıdakı sözlərlə türk fəhrlərinin, Sovet rəsmi təbliğatının əksinə olaraq, maarif və mədəniyyətdən heç də məhrum olmadıqlarını, aldıkları ölkələrdə mədəniyyət və incəsənətin çiçəklənməsinə xüsusi fikir verdiklərini vurğulayırdı. H.Cavidin XX yüzilin başlarında Teymurləngin dilindən dediyi bu sözlər bu günümüz üçün də çox aktual səslənir:

Turana qılıncdan daha kəskin, ulu qüvvət:

Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət(1, II, 69).

ƏDƏBİYYAT

1. H.Cavid. Əsərləri, 5 cildə, Bakı, 2005.
2. C.Cabbarlı. Əsərləri, 4 cildə, 3-cü cild, Bakı, 1984.
3. S.Vurğun. Əsərləri, 5 cildə, Bakı, 2005.
4. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri, II kitab, Bakı, 2008.

BÜYÜK TÜRK YAZARI MEHMET AKİF ERSOY'UN AZERBAIJAN'IN ÜNLÜ ŞAİRİ- DRAM YAZARI HÜSEYİN CAVİD SANATINDAKİ ETKİLERİ

Zhala BABASHOVA

Ankara Üniversitesi

Doktora Öğrencisi

Babashova@humanity.ankara.edu.com

ÖZET

H. Cavid lirik ve romantik özellikler gösteren, ferdi konuların yanı sıra, milli, içtimai konuları da başarıyla işlemiş bir yazardır. O Türkiye'deki fikri ve edebi akımları yakından takip etmiş ve çok iyi özümlemiştir. Birçok şairden ilham almış etkilenmiştir. M. Akif Ersoy'un H. Cavid'in sanatı üzerinde etkileri şiirlerinde yoğun bir şekilde tasviri üslup kullanması; manzum hikâyelerde kullandığı konuşma tekniği ve şiirlerinde "Şiir Cümlesi" özellikleri kullanarak, anlamın bir mısra da bitirilmeyip daha sonraki mısralara sarkmasını sağlaması ve süjeli şiir bedii formunu kullanmasıdır. Bunun yanı sıra şair şiirlerinde objektif hayat sahneleri, hadiseleri olduğu gibi aksettirir. Cavid Halktan, hayattan ve realiteden ayrı bir sanat arayışı içinde değildir. Bu yönüyle de M. Akif gibi her gün görülen, görüldüğü için dikkat çekmeyen hadiselerden mevzular çıkarmıştır. "Küçük Serseri", "Geceydi" gibi şiirleri M. Akif'in "Hasta", "Meyhane", "Küfe" şiirleri muhteva, teknik ve duygu bakımından benzerlik göstermektedir. Cavid, başyazarlığını M. Akif'in yaptığı, dönemin ünlü edebiyatçılarından da şiirlerinin yayımladığı "Serat-i Mustekim" dergisinde "Yâd-i Mazi", "Son Bahar" gibi şiirlerini yayımlamıştı. H. Cavid'in sanatında tartışılan konulardan biri de dindir. Şairin şiirlerinde bu konuyla ilgili M. Akif'in ve Tevfik Fikret'in etkilerini bariz bir şekilde görebiliyoruz. 20. YY Azerbaycan edebiyatının kudretli sanatçılarından H. Cavid'in sanatında, şiirlerinde şekil, üslup ve muhteva yönünden M. Akif'in etkisi görülmektedir.

Anahtar sözcük: *Mehmet Akif Ersoy, Hüseyin Cavid, etkileşim,*

THE INFLUENCE OF THE GREAT TURKISH WRITER MEHMET AKİF ERSOY IN THE LITERARY LIFE OF AZERBAIJAN POPULAR POET AND DRAMATIC WRITER HUSEYİN JAVİD

ABSTRACT

H. Javid is a writer successfully implementing not only the lyrical, romantic peculiarities but also individual and political themes. He closely followed the thoughts, literary current and assimilated them perfectly. He affected by animating with several poems. Influences of M. Akif Ersoy over his art: the use of the descriptive forms widely; speeches used in the verse; hang over hemistiches without ending the meaning in one hemistich using the peculiarities of "Verse sentence". Nevertheless, the poet reflects the life and actions as it has. Javid was not seeking his poems away from the people, life and reality. As M. Akif he took out themes from continual events not attended. The poems "Kuchuk Serseri" "Geceydi" show resemblance with poems "Hasta", "Meyhane" and "Kufe" of M. Akif because of the theme, technique and sense. Javid published his poems "Yad -i Mazi" and "Son bahar" in the journal "Sirat-i Mustakim" that the editor was

M.Akif and popular poets of these periods published their poems. One of the controversies in the literary life of H.Javid was religion. Thoughts of M.Akif and Tevfik Fikret on religion are clearly seen on his poems. The affect of M. Akif is seen in the poems of H. Javid, that is the mighty artisan of 20 century by its form, style and themes.

Key words: *Mehmet Akif Ersoy, huseyin cavid, interaction*

Azerbaycan teceddüd edebiyatı II. döneminin (1905-1920) kudretli sanatkâr, ünlü şair ve dram ve dram yazarı sayılan Rasizade H. Cavid'in sanatı hakkında kesin bir görüş sahibi olmak için dönemin Azerbaycan ve Bakü'nün tarihi, siyasi, toplumsal ve kültürel ortamını oluşturan şartları kısaca gözden geçirmek gerekir. 20. yy'ın başları; Azerbaycan'da ve bütün Çarlık Rusyası'nda büyük hadiselerin cereyan ettiği bir zamandır. 1905 senesinde ortaya çıkan I. Rus ihtilali ile Çarlık Rusyası istismar ettiği haklara nispi hürriyetler vermek zorunda kaldı.

Bu dönemde Azerbaycan'da da siyasi ve kültürel sahada bir takım yenilikler yaşandı. Yeni matbaalar kurulmuş, gazete ve dergiler çıkarılmış, milli mektepler, tiyatro ve kültür cemiyetleri kurulmaya başlamıştır. Kısım de olsa fikir hürriyetinin oluşması ile aydınlar da tercihlerine göre çeşitli gazetelerin, dergilerin başlarında toplanmış; düşüncelerinin, inançlarının mücadelesini vermeye başlamıştır.

XX. yy'ın sonu Osmanlı Türkiye'sinde I. Meşrutiyet'in ilanı II. Abdülhamit döneminde Türk toplumunda yaşanan baskı ve sansür, Avrupa ve özellikle Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine müdahale etmeye çalışması, yaşanan savaşlar farklı fikir akımları ve cereyanların da oluşmasına sebep oldu. XX. yy'ın başlarında artık Osmanlılık fikir akımı kendini doğrultamamış, yerini İslamcılık düşüncesi almıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu ağır şartlar da imparatorluğu kurtarmak için ileri sürülen fikir cereyanlarından biridir. İslamcılık-Pan İslamizm Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum ve devletler arası siyasi dengelerin değişmesi sonucu bazı siyaset ve din adamlarının Batı emperyalizmi karşısında Müslüman kültürünü ve benliğini korumak üzere bir İslam birliği oluşturulması fikrini savunmaya başladılar. Fakat Türkiye'de ittihatçıların milleti hayal kırıklığına uğratmaları Balkan savaşı ve Arap ülkelerindeki karışıklıklar Osmanlı Devleti'ni uçurumun kenarına getirdiği gibi İslamcılık akımının da cazibesini yitirmesine sebep olmuştur.

1905 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ile Osmanlı İmparatorluğu içerisinde meydana gelen fikir akımlarından biri de Türkçülüktür. Türkiye'de II. Meşrutiyet'in ilanı, Çarlık Rusyası'nda 1917 Rus ihtilalinin patlaması Azerbaycan ve Türkiye arasında edebi ve siyasi yakınlaşmaya, bağların pekişmesine sebep olur. Bu dönemde Türkiye'de çıkan değişik yayınlar Azerbaycan'da da dikkatli bir şekilde izlenmeye başlar. Namık Kemal, Abdülhak Hamit, M. E. Yurdakul, Tevfik Fikret, M. Akif Ersoy gibi yazarların eserleri Azerbaycan'da ilgiyle okunmaya başlıyor, sahneleniyordu. Bunun yanında Türkiye'ye gelerek burada eğitim alıp eserler veren Azeri yazarlarda vardır. Bununla ilgili Bilge Ercilasun (1980) bunları söylemektedir:

"20. asrın başlarında Azerbaycan'la Türkiye münevverleri arasında sıkı bir temas vardır. Azerbaycan münevverleri Türkiye'deki siyasi, toplumsal ve edebi hareketleri yakından takip etmişler, bu hareketlerden ilham ve tesir almışlar ve eserlerine bunları aksettirmişlerdir. Bu temas ve tesirlerin örnekleri bilhassa şiirlerde bariz surette görülmektedir. Azerbaycan şairleri Türkiye'deki siyasi ve edebi akımların getirmiş olduğu yeni muhtevaya büyük bir heyecanla şiirlerinde kullanmışlardır. Bu tesirler yalnız dünya görüşü, kavramlar ve temalar gibi muhtevada kalmayıp dil, üslup ve teknik hususlarda da ortaya çıkmaktadır. Hatta Türkiye'deki edebi münakaşaların ve polemiklerin de Azerbaycan'a taşındığını görmekteyiz."

İran'da Kaçarların, Türkiye'de Abdülhamit'in baskıcı rejimi, Azerbaycan için iç açıcı bir manzara göstermiyordu. Fakat 1809 Türk ihtilali ve özellikle Balkan savaşından sonra, Türkiye'de birden bir kuvvetlenen milliyetçilik cereyanı; Azerbaycan aydınlarının gözlerini yeniden, büyük bir ümitle Türkiye'ye çevirmelerine sebep oldu.

1917 yılında Çarlık temellerinden yıkılarak, Rusya'da Bolşevikler iş başına gelir. 1918 yılı 28 Mayıs'ta Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti.(M. E. Resulzade, 1951)

Bolşevikler Rusya'daki iç savaşları yatırdıktan sonra, Kafkasya'yı yeniden fethetmeğe kalktılar. 27 Nisan 1920'de üstün kuvvetlerle hücumla Azerbaycan Cumhuriyeti'ni istila edip Sovyetleştirdiler. İşte zikredilen bu olayla H. Cavid'in sanat hayatının teşekkülünde tesirli olan önemli etkenlerdir.

H. Cavid (1882-1941); devrinin meşhur şair ve dram yazarı olarak kendini gösterir. İstanbul Darülfünun'un edebiyat şubesinden mezun olan şair, Türkiye'de bulunduğu 1905-1910 yılları arasında F. Tevfik ile yakınlık kurmuş, o dönem Türk edebiyatını ve o cümleden Avrupa edebiyatını tanımış. Azerbaycan'a dönüşünde birbirini takip edecek şekilde şiir ve manzum dramlar yazmıştır. Yazar, eserlerinde Batı medeniyeti ile Doğu medeniyeti arasında sentez yapmaya çalışır ve bunu eserleriyle ortaya koyar. Tevfik, Abdülhak Hamit, Tevfik Fikret, Namık Kemal ve M. A. Ersoy'un yaratıcılığının ilk yıllarında örnek alır.

Cavid, Türkiye'de bulunduğu zaman diliminde (1905-1910) dikkatini Türkiye'deki içtima-i siyasi ideolojilerin etkilerine ve Türk edebiyatının mevzu ve ifade tarzına yöneltir. Yazarın eserlerinde Türkiye'nin sosyal ve siyasi hayatıyla ilgili pek çok izler vardır. Zira yazar söz konusu dönemde Türkiye'deki havayı yakından hissedip görmüş. Avrupa'yı anlayışla yenilenmiş Türk edebiyatının zengin tefekkür ve ideoloji anlayışı sanat hayatının kültürel kaynağı olmuştur. Bu etkileşim, yazarın eserlerinin yanında İstanbul'dan yazdığı mektuplarında da açıkça belirtilir. (A. Turan, 2010).

H. Cavid, Servet-i Fünun sanatçılarının yaşadığı dönemlerde bizzat İstanbul'da bulunmuş, onlarla aynı siyasi havayı teneffüs etmiştir. Bu durum H. Cavid'in şiirlerinde yer alan temalar ve üslup olarak çarpıcı bir şekilde karşımıza çıkar.

H. Cavid, 1909 yılına kadar sadece şiir yazmıştır. Şiirlerinde Servet-i Fünun yazarlarının etkisini bariz bir şekilde görebiliriz. Servet-i Fünun sanatçıları eserlerinde hayal- hakikat çatışması geniş bir yer tutar. Aşkta, hayatta, dostlukta hayal kırıklığı Servet-i Fünun sanatçıları en karakteristik özelliklerindendir. Özellikle yaşanan siyasi olaylar bu sanatçıların kendi içlerine ve özel hayatlarına kapanmalarını sağlamıştır. Aranılan şeyleri çevrede bulamayışın doğurduğu bu realiteden kaçışı yalnızlık, inziva isteklerinin, marazi bir duyuş ve hayal kuruş bazının takip etmesi de tabiidir." (K. Akyüz, 1959).

Servet-i Fünun şiirinin en belli başlı özelliklerindeki biri olan maraziliği asrın olmasa da devrin bir hastalığı olarak kabul etmek mümkündür.

1909 yılına kadar sadece yirmiye yakın şiir yazan Cavid, Servet-i Fünun yazarlarının etkisi altındadır. Yazarın bu dönemde kaleme aldığı bütün şiirlerde Servet-i Fünun etkisi tema ve üslup olarak karşımıza çıkar.

"Vermeli Gız" (Vermeli kız) başlıklı şiirinde Servet-i Fünun etkisini şairin kullandığı kelime ve tamlamalarda bariz bir şekilde görüyoruz. H. Cavid,

Sarı gül! Eş şikeste, solgun nur!
Niçin alude-yi hayal oldun
Çeşm-i nazinde başka remzz okunur,
Söyle, bir söyle, sen niçin soldun?

Diyerek içli melankolik, hassas Servet-i Fünun döneminde işlenme marazi konuları çağırıştırır, Servet-i Fünun atmosferini hissettirir ve bir sevgili tipi oluşturur.

"Bir resim karşısında" ve "Küçük bir levha" adlı şiirlerinde sevgilinin güzelliğini izlenimci bir tarzda tasvir eder. H. Cavid'in özellikle bu iki şiiri güzel bir "Tablo şiir" özelliği gösterir.

Servet-i Fünun'dan önce "Tabko şiir" resim altında şiir yazma cereyanı başlamıştır. Servet-i Fünun yazarlarından Abdülhak Hamit, Rasizade Ekram, Tevfik Fikret ve Cenap Şehabettin'in şiirlerinde bu özellik yoğun bir şekilde görülmektedir.

Şiirde kelimelerle resim yapma temayülüne T. Fikret'i ve diğer Servet-i Fünun şairlerini sürükleyen, bu tip şiirin nazariyesini yapan, onun eserlerini batılı örneklerden alan Cenap Şehabeddin'dir.

H. Cavid'in şiirlerinde T. Fikret'te ve özellikle Cenab Şehabeddin'in şiirlerinde rastladığımız pitoresk sanatının özelliklerine rastlıyoruz. "Bir resim karşısında", "Küçük bir levha" şiirleri yazarın tablo şiir özellikleri gösteriyor. Bir resim karşısında:

Hazin bir çehre, baygın nazar, suzişli bi menzer
Geniş bir cephe, ulvi bir zekâ, düşkünce bir sima
Evet, düükünce bir sima; fakat pek nazlı, pek dilber,
Benim en sevdiğim bir levha, bir tavsiri pür mâna.

(geçmiş günler)

H. Cavid'in tablo şiirleri Cenab Şehabettin'in şiirleriyle şekil yönünden olmasa bile tasviri anlam özellikleri yönünden benzerlikler göstermektedir. (İ. Parlatır, 1992).

H. Cavid'in üslubu genellikle tasvir ağırlıktadır. O, sıfatları sık sık kullanarak tablo şiir özelliklerine uygun şiirler yazar. H. Cavid'in şiirlerinin en önemli konularından biri de tabiattır. Yazar için tabiat gizli bir hazinedir. Ona göre kâinat ezeli bir kitap hükmündedir. Bunu okuyabil-mek için tabiatla haşır neşir olmak gerekir. Tabiatı cennet kadar güzel ve mucizeli bulan yazar, ta-biatın güzelliği ile ferahlamakta, edebi bir sefa bulmaktadır. "Her yer sefalı neşeli" başlıklı şiirinde önce doğanın böyle özelliklerinden bahseden şair, tabiatın güzelliklerini belirttikten sonra; asıl cennetinin "Vüsal-i Yar", "Didar-i Yar" olduğunu ifade eder.

Seyr ettikçe ben bu güzel kâinatı hep
Ruhum uçar uçar ebedi bir sefa duyar
Cennet kadar bu manzara möciznüma. Fakat
Hep bisemer, değilse nasibim vüsal-i yâr
Didar-i yar, işte odur cennetim benim.

Tabiattaki değişimler insan ruhuna tesir eder; hele hassas mizaca sahip olan şairler bunu çok çabuk yansıtır. Baharın getirdiği güzellikler şairi nasıl olumlu yönde etkiliyor, mutlu tablolar çizdiriyorsa, sonbaharın getirdiği atmosferde onu olumsuz yönde etkileyip kederlendirmektedir.

Tefik Fikret'in (1962) "Hazan Yadigarları"ndan ikinci şiir olan "Krizantem" adlı şiirinde şair, bu çiçeği anlatırken aynı zamanda sevgilisini de katırlar.

Krizantem bu nâmı pek severim,
Önce duydum onun lisanından
Bana munis, bugün o hatıradır,
Hep onun yadigâridir kederim,
Açılır sonbahar olunca yâr,
Krizantem içimde bir yaradır.

Diyen şair "Krizantem'in iç dünyasında yaptığı etkiyi hatırlattığı sevgiliyi hüznü atmosferi canlandırır. H. Cavid (2005) de "Solgun Benövşeler" (menekşeler) başlıklı şiirinde "menekşe" ile sevgili arasında ilgi kurar. Menekşeler çabuk sararıp solmuş, eski sevdalı neşeli halleri kalmamış, "boynu bükük", "öksüz" perişan duruma dönmüştür:

Şafaktan doğma lebleri öperken,
Siz ki, bahtiyarca ölüm serdiniz;
Yoksa o nurdan dökülmüş ellerden
Ayrılınca çiçeklendi derdiniz?

"Menekşe"lerin her hali güzeldir, ancak onların solması, şairin ruhuna dokunur. Onu üzüntüye boğar.

H. Cavid, şiirlerinde tabiat unsurlarına büyük ölçüde yer vermiş, tabiata duyduğu sevgiyi sık sık dile getirmiştir. O, şiirlerinden biri olan "İlk Bahar"da mutlu bir bahar tasviri yaparak ilkbaharın insan ruhundaki tesirini ifade eder. Şair, kelimelerle bir bahar tablosu oluşturur adeta:

Bir yanda mektepli birçok kız, oğlan
Oynayıp, okuyup hep bir ağızdan.
El-ele kol- kola şadan olurlar
Hakkın kudretine hayran olurlar. (Geçmiş Günler, 2005)

Şairin yukarıda zikredilen şiiriyle A. Hamit'in "Sahra"sı arasında benzerlik bulunmaktadır. Hamit, bu eserinde şehir ile kır arasındaki tezdadı ortaya koyarak, tabiatı güzel, kırdaki yaşayanları mutlu göstermiştir.

"Çiçek Sevgisi" (2005) adlı şiirinde H. Cavid, dört- beş yaşında sevimli bir kıza annesi tarafından çiçeklerin güzelliği anlatılmaktadır. Şair, bu şiirinde konusuna dilini şiire başarıyla uygulamıştır.

Sevimli neşeli, dört-beş yaşında bir sarışın;
Melek bakışlı, güzel bir kız işte oynayarak,
Koşardı bahçede, bir şey görüp de etti merak,
Efendim anneciğim, söyle saçtığın ne?
-sakın.
Kuzum ayaklama bunları, çiçek tohumlarıdır.
Senin için işte biraz sonra pembe, mavi, sarı,
Güzel çiçekler açar hepsi, anladın mı? (Geçmiş Günler, 2005).

Şiir tezatlı, trajik bir sonla biter. Sevimli kızcığaz annesinden çiçek ekmeyi öğrenir. Ancak çiçeklerin yetiştiğini görmeden ölür. "Çiçek sevgisi" başlıklı şiirde Türkiye romantik şairlerinden A. Hamit'in etkisi bariz görülmektedir. A. Hamit, dünyanın facialarından kaçış ve ölümü kurtuluşun çaresi olarak görmek eğilimi Cavid'de de kendini gösterir. Hamit'te akıl ile insan gönlü arasında uyumsuz bir ziddiyet vardır. Bu ziddiyet Hamit'in aşklarının mutsuz bir şekilde son bulmasına neden olur. Cavid'de de bu özellik "Şeyh Senan", "Peygamber", "Şeyda" da açık bir şekilde görülmektedir. Böylece Cavid'de de aşk gönülden gelen temizliğini maddi hırsın pisliklerinde kaybeder. Bu da Hamit'teki benzer sonuçlu aşkla paralellik gösterir. Cavid gönlündeki saf sevgi ve aşk anlayışını yaşadığı evrede bulamayınca iç karamsalığa düşerek zaman zaman Allah'a yönelmesiyle A. Hamit ve Ziya Paşa'nın tefekkür anlayışını yansıtır. Hamit doğaya yönelerek orada saflığı temizliği bulmaya çalışır. Tabiat kötülüklerinden kaçınıp, sığınılacak yer olarak düşünülür. Romantizm yazarlarının önemli özelliklerinden olan bu eğilimi Hamit'te eserlerinde belirgin olarak işler. "Dihter-i Hindu" adlı eserinde Ön Asya'nın egzotik atmosferini doğasıyla esitirir. Cavid'de aynı şekilde kötülüklerden kurtuluşu zaman zaman tabiata tabiat sığınmakta bulur. Böylece toplumun pisliklerini doğanın temizliğinde, paklığında temizlemek ister.

Terk ederek biz bütün insanları,
Mesken edindik fakat ormanları;
Görmeyelim ta medeni vahşeti. (Cavid, 1982)

A. Hamit'in, Cavid'in sanatındaki etkisi kesindir. Fakat Cavid'in sanatındaki etkiyi sadece Hamit ile sınırlamak yanlış olur. Her ne kadar Hamit'te Cavid'de romantik özellikler taşıyan yazarlar olsa da her iki yazar da faciaları görülmekteyse de Hamit'te genelde faciaların kaynağını ferdi kişiler oluştururken; Cavid'in facialarının kaynağını toplumsal sorunlar, burjuvazinin oluşturduğu sınıfsal ziddiyetler oluşturmaktadır. Toplumsal sorunları irdelemesiyle, Cavid tiyatrosunda toplumsal problemler ve bu problemlerin oluşturduğu facialar vardır. Cavid tiyatrosu bu özelliği ile Hamit'ten daha çok Namık Kemal'in etkisindedir.

Hamit'in eserlerinde bireysel duygular sıkça işlenirken, Cavid'de bireyselliği yer yoktur. O kendi ruh dünyasını ortaya getirmekte ziyade toplumun dili olması gibi bir anlayışla Hamit'ten farklılık gösterir.

Sevginin kutsal inanışları yıkacak kadar güçlü kılınması, hatta sevgi ve sevgiliye tapınmak kadar sevginin kutsallaşması, Cavid ve Namık Kemal'de görülen bir olgudur. Cavid, benim Tanrım Güzelliktir, Sevgidir" (2005) ifadesini kullanırken; N. Kemal'de "Cezmi" adlı eserinde Perihan sevdiği Adil Giray'a "Küfür olmasaydı sana tapar, Tanrım budur derdim." İfadesi sevginin kutsallığına işaretle aynı paralelliği göstermektedir. Ayrıca her iki yazarında eserlerinde tarihe yönelik, tarihi olay ve kahramanların işlenmiş bir başka benzerliği ve etkileşimi yansıtmıştır. N. Kemal'in "Celaleddin Harezmişah" dramı ile Cavid'in "Topal Teymur" dramı birbirine çok benzerlik arz ederler. Her iki eserde de Türkçü ve İslamcı yaklaşım görülmektedir. Cavid'in üzerinde N. Kemal'in bu etkisi birçok eserlerinde sık sık Türk dünyasındaki facialara yer vermesi ve bu yolla da Azerbaycan edebiyatında Pantürkizm ve Pan- İslamizm'in öncülüğünü yapmış olur.

Eserlerinin konusunu Sovyet döneminin güncel sorunlarından almadığı için yazar, döneminde haksız yere eserlerinin konusunu Uzak doğu ve Batı'dan aldığı için eleştirildi ve eserlerinde Türkçü ve Pan- İslamist yaklaşımın ve tefekkür anlayışını getirdiği ve kesin hatlarıyla ortaya koyduğu için Sovyetler zamanında mercek altına alınmıştır. 1937 yılında da Türkçü ve Pan-İslamist damgası yiyerek hüküm giyip sürgün edilerek gurbet ellerde olmuştur.

Eserlerinde N. Kemal, Ziya Paşa ve Tevfik Fikret ve M. A. Ersoy'un etkisiyle sık sık vatan, hürriyet kavramlarına yer vermiştir.

H. Cavid'in tiyatro eserlerinde toplumsal fayda prensibi anlayışıyla N. Kemal'in duygusal ifadelerin oluşturduğu facia özelliği ile A. Hamit'in etkisindedir.

Cavid'in sanatsal hayatında duygu hâkimdir. Fakat bu duyguların oluşturduğu faciaların dayanak noktası toplumsal sorunlar ve burjuvazinin riyakâr ihanetkar din adamlarının keyfi ve hissi davranışlarıdır.

Cavid,' sanat hayatında etkili olan Türk yazarlarından biride Tevfik Fikret'tir. Fikret'teki toplumcu, faydacı ve mevcut zulûmkar yönetime tepki anlayışı ve şiirlerinde denize ilk kez kullanışı ve deniz temasına sıkça yer verışı (K. Akyüz, 1999) Cavid'de de bir benzerliği ve etkileşimin göstergesidir. T. Fikret Türk edebiyatına deniz temasını sokarken, aynı özelliği Cavid'de de görmekteyiz.

Yaşar Karayev "H. Cavid'in Poezyası" (1985) adlı yazısında Cavid'in İçle der: "Azeri edebiyatında deniz ilk defa doğrudan temaşa hedefine çevrilmiştir. O, bizim şiirde ruhi remzi, fikri sembolü olmayan ilk tabii manzarası idi."

Türk edebiyatında deniz temasına sıkça yer verirler. Bunun nedeni denizin geniş bir anlatıma rahat bir imkân sağlaması ve temizleyici bir nitelik taşımasıdır. Bu nedenle T. Fikret denizi çocuğun saflığı kadar temiz görürken, A. Hamit'te zamanla denize yer veriri eserlerinde. Bu yazarların etkisi olarak Cavid'de de deniz konusu vazgeçilmez konu olarak görülür. Şairin "Deniz Kenarında", "Deniz Perisi", "Deniz Temaşası" şiirleri buna örnek gösterilebilir. Fikret gibi deniz konusunu Azerbaycan edebiyatına ilk getiren Cavid'in olması yazarın Türk romantizminin etkisinde kaldığını gösterir.

Cavid'deki insan aklının insanı mutlu etmeyeceği kavramını R. Tevfik'te görmekteyiz. Bu yaklaşımı yazarın bir başka etkileşimin göstergesidir.

R. Tevfik'in her türlü dini tutuculuğa ve feodal tarikat anlayışına karşı çıkışını Cavid'de de görebiliriz. Daha önce de söylediğimiz gibi H. Cavid'in Darülfünun'daki hocası Türkiye'deki himayecisi ve yönlendiricisi Rıza Tevfik olmuştur. Bundan dolayıdır ki, Cavid'in sanat hayatında edebi düşüncelerinin şekillenmesi, formalaşmasında R. Tevfik'in etkisi inkâr edilemez. R. Tevfik her türlü tutuculuğun, feodal tarikat anlayışının insanların mutluluğunu bozduğunu cemiyetlerin huzurunu kaçırdığına inançla böyle tutucu tarikatları reddeder. Cavid de hocası gibi dininin ve kutsal inançların bir sömürü aracı olarak kullanılmasına halkın bu yolda saf duygularının istismar edilmesine karşı çıkarlar. Cavid, bu konuyu ağırlıklı olarak "Şeyh Senan" adlı eserinde belli başlı işlemiştir.

Cavid, Türkiye'de kaldığı yıllarda Türk tarihinin, Türk edebiyatının, Türk felsefesinin yanında Türk ahlak ve estetiğinin inceliklerini de almayı ihmal etmez. Türkiye'deki eğitimi süresince öğrendiklerini gelecekteki mücadelesinde eserleri aracılığıyla ortaya koyar. Böylece de gelecek kuşaklara Türkçülük şuurunun aktarılmasında Azerbaycan'da önemli katkılarda bulunmuştur.

H. Cavid İstanbul'da kaldığı yıllarda sadece Türkiye'de Romantizm akımının yazarlarından değil, romantik olmayan Türkçülük ve İslamcılık edebi ve fikri akımlarını savunan düşünürlerin şair ve yazarlarında etkisinde kalmıştır. Bunun izleri ortaya koyduğu eserlerinde kullandığı dilde ve eserlerindeki Türk soylu şahsiyetlerde de bu anlayış kendini göstermektedir. Yazar Türkçülük şuurunu hemen hemen tüm eserlerinde dile getirirken Turancı fikirlerini özellikle "Koca bir Türkün Vasiyeti", "Afet", "uçurum", "Atilla" ve "Çengiz" de görmekte mümkündür.

"Koca bir Türkün Vasiyeti" Türkçülük mefkûresini belirgin bir şekilde işlediğinden 19 Nisan 1910 tarihli Hakikat gazetesin'de yayınlandıktan sonra bir daha yayına izin verilmemiştir. Şiirin on mısralık bir bölümü Azerbaycan Kültür Dergisi'nin 1975 yılında 216 nolu sayısında yayınlanmıştır. Şiirin tamamı altmış mısradır. Şair "Koca Bir Türk'ün Vasiyeti" adlı eserinde Türklüğün geçmişini irdeleyerek:

"Bir milletin tarihidir; kökü, yurdu, yuvası,
Tarihimiz başucundan hergiz eksik olmasın.
Ahay Dağı, Maşnan Gölü, hem de Yasin Ovası
Birer aydın sayfadır, her Türk gerek anlasın. (2005)

Bu şair kaleme aldığı dönemde H. Cavid Türk gençliği gözü kapalı, şuursuz bir yenilik peşindedir. Bu durumsa Türk milletinde var olan facialara yeni bir facia oluşturduğundan dönemin münevver yazarları bu duruma kesin itirazlarını konuyla ilgili eserler, makaleler, yazılar yazmalarla körü körüne Batılılaşan Türk gençliğini kendi öz değerlerini geri döndürmek yolunda mücadeleye başlarlar.

Yanlış Batılılaşma konusunda aktif mücadelelerden H. Cavid'in etkilenip etkisinde kalarak eserler yarattığı yazarlardan Ziya Gökalp, M. E. Yurdakul ve M.A. Ersoy'un etkilerini bariz şekilde görmekteyiz.

H. Cavid'in "Harp ve Felaket" şiir Sovyetlerin sansürüne ve baskıcı zihniyeti ve gayreti karşısında döneminde fazla irdelenmemiştir. Cavid'in şiirlerinde Ö.E. Yurdakul'un ve M. A. Ersoy'un coşkulu milliyetçilik ifadelerini görüyoruz. Örnek olarak H. Cavid şu mısralarını paylaşmak istedim:

Ulu şahlar, kibirli hakanlar,
Papalar, hep halifeler her gün
Diz çökerlerdi Türk'e karşı bütün
Çünkü parlardı erlerin kılıncı. (2005)

Cavid İstanbul'da bulunduğu dönemde Darül Fünun'a kayıt olduktan sonra bu edebi ortamda tanıştığı ve ders aldığı edebi kişilikler N. Kemal, Z. Paşa, R. M. Ekrem, A. Hamit ve R. Tefvik olur. Büyük ölçüde de sanat anlayışı felsefi dünya görüşü oluşumunda bu şahsiyetlerin katkısı büyüktür. Cavid, İstanbul'da eğitim aldığı yıllarda bir yandan fikir adamlarından ders alırken diğer yandan da İstanbul matbuat hayatıyla yakından ilgileniyordu. Bu dönemde başyazarlığını M. A. Ersoy'un yaptığı "Sırat-i Mustakim" dergisinde de "İlmi Beşer", "Yad-i Mazi", "Son Bahar" şiirleri de bu derginin sayfalarında neşredilir. Yazarın şiirlerinin "Sırat-i Mustakim" dergisinde neşredilmesi edebiyat, felsefe, hukuk ve ilimden bahseden bu derginin başyazarlığını yaptığı ve aynı zamanda Darül Fünun'da Osmanlı edebiyatından ders anlatan Türkiye'nin İstiklal Şair, milliyetçi ve ümmetçi düşüncenin temsilcisi olan M. A. Ersoy'un sanatına olan ilgisidir. Aynı zamanda "Sırat-i Mustakim" dergisi Türkçenin sadeleştirilmesi uğrunda mücadele edenlerin yayın organıydı.

H. Cavid'in lirik ve romantik özellikler gösteren, ferdi konuların yanı sıra milli, içtimai konuları da başarıyla işlemiştir. Cavid'in içtimai konulu şiirlerinde ve mazumlarında M. A. Ersoy'un etkisi, konu ve duygu benzerlikleri yoğun bir şekilde kendini göstermektedir. M. A. Ersoy'un ve Cavid'in şiir ve manzum konu ve tema açısından "Öksüz Enver", "Küçük Serseri", "Geceydi", "Bir Kızın son Feryadı", "Vermeli Kız" gibi şiirlerini örnek gösterebiliriz. Cavid'in sosyal ağırlıklı bu tür şiirlerin esin kaynağı M. Akif'in "Hasta", "Meyhane", "Küfe", "İstibdad", "Seyfi Baba", "Bebek", "Köse", "İmam" gibi şiirleri olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü bu şiirler arasında tasvir, üslup ve konu açısından birbirlerine benzemektedir.

M. A. Ersoy Türk edebiyatında her gün görülen, görüldüğü için dikkat çekmeyen hadiselerden, sokaktan alelade insanlar arasında şiirine kahraman ve konu seçerek etrafını çeviren acıları, yoksullukları, zulüm ve adaletsizlikleri tasvir eder. Bu şiirlerde tasviri üslubu kullanarak "ayna" görevi ile dış dünyayı yansıtır.

H. Cavid'de ilk şiir tecrübelerinin dışında M. Akif'in halk için sanat prensibine uyarak şiirlerini ve manzum eserlerini yazmıştır.

M. Akif'in "Seyfi Baba" şiirinde anlatım tasvir o kadar etkili ve duygusaldır ki, hayatın bir anını görüp de dikkat etmediğimiz anını anlatır. Burada Seyfi Baba'yı ziyarete giden anlatıcı durumundaki şairin sokakları tasvir, bile yoksul, bakımsız, hizmet götürülmemiş sokaklar üzerinden insana götüren, hayat şartları yüzünden çalışmak zorunda bırakılmış, kapılarını pek az kişinin çaldığı yaşlıların hakikati okuyup anlatılıyor. (Seyfi Baba, Safahat, 2009).

Sapa sağ elde, kırık camlı fener sol elde.
Boşanan yağmur iliklerde çamur ta belde

Hep çoktan gömülen kaldırımın
 "Gel! Diyen taşları, kurtarmasa insan batacak
 Saksaganlar gibi sıktıkça birinden birine
 (...) düştü artık bize göllerde pekâlâ yüzmek!
 Yakamozla saçarak her tarafından fenerim,
 Çifte sandal yüzü yorduk, o yüzer ben yüzerim!

Diyecek şair İstanbul'un yağmur sonrası denize dönmüş fakir bir semtinde sürüklenerek fakir yaşantısını anlatmaktadır.

M. Akif'in "Seyfi Baba"sıyla benzer konuyu işlemiş H. Cavid'de "Küçük Serseri" şiirinde yaşlı bir insan değil, daha hayata yeni atılmış taze fidanın fakirlik içinde sokaklarda tehlike dolu yaşantısını etkili bir dille güçle tasvir araçlarıyla anlatmıştır. Küçük Serseri (Geçmiş Günler, 2005)

Güneşin kızgın odlu darbesine
 Hedef olmuş vücudu, hem de elil
 Bir küçük kulübe yok ki gölgesine
 İltica eylesin zavallı sefil.

M. Akif sosyal ağırlıklı halkın toplumun acılarını anlatan şiirlerinin etkisi H. Cavid'in sanatında da aksedilmiştir. Yukarıda zikrettiğimiz her iki şiirinde ortak özellikler sosyal ağırlıklı olup, şiire tesir kudreti veren etkili tasvir yöntemi ve merhamet duygusudur. Her iki şiirde, nesre yakın bir dille yazılmıştır.

M. Akif şiirleriyle cemiyetin sosyal, ekonomik şartları inceleyen, hakları çiğnenen milletin yaşanan sıkıntılarını dertlerini anlatmak için kullanmıştır.

M. Akif'in Avrupa, Batı Emperyalizmi karşısında bir tavır sergiler. Prof. Dr. Nurullah Çetin M. Akif'in Batı emperyalizmine karşı tavrını ikiye ayırır: "Bilim, teknolojisi, sanatı kuralı, kaidesi, nizamı ile iyi olan Batı bir de kendi dışındaki zayıf milletleri sömüren, onları ezen yok etmeye çalışan emperyalist Batı, Akif Batı'nın iyi yönünü taktir ederken, emperyalist yönünü alabildiğini eleştirir, amansız düşmanıdır. (2008)

M. Akif eserlerinde İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya gibi büyük Müslüman devletlerin özellikle tanzimattan günümüze Müslüman ve Türk halkları üzerindeki siyasi, ekonomik, kültürel sömürgecilik, emperyalizm politikalarını eleştirmiş ve Müslüman Türk topluluklarını uyarmaya çalışmıştır.

M. Akif aynı zamanda toplumunu yanlış Avrupalılaştırma karşı da uyarmaktadır. M. Akif gibi H. Cavid'de yanlış batılılaştırmanın getirdiği olumsuz etkileri ifşa ederek halkı uyarmaya çalışır. H. Cavid'de M. Akif'in etkisiyle şiirlerinde emperyalizme karşı barışmaz bir mücadele yürütür. Onun şiirlerinde adaletin insan hukukunun temini için yapılan mücadelenin rüzgârları hissedilir. Şairin emperyalizmle mücadeleyi konu alan "Harb ve Felaket", "Harb ilahi karşısında", "Gruba Karşı" şiirlerinde belli idealler için insanların facia ve ıstıraplara sürüklenmesine daima ve kabullenmez bir şekilde karşı çıkarak kendi itirazını dile getirir.

H. Cavid "İblis" (1927) piyesinde her zaman savunduğu milliyet ve Türkçülük mefkûresine sadık kalarak, Türk milletinin şanlı tarihini kurtarmak için yalnız kılıcın kafi gelmediğini bu kurtuluşun ilimle, irfanla, medeniyetle yapılacağı eserinin kahramanlarının dilinden:

"Turan'a kılıçtan daha keskin uçlu kuvvet,
 Yalnız medeniyet, medeniyet, medeniyet."

Olduğunu ifade ediyor. Bu eseri H. Cavid'in en ünlü ve sevilen eserlerinden biridir. Yazar insan kılığındaki iblislerin gerçek simalarını; insanlar arasında kin ve düşmanlığı körükleyen sahte kimlikli insanları ifşa ederek sergilemektedir.

Tanzimattan itibaren dini anlayış ve inançlarda birçok çatışma ve buhranlar olmuştur. Bu konuda birçok fikir ve aksiyonlar meydana gelmiştir. M. Kaplan (1989) din karşısında alınan tavırları şöyle maddelemiştir:

a) Çağın şartlarını hiçe sayıp, eski düşünce ve gelenekler bağlı kalıp, bütün yenilikleri red ve inkâr etmek.

b) Çağın kendisiyle birlikte yeni bir anlayış ve hayat felsefesi getirdiğini savunup, dini, insanlığın gerisinde kalmış var sayarak; onu tarihe gömmek.

c) Dinin edebi kıymetleriyle çağın şartları arasında bir bağlantı kurmak, başka bir deyimle dini çağın değişen şartlarına göre yorumlama.

Tanzimattan sonra Türk yazarlarının eserleri incelenirse bu üç tavra da uygun örnekler vermek mümkündür.

Birinci tip düşünce tarzı için "Tanzir-i Telemak" yazarı Mehmet Sadık uygun bir örnek sayılabilir. İkinci tip düşünce tarzına sahip bir kişi olarak Tefik Fikret'i gösterebiliriz. "Dinin artık tarihe karışmasını ve onu toptan reddeden veya ona sırtlarını çeviren aydınlar, iktidarla birleşerek, bir İslam devleti olan eski Türk devletinin yerine laik ve modern bir devlet kurmaya muvaffak olmuşlar.

Üçüncü görüşün en büyük temsilcisi M.Akif ' tir. O, çağdaş medeniyet ile islamiyet arasında köprü kurmaya çalışarak çeşitli sahalarda yeni fikirler ortaya atmıştır.

Hüseyin Cavid ' in dini görüşleri yer yer Tefik Fikret' i yer yer de Mehmet Akif ' i hatırlatır. Bunları yeri geldikçe belirtmeye çalışacağız.

Son yüzyıllar içinde Türk-İslam toplumu yıkılmaya yüz tutmuştur. Türk-İslam toplumunun çöküşünde " atom enerjisini keşfe çalışan batının ilim ve teknolojinin " büyük tesiri vardır. Aynı zamanda " cahil kitleleri "yle, " sapıtmış sözde aydınların gafletleri önemli roller oynamıştır.

Mehmet Akif ' e göre İslam aleminin çöküş sebebi, İslamiyet ' in kendisi değil, kendisini müslüman sayan halkın, bir tarihten sonra, onun ruhunu ihmal ederek, din diye bir batıl inançlar bataklığına saplanmış olmasıdır.

Müslüman unsuru gayet mütedenni: doğru,
şu kadar var ki değildir bu onun mahzuru.
"Müslümanlık" denilen ruh-ı ilahi, arasak,
"Müslümanız" diyen insan yığınınından ne uzak!
Dini tedkik edeceksek dönelim haydi geri:
Alalım neş' et-i İslama yakın bir devri
O ne dehşetli terakki, o ne müthiş sür ' at
Öyle bir harika gösterdi mi insaniyet (M. Akif Ersoy, 2009)

Akif 'in din ile ilim arasında kurduğu köprünün temel direğini işte bu inanç teşkil eder. İslamiyet, ilim ve terakkiye engel değildir. Suç, cahil halk ile İslamiyet ' i anlamayan hocalarda ve onun üzerinde düşünecek yerde batıyı körükörüne taklit eden sözde aydınlardır.

İslam aleminde sadece ilmin değil, ahlakın da sükut ettiğini belirten Akif gerçek dindar olmayan hocalardan milletin çok çektiğini ifade eder:

Bu ilimsiz hocalardan, bu beyinsizlerden,
Çekecek milletin hali ne olmaz düşünün!

Taassup ve cehalet İslam toplumlarının geri kalış sebeplerindendir. Bu konuda şunları söyler:

Ya taassupları ? Hiç sorma, nasıl maskaraca ?
O, uzun hırkasının yenleri yerde, hoca
Hem bakarsın eşi yok dine taaddisinde,
Hem ne söylersen olur dini hemen rencide.
Milletin hayri için her ne düşünsen; bid 'at,
Şer ' i tagyir ile terzil ise –haşa- sünnet.

H. Cavid, kurtuluşu ilim-irfan yolunda çalışmada bulur, bunu Azer' in diliyle ifade eder.

Ma 'bedler ; kütüphane ve mektep olursa "fezl ü me' rifet güneşi" bütün dünyayı aydınlatacaktır. İlim ve irfanla terakki olacağını belirten şair, " ganlı, kinli guvvetler " in zulmünden halas olup, şeref ve benliklerini çiğnetmeyeceklerini söyler.

"şeyh Sen 'an "da yapılacak mücadeleden vazgeçerek, Mekke ' de ibadetle meşgul olmak isteyen şeyhlere Sen 'an :

Kuru boş secdenin yok akibeti !
Hak sever yalnız ehl-i ma ' rifeti(Şeyh Sen 'an)

diyor. Görüldüğü gibi H. Cavid, tevekkülü yalnız yorumlayanlara, tembelliğe çatismaktadır. M. Akif de tembelliğe, kaderciliğe hiddetle karşı çıkar :

" çalış " dedikçe şeriat, çalışmadın, durdun,
Onun hesabına birçok hurafe uydurdun !
Sonunda bir de " tevekkül " sokuşturup araya,
Zavallı dini çevirdin onunla maskaraya.

Verdiğimiz bu örneklerde M. Akif ' le H. Cavid, din istismarcılığına, taassuba, cehalete, kaderciliğe ve " tevekkül " e karşı çıkarak ilim ve irfanla mücehhez olmayı savunmuşlardır. Bu yönlerden M. Akif ' le, H. Cavid, dikkatlerden kaçan benzerlikler gösterirler.

H. Cavid, manzum hikâyelerinde kullandığı konuşma tekniği ve şiirlerinde "Şiir cümlesi" özellikleri kullanarak, anlamın bir mısra da bitirilmeyerek daha sonraki mısralara sarkmasını sağlamıştır. H. Cavid'in şiirlerinde kullandığı bu teknik şiir dilinin nesre yaklaştırılması Servet-i Fünuncu'ların karakteristik özelliklerindendir. H. Cavid'in bazı şiirlerinde bizzat konuşma cümleleri de yer alır. Bunun da M. Akif'ten etkilenmiş olmasına ve dramatog yönüne bağlayabiliriz.

SONUÇ

XX. yy'ın başlarında Azerbaycan ve Türkiye aydınları arasında sıkı bir münasebet teşekkül etmeye başlamıştır. Azerbaycan fikir ve sanat adamları Türkiye'deki siyasi, sosyal ve edebi sahalardaki faaliyetleri yakından takip ederek, bu karakterlerden ilham ve tesir almışlar. Ve bunları eserlerine aksettirmişlerdir.

H. Cavid Azerbaycan teceddüt devri edebiyatı yazarlarından. 1904-1937 yılları arasında edebi faaliyetlerini sürdürmüştür.

1905- 1909 yılları arasında Türkiye'de eğitim almış ve bir dönem zarfında birçok ünlü Türk yazar ve şairlerin faaliyetlerini incelemiş, etkileri altında kalmıştır.

H. Cavid, sanata, kişiliğinin oluşmasında, sanatında, şiirlerinde ister şekil, üslup, muhteva, yönünden M. A. Ersoy'un etkisi görülmektedir.

KAYNAKÇA

- AKTAŞ, Prof. Dr. Şerif ; Yenileşme Dönemi Türk Şiiri Antolojisi 1, Axağ Yayınları , Ankara : 1996
AKTAŞ, Şerif , " Mehmet Akif ve İnsan " , Hece (Mehmet Akif Özel Sayısı), S: 133, Ocak-2008.
AKTAŞ, Şerif , " Milli Romantik Duyuş Tarzı ve Türk Edebiyatı – III , Mehmet Akif Ersoy, Türkiye Günlüğü, s: 40, Mayıs- Haziran 1996.
AKYÜZ Kenan ; Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri; Ankara Üniversitesi Basımevi; 3. Baskı, Ankara 1979. S. 227.
İsmail Parlatır, Türk Dili Dergisi, Türk Şiiri Özel Sayısı IV, Sayı. 481-482, 1992, S.35.
Kaplan Mehmet; Tefik Firket; İstanbul, 1987 ; S. 20 ; 120
Kaplan Mehmet; Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar, İstanbul, 1988
Baykara ; Hüseyin, Azerbaycanı İstiklal Mücadelesi Tarihi İstanbul, 1975, S. 50-70-120.
Cavid Turan, Hüseyin Cavid- Seçilmiş Eserleri ; 4. Cild, Bakü; 1985
Elioğlu, Mesud, Hüseyin Cavid, Seçilmiş Şiirleri, Bakü, 1968
Ercilasun; A. B. " Hüseyin Cavid ve Türkiye Türkçesi " Erciyes Üniversitesinde yapılan " Azerbaycan Edebiyatı " konulu sempozyom da sunucular tebliğ Mayıs, 1990.
Turan azer, Cavid name " elm ve Tehsil, Bakü 2010-S. 38-40.
Türkekel, M. Hakkı , Azerbaycan Türk Şairi, H. Cavid, İstanbul 1963.
Resulzade , M. emin , Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı , Ankara, 1951
Tampınar, Ahmet Hamdi, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1982.
Hüseyin Cavid, Topal Teymur, Bakü 1926, Azereşr.
Hüseyin Cavid, Peygamber Bakü 1925, Azereşr.
İblis, Bakü 1924; Azerbaycan Devlet Neşriyatı
Bütün Eserleri, Bakü 2005, Lideri Neşriyatı , S. 45 ;61;101;147;152.
M. Akif Ersoy ; Safahat, İstanbul 2009; Çevik Matbaacılık, S.18,77, 180, 198,199,340-341,206,425,474;
M. Cafer Azerbaycan Edebiyatında Romantizm ; Bakü 1963. S.31.
Ramazan Gülendamin, Mehmet Akif 'in İDEAL İNSAN TİPİ I Uluslararası MEHMET AKİF SEMPOZYUMU, Kafkas Üniversitesi, 19-21 Kasım 2008; S. 687-692
Nurullah Çetin, Şiir Çözümleme Yöntemi; Ankara 2009, Öncü Kitapevi
Nurullah Çetin, Mehmet Akif ' te Batı Emperyalizmine Karşı, Tavrı Aliş; Ululararası M.Akif Sempozyumu, Kafkas Üniversitesi. 19-21 Kasım, 2008, S.660-669.
Nurullah Çetin, Şiir Tahlilleri, Ankara 2008, Öncü Kitap.
Mehmet Akif ' i Doğru Anlamak, İstanbul 2011.

CAVİD ƏSƏRLƏRİNDƏ METAFORİK ANLAM

Aytən HACIYEVA

*Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, ADU-nun
Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti
ayten-haciyeva@yandex.ru*

XÜLASƏ

Dahi Cavid qələmindən çıxmış və Azərbaycan söz xəzinəsinin ən ölməz sənət inciləri sırasına daxil olan əsərlərdə yer alan metaforalar müəllifin təxəyyül imkanlarının nəhayətsizliyini ortaya qoymala yanaşı, onun aid olduğu toplumun lingvokulturoloji standartlarına istinad etməsinə şübhə yeri qoymur. Belə ki, hər bir fərd özünün individual həyat qavrayışından başqa, daşıyıcısı olduğu dilin koqnitiv "pəncərəsi"ndən həyata bəylanır, həmin koqnitiv fəzada öz müqayisə və bənzətmələrini reallaşdırır. Metafora isə, məlum olduğu kimi, məhz, bənzətmə və müqayisəyə istinad edir. Daha dəqiq olsaq, "*müqayisədə oxşarlıq birmənalı şəkildə iddia olunsa da, metaforada bənzərlik ehtimalı ortaya qoyulur*" (R. Ueytli). Cavid əsərlərində müşahidə etdiyimiz metafora modelləri özünün çoxrəngliyi və maraqlı həll fabulaları ilə diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: H.Cavid, metaforik anlam, frazeoloji vahid, lingvokultural seçim.

METAPHORICAL IDEAS IN THE WORKS BY H. JAVİD

ABSTRACT

In the works by H. Javid there are the metaphors expressing the linguocultural preferences of Azerbaijani people as well as the author's own metaphors. It is remarkable that the special place in the metaphors created by Javid occupies phyto- and zoometaphors.

Key words: H. Javid, metaphorical ideas, the fraseological units linguocultural preferences.

XX əsr Azərbaycan söz sənətinin zirvələrindən sayılan Hüseyn Cavid əsərləri milli ədəbiyyatımızın yeni keyfiyyət mərhələsinə keçidini təcəssüm etdirməklə yanaşı, dilimizin semantik – koqnitiv modifikasiya potensialının daha da zənginləşdirilməsindəki xidmətləri baxımından da, xüsusi maraq kəsb edir. Belə ki, H.Cavid yaradıcılığı aid olduğu romanizm cərəyanının ən parlaq xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etməklə yanaşı, ona milli identifikasiyadan qaynaqlanan xüsusi kalorit, zənginlik, təkrarsızlıq qazandırmışdır. Digər tərəfdən ədibin qeyri – adi, bəzən hətta, gözlənilməz, bənzətmə və müqayisələrə əsaslanan metaforaları isə dilimizin qəlibləşmiş "metafora törədici" qəliblərinin sərhədlərini aşaraq, onu yeni və maraqlı metafora modelləri ilə zənginləşdirmişdir.

"Azərbaycan romantizmi" adlı araşdırmasında görkəmli ədəbiyyatşünas alimimiz Vəli Osmanlının da tam haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, romantizm özünəməxsus bədii mədəniyyət tipidir. Bu bədii mədəniyyətin qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq və ona həmin qanunauyğunluqlardan çıxış edərək qiymət vermək lazımdır [7 ;3]. Və yalnız müqayisə və qarşılaşdırmalar əsasında müəyyən ortaq qanunauyğunluqları və fərqli spesifik elementlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu mənada, "romantizmi lokal milli çərçivədə araşdırmaq da doğru olmazdı. O, ümumdünya miqyaslı ədəbi hadisədir. Bu isə milli zəminlə yanaşı, onu vahid dünya romantizm mədəniyyəti işığında araşdırmağı şərtləndirir" [7 ;9]. Məlumdur ki, bir yaradıcılıq və təffəkkür üsulu (və ya üslubu) olaraq, romantizm XIX əsrin birinci yarısında meydana gəlmişdir. S.P.Mamontovun qeyd etdiyi kimi, romantizm, bir növ, Fransa burjua inqilabını mümkün etmiş, onun ideya – məna zəminini hazırlamış maarifçilik cərəyanının sərt rəasionalistik kanonlarına əks-reaksiya zəminində meydana gəlmiş təmayül kimi səciyyələndirilə bilər. Tədqiqatçı fikirlərinin davamı olaraq yazır: "Məişət, güzarən adiliyinin fəvqünə qalxmaqla, şəxsiyyətin müxtəlif istiqamətli bacarıqlarının sərbəstləşməsi, yaradıcılıqda tam realizasiya qazana bilməsinin tərəfdarları olan romantiklər " ... "folklor, orta əsrlər və intibah dövrü mədəniyyətinin xalq elementlərinə xüsusi maraq göstərir, .. karnaval sərbəstliyinə, qroteskə, nağıl elementlərinə maraq göstərirdilər " [12]. Cavid metaforalarının hətta ən ötəri təhlili belə burada, qrotesk elementlərinin, nağıl-mistika süjet və qəhrəmanlarının xüsusi yer tutduğunu tam əyanlıqla ilə ortaya qoyur.

Bir yanda coşub-daşsa da varlıq,

*Bir yanda **sırımaqda məzarlıq.***

*Bir yanda **gülümsər mədəniyyət**,
 Bir yanda amansız, acı dəhşət! [16;69]
 Sevgidədir ancaq Allah rızası,
 Sevgisiz bir gönül **şeytan yuvası**. [14 ;69]
 Ah, gözəl çərkəs qızı, nazlı İsmət!
Mələk yüzlü şeytan, incəbel afət! [14 ;37]
Yağmur kibi göydən yağar atəş!..
 Atəş!.. Qaralar, dalğalar atəş!..*

H.Cavid yaradıcılığını araşdırmış gənc ədəbiyyatşünas alim Nuranə Əsədullayevanın da qeyd etdiyi kimi "Bütün romantik sənətkarlarda olduğu kimi, H.Cavid yaradıcılığının da başlıca mövzusu olan insan, onun daxili dünyası şairin xüsusi önəm verdiyi, böyük həssaslıqla incələdiyi mənəvi nəkəndir. İnsanların mənəvi problemləri, onların içərisində yaşadıkları zamanla, mühitlə, cəmiyyətlə münasibətləri həmişə şairin diqqət mərkəzində olmuşdur" [5;3]. Məlumdur ki, "insanın daxili aləminə, şüuruna, düşüncəsinə kompleks şəkildə effektiv təsir dildəki sözlərin sənətkarcasına bədii ifadə vasitələrinin fərdiləşdirilmiş şəkildə işlənməsi ilə mümkündür" [10]. Bu mənada, Cavid öz müasirinin ümumiləşdirilmiş obrazının ruhi sarsıntı və daxili mübarizəsinin dilmancı olamqla, onun iztirab və arzularını bədii dillə ifadə etməklə qarşılıqlı rabitə və təsirin əsasını qoyur: ədib öz müasirindən, müasiri isə Cavid obrazlarından təsirlənir.

*Dəryələrə hökm etmədə tufan,
Səhraları sarsıtmada vulkan,
Səllər kibi aqmaqda qızıl qan,
 Canlar yaqar, evlər yıqar insan... [15;8]*

Cavidin "Küçük sərsəri" şeirində, məhz, romantiklərə xas pessimizmin izlərini açıq – aydın görürük. Bu pessimizm onun metaforalarında da daha aydın şəkildə büruzə verilir.

*Ona yoldan keçənlərin yurəgi
Daş kəsilmiş də yastıq olmuşdur.
 Yoq onun şimdi kimsədən diləyi,
 Uyuyor binəva yorulmuşdur. [13 ;45]*

Cavidin körpə qəlbləri yandıarıb – yaxan, içində gömülmüş fəryad və ağrının ağır yükü və əzabı ilə həyatını sürdürmək məcburiyyətində qalan uşaqların psixoloji durumunu, ümumilikdə, psixoloji portretini yaratmaqda nadir istedad sahiblərindən idi. Ədibin "Öksüz Ənvər" şeirindəki metaforalar balaca qəhrəmanın qəlbində tufan edən kədər, ağrının, acının bütün boz – qara məyusedici rəng çalarlıqlara ilə təsvir edilməsində xüsusi rol oynayır.

*Zavallı annəsi söndükcə yavrucuq yanıyır,
 Yanıb da qavruluyor; ən böyük düşüncələri
Yarınki matəmi güldürmək üzrə aldanıyor,
 Fəqət qadın ərimiş, onda yoq həyat əsəri. [13;46]*

Zənnimizcə, acılı azyaşlının kədər və ələminin ifadəsi baxımından, təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının ən sayılı əsərlərindən olan "Öksüz Ənvər" şeirində balaca qəhrəmanın psixoloji portretinin tam canlandırılması baxımından, onun "matəmi güldürmək" çabaları ilə bağlı metafora heç də sonuncu rol oynamamışdır. Bu mənada, oxşar məzmunlu digər bədii sənət əsəri ilə müqayisədən çıxış edərək, "fikrimcə, uşaq obrazının qabarıq işıqlandırılmasında Cavid daha usta hərəkət etmişdir. Çünki əsərin qəhrəmanı Ana deyil, Ənvərdir" – deyən Vurğun Əyyubun mövqeyi ilə razılaşmaq olar. [6].

Cavid yaradıcılığındakı metafora modellərinin təhlili burada romantizmin ümumi konsepsiyasına labüd uyğunluqlarla yanaşı, həm milli özünəməxsusluq xüsusiyyətlərini, həm də fərdi yaradıcılıq fəhmi amilinin rolunun müəyyənləşdirməyə imkan verir. Belə ki, Cavid metaforaları romantizmin ümumi konsepsiyasına uyğun gələn ideyaları əks etdirməklə yanaşı, Azərbaycan xalqının bir türk toplumu və İslami inanc sahibi kimi milli kimliyinin aynası olan ritual – sakral ifadə və obrazların bəzənmə və müqayisələrinin zənginliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Digər tərəfdən Cavid

metaforalarının maraqlı cəhəti ondan ibarətdir ki, o, aid olduğu toplumun koqnitiv imkan və linqvokultural prioritetlərindən qaynaqlanan metaforik modellərə özünün fərdi müəllif çalarlarını qatmaqla nəinki onları özünəməxsus şəkildə özəlləşdirir, həm də yeni semantik qatlar qazanır, əlavə və fərqli semantik palitra rəngarəngliyini aşkara çıxarmağa müvəffəq olur.

*Gecə-gündüz **bülbül kibi həp qəfəsdə,**
Günəş görməz, hava yutmaz bir nəfəsdə.* [13;220]

.....
*Fəqət baharı-şəbabımda **bir çiçək buldum,**
Qaçırdım əldən, onun həsrətilə məhv oldum* [13 ;39]

"Romantizmin ədəbi sisteminin mərkəzini şəxsiyyət, əsas konfliktini isə şəxsiyyət və cəmiyyət konfliktini təşkil edir" və bu səbəbdən də, təsadüfi deyil ki, hətta ən mübariz ruhlu romantik yazarların əsərlərinə və bu əsərlərinin baş qəhrəmanlarına müəyyən pessimizm, çıxılmazlıq hissi yad deyil [11]. Cavid əsərlərinin dilində yer alan metaforaların müqayisəli təhlili qəhrəmanın, qəhrəman dedikdə isə, ümumimyyətlə, müəllif nəzərində görünən müasir insanın obrazlı təsvirində pessimistik və bədbin notlara əsaslanan müqayisə və bənzətmələr az deyil.

*O **gül diyarında** şən bir **bülbülə**
Uyub **qondum bən də qönçə bir gülə.**
Xain bir **avcunun** namərd əlilə
Ömrümün baharı xəzana döndü,
Dünya gözlərimdə zindana döndü [13;189]
*Eşindən ayrılan bir **bülbül kibi**
Könül fəryadını dinlər, ağlarım.*
Xəzanə uğramış bir sünbül kibi
Yar intizarında inlər, ağlarım. [14;306]*

Şairin obrazlı metaforaları arasında zoo – və fitometafolar xüsusi olaraq diqqət çəkir. Cavid vərəmli xəstə qızın solmuş gözəlliyinə xitabən "sarı gül" bənzətməsindən istifadə edir, sərkərdə və hökmdarların səciyyələndirməsi üçün isə qaplan, aslan, vəhşi qartal və s. kimi zoometaforlara müraciət edir. "Vərəmli qız" şeirində oxuyuruq:

Sarı gül! *Ey şikəstə, solğun nur!*
Niçin aludeyi-xəyal oldun?!
Çeşmi-nazində başqa rəməz oqunur,
Söylə, bir söylə, sən niçin soldun?! [13;71]

Burada müəllif qəhrəmanı gülə bənzətməklə onun solmaqda olan gözəlliyinin fitometafurun canlı müqayisəsi əsasında oxucuya tam əyaniliklə çatdırmağa müvəffəq olur. Müəllif obrazın tamlığı üçün rəng bənzərliyindən çıxış edərək vərəmli xəstənin sarı bənizini sarı güllə müqayisə edir.

Ədibin təqdim etdiyi fitometaforda xəstəliyə eyhamının rənglə ifadəsi, ümumilikdə, dünya ədəbiyyatında kifayət qədər geniş təsadüf olunan rəng simvolizmi priyomunu xatırlatmaq zərurəti yaradır. Belə ki, məlum oluduğu kimi, hər hansı bir hissin, hadisənin emosional təəssüratından doğan assosiasiya və ya konkret real proses və ya obyektin rəng xarakteristikası ilə bağlı səciyyələndirmə ən müxtəlif dünya ədəbiyyatı nümunələrində təsadüf edilir. Müqayisə üçün Şekspirin öl-məz "Otello"sundan sonra qısqanclığı "*yaşıl gözlü div*"¹ kimi xarakterizə edilməsini yada salmaq olar. Konkret olaraq sarı rəngin bədii simvolika potensialından bəhs edərkən isə, "*Rənglər xatirələr oyadır,*

Duyğular oyadır
Gördüyümüzdən artıq görmək istəməsək

Hər rəng adicə bir boyadır" – deyən Rəsul Rzanın Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq nümunələrindən sayılan "Rənglər silsiləsi"ndəki "Sarı" bölümündə səsləndirilən fikirləri xatırlatmaq kifa-

¹ Sərdarım, hər an Çəkinin, qorunun bu qısqanclıqdan.
Bu yaşıl gözlü div öz qurbanını
Tapdımı, rixəndlə alır canını [19 ;368].

yətdir: *Dolu dənli sünbül dənizi. Şikəst bir övlad anasının bənizi...Yol çəkən gözlər, Qüdrətli nərgizlər.* [18]

Ədibin "Kars və Oltu ətrafında səbəbsiz (!?) olaraq alçaqcasına qətl və yəğma edilən edilən məzlumlar üçün" adlı şeirində (digər adı ilə, sadəcə olaraq, "Məzlumlar üçün" əsərində) də maraqlı metaforalara rast gəlmək mümkündür. Yaradıcılığı boyu oxucusuna onun şanlı türk kimliyini xatırladadan, onu şücaətə səsləyən Cavid 1914-cü ildə qələmə aldığı və "Yoxsa fəryadü nalə zaid-dir, Bir həqiqət bu: "əzməyən əzilir!.." kimi acı həqiqətin təsbiti ilə yekunlaşan bu şeirində təşkilatlanmağı bacarmayan toplumu "çobansız qoyunlara" bənzədir, ağır faciələrə şahid olmuş Qars – Oltu ərazisini "kəfənli çöllər" kimi səciyyələndirir,

Tühaf deyilmi!? Hənzah ermədən bahari-ümid,

Kəfənli çölləri al lələlər qılar təcrid.

.....Əvət, budur bu: çobansız qoyunların halı,

Yatanların budur əfsus halı, iqbali... [13 ;72]

Onu da qeyd edək ki, Cavid metaforalarının bir qismi frazeoloji vahidlərin sərbəst oxunuş və interpretasiyası çərçivəsində, habelə müəllif frazeologiyası qəlibində ortaya çıxır. Bu isə, öz növbəsində, Cavidin xalqın linqvopoetik arsenalında olan koqnitiv vasitələrdən ustalıqla istifadə edərək bilməsinin əyani göstəricidir. Frazeoloji vahidlərin müəllif interpretasiyasında təqdim olunması ilə bağlı, habelə fərdi yaradıcılıq məhsulu olan frazeoloji vahidlərin üslubi – semantik özəllikləri ilə bağlı geniş və hərtərəfli araşdırma aparmış İ.Süleymanovanın bu barədə söylədikləri xüsusi maraq doğurmaya bilməz. Frazeologiyamızın üslubi imkanlarını araşdırmış tədqiqatçı yazır: "Xalqımızın tarixi yaddaşından gələn yüzlərlə frazeoloji ifadələr vardır ki, bunlardan söz ustalarımız geniş istifadə edirlər. Lakin yazıçı qələmi yaradıcılıqdır və onlar aydın məntiqlə, düşüncə tərzimizə uyğun gələn yeni ifadələri əsərlərinin mövzusu, qayəsilə bağlı dilimizə gətirirlər" [9 ;10]. Frazeoloji vahidləri araşdırarkən onları yalnız bəlli qəlibdə, yəni nəsilədən – nəsilə, ağızdan – ağıza keçərək təkaralanan illərin, qərinələrin, əsrlərin sınağını adlayaraq günümüzədək gəlib yaşadılan xalq söz hikmətləri ilə məhdudlaşdırmaq yanlışlıq olardı. Bu mənada əminliklə demək olar ki, söz xiridarlarımız tarix boyunca xalqımızın hikmət xəzinəsini zənginləşdirə biləcək çox sayda incini cilalayaraq dilimizin frazeoloji sisteminə qiymətli töhvə kimi qazandırmışlar. Belə ki, söz sənətkarlarımız özlərinin təxəyyül ənginliklərindən süzülüb gələn və dilimizin struktur- semantik özəlliklərinə yabançı olmayan elə maraqlı fabulalar ortaya qoyurdular ki, onların zaman keçdikcə dilimizin frazeoloji sisteminin vahidinə çevrilməyə müvəffəq olurdular. "Ümumiyyətlə, bədii söz ustaları nitqin canlı, təsirli və obrazlı olması üçün frazeologiyanın incilərindən istifadə etməyi sevirilər və işlətdikləri üslub çalarlarına uyğun ifadələrdə müəyyən dəyişmələr aparır və yeni hikmətli ifadələr yaradarlar" [3 ;18]. Y.Seyidovun da qeyd etdiyi kimi, "sözdəki mənaları yazıçı qayəsinə görə növbələşdirmək, onlardan bədii məqsədə ən çox münasib olanları görmək isə əsl sənətkarların həmişə icra etdiyi dil əməliyyatıdır" [8 ; 7].

Oğlum, mədəni aləmi nifrətlə bıraqdın,

Gəldin şu cədəlsiz, bədəvi aləmə çıqdın, [15; 11]

Metafora nəzəriyyəsindən məlum olduğuna görə, metaforada implikasiyaya məruz qalan obyektlərin toplum üçün tanış olması mühüm şərtlərdən biri sayıla bilər. Yəni, həm müqayisə edilən obyekt, həm də onun bənzədildiyi digər obyekt dil daşıyıcılarının linqvokulturoloji qavrayışı üçün yad olmamalıdır. Bədii metaforanın uğurunu da, məhz, bu "tanınma əmsali" çərçivəsində ortaya qoyulan novatorluq, yenilik, qeyri – adilik şərtləndirir. Bu mənada, heç şübhəsiz ki, onu demək olar ki, yuxarıda təqdim olunan iqtibasda yer alan bədəvi aləm ifadəsindəki maraqlı metafora həlli müəllif tapıntısı olmaqla yanaşı, toplumun linqvokulturoloji dəyərləri baxımından yabançı deyil. Belə ki, həmin nümunədə "mədəni aləm" ifadəsinə kontradiktor (qəti, istisnaedici) antonim kimi təqdim olunan "bədəvi aləm" ifadəsindəki metaforik epitet İslami dəyərlərə sığınan Azərbaycan – türk toplumu üçün yad deyil. Belə ki, İslam dəyərlərinə görə, müqəddəs kitabımızın nazil olduğu dövrə qədər ərəb aləminin yaşadığı dövr Cahiliyyə dövrü kimi səciyyələndirilərək ən naqis cəhətlərin daşıyıcısı kimi təqdim edilir. Bədəvi ərəblərlə Cahiliyyə dövrünün eyniləşdirilməsi bir o

qədər də doğru olmasa da, İslam topluluqlarında bir çox halda, bədəvi və Cahiliyyə ərəbi az qala sinonim mənada qəbul edilir. Belə ki, bədəvi ərəblər İslam sivilizasiyasını tam mənası ilə mənimsəyə bilməmiş və hətta, əslinə qalarsa, İslamdan öncəki ərəb mədəniyyəti baxımından da naqis qalan ərəb tayfalarını əhatə etdiyi zənn edilir. Bu metaforanın Qərb mədəniyyəti daşıyıcısı baxımından deşifrə edilməsi o qədər də asan sayıla bilməz. Necə ki, Azərbaycan və ya hər hansı bir İslami toplum üçün harınlıq və əxlaqsızlığın metaforik səciyyələndirməsi üçün Sadom və Hamorra istinadda çıxış edilməsi sonuncular üçün bir o qədər aydın metaforik model sayıla bilməz. Xatırladaq ki, müqəddəs "İncil"də adı keçən Sadom və Hamorr şəhərlərinin əhalisi özlərinin eyş – işrət aludəçiliyinə görə Tanrı qəzəbinə düçar olmuş insanlar kimi tənə qınaq obyetti sayılırlar və bu baxımdan, Qərb ədəbiyyatında bu kimi xüsusiyyətləri ehtiva edən insanlar Sadom və Hamorr əhalisi ilə müqayisə edirlər.

Məlumdur ki, "frazеoloji vahidlərdə poetik müqayisə daha çox iştirak edir, komponentlərin təmsil etdiyi fakir, obyekt bir – birilə qarşılaşdırılır, adi şəraitində nəzərə çarpmayan cəhətlər qabarıq şəkildə meydana çıxır, təsvir obyektinin səciyyəvi cəhətləri açılır, əyaniləşir, oxucunun gözləri qarşısında canlanır" [1 ;145]

İnqilab!.. İştə dəyişdin belə sən,

Tilki oldun, qoca bir aslan ikən [13;187]

Bu kontekstdə, yuxarıda təqdim edilən nümunədə müəllif frazeologiyami kimi dəyərləndirilə bilən (aşağıdakı nümunələrdən də görəcəyimiz kimi) Cavid yaradıcılığı boyu dəfələrlə təkrarlanan "aslan (və ya qaplan) ikən tülküyə" dönmək rəzilliyn metaforik ifadəsi, məhz, müqayisəyə istinad edən maraqlı əyaniləşdirmə forması kimi diqqəti cəlb edir.

Kor şeytana lə'nət!

Bir vulkan idim, mum kibi söndüm,

Bir aslan ikən tilkiyə döndüm. [16;193]

Xatırladaq ki, "zoometaforizmlər - əslində insanın əsl xarakterinin, simasının müxtəlif cəhətlərinin üzə çıxarılmasına imkan verən məcazlaşmış, metaforikləşmiş zoonimlərdir. Belə sözlərin məcazi mənada işlənməsinin əsas meyarı həmin sözlərin mənalarının aid edilən canlıya uyğun gəlməsidir. Sözün ifadə etdiyi məcazilik aid olduğu canlının ümumiləşdirilmiş konkret bir əlaməti əsasında formalaşır və dildə çox geniş istifadə olunur. Sözə məcazi mənənin verilməsi dil daşıyıcısının məxsus olduğu xalqın həyat tərzilə, onların yaşadığı şəraitlə, mühitlə və ilk növbədə həmin xalqın ümumiləşmiş davranış tərzilə və milli xüsusiyyətləri ilə sıx surətdə əlaqədardır" [4;19-20]. Bu mənada təsadüfi deyil ki, ingilis və ümumilikdə, Qərb təfəkkürü üçün bayquş bir ornitometaforik simvol kimi ambilavalet mahiyyət kəsb etdiyi halda, Azərbaycan və geniş anlamda, götürdükdə, türk leksik-semantik kodlaşdırma sisteminə görə, o, birmənalı şəkildə neqativ anlam ifadəçisidir. Yəni, Qərb təfəkküründə bayquşun bəd niyyətlilik, bəd xəbər daşıyıcılığı ilə yanaşı, müdriklik, dünyagörmüslük mənasının simvolizasiyasına xidmət etməsi halları müşahidə edildirsə, Azərbaycan ornitosimvollar sisteminə bu ikili yanaşma mümkün deyil. Məhz, Cavid zoosimvolikası da milli kodlaşdırma sisteminə istinad etdiyi üçün burada "bayquş" metaforunun adekvat (neqativ) anlam ifadəçiliyini müşahidə etmiş olur. Nümunələrə diqqət yetirək:

Məgərsə bir bayquş bizi

Görüb xəbər vermiş ona. [13;192]

Siz nəsiniz? Qorqu, zillət bayquşları... cümləniz

Kəlik kibi başı qarda, quyruğundan xəbərsiz. [13; 212]

Nə var? – dedi – nə olmuş,

Nə söyənir şu bayquş?

Ona uyan sərsəmlər [13;230]

"İblis" pyesində müəllif "bayquş" zoometaforunun açıq dekodlaşdırmasını təqdim edir. Belə ki, o, Simanın dili ilə İblisə xitabən deyir: **Sən şər elçisi, fəlakət bayquşusun!** [17;177]

Cavid kontrastlar ustası kimi, ən müxtəlif qarşılaşdırmalardan uğurla istifadə edir, bədii mətnin ekspressivliyini gücləndirmək, təsirini artırmaq məqsədi ilə həm ənənəvi, həm də qeyri – adi

ziddiyyət modellərindən yararlanırdı. Ədib rəng qarşılaşdırmasında (ağ - qara), zoometaforlar sırasında güclü - zəif ziddiyyətini, mifik obrazlarda, eləcə də dini – sakral personajlarda xeyir – şər ziddiyyətini uğurla bədii metaforaya çevirə bilirdi. Onun metaforalarında biz gözlənilməz fabullarla qarşılaşmaqla bərabər, özümüz üçün ətraf aləmlə bağlı bilmədiyimiz bilgiləri, maraqlı məlumatları əldə etmiş oluruq. Belə ki, Cavid yalnız yaradıcı şəxsə xas fəhmi ilə adi, sıradan bir insanın görmədiklərini, onun üçün pünhan qalanları tam aydınlıqla sezir, müşahidə aparır və maraqlı müqayisələr əsasında metafora implikasiyasına “çevirirdi”. Nümunələr diqqət yetirək:

İştə Yəzdani-pak, iştə Əhrimən!
Həp budur ağlatan, budur güldürən!..
Bu göstərir divi mələkdən incə,
Gündüz bunsuz olar qaranlıq gecə. [16;133]
Yaxud digər nümunəyə diqqət yetirək:
K n y a z
(nifrət və həyəcanla)
Yoq, yoq, o süpürgə,
Ağ bir ləkə... yaxud qara kölgə!.. [16;114]

Ədib heyvanat aləmindəki iyerarxik fərqləndirməni insane toplumuna metaforik anlamda tətbiq etməkdən çəkinmir. Cavidin təxəyyülündəki zoometaforik mühitdə “yırtıcı qaplan” olan hökmdarlar

E l x a n İbn Yəminə müraciətlə:
Hiç tələş etmə, sayğısız qaplan!

Çünki yoq üzrə ehtiyac artıq. [15 ;79]– söyləyərkən, eləcə də sitəm edib “Sizdən daha mərhəmətli qaplan, Yahu, utanın da bir şu qızdan.” [15 ;76] – dedikdə də, Cavidin zoometaforik düşüncə tərzinin özünəməxsusluğunu görmüş oluruq.

Ah, Xavər! Sana kim qıydı, gülüm!
Bən dururkən sana layiqmi ölüm?
Onlar, eyvah, o səfil insanlar,
Qəlbi, vicdanı sönük qaplanlar!..[15 ;84]

“Topal Teymur” pyesində yer alan zoometaforik qarşılaşdırmalar xüsusi maraq doğurur. Cavid Elmasın Cahandar Teymura ünvanladığı yalvarışlarını acı kinayə ilə izləyən şairin dilindən səsləndirdiyi fikir, məhz, zoometaforik kontrastivliyin eksisiti – aşkar ifadəsi baxımından maraqlıdır: Ş a i r. (acı təbəssümlə, ətrafa). Mə’sum bir maral yırtıcı qaplandan ədalət umuyor. [15;266]. Əsərin digər yerində Cavid insane toplumu və heyvanat aləmi arasındakı sərhədləri “aradan qaldıraraq”, aşkar müqayisəyə yol verir. Müəllif Teymurun dili ilə müqayisə apararkən, məhz, vəhşi heyvanlarla bənzərlik və fərqlilikdən çıxış edir: Ah, Yıldırım, Yıldırım! Nə qadar dəhşətli olsan, Hindistanda avladığım qaplanlardan müdhiş deyilsin. [15;295]. Oxşar sərhəd “pozuntusu”nuT əsərin irəlindəki hissələrində müşahidə edirik:T e y m u r. (onun qolundan tutub qaldırır). Xayır Moskof çiçəyi, xayır... Bən yalnız qızgın arslanları, azgın qaplanları şikar edərim. Bənim oqum yalnız vəhşi qartalların qanilə boyanır. Sən şətarətli bir güvərçinsin, halbuki Teymur əsla güvərçin qanı tökmədi [15;300]. Daha öncəki hissədə real qaplanlardan bəhs edildiyi halda burada aptıq zoometaforik anlama keçidi təsbit edə bilərik. Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, Cavid burada zoometaforik contrast-dan ustalıqla istifadə edir. Olqanın günahsı göyərçin olduğunu söyləyən Teymur, onun nizəsinin yalnız qanıçən (əslində, eynən özü kimi, acımasız olan) hökmdarlara – yəni, “azgın qaplanlara, qızgın arslanlara, vəhşi qartallara” tuşlandığını qeyd edir. Metaforik izahat bununla kifayətlənmir və ədib Elmasın “dili” ilə yeni bir bənzətməyə yol verərək: “Güvərçinləri də şahinlər parçalar” [15;300] – fikrini səsləndirir. Sonuncu yanaşmada insane toplumunun zoometaforik iyerarxik koqlaşmasında yeni bir təbəqə ilə tanış olmuş oluruq. Məlum olur ki, məsum göyərçinlər və azgın arslanlar bu iyerarxiyanın antoqonist təbəqələridir. Aralıqlarda isə göyərçinləri (Olqa) məhv edə biləcək gücə malik şahinlər (Elımas) də vardır. Bu iyerarxiyanın digər zoometforik “üzvləri” ilə Cavid yaradıcılığının digər nümunələri əsasında da tanış olmaq olar. Belə ki, I Dünya müharibəsi təəssüratlarından

bir qədər sonra (1920-1937-ci illərdə) qələmə almış olduğu "Azər" poemasında "orta eşalon"un digər üzvləri ilə də qarşılaşmış oluruq:

Tilki diplomatlar dönüb qaplana,
Boyadılar yer yüzünü al qana. [13;170]

Göründüyü kimi, göyərçin məsumluğundan uzaq olan bu səbəbdən də antoqonist mövqedə durmayan "tülkü"lərin mövqə və sima dəyişimi bəşəriyyətə böyük fəlakətlər gətirmiş oldu. Digər tərəfdən o da maraqlıdır ki, fərqli kontekstdə "göyərçin" və "tülkü" zoometaforları nisbi antonim qismində çıxış edirlər:

Birinci haydut
Bir **tilkiyə** baq bə! Hiç səninçin
Layiqmidir öylə bir **göyərçin**? [15;75]

Maraqlıdır ki, Cavidə görə, göyərçinin saflığı məhz, məsumluğu simvolizə etdiyi halda, "qaz" ornitometafurunun "saf"lığı daha çox avamlığın ifadəsi üçün istifadə edilir və bu mənada iyerarxik bölgüdə onları eyniləşdirmək mümkün deyil. Nümunələrə diqqət yetirək:

Əvət, sən əqli topuğunda bir qazsın, qaz... [15 ;274] (III;274)
Hər, baldırı çıplaq bəni duymaz,
Yoq, anlayamaz qartalı hər qaz. [16;93]

Sonuncu nümunədə "qartal" və "qaz" ornitometafollarının qarşılaşdırılması əsasında, müəllif şücaətli, qorxmaz şəxsiyyətin arzu və istəklərinin uçmaq, ənginliklərə baş vurmaq səadətindən məhrum olan avam bir "qaz"ın anlama bilməyəcəyini əyani şəkildə göstərmək istəmişdir.

http://www.anl.az/el/c/ch_e3.pdf

125

Sana da **çaqqal** dedim, möhtərəm dayı! Halbuki sən də maarif süpürgəsisin,
əqli topuğunda bir **qazsın, qaz...** Anladınmı? (Acı və sərsəmcə qəhqəhələr...).[15;125]

Bu nümunədə isə ornitometafurun digər zoometaforla qarşılaşdırması əsasında adresatın gözlənilməli kimi, xudpəsən deyil, avam bir şəxs olduğunun vurğulanması üçün istifadə edilmişdir.

Ornitometafollar çərçivəsində iyerarxik fərqləndirməsi, sadəcə **qaz və qartal** qarşılaşdırması ilə kifayətlənmir. Biz, Cavid əsərlərinin dilində digər növ qarşılaşdırmaların da şahidi oluruq: *İ k i n c i n ö v b ə t ç i* (gülərək). *Zərər yoq, saf mal sahibinə bənzər. Teymur da aqsadıq, sən də... Yalnız aranızda bir fərq var ki, sən qarğasan, o qaraquş...* [15;293] (III; 293). Aşağıda təqdim olunan nümunədə ədib göyərçin və qartalın metaforik xüsusiyyətlərindən çıxış edərək, onlardan gender fərqləndirməsinin simvolikləşməsi üçün istifadə etmişdir: göyərçin – məsum nazənin gözəl, qartal isə şücaətli qorxmaz gənc.

Bir **göyərçin** əsir etdi **qartalı**
Gözəllik namına, sevgi namına. [16 ; 200]

Aşağıdakı nümunədə isə, artıq gender fərqliliyinin deyil, davranış fərqliliyinin ifadəsi üçün göyərçin – qartal qarşılaşdırmasından istifadə edilmişdir.

Coşdu erkəkliyim, yaqlaşdım ona,
Sarıldım sarmaşıq kibi boynuna.
Sanki bir göyərçin döndü qartalə,
Ürküb çəkilərək dedi: "Eşq ola!
Şaşırdınmı, nədir, eşmiyim sana!?" [13;192]

Onu da qeyd edək ki, Cavid əsərlərinin dilində "qartal" zoometaforu ambivalent səciyyə daşıyır. O, bir tərəfdən qəhrımanlıq, məğrurluq, şücaətkarlıq simvolu kimi, nəzərdən keçirildiyi halda digər tərəfdən yırtıcı insanların səciyyələndirməsi üçün istifadə edilir.

İştə ana yurdu, Turan ovası!
Yalçın qayalarda qartal yuvası! [16;183]
Və ya:

Mən onu bir qartal kibi pəncəmdə xırpalamaq istərdim [17;173]

Aşağıda təqdim olunan nümunə personajın ətraf aləmi, məhz, ornito- və zoometaforların vasitəsilə səciyyələndirməsi baxımından xüsusi maraq kəsb edir:

*Dün göydə uçan **cilvəli tavus**,
Baq şimdi **tavuqdan** belə mənhus.
(Xidmətçi qadınlara hücumla tükürür.)
Fu! **Kirli böcəklər!**..*

Azğın kələbəklər.

*(Bir başqasına.) Gəl, gəl bana, vurğun sana Knyaz,
Sən yağlı **bir ördək, o da bir qaz.** [16; 94]*

Maraqlıdır ki, müəllif personajının (Knyaz) xidmətçi qadınlara qarşı duyduğu ikrah və təkəbbürünün ifadəsi üçün onların səciyyələndirməsi üçün, digər obyektlər kimi, ornitometaforlardan deyil, məhz, etometaforalarda (yəni, həşərat-metaforalardan) istifadə etmişdir.

Cavid qələmindən çıxmış elə həmin obrazın dilindən səsləndirilən digər nitqdə də maraqlı fito- və zoometaforalarla qarşılaşırıq. Diqqəti cəkən odur ki, burada heyvanat və bitki aləminin rəngarəngliyinin koqnitiv planlı simvolizasiyasına geniş yer verilmişdir. (bayquş – ornitometafor, “çiçək” – (Jasmen) – fitometafor, kərtənkələ, canavar - zoometafor).

*Anton, **qara bayquş!**..*

*Jasmen nə **çiçəkdir** onu duymuş...
(İstehzal qəhqəhə ilə)*

***Kərtənkələnin** zəvqi də varmış!..*

(Kinli və sinirli)

*Ah, bəslədiyim bir quzu azğın **canavarmış.** [16;95]*

Cavid öz əsərlərində əsasən, zalım hökmdarlara qarşı kobud zoometaforalardan istifadə etsə də, ədibin yalnız hökmdarları “qaplan”, “arslan” epitetləri ilə mükafatlandırıdığını da söyləmək yanlışlıq olardı. Cavidin nəzərində digərinin səadətinə qənim kəsilmə, vicdanı və ləyaqətini itirmiş, ədalətsizliyə, haqsızlığa yol verən hər bir kəs bu zoometafora layiqdir:

O gündən bəridir cihan

Gözümdə bir məhbəs oldu.

*Bais ancaq **quduz qaplan**,*

O vıcdansız nakəs oldu. [13;193]

Onu da qeyd edək ki, ədibin heyvanat aləminin ayrı – ayrı növlərinin özünəməxsusluqlarının insane psixotipinə müvafiq olaraq səciyyələndirmə aparmaq üçün istifadə etməsi onun bu aləmə xüsusi maraq və bələdliyinin nəticəsi olduğunu söyləsək, düşünürük ki, yanılmırıq. Belə ki, Cavidin “Peyğəmbər” pyesində yer alan aşağıdakı parça birbaşa zoometafora sayıla bilməsə də, burada ki, təhlil və müqayisələrin, məhz, həmin xüsusiyyətlərin insane toplumu fərdlərinin üzərinə keçirilmək məqsədi ilə aparılması heç bir şübhə yaratmır. Ədib ətraf aləmdəki haqsızlıqlara, ədalətsizliklərə, nadanlıq və duyarsızlıqlara etiraz kimi səsləndirilən fikirlərdə, ehtimal olunan müqayisə hədəfi də, məhz, insandır, onun gücə doyumsuz olan, qana tamarzı olan mənfur xislətləridir.

Busə, həp busə! İştə şe’rü xəyal,

Busə, həp busə! Daima bu sual?!

Busə pək tatlıdır mələklər için,

Sevgi xoşdur duyan yurəklər için.

Busədən həzz edərmi bir qaplan?

Sevgi anlarını hiç zəhərli yılan?

Qanıçən, kinli, möhtəris qartal

Kirli dırnaqlarılə bulsa məcal,

Qoparıb parçalar, didər, əsəbi

Şu məhəbbətlə çırpınan qəlbi.

Busədən xoşlanırmı hiç canavar?

Vəhşi insan da öylə həp qəddar! [15;210]

Cavidin I Dünya müharibəsi dönəmində, konkret olaraq, 1917-ci ildə qələmə aldığı “Hərb ilahi qarşısında” adlı şeirində artıq daha konkret zoometaforikləşmə ilə qarşılaşırıq.

Qaplanlar izzirab ilə hər an dilər aman,
Qartallar işlə etmədə həp tərki-aşıyan. [13;79]

Metaforik kontrastlar arasında ənənəvi – klassik ziddiyyət modellərinə edilmiş maraqlı müəllif interpretasiyaları da xüsusi maraq doğurmaya bilməz. Belə ki, Cavid tikan – gül qarşılaşdırmasının qeyri - ordinar metaforik həllini təklif etməklə yanaşı, bu dalğaya köklənən qarşılaşdırma silsiləsini davam etdirir və ortaya maraqlı metafora kontrastları çıxır: *Əvət, bən zəhərli bir **dikənim**, işlə mayıs **çiçəkləri**! Bən bir eşək arısıyım, işlə serb və macar **kələbəkləri**! Bən quduz bir **köpəyim**, işlə rum və bolqar mələkləri!* [15; 281]

*Ş a i r. (acı təbəssümlə, ətrafa). **Mə'sum bir maral yurtdı qaplardan ədalət umuyor.*** [15; 266]

Bəzən Cavid hökmdarların duyğusuzluğunu, insan kədərinə - faciəsinə qarşı daş qəlbliliyini ifadə etmək üçün əks istiqamətli zoometaforik ifadələrdən yararlanır. Ədib hökmdarların təkəbbürünü onların insan həyatına verdiyi qiymətin metaforikləşməsi vasitəsilə tam aydın şəkildə ortaya qoyur. Məsələn, "Topal Teymur" pyesində insan kəllələrindən dağ düzəltməyi hərbi-dövlət işinin adi qaçınılmaz gedişatı sayan Teymur üçün insan həyatının dəyəri, demək olar ki, yoxdur və bunu nümayiş etdirmək üçün ədib onun dilinə aşağıdakı zoometaforu "qoyur": *"Əfsus ki, **insan adını daşıyan ikiayaqlı həşərat** pək qaba və pək səfil bir şey... İşlə şu qaba və miskin **həşəratı** uslandırmaq üçün, onların pas tutmuş kirli vicdanlarını yıqmaq üçün yalnız Teymur qılıcı lazım.."* [15;260-261]

Cavid ayrı – ayrı situasiyalarda ortaya çıxan insani xüsusiyyətlərin səciyyələndirməsi üçün də zoometaforlardan və əlaqəli müqayisə və bənzətmələrdən ustalıqla yararlanır. Məs: Hərisliyin, həris marağın ifadəsi üçün:

Gövrəçin izləyən bir qartal kibi,
 Avropayı ölkə-ölkə dolaşdım; [14;325]
 Qorxunun ifadəsi üçün:
 Qartaldan ürkən bir gövrəçin kibi,
 Bəndən qaçmaq istiyorsun, öyləmi? [14;349]
 Qəddarlığın ifadəsi üçün:
 Mən onu bir qartal kibi pəncəmdə xırpalamaq istərdim [17 ;173]
 Acizliyin ifadəsi üçün:
 O dərinliklərə, boşluqlara uçduqca xəyal,
 Sanki çırpınmada bir şəhpəri yanmış qartal. [17; 8]

Göründüyü kimi, Cavid əsərlərinin dilində metaforik anlamın ifadəsi özünün zəngin semantik çalarlığı, ekspressiv ifadəsi ilə xüsusi maraq doğurur və ədibin metaforalarının geniş və hərtərəfli təhlili müəllifin bədii təxəyyülünün nəhayətsiz əngiliklərinin fərqli aspektdən araşdırılması üçün şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti, Bakı: Elm, 1990, 148 s.
2. Babayeva M.R. H.Cavid dramlarında tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazları, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2012, 26 s.
3. Baxşiyev N.N. Azərbaycan və rus frazeologiyasının müqayisəsi və frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri // DDA, Bakı, 2005
4. Hacıyeva A.H. «Zoometaforizmlər (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında).Bakı, «Nurlan», 2006,-151 səh.
5. Əsədullayeva N.F. Hüseyn Cavidin "Azər" poeması, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı,2011, 28 s.
6. Əyyub Vurgun Şeir təhlilləri <http://www.adalet-az.com/v5/2013/04/02/yazar=14320>
7. Osmanlı V. Azərbaycan romantizmi, I Cild, Bakı: Elm, 2010, 464 s.
8. Seyidov Y.Əsərləri, IV, Bakı: BDU-nəşri, 2007.
9. Süleymanova İ.C. Frazeologiyasının üslubi imkanları (1990-2000-ci illər Azərbaycan poeziyasının nümunələri əsasında), Bakı: Elm, 2013
10. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М.: Изд-во АН СССР, 1963. 256 с.
11. Каковы особенности романтизма в литературе? <http://www.genon.ru/GetAnswer.aspx?qid=4356e79e-fbcc-4de6-9179-4488667e26f7>

12. Мамонтов С.П. Основы культурологии: М.: Олимп, 1999 <http://www.abc-people.com/typework/literature/rus/liter-n-96.htm>

MƏNBƏLƏR:

13. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 256 səh
 14. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 352 səh
 15. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 304 səh.
 16. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. IV cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 256 səh
 17. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. V cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 288 səh
 18. Rza R.Rənglər http://rasulrza.musigi-dunya.az/rengler/sari_az.shtml
 19. Şekspir V. Seçilmiş əsərləri, İki cildə, I cild, "Öndər nəşriyyat", 2004, 736 s.

MEHMET AKİF'İN ÖRNEK ŞAHSİYETİ

Yrd. Doç. Dr. Sinan ÇİTÇİ

*İstanbul Üniversitesi,
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü,
sinancitci@gmail.com*

ÖZ

Türk ve Müslüman toplumlar; yaklaşık bir asırdır maddî ve fiilî, iki – üç asırdır da manevî ve ahlakî işgaller altındadır. Akif, manevî işgallerin maddî işgallere döndüğü bir devirde yaşadı. Müslüman toplumlardaki zihni, ahlakî ve ailevi parçalanmaları da İslam dünyasının parçalanarak sunî devletler ortaya çıkarılmasını ve sömürülmesini de müşahade etti. Eserleri, bütünüyle bu inhilallerin teşhis ve tedavisine münhasırdır. Fakat Akif'in asıl büyüklüğü, bu reçetelerde değil; teşrih ettiği ıstırapları vicdanında duyusunda ve tavsiye ettiği prensiplere öncelikle kendisinin riayet edişindedir. O nedenle, onu bazı fikirleriyle tasvip etmeyen kimseler bile samimiyetinin derinliği ve karakterinin sağlamlığı karşısında mıknaşa tutulmuş gibi tesiri altındadırlar. Biz bu yazıda, Mehmet Akif'in niçin büyük ve örnek bir şahsiyet olduğunu birkaç yönle ele alacak ve bu yönlerden şahsiyetiyle ilgili bazı hususları hayatından örneklerle somutlaştırmaya çalışacağız. Akif'in eserinde tasvir ve şahsında temsil ettiği faziletlerin yaşanabilirliğini görmek, gelecek nesilleri maddî ve manevî esaretlerden kurtaracak ve yitirdikleri cennete kavuşturacaktır.

Anahtar Sözcükler: Akif, şahsiyet, büyüklük, ahlak

ABSTRACT

Turkish and muslim communities are under physical and virtual occupation roughly for a century and spiritual and moral occupation for two to three centuries. Akif lived in a period where the physical occupations transformed to spiritual one. He witnessed both mental, moral and familial fragmentation, and emergence of artificial states through disintegration of Islamic world and exploitation of them. His works totally devoted to diagnosis and treatment of these decompositions. But his supremacy is not about his prescription, it stems from feeling of pain that he annotated in his conscience and his obedience to principles that he advised, firstly by himself. Consequently, even some people who do not like him because of his some views, are impressed by him like magnet by the reason of deepness of his sincerity and soundness of his character. In this article, we will tackle why he is great and master character by several ways and will try to reify some aspects of his character with instances from his life. Seeing livability of virtues that he portrayed in his works and represented in his life, will retrieve next generations from physical and spiritual slavery and convey them to lost heaven.

Key Words: Akif, character, sublimity, morality

Tarih, haklı veya haksız, muhtelif sahalarda "büyüklük" ünvanına sahip pek çok insana şahitlik eder. Fakat bunların pek çoğu ya eseriyle, ya şahsiyetiyle veya sahte bir şöhratin büyüttüğü kimselerdir. Her yönüyle dört başı mamur insanlar ise ender-i nadirattandır. Mehmet Akif, bu ender şahsiyetlerdendir. Eseri ile şahsiyeti bir madalyonun iki yüzü veya bir vâhidin mütemmim cüzleri gibi aynı hakikate tercüman olur.

1) ESERLERİ ONUN BÜYÜKLÜĞÜNÜ GÖSTERİR

İnsanın kıymeti eseriyle bilinir. Bir insanın dünyada neyle ve niçin uğraştığı onun kıymetini ortaya çıkarır. Akif hayatı boyunca, her vesileyi kullanarak, bir heykeltıraş gibi önce kendi karakter heykelini, daha sonra yakın çevresinden başlayarak bütün İslam dünyasını yontmaya, fertlerin akıllarını tenvîr ve ruhlarını terbiye etmeye çalışır. Dolayısıyla onun hiç değişmeyen vasfı; muallimlik ve mürebbiliktir. Bundan dolayı o; gazetecilik, şairlik, vaizlik, mütercimlik, mebusluk,

baytarlık yapsa da yine muallimdir.¹ Eserleri, bunun en açık delilidir. O, hiçbir eserinde kendinden bahsetmediği gibi eskilerin mâsiva veya malayani dedikleri şeylerden de bahsetmez. Onun için Fransa'dan Émile Zola ve Alphonse Daudet'yi, İran'dan Ömer Hayyam'ı değil, Sadi'yi beğenir. Onun sanattaki gayesi, hiçbir zaman ne sanatı ne de kendini anlatmak şeklinde tezahür etmez. Gayesinin ve meşgalesinin ulviliği, yüceliğini gösteren en önemli mikyastır. Elimizde bulunan şiirleri, tercümeleri, yazıları, vaazları, mealleri hasılı her şeyi, onun yüce ve örnek şahsiyetinin eseridir. Akifsiz bu eserleri düşünemeyeceğimize göre, bu eserlerde gördüğümüz ve hayran olduğumuz bütün ulvilikler aslında Akif'in şahsiyetinin büyüklüğünü gösterir.

2) GÖSTERİLEN TEVECCÜHLER ONUN BÜYÜKLÜĞÜNÜ GÖSTERİR

Eskiler toplumun kâhîr ekseriyetine ve sağduyusuna "sevâd-ı azâm" derlerdi ve sevâd-ı azâmın hata yapmayacağına inanırlardı. Gerçekten de nazar-ı im'anla bakan, ehl-i feraset bir sevâd-ı azam, uzun zaman ateş böceklerini güneş, devleri de cüce görmez. Her ne kadar Akif Kurtuluş Savaşı'ndan sonra şahsı ve eserleriyle muvakkaten ve resmen nisyanı terk edilse de Türk toplumunun onun hakkındaki düşüncesi hiçbir zaman olumsuz olmadığı gibi, günden güne de teveccühü artmaktadır. Edebiyat tarihimizde onun kadar ismi çocuklara, eğitim kurumlarına ve kültür merkezlerine verilmiş ikinci bir şair göstermek mümkün değildir.² Bu teveccüh, halkın Akif'i çocuklarının önüne bir örnek olarak koyduğunu gösterir. Yine onun kadar vecizeleri, şiirleri, nükteleri, menkıbeleri vaazlara, hutbelere, sohbetlere, konferanslara, yazılara girmiş bir başka şair göstermek de mümkün değildir. Aydınlardaki bu meyil ve tasarruf da Akif'in, milletin duygu ve düşüncelerine en fazla vâkıf ve en iyi tercüman olduğunu gösterir. Yine onun kadar – değişik vesileler bulunarak – hakkında sempozyumlar, konferanslar, kongreler, ihtifaller düzenlenen, radyo ve televizyon aracılığıyla programlar yapılan, makaleler ve kitaplar yazılan bir başka şair göstermek de mümkün değildir.³ Bütün bu yapıların usanç vermemesi, tekrara düşmekten ziyade onun farklı bir yönünü ortaya çıkarması ve toplumu şekillendirip dinamizm sağlaması, aslında Akif'in büyüklüğünü ve örnek şahsiyetini gösterir. Yine Akif kadar – devrinde ve sonrasında – İslam coğrafyasının hemen her yerinde bilinip takdir edilen ve zevkle okunan başka bir Türk şairi göstermek de mümkün değildir. İktal, Hind yarımadasına sıkışıp kalmadığı gibi Akif de – bilhassa *Sebilürreşâd*'ıyla – Rusya'dan Mısır'a, Hindistan'dan Balkanlara kadar çok geniş bir coğrafyanın Müslümanlarınca zevkle okunmuş ve takdir edilmiştir.⁴ Bu geniş dairededeki hüsn-i kabuller ve artan teveccühler, Akif'in büyüklüğünü ve örnekliğini teyit eder.

3) HAKKINDAKİ BEYANATLAR ONUN BÜYÜKLÜĞÜNÜ GÖSTERİR

Herkesin insanlar nezdinde büyük – küçük, iyi – kötü, güzel – çirkin bir görünümü vardır. İnsanların gerçek kimliği bu görünümde saklıdır. Muhakkak ki Akif'in de muasırlarının ve daha sonrakilerin zihninde bir görünümü (algı, image) vardır. Akif hakkında yurtiçinde ve dışında, Türkçede ve diğer dillerde, onu bizzat tanıyan veya bilvasıta şahsına ve eserlerine aşina olanların, şahsiyetiyle ilgili yazdıklarına ve söylediklerine baktığımız zaman – önyargılı, marjinal bir azınlık müstesna tutulacak olursa – hayatının ve karakterinin hep sitayişle yâd edildiğini görürüz. Hakkındaki bütün kanaatleri serdetmek mümkün olmadığı için "Elkatretu minelbahr: Damla,

¹ Reşat Nuri Güntekin, "Mehmet Akif Muallim", *Tan*, 2 Kanunusani 1939.

² Prof. Dr. Fatih Andı'nın 19.12.2012 tarihinde Türk Edebiyatı Vakfı'nda Mehmet Akif hakkında verdiği konferanstan.

³ Doç. Dr. Abdülkerim Abdulkadiroğlu – Nuran Abdulkadiroğlu, *Mehmed Akif Ersoy Hakkında Yazılanlar (Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Mecmualarında Çıkan Makaleler)*, Mehmet Akif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı Yayınları, Ankara 1989.; İsmail Kara – Fulya İbanoğlu, *Matbuatta Mehmet Akif (1936-1940)*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2011.; *Sırat-ı Müstakim Mecmuası*, Bağcılar Belediyesi Yayınları, c. 1, 2, İstanbul 2012.

⁴ Midhat Cemal, *Sırat-ı Müstakim*'in çıkışıyla Akif'in bütün İslam dünyasında tanınip takip edildiğini, yazılarının Bakü'den Bingale'ye kadar her yerde okunduğunu, Ağaoğlu Ahmet Bey'in, Bakü'deki âlimleri *Sırat-ı Müstakim*'in etrafında topladığını, Rusya'dan gelen fikir adamlarının *Sırat-ı Müstakim*'e gelerek Akif'i sorduğunu ve bu teveccühlerden dolayı mecmuanın Rusya'da yasaklandığını anlatır. Mithat Cemal, *Mehmet Akif*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1990, s. 347. Hakkı Süha ise Mısır'dan Hind'e, Suriye'den Hicaz'a kadar her yerde onun "Şair-i İslam" diye tanındığını söyler. Hakkı Süha Gezgini, "Şair Akif İhtifali", *Kurun*, 29 Birincikanun 1938.

deryadan haber verir.” Fehvasınca devrin önemli isimlerinden sadece birkaçını istiṣhād etmek isteriz.

Eserinin ikinci kısmını bütünüyle Akif’in seciyesini tahlile ayıran Midhat Cemal diyor ki: *“İlk tanıdığım zaman ona inanmadım: Bir insan bu kadar temiz olamazdı; “caboin”di ve fena aktör, melek rolünü oynamaktan bir gün yorulacaktı. Gayr-i tabî bir faziletten yorulan yüzünü bir gün görecektim. Fakat otuz beş sene bugün gelmedi. Otuz beş sene onun yanından her çıkışında, kendime hep bu sualleri sordum: Bu tevazu, kendi kendini inkâr derecesine nasıl çıkıyordu? Mahrumiyetlerden yılmayan seciyesiyle, kendisini nasıl kahraman sanmıyordu? Onu yakından tanıyanlar için, her geçen gün, nasıl onun lehine geçen bir gün oluyordu? Onun temizliği yanında insan kendi günahlarından muzdarip olurken o, kendisinin sizden başka olduğunu nasıl görmüyordu?”*¹

Yakın dostu Ferîd Kâm ise onun yüksek seciyesini şöyle tasvîr eder: *“Akif, hakikaten çok kıymetli, nâdir yetişir bir şahsiyetti. Gerek irfanca, gerek faziletçe ka'bına yetişilmez bir adamdı. Hele samimiyeti şâyân-ı hayretti. Ben, onun kadar samimi bir adam görmedim. Diyebilirim ki şiirlerindeki kuvvet, bu samimiyettendir. Söylediği şeyler, hep kendi kanaatinden, imanından mülhemdir. Dostlarına karşı candan muhabbet gösterir. Elinden gelen hiçbir iyiliği diriğ etmez. Kimse hakkında fena düşünmez. Herkese karşı hayırhah. Sözünde sâbit-kadem. Azmi kuvvetli. Rind meşreb. Hulasa her veçhile kâmil bir insandı.”*²

Abdülfeyyaz Tevfik, *“fitrî safiyetini, beşerî zaafıların hiçbirisiyle kirlenmeden, beşikten mezara kadar tertemiz yaşamaya muvaffak”* olan Akif’in, hayatı boyunca şahsî menfaatleri için herhangi bir emel beslemediğini ve kalbinin en gizli köşelerinde bile mal ve makam gibi süflî şeylere meyletmediğini ve insan-ı kâmil olarak yaşadığını söyler.³

Sebilürreşâd’ın içtimâî makaleler yazarı Hasan Hikmet (Demirbağı) de *“Fazilet Nümunesi Akif”* başlıklı yazısında: *“Hayatı kadar vicdanı, vicdanı kadar içi, dışı temizdi. Hiçbir beşerî ihtiras, kendisini gittiği yoldan bir lahza çevirememişti. Bu yolda sonuna kadar yürüdü.”* Der.⁴

Akif’in mesai ve dava arkadaşı Tahirü'l-Mevlevî ise vefatı münasebetiyle yazdığı *“Büyük Akif”* başlıklı yazısına şöyle başlar: *“...Akif’i hakkıyla görebilmek için pek çok yükselmek lazımdır. O kadar teâlî ise benim haddim değildir.”*⁵

Akif’in toprağa tevdi edildiği gün, kabrinin başında yaptığı konuşmadan dolayı takibata ve istintaka tâbi tutulan Abdülkadir Karahan, onun ziyaından duyduğu elemi şöyle ifade eder: *“Akif’in şahsiyetinde Türk gençliği yalnız güçlü bir nâzım ve Millî Marş’ın şairini kaybetmiş değildir; aynı zamanda sağlam karakterli, kalbinin bütün iman ve heyecanile inandıklarına ömrünün sonuna kadar sâdik kalmış bir insan da yitirmiştir.”*⁶

Akif’i şahsen tanımadığını ve vatan sevgisinden başka kendisiyle hiçbir hissî ve fikrî ortak paydasının olmadığını söyleyen Hüseyin Cahit ise ölümü karşısında şöyle der: *“Akif’in ölümü karşısında hissettiğim hürmetle karışık teessür bana şiirlerinden gelmiyor, hayatından geliyor. Çünkü hayatını daha büyük bir şiir buluyorum. O hayat ki benim kanaatlerimin, imanlarımın aleyhinde sarsılmaz bir cidal ile doludur, kat’î bir muhalefet ile meşbudur.”*⁷

Hatta Akif’e o kadar ta’n eden Şükûfe Nihal bile onun karakterini takdirden kendini alamaz: *“Akifte de kıymet verdiğim taraf işte budur. İster koyu dinci, skolastik düşünceli bir adam olsun, ister dünya medeniyetini hiçe sayacak kadar gözleri şark gölgeleriyle büyülenmiş bulunsun, ister bize ‘deli’ desin; Akif dönmedi. Paraya, mevkîye yaltaklanmadı. Vicdanına hıyanet etmedi; gururunu*

¹ Mithat Cemal, a.g.e., s. 231.

² Eşref Edib, *Mehmed Akif Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, Asar-ı İlmiyye Kütüphanesi Neşriyatı, 1357-1938, s. 392.

³ Eşref Edib, a.g.e., s. 408-409.

⁴ Eşref Edib, a.g.e., s. 614.

⁵ Eşref Edib, a.g.e., s. 395.

⁶ İsmail Kara – Fulya İbanoğlu, a.g.e., s. 253.

⁷ Hüseyin Cahid Yalçın, *“Matbuat Hayatı: Akif’in Ölümü”*, *Fikir Hareketleri*, Yıl: 4, c. 7, sayı: 170, s. 219-220.

çiğnemedi, insan kaldı. Hak bellediği yola yalnız gitti. Bu, doğru bulduğu yola yalnız sapan baş önünde hürmetle eğilmeye mecburum.”¹

Akif’in kıymetinin yüksek ahlakında ve samimiyetinde meknuz olduğunu söyleyen² Orhan Seyfi, onu Türk halkını şahsında temsil eden bir prototip olarak görür: “Türk harsının doğurduğu en tipik adam, o idi. Onun devrine ait, bu cemiyetin hiç bozulmamış, millî bir örneğini isteseler Akif’i tereddütsüz gösterebiliriz.”³

Meşrutiyet’ten evvel Direklerarası’nda Akif’i tanıma şerefine nâil olan Seniyüddin Başak Bey de onun gerçek büyüklüğünün ahlakî vasıflarında ve dava adamlığında olduğunu söyler: “Bence Akif’in ahlakî meziyetleri, insanî vasıfları şüirinden de malumâtından da yüksektir. Akif’in bir kusuru, bir baş belası vardı ki o da surf mefkûresinin adamı olmaktan ibaretti. İşte onun içindir ki hiçbir yerde barınamamıştır.”⁴

Remzi Oğuz Arık: “Akif, insanı insan eden, en muhteşem insan olan hür insan eden feragat gibi, gönül alçaklığı gibi, aza kanaat gibi, yanındakinin derdine ortak olmak gibi nimetlere ermiş bir bahtiyardı.” Der.⁵

Nurettin Topçu ise onu, devrin ihtiyacını hissettiği “karakter kahramanı” olarak tavsif eder: “... Akif’in asıl büyüklüğü; onun insanlığında, fazilet ve hamiyet kahramanlığındadır. O, asrının hemen tamamıyla kaybettiği şeyi, büyük insan karakterini yaşattı. Hiçbir sergerdeye uşak olmadı, bende olmadı, büyüklük dilenmedi; kalplerimizin saltanatı onundur. Hayatının başından sonuna kadar kalbini her şeye üstün tuttu...”⁶

Akif’le yakınlık peyda edip de onu sevmeyen ve faziletlerinden etkilenmeyen bir insan göstermek hemen hemen mümkün değildir. Talebeliği döneminde Akif’i tanıyan Tahir Harimî Balcıoğlu, onun örneklik vasfını şöyle anlatır: “... O, benim için bir timsal-i fazilet idi. Onun gibi olmak benim için en yüksek bir emel idi. Onu görmeyen, onun sesini işitmeyen, onun huzuruyla mest olmayan insanları bedbaht addediyordum. Mekke’ye hacı taşıyan deliller gibi, her gidişimde arkadaşlarımdan birkaç tanesini götürürdüm. Elimden gelse onun feyzini bütün dünyaya yayardım. O asırların nâdir yetiştirdiği bir insan-ı kâmil idi.”⁷

Akif’in şiiirde olduğu kadar insanlıkta da büyük olduğunu ve hayatının kusur sayılabilecek hiçbir tarafının olmadığını söyleyen⁸ Hakkı Süha: “Ondaki sanat kudretine hiç imrenmedim. Çünkü bu, bence mesela kanatsız uçmak kadar büyük bir ‘olmaz’dı. Fakat insanlığına yaklaşmak isteği, ömrümün her çağında bir ideal olarak yaşayacaktır.” Der.⁹

Akif hakkında yazılanlara baktığımız zaman, onu yakından tanımadığı halde, sırf fikirlerinden ve yaşam tarzından dolayı onu sevmeyenler¹⁰ bile fikirleri ve sanatı hakkında ileri geri konuşsalar da yüksek karakteri ve metin ahlakı hakkında, genellikle, dil uzatmaya cesaret edememişlerdir.¹¹ Akif hakkında *Bir Karakter Heykeli’nin Anatomisi* adlı eserin yazarı Orhan Okay bu hususu şöyle hulasa eder. Akif’in dostları ve hasımları şu noktada birleşirler: “Akif, hayatı boyunca, belli ahlakî prensiplerin adamı olarak yaşamış bir karakter adamıdır.”¹² Sadece bir kısmını kaydettiğimiz bu müspet şahadetler, Akif’in büyük ve örnek alınacak bir şahsiyet olduğunu göstermeye kâfidir.

¹ Şükûfe Nihal, “Bana Göre Mehmet Akif”, *Tan*, 31 Kanunuevvel 1938.

² Eşref Edib, a.g.e., s. 373.

³ Orhan Seyfi Orhon, “Şair Mehmet Akif”, *Çınaraltı*, c. 3, S. 66, 28 Birincikanun 1942, s. 7.

⁴ Eşref Edib, a.g.e., s. 244.; M. Ertuğrul Düzdağ, *İstiklâl Şairi Mehmet Akif Ersoy*, İSKİ Yayınları, İstanbul 2002, s. 181.

⁵ Remzi Oğuz Arık, “Mümin Akif”, *Hareket* (Mehmet Akif Özel Sayısı), yıl: 2, S: 19, Aralık 1947, s. 6-7.

⁶ Nurettin Topçu, “Mehmet Akif”, *Hareket*, Yıl:5, S: 9, Şubat 1943, s. 271-274.

⁷ Eşref Edib, a.g.e., s. 389.

⁸ Hakkı Süha Gezgün, “Şair Akif İhtifali”, *Kurun*, 29 Birincikanun 1938.

⁹ Hakkı Süha Gezgün, “Mehmet Akif İçin”, *Kurun* (İlave), 30 Birincikanun 1936.

¹⁰ Faliş Rıfkı, Şükûfe Nihal, Kerim Sadı, Suphi Nuri, Sabiha Sertel, Hasan Âli Yücel, Nurullah Ataç, Yaşar Nabi, Şefik Celal, Münir Müeyyet Berkman vs.

¹¹ Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen de “Mehmet Akif: Hayatı ve Eserleri” adlı yazısında bu hususa temas eder. Eşref Edib, *Mehmet Akif – Zeyl*, Asar-ı İlmiyye Kütüphanesi, İstanbul 1971, s. 273-282.

¹² Prof. Dr. M. Orhan Okay, *Mehmet Akif: Bir Karakter Heykelinin Anatomisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1989, s. 13.

4) HAYATI ONUN BÜYÜKLÜĞÜNÜ GÖSTERİR

Bir insanın kıymetini gösteren en şaşmaz ölçülerden birisi de yaşadığı hayattır. Çünkü hiç kimse bütün hayatı boyunca gayr-ı tabii olamaz. Özellikle hatıralarla tavazzuh etmiş bir hayat, karakterin tanınmasına büyük hizmet eder. Hakkında yazılanlara ve kendi yazılarına baktığımız zaman Akif'in çok zengin bir ruh dünyasının ve herkesi büyüleyen bir karakterinin olduğunu görürüz. Mevcut kanaatlere göre o; dindar, hakperest, cesur, cömert, vefalı, vatanperver, milliyetçi, medeniyetçi, idealist, hürriyet âşığı, müstağni, minnetsiz, izzet-i nefsine düşkün, mütevazı, samimi, sözünün eri, dedikodudan – yalandan – ırkçılıktan – gururdan ve sefahatten nefret eden, azimli, mert, soğukkanlı, nüktedan, akılcı, ilim ve tefekküre düşkün, titiz, spordan – musikiden ve inzivadan hoşlanan bir insandır. Akif'in karakterinin bütün hususiyetlerinden bahsetmek mümkün olmadığı için sadece birkaç hususu ele almakla yetineceğiz.

a) Dindarlığı

Akif'in en mümeyyiz vasfı dindar olmasıdır. Bunda neşet ettiği aile ortamının, yetiştiği muhitin, tahsiline devam ettiği mekteplerin büyük tesiri vardır. Kıyıcı Osman Pehlivan, Ahmed Nazmi, Ali Şevki Hoca, Ahmed Naim Babanzade ve Eşref Edib gibi yakın dostları da hep hamiyet-i milliye ve salabet-i diniye sahibi insanlardır. Şarkın ve garbın Türkçe, Arapça ve Fransızcada yazılmış en temel eserlerini okumasına rağmen, en çok değer verdiği kitap *Kuran*'dır. Hafızı olduğu bu kitabı elinden hiç düşürmez; özellikle Celaleyn gibi tefsirlerini cebinde taşır ve döne döne okurdu. *Kuran*, onun için okunan bir kitap olmaktan ziyade, bir hayat rehberiydi. Karakterinin şekillenmesinde bu kitabın müstesna bir yeri vardı. Ahlakı, *Kuran* ahlakı olduğu için ona 20. Yüzyılda yaşayan bir sahabe denilebilirdi. Tefvik Fikret'e kızması, *Kuran*'a, *İslam*'a, Hz. Peygamber'e (sav) ve getirdiği sisteme hakaret etmesindendi. Yoksa kendi şahsına yapılan hakaretleri hiç önemsemezdi. Bir keresinde Midhat Cemal'e şöyle demişti: *"Bu adam, Peygamberime sövdü, babama sövse affederdim, fakat Peygamberime sövmek... Bunu, ölürüm de hazmetmem."*¹

Yine Midhat Cemal, bir keresinde hususi ders verdiği bir müşirin oğlu Hz. Peygamber aleyhinde söz söyleyince Akif'in dersi bırakıp gittiğini ve şöyle dediğini anlatır: *"Mithat Bey, isteyen güneşe tapar isteyen ateşe... Ben kimsenin Allah'ına, peygamberine karışmam. Fakat kimse de benimkine karışmamalı. Biri yüzüme karşı babama sövebilir mi? O halde peygamberime nasıl söver?"*²

Hasan Basri de bu minvalde şöyle bir hatırasını nakleder: *"Hiç unutmam, Sâmi Rıfat Bey merhum, üstadın sevemediği bir adamı koluna takarak – güya Akif'le barıştırmak için – onun bulunduğu bir yere getirmişti. Üstad, o zatı karşıdan görür görmez, yayından boşanmış ok gibi dışarı fırladı. Bir daha dönmedi. Ben bu yaptığının iyi olmadığını söylediğim zaman şöyle cevap vermişti: Evet ayıp ettim. Sâmi, buna meydan vermeyecekti. Benim o adamla zorum yok. Fakat mukaddesatıma sövdü o. Basri, Basri! O, benim evladımı öldürseydi belki affederdim. Hânümânımı söndürseydi yine affedebilirdim. Daha ileri gideyim. Alameleinnas benim yüzüme tükürseydi yine geçebilirdim, mademki bana gelmiştir ve onu aziz bir dostum getirmiştir. Fakat o, benim mukaddesatıma sövdü, mukaddesatıma sövdü!"*³

b) Hakperestliği

Akif, hem Allah'ın isimlerinden birisi olması hem de insanların hukuklarına taalluk etmesi yönüyle "hak" kavramına büyük önem verir. Tabii hâlinde çok sessiz ve mütevazı olan Akif, "hak" meselesi söz konusu olduğu zaman bambaşka bir insan olur. Ya eliyle düzeltmeye çalışır veya orayı terk eder. Onun II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde muktedirlerle anlaşamamasının en büyük sebebi de budur.

¹ Mithat Cemal, a.g.e., s. 101.

² Mithat Cemal, a.g.e., s. 23.

³ Hasan Basri Çantay, *Âkifnâme*, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1966, s. 29.

Bu konuda o kadar hassastır ki başka şairlerin ilhamıyla bir şeyler yazmayı ve neşretmeyi bile haksızlık ve hırsızlık olarak görür. Hafız Asım, bu hususu tenvîr eden bir hatırasını nakleder. Bir Cuma günü Akif'le Gümüşsuyu'na giderler. Akif, Ali Ekrem'in "Feryad" şiirini okur. Asım'ın çok beğendiğini görünce *"aynı mazmun, aynı eda ile ondan daha kuvvetli, daha canlı ve daha uzun bir şiir"* okur. Bu şiir, kendisindir. Asım, kağıt kalem çıkarıp bu şiiri kaydetmeye kalkınca izin vermez ve şöyle der: *"Bu şiir yazılmaz, dedi, bunlar benim kendime mahsus şiirlerdir. Onlardaki ilhamlara bayılırım. Ne olurdu, bu ilham ondan evvel bana gelseydi de bu şiiri ben yazsaydım, derim. Sonra oturur, bu mevzuda bir şiir yazarım kendi nazmım, kendi ahengimle. Fakat bunu kimseye okumam ve neşretmem. Çünkü o ilham, benim değildir. Bunlar böylece gizli kalır ve benimle beraber ölümler gider."*¹

Akif, ihkâk-ı hak yapma mevzuunda çok büyük mahrumiyetleri göze alacak kadar merttir. Mesai arkadaşlarına yapılan haksızlıktan dolayı üç defa istifa eder. Bunlardan ilki 1911 yılında gerçekleşir fakat haksızlık giderilince istifasını geri çeker. Bu olay şöyle gerçekleşir. Geleceğin felsefe profesörü M. Emin Erişirgil(1891-1965), kâtiplik için Orman ve Maadin Nezâreti Umur-ı Baytariyye Müdüriyetince açılan imtihana girer. Şartnâmede en az idadî mezunu olmak kaydı da vardır. Erişirgil, Mekteb-i Mülkiye'nin son sınıfında okumasına rağmen, Mercan İdadîsi'nden aldığı diplomayı vermekle yetinir. İmtihanda resmî kitabet sorusunu Akif hazırlar ve Erişirgil'e on puan verir. Erişirgil göreve başladıktan sonra Akif'le tanışır. Akif, ona niçin yüksek tahsil yapmadığını sorunca, o da Mekteb-i Mülkiye'de talebe olduğunu, müsaade ederlerse okuluna devam edeceğini söyler. Akif de öğleden önceleri okula gitmesi için izin verir. Bu durumdan rahatsız olan birileri, Erişirgil'i Orman ve Maadin Nazırı Mavrokordato Efendi'ye şikayet eder ve imtihandaki tezkereyi Erişirgil'in yazmasının mümkün olmadığını, aslında o tezkereyi Akif'in yazdığını ve kanıt olarak da Erişirgil'e öğleden önceleri izin verdiğini söylerler. Akif'in dairede olmadığı bir gün Müsteşar Bey, Erişirgil'e azledildiğini bildirir. Birkaç gün sonra Akif, iyileşip daireye gelince Erişirgil'in niçin gelmediğini sorar. Durumu öğrenince herhangi bir izaha tenezzül etmeden istifasını verir. Nazır durumu öğrenince Müdür Abdullah Bey'den gencin tekrar işe başlamasını ve Akif'in istifasını geri almasını rica eder. Beş gün sonra işe başlayan ve teferruatını Mümeyyiz Şevket Efendi'den öğrenen Erişirgil, bu olayı hayatı boyunca unutamaz.²

Akif'in ikinci istifası da yine aynı makamın müdürü Abdullah Bey'in nâ-hak yere azledilmesi üzerine olur. Bunun üzerine Akif, 11 Mayıs 1913 tarihinde şu istifanameyi yazar: *"Umur-ı Baytariyye Müdürü Abdullah Efendi'nin yerden göğe kadar hakkı olduğu bakteriyolojihane meselesinden azli üzerine âcizleri de memuriyetimden sûret-i katiyyede istifa ediyorum."* Aslında hiç sevmediği Abdullah Bey'in yerine kendisinin geçmesi mümkünken o, 21 senelik memuriyetinden istifa etme yolunu tercih eder.³

Bir başka seferinde de yakın dostu Ferid Kâm Bey'e yapılan haksızlık karşısında istifa eder: *"Dârülfünun'da tensikat yapılır. Felsefe müderrisi Ferid Bey'i kadro hârici bırakırlar. Liyakate karşı olan bu hürmetsizliğe Üstad, tahammül edemez. Derhal istifasını verir. Bilahare yanlışlık oldu derler; Ferid Bey'i tekrar alırlar. Üstada da istifasını geri almasını rica ederler; fakat bir kere kalbi kırılan Üstad, bir daha Dârülfünun'a avdet etmez; o kadar maddî ihtiyacına rağmen."*⁴

c) Sözü'nün Eri Olması

Akif'in en önemli özelliklerinden birisi de verdiği sözü tutmasıdır. *"İnsanın mâhiyeti, söylemek değil; sözünü tutmaktır, der. Sözüne kıymet vermeyenlere, sözünü tutmayanlara insan nazarıyla bakmaz."*⁵ Fatin Hoca bir gün, Beylerbeyi'nde oturan Akif'i, Vaniköy'ndeki evine, öğle yemeğine

¹ Eşref Edib, a.g.e., s. 277-278.

² Emin Erişirgil, (Yayına Hazırlayanlar: Prof. Dr. Aykut Kazancıgil – Prof. Dr. Cem Alpar), *İslamcı Bir Şairin Romanı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986, s. 11-17.

³ Eşref Edib, a.g.e., s. 295.; Mithat Cemal, a.g.e., s. 248.

⁴ Eşref Edib, a.g.e., s. 256.

⁵ Eşref Edib, a.g.e., s. 203.

davet eder. Öğleden önce de müthiş yağmur yağar. Fatin Hoca, 11 vapurundan Akif'in çıkmadığını görünce, birkaç saat sonra gelecek diğer vapuru beklemek üzere komşusuna gider. Yaya olarak yola çıkan ve yağmur, bora dinlemeyen Akif, biraz sonra sırlıslıkla bir vaziyette Fatin Hoca'nın kapısını çalar. Fatin Hoca'yı evde bulamayınca, hizmetçinin ısrarlarını dinlemeden geri döner. Ertesi günü Fatin Hoca, özür dilemeye gider. Fakat Akif, yüzünü çevirir, özrünü kabul etmez ve şöyle der: *"Hoca, hoca, bir söz ya ölüm yahut ona yakın bir felaketle yerine getirilmezse insan ancak o vakit mazur görülebilir."* Bu olaydan sonra Akif, altı ay Fatin Hoca'yla dargın kalır.¹

Akif, dostlarından beklediğini bizzat kendisi de yapar. Bir keresinde bir yere gitmek için Hafız Asım'la Çengelköy'deki köşkte buluşurlar. Tam onlar çıkacağı sırada, Hüseyin Kâzım, Fatin Hoca ve birkaç kişi çat kapı Akif'i ziyarete gelirler. Akif, hallerini, hatırlarını sorduktan sonra *"Müsaadenizi rica ederim. Biz Asım'la bir yere gidiyoruz. Söz verdik. Mazur görünüz. Siz buyurun, istirahat edin. Başka gün yine görüşürüz inşallah."* Der. Sonra da misafirleri evde bırakarak süratle vapura koşar. Bu duruma taaccüp eden Asım sorar: *"Üstad! Bu iş tuhaf olmadı mı?"* Akif cevap verir: *"Hayır, hiç de tuhaf değil. Söz verdik. Bizi bekliyorlar. Her medeni insanın bunu kabul etmesi tabiidir. Hele Hüseyin Kâzım böyle şeyleri pekâlâ bilir, tabii görür."*²

Akif'in İslimiyeli Hasan Tahsin isminde bir okul arkadaşı vardır. Akif, bu zatı çok sever. Baytar Mektebi'nde okurlarken sözleşirler. Kim önce ölürse, geride kalan ölenin çocuklarına da bakacak. Hasan Tahsin Bey 1910 yılında ölünce Akif, arkadaşının üç çocuğunu (Cevdet, Süheyla, Bedia) evine alır ve çocuklarından hiç ayırmayarak, hatta çocuklarından ziyade onların tahsil ve terbiyeleriyle meşgul olur.³ Her Cuma Akif'in Beylerbeyi'ndeki evine giden Midhat Cemal, birkaç hafta üst üste evde fazladan üç çocuk olduğunu görünce, bu misafir çocuklarının kim olduğunu sorar. Akif'in verdiği cevap *"Misafir çocukları değil, benim çocuklarım."* Şeklinde olur.⁴

Meşrutiyet'in ilanından sonra Fatin Hoca'nın ısrarıyla o da İttihat Terakki Cemiyeti'ne üye olmaya karar verir. Fakat yemin metnindeki *"Cemiyetin bütün emirlerine, bilâ kayd u şart itaat"* etme ibaresini doğru bulmaz ve *"Ben Cemiyet'in emr-i marufuna biat ederim. Mutlak söz veremem."* Der.⁵ Çünkü Akif, söz vermenin ve bunu yeminle teyit etmenin sorumluluğunun farkında olan bir insandır. Onun bu kararlığı, Cemiyet'in yemin metni üzerinde tadilat yapmasına da sebep olur.

d) İstiğnası

İstiğna, maddiyata önem vermemek, kanaatkârlık ve gönül zenginliğinden kaynaklanır. Her büyük adam gibi Akif de hiçbir zaman maddî ve dünyevî şeylerin peşinden koşmaz. "Mükafât-ı nakdiye" verdikleri için İstiklâl Marşı için açılan müsabakaya katılmaması, yazdığı şiir Millî Marş kabul edilince verdikleri 500 lirayı almaması⁶, mebusluğu bile emaneten ve kerhen kabullenmesi, 1922-1925 yılları arasında işsiz ve maaşsız olmasına rağmen kimseden bir şey istememesi, Mısır'da türlü sıkıntılar içinde yaşaması ve bütün hayatı boyunca kut-ı lâyetmut yaşamasına rağmen kimseye yüzüsu dökmemesi, onun istiğnasını ve büyüklüğünü gösterir. "İhtiyaç, insanın kendi eliyle üzerine örttüğü bir ağıdır. Hiç olmazsa ağın gözlerini büyük tutmalı, kurtulamazsa, bari elleri, ayakları, başı dışarıda kalsın." Der.⁷

Eşref Edip, Akif'in temel ihtiyaç maddelerinden müteşekkil çok mütevazı bir evi olduğunu, o nedenle komşular görüp de ayıplamasın diye geceleri taşındığını söyler. Ayrıca iki öğün yemek yediğini, sabah kahvaltısının da akşam yemeğinin de çok mütevazı olduğunu, akşamları sebze veya yoğurttan başka bir şey yemediğini söyler.⁸

¹Eşref Edib, a.g.e., s. 203.

²Eşref Edib, a.g.e., s. 259.

³Eşref Edib, a.g.e., s. 191-193.

⁴Mithat Cemal, a.g.e., s. 248-249.

⁵Hasan Basri Çantay, a.g.e., s. 244-245.

⁶Eşref Edib, a.g.e., s. 73-83.

⁷M. Ertuğrul Düzdağ, a.g.e., s. 210.

⁸Eşref Edib, a.g.e., s. 118.

Hasan Basri anlatıyor: "Umumî seferberlik zamanı idi. Akif bir arkadaşı ile birlikte oturmuş, kuru fasulye aşı yiyiyordu. Nezâret erkânından biri çıkageldi. Selam tebliğ etti. Yazılarında o derece ileri gitmemesini nazikçe söylemek istedi. Akif pür hiddet dedi ki: Nâzırına söyle, kendilerini düzeltsinler! Bu gidiş devam ettikçe bizi susturamazlar. Ben fasulye aşı yemeğe razı olduktan sonra kimseden korkmam!"¹

Akif, hiçbir zaman kendisini halktan farklı görmediği gibi halk sıkıntıdaiken zevk ve sefahat içinde yaşayanlara da çok kızardı. Eşref Edib, Harb-i Umumî'de bir zatın evinde yarım çuval kadar şeker görünce buna çok canının sıkıldığını,² Ömer Rıza Doğrul da bir daha o şahısla selamı sabahı kestiğini söyler.³

e) Cömertliği

Cömertlik de para gibi zatında değeri olmayan, maddî ve süflî şeylere önem vermemekten kaynaklanır. Akif: "İnsan iki şey bilmelidir: Biri haddini, diğeri de hesabını. Ben haddimi bilirim ama hesabımı bilmem." Der.⁴ İşte bu, cömertliğin de ötesinde bir şeydir ki îsâr denilir. Îsâr, kendi muhtaç olduğu halde başkasını nefesine tercih etmektir. Akif'i 20. Yüzyılda bir asr-ı saadet Müslümanı hâline getiren de budur. Aşağıdaki vakalar bu hususu tenvîr eder.

Karahisarlı Kâmil Efendi anlatıyor: "*Ben Anadolu Hisarı'ndan vapura binmiştim. O da Beylerbeyi'nden bindi. Vapurda uzun uzadıya görüştük, konuştuk. Vapurdan çıkarken acıklı vaziyette malul bir fakir gördü. Cebinde ne kadar parası varsa çıkarıp fakirin eline boşaltıverdi. Yeni Camii önüne geldik. Gazete almak istedi. Ceplerini yokladı. Bir gazete alacak kadar parası kalmamış. Hepsini vermiş.*"⁵

Benzer bir vakayı da Hasan Basri anlatır: "*Hiç unutmam, bir akşam bizi Ankara'da evine çay içmeye çağırmıştı. Biz gitmek üzere iken o, koşa koşa bize geldi. Dedi ki: Bu akşam çayı sizde içeceğiz. Ben tabii memnun oldum. Fakat bunun sebebini de anlamak isterdim. Sordum, gülerek dedi ki: Bizim odanın kilimini bir fakire vermişler. O oda ki mefrûsatı zaten o tek kilimden ibaretti ve o tek kilimi bir fakire veren de kendisi idi!*"⁶ Hasan Basri diyor ki: "*Müthiş bir kış günündeyiz. Akif'i kır bir ceketle görüyoruz. Üşüyor, hissettirmemeye çalışıyor. Tahkik ettim. Paltosunu evinin kapısına gelen çıplak bir fakire giydirmiş.*"⁷

f) Tevazusu

Büyük insanların en önemli hasletlerinden birisi de tevazudur. Akif'in karakterinden bahseden hiç kimse onun kendini gösterme veya duyurma merakı içinde olduğunu söylemez. Aksine söz birliği etmişçesine herkes onun son derece mütevazı olduğunu söyler.⁸ Kendisinden veya eserlerinin kıymetinden bahsedildiği zaman yüzü kızarır, utanır, sıkılır ve yüzünü çevirecek bir yer arar. İstiklal Marşı'nın Meclis'te okunup alkışlanmasından o kadar mahçup olur ki başını kollarının arasına alıp sıranın üstüne yumulma ihtiyacı hisseder.⁹ Marşın müteakip okunuşlarında ise o kadar sıkılır ki sonunda çareyi Meclis'in koridorlarına kaçmakta bulur.¹⁰

Eşref Edip: "*Gösterişi hiç sevmezdi. Sırası gelmeyince ilmini bile izhar etmezdi. Mükemmel Fransızca bildiği halde söz arasına Fransızca bir kelime karıştırdığı ömründe vaki değildi.*" Der.¹¹ Bununla birlikte yeri geldiği zaman da edepsizce haddini bildirir. Berlin'de Alman müsteşriklerinin piri sayılan Martin Hartmann'la karşılaşır.¹² Bu "aceleci" ve mağrur adamın Türk edebiyatı

¹Hasan Basri Çantay, a.g.e., s. 31.

²Eşref Edib, a.g.e., s. 257.

³Eşref Edib, a.g.e., s. 437.

⁴M. Ertuğrul Düzdâğ, a.g.e., s.210.

⁵Eşref Edib, a.g.e., s. 260.

⁶Hasan Basri Çantay, a.g.e., s. 33.

⁷Hasan Basri Çantay, a.g.e., s. 33.

⁸Eşref Edib, a.g.e., s. 471.

⁹Eşref Edib, a.g.e., s. 76.

¹⁰Eşref Edib, a.g.e., s. 82, 303.

¹¹Eşref Edib, a.g.e., s. 262.

¹²Semran Cengiz, "Martin Hartmann ve Şarkiyat Çalışmaları", *Turkish Studies*, Volume 6/3 Summer 2011, s. 1401-1413.

hakkında cahilce ve bâlâ-pervazâne konuştuğunu, Fuzulî'nin birkaç beytini başını gözünü yarararak okuduğunu ve mana vermeye kalktığını görünce, Akif dayanamaz ve "Bilgilerinizin sınırını takdir edecek durumda değilim, fakat size bir şey söyleyeyim mi, sizin en bilmediğiniz ve anlamadığınız Türk şairi Fuzulî'dir. Buna emin olun." Der. Akif'in büyüklüğünü anlayan Hartmann, iki gün sonra Fuzulî'nin "Su Kasidesi"ni kendisine okutması için ricaya gelir.¹ T. N. Uygur, onun tevazuunun ilminden geldiğini söyler²

Giyim kuşamı temiz olmasına rağmen gösterişten ve lüksten uzaktır. O nedenledir ki çoğu zaman onu yakından tanımayanlar kasap veya müteahhit zannederler. Hatta bir keresinde Akif'i simaen tanıyan birisi onun Dârulfünûn'a girişini anlamlandıramamış ve müderrisliği de kendisine yakıştıramamıştır.³

Onun bütün hayatı boyunca inziva arayışı da aslında tevazuundan kaynaklanır. Eşref Edip Akif'in, birkaç yârânıyla, bir zamanlar Boğaziçi'nde, Çamlıca ve Çengelköy tepelerinde, bir başka zaman da Taif'te asude ve münzevî bir hayat arzusu içinde olduğunu söyler⁴ ve ekler: "*Şehirde dolaşmaktan, kalabalıktan, insanlardan çok sıkılırdı. Ben 932'de ilk Mısır'a gittiğim zaman Kahire'nin görülecek yerlerini bana göstermek için birkaç saat şehirde kalışı onu adeta bunalıyordu.*"⁵

SONUÇ

Maddî ve manevî esaretler içinde bulunan Türk toplumlarının en büyük problemleri büyük adam mahrumiyetidir. Büyük adam derken sanatın, bilimin veya siyasetin herhangi bir dalında payeler kazanmış insanı kastetmiyoruz. Büyük adam, her şeyden önce şahsiyetiyle ve karakteriyle büyüktür. Haricî âlemdeki büyüklükler hep bu iç büyüklükten kaynaklanır. Büyük adamlar aysbergler veya dağlar gibidir. Haricte büyük olmak için içte daha büyük olmak gerekir. Türk toplumlarının birkaç asırdır gördükleri kahramanlar karnavalında, kahramanlığı layıkıyla hak eden müstesna birkaç insandan birisi de Mehmet Akif'tir. Bu çalışma, Akif'in büyük ve örnek bir adam olduğunu arız ve amîk bir şekilde göstermekten uzak olmakla birlikte bu hususu merak edenlere bir fikir verme düşüncesindedir. Akif sadece şairliği, gazeteciliği, mütercimliği, mebusluğu veya baytarlığıyla değil, bütün bunlardan önce şahsiyetiyle müstakil bir zümrenin değil, bütün toplumun kendisine örnek alacağı bir şahsiyettir. Böyle bir şahsiyetin – bilhassa psikologlar ve sosyologlarca – bütün hususiyetlerinin ortaya çıkarılması, tahlil edilmesi ve genç nesillere anlatılması, küreselleşen ve yozlaşan dünyada toplumun ıslahı ve millî kimliğin kaybedilmemesi açısından çok önemlidir.

KAYNAKÇA

- ABDULKADİROĞLU, Abdülkerim – Nuran, Mehmed Akif Ersoy Hakkında Yazılanlar (Sırat-ı Müstakim ve Sebülürreşad Mecmualarında Çıkan Makaleler), Mehmet Akif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı Yayınları, Ankara 1989.
- ANDI, Fatih, 19.12.2012 tarihinde Türk Edebiyatı Vakfı'ndaki Mehmet Akif konulu konferans
- ARIK, Remzi Oğuz, "Mümin Akif", Hareket (Mehmet Akif Özel Sayısı), yıl: 2, S: 19, Aralık 1947.
- CENGİZ, Semran, "Martin Hartmann ve Şarkiyat Çalışmaları", Turkish Studies, Volume 6/3 Summer 2011.
- ÇANTAY, Hasan Basri, Âkifnâme, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1966.
- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, İstiklâl Şairi Mehmet Akif Ersoy, İSKİ Yayınları, İstanbul 2002.
- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, Sırat-ı Müstakim Mecmuası, Bağcılar Belediyesi Yayınları, c. 1-2, İstanbul 2012.

¹ Eşref Edib, a.g.e., s. 438.; Emin Erişirgil, a.g.e., s. 257-258.; Mithat Cemal, a.g.e., s. 177.

² Eşref Edib, a.g.e., s. 381.

³ Eşref Edib, a.g.e., s. 262.

⁴ Eşref Edib, a.g.e., s. 94.

⁵ Eşref Edib, a.g.e., s. 116.

- ERIŞİRGİL, Emin, (Yayına Hazırlayanlar: Prof. Dr. Aykut Kazancıgil – Prof. Dr. Cem Alpar), İslamcı Bir Şairin Romanı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986.
- Eşref Edib, Mehmed Akif Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları, Asar-ı İlmiyye Kütüphanesi Neşriyatı, 1357-1938.
- Eşref Edip, Mehmet Akif – Zeyl, Asar-ı İlmiyye Kütüphanesi, İstanbul 1971.
- GEZGİN, Hakkı Süha, “Mehmet Akif İçin”, Kurun (İlave), 30 Birincikanun 1936.
- GEZGİN, Hakkı Süha, “Şair Akif İhtifali”, Kurun, 29 Birincikanun 1938.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri, “Mehmet Akif Muallim”, Tan, 2 Kanunusani 1939.
- KARA, İsmail – İBANOĞLU, Fulya, Matbuatta Mehmet Akif (1936-1940), Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- Mithat Cemal, Mehmet Akif, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1990.
- OKAY, M. Orhan, Mehmed Akif: Bir Karakter Heykelinin Anatomisi, Akçağ Yayınları, Ankara 1989.
- ORHON, Orhan Seyfi, “Şair Mehmet Akif”, Çınaraltı, c. 3, S. 66, 28 Birincikanun 1942.
- Şükûfe Nihal, “Bana Göre Mehmet Akif”, Tan, 31 Kanunuevvel 1938.
- TOPÇU, Nurettin, “Mehmet Akif”, Hareket, Yıl:5, S: 9, Şubat 1943.
- YALÇIN, Hüseyin Cahid, “Matbuat Hayatı: Akif’in Ölümü”, Fikir Hareketleri, Yıl: 4, c. 7, sayı: 170.